ERDÉLY TÖRTÉNETE

1830-TÓL NAPJAINKIG

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ERDÉLY TÖRTÉNETE

1830-TÓL NAPJAINKIG

ERDÉLY TÖRTÉNETE

HÁROM KÖTETBEN

FŐSZERKESZTŐ

KÖPECZI BÉLA

SZERKESZTŐK

MAKKAI LÁSZLÓ, MÓCSY ANDRÁS
SZÁSZ ZOLTÁN

A SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT

BARTA GÁBOR

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

ERDÉLY TÖRTÉNETE

HARMADIK KÖTET

1830-TÓL NAPJAINKIG

SZERKESZTETTE

SZÁSZ ZOLTÁN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1986

A KÖTET SZERZŐI

KÖPECZI BÉLA
MISKOLCZY AMBRUS
SZÁSZ ZOLTÁN

A MELLÉKLETEKET SZERKESZTETTE

SZÁSZ ZOLTÁN és MISKOLCZY AMBRUS

KÉPSZERKESZTŐ

Szvoboda Gabriella

AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT ÉS TÉRKÉPEKET RAJZOLTA

Palovics Lajos

A BURKOLÓ FOTÓIT MINDHÁROM KÖTETHEZ

Szigeti Györgyné készítette

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1986

PRINTED IN HUNGARY

IX. ERDÉLY A REFORMKORBAN (1830—1848)

Az 1830-as évek kezdetén új korszak köszöntött be Erdély, illetve az erdélyi nagyfejedelemség népeinek történetében is. Felgyorsultak a gyökeres átalakulás igényéhez vezető folyamatok, újat és mást akaró politikai erők léptek színre. Ezt az 1820-as „csendes éveket" követő másfél-két évtizedet rendkívüli összetettsége miatt többféleképpen is nevezzük. A *reformkor* a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet — az eddiginél határozottabb — megalapozásának, a polgári-nemzeti átalakulás tudatos és fokozatos előkészítésének szándékát és folyamatát jelzi. A kortárs szóhasználatban lépten-nyomon hangoztatott *nemzeti ébredés* — ez a jellegzetes romantikus konstrukció — pedig elsősorban az értékrendbeli, világszemléleti változásokra utal: a felvilágosodással születő, aztán a liberalizmussal és demokratizmussal összefonódó nemzeti ideológia térhódítására és a nemzeti mozgalmak kibontakozására.

A változás követelménye és elkerülhetetlensége — egyszóval a lét viszonylagossága — a külföldi utazóknak szemet szúró archaikus viszonyokra és patriarchális idillre egyaránt rányomta bélyegét. „A múlt emlékei még élnek, a táj megőrizte eredeti jellegét, de nem nehéz kitalálni, hogy el fogja veszíteni." Ezért is érezte Auguste de Gerando, aki a gróf Teleki családba házasodva Erdélyt és Magyarországot hazájának választotta, hogy erdélyi utazására nem tudott volna „kedvezőbb kort választani".[1]

A válság és a fejlődés mely mozzanatai határozták meg a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet utolsó szakaszát? Milyen természetű feszültségek bontogatták magát a feudális társadalmi rendszert? Hogyan szövődött össze és került egymással szembe a régi és az új? És hogyan élték át mindezt a kortársak, akiknek a politika porondján, a politika eszközeivel kellett válaszolniuk az európai történelem nagy kihívásaira? A következő fejezetek ezekre a kérdésekre keresik a választ.

[1] A. DE GERANDO, La Transylvanie et ses habitants II. Paris 1845. 271.

3. táblázat. A népesség száma és évi növekedési üteme Erdélyben az 1786. és 1850/51. évi népszámlálás alapján (az 1790—1848. évi területi beosztás szerint)*

Év	A megyék és a Részek		Székelyföld		Szászföld		Határőrvidék		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1786	991 674		168 591		280 721		134 144		1 575 130	
1810	—		—		—		136 134	0,06	—	
1821	—		—		—		146 726	0,68	—	
1830	—		—		—		164 252	1,26	—	
1840	—		—		—		179 908	0,91	—	
1846	—		—				191 182	1,01	—	
1850/51	1 245 000**		268 000**		373 000**		187 000**	—	2 073 202	
1786—1850/51		0,35		0,72		0,44		0,51		0,43

* Az osszlakosság és a Szászfold népességszámának kivételével becsult adatok Az 1848—49-es események után a közigazgatást átszervezték, a székely határőrezredeket rögtön megszüntették, és a népszámlálás után a román határőrezredeket is

** Becsült adatok

1. A RÉGI ÉS AZ ÚJ ERDÉLY TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI ÉLETÉBEN

NÖVEKVŐ NÉPESSÉG A MEZŐGAZDASÁG ELMARADOTTSÁGÁNAK SZORÍTÁSÁBAN

A 18. század végétől a 19. század közepéig (az 1786-ban, aztán az 1787-ben és az 1850—51-ben tartott népszámlálások szerint) Erdély lakossága egyharmadával nőtt, 1,5 millióról 2 millió fölé emelkedett, s a népsűrűség elérte a mai 40%-át *(3—4. táblázat)*. A népességnövekedés évi üteme viszonylag alacsonynak tűnik: 0,43-0,47%-os. De a határőrvidéki népességszám változásai arra utalnak, hogy a növekedés korántsem egyenletes. Az 1820-as évekig jóval alacsonyabb lehetett, majd a napóleoni háborúk ínségeit, háborús veszteségeit, járványait követő 1817-es nagy éhínség után a növekedés évi üteme megsokszorozódott, és az 1830—40-es években — a természetes szaporulat ismeretében — 0,8-0,9%-ra tehető. S bár a kortársak 1%-ra becsülték (ami azt jelenti, hogy a lakosság egyenletes növekedés esetén 70 év alatt megkétszereződhet), ezt csak egyes régiókban, elsősorban a határőrvidéken és a Székelyföldön érte el. Talán sohasem volt ilyen gyors a népesség gyarapodása, mint „az áldott békeidőkben".[2] De ha arra gondolunk, hogy a közelmúltban és még napjainkban is jó néhány ún. fejlődésben levő országban 2-3%-os az évi népességnövekedési ütem, akkor sem a 19. századi Európa, sem Erdély vonatkozásában nem használhatjuk „a demográfiai forradalom" terminusát. Mégis joggal tarthatjuk rendkívül magasnak az erdélyi népességnövekedés mértékét, hiszen körülbelül akkora volt, mint az ipari forradalom Angliájában és az 1820—30-as években a modern iparosodás útjára lépő Alsó-Ausztriában és Csehországban.

A kutatások jelen állásánál nem tudjuk pontosan felmérni, hogy a népességnövekedés társadalmi és regionális sajátosságai mennyiben módosí-

4. táblázat. A népsűrűség alakulása Erdélyben 1786-ban és 1850/51-ben (az 1790—1848. évi területi beosztás szerint — fő/km²)

Év	A megyék és a Részek	Székelyföld	Szászföld	Határőrvidék	Erdély
1786	25	15	41	24	25
1850/51	32	24	55	33	33
1850/51*	33	27	47	—	33

* A határőrlakosság a területi egységekhez számolva.

[2] Szászivánfalva kommunitásának jelentése a medgyesi magisztrátusnak. OL, EOKL, GP, Ügyiratok, 1847: 5563.

5. táblázat. Az Erdélyi Nagyfejedelemség népességének etnikai-nemzetiségi megoszlása az egykorú felekezeti összeírások, becslések és az 1850/51. évi népszámlálás alapján

Év	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb	Összesen	Összes népesség
	%							fő
1766*	58,9	27,5	13,6	—	—	—	100,0	953 886
	52,0	41,0	6,5	—		0,5	100,0	1 453 742
1773	63,5	24,2	12,3	—	—	—	100,0	1 066 017
1786	30,5	49,7	18,2	0,7	0,2	0,7	100,0	1 664 545
1794	50,0	33,0**	12,5***	4,3	0,1	0,1	100,0	1 458 559
1844	60,1	28,6	10,0	0,8	0,2	0,3	100,0	2 143 310
1850/51	59,5	25,9	9,4	3,8	0,8	0,6	100,0	2 062 379

* Ebből az évből két adatsor áll rendelkezésünkre.
** 3-4%-uk szász, illetve német.
*** 3-4%-uk magyar.

tottak a rendkívül tarka etnikai megoszlás arányain. Ezek megítélésében igazán megbízható adatok hiányában amúgy is olyan nagy különbségek voltak, hogy az abszolút többséget kitevő románság arányát a 18. század végére vonatkozóan — az immár irreálisan alacsony — 40-50%-tól majdnem 60%-ig becsülték, a lakosságnak jóval több mint egynegyedét, majdnem harmadát alkotó magyarságét 33-49% között, a szászságét általában 10-18%-ra *(5. táblázat)*. Mindenesetre most, az 1830—40-es években már egy-egy régiónak vagy országrésznek az átlagosnál gyorsabb vagy lassabb népességnövekedése ellenére az etnikai arányok regionális változásai országos szinten kiegyenlíthették egymást. és a 19. században is túl hosszú távon állandóak maradtak, bár a nemzetiségi hovatartozásra kérdező népszámlálások az adatfelvétel minősége és körülményei folytán sokban torzítanak *(6—7. táblázat)*.

6. táblázat. A történeti Erdély népességének etnikai-nemzetiségi megoszlása az 1850/51. és 1930. évi népszámlálás összevont adatai alapján (az 1848 előtti területi bontásban — fő)

Etnikum	A vármegyék és Fogaras vidéke		Székelyföld		Szászföld		Erdély a Részek nélkül	
	1850/51	1930	1850/51	1930	1850/51	1930	1850/51	1930
Román	781 791	1 203 046	54 246	102 167	207 810	320 650	1 043 847	1 625 863
Magyar	159 396	319 613	303 975	440 243	25 063	68 288	488 434	828 144
Német	49 166	56 887	1 163	2 399	141 425	177 738	191 754	237 024
Zsidó	10 644	45 229	1 042	10 370	165	9 725	11 851	65 324
Cigány	41 117	41 750	10 022	11 657	25 244	16 025	76 383	69 432
Egyéb	6 935	9 638	2 464	1 724	1 544	4 492	10 953	15 854
Összes népesség	1 049 049	1 676 163	372 912	568 560	401 251	596 918	1 823 222	2 841 641

7. táblázat. Az erdélyi három fő nemzetiség megoszlása az 1850/51. és 1930. évi népszámlálás alapján (%)

Terület	Román		Magyar		Német	
	1850/51	1930	1850/51	1930	1850/51	1930
Vármegyék	74,5	71,8	15,2	19,0	4,7	3,3
Székelyföld	14,5	18,0	81,5	77,4	0,3	0,4
Szászföld	51,8	53,7	6,2	11,4	35,2	29,8
Erdély	57,2	57,2	26,8	29,1	10,5	8,3

Erdély demográfiai fejlődése a kelet-európai fejlődés sajátos változata. A kelet-európai demográfiai modell tipikus ismérve, az alacsony — kb. 20 év körüli — házasságkötési kor és a korai házasságkötések gyakorisága Erdélyben is jellemző, bár azon belül több regionális eltérés is észlelhető. Mindenesetre, amíg Alsó-Ausztriában e korban évente a 20 év alatti nők a házasságok 6—8%-át, a 24 év alatti férfiak 11—13%-át kötötték, vagy Csehországban a statisztikailag kimutatható legfiatalabb női és férfi korosztály között csak a házasságok egyötöde jött létre, Erdélyben mintegy 60%-a *(18. ábra)*.

De a házasságkötési kor a demográfiai magatartásnak csak egyik rekonstruálható jellemzője. A népességnövekedés nem magyarázható az ún. demográfiai átmenet modelljével, amivel a modernizálódás előtti Kelet-Európa vagy általában az iparosodás küszöbére ért társadalmak népességnövekedését szoktuk jellemezni, miközben egyre több kivételt találunk. Úgy tűnik, sok vonatkozásban Erdély is az. A demográfiai tranzíció elméleteinek ismert változata szerint a születések nyers arányszáma (az 1000 főnyi állónépességre eső születések száma) nőtt, a halálozásoké pedig csökkent, és így a népmozgalom e két mutatója évről évre mint az olló kétfelé nyíló szárai távolodnak egymástól. Ilyen jellegű jelenségek Erdélyben csak egyes keleti régiókban érvényesültek.

Az országos átlagot tekintve alig két évtized alatt a születések és halálozások nyers arányszámai szinte párhuzamosan mozogtak, és trendjük csak alig észrevehetően lejtett. Az iparosodás feltételei között élő népességeket viszont a két mutató értékének párhuzamos, erőteljes csökkenése jellemzi. Erdélyben a születések nyers arányszámai 39—49%, a halálozásoké pedig 20—30% között ingadoztak, olyan alacsony szinten, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb régióiban csak jóval később, a századfordulón, vagy Magyarországon a századforduló után.

Az anyakönyvezés fogyatékosságai miatt joggal gyanakodhatunk adataink, az egyházak által szolgáltatott és Erdélyben a guberniumnál összesített, majd Bécsbe küldött népmozgalmi statisztikák megbízhatóságára, sőt a fenti mutatókat csak többszörös torzítás árán számolhatjuk ki *(19. ábra)*.

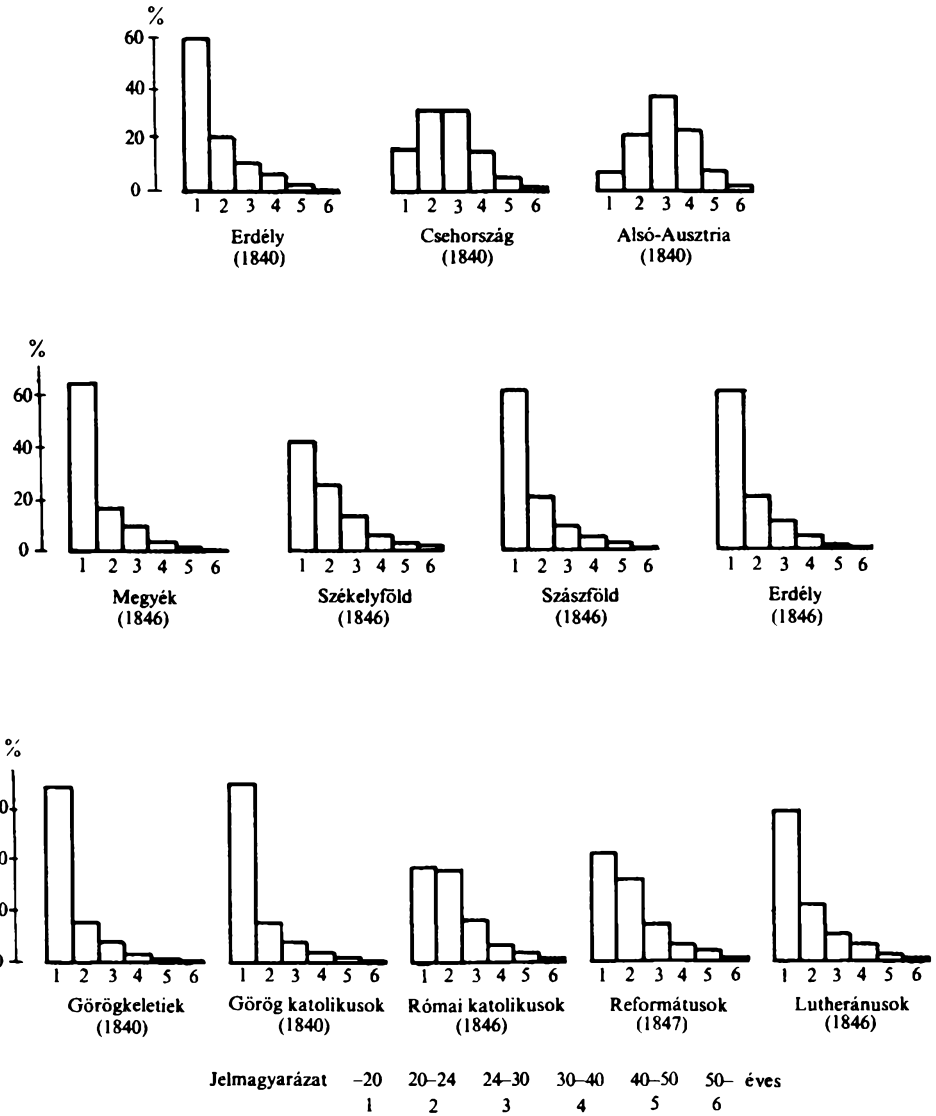

18. ábra. A házasságra lépett nők életkori megoszlása korabeli korcsoportbeosztásban, tájanként és felekezetek szerint, 1840—1847

Ugyanakkor a „polgári" vagy inkább „provincialista" népességgel falvanként együtt és vegyesen élő, de annál sokkal jobban nyilvántartott határőrvidéki lakosság (és a területileg egységes tömböt alkotó román naszódi határőrezred) *(20—21. ábra)*, sőt néhány község népmozgalmi adatai is hasonló képet tükröznek *(22. ábra)*. Mégis nem véletlen, hogy az 1850-es évek nagyigényű

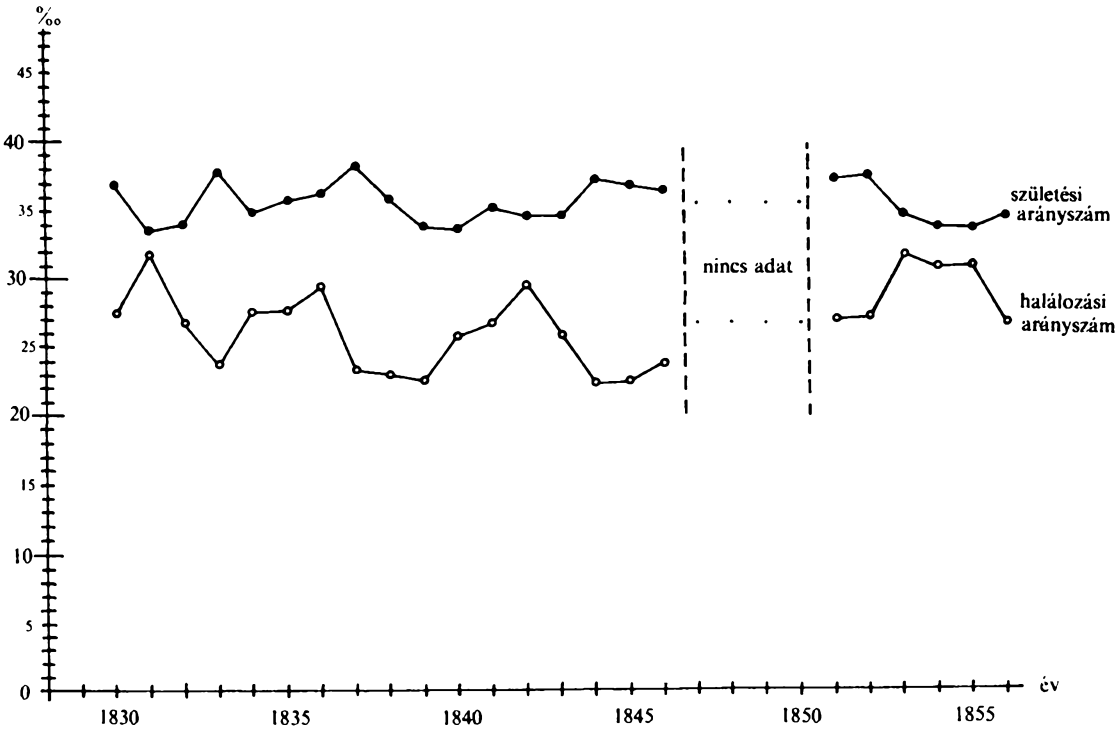

19. ábra. Erdély népmozgalma, 1830—1856

osztrák statisztikai kézikönyvében Erdély egy-két alfejezetből kimaradt, nyilván azért, mert ezek az erdélyi adatok nem igazolták a szerző, J. Hain egyébként — a birodalom más részéről származó adatok által — bizonyítottnak vélt tézisét, miszerint dél és kelet felől észak és nyugat felé mind a születések, mind a halálozások arányszáma csökken.

Ha többé-kevésbé reálisnak fogadjuk el a népmozgalmi adatokat, akkor egy fizikailag viszonylag egészséges népesség képe tárul elénk. Míg a 18. századi Franciaországban 2 gyerekből csak egy lépte túl a húszéves életkort, és az átlagos életkor 25 év körül mozgott, Erdélyben 3 gyerek közül kettő lépte át a huszadik életévét, és az átlagos életkor 30 év körül volt, sőt volt, aki 37-et számított. A korabeli statisztikusok mindig magasabbra becsülték az erdélyi átlagéletkort, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban élő népességét. Ennek oka a rendkívül alacsonynak tűnő csecsemőhalálozás, ami egyben a korabeli statisztikák talán leginkább megkérdőjelezhető adata. Hiszen míg a birodalom fejlett tartományaiban az egyéves életkor alatti halálozások száma az összes halálozások egyharmadánál többet tett ki, Erdélyben még egyötödét sem.

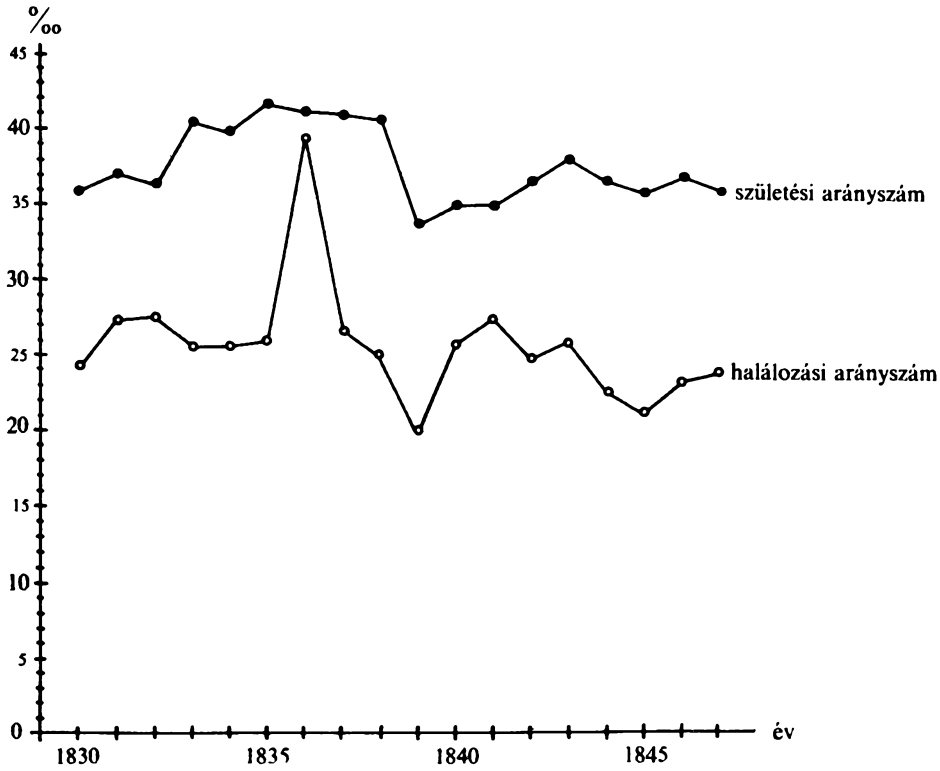

20. ábra. Az erdélyi határőrvidék lakosságának népmozgalma, 1830—1847

A kortársak viszont kevesebbet kételkedtek, és a kedvező halandósági arányt elsősorban a hegyvidék egészséges életkörülményeivel magyarázták. A „túlélők" egészségeseknek látszottak. Az egyik közép- és délkelet-európai francia utazó például borzadva nézte, amint télvíz idején a mezítlábas lányok lábnyomai belefagytak a hóba, és legalább ekkora döbbenettel jegyezte fel, hogy egyhetes „sétája" alkalmával nem találkozott beteggel és nyomorékkal, annál több öreggel, még olyanokkal is, akik századik életévüket is meghaladták. (Ami nem mond ellent annak, hogy — a későbbi évtizedek megbízhatóbb népmozgalmi kimutatásai szerint — a magyarországi átlagéletkor magasabb volt, mint az erdélyi.) Nem csoda, ha a „vad" állapotok láttán a kortársak nem is mindig vették észre, hogy a járványok elmaradásának, a védekezés hatékonyságának és a himlőoltásnak is nagy szerepe volt abban, hogy a halálozások száma sohasem haladta meg a születésekét. A kolera is csak kétszer pusztított. 1830-ban 3-4 ezer áldozatot ejtett, 1836-ban pedig mintegy 14 ezret, ez utóbbi alkalommal a katonai határőrvidéken a halálozások egyharmadát, a megyékben és a székeken kb. egyötödét okozta.

Úgy látszik, a század elején mégsem hiába rendelte el a kancellária, hogy a pap gyermekgyilkosként jegyezze be azt a szülőt, akinek a gyermeke himlőben leli halálát, és nem kapott himlőoltást. Jellemző, hogy a viszonyokat jól ismerő Benigni főhadiparancsnoksági titkár a határőrvidékről szóló 1816. évi könyvében szót sem ejtett az oltásról, míg az 1834-es második kiadásban az oltásnak tulajdonította a népszaporulat növekedését. A negyvenes években legalább papírforma szerint az újszülöttek több mint fele kapott himlőoltást. Persze a kortársak mégis inkább azt tették szóvá, hogy viszonylag magas a himlőben elhalálozottak száma; valójában csak a halálozások 3—6%-a. De a halálozási arányok javulásában a helyi tényezőknél talán nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk az általános európai egészségügyi helyzet jobbra fordulásának. Hiszen nem pusztítottak hatalmas járványok, és a Habsburg-birodalom keleti határain húzódó karanténrendszernek köszönhetően sikerült megakadályozni, hogy Kelet felől olyan pusztító betegség üssön be, mint a pestis. Igaz, a járványok már a román fejedelemségekben sem tudták visszafogni a népességnövekedést, nem utolsósorban azért, mert a Dunánál is újabb karanténhálózatot állítottak fel.

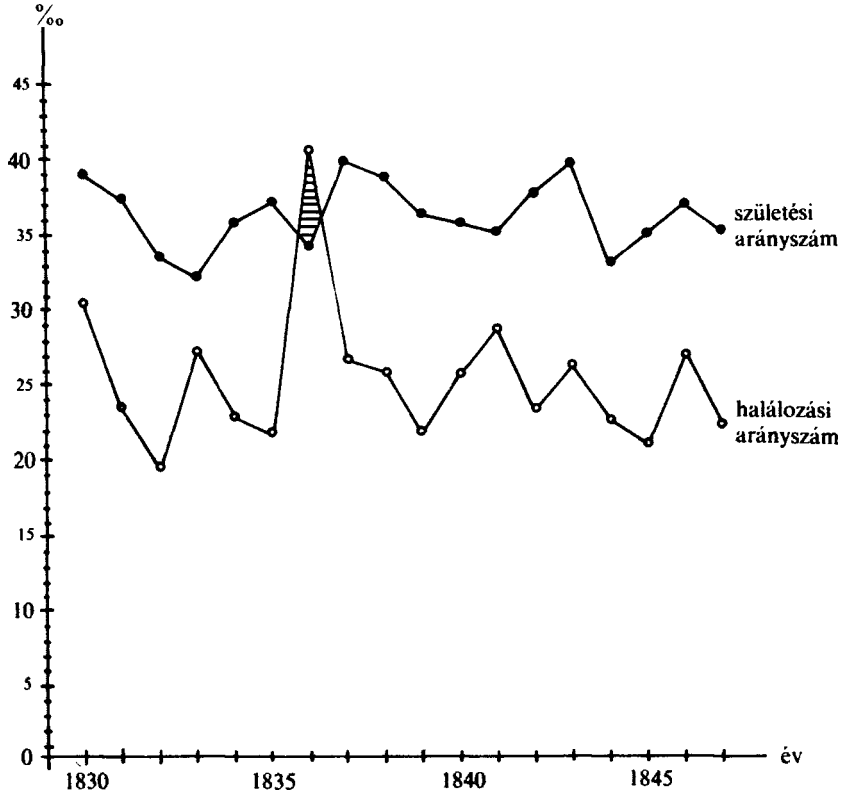

21. ábra. A naszódi román határőrezred lakosságának népmozgalma, 1830—1847

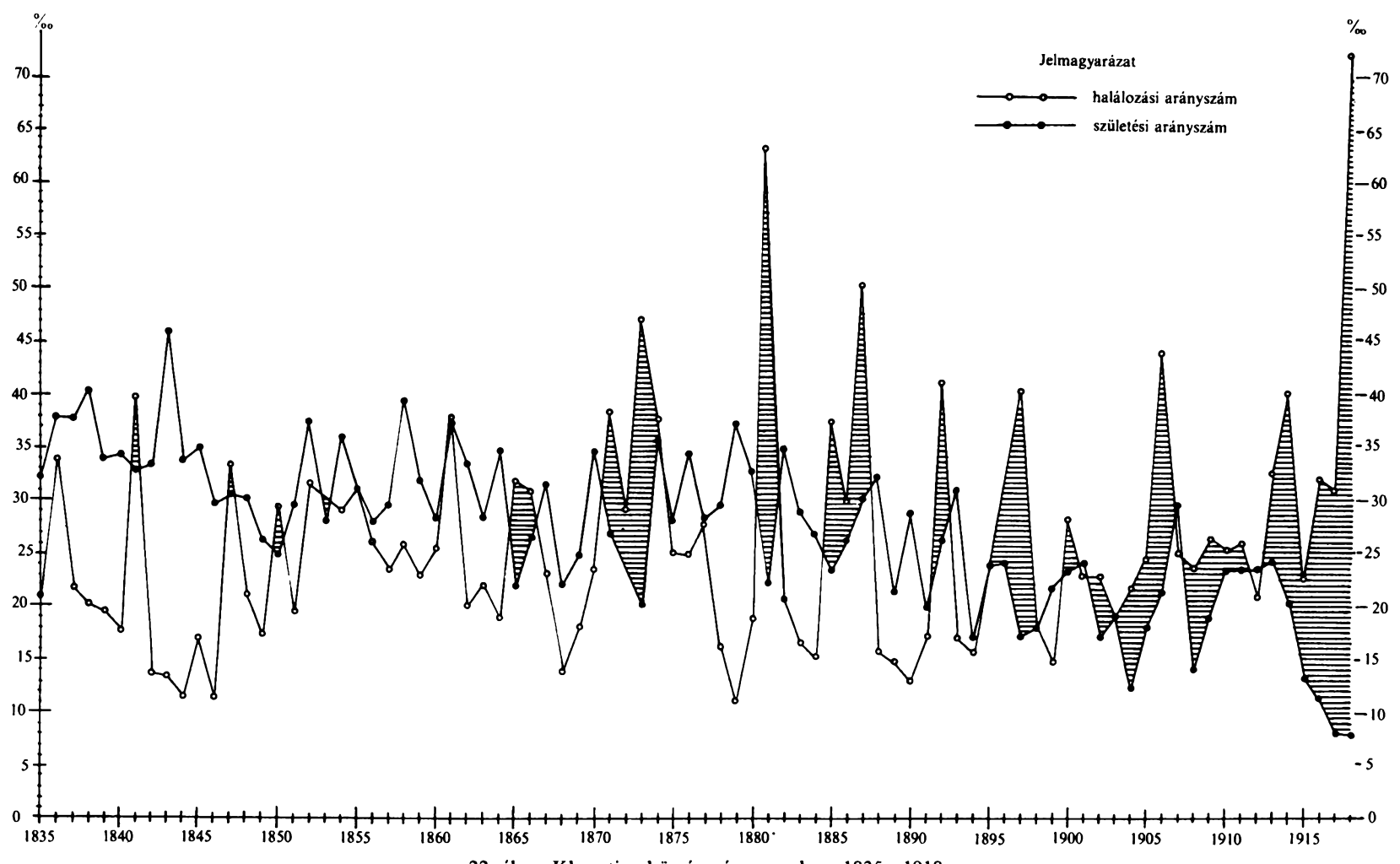

22. ábra. Klopotiva község népmozgalma, 1835—1918

Csakhogy, amíg a mezőgazdaságilag kedvezőbb adottságú szomszédos területeken új földek feltörése biztosította a termelés bővítésének lehetőségét, Erdélyben az 1830—40-es évek legsúlyosabb gazdasági kérdése az lett, hogy a viszonylag alacsony népsűrűség ellenére az agrártermelés egyre kevésbé tudott lépést tartani a népességnövekedéssel. Az 1830-as évekre már véget ért a földművelés térhódítása az állattenyésztés rovására, s feltételezhetjük, hogy az eke alá fogott terület 1848-ig sem nőtt jelentősebb mértékben. Jellemző, hogy a kolozsvári guberniumi számvevőség a birodalmi statisztikai kiadvány részére két évtizeden keresztül ugyanazokat az adatokat küldte fel Bécsbe az adóköteles föld kiterjedéséről, nem is véve a fáradságot a kisebb módosulások feltüntetésére. S a lustaságot mentse, hogy az adóösszeírásokat, ha nem is teljességgel kétes értékű, de kétértelmű forrásnak tartjuk ma is, s fenntartások hangsúlyozása nélküli megszólaltatásukhoz regionális szintű részletkutatásokra is szükség lenne, és többet kellene tudnunk az adatfelvétel sajátosságairól. Az 1850-es években készült kataszteri felmérés ugyanis egymillió kataszteri hold szántóval többet mutat ki, mint amennyit most már a nemesi földeket is magukba foglaló, többnyire bevallásokra támaszkodó adóösszeírások alapján feltételeztek. Kérdés, hogy ez az eltérés mennyiben tulajdonítható a sokat emlegetett földeltitkolásnak és adócsalásnak, és mennyiben annak, hogy ugyanazokat az adóköteles földeket most már gondosan és szakszerűen mérték fel. Nyilván mindkét tényezővel számolni kell. Mégis, ha az 1770-es

8. táblázat. Az erdélyi adóköteles lakosság és a határőrség szántóföldjeinek kiterjedése és növekedése az adóösszeírások alapján, 1772—1853

Év	A megyék, a Részek és Székelyföld		Szászföld		Határőrvidék	
	kat. h.	index (1772 = 100%)	kat. h.	index (1772 = 100%)	kat. h.	index (1772 = 100%)
1772	391 744	100	170 989	100	100 997	100
1791*	441 571	112,71	214 471	125,42	—	—
1796	429 665	109,68	215 411	125,97	—	—
1804	—	—	—	—	122 779	121,56
1812	431 114	110,04	223 162	132,51	—	—
1813	—	—	—	—	120 493	119,30
1821	—	—	—	—	119 377	118,19
1828	445 757	113,78	239 642	140,15	—	—
1830	—	—	—	—	123 410	122,19
1847	—	—	—	—	123 865	122,64
1848	450 015	114,87	243 336	142,31	—	—
1851**	—	—	1 093 288	—	—	—
1851—53***	—	—	2 163 063	—	—	—

* 1791-től köbölből (azaz férőjüségből) kataszrális holdra átszámítva (2 köböl = 1 hold = 16000 □-öl).
** 1851-ben már közteherviselés alapján.
*** Kataszteri felmérés szerint és nem bevallás alapján, mint az adóösszeírások esetében.

évektől 1850-ig áttekintjük az adóösszeírásokat, úgy véljük, hogy az adóköteles földek kimutatása a szántók kiterjedésének növekedésében bizonyos fokig tükrözi a változás ritmusát. A megyék és a székely székek esetében kétségtelenül nagyobb arányú földeltitkolással kell számolnunk, mert ez — mint látni fogjuk — a társadalmi „stabilitás" egyik legfontosabb eleme volt. Megbízhatóbbnak tarthatjuk a szászföldi és a határőrvidéki adatokat, különösen az utóbbiakat, hiszen a határőrök adómentessége miatt az eltitkolásnak nem sok értelme volt, s a katonai hatóságok nyilván pontosabban hajtották végre az összeírásokat *(8. táblázat)*.

De jellemző a stagnáló viszonyokra az is, hogy Benigni említett könyvének 1816-os első és 1834-es második kiadásában egyforma mennyiséggel számolt, amikor az egy főre eső termést próbálta becsülni, s míg 1813-ban 215 kg jutott egy főre, 17 év múlva már 10%-kal kevesebb. 1830-tól 1847-ig pedig ugyancsak a határőrvidéken az egy főre jutó gabonamennyiség is több mint 10%-kal csökkent. S míg 1821-ben 0,81 hold szántó (1 hold = 1600 négyszögöl) jutott egy főre, 1846-ban 0,64, miközben az ekék száma sem nőtt gyorsabban, mint a lakosság. Stagnált az állatállomány létszáma is *(23. ábra)*, kivéve a juhokét, sőt az 1828-as évek után a juhállomány még nőtt is, amire annál is inkább szükség volt, mert az öltözködés alapanyagát a gyapjú jelentette. A határőrvidéken a juhok száma valamivel még mindig meghaladta a lakosságét is, de ezt ott és egész Erdély számára csak transzhumálással lehetett

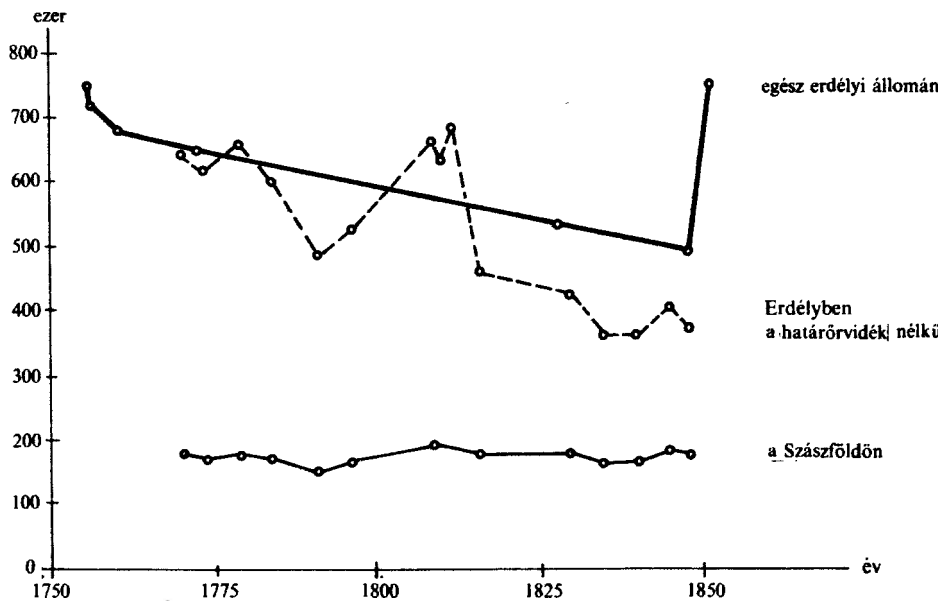

23. ábra. Az Erdélyben tartott adóköteles lovak és szarvasmarhák száma az adóösszeírások szerint, 1750—1850

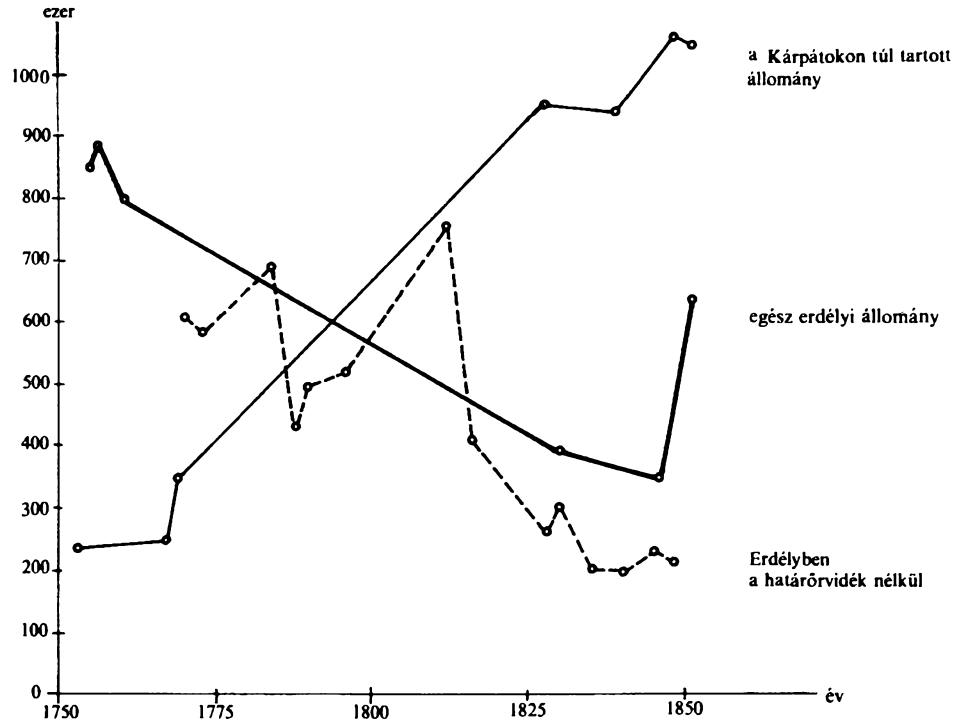

24. ábra. Az adóköteles juhok és kecskék száma az adóösszeírások szerint, 1750—1850

biztosítani úgy, hogy telente a juhállomány felét-kétharmadát a Kárpátokon túl, az Al-Duna mellékén legeltették. (Az ún. purzsások hasonlóképpen, de jóval kisebb nyájakkal járták telente a magyar Alföldet is, amíg a földművelés térhódításával nem szorultak vissza Erdélybe, illetve a dunai fejedelemségekbe, ahol szintén ez a sors várt rájuk.) Így az itthon tartott adóköteles — tehát nem birtokos nemesi tulajdonban lévő — juhok száma a 18. század közepétől állandóan csökkent, az 1840-es években már csak 200 ezer körül ingadozott, amíg a Kárpátokon túli legelőre hajtott juhállomány nagysága nőtt, olykor a milliót is meghaladta. Kb. 300 000 lehetett tehát az 1848 előtt nem adózó birtokos nemesség juhállománya *(24. ábra)*.

Erdély földje csak jó termés esetén tudta kielégíteni a lakosság szükségletét. Ha közepes lett a termés, akkor az igényeknek már — korabeli becslés szerint — legalább egyötödét kellett bánsági és havasalföldi gabonával fedezni. Hiszen az ország különböző részeiből való földbirtokosok szerint az átlagos őszi búzatermés csak háromszorosát adta az elvetett magnak, bár akadt, aki öt-tízszeresre becsülte a hozamot. Miután a — 18. század utolsó harmadában

Erdélyben is általánossá váló — kukorica az egykorú tapasztalat szerint ugyanannyi földről több „nyereséget" adott, és művelése, valamint feldolgozása — jobb szó hiányában — kevesebb „tőkét" igényelt, a század derekán a szántók egyharmadába azt vetettek, míg búzát és rozsot 15-15%-ába és kétszerest is mintegy 10%-ába. Sőt, szívesen ültettek kukoricát a ház körüli kertbe és az ugarnak hagyott földek egy részébe is (így viszont az állatállomány legelőterületét korlátozva). Hosszú távon a kukorica ugyanolyan népességnövekedést biztosító szerepet játszott Délkelet-Európában, mint a burgonya Közép-Európa északi részein, miközben a szegénység jelének tartották a kortársak. Csakhogy egykorú tapasztalat szerint a kukorica tízévente csak egyszer adott jó termést, négyszer közepest és ötször rosszat. Így — az elmaradottság fejlődést béklyózó tüneteként — „mikor megterem, senkinek sem kell, mikor nem terem, senkinek sincs".[3]

A termés alakulásától függően az ún. régi típusú válságok még erősen éreztették hatásukat. Rossz termés nyomán felszöktek a gabonaárak, a lakosság zömének vásárlóereje csökkent, és az iparos meg a kereskedő is felemelte cikkeinek árát, hogy ellensúlyozni tudja a kereslet csökkenése miatt megcsappant nyereségét, mert a piac beszűkülése őket is sújtotta. A „csendes évek" lassú áremelkedése is egy ilyen megrázkódtatással ért véget, amikor 1830 végén egyik hétről a másikra megkétszereződtek a gabonaárak. S talán ez a válság volt az 1817-et követő legsúlyosabb. De Erdély népeinek szerencséjére a kolera és a rossz termés nem jelentkeztek többé együtt. Sőt 1836-ban a kolera mellett rekordtermés volt. 1833—34-ben és az évtized végén sikerült kivédeni a rossz termés miatt fenyegető éhínséget úgy, hogy a szomszéd dunai fejedelemségekből és Magyarországról a szokásosnál több gabonát hoztak be. S lassan az adóhátralékból is viszonylag sokat sikerült behajtani egészen a negyvenes évek közepéig, amikor a búzatermés oly csekély lett, hogy már felét vissza kellett vetni ismét „a jövendőre". Amikor pedig 1847-ben Európa-szerte éhínség fenyegetett, Erdélyben a terméscsökkenés nem okozott éhínséget; az adót ugyan sok helyt nem lehetett beszedni, de hogy a nagyobb válságot megelőzzék, csak a veszélyesen elharapózott pálinkafőzést kellett betiltani, és azt, hogy magyarországi kereskedők túl sok gabonát vásároljanak fel. Eddig többnyire magyarországi gabonával sikerült úrrá lenni a nehézségeken, most viszont a súlyosabb magyarországi válság sújtotta a hegyvidéki erdélyi területek — főleg román — lakosságát, mely élelmének jelentős részét a Bánságból és a magyar Alföldről szerezte be.

Nem tudunk viszont olyan megrázkódtatásszerű krízisről, mint az 1790-es vagy az 1810-es évek válságai. De ezek emléke még élt. Féltek is a harmincas években, mert „egy terméketlen esztendő, szárazság vagy esőzés elegendő arra,

[3] ENGEL M., Észrevételek az úgynevezett Erdélyi Gazdaságról. Nemzeti Társalkodó 1834. II. 7. sz.

hogy a köznép élelem-tárából kifogyva vándorlással keresse száraz kenyerét".[4] És mivel az élelmezési gondokon állandóan segített az a gabona, amelyet az érchegységi vándormunkások idénymunkájukkal és a fafaragók termékeik ellenében szereztek, még az 1850-es években is a topánfalviak az Érchegység népét fenyegető veszélyek érzékeltetésére azt hangoztatták: „egy terméketlen év Magyarországon és egy közepes Erdélyben a halál kegyetlenségét tudja a fejünkre hozni", mint 1817-ben.[5] Ha pedig az időjárás tönkreteszi a kukoricatermést, akkor egymilliónyi románságnak „veszett el kenyere", és így „hazánkban egy sereg proletarius drágácska esztendőben koldulásra van mindjárt kárhoztatva".[6] A válságtól való félelem azonban tartósabb élménynek bizonyult, mint maguk a válságok. A termelés és termelékenység stagnálása növelte a népesség és a gazdaság közötti feszültséget, és a kettő közötti egyensúly egyre labilisabbnak tűnt, felborulással fenyegetett, de utólag már úgy látszik: a kortársak tudatában talán sokkal inkább, mint a valóságban.

Az erdélyi társadalomnak azonban válaszolnia kellett a ránehezedő nyomásra, és természetesen mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági élet legalapvetőbb sejtjének és egységének: a családnak.

Az alkalmazkodás egyik módja a családalapítás idejének megválasztása volt, amit korszakunkban már kialakult szokásrend szabályozott. Az esztendő munkarendjének kötöttségei és vallási beosztása folytán a házasságkötések többségére mindig év végén és a farsang időszakában került sor. De aztán, mint minden agrártársadalomban, Erdélyben is jó gabona- és bortermést és kedvező áralakulást több házasság követett, mint rossz években *(25. ábra)*.

Láttuk, korai házasságkötési életkor jellemezte az ország lakóinak abszolút többségét. Volt olyan vidék, ahol állítólag 30 éves nagyapák sem mentek ritkaságszámba a román lakosság körében. Meglepő módon a szászok is a korai házasságkötésre hajlottak. 1847-ben például a lutheránusoknál, akiknek 90%-os többsége szász volt, a házasságkötések több mint felét 20 év alatti nők és 24 év alatti férfiak kötötték, a római katolikusoknál viszont csak egyharmadát, míg összerdélyi viszonylatban kb. 60%-át (l. a *18. ábrát)*. Éles választóvonalak húzódtak e tekintetben az egyes földrajzi régiók és a társadalmi rétegek között. Korabeli tapasztalat szerint a vagyonosabb parasztságnál a gyermekáldás kisebb volt, mint a szegényeknél. A szász jómódú parasztság körében „a kétgyermek-rendszer", azaz a születéskorlátozás immár a század eleje óta a korai házasságot ellensúlyozó szokássá vált, hogy a föld ne aprózódjék fel oly veszélyes gyorsasággal az örökösök között.

[4] HODOR K., Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár 1837. 360.

[5] Topánfalvi parasztok és bányászok Nicolae Corcheş által szerkesztett beadványa a katonai kormányzóhoz. OL, EOKL, Militär- und Civilgouvernement, Statthalterei in Siebenbürgen, Általános iratok, 1852. 115. 55.

[6] KŐVÁRY L., Erdélyország statisztikája. Kolozsvár 1847. 161.

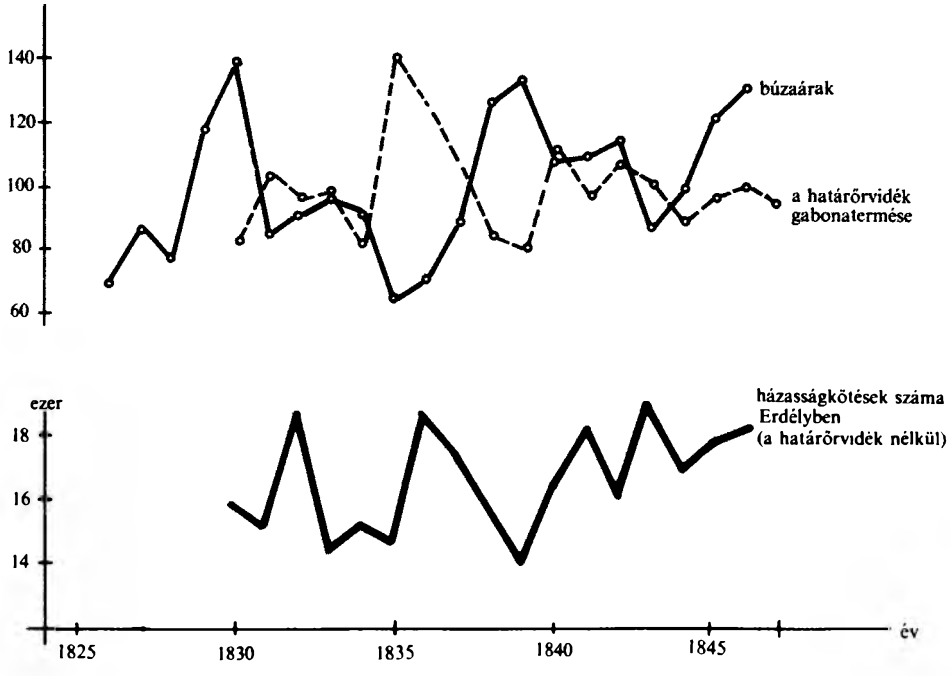

(Termés: 100 = 1830–1847, búzaárak: 100 = 1827–1847)

25. ábra. A gabonatermés, a búzaárak indexei és a házasságkötések számának alakulása, 1825—1847

A nyers születési arányszám viszonylagos alacsonyságából és a nyers házasságkötési arányszám magasságából (az anyakönyvezés fogyatékosságai ellenére is) arra következtethetünk, hogy a születéskorlátozás elég gyakori lehetett. A naszódi határőrezred görög katolikus vikáriusa 1840-ben körlevélben fel is szólította papjait, hogy a hitoktatás alkalmával az ötödik parancs — „ne ölj" — ismertetésekor külön hangsúlyozzák azon asszonyok és lányok vétkének nagyságát, akik „különböző növényekből készült főzetekkel akarják meggátolni megtermékenyítésüket, vagy kotyvalékokkal pusztítják el a magzatot", nem is beszélve arról, ha születés után megölik a csecsemőt.[7] A korai házasságkötéssel és születésszabályozással szemben egyes régiókban az ún. malthusianus magatartásforma is érvényesült, vagyis a késői, illetve a viszonylag későbbi házasságkötések gyakorlata. Főleg a Székelyföldön, hol a nemesség zöme állítólag a házasság későbbre halasztásával próbált védekezni a birtokaprózódás ellen. S míg általános gyakorlatnak azt tartották a kortársak, hogy az új házasok egy ideig a szülők portáján élnek, amíg — elsősorban a Szászföldön — önálló telekhez jutnak, a Székelyföldön a nemesek

[7] Şt. Buzila, Documente bisericeşti. Arhiva Someşană 1936. 407.

inkább akkor házasodtak, ha kivehették részüket az apai örökségből. Így aztán nem utolsósorban a késői házasságkötéseknek tulajdonították a sok törvénytelen születést. A háromszéki határőrvidéki lakosság körében sok volt a korai házasság, mégis (18 év átlagát tekintve) minden tizennyolcadik születés törvénytelen volt, míg északabbra, a buzgó katolikus és minden nagyobb város mozgásterétől távol élő csíki lakosság körében csak minden harmincötödik. Ugyanekkor az északi, többségében görög katolikus naszódi határőrfalvakban minden huszadik, míg a Déli-Kárpátok szomszédságában csak minden százötvennyolcadik, ami a rendkívül korai házasságkötési kornak vagy esetleg annak a szokásnak tulajdonítható, hogy a faluközösség kötelezte a férfit, vegye feleségül a leányanyát, ha nem, akkor pedig maga a közösség fogadta örökbe a törvénytelen gyereket, mint arra az Érchegységben volt példa.

A létfeltételek változásának súlya alatt magában a családszervezetben is lényeges változások mehettek végbe. A század eleji népességpusztító megrázkódtatásokat követően 1831-től 1847-ig tovább csökkent az adózó családfők száma *(9. táblázat)*, miközben — mint láttuk — a népesség viszonylag gyorsan nőtt. Miután a kivándorlók éves száma alacsony volt, mintegy félszáz körül mozgott, az adózó családfők csökkenésének a legvalószínűbb magyarázata: a családok felduzzadása. Ha a két időpontban az összlakosság mintegy 90%-át az adózó családfők számához viszonyítjuk, akkor az derül ki, hogy az átlagos családnagyság majdnem egy fővel emelkedett. A kisnemesi családfők száma alig csökkent, annál inkább a jobbágyoké és a zselléreké, sokkal enyhébben a polgároké; országszerte nem emelkedett, csak a szabad parasztoké, és a polgárok kivételével a szászföldi adózóké. Mert ebben „az úrbéres világban azon szokás divatozott, hogy az

9. táblázat. Az adózó családok száma és százalékos megoszlása, 1805—1847

Megnevezés	1805		1821	1831	1847	
	szám	%	szám	szám	szám	%
Kisnemesek*	12 529	3,63	10 874	12 721	12 233	4,00
Taxás polgárok	10 752	3,12	14 054	12 947	10 459	3,42
Szabad parasztok és szabadok**	81 540	23,64	81 965	89 865	95 468	31,26
Úrbéres jobbágyok és zsellérek	216 295	62,70	174 670	188 645	165 439	54,17
Bányászok	6 780	1,97	5 674	8 764	9 424	3,09
Cigányok	12 353	3,58	9 601	9 497	9 196	3,01
Zsidók	484	0,14	555	718	1 459	0,48
Egyéb***	4 217	1,22	3 771	1 958	1 753	0,57
Összesen	344 950	100,00	301 164	325 115	305 431	100,00

* Egytelkes, armalista, fogarasi boér.

** Lófő, gyalogszékely, szászföldi román és szász, városi szabadok.

*** Görög, bolgár, aranymosó, hajós, sóvágó stb.

apa haláláig gyermekei közt nem osztak szét a telket, azután is a kisebb testvérek a nagyobb köré húzódtak, s így éltek közös háztartással tűrhető jólétben, oly vagyon után, mely szétdaraboltan egyiküknek sem nyújtott volna életmódot. A munka lévén életforrásuk, a család népesedése nem szomorítá az apát, annál több erő dolgozott házánál; minden született gyermek új tőkepénze volt a szegény családnak." Kevesen mentek szolgának, cselédnek, mert a „nagy birtok körében élvén, leltek ott maguknak földművelés körül oly foglalkozást, mely mellett függetlenségüket fenntartották".[8] Legalábbis így látszott az 1860-as évek megszépítő távlatából, amikor már — úgy tűnik — felbomlott a nagy közös háztartások többsége. De a szegénység kényszerítő-összetartó ereje azért játszhatott nagyobb szerepet, mint a fenti visszaemlékezés sejtetné, mert a külföldi utazóknak éppen az tűnt fel, hogy a „kémény, padló és mennyezet nélküli belső beosztást mellőző nyomorúságos paraszti kunyhókban egyszerre több család" lakott.[9] S valóban, Doboka megye népességkimutatásai szerint az 1830-as években egy házra és egy családra 8-9 fő jutott, a szintén szegény Zaránd megyében előfordult, hogy tizenöten laktak az egyszobás házban, és 1847-ben a kétezer segélyre szoruló család átlagos nagysága szinte elérte a nyolc főt.

Szászföldön viszont a 18. század vége óta csökkent az átlagos családnagyság, a negyvenes években négy fő körül mozgott, de Nagysinkszékben például a hármat sem érte el, és ugyanott a — köztudat szerint rendkívül népesnek tartott — cigányoké is csak három és fél volt. A családok létszáma viszont nőtt, és ennek következtében a „kétgyermek-rendszer" ellenére oly gyorsan aprózódtak fel a földbirtokok, hogy a szász univerzitás 1848-ban elhatározta a legkisebb oszthatatlan birtoknagyság meghatározását.

A kutatások mai állása alapján azt is csak sejteni lehet, hogy sok esetben több család együttélése csak formális volt, s csak az adóterhek könnyítése érdekében nyilvánították magukat egy családnak, miközben külön háztartásban éltek, külön gazdálkodtak a jogilag nem, de a valóságban megosztott „örökségen" vagy telken. És még a Székelyföldön is olyan nagy úr volt a muszáj, hogy „nem egyszer" lehetett látni „egy telken, ugyanazon, egyedül is csak ahogy lehet úgy élt apának 5-6 kiházasított fiát két-három gyermekével élni".[10] Ezért is juthatott a korabeli népesség-összeírások szerint több mint hét fő egy házra és egy családra. Ugyanakkor a határőrvidék példája is azt mutatja, hogy a nemesi-szabad paraszti állású vagy erre a helyzetre és életformára törő lakosság szívesebben élt a kiscsaládi keretek között.

A határőrségnél a katonai igazgatás adminisztratív eszközökkel próbálta meghonosítani a bánsági és még inkább a szlavóniai és horvátországi

[8] Dózsa Dániel [vezércikke]. Kolozsvári Közlöny, 1862. október 25. 151. sz.

[9] Ch. d'Haussez, Alpes et Danube II. Bruxelles 1837. 306.

[10] Jakab E., Telepítésügy. Erdélyi Híradó, 1847. jún. 10. 255. sz.

határőrvidéken bevált nagycsalád-rendszert azért, hogy a lakosság jobban bírja a katonáskodás terheit. Az egy házszám alatt élőket egy családnak tekintették még akkor is, ha az udvaron két házban éltek, és földjüket is külön művelték. A családok különválását, a birtok felosztását nem engedte, és a családfő pater familiasi hatalmát igyekezett megszilárdítani. Igaz, a határőrvidéki lakosság csekélynek tartott lélekszáma miatt az általános birodalmi gyakorlattól eltérően nem mentesítették a családfőt és a fiúkat a katonai szolgálatok alól, az évi legalább 140 katonáskodási nap pedig súlyos teher volt még akkor is, ha az állami adót a század elején elengedték. A házközösségi rendszer a mostoha létfeltételek ellenére sem tudott mindenütt gyökeret ereszteni. Volt példa a harmonikus nagycsaládi együttélésre, de a negyvenes években, amikor a naszódi falvak küldöttei egy elaborátumot dolgoztak ki létük javításának módozatairól (noha szóvá tették, hogy a nyári időszakban nem áll elég munkaerő a családfő rendelkezésére, és így hallgatólagosan elismerték a nagycsalád gazdasági előnyeit), mégis ez ellen a rendszer ellen nyilatkoztak. A testvérek, anyósok, menyek, gyerekek és felnőttek állandó torzsalkodásaira hivatkoztak. Talán ezekből a tapasztalatokból is merített a besztercei születésű Andrei Mureşan, a román nemzeti ébredés költője, amikor 1848 júliusában nevelési kézikönyvében azt hangsúlyozta, hogy a gyermekek „régi és maradi előítélet folytán több szenvedésre vannak ítélve, mint az amerikai rabszolgák" és a háziállatok.[11] A naszódiak azt is panaszolták, hogy éppen a nagycsaládi együttélésből fakadó feszültségek miatt nem tudják jól megszervezni a közös munkát, ugyanakkor a családfő elhalálozása után a pater familiasnak kinevezett legidősebb testvér a többi rovására gyarapodik. Az együttélés pedig gyakran csak formális. A régebbi, általuk szásznak nevezett gazdálkodási rend, tehát a kiscsaládok önállóságának visszaállítását követelték. S bár a katonai igazgatás ragaszkodott a házközösségi rendszerhez, volt olyan magasabb rangú tiszt, aki a kiscsaládok önállóságában a hatékonyabb gazdálkodásra való serkentőerőt látta.

Ilyen körülmények között az esetek túlnyomó többségében a határőrvidéki családnagyság egyenletes emelkedése — 1810-től 1847-ig 6-ról 10 főre, a székely huszárok körében, hol a felszerelés jóval költségesebb volt, 9-ről 16-ra — korántsem tükröz egyértelműen valóságos folyamatot; nem annyira a közös munkaerő-gazdálkodásra alapozott nagycsalád-rendszer térhódítását jelzi, hanem inkább az önálló kiscsaládi élet kialakítását gátló kényszer súlyosbodását.

[11] A. MUREŞAN, Icoana creşterei rele. Braşov 1848. VIII.

VÁLTOZÁSRA VÁRÓ PARASZTI TÁRSADALOM

A társadalmi feszültségeket legalább annyira fokozták a termésválságok, mint az 1820—40-es éveknek az a jellemzője, hogy már nem jártak együtt súlyos járványokkal, és nem csaptak át tömegeket pusztító éhínségbe. Egykor az ínséges idők tettek tönkre családokat, egyben alkalmat adva arra, hogy néhányan kereskedéssel-spekulációval meggazdagodhassanak. (Jellemző, hogy a kortársak a negyvenes években is még gyakran a század eleji megrázkódtatásoknak tulajdonították a falun belüli nagyobb különbségek kialakulását és az oly sokszor kárhoztatott „luxus" terjedését, aminek egyik velejárójaként a Szászföldön már a jómódú „parasztok egymást urazzák".)[12] Ahogy viszont ezek a megrázkódtatásszerű válságok elmaradtak, a rétegződésben, a társadalmi helyzet biztosításában nagyobb szerepet kapott a kitartó termelői tevékenység, illetve ennek intézményi, jogi és gazdasági feltételei.

Az adófizető lakosságnak egyharmadát kitevő szabad parasztság és kisnemesség az úrbéresekénél kedvezőbb helyzetnek örvendhetett, sőt még a határőrökénél is, akikre adók ugyan nem, de súlyos katonai terhek nehezedtek. Hosszú távú tendencia eredményeképpen azonban csökkent a különbség az úrbéres jobbágy és zsellér, valamint a szabad paraszt — mármint a „polgárparaszt": a szászföldi szabad és szabados, és a „nemesparaszt": székelyföldi lófő és gyalogszékely, a fogarasi boér, és a Szászföld kivételével mindenütt gyökeret eresztő egytelkes, címeres leveles kisnemes — között. Jólét és szegénység különböző szintjein kialakultak azok a rétegek, amelyeken belül csak jogállás és annak tudata tett különbséget. A nemesi jogok makacs védelmezőjének is el kellett ismernie, hogy „ezrek vannak ilyen nemesek, kik nyomorúltabbak a parasztnál", és némelyiknek „alig van hagymája, hogy megegye".[13] A lusta, de rátarti szegény nemes kedvenc figurája is lett a politikai publicisztikának, hogy a jómódú szorgos jobbággyal együtt illusztrálják azokat az árutermelésre alapozott átrétegződési folyamatokat, amelyek egyre inkább feszegetni kezdték a feudalizmus kereteit.

Jellemző a gazdagság mértékére, hogy a hatökrös lófő vagy Nyárád menti kisnemes már jómódúnak számított. A Székelyföldön falvanként négy-öt családra becsülték azok számát, akik — ilyenformán — „hajdoni jó állapotukban" megmaradtak, és „az életnek az ők felfogásuk és igényeikhez képest elég kényelmét és örömét élvezhetik".[14] A szabad paraszti és kisparaszti

[12] ST. L. ROTH, Der Geldmangel und die Verarmung in Siebenbürgen besonders unter den Sachsen (Gesammelte Schriften und Briefe. Hrsg. O. FOLBERTH. IV. Berlin 1970. 386).

[13] Beszédtár. Záratékul az 1841/2-ik (!) országgyűlési Jegyzőkönyvhöz. Szerk. HAJNIK K. III. Kolozsvár 106.

[14] JAKAB E., i. m.

10. táblázat. Az adózó családok száma területenként 1847-ben

Megnevezés	A vármegyék, a Részek és Fogaras vidéke	Székelyföld	Magyar szabad királyi városok	Szászföld
Kisnemesek	8321	3912	—	—
Taxás polgárok	2100	81	2516	5762
Szabad parasztok	6450	10706	5339	72973
Úrbéresek	124556	20853	110	19920
Bányászok	8719	221	—	484
Cigányok	2639	1080	334	5143
Zsidók	1188	82	185	4
Egyéb	1104	538	4	107

jólét és szegénység a hosszú távú táji-történeti fejlődésben gyökerezett, társadalmi magatartásformáktól is meghatározottan. Elsősorban ez tette olyan élessé a nagy történeti régiók közötti különbséget. Amíg a szászföldi szabad parasztok, ha nem is mindenütt, a legjobb minőségű földeket művelhették, abból is az átlagosnál nagyobb kiterjedésű kisbirtokokat mondhatták magukénak, addig a székelyföldi szabad székelyek és kisnemesek többsége fogarasi, hunyadi és kővári román társával együtt általában mostoha adottságú területeken tudta őrizni szabadságát, egyre szűkebbé váló földjén *(10. táblázat)*.

Ez a szabadság nem óvott meg a földaprózódástól, de a mindennapok létharcában lehetőséget kínált a gazdasági érdekeltség érvényesítésére, és ezért óriási vonzó-, sőt mozgatóerővel hatott. A vándormunka lehetőségét a hazatérés biztosításával tárta szélesre. Aranyosszéken például „a szűk birtokon lakó székelység ifjúságába a szükséges életmód keresése tekintetéből az országba elszéledve él, és csak akkor tér nagyobb részint hazájába, midőn némi keresményre szert tehet".[15]

Ha viszont a feudális terhektől való mentesség elegendő földtulajdonnal társult, akkor aztán „sok földesúr csak csodálkozik, hogy a jobbágyával nem bíró nemesnek, aki maga arat, kisebb kévéből álló keresztje többet ereszt".[16] Így Doboka megyében például „az oláh nemesek munkások, pazarfény megvetőji, házi körök egyszerű, vagyonjukat kevélyen hirdetni s tudatni főbb tulajdonságjok, több nyomon által vetkezik le nemzeti sajátságjokat",[17] a jobbágyi életszint fölé emelkedve.

Így az úrbéres, a sikeres kisnemes példája láttán, jobban érezhette saját kiszolgáltatottságának nyomasztó terhét, és ez a változtatás szándékát

[15] Barcsay László tartományi biztos jelentése. OL, GP, 1846: 2623.

[16] Horváth J., Bírálat és némely ragasztvány az iker Magyarhon nemzeti 1837-k évi Trattner és Károlyi kalendáriumára. Kolozsvár 1837. 97.

[17] Hodor K., i. m. 499.

erősítette benne; míg a szegény paraszt-nemest inkább helyzetével való megbékélésre ösztönözte, illetve arra, hogy a feudális rendszer keretein belül keresse helyzete és léte változtatásának módozatait.

A korszak társadalmi dinamikáját így éppen az adja, hogy — miközben a politikában kirajzolódott a polgári típusú társadalom megteremtésének igénye és szükségessége — egész Erdély lakosságának zöméről elmondható: mindenki lépni akart egy szintet a paraszti-nemesi lét egymásba kapaszkodó és mégis jól elkülöníthető — természetesen idealizált — fokozatain. A jobbágy szolgálatai „méltányos" mérséklését követelte, de szíve szerint általában határőrkatona akart lenni, mert ez jelentette a „kitörés" lehetőségét. Ha élt a közösségben szabad paraszti múltjának tudata, akkor községe szabadságát kívánta vissza: a város rangjára és jogállására áhítozott. Ha a határőr családja nemesi-szabad paraszti (székely vagy bojár) múltjára emlékezett, akkor elvesztett kiváltságait akarta vissza, katonáskodás nélkül. Az adófizető kisnemes a gazdag adómentessel való jogi egyenlőséget igenelte. A szászföldi szabad román pedig szász társával szeretett volna osztozni faluja vezetésében. Az emelkedést és a feltörekvést célzó igények az adott feudális rendszeren belül maradtak, mégis annak teherbírását és működőképességét veszélyeztették, és ezáltal kereteit feszegették.

Milyen gazdasági folyamatok mélyítették a robbanással fenyegető, szerteágazó ellentéteket, és ugyanakkor mi csökkentette a feszültségeket a mindennapok létharcában?

A Szászföldön, ahol az egyetlen feudális szolgáltatás a tized volt, a szász földműves és a román pásztor még mindig sokat emlegetett ellentéte lassan a kiegyenlítődés felé haladt. A transzhumálás következtében valóban elmélyült a regionális munkamegosztás, de egy-egy régión belül a jómódú román a szászhoz hasonlóképpen gazdálkodott és élt, több szobás kőházat építtetett, és hasonló viseletet öltött. Sőt, a sok jómódú juhosgazda között akadt olyan, aki fiát a bécsi Polytechnicumba járatta. Amíg azonban a — már jellemzett — transzhumálás a szász iparos és a román pásztor egymásrautaltságát erősítette, tovább izzott az elégedetlenség azokban a falvakban, amelyeknek legelőin a szászok — jogi helyzetükre hivatkozva — igásállataik legeltetése érdekében korlátozták a románok juhtartását. A globális adatok is tükrözik még az etnoszociális munkamegosztás körvonalait. Nagysinkszékben például a szász és román lakosság között az állatállomány olyan arányokban oszlott meg a polgári forradalom küszöbén is, mint a 18. század első évtizedében, miközben a legszembetűnőbb változás a románság számbeli térhódítása *(11. táblázat)*. De míg a szászok elsősorban a földműveléssel foglalkoztak, a románoknak nagyobb szerep jutott a juhtenyésztésben. 1846-ban egy szászra több mint egyholdnyi szántó, egy románra pedig csak ennek kétharmada jutott. Nagyjából hasonló volt az arány az igavonó állatok megoszlásában is. Ezzel szemben három románra egy juh jutott, a szászok juhállománya pedig

11. táblázat. A művelés alatt álló adóköteles földek és az állatállomány megoszlása Nagysinkszék szász és román lakossága között 1713-ban és 1846-ban

Népesség és adótárgyai	1713		1846		1713		1846	
	szász	román	szász	román*	szász	román	szász	román*
					%		%	
Családok száma	1450	450	—	—	76,3	23,7	—	—
Népesség létszáma	—	—	12909	7480	—	—	63,3	36,7
Ló és szarvasmarha	6575	1494	14109	4123	81,4	18,6	77,4	22,6
Juh és kecske	2278	2909	2480	2708	43,9	56,1	47,8	52,2
Sertés	6688	1093	1342	559	85,9	14,1	70,6	29,4
Szántóföld (kőből)	—	—	29594	10048	—	—	74,6	25,4
Rét, kaszáló (szekér)	—	—	24007	8186	—	—	74,5	25,5
Szőlő (veder)	—	—	58073	5100	—	—	91,9	8,1

* Az összeírásban, az adótárgyak kimutatásánál románok és cigányok egy rovatban szerepelnek, a lakosság 11%-át kitevő utóbbiak (2472 fő) viszont alig-alig rendelkeztek adóköteles földdel, legfeljebb néhány állatot tartott egy-egy család.

annyival volt kisebb, hogy 6 főre jutott egy juh. Medgyesszéken ekkortájt (a várostól eltekintve) három szász adófizető családra jutott egy juh, míg egy románra kettő, miközben 3-4 hold szántó egy szászra és csak valamivel több mint két hold egy románra. A gazdasági pangás, illetve a növekedés hiánya annyira rányomta bélyegét a kortársak szemléletére, hogy a negyvenes években megjelent, pénzhiányról és az elszegényedésről szóló könyv szerzője, Stephan Ludwig Roth a románok emelkedését csak a szászok süllyedésének eredményeként tudta elképzelni.

De ahogy az éhínség veszélye a kortársak tudatában fenyegetőbbnek bizonyult, mint a valóságban, ugyanúgy eltúlozták a társadalmi különbségek elmélyülésének következményeit. Sőt, a szakirodalomban már jelentősebb földnélküli rétegekről is szó esett. Ezzel szemben a föld és állatállomány nélküli nincstelen parasztok, akiket a bérmunkás falusi agrárproletariátus elődeinek lehetne tekinteni, egy-egy falu lakosságának még csak viszonylag csekély töredékét tehették ki, hacsak nem gondolunk az idős, munkaképtelen elesettekre és a koldusok viszonylag népes seregére, arra, hogy „minden 300 főnek egy koldust kell élelmeznie".[18]

A szegényeknek, a teljességgel nincsteleneknek időszakosan munkába fogható rétegét elsősorban a cigányság egy része alkotta. De csak egy része, mert a cigányság annyira tagolt volt, hogy mást és mást jelentett vidékenként a szó: cigány. Gondoljunk a közmegbecsülésnek örvendő falusi kovácsra és a városi zenészre, a kincstári aranymosókra és azokra a földművelő „új parasztokra" vagy „új magyarokra", akik már az úrbéresekhez hasonló módon gazdálkodtak, és elnevezésüket is azért kapták az uralkodótól és a

[18] Kővári L., i. m. 214.

hatóságoktól, hogy beilleszkedésüket segítsék elő, elvágva a köteléket a negatív példát jelentő sátoros cigányoktól. Ez utóbbiakat a kor romantikus szemlélete méltán övezte némi dicsfénnyel — annak láttán, hogy a „nemzetiségéhez oly hív" sátoros „anyanyelvét szentség gyanánt őrzi"[19] —, ugyanakkor a környezetből a cigányok társadalmasodását is hátramozdító előítéleteket váltottak ki. Ezért is érezhette és javasolhatta az 1840-es évek derekán Demeter József sepsiszentgyörgyi főbíró és diétai követ, hogy miután „az erdélyi cigányokat a föld többi lakosaitól megkülönböztetni a legnagyobb igazságtalanság lenne", törvény tiltsa meg a vándorlást, és mondja ki, hogy „a többi Földnépével minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak". Nos, a beilleszkedett, „rendes életmódot folytatók" és a vándorcigányok között találjuk a fent említett részt, az ún. „silány napszámosokét".[20] Ezek — olcsó munkaerő lévén — a földesurak és vármegyei tisztek (illegális) pártfogását élvezték, és még félig-meddig időszakos, tavaszi-nyári vándoréletet folytathattak: kiszolgáltatottságuk következményeként és ugyanakkor a reájuk való utaltság erősítése érdekében, hiszen ha — egyébként szerény — követeléseiket nem teljesítették, akkor fogták magukat, kunyhóikat felégették és odébb álltak.

Az erdélyi árutermelés mostoha feltételei és a robotgazdálkodás — aminek néhány sajátosságáról a földesúri gazdálkodás és magatartás bemutatásánál szólunk — miatt ugyanis a szőlőművelés mellett legfeljebb aratáskor kellett még részesmunkába jobbágyokat vagy vándormunkásokat is fogadni. Igaz, a termés betakarításakor még a szászföldi parasztgazdaságok is munkalehetőséget biztosítottak a kaszával és sarlóval „csapatostul" kirajzó székelyek számára. A népességnövekedés és társadalmi differenciálódás azonban nem érte el azt a mértéket, hogy az agrártársadalom igazán nagy nincstelen tömegeket vetett volna ki magából. „Többnyire Erdélyben minden embernek van birtoka"[21] — mondták, sőt, „doktrinér" nyugat-európai utazói szemmel még „sok" is; a birtokviszonyok terén pedig látszatra olyan „abszolút egyenlőség" érvényesül, mely az országot stagnálásra ítélő, megbonthatatlan „egyensúlyt" tart fenn.[22]

Csakhogy a földhasználat még nem biztosította a földbirtokhoz és aztán a tulajdonhoz jutás lehetőségét. Mert ha a feudális birtoklási viszonyok helyére polgári tulajdonviszonyokat állítanak, ahogy ennek esélyeit és módozatait az 1830—40-es években latolgatni kezdték, akkor csak az úrbéres jellegű föld kerül birtokosa tulajdonába, természetesen a földesúr kárpótlásával az elvesztett szolgálatokért. A feudális függésben élők mintegy 10-15%-a (az

[19] Sükösd S., A hazaszeretet három parancsokban. Nagyenyed 1846. 18.

[20] Miskolczy A., Demeter József cigányügyi operátuma (Lymbus I. Források Magyarország régebbi történetéhez. Megjelenés alatt).

[21] Horváth J., i. m. 94.

[22] Ch. d'Haussez, i. m. 288—289.

1847-es adóösszeírás szerint csak 22 ezer) majorsági zsellér, szerződéses jobbágycsalád, akik általános szóhasználattal a kurialisták rétegét alkották, melynek tagjai minimális állami adóval terhelve — akik pedig be sem kerültek a kimutatásba, semmit sem fizettek —, munka és terményjáradék ellenében a földesúr korlátlan rendelkezésében álló, ún. allodiális földet művèltek. A feudális viszonyok eltörlésével viszont — keserűen fizetve ezért a védettségért — föld nélkül szabadulnának. És még ennél is súlyosabb kérdésként jelentkezett a székelyföldi jobbágyok helyzetének szabályozása. Mert hiába jegyezték be őket jobbágyként az adótabellába, ha a törvényhozás elfogadja azt az elvet, hogy a Székelyföldön, annak „természeténél" fogva — a királyi adományok kivételével —, minden föld allodiális jellegű, akkor ott az úrbéresként állami adót is fizetőknek legalább négyötöde kerül kurialista sorba. Számukra a jobbágyi minőség biztosítása hozhatott előrelépést, ha tudták (volna), hogy földtulajdonhoz jutás lesz a tét.

A lakosságnak a fenti okokból pontosan meghatározhatatlan hányadát, mintegy felét vagy többet is kitevő úrbéres jobbágyok (és a velük II. József reformja óta jogilag azonos kategóriát jelentő zsellérek) kb. 1 600 000 kataszteri hold szántót és rétet birtokoltak a megyékben és a Részekben: a legvalószínűbb becslés szerint az összes szántó és rét mintegy 40-45%-át. Kétszer annyit, mint az adómentes nemesség saját tulajdonaként, a többi, mintegy 1 300 000 kataszteri hold (szántó és rét) pedig a szabad parasztok és határőrök, csekély hányadában polgárok kezében volt.

A jobbágytársadalom tagoltságának mélységét az 1847-es úrbéri törvény előírásaival szokták érzékeltetni. Ezek szerint az egy család létét optimális módon biztosító birtok nagysága az első osztályba sorolt jó minőségű földekkel rendelkező falvakban 4-10 hold (1600 négyszögöles hold) szántó és 2-4 hold kaszáló, terméketlen vidéken pedig 7-14 hold szántó és 4-6 hold kaszáló. Mindez annyiban reálisnak is tűnik, hogy mint az 1850—60-as években a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során kiderült, a jobbágybirtok átlagos nagysága 8-9 katasztrális hold, amíg a szűkebb értelemben vett Magyarországon ennek felével nagyobbra ugrott jóval kisebb — egyesek szerint feleakkora — robotterhek mellett, miközben az átlag az erdélyinél jóval nagyobb különbségeket takart, és a szántóförddel nem rendelkezők száma meghaladta a birtokosokét. Csakhogy az erdélyi stagnálással szemben dinamikus mezőgazdasági kivitel jelezte a fejlődés mértékét.

A jó gazda hírében álló liberális Teleki Domokos gróf úgy látta, hogy egy öttagú család biztos létalapját 5 hold szántó, 3 hold kaszáló, 4 igavonó marha, 1-2 fejőstehén, 2-3 növendékállat és — az önellátásra is jellemző módon — 8-10 juh jelentheti. Becslésünk szerint nem sokkal kellett gazdagabbnak lennie egy családnak, hogy 8 ezüstforint fölött fizessen adót. 1848-ban pedig a 150 000 úrbéres jobbágy- és zsellércsalád még 2%-ának sem, összesen 2800 családnak kellett volna 8 forint fölött adóznia, igaz, olyan világban, amelyben

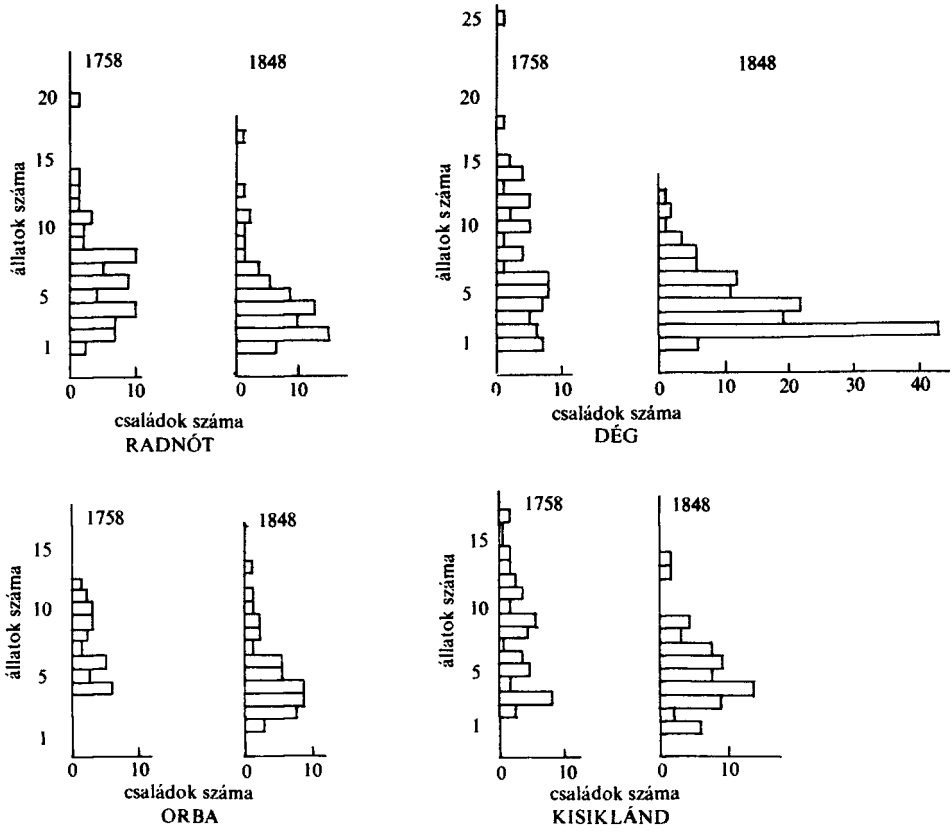

26. ábra. Birtokos jobbágy- és zsellércsaládok ló- és szarvasmarha-állománya a radnóti Bethlen-uradalom négy falujában 1758-ban és 1848-ban

az adócsalás — mint látjuk — fontos szerepet játszott. Tehát az erős közép- és a viszonylag csekély nagyon szegény rétegekkel szemben igen kicsire rúgott a paraszti társadalom hierarchiájának csúcsán elhelyezkedő gazdag parasztok száma (szinte kisebb, mint a középbirtokos nemeseké és az arisztokratáké).

A földművelés és az állattartás viszonyában és részben a paraszti társadalom átrétegződésében a 18. század közepétől a 19. század közepéig bekövetkezett változásokat szinte modellszerűen érzékelteti a mezőségi radnóti uradalom néhány falvának példája *(26. ábra)*. Itt az ún. örökségeket felosztották, azaz egy gazdaságból több gazdaság vált ki, ahogy a családok száma is emelkedett. A nagycsaládok száma mégis nőtt, és az újabb földek eke alá fogásával az egy családra jutó szántó kiterjedése legalább olyan ütemben gyarapodott, ahogy az állatállomány létszáma csökkent, nyilván a kaszálók kiterjedésével együtt, hiszen a növekvő népesség létfenntartását csak így lehetett már biztosítani. Az ökör szerepét az igavonásban általában a tehén vette át, de hat igásállatot alig

tudott a háztartások 10%-a kiállítani, míg (az 1750-es adóösszeírás szerint) a táji adottságok miatt hat ökörrel kellett szántani, és a 18. század derekán erre a gazdáknak legalább egynegyede még képes is volt. Mindez egyaránt jelzi a lassú fejlődés és az elszegényedés fenyegető perspektíváit is. A lassú fejlődés és változás jeleként a mezőgazdasági tevékenység súlypontja ugyanis áttevődött az állattartásról a földművelésre, bár az állatok adásvétele maradt a parasztok legfontosabb készpénzjövedelmi forrása, és még az ötvenes években is panaszkodtak a kortársak, hogy az állattartásnak nagyobb jelentősége van a paraszti gazdálkodásban, mint a földművelésnek. (Azok a középbirtokos nemesek pedig, akik „képesek valánk azt elhitetni magunkkal, hogy talán az itt Kackón megtelepedett Sidóság" okozza pálinkafőzéssel és kereskedésével a parasztság helyzetének romlását, némi vizsgálódás után a marhatenyésztés silányságában találták meg a bajok okát.[23]) Ezért ha az állatállomány megoszlását tekintjük a társadalmi rétegződés egyik legfontosabb mércéjének, akkor az elszegényedés jeleit abban láthatjuk, hogy míg a 18. század közepén az állatállomány viszonylag egyenletesen oszlott meg, egy évszázad múlva felduzzadt a viszonylag kevés állattal rendelkezők száma. A társadalmi különbségek fokozódásának jeleként pedig nagyobbak lettek a különbségek az egyes földbirtok-kategóriák között, ami a falu világán belüli feszültségek fokozódását is maga után vonhatta.

Bár egy-egy falu jobbágytársadalmának tagolódásában szerepet játszott, hogy tagjai több, olykor féltucatnyi földesúr fennhatósága alatt oszlottak meg, s gyakran még ugyanannak a földesúrnak is más-más szolgáltatásokkal tartoztak, mégis rendkívül erősek voltak a falu népét összetartó szolidaritás szálai. A földesúrnak, ha allódiumát akarta növelni vagy a paraszti szolgáltatásokat emelni, a falu kollektív ellenállásával kellett számolnia, sőt azzal is, hogy jobbágyai a szabad költözés jogával élve egyszerűen otthagyják, és más földesúrhoz mennek.

A feszültségeket egyelőre enyhítette, hogy a jobbágy az állami adóztatással szemben gyakran élvezte földesura támogatását. A korszerűen gazdálkodó középbirtokos jellegzetes alakja, Újfalvy Sándor összeköttetései révén el tudta érni, hogy évtizedeken keresztül csak az 1817-ben összeírt jobbágyok kerüljenek be az adóösszeírásba, és a születéseknek, halálozásoknak nyoma se legyen az egyházi népmozgalmi kimutatásban. Úgy látszik, igaza volt azoknak a kortársaknak, akik azt hangsúlyozták, hogy (sok helyt) az adóköteles földek felét, harmadát nem vették fel az adókimutatásba. És bizonyos fokig az is igazolható, hogy a jobbágyok az 1820-i úrbéri összeírás alkalmával — akarva, nem akarva — mintegy harmadával kevesebbet vallottak be a birtokukban lévő földből azért, mert féltek az adóemeléstől. Igaz, több esetben — általában

[23] Sombory Juliánna és Ketzeli Mihály beadványfogalmazványa a Guberniumhoz. OL, Családi levéltárak, Hatfaludy család, 1. cs. I. 3/a.

ott, ahol a földesúr határosztállyal elkülönítette a határt —, arra hivatkozva, hogy nem tudják, mennyi földjük van, pontos — lánccal való — felmérést követeltek. Abban bíztak, hogy ha a földadó majd emelkedni is fog, a földesúri robotterhek csökkennek, amit az úrbéri összeírók is gyakran kilátásba helyeztek. Mégis joggal feltételezzük, hogy az adóköteles földek eltitkolása vagy a földek pontos felmérésének mellőzése a feudális társadalmi egyensúlyviszonyok fenntartásának olyan tényezője volt, ami az érdekellentétekkel párhuzamosan egyfajta érdekközösséget biztosított a falu és a földesúr között. A múlt megszépítő távlatából úgy látszott: „minden jobbágy földesurában vagy udvarbírájában pártfogóját megtalálhatta",[24] és ez ugyancsak megszilárdította a falusi társadalom kifelé, az állam felé érvényesülő és a paraszti osztályharcban döntő szerepet játszó szolidaritását. Így aztán szinte szabály, hogy a földesúri föld elfoglalása és az állami adó megtagadása együtt sohasem fordult elő. Az adóeltitkolás a falu összetartozásának ápolásában szinte szakrális jellegű szertartás lett. Az adórendszert az erkölcstelenség iskolájának tartották a (liberális politikus) kortársak, vagy legalábbis ők tették szóvá. Mert év végén, amikor az összeírók a vagyoni változásokat feljegyezték, a falu öregjei hamisan esküdtek. A keresztény morálnak ezt a fajta megsértését csak a vele összefonódó sajátos babonarendszer ellensúlyozhatta: miközben elhangzott az eskü (románok számára készített esküformula szerint gyakran az istenre, napra, sóra, szentegyházra), az esküt tevő a kucsmájába lehelt, hogy lelke ott bújjék meg, amíg „hamis vallomása után tisztaságban maradt lelkét onnan ismét felszívhatja".[25] Az adónyomás csökkentésének szándéka még akkor is összetartotta a falu társadalmát, ha az összeírás végeztével a faluközösség vezetői megsarcolták a szegényebbeket. A kortársak azt is észrevették, hogy ha egy-egy adócsalás-feljelentés után szabályosan vetették ki az adót, a falu népe anyagilag tönkrement, és morálisan is megroppant. A szolidaritás megrázó megnyilvánulása volt az az eset, amikor Siklódon egy feljelentőt, aki még a guberniumot is bevádolta Metternichnél, a falusiak beszorítottak a községházába, és utána „az emberek kezdtek betódulni, . . . míg a tömeg testsúlya agyonnyomta",[26] anélkül, hogy bárki egy szót szólt volna, mint ahogy később sem az eset kivizsgálásánál.

A falvak világában az egyéni és közösségi morális integritást alapvetően a vallás és a babona biztosította, a mágiával, mágikus hiedelmekkel átszőtt világnézet és mentalitás alapjaként. Láttuk, az esküszegés vétkét is szertartással ellensúlyozták. A falusi népesség többségét a kortársak a babonaságig

[24] Szőcs János erzsébetvárosi főbíró jelentése a Guberniumnak a földadókataszterről (1863). OL, Abszolutizmuskori Levéltár, Visszaállított Erdélyi Udvari Kancellária, Általános iratok. Acclusa, 261. cs.

[25] Ponori Thewrewk J., Honbarát. Pozsony 1834. 106.

[26] Pálffy J., Magyarországi és erdélyi urak (S. a. r. Szabó T. A.) I. Kolozsvár 1939. 44.

vallásosnak vagy egyszerre babonásnak és jó hivőnek tartották, de olykor a román sajtó is arra panaszkodott, hogy a babonás hiedelemrendszer vallásos (pontosabban egyházzal szembeni) közömbösséget takar, s a nép nem (vagy nem szívesen) jár templomba. A nagy 1817-es éhínség után a romokból és pusztulásból virágzó gazdaságot teremtő középbirtokos Újfalvy Sándor hiába állított új díszes templomot, hiába küldött „egy eszesebb fiút" iskolába, akit aztán pappá is szenteltek, „sem szelíd, sem kemény módokkal templomgyakorlásra" nem tudta rávenni az állami adótól messzemenően mentesített román jobbágyait.[27] Vajon a földesúrral, a felsőbbséggel szembeni ellenállás megnyilvánulása volt ez a közömbösség, vagy a földesúr emberséges magatartása miatt értelmét vesztette az, amit a vallás elképzeléseik szerint jelenthetett? Vajon a böjtöket és az ünnepeket sem tartották meg?

Az ünnepek messzemenően befolyásolták a munkaerő-gazdálkodást. A román lakosságtól a görögkeleti és görög katolikus vallás 100 ünnepnapot követelt, negyvennel többet, mint a többi felekezet híveitől. Ünnepkor pedig a saját földjeiken nem dolgoztak a román jobbágyok, nehogy a szentek megsértésével valami katasztrófát hozzanak saját földjükre és házuk népére. Ám ezt — hacsak nem fogadták fel őket bérmunkába — sok helyt „a birtokos nemesség, tulajdon papjaik igen jól tudták magok hasznokra fordítni". A pap „felmenti ha hozzája egy két pohár italért kalákába dolgozik".[28] Az a földesúr, akinek csak a következő hétre lett volna esedékes robot, egyszerűen rávehette a papot, „hazudjon innepet híveinek", mire pálinka fejében „búzája learatva lőn".[29] Hiszen a paraszt úgy érezte, hogy a földesúri földön végzett munkáért az a szent, akit megsértett, nem az ő földjét, hanem az úrét sújthatja aszállyal vagy jéggel.

Lázadozás és beletörődés nyomta rá bélyegét a falu igazi ünnepeire. Az egész világ hierarchiáját megfordították a pünkösdi királysággal, amikor — Doboka és Belső-Szolnok megye román falvaiban — a fiatalok királyt, nádort, ispánt és bírákat választottak, hogy — mint a faluszéke — elmarasztalják a vétkeseket. De csak világuk hierarchiáját fordították meg, nem annak rendjét. A falusbírót általában a földesúr és az állam eszközének tartották. Szabad elemek igyekeztek is kibújni e tisztség alól, akiknek pedig vállalnia kellett, retteghetett, mikor vetnek lángot házára. Talán generációs ellentétek is kifejezésre jutottak a pünkösdi királyság ceremóniájában, de ezek igazában sohasem válhattak cselekvést meghatározó tényezővé. Amikor 1849-ben az Érchegységben a forradalom kínálta lehetőséggel élve falusi tisztújításra került sor, bizony a száz éven felül járó öregek véleményét kellett kikérni. Tapasztalataik révén az öregek voltak a szűk esztendők nyomorát enyhítő

[27] Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai (S. a. r. Gyalui F.) Kolozsvár 1941. 199.
[28] Brassai S., Népnevelés és még valami (Vasárnapi Újság, 1847. október 3. 698. sz.).
[29] Jakab, E., Oláhügy (Erdélyi Híradó, 1846. szeptember 6. 176. sz.).

reménykeltés hordozói. Az életkor a családi állapottal együtt legitimált törekvéseket és vágyakat, az apa ugyanis jog szerint is megverhette fiát, sőt katonának adhatta, de sorozáskor is ő tiltakozhatott fia — általában családi katasztrófának tekintett — katonasorba fogása ellen. A családok autonómiájára és azok mintájára épült volna fel az ideális falu. És vajon nem volt-e mélyebb jelentősége annak, hogy év végén a falu népe együtt fogyasztotta el a közköltségen tartott „karácsonyi sertést"?

A falu szolidaritása olyannyira kapcsolódott a gazdálkodási rendszerhez, hogy ez a mozzanat maga alá rendelte a nyilván községenként különböző belső ellentéteket. A háromnyomásos gazdálkodási rend a fejlettebb váltógazdálkodáshoz képest földpazarlásnak tűnt, hiszen a megművelhető föld egyharmad része ugaron hevert, nem is beszélve a hegyvidéki és zordabb éghajlatú falvakban uralkodó két nyomásról, amikor fele maradt megműveletlenül. Ennek tulajdonítható, hogy a szántók majdnem 40%-a még az ötvenes években is ugaron hevert. Ugyanakkor az ugar mint legelő biztosította az állatállomány eltartását. Az a tény, hogy a néhány holdnyi gazdaságot is tucatnyi nadrágszíjparcellára tagolták, hogy nagyjából mindenkinek hasonló minőségű föld jusson, ugyancsak a modern racionális gazdálkodás akadályának tűnt, mégis biztonságot nyújtott. Ha az egyik dűlőben a parcellák termését elverte a jég, megmaradt a többiben. Így biztosította ez a gazdálkodási forma a létfenntartás egyensúlyát, de csak addig, amíg a népesség nagysága egy bizonyos küszöböt át nem lépett, mert sem az állatállományt, sem a megművelt földterületet nem lehet egymás rovására növelni. Ez a fajta gazdálkodás a falu népét mindenkire egyformán érvényes kötöttségek betartására kötelezte. Egyszerre érő gabonát kellett mindenkinek az egy nyomásba, egy dűlőbe eső parcellájába vetnie, és lehetőleg egyszerre betakarítani a termést, hogy az állatok ne tehessenek kárt benne, amikor ráengedik őket a tarlóra.

A gazdálkodási rend egységére az egyént a közösségbe integráló életrend épült, s aki vétett ellene, azt a faluközösség próbálta megrendszabályozni. Az egyén élvezte a közösség védelmét, de az egyéni kezdeményezésnek — a kortársak szerint a hatalmaskodástól eltekintve — nem sok helye volt ebben a rendszerben. A föld minőségét is csak akkor volt vagy lett volna érdemes javítani, ha erre maga a közösség minden gazdát képes lett volna kötelezni. Egyre súlyosabb társadalmi problémát jelentett annak a gazdatípusnak a léte és — a negyvenes években gyakrabban szóvá tett — számbeli gyarapodása, amelynek igen csekély földje volt, viszont annál több állatot hajtott ki a közös legelőre. Sok helyt éppen ezek voltak a hangadók, terrorizálták azokat, akik a szántó nagyságának arányában szerették volna szabályozni a legelőre hajtható állatok számát. Gyakran ők voltak a falu földesúrral vagy megyével szembeni kollektív ellenállásának a megszervezői is, hiszen ők veszíthettek a legtöbbet minden változáson.

Bár a maga archaikus — mondhatnánk, szinte modern — rendezettségében szinte kivételszámba ment Felvinc, a szabad székelyek „városa", mégis talán éppen ezért szemléltetheti „tiszta" formában az átalakulás bonyolultságát. A francia utazó „az utópisták abszurd álmának" megvalósulását látta abban a földközösségi rendszerben,[30] melynek keretein belül az igavonó marhák számának arányában tizenhat év elteltével a gazdák között újra kellett osztani a határt. Csakhogy egyesek már az 1810-es évektől azért kezdték követelni a földek végleges felosztását, mert károsnak érezték magára a gazdálkodásra. (Például nem tartották érdeküknek, hogy trágyázzanak, mire — hogy segítsenek a bajon — a közösség elrendelte a kötelező trágyázást.) Azután azok is a végleges felosztás hívei lettek, akik féltek, hogy ha állataikat vesztik, kevesebb földhöz jutnak a következő osztáskor. E kettős igényből sarjadó folyamat végül is oda vezetett, hogy hosszas előkészületek után elhatározták a földek végleges felosztását. 1848-ban a guberniumnak azonban katonai erőt kellett kilátásba helyeznie az illetőségüket kérők támogatására, hogy ezek földjeiket kiemelhessék a kollektív kényszer kötöttségeinek szorításából.

Kétségtelen azonban, hogy a háromnyomásos gazdálkodás között is voltak a fejlődésnek bizonyos korlátozott lehetőségei. A szászok például gondosabb állattartással nagyobb igaerőt tudtak biztosítani, s mélyebben szántó ekékkel dolgoztak. A Székelyföldön is akadtak a táji adottságoknak és a föld minőségének megfelelő váltóekéket gyártó ezermesterek. Egyes hegyvidéki területeken, mint Zarándban, amely már a 18. század derekán is kiemelkedett környezetéből rendezettebb viszonyaival, a parasztság rászorult az ugar művelésére, de úgy, hogy ez a gazdálkodási forma már talán a vetésforgó felé mutatott. A Határőrvidéken sok helyt a gyümölcsfatermesztés is fellendült, részben az állandó oktatás eredményeként, részben azért, mert a fiatalok csak úgy kaptak engedélyt a házasságra, ha előbb egy pár gyümölcsfát ültettek, igaz, gyakran egymásnak adták kölcsön ugyanazokat a fákat. A 18. század közepe óta — elsősorban a hegyvidéken — most már némileg sikerült a burgonya termesztését is megkedveltetni a rendkívül egyoldalú táplálkozást biztosító kukoricával szemben. Fontos változásnak bizonyult a szőlőtermelés fokozatos térhódítása, olyannyira, hogy az angol utazó, Paget szerint a lakosságnak több mint 10%-a élt bortermelésből, s a görögkeleti népmozgalmi statisztika összeállítói például már a jó szőlőtermeléssel magyarázták a házasságok számának növekedését 1832-ben.

A kisbirtokosok azonban csak a nagyobb szász és magyar városok piackörzetében vállalkoztak az újszerű kertgazdálkodásra vagy egy-egy növénykultúra piacorientált meghonosítására, mint például a sárgarépa termesztésére a Marosvásárhelyt körbefogó Nyárád mentén. Vagy gondol-

[30] N. M. DE LOCMARIA, Souvenirs des voyages de Monseigneur le Duc Bordeaux I. Paris 1846. 134.

junk Kolozsvár külvárosainak, különösen a Hóstátnak magyar alföldi szokásokkal is gazdálkodó népére, amely már csak azért is konyhakertészetet folytatott, mert a háromnyomásos gazdálkodási renddel művelt határ a bojtos, csengettyűs hatökrös fogatokkal hivalkodó városi polgárok kezében volt. A felülről jövő jobbító kezdeményezések is a város környékén ígértek több sikert. Például a nagyszebeni kommunitás még 1838-ban elhatározta az istállóztatás és a váltógazdaság bevezetését, 1848-ban pedig a város határában, nem törődve a várható elégedetlenséggel, felszámolta az ugart.

A stagnálásra ítélt gazdálkodási rend bűvös köréből a kiutat csak az ugar eke alá fogása nyithatta meg, de az is csak úgy, ha azzal egyidőben az állattartás gondját is meg lehet oldani; ha az állatokat istállóban tartják és takarmánynövénnyel táplálják, s közben a rendszeresen gyűjtött trágyával a termőtalaj minőségét javítják — mint azt már egyre többen hangsúlyozták a sajtóban és a felsőbb hatóságokhoz intézett beadványokban. Az ugar kiküszöbölésére épülő váltógazdaság minden kollektív kötöttségtől mentes gazdálkodási forma volt. Fokozatos bevezetése (és aztán évtizedekig húzódó meghonosítása) először is a feudális viszonyok megszüntetését feltételezte, a földesúri és a paraszti föld teljes elválasztásával kellett kezdődnie, és az egyre többet kárhoztatott „közös gazdálkodás" felszámolásával végződnie.

Az áttérés pedig súlyos gazdasági és társadalmi megrázkódtatásokkal fenyegetett. Hiszen az ugar bevetése korlátozta volna a legeltetés lehetőségeit, s ezért az állattartás és az egész földművelés válságával fenyegetett. „Eljött tehát ismét a vajúdás kínos korszaka."[31]

Így veszélyeztette és tartotta fenn a feudális rendszeren belüli emelkedés vágya és reménye, a stagnálásra ítélő, de mégis létbiztonságot ígérő hagyományos gazdálkodási rend és a társadalmi ellentéteket átszövő érdekszövetségek szövevénye magát a rendszert. Csak gyökeres társadalmi, gazdasági és politikai reformokkal lehetett megnyitni a polgári fejlődés felé vezető utakat.

A szászföldi szabadparaszt-társadalomban a városból kiinduló gazdasági nevelő reformtevékenység ígért sikert, és ennek példája aztán messze hathatott, mint ahogy hatott is a Székelyföld és a megyék árutermelésre vállalkozó parasztjaira. Ugyanakkor a feudális társadalmi környezet és politikai struktúra a szász belső reformok ügyének sem kedvezett, és a különböző hatalmi csoportosulásokhoz kapcsolódó értelmiségiek is tisztában voltak azzal, hogy a szász vállalkozó elemek számára kedvező érvényesülési lehetőséget biztosíthat a feudális rendszer lebontása. Erre — erős polgárság hiányában — Kelet-Közép-Európa eme régiójában, ahová Erdély is tartozott, a nemesség sorából kilépő erők vállalkozhattak.

[31] Rövid pillantás földművelési rendszerünkre. Vasárnapi Újság, 1843. november 26. 499. sz.

KORSZERŰSÍTŐ ÉS HAGYOMÁNYŐRZŐ BIRTOKOS NEMESSÉG

A megyékben és részben a Székelyföldön a mezőgazdaság korszerűsítésének is a nagy- és középbirtok lehetett egyelőre a nagyobb hatást (és ellenhatást) kifejtő bázisa. Erdély mezőgazdaságának a fejlődését az gátolta, ami egyben segítette is: földrajzi fekvése. Sokkal jobb adottságokkal rendelkező agrárjellegű régiók között feküdt, és így kelet és nyugat felé egyaránt csak egyes jobb minőségű cikkekkel érvényesülhetett (volna) a piacon. Ennek lehetőségét pedig éppen az biztosíthatta, hogy a magyar nemesi birtokos és a szász értelmiségi — kapcsolatai révén — fejlettebb magyarországi és ausztriai, illetve fejlettebb németországi agrotechnikai eljárásokat és vívmányokat vehetett át.

A gyors korszerűsítés azonban súlyos társadalmi konfliktusokkal járt együtt. Báró Wesselényi Miklós a húszas évek végén Zsibón, Erdély és Magyarország határán elsőként vezette be a váltógazdaságot, megszüntetve az ugart, és két évtized múlva elsőként hozatott cséplőgépet is. De jellemző a viszonyokra: a gép elakadt a sárban, majd felállítására sem akadt mesterember, csak egy molnár, aki először még ördögi mesterségnek nézte, és félt hozzányúlni. Wesselényi ugyan nem mondott le jobbágyai munkajáradékáról, de — az úr—paraszti viszonyt bérlői kapcsolatként értelmezve — szabályozta és egységesítette jobbágyai szolgáltatásait, s 1831-ben megpróbálta megvalósítani régi tervét: a terménytizedből alapítványt létesített éhínség megelőzése érdekében, s a számadást a templomban olvastatta fel. Később viszont már azt panaszolta, hogy a jobbágyság részéről nem talál megértésre, birtokostársaitól eltérő magatartását a gyengeség jelének tartják, s hiába jár elöl például faültetésben jó példával, és oszt ki ingyen magvakat és csemetéket a falu népe között, az ellenállást nem mindig sikerül legyőznie. Közben a falusi túlnépesedés veszélye is jelentkezett: az egy telken élők száma megkétszereződött. Hiába szólította fel parasztjait, hogy máshol keressék kenyerüket, munkaalkalmak hiányában utasító hangú intéseinek nem lehetett foganatja. Így Erdély modernizálódó nagybirtokán a „feudális" úr és paraszt ellentéte egyre inkább két birtokoskategória ellentétévé vált, s a zsibóiak talán nem is érezték, hogy mennyire más feltételek között élnek itt, ahol a robothátralékot nem botbüntetéssel törlesztették, mint az még sok helyt szokás volt.

Wesselényi rendkívüli emberi és politikai nagysága miatt csak az ő birtokán folyó modernizálódást tartotta a szakirodalom alaposabb elemzésre érdemesnek, s csak kisebb-nagyobb híradásaink vannak arról, hogy másutt is történtek hasonló és hatékony kísérletek. A korszerűsítés igénye nem egyszerűen (politikai) világnézet függvényeként, velejárójaként hódított teret. Nem messze Zsibótól, a szomszéd Csákigorbón a váltógazdaságot már cukorgyár felállításával kapcsolták össze, és a haszonból együtt részesült a konzervatív Jósika Samu és Lajos a liberális Miklóssal.

Számottevő ipar azonban egyelőre még nem épülhetett a mezőgazdaságra, hacsak a pálinkafőzést nem tekintjük annak. Ez az erdélyi megyékben egyre inkább zsidó foglalkozásnak minősült, annak ellenére, hogy gyarapodni kívánó nemes éppen úgy űzte ezt a mesterséget, mint a kiváltságos helyzetét körülbástyázni akaró városi polgár. A pálinkafőzés nemcsak a szegénység kórtünetének megnyilvánulásaként terjedt, Kézdivásárhelynek gazdasági egyensúlyát ez tartotta fenn, miután a cefre biztosította a sertéstartást, és pálinka nélkül a nehéz fizikai munka is nehezebben ment volna. A század eleje óta számukban megkétszereződő zsidók többsége előtt más komoly vállalkozási lehetőség nem állt nyitva, falusi terménykereskedelmük is ehhez kapcsolódhatott. És most már annak a 18. század végi törvényjavaslatnak a nyomán, mely a „toleranciával" azt akarta elérni, hogy a zsidók „a kereskedelem és ipar engedélyezésével hasznos polgárokká váljanak", 1837-ben a kormányhatóságok végre — mindenütt, és nemcsak Gyulafehérvárt — háborítatlan lakhatási jogot biztosítottak az addig megtelepedetteknek, és csak a további bevándorlást tiltották meg,[32] persze hiába. Földesúri pártfogás alatt — de egyben annak, illetve a rendszernek a kereteit feszegetve —, olykor úrbéres minőségben, olykor pedig már úrbéresek fölött rendelkezve, elsősorban magyar városokba húzódva verhettek gyökeret az erdélyi társadalomban, hogy majd soraikból is léphessen elő a magyar polgárság egyik fontos eleme, a bérlő-vállalkozó jellegzetes alakja.

A nagybirtokról kisugárzó modernizálódás hordozói a gazdatisztek voltak. Wesselényi gazdatisztje, Kelemen Benjámin jó érzékkel Kolozsvár mellett vett birtokot, s az 1840-es évek elején pénzbeli megváltás fejében elkezdte felszabadítani jobbágyait, hogy kölcsönösen mentesüljenek a robot hátrányaitól. Ekkortájt már több gazdatiszt könyvben összesítette tapasztalatait; a váltógazdaság előnyeit fejtegették, bár az ideális, példamutató vállalkozót nem mindig erdélyi környezetben szerepeltették.

Az erdélyi gazdatisztek szakismereteiket részben Magyarországon, a mintagazdasággal egybekötött keszthelyi Georgiconban, részben az erdélyi nagybirtokosoknál szerezték. Wesselényinél évente több gyakornok is tanult, akik máshol jó fizetéssel tudtak elhelyezkedni. A negyvenes évekre már 600-700 főre duzzadt az erdélyi gazdatisztek száma, bár a közép- és kisbirtokos nemes továbbra is inkább életrevaló, gyakran írástudó jobbágyával vezette gazdaságát. Ezért inkább csak a jobbításra ösztönző kritikus szándék mondathatta olyan egyértelmű egyszerűséggel azt, hogy „a nemes jószágot úgy kezelik, mint ezelőtt száz évekkel".[33]

Bár a szántók, valamint a ló- és szarvasmarha-állomány egyötöde az adómentes nemesség tulajdonában lehetett (vagy legalábbis erre következtet-

[32] OL Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Erdélyi Udvari Kancellária, Acta generalia, 1837: 94.
[33] Brassai S., i. m.

hetünk az adóösszeírásokból), az erdélyi nemesi birtok az árutermelés mostoha feltételei miatt nem tudott olyan jelentős szerepet játszani, mint Magyarországon. A kortársak — túlzó — véleménye szerint az erdélyi allodiális és úrbéres föld aránya fordítottja volt a magyarországinak, valójában a mintegy 870 000 katasztrális hold allodiális szántó és rét az összesnek kb. egyötöde lehetett, mintegy fele a majdan úrbéres jellegűnek minősülő földeknek. Az egykorú benyomásokat összegező statisztikai becslés szerint az adómentes nemesség allodiális földjeiről származott a kukoricatermés mintegy 37%-a, az adóköteles népesség földjeiről pedig 63%-a.

A földesúri birtokok nagy része adóztató, pontosabban járadékszedő jellegű volt. Az önellátás követelményét próbálták egyeztetni az árutermelés lehetőségeivel, de a hangsúly az önellátáson volt. A kortársak állandóan panaszkodtak arra, hogy a gyors áringadozások és a piac kis és változó felvevőképessége lehetetlenné teszik a rendszeres gabonatermelést. Viszont a földesúri majorság fontosságára nemcsak az utal, hogy hozzávetőleges becslés szerint évente 18 milliónyi robotnappal tartoztak az úrbéresek, hanem az is, hogy ennek 56%-a kézi, 29%-a négyökrös, 15%-a pedig kétökrös igásnapszámból állt, aratáskor és cséplésкor pedig étel-ital és terményrészesedés fejében vállaltak munkát, ha nem volt elég a robot.

A fenti becslés alapjául szolgáló forrásunk: az 1820-i úrbéri összeírás eltúlozza a robotnapok számát, bár az egy családra nehezedő teher általában magasabb volt a magyarországinál, amit a kortársak a nagyobb munkaráfordítást követelő mostohább természeti és gazdálkodási adottságokkal magyaráztak. Ugyanakkor kevés volt az olyan család, amelynek heti 3-4 napot kellett szolgálnia, ehhez már nagyon jómódúnak kellett volna lennie, és egyébként is az összeírás alapján csak hozzávetőlegesen lehet becsülni az egy-egy úrbéresre nehezedő szolgáltatások nagyságát. A jobbágyok néhol azt hitték, érdekükben áll, hogy többet valljanak be a ténylegesnél, és ezt általában jó szemmel nézték a földesurak, bár olykor helyesbítettek. Az összeírás tervezete a jobbágynak a robotterhek csökkentését ígérte, aki ezért úgy vélhette, hogy mostoha sorsának kidomborításával elősegíti helyzete javítását, erősíti az ezt célzó uralkodói szándékot. A földesúr viszont a már bevallott robotszintet szerette volna tartani (és ezért a parasztok sok helyt nem akarták saját vallomásukat nevük mellé karcolandó kereszttel hitelesíteni). A földesúr számára a magas robotkötelezettség a hatalom forrása volt: azt akarta elérni, hogy úrbéresei akkor álljanak ki munkára, amikor ő akarja, ha pedig nincs szüksége olyan nagy mennyiségű robotra, akkor hatalmát a hátralékok elengedésével éreztetheti, miközben akadtak, akik a fegyelem megszilárdítása érdekében év végén pálcával verték le a jobbágyon a nem teljesített szolgálatot.

Az erdélyi arisztokráciából néhányat úgy tartottak számon, hogy gazdagabbjai „míveltség" terén azonos szinten állnak a magyarországival, viszont „hazánknak alig van középnemessége", az arisztokráciától elkülönülő

12. táblázat. Jobbágy- és zsellérháztartások hozzávetőleges megoszlása a reformkorban a nemesi birtokos családok és testületek között

Jobbágy- és zsellérháztartások száma	Nemesi birtokosok		Testületek száma	Összes nemesi birtokos és testület	
	nemesek	arisztokraták		száma	%-a
	száma				
1	604	2	1	607	16,81
2	396	1	1	398	11,03
3	281	1	3	285	7,89
4	202	1	1	204	5,65
5	160	3	1	164	4,54
6— 10	480	11	5	496	13,74
11— 50	886	75	10	971	26,90
51— 100	158	72	6	236	6,54
101— 500	80	112	6	198	5,49
501—1000	2	24	4	30	0,83
1001—	—	14	7	21	0,58
Összesen	3249	316	45	3610	100,00

„független vagyonos".[34] Míg a magyarországi arisztokrácia óriási latifundiumok tulajdonosa volt, s néhány tagja Európában a leggazdagabbak közé tartozott, az erdélyi grófok és bárók hatalmas havasokat és erdőket mondhattak a magukénak. A hamuzsírégetés mellett az uradalmak is bekapcsolódtak a Bánság és a magyar Alföld felé irányuló tutajozásba, először csak vámolva, aztán a faúsztatást akadályozó sziklák robbantásával némileg segítve ezt a hihetetlen bátorságot és ügyességet igénylő paraszti árutermelést és kereskedelmet. Az esetek többségében azonban az erdélyi arisztokrata jövedelmei nem sokkal haladták meg a magyarországi középbirtokos jövedelmeit. Erdélyben a 100-150 jobbágy fölött rendelkezők többségét már arisztokraták alkották *(12. táblázat)*.

A kortársak pedig a gazdaság mértékeként „nem — mint a magyarországi-[ak] — a jugerumnak mennyiségét, hanem a szolgáló emberek számát" emlegették.[35] De az átmeneti állapotokra jellemzően ugyanekkor homlokegyenest ellenkező magatartás is kezdett teret hódítani, mert a „földes úrnak — közép és általános számításból szólva — vesztesége van a colonicalis birtokban. Azért colonusát úgy tekinti, mint egy unalmas és terhére vált vendéget, kinek pusztulása közelebbről reá is ható baj, de későbbre attól lehető végszabadulása egyszersmind előlépés."[36] Munkaerő biztosítása ugyanis

[34] KEMÉNY ZS., Érintések (Erdélyi Híradó, 1845. február 4. 10. sz.).

[35] Uo.

[36] Azon felterjesztés, melyet Erdély lelkes honfia gróf Bethlen János Erdély állásáról német nyelven Ferenc Károly főherceghez, Kolowrathoz és Mailáthhoz benyújtván utóbb minister Metternich is látni kívánt. Biblioteca Academiei, Cluj-Napoca, Ms. r. 1829.

távlatilag már egyre kevésbé tűnt kétségesnek, ha kiterjedt volt is az allódium. A szőlőt amúgy is igyekeztek bérmunkában műveltetni. A kis- és középbirtokos nemes pedig szívesebben adta allódiumát kurialistáknak vagy kurialistákkal együtt szegényebb nemesnek bérbe, vagy emelkedő jobbágynak, aki szolgáltatásait is megváltotta. Viszont egyre több földesúr igyekezett határosztályra sort keríteni, hogy birtoka határait kiterjessze és megszilárdítsa, gyakran jobbágyai rovására téve kezét közföldekre, rétre és erdőre, amikor allodiálisnak minősítette ezeket. Nemcsak a korszerű gazdálkodás igénye ösztönzött erre, hanem a jobbágyfelszabadítással való számvetés is. Igazán sötét árnyékként az országos méretű úrbéri szabályozás hiánya borult az erdélyi társadalomra. A feudális birtoklási viszonyok tisztázása a polgári tulajdonviszonyok életbe léptetésének előfeltételeként jelentkezett. Az, hogy — úgy, mint Magyarországon és abban a szellemben — végre törvényhozás útján is elhatárolják egymástól az úrbéri és allodiális minőségű földeket, megállapítva az elhatárolás ismérveit, és szabályozzák a szolgáltatások mértékét és igénybevételük módozatait. Hiszen a jövőre készülődés igyekezete úgy állíthatta egymással szembe az urat és a parasztot, hogy háttérbe szorul a feudalizmus felszámolásának fokozatosan feltáruló közös érdeke, és kilátástalan konfliktusokba sodorja az erdélyi társadalmat. A hétköznapokat átszövő kis kompromisszumokkal párhuzamosan egyre fojtogatóbb lett az az érzés is, hogy a „földesúr egy negyed rész hasznát sem veszi gazdaságának", és „nem ápolója többé hanem zsarolója alattvalóinak".[37] Hiszen a földesúr a paraszti gazdaság minden tevékenységi formáját — a gabonatermelés mellett a fonást, szövést, baromfitartást és még az erdei gyűjtögetést is — megadóztatta egyre archaikusabbnak minősülő járadékszolgáltatások követelésével, ami egyszerre volt az archaikus önellátó paraszti gazdálkodás következménye és tartósítója. És ez a rendszer aztán igazán akkor vált fojtogatóvá, ha gazdasági vagy politikai megfontolásokból a nemes a szolgálatait készpénzzel megváltó jobbágyait újra robotra és szolgáltatásokra kényszerítette.

A nagybirtokok többségének legbiztosabb készpénzjövedelme a malomvámokból és a korcsmáltatásból származott. Az árutermelés fő ága a nagy hagyományokra visszatekintő állattenyésztés volt. Ezért lett a szecskavágó a legelterjedtebb mezőgazdasági gép. Merinói juhok tenyésztésével a Bécs felé irányuló gyapjúkereskedelembe próbáltak bekapcsolódni, és a szász textilipar számára is termeltek finom gyapjút. Az erdélyi ménesek pedig kezdtek jó hírnek örvendeni, míg a paraszti lótartás sok helyt állatkínzás volt.

A birtokos nemesség elszegényedése — a feudalizmus válságának velejárója — ekkor még inkább aggasztó perspektíva, mint valóság. Ha a városi élettel nem került szoros kapcsolatba, igényei nem voltak magasak. Öltözetére

[37] Sombory Juliánna és Ketzeli Mihály „kötlevele", Kackó, 1841. február 6. OL, Családi levéltárak, Hatfaludy család, 37. cs.

költött talán a legtöbbet, amivel kiváltságos voltát kifejezésre juttatta a „nemzetiségét bálványozó" nemes.[38] Pénzkiadásai csekélyek voltak, és legfeljebb akkor került nagyobb összeg a kalendáriumi kiadás rovatába, ha a szalmafedeles ház ura döngölt padlójú szobájába színezüst mosdókészletet vásárolt. S még a jómódú tekintélyes kúria birtokosa is kínos pontossággal állította össze a leltárt, vigyázva, hogy törött kakukkos óra, repedt cserépedény egyaránt bekerüljön, miközben a kortársak állandóan kifogásolták az öltözködésre fordított kiadások nagyságát.

Így aztán az az id. Bethlen János gróf, aki „egy független és fekvőbirtokra alapított arisztokrácia" létében látta a modern alkotmányos fejlődés egyik előfeltételét, keserűen tette szóvá, hogy „Erdélyben csak titulált nemesek vannak, kik vagyontalan s nagyobb részint eladósodott helyzetek miatt csak úgy szerezhetnek maguknak jelentékes állást, ha maguk is a bürokraták sorába állnak".[39] De csak a kormányszervek tisztviselői (a tanácsosok és a náluk magasabb rangúak) jutottak évi ezer ezüstforint feletti jövedelemhez. A kisebb tisztviselők néhány száz forintnyi fizetése „valóságos satyrá"-nak tűnt magyarországi szemmel.

A pénzhiány nyomasztó volt ugyan, de „ha valakinek pénze volt, ha földet nem vásárolt vele, pénze megpenészedett. Minthogy pedig földjéhez mindenki ragaszkodott, mondhatni, nem volt a pénzzel mihez kezdeni."[40] Így, amikor a szűkebb értelemben vett Magyarországon a maga fájó valóságában úgy tárult fel a tőke- és hitelképesség-hiány, mint az egész feudális rendszer további fejlődést béklyózó mivoltának következménye, akkor teljes jóhiszeműséggel lehetett eleinte hangoztatni, hogy „a testvérhaza Erdélyhez képest is leghátrább van".[41]

Az arisztokrácia csak rendkívüli alkalmakkor költekezett, főleg ha a diéta alkalmával fényes estélyeket kellett rendezni. De az a tény, hogy az ellenzékiek megbeszélésein sonkát tálaltak, míg a kevésbé módos konzervatívok borúsan pipáztak, annyira jellegzetes mozzanatnak tetszett, hogy a két csoportosulást legalább olyan gyakran nevezték sonkának és pipának, mint liberálisnak és konzervatívnak.

A legelőkelőbb körökben az sem volt ritka eset, hogy egy kis családtag születésnapja egy köznemesi birtokos vagy egy kollégiumi tanár évi jövedelmével felérő összegbe került, de a „hajasbaba" nagy ritkaság volt, azt már testvér testvértől örökölte.

Paget, angol utazó, aki aztán maga is benősült az erdélyi arisztokráciába, nem is leplezett gúnnyal jegyezte meg, hogy az erdélyi arisztokrata hölgyek

[38] Hodor K., i. m. 497.

[39] Id. Bethlen János levele Wesselényi Miklósnak. Kolozsvár 1847. május 2. OL, Filmtár 8367.

[40] Kővári L., Pénzbajaink és ellenszerei (Korunk, 1862. dec. 12. 171. sz.).

[41] Brassai S., Gróf Széchenyi István és Bírálói (Nemzeti Társalkodó, 1832. I. máj. 5. 18. sz.).

még mindig ékszereik tömkelegében látják a jól befektetett gazdagságot, és a női díszruhák „gyöngyei és gyémántjai" a déli szigetek törzsi előkelőinek golyó- és gyöngykultuszára emlékeztetik. De ugyanakkor az ország negyedik legnagyobb városától alig 20 kilométerre a grófné szabta és varrta nemcsak a család, hanem a cselédek fehérneműit is. Nem véletlen, hogy csak három arisztokratáról őrizhette meg az emlékezet azt, hogy csőddel végződő adósságot csinált, mert sokba került a bécsi tartózkodás, a kastély bővítése vagy a franciakert angollá alakítása.

Az európai életformát és a — nyugati utazók által szintén emlegett — „patriarkális idillt" — s vele egyre inkább magát a feudális rendszert is — még egyelőre csak akkor tették bizonytalanná a termésválságok, ha a jobbágyparasztság körében feléledt és ellenállásra ösztönzött „a jó császár" hit: az, hogy minden kívánságát teljesíti az uralkodó, sőt már meg is tette (volna), ha az „urak" nem akadályoznák a legfelsőbb akarat érvényesülését, mint ennek már II. József alatt és aztán az 1820-i úrbéri összeíráskor híre ment. Így az addigi ellentétek és az egymásrautaltság bonyolult, falvanként eltérő rendszerének teljes felborításával mozgásba jöhettek volna azok a mechanizmusok, amelyek — láttuk — a társadalmi emelkedést célozták ugyan, amikor minden réteg lépni akart a társadalmi ranglétrán, de dies irae lehetőségét is ígérték, sőt a vallási-etnikai-társadalmi tagolódás sajátosságaiból következően könnyen „nemzetiségi" polgárháborút. Nyílt ellenállásba átcsapó mozgolódások azonban egyelőre annyira helyi jellegűek lehettek, és annyira vaklármának bizonyultak, hogy 1831-ben és 1847-ben — amikor paraszti lázongások híre terjedt — állítólag maga a parasztság is egy-két helyt csodálkozva nézte, miként húzódott pánikszerűen a vidéki nemesség a biztonságosnak vélt városba.

A VÁROSIASODÁS. A VÁROS ÉS A FALU VISZONYA

A város és az elsősorban feudális függőségben élő falu társadalmának és arculatának különbözőségét alakító évszázados folyamatok mérlegét vonta meg az 1847-ben mindhárom erdélyi nép nyelvén megjelent tankönyv, amikor azt hangsúlyozta, hogy „városnak olyan helyet nevezünk, hol sok szép nagy épületek vannak; városokban laknak a fejedelmek, kormányzók, törvénytevő tisztviselő urak. Városokban laknak sok kereskedők, sokféle mesteremberek; a városokban vannak könyvnyomtató intézetek; városokban esnek nagy vásárok; városon pénzért mindent lehet kapni, de falun nem" — ahol viszont a lakosok „földesurat szolgálnak", s „többnyire szalmás házacskákban laknak, földmívelésből és baromtartásból élnek, sem mesterség, sem kereskedés nem igen virágzik".[42] E meghatározásnak igazán csak a „főváros", Kolozsvár és a

[42] PAPP J., Erdélyországnak rövid földleírása. Kolozsvár 1837. 6.

katonai főhadiparancsnokság, valamint a kincstartóság székhelye, Nagyszeben tett eleget. De a 11 szabad királyi városon kívül a 13 országgyűlési képviselettel bíró ún. taxás helységre és az 50-60 mezővárosra, amelyek fele falubíróság vezetése alatt állt, sok minden érvényes ebből a meghatározásból, ha nem más, akkor az, hogy „csak annyiban városszerűek, mennyiben heti-, s országos vásárai piaczakul kijelelik" őket.[43] Persze ahhoz, hogy egy közösség városnak nevezhesse magát — a kereskedelem, ipar, bányászat ismertetésénél részletesebben látjuk majd —, még valami olyan szerep ellátása is kellett, ami kiemelte környezetéből. A közigazgatási szerep önmagában nem volt elég. Aranyosszék központját, Felvinc városát a földközösség tette jellegzetessé. Csupán egyetlen gazdasági funkció nem lehetett városképző erő. A sótermelés például nem lehetett az, bármennyire is fontos szerepet játszott a hazai igények kielégítése mellett a dél-magyarországi, bánsági területek ellátásában. A régi városok — Torda, Vízakna, Désakna, Kolozs — melletti bányák kezdtek kimerülni, ami a települések agrárjellegének erősödéséhez vezetett, a sokat ígérő új bányákat művelő Parajd és Marosújvár népessége még a kétezret sem érte el. A nemesfémbányászat valóban városias központjai, Abrudbánya és Zalatna az erdőközi pásztortanyákat is felölelő bányászfalvak széles hálózatára is épültek, és mint kisebb medenceközpontok foglaltak el fontos helyet a településrendszer hierarchiájában.

Az árucsere, a vásár volt a legfontosabb városképző erő. Érthető tehát, hogy a régi és újabb városok, mint Kolozsvár és Erzsébetváros, további napokra szóló vásárszabadalmakkal igyekeztek helyzetüket megszilárdítani, és mellettük kisebb-nagyobb falvak próbáltak több-kevesebb sikerrel vásárjogra szert tenni. A 17. század végétől kezdődően úgy évtizedente kb. tíz vásárszabadalmat adtak ki Bécsben, 1840-től 1848-ig pedig 26-ot. E ritmus gyorsulása nem egyszerűen az árutermelés és az árucsere növekedésére, inkább az iránta való igény erősödésére utal, és az emberi kommunikációs lehetőségek szélesítésének vágyára. A munka és a fogyasztás szezonális igényeihez igazodva gyakran az egyházi búcsú napjára tették, hogy a templomozás után annál jobban élvezzék az információcserét. A hegyvidéki szórt települések népe számára az évi vásár még az eljegyzés, sőt azonnali házasság alkalmát is biztosította, és a pásztorünnepből kifejlődő híres érchegységi gãinai „leányvásárhoz" még szabadalom sem kellett. És egyébként is, a falusi vásárnak megvolt az az előnye, hogy a város, illetve iparosai és kereskedőinek bizonyos monopóliumai nem érvényesülhettek. A falusi kereskedő — egykorú szóhasználattal: a kalmár — a földesúr védelmét élvezte. Örmények és görögök, mellettük a magyarországi, sőt az egész birodalmon belül megerősödő árucsere előmozdítóiként új elemként — egyre nagyobb számban — zsidók (és még piacot kereső felvidéki szlovákok) is járták a vásárokat textíliákkal és

[43] Kővári L., Erdélyország statisztikája. 167.

fűszerekkel, és közülük sokan meg is telepedtek. De miután a falusi vásárok általában csak egyes kistájak közötti forgalom lebonyolítására, vagy egy-egy árucikkre szakosodtak, már csak fekvésénél és ipari, kereskedelmi szerepénél fogva is a város maradt az árucsere igazi színtere, a legkülönbözőbb társadalmi rétegek, csoportok és nemzetiségek találkozóhelye.

Így aztán a város — mint látni fogjuk — sok vonatkozásban erős vonzó és taszító hatást gyakorolhatott a falura. Először is példájával mozgósított. A városi szabadság elnyerése iránti vágyat erősítette a vásártartó községekben; a határőri vagy földesúri függésben élő mezővárosok népében, amely olykor a táji-gazdasági munkamegosztásban betöltött szerepére támaszkodva, azt erősítve, vagy éppen azért, mert azt gyengülni érezte, akarta magát szabaddá tenni. Például Bánffyhunyad kereskedéssel, Torockó, amelynek jó kisiskolája volt, de egyetlen boltos kereskedője sem, a vasbányászattal és vasgyártással.

„Szabadság" és széles körű önkormányzat különböztette meg elsősorban a várost a falutól. Ezért, „mint Európának akármelyik Fővárosát",[44] úgy tartották számon Kánta kereskedői is csupán pár száz lakosú — ugyanakkor (minorita) gimnáziumáról híres — „városukat", melyet igaz, csak ugrásnyi patakocska választott el az iparos, háromezres Kézdivásárhelytől, amelynek népessége nagy részben a határőrséghez tartozott.

Ha a faluhoz vagy inkább a társadalmi környezetükhöz való viszonyuk alapján próbáljuk a városokat tipologizálni, akkor két nagy csoportba oszlanak: szász és magyar városokra. A szász városok a falu „részvételével" tudták közigazgatási-igazságszolgáltatási és — ami a lutheránus lakosságot illeti — művelődési hegemóniájukat érvényesíteni, méghozzá úgy, hogy a székgyűlésen a falusi küldöttek többségben voltak. A városi lakosságnak a faluról való utánpótlása már csak azért is zavartalan volt, mert a Szászföldön a jobbágyviszonyok nem tudtak meghonosodni. A magyar városok viszont elsősorban az uralkodói akarat érvényesülésének eredményeképpen tudtak vagy próbáltak kiszakadni feudális környezetükből. E folyamatot az átmeneti formák gazdagsága is tükrözi: a szabad királyi városoktól a különböző módokon kiváltságolt községeken keresztül, le egészen a városi rangra igényt tartó faluig. Felépítésükben is különböznek a szász és a magyar városok. A szász városokkal szemben a magyar városok közül csak Kolozsvárt övezte városfal, a többiek csak templomukat vették körül fallal, miközben egész felépítésükkel azt tanúsították, hogy a vásártartásra rendezkedtek be.

A város belülről tagolt képződmény, de társadalma a nemesinél, illetve a feudálisnál homogénebb. A jómódú nemesnek is valamiképpen be kellett illeszkednie a jogok és kötelezettségek rendjébe. A szász városokban ennek ellenére nem szívesen fogadták őket, és kevesen is éltek a koncivilitás

[44] OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum, Conscriptio Czirákyana, 17. cs. Kanta összeírása.

lehetőségével. (Egyébként az erdélyi arisztokráciával való összefonódottságuk miatt maguk a Bruckenthalok sem örvendtek nagy népszerűségnek a szász hivatalnok-polgári világban.) Nagyszeben persze örült volna, ha ott rendezik a diétákat, és visszakapja a guberniumot, amelyet II. József halála után költöztettek át Kolozsvárra, hiszen a nemesség jelenléte komoly üzleti lehetőségeket biztosított az iparosok és kereskedők számára. A magyar városok fejlődésén pedig nagyot lendített a nemesség beköltözése. Kolozsvárt honoráciorként, azaz tisztesebb rendűként jegyezték be az adókimutatásba a 80-90 ott (is) élő arisztokratát, akik fejenként polgári díjként több mint kétszer annyit fizettek, mint maguk a polgárok. 1840-ben pedig a magisztrátus vonakodó magatartása ellenére a centumvirátus már két arisztokratát választott tagjává.

Olyan mezővárosokban, mint Zilah, Székelyudvarhely vagy a Szászföldhöz tartozó Szászváros megosztották a nemesek és tősgyökeres polgárok a tisztségeket. Az ún. nemes városokban (mint Dés, Torda, Nagyenyed) pedig a polgárok a nemességhez tartoztak, ugyanakkor követelték a megyei törvényhatóságoktól való függetlenítésüket, miközben a számukban gyarapodó, frissen beköltözött arisztokrata vagy nemesi értelmiségi „polgárok" a megyegyűlések igazán dinamikus elemei lettek. A városban földbirtokosi mivoltuk és nemesi társadalmi presztízsük biztosított számukra fontos helyet, miközben a nemesi társadalomban vagy azzal szemben a város növekvő tekintélyét vethették latba. Így léphettek fel például a „tősgyökeres" polgárok és a később megtelepedettek közötti viszályok elsimítása érdekében, mint például Tordán. Vagy jelentős támogatást adhattak a korrupt és elöregedett tanácsosok ellen fellépő műveltebb és szakképzettségükre büszkén hivatkozó „fiataloknak", mint Gyulafehérvárt.

A hagyományos világ városi „polgára", akár a „nemes", maga is a feudális rendiség hordozója volt. Gyakori a panasz, hogy a kaszttá, klikké tömörülő tősgyökeres családok igyekeztek a polgárjog megszerzésének lehetőségét szűkíteni, előjogokra szert tenni, a városi képviseleti szerveket kisajátítani, és éppúgy ragaszkodtak a fennálló rendhez, mint a konzervatív nemesség, különösen ha a polgári jogállás a városi piacon elővásárlási jogot vagy kizárólagos korcsmáltatási lehetőséget biztosított, és nagyobb részesedést az erdőből és legelőből, nem is beszélve a tisztségek betöltéséről és a kommunitási részvételről, tehát a sokat emlegetett politikai jogokról. Közben arra hivatkoztak, hogy ők hordozzák az adóterhek nagyobb részét. A realitásokkal való számvetés azonban arra kényszerítette a hatalom birtokosait, hogy iparűzésre és kereskedésre jogosító — valamiféle, politikai és gazdasági előnyökkel nem járó, másodrangú — polgárjog megszerzésére nyújtsanak lehetőséget, és arra, hogy aztán birtokszerzéssel, házvásárlással a polgárok sorába emelkedhessenek. Így biztosították a város számára önmaga újratermelésének lehetőségét.

A legnyitottabbak a legnagyobb városok voltak, azok, amelyekben az ipar és a kereskedelem virágzásában is látták a városi lét alapját, mint Brassóban, Marosvásárhelyt és Kolozsvárt — ahol például az 1846—1849 között polgárjogot nyertek közül 110 volt kolozsvári születésű, 33-33 erdélyi és magyarországi, 5 a birodalomból és 2 külföldről jött. A kisebb szász és magyar városok többsége általában eleve a birtokszerzéstől tette függővé a polgárjog elnyerhetését, ami jellegzetes falusias vonásnak bizonyult. Tordán például 20 hold szántó és rét kellett a polgárjoghoz. Általában pedig a törvényes és bevett nemzetekhez, valamint felekezetekhez tartozók lehettek polgárok, de a gazdaság ez esetben is — ugyan kicsit, mégis — rést ütött a törvényen.

Legjobb példa erre Abrudbánya, ahol az aranybányászvilág, természetéből következően, annyira nyitott volt, hogy megtelepedése után — szinte jelképes összeg befizetésével — bárki polgárrá léphetett elő. De természetesen az már városonként változott, hogy az új elemek mennyire tudtak felemelkedni, és miként alakult a város önigazgatásában való részvételük. A stagnáló Nagyszebenben tízévi ottlakás után lehetett polgárjogra pályázni, és komolyabb feszítő erők sem érvényesültek. A dinamikusan fejlődő Brassóban az ortodox kereskedők azonnal éltek a józsefi koncivilitási rendelettel, egy részük belvárosi házat vett, az 1840-es években közülük léphetnek ki a város legnagyobb adózói, de csak hosszú harc után léphetnek be néhányan a communitásba, mert politikai jogokat a tanács vagyonuk ellenére sem akart nekik biztosítani. Márpedig a várost vezető tanács a városi centumvirátusnak, a communitásnak tartozott felelősséggel, és ha ebben hely ürült, akkor önmagát egészítette ki, a polgárok soraiból választva, gyakran a tanács jelöltjei közül. A polgárok világa így hármas tagozódású volt, és ez súlyos feszültségek forrásának bizonyult. Kolozsvárt például úgy próbáltak ezen segíteni, hogy a polgárjogot biztosító díj felemelését javasolták, és egyúttal a politikai jogok kiterjesztését valamennyi polgárra. De ez már a sokat emlegetett „oligarchikus" városi rendszer felborítását jelentette volna, megbontva a városi rend és a bürokratikus abszolutizmus szövetségét. Ezért nem fogadhatta el az állami hatalom és a communitas többsége, bár a reformtörekvések a communitáson belül bontakoztak ki.

Nem a jogait gondosan számon tartó és körülbástyázó polgár, hanem a város volt a korszerűbb polgári fejlődés letéteményese, többek között azzal is, hogy új, demokratikusabb szellemű polgárságot kezdett termelni. Hogy így legyen, ezen fáradozott egy-egy nagyszabású tisztségviselő-szervező egyéniség, ahogy Kolozsvárt nevezték: „városgazda" és maga a polgári szerepet játszó nemesség és értelmiségi.

A politikai reformtörekvések mellett a mezőgazdaság modernizálásában is nagy szerepet szántak a városnak. Az 1840-es évek derekán városi székhellyel alapították — Kolozsvárt — az Erdélyi Gazdasági Egyletet és — Nagyszebenben — a szász Mezőgazdasági Egyesületet, hogy kiállításokkal, ekeversenyek-

kel, fejlettebb technikai eljárások megkedveltetésével, ismeretek terjesztésével hassanak a falu világára.

Bár a kortársak a városok csekély száma miatt keseregtek — a megyékben és a Székelyföldön csak minden ötvenedik helység mezőváros és ötszázadik szabad királyi, a Szászföldön minden tizenhetedik és ötvenedik —, Erdély, ha ausztriai mértékkel nem is, de kelet- és délkelet-európaival valóban „a városok földje"; nemcsak várossűrűségével, hanem elsősorban társadalomszerkezetével és urbanizációs fokával. A kelet-közép-európai és a balkáni város közötti átmenetet képviselő Kárpátokon túli román városok társadalma az iparos- és kereskedőelemek viszonylag nagy súlya ellenére reprodukálta az országos „feudális" társadalmat, amennyiben a hatalmas bojári háztartások a vidék társadalmi kategóriáit is — a szolgálóktól le egészen a cigány rabszolgákig — meghonosították a városban. Ugyanakkor Erdélyben nem jöttek létre olyan népes városok, mint a negyvenezres Iaşi vagy a százezres Bukarest, amelyek így messze kiemelkedtek a délkelet-európai városhálózatból.

Erdély belső széttagoltsága nagyon bénítólag hatott a városiasodás erőinek központosítására. A magyar Alföldre és a Bánságra siető folyók völgyében az erdélyi tartományi határokon túli 20-40 ezres lélekszámú „kapuvárosokkal" szemben Erdélyben „városrajok"-ká összeálló szerény kisvárosok foglaltak helyet. Míg az erdélyi és magyarországi tájak közötti gazdasági kapcsolatok erősödésének jeleként Arad, Temesvár, Nagyvárad dinamikusan fejlődtek, az erdélyi kisvárosok lakói is élvezték a táji munkamegosztással egybefonódó belkereskedelem előnyeit. Bánffyhunyad jobbágyparaszt vállalkozói is úsztattak fát a Körösön, fával megrakott szekérrel járták a fenyőben szegény vidékeket, és szinte mindenféle állattal üzérkedtek. Mindezt olyan mértékben, hogy korabeli remények szerint, ha a föld adásvételét és a birtokszerzést akadályozó ősiséget eltörölnék, és városi rangra emelnék ezt a földesúri függésben élő mezővárost, „az első magyar kereskedőváros" lenne belőle, aminek gazdasági valóságfedezete ugyan nem volt nagy, de reménye jól jelzi, hogy az emelkedés vágya mennyire összefonódott a politikai változások igényével.

Nincsenek látványos változások — régi központok teljes elhalása és újak feltörése — az erdélyi városiasodásban. Lassú fejlődés jellemzi. Beszterce például még mindig a hanyatlás benyomását keltette hatalmas templomával, főterét övező lábasházsorával és a hazai utazók által inkább pangónak tartott gazdasági életével, miközben 1830 táján ötezer fölé emelkedő népességszámával végre elérte a 16. századi lakosságnagyságot.

A 18. század végétől az 1840-es évekre megkétszereződött a kétezernél több lakost számláló települések száma, s már-már százra rúgott. De egy-egy olyan fontos, jó fekvésű helység, mint az iskoláiról híres Balázsfalva, Csíkszereda és Csíksomlyó, még nem tartozott közéjük. A mezőgazdasági termelés adott szintje nem tett lehetővé gyorsabb városiasodást, hiszen jórészt a sík-, illetve

391. Tutajosok a Maroson Marosvécsnél

392. A marosújvári sóbányában

393. Mezőségi román lelkész

394. Mindkét századfordulón ilyen lehetett a gainai leányvásár

395. Bethleni román pár

396. Kalotaszegi magyar pár a 19. század derekán

397. Székely városi életkép

398. A felőri Beteghudvarház

400. Brassó piactere a 19. század derekán

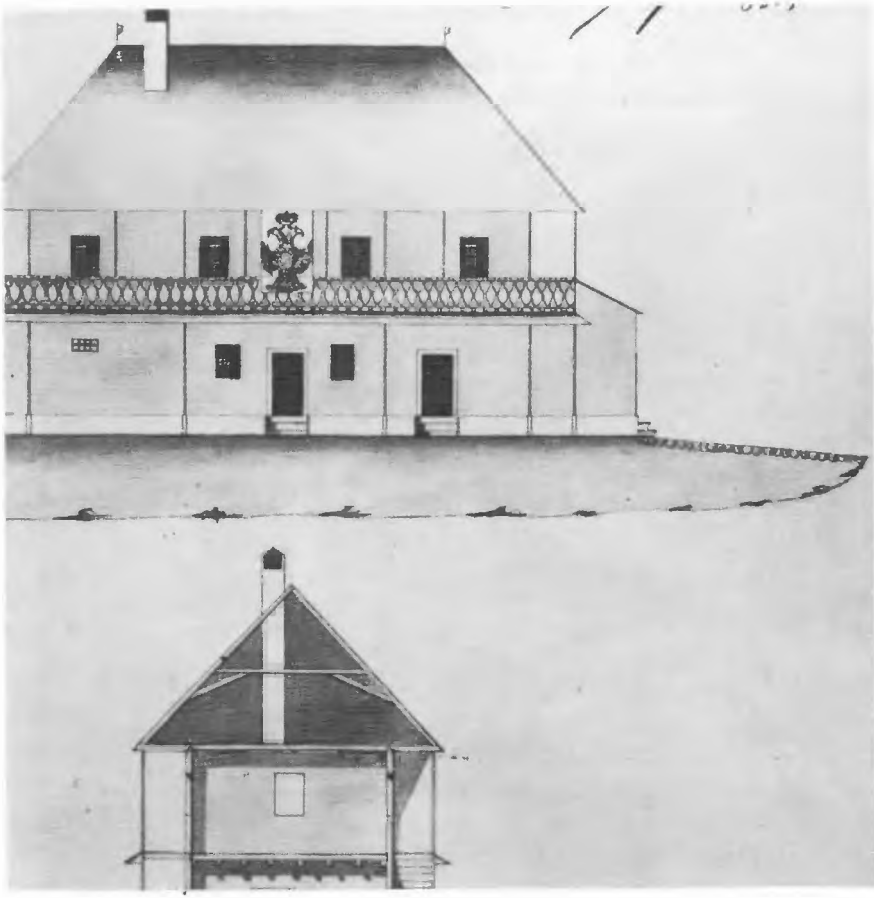

401. Bonchida. Bánffy-kastély Josef Fischer felvétele, 1935 előtt

399. A kézdivásárhelyi „városháza" és börtön tervrajza 1834-ből

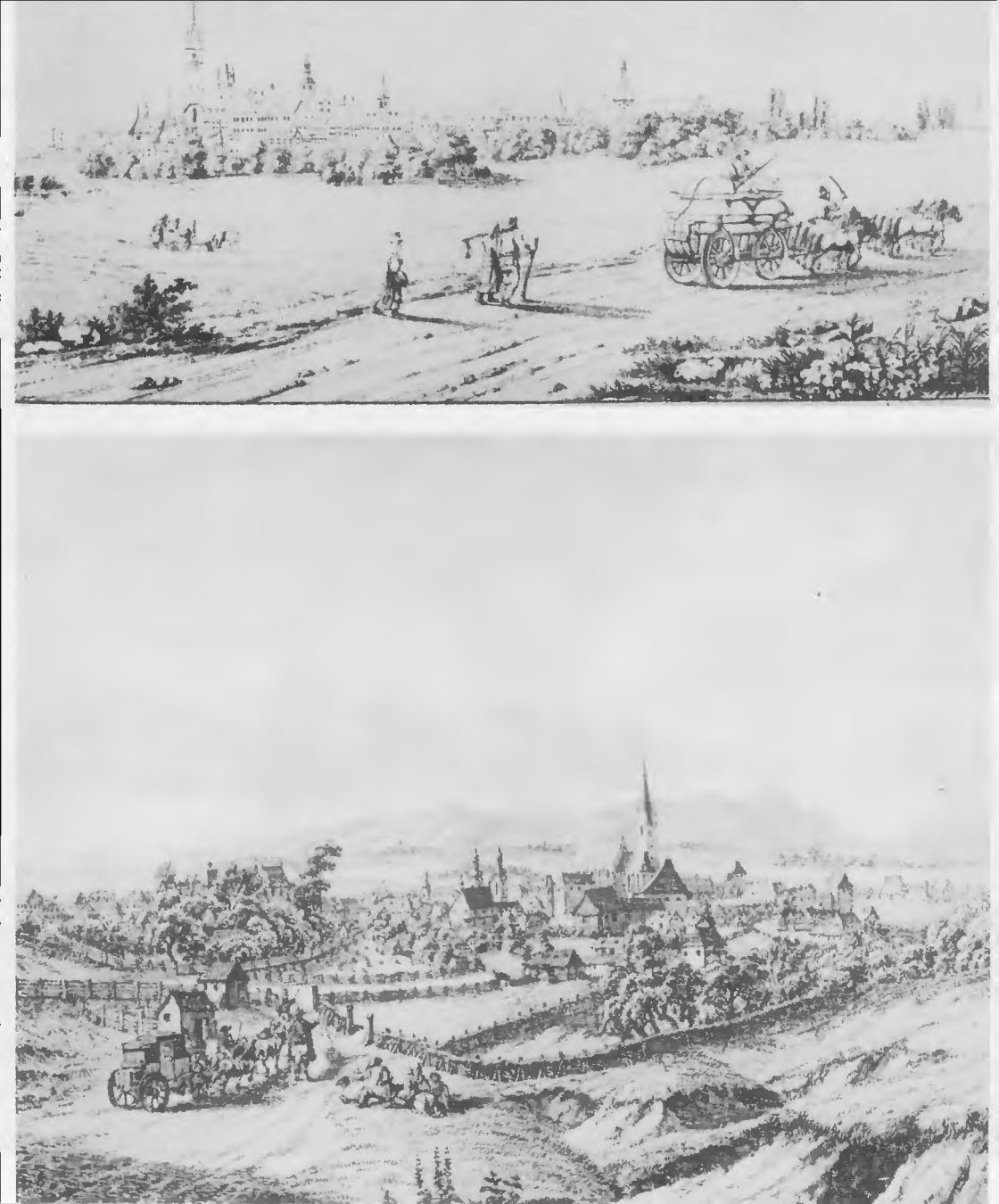

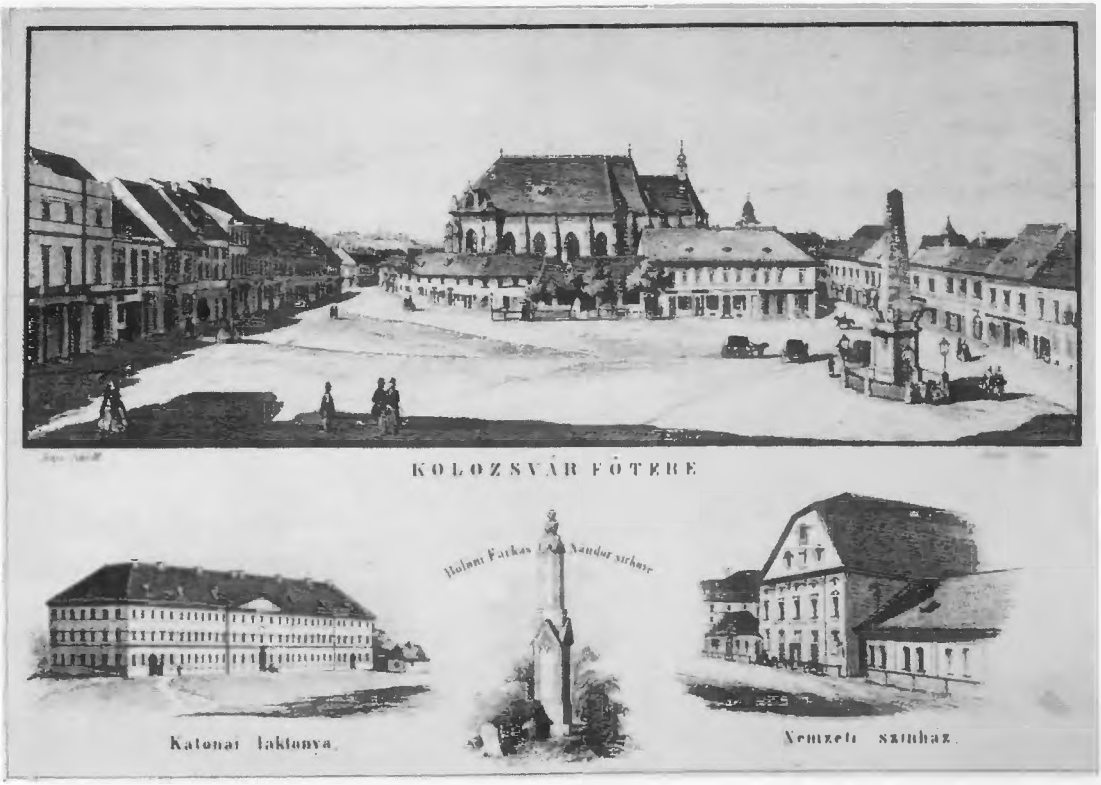

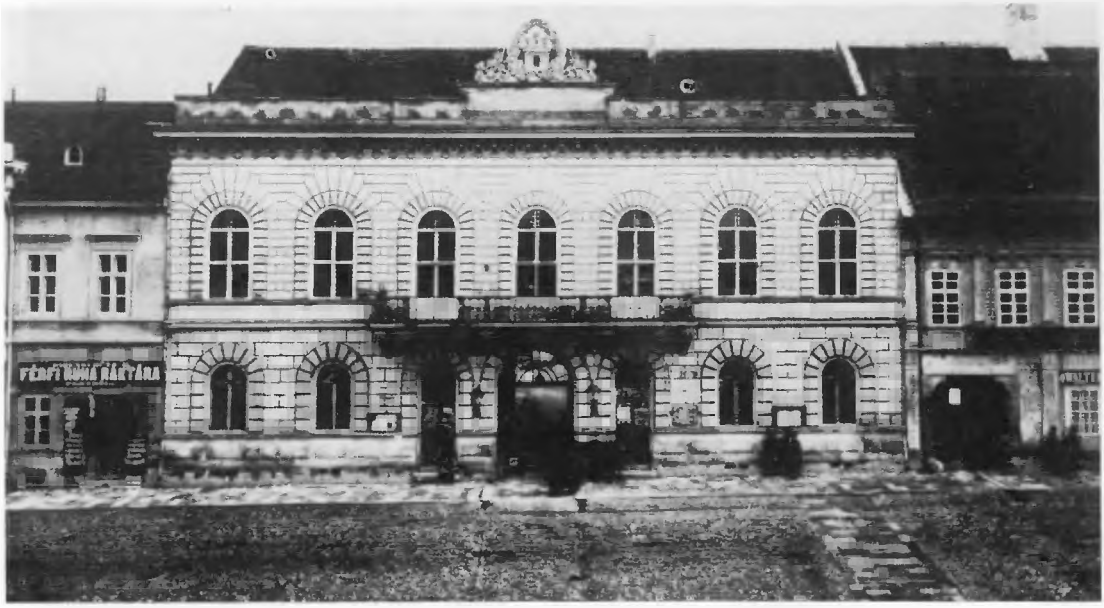

◁ 402. Fuvarosok Nagyszeben előtt

◁ 403. Marosvásárhely a 19. század elején

404. Kolozsvár a 19. század derekán

405. A kolozsvári városháza. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek

406. A kolozsvári Magyar utcai református templom. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek

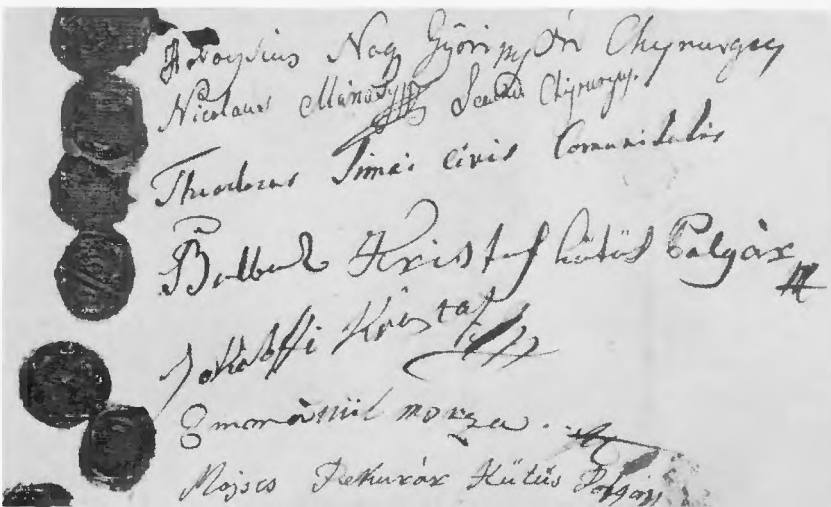

407. Szamosújvári polgárok aláírása az 1838. évi hűségeskü-okmányon

dombvidék termésére volt utalva a hegyvidékek népe is. Ezért annak a háromtucatnyi településnek, melyet privilegizált jellege, piacszerepe és népességnagysága miatt városnak tekintünk (1786-ban lakosságuk már meghaladta a kétezer főt), az évi népességnövekedési üteme 1786 és 1850 között az országos átlagnak (0,45%-nak) csak a fele: a helyi illetőségű, ún. jogi népesség esetében 0,20%, a — cselédeket és idénymunkásokat is magába foglaló — tényleges népesség esetében pedig 0,29%. Igaz, hogy az 1850—51-es népszámlálás előtt Nagyenyed, Abrudbánya, Zalatna lakosságának egyharmada–fele a polgárháború áldozata lett 1848—49-ben. A negyvenes években csak kilenc városnak volt 6000 főnél nagyobb lakossága, s ezek között az egyik véglet a kétharmadában agrár lakosságú Torda, a másik pedig a 18. században is már szinte csak iparos „kereskedőváros", Brassó. A kilenc város közül csupán négynek a lakossága nőtt gyorsabban Erdély össznépességénél. Brassóban és Segesvárt az ipari termelés a népességnövekedés alapja: a bevándorlás és a faluról jöttek foglalkoztatása miatt magasabb a tényleges népesség növekedési üteme a jogi, az állandóan megtelepedett népességénél (Brassóban 0,54% és 0,33%, Segesvárt 0,57% és 0,42%). De itt is nem egy környező falu népességlétszáma gyorsabban nőtt, mint a városé, részben azért, mert ennek közelségéből fakadó előnyöket élvezett. Kolozsvár és Marosvásárhely közigazgatási-államigazgatási, művelődési és központi piaci szerepével egyesítette a városiasodás energiáit (évi népességnövekedési ütemük: 0,51% és 0,51%, illetve 0,67% és 0,64%).

A városiasodást a század eleje óta bontakozó városrendezői tevékenység gyors nekilendülése jellemezte. Kisebb és nagyobb városokban egyaránt megjelentek a gondozott sétaterek, nagyobb figyelmet fordítottak az utcák kövezésére, és a nagyobb városokban már olajlámpák világítottak az éjszakában. Faházak építését is megtiltották már, de azért pipázni még nem volt szabad az utcán. A városok lassan terjeszkedtek, s ezt a kortársak annyira nem érzékelték, hogy a nagyszebeni kalendárium 1830-ban szóról szóra közölte az 1790-es városleírást. Az évente összeállított népesség-összeírásokban pedig néha éveken keresztül nem jelezték új ház építését, még Kolozsvárt sem, amelyről már az egyik szász statisztikus megjósolta, hogy lélekszámban nemsokára maga mögött hagyja majd Brassót és Nagyszebent, miközben elsőként kezdte bontani az addig védelmet nyújtó, most már viszont terjeszkedését gátló városfalakat.

Nem lehet pontosan korszakolni azt az építkezési tevékenységet, aminek eredményeképpen a 18. század utolsó évtizedétől 60 év alatt egész Erdélyben majdnem 300 ezerről 400 ezerre emelkedett a házak száma. A falvak világában nyilván gyorsabban építkeztek. Már csak azért is, mert amíg Szászföldön már egyre-másra cserepes házak épültek, a Székelyföldön a székely kapus — galambbúgos — faházak vonták magukra a külföldi utazó figyelmét, a megyékben sokfelé viszont a nyomorúságos lakhelyek azt a benyomást

keltették, hogy „nincs ország, ahol a falusi építkezések ily csekély tőkét követelnének".[45] Alighanem joggal írta a román sajtó a falvak rendezetlenségét és a házak rossz minőségét a rendezetlen feudális viszonyok számlájára, mert „a jobbágyság körében a legtöbb falusi házat maga a földesúr állítja, úgy, ahogy akarja, és oda teszi, ahova akarja, vagy egyébként sem kényszeríti soha a falusit valamiféle szimmetriára. A falusi pedig, aki nem tulajdonos ... egész évben készen áll, hogy elhagyja lakását, és más földesúr birtokára költözzék, nem annyira együgyű, hogy más számára jó házat tartson fel, felesége sem, hogy a kertet" — ugyancsak másoknak — „művelje".[46] Ahol viszont a jobbágyok nem kényszerültek költözködésre, vagy nem hajtotta őket a költözködés láza, telkeik „rakva gazdasági épületekkel", kertjeikben virágot és veteményt, gyümölcsfát lehetett látni.[47]

A falu még mindig gyorsabban épült, mint a város, de a városi építkezés üteme gyorsabb lett, mint a vidéki kastély és kúria építészetéé. A városépítő pallérok maguk is vállalkozók lettek. Az ínséges esztendők őket sem kímélték, de jellemző, hogy a nagyobb kastélyépítkezések vagy átalakítások — mint a klasszicista cserhalmi kastély parkja, a monumentálisnak szánt koronkai klasszicista kastély vagy a bonchidai épület neogót szárnya — mind az építtető arisztokrata súlyos anyagi megrázkódtatásával értek véget. Kolozsvár viszont nemcsak terjeszkedésével öltött egyre inkább „főváros" jelleget, a távolsági utasforgalomnak is éltetője lett. A vállalkozó szellemű Gaetano Biasini (vívómester, vendéglő- és szállodatulajdonos) és aztán fia nyáron már hetente kétszer indított Pestre gyorskocsit, amely — legalábbis menetrend szerint — három nap alatt tette meg a 400 kilométert (egy, rosszabb esetben két nap kellett Nagyszebenig, és onnan még egy Brassóig). „Az idegen" pedig nemcsak az arisztokraták francia, angol nyelvben jártassága miatt „hihette magát Párizsban, Londonban, Bécsben".[48] A nagyvárosokra jellemző nyomor is rányomta bélyegét a város arculatára. Mintha a belváros rossz lelkiismeretét akarták volna ébren tartani, úgy pislákoltak estefelé a mécsesek a Fellegvár homokszikláiba vájt — jobbra-balra néhány lépésnyi üregből álló — „lyukházikói"-nak ablakaiból.[49] A főtéri neogót templomtorony, a klasszicista és neoreneszánsz városháza, a romantikus neogót elemekkel gazdagodó főúri paloták, a monumentálisnak ható klasszicista Magyar utcai református templom egyaránt jelezték, hogy az erdélyi építészet is viszonylag gyorsan megtalálta korszerű formanyelvét. Amíg Erdély barokk korszakában az

[45] CH. D'HAUSSEZ, i. m. 306.

[46] G. BARIȚ, Reflexii la descrierea Românilor prin D. A. de Gerando (Foaie pentru minte, 1846. február 11/23. 7. sz.).

[47] Úrbér. Múlt és Jelen, 1846. április 14. 30. sz.

[48] CH. D'HAUSSEZ, i. m. 319.

[49] TÁNCSICS M., Honi utazás (Hazai utazók Erdélyben. MOLTER K. előszavával). Kolozsvár é. n. 97.

osztrák példákat követte, s a Királyhágón inneni területekhez általában némi megkéséssel zárkózott fel, a klasszicista stílus már körülbelül egyszerre eresztett gyökeret az egész Kárpát-medencében, úgyhogy a példaadó központ az egyre gyorsabban fejlődő Pest lett. Igaz, elsősorban a városi temetőknek sajátos arculatot adó klasszicista, aztán a romantikus neogót síroszlopok terjedtek el egész Erdélyben. Kolozsvár példáját a nagyobb szabású építkezés terén a többi város alig-alig követhette. De mégsem csak az elért színvonalat akarták biztosítani. A művészileg igénytelen polgárházak homlokzatába empire és klasszicista elemeket próbáltak beépíteni, jelezve, hogy lépést tartanak az idők változásával. Így aztán a Kárpát-medencében sehol sem maradt olyan éles a régi városi kultúra és az archaikus viszonyok különbözősége, és sehol sem volt oly szoros a közelségük. A városiasodás nekilendülése egyrészt magával húzta, másrészt egyre inkább maga mögött hagyta a falut.

A város és falu ellentétei azonban akkor mérgesedtek el, amikor földesúr és jobbágy ellentétrendszeréhez kapcsolódtak, természetesen vidékenként eltérő módon.

Brassó és Nagyszeben „földesúrként" egész sor — vegyes lakosságú —, Kolozsvár és Szamosújvár csak egy-egy falu fölött rendelkezett, amelyek jobbágyai azonban kedvezőbb helyzetnek örvendtek, mint általában az úrbéresek, mert szolgáltatásaikat egy összegben válthatták meg, és élhettek az árutermelés és az árucsere — erdélyi viszonylatban — kitűnő lehetőségeivel. Mint látni fogjuk, komolyabb feszültségeket egyes esetekben csak a céhek piaci monopóliumai okoztak, de ez inkább a kereskedőt sújtotta.

A megyékben és részben a Székelyföldön, miután a földesúr már egyben városlakó is volt, a földesúr—paraszt ellentét a város és falu viszonyát is erősen átszőtte. Különösen akkor, ha egy-egy testület jobbágytartó földesúr volt, mint a nagyenyedi gimnázium, a kolozsmonostori konvent vagy az Érchegységben maga a kincstár. Az ellentétek feszítőereje a városban is érvényesült. A város és falu között a külvárosok fontos láncszemet alkottak.

A külvárosok, peremterületek a faluhoz húztak. A városi munkalehetőségek vonzásában a népességük egy része is a faluból töltődött fel. (Egy-egy iparos a paraszti mozgalmakat is támogatta, főleg ha haszonnal járt és fizettek nekik, a bácsi parasztok például az 1820-i urbárium nyomtatott utasításáért, amely a robot csökkentését helyezte kilátásba.) A külváros élvezte ugyan a város közelségét, de nyomasztotta alárendeltsége. Bár ezt némileg enyhítette, hogy már külvárosi háztulajdonosok is megszerezhették a polgárjogot, annak mindkét változatát.

A nemzetiségi-etnikai megoszlás sajátosságaiból következően a földesúr—jobbágy viszonyhoz hasonlóan a belváros—külváros ellentétei is olykor nemzetiségi színezetet kaptak, és meghatározó erejűeknek bizonyultak akkor is, amikor a társadalmi differenciálódás megbontotta a külváros „egységét".

Példa erre az egyedülállóságában is jellegzetes soknemzetiségű Brassó, a maga relatív román többségével. A 18. század folyamán a román külváros, Bolgárszeg önálló várossá emelését szerette volna kiharcolni, majd amikor a jómódú kereskedők az 1780-as évektől kezdve fokozatosan behúzódtak a belvárosba, akkor — az 1820-as évektől kezdve — mintegy tömegbázisává lett az értelmiségiek és kereskedők pozíciókért, tisztségekért, román politikai jogokért folyó küzdelmének. A szászföldi városok lakosságának többsége általában szász volt, míg a külvárosok egy részének román (és, mint Brassóban Bolonya, magyar). A románok politikai igényeiket (mint érdekképviselet, részesedés a közpénztárból) az egyházon keresztül, papjaik, egyházfőik vezetésével próbálták érvényesíteni, hiszen mint nem törvényes felekezet tagjai érezték magukat alárendeltségbe taszítva. Igaz, a görög katolikus törvényes vallásnak számított, de hát az elzárkózás a szász városokban olyan erősnek bizonyult, hogy például Szászsebesen az 1740-es években megtelepedett morvaországi német protestánsok is csak nagyon fokozatosan és lassan lettek teljes jogú polgárok.

A megyei és a székely társadalom felé nyitott székelyföldi városokban ilyen természetű konfliktusok nem érvényesülhettek. Itt a város — egy-két román mezővárostól eltekintve — magyar többségű és jellegű volt. Ennek ellenére vagy éppen ezért ott, ahol a belvárosban már jómódú románok is éltek, mint Abrudbányán vagy mint a Szászföldhöz tartozó, de jellegében a szász városoktól elütő Szászvároson, bizonyos fokú asszimiláció is éreztette hatását, olyanszerű, mint magában a nemesi társadalomban (tehát nemcsak a magyar vidékeken). Torda belvárosának román polgárai keleti vallású magyarnak számítottak, magyarul beszéltek, míg a városszéli románnal a magyarok is románul értették meg magukat. A teljességgel román környezetű Fogarasban és Zalatnán pedig — 1850-ben — a görög katolikusok és az ortodoxok csekély töredéke szintén magyarnak vallotta magát. Persze néhol, mint Gyulafehérvárt és környékén vagy Vizaknán, már a hatalomból kiszorított és a hatalomból részesedni akaró városi csoportok harcai mögött felsejlett az is, hogy a románok is igényt tartanak pozíciókra, hiszen a tisztségeket a városokban is — úgy, mint a megyékben — a törvényes felekezetek közötti arányok szemmeltartásával osztották meg. Ahol viszont túlnyomó román többség érvényesült, mint Hátszegen, ebben a leginkább román városnak nevezhető községben, ott automatikusan nagy részében román vezetőséget választottak.

Példájával vonzotta, különbözőségével bizonyos fokig taszította is a város a falut. A vásárral az árutermelés érvényesülésének nyitott teret, és ezzel az árutermelő úrbéres paraszt számára lehetőséget, hogy lazíthasson a feudális viszonyok szorításán, ugyanakkor jobban érezze azoknak fojtogató terhét. A feudális rendszerbe integráltsága révén paraszti felkelésre serkentő szenvedélyek célpontjául is szolgált a város, amely a falvaktól körülvéve olykor

ellenségesen felmorajló tenger szigeteként is érezhette magát. Kiutat a feudalizmus rendszerét bontogató városiasodás ígért: a város vidékét fejlesztő gazdasági-kereskedelmi és ipari szerepkör erősödése, amit a piacok felvevőképessége határozott meg.

ERDÉLY PIACAI ÉS „NAGYKERESKEDŐI"

A belső piac elsősorban a népességnövekedésnek és a társadalmi rétegződés előrehaladásának következményeként bővülhetett. Hiszen — egykorú becslés szerint — a lakosságnak legalább kétharmada szinte teljesen önellátó volt. „Szilágynak száznegyvenezernyi lakosából százezernek alig van egyéb vennivalója, mint guba, csizma és kalap, s a nők aprólékos szükségei."[50] S nemcsak a parasztság törekedett önellátásra; sok helyt „Erdélyben még a középrendű nemességnél is, ha csak három szobája vagyon is, egyet szövőszékkel (osztováta) foglal el, azért, hogy egy két vég darabos vásznat hon készítse".[51]

De amíg a nemesség és a szabad parasztság jelentős, olykor szegényebb rétegei is viseletükkel és lakberendezésükkel az új polgári jellegű „egyszerűsödési" tendenciák hordozói lettek, a parasztság zöme továbbhaladt azon az úton, mely egy-egy régió viseletének oly változatos formagazdagságához vezetett. A megyék ekkor már nem is próbálták adminisztratív eszközökkel megfékezni a paraszti „luxust", bár a kortársak többet panaszkodtak rá, mint valaha, s a naszódi határőrfalvak szívesen korlátozták volna a női „fényűzést". A lakásban pedig régóta díszes hímzésű párnák, festett korsók és a románoknál ezeken kívül még üvegre festett ikonok pompázó sokasága jelképezte a gazdagságot.

A Székelyföldön az idők változásának jeleként az újabb házakban „a falakat körülfogó cserép korsó és tányérokkal terhelt fogasok" helyett a népszerű közéleti személyiségek portréja és az asztalon fekvő könyv kölcsönzött az otthonnak új jelleget.[52] Általában a privilegizált rétegek példáját próbálták követni akkor is, amikor a városi polgárokéhoz hasonló bútort vásároltak, vagy a régi nemesi és a városi polgári viselet egyes elemeit vették át. A viselet, főleg a román női viselet pompája kiáltó ellentétben állt a létfeltételek mostohaságával. Ha a férfiak még bocskorban jártak, a nők ünnepnapokon sok helyt, mint Hunyad és Doboka megyékben, már piros csizmában, amit, ha esett az eső, kézben vittek a templomig. A csizmát a

[50] Kővári L., Szilágysági útikép (Az utazás divatja. Vál., bev. Egyed Á.) Bukarest 1973. 160.

[51] Horváth J., i. m. 7.

[52] Etédi Gedő J., Székely szokások (Regélő, 1843. II. 39. sz.).

piacról kellett venni, éppúgy, mint a színes és fehér fonalat (hacsak nem tartozott a falu egy festőműhely körzetébe), amivel az inget, párnát hímezték. Készen kellett venniük a szőrméket, a selymet és sok helyütt (főleg Erdély északi részein) a pamutvásznat, amiből az alsószoknya készült, vagy olyan ing, amire gallért lehetett varrni; „nemesi ing" vagy éppen „német ing", ahogy Fogarasban nevezték, hogy megkülönböztessék az egyszerű szabású „jobbágy-" vagy „román" ingtől. A durva posztóöltözetet — már csak az életforma mostohasága miatt is — kevesen vethették le, hogy brassói, nagyszebeni vagy netán ausztriai posztóból készült viseletet öltsenek, de ahhoz nem kellett a legvagyonosabbak közé tartozni, hogy a paraszti ipar késztermékeit megvásárolják.

A jómódú nemes és polgár ausztriai áruval látta el családját, a hazai árut vásárlók köre papokra, tanárokra, tanítókra, szerényebb jövedelmű nemesekre, kishivatalnokokra, polgárokra és gazdagabb parasztokra korlátozódott. Az erdélyi áruk minősége pedig javult. Míg a 18. században olyan rossznak tartották az erdélyi posztót, hogy még a sorkatonaság számára sem vettek belőle, most a szász iparosok sikerrel pályázhatták meg a főhadiparancsnokságnak a sajtó útján is közzétett megrendelési felhívásait. De az ipart komolyan fenyegetni kezdte az olcsóbb osztrák áruk versenye, amit alig-alig ellensúlyoztak a nagy szállítási költségek, és még az sem, hogy a városok havivásáraikról, a bécsi iparosok nagy sérelmére, egyszerűen kitiltották a vásárjáró felvidéki szlovák kereskedőket, akik az osztrák termékeket a helyi kereskedőknél is olcsóbban kínálgatták. Brassóban csak 5-6%-kal volt olcsóbb az ausztriai posztó, mint a brassói, ez utóbbi azonban tartósabb volt, legfeljebb kevésbé tetszetős. De az osztrák posztót akkor is szívesebben vették, ha árban és minőségben egyforma volt a hazaival, hiszen előkelőbbnek számított a hírneve miatt, a tartósság követelménye pedig lassan háttérbe szorult. Csak a szegényebb polgár hordta rendszeresen apjától-nagyapjától örökölt viseletét. A jobb módú pedig, aki a német—francia divat szerint öltözködött, igyekezett a divat változásaihoz igazodni. Még egy olyan szász kisvárosban is, mint Szászrégen, a negyvenes években egyre több kabátot „anglizáltak" a szabók, s a női divat az *Ungar* című pesti laphoz igazodott. De a mindennapi élethez nélkülözhetetlen sok árut — mint bécsi bútorutánzatot, a porcelánt helyettesítő kőedényt, papírt, üveget — még mindig kifizetődő volt itthon előállítani, mert a szállítási költségek elég biztos védelmet nyújtottak a konkurrenciával szemben.

Ha Erdélyben magában csak rendkívül korlátozott mértékben is, az erdélyi ipar külső piacain viszont annál inkább éreztette hatását a lassan bontakozó agrárkonjunktúra, az, hogy a gabonaárak emelkedése és a forgalom növekedése következtében nőtt az agrár lakosság vásárlóképessége. Dél-Magyarországon, Horvátországban és Szlavóniában az annyira jellegzetes parasztipari termékek — mint például a durvaposztó-takarók — keltek el, így

az osztrák ipar versenyétől nem kellett tartani. A debreceni cifraszűrt nagydisznódi posztóból szabták, évente 200-250 ezer szűrre való készült Nagydisznódon. (S jó néhány debreceni szűrszabó kötelezte is magát, hogy csak szász posztót használ.) A „debreceni takaró"-ként ismert csergét pedig a Brassó melletti falvakban állították elő. Nyilván archaikus igényeket elégített ki az Észak-Magyarországra szállított nagyszebeni posztó is. Az pedig már inkább csak kuriózum, hogy a tordai fazekasok termékeiből Galíciába is vittek.

A Kárpátokon túli piacokon, „a román fejedelemségekben éppúgy, mint Bulgáriában", viszont az életforma és a divatváltozás is az erdélyi ipar „szerencséje" lett,[53] bár ott már amúgy is „az erdélyi áru régi szokás folytán nemzeti jelleget öltött"[54] a hagyományos, főleg népi igények kielégítésében. Moldva és Havasalföld az 1828-as orosz—török háború után viszonylag széles körű autonómiát kapott, eltörölték a kereskedelmükre nehezedő török monopóliumot, és biztosították a dunai kikötők szabad forgalmát, hogy évről évre egyre több angol, francia, osztrák hajó szállíthasson onnan gyapjút, gabonát, faggyút és más agrártermékeket ipari áruk ellenében. A román bojárság most végre úgy vethette le a keleti viseletet, a kaftánt, hogy nem kellett egy-két év múlva visszavennie, mint például az 1790-es években, amikor kivonultak az orosz és osztrák csapatok. Szükségleteit nyugat-európai és osztrák, cseh—morva áruval próbálta fedezni, a francia és angol áru nagy részét is még a lipcsei vásárból hozták, egyre inkább igénybe véve a dunai szállítás lehetőségeit, de azért egy Ghica herceg a brassói román kereskedő, Orghidan malmából kikerült papíron levelezett, a batizi és a brassói kőedény a bojár háztartásában is pótolhatta a porcelánt, és a brassói kékposztót a katonák és a hivatalnokok is felvehették.

Az áruelhelyezési lehetőségeket módszeresen számba vevő brassói szász sajtó pedig arra figyelmeztetett, hogy a cipő és a csizma iránti kereslet is „abban az arányban nő, ahogy [a Kárpátokon túli] lakosság az európai viseletet magára ölti".[55] Amit a bojárság felső rétegeinek a „lipcsei áru" (amit feltehetően Brassóban is hamisítottak), ugyanazt jelentette az alacsonyabb vásárlóképességű rétegek számára a brassói áru: posztó, pamutlenvászon, vasáruk, kasza, üveg, festett láda, kőedény, fazekasáru, gyertya, üvegre festett ikon, csizma, cipő stb. Így aztán a galaci osztrák konzul elégedetten nyugtázhatta, hogy „minden faluban találni brassói kereskedőket, és minden faluban látni a brassói ipari szorgalom termékeit".[56] A „brassói áru" márka

[53] G. Barit, Politica cea mai bună şi economia naţională (Gazeta Transilvaniei, 1876. 19. sz.).

[54] Verkehr der Fürstenthümer Moldau und Walachei. Journal des österreichischen Lloyd 1844. 31. sz.

[55] Notizen zum Handel mit den türkischen Ländern. Blätter für Geist 1839. június 20. 25. sz.

[56] Finanzarchiv, Wien, Präsidial-Akten, 1847: 2771.

volt, és nemcsak Brassóban készült. A város körüli falvakban szőtt posztó, a székelyföldi csizma és festett láda, a szászrégeni kötél is brassóiként hagyta el Erdélyt, sőt bizonyos angol és osztrák áruk is jobb keletnek örvendtek, ha brassóiként kínálták a piacon. Tehát a Kárpátokon túli fejlődésnek ez a szakasza kedvezett az erdélyi, főleg a dél-erdélyi iparnak, és egyelőre rácáfolt azokra a korabeli előrejelzésekre, melyek szerint az erdélyi ipari fejlődés záloga a szomszéd fejletlensége. De a nyugati áruk versenye már éreztetni kezdte a hatását, és előrevetítette azt a lehetőséget, hogy itt is bekövetkezik, ami Magyarországon és Erdélyben; az erdélyi áru egyre inkább csak speciális népi igények kielégítésére korlátozódik, mert a nyugati és főleg az osztrák konkurensek még a népi igények egy részéhez is tudnak alkalmazkodni, hiszen a paraszti háztartásokban a népviselet összeállításához a gyáripari termékeket, főleg a fonalat és a pamutvásznat jobban tudták használni. És aztán a fiatal román ipar veszi át az erdélyi szerepét a Kárpátokon túl is. A cserearányok kedvezőtlenebbé válása fenyegetett, és talán már hatott is. Az iparcikkek árai ugyanis csökkentek, míg a mezőgazdaságiaké nőttek. De egyelőre az 1830—40-es években az Erdélyben elvámolt áruk kivitele viszonylag gyorsan emelkedett, gyorsabban, mint a Habsburg-monarchia egész (Erdélyt is magába foglaló) vámbelföldjének összkivitele, s gyorsabban annál is, mint a vámbelföldnek a Török Birodalom felé irányuló szárazföldi s dunai kivitele, miközben Erdély a birodalom külkereskedelmében az előző évtizedekhez képest veszített jelentőségéből *(27. ábra)*. Az erdélyi keleti kiviteli forgalomnak négyötöde mehetett a két román fejedelemségbe, egyötöde pedig elsősorban „Bulgáriába", és még a török hadseregnek is szállítottak kötelet, lenvásznat, Konstantinápolyba hódprém kalapot. Egykorú becslés szerint az erdélyi kereskedelem keleti kapuja, Brassó évente hozzávetőlegesen akkora forgalmat bonyolított le a Kárpátokon túli területekkel, mint Magyarországgal és Ausztriával. A kereskedők „többet fáradoznak, mint 15-20 éve, többet is keresnek".[57]

Régi és új feszültsége járta át és mozgatta az 1300-1400 főből álló kereskedőtársadalmat. Gerincét az erdélyi tartományi határokon túlnyúló távolsági kereskedelembe beépülő jellegzetes etnikai-foglalkozási — sajátos privilégiumokkal felruházott — csoportok alkották, illetve azok vagyonosabbjai. Ezek elsősorban nem árucikkekre, hanem útvonalakra szakosodtak, és az útvonalak által egybekötött régiók áruinak konjunktúrája biztosította egy-egy kereskedőcsoport emelkedésének lehetőségét, hiszen egy-egy útvonalon amolyan „természet adta" monopolhelyzetet élveztek. Most azonban változott ezen meghatározó tényezők súlya. A kereskedőnek egyre inkább a kialakuló nemzeti társadalmakban kellett helyét megtalálnia.

[57] G. BARIŢ, Pentru industria şi negoţul din Braşov (Gazeta de Transilvania, 1845. november 5/17. 89. sz.).

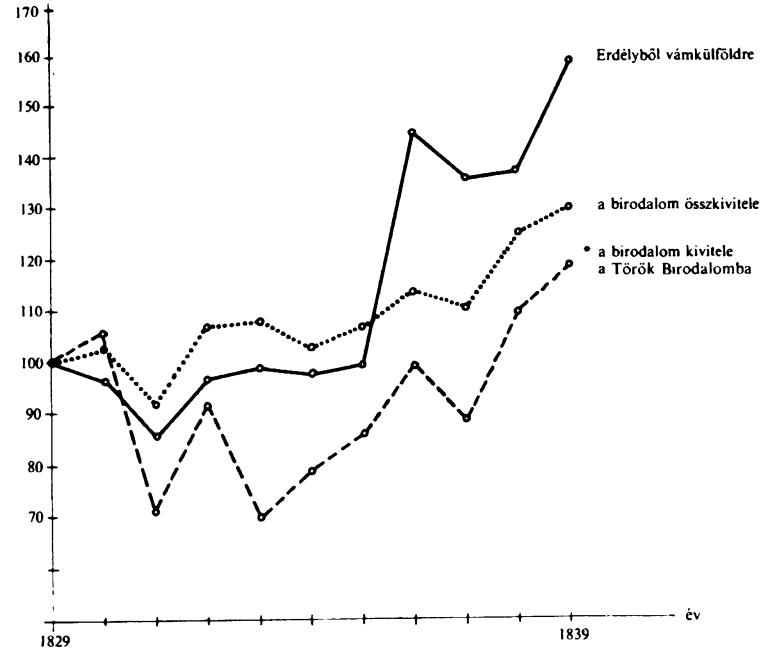

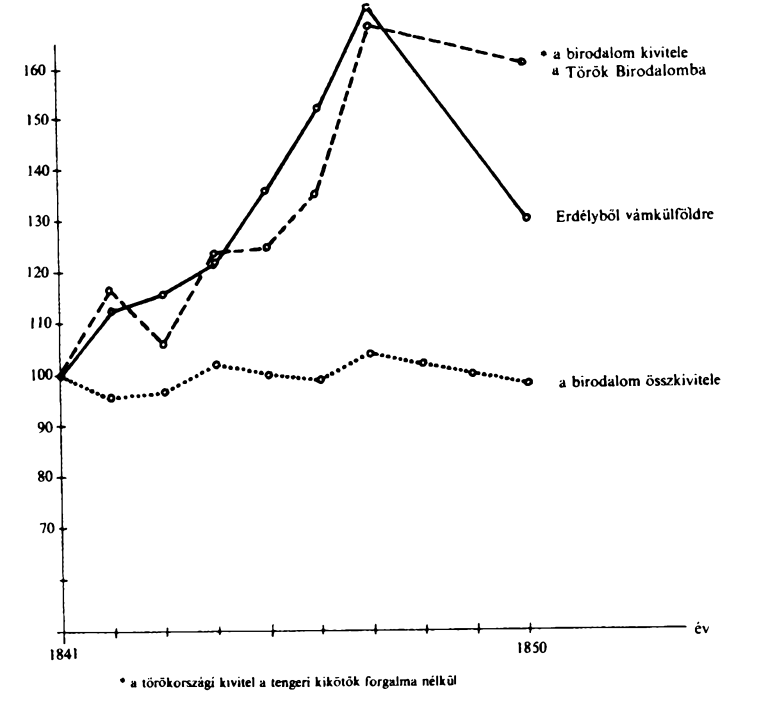

* a törökországi kivitel a tengeri kikötők forgalma nélkül

27. ábra. Erdély és a Habsburg-birodalom kivitele, 1829—1850

Az örmények elsősorban marhakereskedelemmel és bőrkikészítéssel foglalkoztak, méghozzá a szattyánbőr-kikészítés titkának ismeretében. Ennek jelentősége a csizma viseletét korlátozó (cipőt hozó) divatváltozás nyomán némileg háttérbe szorult. Csökkent moldvai marhakereskedelmük is, amivel Bécs húsellátásában játszottak szerepet. Székelyföldi, gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi kereskedő-tímár telepeik még úgy-ahogy virágoztak. Erzsébetváros egyre inkább elvesztette kereskedőjellegét, Szamosújvár stagnált, hiába kapták meg a szabad királyi rangot. Lakói szétrajzottak az addig vágott csapásokon; Erdély és Bécs meg Pest forgalmában egyelőre még tudták őrizni vezető szerepüket. A moldvai marhát a magyar pusztákon hizlaló bérlő kereskedők persze a jómódú birtokos nemességbe és az arisztokráciába emelkedtek. Az erdélyi örménység hagyományőrzőnek számított. Éppen ez, a nyelvőrzés élménye fölötti öröme vitte rá a nemzettársait felkereső brit Rafael lovagot, hogy Erzsébetvároson gimnáziumot alapítson az 1840-es évek derekán, és Szamosújvárnak műegyetemet ígérjen. Ugyanakkor az örmény diétai követek büszkén vallották népüket a magyar nemzet részének, és már csak az „alsóbbrendűek" nem tanultak meg egyelőre magyarul. Így Erdélyszerte az örmény kereskedők a magyar polgárságot erősítették. Olyannyira, hogy amíg az 1820-as években alig-alig akadt Erdélyben magyar kereskedő, most a magyarországi utazó csak ámult Kolozsvárt, mert „a kereskedők magyar nevei oly barátságos hatással valának".[58] Persze igyekeztek ők is nemesi diplomára szert tenni, miközben magyar arisztokratákkal társultak az első gyáralapítási kísérletekben. A társadalmi integráció elősegítése érdekében az 1841—43-i diéta nemességre is felterjesztette Szábel Menyhártot, de azért gúnydal tartotta számon, hogy a népszerű kereskedőnek „A vén Apja öt garassal / Boltot nyitott s Fa bubával / Betölté az országot. / Uraságok praedaiból / Polgárok együgyűségiből / Lett nagy capitalista."[59]

A szegényebb örmény kereskedő továbbra is szatócsként járhatta az országot mint a „sokadalmak lelke" a pesti vásárról hozott portékáival, de már hasonló karrier reménye nélkül. A két nagy szász város 20-30 fős polgári kereskedőtársaságaiban is az örmények kerültek túlsúlyba az Észak-Magyarországról jött német kereskedőkkel együtt a tősgyökeres polgárokkal szemben, akik a 18. század dereka óta még a városi kereskedésben is másodrangú szerepet játszottak. Ezek az új „szász" városi kereskedők a keleti kereskedelemben azonban már csak a vasáruk forgalmában tudtak némi fölényre szert tenni, és így be kellett érniük a belkereskedelemmel.

Amíg az ausztriai árukat forgalmazó kereskedők némi lelkiismeret-furdalással vehették tudomásul és vallották meg, hogy — a kor felfogása szerint — készáru-behozatalukkal az országot szegényítik, a Kárpátokon túli

[58] TANÁRKY G., Erdélyi naplómból (Társalkodó, 1841. január 1. 1. sz.).

[59] Teleki József vegyes iratai. MTA Könyvtár, Kézirattár, Vegyes 4—88.

területekkel kapcsolatot biztosító dél-erdélyi kollégáik viszont már büszkén hangoztatták, hogy ők az országot gazdagító aktív forgalom hordozói, hiszen nyersanyagot hoznak be, és készárut visznek ki. A görög kereskedők sorsa szoros összefüggésben alakult a gyapotével. A macedón gyapot azonban a napóleoni blokád után veszített jelentőségéből, Európa már nem szorult rá többé, s a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban a fellendülő pamutipar már egyiptomi és amerikai gyapottal dolgozott. Mindez még kedvezett az erdélyi iparnak, bár valójában csak egy utolsó lélegzetvételnyi szünetet engedett neki. Erdély keleti gyapotbehozatala és — feltehetően — fogyasztása is a 18. század végétől az 1830-as évekig megháromszorozódott, ezer métermázsáról több mint háromezerre ment fel, aztán ezen a szinten stagnált. Ugyanakkor az erdélyi gyapotbehozatal viszonylagos jelentősége csökkent, míg a 18. század végén az összbirodalminak 8-10%-a volt, az 1840-es években a 2%-ot sem érte el.

A levantei kereskedelem Erdélyen keresztül vezető mellékútja a napóleoni blokád után ugyancsak elvesztette jelentőségét, és az 1820-as években egy olyan kereskedő, mint Constantin Hagi-Pop, Nagyszebenből Bécsbe tette át székhelyét. Fia pedig mint a bécsi Nemzeti Bank igazgatója az 1841—43-as kolozsvári diéta javaslatára magyar nemességet kapott az uralkodótól, 1846—47-ben pedig már a birodalom fővárosában tervezgette egy nagy bukaresti székhellyel működő osztrák levantei kereskedőtársaság létrehozását, és közben azt fejtegette a birodalom vezető körei előtt, hogy „a mi Indiánkat és Kínánkat" a dunai fejedelemségekben kell keresni.[60]

Miként a gyapothozatal, úgy a görög kereskedők létszáma is stagnálni kezdett Erdélyben. A török alattvalók pedig lassan eltűntek, hiszen a keleti kereskedéshez már görögül sem kellett tudni, s az 1821-es szabadságharc után a görögök kiszorultak a Török Birodalom gazdasági életének kulcspozícióiból. Amíg az 1820-as években a brassói románok még arra panaszkodtak, hogy a török alattvaló görög kereskedők szatócs szintre süllyesztik őket, a negyvenes években már önálló erőként lépve fel, joggal hangoztatták, hogy övék a kereskedelemben a vezető szerep, és Bécstől, Trieszttől, Pesttől Konstantinápolyig is kereskednek. A dunai román fejedelemségek gazdasági fejlődése a brassói románoknak kedvezett. A negyvenes években Brassó belvárosában már több mint kétszer annyi román (mintegy 300 fő) élt, mint görög, száznál több román kereskedő szerzett polgárjogot, és az 1840-es évek elején a görögöknél és a velük azonosuló bolgároknál kétszer több brassói román szállított árut a fejedelemségekbe. Így a brassói románok alkották Erdély legerősebb kereskedőcsoportját.

Brassó élénk gazdasági életével magyarázható, hogy a többi szász várostól eltérően (a magisztrátus és a céhek ellenzése dacára) néhány zsidó kereskedő —

[60] Finanzarchiv, Wien, Präsidial-Akten, 1846: 1596.

akik egyszerre folytattak házaló kereskedést és küldtek gyapjút Bécsig — és iparos meg tudott kapaszkodni. Méghozzá úgy, hogy — mint láttuk — a kormányhatóságok éppen az ő beadványaik nyomán javítottak az egész erdélyi zsidóság helyzetén, amelynek — mint jeleztük — csak kisebb töredéke űzte főfoglalkozásként a kereskedést. Az egész erdélyi kereskedelmi élet decentralizáltságára jellemző, hogy amíg a szűkebb értelemben vett Magyarországon már a terménykereskedő lett az árucsere-forgalom kulcsfigurája, az 1850-es évek derekáig még Kolozsvárt sem nyílt Béccsel és Pesttel kapcsolatokat kiépítő terménykereskedés. Az erdélyi földbirtokosok áruit, ha Nyugat felé vitték, magyarországi kereskedők vásárolták fel. A Szegedre sót szállító gyulafehérvári „nagy" kereskedők, akik a kincstártól béreltek hajókat, a kortársak szerint inkább „spekulánsok" voltak.

A kereskedelmi tőke az iparba sem tudott mélyen behatolni. Birtokosai bányákat, vasgyárakat, papírmalmokat és üvegcsűröket béreltek, és paraszt iparosokat foglalkoztattak. A román sajtó szerint éppen ez utóbbiak tettek szert „csodálatos nyereségekre", bár a paraszti árutermelőt — olykor a pamutfonatás kivételével — nem tudták annyira függő helyzetbe hozni, hogy egyértelműen Verlag-rendszerről beszélhessünk. Hiszen a kereskedő nem rendelkezett a termelési eszközökkel, legfeljebb a nyersanyaggal, és azt adta áruért, pénzért vagy hitelbe az iparosoknak. A Kaufsystem játékszabályai szerint a kézművesipar termékeihez a vásáron akart hozzájutni.

A céhes iparosok ellenében nem egyértelműen a polgári jövő előharcosaiként léptek fel, hanem csak más játékszabályok alapján működő vállalkozási formákat képviseltek, a céhek elővásárlási jogát pedig — a modern iparszabadság eszményét hangoztatva — azért támadták olyan hevesen, mert a parasztipar termékeihez a városi vásárokon a céhek előjogai miatt nehezebben jutottak hozzá, ha a céh is a falvak népéhez hasonló árucikkeket termelt, mint például a durva posztót. Az áruközvetítésben Kelet felé valósággal monopolhelyzetet élveztek, jólétüket jelentős részben a céhes és az árutermelő háziiparnak köszönhették, miközben a piacok üzenetét közvetítették az ipari világ felé.

VÁLTOZÁSOK ÉS FESZÜLTSÉGEK AZ IPAR ÉS A BÁNYÁSZAT VILÁGÁBAN

Az erdélyi ipar piacainak felvevőképessége eléggé megnőtt ahhoz, hogy az ipar területén kiteljesedjenek a 18. század vége felé jelentkező életképes tendenciák. A statisztikai évkönyv számára Bécsbe felküldött kimutatások szerint 1830-tól 1847-ig az önálló iparűzők száma 40 ezerről 60 ezer fölé emelkedett. Persze ebben az adatfelvétel teljesebbé válásának legalább akkora szerepe volt, mint a valóságos létszám gyarapodásának. Az 1840-es években az

önálló iparosok egyharmada az élelmiszeripar ágazatába sorolható, mintegy 3100 molnár, 3330 pálinkafőző, 4000 kocsmáros és italmérő, 700-700 fogadós és halász, 1300 mészáros és 1000 pék, hogy a legfontosabbakat említsük. A bőr-, a ruházati és a textilipar területén dolgozott 1900 szabó, 1200 takács, 1700 tímár, 1200 szűcs és végül 400 szíjgyártó, 350-350 kalapos és kötélverő. A mindennapi élet és a munka folytonosságát biztosította még 2211 kovács, 1400 ács, 800 kőműves, 1400 fazekas, 1000 asztalos, 900 bognár.

A lakosság 3%-át tették ki az iparűzők, és eszerint a népességnek több mint 10%-a iparűzésből élt, vagy inkább csak részben élt abból, mert „az iparos nálunk félig paraszt és saját kereskedője, a falusi pedig egyben iparos is".[61] Kolozsvár, Torda, Enyed és több más magyar városok mesteremberei nagyrészt híres „szőlőművesek". És a gazdasági élet elemzői keserűen tették szóvá azt is, hogy állítólag még Nagyszebenben is sok mester ideje nagyobb részét földművelésre, „bor és más spekulációra" fordította. Így az évente 2-3 forintot kereső falusi iparostól a gazdag városi patríciusig épült fel az ipari világ hierarchiája, alatta és mellette pedig kiterjedt háziipar működött. Ebből emelkedett ki egy-egy szakosodott paraszti közösség a táji munkamegosztás rendszerébe tagolódva. Jó hírnek is örvendtek a hétfalusi és porcsesti román bőrösök és az érchegységi fafaragók. Azzal az előítélettel szemben pedig, hogy „a magyarnak nincs kedve a mesterségre, a székely undorodik tőle",[62] a szászföldi viszonyokat alaposan ismerő kortársnak van igaza, aki szerint „az ország egyik vidékén sem olyan nagy a nem mezőgazdasági kereseti lehetőségek kihasználásának igyekezete, mint a székelyeknél, akik bizonyos értelemben Erdély svájciai".[63] Ahol a táji adottságok nem ösztönöztek ilyen iparra-kereskedésre, ott egész vidékek éltek szinte teljesnek tűnő önellátó életet.

Dobokában az önellátás olyan szintet ért el, hogy az iparstatisztikai jelentések szerint minden adófizető háznál szőttek és fontak. A megye 161 községében 142 molnárt, 144 kocsmárost, 111 pálinkafőzőt, 47 fazekast, 45 szűcsöt találunk, és a helységeknek még felében sem dolgozott kovács, bár számuk 100 fölött volt.

Az archaikus, zárt világok ellenpólusa Brassó és környéke. A román, magyar és a szász parasztság körében a háziipar itt már árutermelő jelleget öltött. A munkamegosztás mértékét jelzi, hogy 29 barcasági községben a céhes és céhen kívüli önálló iparosok száma szinte elérte a városiakét. Az iparűzés fogalmát igen szélesen értelmező statisztikai felvétel szerint 1837-ben 4933 dolgozott a városban és 4212 vidéken. Pontatlansága ellenére sok igazság van

[61] J. HINTZ, Stand der Privatindustrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde II[1]. 450.

[62] KŐVÁRY L., Erdély statisztikája. 216.

[63] J. HINTZ, i. m. 434.

abban az egykorú becslésben, miszerint Brassó vidékén minden 12-ik, Nagyszebenszéken minden 17-ik és Háromszéken minden 19-ik lakos iparűző, miközben a vármegyékben csak minden 37-ik, a Székelyföldön minden 30-ik és a Szászföldön minden 23-ik. A távolsági kereskedelemmel fenntartott táji munkamegosztásba épülő város és falu szinte szívta magába a szakképzett munkaerőt még a kisvárosokból is, és a cselédekből, idénymunkásokból valóságos előproletariátust hozott létre. Ezért került be például a 25 ezres Brassó lakosságának egyötöde „idegenként" az 1850-i népszámlálásba. 1400 önálló iparos pedig 8000 embert foglalkoztatott. A 3000 lakosú takácsfaluban: Nagydisznódon ezerre ment az idénymunkások és máshonnan jött alkalmazottak száma.

Csak a két nagyobb szász és a két nagyobb magyar városban haladta meg az ezret az önálló iparűzők száma: Brassóban és Nagyszebenben, Kolozsvárt és talán Marosvásárhelyt. De a céhmestereké csak Brassóban, a másik három városban 700-800 körül járt. A két szász városban a 40-et is meghaladta a céhek száma, a magyarokban a 30-at sem érte el, miközben az iparűzés már annyiféle foglalatosságra oszlott, hogy például a pár ezres Zilahon 60 mesterséget lehetett összeszámolni. Még szembetűnőbb a különbség a kézműipar szerkezeti összetételében. Amíg a szász városokban jelentős textilipar működött, a magyar városok iparát a bőripar túlsúlya jellemezte. Kolozsvárt és Marosvásárhelyt a céhes iparosok egyharmadát a csizmadiák tették ki, a többtucatnyi kisvárosban pedig számuk meghaladta a 100-at, mintha csak ez lett volna a város egyik ismérve.

Erdély legfontosabb ipari terméke a bőr és a bőráru volt. Az 1840-es években 5 millió ezüstforintra becsülték az évi termelés értékét, ami eléggé számottevő, ha arra gondolunk, hogy a Habsburg-birodalom bőr- és bőrárutermelésének 8%-át tette ki. A monarchia össztermelésében viszont csak néhány százalékot foglalt el az egész erdélyi ipari termelés értéke.

Az egy főre jutó 14 ezüstforintnyi termelési érték, bár háromszor több, mint a galíciai, kb. egyharmada a monarchia fejlettebb tartományaira számított értékeknek. Az osztrák statisztikusok ugyancsak a nyersanyagfogyasztás alapján majdnem 3-3 millióra becsülték a lent, kendert és gyapotot feldolgozó textilipar áruinak, valamint a sótermelésnek az értékét, s majdnem 2-2 millióra a gyapjúárukét és a fémárukét.

A dél- és délkelet-erdélyi gyapjúipar a Kárpát-medencében és a Balkánon is fontos szerepet játszott. Nemcsak a négy égtáj felé terjedő piachálózata miatt, hanem azért is, mert a magyar alföldi és szilágysági gubásokat leszámítva, e téren komolyabb árutermelő tevékenység nem bontakozott ki, és Délkelet-Európában csak a Balkán hegység lejtőin, Gabrovóban, Szlivnóban és környékükön dolgozott — a török hadsereg megrendeléseire is — erősebb textilipar. Az erdélyi város és falu szembenállása és egymásrautaltsága már az

ipar genezise miatt is a nyugat- és közép-európai fejlettebb modellt tükrözte vissza kelet-európai kis méretekben. Brassó céhes ipara (3 céh 170 mesterrel) 20-25%-át adta az össztermelésnek. Román külvárosa és a környező falvak ennek egyharmada körül termeltek. Nagyszeben városa (2 céh 80 dolgozó mesterrel) 10% alatt. Viszont a 15 kilométerre fekvő takácsfalu, Nagydisznód 500 céhes mestere több mint egyharmadát. S csak alig néhány százalékra becsülhető a többi szász és magyar város termelése.

Az erdélyi ipar egyik minőségi jellemzője rendkívüli nyersanyag-igényessége. A csehországi gyapjúárak mázsájának értéke 224 ezüstforint, míg az erdélyieké 80. Az erdélyi ipar súlyban egyharmad annyi gyapjút használt fel, mint a cseh, de termelésének értéke csak 12%-a a cseh iparénak, ami azonos az olasz tartományokéval és kétszerese a galíciainak.

Az erdélyi gyapjúipar beépülése a kelet-európai regionális munkamegosztás rendszerébe jól érzékelteti, hogy közvetítő szerepe révén Erdély miként lehetett Kelet-Közép-Európa peremvidékén, Délkelet-Európa felé „centrum" a kézműipar terén. A közvetítés nem egyszerűen az áruk továbbadását jelentette, hanem aktív részvételt a nyersanyag és a készáru forgalmazásában. A havasalföldi gyapjút Brassó környékén mosták, és erdélyi gyapjú néven került forgalomba a pesti és a bécsi vásárokon. Ugyanakkor az erdélyi ipar fejlettebb technikát és munkaerőt importált, amire már csak azért is szükség volt, mert 1821—1839 között csak négy találmányt szabadalmaztattak Erdélyben, és így a birodalom eme harmadik legnagyobb tartománya az utolsó előtti helyet foglalta el a koronatartományok szabadalmairól készített ranglistán, amelyen például Alsó-Ausztria 1624-gyel, Csehország 200-zal, Magyarország 87-tel szerepelt. Mindenekelőtt fonógépeket és kártológépeket hozattak az erdélyi mesterek, hogy enyhítsenek a fonalhiány nyomasztó gondjain, és javítsák a minőséget is. A „német segéd" pedig jellegzetes alakja lett az ipari életnek. És ha a céhmester privilégiumával élve próbálta őt szorosabb függőségben megtartani, akkor ő a szakértelem birtokában nyomást gyakorolt gazdájára, akinek komoly versenyt jelentett az is, hogy az erdélyi segédek fiatalabb nemzedéke új eljárásokat leshetett el kötelező vándorútjain.

A céhrendszer sokat emlegetett válsága nem abban jelentkezett, hogy a mesterek igyekeztek gátolni segédjeik önállósulását, akik közül emiatt egyre többen vándoroltak ki a dunai fejedelemségekbe, ahol magyar és szász kolóniákká verődtek össze, hogy azután a gubernium és a közvélemény nagy aggodalmára versenyre keljenek az erdélyi iparral. Nem is a visszaélésekben látjuk a céh válságát, hanem a gyáripari termelési formák felé fejlődő egyszerű tőkés kooperáció térhódításában. A magyar országjárók némi irigységgel és még inkább saját társadalmukat ostorozó kritikával — nyilván túlzással — tették szóvá, hogy a szász városokban „némelyek csak házigépellyel, 10-20 segéddel tudnak évenkint annyi pénzt szerezni, mint magyar földesúrnak

földművelő tiszttartója 50-100 zsellérrel".[64] S az ilyen iparosnál, legyen cipész vagy szappanfőző, több az ezüst, mint a 15-20 jobbágyos nemesnél „a cin és a réz". Viszont a céhek mint komplex szervezetek is jól működtek, ha a nyersanyagellátást kellett megszervezni, nagyobb rendelésnek eleget tenni, ha közös létesítményeket, kallómalmokat kellett felállítani, sőt a nagyszebeniek még gyapjúfonógyárat is alapítottak. A céh csak egy bizonyos fokig biztosított védelmet a szerencse forgandóságával szemben. A jegyzőkönyv és a Biblia nemcsak szimbólum volt a nagydisznódi takács otthonában. Aki elszámította magát, megbukott, viszont a jól számító szerény jövedelmű felemelkedett. Ezért itt „gyorsabb és meglepőbb volt az átmenet egyik helyzetből a másikba, mint máshol az országban".[65]

Amilyen nagy reményei lehettek a gyapjúiparnak, hogy a technika importjával, jó nyersanyagbeszerzési lehetőségeivel és a piaci igényekhez való alkalmazkodásával s ugyanakkor azok alakításával fenn tudja tartani a regionális munkamegosztásban kialakult közvetítő szerepét, olyan csekély lehetőségei voltak a még életerősnek látszó pamutiparnak. A főleg Székelyföld számára dolgozó Segesvárt még járhatta a mondás, hogy „a kézművesség aranyat ér", hiszen a húszas években a vászonkészítő céh mesterei bevezették a gyorsvetélőt, s ezzel a negyvenes évekre megkétszereződött a mesterek és a szövőszékek száma. Egy mesterre három szövőszék jutott, s a város 700 önálló iparosa közül 140-en tartoztak ebbe a céhbe. Még a Nagyszeben nyomasztó fölénye miatt sínylődő Szászsebesen is a céh mellett bécsi és morva szövőszékkel manufaktúrát lehetett alapítani. És nemcsak az importált és a tökéletesített hazai szövőszékek tették lehetővé a termelékenység fokozását, hanem a bécsi fonalimport is, amely ugyan lassan kezdte háttérbe szorítani a széles körű székelyföldi és barcasági háziipari pamutfonást, de azért a negyvenes években egy brassói bolgár kereskedő még vállalta a kockázatot, hogy maga tökéletesítette gépeivel fonógyárat állítson fel, s Bedeust, a vállalkozó szellemű tartományi főbiztost rábeszélte az orláti papírgyár igazgatója, hogy ugyanott, Nagyszeben mellett fonógyárat alapítson. A bukás már a következő évtized történetéhez tartozott, mert ha egyelőre az osztrák fonalimport még amolyan jótékony esőként hatott, annak növekedése az áruimporttal együtt aztán mindent elborító áradatként jelentkezett.

A céhen kívüli iparágak fejlődése a 18. században megkezdett úton haladt. A posztómanufaktúrák szomorú sorsa, hogy romba dőltek vagy pálinkafőzővé alakították őket — mint Molnár-Piuariu szemészprofesszor códi, „angol mintára" felállított gyapjúszövőgyárát —, intő példaként hatott. A selyemtermelést viszont újrakezdték, s a negyvenes évek közepén sikerült is Kolozsvárt arisztokraták és kereskedők közös vállalkozásaként selyemfonót felállítani,

[64] Téglási Ercsei J., Utazások Tordavármegyében (Az utazás divatja. 31).

[65] A. Kurz, Briefe von Reise (Blätter für Geist, 1838. október 26. 43. sz.).

Hirdetmények.

(1) Éppen most hagyá-el a' kolozsvári királyi lyceum nyomdájában a' sajtót.

Metella és Leone Leoni
Sand Györgytől

Franczióból forditotta

Biró Miklós

Két kötetben.

Ára egy egy kötetnek 40 xr. e. p.

Található özv. **Barrànè** és **Stein** könyvkereskedésében:

(2) Egy a' legjobb bécsi mester által készült, és igen keveset használt *Landauer* mely minden városi és úti requisitiumokkal igen jól el van látva és kivált ház népes urasságoknak nagyon czélarányosan használható, illendő áron eladó itten Kolozsvárt. Nyerges kocsi készitő Klausch urnál bővebben is lehet iránta értekezödni.

(3)

Kolozsváron Karvászy József füszeres boltjába éppen most érkezett friss Lucerna és stiriai Lohere-mag.

408. Jellegzetes hirdetés a sajtóból, 1845

409. A kolozsmonostori papir vízjele

410. A brassói dohánygyár hirdetése, 1841

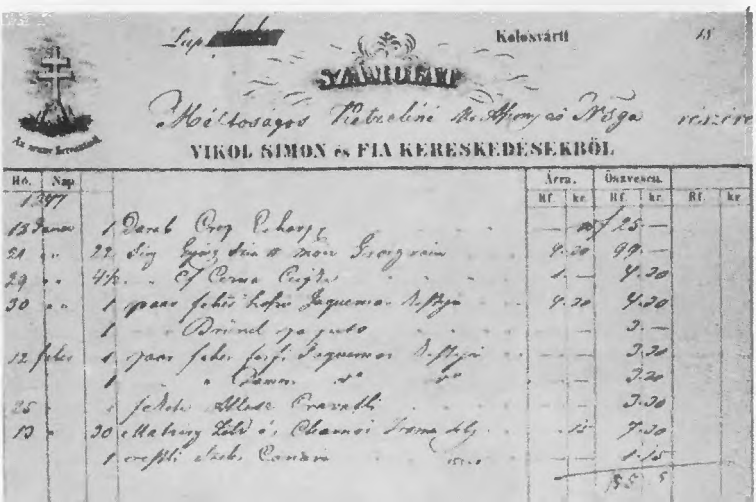

411. Kolozsvári „örmény" kereskedő számlája 1847-ből

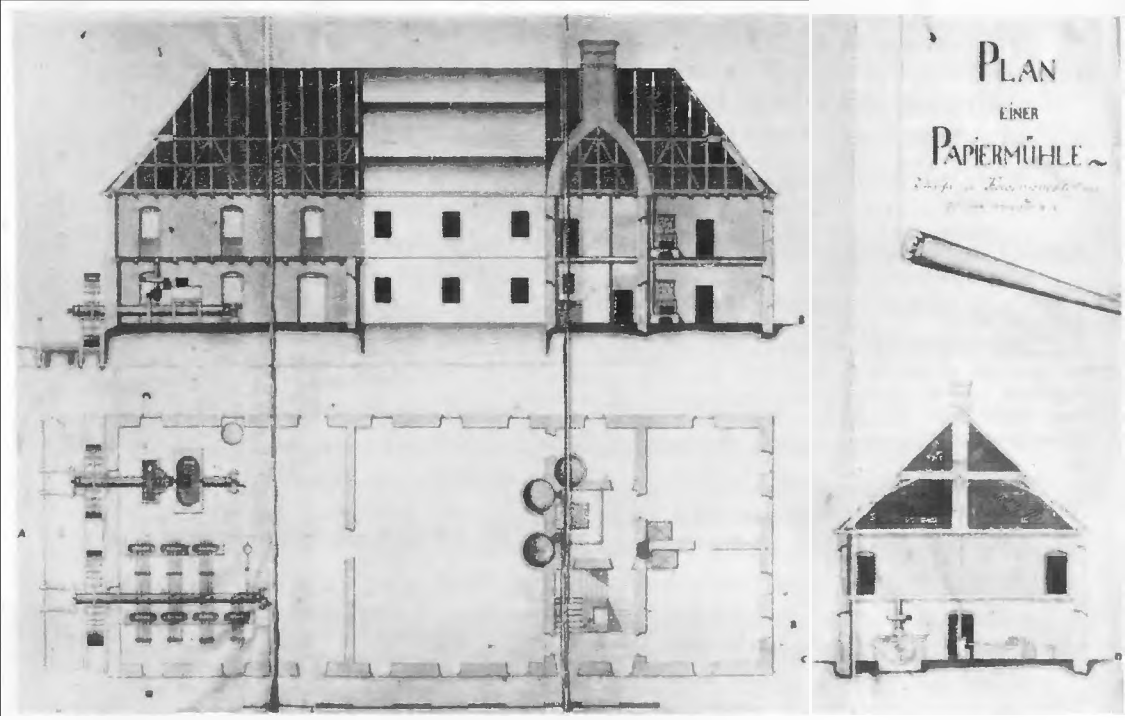

412. Kolozsmonostori papírmalom terve

413. Fűrészmalom és -üzem terve

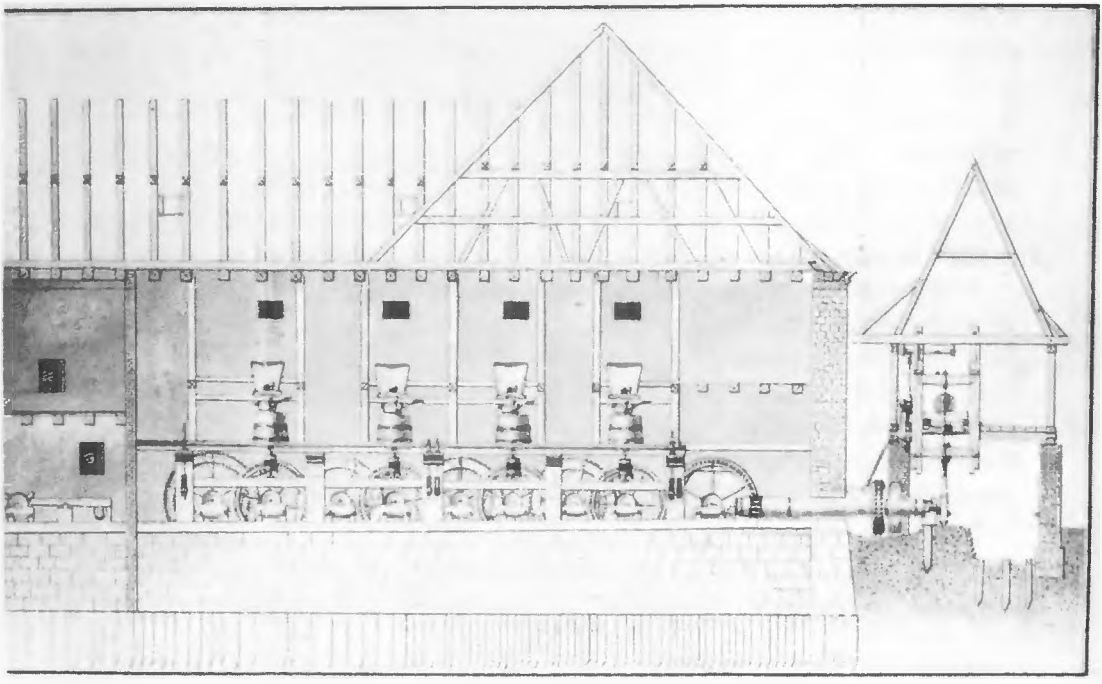

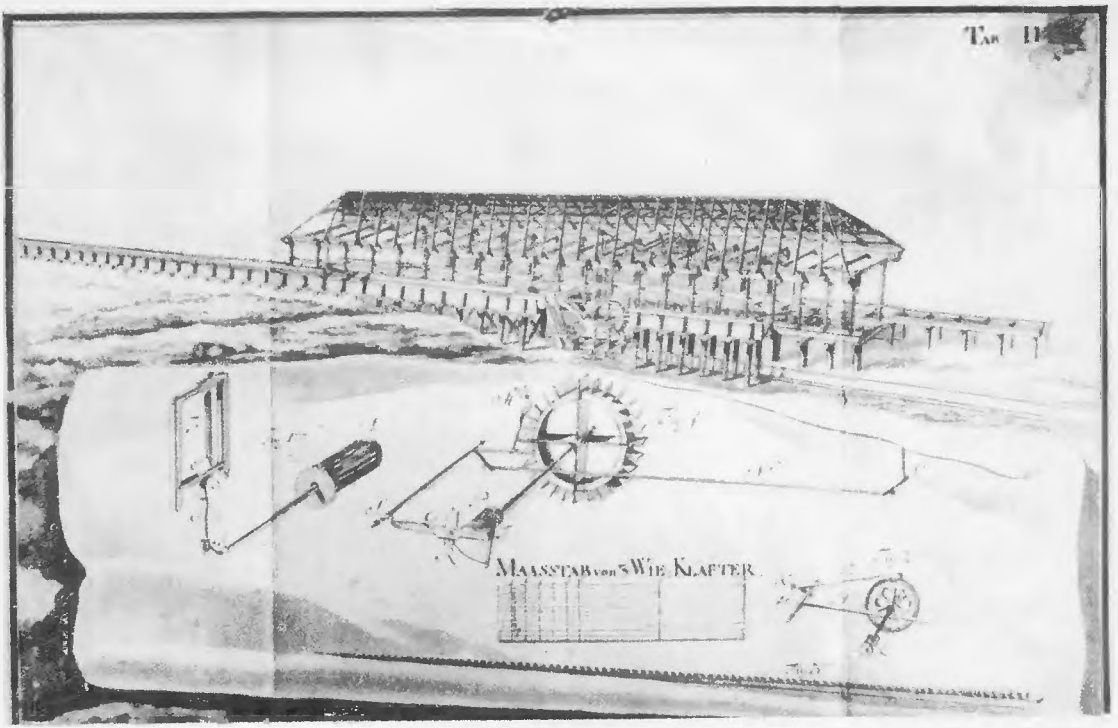

414. Fűrészmalom tervrajza

415. A nagyenyedi csizmadiaéch szabadító levele 1824-ből

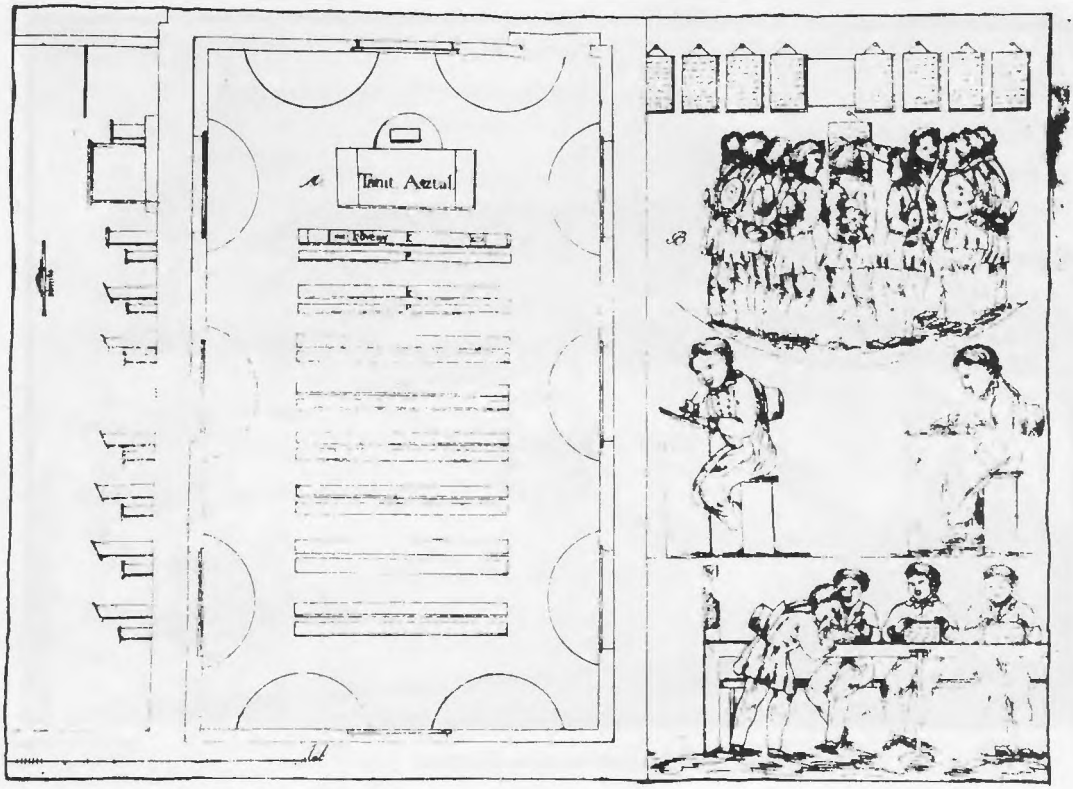

416. Eszményi tanterem és oktatás: a nagyobb gyerek tanítja a kisebbeket

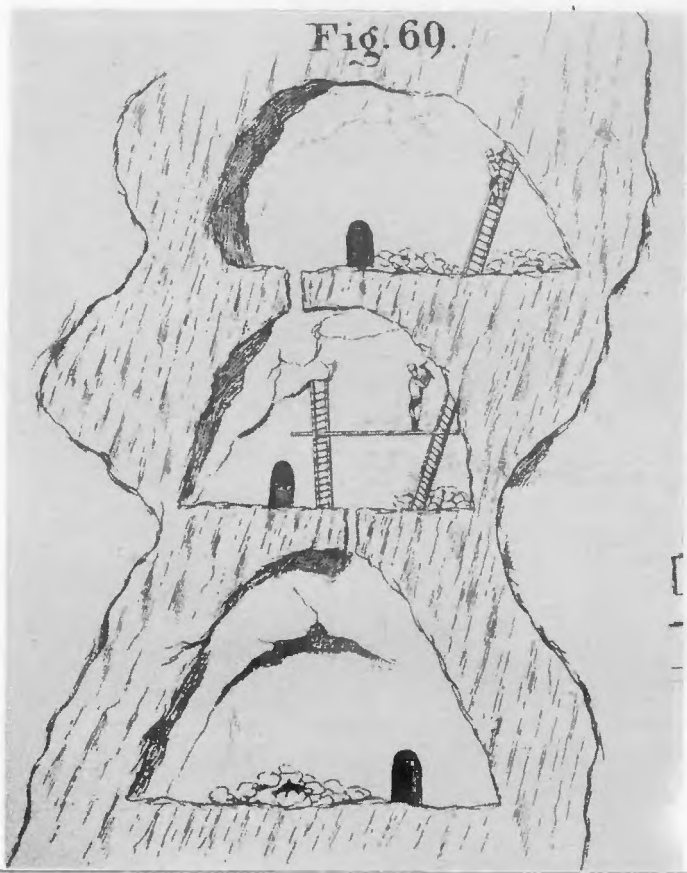

418. Debreczeni Márton feltáló és bányamérnök

417. Ábra a nagyági bányásziskola egyik tankönyvéből

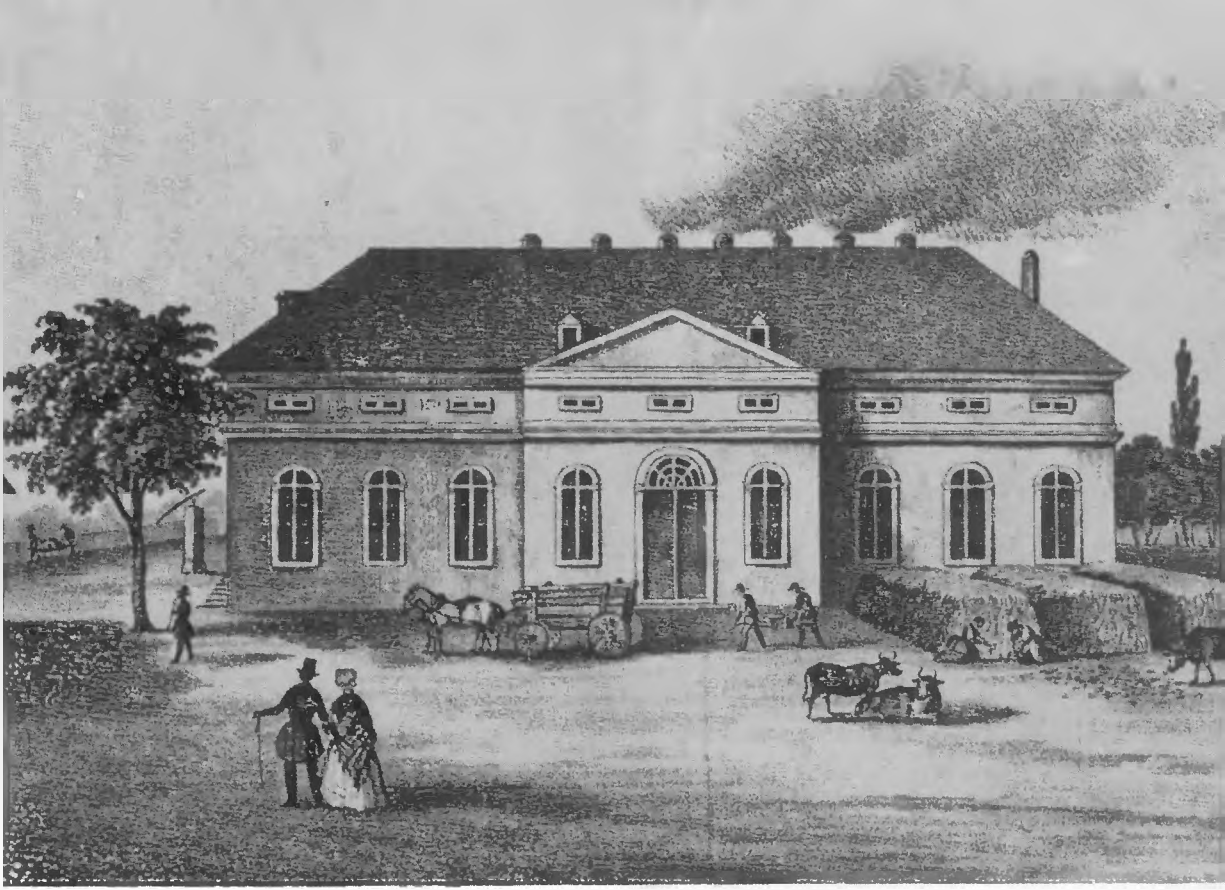

419. Nagyszebeni cukorgyár a 19. század első felében

420. Kemény Dénes. Litográfia Barabás Miklós rajza után, 19. század második negyede

421. Bölöni Farkas Sándor. Litográfia, 19. század második negyede

VASÁRNAPI ÚJSÁG

KÖZHASZNÚ ISMERETEK' TERJESZTÉSÉRE.

168 | Vasárnap | Kolozsvárt Április 6dik 1834

Bevezetés. Ország ismertetés. Nem csak kenyérrel él az ember. A' pityóka hasznai. A' pityóka mint szarvasmarha köst. Pityóka lovaknak. Gazdasági találmány. Önkéntes gyu-ladás. Áprilisban végzendő közhasznú orvosi jelentések.

Kedves hazámfiai és olvasóim

Mind azon eszközök közt, mellyeket a' bölcs Teremtő az emberi gyarlóság rosz következéseinek 's ártalmainak eltávoztatására adott nekünk, nincs egy nagyobb jótétemény, nincs egy áldással telyesebb ajándék, mint az, hogy az embereket státusban, polgári társaság, meghatározott állandó törvények szárnyai alatt engedte, sőt rendelte élni.

Ugyan is abban az időben, mikor az emberek vad állatok módjára, magok szabadjában, bardolatlanságban, fő nélkül éltek, vagy most is ott, a' hol talán találtatnak illy boldogtalan állapotban sínlődő népek, senki bátorságban fejét le nem hajthatja. Ott a' gyengébbnek élete, személye, és vagyonkája az erőssebbnek bizonyos prédája, örökös vigyázatban, rémulésben és bizodalmatlanságban kell élni a' magára hagyatott embernek, nem tudván micsoda veszélyt fog reá hozni a' hólnapi nap, ellensége bízvást teszen kárt nekie, mert nincsen kihez folyamodjék, hogy az ellen védelmet, elégtételt vagy kárpótlást nyerjen.

Mely másképpen van a' dolog egy jól elrendelt státusban, a' hól fáradtságos napi munkám után, békével, nyugodtan és gond nélkül fekszem ágyamba, mert tudom hogy személyemet, vagyonomat és birtokomat a' rosz emberek incselkedései ellen a' törvény szolgái védelmezik; a' gonosztévők félnek ártani, mert a' felsőbbség által rendelt ítélőszékek erős és hosszu karja a' köz-bátorság megháborítójinak keménys büntetését, érdemek szerint elebb hátrább kiszolgáltatja, a' külső ellenségtől sincs mitől félnem, a' haza atyjának, a' Fejedelemnek fegyveres serger őrt állanak az ország szélein, és mindég készek annak oltalmára, és így az én bátorságban létemet semmi sem veszedelmeztetheti.

De még többet is teszenek a' törvénynek végrehajtóji, u. m. a' Fejedelem és az ő tanácsossai, kiket öszszesen ezen kifejezés alatt szoktak érteni a' Kormány vagy az igazgatás. Mert ha az ő tartományai valamely részében égi csapások vagy földi veszélyek által szükség, szegénység támad, azt jóltevő intézeteik adományaik által megszüntetni, — bölcs rendeléseik, javaslataik, oktatásaik által megelőzni és alattvalóiknak jóllétét, az országnak

422. Liberális néplap

423. Jósika Miklós. Fénykép az 1850-es évekből

424. Kemény Ferenc országgyűlési elnök. Szathmáry Pap Károly litográfiája, 1842

425. Szentiványi Mihály. Litográfia, 19. század második negyede

426. Kemény Zsigmond. Barabás Miklós litográfiája, 1847

427. Jósika Sámuel erdélyi kancellár. Barabás Miklós litográfiája Szabó János rajza után, 1838

428. Kőrösi Csoma Sándor dardzsilingi siremlékének aranyozott keretű képe, amely Széchenyi István íróasztalán állott

429. Orvosok és természetvizsgálók 1844. évi ülésének emlékérme, 1844. Elő- és hátlap

430. Bolyai Farkas. Szabó János rajza

APPENDIX.

SCIENTIAM SPATII *absolute veram* exhibens:

a veritate aut falsitate Axiomatis XI *Euclidei (a priori haud unquam decidenda) independentem*; adjecta ad casum falsitatis, quadratura circuli geometrica.

Auctore JOHANNE BOLYAI de eadem, Geometrarum in Exercitu Caesareo Regio Austriaco Castrensium Capitaneo

431. Bolyai János *Appendix*e

hogy bécsi piacra is termeljenek, de a nyersanyagellátás gondjait most sem tudták megoldani, s a vállalkozás megbukott. Sikert inkább a mezőgazdasági, illetve a földesúri gazdaságra alapozott iparágakban értek el. A vezetést viszont külföldi, vagy gyakrabban a birodalom fejlettebb régióiból jött szakemberekre bízták, s így próbálták biztosítani a szakmunkaerőt is, aminek következtében volt olyan üvegcsűr, amely mellett új település jött létre. Részvénytársasági alapon cukorgyárat állítottak fel. Korszerűsítették a papírmalmokat és az üvegcsűröket, számuk elérte a tizennyolcat, illetve a hetet, úgyhogy soha ennyi nem működött tartósan Erdélyben.

Az 1840-es évek eredményei láttán joggal örvendezett a kolozsvári sajtó, hogy „a stagnáció után" az ipar végre mozgásba lendült. S a kortársak közül sokan bíztak abban, hogy a kisüzemek társulása útján még a korabeli fejlett kapitalizmus világára jellemző pauperizációt is elkerülhetik. Több iparegyesület alakult az újabb ismeretek terjesztésére. A szász városokban iparműkiállításokat szerveztek, és méltán büszkélkedtek a pesti és bécsi kiállításokon szerzett érmekkel és dicséretekkel. Amikor pedig Brassóban hírét vették, hogy Poroszországban kereskedelmi társulat alakult a dunai fejedelemségek piacainak megszerzésére, a brassói sajtó valóságos „ipari háborút" hirdetett, és győzelemként könyvelte el a porosz vállalkozás kudarcát.

De indokolt volt az optimizmussal vegyes szorongás és félelem, amikor a hazai ipar fejletlenségét és a nyugatihoz viszonyított elmaradottságát panaszolták fel. Annál nagyobb vigaszt nyújtott az a hit, hogy az altalaj kincsei kimeríthetetlenek.

A vasgyártásnak az érclelőhelyek gazdagsága valóban szebb jövőt ígért, de egyelőre az elmaradottság fejlődést béklyózó valóságával kellett küzdenie. Tudomásul kellett venni, hogy a birodalmi vastermelés egy százalékát nyújtó 120-130 erdélyi kohó és hámor kétszer annyi szenet fogyasztott, mint ott, ahol a „vasmívelés tudományos alakot kezd kapni". A vas gyenge minősége és a feldolgozás kezdetlegessége miatt „le egy öntött kemenczéig, csaknem minden kovácsságon kívül eső vas-mívet a Bánátból, Stájerhon és Csehországból kapunk".[66] Miskolcról szállítottak Brassóba is, és jobbágygazdák nemegyszer mentek vasért Debrecenbe. A moldvai piacot már az 1820-as években elárasztották az orosz áruk, a negyvenes években pedig az angol és osztrák nyersvas és vasáruk a havasalföldit. Bár az erdélyi termelésnek még 5-10%-át lehetett exportálni, az új viszonyokhoz igazodva a brassói kereskedők igyekeztek a Pestről és Bécsből beszerzett vasárut is a Balkán felé továbbítani.

Nemcsak a piaci lehetőségek csábító hatása, hanem a közösséget szolgálni akaró elkötelezettség érzése is kellett ahhoz, hogy részvénytársaságok és egyéni vállalkozók — földesurak, kereskedők, műszaki értelmiségiek —, különösen az ércben szegény Székelyföldön, vashámorok felállításával próbálkozzanak.

[66] KŐVÁRY L., i. m. 217.

Az úttörő romantikus polgári vállalkozó egyik legmarkánsabb egyénisége Rajka Péter, aki jogászi végzettsége ellenére a jobban jövedelmező ügyvédi pályát elhagyva beiratkozott a bécsi műegyetemre, és minden marasztalást elhárítva hazatért, hogy Kolozsvárt gépgyárat alapítson, pontosabban műhelyt, ahol aztán nyersanyag és rendelés hiányában néha alig akadt mit „dolgoznia" tucatnyi segédével, kiket ha pénzhiány miatt elbocsátott, aztán nagy fáradsággal szedhetett össze, ha a földesurak rendelésekkel halmozták el.

Ha a szász Nagydisznód a konjunktúra hullámain emelkedő (takács)közösség példája lehetett, Torockó, a magyar (bányász)falu az ellenkezője. Hiába eszelte ki a 18. század végén a helyi értelmiség a népesség ausztriai eredetét, és hiába foglalta ezt bele a prókátor abba a hamisított oklevélbe, melynek birtokában pert indítottak, hogy mentesüljenek a földesuraknak járó szolgáltatásoktól, városi szabadságra nem tudtak szert tenni. A természetes szaporulat negatív volta ellenére a község lakossága már majdnem elérte a kétezret. Ebből 1847-ben 127 bányász, 104 szénégető, 52 vaskészítő gazda tucatnyi kohóban és vasverőben 39, illetve 45 segéddel állította elő a román fejedelemségekben is híres torockói vasat, melyből jó, állítólag a követ is kettéhasító ekét és kapát lehetett készíteni. Az erdélyi évi 3000 tonnás vastermelésnek 15%-át biztosították, és összesen évente 12 ezer ekevasat készíthettek. A földeket a szomszédos falvak népével művelteték a bányászok és vasművesek, de ruházatukat, melynek díszessége a jobbágy jogi helyzetét akarta feledtetni, zálogba adták, ha másképpen nem jutott „fejér kenyérre" és húsra, hiszen enélkül nem bírták a kimerülő érctelepen az egyre reménytelenebb munkát. Ha pedig elapadt a patak, mely a vashámor vízimalmait hajtotta, „oly valami szokatlan változás, levertség mutatkozik, milyent képzelni lehet egy gazdag gyár nagy személyzetében, ha pénz és kenyér nélkül marad", de aztán „csak egy gondolat szikra támadjon a városban, mi neki jövendőt ígér, mint meleg szívvér összefutja az egész idegrendszert fenn és alatt, úgy jő lelkesedésbe gazdag és szegény".[67] 1847-ben ez a gondolat a jobbágyfelszabadítás volt. Így vált a torockói példa általánosabb érvényűvé a bányászok világában is.

A kortársak a bányászatban látták Erdély gazdaságának egyik legbiztosabb alapját. Évi 50 ezer tonna kősótermelése az egész monarchia össztermelésének egyharmadát tette ki, ennek pedig kétharmadát kis hajócskákon szállították le a Maroson Dél-Magyarországra, onnan egy részét Szerbiába és Horvátországba is. Még büszkébbek voltak a kortársak arra, hogy a hat mázsára emelkedő érchegységi aranytermelés nemcsak a monarchia aranytermelésének 60%-át biztosította, hanem e téren (Oroszországot leszámítva) Európában első helyen állt Erdély, és így „Perutól sincs mit irigyelnie".[68]

[67] SZENTMÁRTONI S., Torockó. Biblioteca Academiei, Cluj-Napoca, Ms. u. 1386.
[68] KŐVÁRY L., i. m. 78.

Ugyanakkor olyan feszültségek hatottak a nemesfémbányászok világában, melyek valósággal lőporos hordóvá tették azt.

A nagy reményeknek csak csekélyebb valóságfedezete lehetett. Még akkor is, ha pozitív reformok tették lehetővé a nemesfémtermelést. Az 1820-as években ugyanis az erek fenyegető kimerülése és még inkább a központi irányítás nehézségei láttán a kincstár szorgalmazni kezdte a magánvállalkozások térhódítását, és így az 1830—40-es években már ezek adták az össztermelés háromnegyedét. A kincstári bányauradalmak pedig elsősorban az ércbeváltással, a kohók működtetésével segítették elő a termelés növekedését.

A kincstár nemcsak 250-300 főnyi tisztviselőnek, hivatalnoknak biztosított létalapot, hanem közöttük több tucatnyi műszaki értelmiséginek is, kiknek jelentős része az egész monarchiában népszerű és külföldön is ismert északmagyarországi selmecbányai bányászati akadémián tanult. 1771-től 1848-ig az akadémia mintegy négyezernyi végzettje közül majdnem 300-an jöttek Erdélyből, köztük néhány román is. Az 1830-as években pedig bányafelügyelőket képző bányásziskolát hoztak létre az érchegységi Nagyágon, ahol egyébként a kincstár az erek rendszeres feltárásával mutatott példát. A kincstári hivatalnoki állások betöltésénél jobban is érvényesült a szakértelem, mint máshol. Míg a guberniumnál nem nemes csak titkárságig jutott a ranglétrán, a kincstartóságnál jobbágyszármazású is lehetett tanácsos, mint Debreczeni Márton, a kor nagyszabású kísérletező-feltaláló és szervező egyénisége. Ő állította fel az első gőzgépet a zalatnai uradalomban, ahol gőzmozdonyt is tervezett, míg addig legfeljebb a kolozsvári farsang díszletei között lehetett „gőzgépet" látni. A kohók levegőellátását biztosító csigafúvó tökéletesítésével nemcsak a monarchiában lett ismertté, hanem Bajorországban is. Nemcsak az ércbányászatot szervezte újjá úgy, hogy az ezüstolvasztás jövedelmei megnégyszereződtek, hanem a vajdahunyadi vasgyárat is, emellett még felfedezte, miként lehet a sótörmeléket szódagyártásra felhasználni.

A bányászvilág hierarchiájának csúcsán erdélyi és ausztriai, sőt francia arisztokratákat is találunk, de mellettük kereskedőket és tisztviselőket is. Negyvenhét kincstartósági bánya 6000 ún. részvényének csak negyede volt a kincstár kezében, és alig egytizede az arisztokráciáéban. A bányásztársadalom törzsét három réteg, korabeli szóhasználatban „rend" alkotta. Felül „a nagyrészt bányászatból" élő „dolgoztató kisbirtokosok", többségükben magyar, német és román városi polgárok és nemesek, nemespolgárok. Alul a létminimumot sem biztosító fizetésből tengődő bérmunkások. Középen a dolgozó kisbirtokosok, akik közül a földműveléssel is foglalkozók már nem részesültek a bányászoknak kijáró adókedvezményekben. Rájuk nehezedtek — igaz, némi készpénz fejében — a kohók faellátását biztosító favágó és fafuvarozó robotmunkák. A favágás mellett sokan jártak a sík vidékre aratni, betakarítani, mert a rossz hegyi föld alig biztosít negyedévnyi élelmet. Alsó-Fehér megye érchegységi bányavidékén 1831-ben a több mint 10 ezer adófizető

családfő közül 3500 bányászt és 6400 jobbágyot tartottak számon az adóösszeírások, egész Erdélyben összesen 9-10 000 bányász családfőt.

Esetleges jólét és meglehetős szegénység nyomta rá bélyegét az Érchegység 80-100 ezer főnyi bányász-jobbágy társadalmára, amely az erdélyi bányászatból élők zömét tette ki. A kisparaszt bányászok a véletlenszerű felfedezések reményében éltek. Az alapvető termelőegység, akár a földművelő társadalomban: a család volt. De amíg a viszonyokat jól ismerő Szentkirályi Zsigmond, a szakértő bányatörvényszéki ülnök a földművesek esetében 5 főre becsülte az átlagos családnagyságot — nyilván a pauper tömegek magas aránya és a járványok okozta magasabb halandóság miatt —, a bányászokét csak négyre. „Az apa a követ vágja fiával, lánya kihordja a lóval, s az anyagot a törőbe teszi." Így a termelés „ugyanazon erő és időpazarlással" folyt, mint „századokkal ezelőtt",[69] noha olyan kisebb horderejű találmányok könnyítették a munkát, mint a víz nélkül működő zúzó, melyről mint valami csodagépről („mira machina") szólt a kincstartósági jelentés.

Ekkorra már valósággal darázsfészekhez hasonlóvá fúrták a Verespatak környéki sziklákat. Megérte, hiszen volt, aki olyan gazdagságra tett szert, hogy — presztízsokokból — csak úgy szórta a pénzt. Egyik verespataki román polgár házában a francia utazó pedig elképedve állapította meg, hogy a szerény földszinti lakrész fölötti emeleti szoba valósággal kincstár, a falon Leonardo-kép metszete az utolsó vacsoráról, s mellette „egy komikus Szent Péter ikon".[70] Az Érchegység a német—francia divatot követő urak és a darócba öltözött parasztok világa volt, melyben a paraszti társadalom jómódú rétege „bizonyos pallérozottsági elsőbbséggel bír az ország más vidékeihez képest, mely tekintetben azt csupán a szabad birtokú székely s szász községek népsége éri fel".[71]

Ezeknek a szabad rétegeknek a példájával érvelt Szentkirályi, aki (dacolva azzal, hogy köztisztviselőnek nem szabad könyvet kiadni) még azt is javasolta, hogy a kincstár tegye lehetővé a jobbágyoknak terheik megváltását, mert mint szabadok, megyei és országgyűlési képviselethez jutva, képviselni és érvényesíteni tudnák a bányászvilág sajátos érdekeit.

Csakhogy ezt a bányászvilágot egyre inkább fenyegette az ökológiai egyensúly megbomlása is. Minél több érc került ki a bányákból, annál több fára volt szüksége a kohóknak. Pedig a fa — a bányamunka legfőbb kelléke, egyben a paraszti fafaragás, építkezés nyersanyaga — veszélyesen kezdett fogyni. Így aztán még nyomasztóbbnak érezhették robotkötelezettségeiket a jobbágyok, akik ugyanakkor létérdekeikbe vágó fenyegetést láttak a kincstári faültetésekben is, hiszen ez nélkülözhetetlen állataiktól vette el a legelőt. Az

[69] Szathmáry Pap K., Erdély képekben. Kolozsvár 1841. 5.

[70] A. de Gerando, i. m. 294.

[71] Szentkirályi Zs., Az erdélyi bányászat ismertetése. Kolozsvár 1841. 217.

elégedetlenség pedig a kincstárral szembeni kollektív ellenálláshoz vezetett. A nélkülözők kényszerítették a gazdagabbakat — akiknek érdekeit szintén sértette a kincstár —, hogy a magyar — egykorú szóhasználattal: „nemzeti" — fejedelmektől kapott privilégiumokra hivatkozva követeljék a robot csökkentését, eltörlését és az erdők szabad használatát, mint például 1837-ben is, amíg a katonaság brutálisan nem csinált „rendet". De ez sem ingatta meg a „jó császárba" vetett hitet.

A feudális függőségben élő parasztság körében uralkodó monarchista illúzió a feudális társadalmi struktúra és a rendiségre épülő bürokratikus hatalmi rendszer egyik terméke volt, de szorosan kapcsolódott a művelődési állapotokhoz is.

MŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTOK ÉS TÁRSADALMI ALAPJAIK (ÍRÁSTUDÁS, ISKOLA, ÉRTELMISÉG)

A lakosság túlnyomó többségének szellemi kultúráját a szóbeliség túlsúlya, valamint az írni tudás erős és egyre inkább fájó hiánya határozta meg. (Még 1900-ban is az — északi Partium nélküli — erdélyi megyékben csak egyötöde vallotta magát írni tudónak azok közül, akik 1840 előtt születtek, a román anyanyelvűek 6, a magyarok 29 és a németek 60 százaléka.) Mindenekelőtt azért alakult így ez az arány, mert az írni tudás a társadalmi szabadság és a gazdasági helyzet függvényében hódíthatott teret.

A jobbágy- és zsellérnép körében általában kivételszámba mehetett az írni tudó. Erre utal az, hogy amikor az 1819—20-i úrbéri összeírás alkalmával eskütételre idézték a bírót, az esküdteket és öregeket, valamint néhány tanút, falvanként mintegy 6-12 férfit, akkor a 2200 falu közül alig 150-ben akadt olyan eskütevő, aki saját kezével írta volna alá az összeírást. A 20-25 ezer esküre idézett személynek 1-1,5%-a bizonyult írni tudónak, mintegy 250 személy, akiknek több mint 80%-a magyar volt, 10%-a román és 6%-a szász, miközben a jobbágytársadalom nemzetiségi megoszlásának aránya a magyarok és románok esetében szinte a fordítottja volt.

A sötét összképen világos foltokként rajzolódtak ki az északi partiumi, szilágysági magyar falvak, és mindenekelőtt a Székelyföld, ahol az összeírt helységek mintegy 17%-ában találtak jobbágy vagy zsellér írástudót. Udvarhelyszéken pedig egyharmadában. Hogy itt ilyen magas arányban tudtak írni, az elsősorban tudatos társadalmi magatartásnak tulajdonítható, annak, hogy a szabadabb életformát biztosítani akarók az írni tudás monopóliumában való részesedéssel is kifejezésre akarták juttatni a felemelkedés vágyát, s miután sok székelyföldi faluban falujegyzőkönyvet vezettek, az olvasni és írni tudás a helyi hatalomban, az élet közös szabályozásában való részvétel feltétele is lehetett.

Az írni tudás monopóliuma általában a szabad jogi és társadalmi állapot velejárója volt, legalábbis a férfi lakosság körében. Persze Udvarhelyszéken és Marosszéken (a kivételesen megidézett) kisnemesek és szabad székelyek 60%-a tudta leírni nevét. A kisebb mezővárosokban (Fogaras, Szilágysomlyó, Tasnád) és a lazább feudális függőségben élő, városi rangra és szabadságra törő községekben (Torockó, Bátos, Teke) 70—100%-ban alá tudták írni a nevüket az eskütevők. Amikor pedig 1838-ban a megyegyűlések 1000—3500 főnyi nemesi közönsége összegyűlt, hogy az új uralkodónak letegye a hűségesküt, akkor 10—80% között mozgott az aláírások aránya, Háromszék, Alsó-Fehér az élen, a megyék többsége 50%-os arányt mutatott fel, a legkedvezőtlenebbet pedig a szegényebb megyék és vidékek: Hunyad, Kővár, Belső-Szolnok, Fogaras.

Az írástudás társadalmi és gazdasági meghatározottsága tehát egyaránt kedvezőtlenül éreztette hatását a román falvak világában. A brassói román sajtó szerkesztője fél évszázad múlva is mindössze 10 ezerre becsülte a reformkori Erdély és Magyarország szerinte 3 milliónyi románságából az írástudók számát. S mély keserűségből fakadó túlzással állapította meg a kor egyik román tudósa, hogy amíg „nincs szász férfi vagy nő, aki ne tudna olvasni, a románok közül szinte csak a papok és a deákok tudnak".[72]

Forrásaink láttán méltán feltételezzük, hogy ha valamiféle hivatalos aktusra került a sor, bizony sokan szégyellhették szálkás betűiket, és gyakorlottabb papi, jegyzői kézre bízták az aláírást, bár az aláírás tudását olyan presztízs övezte, hogy ha nem volt a faluban magyar iskola, akkor románba adta a szegényebb magyar nemes a fiát, hogy nevét leírni bár „oláhul", nyilván cirill betűvel, megtanulja.[73] Ugyanakkor iskolák virultak ott is, ahol fontos okmányokat nem írtak alá a falvak képviselői, így a magyar Kalotaszegen vagy a román Naszód-vidéken. De hát nem lévén szükség az írástudásra, hamar feledésbe merült. Lányokat pedig általában nem is fogtak betűvetésre, hiszen még arisztokrata körökben sem látták mindig szükségesnek, „hogy írni tudjanak, mert akkor csak szerelmes levelet írnak, de kell tudni olvasni, hogy olvashassák a Bibliát".[74] Az olvasni tudás az istentisztelet ébren tartására szorítkozott, pontosabban arra, hogy vizuális jelek alapján felidézzék a vallásos szöveget. Akik pedig csak másokat láttak olvasni, úgy vélték, hogy az nem egyéb, mint „kívülről tudni" az egész könyvet. Így a betű, az írás és az olvasás még szakrális jelleget is kapott, olyannyira, hogy amikor egy román tanító korszerű olvasási módot akart bevezetni, a szülők tiltakoztak, hogy

[72] Timotei Cipariu levele George Barițnak. 1848. március eleje. Közli: George Barițiși contemporanii săi (Szerk. Șt. Pascu és I. Pervain). IV. Bucureşti 1978. 299.

[73] Kádár J., Szolnok-Doboka vármegye nevelés és oktatásügyének története 1000—1896. Dés 1896. 349.

[74] Kemény A., Családtörténeti naplórészlet (Confessio, 1980. 4. sz. 79).

„nem románul tanít", a püspök pedig azzal a kegyes hazugsággal csillapította le a kedélyeket, hogy most tanulnak valójában románul, mert eddig — az egyházi rítus nyelvében és az oktatásban élő szlávos kifejezésekre célozva — szerbül tanultak.

Érthető tehát az értelmiségi kortársak elégedetlensége az iskoláztatással szemben, melynek alakulását árgus szemekkel figyelték, hiszen — jókora leegyszerűsítéssel — az iskolák és az iskolások számában látták azt „a biztos kulcsot, mely szerint az erdélyi nemzetek körében a vallási, erkölcsi és szellemi kultúra állapota megítélhető".[75] És ha ők a jobbítás szándékának lázában inkább csak a hiányosságokat látták, akkor mi vegyük szemügyre az egyházak keretein belül működő, nagyon is sok vonatkozásban fejlett és kiterjedt iskolahálózat működésének eredményeit. A 6—12 éves tanköteles gyerekek iskolalátogatási aránya a fejlett osztrák és cseh tartományok olykor 95%-os és Galícia 14—16%-os aránya között mozgott. A Szászföldön minden lutheránus egyházközségben működött egy vagy két kisiskola, melyet a tanköteles gyerekek 90—100%-a látogatott, hogy a hittan mellett tanulják meg a német szöveget szász dialektusban olvasni, emellett némi számtant, és a fiúk írni, míg általában csak „a vagyonos gazdák taníthatták lányaikat az iskolán kívül írni".[76] Az unitáriusok 80 falusi iskolájának 80—85%-os iskolalátogatási arányát azért lehet meglepőnek tartani, mert a római katolikusok és a reformátusok átlagosan csak 50—60%-osat tudtak felmutatni, igaz, a katolikusok több mint 200 falusi kisiskolája mellett a városokban ún. normál iskolák működtek, melyek részben az elemi iskolák feladatait látták el, hasonlóképpen a református kollégiumok alsóbb osztályai, míg a fenti arány csak az 550—560 falusi iskola népességére vonatkozott.

Amíg a szász és a magyar iskolahálózat váza már a 18. század végére úgy kiépült, hogy minden jelentősebb egyházközségében volt iskola, bár egy-egy iskola újjáépítése, tökéletesítése vagy netán alapítása érdekében még szívós harcot kellett vívnia a tanítónak és pártfogójának, azalatt a román iskolák száma is gyorsan nőtt. Persze a kortársak ezt a gyarapodást olykor lebecsülték. Amikor a hivatalos statisztika csak a tucatnyi államilag is támogatott görög katolikus iskoláról adott számot, rögtön fel is hangzott a számonkérő kérdés: „hol van a Şincai által alapitott 300 iskola?",[77] melyről a román felvilágosodás harcos egyénisége oly gyakran idézett elégiájában szólt, tanfelügyelői tevékenységére visszatekintve. Érdemei kétségbevonása nélkül jelezhetjük, hogy az 1780-as évek végén is száz alatt volt azon iskolák száma, melyekről jelentést tudott tenni, 1840-ben viszont a görög katolikus püspök 410 iskoláról

[75] G. BARIŢ, O plînsoare veche (Gazeta de Transilvania, 1843. május 20., június 2. 40. sz.).

[76] Über die Landschulen der Sachsen in Siebenbürgen (Blätter für Geist, 1838. október 19. 42. sz.).

[77] G. BARIŢ, i. m.

küldött fel kimutatást a kormányzatnak, nem tagadva, hogy az 1330 parókia közül 924-ben a gyerekek csak azt tanulhatták, amit a paptól hallottak. A század elejétől az 1840-es évekre a 900 fölötti ortodox egyházközségekben is 150-ről 280 fölé emelkedett az iskolák száma. Az iskolalátogatás pedig főleg a jómódú dél-erdélyi községekben bizonyult eredményesnek.

A kortársak méltán tekintették az iskoláztatás térhódításának fő akadályaként a szegénységet, hiszen a gyerekek télen lábbeli hiányában nem járhattak iskolába, nyáron pedig az állatokra kellett vigyázniuk, és segíteni a termény betakarításánál. Mégis, a kisközösségek, az egyes társadalmi csoportok magatartását az iskolával szembeni várakozások és igények határozták meg. Ahol az iskoláktól nem vártak semmit, mint Hunyad megyében, ott a jobbágyok és még a kisnemesek is valósággal „büntetésnek" tekintették fiaikat iskolába küldeni. Ha a földesúr saját buzgalmából vagy a guberniumi felhívásoknak eleget téve pártolta az iskolát, a jobbágyok gyakran bizalmatlanságból bojkottálták az igyekezetet, nem is beszélve arról, ha a tanító durva volt vagy tehetetlen. A bizalmatlanság annyira általános lehetett, hogy a román sajtó a „befolyásos emberekkel" való szövetkezést ajánlotta a tanítónak, ha meg akar küzdeni a „mosdatlan nép" ellenállásával.[78] Ebben még nagy szerepe lehetett annak is, ha „az apa félt, hogy fia okosabb nála, s az anya reszketett, hogy lánya olvasgat, ő pedig a betűket sem ismeri".[79] S olykor ráadásul még a pap is féltette fiai, unokái jövőjét attól, ha parasztokkal kell osztozniuk az írástudás monopóliumán.

De joggal írhatta a román sajtó azt is, hogy „hála az égnek olyan rosszul nem állunk", sőt, találunk még román parasztot is, „aki lélekből örvend, ha nemzetéből kikerült tanult embert lát vagy hall, miközben azért sóhajtozik, mert neki nem volt szerencséje tanulni".[80] Valóban, az iskoláztatáshoz fűződő társadalmi igényeket a vallásos hitéletben való részvétel biztosításának hagyományos igyekezete mellett egyre inkább meghatározta a társadalmi emelkedés vágya. A falusi iskolákban nem valamiféle maradiság vagy sznobizmus okán tanítottak „hamarabb [. . .] Rómáról, mint a szántásról",[81] hanem azért, mert — hiába tiltották a felső rendelkezések — a latin nyelvbe is bele kellett kóstolnia azoknak, akik a tanító és a szülők ösztönzésére továbbtanulni készültek a városban. Ahol nem érvényesültek a társadalmi emelkedés igényei, ott az iskoláztatást büntetés terhe mellett szorgalmazó guberniumi rendeletek pusztába kiáltott szóként hulltak a semmibe.

[78] A. MUREŞANU, Pedecile întru procopsirea tinerimei sătești (Foaie pentru minte, 1841. december 14/26. 50. sz.).

[79] A nagyadorjáni (marosszéki) református inspektor-lelkész feljegyzése 1845-ből. Közli: SIPOS G., Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig (Műv. T. II. 118).

[80] O vorbă pentru creştere şi şcoale. Foaie, 1844. december 4/16. 49. sz.

[81] KŐVÁRY L., i. m. 125.

A román határőrezredek többségükben felülről életre hívott, gondosan ellenőrzött, színvonalas iskoláit elsősorban azért látogatta a tanköteles gyerekek zöme, mert a lakosság egyre inkább meggyőződhetett arról, „milyen jelentős előnyöket nyújt az intellektuális és morális képzés gyakorlati alkalmazása"[82] a gyümölcsfatermesztéstől egész a kisebb-nagyobb tisztségek elnyeréséig. Ahol viszont a lakosság kisnemesi helyzetébe kívánkozott vissza, ott a katonai felügyelet alatt álló iskola a nyers hatalom szimbólumának tűnt, és inkább csak kényszerből küldték a szülők gyermekeiket iskolába. Ezért a Hunyad megyei Bácsi községben, annak reményében, hogy visszanyerik nemesi jogaikat és megszabadulnak a katonai szolgálattól, a határőrök kivették gyerekeiket a román határőriskolából, és a magyar községibe adták. A székely határőrezredek népének jó része pedig — miután nyomasztó tehernek érezte a katonáskodást — azért szorgalmazta az iskoláztatást, hogy fiai a továbbtanulás útján megszabadulhassanak a katonasorból. Igaz, a határőrség intézménye iránti ellenszenvből sok helyt a szegénységre hivatkozva vonakodtak eleget tenni az iskolalátogatást előíró parancsoknak. Jobb módú gazda amúgy is szívesebben tartotta otthon a fiát, mert „megél úgy is habár nem tekereg a kollégiumba" — mint azt a falu népe mondogatta.[83] Jellemző, hogy a csíki iskolabizottmány úgy vélte, ha a katonai felsőiskolát összekapcsolnák a római katolikus csíksomlyói gimnáziummal, akkor vége szakadna „a parancsra" történő iskolalátogatásnak, a diáklétszám megkettőződne a határőriskolákban is. A gimnáziumokból ugyanis a felsőiskolákba és onnan az értelmiségi pályákra vezetett a diákok útja. Csakhogy a katonai vezetés legnagyobb aggodalmára már szinte ezren tanultak tovább a gimnáziumokban és felsőiskolákban, miközben csak 5500 embert sikerült fegyverben tartani. És ezt még azért is „szerfölött károsnak" tarthatták a hatalom birtokosai, mert egyre inkább tapasztalniuk kellett, hogy az öntudatos értelmiségi másképpen látja a világot, mint ők.

Az elmaradottságból kitörni akaró átmeneti korok jellegzetes és ellentmondásos tünete, az értelmiségi túltermelés és a korszerű műveltségű értelmiségiekben való hiány — a különböző nemzeti társadalmakban ugyan eltérő súllyal — egyaránt éreztette hatását.

A 18. század végéhez képest az értelmiségi pályák befogadóképessége lassan bővült. A kb. 11-12 ezer szellemi foglalkozású relatív többségét 4600-4700 pap tette ki, és nekik alárendelve két-háromezer olyan kántor, akik egyben tanítók is voltak, és legfeljebb ezer olyan iskolamester, aki foglalkozását önálló és tartós hivatásnak tekintette, de azért — az egykorú kézikönyv szerint — az

[82] Az erdélyi főhadiparancsnok 1847. évi jelentése az iskoláztatásról. Kriegsarchiv, Wien, Hofkriegsrat, 1848. B9/54.

[83] ETÉDI GEDŐ J., Gazdasági vázlatok Udvarhelyszékről (Magyar Gazda, 1843. 96. sz.).

eszményi tanító „borokkal való tisztességes kereskedést" is folytatott.[84] A tisztségviselők száma két évtizeden keresztül 2150 körül mozgott. A gimnáziumok és főiskolák 170-180 tanára, professzora tanította az évente 2500-3500 főnyi diákságot. Az alsóbb — elemi és középiskolai — osztályokkal együtt viszont amolyan ezer diákos városok voltak: Nagyenyed, Székelyudvarhely, Marosvásárhely és Kolozsvár. A mintegy 700 gazdatiszt és 800 ügyvéd mellett 90-100 orvos, 150-160 sebész alkotta még a fontosabb értelmiségi csoportokat.

Földbirtok, háztulajdon hiányában, sőt azzal is, a nélkülözés gyakori kísérőtársa volt az értelmiségi létnek. A gimnáziumi tanárok évi 150 ezüstforintnyi fizetése a szász városokban is csak amolyan „éhség-szolgálatot" tett lehetővé, amelyből igyekeztek is egy létbiztonságot nyújtó parókia élére kerülni, hogy aztán 5-6 gyermeküket felnevelhessék. Persze csak a jómódú helységek papjai örvendhettek viszonylagos jólétnek, hiszen amíg a román görög katolikus püspök azért panaszkodott, mert papjainak sok helyt kétkezi munkával kell élelmet szereznie, az ortodox papok pedig keserűen tették szóvá, hogy híveik csak nagyon kevés helységben szolgálnak évente egy-két napi munkával, a „kalákával". A reformátusok körében a hívek szegénysége miatt az az „elkopott" közmondás járta, hogy „pap zsákja soha meg nem telik",[85] és így „saját testünktől kell a legszükségesebbeket megvonnunk, ha évenként csak egy pár jó könyvet kívánunk szerezni".[86] De még a kollégiumi professzornak is olykor az 500-700 forintnyi fizetését kiegészítendő kosztos diákot kellett tartani, vagy más mellékfoglalkozás — például selyemhernyótenyésztés, téglavetőgép-szerkesztés — után nézni a tudományos munka mellett. 5—12, sőt olykor 20 évi díjtalan gyakornokoskodás várt arra, aki be akart kerülni a kormányhivatali tisztségviselők hierarchiájába. Erdélyben is „rejtély", hogyan tudott a kishivatalnok fizetéséből megélni. Hiszen például egy nagyszebeni kincstartósági kishivatalnoknak pár szász forintnyi fizetése kétszeresét kellett volna ahhoz megkeresnie, hogy négytagú családjával „állásához mérten" élhessen, kétévente új frakkot vegyen, és a polgári életforma szerint naponta húst ehessen, miközben a korban széles paraszti rétegek 9 hónapon keresztül nem jutottak húshoz, és a bányauradalmak munkásai talán csak hetente egyszer ehettek húst. (Fizetésük megduplázására a hivatalnokok iratmásolást és különböző vizsgálatok alkalmával kiküldetést vállaltak, a megyei tisztek az igazságszolgáltatás gyakorlásakor tehettek szert kiegészítő jövedelemre, Fogarasban például a szolgabíró a percek alatt is elintézhető szóbeli perek levezetéséért egy-egy ezüsthúszast kapott.)

Képzettség és életforma, de mindenekelőtt a szellemi értékek létrehozása és terjesztése határozta meg az értelmiségi lét és szerep határait. A tanultság és

[84] Farczádi Józsa J., Oskolai vezér. Kolozsvár 1817. 107.

[85] Basa M., Az erdélyi ev. ref. papok teendői (Protestáns egyházi és iskolai lap, 1842. augusztus 18. 20. sz.).

[86] Fábián D., Tájékozódások Erdélyből (Uo. 1845. május 18. 20. sz.).

műveltség megbecsültsége és presztízse azonban nemcsak nőtt, hanem a társadalmi integráció új lehetőségeit is megnyitotta. Ezért látta úgy a tudás arisztokráciáját hirdető nagyenyedi tudós, Szász Károly, hogy a földművesek és iparosok mellett a kétmilliónyi lakosból „végre lehetünk talán ötvenezren, kiknél a míveltség határául mostoha körülmények tábora igenis, de rendeltetésünk sorompókat nem állított fel. Ez a nemesség, hivatalviselők, tudósok s tanítók osztálya, kiknek kezeibe a törvényhozás, kormányzat, nevelés és tudományosság szentségei, s ezekben koruk s utódaik szerencséjét tette le kedvezőbb csillagzatuk."[87]

Nem véletlen, hogy ekkortájt bukkant fel a korabeli szóhasználatban a nagy karrier előtt álló intelligencia szó is. Ez éppen úgy jelentette a magyar haladó megyegyűlési közönséget, mint a haladás ügyének felkarolására hivatottnak vélt művelt szász patríciust és literátust. A románban pedig a nemzeti ügynek elkötelezett „intelligent"-ek, azaz értelmesek összességét. Bár körvonalazódóban volt, mégsem alakult ki a lengyel és orosz fejlődésben nagy szerepet játszó, ún. klasszikus intelligenciához hasonló képződmény, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet jellegzetes társadalmi terméke, mely a politikai közélet és a gazdasági vállalkozásokban való részvétel hiányában marginális, olykor valósággal gettóhelyzetbe szorult, s míg a lengyel a nemzeti szabadság eszményeinek ébren tartásában találta meg a hivatását, az oroszt a fennálló viszonyokkal szembeni, néha csak tehetetlen szemlélődéssel párosuló kritikus magatartása jellemezte. Erdélyben viszont mindazok, akik értelmiségi szerepet töltöttek be, nem szerveződtek elszigetelt kaszttá, nem kényszerültek gettóba, hanem — főleg a politikai és részben a gazdasági élet lehetőségeinek vonzásában — nyílt színre léphettek a polgári-nemzeti átalakulást célzó nagy küzdelmek során. Az elmaradottság leküzdésében, a fejlődés feltételeinek és távlatainak biztosításában a politika Erdélyben is meghatározó szerepet kapott.

2. NEMZETI MOZGALMAK, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI REFORMTÖREKVÉSEK

EURÓPA ÉS ERDÉLY 1830-BAN

Az 1830-as évek elején nagy erővel feltörő politikai mozgalmakba torkollott az előző évek nyugtalansága. Bármennyire is el akarta zárni a bürokratikus abszolutizmus birodalmának eme keleti tartományát, Erdélyt Európától, azért itt is jól tudták, hogy 1830 júliusában Párizsból olyan forradalmi hullám

[87] Szász K., Oskolákról (Szász Károly. Bev., vál. Kiss G., Turnowsky S.). Bukarest 1955. 239.

indult útjára, mely széles réseket ütött a Szent Szövetség öröknek szánt rendszerén. Franciaországban elűzték „az isten kegyelméből" uralkodó királyt, és az abszolutizmus romjain a liberalizmus elvei szerint felépülő polgári alkotmányos királyságot hoztak létre. Belgium kiválása a holland hegemónia alatt álló németalföldi királyságból új államok kialakulásának lehetőségét is jelezte. A lengyel felkelést viszont a cári túlerő leverte, és ez a nemzeti önállóságért vívott harc esendőségére is figyelmeztetett. A Török Birodalom gyengesége és a cári Oroszország olykor nagyon is harcias magatartása miatt pedig sokan úgy érezhették, hogy az 1828-as orosz—török háborút követő béke csak időleges nyugalmat hozott a keleti kérdés alakulásában.

Erdélyben a külpolitikai fenyegetettség érzését még fokozta a társadalmi erőegyensúly — fokozatosan feltáruló — törékenységének látványa, és annak tudata, hogy a fejlődés elérte az adott rendszer keretein belül elérhető határokat. Pontosabban szólva a változások — hogy az eddigieket összegezzük — az átmeneti korokra jellemző „fejlődés a stagnálásban" képletével jellemezhetők. Nem is annyira Erdély változott, mint inkább a környezete: Magyarország, melynek fejlődésében az egyik összetevő az erdélyi — a maga sokszínűségével, archaikus vonásaival, azonosságaival és különbözőségeivel együtt —, a Habsburg-birodalom, mely keretei közé zárta, és a két dunai román fejedelemség, amelyekhez oly szoros gazdasági, kulturális és etnikai kapcsolatok fűzték. Erdély viszont — láttuk — a maga földrajzi elszigeteltségében csak nehezen és áttételesen tudott bekapcsolódni az európai gazdasági élet felgyorsuló vérkeringésébe, amelynek sodrása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fő hajtóereje lehetett. (Igaz, a bekapcsolódás komoly strukturális válságot ígért, elsősorban az ipari világot fenyegette.) A nyugat-európai gazdasági élet virágzása egyelőre csak erősítette az elmaradottság fojtogató élményét, és előtérbe állította a felzárkózás igényét.

Egyén és társadalom kérdéseire a modern nemzeti ideológia adott új válaszokat, érvényesítésüket pedig az új szakaszba lépő nemzeti mozgalmak helyezték kilátásba.

Az egykorú agitáció és propaganda szerint mintha Csipkerózsika támadt volna fel mély álmából, úgy ébredt fel az egyénben a közösségi felelősség és elkötelezettség érzése. A felvilágosodás már amúgy is megalapozta az egyéni emberi méltóság képzetét, továbbá a nép törzsét jelentő elnyomottak megbecsülését, s részben azt is, hogy a megmaradást biztosító társadalmi és kulturális értékek hordozóit is lehessen látni a falvak népében. A romantika pedig ezt megerősítve az egyéni felszabadulás élményét nyújtotta. A liberalizmus a (polgári) szabadság racionalitását emelte hitté. Így erősödtek fel és születtek újjá — egyben át is alakulva — a 18. század utolsó évtizedeiben jelentkező és sok szálukban oly tragikusan megszakított reformtörekvések.

49. térkép. Erdély a Habsburg-birodalomban, 1815—1847

Egyre többen érezhették és hirdették, hogy itt az utolsó alkalom felébreszteni az alvó nemzetet, amelyet tulajdonképpen most kell megteremteni: a liberalizmus korszerű eszményeinek jegyében a jogaira és kötelezettségeire büszke, egyszóval szabad állampolgárok szuverén önrendelkezési jogával élő közösségét kell kialakítani. Valósággal kultusz tárgyává tették a nemzetiséget, mely egyszerre jelentette az egyazon nyelvet beszélők fizikai valóságát, valamint összetartozásuk tudati és nem tudati tényezőinek összességét. Mert „csak a nemzetiség képes tartós kötelékeket létrehozni, melyek tovább tartanak, mint más politikai jellegű szövetségek".[88] Hiszen „bármely kicsiny legyen" egy nemzeti közösség, „a körülállások által bármely elgyengültnek tessék is, a nemzetiség naggyá és erőssé teszi azt".[89] A nemzetiség alapja pedig a nyelv, „azon Chimiai foglalószer, mely a különböző részeket együvé, egy czélra egyesíti".[90]

A kortársak így — a nemzeti ideológia jegyében tájékozódva — tudták átélni azt, hogy a nagy változások és várható megrázkódtatások során áthidalhatók a társadalmi munkamegosztásból fakadó ellentétek, miközben a (nyelvi) nacionalizmus érvényesülése Kelet-Közép- és Délkelet-Európában egyaránt gyökeres hatalmi-politikai átrendeződés lehetőségeit villantotta fel. A nyelvi-nemzetiségi közösségek különállását és önrendelkezését hangsúlyozó „nemzetiségi elv" hamar meghonosodott az egész európai eszmevilágban. Lelkesedtek érte vagy gyűlölték; megvalósításától az elnyomott népek — új rendet ígérő — felszabadítását várták, vagy a kontinens békéjét biztosító hatalmi „egyensúly" felborítását. Nyers hatalmi célokat szolgáló eszköz is lehetett, különösen ott, ahol a nemzeti közösségek egymásba ékelődve és egymásba fonódva éltek, nem is beszélve arról, hogy a nemzeti ideológia egyes elemeit a konzervatív erők is felhasználhatták saját, önérdek-érvényesítő céljaik megvalósításához. S ha már kiütköztek is a példaként szolgáló fejlettebb polgári társadalmi fejlődés mély ellentmondásai, és kezdett feltárulni a kelet-európai nemzeti törekvések ellentmondásossága, mégis Kelet-Közép-Európa több régiójában is reális célként lehetett már kitűzni olyan polgári liberális alkotmányos államberendezkedés létrehozását, amely valamennyi állampolgárnak biztosítja az egyéni szabadságot és a lehető legtöbbnek a feudális kötöttségektől mentes magántulajdont, és így lehetővé válik az árutermelés nekilendülése, mely magasabb termelékenységével össztársadalmi érdekeket is szolgál.

Válság és fejlődés eddig is alakította Erdély népeinek sorsát, de most minőségében új történeti korszakot érlelt. Alapvetően a rendszer merevsége és

[88] G. Barit, Naţionalitate (Foaie pentru minte, 1844. december 18/30. 51. sz.).

[89] Teleki J., Megnyitó beszéde (Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. 1832—34. 1).

[90] Wesselényi M., Pozsonyban mondott beszédem. 1830. október 5-én. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1135. 93.

az archaikus viszonyok szorítása ösztönöztek a változtatásra. A polgári átalakulás követelménye és lehetősége nem is annyira úgy vetődött fel, hogy az erdélyi viszonyok érettek-e vagy sem a polgári átalakulásra, hanem sokkal inkább úgy, hogy ha Európának ebben a régiójában, ahová Erdély is tartozott, a polgári reform vagy a polgári forradalom megszünteti a feudális rendszert, akkor Erdélynek a polgári fejlődés útjára kell lépnie. Történeti fejlődési sajátosságai messzemenően meghatározták a jövő polgári társadalmának jellegét, de politikai-társadalmi harc kérdése volt az, hogy miként alakulnak a társadalmi rétegződés belső arányai, és a különböző társadalmi csoportok és osztályok milyen esélyekkel indulhatnak el a polgári fejlődés útján, az egyén pedig mennyire érezheti magát saját és népe, illetve nemzeti közössége sorsa alakítójának. Olyan világba lépünk, ahol az ellentmondások bűvös körében sokan érezhették, hogy a „polgárnak úgy mint katonának egész hivatása s kötelessége küzdés és harc; diadal vagy megveretés, ha kötelességét igazán teljesíti, is csak sorstól függ".[91]

A MAGYAR REFORMMOZGALOM ZÁSZLÓBONTÁSA A „KÉT TESTVÉRHAZÁBAN" ÉS MEGSZERVEZÉSE ERDÉLYBEN

Erdélyben először a magyar nemzeti mozgalom lépett a politikai cselekvés terére mint a magyarországi szerves része és sajátos vonulata. A „két testvérhaza" magyar nemzeti törekvései célkitűzéseikben összeforrtak, de a változás igényének módozataiban és a célok valóra váltásának ritmusában eltértek egymástól.

Magyarországon a mozgalom nagyobb léptekkel indult, törekvései kész példákat kínáltak Erdélynek. Mindaz, ami Erdélyben csak gondolattöredékként éledezett, Magyarországon már eszmék rendszerébe foglalva, egyre erősödő politikai törekvésekkel összefonódva került a nyilvánosság elé. Az 1825—27-i pozsonyi országgyűlés láttán az évtized vége felé Erdélyben is követelni kezdték a diéta összehívását. Óriási lelkesedéssel fogadták gróf Széchenyi István reformkezdeményezéseit. Azt, hogy még ismeretlen huszártisztként 1825-ben birtokai egyévi jövedelmét felajánlva megalapította a Magyar Tudományos Akadémiát, majd megkezdte a Duna szabályozását a Vaskapunál, és a leendő főváros két felét, Pestet és Budát összekötő hidat kezdett építtetni. 1830—33-ban kiadott könyvei, a *Hitel* — melyről az erdélyi gubernium nagy aggodalmára még azt is hírlelték, hogy románra fordították —, *a Világ és a Stadium* felrázó erővel hatottak. Mindenekelőtt, ahogy szerzőjük kifejtette, maga a feudális rendszer minden bajnak a forrása.

[91] Wesselényi levele Csapody Pálnak. 1845 január 16. OL, Filmtár 7590.

Feudalizmuskritikájának lényeges elemei beépültek az erdélyi gazdasági és politikai publicisztikába. A változás után sóvárgó erdélyi magyar közvéleményben is Széchenyi lett „a Magyar Nemzetiség alapítója, a Nemzeti Jólét teremtője és a Classicus Magyar Író, vagy más szókkal a két Magyar Haza legnagyobbja".[92]

Széchenyi színre lépésével egyidőben megindult a harc a polgári nemzeti állam kialakítását célzó reformokért. De hogy ezek a magyarországi nemzeti törekvések már a harmincas évek elején olyan átütő erejűek lehettek, abban oroszlánrésze volt az erdélyi mágnásnak, báró Wesselényi Miklósnak. Sportbravúrjairól híres, lángoló romantikus egyéniség volt, aki részt vett az 1819—20-as erdélyi nemesi ellenállásban is, majd a nemesi modernizálódási törekvések egyik fő kezdeményezője lett. Széchenyivel együtt járta be Nyugat-Európát — útjuk a reform iskolája volt —, majd együtt próbálták a társadalom felsőbb rétegeit olyan intézményekkel, mint lóverseny, kaszinó, vívóiskola, megnyerni a modernizálódás ügyének. 1830 körül útjuk elvált. Széchenyi mérsékeltebb reformot akart, az átalakulás bázisát az arisztokráciában látta, és bízva abban, hogy Bécsben felismerik a változások szükségességét, messzemenően kerülni akarta az összeütközést a kormányzattal. A haladás táborában viszont többen látták úgy: „Ím Széchenyi fogá fel először is azt az ügyet, / Mely a Haza vett sebeit kívánta fedezni-föl és már / Orvoslása helyes módját Wesselényi jelenti."[93] Wesselényi ugyanis — a Szatmár megyei Kölcsey Ferenccel — kortársai között a legnagyobb szerepet játszotta abban, hogy az átfogó társadalmi reform igénye szorosan összekapcsolódjék a nagy hagyományokra visszatekintő függetlenségi ellenzéki törekvésekkel. S azáltal, hogy a megyei birtokos nemesség egy része magáévá tette a reform gondolatát, megjelent a politikai életben is a modern polgári jellegű magyar nemzeti mozgalom. A fiatal erdélyi mágnás ennek egyik teoretikusa is lett. A *Balítéletekről* című könyvében (amely a cenzúra miatt csak külföldön, megírása után két évvel, 1833-ban jelent meg) nemcsak a jobbágymunka gazdasági fejlődést béklyózó jellegéről értekezett, hanem olyan megrázó képet festett a jobbágy kiszolgáltatottságáról, megaláztatottságáról, mint addig senki. Mert erősen hitte, „h[ogy] Lengyelo[rszág] nem csörtetné most zsarnoka rablántzait, ha kebelében nem volt volna a népesség nagy része elnyomott állapotban, ha a parasztság nemzeti lét polczán áll vala".[94] Kortársait meghaladó radikalizmussal túllépett az önkéntes örökváltság követelésén, amelyet már több megye magáévá tett, és felvetette, hogy országos érvénnyel szabályozni kellene az örökváltság módozatait, azt, hogy a jobbágy milyen

[92] Bölöni Farkas Sándornak Széchenyi Istvánhoz intézett beszéde. Közli: PASZLAVSZKY S., Gr. Széchenyi István aranytolla. Hazánk, 1888. 78—79.

[93] Édes Gergely Wesselényihez. Pápa, 1836. november 9. OL, Filmtár 8368.

[94] Wesselényi naplóbejegyzése. 1835 május. OL, Filmtár 5495.

96. Teleki József. Barabás Miklós festménye, 1836

◁ Az előző oldalon: 95. Wesselényi Miklós. Barabás Miklós festménye, 1836

97. Teleki Domokos. Barabás Miklós akvarellje, 1837

98. Csetátye. Elhagyott aranybánya Verespatak mellett. Franz Neuhauser akvarellje, 1832

99. Román asszony.
Barabás Miklós akvarellje, 1840-es évek

100. Vásárra menő román család.
Barabás Miklós festménye, 1843/44

▷

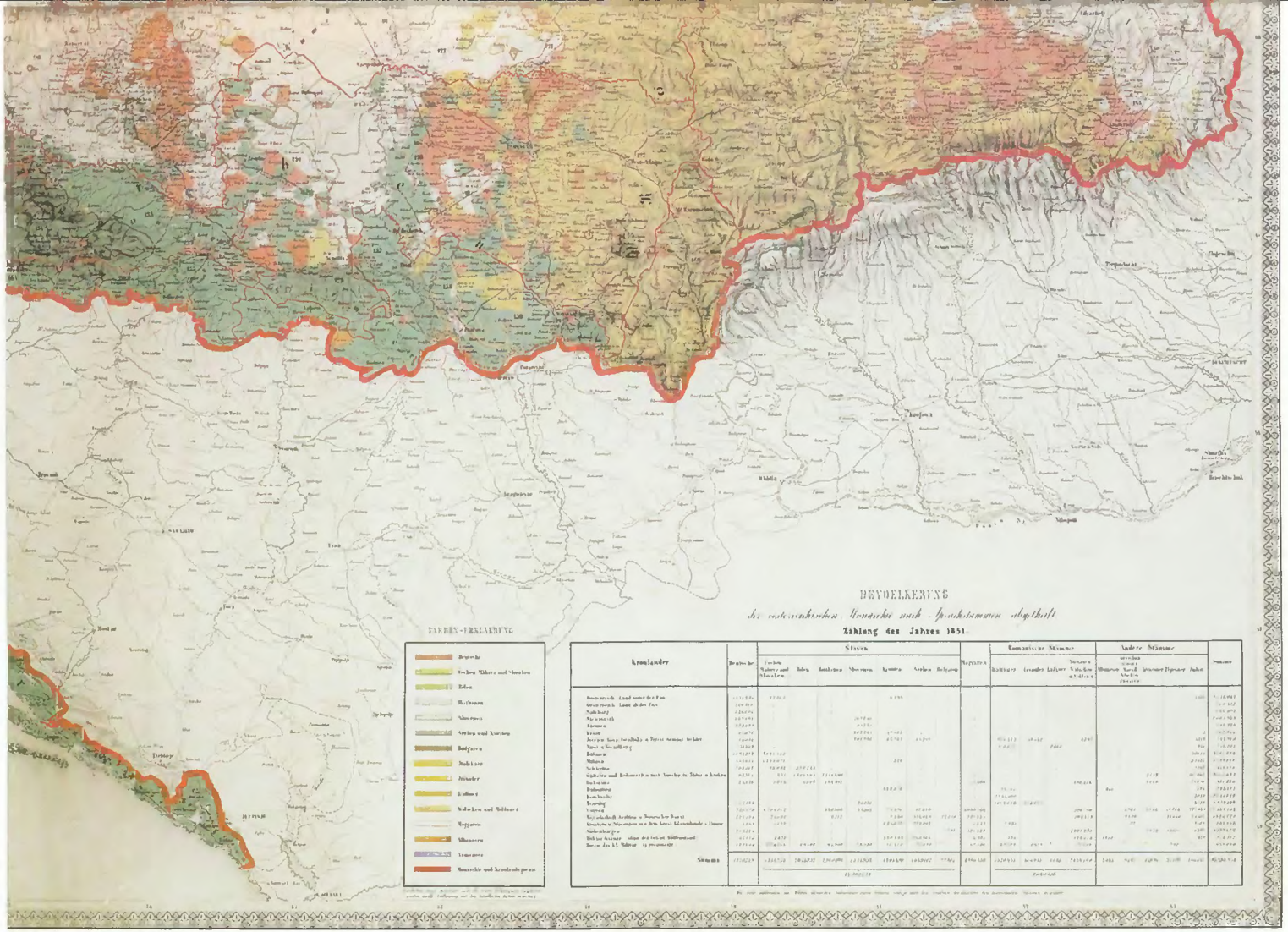

101. Etnográfiai térkép részlete, 1855. Készült az 1851. évi népszámlálás adatai alapján

102. Mikó Imre. Barabás Miklós festménye, 1884

103. A verestoronyi szoros. Barabás Miklós akvarellje, 1831

104. Dezső vitéz önfeláldozása. Jelenet Károly Róbert 1330. évi havasalföldi hadjáratából. Molnár József festménye, 1855

105. Izabella búcsúja Erdélytől. Wagner Sándor festménye, 1863

106. Bethlen Gábor tudósai körében. Dósa Géza festménye, 1869

107. Jelenet a csodaszarvas történetéből. Székely Bertalan akvarellvázlata a vajdahunyadi vár tervezett falképsorozatához, 1900–1902

108. Iványi Grünwald Béla: Nagybányai táj a Gutinnal, 1908

110. Körösfői-Kriesch Aladár: Kalotaszegi asszonyok. Faliszőnyeg, 1910-es évek ▷

111. Mattis Teutsch János: Táj (Landschaft), 1918 ▷

109. Ferenczy Károly: Festő és modell az erdőben, 1901

112. Tisza István. Balló Ede másolata Benczúr Gyula festményéről

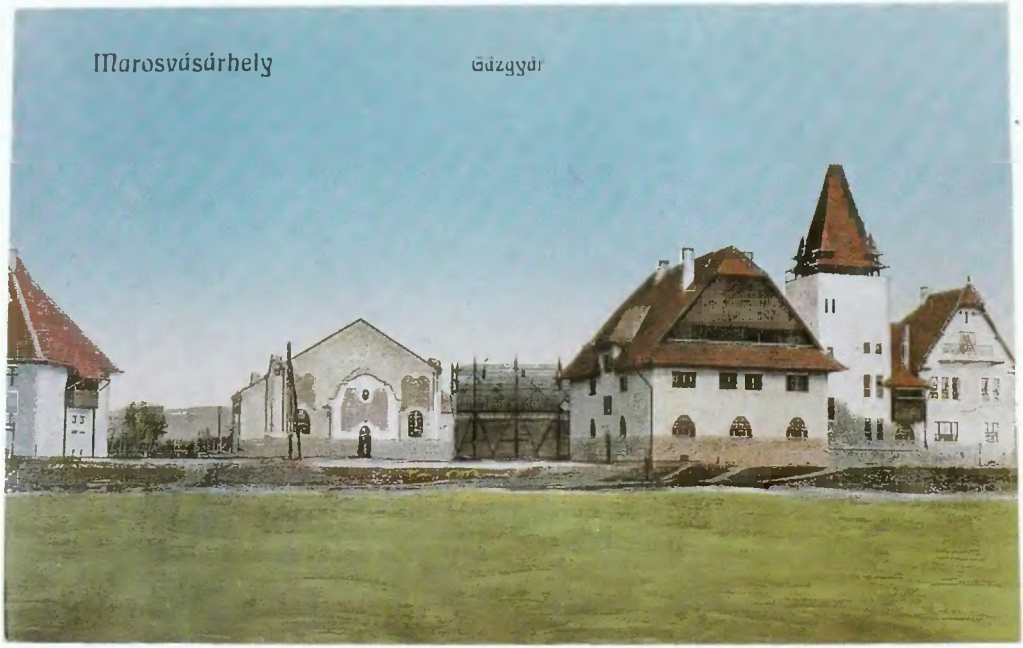

113. A marosvásárhelyi gázgyár.
Thoroczkai Wigand Ede és Kós Károly épületei egy képeslapon, 1911 körül

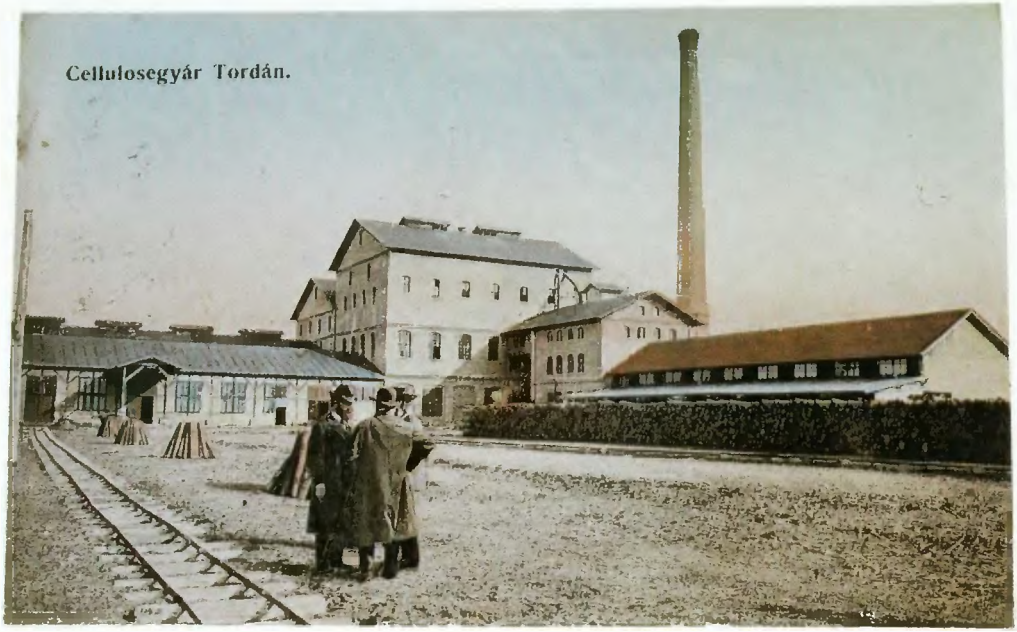

114. A tordai cellulózgyár. Képeslap a századelőn

115. Nagy Sándor üvegablaka a marosvásárhelyi Kultúrpalota tükörtermében, 1913

116. Román házaspár. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

117. Román parasztok. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

118. Magyar parasztcsalád. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

119. Vándorcigányok. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

120. Szász parasztok. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

121. Magyar jegyespár. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

122. Szász jegyespár. Színezett fénykép E. Sigerus könyvéből, 1910

123. Székelykapu Máréfalván.
Akvarell, Malonyay nyomán

124. Torockói kályha.
Akvarell, Malonyay nyomán

125. Karaki Gergely háza Torockón. ▷
Akvarell, Malonyay nyomán

126. Nyárszói ház. ▷
Akvarell, Malonyay nyomán

Toroczkó

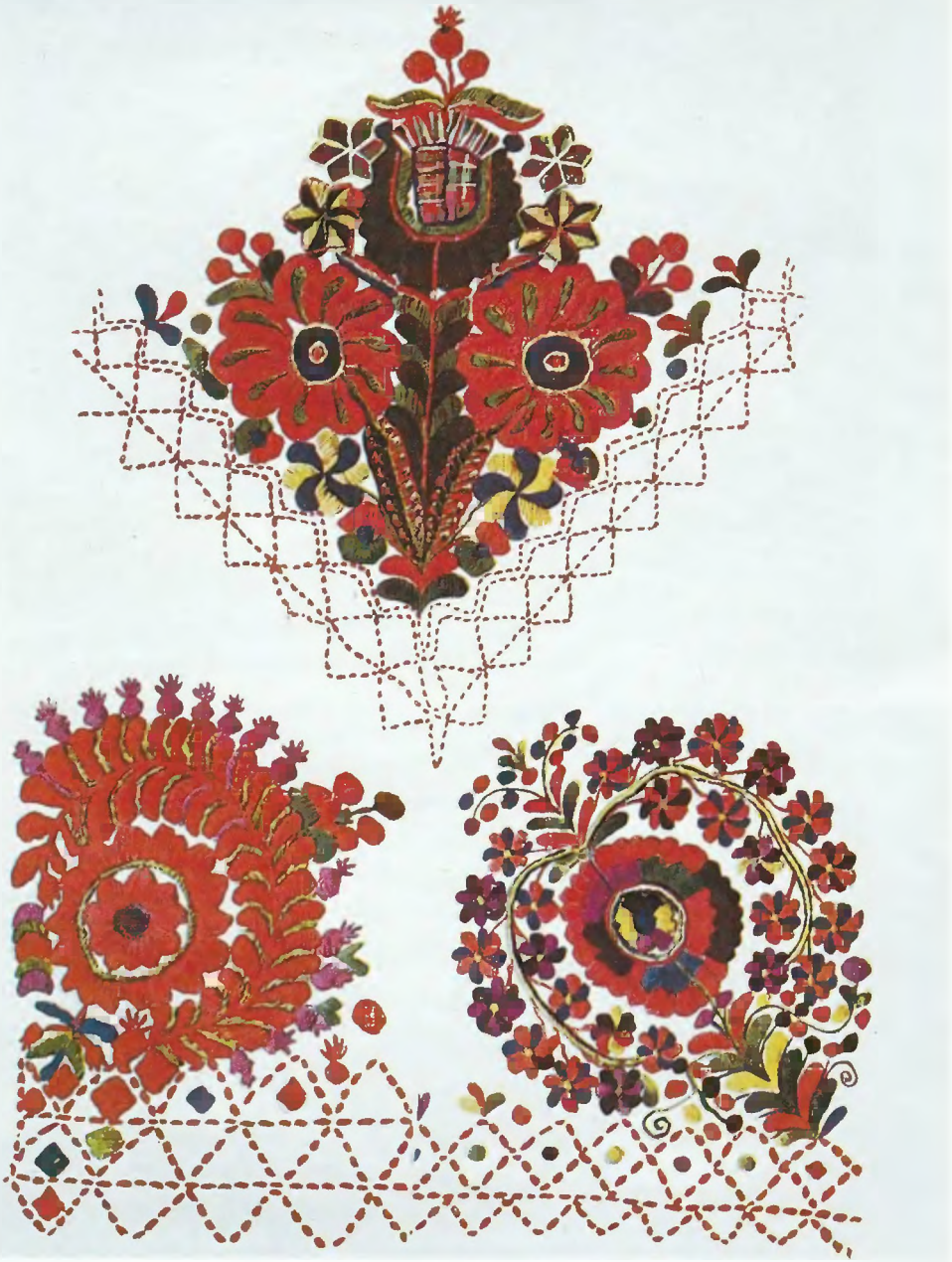

127. Kalotaszegi dulandlék (tüllkendők) díszítései, Malonyay nyomán

feltételek mellett kapja meg szabad tulajdonként azt a földet, amelyet eddig munka és terményjáradék fejében birtokolt. A polgári nemzetteremtés eme stratégiájának lényege az érdekegyesítés; az, hogy mind a jobbágyparasztot, mind a nemest érdekeltté kell tenni az átalakulásban, mert csak így lehet szélesebb bázist biztosítani a liberális és demokratikus nemzeti törekvésnek. Továbbá körül kell bástyázni a rendi érdekképviseleti szerveket, a megyei autonómiát és az országgyűlést, hiszen a reformtörekvéseket csak azokon lehet a siker reményében érvényesíteni.

A magyar polgári nemzeti fejlődésnek valóban így kellett indulnia. Erős polgárság hiányában csak a birtokos nemességnek lehetett olyan társadalmi súlya, hogy a változás élére állhasson, és egyensúlyozó, érdekegyesítő szerepet játsszon a különböző társadalmi rétegek és csoportok között. Kezdeményezése nyomán pedig hamar kiderült: az abszolutizmus csak védeni tudja a jobbágyot a nemesi nyomástól, de most, hogy a reformnemesség — a kor kifejezésével élve — szabad polgárrá akarta tenni, tanácstalan lett, és kétségbeesetten próbált a múltba, illetve a bürokratikus abszolutizmus bevett gyakorlatába kapaszkodni. Ferenc császár és kormányzata ugyanis irtóztak az antifeudális társadalmi reformtól, „mert hogy a kormány urbárium által urbáriumot akar, Wesselényi pedig és a többek urbárium által nemzetet akarnak",[95] Bécsben el is utasították az 1832—36-os pozsonyi országgyűlésnek azokat a törvényjavaslatait, amelyek lehetővé akarták tenni a jobbágy számára az önkéntes örökváltságot és a szabad birtokszerzést. Attól tartottak, hogy a magyar törvények olyan fejlődésnek adnak szabad utat, amely elkerülhetetlenné teszi a népképviseletre alapozott alkotmányosság bevezetését — természetesen az abszolutizmus romjain.

Wesselényi a megyegyűléseken már olyan tekintélyre tett szert, hogy 1832—33-ban a pozsonyi diétán a reformellenzék szervező vezéreként lépett fel. Tevékenységében szervesen egyesültek „a két testvérhaza" magyar nemzeti törekvései, és ugyanakkor élesen el is váltak. A kor egyik leghaladóbb szociális gondolkodója egyik kidolgozója lett az erdélyi ellenzék rendi sérelmi politikájának is, amely a nyilvánosság előtt hangoztatott célként még csak a rendi alkotmány visszaállítását és körülbástyázását tűzte ki.

A kiforratlanabb rendiség, az archaikusabb viszonyok szerényebb bázist kínáltak a polgári átalakulásnak Erdélyben, mint Magyarországon. A polgári szerepet játszó „középnemesség" itt nem is tudott kialakulni. Az ellenzéki törekvések élére viszont annál több mágnás állt, a legnevesebb családok sarjai. A vármegye ugyan itt is a politikai élet iskolája lehetett, de önállóságát már-már névlegessé tette a központi hatalom. A magyarországitól eltérően az erdélyi megye adót nem vethetett ki, tisztikara fizetését a központi pénztárból

[95] Kölcsey Ferenc naplóbejegyzése. Pozsony, 1833. január 11. (Kölcsey Ferenc összes művei. Bp. é. n. 1245.)

kapta, s a tisztségválasztásnak is szűkebbre volt szabva a lehetősége, hiszen a törvényes vallásokból háromszor három választott jelöltet kellett felküldeni, akik közül a főhatalom megkötés nélkül nevezhetett ki.

Az erdélyi ellenzék viszont éppen kisebb száma miatt centralizáltabb volt, mint a magyarországi. A féltucatnyi országos hírű hangadó egyéniség egységes vezérkarként működhetett. Miután egy-egy ellenzéki vezérnek több megyében is volt birtoka — korabeli szóhasználattal —, mint „vándorpatrióták" egyik megye gyűléséről a másikra járhattak, és széles körű, jól összehangolt agitációt fejthettek ki.

A törvények, a rendi alkotmány megsértésének jelszavával mozgósították a rendi társadalmat. A megyei autonómia megerősítése érdekében felvetették a megyei tisztségválasztás egyszerűsítését, azt, hogy csak három jelöltet kelljen a kilenc helyett felküldeni, és ez a kérdés másfél évtizeden keresztül tartotta izgalomban a nemesi közvéleményt, annál is inkább, mert Alsó-Fehér megye ezt a követelést többször is megpróbálta érvényesíteni. A hivatalra vágyó köznemességnek és arisztokráciának csak a háttérbe szorított részét sikerült tisztségválasztások napirendre tűzésével megnyerni. Annál nagyobb hatásuk volt a szegény kisnemességre, amikor felvetették az adó alóli kiváltságuk visszaszerzését, és így mind a magyar, mind a román ajkú kisnemesség a magyar ellenzéki politika bázisa lett, s egy-egy népesebb gyűlésnek, ha tisztségválasztásról volt szó, 500-800 részvevője is volt, ha pedig követválasztásról, a részvevők száma elérte néha a 2000-3000 főt is.

Az ellenzék a legnagyobb hatást a legelégedetlenebb társadalmi rétegre, az adó alá vetett székely kisnemességre és a határőr-társadalomra gyakorolta azáltal, hogy a leghatározottabban szóvá tette a székely szabadság megsértését. A székelyföldi társadalom méhkasként bolydult fel. Látszólag még a nemesi egyenlőség eszméjét próbálták érvényesíteni, de valójában már a polgári szabadság eszményének megvalósítása felé akartak egy lépést tenni, amikor Udvarhelyszék — feltehetően — ifjabb Bethlen János gróf indítványára a címek és rangok eltörlését javasolta az erdélyi székeknek és megyéknek.

A határőrségbe beszervezett lófők és gyalogok azért is ragaszkodtak olyan makacsul a székely szabadság és egyenlőség eszméjéhez, mert mind a primori renddel, mind a határőrséggel szemben ezzel érveltek, ha érdekeiket akarták érvényesíteni. Ha megpróbálták örökre levetni a rendszeres katonai szolgálat igáját, éppen úgy jogaikra hivatkoztak, mint amikor a primorokkal egyenlő jogokat követeltek a tisztségviselők választásában, és egyenlő mértékben, fejenként, nem pedig a birtok nagyságához mérten akartak részesülni a közbirtokból, hiszen — mint Wesselényinek Háromszékről írták — „a legelső foglaláskor senkinek sem volt birtoka", és amit az ősök „karddal és vérrel szereztek, fejenként is osztották fel".[96] Gyűlölték a primorokat, árulóiknak

[96] A Wesselényihez intézett levél egyik melléklete a mozgolódást követő katonai kivizsgálás anyagának. Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1840. C 59/8.

tartották őket, nemegyszer fogadkoztak, hogy a legszívesebben végeznének velük, de a határőrség ellen gyakran szövetkeztek, és a legnagyobb harc hevében is akadt köztük, aki a primorok érdemének tudta be a nemzeti tudat és a nemzeti intézmények fenntartását. S mivel ezekből a széki közigazgatási-bíráskodási intézményekből meglehetős biztonsággal lehetett szót emelni a katonai rendszer ellen, a határőrtisztek a primorokat okolták a meg-megújuló nyugtalanság miatt, és úgy állították be az ellentéteket, mintha a primorok csak azért támadnák a határőrséget, hogy a határőröket megfosszák a katonai szervezet védelmétől, és befolyásukat korlátlanabbul érvényesíthessék velük szemben. Bár a három rend nem tekintette székelynek a jobbágyot és a zsellért, a székely szabadság ideológiája rájuk is hatott, különösen a rendekből kihullott elemekre. Ők is a székely szabadságra hivatkoztak, amikor a földesúri függéstől meg akartak szabadulni, és hol a székely katonák próbálták őket megnyerni a primorok ellen, hol ezek szövetkeztek velük, amikor a közföldek kiosztására került a sor, de gyakran mindhárom rend a jobbágyok ellen fordult, amikor ezek fel akarták venni a határőri fegyvert, hogy ezen a címen élhessenek a székely szabadság jogaival.

Ez a harc nemegyszer bellum omnium contra omnes látszatát kelti. De miután ugyanannak a szabadságeszme központú ideológiának a jegyében folyt, a székely társadalom egységét éppen belső ellentétei éltették tovább. A madéfalvi eseményekből, úgy látszik, sokat tanultak, és ha lehetett, nem engedték, hogy a határőrségi vezetés az ítélőbíró szerepét játssza közöttük a hagyományos értékrendszertől eltérő elvek alapján.

A székelység mindig is a magyarság részének tartotta magát, s legfeljebb mint rendi natio határolódott el a rendi magyar nemzettől. Törekvéseiket most ismét egyesítették, és ezzel kezdetét vette a magyar nemzeti mozgalom belső integrációja, egyelőre olyformán, hogy a vándorpatrióták megjelentek a székgyűléseken. Wesselényi Miklós a Székelyföld legnépszerűbb politikusa is lett: „a székelyek hőse".[97]

Az erdélyi ellenzék a jobbágyság társadalmi helyzetét javítani hivatott reformokat még nem merte felvetni, hiszen attól tarthatott, hogy ebben az esetben elveszíti a rendi társadalom támogatását, és a jobbágyparasztsághoz nem találja meg az utat, nem tudja áthidalni a palota, a kúria és a kunyhó közötti szakadékot a jobbágyság zömének más vallása, nyelve és szokásrendje miatt. 1831-ben Erdélyben már attól kezdtek félni, hogy olyan parasztfelkelés tör ki, mint a kolerajárvány után Észak-Magyarországon. A parasztok a szolgálataik csökkentését elrendelő urbáriumról beszéltek, néhol pedig arról, hogy eljött az ideje a nemesség kiirtásának. Mire a vidéki nemesség egy része a városba húzódott, és közben többen is játszottak a nemesi felkelés megszervezésének gondolatával. Az ellenzék a parasztvédelem hagyományos formái-

[97] A. DE GERANDO, i. m. II. 169.

nak feleleventésével akarta a parasztságot megnyugtatni, sőt — az egykorú besúgó megbotránkozására — „jussokkal, szabadsággal kecsegtetni".[98] A vallásszabadságra hivatkozva néhány megye a leghatározottabban követelte, hogy hagyjanak fel az ortodoxoknak a görög katolikus vallásra való térítési kísérleteivel. S ez véget is vetett az 1820-as években megújult térítési hullámnak. 1831 tavaszán pedig Wesselényi önhatalmúlag eltiltotta birtokain a toborzást, hogy bárkit is erőszakkal katonának vigyenek. Példáját követték az ellenzéki megyék is. Mert a jobbágy — idézzük Kolozs megyének a guberniumhoz intézett feliratából — „Emberi Sorsának megaláztatásával ... Törvény ellenére kényszerítve fogattatik".[99] Az ellenzék olyan követelése, amelyet mindenki létébe vágónak tarthatott, a sóár mérséklése volt. Wesselényi könyvének utolsó sorai szállóigévé váltak: „a pásztor ... só darabon ülve eszi kenyerét, de jajnéki, ha ... egy darabot tarisnyájába mer tenni" a sóból.[100]

A politikai közszereplés játékszabályaihoz és a lehetséges társadalmi bázishoz való alkalmazkodás rendi jelleget adott az erdélyi magyar nemzeti törekvéseknek. De ahol az igazodásnak ez a kényszere nem érvényesült ilyen erősen, ott az ellenzék sem titkolta, hogy reformvágy fűti. Ne csak Wesselényi Miklós tevékenységére gondoljunk. Olykor a megyék is magukévá tettek reformszellemben fogant nyilatkozatokat: Alsó-Fehér megye például 1834-ben úgy írt Széchenyinek, hogy a könyvei „által meggyújtott fáklya világnál kezdé a Magyar észrevenni, hogy nem kiváltságok, ... hanem mindenekre kiterjedő szabadság, ... közjóra törekedés és közértelmesség lehetnek egyedül a Nemzetiségnek, jóllétnek és tartós boldogságnak kieszközlői".[101] Nem is ok nélkül vádolta az erdélyi arisztokráciát az egykorú gúnyvers azzal, hogy „Összegyúrná erőszakkal, / Nemest a paraszttal."[102]

A kor szellemében folyó demokratikusabb közösségszervezés első kísérleteire a református egyház átszervezésekor került sor. Mivel a hivatalokból kirekesztett nemesség zöme református volt, az ellenzék, a ravaszságáról „vén rókának" nevezett id. gróf Bethlen János vezetésével, a református egyházat politikája bázisává tette. Az egyház élén álló konzisztóriumot — két szakaszban — olyan módon szervezték át, hogy minden református családfőnek szavazati jogot adtak, és lehetővé tették, hogy közrendűeket is lehessen patrónusnak választani kétfokú választás útján. Így létrehozták az első demokratikus képviseleti fórumot, és mély aggodalommal töltötte el a

[98] Javaslatok a kormánynak. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Österreichisch-Estenisches Hausarchiv. Präsidialakten in Siebenbürgen. Fasz. 52. Varia.

[99] OL, EOKL, Cista Diplomatica, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. 22 k. 196.

[100] Wesselényi M., Balítéletekről. Lipcse 1833. 323.

[101] OL, EOKL, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. 4. k. 50.

[102] MTA Könyvtár, Kézirattár, Ms. 354/5.

hatalmon lévőket, hogy netán Erdély közjogát is ebben a szellemben fogja az ellenzék módosítani, ha győz.

Az új egyházi vezetés szélesebb teret engedett a haladó szellemű egyházi értelmiségiek tevékenységének. A szószéken már korábban is a vallás tanításaiba foglalt szociális eszméket ötvözték a nemzeti ideológia szabadság- és egyenlőségkultuszával. 1828-ban Herepei Károly Kolozsvárt annak hangoztatásával köszöntötte az új esztendőt, hogy „el kell jönni azon időnek, mikor az emberi jussok, a polgári és társasági szabadság, közönségesebbek és szentebbek lésznek".[103] Most már többen is szóvá tették, hogy a parasztságot az érdek szálaival kell a hazához fűzni. A prédikációk egyelőre így egészítették ki és készítették elő a publicisztikai propagandát.

Az új egyházi vezetés pártfogolta a liberális eszméket valló és terjesztő kollégiumi tanárokat is. Méhes Sámuel kolozsvári professzor, átvéve az *Erdélyi Híradó*t, előszeretettel közölte az új szellemben írt cikkeket. Szász Károly nagyenyedi jogászprofesszor pedig a reformellenzék egyik vezére és ideológusa lett. Miként Wesselényié és annyi társáé, az ő életútja is a nemesi patriotizmustól indult. 1822-ben tartott székfoglalójában a 18. századi kozmopolitizmusból, a világpolgár eszményéből kiábrándultan még azt hirdette, hogy a „jobb érzésű ember" az olyan „karaktert, amely magát megtagadva a hazáért és az emberiségért feláldozni tudja [...] csak Plutárkhoszba[n] találja fel",[104] egy évtized múlva pedig, amikor a sajtóban az 1831-es esztendő fejleményeit egy nagy, világméretű változás láncszemeként mutatta be, alig titkolta, hogy a lyoni munkásfelkeléshez hasonló társadalmi megrázkódtatásokat csak a szociális méltányosság és liberalizmus érvényesítésével lehet — a kor polgári felfogása szerint — elhárítani. S ha 1822-ben az angol alkotmányt azért dicsérte, mert a különböző társadalmi érdekek érvényesítése előtt lehetőséget nyit, 1832-ben azért marasztalta el az — egyébként gazdasági tevékenysége miatt példaképpen is bemutatott — angol polgárságot, mert a társadalmat a túl gazdagok és a nyomorgó nincstelenek táborára bontotta. Amikor pedig Magyarországot ellenpéldaként állította szembe ezzel, a polgári átalakulás népszerűsítésének célzatával tette ezt. Programszerűen hangozhatott 1831-i beszámolója azokról a lengyel felkelés alatt jelentkező jobbágyfelszabadítási törekvésekről, amelyek nemcsak személyében akarták a jobbágyot szabaddá tenni, hanem földet is akartak neki juttatni.

Szász Károly vaskos kötetben adta ki a *Diploma Leopoldinum* keletkezésének forrásait, hogy az ellenzék eme „alapszerződés"-re támaszkodva léphessen fel a bürokratikus abszolutizmus ellenében. A megyei önállóságot célzó

[103] H[erepei] K., Az elmúlt idő az isteni bölcsesség tükörre. OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 2061.

[104] Közli: Szász Károly. 268.

törekvéseket pedig azzal a — katedráról is hirdetett — tételével alapozta meg, hogy amiről nincsen törvény, abba az uralkodó sem avatkozhat bele a szokásjog megsértésével.

A nemzeti agitáció a központi hatalomhoz kötődő szervilizmustól is bénított hivatalnoktársadalmat érinthette a legkevésbé. De ekkortájt hagyott fel Debreczeni Márton — a már említett kiváló feltaláló — anakreóni versek írogatásával, és fogott nemzeti eposz írásába. Hivatalnoksorból lépett elő a korai magyar liberalizmus legnépszerűbb teoretikusa: Bölöni Farkas Sándor. Az ő életútja arra is példa, miként változott cselekvésvággyá a romantikus válsághangulat.

A székely katonacsalád ambiciózus sarja apáról fiúra szálló daccal és értelmiségi gőggel tűrte a hivatalnoki pálya megaláztatásait, amíg guberniumi fogalmazóságig vitte. Közben Schillert, Goethét és Madame de Staëlt fordított. És ez a világfájdalomra és önemésztő önvizsgálatra annyira hajlamos, ugyanakkor tettvágytól égő lélek, aki az 1820-as évek elején arról verselt, hogy „Nem kell az élet, hogyha szenvedőket / Látsz s vívnod értek nem lehet",[105] még az évtized végén is úgy érezte, hogy az első magyar nyelvű étlap összeállításával (tehát az életforma magyarosításával) „többet" tehet „az egészre nézve, mint egy theoreticus munkával" tehetne.[106] Öt év múlva Széchenyi köszöntötte őt mint az egyik legnépszerűbb és legértékesebb magyar könyv szerzőjét. Ebben az Egyesült Államokban megtett útjáról számolt be. Addig Amerika a vallásszabadság hazájaként élt az erdélyi köztudatban, ezután példa lett arra, hogy a polgári alkotmányos rendszer az emberi önmegvalósításnak milyen korlátlan lehetőségeit biztosítja. Azok a fejtegetései, hogy „az egyesült státusbelieknek" például „minden diplomájok a természet törvénye, s annak magyarázására — csak józan ész kell",[107] politikai hitvallásként hatottak, egyértelmű állásfoglalásként az emberi egyenlőség és az emberi jogok érvényesítésének követelménye mellett. Akkor írt így, amikor az Amerika-irodalmat megalapozó Alexis de Tocqueville már a polgári demokrácia ellentmondásait térképezte fel az Újvilágban. A feudalizmus világából jött Bölönit olykor rácsodálkozó, s mindenképpen bizakodó elemzéseiben és beszámolóiban viszont az a hite vezette, „hogy az embert a szabadságra és művelődésre, csak a szabadság érlelheti meg". Olvasóit a cselekvés jogáról, értelméről és lehetőségéről akarta meggyőzni. Hatását jelzi művének torz visszhangja is, amikor a megyegyűléseken „nem vagyunk Amerikában" felkiáltással védték a nemesi jogokat,[108] a nemesi demokráciát állítva a másik kontinens polgári demokráciája fölé.

[105] Korunk Tárczája, 1865. 14. sz.

[106] Bölöni levele Gedő Jánosnak. 1829. március 11. Idézi: JAKAB E., Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztény Magvető, 1870. 277.

[107] BÖLÖNI F. S., Utazás Észak-Amerikában (S. a. r., bev. BENKŐ S.) Bukarest 1966. 276.

[108] Erdélyi Híradó, 1842. november 11. 90. sz.

Bölöni a feudális rendszert legélesebben bíráló — többnyire persze nemesi származású — plebejus értelmiségiek sorát fémjelzi. Korántsem véletlen, hogy a felekezeti hovatartozást is politikai játékká süllyesztő világot radikálisan elmarasztalók között oly sok az unitárius. Az erdélyi magyarságnak 10%-át sem kitevő unitáriusok teljes társadalmi szerkezetet alkottak, bár köztük igazi mágnás csak a református vallásról áttért egyik (kissé különc) Bethlen gróf volt. Erősen dolgozott bennük háttérbe szorítottságuk érzése. Annak tudatához viszont, hogy felekezetüknek voltak ugyan mártírjai, de inkvizítorai nem, racionalizmussal összefonódó erkölcsi felsőbbség érzése társult. Vagy megfordítva: már-már deizmusba hajló teológiai szemléletük lett a racionalizmus iránti fogékonyság hordozója, és mindez sokaknál — Bölönivel szólva — „az ész és lelkiesméret" harmóniájához vezetett.[109] Politikai-közéleti szereplés nem nagyon jutott nekik osztályrészül. A birtokos nemesség támogatásával élve viszont annál jobban kihasználták a politikához nagyon is szorosan kapcsolódó társadalmi élet lehetőségeit.

Az, hogy Bölöni Farkas Sándor útleírását az addig szokásos hódolatnyilvánítás nélkül, barátsága és tisztelete jeleként ajánlotta útitársának, gróf Béldi Ferencnek, jelzi a haladó szellemű arisztokraták és az értelmiségiek közötti viszony változását. Bölöni egyik kezdeményezője volt a polgárságot és nemességet egymáshoz közelítő társadalmi mozgalomnak. Wesselényivel és a sportbravúrjairól szintén híres Kendeffi Ádámmal vívóiskolát szervezett, együtt alapították a kolozsvári kaszinót, s a példát a legtöbb városban követték.

A kaszinók a társadalmi közeledést is szolgálták. A városba beköltöző nemesség és értelmiség találkozóhelyei lettek, és nemcsak a társadalmi válaszfalakon vertek réseket, hanem növelték a nemesség presztízsét is, hiszen jó néhány arisztokrata akadt, aki a polgári egyenlőségből kultuszt csinált, és gúny tárgyává tette a rátarti arisztokrata gőgöt. A konzervatív szellemű, bizalmatlan és nemegyszer kiváltságaikba kapaszkodó városi polgárok megnyerésére az ellenzék azért is nagy súlyt fektetett, mert a városoknak és kiváltságos helységeknek — 1837-től már — két fővel több követe (38) vett részt a diétán, mint a megyéknek és a székely székeknek, bár a szavazattöbbség csak az országos tisztségviselők választásánál számított, egyébként általában az elnök mérlegelt, és a tekintélyesebb megyei követek nézetei szabták meg, hogy mit tekint a diéta állásfoglalásának.

A haladást egyben a sérelmi politika — liberális — hangadói képviselték. Számukra ez a politika csak forma és eszköz volt, az ellenzékiséggel pedig — ideig-óráig — magukkal tudták sodorni a rendi társadalom egészét. Általában úgy látták, Erdély alkotmányos szerkezete annyiféle egymást keresztező nemzeti és vallási érdeknek és igénynek biztosít intézményes képviseletet, hogy

[109] Bölöni F. S., i. m. 163.

az itteni diétán egyelőre képtelenség is lenne társadalmi reformra vállalkozni. Ezért néhányan rögtön arra törekedtek volna a legszívesebben, hogy a pozsonyi diéta segítségével visszaállítsák a feudális Magyarország történeti egységét, és így biztosítsák Erdély népei számára a magyar reformmozgalom által kiharcolt vívmányokat. A politizáló közvélemény túlnyomó többsége azonban, már csak a várható nehézségek miatt is, egyelőre inkább csak támogatást várt a magyar reformellenzék fő erőitől.

Az 1790-es évek uniótörekvéseihez képest most már valóságos uniómozgalom bontakozott ki, amely egész Magyarországot átfogta. Megindult a megyegyűlések egymás közti levelezése. Wesselényi hatására Szatmár megye kezdeményezett, majd két év múlva, 1832-ben Alsó-Fehér fordult körlevéllel a magyarországi megyékhez „az erők egyesítése" érdekében. Kolozs megye a pozsonyi országgyűléstől kérte, hogy vegye fel ez ügyben a kapcsolatot a rövidesen összeülő erdélyivel. A pozsonyi diétán pedig Wesselényi ellenzéki vezéri tekintélyével sürgette az erdélyi összehívását.

A MAGYAR ELLENZÉK ROHAMA AZ 1834—35-I DIÉTÁN. MEGTORLÁS ÉS KOMPROMISSZUM AZ 1837—38-I ORSZÁGGYŰLÉSEN

Miután az erdélyi kancellária és a gubernium elnöke is lemondással fenyegetőzött, Bécsben belenyugodtak abba, hogy a diétát nem lehet elkerülni, csak a kedélyek némi megnyugvására vártak. Hiába, az ellenzék hatására a megyék törvénytelennek bélyegezték a guberniumot, és kezdték felmondani az engedelmességet. 1833-ban az uralkodó királyi biztost küldött Wlassics Ferenc horvát bán személyében, hogy véget vessen az ellenállásnak. E hírre, s mert amúgy is rossz termés volt, a parasztság is több helyt lázongani kezdett, életre keltek hiedelmei, azt hitte, a biztost sorsának javítására, a szolgálatok eltörlésére vagy csökkentésére küldte a „jó császár". Az ellenzék, nehogy két tűz közé szoruljon, megyegyűlések útján kérte is Wlassicstól a hiedelmek eloszlatását. A királyi biztos ezt meg is tette, de amikor látta, hogy így sem éri el küldetése célját, a diéta összehívását javasolva az udvarnak, elhagyta Erdélyt.

A hangulat közben még forróbb lett. Kendeffi Ádám ellenzéki vezér szívszélhűdésben váratlanul elhunyt. Kolozsvárt mérgezésről kezdtek beszélni, és eddig nem látott hatalmas tömeggé verődött össze a külvárosok népe, amelyet alig sikerült szétoszlatni. Néhány nap múlva, egy silbakoló katona és egy diák összetűzését követően a diákok és a városi tömegek — többen a „respublicát" éltetve — összecsaptak a katonasággal.

Az uralkodó döntött, és „akarata tolmácsaként" már főherceget küldött, Estei Ferdinándot, Galícia kormányzóját, hogy mint királyi biztos hívja össze a diétát. A főherceg keményebb volt elődjénél. Országos méretű nemesi

felkeléstől ő sem tartott, de azért felhívta az udvar figyelmét, hogy ha netán mégis felkelés törne ki, a román parasztság borzalmas lázadással a kormányzat iránti hűségre kényszerítené a magyar nemességet (s amikor az Alsó-Fehér megyei Diódon a falu erővel elfoglalta az ellenzéki Zeyk család erdejét, a főherceg figyelmeztetésképpen néhány napig várt, amíg ki nem rendelte a kért katonaságot).

Ebben a túlfeszített légkörben ült össze a diéta, s kisebb-nagyobb megszakításokkal 1834 nyarától 1835 teléig ülésezett. A kezdeményezés azonnal az ellenzék kezébe került. Igaz, 220-at meghaladta a regalisták száma — idetartoztak a gubernium és a királyi tábla tagjai, a főtisztek és azok, akiket az uralkodó mágnási és nemesi családok képviselőiként hívott meg —, de köztük is viszonylag sok volt az ellenzéki, nagy többségük pedig a rendi alkotmányosság híve volt, és mivel nem sok erkölcsi alapot érezhetett a kormányzati politika védelmére, inkább visszavonult. Az ellenzék viszont számíthatott a megyék és székely székek 36 követére, valamint a városok és privilegizált helyek körülbelül ugyanannyi küldöttjére. Wesselényi meg Szász Károly olykor-olykor ügyes taktikával a szász nemzet követeinek többségét (összesen 22 követet küldtek) is meg tudták nyerni, hiszen a szászok is érdekeltek voltak a bürokratikus abszolutizmust korlátozó rendi alkotmányosság fenntartásában. Mégis labilis egység volt ez. Ezért Wesselényi szemei előtt az a cél lebegett, hogy mielőtt bármi részletkérdés megbonthatná az ellenzéki egységet, az unió felé próbálja vinni a diétai többséget, de ahhoz először biztosítani kellett az országgyűlés mozgásszabadságát, körülbástyázni hatáskörét. Az ügymenet — ma azt mondanánk: házszabályok — körül annyira kiéleződtek az ellentétek, hogy már az első percektől felidézték a feloszlatás veszélyét, amit először azzal is sikerült elhárítani, hogy az erdélyi diéta a pozsonyi támogatását és közbenjárását kérte, az erdélyi küldötteket pedig olyan lelkesen ünnepelték Pozsonyban városszerte, hogy túl nagy botrányt ígért az uralkodói engedmény elmaradása.

Az ellenzék választás útján akarta betölteni az ideiglenes diétai elnöki széket, az udvar kinevezéssel. Az ügy kompromisszummal ért véget, majd megválasztották a 3 nemzet és 4 vallás 12 jelöltjét az elnöki tisztségre, de amikor az uralkodó azt nevezte ki, aki a legkevesebb szavazatot kapta, felzúdult a diétai többség, és új esküformát dolgoztak ki, hogy az elnöki hatáskört korlátozzák. Végül a regalisták névsorát találták szabálytalannak — ez még ráadásul nem fért be a borítékba, és ezért nem is hitték, hogy Bécsből küldték —, majd azt kezdték vitatni, hogy az uralkodó minden törvényes megkötés nélkül szinte korlátlan számban hívhat regalistát. Az ellenzékből néhányan kompromisszumra hajlottak, de Wesselényi, hogy elvágja a nem sok sikert ígérő megosztódás lehetőségét, és hogy a közvélemény is tudomást szerezzen a tárgyalásokról, kőnyomdát vett, és elkezdte kiadni a beszédeket. A sajtószabadság eme tettleges érvényesítése láttán a lelkesedés tetőpontjára

hágott, de a királyi biztos feloszlatta a diétát, amit az uralkodó még akkor rendelt el, amikor még nem is tudhatta, hogy Kolozsvárt megjelent a „szabad sajtó" első és jó ideig utolsó terméke.

Mindenesetre az ellenzéket utóbb sok vád érte, hogy hajlíthatatlanságával ő provokálta ki a feloszlatást. Valójában az ellenzék nem is tehetett ekkor mást, mint amit tett, ha a jövőépítés lehetőségét nem akarta volna ő maga eltorlaszolni. A konfliktushelyzet egyre inkább áthidalhatatlan lett, és ez nemcsak abból fakadt, hogy a két fél a törvényesség fogalmát eltérő módon értelmezte, hanem abból is, hogy a kormányzat nem akart semmiféle engedményt tenni. Az uralkodó ugyan elismerte, hogy a gubernium törvénytelen — hiszen egy kivételtől eltekintve nincs egy választott tagja sem —, de természetesen olyan diétát akart, amely a legfelsőbb akaratnak vonakodás nélkül engedelmeskedik: megválasztja a sarkalatos tisztségekre a jelölteket, hogy közülük Bécsben döntsenek azokról, akik hivatalba kerülnek, majd előveszi az úrbér ügyét, és így a kormányzat parasztvédő szerepét játszhatja, miközben mereven elhatárolja magát a társadalmi reformtól.

Az ellenzék, bár elismerte, hogy a törvényhozó hatalom közös „a nép", illetve a nemzet akaratát képviselő törvényhozás és az uralkodó között, a diétának nagyobb súlyt követelt a rendi alkotmányosság érveivel élve. „Nagyon helytelenül neveznek bennünket liberálisoknak, nem ott állunk még mi, hogy liberálisok lehessünk; azt kell nekünk akarnunk, . . . hogy a fennálló törvény teljesüljön"[110] — mondta báró Kemény Dénes, az ellenzék legkiválóbb szónoka, aki minden ellenzéki törekvés igazolására azonnal megtalálta a megfelelő törvényt, és felülmúlhatatlan logikai okfejtéssel tudott érvelni. Idézett szavaival nemcsak a reformpolitika kibontakozásának elmaradását akarta indokolni, hanem el akarta hárítani azt a súlyos vádat, ami miatt a diéta feloszlatása állandóan fenyegetett. Az udvari körök ugyanis a liberalizmus, a népképviselet elvének alkalmazását látták abban, hogy az ellenzék a szavazattöbbség érvényesítésére törekedett, hogy a diétai tagokat igazolni akarta, és a nyilvánosság elé akarta bocsátani az elhangzott beszédeket. Ebben volt is sok igazság, abban viszont már nem, hogy az erdélyi ellenzéket egy Európát átfogó összeesküvés részének tartották. Metternich, az államkancellár Wesselényi Miklóst, aki az alkotmányos királyság híve volt, radikális összeesküvőnek tekintette. A kompromisszumra hajló id. Bethlen Jánosban és Szász Károlyban „a doktrinér-liberális párt" képviselőit látta, és őket még veszélyesebbnek tartotta; mint mondogatta: ez a párt „mérget használ ott, ahol a radikálisok puskaport és ólmot akarnak bevetni", és ráadásul megfoghatatlan, „kísérteties természetű".[111] Az események irányítá-

[110] Erdély nagyfejedelemség 1834-ik esztendőben május 26-kára Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett országgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár 1835. 210.

[111] Idézi: E. PFEFFERMANN, Baron Nikolaus Wesselényi und der Wiener Hof 1830—35. Wien 1923. (Diss.)

sában kulcsszerepet játszó államkancellár az erdélyi kérdést erővel akarta megoldani, rosszallotta azt is, ha Estei főherceg kisebb engedményeket javasolt. A kompromisszumkereső és általános tekintélynek örvendő liberálisokat arra akarta kényszeríteni, hogy vagy a kormányzat, vagy az ún. radikálisok mellé álljanak.

Ezután Metternich látványos megtorlással akart példát statuálni. A megyei, sőt országgyűlési élet több mint tucatnyi résztvevőjét bíróság elé idézték. Mindkét „testvérhazában" perbe fogták Wesselényit, amire már évek óta készültek, azért, hogy eltávolítsák a közéletből, nehogy visszatérhessen Pozsonyba. Ez a megtorló politika közfelháborodást keltett. Wesselényinek pedig éppen népszerűsége tetőpontján kellett évekre börtönbe mennie, akkor, amikor az egész ország arról beszélt, hogy az 1838-as pesti árvíz alatt milyen emberfeletti önfeláldozással mentette a bajba jutottakat. Az állam brutálisan beavatkozott az egyházak életébe is. Az uralkodó elutasította a református egyház demokratikusabb átszervezését célzó rendszabályokat, így a demokratikus törekvések csak az egyházmegyékben jelentkezhettek.

Feloszlatása ellenére az erdélyi diétának óriási erkölcsi hatása volt. Az önkény elleni jogos ellenállás tettét látta benne a hazai liberális közvélemény, és a pozsonyi diéta is tiltakozott a történtek miatt, Erdélyben pedig több főispán és kormányszéki tanácsos lemondott, és a nemesség zöme, de még azok is, akik hivatalban maradtak, ellenségesen figyelték, hogy Estei Ferdinánd miként próbálja az országot igazgatni.

1837-ben az új uralkodó, V. Ferdinánd új országgyűlést hívott össze a lojális szász városba, Nagyszebenbe. A kormányzat maga kezdeményezte a kompromisszumot, amit az ellenzék — amelynek most id. Bethlen János gróf és Kemény Dénes báró lett a vezére — nem utasított vissza. Mindkét fél — a királyi biztos az uralkodó nevében és a diéta — letette az esküt a *Diploma Leopoldinum*ra, s csak az keltett előzőleg nagyobb felzúdulást, hogy az írnok a *Diplomá*ból véletlenül kihagyott néhány szót. A rendi alkotmányosság gépezete lassan mozgásba jött. Jelölteket választottak az ún. sarkalatos hivatalokra (kancellár, gubernátor, kincstartó stb., a 8 guberniumi tanácsosi poszttal együtt összesen 17 tisztségre), és a jelölésnél az uralkodó gondosan ügyelt, hogy az ellenzéki ellenállással tartó, ún. mérsékelteknek is jusson a tisztségekből.

Némi aggodalomra adott okot, hogy — ha nem is nagyon lelkesen, de — Estei Ferdinánd is pályázott a gubernátori tisztségre. Bethlen János viszont elérte, hogy az ellenzék is inkább a konzervatív erdélyiekre szavazzon, és így a főherceg, ha csak hajszál híján is, de nem került be a jelöltek közé. Bosszút azért nem állt a szégyenért, már csak azért sem, mert Metternich kíméletlenül „leszidta", hogy főherceg létére hagyta magát választási versenybe sodorni. Ferdinánd a kudarcot sikernek feltüntetve mentegetőzött, de azért önmagán sem

tudott uralkodni, s távozása előtt kifakadt: „Inkább szeretnék Wesselényivel egy szobában, mint Bethlen Jánossal egy országban lakni."[112]

Egyelőre mindkét fél kerülte az ellentétek kiéleződését. Az ellenzék óvakodott attól, hogy bármiféle törvényjavaslattal álljon elő, az országos sérelmeket, a rendi alkotmányosság megsértését feltáró munkálatokat is csak az utolsó napokban terjesztették fel az uralkodóhoz. A kompromisszum lehetőséget teremtett az előrelépésre annál is inkább, mert a nyugodtabb légkörben a gyorsan fellendülő kulturális életben a nemzeti és társadalmi haladás eszméi már egyre inkább uralomra jutottak.

A MAGYAR KULTURÁLIS ÉLET A POLGÁRI-NEMZETI ÁTALAKULÁS SZOLGÁLATÁBAN

A reformkorban nemcsak az erdélyi magyar kulturális élet fellendülésének lehetünk tanúi, hanem annak is, milyen alapvetően módosult annak helye és jelentősége az összmagyar kulturális élet egészén belül. A polgári nemzetteremtést célzó erőfeszítések és a korszerű alkotmányos állam iránti igények törvényszerűen maguk után vonták a kulturális élet centralizációját, miközben „Erdély felfedezése" jegyében kiteljesedett a század elején már igen erősen jelentkező magyarországi érdeklődés „a kisebb testvér" iránt. A magyarországi kulturális élet teljesítményeinek láttán még úgy vélte a kolozsvári magyar sajtó, hogy „Erdélynek Magyarország körül kell forogni, vagyis más szóval, attól fényt és sugárt kölcsönözni".[113] Egy bő évtized múltán viszont azt hangsúlyozta, hogy „a magyar nemzeti élet s irodalom centruma illő s jogszerű, hogy nekünk is Budapest legyen; de az egész életének tökélyes kifejlése végett szükség, hogy a nagy terjű ország minden vidékein több centrumocska is támadjon és működjék; így merül fel és jön napfényre a nagy nemzeti test élete minden sajátosságaival, több oldalaival egyetemben; így lesz ... a sok sugárból nagy világosság".[114] Időközben a „főváros" és „a vidék" egymást éltető kapcsolatrendszerének működése már valóban eredményt hozott, és még többet ígért.

Az erdélyi magyar kulturális életnek a politikai agitációval párhuzamosan nőtt a tömegbázisa. Új erőként jelentkezett a diákifjúság, mely már a politikai életben is próbálgatta erejét, amikor 1831-ben Nagyenyeden a városkán átkísért lengyel foglyok mellett tüntetett, vagy 1834-ben Kolozsvár utcáin szembeszállt a katonasággal. A diétai fejleményeket lázas izgalommal figyelő diákok — Szentiváni Mihály fogalmazásában — hitvallásként írhatták a

[112] Kemény Zsigmond tanulmányai. (Kiadja GYULAI P.) II. Pest 1870. 105.
[113] Felszólítás. Nemzeti Társalkodó, 1830. június 5. 23. sz.
[114] Kolozsvári Napló. Erdélyi Híradó, 1843. február 17. 14. sz.

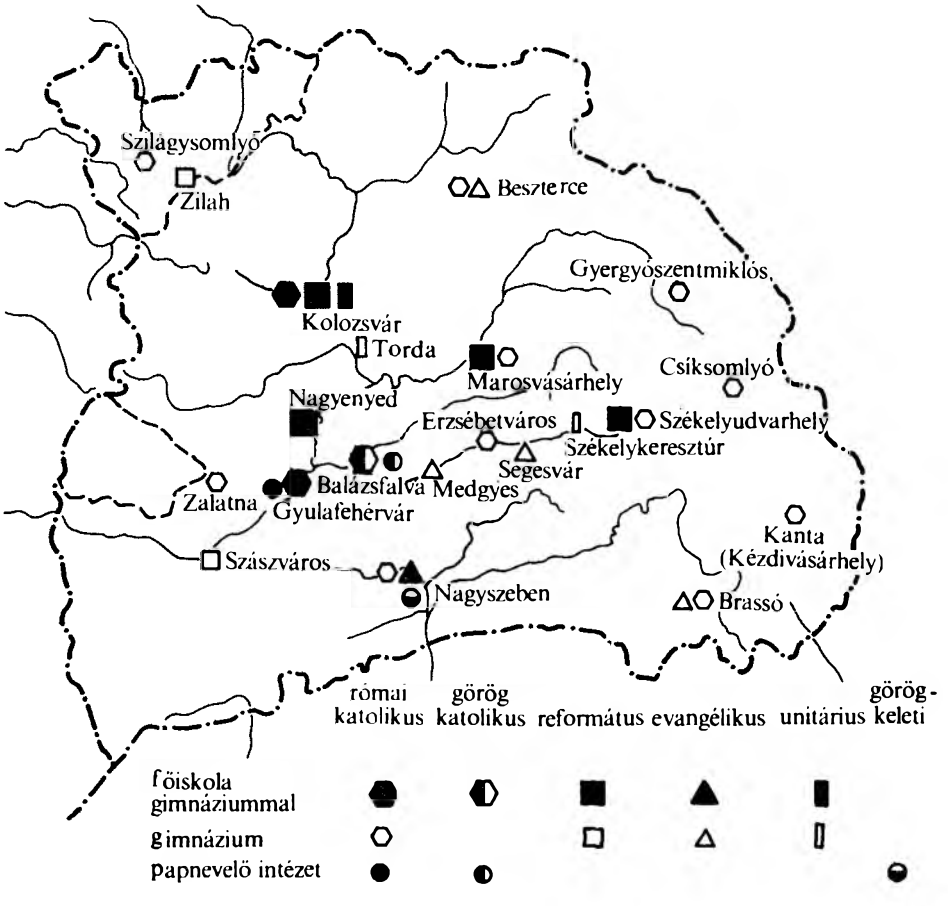

50. térkép. Közép- és főiskolák 1846-ban

pozsonyi országgyűlési ifjúságnak: „Óvjuk a szabadság és a nemzetiség reánk maradott ereklyéit, mint legszebb kincsünket, s vívjunk ki még többeket, rontsuk le az emberiség nyomorúságára mesterségesen kitalált közfalakat, zúzzuk szét a felekezetiség bilincseit."[115]

Ez az ifjúság sorsának jobbra fordulását a polgári-nemzeti átalakulástól várta. Amíg a kormányzat engedelmes alattvalókat akart nevelni, ahogy azt *Az alattvalók kötelességei* című, olykor unalomig magoltatott tankönyv előírta, ezek a romantikus olvasmányokon, antik auktorokon és korszerű államjogi és természetjogi tanulmányokon felnőtt ifjak viszont nemzetükért

[115] Az erdélyi ifjúság válasza. Kolozsvár, 1834. július 11. (Egykorú másolat.) OSzK Kézirattár. Quart. Hung. 10. 102.

élni-halni tudó, jogaikra és kötelességeikre büszke állampolgárokat kívántak, akiknek öntevékenységére épül majd az állam.

Az új embereszmény megvalósításának programszerű meggyőződésével hagyták el a várost, hírekkel, eszmékkel térve haza falujukba. Elsősorban nekik, meg az új idők szavára figyelő falusi papnak, tanítónak köszönhető, hogy a városi kaszinómozgalommal párhuzamosan falusi olvasótársasági mozgalom kezdett kibontakozni, amit nem egy esetben a megye vagy egy-egy tekintélyesebb nemesi birtokos is támogatott. Országos szinten pedig a Kolozsvári Kaszinó pártfogásával indított népfelvilágosító lap, a *Vasárnapi Újság* nyújtott erkölcsi támogatást, olyanformán, hogy szerkesztője, Brassai Sámuel unitárius kollégiumi professzor rendszeresen tudósított ezek tevékenységéről és a tanítók sikeres korszerű iskoláztatást célzó erőfeszítéseiről. A kollégiumi önképzőkörökkel pedig olyan együttműködés kezdett kialakulni, hogy a falusi olvasótársaság népdalok, népszokások leírását ígérte, s cserébe könyveket, folyóiratokat kért.

A gubernium igyekezett is betiltani vagy korlátozni mind a kollégiumi önképzőkörök, mind a falusi olvasótársaságok tevékenységét. 1835-ben Szász Károly ellen indítottak kivizsgálást, és közben az ifjúságot is igyekeztek megfélemlíteni. 1840-ben, hogy példát statuáljanak, a nagyenyedi diákok Ébredő Társaság nevű csoportosulásának valamennyi tagját megbüntették, és egyet ki is csaptak. A nagyszebeni főhadiparancsnok a protestáns kollégiumokban a határőrség fegyelmét állandóan bomlasztó összeesküvések fészkeit látta. Nem sokkal ez után az enyedi 1840-i, ún. „jakobinus per" után néhány csíki székely határőrkadétot vettek őrizetbe, mert magyar olvasótársaságot szerveztek. S jóllehet a katonai vizsgáló bizottság a magyar nyelvművelés jogosságát elismerte, a megtorlást mégis indokoltnak tartotta, mert a társaságban két lázadó szellemű őrmester is benne volt, akik az ellenzék székely egyenlőségét hirdető törekvésein úgy felbuzdultak, hogy körlevelet állítottak össze, amelyben az őrmestereket az ellenzékiek támogatására hívták fel. Az ellenzéki roham letörésével a fiatalok visszaszorultak a kollégiumok falai közé, működési területnek csak az évtized elején alapított olvasótársaságaik, önképzőköreik maradtak, amelyek valóságos irodalmi műhelyek lettek, ahol az írás, vagy inkább az írói szárnypróbálgatás nemzeti kötelességszámba ment, s a kor irodalmi életének divatját követve termésük legjavát kéziratos és nyomtatott zsebkönyvekben tették közzé.

1839-ben a kolozsvári unitárius kollégium diákjainak *Remény* című zsebkönyvét az új erdélyi magyar költészet nyitányaként üdvözölte Toldy Ferenc, az erdélyiekkel szoros kapcsolatokat ápoló egyik legtekintélyesebb pesti irodalmi kritikus. Míg a református kollégiumok verselői többnyire a rendi patriotizmus eszmevilágából és retorikájából kölcsönöztek, s hol lemondóan, hol harcos optimizmussal írtak a múlt nagyságáról, nem is beszélve a későbbi szenvelgő stílusgyakorlatokról, az unitáriusok inkább a

népéletből merítettek. A több tucatnyi kollégiumi verselőből két igazi tehetség került ki: Kriza János és Szentiváni Mihály.

Fellépésükig a népdal alakjait gyakran felcicomázott játékszerként szerepeltették, ők viszont dalaikat a mindennapi gondoktól gyötört jobbágy, zsellér vagy háborúba vitt székely katona ajkára adták. Ez a néppel való érzelmi összeforrottság s a társadalmi egyenlőség igényének átélése Petőfi Sándornak az 1840-es évek második felében kiteljesedő forradalmi plebejus költészete felé mutatott. Igaz, a kor erdélyi költészetéből hiányzik Wesselényi Miklós lázító agitátori hangja is, de a székely felkelések emlékét a zsarnokság elleni lázadás jogos tetteként idézték. A liberális reform hívei voltak, de a kor egyik hangadó kritikusa mégis joggal látta Kriza költészetében a magyar népies költészet fejlődésének addig elért egyik csúcsát, mert „Krizát végre a demokratiai állásponton találjuk; ő már felszabadító népevangéliumról szól, hogy a szegény magyar paraszt gyereknek is legyen hazája".[116] S még inkább érvényes ez a megállapítás Szentiványira, akinek dala valósággal himnusza lett a székely népnek:

Te zsellér vagy, én meg székel,
De egünkön egy nap jő fel.
Egy eső hull a földünkre,
Mért lennék hát különb, mint Te?

Az érdekegyesítő politikát szolgáló reformer szólaltatta igy meg a szabad székelyt. (Ez már egy-egy megrázkódtatás alkalmával addig is a jobbágyokkal és a zsellérekkel akart szövetkezni, ahogy például 1809-ben is a közös szabadság kivívására szólította őket.) A költő tiltakozott igy a falu világára nyomasztóan ható rendi gőg megnyilvánulásai ellen.

Az érdekegyesítést hatékonyan szolgálta a kor legnépszerűbb irodalmi-publicisztikai műfaja, az útleírás, a szociográfia érzékenységével tárva fel a társadalom mély ellentmondásait. (A legsikerültebb a huszonéves Kőváry Lászlónak 1841-ben a *Székelyhon*ról írt könyvecskéje.) Az ifjúság irodalmi és publicisztikai tevékenységével kiteljesítette Wesselényi Miklós kezdeményezését, a lassan érő társadalmi reform jegyében pedig a székelyföldi magyarság nemzeti törekvései elválaszthatatlanul összefonódtak a magyar nemzeti mozgalommal.

1842-ben ugyancsak Kőváry, annak hangoztatásával, hogy „nem irtózunk jobban észak kardjától, mint nyugot kalmár irányú irodalmától", a „nemzetiség és alkotmány" eszméinek elkötelezett ifjúsági szépirodalmi folyóiratot akart indítani.[117] De ez a kezdeményezés, úgy látszik, aztán az energiák megcsappanása és a részvétlenség miatt torzóban maradt.

[116] Szontagh Gusztáv pályázatbirálati véleménye. Kisfaludy Társaság évlapjai III. 1842. 58.
[117] Kőváry László nyomtatott előfizetési felhivása.

Pest-Buda irodalmi életének ragyogása nyilván elvonta az olvasóközönség figyelmét az ottani kezdeményezésekről, és néhány tollforgatónak elvehette a kedvét a további munkától. Például Krizáét, aki a népdalok gyűjtésével akart új, nagyszabású munkába fogni, de előfizetési felhívásai visszhang nélkül maradtak, és terve megvalósítását egyelőre el kellett halasztania. A „fővárosi" irodalmi élet és az érvényesülés lehetőségei viszont már egyre kevésbé kárhoztattak átütő tehetségeket magányos küszködésre, és a pesti siker meghozta a kolozsvárit is.

Jósika Miklós például csak két kisebb politikai publicisztikai írást *(Vázolatok, Irány)* adott ki Kolozsvárt, utána — mit sem törődve azzal a figyelmeztetéssel, hogy arisztokratának nem való a tollforgatás —, 1836-ban egyenesen pesti kiadóhoz küldte *Abafi* című regényét, amelyben a korabeli kritika a magyar regény születését ünnepelte. A naplószerű vallomásokban gazdag regény cselekményét a 17. századba helyezte Jósika, de főhőse kortárs európai jelenség, akit a század gyermekének betegsége, az unalom és az élevezethajhászás gyötört, s mihelyt ettől megszabadult, a szerelemben megtisztult igazi romantikus hős lett. Az erkölcsi megtisztulásnak ezt az útját jó néhány ellenzéki politikus megjárta. Jósika kora legnépszerűbb regényírója lett. Walter Scott eszközeivel és módszereivel élve, igazi tollforgatóként egymás után ontotta történelmi regényeit, melyek legjobbjai erdélyi tárgyúak. Életművének minden kutatója egyetért abban, hogy erdélyisége valósággal predesztinálta őt erre, hiszen a kisebb „magyar haza" a romantikus tettek és a szabadság hazájaként élt az egész magyar közvéleményben, s a romantikus cselekményhez aligha lehetett volna illőbb színteret találni, mint Erdélyben, amelynek jelene is — Nyugat felől nézve — oly sok vonatkozásban maga volt az értékőrző múlt. A hazai állapotokkal és hagyományokkal szemben oly kritikus Széchenyi István szerint is „Erdély tartá fenn eddig nemzetiségünk szellemét leginkább; Erdély Hölgye nem szégyenlette Magyar létét, Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemei által eredetünk sajátosságit; és annyi visszaemlékezetek varázsolnak minden hű Magyart; ki korcs lenni nem tud".[118]

Nemcsak egy-egy gyors kezdeményezéssel hoztak alapvetően újat az erdélyiek, hanem azzal is, ahogy a kor sokakat gyötrő kérdéseit — erkölcs és hatalom, cél és eszköz, feladat és szerep összefüggéseit — az irodalmi mű öntörvényű világában hőseik sorsán és lelki életén keresztül megvilágították. Az 1830-as évek megtorlásainak légkörében és erdélyi diétai tapasztalatai birtokában írta Teleki László (aki már inkább magyarországi politikusnak számított) *Kegyencz* című drámáját, amelyben arra az erkölcsi dilemmára keresett választ, hogy a legfőbb világi hatalommal szemben lehet-e, és milyen

[118] Széchenyi levele gróf Teleki Domokosnak, a marosvásárhelyi kaszinó igazgatójának (Pest, 1835. augusztus 22. MTAK Kézirattár, K 210). 145.

áron az Igazságot érvényesíteni. A mű főhőse, az előkelő római szenátor a császár megölésével áll bosszút az őt ért megaláztatásokért, hogy aztán tettének maga is áldozata legyen. Amíg Telekit elsősorban a jogos bosszú határainak kimérése foglalkoztatta, Kemény Zsigmond, aki az erdélyi politikai élethez szorosabban kötődött (és csak a negyvenes évek derekán kezdett cikkezni a fővárosi sajtóban), jobban érezve és mélyebben átélve a hatalomnak való kiszolgáltatottság fonákságait, a hatalom kiszolgálásának tragikumát boncolgatta. A lélekrajz árnyaltságával kitűnő, 1847-ben megjelent *Gyulai Pál* című regényében a tudós és jóra törekvő címadó főhős éppen a hatalomnak, a torz lelkű zsarnok Báthori Zsigmondnak tisztátalan eszközökkel való kiszolgálása miatt esik áldozatul. A végzet elháríthatóságát sugalló író kora és elvbarátai baljós sejtelmeinek és szorongásainak adott hangot a demagóg propagandával feltüzelt éretlen tömegek mozgolódásainak elemzésében is.

Amíg a fiatal báró Kemény Zsigmondot inkább az utókor fedezte fel, a közönség kegye gyorsan felkarolta, aztán el is ejtette Czakó Zsigmondot, romantikus rémdrámák szerzőjét, aki bátor társadalomkritikájával és a világmegvető lázongó hangulat megelevenítésével a fiatal nemzedék legjobbjainak is kivívta elismerését, olyannyira, hogy öngyilkosságát követően Petőfi és Arany írtak hozzá búcsúverset.

A magyar írók mozgása „a főváros" és „a vidék" között kettős irányú volt. Ha ennek eredményeképpen már olyan országos jelentőségű vállalkozásra, mint Döbrentei Gábor *Erdélyi Múzeum* címmel 1814-ben indított — s öt esztendőt megélt — folyóirata, nem is került sor, azért a jobbágyfiúból kézművessé, majd kora egyik legradikálisabb társadalomkritikusává, aztán politikusává váló Táncsics Mihály Kolozsvárt a gróf Teleki család nevelőjeként egy ideig otthonra talált és alkothatott. A még elnéző és engedékeny cenzúra mellett kiadhatott néhányat a budai cenzúra által elutasított munkáiból is, amíg a *Pazardi* című könyve túlságosan fel nem hívta magára a figyelmet. Mert az már sok volt, ahogy a könyv címoldal előtti karikatúráján „egy bajusztalan pápaszemes német ... a Corpus Jurisra ibrikált".[119] Mindenesetre Táncsics erdélyi tevékenysége azért nem elszigetelt jelenség, még jó néhány, a szűkebb értelemben vett Magyarországon született alkotó fog Erdélyben otthont találni, hogy munkásságával az együtt élő népek javát és közeledését szolgálja.

A politika és az irodalom iránti érdeklődésben a könyvkiadás szép nyereséget hozó vállalkozássá lett, és javuló színvonalával csak tovább erősítette a napjainkig tartó olvasási szokásokat. (Az 1820-as évek végén a Magyarországról jött kiváló agrár szakíró, Pethe Ferenc azonban hiába indított lapot és adott ki néhány szakmunkát, megélhetési gondjai miatt

[119] TÁNCSICS M., Életpályám (Vál., bev. CSETRI E.). Kolozsvár 1971. 91.

kénytelen lett kocsmát bérelni.) 1830 után már 500—1000 között mozgott a kolozsvári liberális sajtó előfizetőinek száma.

A legkeresettebb nyomdatermék még mindig a naptár volt. Így amíg a hirtelen oly nagy és meglepő sikerre szert tevő Bölöni Farkas amerikai útibeszámolója csak kétezer példányban jelent meg, az *Erdélyi Magyar Kalendárium* hatezerben. A *Biblia* pedig egyre inkább jelkép lett. Az 1786-ban született Zeyk János író némi pironkodással vallotta meg, hogy amíg nagyapja tizenhatszor, apja négyszer, ő bizony csak egyszer olvasta, miközben 1500 könyvet gyűjtött össze. A nőket is magával ragadó — egykorú német kifejezéssel — „olvasási láz" országszerte hatott. A kolozsvári katolikus líceum jogtanára, Récsi Emil a *Francia Regénycsarnok* sorozatával vált népszerűvé. Szilágyi Ferenc, református kollégiumi tanár pedig az első magyar gyermeklap kiadásával kísérletezett. A marosvásárhelyi könyvtárak olvasóinak száma jelezte, hogy az aktív lakosságnak egyharmada igényelt könyvet. Bár Köpe János, a brassói német lutheránus gimnázium magyar nyelvtanára egyelőre csak néhány szám kiadásáig tudta vinni a helyi magyar sajtót, *Polgári és pórkönyvtár* címmel 1500 példányos sorozatot tudott indítani.

Az erdélyi magyar könyvkiadás központja, Kolozsvár 1844-ben már a harmadik helyet foglalta el az egész történeti Magyarország könyvkiadásának versenyében, mert amíg Pest-Budán 260 nyomdatermék látott napvilágot, Pozsonyban 31, Kolozsvárt 22. Utána már mind 10 alatti számokkal képviseltették magukat a kisebb városok, bár Brassóban volt olyan év, hogy az erdélyi három nyelven évente tucatnyi könyv jelent meg, az 1840-nel kezdődő évtizedben 100 német mellett 20 magyar. A marosvásárhelyi kollégium nyomdájából 1830-tól 1847-ig 180 kiadvány került ki. Nagyenyeden is olykor évente legalább 10 könyv és alkalmi írás jelent meg. Csíksomlyón 1830 és 1844 között 30 imádságos- és tankönyvet adtak ki, többet, mint az egész 18. században.

A vidékiesség nyomasztó árnya igazában csak a divatlapkiadás lehetőségére borult rá. Ez a „főváros" íratlan privilégiuma maradt. Petrichevich Horváth Lázár, amikor látta, hogy a Kolozsvárt 1836-ban kiadott, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című — ha nem is jól sikerült, de a maga nemében eredeti — társadalmi regényével nem sok sikert arat, Pestre ment, hogy ott hódítsa meg a főúri szalonokat. 1843-ban megindított *Honderű* című divatlapjával, melyben az arisztokrácia magyarosodásának elősegítését tűzte ki célul, nagy népszerűségre is tett szert, amíg segédszerkesztői a lapot nem tették az irodalmi és politikai reakció egyik szócsövévé.

Az erdélyi diáktársaságokból egyenesen Pestre vezetett a bukaresti születésű Sükei Károly útja, hogy ő is „a fiatalság küldetését" hirdesse az *Életképek*ben. Ennek a plebejus demokrata magatartás kialakítását célzó folyóiratnak a hasábjain hívta a dési református lelkész költő, Medgyes Lajos Petőfit Erdélybe, mert „tiszta és szeplőtelen magyarságot egyedül a Székelyföldön"

talál, lesse el „a népet vallásos szertartásainál, házi körében lakomái alatt, tánczvigalmai között", hiszen — mint annyian hangsúlyozták már — „a költészetnek el kell hatni a nép legalsó s legmíveletlenebb osztályához is", miközben „a nép belső szellemét vagyunk kötelesek kifürkészni s emelni a művészet világába".[120]

A pesti divatlapok — és nem Kőváry kezdeményezése — hoztak lehetőséget „az erdélyi fiatalságnak" arra, hogy „lelkét kiöntse". Azt a társas életet vették nagyító alá, amelyet nemzeti, hagyományőrző jellege miatt Magyarországon általában olyan pozitívan értékeltek, ahogy maga Széchenyi is. A sok társadalmi előítélet, a kisvárosi és falusi rátartiság is a fővárosból kapta meg a magáét, azoktól a tudósítóktól, akik a nevettetve bosszantás eszközeivel törekedtek a polgári társas élet nemzeti jellegének erősítésére. Az új nemzeti kohéziót jelképező körtánc térhódítását például farsangról farsangra követték. A társadalmi viselkedésformák mechanizmusából is sok mindent elárul az, hogy amikor Kolozsvárt az arisztokrata körök végre felkarolták a nemzeti körtáncot, a polgári farsangon csak azért is az addig arisztokraták által kedvelt, de már elejtett française-t járták. Désen már nem sikerült „a francia", mire a szegény nemeseket lenéző rátarti polgárok a helyi zenekart elzavarták, és az ezermesterkedéséről híres rettegi gróf muzsikusait fogadták fel, hogy aztán a körtáncban „a két osztály" egymáshoz kezdjen „simulni". Nagyenyeden pedig a körtánc megtanulása oda vezetett, hogy senkinek sem kellett többé „avas krónikából olvasni, vagy nagyapjától hallani, hogy volt idő, mikor a magyarok magyart táncoltak".[121] Aztán ahogy a negyvenes évek második felének közéletében háttérbe szorulnak a liberálisok, eltűnik a tréfálkozó kedv is, s a fiatal Gyulai Pál komorabban int a társas életnek a nemzeti hivatástudatot szolgáló szerepére.

A magyar kulturális és politikai élet fellendülése és egységesülése frissítette fel a színházi életet. Kolozsvárt színházi zsebkönyveket is sikerült kiadni. De a kritikusok a helyi színműírás ma már ismeretlen művelőinek darabjait ugyancsak a pesti divatlapokban csipkedték meg. Így a jó öreg táblabíró, Zeyk János „pityergő asszonyhősét", Dekebált, amiért párizsi, pesti arszlán módjára adta elő mondókáját, amíg a telt ház ki nem fütyülte.[122] De azért mindenki tudta, hogy Kolozsvárt épült fel az első magyar színházépület, és nemcsak az országos hírű Dérynének adott sokáig otthont, hanem 1834-ben — Kassa után másodszor — bemutatták a *Bánk bán*t is, amíg aztán évek múlva — már a pesti színpadról — diadalútjára indulhatott.

Az országjáró társulatok a kor népszerű darabjaival — Szigligeti Ede népszínműveivel, Shakespeare drámáival, Bellini és Rossini operáival —

[120] MEDGYES L., Petőfi Sándornak (Életképek 1846. II. 562).
[121] Regélő. Pesti Divatlap, 1843. I. 18. sz.
[122] Regélő. Pesti Divatlap, 1843. I. 34. sz.

Erdély valamennyi kisebb-nagyobb városában megfordultak, s ha kellett, egy hónap alatt tucatnál is több darabot adtak. Akadt olyan erdélyi társulat is, mely látva a román közönség érdeklődését, Brassóban és Balázsfalván is fellépett, méghozzá románul játszva, sőt Bukarestben is próbálkozott.

Ha igazi zeneszerző egyéniség korszakunkban nem is született, a zenei kultúra magas színvonalat ért el. A kollégiumok énekkarai a zenei élet egyik fontos tömegbázisát teremtették meg (igaz, a kollégiumi zenekultúrának olyan vadhajtásai is voltak, mint az olyan tömegdalok, melyekkel például Estei főherceget köszöntötték). Kolozsvárt már az 1810-es évektől működött konzervatórium, melyet az 1830-as években a Bécsben tanult Ruzitska György radikálisan újjászervezett. Zenekarában és hangversenyein Haydnt, Mozartot, Beethovent együtt játszottak polgárok és arisztokraták. Liszt Ferenc pedig értő és lelkes közönségre talált romantikus darabjaival a kisebb-nagyobb erdélyi városokban.

A romantika múltkultusza rányomta bélyegét a családi életre is. A réginek a varázsa járult hozzá az otthont oly bensőségessé tevő karácsonyfa elterjedéséhez, mely Bécsből került Erdélybe, először talán Nagyszebenbe, hogy aztán Kolozsvárt már úgy tudják: „hajdankorunk szent adománya".[123]

A festészet viszont mégsem a történelemből merítve szolgálta a polgári átalakulás ügyét. A festők — általában rajziskolai tanárok — főleg képírók voltak, mint Simó Ferenc, Sikó Miklós, Magyari Lajos, Szabó János. A politikai élet megélénkülése nyomán egyre-másra készíthették litográfiáikat a népszerű közéleti férfiakról. Az utazás és útleírás divatjával a tájképfestészet (illetve litográfia) is lendületet vett. Az igazi alkotó tehetségek viszont elhagyták Erdélyt. Szathmáry Pap Károly, alighogy az *Erdély képekben* című könyv illusztrálásával bemutatkozott, Bukarestbe települt, hogy a Kelet színes világából annyi vonzó részletet örökítsen meg akvarelljeivel. Barabás Miklós, aki autodidakta erőfeszítései után a nagyszebeni Franz Neuhausernél igyekezett ellesni a mesterség fogásait, rövidebb bukaresti út és hosszabb kolozsvári működés után Pesten lett a kor legnépszerűbb művésze erdélyi életképeivel és főleg portréival.

Kiváló egyéniségek munkálkodása és a művelődési igények szintjének emelkedése együttesen adott új színt a reformkori erdélyi tudományosságnak. A Magyar Tudományos Akadémia felbecsülhetetlenül sokat tett a tudományművelők egyéni elszigeteltségének feloldása érdekében. 1832-ben 70 tagja közül 9 volt erdélyi, 1847-ben 170 közül 22. Viszont hiába ajánlották fel a negyvenes években Kemény József és Sámuel oklevél- és ásványgyűjteményeiket egy erdélyi múzeum alapítására, a politikai viszálykodások meghiúsították a nemes szándékot, és így a következő évtizedre maradt az erdélyi magyar művelődésben majd oly eredményes Erdélyi Múzeum Egyesület megalapítása.

[123] [Kővári L.], A karácsonyfáról. Erdélyi Naptár, 1855. 57.

Egyelőre csak a közép- és felsőfokú iskolahálózat volt a tudományművelés bázisa. Az 1840-es évek derekán már 12 római katolikus gimnázium működött, reájuk épült a kolozsvári líceum, melynek jogi kurzusai után a marosvásárhelyi Királyi Táblára ment gyakornokoskodni az, aki ügyvédi oklevelet akart, és emellett ide lehetett jönni a négy református és a kolozsvári unitárius kollégiumból is. Amíg Gyulafehérvárt külön római katolikus teológia működött (melynek fejlett belső kulturális életéről a pesti *Religio* is rendszeresen tudósított), a protestánsok kollégiumaik teológiai osztályaiban képezték a lelkészeket. A hazai főiskolák színvonala biztosította a külföldi egyetemjárás lehetőségét, melyet a metternichi rendszer az 1820-as években igyekezett Bécsre korlátozni, amikor aztán újra megnyíltak a határok, Berlin lett a magyar diákok úticélja. A berlini egyetem mintájára akartak 1843-ban Szász Károly és társai Nagyenyeden magyar egyetemet állítani, miután egy évvel ezelőtt pályázatot írtak ki rá. De ha nem is sikerült még életre hívni az egyetemet, azért jó néhány tanár egyetemi színvonalat biztosított, akkor is, ha az erdélyi tudományosság fő alakját és napszámosát: a tanárt, a viszonyok mostohasága és a sokrétű igények kihívása polihisztor jellegű sokoldalúságra kényszerítette; a tudományos munka és elemi iskolai tankönyvek írása mellett olyan mellékfoglalatosságokra, mint lapszerkesztés és cenzorkodás, selyemhernyó-tenyésztés vagy éppen kevesebb fát fogyasztó kályha vagy téglavetőgép tervezése és készítése.

Az elmélyült alkotás feltételeinek hiánya miatt is jogosan hangzott Nagy Ferencnek, a zilahi, majd a kolozsvári kollégium tanárának a kor legfontosabb társadalomtudományára, a filozófiára vonatkozó, de a vele összefonódó állam- és jogtudományokra is részben vonatkoztatható önkritikus kérdése: „Van-e nekünk Philosophiánk azon értelembe, melybe azt a görög, német, vagy még az angol s végről a francia is mondhatja. Van-e valami érdemünk e részben. Hisz a legjobbakat se véve a reformatio utáni századokba elébb Cartesianusok, aztán Wolfianus később Kantiano-Krugianusok, végre Hegelianus a magyar bölcselmi tanai majd mindenike." Valóban „szolgai utánzók serege"[124] lettek volna ezek a tanárok, mint Nagy Ferenc hangoztatta? Nem, inkább az európai gondolkodás közvetítői és harcosai, akik a hazai igényeknek megfelelően olykor nagyon is alkotó módon munkálkodtak. De talán még a kolozsvári líceum természetjogtanárának, Bánó Istvánnak a rendszer szájíze szerint összemásolt tankönyvei is áttételesen hoztak valamit az európai gondolkodás vívmányaiból. A bürokratikus abszolutizmus egykor még korszerű államtudományának tételeit vulgarizáló kézikönyveknek pedig érvényesült az a jótékony hatása, hogy ideológiai laposságukkal erősítették a diákság áhítozását az újra és a korszerűre. Bécsben némi aggodalommal

[124] Nagy Ferenc levele Szilágyi Ferencnek. Kolozsvár, 1864. október 8. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. G 131/a. V.

figyelték, hogy katolikus diákok a református és unitárius kollégiumokba igyekeztek, melyek tanárai — bár sok könyvet adtak nyomdába — inkább kéziratból tanítottak, hogy kerüljék a cenzúra okozta megpróbáltatásokat. Amikor Köteles Sámuel, aki a kantiánus filozófia meggyökereztetésével gyakorolt maradandó hatást, latin nyelvű természetjogi kézikönyvet akart kiadni, a bécsi cenzor észrevételeit maga Metternich azzal toldotta meg, hogy a „liberalizmusnak és a modern világbölcsességnek az államra veszélyes szüleményeit" is képviseli a nagyenyedi tanár, aki aztán hiába javítgatta kiadásra kéziratát.[125] Filozófiai antropológiáját viszont halála után, 1839-ben a pesti Akadémia adta ki, és a kortársak méltán tisztelték Kötelesben az új irányokat kereső magyar filozófiai gondolkodás egyik nagyszabású alakját. Az erdélyi tanárok általában megmaradtak a kantiánus ihletésű gondolkodásnál. Néhányan viszont megpróbálták ötvözni a hegelianizmussal, mint Székely Mózes, az unitárius kollégium tanára, aki az 1840-es évek elején kiadott *Gondolkodástan*ában, majd *Észtan*ában Hegelre hivatkozva az emberi megismerés új lehetőségeit és az emberi szabadság érvényesítésének új távlatait próbálta jelezni.

A liberális politikai törekvések mozgatója és tétje: az emberi méltóság követelményének érvényesítése jogi (szak-) kérdésként jelentkezett. A cenzúra miatt azonban csak az élő joggyakorlatot tárgyaló (és államjogi kérdéseket nem feszegető) kézikönyvek láthattak napvilágot, melyek közül kimagaslik a román származású kolozsvári líceumi tanárnak, Vajda Lászlónak 1830-ban megjelent többkötetes polgárjoga. Sebestyén Gergely, kolozsvári líceumi és Dósa Elek, marosvásárhelyi kollégiumi jogtanár — kordokumentum jellegű — összefoglaló, közjogi kérdéseket is tárgyaló művei viszont kéziratban maradtak. Jogtudománynak és politikának az egykorú szemléletben és gyakorlatban megvalósuló egysége Szász Károly tevékenységében érte el a legmagasabb szintet. Büntetőjogi, perjogi és magánjogi előadásai kéziratban tanúskodnak szerzőjük európai horizontokra figyelő és korának szemléletével lépést tartó gondolkozásáról. A szokásszerű jogi képződményekre szervesen építkező jogalkotás és politika szükségességét annak hirdetésével képviselte, hogy „az igazság és igazságtalanság között a természeti józan ész magában is különbséget teszen, s igazságosnak állítja mindazt, ami ha közönséges törvényül szolgálna, az emberiséget rendeltetése felé előmozdítaná".[126] Pesti akadémiai székfoglalójának — amelyben úttörő módon érvelt a bírói függetlenség mellett — önálló közlését a budai cenzor tiltotta meg.

A politikai publicisztikának a polgári átalakulást megalapozó, elősegítő jogi szakirodalom szerepét is kellett pótolnia. Itt vetették fel Szász, Bölöni,

[125] Idézi: Miskolczy A., Metternich, a filozófus Köteles Sámuel ellen (Confessio, 1981. 2. sz. 49).

[126] Szász K., Erdély polgári törvényeinek tudománya. OSzK Kézirattár Oct. Hung. 1059. 81.

Wesselényi, majd a következő nemzedék képviselőiként Szentiváni Mihály és Kemény Zsigmond az igazságszolgáltatás reformját, elválasztását a közigazgatástól, a büntetési rendszer korszerűsítését, szellemének és gyakorlatának megváltoztatását. A törvényhozók számára igyekeztek olyan területeket kijelölni, melyeken a magyarországi diétákon sikerült előrelépni. Az erdélyi politikai élet erőviszonyai azonban — látni fogjuk — úgy alakultak, hogy a diétai tárgyalásra szánt nagyszabású munkálatok nyilvánosságra sem kerülhettek. Így aztán nem lehetett nyilvános vita tárgya az, hogy az európai jogviszonyokhoz igazodni akaró Horváth István 1845-ben írt, több vaskos kötetre rúgó *Véleménye az erdélyi polgári törvénykezés tárgyában* mennyire tudta felvázolni azt, „hogy az egyetemes kifejlődés nagy munkájában résztvevőleg, körülményeinkhez képest, a leghelyesebbet tegyük".[127]

A történettudomány most, miközben rendkívül szorosan kapcsolódott a közéleti törekvésekhez, önálló tudománnyá kezdett válni. Az alkotmányosság, a jobbágyság, az unió kérdésében csak óriási történeti műveltség birtokában lehetett komoly véleményt nyilvánítani, ugyanakkor új igények is születtek. Ezek vonzásában a nemzeti múlt lényeges mozzanatait az egyetemes fejlődés fő vonalaival próbálták összekapcsolni. Kemény Zsigmond már a megelőző évtizedek korkívánatának tartotta a nemzeti büszkeségből és dicsvágyból fakadó nemzeti eredetkutatást, jól látva azt is, hogy ha a „hírszomj kielégítését" nem biztosítja „a jelen, megadja a múlt: a történészet midőn teheti; különben a hagyományok és mondák". Méltán volt büszke arra, hogy az 1842-ben elhalálozott Kőrösi Csoma Sándor a tibeti—angol szótár és a „buddhistai nagybecsű iratok" közzétételével világhírnevet szerzett, de azért sajnálta, hogy Kőrösinek nem sikerült elérni kitűzött célját: a magyarok eredetének tisztázását, „mert általa ... az ázsiai népek vándorlásairól remélhettünk sokoldalú fölvilágosítást".[128] Az a Wesselényi pedig, aki a *Balítéletekről*ben a magyar jobbágyság intézményének történetét is felvázolta, az 1840-es években európai összehasonlító parasztságtörténetre szeretett volna akadémiai pályázatot kiírni. A mai olvasót is csak lenyűgözheti, hogy a liberális politikai publicisztika milyen higgadt és reális oknyomozó szemlélettel tárta fel a jelenkora törekvéseihez vezető szálakat; például Wesselényi *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című, 1843-ban megjelent művében a nagy francia forradalom és a kelet-európai nemzeti mozgalmak összefüggéseit vagy Kemény Zsigmond cikkeiben a reformációtól a liberalizmusig haladó vonulatokat.

A történetírásnak azonban egyelőre elsősorban a rendszeres forrásgyűjtés gondjaival kellett birkóznia. Kemény József és Nagyajtai Kovács István

[127] HORVÁTH I., Véleménye az erdélyi polgári törvénykezés tárgyában. II. 172. OL, Cista Diplomatica, Diaetalia, 121. cs.

[128] KEMÉNY ZS., Necrolog. Kőrösi Csoma Sándor. Erdélyi Híradó, 1842. július 22. 58. sz.

Erdélyország Történetei Tára című, középkori okleveleket és 16—17. századi elbeszélő forrásokat közlő műve elismert úttörő vállalkozásként került be tudománytörténetünkbe. Teleki József, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és 1842-től Erdély gubernátora 1843-ra elkészítette első változatát az 1850-es években kiadott *Hunyadiak kora Magyarországon* című monumentális művének, minek alapján az értő kritikus őt az európai nagy történetírók sorába állíthatta. A szaktudományosság és önismeret elengedhetetlen követelményének tettek eleget a kisebb jelentőségű cikkek és vállalkozások. Például Aranyrákosi Székely Sándoré, aki a hazai és talán az egyre erősebb angliai érdeklődés vonzásában írta az erdélyi unitárius vallás történetéről az első nagyobb szabású, honi nyomtatásban is megjelent egyháztörténeti munkát. Az egyetemes történeti tájékozódás horizontján mozogtak Szilágyi Ferencnek először a nagy sikerű *Klio* című évkönyvekben közölt cikkei, amíg nem uralkodott el rajtuk a mindent ellaposító, kisszerű konzervatív szemlélet.

A kor tekintélyes történelembúvárai előtt világos célként szerepelt Erdély majdani történetének összeállítása. Az adatok hiányában még statisztikai kézikönyv összeállítására sem mertek vállalkozni. Így némi bosszankodással is vették tudomásul, hogy a fiatal Kőváry László, engedve a kiadó unszolásának, ha nekik nem is, de a mai olvasó számára annál élvezetesebb könyvet írt, melyet azért tarthatunk korszerűnek, mert sok kortársától eltérően nem hamis adatszerűségeket idéz nyakra-főre, hanem valószínűségekkel érzékeltette a fontosabb jellemzők nagyságrendjét (termőföldek kiterjedését, gabonafogyasztás nagyságát), feltehetően nagyon is tudatában annak, amit 2 év múlva a harctérről írt: a statisztikai „hivatal segélye nélkül napjaink története csak folytatása lesz historiánk régi modorának, hol meg lesz írva, mi történt a harctéren, de az átalakulás belélete kísérve nem lesz".[129] Kőváry vállalkozása — akárcsak tankönyvei: *Györke Erdélyt utazza, Kálmánka űrismét tanul* — egyben a fiatalságnak a természet- és a reáltudományok iránti érdeklődését is kifejezésre juttatta. Amíg a 18. század elején diákok tiltakoztak a matematika ellen, most az elavult államtudományokat utasították el. Annál nagyobb örömmel fogadták Szász Károly fizikaelőadásait és azt is, hogy Zeyk Miklós, akivel a félig-meddig arisztokrata származású tudós jellegzetes alakja is megjelent a felsőoktatásban, növénytant és ásványtant tanított, mindenkit lenyűgöző pedagógiai módszereivel. A nagyenyedi besúgó tanárok visszataszító intrikái miatt nem sikerült azonban „oeconomiai katedrát" felállítani, holott Milotai Ferenc, kiváló agrár szakíró és tapasztalt gazdatiszt, sokat ígérően fogott bele a mezőgazdasági ismeretek taníttatásába, melyeket így aztán egyedül csak a kolozsvári líceumban oktattak — 1807—22-ben és 1842-től fogva — a kettős könyvvitellel együtt. A természettudományok iránti

[129] OL, 1848/49, Belügyminisztérium, elnöki iratok 1849: 166. Kőváry László haditudósítói jelentése. Marosvásárhely, 1849. június 4.

érdeklődés láttán viszont az unitárius kollégium tanára, Berde Áron (a *Légtüneménytan* szerzője) *Természetbarát* címmel ismeretterjesztő folyóiratot indított.

Kolozsvárt nagy múltra visszatekintő sebészképző is működött, melynek három évfolyamán évente mintegy harmincan tanulhattak. A leendő sebészek alaposabb magyar és német nyelvű természettudományos képzésben részesültek, mint a pestiek, talán azért, mert Erdélynek még nem volt egyeteme. Az orvosi, egészségügyi műveltség aktív hordozói a megyei — gyakran tollforgató — orvosok voltak. 1844-ben méltán rendezhették „a magyar orvosok és természetvizsgálók" ötödik nagygyűlésüket Kolozsvárt.

A reáltudományok és a gyakorlat elhanyagolásának emlegetése már olyan mértéktelenül elharapózó közhely lett, hogy nem árt emlékeztetni az egykorú matematika- és fizikaoktatás magas színvonalára, amit a római katolikus iskolák, elsősorban a líceum esetében a magyarországi katolicizmussal való szoros kapcsolatok biztosítottak. A kolozsvári piarista tanárok között csak alig egy-két erdélyit találunk, a protestáns iskolák tanárai pedig külföldi egyetemjárásuk során ismerhették meg az új eredményeket. Paradox módon viszont a kornak szinte mindent magas szinten népszerűsítő pedagógus-tudós egyénisége, akinek zseniális megsejtéseiről listát lehetne készíteni, Brassai Sámuel sohasem volt külföldi tanulmányúton — miközben tucatnyi nyelven beszélt —, egyedül az erdélyi művelődési életben nőtt fel.

A hazai erdélyi tudományosság indító színvonala és szoros külföldi kapcsolatai tették lehetővé Bolyai János zsenialitásának kiteljesedését. Bécsben is tanult, de apja, Farkas nevelői hatása nélkül aligha képzelhető el felfedezése, amelyről a 21 éves katonatiszt a zseni öntudatával így írt haza: „hogy semmiből egy újj más világot teremtettem" — a nem euklideszi geometriát. Ezzel új szakaszt nyitott a deduktív gondolkodásban, és ismereteinket — a Nobel-díjas Wigner Jenő szerint — 0-ról 1-re emelte, és ha az ismeretek azóta 100-ra is emelkedtek, felbecsülhetetlen az úttörés érdeme. A munka Bolyai Farkas kétkötetes, eredeti, sorelméleti kutatásokat is felmutató latin nyelvű tankönyvének függelékeként jelent meg 1832-ben Marosvásárhelyt, és *Appendix* néven vált ismertté az utókor előtt. Akkor a kortársak nem figyeltek fel rá. A matematikusok koronázatlan királya, a göttingai Gauss saját korábbi elmélkedéseit látta formába öntve, és bár az apának örömét fejezte ki afölött, hogy régi barátja fia előzte őt meg ilyen „csodálatos módon", akit ugyan „elsőrangú lángésznek" tartott, de mégsem nyújtott annyi erkölcsi támogatást, hogy művét ismertesse, talán azért sem, mert a tudományos világot éretlennek tartotta ilyen eszmék befogadására, és az áttörés csak egy évtized múlva sikerült, amikor Lobacsevszkij, a kazanyi egyetem professzora németül is közölte hasonló eredményeit. Bolyai János legfeljebb azzal vigasztalta magát, amivel új eredményeket felmutató apja is: „mire az

Oceánban tudni, ez amaz csepp melyik völgyről jött? ezen külön név nélkül is ott van az egésznek óriási neve alatt."[130]

A ragyogó egyéni teljesítmények mellett a kulturális élet nagy vívmánya volt az anyanyelvűség követelményének érvényesítése a közép- és felsőoktatásban. (Persze, a magyar anyanyelvűséget akarták biztosítani, de ez már általában is az anyanyelvűség áttörését jelentette.) A protestáns iskolákban már a század elején e téren is komoly törekvésekre került sor, igaz, főhatósági figyelmeztetéssel is értek véget. Így aztán „a történettanárok évenként egy napon, mikor előadásaik során a mohácsi csatához értek, a latin előadást magyarra vették, s mire szavakat anyanyelvükön sem találtak, mert falaknak is fülük volt".[131] Egyébként úgy látszik, a Székelyföldön akkor kevesebb volt a besúgó, mert Sylvester Dénes 1832-ben, székelyudvarhelyi jogtanári székfoglalójában az állam és a társadalom szétválasztásának szükségessége mellett megtorlás nélkül arra is figyelmeztethetett, hogy „a római hódolás politikája, midőn valamely nemzetnek eszét akarta veszteni, annak legelsőbben is anyai nyelvét rabolta el".[132]

A reformkor első évtizedében a református és az unitárius egyház széles körű önállóságának köszönhetően sikerült végre kiszorítani a latin tannyelvet a kollégiumokból és tanodákból. A római katolikus iskolák viszont a bécsi udvari hatóságok közvetlen ellenőrzése alatt álltak, a protestáns mintára létrehozott — egyébként Európa-szerte páratlan — egyházi önkormányzati szervezetet: a státust viszont a bürokratikus abszolutizmus megbénította. Hiába szorgalmazta a líceumi tanárok többsége és az iskolaalapításban oly áldozatkész Kovács Miklós püspök az anyanyelvűség követelményének teljes érvényesítését, ez csak 1847-ben sikerült, mindenekelőtt a heves politikai küzdelmek eredményeképpen.

A MAGYAR LIBERÁLIS ELLENZÉK NEMZETISÉGPOLITIKÁJA ÉS TÁRSADALMI REFORMTÖREKVÉSEI

Az 1840-es évek elején a nagy kulturális fellendüléssel párhuzamosan új szakasz nyílt a magyar nemzeti mozgalom törekvéseiben. Az alkotmányos élet megszilárdítása mellett most már a régóta érlelődő társadalmi reformmunkát is célként tűzték ki az új diétára, melynek összehívását 1841-re sikerült kiharcolni. Akkorra tehát, amikor a pozsonyi diéta már véget ért, mert az udvar vigyázott, nehogy a „két testvérházában" egyszerre ülésezzenek a

[130] Bolyai F., A Marosvásárhelyt 1829-be nyomtatott Arithmetika elejének részint rövidített, részint bővített, általában jobbított, s tisztáltabb kiadása. Marosvásárhely 1843. VII.

[131] Kőváry L., Irodalmi viszonyok Erdélyben 1848 előtt. Kolozsvár, 1888. november 20.

[132] Sylvester Dénes székfoglaló beszédének másolata. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 131/a. V.

rendek, és még annál is szorosabb érintkezésbe lépjenek, mint fél évtizeddel korábban. Viszont sokat ígért az új fiatal nemzedék fellépése, melynek tagjai nagyon szorosan kapcsolódtak a magyar reformellenzék fő erőihez. Kemény Zsigmond és Teleki László mellett az erdélyi közéletben most először szereplő magyarországiakat is említhetjük, akiket — bár némelyiküknek Erdélyben is volt némi birtoka — emisszáriusoknak is hívtak, mint Kovács Lajost, és a rövid ideig Kolozsvárt tartózkodó Somogyi Antalt, aki egyben az ellenzéki törekvéseket először kiáltványszerű programba foglaló szatmári 12 pont egyik szerzője volt. Ahogy Kossuth Lajos a *Pesti Hírlap*ot az ellenzéki reformpolitika és demokratikus-liberális társadalomkritika félelmetes fegyverévé tette, úgy próbálták a „fővárosi" példát követve Szentiváni, Kemény és Kovács — ez utóbbi állítólag éppen Kossuth biztatására — a *Nemzeti Társalkodó* és az *Erdélyi Híradó* szerkesztését átvéve meghonosítani a modern újságírást. A haladó közvélemény kialakításában a szónoklatokat felváltotta a politikai publicisztika, melyben a történeti fejlődés követelményeit még senki sem hangsúlyozta ilyen határozottan, mint ezek a fiatalok, mert „nekünk szünetlen szükség fejlődni ... különben alkotmányos szerkezetünk elsorvad, a nemzetiségünkre a koporsó szemfödele hull. A polgárosodás szünetlen terjeszti hódításait, s amely nép nem hajlik szelíd igája alá, veszve van."[133] De még biztak a kormányzat támogatásában is. Hiszen az óvatos és a liberálisokkal jó személyi kapcsolatokat fenntartó báró Kemény Ferenc, a diéta elnöke annak hangsúlyozásával köszöntötte a törvényhozó munkára összegyűlt rendeket, hogy „a testvérhon példája" szólít fel követésre. Biztató jelnek tűnhetett az is, hogy Bécsben gróf Teleki Józsefet nevezték ki a diéta jelöltjei közül gubernátornak, akit a közvélemény „az oppositio emberének" tartott, hiszen mint a magyarországi fontolva haladónak nevezett konzervatív arisztokrata irányzat tekintélyes tagja a liberális törekvésekhez megértően viszonyult, és öccse, Teleki László révén is jó személyi viszonyban volt a liberálisokkal. Reményre jogosított az udvar erdélyi és magyarországi politikája közötti eddigi kapcsolat is. Az uralkodó az 1839—40-i pozsonyi diétának egész sor törvényjavaslatát fogadta el, köztük az önkéntes örökváltságról és az ősiség korlátozásáról szólót. Remélhették tehát, hogy az erdélyi diéta hasonló törekvéseit sem fogja elutasítani. Sőt, miután a kolozsvári 1834—35-i diéta után Erdélyben a terrorhullám is hamarabb következett be, mint a pozsonyi diéta után, és az 1837—38-i erdélyi kompromisszum is megelőzte a magyarországit, még arra is lehetett számítani, hogy néhány kérdésben olyan törvényjavaslatot lehet elfogadni, melyek precedenst teremtenek az elkövetkező pozsonyi diéta újabb reformtörvényei számára. Rögtön a diéta elején megválasztották a rendszeres bizottságot, hogy annak egyes osztályai szinte az élet minden területét szabályozni hivatott

[133] KEMÉNY Zs., Utóhangok kórjeleink felől (Erdélyi Híradó, 1842. február 18. 14. sz.).

törvényjavaslatokat és azokat indokoló munkálatokat állítsanak össze, úgy, mint az 1790-es években.

A kolozsvári és a pozsonyi párhuzamos reformmunka összehangolásának igénye természetesen szorosan kapcsolódott az európai nemzeti egységtörekvések vonulatába illeszkedő uniótörekvésekhez. „Világerővel hat a nemzeti egység iránya — fejtegette Kossuth —, s amelly nemzet ... e világirányhoz nem simul, annak jövendője: elnyeletés, meg járom, szolgaság."[134] Az Erdéllyel való kapcsolatok szorosabbra fűzéséről még azért sem lehetett lemondani, mert félő volt: az udvar a birodalomnak ezt a legkeletibb tartományát hátországként építi ki a magyar alkotmányos önállósági törekvések sakkban tartására.

A közéletben a Részek (Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna megye és Kővár vidéke) hovatartozása körüli vitában csúcsosodott ki a magyar nemzeti egység kérdése. Az uralkodó a magyarországi ellenzék megnyugtatása miatt végül is szentesítette az 1832—36-i pozsonyi diétának azt a törvényét, mely kimondta a Részek visszacsatolását. Az 1837—38-i nagyszebeni diéta többsége viszont az udvar kívánatának is megfelelően ellene nyilatkozott, hiszen a liberálisok közül többen is úgy gondolták, ha végrehajtják ezt a törvényt, akkor az unió érdekében — a Részek nélkül maradt — Erdély életképtelenségének hangoztatásával széles körű agitációt lehet majd kifejteni. Az 1841 végén összeült diéta többsége oly módon vágta ketté a gordiuszi csomót, hogy a Részek visszakapcsolása ellen foglalt állást, de a Részekkel együtt hajlandónak vallotta magát az unióra, és ez ügyben a két diéta közötti tárgyalások megkezdését sürgette. Mert jóllehet viszonylag kedvező helyzetet jelentett az, hogy Erdély a magyar korona része volt, a két koronatartomány közigazgatása, törvényhozása, adórendszere sokban eltért egymástól a történeti fejlődés alapvető fő vonásainak azonossága ellenére. S éppen ezekre a különbségekre hivatkozott a hatalmat kiszolgáló, hivatalát féltő és az úrbéri szabályozástól tartó birtokos nemes, aki rögtön megbokrosodott, mihelyst szó esett „a magyar úrbérről", annál is inkább, mert a jobbágyok is beszéltek arról, hogy az 1832—36-i pozsonyi diéta is nagyobbra szabta az úrbéri földek határát, és kisebbre a szolgáltatások mértékét az erdélyinél. Méltán nyugtalaníthatta az erdélyi maradi birtokos nemesi közvéleményt, ha Kossuth arról írt, hogy az unió nyomán az erdélyi törvényhozás beleolvad majd a magyarországiba. De méltán megnyugtathatta azokat a liberálisokat és a velük rokonszenvezőket, akik a helyi érdekek háttérbe szorításától tartottak, és némileg leszerelhette az Erdély sajátos helyzetére hivatkozó konzervatívokat, amikor még azt is fejtegette, hogy Horvátországhoz hasonlóan Erdélynek megmaradhat a kormányszéke, tehát valamiféle tartományi önállóság fenntartásával kell megoldani az erdélyi kérdést. De a történelem nem adott időt ennek az akkor

[134] KOSSUTH L., Erdély és unió-egység a magyarnak (Pesti Hírlap, 1841. április 14. 30. sz.).

eszményinek tűnő megoldásnak a megvitatására. A mostoha körülmények között egyre inkább vagy hevesen kellett agitálni az unió mellett, éppen a polgári haladás érdekében, vagy hallgatni a konzervatív nyomás miatt.

Az erdélyi magyar liberális ellenzék az unióval nemcsak egyszerűen a letűnt nemzeti nagyság biztonságát kívánta újra visszaidézni, mint azt a kor gondolkodása indokolta, hanem a nemzeti megmaradás és a korszerű nemzeti-polgári átalakulás feltételeit akarta biztosítani. Nemcsak egy Wesselényinek, hanem az egész magyar haladó közvéleménynek a reformvágya az uniótörekvésekbe kellett hogy torkolljon. A modern nemzeti állam megteremtésének lázában égve viszont szembe kellett nézni a táj soknemzetiségű mivoltának valóságával, pontosabban azzal, hogy a többi nép is elindul a nemzetté válás útján. Anakronisztikus kifejezéssel: nemzetiségi politikát kellett kidolgozni, hogy az együtt élő népeket is érdekeltté tegyék a polgári nemzeti átalakulásért vívott harcban. Ennek megfelelően nemzetiségpolitikáján állandóan módosítani kellett.

Fojtogató erővel hatott a magyarság etnikai elszigeteltségének tudata. Állandóan kísértett Herder 18. század végi jóslata a magyarság pusztulásáról, aminek a hatását tulajdonképpen még maguk a magyar liberálisok is fokozták, amikor 4 millió magyarról beszéltek 5 helyett, és 10 millió nem magyarról, miközben valójában 11-12 millióra rúgott a magyar korona országainak összlakossága. A Kárpát-medence központi dinamikus fejlődésű területein élt a magyarság zöme, és mintegy 10-12%-a Erdélyben, ahol az összlakosság 27-30%-át tette ki úgy, hogy a nemesség és a városi lakosság zöme magyar volt, a Székelyföld pedig egységes nemzeti tömböt alkotott, állandó utánpótlást biztosítva a szórványmagyarságnak, mely az egyházszervezet révén még elszigeteltségében is őrizhette etnikai identitásának tudatát a román és szász néppel való harmonikus együttélés munkás hétköznapjaiban.

Ugyanakkor egyre erősebb lett a felismerés, „hogy egy olyan hazában, melyben a tolerata Natio és nem recepta religio a nagyobb részt teszi, a civilizatio bajosan haladhat elő".[135] Emellett pedig állandóan kísértett az a félelem, hogy a jobbágyok elégedetlenségét nemcsak a bécsi udvar használja ki, hanem az ortodox vallás révén még inkább az oly fenyegetőnek vélt cári hódító politika. Meglepően korán bukkantak fel a fenyegetettséget ellensúlyozó óvatos — először korszerűsítő rendi, majd polgári — reformgondolatok. Hiszen „van jussa, hatósága minden embernek s az Oláhnak is, az emberiség tzéljára törekedni". Márpedig — tette fel ezek után a kérdést 1830-ban Szabó György gimnáziumi tanár — a várható heves „siettetett lépések" miatt „valjon nem lehetne-é jó" bizonyos nemesi jogokat „megosztani a magyar parasztsággal is; s neki vagy egy tisztséget is engedni a tisztikarok között; s képviselőt

[135] A két Magyar Haza vagyis az egybekelhető testvérek. OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 1522. 71.

mint Svétziában adni az országgyűlésen? S ez által az Oláhot is a magyarosodásra interessálni, s a magyar nemesi szabadságokat, s elsőbbségeket erősebb lábra állítni?"[136] 1832-ben pedig Alsó-Fehér megye unióra szólító körlevele megfogalmazásakor Gyulafehérvári Farkas Sándor, a művelt hivatalnok kisbirtokos nemes jellegzetes alakja már azt fejtegette a megyegyűlésen, hogy az „edgyesüléstől senki se félhet, kiváltképpen ha minden vallásnak egyforma szabadság, egyforma rangja lesz ... ha a representatio vármegyénként, iurisdictionként és városonként lenne; s ha a szenvedő népnek is representatio adatnék, vagy pedig ha már több helyeken fenn álló eszes institutiók szerént a Föderativum Sistema behozattatnék".[137]

A térség soknemzetiségű jellege és a nemzeti államot célzó igények közötti ellentmondások áthidalására, a polgári társadalmi reformmal szemben álló erők lefegyverzésére és mindenekelőtt a fejlődés biztosítására a magyar liberálisok sajátos gondolati konstrukciót alakítottak ki: a nemesség által kivívott társadalmi reformokért és az alkotmányos jogokért cserében a nemzetbe emelkedő nem magyar népek lojálisak lesznek a polgári nemzeti államhoz, sőt elsajátítják annak nyelvét, amely a kor felfogása szerint a fejlődés záloga is volt. Hiszen „a közönséges nyelv egy közérzést, ez köztörekedést szül — a közjóra törekedés egyesíti a haza erejét —, ez előmozdítja az értelmesedést, az értelmesedés az egyesületeket, s így tovább — így fejlik ki a nemzetiség, így derül fel a hazának boldogsága".[138]

Az 1830-as években a társadalmi reform és a magyarosítás szándéka még általánosan olyannyira harmonikus egységben jelentkezett, hogy Bölöni Farkas Sándor (1835-ben, az országgyűlés feloszlatása utáni terror hangulatában) képzeletbeli bíróság elé képzelve magát, tényszerűen sorolta fel: „terjesztettem minden democratiai elvet. Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. ... Hazám nyelvéért éltem, haltam, s azt mások nyelve elnyomásával, hazámban uralkodóra emelni, egyetlenné tenni igyekeztem, s minden lakost szabad magyarrá lenni óhajtottam"[139] — hogy aztán majd élesen elítélje a nyelvi magyarosítást. Wesselényi pedig az évtized elején, a programadás szándékával írt könyvében a jobbágyság alóli szabadulás feltételéül a magyar nyelv elsajátítását szerette volna kitűzni. A teljes egyéni szabadság és a polgári alkotmány ígéretének igézetében mint Erdély hét főbűnéről, úgy szóltak a három rendi natio és négy bevett vallás alkotmányáról, mert az az érdekek egyesítése helyett a fejlődést visszafogó széttagoltságot erősíti.

[136] Szabó Gy., Az oláh nemzet eredete (Nemzeti Társalkodó, 1830. II. okt. 16. 42. sz.).

[137] OL, EOKL, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. 2. k. 241.

[138] Nemes Torda vármegye Casinója megnyílása alkalmával 1833 Boldogasszonyhava 10-kén Tordán tartott Beszédek. H. n., é. n. 35. (Nagy Ferenc jegyző beszéde.)

[139] Bölöni Farkas Sándor naplója (Bev. Jancsó E.) Bukarest 1971. 49.

A magyar liberálisok túlbecsülték a magyar nyelv elsajátíthatásának lehetőségét, és lebecsülték annak a lélek mélyéről feltörő ellenállásnak a jelentőségét, amelyet mindenfajta kényszerrel járó asszimilációs törekvés kivált. Miután az előző korok nemzeti ellentétei alapvetően feudális jellegűek voltak, most tapasztalatok és előzmények nélküli kísérletekbe fogtak. Pontosabban, amennyire tapasztalatok és előzmények álltak rendelkezésre, azok számukra éppen asszimilációs törekvéseik indokoltságát igazolták: a francia társadalom egysége éppen úgy, mint a szabadság erejével integráló Egyesült Államok, itthon pedig a nem magyar etnikumú nemesség spontán magyarosodása és politikai magatartása. Teleki Lászlót például a fogarasi boérek választották diétai követté, Kolozs megyében pedig a balázsfalvi román görög katolikus püspök testvére próbált Kovács Lajosnak híveket toborozni.

Az 1840-es évek elején új szakaszba lépett ez a nemzetiségpolitika, amennyiben a reformmozgalom vezetői a magyarosítás szorgalmazása helyett — hogy az utópista szocializmussal kacérkodó liberális, gróf Gyulay Lajos naplójából idézzünk — a magyarosodás feltételeit akarták megteremteni. Az említett példák láttán a régi hungarus és az új francia nemzetfogalom ötvözésével kísérleteztek, bízva abban is, hogy a jogok és kötelességek teljességével élő állampolgár etnikai hovatartozásától függetlenül lojális lesz az új magyar nemzeti állam egységéhez. Nem primitív pragmatizmus vezette őket, amikor nem akartak beavatkozni a más nyelvűek otthoni és családi életébe. Nem ismerték ugyan el az együtt élő népeket önrendelkezési joggal felruházott közösségeknek — a nem magyar nyelvhasználati jogok törvényes biztosításáig pedig csak később jut el a magyar politikai gondolkodás —, viszont a méltányosság és mérséklet, ha egyelőre csak korlátozott mértékben is, egyre erősebb értékszempont lett a magyar politikai agitációban. Ekkortájt megfogalmazódó értékszempontokban gyökerező politikai megfontolások vezették a most eszmélkedő majdani „népnevelőt", Gáspár Jánost, hogy néhány év múlva országosan is sokra becsült elemi iskolai tankönyveiben a más nemzetiségűek iránti tisztelet követelményét is kiemelje.

Wesselényi többször is óvta az erdélyi politizáló közvéleményt az erőszakos magyarosítástól, megyéjét például arra figyelmeztette, hogy „számunkat nagyítani és terjeszteni erőszak és hatalom szülte módok kezünkbe nincsenek, illyekre jogunk sem igen, hatalmunk még kevésebbé van".[140] A haladó erők véleményét tolmácsoló és egyben programjukat is egyre inkább kijelölő Kossuth szerint a magyar törvényhozás jelentse ki, hogy „az ország idegen ajkú lakosait nyelvöktől megfosztani nem csak soha nem szándékozott, de sőt elismeri, miképpen a magánélet nyelvviszonyaiba törvény által beavatkozni

[140] OL, EOKL, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. 34. k. 373. Wesselényi Közép-Szolnok megye rendeihez. Freywaldau, 1842. június 4.

jogtalanság volna". A közélet nyelve viszont csak a magyar lehet. „Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet parancsolni zsarnokság; mi reánk nézve mindkettő öngyilkosság volna", és „a gyáva, vagy zsarnok nemzettel akár mi történjék, sorsát megérdemlette".[141] A nemzeti ébredés óhatatlanul olyan hatalmi harcokhoz vezetett, amelyben valamennyi fél célkitűzései a nemzeti hegemónia vágyával társultak, méghozzá — saját értelmezésük szerint — a jogos önvédelem érdekében, ami valósággal bűvös körbe zárta az egymásnak szegezett érveket. Ugyanakkor a türelem, a mérséklet és a másik fél szempontjainak — bár egyelőre szűkkeblű — mérlegelése olyan történeti értékek, melyek éppen e harc kilátástalanságának kölcsönös felismerése eredményeképpen is jöttek létre. A magyar államférfiaknak ugyanis látniuk kellett, hogy a magyar nyelvhasználat kiterjesztését célzó törvényjavaslatokat, amelyeket a pozsonyi diétákon felvetettek, a horvát követek milyen hévvel utasították el, és aztán a szerb, a horvát és a szlovák értelmiségiek milyen heves tollharcot indítottak, a bécsi kormányzat pedig saját érdekében használta ki a helyzetet, bár kénytelen-kelletlen engedett.

Az erdélyi magyar liberálisok az elszigetelődéstől is tartva a magyar nemzeti törekvések fő vonalához kapcsolódtak, amikor 1841-ben több megye követutasításában is felvették célként a „nemzet, vallás és felekezet közötti féltékenység elenyésztetését". Aztán alighogy összeült a diéta, a pozsonyi mintájára magyar nyelvi jogokat biztosító törvényjavaslatokat állítottak össze, miközben Kemény Dénes hangsúlyozta is, hogy „a többi nemzetek érdekei iránt kitelhető méltányossággal lennünk, s kivált meggondolnunk, hogy kiért nincs ki szóljon, annak érdekét szívünkön kell viselnünk; lelkiismeretes kötelességünk".[142] A nyelvi jogokért folytatott harc éle a központi hatalom és az elmaradt rendiség ellen irányult, amikor a latin helyett a magyart akarták diplomatikai nyelvvé, a törvények nyelvévé tenni, és általában mindenünnen kiszorítani a latint. Ugyanakkor nemcsak a székely és magyar törvényhatóságok eddig is magyar nyelvű közéletét, közigazgatását akarták biztosítani, hanem a megyékben és a székely székekben általánosan kötelező magyar nyelvű anyakönyvezést akartak kilátásba helyezni, és azt akarták előírni, hogy 10 év múlva Balázsfalván magyarul tanítsanak, és magyarul tanítsák az ortodox papnövendékeket is. De miután a magyar liberálisok vezetői elvetették az erőszakos asszimiláció eszközeit — Kemény Dénes szerint „nem is kívánjuk mi az oláh nemzetet arra, hogy nyelvünkkel éljen, kényszerítni, hanem hogy azt, mint közigazgatás nyelvét megtanulhassa, módot kívánunk szolgáltatni"[143] —, önmagukhoz is híven jártak el, amikor a

[141] KOSSUTH L., Bánat és gondoskodás (Pesti Hírlap, 1842. október 2. 183. sz.).

[142] Beszédtár. Záratékul az 1841/2-ik (!) országgyűlési Jegyzőkönyvhöz. II. Kolozsvár, 8. l. 1842. január 27-i ülés.

[143] Uo. 164. 1842. február 12-i ülés.

román közvélemény heves tiltakozása láttán az udvar által visszaküldött törvényjavaslat nagy részének újabb változatából kihagyták a románokra vonatkozó kitételeket. Annál is inkább, mert Wesselényi figyelmeztetései után megérkeztek Széchenyi 1842 novemberében az Akadémián tartott beszédének intő szavai is, melyek Kossuth és a liberálisok ellen irányuló taktikai célzatosságuk ellenére igaz emberi hitelességgel idézték „a kölcsönös méltányosság" követelményét, a másik fél érdekeinek mérlegelését, méghozzá annak megfontolására ösztönözve, hogy mi lenne, ha „nemzeti hűtlenséget" sugalló törvényeket akarnának a magyarra kényszeríteni.

A magyar nemzetiségpolitika társadalmi-történeti meghatározottságának eredményeként a liberálisok viszont elismerték a történetileg kialakult, szerves történeti előzményekre épülő nemzeti autonómiaszerű képződményeket. Mindenekelőtt Horvátország tartományi önállóságát, s Kossuth az udvar szövetségét kereső horvát politika láttán még azt is felvetette, hogy Horvátország akár el is szakadhat Magyarországtól. Az erdélyiek hangadói pedig mindvégig tiszteletben tartották a szászok különállását. Bár nem akarták tételesen biztosítani a német nyelvhasználatot, messzemenően tiszteletben tartották a status quót, ami autonómiájuk részleges elismerését jelentette. A magyar törvényhatóságokkal és a kormányszékkel való kötelező magyar nyelvű érintkezés előírásával pedig az ország egységét akarták kifejezésre juttatni, miközben a szászok — egykorú kifejezéssel élve — a német hegemóniát jelentő összbirodalom fenntartása mellett önálló belső törvényhozással rendelkező területi autonómiára törekedtek. Ennek ellensúlyozására is fejtegette Kemény Zsigmond, hogy előbb-utóbb az elkerülhetetlen kényszerhelyzet szabja meg az érdekek összehangolását, minek során a szászok követeléseik egy részéről le kell mondjanak, mert a birodalmi erőviszonyok alakulása miatt a Lajtán innen „a magyar uralkodás",[144] tehát a nemzeti állam kiépítése elkerülhetetlen, sőt az európai hatalmi viszonyok is szükségessé teszik az erős Magyarországot, hogy erős gátja legyen a cári expanzív törekvéseknek. De ez sem jelentett egyoldalú hegemóniára törekvést. Wesselényi Miklós 1843-ban kiadott *Szózat*ában — az elsők között — vázolta fel, hogy a Habsburg-birodalom csak úgy maradhat fenn, ha a koronatartományok alkotmányos „álladalmi" szövetséggévé alakul. Az Ausztriában élő szlávok helyzetének rendezésére pedig a szászokéhoz hasonló autonómia életbe léptetését javasolta. A diétai liberális többség nézeteivel egyetértve hangoztatta, hogy a szászoknak továbbra is „nemzetűl kell a törvény oltalma alatt folyvást létezhetniök",[145] de el kell fogadják, hogy létük garanciája nem nemzetiségük, hanem a magyar alkotmány, anyanyelvként viszont nyelvjárásaik helyett a németet tegyék általánossá.

[144] KEMÉNY ZS., Még egyszer nyelvügyünkben (Erdélyi Híradó, 1842. december 30. 104. sz.).
[145] WESSELÉNYI M., Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse 1843. 201.

A viták hevében a jövőre maradt Szentiváni Mihály azon felismerésének a bővebb kifejtése, hogy „a politicai kifejlés bizonyos fokon túl a nemzetiség terjesztésének ellensége. Amely státusban a külön nemzetiségek felébredtek, ott vagy a polgárosodásról kell lemondani s a sötétség vad korát visszaóhajtani, vagy a nemzetiségek egybeolvadásáról ábrándozásokat feledni, a helyett testvéri szövetséget előidézni, olly nemzetek között, kiket közös érdek, közös jövendő egybefűz, kiknek hitöket a kocka egyszerre és együtt határozza el."[146] S ha a magyar, román, szász publicisztika heves vitáiban, a nyelvharcban — mint még látni fogjuk — sok volt az alaptalan vádaskodás is, mégis, két évtized múlva joggal írhatta George Barit, e küzdelmek egyik részese, hogy „nemzetiségi különbség nélkül ismerjük el, az a harc- tollharc jogos volt, nagylelkű ... és természetes, az emberi természet elemeinek harca az önmegmaradásért. Az ilyen lovagias harcok, fej-fejjel, kar-karral, mindig is, míg a világ világ, elnyerik méltó értéküket és díjukat."[147]

De az is érthető, ha a hatalmi törekvések bonyolult játéka vonzóvá tette az utópia távlatait, fokozta a nemzeti különbségeket nem ismerő egységes világtársadalom iránti vágyat, s így segített életre hívni az erdélyi utópisztikus gondolkodás becses örökségét. Amíg a 18. század világpolgár eszményét őrző öreg Bolyai Farkas *Arithmetikájában* (1843) még csak célozgat a közvagyon és az általános köznyelv szükségére, fia, János viszont a 4-5 úrbéressel dolgozó kis családi birtokán hatalmas utópia: az Üdvtan kidolgozásán fáradozott. Izzó romantikus lelkesedéssel próbálta megalkotni az érzelmi konfliktusokat kiküszöbölni hivatott, vagyonközösségre építendő termelő társadalom modelljét, melyet a 18. századi szabadkőműves szervezkedésre emlékeztető konspirációs agitáció útján vélt megvalósíthatónak. Ugyanekkor a magyar nyelv és népművelés fáradhatatlan tudós munkása, Brassai Sámuel pedig lapjában így beszélteti az iskolamestert: „A nyelv különbség személyesíti, az okozza, az mérgesíti, az örökíti a nemzeti ellenkezéseket. Ha az egész emberiségnek csak egy nyelve volna, nem sokára csak egyetlenegy népet formálna, s az emberek mindnyájan rokonokkint szeretnék egymást, és értenének egyet."[148]

A liberálisoknak azonban az egyetemes emberi és a nemzeti értékszempontok feszültségében kellett megszabni a jövőformáló cselekvés irányát, abban a tudatban, hogy „kötelességünk előmozdítani a liberalismust, és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitrebizottság [azaz kötelezettség] érdekei ollykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak.

[146] [Szentiváni M.], Hírlapírói vakság és rossz akarat (Erdélyi Híradó, 1842. november 25. 94. sz.).

[147] G. Barit, Limbile oficiale (Gazeta Transilvaniei, 1860. 32. sz.).

[148] Brassai S., Az iskolamester (Vasárnapi Újság, 1843. január 1. 452. sz.).

Kielégíteni az emberiséget és véreinket: ez azon Ulysses-íj, mellyet a nyers tömeg minden állati erejével fölvonni soha nem fog."[149] Ezen íj felajzása: az átfogó és korszerű társadalmi reformmunka volt.

A magyar nyelvi jogokért indított harc és a rendi alkotmányosság — a diéta és a megyei önállóság — védelmében kibontakozó országgyűlési viták során az ellenzék Kemény Dénes vezérlete alatt olyan erkölcsi fölényre tett szert a kormányzat védőivel szemben, hogy a siker reményében hozzáfoghattak a társadalmi reformok felvetéséhez. Erre ösztönzött Kossuth is, mindenekelőtt azért, hogy elenyésszék „az aggodalom, melyet itt-ott közöttünk némi jobbak is táplálnak talán, hogy ti. Erdély így amint most van, ónsúlyt köthetne lábainkra a haladásnak nehéz ösvényén".[150]

A korszerűbb agitáció módszereire jellemzően az *Erdélyi Híradó* hamar kiadta a jelszót: „rögtön úrbér, unió minnél előbb". Az úrbéri viszonyok rendezése önmagában véve nem polgári társadalmi reform, de elválaszthatatlanul összekapcsolta azzal az a körülmény, hogy napirendre került a feudális viszonyok felszámolása. A dominikális és rusztikális földek közötti jogi határ kijelölése pedig alapvetően meghatározta a jövő polgári társadalmának rétegződését is, hiszen arról volt szó, hogy végre tisztázzák, mi a tiszta földesúri magántulajdon, és mi az úrbéres föld, melynek használatáért a jobbágy vagy zsellér szolgáltatásait teljesíti, de a majdani jobbágyfelszabadítás során az ő magántulajdonába kerül. Kemény Zsigmond többször is kifejtette, hogy eszménye a pauperizációtól mentes, életképes kisbirtokra is épülő társadalom, s miután ez egyben a modernizálható nagyobb birtok létét is garantálja, a földbirtokos arisztokrácia messzebb látó elemei is elfogadhatták és felkarolták a társadalmilag méltányos úrbéri rendezés gondolatát.

Az úrbér kérdésében már a diétára való készülődés közben két szárnyra oszlott a liberális ellenzéki tábor. A gyors megoldást — és ha mást nem, legalább néhány fontos részletkérdésben a továbblépést és az átalakulást megalapozó törvényt, ún. szemelvényi törvényhozást — sürgető fiatal radikálisokkal szemben az erdélyi ellenzék zöme viszont a minden részletre rendszeresen kitérő átfogó törvényhozó munka, az ún. kodifikáció híve volt. Ennek megfelelően az úrbérrendezést össze akarták kapcsolni a földbirtokviszonyok általános szabályozásával és a tagosítással, azért, hogy a földesurak földje végre kikerüljön „a fordulós, közös birtoklás" kényszeréből, és modern árutermelésbe foghassanak. Csakhogy ez a rendezés még tervekben is két évtizedet igényelt, a valóságban pedig a nagyobb mérvű tagosításra jó három-négy évtized múlva került sor az 1848-i radikális jobbágyfelszabadítás nyomán. Érthető, hogy Kemény Zsigmond milyen csípős gúnnyal írt a

[149] KEMÉNY ZS., Korteskedés és ellenszerei I. Kolozsvár 1843. 70.

[150] KOSSUTH L., Szózat a Részek és az Unió iránt Magyarhonból (Erdélyi Híradó, 1842. március 22. 23. sz.).

kodifikáció híveiről, akik a maguk részéről igyekeztek is a radikálisokat háttérbe szorítani, olyannyira, hogy ezek hangadói közül csak Kovács Lajos és Teleki László tudott következőként bekerülni a diétába.

Viszont úgy tűnik, hogy néhány évvel később id. Bethlen János éppen Wesselényi Miklós előtt némi joggal mentegette magát a tagosítás és az úrbér összekapcsolása miatt azzal, hogy így egyrészt a korszerű mezőgazdaság mellett fejtenek ki propagandát, másrészt a kormányzattal szemben olyan tárgyalási alapot teremtenek, amiből lehet alkudni. Az adó és az úrbér ügyének összekapcsolása pedig — egyelőre — azt jelentette, hogy az úrbéri rendezést az országgyűlés adómegajánlási jogának visszaszerzésétől tették függővé. Ez politikailag már csak azért is indokoltnak tűnhetett, mert ha az adót az úrbéri rendezés nyomán felemelik, akkor azért a nyilvánosság előtt a kezdeményező félnek kell vállalni a felelősséget. Az adóemelésre pedig joggal lehetett számítani, hiszen az adózó földbirtoka és állatállománya után fizetett, márpedig ha az úrbéri rendezésre nem a paraszti birtok megnyirbálása árán kerül sor, akkor kortárs becslések szerint az adóköteles földek kiterjedése több mint egyharmadával nőtt volna. Az ellenzék úgy képzelte el az adóemelés nélküli úrbérrendezést, hogy a diéta megajánlja az addig beleegyezése nélkül fizetett adót, de a megyei közigazgatás szükségeit fedező összeget, amit addig a központi pénztárból utaltak ki, most maga a megye és a szék veti ki és kezeli úgy, mint Magyarországon. Sőt, a közteherviselés érdekében is ezen a téren akartak előrelépni, ami politikailag az egyik legkényesebb kérdés volt, hiszen az adófizető kisnemességet éppen az adó alóli mentesség visszaállításának ígéretével mozgósították a liberálisok. Hogy ne érje őket a következetlenség vádja, a házadó fizetését szerették volna általánossá tenni, és addig is a törvényhatóságokban a legkülönbözőbb módokon — mindenki számára hídvámfizetési kötelezettség, általános rovatal kórházak felállítására — próbáltak rést ütni a nemesi adómentesség elvén és amúgy is részleges gyakorlatán. Arra lehetett számítani, hogy megfelelő agitáció mellett ezzel a taktikával biztosítani lehet a megyei nemesség támogatását, és úgy-ahogy elejét venni a paraszti bizalmatlanság fokozódásának.

A liberálisok a kor legfontosabb kérdésében: az úrbéri viszonyok rendezésében a nemességgel szembeni érdemi kezdeményezés tulajdonképpen nagyon is hálátlan feladatát így átengedték a kormányzatnak, viszont olyan helyzetben léptek fel, amelyet nem lehetett reakciósnak nevezni, mert tudhatták, hogy ha a körülmények úgy kívánják, még többet is tehetnek a parasztság érdekében, mint az esetleges felülről jövő kezdeményezés. Tömegbázisuk sérelmi ellenzéki magatartása miatt vigyázniuk kellett ellenzéki szerepükre, míg a fiatal radikálisok egy része, sőt Wesselényi is, a társadalmi reformpolitika terén hajlandó lett volna együttműködni, pontosabban együtt haladni a kormányzattal.

Csakhogy Bécsben a legfelső állami vezetés tehetetlennek bizonyult. Id. Bethlen János tanácsára a liberálisok — az eddigi gyakorlattól eltérően — pótkövetutasításokat kértek a törvényhatóságoktól, hogy megszilárdítsák helyzetüket. S miután a demoralizált regalisták visszavonultak birtokaikra, a diéta és az uralkodó közötti kapcsolatot fenntartó királyi biztos riadtan és tanácstalanul figyelte, hogy Teleki József kormányszéki és Kemény Ferenc diétai elnök támogatásával végül is 1842 nyarán megkezdődött a szemelvényi törvényhozás. Méghozzá úgy, hogy Kovács Lajos mint gyulafehérvári követ nem egy vitában az addig osztatlan tekintélyű Kemény Dénes fölé kerekedett, miközben a magyar városi és a szász követekre támaszkodhatott, akiket az „egyforma városi érdek egyesített". Így a konzervatívok nagy aggodalmára „egy inkább demokratziai ellenzék" jelent meg a színen. Jellemző: a konzervatív sajtó, azért, hogy ezt az „új coalitiót" megbontsa, a szászokat is a magyar nyelvi törekvésekre emlékeztette.[151] De hiába, „a szász nemzet" ugyanis „egyesült az aristocratia szabadelvű részével, és megoldva lőn sok eredményteljes haladási kérdés".[152]

Tudva és vallva, hogy „bár részben igazolni kelle, a nagy várakozást, mit inkább az emberiség általános fejlettsége, mint nemzetünk érzelmi állása jelen országgyűlésünkhöz kötött",[153] a törvényhozó munkának alapvetően elvi jelentősége lehetett. A törvény előtti egyenlőség követelményének érvényesítésével próbáltak rést ütni a feudális jogviszonyok falán. Teleki László a zsidók emancipációjáról sürgetett törvényjavaslatot. Egyelőre persze még lehetett a szomszédos orosz és román területeken élő zsidóság mostohább sorsával példálózgatni, amint a konzervatív sajtó tette a fokozatos asszimiláció mellett szólva. Az asszimilálódást sürgető zsidók — például a magyarországi Rokonstáin Leopold — viszont az erdélyi lapokban már világosan megfogalmazták, hogy az ország, illetve „a két haza" jövője függ „a teljes szabadság" érvényesítésétől. A diéta végre elrendelte azt is, hogy a rendszeres bizottság törvényjavaslatot állítson össze az ortodox vallás egyenjogúsításáról és bevetté nyilvánításáról, amit már jó néhány 1834—35-i diétai követutasítás is sürgetett. És már most olyan törvényjavaslatokat terjesztettek fel Bécsbe, amelyek megerősítették a jobbágyok szabad költözését, rögzítették a szolgáltatások felső határát, biztosították a jobbágyok birtokszerzési jogát, a nem nemesek számára is a guberniumi titkárságnál magasabb tisztségek betöltésének lehetőségét, meghatározták a birtokos nemesség részvételét is a közmunkákban, hogy ezzel megtegyék az első érdemi lépést a köztehervíselés biztosítása érdekében.

[151] [Szilágyi F.], Erdélyi új coalitio (Múlt és Jelen, 1842. november 15. 91. sz.).

[152] Kemeny Zs., A Pesti Hirlapnak „A testvérhon" című vezércikkéről (Erdélyi Híradó, 1842. október 7. 80. sz.).

[153] Harom nagy elv (Erdélyi Híradó, 1842. szeptember 9. 72. sz.).

Az ellenzék abban a tudatban ünnepelhetett, hogy miután „anyag és forma szünetlen mérlegen valának", végül „hónapokra terjedő munkásság után a szemelvényi eljárásróli elmélet igazolta a sikert és a siker megkoronázta az elméletet".[154] Kolozs megye 1843 márciusában Pest megyét szólította fel az erdélyi példa követésére. Kossuth pedig azokhoz is szólt, „kik parányi erőlködéseink parányi eredményeiben kevélykedve Erdélyről mégcsak nem régiben is bizonyos felsőbbség érzetével szoktak volt emlékezni, s hajlandók voltak a testvérhonról azt gyanítani, hogy az önsúlyt volna képes kötni haladó lábainkra és íme! azon vesszük észre magunkat, hogy Erdély túlhaladott, hogy az erdélyi nemesség igazságszeretetnek s nagylelkűségnek jeleit adá, mellyekre nézve minekünk csak a követés dicsősége maradott fenn". (Mindennek az uniópropaganda folytatása mellett rendkívüli jelentőséget kölcsönzött az, hogy a pozsonyi diétán is döntő lépésekre készültek a köztehervíselés érdekében.) Persze a túlzás és a célzatosság tagadhatatlan Kossuth ítéletében, de a történeti teljesítmény értékelését reális alapokra helyezte annak hangsúlyozása, hogy „Erdélynek jelen közjogi állapotában a reform ösvényéni haladás sokkal több természetes akadállyal jár, mint minálunk, következőleg, hogy ott minden lépésnek több érdeme van".[155]

A siker, csekélysége és az aggasztó körülmények dacára — hiszen ez a diéta sok kellemetlen meglepetést okozott és tartogatott még — egyelőre feledtette a kudarcokat, és felvillantotta a tartós és nem pusztán taktikai jellegű együttműködés lehetőségét is a román és a szász nemzeti mozgalmakkal, melyek ekkor már kész szellemi fegyverzetben léptek színre.

AZ ERDÉLYI ROMÁN NEMZETI MOZGALOM ÉS A DUNAI ROMÁN FEJEDELEMSÉGEK

Az 1830-as évek vihara viszonylag készületlenül érte azt az erdélyi román értelmiségi csoportot, amely a nemzeti törekvések hordozója lett. Ennek legfőbb oka abban rejlett, hogy a 18. századi román felvilágosodásnak, az ún. Erdélyi Iskola tevékenységének nem lehetett méltó folytatása Erdélyben, s a birodalomszerte felülkerekedő reakció hatására a román politikai és kulturális élet is elsekélyesedett. A „triász" tagjai: Samuil Micu-Klein, Gheorghe Şincai és Petru Maior meghasonlottak a konzervatív szellemű balázsfalvi püspökkel, Ion Bobbal, és Budán vállaltak állást az Egyetemi Nyomdánál. Így viszont Buda a román könyvtermelésben játszott vezető szerepe miatt a dunai fejedelemségek számára is virágzó kulturális központ lett. Gazdag moldvai és havasalföldi bojárok is szívesen adattak itt ki szépirodalmi és politikai

[154] KEMÉNY ZS., Szemelvényi eljárásunk felől (Erdélyi Híradó, 1842. november 22. 93. sz.).
[155] KOSSUTH L., A testvérhon (Pesti Hírlap, 1842. szeptember 25. 181. sz.).

könyveket, melyekben hazájuk önállóságához való jogát akarták bizonyítani. Sőt, az ő támogatásukra számított a vállalkozó Zaharia Carcalechi is, aki — mielőtt Bukarestbe költözött volna — Budán az 1820-as években adta ki az első román folyóiratot, amelyben Széchenyi és a magyar nemesség példáját is gyakran idézve, igyekezett a fejedelemségekbeli nemesség szélesebb rétegeit megnyerni a nemzeti kultúra ügyének. Magyarországon pedig kialakult egy olyan művelt és öntudatos papi-tanári réteg, amely nemzeti célokat magáénak vallva, a románságot többször is megpróbálta kiszakítani a szerb egyházi fennhatóság alól. Erdélyből viszont azok, akik a triász nyomdokaiba léphettek volna, a román fejedelemségekbe telepedtek át, megteremtve a kapcsolatot és a folytonosságot az új nemzedékek és az Erdélyi Iskola között, melynek tagjai közül egyedül Ioan Piuariu-Molnár járt a Kárpátokon túl. Annál maradandóbb hatása lett annak, hogy Gheorghe Lazăr az 1810-es évek végén Bukarestbe ment, és megszervezte a román nyelvű felsőoktatást, amely azután kiszorította a görögöt. Ő még inkább véletlenszerűen került a fejedelemségekbe, mert püspökével meghasonlott, és ezért más választása nem is nagyon maradt. Néhány év múlva viszont a iaşi-i metropolita már maga hívott meg néhány tanárt, és ezután az értelmiség kivándorlása — számarányához képest — már-már tömeges méreteket öltött, ami egyszerre lehetett a Kárpátokon túli felgyorsuló román kulturális fejlődésnek, valamint az erdélyi és magyarországi értelmiségiek számbeli gyarapodásának a következménye.

Az 1821-ben kirobbant görög szabadságharc és a vele összefonódó havasalföldi, Tudor Vladimirescu vezette szabadságküzdelem hatására a Porta már többé nem ültetett görög fanariótát a dunai fejedelemségek trónjára. Az 1828-as orosz—török háborút követő, fél évtizedig tartó orosz katonai megszállás alatt pedig Kiszeljov tábornok az addiginál korszerűbb rendi-képviseleti alkotmányt dolgoztatott ki a fejedelemségek számára, melynek bojársága egyre inkább felkarolta a gyors virágzásnak induló nemzeti kultúra ügyét. A puritán életfelfogásra hajlamos és erősen nemzeti érzésű erdélyi és magyarországi tanárok nemegyszer idegennek érezhették magukat a fejedelemségek nyomort és luxust, a keleti és nyugati kultúra elemeit színes tarkaságukban egyesítő világában, mégis tudták, hogy itt korlátlanabbul élhetnek hivatásuknak, mint a Habsburg-monarchiában. A „dákoromán" történelemszemléletet közvetítették, amelyet lelkesen fedeztek fel és tettek magukévá a fejedelemségekbeli nemzeti ébredési mozgalom kezdeményezői, és egyesítették azt a francia és a német liberalizmus eszméivel. Maior 1812-ben Budán kiadott könyve a románok történetéről az új nemzedék bibliája lett, és egy moldvai bojár költségén 1834-ben ismét megjelent Budán. Amikor pedig Ion Eliade-Rădulescu — a kulturális életnek irányt szabó népszerű havasalföldi költő — 1838-ban Bukarestben újra kiadta a bánsági Dimitrie Ţichindealnak az 1810-es években Budán megjelent fabuláit, elöljáróban azt is

hangoztatta, hogy „a Kárpátokon túliak hozták nékünk a német filozófia forrásából az új fényeket".[156]

Az 1840-es évek művelt nemzeti közvéleményében már alighanem egyre többen tudták, hogy „kik voltak a romanizmus első apostolai"; egyre többen ismerték meg a bánsági Iorgovici és Ţichindeal, az erdélyi Maior, Şincai és Klein „dicső nevét, akik iskoláikkal, a nyelv és történelem művelésével letették a román nemzetiség alapjait és terjesztették egységének eszméjét".[157] Így látta a román nemzeti közvélemény Erdélyben „a román nemzetiség örök menhelyét".[158] Az erdélyi származású bukaresti tanár, Florian Aaron mint történetíró Havasalföld múltjáról 1835—38-ban kiadott tankönyveiben az elsők között állította a római származás tanát nemzeti célok szolgálatába. Az Erdélyt is átmenetileg hatalmába kerítő Mihai Viteazult a legnagyobb havasalföldi uralkodóként mutatta be. 1837-ben pedig *România* címmel indított — mindössze jó egy évet megélő — lapot, először használva és indítva útjára ezt a kifejezést, bár Dacia fogalma népszerűbb volt, hiszen úgy élt az egykorú szóhasználatban, mint az egykor politikailag egységesnek vélt és most különböző államhatárok által szétszabdalt román nyelvterület szinonimája.

Amíg pedig a magyar nemzeti mozgalom elsősorban világnézeti alapon, a változtatás igénye szerint tagolódott irányzatokra — láttuk: a kevésbé differenciált erdélyi közélet vonulatai is milyen szorosan kötődtek az egészhez —, a román nemzeti törekvéseknek sokkal élesebben elkülönülő táji változatai alakultak ki az integrációnak jóval mostohább feltételei között.

Az erdélyi politikai életben a 18. század folyamán a konkrét politikai programba foglalt román nemzeti érdekeket elsősorban a román társadalom hagyományos vezető ereje, a két egyház képviselhette. S miután a görög katolikus püspök még regalistaként is részt vehetett a diétán, nagy jelentősége volt annak, hogy az 1830-as évek elején a 91 éves Ion Bob utódaként Ioan de Leményit választották. Az új püspök nem volt harcos egyéniség, mint birtokos nemesi sarjra, őrá is hivatalnoki pálya várt, de hivatástudattól fűtve áttért a görög katolikus vallásra és a papi hivatást választotta. Az 1790-es évek pezsgését követő csendes kornak volt a gyermeke, amikor a politikum háttérbe szorult a — lendületükből sokat vesztő — művelődési célkitűzések mögött, megenyhült a nemesi származású románok lázadó keserűsége is, kezdték magukat jobban érezni a magyar rendi nemzetben, amelynek egyenrangú tagjai voltak. Leményi tisztelte és szerette is a magyar kultúrát. Nem megalkuvás volt tehát, hogy elődjét magyar nyelven tartott halotti beszéddel búcsúztatta, és felkarolta Balázsfalván a diákok körében a magyar nyelv divatját. A politikában — mihelyt lehetett és kellett — elődei útján indult.

[156] Idézi: AL. PAPIU-ILARIAN, Istoria romanilor din Dacia Superiora II. Viena 1852. 220.

[157] N. BĂLCESCU, Mişcarea Românilor din Ardeal la 1848. (Uő, Opere I.) Bucureşti 1953. 331.

[158] N. BĂLCESCU, Mersul revoluţiei în istoria Românilor. Uo. 309.

1834-ben az ortodox Moga püspökkel — a két királyi biztos ösztönzésére — a román „negyedik" nemzet elismerését kérték az uralkodótól. A hagyományos követelésre a hagyományos választ kapták a kancelláriától: a negyedik nemzet felborítaná Erdély alkotmányát, és Estei Ferdinánd sem támogatta tovább az ügyet. Ezért a két püspök célszerűbbnek látta, ha követeléseiket csak a Szászföldre szűkítik. 1837-ben Moga már a diétától kérte szászföldi hívei sérelmeinek orvoslását, hogy a románok ne a lutheránus szász, hanem az ortodox román papnak fizessék a tizedet, a románok is kapjanak falusi tisztségeket, az ortodox egyház pedig híveinek arányában részesüljön a falusi közpénztárakból.

Noha a két püspök közös fellépésének nem volt kézzelfogható eredménye, közeledésük mégis jelentős változást segített elő a román társadalom életében: a két felekezethez tartozó értelmiség közeledését. Ennek akadályát tulajdonképpen a magyar ellenzék hárította el, amikor elérte, hogy több megye szembeszegüljön a gubernium által is pártfogolt görög katolikus egyház terjeszkedő-térítő törekvéseivel, melyek eredményeképpen mintegy 100 helységben még 1821-től 1833-ig is évente 400—4000 hívőt sikerült elhódítani az ortodoxoktól, összesen mintegy 30 ezret. A magyar ellenzéki agitáció láttán a kormányzat többé nem szorgalmazta a hittérítést, s a súrlódási lehetőségek csökkenésével szűnni kezdtek a két egyház közötti villongások. A román társadalom belső integrációjának egyik legfontosabb mozzanataként a műveltebb rétegek szakítani kezdtek a falu világában oly erős vallási előítéletekkel, egyre több ortodox diák jött Balázsfalvára tanulni, ahol Leményi püspök, elődjének évtizedek alatt összegyűjtött vagyonából a gimnáziumi osztályok és a teológia mellé történelem és filozófia, valamint fizika és matematika tanszéket állítva, líceum rangjára emelte a híres iskolát, melynek nagy múltú nyomdáját is korszerűsítette. Így továbbra is Balázsfalva maradt az erdélyi és magyarországi román művelődés legfontosabb felsőoktatási intézménye, miközben Aradon ortodox pap- és tanítóképző működött, Nagyszebenben féléves pap- és tanítóképző kurzusokat indítottak, Nagyváradon igen színvonalas volt a gimnázium és a szeminárium, és Belényesen is sikerült gimnáziumot felállítani. A „Küküllő-parti Róma" igazi diákvároska volt több mint 150 gimnáziumi és 100 líceumi diákjával. De a század elejéhez viszonyítva nemcsak több mint kétszeresével nőtt meg a diákság létszáma, hanem társadalmi szerkezete is sokat változott. Amíg a század első évtizedében az alig ezernyi gimnáziumi diák közül félszázan voltak jobbágy és 250-en szabad jogállásúak, ún. libertinusok gyermekei, az 1848 előtti másfél évtizedben — a 2500 főből összesen 475-en, a pap- és kántorfiúk száma 470-ről 1200-ra, a katonafiúk száma 8-ról 130-ra, míg a nemeseké 120-ról csak 140-re, az árváké pedig 19-ről 350-re nőtt, hogy csak a legfontosabb csoportokat említsük. Ugyanakkor jelentős számban tanultak románok máshol, főleg a latin nyelvű római katolikus gimnáziumokban; 1847-ben a 13 gimnázium

1200-1300 főnyi diáknépességének szinte egyharmada volt román, 270 görög katolikus és 120 ortodox. Marosvásárhelyt és Kolozsvárt olykor egy-egy osztálynak több mint fele román volt, főleg görög katolikus. Brassóban pedig ortodox, hiszen a román kereskedők áldozatkészségének is nagy szerepe volt a gimnázium létrejöttében, ahol a publicista Iacob és a költő Andrei Mureşianu tanárként élhetett hivatásának a magyar nemzeti kultúra ügyét odaadóan szolgáló, de mások nemzeti érzelmeit is messzemenően tiszteletben tartó Kovács Antal apátplébános igazgatósága alatt. Bár néhány román ifjú a protestáns kollégiumokban tanult tovább, célszerűbb és kézenfekvőbb is volt Balázsfalván és aztán Kolozsvárt befejezni az ottani tanulmányokat. Itt például 1847-ben a filozófiai, jogi kurzus és a sebészképző már 250 főnyi diákságának majdnem negyede volt román, míg az 1830-as évek elején csak egyötöde, és a korábbi évtizedekhez képest fontos változásként olykor tucatnyi ortodox diák volt a filozófia hallgatók között. Néhányan pedig továbbtanultak Bécsben és Selmecbányán, és az évtized végén a marosvásárhelyi Királyi Táblának 200 ügyvédgyakornoka között 30 románt is találunk.

Bár a román értelmiségiek száma még viszonylag csekély volt, az értelmiségi túltermelés gondjai még nyomasztóbbak voltak, mint a magyarok és a szászok között. Összesen 30-40 román, illetve román származású helyezkedhetett el hivatalnoki pályán, főleg a kincstartóságnál. A román papság száma ugyan magas volt (1400 görög katolikus, 1100 ortodox), de a felső iskolákat végzettek elől azok a — művelt réteg által „a sötétség apostolainak"[159] nevezett — helyi papfiak foglalták el a lelkészi állást, akik Nagyszebenben csak fél évet, Balázsfalván pedig kettőt töltöttek külön nekik tartott kurzusokon, hogy aztán oklevéllel térhessenek vissza falujukba, melynek népével — a kölcsönös előnyök alapján — kisebb kepe (ill. papi bér) fejében szerződést kötöttek, és a püspökség nem szólhatott bele a községek papválasztásába. De amikor 1849-ben összeírták, hogy a volt tisztségviselők és állásnélküliek közül hányan lennének képesek tisztviselői pályára menni, akkor gimnáziumi végzettséggel csak alig 300 személyt találtak, ezek 45%-a pedig még 31-ik életévét sem töltötte be.

Így — megbízható becslés szerint — az egészében véve mégis „számos oláh intelligencia" egyötöd része tudott értelmiségi pályán elhelyezkedni, egyötöd része, „végezvén a törvények tanulását", miután nem került hivatalba, és papsághoz sem jutott, birtokából élhetett és „megyegyűlésekre járt", kétötöd része kivándorolt a román fejedelemségekbe, és végül egyötöd része elmagyarosodott.[160] Érthető tehát, hogy a nemzeti öntudatosodás elősegítése milyen fontos szerepet kapott, de vigyázniuk kellett és sokaknak sikerült is, nehogy a

[159] [S. Bărnuţiu], Balázsfalvi iskolai ügyekről (Vasárnapi Újság, 1842. december 4. 448. sz.).

[160] George Barit gróf Wass Samunak. Brassó, 1861. december 10. Bucureşti, Biblioteca Academiei RSR, Ms. 973. 263—264.

sérelmek és társadalmi bajok emlegetésével és számontartásával a nemzeti gyűlölködés sárkányfogait vessék el.

A fiatal román értelmiségiek — anyagi helyzetüktől eltekintve — még nagyobb nyomás alatt voltak, mint magyar társaik: az *Approbaták* beleégették lelkükbe a megtűrtség bélyegét. Egyéni méltóságuk tudata — elődeikhez hasonlóan — a római származás gondosan ápolt eszméjéből táplálkozott, abból nyerték a biztonságérzést a tájékozódásban ahhoz is, hogy Széchenyi és Wesselényi nyelv- és nemzetiségkultuszát mint románok mélyen átérezzék és átéljék. Bölöni Farkas Sándor Észak-Amerikáról szóló könyve nekik is egy új világ üzenetét hozta. A magyar kollégiumi ifjúsághoz hasonlóan kísérleteztek színjátszással, kéziratos folyóirat kiadását tervezték, és népdalok gyűjtésével foglalkoztak. Mindezek új mozzanatok a 18. századi iskolai élethez képest. Hiszen amíg az Erdélyi Iskola nagyjai a folklórban inkább csak a római eredet bizonyítékát keresték, és a racionalista szemlélet jegyében sok mindenben csak káros babonát láttak, az új nemzedék tagjai tudományos érdeklődéssel és az értékőrzésnek kijáró tisztelettel fordultak a néphagyományok és népszokások felé.

A nemzetteremtés útját a nép kiművelésében látták: a nyelv és az anyanyelvi kultúra fejlesztésében. Mindez a megelőző nemzedékek művelődéskultuszának szerves folytatása, de új tartalommal telítődve. A kor szellemére és a kor követelményeire hivatkozva juttatták kifejezésre a polgári-nemzeti átalakulás lassan körvonalazódó igényét. Az erdélyiek — és magyarországiak — román nemzetszemléletében is lényeges fordulatnak lehetünk tanúi: annak az egyre terjedő felismerésnek, hogy az erdélyi románság nemcsak egyazon nyelvi közösség szerves része — mint azt eddig is jól tudták —, hanem hogy a román nemzeti fejlődés súlypontja áttolódott a dunai román fejedelemségekbe, és ezek, bár kettős — orosz és török — függőségben vannak, mégis — mint Széchenyi vagy Wesselényi hangoztatta — visszavonhatatlanul rálépnek a nagy jövőt ígérő modern nemzeti fejlődés útjára.

A román nemzeti törekvések integrációjának igényéből, brassói román kereskedők vállalkozó kedvének és a balázsfalvi ifjúság széles látókörű tájékozódásának eredményeképpen született az erdélyi román sajtó. 1836-ban George Bariț és Timotei Cipariu a zarándok áhítatával járták meg Bukarestet, ahol megismerkedtek a kulturális és a politikai élet kiemelkedő képviselőivel. Hazatértük után Bariț pedig már nem vállalta a rá váró balázsfalvi fizikatanári állást, hanem az ortodoxia fellegvárába, a háromnyelvű, gazdaságilag prosperáló Brassóba ment, elfogadta az ottani román kereskedők által alapított elemi iskola tanári állását és emellett az ugyancsak általuk támogatott irodalmi hetilap szerkesztését, amely azelőtt egy évvel indult, és igénytelen szórakoztató jellege miatt a biztos bukás felé tartott, pedig a volt szerkesztő, Ion Barac (a brassói magisztrátus román tolmácsa) nemrégiben verses elbeszéléseivel, főleg a magyar Árgirus királyfi széphistóriájának

átköltésével a havasalföldi bojárságnak is kedvenc írója volt. George Barit viszont olyan sikereket tudott gyorsan felmutatni, hogy a kiadó Johann Gött, az alig most megtelepedett majna-frankfurti nyomdász a némethez hasonló román politikai hetilap kiadását is vállalta, amit Estei Ferdinánd politikai szempontból pártolt, azért is, hogy a fejedelemségek román közvéleményét így is befolyásolni lehessen.

Az erdélyi román kulturális életben a balázsfalvi iskola kibővítése mellett a brassói román sajtó — a *Gazeta de Transilvania* és melléklapja, a *Foaie pentru minte* — megteremtése lett az évtized legnagyobb horderejű vívmánya. Előfizetőinek száma 500—800 körül mozgott, méghozzá több mint a fele a fejedelemségekből, miközben a iaşi-i román lap 1829-ben 200 előfizetővel indult, és az 1840-es években a két bukaresti lap előfizetőinek a száma is sokáig csak 300-300 körül járt. Az erdélyi román sajtó jelentőségére utal a könyvkiadás ritmusának és jellegének megváltozása. Két évtized alatt mintegy másfél ezer román könyv látott napvilágot, Erdélyben viszont csak 50-60, általában évente 2-3. Ráadásul az erdélyi könyvkiadás elvesztette a század elején játszott szerepét, míg ugyanis Ion Barac és Vasile Aron verses elbeszélései a fejedelemségekben is nagy népszerűségnek örvendtek, most a nagyszebeni és brassói nyomdákból kikerülő könyvekre alig-alig sikerült előfizetőt találni a Kárpátokon túlról, ahonnan viszont, ha nem is csempészáruként, de szigorú könyvvizsgálati formaságok árán jottek nyomdatermékek, mert még érvényben voltak a 18. századi rendszabályok, amelyek a görög katolikus vallás védelme miatt akadályozták az ortodox könyvek behozatalát.

Az erdélyi román könyvtermelés egyértelműen a népművelés, a művelődés didaktikus feladatainak szolgálatában állt. Még Barit is hevesen kikelt lapjaiban a regények ellen — „inkább semmit sem olvasni, mint hogy ártatlanságunkkal fizessünk az olvasásért"[161] —, ugyanakkor viszont kisebb fordításokat is közölt a kárhoztatott — divatos francia — szerzőktől. Erdélyben nem is született egyelőre jelentősebb irodalmi alkotás, a gyors virágzásnak induló moldvai és havasalföldi irodalom termékeiből viszont éppen a brassói sajtóban jelent meg néhány román klasszikusnak számító költemény és elbeszélés, ezzel segítve az — országhatárokat ismerni nem akaró — kulturális élet fejlődését.

A balázsfalvi diákság és tanárok érdeklődéséből, alkotó kedvéből is önálló irodalmi élet kezdetei sarjadtak ki. 1838-ban *Aurora* címmel kéziratos lapot indítottak, melynek szerkesztője, Iosif Many francia, német, angol és főleg magyar szerzőket fordított, miközben magyar elbeszélései, műdalai jelentek meg Kolozsvárt és Pesten is. A brassói Andrei Mureşan nemzeti ébredést

[161] G. Barit, Literatura spurcată (Gazeta de Transilvania, 1845. június 25./július 6. 51. sz.).

szorgalmazó költeményeivel pedig méltán tarthatott igényt a nemzeti költő rangjára, bár verseskötete csak 1849 után jelent meg.

Az erdélyi román könyvtermelés jelentős eredményeket ért el a tan- és egyházi könyvkiadás terén. Balázsfalván 1835-től 1838-ig 11 kiadvány jelent meg, köztük a latin betűs ábécéskönyv, melynek kiadása fontos kulturális eseménynek számított. 1840—43 között pedig 7 egyházi és 4 elemi iskolai könyv látott napvilágot. A kereslet viszont még mindig oly csekély volt, hogy például az 1841-ben kiadott háromezer ábécéskönyvnek három év alatt alig egyharmada kelt el, pedig Leményi püspöksége elején némi erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy minden egyházközségnek legyen iskolája. De a papok sem vásároltak költségesebb könyveket, mert az egyszerre kiadott ezer evangéliumból évente alig néhány kelt el, s csak a kiskatekizmus megjelentetése bizonyult rentábilis vállalkozásnak. Bár az ortodox iskolahálózat kisebb volt, úgy látszik, hogy az ortodoxiára nehezedő nyomás és az a tény, hogy az ortodoxia a viszonylag jómódú dél-erdélyi vidékeken őrizte állásait, nagyobb könyvkeresletre ösztönzött. Mintegy 9 egyházi és iskolai könyv évente 200-300 példányban kelt el, és amikor a bécsi Állami Nyomdát korszerűsítették, kapacitásának kihasználása érdekében ezt az erdélyi ortodox könyvpiacot is meg akarta szerezni.

A tankönyvkiadáshoz kapcsolódva kezdett kibontakozni a tudományos élet, egyelőre elsősorban a tudományos népszerűsítés terén. Az igények olyan erősnek bizonyultak, hogy Pavel Vasici, tömösi karanténorvos egészségügyi tanácsokat és biológiai alapismereteket egybegyűjtő *Macrobiotica*ját 2000 példányban adta ki. Eddig Erdélyben ilyen példányszámban még román tankönyv vagy katekizmus sem került ki nyomdából. Ion Rusu balázsfalvi tanár *A föld képe* című földrajzkönyvének kiadása, mely a román nép kiterjedtségét és egységes jellegét hangsúlyozta, szintén nagy eseménye lett nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi román kulturális életnek is.

A román nemzeti törekvéseket természetjogilag megalapozó filozófiát célszerűbb volt jegyzetből tanítani és tanulni De amíg a filozófiai gondolkodás igénye — mint látni fogjuk — magas szintet ért el, a történeti érdeklődés egyelőre inkább csak sokat ígért. Timotei Cipariu, a teológia tanára a kor román tudományosságának sokoldalú érdeklődésével kimagasló alakja egyelőre széles körű anyaggyűjtést folytatott, Kemény Józseffel is felvéve a kapcsolatot. A nagy teljesítmény még mindig az Erdélyi Iskoláé volt, de hiába támogatták az erdélyiek is az aradi tanárnak, Alexandru Gavránák azt a kezdeményezését. hogy Şincai krónikáját egészében megjelentesse, nem lehetett tető alá hozni a vállalkozást, bár közben mégis sikerült megindítani a budai Egyetemi Nyomdában — melynek ugyan egykori jelentősége már elhalványult — az első román történeti lexikon kiadását. Annál nagyobb jelentősége volt viszont annak, hogy 1845-től Bukarestben a meg nagy szerepre hivatott Nicolae Bălcescu és az erdélyi származású August Treboniu

Laurian évről évre 1500-as példányszámban korszerű történeti forráskiadványt adott ki — *Magazin istoric pentru Dacia* (Történeti magazin Dacia számára) címmel —, célként vallva azt, hogy a „jó" és „eléggé elterjedt Nemzeti Történelemmel" szilárdabb legyen „a románok hazafisága és bátorsága".[162]

A brassói román sajtóra hárult tehát a tudományok népszerűsítése és a tudományos igények egyre szélesebb körben való meggyökereztetése. A közérthetőség kedvéért Barit bölcs mérséklettel kerülte a román irodalmi nyelvművelés szélsőségeit, mint amelyeket egyrészt a bukaresti lapok népszerű költő szerkesztője, Ion Eliade-Rădulescu képviselt, amikor az irodalmi nyelvet az olasz mintájára akarta kialakítani, másrészt az erdélyiek kezdtek képviselni, mint Laurian, aki 1840-ben Bécsben kiadott könyvével azt akarván bizonyítani, hogy a román Traianus császár római telepeseinek nyelve, nyelvújítás címén olyan ideális nyelvet konstruált, melyet inkább csak a latinban járatosak érthettek meg.

A brassói román sajtó népszerűségét a művelődési célkitűzéseken is átütő politikai tartalmának köszönhette. Mindenekelőtt annak, hogy egységes nemzeti szempontokat szemmel tartó nemzeti közvéleményt próbált és sikerült teremtenie, a román kulturális élet egységét célzó erőfeszítéseivel pedig a nemzeti együttérzés és szolidaritás elmélyítésén fáradozott. De még azáltal is, hogy csak információkat közölt, elősegítette az új eszmék terjedését. A jobbágykérdés például Magyarországon és Erdélyben már a harmincas évek elejétől napirenden volt, míg a Kárpátokon túl csak 1847-ben jelent meg az első olyan nagyobb cikk a paraszti nyomorról, amely a társadalmi reform szükségességét juttatta kifejezésre. Barit tudatosan léphetett fel a dunai román fejedelemségek állami önállósága érdekében is. A cár mint ortodox uralkodó iránti rokonszenvet próbálta eloszlatni annak a tudatosításával is, hogy a vallás és a nemzetiség korántsem azonos. (A *naţionalitate* = nemzetiség szó is a *Gazeta* hasábjairól került a román szókincsbe). A nagy hatalmú havasalföldi orosz konzul ki is tiltotta a brassói román sajtót, mely pedig csak lazán kapcsolódott a lassan csírázó és óvatos politikai egységtörekvésekhez, hiszen az adott viszonyok között az Erdélyben élők aktívan nem is vehettek részt bennük. A szórványosan jelentkező politikai egységtörekvések jellege amúgy is konspiratív volt, és többnyire a fejedelemségiek kezdeményezték.

A harmincas években a különböző államokban, birodalmak keretei között élő románság politikai egységének lehetőségét Párizsban vetették fel: az 1830-as lengyel nemzeti felkelésnek Czartoryski herceg irányítása alatt álló emigrációja és a hozzá kapcsolódó nyugati publicisták. Változó elképzeléseik lényege az volt, hogy az elnyomott kis nemzetek olyan szövetségét, konföderációját kell megteremteni — akár a Habsburg-birodalom bevonásával —,

[162] Magazin istoric pentru Dacia I. Bucureşti 1845. 1.

amely ellensúlyozni tudná a cári birodalom nyomását. A párizsi lengyel emigráció ügynökei egyszerre próbáltak tárgyalni a magyarokkal és a románokkal, de miután az etnikai elv érvényesítésére nagyobb hangsúlyt fektettek, a románokra nagyobb hatásuk volt. Az első komolyabb akcióra a „keleti kérdés" újabb elmérgesedése kapcsán került sor 1838-ban, amikor Egyiptom megtámadta a Portát, és felvetődött annak lehetősége, hogy Oroszország segítségnyújtás címén megszállja a Fekete-tenger kijáratát, amiben a nyugati hatalmak a hatalmi egyensúly megbontását látták. Az európai sajtó ismét a cári Oroszország és a nyugati hatalmak háborújának lehetőségéről kezdett írni. A Czartoryski-emigráció pedig egy újabb lengyel felkelést akart előkészíteni, és a havasalföldi közélet népszerű alakjához, Ion Câmpineanuhoz is fordult, aki ígéretet tett arra, hogy egy alaposan előkészített felkelésbe be tudná kapcsolni a románokat. Câmpineanu, hogy lássa, milyen lehetőségei lennének a két fejedelemség és esetleg a többi románlakta terület egyesítésének, valóságos diplomáciai körútra indult Konstantinápolyba, Párizsba, Londonba és Bécsbe. Útja egy havasalföldi kolostor börtöncellájában ért véget, onnan szabadulva felhagyott minden ellenzéki politikai tevékenységgel, majd belépett a kormányba. A „bűnbánat" ilyen határozott megnyilvánulása ellenére Câmpineanunak és híveinek tervezgetése, vállalkozása mégis a nemzeti törekvések későbbi új útjait jelezte. Egyre többen kezdték úgy látni, hogy a két dunai fejedelemség egyesítésével olyan liberális alkotmánnyal rendelkező államot kell teremteni, mely kivívhatja Nyugat-Európa rokonszenvét, hiszen az politikai és gazdasági érdekei miatt némi támogatást tudna nyújtani a cári Oroszország ellen.

Câmpineanu kezdeményezését lelkes kisbirtokos nemes- és értelmiségi fiatalok próbálták folytatni, köztük a brassói kereskedők ügyvédje, a bánsági származású Eftimie Murgu, aki előzőleg Iaşi-ban filozófiatanárként szerzett hírnevet és tekintélyt. Fegyveres felkelés lehetőségét latolgatták, és olyan kiáltványtervezetet állítottak már össze, amelyben az erdélyi románok fegyveres segítségét helyezték kilátásba. Elszórt utalásokból arra is következtethetünk, hogy a román nemzeti egység valamiféle megvalósítását Ausztria keretei között vehették számításba, bár a bécsi vezető körök már a cári Oroszországgal való jó viszony érdekében sem nagyon mertek bátorítani ilyen jellegű elképzeléseket, és csak a nyugat-európai publicisztikában akadt olykor-olykor szorgalmazója annak, hogy a fejedelemségeknek csatlakozniuk kellene a Habsburg-birodalomhoz.

1840-ben, amikor elültek a keleti válság utolsó hullámai, a fejedelem veszélyes összeesküvőként súlyos börtönbüntetésre ítéltette a mozgolódás tagjait. A kiáltvány erdélyiekre való utalása miatt pedig a bécsi birodalmi vezetés Erdélyben széles körű nyomozást rendelt el, de semmiféle konkrét kapcsolatot nem tudtak kideríteni.

A nemzeti egységtörekvések csak az évtized derekán kezdtek újra éledezni. 1845-ben Murgut, akit Havasalföldről kiutasítottak, ekkor mint bánsági ügyvédet tartóztatták le dákoromanizmus és néplázítás vádjával. Bánsági román területi autonómiát akart, és a moldvaiakkal is kereste a kapcsolatot. Ugyanakkor a pozsonyi diéta egyik magyar ellenzéki tagjával beadványt állított össze a fejedelemségek önállósága érdekében, Metternich óvatos, a cári hatalom előretörését megakadályozni képtelen keleti politikája ellen.

Több és tartósabb eredményt hoztak a kulturális egységtörekvések. Mihail Kogălniceanu moldvai bojár, aki 1840-ben rövid ideig *Dacia Literară* (Irodalmi Dacia) címmel lapot adott ki, 1843-ban ebben a szellemben tartotta — a brassói sajtóban is megjelentetett — történelmi székfoglaló előadását a iaşi-i akadémián: „Hazámnak azt a földterületet tekintem, ahol románul beszélnek, és nemzeti történelemnek Moldva, Havasalföld és Erdélyben élő testvéreink történelmét."[163] Ahhoz viszont a fiatal Nicolae Bălcescunak, az 1840-es mozgalom részvevőjének Párizsba kellett mennie, hogy 1847-ben a román diákok előtt elmondhassa: „célunk nem lehet más, csak a románok nemzeti egysége. Először az eszmék és az érzelmek egysége, amely majd idővel meghozza a politikai egységet."[164]

Az erdélyiek egyelőre legfeljebb együttérzéssel és szorongással figyelhették, mi történik a Kárpátokon túl, amiről mindig értesültek vagy a brassói kereskedők útján, vagy úgy, hogy személyesen találkoztak a fejedelemségiekkel az erdélyi ásványvízfürdőkön, amelyeket a bojárok már az 1820-as évektől előszeretettel kerestek fel.

Paradox, bár nagyon is érthető módon az erdélyiek kapcsolatai szorosabbak voltak a havasalföldiekkel, mint a bánságiakkal vagy a bihariakkal. S bár a szűkebb értelemben vett Magyarországon még erősebb román polgári rétegek voltak, mint Erdélyben (például a húszezres Arad vagy tízezres Lugos város főbírája román volt, és olyan nagybirtokos család vallotta magát románnak, mint a Mocsonyiak), önálló politikai erőként — a Murgu-féle csoportosulástól eltekintve — egyelőre nem próbáltak a közéletben önálló nemzeti erőként fellépni. Igaz, egy-két román a megyei életben liberálisok és konzervatívok küzdelmeiben nagy szerepet vállalt. Erdélyben viszont az 1840-es évek elején az egyházfők politikai törekvései mellett, sőt azok ellenében is az értelmiségiek önálló erőként jelentkeztek.

[163] M. KOGĂLNICEANU, Bevezetés a nemzeti történelemről szóló előadásokhoz (A román irodalom kistükre I. A fordítást gondozta M. GAFIŢA és LŐRINCZ L. Bukarest 1961). 405—406.

[164] Idézi: C. BODEA, Lupta românilor pentru unitatea naţională 1843—1849. Bucureşti 1967. 87.

AZ ERDÉLYI ROMÁN NEMZETI MOZGALOM A POLITIKAI ÉLET ÚTJAIN

Az 1840-es évek új fejleményei már legfeljebb csak váratlanul, de nem készületlenül találták a román értelmiségieket. Amikor a brassói román sajtó nagy rokonszenvvel mutatta be Kolozs megye reformokat sürgető követutasítását, határozottan fellépett a magyarosítás ellen. A magyar nyelvi jogokat célzó törekvésekről csak a törvényjavaslat nyilvánosságra kerülése után nyilatkozott, mert „a románok ellenkező jellegű könnyítést vártak, olyan határozatot, mely minden törvényhatósághoz és hivatalhoz román tolmácsot rendelt volna", hogy a rendeleteket „a román nép nyelvére is lefordítsák".[165] Ez ugyan részben eddig is szokásban volt, hiszen a guberniumnak volt tolmácsa, és II. Józsefnek — az addigi szokást megerősítő — német nyelvű utasítása értelmében az igazságszolgáltatási ügyekben felvett vallomásokat továbbra is anyanyelvre fordították és magyarázták, de a fenti elképzelés valóra váltása a román nyelvhasználat intézményesítését, az élet igényeihez való korszerűbb alkalmazkodást és egyben a nemzeti lét biztosabb távlatait ígérte. Az izgatott légkörben az értelmiségiek többsége népe művelődéséhez, vezetéséhez, a közigazgatásban való érdekképviseletéhez fűzött reményeiben, egyszóval nemzeti létében érezte magát támadva.

A magyar nyelv terjesztése az állami életnek azon területein, ahol addig a latint használták, a román értelmiség sorsán egyelőre nem változtatott, addig élvezett jogoktól nem fosztotta volna meg őket, hiszen a megyékben és az országgyűlésen ez ideig is magyarul tárgyaltak. A magyar nyelvi törekvés a nemzeti fejlődésről kialakított képzeteiket és vágyaikat keresztezhette. De a magyarosító vágyak korábbi megnyilvánulásai miatt az erőszakos asszimiláció veszélyét láthatták a nyelvtörvényjavaslatnak azon kitételében, hogy 10 év múlva az egyházi anyakönyvvezetés és a magasabb fokú oktatás nyelve magyar legyen, s bár az elemi iskolai oktatási nyelv ügye függőben maradt, attól is féltek, hogy előbb-utóbb azt is magyarrá teszik.

Balázsfalva méhkasként bolydult fel az országgyűlési hírek hallatára. Az ellenállásnak Simion Bărnuţiu lett a vezére, a kor valóban filozófusnak nevezhető gondolkodója. Nagysága és hatása abban rejlett, hogy a Krug-féle kantiánus filozófia természetjogi tételeiből és liberalizmusából, valamint Herder szemléletéből kikovácsolta a nemzeti önrendelkezés igényét kifejezésre juttató korszerű ideológiát. Azt az axiómát, hogy az egyénnek önmegvalósításához természetes jogai vannak, rávetítette a nemzeti közösségre, és összekapcsolta a kor nyelvi nacionalizmusával: a nyelv a kultúra mércéje és eszköze; „benne gyökerezik egy nép jelleme és nemzetisége", így „elválaszthа-

[165] G. Barit, Reflexii la descrierea românilor prin D. A. de Gerando. Foaie pentru minte, 1846. febr. 4/16. 6. sz.

tatlan lelkünktől és a vallástól és mindattól, ami a legszentebb és legértékesebb e földön". A nyelvi közösségnek joga van a nemzeti létre, de megkérdezése nélkül még az adott helyzetben sem dönthetnek a sorsáról. A konzisztóriumban elmondott beszédében — amelyből idéztünk — az egységes magyar nemzeti államfelfogással a soknemzetiségű állam követelményét állította szembe, sajátos kulturális színezetet adva a nemzeti törekvéseknek: „a kultúra és a boldogság mindegyik erdélyi nép fő célja, ezt a magyarok magyar, a szászok szász és a románok román úton akarják elérni, mindegyik a maga természetes útján. Ezek az utak mind jogosak, századok óta békében jártunk rajtuk és csatlakoznak az általános emberi boldogság és kultúra fő útjához."[166] Morális kategóriákkal bélyegezte meg a magyar törekvéseket, miközben elismeréssel szólt a magyar filozófiáról és a diéta reformtevékenységéről. Érvelését így még nem szőtte át a kor nagy ellentmondása, bár az, hogy a románokat Traianus gyarmatosainak nevezte, akik nem alszanak, hanem nagy tettekre készülődnek, már a történeti jogra alapozott hegemónia álmát is jelenthette, ami majd maga alá gyűrheti a célként jelzett soknemzetiségű állam igényének humánus eszményét.

A balázsfalvi görög katolikus konzisztórium a nemzeti ellenállás szellemében tiltakozott a magyar törvényjavaslatnak mindenekelőtt a román iskolákra és egyházakra vonatkozó konkrét kitételei ellen, hangoztatva, hogy „míg a világ világ, minket és nemzetünket nem kényszeríthet hitünkre és szokásainkra nézve veszélyt, a román nemzetiség számára pedig romlást és pusztulást jelentő törvény".[167]

A politikai cselekvés lehetőségeivel csak a püspökök élhettek. Leményi, bár a diétán nem szólalt fel, továbbította a bécsi kormányzathoz a konzisztóriumi tiltakozást, és ő maga is tiltakozott az ellen, hogy az egyház és az oktatás nyelve magyar legyen, noha sokat tett, hogy papjai megtanuljanak magyarul. A románok magyar nyelvű iskoláztatását kivihetetlennek, az elmagyarosodást a románság számbeli túlsúlya miatt lehetetlennek tartotta, a nyelvtörvényjavaslatnak a románokra vonatkozó kitételeit pedig a két nép együttélését és egymásra utaltságát zavaró mozzanatnak. Az 1834-es kérvényezés kudarcából azt a következtetést vonta le, hogy több sikert ígér a magyar reformnemességgel való együttműködés, s ez elől lassan el is hárultak az akadályok.

Az ellenzék a törvényjavaslat románokat érintő részeit módosította, s a diétán többen is követelték az ortodox vallás törvényesen bevett vallássá nyilvánítását. Amikor pedig a társadalmi reformokat célzó törvényjavaslatok összeállítása után a magyar—szász együttműködést újra ellenségeskedések váltották fel, a két román püspök úgy látta, eljött a kedvező alkalom, hogy

[166] S. BĂRNUŢIU, O tocmeală de ruşine şi o lege nedreaptă. (Közli: GH. I. BOGDAN-DUICĂ, Viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu. Bucureşti 1924.) 201, 204.

[167] Uo. 211.

közösen kérvényt adjanak be a szászföldi (illetve királyföldi) románok mint „társnemzet" érdekében, nagyrészt felújítva Moga püspök 1837—38-i diétához beadott kérvényének követeléseit. A diétai többség és a liberális magyar sajtó lelkesedéssel karolta fel a vállalkozást, részben taktikából, de azért is, mert a kérvény követelései elvileg egybevágtak a magyar nemesi jogi szemlélettel és a liberális világnézettel is. A magyar liberálisok kifogásolták, hogy a szász bürokrácia sok esetben a nemzetiséghez, a származáshoz és a valláshoz köti a jogokban való részesedést, bármennyire is igazolni tudták ezt szász privilégiumokkal. (Gondoljunk például a kérdéskör egyik legfontosabb mozzanatára, arra, hogy a Szászföld valamennyi lakosa lutheránus papnak kellett fizesse a dézsmát, és városi tisztséget csak bevett valláshoz tartozók nyerhettek el.) A magyar nemesség viszont biztonságban érezte magát ebből a szempontból, nem félt a szászföldi precedenstől, hiszen ilyen problémák a nemesi társadalmat belülről nem osztották meg. Leményi tapasztalatból beszélt, és nem csak taktikázott, amikor a diétán az egész román nemzet nevében hangsúlyozta, „hogy 1791-től fogva soha egy oláh osztály vagy személy, csak azért, hogy oláh, el nem nyomatott, s a közhivatalok viseléséből ki nem rekesztetett".[168]

A püspökök politikáját a szászföldi románokon kívül elsősorban ezek a rendi helyzetük előnyeivel is élő öntudatos román nemesek támogatták, és azok, akik úgy vélték, hogy román nemzeti követeléseket az érvényes törvények alapján egyelőre csak a Szászföldön lehet elfogadtatni, és a liberális alkotmányos képviseleti rendszer majd fokozatosan módot ad a román nemzeti igények érvényesülésére. Alexandru Bohăţel ügyvéd a kolozsvári magyar sajtóban a nyelvtörvényjavaslat védelmében még a brassói román lapokat is kritizálta. Aztán „több nemzetbeli társainak nevében" arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar nyelvtörvényjavaslat a községi román nyelvhasználatot nem érinti, és „mivel Erdély magyar haza", azért „nemzetem fiai míveljék nyelvüköt mint oláhok, és tanulják a magyart mint a hon polgárai".[169] „Több kővárvidéki oláh származású magyar nemesek és tisztviselők" pedig annak hangsúlyozásával támogatták a fenti álláspontot, hogy „egy oláh származású, de magyar nemes embernek ... egészen más és magasabb szempontból kell állását tekinteni, mert ő az alkotmány részese".[170]

A balázsfalvi tanári kar hangadói viszont helytelenítették püspökük politikai lépéseit. Ismét fellángolt az egyházi vezetés és az egyházi hierarchiába

[168] Az Erdélyi Nagyfejedelemség s hozzá visszakapcsolt Részek három nemes nemzeteiből álló rendeinek Kolozsvár szabad királyi városában 1841-ik év november 15-ik napján kezdődött országgyülésökről készített jegyzőkönyv. Kolozsvár 1841. 715. 1843. január 31-i ülés.

[169] Boheczel Sándor ügyvéd több nemzetbeli társainak nevében is: Komoly szó a Gazeta de Transilvaniához. Erdélyi Híradó, 1843. március 3. 18. sz.

[170] Erdélyi Híradó, 1843. május 30. 43. sz.

szorított értelmiség viszálya. Bărnuţiu lett az elégedetlen tanárok és a lázongó ifjúság vezére. Ez az ifjúság, amelynek Bărnuţiu románul is előadta természetjogi tételeit, joggal találta meg azokban saját létértelme kifejtését, és mélyen átérezte, hogy egyéni léte perspektívája mennyire elválaszthatatlan a közösség, a nemzet sorsától: a nemzet érdekében vállalt „szolgálaton" kívül nem látott más választási lehetőséget.

Bărnuţiu, aki kétségbe vonta, hogy a püspök saját kezdeményezésére a nemzet nevében beszélhet, az egyházat nagy művelődési-politikai érdekképviseleti szervvé akarta tenni. Hogy pedig az értelmiségnek az egyházi vezetésben teret nyisson, szinódus összehívását követelte. De Leményi nem vállalta azt a szerepet, amelyet 100 évvel azelőtt Inochentie Micu-Klein játszott. Az ifjúság és a tanárok egy része lázadozni kezdett az egyházi fegyelem ellen. 1843 húsvétján kipattant a gyújtó szikra. Régi szokás szerint nagycsütörtökön azzal adóztak a kereszténvi alázat követelményének, hogy a püspök 12 diák lábát személyesen megmosta. Most viszont egy diákot kizárt a szertartásból, mert az nem tartotta be a kötelező böjtöt, mire a többi diák szolidaritásból nem jelent meg a lábmosásra. A püspök egyre kevésbé tudott rendet tartani, s a tanárok egy része is a diákok mellé állt. Végül a kormányzat segítségével távolítottak el a néhány lázadó tanárt, köztük Bărnuţiut — egy évtizede még Leményi odaadó hívét — és tucatnyi diákot, akik a nemzeti ügy mártírjaiként bejárták Erdélyt, amíg sikerült a kolozsvári líceumban helyet találniuk, vagy a fejedelemségekbe mentek tanárnak, miközben Leményi ellen lázítottak, és tekintélyét az egyházon belül ugyancsak megtépázták. Balázsfalva pedig Bécsben oly rossz megvilágításba került, hogy a kormányzat nyomatékosan megtiltotta a latin tannyelvtől való eltérést, és egy évtizeden keresztül halogatta Leményinek román lap kiadását célzó kérését. Így csak 1847-ben jelenhetett meg Cipariu szerkesztésében az *Organul Luminarei,* amelyet Papiu-Ilarian, a „balázsfalvi per" egyik áldozata később az egész román nyelvterület, „egész Dacia" legjelentősebb irodalmi lapjának tartott; nyilván népfelvilágosító és nyelvi reformtörekvései, főleg latin betűs szedése miatt.

Az erdélyi román politikai tájékozódásban a brassói román sajtó tett a legszélesebb látókörről tanúságot. Igaz, Balázsfalván is érvként hivatkoztak arra, hogy az erdélyi románság az összrománság szerves része, de ennek jelentőségét valamennyi kortársánál kimerítőbben először Bariţ fejtette ki, amikor az erdélyi román—magyar viszonyt az egész románság és a magyarság együttélésének mozzanataként értelmezte. Felismerte, hogy a magyarországi polgári társadalmi reformtörekvések nemcsak az erdélyi, de a fejedelemségekbeli helyzet javulását is elősegíthetik.

A kis nemzetek messze néző vágyaiban Bariţ meglátta a létbiztonságra való törekvés és a belső gyengeségből fakadó fokozott fenyegetettségérzés ellensúlyozását célzó igényt is. Például a már gyakran szóvá tett keleti magyar törekvésekkel — annak hangoztatásával, hogy a dunai fejedelemségeket a

magyar koronához kell kapcsolni a Duna-hajózás szabadságának biztosítása érdekében — és a középkori Magyar Királyság nagyságának idézgetésével szemben nem Traianus császár gyarmatosainak fiktív államát, Daciát állította szembe, hanem inkább az egymásrautaltság követelményére figyelmeztetett. Szerinte a magyar liberálisoknak már azért is nemzeti jogokat kell az erdélyi románság számára biztosítaniuk, mert ez a dunai fejedelemségekkel való jogviszony záloga, továbbá a magyar külpolitikai biztonság egyik feltétele. Intő szavaiban a politikai élet játékszabályainak megfelelően keveredett a kiútkeresés és a fenyegetés szándéka. „Ahelyett, hogy ilyen követelésekkel (mint a nyelvtörvényjavaslat) távolítanátok el magatoktól a románokat, sokkal jobban tennétek, ha testvéri kezet nyújtanátok és barátságot kötnétek, amire szükségetek van. Mert tudjátok meg, hogy a Dunát ha valaha is uralni fogjátok, akkor azt csak a moldo-románokkal szoros barátságban, és akkor is csak ha Ausztria támogat és bátorít."[171]

Bariţ a nemzeti mozgalmak közötti őszintébb párbeszédre törekedett, azonban megfelelő feltételek hiánya miatt egyelőre nem tartotta tanácsosnak többet jelezni, mint azt, hogy a román negyedik nemzetként való elismerését igazságos és méltányos követelésnek tartja, és inkább csak célozgatott arra, hogy ennek megfelelően Hátszegen és Fogarasban — ahol a (kis)nemesség többsége román volt — román törvényhatósági életet és közigazgatást szeretne. Abban is bízott, hogy e követelés elismerése nyomán a román és a — félig-meddig — román származású nemesek felkarolnák a román nemzeti törekvéseket. Valóban, arra is volt példa, hogy románul elfelejtő, magyar rokonoknál felnövő árva ifjú, mint a kolozsvári líceumi tudós jogtanárnak, több magyar és latin nyelvű könyv szerzőjének, Vajda Lászlónak a fia, öntudatos román lett, méghozzá a két nép barátságának elkötelezettjeként. A negyedik nemzet követelése sem tartható egyértelműen feudális jellegűnek, hanem a román nemzeti lét olyan lehetséges módozata utáni igénynek, mely a másik fél nemzeti létét is elismeri, egyben pedig mérsékli a hegemónia vágyát. Nem véletlen, hogy a római múltból eredeztetett történeti jogokban gondolkodó nagyszebeni főesperes, Nicolae Maniu, aki a magyar helyett román hivatalos nyelvet akart, ezt a negyedik nemzetet célzó követelést azért helytelenítette, mert „azt kell akarnunk, ami a miénk volt: egész Erdélyt, és ne kérjük azt, ami nem voltunk: azaz negyedik nemzetet, hanem mint voltunk nemzetet Erdélyben".[172] A nemzeti jogokat és létet célzó követelés indokoltsága és jogossága ellenére általában súlyos negatívuma volt a történeti jogra épülő tervezgetéseknek, hogy nem tisztázták kellőképpen az együttélő népek kapcsolatát, ráadásul az ilyen államszemlélet a soknemzetiségű tájon eleve

[171] G. Bariţ, Românii şi maghiarismul (Foaie pentru minte, 1842. március 16/28. 11. sz.).

[172] Nicolae Maniu levele Bariţhoz. Nagyszeben, 1842. június 3. (Közli: George Bariţ şi contemporanii săi. Szerk. Şt. Pascu. III. Bucureşti 1976. 28.)

kizárja a nemzeti jogegyenlőséget, s uralkodó nemzet és alárendelt nemzetiség torz viszonyrendszerébe szorítja az együtt élő népeket. Joggal tette szóvá Bariţ, hogy „kit hibáztassunk azért, mert a magyar, székely, szász, román, örmény stb. egyazon éghajlat alatt, egyazon völgyben, egyazon hegyen, egyazon folyó mellett lát napvilágot? ... Miért idézzük meg a sírból őseink szellemét egymást rémisztgetve?"[173]

Önmagához következetesen utasította el Bariţ a nemesi szabadság egyformaságára hivatkozó szászellenes román taktikázást, például a Bohăţelét is, melyről pedig Maniu úgy vélte, hogy egyáltalán „nem árt, hanem megnyugtatja az erdélyi magyarokat, hogy ne akarjanak annyit, mint Magyarországon, hanem csak annyit, hogy nyelvük a latin helyett diplomatikai nyelv legyen (addig-ameddig...!)".[174]

Bariţ nem adott határozott, részletes politikai programot. A románság érdekeltségének tényére hívta fel a figyelmet a gazdasági-társadalmi reformtörekvések bemutatásával is. A legszigorúbb semlegességet ajánlotta, nehogy a románok túl korán és túlzott mértékben bekerüljenek a politikai élet labirintusába, mindaddig, amíg nem tisztázódik a szemben álló felek álláspontja, és nem válnak áttekinthetőbbé az erőviszonyok, hiszen időközben a szász nemzeti mozgalom is egyre nagyobb lendülettel jelentkezett.

A SZÁSZOK NÉMET NEMZETI ÉBREDÉSE

Az 1840-es évekig a szászok csendes résztvevői voltak az erdélyi diétának. 1834-ben még rokonszenveztek, sőt, a rendi alkotmányosság védelmében olykor még együtt is működtek a magyar ellenzékkel. 1837-ben már egyértelműen a kormányzathoz igazodtak, de nem ellenezték, hogy az uralkodó beleegyezése esetén a törvényjavaslatokat magyarul szerkesszék, a törvények nyelveként pedig a magyart és a latint tartották méltányosnak. De azután a politikai számítás és a nemzeti ébredés lendülete szembefordította a szász politikát a magyarral.

A magyar reformellenzék készülődése láttán még az 1841-i diéta előtt a szász politikai élet hivatalos vezetői a lutheránus konzisztórium ülésén egységes álláspontot alakítottak ki a legfontosabbnak tűnő kérdésben: a törvényes nyelvhasználatban. Joseph Bedeus von Scharberg, akit 1837-ben választott a diéta tartományi főbiztossá, és így korszakunkban ő volt a legnagyobb rangú szász országos tisztségviselő, azt javasolta, hogy miután Erdély amúgy is a magyar koronához tartozik, „szász részről bele kellene egyezni a latin nyelv eltörlésébe, és ami az országos ügyeket illeti, a magyar általános hivatalos

[173] Gazeta de Transilvania, 1847. december 15/27. 100. sz.

[174] Maniu Bariţhoz. Nagyszeben, 1843. március 17. Közli: George Bariţ (i. m.) 32.

nyelvvé emelésébe", mert „nincs ebben számunkra semmi új, hiszen még a nemzeti fejedelmek alatt is az ügyeket magyarul bonyolították le, a törvényeket magyarul állították össze".[175] A mérsékletre intő szavakkal szemben a szász hangadó politikusok azonban a teljes kölcsönösség és a rendi egyenjogúság álláspontjára helyezkedtek. A németet a magyarral teljesen egyenrangú nyelvként akarták elfogadtatni, ami a gyakorlatban a bécsi központi kormányzattól függő és arra támaszkodó területi autonómia igényét tükrözte. Mindez erőt adott a szász nemzeti törekvéseknek, de egyben elszigetelődéssel is fenyegetett, sőt nemegyszer olyan megvilágításba helyezte a szász politikát, mintha egyszerűen csak a hivatalnokréteg Bécsből irányított pozícióőrző manővereiről lett volna szó. Pedig korának gyermekeként hangoztatta a diétán Simon Schreiber nagyszebeni királybíró, hogy „valamint egy népnek anyanyelve, a szellemi élete azon nemzetnek, a legszorosabb öszvekapcsolása a minden névvel nevezendő legédesebb emberi, társasági és családi viszonyoknak, a polgári szövetség legalsó lépcsőin álló sorsosaitól, kezdve legmagasabb rendű tagjáig".[176]

Érthető viszont a magyar liberálisok fokozódó elkeseredettsége is, amikor a sokat ígérő diétai reformmunka során kialakult magyar—szász együttműködést egyre-másra követték a szász nemzet nevében az uralkodóhoz intézett különvélemények, mindenekelőtt azért, hogy kifejezésre juttassák: a diéta országos érvényűnek szánt döntései nem lehetnek érvényesek a szász nemzetre, mert annak életét csak az univerzitás szabályozhatja. Már csak azért is, mert a magyar ellenzék a reformok terén „óriás léptekkel" — többek szerint — túlment a kívánatosnak tartott mértéken, mégpedig akkor, amikor az iparszabadságot, a zsidók emancipációját sürgette, sőt, amikor még a földtulajdonszerzés szabadságát készült mindenkire kiterjeszteni.[177] Ezért a fenti megfontolásokból is még a Nemzeti Múzeum és a diétai terem felállítását célzó törvényjavaslat ellen is felléptek. (Később már sokan bánták szélsőségesen elutasító magatartásukat, de azért a diétai, olykor drámai hangulatú küzdelmek és jelenetek az erő felemelő öntudatával töltötték el őket és a velük együttérző szász közvéleményt.)

A nyelvharc lázában a szász rendi jogvédelem szervesen összefonódott a modern nemzeti kötelékek megteremtését célzó agitációval, és széles nemzeti mozgalommá erősödött.

Összegezve és előre tekintve: a szász rendi nemzeti létet egyre többen közjogilag elismert, német hivatalos nyelvű területi autonómiává szerették volna átváltoztatni: a Királyföldet Szászfölddé tenni a szó teljes értelmében. A

[175] J. BEDEUS, Erinnerungen. Archivele Statului, Sibiu, Fond Bedeus, nr. 112. I. 301—302.
[176] Beszédtár II. 24. 1842. január 27-i ülés.
[177] Simon Schreiber sen., Karl Müller sen., Joseph Trausch, Michael Kraeges, Samuel Meister operátuma a céhrendszerről. Archivele Statului, Sibiu, Fond Bruckenthal, 0 1—6. 181.

kor német nemzetiségkultusza termékeny talajra talált a szász társadalomban, mert etnicitásukhoz való ragaszkodásuk — aminek egyik megnyilvánulásaképpen a középkor óta csak „német eredetű" lehetett a szász natio igazán egyenjogú tagja — kedvező gazdasági, társadalmi és politikai státussal és pozícióval társult. Viszont ennek fenyegetettsége és elszigeteltségük arra ösztönzött, hogy a hagyományokhoz híven a reájuk szintén támaszkodni akaró központi Habsburg-hatalom szövetségét keressék, és így a gazdasági téren a fejlődést oly messzemenően előmozdító szászság jelentősebb részében a bürokratikus abszolutizmus szövetségese lett, vagy annak szövetségébe szorult. Erre ösztönzött német etnikai identitástudatuk, az, hogy a németség részének tartották magukat. Viszont sokukat ez, vagy éppen német nacionalizmusuk lendített túl a provinciális Habsburg-birodalmi orientáción, és a haladó német szellemi-politikai irányzatokhoz kapcsolódva keresték a szászok német nemzeti létfeltételeinek módozatait.

A társadalom rendi-patríciusi felső rétegeit a magas jogi műveltséggel rendelkező tisztviselői kar fogta össze, az egyház és a neki alárendelt iskolai hálózat pedig az egész szász népet. (Igyekeztek is a református egyházéhoz hasonló autonómiát biztosítani maguknak.) A tanárok és a lelkészek jelentősége hirtelen úgy megnőtt, mint a reformáció korában. Ugyanakkor a városi és falusi közigazgatást és önkormányzatot részleteiben is szabályozó század eleji rendszabás, az ún. reguláció, melyet a bécsi kormányzat kényszerített a szász natióra, kizárta őket a szászföldi közéletből: kommunitásból, tanácsokból, melyeknek küldöttei választották a diétai követeket, és adták meg a követutasítást is. Az értelmiségi túltermelés feszítőereje pedig olyformán éreztette hatását, hogy miközben 5 gimnázium működött 50-60 tanárral és 1000-1500 diákkal a sok elemista kisdiák mellett, 350-400 felső osztályos gimnazista tanult tovább, akiknek fele mehetett egyházi pályára, a 250 parókia csak mintegy 500 főnyi klérusnak adott kenyeret. Művelt, a német egyetemeken és Bécsben — a német kultúra és politika nagy áramlatainak vonzásában — tanult tanárok és lelkészek lettek a nemzeti mozgalom ideológusai, a nemzeti ébredés eszményeinek terjesztői. Josef Andreas Zimmermann nagyszebeni jogtanár — Szász Károlyhoz hasonló szerepet játszva — valósággal rányitotta kortársai szemét arra, hogy az erdélyi törvénykönyvek milyen biztos alapot nyújthatnak a nemzeti küzdelemben. Johann Karl Schuller történelemtanár pedig mint a kor egyik legnagyobb formátumú szász tudósa eredeti népdalok gyűjtésével és kiadásával adott újra lendületet az erdélyi szász nyelvjáráskutatásnak, s a népköltészeti termékeket már — német példát követve — történeti forrásként használta, és a politikai publicisztika terén is működött. Először ez a két tanár gyakorolta a legnagyobb hatást a következő és termékenyebb nemzedékre.

A szász értelmiségiek zöme is a nemzeti reformmunkát a közélet demokratizálásában és a gazdaság modernizálásában látta, miközben a kor liberális

eszméit a társadalomfejlődés sajátos feltételeihez igazította, értelmezte és terjesztette. Lelkesen fedezte fel a demokratikus képviseleti formákat az ősi szász alkotmányban, jelszóvá tette a *Diploma Andreanum* „unus sit populus" kitételét, s akadt, aki már azt hangoztatta, hogy a nemzeti kötelékeket ki kellene terjeszteni a szászság egyötödét jelentő, vármegyékben élő német anyanyelvű jobbágyságra is. De általában büszkén hirdették, hogy a szász nép szorgos iparosok és földművesek életközössége (de például — önmagukhoz is következetesen — a székely lófőket és a pixidáriusokat is a polgári szabadság hordozóinak tartották). A Szászföldön — hangoztatták büszkén — nincs is jobbágyság, mert a szász városok román és magyar jobbágyfalvai nem tartoztak a nemzet kötelékébe, s szolgáltatásaik is kisebbek, mint a vármegyei jobbágyokéi. A szabad paraszti társadalomra (is) nehezedő feudális járadék: az egyházi tized megváltás ellenében való eltörlésének gondolatát pedig az 1840-es években kezdték felvetni.

Az élesebb társadalomkritikát a harmincas évek végén alapított brassói sajtó (a *Siebenbürger Wochenblatt* és irodalmi melléklapjai: *Blätter für Geist* és a *Der Satellit*) — méghozzá olykor ezres példányszámban — képviselte. Kiadóját, a majna-frankfurti Johann Göttöt éppúgy, mint munkatársait, a morvaországi Anton Kurzot vagy a porosz Leopold Max Moltkét a kor német értelmiségi nyomora és az értelmiségre nehezedő reakció indította kelet felé, hogy végül a soknemzetiségű Erdélyben találjanak hazára. A brassói lapok segesvári munkatársai pedig Berlinben tanultak és ismerkedtek meg a liberalizmus eszméivel, amelyek jegyében együtt kezdték támadni a „copfos-parókás" hivatalnokok nehézkes bürokráciáját, s minden reform előfeltételeként követelték a közélet nyilvánossá tételét s azt, hogy a falusi közösségek és városok életét irányító kommunitások és tanácsok tagjait a polgárok válasszák, és ne önkiegészítés útján töltsék be a megüresedő helyeket. Az új hangok hallatára egyes szász székek vezetősége többször is követelte a brassói lapok perbe fogását, 1844-ben pedig a bécsi rendőrminisztériummal jó kapcsolatokat ápoló Benigni (nagyszebeni lapszerkesztő) biztatására a nagyszebeni kommunitás perbe is akarta fogatni Göttöt, és csak a nagy tekintélyű Zimmermann jogtanár közbelépésére fogadták el azt az elvet, hogy a szász sajtónak is éppen olyan mozgásszabadságot kell biztosítani a nemzeti ügyek tárgyalásában, mint amilyennel a magyar sajtó rendelkezik.

Bár kezdetben a brassói sajtó is támadta a magyar nyelvtörvényjavaslatot és a magyar sajtót, fő vitapartnere a nagyszebeni *Der Siebenbürger Bote* lett, amely a bürokratikus abszolutizmus védelmét is magára vállalta. A két sajtó szembenállása a két város polgárságának a szembenállását is tükrözi, bár a nagyszebeni tanárok között is sok volt a liberális beállítottságú, és a brassói városi hatóságok sem nézték jó szemmel a terjedő liberális nézeteket. A brassóiak viszont szabadulni akartak Nagyszeben hegemóniájától. A „provincia cibiniensis", a centralizált területi nemzeti autonómia megszilárdításának

programja mellett, vagy inkább nemegyszer azzal szemben a város önállóságát kifejezésre juttató „Kronstadt voran" lett a gazdasági és politikai megújhodás jelszava.

A társadalom mozgósításában a legkézzelfoghatóbb eredményeket az egyleti mozgalom hozta, amely kiterjedt az élet minden területére, hiszen ipari, mezőgazdasági egyletek és takarékpénztárak is alakultak, és a hivatalosan csupán kulturális céllal alapított nagy jövőjű Verein für siebenbürgische Landeskunde (Honismereti Egylet) vándorgyűlései nemzeti ünnep szertartásaival és hangulatával mozgósították a kisvárosok lakóit.

A kor valamennyi törekvése Stephan Ludwig Roth tevékenységében egyesült. Ifjúként Pestalozzi mellett dolgozott Svájcban, de a húszas években még közöny fogadta az iskoláztatásról írt brosúráját, és amikor Medgyesen gimnáziumi tanárként a napóleoni háborúk nyomán kibontakozó német ifjúsági mozgalmak példájára be akarta vezetni a tornát és az éneket az iskolai oktatásba, reformtörekvései megtörtek a kisvárosi konzervativizmuson. Az 1840-es években jött el az ő ideje, s falusi lelkészként egyik irányítója lett a nemzeti agitációnak, miközben sokat írt a paraszti lét és a gazdálkodás mindennapi gondjain okos tanácsokkal enyhítő néplapba. Nem volt — a szó szoros értelmében véve — jól tájékozott politikus. Nagyobb lélegzetű politikai munkájával, amelyet a nyelvkérdésről írt, inkább elmérgesítette a vitát, mintsem az eszmék tisztázódását segítette elő, hiszen olyan szélsőséges magyarosító törekvéseket tulajdonított az ellenzéknek, amelyeket az nem is képviselt, a magyar nyelvet pedig az államnyelvnek alkalmatlannak mutatta be. Azzal szemben — némi politikai fortéllyal — azt hangsúlyozta, hogy nincs szükség országos nyelvre (Landessprache), mert ez a román: amennyiben románul tudnak a legtöbben, és a román — mint azt magyar kortársak is szóvá tették — fontos eszköze a különböző nemzetiségűek közötti hétköznapi érintkezésnek. A román negyedik nemzetként való elismerését — úgy látszik — Roth egyelőre csak a pesti sajtóban látta tanácsosnak felvetni, még akkor is, ha ezt annak jelzésével tette, hogy az nem járhat területi autonómiával, hanem csak egy országgyűlési szavazattal a többi rendi nemzet egy-egy szavazatával szemben. A szászok ugyanis az országos ügyek diétai eldöntésében a natiónkénti szavazati rendszert, a curialis votumot szerették volna kiharcolni. És bár Roth említett írásában példamutatóan hangsúlyozta — elvi síkon — a nemzeti egyenjogúság követelményét, a német, a latin és a magyar nyelvhasználat szféráinak kijelölésére tett javaslata nemcsak erősen rendi színezetű, hanem az abszolutista központi kormányzat érdekeinek szemmeltartására figyelmeztetett, anélkül, hogy az alkotmányosság igényét külön is hangsúlyozta volna, mint azt egyébként néhány szász küzdőtársa olyan lendületes odaadással tette. Egy-egy vaskosabb értekezést írt az ipar és a mezőgazdaság korszerűsítésének szükségességéről, a romantikus antikapitalizmus érveivel

védte a céhrendszert, és a jómódú szász gazdagparasztság megerősödését akarta elősegíteni.

Tevékenységének össznemzeti jelleget kölcsönzött az is, hogy a nagy nyilvánosság előtt harcostársaival sohasem szállt élesebb vitába, és inkább a nemzetiség, a Volkstum iránti morális elkötelezettséget tudatosította, mintsem a széles látókörű tájékozódás igényét. Nagy szerepe volt a szászság népi és társadalmi tudatának kialakításában. Míg a magyar publicisztika a szász—magyar ellentéteket nem kis leegyszerűsítéssel a liberalizmus és a bécsi udvar által támogatott bürokratikus konzervativizmus küzdelmeként állította be, ő a szász polgár, a magyar nemes és a román jobbágy ellentéteinek és egymásra utaltságának konstrukciójával próbálta jellemezni az erdélyi helyzetet, a szász polgárnak tulajdonítva az érdekek egyeztetésének hivatását és a nivellálódás törvényszerűen bekövetkező folyamatának elősegítését. De bármennyire leegyszerűsítő volt is ez a szemlélet, hiszen a szász polgárság zöme éppoly kétségbeesetten próbált kiváltságaiba kapaszkodni, mint a konzervatív magyar nemes, gyakorlati politikai célokat igen jól szolgált. A szászság politikai elszigeteltségét próbálta feloldani, mert a szászok a diétai döntésekkel és az országos érvényű reformtörekvésekkel szemben saját politikai különállásukba próbáltak kapaszkodni, és így a polgári szerep hangsúlyozása a magyar liberálisokkal való együttes munka iránti rokonszenvet kelthetett az elzárkózó közvéleményben. De ugyanakkor az erdélyi politikai élet egyik sajátos tehertételével is összefonódott ez a szemlélet, annak igényével tudniillik, hogy miként a magyar liberálisok a szász—román viszonyban, úgy a szász vezető körök a magyar—román viszonyban játsszák a döntőbíró szerepét.

A szász nemzeti mozgalom számára a liberalizmus a végzetessé válható elszigetelődés veszélyét is felidézte. A társadalomfejlődés sajátosságai miatt nem kellett a nemzeti egység megteremtését célzó érdekegyesítő politika bonyolult feladataival birkózniuk, de ugyanakkor a legelégedetlenebb rétegek megnyerésére sem volt sok lehetőségük. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a románság a Szászföldön is abszolút többségbe került. S a románság, bár része volt a szász társadalomnak, mégis sok vonatkozásban ki volt rekesztve abból. Kétségtelen, hogy itt volt a legerősebb gazdag paraszti rétegük, s a románok városokban is — mint például a brassói kereskedők — polgárjogot szerezhettek. De — mint láttuk — a józsefi concivilitast csak részben hajtották végre, ortodox vallású nem vállalhatott tisztséget, és a falusi tisztségeket is elvben csak német írni-olvasni tudással tölthették be. Az egyházi és faluközösségi szervezet olyan szorosan összeforrt, hogy a románoknak is fizetniük kellett a szász papoknak járó tizedet.

Az 1837-es ortodox püspöki kérvényre válaszként írt brosúrájában Joseph Trausch, tudós oklevélgyűjtő rendőrfőnök a román igények érvényesítésére „az egyetlen eszközt" a territoriális nemzetelv alkalmazásában, illetve

elfogadásában látta; hogy a joggyakorlathoz szükséges képességet megszerezzék, „műveltségben és nyelvben asszimilálódjanak a szászokhoz".[178] Johann Karl Schuller pedig a két püspök kérvényére válaszként írt röpiratában azt fejtegette, „hogy az Oláhok nem mint Oláhok, hanem mint naturalizált Szászok kérhetnek csak egyenlő jogokat azon föld Német törzslakóival".[179] Konzervatív szász körök azonban még ennek a politikai nemzet egységén belüli egyéni egyenlőségnek a hangsúlyozását is felháborodással fogadták. Valóban, a nyelvharcban és a diétai rendi politikai küzdelemben „mindhárom rend messze volt a modern egyenjogúság gondolatától. A nemesség és a székelyek a magyar nyelv hegemóniáját akarták, és ugyanazok a szászok, akik a német nyelv egyenjogúságáért szálltak síkra, nem akarták sem a szászvárosi magyaroknak, sem a román községeknek nyelvük használatát megengedni."[180] A felajzott légkörben a szász univerzitás az ellen is tiltakozott, hogy a gubernium a hivatalos rendeleteket román fordításban is közöltetni akarja.

A fenyegetettség érzését és az elszigetelődés veszélyét a polgári társadalmi hivatástudat és a német nemzeti érzés felerősödése egyaránt ellensúlyozta. A szász nemzet már nem a privilegizáltak, hanem az egy nyelvet beszélők közösségét kezdte jelenteni. Az értelmiségiek pedig most már nemcsak azt akarták továbbra is tudatosítani, hogy a szászság az össznémetség része, amelyet a kulturális élet és a nemzeti szolidaritás érzésének szálai fűznek az anyanemzethez, hanem azt is, hogy az egész német nemzeti fejlődés az ő nemzeti törekvéseiknek is biztosítéka, a szászság nemzeti hivatása pedig a német fejlődés vívmányainak közvetítése kelet felé. Ez a szemlélet a politikai tájékozódást több irányba befolyásolta. Mivel a német liberalizmus a magyart szövetségesének tekintette, sokan számítottak arra, hogy az azonos ideológián és érdekközösségen nyugvó szövetség lehetősége mérsékeli a magyar nyelvi törekvéseket, elhárítja az együttműködés akadályait. S miután a szász nemzeti törekvéseknek lehetett számszerűen a legkisebb etnikai-népi bázisa, érthető, hogy ők tartottak a legjobban a két oldalról fenyegető nemzeti hegemoniális törekvésektől, s közülük kerültek ki azok is, akik a liberalizmus és a nyelvi igények, valamint az erdélyi sajátos érdekek szemmel tartásával következetesen hangsúlyozták a modern soknemzetiségű állam kialakításának szükségességét, bár konkrétabb javaslatokat nem nagyon tettek.

A brassói sajtó például olykor az Egyesült Államokkal és Svájccal példálózott, olyan nemzetileg semleges, de mégiscsak egységes államkeret

[178] J. TRAUSCH, Bemerkungen über die von siebenbürgischen Bischof Basiliu Moga in Jahre 1837 den zu Hermannstadt versammelten Landesständen unterlegte Bittschrift. Kronstadt 1844. 24.

[179] SCHULLER, J. K., Megvilágítása azon vádiratnak, melyet a két Oláh Püspök Urak a Szász nemzet ellen az 1841—43-beli erdélyi országgyűlésen a Rendeknek benyújtottak (Ford. HANN, FR.). Szeben 1844. 14.

[180] FR. TEUTSCH, Geschichte. 160.

iránti igényt juttatva kifejezésre, mely a nemzeti törekvéseknek a megyei és a helyi önkormányzati-önigazgatási szerveken belül enged teret, és ez részben már egybevágott a magyar liberális elképzelésekkel is. Johann Gött lapjaiban lehetőséget is biztosított Apor Györgynek, hogy a magyar liberálisok és a szász polgárság együttműködését szorgalmazza, amíg „az atyai kormányzat" két cikk megjelenése után be nem tiltotta a vállalkozást, amelynek feltételezhetően nagyobb visszhangja is lehetett volna. A brassói és segesvári értelmiségieken kívül az együttműködésnek több tekintélyes híve akadt, nagyszebeni tanárok, mint Friedrich Hann leendő diétai követ és Gottfried Müller, azaz Müller Godofréd, a népiességről szóló Kisfaludy-pályadíjas magyar irodalomelméleti tanulmány szerzője, aki *Magyaren-Spiegel* című könyvében kritikával és egyben rokonszenvvel írt a magyar liberálisokról. A fiatal szászsebesi Joseph Marlin — az első olyan szász értelmiségi, aki írásaival tartotta fenn magát, igaz Pesten — a *Pesther Zeitung* munkatársaként pedig arra buzdított, hogy „értse meg mindenki közülünk németségünk általános hivatását [ami ekkor a német liberalizmus vívmányainak közvetítése], tanulja meg mindenki nemcsak a Szászföldet, hanem Erdélyt is szeretni, dolgozzon mindenki a hazáért és nemcsak nemzetéért, akkor így megszűnnek az erdélyi nemzetiségek közötti civódások, és nem fognak többet magyarosításról, germanizációról, sőt románosításról fecsegni".[181]

De az értelmiségieknek ezen kiútkereső erőfeszítései nem tudtak önálló és jelentősebb politikai erőt mozgósító törekvéssé válni a helyi hatalom birtokosaival szemben. Mélyebben gyökerezett a szász politikában az osztrák birodalmi kormányzattal való szövetség igénye, ami nemcsak védelmet, hanem sok vonatkozásban a hegemónia reményét is jelentette. Volt, aki — mint Stephan Ludwig Roth is — az össznémetséggel való szolidaritást a Habsburg-birodalom németországi túlsúlyának reményével kapcsolta össze, a magyarországi és erdélyi polgári reformoktól pedig olyan kedvező feltételek megvalósítását várta, amelyek hatására Németországban Amerika helyett a Duna völgyét és a Kárpát-medencét választják a kivándorlók.

A szászok nemzeti ébredése a kulturális élet gyors fellendülésével járt együtt, annak köszönhetően is, hogy a német kulturális vívmányokat és eredményeket nemcsak gyorsan meg tudták ismerni, hanem át is tudták venni, mint ezt a zenei, tudományos és irodalmi törekvések egyaránt példázzák.

A két nagy szász város német klasszikusokat játszó zenekörei — mint egyben zeneiskolák is — a bécsi és a német zenei élet közvetítőiként is működtek. Az egyleti és iskolai zenei élet igényeinek eleget téve Johann Lukas Hedwig brassói zenetanár sok népszerű dalt szerzett. A 16. századi Bakfark után pedig újra igazi tehetség jelentkezett, a korán elhunyt Carl Filtsch, aki

[181] J. MARLIN, Politische Aphorismen aus dem Sachsenland (Der Satellit, 1847. május 6. 36. sz.).

csodagyerekként járta be — általános elismerést arató — koncertjeivel Európát, miközben hazája iránt is felkeltette az érdeklődést. Amikor pedig Liszt Ferenc Kolozsvár mellett Nagyszebent is felkereste, fellépésével jelezte, hogy Erdély zenei élete európai mértékkel mérhető.

Amíg a szász sajtó a magyar színházi életet tartotta irigylendő példának, Kemény Józsefnek el kellett ismernie, hogy az ő forráskiadói kezdeményezését egykori titkára, Anton Kurz nálánál eredményesebben követte a forrásokat és kisebb-nagyobb tanulmányokat közlő *Magazin für Geschichte* vaskos köteteinek kiadásával, bár legfeljebb csak 300 vevőre számíthatott. Sokat ígérő kezdeményezésnek bizonyult az is, hogy Kurz nemcsak szász szerzőktől közölt tanulmányokat, hanem tudatosan kereste a kapcsolatot a román és a magyar tudományosság képviselőivel, jó lelkiismerettel hangoztatva, hogy egyaránt „lehet jó németnek lenni és rokonszenvezni a magyarok szabadelvű törekvéseivel, főleg a tudomány terén, ahol nyelv és haza nem tesz különbséget".[182]

A *Magazin* már első kötetében pályázatot írt ki olyan összefoglaló munkára, mely Zschokkének a svájci nép történetéről szóló híres műve példájára a szász nép történetét a szász népnek mutatja be, hogy a polgár és a földműves lássa és ismerje saját múltját és annak értékeit, hiszen a kor egyik nagy változásának eredményeképpen a földművesek és kézművesek már érdeklődéssel vették kézbe a könyvet és a hírlapokat. A történeti gondolkodás és felkészültség magas szintjének jeleként a fiatal segesvári tanár, Georg Daniel Teutsch, mestere, Ranke szellemében sikerrel hozzá is kezdett nemsokára klasszikusnak számító művéhez, annak a már kisebb lélegzetű összefoglalójában is megvallott elvnek a jegyében, hogy „egy nép sem pusztulhat el, mely magát nem adja fel".[183]

A kulturális és politikai életnek egyaránt — a már említett Honismereti Egylet megszervezése mellett — legnagyobb vívmánya a nagyszebeni gimnáziumra épülő jogi főiskola felállítása volt.

A tudományművelők fő alakjai, a tanárok és a lelkészek mellett nagy szerepet játszottak az olyan hivatalnokok, mint az ausztriai Benigni, a főhadiparancsnokság titkára, konzervatív lapszerkesztő és cenzor, aki jogi előadások mellett még több statisztikai kézikönyvet is írt, valamint Johann Söllner hadbíró, népszerű publicista, aki a guberniumhoz felküldött népmozgalmi statisztikák alapján vaskos könyvet állított össze. Bedeus von Scharberg tartományi főbiztos a katonaság ellátásának megszervezése és gyáralapító-vállalkozó tevékenysége mellett szakított magának időt arra is, hogy az erdélyi címerekről írjon, és az erdélyi államberendezkedést alkotmányjogi értekezésben elemezze, igaz, eléggé konzervatív szellemben. A szász univerzitás fiatal

[182] Anton Kurz levele Toldy Ferencnek. Brassó, 1843. október 27. MTAK Kézirattár, M. Irod. lev. 4-r. 79.

[183] G. D. TEUTSCH, Abriss der Geschichte Siebenbürgens. Kronstadt 1844. 178.

írnoka, Johann Hintz — Kossuth egyik szász tisztelője — demográfiai és iparstatisztikai cikkeivel vívott ki tekintélyt. A hetilapok irodalmi melléklapjai mellett pedig széles teret biztosított a tudományművelésnek (beleértve a természettudományét is) a Honismereti Egylet igen színvonalas évkönyve.

A nemzeti tudat alakításában óriási szerepet játszott a szépirodalom. Benne és elsősorban a költészetben még élesebben jutott kifejezésre, mint a politikában, az Erdélyhez tartozás és a németségtudat összefonódása: konfliktusa és hegemóniája egyaránt.

Friedrich Geltch szászvárosi tanár népszerű, 1842-ben kiadott antológiájában alig egy-két dal utal arra, hogy a szászok Erdélyben élnek. A szász költészetet az 1810-es évek német nemzetiségéért és szabadságáért rajongó költészetének szelleme járta át, s versről versre elsősorban Arndt *Was ist des Deutschen Vaterland?* (Mi a német számára a haza) című híres költeményének gondolata tér vissza: a német haza a németül beszélők összessége. Jellemzően a kor túlfűtött légkörére: harcról énekeltek a szász költők anélkül, hogy meg tudták volna nevezni az ellenséget.

A tucatnyi verselő közül Joseph Marlin volt az az igazi tehetség, aki szászság és erdélyiség élményének a rendi nemzeti és a modern nyelvi nemzeti egyenjogúság igényének feszültségét átélve alkotott. Eszményei azonban inkább változtak, mintsem szervesen egybefonódtak, hiszen a három nemzet unióját éppúgy dicsőítette, mint ahogy 1848-ban írt, kéziratban maradt regényében Horeáért mint a szociális emancipáció idealizált előharcosáért lelkesedett, de olyformán, hogy „a nyers erőt" képviselő parasztmozgalom ideológusaként és szellemi vezéreként fiatal szász értelmiségit szerepeltetett, így juttatva kifejezésre azt az illúziót, hogy a szászok a román tömegeket is irányíthatják.

Amíg a szász történeti múltból csak egy-két nevezetessé vált dal idézett, a nagy történeti személyiségek példáját a próza próbálta megeleveníteni. Az első romantikus regényeket Walter Scott szellemében Daniel Roth szászhermányi lelkész írta. S miután a szász társadalom életében hiányoztak a mély szociális konfliktusok, művei is többnyire kalandos fordulatokban gazdag történetek. Mégis, leghíresebb regénye főhősének sorsa bizonyos fokig jelképszerűnek látszik, s — látni fogjuk — némileg Stephan Ludwig Roth 1848—49-es magatartására emlékeztet. Sachs von Harteneck ugyanis hatalmi törekvéseivel, a többi nemzet fenyegetésével idézte elő saját bukását, s abban a tudatban, hogy mindig népe javát akarta, Isten könyörületességében bízva, önmagával kiengesztelődve lépett vesztőhelyre. De hogy az erdélyi soknemzetiségű lét fájó kérdéseinek megértése korántsem a helyi születésűek előjoga, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Erdélyt hazájának választó liberális poroszországi Leopold Max Moltke, befogadó honfitársai kérésére 1846-ban megírta az erdélyi szászok máig népszerű néphimnuszát, amely az erdélyi patriotizmust a táj és az együtt élő népek szeretetével egyesítette:

Erdélyország, türelem föld,
minden hitnek tábora!
Óvd meg hosszú századokon át
fiaidnak szabadságjogát,
s légy a tiszta szó hona.

Erdélyország, édes földünk,
drága jó szülőhazánk!
Áldott légy örök szépségedért,
s tájaidnak minden gyermekét
egyetértés fogja át!

(Ford.: *Ritoók János*)

A KONZERVATÍV ELLENTÁMADÁS

Már az 1841—43-i diéta vége felé látni lehetett, hogy korai volt az erdélyi ellenzéknek a társadalmi reformtörvényjavaslatok fölötti öröme. Illúziónak bizonyult a kormányzat reformbarát politikájához fűzött remény. A hatalom még akkor sem engedett, amikor konzervatív szövetségesei elismerték a liberálisok szellemi fölényét, és az okosabbak jobbnak látták, ha nem is nagyon szerepelnek a diétán.

A kormányzat és a feudális rend védelmét — persze megfelelő anyagi ellenszolgáltatás fejében — magára vállaló szenvedélyes aggastyán, az egyébként művelt Cserey Miklós beszédei például csak derültségre adtak alkalmat. A liberális sajtó élcei pedig olykor bombaként találtak. Bethlen Lajos grófot például Kemény Zsigmond azzal tette nevetségessé, hogy eszkimók hős vezéreként aposztrofálta, amikor az a dobokai megyegyűlésre felvonultatta a condraposztós kisnemeseket a liberálisok ellen.

A konzervatív *Múlt és Jelen* című lap (melléklapjával: *Hon és Külföld*), amelyet 1840-ben hoztak létre a kormányzat költségén, nem tudott programot adni. Szerkesztője, Szilágyi Ferenc kollégiumi tanár, aki a harmincas években *Klio* címmel a kor népszerű zsebkönyveit adta ki, hamar elvesztette tekintélyét. Lapjában — melynek Magyarországon olykor több előfizetője volt — az ún. mérsékelt liberalizmus és a kormányzattal való együtt haladás szükségességéről írt, de miután a kormányzat politikájában nem sok biztató mozzanatot lehetett felfedezni, nem maradt más, mint a liberálisok személyeskedésbe fúló bírálata, annak ismételgetése, hogy — úgymond — szerfeletti „nyargalásuk" közepette nem veszik figyelembe a kibontakozás lehetőségeit. Helyzetét még súlyosbította, hogy az erdélyi arisztokráciát állandóan ellenzéki-radikális liberalizmussal próbálta „diszkreditálni", és így magasabb körökben Kolozsvárt emiatt sem maradt sok pártfogója.

A társadalmi reformtörekvések zátonyra futásának oka nem annyira a liberális taktika kudarcában, mint inkább a társadalmi bázis megosztottságában, gyengeségében és a kormányzat merev elutasító politikájában rejlett. Míg Magyarországon a megyék többségében a liberálisok — ha olykor véres csetepaték és költséges korteshadjáratok árán is — maguk mellé tudták állítani a kisnemeseket, Erdélyben ez már csak egyre kevéssé sikerülhetett. A

kisnemesség úgy érezte, hogy becsapták, amikor az ellenzék a társadalmi reform érdekében felhagyott a rendi sérelmi programmal, a nemesi szabadságok megsértésének felemlegetésével. Kemény Zsigmond alighanem a lényegre tapintott, amikor a reformtörekvések kifulladásának további okát — Bécs elutasító politikája mellett — abban látta, hogy „éppen akkor járt le a tekintélyek kora, midőn a régi rendszer megbukott és az új még gyökeret nem verhete" (régin értve a sérelmi ellenzékiséget, az újon pedig a társadalmi reformprogramot).[184] Wesselényi Miklós ugyan még most is „a székelyek hősé"-nek számított, de elhatalmasodó vaksága miatt — mint láttuk — csak messziről követhette a politikai élet fejleményeit. A reakció pedig éppen Marosszékből indult támadásra, ahol neki egykori hívei Makfalván birtokot vettek, hogy a székgyűléseken részt vehessen, mire ő — a gesztusra válaszként — felállította ott a kor egyik leghíresebb elemi iskoláját.

A sors iróniája, hogy azok az erők fordultak az ellenzék ellen, amelyeket „o'conelli agitációval" — hogy a konzervatív sajtót idézzük — ő mozgósított, amikor kiharcolta, hogy ne csak a táblabírák, birtokos nemesek és kivételes esetekben a falvak küldöttei vehessenek részt a közgyűlésen, hanem a szabad székelyek is, fejenként szavazati joggal. Dósa Elek, a marosvásárhelyi kollégium professzora, a harmincas évekbeli ellenállás egyik népszerű alakja lett most a reformellenzékkel szembefordított székelyföldi nemesi törekvések ideológusa. Kicsit talán akarata ellenére is játszott negatív következményekkel járó szerepet. Attól tartva, hogy az uralkodó engedelmes eszközeként szolgáló új „osztály" jöhet létre a jobbágyságból, a sajátos székely viszonyokat úgy magyarázta, hogy a székely alkotmány értelmében a Székelyföldön nincs jobbágyság, a jobbágy bérlő, tehát a jobbágynak nem lehet úrbéri földje, amit a földesúr köteles neki átengedni robot fejében. Ezért úrbéri rendezésre a Székelyföldön nem is kerülhet sor. Marosszék közgyűlése abban az értelemben intézett körlevelet a megyék és a székek közgyűléseihez, hogy vonassák vissza diétai követeikkel az összes idevágó diétai törvényjavaslatot. Nem csekély erőfeszítésébe került az ellenzéknek, hogy nem így történt. Az uralkodó azonban csak egyetlen törvényjavaslatot erősített meg, az országgyűlési bizottságról szólót. És ez beárnyékolta az ellenzék eddigi eredményeit.

Megromlott légkörben ültek össze a diétai bizottság osztályai is, hogy az 1790-es években született operátumokat felülvizsgálva, valamennyi égető reformkérdésben a kornak megfelelő javaslatokat tegyenek, továbblépve a szemelvényi törvényhozás által kijelölt úton. Általában ernyesztően hatott a politikai bizonytalanság légköre. Egész sor előmunkálat készült el a polgári jogegyenlőség kiteljesítését célzó törvényjavaslatok összeállításához, így a cigányok, a zsidók helyzetének szabályozására, az ortodox vallás teljes egyenjogúsítása ügyében, a jogszolgáltatás korszerűsítése érdekében. De ezek

[184] KEMÉNY ZS., Érintések (Erdélyi Híradó, 1845. január 28. 8. sz.).

tárgyalása aztán megszakadt, vagy ha nem, akkor sem adták ki a kész munkálatok többségét törvényhatósági megvitatásra. A művelődésügyi osztály tevékenysége szinte csak adatgyűjtésben merült ki. A kereskedelmi, ipari és közigazgatási osztály viszont kimerítő tervezetet készített az iparügy szabályozásáról, a tőkehiányt enyhíteni hivatott földhitelintézet felállításáról, az igazságszolgáltatás menetének meggyorsítását célzó szóbeli törvénykezésről, a vámok rendezésének ügyében pedig a magyar diétával való kapcsolatok felvétele mellett döntött. Az adóügyben viszont a magyarországi érdekegyesítő stratégia és taktika alapján az a javaslat született, hogy a nemesség vállalja magára a törvényhatóság költségeit fedező ún. háziadót, és vegye azt saját kezelésbe, mint Magyarországon.

Közben Magyarországon kibontakozott a pénz-, illetve tőkehiány problémáival és a külföldi áruk nyomasztó fölényével küzdő társadalom jellegzetes mozgalma a gazdasági önrendelkezés érdekében. Az ellenzék védegyletet alapított a külföldi, illetve az ausztriai áruk bojkottálásának és a hazai ipar védelmének jelszavával. Az ipari fejlettség adott szintjén nagyobb horderejű eredményeket nem lehetett elérni, de annál inkább sikerült mozgósítani a válság gondjaival küszködő társadalmat, és a védegyleti mozgalom a modernizálódás tudatosításában és a válságból való kiútkeresésben fontos állomásnak bizonyult. Erdélyben a politikai megosztottság és a kormányzat gyors óvintézkedései miatt ilyen széles körű agitáció nem is bontakozhatott ki. A szászok — bár az iparosok szemléletileg közel álltak a védegyleti mozgalomhoz, hiszen az iparvédelem hasonló eszközeiről már korábban is írt a brassói szász és román sajtó — nem csatlakoztak. Kolozsvárt viszont sikerült arisztokratákból és polgárokból álló fiókegyletet létrehozni. Akadt olyan ezermesterkedő arisztokrata is, aki udvarában posztókészítő műhelyt tartott fenn, és most divatba hozta megyéje, Belső-Szolnok úri társadalmában a durva posztót. Marosvásárhelyt a táblai gyakornokok kezdtek a háziszöveteket népszerűsítő agitációba, és ugyanitt nőegylet alakult a fényűzés ellen, hogy díjakkal jutalmazza azokat, akiknek a háztartási költségei a legkisebbek lesznek.

A közéleti pangás közepette felemelő eseményszámba ment Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály kolozsvári útja, akiknek személyében a magyar reformellenzéket ünnepelték, 101 fáklyával köszöntve őket, hiszen az uralkodó születésnapján is 101 ágyúlövést kellett leadni.

A haladás igénye vissza-visszatérő szólam lett a megyegyűléseken is. Kisebb, s a kisnemesség érdekeit nem sértő kérdésekben eredményeket is értek el. Tűzkármentesítő egyesületeket hoztak létre, kórházak közköltségen való építését helyezték kilátásba, vagy az iskolák ügyében kezdtek tárgyalni, népiskolákat és kisdedóvókat állítottak fel magyarországi megyék körleveleinek buzdítására is. Vagy — ugyancsak magyarországi példára — több megyében közgyűlési szavazati jogot adtak a honoratioroknak: a nem nemesi

értelmiségieknek, bár ennek csak inkább elvi jelentősége lehetett a pangásnak indult közéletben. Jellegzetes példája az egy helyben topogásnak, hogy Küküllő megye, ahol az ellenzék lassan háttérbe szorult, lelkesen helyeselte, hogy Ausztria is csatlakozott az európai nagyhatalmak rabszolgaság elleni szerződéséhez, de ugyanakkor kifogásolta, hogy az erdélyi diéta véleményét nem kérte a kormányzat. A megyei politikai életet gyakran csak így lehetett ébren tartani, és ébren is kellett, mert azzal mindenki tisztában volt, hogy a következő diétának már végre döntenie kell az úrbér kérdésében, amelyben szintén megszületett a bizottsági javaslat, és felment Bécsbe.

Éppen ezeknek az előkészületeknek a során derült ki, hogy a napi politikában a birodalmi kormányzat az erdélyi kérdésekben kezdeményezésre képtelen. Amíg azonban Magyarországgal szemben nem érezte magát elég erősnek, és ezért is tett engedményeket, Erdéllyel szemben az erő pozíciójából jóval kevesebb engedményre hajlott, már csak azért is, hogy megcáfolja a Gleichstellungstheoriet — azt a hitet, hogy az erdélyi ellenzék követeléseit éppúgy teljesítik, mint a magyarországiét —, mert az eredményes párhuzamos reformtevékenység valóban az unió esélyeit növelte volna.

A bécsi kormányzat az összmonarchia egységét féltette a liberalizmussal összefonódó nemzeti-nyelvi törekvésektől és az uniótól, sőt még attól is tartottak, hogy az unió nyomán a „Monarchia súlypontja óhatatlanul Magyarországra tolódik" — hogy a bécsi rendőrminisztert is idézzük.[185] Pozitív programot Bécsben nem tudtak felvetni. Távlatilag ugyan az abszolutisztikus centralizáció érvényesítésére készülődtek, de a megbízhatóbbnak tartott „német elem" előtérbe állításával és germanizáló vágyak érvényesítésével járó központosító törekvések nyíltan megvallott felélesztésére egyelőre nem éreztek elég erőt, hiszen magától a német nacionalizmustól is tartottak. A nem magyar nemzetiségeket is inkább a kisebb rossz és a hagyományos, „oszd meg és uralkodj" elve alapján próbálták védeni, hiszen ezek nemzeti mozgalmai nem fonódtak olyan szorosan össze a liberalizmussal, amitől betegesen irtóztak, és amiben a legnagyobb veszélyt látták. Metternich pedig gyakran hangoztatta, hogy az erők egyensúlya érdekében tartományi patriotizmusokat kellene életre hívni, elősegíteni a nemzeti művelődési törekvések kibontakozását, de a vezető körök e téren is inkább csak figyelték a fejleményeket mintsem kezdeményeztek, persze mindezt abban a tudatban, vagy olykor inkább csak annak reményében, hogy a hatalom csúcsairól végül is a kívánt mederbe tudják terelni az eseményeket.

A „magyar kérdés rendezését" és ezáltal a birodalom belső konszolidációját az ifjú magyar konzervatívok vállalták. Vezetőik: gróf Apponyi György magyar és báró Jósika Samu erdélyi alkancellár Metternich támogatását és bizalmát is élvezték. Fellépésükig a bécsi kormányzat a politikában inkább

[185] HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsconferenz-Akten, 1846: 1055.

védekező, mint kezdeményező szerepet vállaló aulikus konzervatív arisztokráciára és a hagyományos rendi ellenzékiekre számíthatott. De ezek tulajdonképpen kényelmetlen szövetségesek voltak, mert az első tagjai közül néhányan, mint például Teleki József erdélyi gubernátor is, már több kérdésben hajlandók voltak engedni a liberális ellenzéki nyomásnak, sőt, olykor még együtt is működtek a liberálisokkal, az utóbbiak pedig teljesen tehetetlennek bizonyultak.

Az ifjú konzervatív arisztokratákat viszont rendkívüli aktivitásuk és az ellentámadás szándéka különböztette meg az addigi konzervatív csoportosulásoktól. Ők is átérezték a polgári átalakulás elkerülhetetlenségét, de ennek más irányt akartak adni. A rendi alkotmányosság fórumain igyekeztek győzni, azokat úgy akarták konszolidálni, hogy az uralkodói abszolutizmus előnyeit maximálisan kihasználhassák, egyben azonban pozíciókat biztosítva az erősebb birodalmi centralizációt kívánó kormányzati körökkel szemben is. A főispánok helyére széles körű hatalommal felruházott adminisztrátorokat küldtek, hogy már a megyékben törjék le az ellenzéket. A politizáló közvéleményt a sajtó útján próbálták megnyerni, látszólag a liberális követelésekből is vettek át, programszerűen hangoztatták és kilátásba helyezték azok elfogadtatását az uralkodóval, anélkül, hogy részletekbe menően pontosították volna a megoldás módozatait. 1846-ban, a nagy összecsapásra készülve, Magyarországon megalapították a Konzervatív Pártot. S e szervezkedés láttán mintha visszatért volna a bécsi kormányzat önbizalma is. Metternich 1844-ben az anarchia és a forradalom örvényének szélén látta Magyarországot. Két évvel később viszont már úgy vélekedett, hogy Erdélyben eluralkodtak „az anarchiával határos állapotok",[186] és kedvező változás csak akkor várható, ha Magyarországon konszolidálódik a kormányzat. Egyelőre az erdélyi diéta tehetetlenségében bízott, de tévedett.

Amilyen gyenge alapot kínáltak a liberálisoknak az erdélyi társadalmi és nemzetiségi viszonyok, olyan kedvezőt a konzervatívoknak. S az erdélyi haladó ellenzéknek még külön tragédiája, hogy olyan ellenfélre akadt, mint Jósika Samu, Jósika János egykori guberniumi elnök fia, akinek szellemi képességeiről a kortársak többsége szuperlatívuszokban nyilatkozott. De úgy tűnik, nyers hatalmi érdekeken kívül mást nem ismert, és a változást úgy akarta, hogy a nemesség még csak ne is a legkevesebbet veszítse, hanem a legtöbbet nyerje. Az „Et si omnes ego non"[187] — jelszava — szellemében cselekedett, amióta huszonévesen elindult a politikai pályán. Magyarországi elvbarátaitól eltérően a sajtóagitációt nem tartotta olyan fontosnak, és a fontolva haladás jelszavát sem hangsúlyozta, részben elvi, részben gyakorlati okokból. Attól tartott, az ellenzék elterjeszti, hogy a haladás ügyében a bécsi

[186] HHStA, Minister Kolowrat Akten, 1846: 1285.

[187] Jelmondata ex librisén olvasható. OSzK Kézirattár, Fol. Hung 2184.

kormányzat támogatását élvezi, hiszen az *Erdélyi Híradó* már arra célozgatott, hogy éppen a regalistákkal lehetne leszavaztatni a követeket, ha azok reakciós szellemű utasítást kapnak törvényhatóságuk választóközönségétől. Meg is akadályozta hát, hogy a liberálisokat támogató Teleki József gubernátor jelöltjei — 13 feltétlen ellenzéki, 8 ingadozó és csak 5 konzervatív — kerüljenek a megüresedett regalista helyekre.

Jósika Samu a megyékbe olyan adminisztrátorokat akart kineveztetni, akik (szegényebb) nemesi mivoltukban idegenkedtek a liberális arisztokráciától, és szerényebb jövedelmeik miatt szorosabban függhettek a kormányzattól, nem is beszélve azokról a tudatosan kiválasztott regalistákról, akiket — finoman szólva — segélyezni kellett, hogy aztán a diétán vakon engedelmeskedjenek Jósika Lajos dobokai főispánnak, az alkancellár fivérének, aki itthon szervezte a konzervatív ellentámadást. A szászoknak pedig előzetesen tudtára adta, hogy az udvar sem nézné jó szemmel, ha a liberálisokkal tartanának. Azt nem tudta megakadályozni, hogy az eddigi szokástól eltérően ne csak tisztségviselőket, hanem két tanárt és egy ügyvédet is követté válasszanak. De azt igen, hogy ezek valamiféle középpártot alakítsanak a magyar megyei és városi liberális követekkel.

Az erdélyi erők megszervezését vállaló Jósika Lajos annyival hajlékonyabb volt, hogy néha kölcsönzött a liberális frazeológiából, és a megyegyűléseken a közvélemény megnyerésének szükségességét hangoztatta. Még olyan köztiszteletben álló és a nemzeti kultúra ápolásában érdemeket szerző egyéniségek, mint gróf Kemény József és gróf Mikó Imre támogatását is megszerezte.

A diéta előkészületei során Jósika Samu még a bécsi kormánykörökkel is — a pozícióharc szokásos konfliktusainál súlyosabb — konfliktusba keveredett, amikor az uralkodó egyik rendeletét szándékosan „félreértve", az erdélyi országgyűlési bizottság 1845-ben végre elkészült adó- és úrbéri operátumát kiadta az erdélyi törvényhatóságoknak, hogy azokat vitassák meg, és megfelelő utasításokkal lássák el követeiket. Az államkonferencia nemcsak azért háborodott fel, mert a rendi alkotmányosság ilyen mozzanata ellenkezett a bürokratikus abszolutizmus gyakorlatával, hanem azért is, mert Jósika így saját pozícióit vele szemben is megerősítette, és Bécsben joggal tartottak attól, hogy túl egyoldalúan érvényesíti a nemesi érdekeket, s hogy tovább csökken a lakosság adózóképessége, éppen most, amikor az udvari kamara legnagyobb aggodalmára az erdélyi — Bécsbe felküldendő — adó hátralékai 1830-tól megnégyszereződtek. A birodalmi vezetés mégsem merte megdorgálni Jósikát, hiszen tőle függött a diéta kimenetele. Az ifjú konzervatívok nemcsak a bécsi kormányzat tehetetlenségét használták ki, hanem rettegését is Erdély és Magyarország uniójától. Amikor az államkonferencia egyik tagja a magyarországi úrbéri rendezést javasolta követendő példának (hiszen Magyarországon a telek nagysága kétszerese volt az erdélyinek, míg a robotterhek jóval kisebbek voltak), akkor a magyar kancellária élén álló Apponyi György azt az

ellenvetést tette, hogy az „magasabb szempontból nem tanácsos", mert „minden, ami a két tartomány között a törvényes vagy a tényleges különbségeket csökkenti vagy eltünteti, minden, ami közigazgatásukat közelebb hozza, mindenekelőtt minden, ami az erdélyi nemességre, figyelmen kívül hagyva annak külön politikai helyzetét, a magyarországihoz hasonló terheket ró, egyúttal csökkenti az erdélyi nemesség ellenszenvét az unió iránt, amitől már többé nincs oka anyagi hátrányokat várni, mint most, hanem csak politikai előnyöket remélhet".[188] Az erdélyi konzervatív vezérek Bécstől szabad kezet is kaptak.

A viharfelhők már sokasodtak. 1846 elején, még az erdélyi diéta összeülése előtt, Galíciában a lengyel nemesség felkelést robbantott ki, és hiába szólította csatlakozásra a parasztságot, ez a nemeseket mint a császár ellenségeit valósággal mészárolni kezdte. A lengyel emigráció agitációja nyomán pedig az európai közvélemény az osztrák közigazgatásnak tulajdonította a nemzeti szabadságküzdelem brutális vérbe fojtását. A galíciai eseményeknek óriási hatása volt. Az udvar önbizalmát megszilárdította, a magyar reformellenzék viszont úgy érezte, hogy a lengyel nemességhez hasonló helyzetbe kerül, ha nem tesz meg mindent a jobbágyfelszabadítás érdekében. A lengyel felkelés Kolozsvárt az erdélyi nemesség előtt is felidézte a parasztlázadás rémét, amíg a guberniumhoz az ország minden részéről be nem futottak a megnyugtató jelentések. De hát még a liberális id. Bethlen János is csak akkor tartott parasztlázadástól, ha a kormányzat maga bújtaná fel a parasztságot, és azt hitte, hogy a korabeli „erdélyi paraszt nagyon kevés kivétellel nem más, mint az 1817-i volt, [az] pedig kezeit összetéve meg tudott éhen halni anélkül, hogy csak egy ujjal is a máséhoz nyúlt volna".[189]

Az operátumok törvényhatósági és diétai vitáján pedig a konzervatívok előtt alkalom nyílt, hogy diszkreditálhassák a liberálisok közreműködésével született munkálatok javaslatait, hiszen azok az úrbéri rendezést összekötötték a tagosítással és a birtokrendezéssel, majdnem negyedszázadot irányozva elő a munkálatok befejezéséig. Márpedig a tagosítás viszonylag széles kisnemesi réteget létében fenyegetett, mert sok kisbirtokosnak többtucatnyi parcellában feküdt néhány holdas birtoka, és gyakran több állata volt, mint amennyit birtoka arányában a falu legelőjén tarthatott volna, ha a javaslat szerint az állattartást is a birtok arányában szabályozzák. Az ősiség eltörlése pedig a létbiztonság amúgy sem széles perspektíváját szűkítette, hiszen az ősiség gyakorlatilag azt jelentette, hogy a földbirtok nem kerülhetett ki a család, a nemzetség kezéből. A liberálisok így elvesztették az egykor általuk mozgósított kisnemesi tömegek rokonszenvét, s bár tekintélyüknek köszönhetően még bekerültek a diétára, egységes állásfoglalást nem tudtak kialakítani, sőt még az

[188] HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsconferenz-Akten, 1846:970.

[189] Bethlen levele Wesselényihez. Kolozsvár, 1846. július 31. OL, Filmtár, 8367.

is előfordult, hogy közismert liberálisoknak konzervatív követutasításhoz kellett magukat tartaniuk. Igazában még az sem ígért sok jót, hogy néhány törvényhatóság az önkéntes örökváltságot sürgette, hiszen joggal lehetett attól is tartani, hogy erre a paraszti használatban levő földek megcsonkításával akar sort keríteni a nemesi többség. A cenzúra pedig erősen korlátozta a szellemi tisztázódást, a politikai közvélemény csiszolódását, hiszen Jósika Samu megtiltotta, hogy a sajtóban az úrbéri kérdést önálló cikkekben elemezzék. Ekkortájt készült el és nagyobb részében kézirat is maradt Kemény Dénesnek az erdélyi viszonyokat elemző, *Érdekegység* című nagyszabású munkája arról, hogy miként lehet az érdekegyesítés útján a közteherviselés, örökváltság és alkotmányos képviselet jegyében megteremteni a polgári átalakulás lehetőségeit. De bármennyire sürgette például Kossuth is az erdélyi kötelező örökváltságot előíró törvényt, amelyet még Magyarországon sem sikerült kiharcolni, az elkerülhetetlen feladat mégis először az örökváltság legfontosabb feltételének a megteremtése lehetett: az úrbéres és a nemesi földek elhatárolása, az úrbéri rendezés — többek között azért is, nehogy a végén a paraszt számára csak a birtokában levő földek egy részének leadásával tegyék lehetővé a „szabadságot".

A liberálisok azonban lépésről lépésre visszaszorultak. Először is a diétai többség a Cziráky-féle összeírást fogadta el alapnak annak megállapítására, hogy miként húzzák meg az úrbéres és nemesi föld határát. Majd Jósika Lajos adott nem várt fordulatot az összeírás ismert hibái korrigálását célzó vitának. Azt javasolta, hogy a robot mértéke legyen az úrbéresnek juttatandó föld nagyságának mércéje, s aki már heti két igás napot teljesít, annak egy telek járjon. A telek nagyságát kb. egynegyedével csökkentették az országgyűlési bizottság operátumához viszonyítva.

A liberálisok a társadalmi méltányosság és igazságosság igényével próbálták az úr—jobbágy viszonyt rendezni. A Cziráky-összeírást elvetették, mert szerintük abba az úrbéres földek egyharmadát nem vették fel. Arra a konzervatív részről jövő, s önmagában helytálló érvre, hogy Erdélyben a szűkebb értelemben vett Magyarországtól eltérően nincs általánosan elfogadott kritérium a két minőségű föld elhatárolására, a történetileg „megalakult igényekre" hivatkoztak, s azt akarták elfogadtatni, hogy a jobbágyi használatban levő földet minősítsék úrbéri földnek; nézeteik abban oszlottak meg, hogy kétes esetekben ki az 1820-as állapotokat, ki az 1843-as helyzetet, s ki a status quót akarta figyelembe venni az úrbéri és allodiális földek közötti határ megvonására.

A konzervatív többség által elfogadott törvényjavaslat külső hatalmi beavatkozással akarta megvonni ezeket a határokat. És bármennyire is öncélú szellemi játék formáját öltheti, ha néhány mozzanatot idézünk a konzervatív rendezés technikájából, mégis ezek jelzik, hogy a telek (azaz a jogilag is jól körülhatárolható úrbéres minőségű föld) fogalmának kialakulatlansága a

történeti fejlődés milyen negatívumának minősülhet, ha hiányoznak a politikailag kedvező feltételek a társadalmi haladás követelményeinek érvényesítésére. A törvény életbe léptetésének ugyanis azzal kellett volna kezdődnie, hogy az adott községben a Cziráky-összeírás alapján megállapítják az úrbéres földek kiterjedésének összegét (tehát azokét, amelyeket úrbéres, illetve jobbágyi és zselléri megmunkálásba vett földként vettek fel, amelyekért a jobbágy vagy zsellér állami adót fizet, és szolgáltatásokkal tartozik földesurának). Majd ezt az összeget elosztják az úrbéres állományok, ill. az adófizető háztartások számával, és így kiderül az átlagos teleknagyság. Ezután a robotszolgálat alapján meghatározzák, hogy kire hányadrész telek jut. Láttuk, hogy két igás robotért egy egész telek járt volna. Ha mármost például valakinek a robotszolgáltatásai után egy egész telek járt, és nincs a használatában csak félteleknyi föld, akkor ezt annak a jobbágytársának a földjéből kell pótolni, akinek kevesebb volt a robotja (például heti egy nap), de több a földje, mint az átlagos teleknagyság. Végül, ha az úrbéresek között újraosztották a földeket, ami még ezenkívül maradna, az a földesurat illeti. Ugyanakkor az úrbéri rendezésnek még a parasztság terheit könnyítő színezete is volt, mert a földek kimérése után heti egy igás napra szállította volna le az egy egész telek után járó robot mértékét. Az úrbéri rendezés tehát a jobbágytársadalom belső rétegződését az államhatalom erejével akarta átalakítani, egyik jobbágy helyzetét a másik terhére javítani vagy rontani. Vajon abban bíztak a törvény alkotói, hogy ez az egy-két birtokon már bevált rendezési forma megosztja a parasztságot, nem alakul ki a falu kollektív ellenállása, és az úr—jobbágy ellentétek háttérbe szorulnak a jobbágytársadalom így felbolygatott belső ellentétei mögött?

A liberálisok mindenesetre „a nép szent nevében" tiltakoztak, a történelmi felelősséget a konzervatívokra hárítva. Nemzeti s társadalmi katasztrófát láttak a törvényjavaslatban. S hiába támadta meg ezt a javaslatot Teleki József gurbernátor egy hosszú beadványban, Jósika Bécsben ki tudta védeni ezt a legveszélyesebb támadást is. (Nem valószínű, hogy az államkonferencia valamennyi tagja fel tudta fogni, hogy mit is jelentett a konzervatív javaslat, hiszen később még Kemény Zsigmond is értetlenkedve rekonstruálta, annyira abszurdnak találta.) Azt viszont Bécsben nagyon is észrevették, hogy végre először sikerült a liberálisoktól átvenni a kezdeményezést. Az esetleges aggodalmakat pedig elnyomta a váratlan siker fölötti öröm. Annál is inkább, mert a diéta végre meghozta a rég óhajtott katonaállítási törvényt, több újoncot ajánlva, mint amennyit a kormányzat kért. S közben — ellenszolgáltatásként az ellenszolgáltatásra — sikerült lezárni a magyar nyelvtörvényjavaslat ügyét is.

A birodalom vezető körei sokáig ragaszkodtak a latin törvényszöveghez, noha többen is elismerték, hogy a magyar nyelvnek korábban milyen nagy szerepe volt az államigazgatásban. A latin nyelvben viszont „a nagy egész"

összetartó elemét látták, s védelmet a magyar nyelv előretörésével szemben. Összbirodalmi megfontolásokból aggasztotta őket a szászság, „a német elem" sorsa is. Szívük szerint a németet tették volna a törvények nyelvévé, de attól is tartottak, hogy ebben az esetben a horvátok is az anyanyelvű törvényszöveg mellett szállnak síkra, holott eddig taktikai megfontolásokból ők is a latin mellett törtek lándzsát a magyarral szemben. A döntést viszont elodázhatatlanná tette a magyarországi nyelvtörvények sorozata, amelyek a magyart végül kiterjesztették a hivatali élet minden területére. Az erdélyi törvényjavaslat valamivel jobban igazodottt a tartomány soknemzetiségű jellegéhez, mert amíg például a magyarországi nyelvtörvény bevezette az általános magyar nyelvű anyakönyvezést, az erdélyi csak ott, ahol magyar nyelven prédikáltak a templomban. Igaz, hogy a nemzetiségi megoszlás arányai és az erőviszonyok is különböztek a magyarországitól. Jósika, akit időközben kancellárrá választott a diéta, jó gyakorlati politikusnak bizonyult, amikor a szászokat egyenjogú rendi nemzetnek tekintve felismerte, hogy beleegyezésük nélkül a kérdést nem lehet rendezni, és ezért a törvényjavaslatban biztosította, hogy a törvények szövege ugyan magyar, de hiteles német fordításban is közzéteszik azokat, és a szász nemzet földjén a német a hivatalos nyelv. Miközben a konzervatívok önfeledten ünnepeltek, Jósika megintette a nagyszebeni cenzort, mert a *Siebenbürger Bote* közölte, hogy az egyik szász követ az ellenzéki búcsúvacsorán az ellenzék morális erejére emelte poharát, és azt fejtegette, hogy az a társadalmi ellentétek kiegyenlítésével „a két testvérnemzeten belül egy szabad polgárság fejlődését segíti elő".[190]

A reformkori erdélyi diéták közül az 1846—47-es volt látszólag a legeredményesebb, ha az eredményességet az uralkodó által szentesített törvények számán mérjük. De ha a reálisnak tartott kibontakozási lehetőségek szemmel tartásával a történeti fejlődés követelményeit fogadjuk el mérceként, joggal tartjuk számon a diétának az úr—jobbágy viszonyt szabályozó tevékenységét szomorú epizódnak Erdély népeinek történetében. Még akkor is, ha a történelem nemsokára kimondja majd ítéletét azok fölött, akik csak nyers hatalmi szempontokat vesznek figyelembe a társadalom létkérdéseinek „megoldásában".

A MAGYAR—ROMÁN VISZONY A POLGÁRI FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A feszültséggel terhes légkörben megnőtt a magyar—román viszony jelentősége is. A politikai közéletben a szászföldi románok jogai körüli vitákban alakult ki szorosabb együttműködés. Gál László, a guberniumi számvevőség elnöke például két hosszabb történeti értekezéssel támogatta a

[190] OL, EKPr. 1847:421.

román követeléseket. A diétán pedig a nemesek lelkesen csörgették kardjukat, amikor Leményi a szászföldi románság egyenjogúsítását sürgette. Ezeknél az erősen taktikai jellegű megnyilvánulásoknál jóval nagyobb hordereje volt a románok bekapcsolódásának a megyei közéletbe. A magyar nyelvtörvény-javaslat első változatát oly hevesen elutasító Alexandru Sterca Şuluţiu, szilágysomlyói vikárius, későbbi balázsfalvi érsek lelkesen tudatta is a román sajtóban, „hadd lássa a román közönség", hogy Kraszna megyében a román papok is közgyűlési szavazati jogot kaptak, s „a magyar nemzet román honfitársait és a klérust semmilyen tekintetben sem tartja alább, mint a magyar nemzetet".[191] Kővár vidékén a diétai követválasztás során gróf Teleki Sándor irányítása alatt 1846-ban vállvetve küzdöttek a román kisnemeseket mozgósító magyar és román birtokos nemesek, ügyvédek — köztük a majd nagy szerepet játszó Ioan Buteanu, Teleki egyik titkára — és a magyar liberálisok. Amikor pedig a konzervatívok a követté választott Telekit vissza tudták hívatni, helyére a liberálisokkal tartó Alexandru Buda került.

A konzervatívok inkább erővel és hatalommal, mint nyílt diszkusszióval próbálták útját állni a román és magyar liberálisok együttműködésének. Nemzetiségpolitikájuk csak annyiban volt, amennyiben a liberálisok által „felidézett" nemzetiségi veszéllyel riogatták a magyar közvéleményt, a nem magyart pedig a liberálisok magyarosító törekvéseivel. Jellemző a konzervatívok taktikázó ravaszkodásaira az is, ahogy Jósika Samu a román kérdést kerülgette. Az anekdota szerint tucatnyi román diákot hívott meg, hogy hangulatukról tájékozódjék, s mikor egyikük felcsattant, hogy a magyarok nemzetiségüket veszélyeztetik, holott a római hódítás révén történeti jogaik vannak, és Erdély nemességének nagy része egykor román volt, köztük a kancellár ősei is, akkor ő vita helyett Petru Maior (1812-ben Budán kiadott) könyvéből — amelyet a román kortársak kátéként forgattak — azt a passzust ütötte fel, ahol az áll: a román nemzet soha semmiféle igazságtalanságot nem szenvedett a magyar nemzettől. Természetesen veszélyes elemnek tartotta a román értelmiséget, és kárhoztatta a román sajtó tevékenységét is, miközben *Az alattvalók kötelességei* című tankönyv terjesztését szorgalmazta.

Joggal fejtette ki „a kiváltságok aristocratiája helyébe az érdem, értelmiség, munka aristocratiáját állítani" akaró Kossuth, hogy a konzervatívok azért ellenzik a közéleti nyilvánosságot és a sajtószabadságot, „mert ezáltal a nem magyaroknál is értelmiség fejlődnék ki, mert közöttük is Kossuthok, Széchenyiek támadnának", ... „mitől mi legtöbbet remélünk". Sok jóhiszeműséggel is keveredett tehát a magyar reformellenzéknek az az illúziókkal terhes hite, hogy a nem magyar népek körében „a fejlődő értelmiség egy magasb álladalmi élet, a politicai nemzetiség szükségének érzetét fogja felkölteni keblökben, s megkívántatni velök azon alkotmányos javakat,

[191] Gazeta de Transilvania, 1846. január 13/25. 48. sz.

mellyeket nékik a magyar hazában csak a magyar nemzetiség adhat", és cserébe a polgári átalakulás vívmányaiért „a hazát, melly titeket ezennel ünnepélyesen édes gyermekeiül fogad, s a nemzetiséget, melly titeket politicai nagy korúsággal megajándékoz, szeressétek, és velünk egyetemben oltalmazzátok".[192] De ezek a közeledést célzó kísérletek még akkor sem ütközhettek értetlenségbe, ha a nem magyar — köztük a román — nemzeti igényeknek sok mindenben nem tehettek eleget.

A brassói román sajtó, ha még nem adta is fel sokat hangoztatott semlegességét, szintén kereste a magyar liberálisokkal való együttműködés lehetőségeit. Amikor 1846-ban Jakab Elek kincstartósági gyakornok a románság helyzetének javítását célzó valamennyi magyar javaslatot sorra vette az *Erdélyi Híradó*ban, Barit ezt nemcsak úgy értékelte, hogy „soha nem tudta román toll élénkebben lefesteni a románok nyomorúságát és elnyomatását"[193] — nem véletlen, hogy a havasalföldi sajtó is közölte a cikket —, hanem válaszként kifejtette, hogy ha a románok nem látják tanácsosnak a román politikai nemzetiség követelésének nyílt felvetését, akkor támogassák a püspökök Szászföldre vonatkozó beadványait, de ugyanakkor természetjogi alapon következetesen ragaszkodjanak az elemi iskolai és az egyházi anyanyelvhasználathoz, valamint a kormányrendeletek román nyelvű közléséhez is.

Közben az erdélyi Érchegységben a mindennapok létharcában a társadalmi méltányosság igényéből megszületett a román—magyar együttélés egyik emlékezetes mozzanata, az egymás igaza melletti kiállás szép példája. Varga Katalin magyar kisnemesasszony, aki ügyes-bajos dolgai miatt Bécsben járt, visszautaztában bányász jobbágyokkal ismerkedett meg, és elvállalta sérelmeiknek az uralkodó elé való terjesztését, azt, hogy a kincstári uradalom vezetői, nem törődve régi privilégiumaikkal, nagyon terhes robotmunkára kötelezik őket, miközben „az atyafi s szomszéd nemes Magyar Hazában a jobbágynak sorsát Felséged s a hazai nemesség külömbféleképpen s oly atyai javakkal, melyek az egész világ előtt például tündöklenek, méltoztatott kegyelmesen felemelni".[194] S miután az udvartól nem jött kedvező válasz, egyre-másra tagadták meg a jobbágyok a robotot. A mozgolódások évekig tartottak, amíg 1846-ban az erdélyi kormányzat meghagyásából Andrei Şaguna, az új ortodox egyházfő személyesen el nem fogta Varga Katalint, aki legendás alakként élt tovább az elnyomottak emlékezetében. „A mi úrasszonyunk" rendhagyó jelenség volt. Az ügyvéd szerepét játszotta, miközben mély vallásos alapokon

[192] [KOSSUTH L.], A magyar conservativ párt és a nemzetiség (Magyar Szózatok. Hamburg 1847). 242, 255—256, 262.

[193] Gazeta de Transilvania, 1846. szeptember 5/17. 72. sz.

[194] Varga Katalin folyamodványa az uralkodóhoz 1841-ből. (Varga Katalin pere. Bev. KISS A., Bukarest 1979). 60.

nyugvó társadalmi igazságosság érzése fűtötte, holott a paraszti közösségek érdekképviseletére egyre inkább az értelmiségiek, képzett ügyvédek tartottak igényt a nemzeti eszme jegyében. A román sajtó egyrészt ezért ítélte el Varga Katalint, másrészt azért, mert igen sokan tartottak attól, hogy az esetleges parasztlázadás rendkívül súlyos megtorlást vonna maga után, és a román értelmiségieket is diszkreditálná.

A balázsfalvi per után viszont a kolozsvári líceumi román diákok kezdtek radikális beállítottságú csoportosulássá szerveződni. Kéziratos lapjuk a művelődést vallotta célként, de már messzemenően politikai törekvések részeként, és csak a helyzettől, alkalomtól és körülményektől függött, hogy mikor lépnek színre ezek az egyháztól független erők. A legenda szerint az az Avram Iancu, akit az egyik magyar utazó annak példájaként említett, hogy a népnevelés eredményeként az érchegységi uradalmi jobbágyok magatartása „köztetszésű", hallván és látván, hogy a liberális Kemény Dénes érvei hatástalanul peregnek le a diétai többségről, diáktársai előtt már Horea példájával fenyegetőzött. S míg ő Keményt „félistennek" nevezte, Bariţ — a szigorodó cenzúra dacára — eléggé leplezetlen együttérzéssel közölte a liberálisok diétai beszédeit, hiszen a konzervatív urbárium erősen korlátozta a román parasztság polgárosodásának — és azáltal a román nemzeti fejlődésnek — távlatait. Érthető, hogy Erdély és Magyarország unióját sem utasította el olyan határozottan, mint korábban.

A kibontakozást kereső erőknek látniuk kellett, hogy Erdély önmagában, mozdulatlanságra kényszerítve egyre kevésbé képes haladó válaszokat adni a kor nagy kérdéseire. A jellegében is többféle társadalmi-történeti fejlődés összeszövődése és együttléte olyan intézményes széttagolódással társult, hogy a polgári átalakulás különböző, nemzetileg is megosztott erőit nehezen lehetett (volna) közös és tartós célok érdekében egyesíteni. Az erdélyi reformkor tehát nemcsak azt példázza, ahogy a feudalizmus válságba sodródása az újat teremtő és igénylő erők színre lépésével párosult, hanem inkább azt, hogy a korszerű polgári és nemzeti fejlődés előtt feltornyosultak az akadályok, és egyre inkább az archaikus feudális viszonyok elviselhetetlensége ösztönzött (volna) előrelépésre, a fejlődés lehetőségének keresésére. Aztán feltárult az is, hogy a térség egészének egyre inkább új, a birodalmi kereteket átalakító és az együtt élő népek nemzeti fejlődésének utat nyitó integrációra van szüksége.

A liberális reformpolitika megbénítása miatt most már csak a forradalmi Európa segíthetett. Nem véletlen, hogy George Bariţ 1848 februárjának elején feladta a brassói román sajtó — programként hangoztatott — semlegességét, s a liberálisok mellett foglalt állást, és ezzel annak szükségességét kívánta kifejezésre juttatni, hogy a románoknak önálló erőként kell fellépniük és együttműködniük a liberális célkitűzéseket valló erőkkel.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom törekvései jól kirajzolják az elkövetkező idők tájékozódásának és cselekvésének irányait és irányzatait. A polgári

átalakulás igénye annak legerősebb hordozóival, a magyar liberálisokkal való együttműködésre ösztönzött. Egyesek politikai pragmatizmusból hajlottak erre, mások még abban is bíztak, hogy így a nemzeti követelésekként megfogalmazott társadalmi, nyelvhasználati, közéleti, illetve a hatalomban való részvételi igények fokozatos kielégítése is lehetségessé válik. De ezen túlmenően vagy ezzel szemben sokan a nemzeti lét törvényes biztosítását akarták, azt helyezték mindenek fölé, úgy vélve, hogy ezen az úton ki lehet harcolni a területi autonómiát, sőt Erdélyen belül a román hegemóniát, ha kell, a magyar nemzeti törekvésekkel szemben álló birodalmi erőkkel közösen eljárva. Ugyanakkor valamennyi orientáció hívei már eléggé felkészültek ahhoz, hogy hangot adhassanak a román nemzeti szolidaritást és egységet célzó vágyaiknak, annak, hogy támogassák a dunai fejedelemségek önállósági törekvéseit, szorosabbra fűzzék a velük, illetve az ottani liberális és nemzeti erőkkel való kapcsolataikat. Időközben Erdély népei már valóban a polgári átalakulás feltételeit biztosító — sokat jósolt és mégis váratlanul kibontakozó — forradalom küszöbére kerültek.

X. ERDÉLY A FORRADALOMBAN ÉS A SZABADSÁGHARCBAN (1848—1849)

Erdély 1848 tavaszán kerülhetett be újra igazán az európai történelem sodrába. Alighogy 1848-ban Párizs népe felkelt, elűzték a királyt, és kikiáltották a francia köztársaságot, egymás után törtek ki a forradalmak. Szinte az egész kontinenst elborította ez a hullámszerűen terjedő forradalmi áradat. Soha nem élt ilyen erősen a francia forradalom — most már általánosan uralkodóvá vált — eszméinek megváltó erejéhez fűződő hit és remény. A radikálisok többsége sokban a francia forradalmat tartotta követendő példának, de a liberálisok is az általa elindított folyamatok részeseinek tartották magukat, amikor vállalták, sőt irányították a forradalmi átalakulást.

De ha a 18. századi nyugat-európai nagy változásokat „kettős forradalomként" lehet jellemezni — az angol ipari és a francia társadalmi-politikai forradalmat értve ezen —, akkor, némi leegyszerűsítésel, az 1848-i polgári forradalmakat — éppen egyik lényeges sajátosságuk megragadása érdekében — „nemzeti" forradalmakként is jellemezhetjük. A felzárkózó vagy felzárkózni akaró — német, olasz és Habsburg-birodalmi — peremvidékeken ugyanis a feudális rendszer megdöntése, a kapitalizmusba való átmenet során felvetődő társadalmi és hatalompolitikai kérdések szorosan összefonódtak a nemzeti önrendelkezés érvényesítésének igényével. Úgy látszott, hogy a társadalmi átalakulással felszabaduló energiák általában olyan mozgalmakat táplálnak és erősítenek, amelyek a nemzeti egységet és a polgári alkotmányosságot biztosító nemzeti államot vagy — kedvezőtlenebb feltételek esetén — nemzeti önkormányzatot és kollektív, nemzetiségi jogokat próbáltak kiharcolni.

Az általános optimizmus légkörében minden, ami korszerű követelményként jelentkezett, egyben megvalósíthatónak is tűnt. A Szent Szövetség rendszere annyira megrendült, hogy csak a cári Oroszország fenyegetőzhetett az intervenció hagyományos politikájával. Anglia hallgatása ugyan nem sok jót ígért, de a nyilvánosság előtt még a francia köztársaság vezetői is erkölcsi

támogatást helyeztek kilátásba az elnyomott népek és nemzetek — írók és költők által már oly régen meghirdetett — emancipációjához.

A „Népek Tavasza" látszólag a fiatal nemzeti mozgalmak szolidaritási ünnepeként kezdődött. És ez egyelőre, ha rövid időre is, feledtette azt, hogy a forradalom sodrába került tájak bonyolult hatalmi, társadalmi és nemzetiségi viszonyaiból következően a nemzeti és társadalmi törekvések milyen könnyen egymás ellen fordíthatók és kijátszhatók. Ebből a szempontból Erdély Kelet-Közép-Európa egyik legsebezhetőbb régiója volt. Ahhoz túl gyengék és túl megosztottak voltak a polgári átalakulás belső helyi erői, hogy a forradalom szilárd bázisává tegyék hazájukat. Annál nagyobb lett viszont annak a veszélye, hogy európai megrázkódtatások nyomán és a Habsburg-birodalmon belüli konfliktusok és ellenforradalmi támadás esetén Erdély súlyos belső társadalmi és nemzeti meghasonlások és összeütközések, sőt, polgárháború színterévé válik.

A MAGYAR ÉS ROMÁN MOZGALMAK ÚTKERESÉSE A MÁRCIUSI FORRADALOM ERDÉLYÉBEN

Az európai forradalmi hullám szinte a bécsi és pesti postával érkezett Erdélybe. A „bérces haza" válaszát az európai kihívásra alapvetően meghatározta az, hogy 1848 tavasza diéta nélkül köszöntött be, hiszen a hatalmi struktúrából adódóan a polgári átalakulás követelményeit legbiztosabban a törvényhozás útján lehetett érvényesíteni. Viszont nemcsak Magyarország, hanem az egész Habsburg-monarchia polgári-nemzeti átalakulása szempontjából rendkívül kedvező körülménynek bizonyult, hogy Pozsonyban éppen ekkor ülésezett az országgyűlés. Az európai forradalom pedig egyszeriben megfordította a reformellenzék számára az addig kedvezőtlenebbül alakuló erőviszonyokat. Kossuth Lajos nemcsak felismerte a kezdeményezés lehetőségét, hanem a polgári átalakulást megalapozó törvényhozó munka egyik fő irányítójává léphetett elő. Március 3-án a diéta alsótáblája a birodalom valamennyi tartománya számára követelte a polgári alkotmányosság bevezetését, és ez erjesztően hatott az ausztriai ellenzéki körökre. Tíz nap múlva felkelt Bécs népe. Metternichnek, a rendszer szimbólumának le kellett mondania, az uralkodó pedig maga is alkotmányt ígért. Március 15-én arra az álhírre, hogy Pest körül, sőt Biharban is óriási paraszthad gyülekezik, a pozsonyi diéta elkötelezte magát a jobbágyfelszabadítás mellett. A „főváros" azonban nemcsak a magyarországi, hanem az erdélyi polgári átalakulás ösztönzője is lett. Ha környékén paraszthadak nem is készülődtek a diéta ellen, március 15-én Pest-Budán — az európai nagyvárosok példáitól eltérően — vér és barikádok nélkül győzött a forradalom. Tízezres tömegek tüntettek és vonultak fel anélkül, hogy a katonaság közbe mert volna avatkozni. A tettre

kész radikális ifjúság hangadói a forradalom programjaként két évtized reformcélkitűzéseit 12 pontba foglalták, hogy ország-világ elé terjesszék: *Mit kíván a magyar nemzet.* A 12. pont szerint az uniót is.

Bécs, Pest után most már Kolozsvár következett. Az erdélyi magyar liberálisok az első „fővárosi" hírekre kezdeményeztek is. Unió, felelős kormány, alkotmányosság biztosításának követelésével március 19-én azonnal a pozsonyi országgyűléshez fordultak, ahol Kossuth már sürgette is az erdélyi diéta összehívását, hogy az döntsön az unió sorsfordító ügyében. Aztán id. Bethlen János megint csak jó taktikusnak bizonyult, amikor sikerült rávennie a konzervatívok vezérét, Jósika Lajost, hogy március 20-án közös programnyilatkozatot írjanak alá. A nyilatkozat nemcsak az 1840-es éveknek az uniót és a reformokat célzó követeléseit ismételhette meg, hanem a közteherviselés és a törvény előtti egyenlőség mellett a jobbágyfelszabadítást is célként jelölte meg, s így a jobbágyfelszabadítás követelése először kerülhetett be széles nyilvánosságnak szánt politikai programba.

A reformkori küzdelmek jól előkészítették azt is, hogy a liberális nemesség és a városi polgárság a politika terén újra egymásra találjon. Március 21-én id. Bethlen János aktívan részt vett Kolozsvár városi tanácsának ülésén, ahonnan Méhes Sámuel indítványára feliratot intéztek a guberniumhoz, a 20-i nyilatkozat szellemében kérve a diéta összehívását és az alkotmányos reformokat. Ekkor a város népe a diáksággal az élen már lelkesen tüntetett. Teleki József gubernátor pedig, folytatva a liberálisokat támogató politikáját, némi unszolás után szavát adta, hogy pártolólag továbbítja az uralkodónak a feliratot, amelyet mindenesetre megküldött több törvényhatóság főtisztjének is, hogy ha kell, kövessék a kolozsvári példát. Így a liberálisok a múlt évi nagy vereségük után most már biztosították maguknak a kezdeményezéshez szükséges erkölcsi fölényt, és elébe vágtak annak, hogy a konzervatívok nyíltan szervezkedni kezdjenek, vagy nagyobb zavart okozzanak a törvényhatóságokban, hiszen maga Jósika Lajos is aláírta a kolozsvári nyilatkozatot. Azzal azonban mindkét fél tisztában lehetett, hogy az irányelvek konkrét kivitelezése még a jövő kérdése, és alapvetően a birodalmi erőviszonyok alakulásától függ. Bécsben Jósika Samu kancellár nem látta a helyzetet olyan fenyegetőnek, mint az erdélyiek. Bízott abban, hogy az uralkodó és a katonaság tekintélye, éppen a föld népének „jó császár" mítosza miatt, megakadályozhatja a paraszti elégedetlenség elharapózását. Arra törekedett, hogy az uralkodó még 1849 márciusáig elhalassza a jobbágyfelszabadítást, ahogy azt az osztrák örökös tartományokban is tervezték. És közben úgy látva, hogy igazában „csak Horvátország képes" a magyar forradalmat „csírájában elfojtani",[1] nagy szerepet játszott abban, hogy uralkodója — a

[1] Petrichevich-Horváth-Tholdy János (német nyelvű) emlékiratai. Brünn 1856—57. Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară, Ms. 1034. 35. Magyar fordításban: A Petrichevich család naplói III. (Közli: PETRICHEVICH-HORVÁTH E.) Bp. 1941. 11.

ZSEB-KÖNYV.

ÚJ-ESZTENDEI KÖSZÖNTÉSŰL,

TISZTELET HÓDOLÁSSAL NYÚJTYA
ERDÉLY NAGY LELKŰ FIAINAK,
ÉS LEÁNYINAK.

CSOKONAI VITÉZ JÓSEF

A' Nemzeti Szinjátszó Társaság'
Súgója.

Kolo'svárt 1831-dikI Év' 1-ső Napján.

A' Királyi Lyceum' Betűivel 1830.

432. Kolozsvári szinházi zsebkönyv

433. Déryné Széppataki Róza az 1830-as évekből

(KOLOSZVÁR.)

Berlet szünet | Ma Szombaton Januarius 2-dikán 1836. | Abonement suspendu

A' Nemzeti Szinész Társaság által
SZAPLONCZAY MIHÁLY jutalom játékául eloadatik:

Vérnász. *)

Itt még nem adatott Szomorujáték 5 felvonásban. Irta Vörösmarti Mihály.

SZEMÉLYEK.

Telegdi, bárndus ur, a' Király' hive — Szaplonczay.	Brigitta, Apáczo fejedelem asszony — Szaplonczayné asz.
Tamás, Remete — Nagy Jó'sef úr.	Apáczák — Szaklányiné asz.
Kolta, egy [illegible] Bethlen hive — Szilágyi ur.	— D. Rozália.
Vid, Kolta [illegible] — Almasy ur.	— Nagy Ferenczné asz.
Bánd, [illegible] — Földváry úr.	Telegdi fegyvernöki — Pály.
Dóra [illegible] — Pályné asz.	— Kemény úr.
Lenke [illegible] — Erdélyiné asz.	— Benkő ur.
Gerö, Telegdi öreg szolgája — Dómé úr.	— [illegible]
Kádik [illegible], Telegdi fegyvernöke — Szaklányi úr.	Kolta társai — Horvath ur.
Lurza, [illegible] Telegdi házában — Huszár Theresia.	— [illegible] ur.
Hajdu — Bojtie ur.	— Sirocsik ur.

Cselédek, Szolgák, Fegyveres Nép.

*) A' magyar tudós társaság ezen remek szomorujáték szerzőjét az első pálya-ítélet száz aranyal tisztelé meg 1833-ban.

[illegible]

Minden rendén levő pártfogók kegyébe ajánlja magát

SZAPLONCZAY MIHÁLY.

Bémenet ára: Felső és alsó Páholy 3 fór. Középső 4 fór. Zártszék 30 kr. Földszint 36 kr. Karzat 15 kr.

Kezdete 6 órakor.

434. Kolozsvári szinlap

ІСТОРІА

ПЕНТРЕ

АЧЕПЧТЬА РОМЪНИЛОР Ѧ ДАКІА.

АТОРНИТЪ

Д Е

ПЕТРЕ МАІОР де Дичо-Сзинкерцин,

Протопоп, шин ла дичлиаре Ерхиеріеі Консилюм Доквментиничиале ла Унгариен Ерхиеп ла Вердилор Ресторр.

Ла БЪДА ѧ Ерхіеіаскі Типографіе ла анЪл 1812. типъритъ.

Іар акЪм претипъритъ

прин

ІОРДАКІ де МЪДИНЪСКЕ,

Секретарюл Архівей Статълуй ѧ Принчіпатълуй Молдавіей,

ши адаЪгъндъ Діалогълуй, шин ѧ Дипъдацийлор урмате ѧ анпка латинеаскъ асЪпре ачелей Історій, шин тълмъчіт ромънеще

прин

Д. ДАМАСКИН БОЖНИКА,

Іърісконсълтъ Принчіпатълуй Молдавіей.

Historia de origine Valachorum.

Ѧ БЪДА

ПЪ Типарюл Ерхіеіей Типографіі ѧ Университатей Унгърией

1 8 3 4.

(CU PREAVNALTA VOE.)

GAZETA

DE

TRANSILVANIA.

БРАШОВ Nro. 5. D. Aprilie 1838.

436. Az első erdélyi román lap

435. Petru Maior nagy hatású történeti munkája. Buda, 1834

37

FÓIE

ПЕНТРЕ

МІНТЕ, ІНІМЪ ШІ ЛІТЕРАТЪРЪ.

ДЕЧЕ ДЕ ЧЕРЧЕТЪРІ

1 8 3 4.

Ѧпрочіатъ де

Georgie Barițiu,

БРАШОВ.

Ла Ѧрхіепіскопіа Типографіе ѧ луі Іоан Гаер.

3 92 cěd.

437. A *Gazeta de Transilvania* irodalmi melléklapja

438. George Bariț, a brassói román sajtó szerkesztője

439. Joseph Bedeus von Scharberg

440. Stephan Ludwig Roth. Dagerrotipia, 1845

441. Stephan Ludwig Roth röpirata a „nyelvharcról”, 1842

442. Farkas József színtársulatának kétnyelvű brassói színlapja; 1847

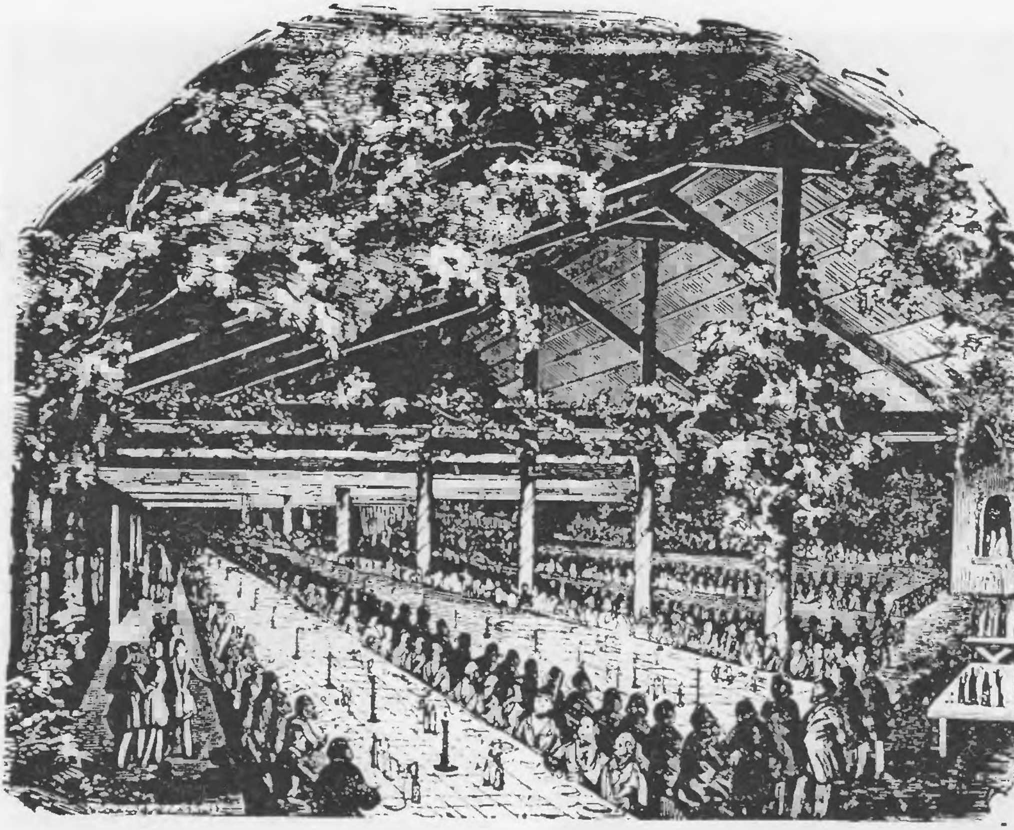

A tanc, hajdanaba es most.

Asszonyi divat ez elott 100 evvel es most.

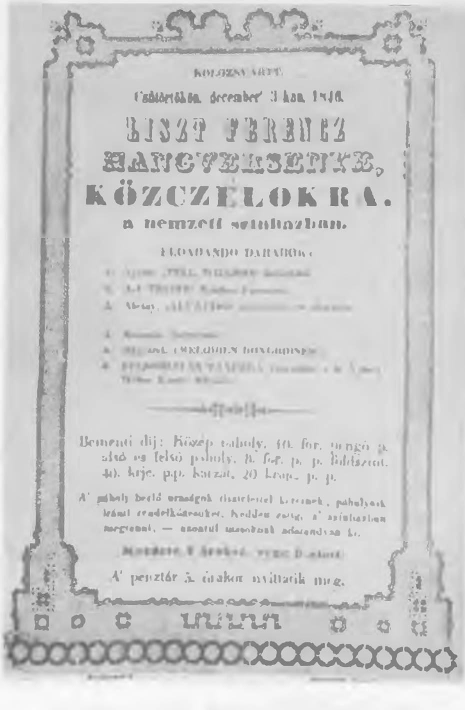

KOLOZSVÁRTT.

Csütörtökön, december' 3-kán 1846.

LISZT FERENCZ
HANGVERSENYE,
KÖZCZÉLOKRA.
a nemzeti színházban.

ELŐADANDÓ DARABOK:

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]

Bemeneti díj: Közép páholy, 10. for. [illegible] alsó és felső páholy, 8. for. p. p. földszint, 40. krje. p.p. karzat, 20 kraje. p. p.

A' páholy bérlő uraságok tisztelettel kéretnek, páholyaik iránti rendelkezéseiket, kedden estig, a' színházban megtenni, — azontúl másoknak adatandván ki.

[illegible]

A' pénztár 5. órakor nyittatik meg.

446. A Batthyány-kormány. Befejezetlen litográfia

◁ 443. Az Erdélyi Országismereti Egylet ülése

◁ 444. Jelenetek a városi társas életből és a divatvilágból

◁ 445. Meghívó hangversenyre

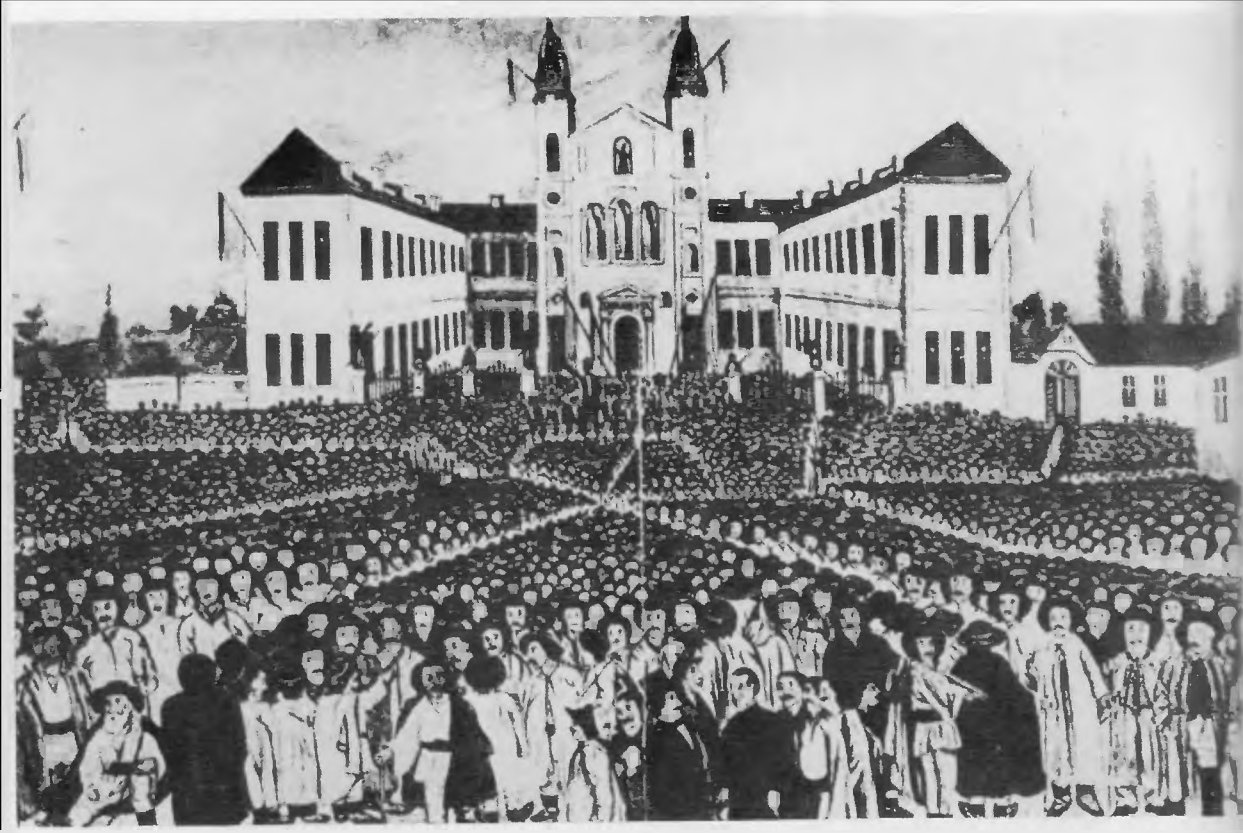

447. A balázsfalvi román nemzeti gyűlés megnyitása 1848. május 15-én. Vizfestmény

448. A balázsfalvi sajtó közli a nemzeti gyűlés követeléseit

449. A sajtószabadságot köszöntő brassói lap

ORGANU
NATIUNALE.
Gazeta Bisericesca. Politica. e literaria.
Cu pré Gratiosa invoirea

Nr. II. 10 Maiu 1848

PUNCTELE PETITIUNEI
dela partea Natiunei Romane.

1) Natiunea Romana rodiumate pre petitionile libertatiei, egalitatei si fraternitatei pentru de locuitorii ei ca nationale in respectulu politicu, ce se figureza in numerulu intaiu, ca Natiunea Romana, se alba representantii sei la Dieta ei Ungariei cu proporcionale cu numerulu sei, ce acha dereptatori sei in tuta rangiurile administratiunei publice civilesci si militarii, — in arcurile pregatitoriu ce se surbiarza cu tendinta ca in tuta tierile, ce otrasu din corona acestui regulatiune, casa si ai administratiune. Ea pretende pre tota cumu a domnitei nationale generale. La Dieta a tuturoru tierilor Austriei, ca din ace motive ai lucrarilu legati ale tuturu tieri nationale a Transilvaniei, cu limbele loru, Romanii se ai numerosa Romanii, ce un vlah si Valach.

2) Natiunea Romana pretende, ca Romanii a comunu fara singularitate de conlocuitorii ai ei si cu aceasta libertate, independenta de la ori care alta Natiune, egale in drepturi si lebue cu celelalte Natiuni ale Transilvaniei. Ea cere resolutiuni Worempetiei Romane, o hotarbei generale acelle, dupa cu bisla dreptu, in cara numelu se fia respinsi lucrurile cu numerosi. In acelu modu se se alegu si Egemonia Romani Dietei pentru natiunalitatea romanesca fara candelarisme.

La alle cere a nerosu de spre resolutia Corpu al Romanilorn de a cere Metropolia si Nimeru per, armata, ca pentru limbele de pogane Metropolia Romana Transilvana ce eplasme anuumu libera Episcopii celoru lalte natinai si confesiuni vora aiu pro constantu si unanu in Dieta ca pe pronunciati ai hanerebiloru loru, — si deca Capitulu lolo bane vora fi representatu; Natiunea romana cere acelasi dreptu si pentru episcopii si ai Capitulu lolo sale.

3) Natiunea Romana ajunsandu la romanirea drepturiloru individuali cunoscuti, cara fara intardiere desfiintarea de indegna fara nevi a desrapaguire dela partea Unguriloru intregi, atera in constatie sale si la districte, orasse si granitiu militari. Ea vora tota de o data si desfiintarea dusinatoare, ca si unui mediloru inspaimantatoare de conscriptie.

La acestea adaugemu D. Baronius: mocarea speriatura, ca intregia la acele timpu se va stergu, acesul pan' ce va avea dreptu lucrarile dela imperatia. Iarasi ne impliniremu unu dereptu lora cara deli pamentesc, si ne da la speriatura. Acesta le au inventatu pamentasi si Marii de D. Ipsc Blagian, de' pamentu le a dieu, bine, numai ne da cata mai curandu.

4) Natiunea Romana pretende libertatea comunelor si comunitatilor cu deplinire reherdiere si a privilegiuloru ce a datu Imperatii pentru ai starilor comunitatilu cu tierile converine, de cara se tiene desfiintarea vamelora la granitie.

5) Natiunea Romana pretende, ca dereptu, ce si a fostu data de un timpu ei unor dregatu nisbeni, cara unii pentru a straimanri lucrurilora greunati se tocan si se pasera in tierile straine cu mare chelcheltu, ne spune greutati si pierdi cu pericolu la vendi, ca si vechiulu pamentu a industriei si a comerciului activu, se se dreptu in totulu, si regulatu, cara se va hotari intre in Cara nationale. Pari a dreptatea si Prisci, dela romani pentru acestu a vechiu, si ne pamentu a lui numerosa.

6) Natiunea Romana pretende desfiintarea dominiu, adeca dieresiei (Zinst) naturalelora cu tota si pentru acestu, cara ne-ama o a alleviata pretiu pentru lucrarea nemeiesi. La tuti proprietarii de terinu fara nicio pedepsa intre urbarari si metaiagu ca si ne de aveai dreptu in pretiuiu pamentu lucrarbei nelinsi.

7) Natiunea Romana cere libertate de a vinde, de a acesu si a cumpi fara de nici o restrictia pentru acestu pericolu, ca libertatea cumpetului pentru ori ce pedichiuri de cati, de pentale vite adeche fara cuviinta ca care ai a cumpanes, cara se ai ce cara vora fi de la pretuchiri, ori de la tigancee.

8) Natiunea Romana cere asecurarea libertatei personali, neindoe se nu se pota prendu nichiu ca in cercetia judiciare. La acesta adaugemu cere libertatea adunariloru, ca nimeni se nu cada la nici un pregiuru, deca se nimu nu mai ca se vorbesca si se se intalnesca la joc.

9) Natiunea Romana cere infiintarile de juratii cu publicitate, in cara pentru se se fara verbali.

10) Natiunea Romana cere intrarnarea poporului, ore garda nationale spre apararea legei sale la intru si dein afara, adeca cumuna se aiba miscarii sei romani. La acestea a adaugemu Cas. Rese, ca pana acolo nam granitiarii, se li se incredintese aparatia pentru unire, si deca a intamplia se se ne mamai nemic, cum a fostu la intregarea, — si se porneria de catra H. P. Domne, ca impotrivi se se intrupene cu fiinta a continuelu, atunci le va intrupa si armia.

11) Natiunea Romana cere documentu unei reuniuni mosse, compusa dela romani si alte natiuni tramitiane pentru corectarea cumulora de mediatiune a asecuitore si a poderilore, de semparea pamentului comunu si a muntelore relasciate, si altele ce se voru de corigerii acestea.

La acesta cere adaugu Romanii dela pamentu regiunu ne se mai lucreze mai ne nicio pa-

Siebenbürger Wochenblatt.
Mit Allergnädigster Bewilligung.

No. 25 Kronstadt, 21. März 1848

Frei ist die Presse!

450. Magyarország és Erdély egyesülésének allegóriája

451. Ioan de Lemény görög katolikus püspök. Szathmáry Pap Károly litográfiája, 1842

452. Andrei Şaguna görögkeleti román püspök. Petru Mateescu litográfiája, 1851

A' KOLOZSVÁRI

NEMZETI POLGÁRI ÖRSEREG

OKTATÁSI és GYAKORLATI

SZABÁLYZATA

KOLOZSVÁRTT

Tilts Jánosnál.

453. A kolozsvári nemzetőrség szabályzatkönyvének címlapja, 1848

454. Vay Miklós

455. Puchner Antal báró

456. Szász Károly, Vizakna követe

törvényes formák megkerülésével — azt a Jellačićot nevezze ki horvát bánná, aki aztán ősszel vállalta is a fegyveres fellépés kockázatát. Ugyanakkor Erdélyt is az ellenforradalom bázisává akarta tenni.

A magyarországi fejlemények azonban tarthatatlanná tették Jósika helyzetét. A király Batthyány Lajos személyében olyan energikus miniszterelnököt nevezett ki, aki már március 23-án közzétette a pozsonyi diéta jobbágyfelszabadítási törvényét, s ezzel elejét lehetett venni annak is, hogy netán a magyar nemzeti célkitűzések ellen lehessen fordítani a jobbágyság tömegeit. Április 11-én az uralkodó elfogadta a pozsonyi törvényeket, melyek a feudális Magyarországot korszerű polgári alkotmányos berendezkedésű alkotmányos királysággá alakították át. Jósika időközben lemondott erdélyi kancellári tisztéről, mert szerinte „a királyi szó a pozsonyi és pesti jogászlázadást törvényes forradalommá tette",[2] egyengetve az Erdély és Magyarország egyesítése felé vezető utat. Törvény rögzítette ugyanis Magyarország unióvágyát és -akaratát; „a magyar koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét". A magyar kormány pedig hozzáfoghatott annak az 1836-i pozsonyi törvénynek a végrehajtásához, mely kimondta az erdélyi Partium visszaadását Magyarországnak.

Úgy tűnt, hogy a magyarországi fejlemények majd készen hozzák Erdély népeinek mindazokat a vívmányokat, amelyek kiharcolására a reformtevékenység mostoha feltételei olyan kevés reményt ígértek, s így Erdély sem lesz az ellenforradalom felvonulási területe. Az unió kivitelezése azonban a pozsonyi törvény szerint még attól is függött, hogy az összehívandó erdélyi diéta elfogadja-e vagy sem. Az udvar éppen ezért húzni-halasztani akarta az erdélyi országgyűlés összehívását. Erdélyben viszont a megyékben és városokban a kolozsvári példa gyorsan követésre talált. Az unió igenlésének jegyében bontottak zászlót a városi önkormányzatra igényt tartó közösségek: például a román szomszéd falvait mozgósító magyar Torockó, a megyétől tettleg függetlenedni akaró Déva és Nagyenyed vagy a türelmesebb Dés és Fogaras, ahol szászok és románok is lelkesen éltették a pesti 12 pontot. Egyre-másra futottak be a liberális szellemű feliratok a guberniumhoz. Még az addig konzervatív megyék gyűlései is azzal fenyegetőztek, hogy ha elmarad az erdélyi diéta összehívása, követeiket a magyarországira küldik. Aztán látványos epizóddal véget is ért a heves agitáció. Április 10-én Udvarhelyszék — melynek közgyűlésén a nemesség elhatározta a közteherviselés bevezetését — 30 küldöttje Kolozsvárt azzal fenyegetőzött, hogy ha eredmény — azaz a diéta meghirdetése — nélkül kell hazatérnie, akkor harmincezredmagával jön vissza, mire a gubernátor saját felelősségére május végére összehívta a diétát. Az erdélyi magyar liberálisok megtették az első lépést céljaik elérése felé, a

[2] Jósika Samu levele Metternichhez. 1849. július 2. (Közli: H. SCHLITTER, Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4. März. Zürich—Leipzig—Wien 1920. 76.)

törvényhatóságok hozzáfoghattak a követválasztáshoz és a követutasítások összeállításához — általában a kolozsvári nyilatkozat és felirat szellemében. De közben szorongásteli idők is vártak rájuk, hiszen amitől tartottak, bekövetkezett: megbolydult az egész társadalom, és a magyar nemzeti törekvések után jelentkeztek a románok és a szászok is.

A román nemzeti törekvések addig aligha sejtett erővel törtek fel, és két — gyorsan összetalálkozó — vonalon bontakoztak ki: a nemzeti és a társadalmi követelések vonalán, aszerint, hogy a tájékozódó csoportosulások miként ítélték meg a kibontakozás lehetőségeit és követelményeit. Kezdetben úgy látszott, hogy a forradalmi átalakulás örömében a nemzeti ellentétek talán még háttérbe is szorulnak. A marosvásárhelyi román ügyvédgyakornokokra — kb. harmincan voltak a 200 közül — lenyűgözően hatott a tüntető magyar város. „Azt hihetted, Angliában vagy és nem Erdélyben" — vélte az események egyik szemtanúja, Alexandru Papiu-Ilarian.[3] Amikor aztán a főtéren felhangzott a pesti forradalom költeménye, Petőfi Sándor *Nemzeti dal*a, kiderült, hogy a két önálló nemzeti ideológia hívei nem egyesülhetnek, csak az egyik értékeszményeiben. Hiszen egyesített a kérdés: „Rabok legyünk, vagy szabadok?" De megosztott a válasznak az első része, az, hogy „A magyarok Istenére / Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk!" Miért a magyarok Istenére kell esküdni? — kérdezték a románok.

A román fiatalok, akikhez a magyarok mint a román nép képviselőihez fordultak, elzárkóztak attól, hogy a politikai értelemben egységes magyar nemzet részének tekintsék magukat és népüket. „Különajkú nemzeteknek nemzeti léte és édes nyelve biztosítása", valamint „örök váltság minden pénzkárpótlás nélkül" — még ezekkel a feltételekkel fogadta el Papiu „mint" román Erdély és Magyarország unióját.[4] „Örökváltság ingyen vagy halál"[5] — állítólag ezzel a felkiáltással hagyta ott Avram Iancu, a későbbi események egyik főszereplője a várost, és példáját valamennyien követték. Ki szülőföldjére tért vissza, ki Balázsfalvára igyekezett. Papiu néhány társával pedig Kolozsvárra ment, ahol Ioan Buteanu fiatal ügyvéd irányításával (aki egyébként 1846-ban Kővár vidékén a magyar liberálisokkal együtt küzdött a követválasztás előkészítésében) petíciót fogalmaztak, amely a 18. századi szerződéselméletet felidézve mint egykor birtokolt, de elvesztett jogként követelte a román nemzet elismerését, a törvényhatósági anyanyelvhasználatot, és ezekkel a feltételekkel elfogadta az uniót és a magyar államnyelvet. S

[3] Alexandru Papiu-Ilarian tudósítása. Közli: Foaie pentru minte, 1848. március 29./ápr. 10. 13. sz.

[4] Tholdalagi Ferenc marosszéki főkirálybíró jelentése a Guberniumnak. Marosvásárhely, 1848. március 26. (Közli: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente I. 110.)

[5] KŐVÁRY L., Erdély története 1848—49-ben. Pest 1861. 54.

feltehetően a marosvásárhelyi megnyilatkozások pontosításának szándékával hangsúlyozták, hogy a jobbágyfelszabadítást a földesurak állami kárpótlásával kell egybekapcsolni. Ennek a kérvénynek már rendkívüli jelentőséget kölcsönöz az, hogy tömegeket mozgósító programmá lett. Az Érchegységben a vásárok alkalmával kezdték ismertetni, aláírásokat akartak gyűjteni, hogy biztosítsák a nemzeti törekvések tömegbázisát.

A márciusi román állásfoglalásokat az jellemzi, hogy ha feltételekkel is, de elfogadták az uniót. Egy kivételével — a hangadó személyiségek közül, látványosan. Márciusban csak Simion Bărnuţiu — aki, miután a püspök eltávolította a balázsfalvi líceum filozófiatanári állásából, 40 éves fejjel kezdett Nagyszebenben jogot tanulni — lépett fel határozottan kiáltvánnyal az unió ellen: „örökre átkozott legyen az a román, aki bármiféle uniót merészel kötni, mielőtt még a román nemzetet elismernék politikai értelemben", mert „nemzet nélkül a köztársaság is csak átkozott zsarnokság",[6] amiből azután valóban „sokat igazolt a későbbi történelem".[7] A román nemzeti mozgalom elismert tekintélyei közül pedig egyedül George Bariţ fordult nyíltan és olykor elég gunyorosan szembe a múlt sérelmeinek célzatos felhánytorgatásával és a politikai nemzet kizárólagos követelésével. A brassói sajtóban a pesti 12 pontot kifejtve és magyarázva próbált olyan részletes programot adni, amelynek megvalósítása biztosíthatná a politikai nemzet követelésébe foglalt igények kielégítését. Az Egyesült Államok és Svájc példájára hivatkozva, széles körű autonómiával rendelkező, lehetőleg etnikailag egységes, közéleti anyanyelvhasználatot biztosító megyékből felépülő alkotmányos államrendszer: a polgári municipalizmus létrehozásában látta a kibontakozás lehetőségét. És nemcsak az erdélyi magyar, román és szász nemzeti érdekek összehangolására gondolt. Az erdélyi nemzetek harmonikus együttélésének elősegítésével az egyetemes magyar és román nemzeti törekvések célkitűzéseinek egyeztetését akarta előmozdítani, hiszen ha Erdélyben valakinek, akkor neki tudnia kellett, hogy a havasalföldi forradalom előkészítésén fáradozó erők román—magyar szövetségre alapozott „svájci típusú" dunai konföderációt tervezgetnek, s nemcsak a párizsi lengyel emigrációval működnek együtt, hanem talán még a francia kormány támogatását is élvezik.

Hogy a román nemzeti törekvések milyen főmederbe kerülnek, az attól függött, miként értékelik az egyes erők céljaik megvalósításának lehetőségét, hol keresik vagy kereshetik a szövetségest, tehát hogyan alakul a magyar „nemzetiségi politika", és végül, de nem utolsósorban, milyen erős tömegbázisra tudnak szert tenni. Ebben a vonatkozásban 1848 tavasza látványos fordulatot hozott: a nemzeti és a népi törekvések összekapcsolódását.

[6] V. Cheresteşiu, A balázsfalvi nemzeti gyűlés, 1848. május 15—17. Bukarest 1967. 221—222.

[7] Jászi O., A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest 1912. 332.

A városi polgárság és a megyei nemesség tüntetései nyomán a parasztság csak március vége felé kezdte észlelni, hogy mekkorát változott a világ. Amikor tájékozódni kezdett, beidegződött hiedelmei keltek életre. A megyei közgyűléseknek a jobbágyság eltörlését kilátásba helyező nyilatkozatai csak megerősítették a nemességgel szembeni bizalmatlanságában, abban a hitében, hogy a „jó császár" már rég elküldte a jobbágyság felszabadítását elrendelő parancsot, csak a nemesek eldugták. Igaz, kivételesen az is előfordult, hogy a városból megtérő parasztok arról beszéltek, hogy a németek a császárt elkergették, aki „most az országba jött, s már nem fogja az urakat gátolni, hogy a jobbágyokért jót tehessenek".[8] A parasztság magatartására óriási hatása volt a magyarországi és aztán a partiumbeli jobbágyfelszabadításnak. Először erre hivatkozva kezdték a robotot megtagadni a nyugati megyékben, és nemegyszer elsőként a magyar községekben. Belső-Erdélyben azok a kiáltványok gyakoroltak óriási hatást, amelyeket az ifjak paplakból paplakba vittek. Ezekből a kiáltványokból kezdték vágyaik beteljesülését kihallani. Hogy miként, azt jól érzékelteti annak a Budán nyomtatott kiáltványnak a fogadtatása, amely a hatósági nyomozások során ugyan alig tucatnyi helységből került elő, de Erdély minden sarkából, és az Érchegységben állítólag „százak" forogtak belőle közkézen. A Kolozs megyei Drágon, amikor megtudta a falu népe, hogy a pap Kolozsvárról írásokat kapott, ellentmondást nem tűrve felolvastatta azokat, köztük az említett proklamációt. S abból nem a fő gondolatot jegyezték meg, azt, hogy az unió azonnal meghozza a jobbágyfelszabadítást, hanem a kezdő sorok adtak szárnyat a képzeletnek: „Román testvéreim! Az örökkévaló Igazságnak napfénye, a szabadság kibukott . . . ma nincs többé jobbágy és nemes, nincs több úr és rab, csak szabad emberek egyformán"[9] — és ez elég volt, hogy a falu a közösségi kényszer erejével halálbüntetéssel fenyegessen mindenkit, aki ezentúl szolgálni mer földesurának. „Szabadságlevelet" láttak a kiáltványban, amely egyik később kivallatott tanú szerint azt mondta ki: „eltört a románoknak járma, feljött a napjuk, kinyílott a mennyországuk, mert urat többé ez órától szolgálni nem fogunk".[10] Így kezdődött Erdély hetekig tartó legnagyobb — több tucatnyi falura kiterjedő — robotmegtagadási mozgalma. Ezek a mozgalmak sok helyt a községi földek, legelők és erdők „visszafoglalásával" párosultak, és a földesúr allodiális szántóit is elszántották, ha az emlékezet azt a falu földjeként tartotta számon. Sőt, a nemesség körében már kezdtek arról is beszélni, hogy a parasztok úgy hiszik, a császár nekik adta a majorsági földeket. A magyarországi jobbágyfelszabadítás mozgósító hatása ellenére a

[8] Jósika Miklós levele Wesselényi Miklóshoz. 1848.március 29. (Idézi: BENKŐ S., Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben. In: 1848. Arcok, 17.)

[9] OL, EOKL, GP, ügyiratok, 1848: 9012.

[10] Uo. 6124.

magyar uniópropaganda nem tudta megnyerni a román jobbágyparasztság tömegeit; egyrészt az „urakkal" szembeni hagyományos bizalmatlanság miatt, másrészt azért, mert a görögkeleti vallásúak sok helyt azt hitték, hogy már megint egyházi unióra akarják őket rávenni. Az pedig még kevesebb jót ígért, hogy a nemesi földbirtokosok közül csak néhányan tettek engedményeket jobbágyaiknak, „amíg többen fegyveres erővel akarták úrbéreseiket szolgálatra kényszeríteni".[11]

A gubernium ugyanis katonaságot kért a nagyszebeni főhadiparancsnokságtól a megyei hatóságok számára. Az egyébként sokat aggodalmaskodó Puchner némi megnyugvással is tájékoztatta temesvári kollegáját arról, hogy „fegyveres erő alkalmazására nem volt szükség, hiszen a személyi és tulajdonbiztonságot nem fenyegette veszély" a robotmegtagadó mozgalmak részéről.[12] A „csendet és rendet" letartóztatásokkal próbálták fenntartani. Néhány megyében ugyan statáriumot hirdettek, és figyelmeztetésként itt-ott a falvak határában megkezdték az akasztófák felállítását, ezek látványa azonban gyakran a várttól eltérő hatást gyakorolt a falvak népére.

Az erdélyi megyékben a helyi jellegű mozgolódásokat átfogó és egyesítő parasztmozgalom a román nemzeti mozgalom kibontakozásához kapcsolódott. Az általános forrongás láttán Aron Pumnul, balázsfalvi filozófiatanár kiáltványban szólította fel az espereseket, hogy Tamás vasárnapjára, április 30-ára „jöjjenek minden faluból két-két emberrel" Balázsfalvára. A kezdeményezést most már Ioan de Leményi püspöknek is vállalnia kellett. Felsőbb engedélyt kért a nemzeti gyűlés megtartására, melynek időpontját a gubernium május 15-ére halasztotta. Április végén mégis összegyűltek néhány ezren, és aztán még többen készülődtek május 15-ére, sokan abban a reményben, hogy talán a jobbágyfelszabadítást is kihirdetik.

Nőttek a várakozások. A kiáltványokat hozó-vivő fiatalokban a nép egyre inkább a császár küldötteit kezdte tisztelni, s ezek is látták, ha a népet meggyőződésében és hiedelmeiben erősítik, földesurával szembeni ellenállásában segítséget ígérnek neki, számíthatnak a támogatására. A fiatalok iránti bizalom pedig úgy nőtt, ahogyan a megyei hatóságok igyekezete, hogy kézre kerítsék őket „bujtogatás", a nép lázítása miatt. A parasztság egyre inkább szembefordult az „urak" világával, de ha olyan valakire talált, aki társadalmi állása folytán, vagy csak azért, mert „nadrágos ember" volt, mégis odatartozott (vagy csak annak pereméhez), és azt olvasta ki szavaiból, hogy vágyai teljesítésében segíti, akkor azt bizalmával ajándékozta meg. Mintha a császár iránti hűség égisze alatt a népmesék igazságot osztó hősei jelentek

[11] Puchner jelentése a bécsi hadügyminisztériumnak. Nagyszeben, 1848. május 23. Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, Präsidial-Akten, MK 1848: 2036.

[12] Puchner tudósítása a bánsági főhadiparancsnokságnak. Nagyszeben, 1848. május 4. Közli: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente III. 172.

volna meg a színen, úgy emlegették Bărnuţiut „balázsfalvi királyként", Iancut királyfiként, de a népet oly diplomatikusan rendre intő fiatal Andrei Şaguna görögkeleti püspökről, sőt még a volt konzervatív Hunyad megyei főispánról, Nopcsa Lászlóról is mint „királyról" beszéltek. Rájuk, vagy olykor csak valami titokzatos álruhás királyra hivatkoztak, amikor megtagadták szolgálataikat. Akitől az urak féltek, abban a parasztok szabadítójukat látták. Még Háromszéken is akadt arra példa, hogy a jobbágyok arról beszéltek: „eddig mi voltunk jobbágyok, már földesuraink lesznek; úgy rendelte a császár az úrbérben." Aztán éppen „a muszka jő ... s minket teszen földesurakká".[13]

A paraszti monarchizmus a feudális viszonyokból eredő politikai tapasztalatlanság terméke volt, a paraszti világlátás és magatartás íratlan szabályai szerint a legjobbnak ígérkező eszköz a kimondott és ki nem mondott vágyak érvényesítésére és legitimálására. A paraszti közösségeket és mozgalmakat viszont nemcsak rendkívül koherenssé tette, hanem azok ellen is mozgósíthatóvá és manipulálhatóvá, akik a korszerű fejlődés követelményeinek érvényesítésére törtek.

A liberális nemesség fellépése nagyobb sikereket továbbra is általában azoknál a rétegeknél ért el, amelyeket az állami hatalom süllyesztett le a nemesi-szabad paraszti státusból határőri szolgálatba. Az emelkedés vágya hamar megtalálta kifejeződési formáját a kor jelszavaiban. „Ha március 15. előtt volnánk, elveszett nemesi jogainkat kérnők vissza ... Most azonban, a korszellem hatalmas szavát értve, az egyenlőség, szabadság és testvériség szent és örök életű eszméjéből született elvvel óhajtjuk mi is bonyolódott dolgaink kiegyenlítését." Így fordultak a diétához Hunyad megyéből — Váradi Dániel tanító és néhány nemesi birtokos kezdeményezésére — a rákosdi magyar határőrök román társaik nevében is.[14]

Amíg a liberálisok a megyékben csak egy-egy faluban, a kisnemesség soraiban és a városokban lelhettek támaszra, a Székelyföldön a társadalom egészében — igaz, olykor heves küzdelmek és sokáig törékeny erőegyensúlyviszonyok kialakítása után.

Csíkban a Marosvásárhelyről hazatérő diákok kezdték somlyói társaikat mozgósítani. Együtt verték le a kétfejű sasos útjelző táblákat, együtt kezdtek agitálni a nép között a magyar nemzeti célkitűzések mellett. A katonaság parancsnoka letartóztatással sem tudta helyzetét igazán megszilárdítani, bár számíthatott a határőröknek a primorok, az „urak" iránti hagyományos bizalmatlanságára, hiszen a magukat szabadnak tartó katonák között olyan aggodalmak támadtak, hogy jobbágyi sorba kerülnek, aminél a határőrség jobb létfeltételeket biztosított. A katonatisztek úgy-ahogy ellensúlyozni tudták

[13] BENEDEK Á., Háromszéki hírek (Erdélyi Híradó, 1848. április 27. 355. sz.).
[14] OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum, Cista Diplomatica, Diaetalia, 97. cs.

a forradalmi agitációt, de azt már nem tudták megakadályozni, hogy végül a határőrök is ne a liberálisokat támogassák a követválasztás alkalmával.

Hatékonyabban és — paradox módon — sokkal hevesebb küzdelmek árán érvényesülhetett a magyar nemzeti érdekegyesítő politika Háromszéken, ahol összetettebb volt a társadalom, tagoltabb a társadalmi munkamegosztás, fejlettebb az árutermelés, jobbak az iparűzési és földművelési lehetőségek. A határőrségi intézménnyel való szembenállásnak nagyobb hagyományai voltak, hiszen az sokak előtt elvágta a társadalmi emelkedés és a létfeltételek jobbra fordításának útjait, nem is beszélve a katonai szolgálattal járó terhekről. A politikai életnek pedig olyan lehetőségeivel lehetett élni, hogy öt törvényhatóság (négy ún. taxás helység és a szék) küldhetett diétai követeket most a rendkívüli körülmények között olykor több ezres tömegeket is megmozgató népgyűlésekről. A reformkori folyamatok kiteljesedéseként az ellentétes érdekek érvényesítésének igénye motorként vitte előre az érdekegyesítés ügyét: a jobbágy a katonával, a katona a primorral követelte egyenlősítését, hogy végül ezek a székely egyenlőség eszményéhez is kapcsolódó törekvések egyesüljenek a liberálisok társadalmi és nemzeti célkitűzéseivel. E folyamat fontos állomása lett az az országszerte visszhangot verő eset, amelynek során székely határőrök Uzonban két Dévától hazatért fiatal ügyvéd, Gál Dániel és Németh László vezetésével megtagadták a felsőbb parancs teljesítését. Bár egyelőre csak a szász és aztán magyar városokba kellett volna vonulniuk, abban a hitben, hogy miként a napóleoni háborúk alkalmával, az olasz frontra akarják őket vinni és fegyvereiktől is megfosztani, azonnal visszafordultak, s a Brassóba indított fegyvereket is lefoglalták. Esküvel fogadtak engedelmességet a guberniumnak, a két ügyvédet pedig Illyefalva országgyűlési követévé választották. A nagyszebeni főhadiparancsnokság tekintélye úgyannyira megrendült, hogy az élén álló Anton Puchner nem merte határozottan megtorolni a parancsmegtagadást, mérgében viszont megfenyegette a gubernátort, hogy ha nem szorítja engedelmességre a háromszékieket, kivonul Erdélyből, és sorsára hagyja az országot (ami persze esze ágában sem volt).

Íme, a népi és a nemzeti mozgalmak viszonyában milyen újszerű, de régóta érlelődő változást hozott a fiatal ügyvédek hazatérése és agitációja. Mind a magyar, mind a román nemzeti mozgalomban elsősorban ők jelentették a láncszemet a mozgalom felső vezetése és a nép között. Képzettségük, presztízsük és viszonylagos anyagi függetlenségük nagyobb mozgási lehetőséget biztosított nekik, mint a szintén harcias diákoknak és a papoknak, bár — főleg ez utóbbiak közül — jó néhányan szintén nagy és huzamosabb időn keresztül tartó mozgósító szerepet játszottak. Az ügyvéd és a paraszti közösség gyakorlati egymásrautaltságának következményeként szilárdult meg a nemzeti mozgalmak népi bázisa.

Április végétől—május elejétől a társadalmi szembenállás egyre inkább a nemzeti mozgalmak főerőinek fokozatos szembekerülésével párosult. Ezzel új szakasz nyílt az erdélyi forradalmi válsághelyzetben, amit csak bonyolított és fájóbbá tett a magyar kormány és a birodalmi vezető körök kulisszák mögött folyó harca. Közben pedig — mint látni fogjuk — egyre inkább feltárult „az erdélyi kérdés" összbirodalmi jelentőségéből az, hogy az Erdélyi Nagyfejedelemség elsősorban a magyar önállósági törekvések kézben tartásának, mederbe szorításának egyik eszköze; ha kell, az erdélyi magyarság túszhelyzetbe juttatásával és a nemzeti szabadságtörekvések egymás ellen való kijátszásával.

AZ ELLENFORRADALMI TÖREKVÉSEK ÁRNYÉKÁBAN. A SZÁSZFÖLD A FORRADALOMBAN ÉS A BALÁZSFALVI ROMÁN NEMZETGYŰLÉS

A bécsi udvari vezető körök ugyan kénytelenek voltak eltűrni a társadalmi átalakulást, de egyre inkább — már csak beidegződéseik miatt is — az uralkodói hatalom abszolutisztikus mivoltára alapozott birodalmi egységet szerették volna visszaállítani. Olyan ellenforradalomra készülődtek, amellyel a polgári szabadságeszményre és a népszuverenitásra alapozott alkotmányos államrendszert és az azt célzó törekvéseket akarták korlátozni, majd megtörni.

Egyelőre azonban egyik fél sem tudhatta magáról és vélt vagy valóságos ellenfeléről sem, hogy pontosan mekkora, és milyen erőkkel rendelkezhet. Paradox módon az egymást váltó konfliktushelyzetek kulcsszereplője Ferdinánd lett, ez a gyenge személyiségű uralkodó, akinek megnyeréséért éles harc folyt, illetve azért, hogy mi hangozzék el az ő nevében. Mindegyik fél az uralkodói „akarat" részleges vagy teljes kisajátítására tört, hiszen csak az uralkodói beleegyezéssel tudhatta a többi erő számára is elfogadható módon legitimizálni törekvéseit. Szinte mindegy, mit gondolt az uralkodó. A lényeg: mit írt alá. Vagy inkább mit írattak vele alá az udvari klikkek — Ferenc Károly főherceggel és mindenkinél céltudatosabb nejével, Zsófiával az élen — és a velük oly határozottan szembeszegülő magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos.

Így, miközben az uralkodó több kérdésben is engedett a magyar kormánynak — az osztrák minisztertanács állásfoglalása után —, április végén tudomására hozta a magyar államférfiakkal szorosan együttműködő unokaöccsének, István nádor királyi helytartónak, majd az osztrák hadügyminiszternek is, hogy a magyar kormányt csupán a korábbi — oly korlátozott hatáskörű — kormányszervek örökösének tekinti, ezért szerinte Magyarország viszonya a monarchia többi tartományához nem is változott, s természetesen továbbra is fenntartja a hadsereg fölötti rendelkezés jogát.

Mindennek némileg ellentmondott az, hogy előzőleg a császár április 25-én olyan osztrák alkotmányt fogadott el, mely a magyar korona országaira nem terjedt ki. Viszont május 10-én az osztrák kormány mint „összminisztérium" arra szólította fel a magyar kormányt, hogy többek között a két „birodalom" had-, pénz- és külügyeit egyeztessék Ausztria nagyhatalmi állásának biztosítása érdekében. De mindezt anélkül szorgalmazták, hogy az érintkezés formáinak kialakítására javaslatot tettek volna, majd a magyar kormány válaszlépése elől is inkább kitértek, mintsem az ellentétek kiegyenlítésére alkalmas módozatokat kerestek volna.

Úgy látszik, hogy maguk az alkotmányos osztrák kormányok nem tudtak egységes állásfoglalást kialakítani „a magyar kérdésben". Tagjaik egy része inkább békés eszközökkel akarta a vitás kérdéseket rendezni, mások pedig — mint Latour hadügyminiszter — az abszolutisztikus birodalmi centralizáció odaadó híveiként a polgárháború felidézésétől és a fegyveres „megoldástól" sem riadtak vissza. Egyelőre a magyar kormány ellenében fellépő horvát bánt támogatták, és Erdélyt bástyaként szerették volna megtartani az önállósuló Magyarország hátában. Az erdélyi származású báró Récsey Ádám táborszernagy meg is írta egykori bajtársának, id. Bethlen Jánosnak, hogy ha a dolgok így mennek tovább egészen Erdély és Magyarország egyesüléséig, akkor „a rend helyreállítása azzal fog kezdődni, hogy Erdélyt kezünkbe kerítjük, hogy a fellázadt Magyarországot két tűz közé szorítsuk", mindehhez igénybe véve a románok „segítségét".[15] Akik pedig vérmesebb reményeket is tápláltak, azok Erdélyre a Balkán felé tekintő majdani hatalmi törekvéseik bázisaként is számítottak. Az uniót ellenző osztrák miniszterek szerint „az erdélyi román nemzet jelenthetné talán azt a magot, amelyhez a dunai román fejedelemségek osztrák felsőség alatt csatlakozhatnának".[16]

Ilyen feltételek között a magyar kormánynak, már önvédelemből is, továbbra is az Erdéllyel való egyesülésre kellett törnie. Csak így bontakozhatott ki a birodalmi ölelésből, de erre ösztönözte a nemzeti egység igénye is. És közben fel-felkísértett a monarchián belüli magyar fölény érvényesítésének a reménye és vágya: a Buda központú birodalom, nem utolsósorban az oly sokat emlegetett „szláv túlsúly" és fenyegető következményei elhárítására. Ugyanakkor a magyar kormány azon munkálkodott, hogy Magyarországot inkább csak perszonáluniós kapcsolat, azaz jogilag csak az uralkodó — császári minőségétől élesen elkülönülő — király személye kapcsolja a birodalom többi tartományához, miközben a közös védelem kötelezettségét elismerte. A kor

[15] 1848. A szabadságharc története levelekben ahogyan a kortársak látták (Szerk. DEÁK I.). Bp. é. n. 77.

[16] A pénzügy-, a közmunkaügyi és a hadügyminiszter június 1-i minisztertanácsi véleménynyilvánítását közli: KÁROLYI Á., Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Bp. 1936. 344.

merev hatalompolitikai beidegződései felől nézve a monarchia így talán valóban nem játszhatta volna azt a szerepet, amit az európai hatalmi egyensúly hagyományos értelmezése egy birodalomtól megkövetelt. Viszont ha „a távolabbi jövendő be nem következett lehetőségeit nézzük",[17] akkor nagyon is kezdeményező jelentőségűnek látszik az, ahogy a magyar kormány, élve az európai forradalmi átalakulás lehetőségeivel, nemcsak a maga számára akarta biztosítani az alkotmányosságot és a vele járó állami önállóságot és külpolitikai mozgásszabadságot, hanem az olasz tartományok és a lengyel Galícia számára is. Egyébként az olasz tartományokról, melyekért az olasz nemzeti egység érdekében Szardínia már hadat is viselt, állítólag egyes osztrák államférfiak is lemondtak volna. A nagy erővel jelentkező német nemzeti egységtörekvések pedig olyan német államszövetség lehetőségét vetették fel, melybe Ausztria is belép. Kétségtelen, hogy mindez „példát mutathatott volna kombinált államszövetségekre, szorosan együtt élő államok mindegyikének egyúttal egymástól önálló csatlakozására más államokhoz is".[18] Az osztrák vezető körök viszont annál régebben éltek a hatalommal, hogysem még addig ki nem próbált lehetőségekkel kísérletezzenek.

Bár 1848 májusában csak politikai eszközökkel próbálták befolyásolni a magyar kormányt, mégis, már a „Népek Tavaszá"-n sor került a véres őszi események előjátékára. Még akkor is, ha Bécsből nem jöttek és nem is jöhettek olyan titkos utasítások, melyek egyértelműen határozott, pontosan időzített cselekvésre szólítottak volna fel. Ehhez először a katonaság tekintélyét kellett volna megszilárdítani, viszonylagos önállóságát, illetve az uralkodótóli kizárólagos függőségét újra érvényesíteni. A nagyszebeni, a temesvári és a budai főhadiparancsnokság egyelőre egymás helyzetének megismerése érdekében fel is vették egymással a kapcsolatot. Hiába szólította az uralkodó május 7-én magyar hadügyminiszterét hivatala elfoglalására, hiába utasította az osztrák hadügyminisztert a magyarral való együttműködésre, a budai főhadiparancsnok — az április végi királyi kézirat ismeretében, és Batthyány lemondására számítva —, provokációtól sem riadva vissza, fegyveres erővel verette szét a neki macskazenét adó tüntetőket, és bár utána távoznia kellett, tisztjei még továbbra is számoltak az újabb véres összecsapás lehetőségével. Ők is olyan bizonytalanságban éltek, hogy május derekán úgy tájékoztatták erdélyi kollégáikat: „mi lesz holnap, azt csak az Egyetlen tudja".[19] Kassán pedig a császári-királyi tisztek katonai puccson: a forradalmi Pest és Bécs elfoglalásán törték a fejüket, persze hiába. Viszont — a majd Magyarországra

[17] HAJNAL I., A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957. 65.

[18] I. m. 66.

[19] Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmuskori iratok, Acten des Generalkommandos in Hermannstadt 1848—1849 (továbbiakban: HL Generalkommando). Präsidial-Acten 1848: 494.

támadó — Windischgrätz a budaihoz hasonló incidens nyomán csinált „rendet" Prágában, véres utcai harcok során.

Ha Magyarországon nem is, Erdélyben annál jobb esélyei voltak a katonai hatalom, illetve presztízs megszilárdításának. Április végén—május elején a bécsi ellenforradalmi udvari politika és az erdélyi katonai vezetés mindinkább erős szövetségesre talált a szász vezető rétegekben. Ugyanakkor a szász közvélemény meghasonlott, és a reformkorban már oly élesen jelentkező különböző irányzatok szembekerültek egymással.

A márciusi forradalom hatására Brassóból és Segesvárról százak aláírásával a közélet liberalizálását és korszerűsítését követelő petíciókat állítottak össze és küldtek az univerzitáshoz. Nagyszeben polgársága viszont minden hasonló forradalmi jellegű megmozdulástól tartózkodott, inkább csendességével tüntetett. Április végéig inkább a lehetőségeket mérlegelő kiváró politika jellemezte a szász vezető körök tájékozódását. A helyi hatalom birtokosai nagyobb megrázkódtatástól nem tarthattak, kisebb-nagyobb reformokat olykor még maguk is szorgalmaztak, természetesen abban a tudatban, hogy — miután a Szászföldön a földesúr—jobbágy feudális viszony nem tudta felbomlasztani a szász falut, a szász szabad paraszti közösségeket — a szász alkotmány „a korszellem követelményeivel összhangban van".[20] Az így vélekedő szász comes, Franz von Salmen még április derekán sem tartotta célszerűnek az unióellenes nyílt agitációt, annál inkább a területi autonómiához való ragaszkodást. Hamar kiderült, hogy ennek a célnak a mindenek fölé helyezése mennyire elszigetelheti és elzárkózóvá teheti a szász politika fővonalát, ugyanakkor az európai és a birodalmi politikai fordulatok gyors kihasználására is ösztönözheti, arra, hogy az egész Erdély sorsát meghatározni akaró bécsi ellenforradalmi indíttatású manőverekben is részt vegyen. Annál is inkább, mert a szászföldi liberálisok hangadói — német egyetemeken tanult tanárok és lelkészek, mint Georg Daniel Teutsch, vagy Carl Gooss és a brassói, németországi és ausztriai származású publicisták — szilárd hatalmi pozíciókra nem tudtak szert tenni, de abban nagy szerepet játszottak, hogy a szász városok is, közvéleményük nyomására, szembekerüljenek egymással.

Amíg március végén Nagyszebenből hűségnyilatkozat ment Bécsbe, és április vége felé a comes, Franz von Salmen már egyre inkább az unió meghiúsításán fáradozott, Brassó városházának a tornyán piros-fehér-zöld zászlót lengetett a szél. Brassó és Segesvár univerzitási képviselői pedig saját városuk, és nem a szász nemzet nevében működtek. Így lázadoztak Nagyszeben befolyása ellen, és a brassói magisztrátus hivatalosan tiltakozott az ellen is, hogy Bécsbe szász titkos küldöttséget menesszenek. De az igazán heves harc színtere a publicisztika lett. A márciusi forradalmat lelkesen

[20] Franz Salmen a brassói magisztrátusnak. Nagyszeben, 1848. április 14. Közli: Pascu—Cheresteşiu, Documente II. 39.

köszöntő brassói sajtó „utópisztikus gondolatnak" nevezte a szász területi-közjogi autonómiát, a „provincia cibiniensis" felállítását, illetve megszilárdítását célzó törekvést. A „szabad intézményekre", a népképviselet elvére és gyakorlatára alapozott alkotmányos államrendszer létrehozásának igényét állította vele szembe, a soknemzetiségű Svájc és az Egyesült Államok addig is sokat emlegetett példáját. Erdély és Magyarország egyesülését azért is fogadták el a szász liberálisok, mert bíztak abban, hogy az a polgári átalakulás és azáltal „a polgári elem" fejlődésének elősegítésével a szászság német nemzeti fejlődését is szolgálja. Ennek egyik biztosítékát éppen a forradalomból születő német nemzeti egység, a liberális Németország létrejöttének ígéretében látták, hiszen ennek szövetségére a magyar kormány is számított. A szász liberálisok pedig meggyőzően tudták hangsúlyozni, hogy ez a sokat emlegetett „természetes szövetség" a magyar liberálisokat — mint ahogy azt ez utóbbiak is jelezték — német nemzetiségük és nyelvük tiszteletben tartására ösztönzi.

Az árutermelésen alapuló viszonylagos gazdasági prosperitás, annak további reménye, és a liberális tájékozódás olyan magabiztosságot adott a haladó brassói, segesvári polgárságnak, hogy a polgári municipalizmusnak teret nyitó fejlődés feltételei között sokan vállalni akarták a magyar nemzeti mozgalommal való együttműködést, azzal, hogy elfogadták az uniót. A városi közvélemény igényeinek megfelelően feltételként természetesen a nemzeti jogok tiszteletben tartását kötötték ki. Nyilván hatott a kedélyekre a Székelyföld közelsége — az egymásrautaltság és az együttélés sodró erejével. De amíg Brassóban az „intelligencia" szabott irányt az állásfoglalásoknak, Nagyszebenben „tapasztalt emberek", akik a főhadiparancsnokság tisztjein és a szász udvari ügyvivőn keresztül értesülhettek a bécsi fejleményekről. A gazdasági stagnálás légkörében sokan tartottak attól, hogy az új alkotmányos Magyarországon netán agrártelepüléssé süllyed a szász „főváros". Ha pedig úgy látszott, hogy az unió révén „a városok talán fejlődnek", akkor is sokan úgy érezték, hogy az unió kimondása „halálos ítélet a nemzetiségre",[21] és ez a nézet gyorsan terjedt azok körében, akiknek léte olyformán nyugodott a társadalom privilegiális szabályozottságán, hogy még a szász liberális törekvésekben is fenyegetést láthattak. Sokaknak úgy tűnhetett, hogy „a szív és az érzelem vágyai és reményei" határozzák meg az unió kérdésében ide-oda hajló szász törvényhatósági megnyilvánulásokat, és nem „a politikai értelem".[22] De amikor úgy látszott, hogy az udvar beleavatkozik a forradalom által megindított átalakulás menetébe, a veszélyeztetettség hangsúlyozása a mozgósítás egyik fő eszköze lett az egyre jobban körvonalazódó politikai

[21] J. GRAEF, brassói univerzitási küldött a brassói magisztrátusnak. Nagyszeben, 1848 április 23. Közli: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente II. 254.

[22] Az unióellenes álláspontra hajló Graef univerzitási különvéleménye Idézi: C. GÖLLNER, Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—1849. Bukarest 1967 100.

vonalvezetésben. Hogy miként, arra az első példa Teleki József gubernátor május eleji látogatásának, az univerzitás küldötteivel való eszmecseréjének a megörökítése a szász publicisztikában, ahonnan az „eset" azután átkerült az ausztriaiba és a németországiba is. Nem annyira a gyanakvás légkörével és a fokozott érzékenységgel, hanem elsősorban a közvélemény manipulálásának a szándékával magyarázható, hogy ezt a párbeszédet annyira eltorzítva „adja vissza" a konzervatív szász sajtó és az egyik korabeli röpirat.[23] Így amikor a gubernátor a német nyelv közigazgatási használatát a horvát nyelvéhez hasonlóan biztosítottnak mondta, a közvélemény erről csak úgy értesült, hogy Teleki szerint „az általános hivatalos nyelv a magyar kell legyen!" Amikor pedig a gubernátor a szász törvényhatóságok „„szabadelvűbb alapokra" helyezésének szükségességéről, a tisztségviselő-választás reformjáról, a miniszteri felelősség elvének és a szász törvényhatósági vezetésnek az összehangolásáról, valamint a szász municípiumok „legnagyobb kímélettel" való reformjáról beszélt, és arról, hogy a *Diploma Andreanum* szabadelvűségéből a magyar alkotmánynak is kölcsönöznie kell, akkor a szász közvélemény csak arról értesülhetett, hogy Teleki célszerű területi rendezésekkel fenyegetett.[24] S az így is felfokozott fenyegetettség tudatában, mintegy válaszként a gubernátor látogatására, az eddig csendes városban katonatisztek, diákok, nemzetőrök, polgárok fekete-sárga zászlót lobogtatva tüntetni kezdtek. Ebben a légkörben az unió mellett nyilatkozó — mert ezt elkerülhetetlennek tartó —, köztiszteletnek örvendő Joseph Bedeus tartományi főbiztos is elszigetelődött. A nagyszebeni *Transsilvania* szerkesztőjének, az unióbarát Friedrich Hannnak hasonló okokból vissza kellett vonulnia. A magukat büszkén antiunionistáknak nevező idősebb konzervatívok és fiatal radikálisok, valamiféle „természetellenes szövetségre" lépve Erdély és Magyarország uniójával szemben, célként hangoztatták Erdély és Ausztria unióját: az összbirodalmi egységet. Azon belül a cél: olyan szász autonómia, amely állam az államban, illetve teljesen autonóm egység az egységes államszövetséggé alakuló birodalomban, vagy — és ez volt a gyakoribb, egyszersmind a múlt hagyományaiban gyökerező elképzelés — egy autonóm Erdély része. Daniel Roth (a moldvai viszonyokat is ismerő orvos, lelkész és író, a *Transsilvania* új szerkesztője) egyik röpiratában azzal a lehetőséggel is számot vetett, hogy a dunai fejedelemségek Ausztria keretei közé kerülnek, és a szászok Dákorománián belül kapnak nemzeti jogokat. Az antiunionisták a magyar alkotmányossággal az időközben az örökös tartományok részére kiadott osztrák alkotmányt állították szembe. Ennek az egész birodalomra való kiterjesztésére is

[23] Schwarz und Gelb című egykorú röpirat. Der Siebenbürger Bote, 1848. május 5. 41. sz.

[24] Johann Löw és Albert Löw, Szerdahelyszék univerzitási küldötteinek jelentése. Nagyszeben, 1848. május 3. Közli: MISKOLCZY A., Teleki József gubernátor látogatása Nagyszebenben. Levéltári Szemle, 1978. 692.

számíthattak, mert az áprilisi alkotmány híres passzusát — amelyet annyiszor konfrontáltak a magyar nemzeti törekvésekkel — átvették az univerzitás szász alkotmánytervébe is: „Minden néptörzsnek nemzetisége és nyelve biztosíttatik."[25] A Lajtán túl ez nem a nemzetiségek jogi személyiségének elismerését jelentette, hanem azt, hogy az egyéni és nyelvi jogokat csak a birodalmi egység követelményeihez igazodva biztosítják. Körülbelül ezt ígérte kicsiben a Szászföldön is: románokat és magyarokat is magába foglaló egységes szász politikai nemzet koncepciójához való ragaszkodás mellett.

Joggal számítottak a szász vezető körök a szászföldi román elégedetlenség fokozódására, és arra, hogy ez nem egy esetben összefonódik a magyar segítség igénybevételének szándékával is. Szászvároson együtt tüntettek az unió mellett magyarok és románok. Brassóban jó néhány román fiatal kitűzte az uniókokárdát, és aztán a szomszéd falvakból is bejöttekkel 500-600 román, ügyvédei vezetésével olyan hevesen tüntetett, hogy a város szász polgárai mármár fegyveres összecsapástól tartottak. De akkor már néhány napja, április 3-án az univerzitás, hogy elébe vágjon esetleges meglepetéseknek, elismerte a románok hivatalviselési és iparűzési jogát, kedvezményeket biztosított a papoknak, de a nyelvkérdést nem bolygatta. Sok helyt azt is sikerült elérni, hogy a románok belépjenek a rend fenntartására létrehozott nemzetőrségbe. A szászföldi román nyugtalanság mérséklődött. A magyar és román nemzeti törekvések szembekerülésének lehetősége elterelte a figyelmet a szász—román szembenállásról. Jelentős szász vezető és hangadó körök célja az lett, hogy a románokkal együttműködve, a katonaság támogatásával meghiúsítsák az uniót.

A május eleji nagyszebeni tüntetések alkalmával elsősorban ezért éltették a románt Erdély negyedik nemzeteként. De félreértések elkerülése végett az antiunionista sajtó pontosan körvonalazta, hogy ez csak országgyűlési képviseletet jelent, a meglevő területi beosztás továbbra is érvényben marad. Stephan Ludwig Roth szerint a négy nemzet egy-egy diétai szavazati joghoz jut, továbbra is érvényben lesz a nyelvtörvény, és az udvar regalistákat küld „a demokrácia ellen" saját befolyása biztosítása érdekében. Ebben a helyzetben a május 15-re hirdetett balázsfalvi román nemzeti gyűlés rendkívüli jelentőséget kapott.

A román értelmiség érezte is a felelősség súlyát, miközben egyre több erőt érzett és egyre nagyobb lehetőséget látott céljai megvalósítására. Azok, akik opportunizmusból, vagy még inkább nemesi származásuk miatt nem érezték a lázadásra ösztönző plebejusi keserűséget, és elfogadták az uniót is, hogy a magyar liberálisokkal együttműködjenek, vagy legalábbis ne kerüljenek velük szembe, most elszigetelődtek, mint Leményi püspök vagy Alexandru Sterca

[25] Az univerzitás alkotmánytervét közli: Satellit des Siebenbürger Wochenblatts, 1848. május 15. 39. sz.

Şuluţiu szilágysomlyói vikárius, aki a román nemzeti ébredés elkötelezett híve volt. A balázsfalvi lap szerkesztője, Timotei Cipariu az unió előnyeinek taglalásával kezdődő cikksorozatát az unió hátrányainak ecsetelésével fejezte be április végén; természetesen az erőviszonyokhoz való alkalmazkodás szándékával is tette ezt. Mert aztán nagyon is helyeslőleg közölte a *Wiener Zeitung*nak ama cikkét, mely azt szorgalmazta, hogy a román fejedelemségek önként lépjenek be az ausztriai népek családjába. A kiegyensúlyozott magatartást tanúsító liberális Bariţ alárendelte magát az egységes állásfoglalás követelményének, az óvatosan taktikázó fiatal ortodox püspök, Andrei Şaguna tájékozódását pedig az uralkodó állásfoglalása szabta meg. August Treboniu Laurian, a havasalföldi forradalmat előkészítő csoportosulás megbízottja pedig, miután — csak később közölt — cikkeket írt az unió mellett, most már a negyedik nemzet előnyeiről verselt. Végül a radikális fiatalokat elkeserítette a megyei hatóságok részéről jövő üldözés.

Simion Bărnuţiu elsősorban mint a román szabadságtörekvések ideológusa lett hangadó tekintély. Láttuk, kezdettől fogva unióellenes volt, már április elején számított az összbirodalmi osztrák vezető körök és a magyar kormány konfliktusára, és nem hitte, hogy ebben az esetben „a románok és a magyarok majd együtt harcolnak".[26] Május 14-én a balázsfalvi templomban hatalmas irányadó beszédet tartott, melynek több részét is a nemzeti önrendelkezést, a nemzeti egyenjogúságot és a nemzetek közötti harmonikus viszonyt igenlő emelkedett hitvallásként tarthatjuk számon. Ugyanakkor az öntudatra ébresztés szenvedélyét átszőtte a szélsőséges bizalmatlanság keltésének szándéka is, többek között annak hangoztatásával, hogy „mérgezett a magyar szabadság asztaláról vett falat". Egyébként Svájcra is hivatkozott. De a svájci példa emlegetése sem ellensúlyozhatta a magyarral szembeállított saját hegemónia vágyának megnyilvánulását. Miközben a dunai fejedelemségekkel szembeni magyar hatalmi ábrándokat idézgetett fel, azok ellenében rögtön azt kezdte fejtegetni, hogy Erdély, „a mi hazánk a természettől magas falakkal övezett vár, amelyek nélkül a pannóniai mezők magyarjai mezei nyulakként ki vannak téve az ellenség támadásainak", és „ha nem lesz unió, megszakad az erdélyi és pannóniai magyarokat összekötő kapcsolat, és az erdélyi magyarok természetesen lassan el fognak enyészni".[27]

Amíg tehát a magyar mozgalom társadalmi fölényére építve akarta hegemóniáját biztosítani, a román népe számbeli túlsúlyára hivatkozva tette ezt. Saját — eltérő természetű — belső gyengeségét mindkét fél politikai pozíciók gyors biztosításával akarta ellensúlyozni, erő felmutatásával akart

[26] Bărnuţiu levele Iacob Mureşianuhoz. 1848. ápr. 7./?. Közli: A. A. Mureşianu, Simion Bărnuţiu în preajma marii adunării naţionale a românilor din 3/15 mai de la Blaj (Transilvania, 1921. 255—259).

[27] 1848 la Români. O istorie în date şi mărturii (Szerk. C. Bodea). Bucureşti 1982. 463.

hatni — éppen azt a nemzetek közötti harmóniát fenyegetve, amelyet távolabbi célként hangoztatott. És minél erősebb volt az a félelem, hogy a történelmi pillanatokban elszalasztják a nagy lehetőségeket, annál vonzóbban hatott a mitizált nemzeti lét víziója, és annál nagyobb lett a realitásoktól való elszakadás veszélye. A túlfűtött légkörben az embernek emberhez való viszonyát a nemzethez való viszonya szabta meg. Bărnuțiu a nemzet jövőjét illetően a legtöbbet ígérte, miközben a legnagyobb veszélyt abban láttatta, ha valaki nem rendeli alá magát a nemzetnek, illetve a nemzet akaratának. A sírjukban nyugvó ősöket is megszólaltatta, hogy kitartásra ösztönözzék az utódokat, amíg nem áll fel újra a „Capitolium", és nem küldi át a Dunán „a római nép és szenátus" Traianus légióit. És miután a román értelmiségiek jelentős része attól tartott, hogy a jobbágyfelszabadítás és a magyarországi liberális államrendszer nem biztosít a román nemzeti mozgalom, illetve hordozói számára igazán széles teret, egyre inkább a kérlelhetetlen logikával érvelő Bărnuțiut ismerte el vezérének, aki — mint vallotta — a „dixi et salvavi animam meam" indulatával és emelkedettségével szólt.

De egyéni választás kérdése is volt, ki hogyan ért a szóból. Jakab Eleket, aki az *Erdélyi Híradó*ban a román népi és nemzeti igényekről nagy megértéssel írt, meg is lepte, ahogy az eleinte szívélyes román fiatalokon szélsőséges „antimagyarizmus" vett erőt. Az „eleget szenvedtünk" ürügyén hegemóniára sóvárgókkal szemben viszont például Avram Iancu a „Népek Tavaszá"-nak idealizmusával azt szerette volna, ha Erdély a nemzeti nyelvek egyenjogúságát tiszteletben tartó „foederatus státus"-sá alakul. És mintegy jeleként annak, hogy Balázsfalván nagyobb horderejű lépések megtételénél a realitásokhoz és a soknemzetiségi együttélés követelményeihez való igazodás igénye is erősen érvényesült, akkor, amikor a gyűlés első napján feleskették a tömegeket, az esküben nemcsak a császár és „a római" — azaz román — nemzet iránt fogadtak hűséget, hanem megfogadták „az összes erdélyi nemzetek" megbecsülését is.

Az esküt tízezreknek kellett letenni. A kortársak szerint kb. 30-40 ezren jelentek meg példás fegyelemmel, várva sorsuk jobbra fordulását. A parasztság várakozó hangulata miatt a román nemzeti mozgalomnak olyan programot kellett kidolgoznia, és ezt úgy kellett megmagyarázni a tömegeknek, hogy továbbra is biztosítsák a nemzeti törekvések tömegbázisát, s mindezt anélkül, hogy olyan radikálisabb lépéseket tegyenek, amelyekkel kockáztatnák a birodalmi vezetés jóindulatát. A nemzeti gyűlésnek a hivatalos és a széles közvélemény számára szánt dokumentumai a különböző irányzatok egységét célzó vágyak eredményeképpen születtek. Innen és a bonyolult erőviszonyokhoz való alkalmazkodás igényéből eredt ezeknek a történetírásban többször is szóvá tett többértelműsége. Korszerű is akart lenni a balázsfalvi program, de a rendi gondolkozás érveit sem vethette el, egyrészt a román nemzeti törekvések immár mintegy évszázados rendi jellegű hagyomá-

nyai miatt, másrészt azért, mert az erdélyi politika világa még őrizte rendi jellegét. A román értelmiség pedig pozíciókat akart biztosítani arra az esetre, ha (a kolozsvári diétán) felszámolják a rendiséget, és arra az esetre is, ha annak egyes elemeit tovább éltetik. Miközben vigyázni kellett arra is, nehogy a román nemzeti mozgalom esetleg csak puszta eszközzé váljon a magyar ellen, és vigyázni kellett a mozgalom önállóságára is. Bărnuţiu beszédének szellemében proklamálták a nemzeti önrendelkezés igényét, a kor nyelvén: a román nemzet függetlenségét, ahogy németre fordították: „Nationale Selbstständigkeit"-et. És hogy ez ne csak azt jelentse, mint a szász publicisztikában — a bécsi kormányzatnak alárendelt néhány megyére korlátozódó koronatartomány igényét —, Erdély integráns részévé nyilvánították a román nemzetet. Az önrendelkezési joggal élve 16 pontos határozatba, majd petícióba foglalták követeléseiket. A szász állásfoglalásokat ismerve érthető módon kerülték a román csupán negyedik nemzetként való elismertetésének előtérbe állítását. Inkább részletekbe menően fejtették ki, hogy mit jelent a nemzeti lét igénye. Az első pontban a nemzet számarányához képest aránylagosan kértek román országgyűlési képviselőket és tisztségviselőket. De nem is utasították el a negyedik nemzet elismertetésének lehetőségét: az utolsó pontban arra kérték „az együtt lakó nemzeteket", hogy az unió kérdéséről addig „ne tárgyaljanak, amíg a román nem válik alkotmányos és szervezett, a törvényhozás házában tanácskozó — és határozati-szavazati joggal felruházott nemzetté".[28] A román függetlenség szentesítését az uralkodótól várták, a Kolozsvárra küldött román küldöttségnek csak azt a megbízást adták, hogy a balázsfalvi petíciót minden tárgyalás nélkül csupán közölje az országgyűléssel.

Noha Bărnuţiu és hívei a gyűlés célját pusztán a függetlenség proklamálásában látták, a románság létfeltételeit konkrétan érintő igények követelésekbe foglalása is elengedhetetlennek bizonyult. Ezért követelték a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést, és a román nemzeti törekvések történetében első esetben olyan — politikai tartalmat is rejtő — gazdasági jellegű kívánságok is bekerültek a programba, mint Erdély és a dunai román fejedelemségek közötti vámok eltörlése.

A balázsfalvi gyűlés, mindenekelőtt a nép és az értelmiség közös célkitűzésekben és egymásrautaltságban való találkozása miatt, a román nemzetté válás sorsfordító mozzanataként került be a haladó román nemzeti hagyományok sorába. A nemzet újjászületésének élményeként élték át az értelmiségi résztvevők is ezt a néhány napot. A szomszédos Moldvából Erdélybe menekült fiatal bojárok társadalmi magányosságérzése is feloldódott a testvériség áhítatában, s azt kívánták, bárcsak ne születtek volna „bojárnak". És néhány nappal később a Brassóban időző moldvaiak a gyűlés hatására néhány pontból álló programot fogalmaztak, amelybe — először a román fejedelemsé-

[28] V. CHERESTEŞIU, i. m. (A balázsfalvi) 491.

gek nemzeti mozgalmainak történetében — belekerült a jobbágyfelszabadítás követelése.

A magyar és szász kortársak közül többen is joggal látták úgy, hogy a román „nemzetiség érzésében való összeolvadás", a nemzetiség felébredése a népben és a nép közdolgok iránti érdeklődése rendkívüli erőt kölcsönöz a román nemzeti mozgalmaknak. Az értelmiség meggyőzte a falvak népét a román közigazgatás előnyeiről, nyilván olyan érvekkel, mint a gyűlés után kiadott kiáltvány: „a közigazgatás minden ágában a maga kebeléből való román elöljárók legyenek, akikhez megbántatásukban a románok panaszaikkal fordulhatnak, és ne kényszerüljenek mind csak idegeneknek panaszkodni, mivel ezek gyűlölik őket és nem szolgáltatnak számukra igazságot".[29] A nemzeti követelésekben megfogalmazott célokat kisebb-nagyobb paraszti csoportosulások gyakran hangoztatták: „nemzetet akarunk, azaz román urakat és román nyelvet".[30] De ennek az agitációnak tragikus következményekre vezető mozzanata lehetett az, hogy olykor-olykor vallási és nemzeti gyűlöletet keltő uszítással párosult, hiszen még egy olyan költő is, mint Andrei Mureşan, „pogány elnyomókról" verselt, „akiknek nincs törvényük, sem Istenük".[31]

A balázsfalvi gyűlés azért is nagy horderejűnek bizonyult, mert utána az értelmiségi vezetők felhívására és a szászok ösztönzésére a románok több helyt fegyverkezni próbáltak; ha nem is felkelés céljával, amint azt például április derekán az a Ioan Axente szorgalmazta, akit korábban mint diákot Bărnuţiuval együtt távolítottak el Balázsfalváról. Az erőszak kíméletlen érvényesítési szándékával szemben a „Népek Tavaszá"-nak hangulatából éltettek valamit tovább azok a fegyverkező románok, akik Európa előtt is bizonyítani akarták, hogy „érettek" a nemzeti létre. Mert — mint a kolozsvári március végi petíció egyik szerzője, Buteanu Nagyszebenből Simion Balint verespataki papnak május végén az Érchegységbe írta — „az ausztriai birodalom nagyon meggyengült, s úgy látszik, hogy teljes bomlásnak indult. Párizsban a franciák, Frankfurtban a németek nemzeti kongresszust tartanak; ott fog az európai birodalmak jövendője elhatároztatni, ott fog eldöntetni" a románok jövője is. A cári hatalom és az európai szabadságmozgalmak közötti nagy háború kitörésére számított e levél írója is, ezért „az említett kongresszusok ha látandják, hogy mi is mozgalomnak jó jeleit adjuk, bizonyosak lehetünk, hogy részeltetni fognak bennünket az édes szabadságból". És mivel a románokat és a magyarokat egyaránt fenyegetik a cári hatalomra számító pánszláv törekvések, ha a magyarok „derék emberek lennének, testvériesen velünk kezet foghatnának, s minket mint politikai

[29] Uő, i. m. 510.

[30] Al. Papiu-Ilarian, Istoria Românilor din Dacia Superioară. Sibiu 1942. 36.

[31] N. Popea, Memorialul Archiepiscopului şi Metropolitului Andrei baron de Şaguna I. Sibiu 1889. 80.

nemzetet elismernének".[32] Ugyanakkor Bărnuțiu kiáltványtervezetében a három „törvényes natiót" polgárháború előidézésével vádolta, ha nem ismerik el a balázsfalvi követeléseket.

A súrlódási felületet növelte, hogy ebben a helyzetben a magyar földesúr és a román jobbágy konfliktusai egyre inkább nemzeti színezetet kaptak. A román nemzeti mozgalom vezetői az egész nemzet léte ellen irányuló fenyegetést láttak, illetve még inkább láttattak a román néppel abban, hogy június elején Mihálcfalván a — főhadiparancsnokság által — karhatalomként kivezényelt székely határőrök fegyvert használtak, és az összecsapás tucatnyi áldozatot követelt — először éppen egy határőrt —, akkor, amikor a földesúri legelőt elfoglaló falu népe (a szomszédoktól támogatva) nem akarta őket beengedni a helységbe. Válaszként Iancu az Érchegység lakosságát akarta fegyverbe állítani, méghozzá annak hangsúlyozásával ígért szabad erdőhasználatot, hogy ha a kolozsvári diéta „az úrbéri mentességet úgy meg nem adja, mint azt a magyarországi gyűlés az odavalóknak megadta, akkor azt erővel is szerezzük meg magunknak".[33] Papiu a mezőségieket próbálta szervezni, már egyenesen arra számítva, hogy a balázsfalvi gyűlés napján a szerbek és horvátok már fegyveresen is fellázadtak a magyar kormány ellen. Ezek után a gubernium betiltotta a balázsfalvi gyűlésen választott Román Nemzeti Komitét, amely a nemzeti törekvéseket és az agitációt akarta irányítani, és a hatóságok a népet szervező hangadókat is igyekeztek kézre keríteni, de hiába. Láttuk, önmaga védelmére kezdett fegyverkezni mindenki. Kezdetben még a városokban több nemzetiségű nemzetőrségek jöttek létre, de azokból a románok kiváltak. A helyzet tragikuma az, hogy a fegyverek és a szenvedélyek egyre inkább egymás ellen fordultak.

A haladó magyar közvélemény már hetek óta aggódva, de egyben önvédelemre készen figyelte a fejleményeket. A francia forradalom „Szabadság vagy halál!" jelszavára emlékeztető „Unió vagy halál!" jelszavával az önmentés igényét juttatta kifejezésre, és elszántságában megerősítette az a tudat, hogy a törvényhozó munka Erdély egészének fejlődését mozdítja elő, hiszen a polgári átalakulást alapozza meg. A román és szász nemzeti követelések magyar megítélését erősen beárnyékolta az, hogy egyre inkább csak „titkos kéz" működését látták a kulisszák mögött, és aggodalmaikat nehezen is lehetett volna eloszlatni (bár ilyen irányú komolyabb kísérletekre nem is nagyon került sor, és a feszült légkörben az érintkezés megfelelő formáit is nehéz lett volna megtalálni).

Lehet, hogy a magyar sajtóban éppen a balázsfalvi gyűlés előtt rendkívüli mellékletként kiadott, aztán románra is lefordított névtelen szászföldi levél

[32] Ioan Buteanu levele Simion Balintnak. Nagyszeben, 1848. május 27. OL, GP 1848: 7327.

[33] Tanúvallomás a Kozma-féle guberniumi vizsgálóbizottság jegyzőkönyvéből. Uo. 1848: 9012.

eltúlozta a konzervatívok ellenforradalmi szervezkedési kísérleteit. De tény, hogy néhány „magyar" a románokkal valóban „Vendéet akart".[34] A „nyers tömegre" alapozó konzervatívok még azt is hihették, hogy a román „vezérek" a ravaszul taktikázó háromszéki főkirálybíró „kezei közt vannak".[35] Emellett szászokat is izgattak az unió ellen. Különös benyomást gyakorolhatott Nopcsa László báró Vasile Nopceaként való balázsfalvi megjelenése, amiben több román értelmiségi is a román származású arisztokráciának az anyanemzethez való megtérését láthatta, nem is sejtve, hogy aztán bécsi kormánykörökben denunciálja őket.

Jóval több aggodalomra adtak okot azok a diéta napirendjét megszabó javaslatok, melyeket május elején Bécsben adtak ki. Ezek első két pontja ugyanis kancellár és királyi táblai elnök választását írta elő, és csak a következő az unió megvitatását. Ilyen feltételek közt legfeljebb valami névleges unióra kerülhetett volna sor, konzervatív jellegű társadalmi reform kíséretében. Sok múlott azon, hogy a tekintélyüket vesztett konzervatív vezérek és támogatóik találnak-e előtérbe állítható nagyobb súlyú személyiséget. Az egyetlen szóba jöhető, a konzervatívokkal 1848 márciusáig együttműködő — de azok többségével szemben emelkedett gondolkodású és a nemzeti kultúra odaadó híveként ismert — Mikó Imre azonban május derekán elutasította a császárnak és Ferenc Károly főhercegnek azt az ajánlatát, hogy vegye át a kancellária vezetését. Fél szívvel ugyan, de korántsem egyszerűen olcsó napi politikai meggondolásokból, az erősebb magyar kormány és a liberális tábor felé tájékozodott. Látta, hogy Erdély a magyar nemzeti fejlődést is fenyegető polgárháborúba sodródik, ha a magyar önállósági törekvések elleni eszközként használják.

Ugyanekkor az uralkodó azt nevezte ki a diéta királyi biztosává, akit a liberálisok a legkevésbé szerettek volna: Puchnert. A főhadiparancsnok körültekintő, óvatos politikával a katonaságot önálló társadalmi-politikai erővé tette, nem oszlatta el a parasztság körében a katonasággal szembeni várakozásokat, miközben azt tűzte ki feladatának, hogy „a nyugalmat legalább a diéta kezdetéig biztosítsa".[36] Látván, hogy „jó módú nemesek, sőt még hivatalnokok is körbe utaznak a robot megszüntetését prédikálván",[37] és látván, hogy a falu népe még akkor is könnyes szemmel a császárt élteti, ha a megyei hatóságok segítségére kirendelt katonák láncra vertek egy-egy — robotmegtagadásra biztató — hangadót, általában óvatosságra és kíméletre

[34] George Bariț helyzetelemző cikke. Gazeta de Transilvania, 1849. jan. 31./febr. 12. 8. sz.

[35] Apor György levele Jósika Jánoshoz. Bibarcfalva, 1848. május 7. PASCU—CHERESTEŞIU, Documente III. 307.

[36] Puchner a bécsi hadügyminisztériumnak. Nagyszeben, 1848. május 23. HL Generalkommando, Prās. 1848: 524.

[37] Puchner Teleki Józsefnek. Nagyszeben, 1848. április 24. Közli: PASCU—CHERESTEŞIN, Documente II. 259.

intette a tiszteket. De vigyáznia kellett, mert a nemesség a galíciai példa megismétlésétől félt, és ezért maga Latour hadügyminiszter figyelmeztette is, hogy kerülje mindazt, ami „a nemesség aggodalmait erősítené",[38] a gyulafehérvári erődítményt pedig mindenesetre ostromállapotba helyeztette. Ebbe a stratégiába illeszkedett az is, hogy már április végén az erdélyi katonaság esküjébe az uralkodó iránti hűség mellé beiktatták a közelebbről meg nem határozott alkotmány védelmének kötelezettségét is. Csakhogy május 15-én elsősorban éppen ezen alkotmány ellen felkelt Bécs népe. A második bécsi forradalom pedig egy időre meghiúsította az ellenforradalmat előkészítő további kísérletezgetéseket.

A POLGÁRI ÁTALAKULÁS MEGALAPOZÁSA AZ UTOLSÓ ERDÉLYI RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEN

Az európai forradalom nyomán bekövetkező társadalmi forrongás lehetővé tette, hogy az utolsó rendi diétán a haladás erői olyan erősen képviseltessék magukat, amennyire azt a rendi politikai élet még át nem hágható játékszabályai lehetővé tették. Újra megjelenhettek a kezdeményező liberális ellenzék nagyjai: Wesselényi Miklós és Szász Károly, s mellettük az ügyvéd értelmiségi réteg új típusú politikusai: Gál Dániel, Berde Mózes, Németh László, Alexandru Bohăţel, Konrad Schmidt. És meghívtak néhány olyan regalistát, akiket eddig 1834-es szereplésük miatt mellőztek, mint Jósika Miklóst, az országos hírű regényírót is. A liberálisok döntő befolyását elsősorban a birodalmi erőviszonyok alakulása biztosította. Az udvar szorult helyzetében megint csak kénytelen lett újabb engedményeket tenni a magyar kormánynak, mely most elsősorban az unióval készült az ország önállóságának megerősítésére.

Május 19-én Batthyány az egyre fenyegetőbb dél-magyarországi és határőrvidéki polgárháború és az azokkal összefonódó külpolitikai bonyodalmak elhárítására fegyverbe szólította a székelyeket a szegedi táborba. Ezt a célt azonnal nem lehetett elérni, a „belbéke" érdekében maguk az erdélyi magyar liberálisok is egyelőre ellene foglaltak állást. A miniszterelnöki felhívásnak mégis óriási hatása volt az egész székely társadalomra. A Székelyföld egyre inkább kicsúszott az osztrák katonai vezetés kezéből. A pesti küldöttek, Klapka György majdani tábornok és Gál Sándor minapi határőrtiszt, aki ellen az 1840-es a csíkszeredai magyar olvasótársaságbani részvétel miatt folytattak eljárást, május végén és június elején többezres népgyűléseken népszerűsítették az önvédelem követelményét. Ennek tudatosítása újabb szakaszt nyitott a társadalmi és nemzeti érdekegyesítés küzdelmekkel teli folyamatában is.

[38] Latour Puchnernek. Bécs, május 10. HL Generalkommando, Präs. 1848: 524.

Különösen Háromszéken, ahol a határőrök a jobbágyokat már előzőleg szolgálataik megtagadására szólították fel, sőt olykor kényszerítették is erre, és aztán az egyik népgyűlésen ki is mondták a robot eltörlését. A jobbágyok pedig a magyar önvédelmi harc szolgálatában nemzetőrnek ajánlva magukat, harcolva akarták szabadulásukat véglegesen biztosítani, és így a birtokos nemesség maradi része számára sem maradt más lehetőség, mint a polgári-nemzeti átalakulás elfogadása és óvatos szorgalmazása, az unió követelésének előtérbe állításával.

Közben a birodalmi politika terén is sikerült rombolni az unió előtt tornyosuló akadályokat. Batthyány taktikusan és nem eredménytelenül hangsúlyozta Puchernek, hogy a székely katonaságot az összmonarchia és a dinasztia érdekében mozgósítja. Május 29-én, azon a napon, amikor összeült a kolozsvári diéta, az uralkodó nemcsak a magyar miniszterelnöknek ezt a rendkívüli lépését hagyta jóvá, hanem azt is megígérte, hogy ott lesz a pesti nemzetgyűlés megnyitásán, Puchnert pedig az osztrák kormány ellenkező véleménye dacára István nádornak és királyi helytartónak rendelte alá, ami elég egyértelmű utasítás volt arra, hogy a derék katona ne avatkozzon bele a kolozsvári diéta menetébe. Keserűen is hozta az osztrák hadügyminiszter tudomására, hogy ezek után nem tud sereget küldeni Galíciába.

Bár az uralkodói döntés híre a diéta megnyitásakor még nem is érkezhetett meg Erdélybe — csak június 7-én —, a magyar liberálisok elszántsága, Kolozsvár uniópárti hangulata, a második bécsi forradalom következményeinek és a külpolitikai helyzetnek a mérlegelése eldöntötte az unió ügyét. Carl Gooss segesvári liberális követ olyan meggyőzően sorakoztatta fel a szász unionista érveket, és főleg olyan meggyőzően érvelt a német egységtörekvések várható következményeivel, hogy Puchner magatartása láttán a szász követek többsége — feltételként a nemzeti jogok tiszteletben tartását kikötve — elfogadta az uniót. A követek többségének állásfoglalása az univerzitás határozata szerint a nemzet akaratát jelentette. Május 30-án a diéta egyhangú lelkesedéssel szavazhatta meg „a két testvérhaza" újraegyesülését. Nemzete nevében Leményi püspök is beleegyezett, azért, hogy csökkentse a feszültségeket.

A haladó magyar közvélemény ünnepelt. Az unió biztos kilátása lehetőséget nyújtott arra, hogy a minap még oly reménytelen helyzetbe szorított liberálisok végre megteremthessék az egész erdélyi társadalom számára a polgári átalakulás megalapozásának feltételeit. Abban viszont némileg megoszlott a véleményük, hogy miként éljenek ezzel a lehetőséggel. Wesselényi az unió érvényesítésével egyben a pozsonyi törvények bevezetését akarta összekapcsolni, mert attól félt, hogy a nemzeti-polgári átalakulás látja kárát, ha a kolozsvári diéta külön törvényhozó tevékenységbe kezd. Kemény Dénes, Szász Károly, valamint a magyar kormány tájékoztatására és a liberális politika hatékonyabb érvényesítésére kinevezett miniszteri biztos, Perényi

Zsigmond részletesebb törvényhozó munkával akarták a sajátos erdélyi viszonyokat a magyarországi törvényekkel egyeztetni. Az ő álláspontjuk győzött, s ezt támogatta a magyar kormány. Már május vége felé részletes törvényjavaslat-tervezetet állítottak össze, amely a kolozsvári törvényhozó munka alapjául szolgálhatott, bár aztán Erdély fővárosában lényeges részletkérdésekben heves viták dúltak.

A „Magyarország és Erdély egygyé alakulásáról" szóló első cikkely formába öntése után a képviselőválasztás feltételeiről hoztak törvényt, hogy az erdélyi képviselők még időben megjelenhessenek a július elejére összehívott pesti népképviseleti országgyűlésen. Még az első törvénycikkben összeállították az unióbizottságot, hogy az majd Pesten az egyesülés kivitelezésének részleteiről készítsen törvényjavaslatokat, amelyeket azután a minisztérium terjeszt az országgyűlés elé, élve a módosítás jogával és lehetőségével, ha szükségét látja. Hogy biztosítsák a székely határőrség támogatását, törvényben helyezték kilátásba annak nemzetőrséggé alakítását, amit el is utasított az uralkodó, ez viszont csak fokozta a székely katonatársadalomnak az alkotmányos törvényhozás iránti bizalmát. A jobbágyfelszabadítás kimondása és időpontjának kitűzése körül a kulisszák mögött némi harc folyhatott, mert csak június 6-án vitték a nyilvánosság elé. Ekkor talán joggal hangoztatta Kemény Dénes, hogy ha az erdélyi arisztokrácia „húzni akarta volna" a jobbágyfelszabadítást, „Bécs" ebbe beleegyezett volna.[39] A liberálisok pedig még el is túlozták a forradalom térhódítását, Wesselényi például korábban azt hangsúlyozta, hogy a jobbágyfelszabadítás ügye „egész Péterváráig" győzött. Ugyanakkor kockázatosnak is tűnhetett a halogató taktika, hiszen szeptemberre a birodalom örökös tartományaiban is kilátásba helyezték a jobbágyfelszabadítást, Galíciában pedig a kormányzó, Stadion azonnal keresztülvitte éppen a lengyel nemesség semlegesítése céljából.

Június 6-án az utolsó erdélyi rendi országgyűlés elfogadta a liberálisok jobbágyfelszabadítási törvényét, és június 18-ára kitűzte az úrbéri szolgáltatások megszüntetésének időpontját. Ezek után Teleki József gubernátornak — akár a diéta összehívásakor — megint csak rendhagyó lépésre kellett magát elszánnia, amikor az addigi gyakorlattól eltérően királyi szentesítés nélkül országszerte kihirdettette a törvényt.

A jobbágyfelszabadító törvény a lakosság több mint felének létviszonyait fordította jobbra. Több mint 160 ezer család mentesült az úrbéri szolgáltatások terhétől. És mivel a feudális birtoklási viszonyok helyett polgári tulajdonviszonyoknak kellett életbe lépni, döntő kérdés volt, hogy ki és milyen mennyiségben kap földet polgári tulajdonként, amivel aztán szabadon rendelkezhet. A társadalmi rétegződésnek alapul szolgáló birtokmegoszlás arányainak kialakítása is az országgyűlés feladata volt. Egyelőre csak

[39] Ellenőr, 1848. június 9. 21. sz.

kompromisszumos jellegű törvényt sikerült összeállítani. Ez Wesselényi szándékától eltérően nem rögzítette pontosan, hol húzódik az allodiális és az úrbéres természetű földek határa, mi kerül a volt nemes és mi a volt úrbéres tulajdonába. Viszont leszögezte, hogy bírósági ítélet nélkül nem lehet a jobbágyokat, zselléreket a „kezeiken" lévő föld használatában korlátozni. Ha pedig az úrbéres használatában álló föld úrbéri vagy majorsági jellege nem tisztázott, akkor az bírósági döntésig mentes a szolgálatoktól. Ezen a ponton a paraszti érdekeket még erősebben érvényesítették, mint a példának tekintett pozsonyi törvényben. A társadalmi méltányosság igénye mellett erre a fontos lépésre ösztönzött az ilyen vitás esetek várhatóan magas száma miatti elégedetlenség mérséklése. De arra is joggal lehetett számítani, hogy amíg a liberálisok vezető szerepet játszhatnak, hűek maradnak korábbi állásfoglalásaikhoz, és a múlt évi Jósika-féle törvényből nem fogják érvényesíteni azt a paragrafust, amely a — parasztok megrövidítésével fenyegető — Cziráky-féle összeírást tette a földek elhatárolásának alapjává. A liberálisok elképzelései szerint pedig így harmadával több szántó és rét kerülhetett a felszabadult parasztság tulajdonába, mint a Cziráky-féle összeírás alapján. Érthető, hogy e gyors változás láttán a nemesség mennyire igaznak érezhette a saját nagylelkűségéről kialakult mítoszt, mennyire nagyszerűnek „az áldozatokat". De nemcsak ezek az érzések köteleztek el az átalakulás mellett, hanem az is, hogy a földesurak állami kárpótlását írta elő a törvény. A liberális törvényhozás a parasztságot megkímélte attól is, hogy szolgálatai eltörlése fejében közvetlenül pénzzel kárpótolja a volt földbirtokos nemességet, mint az osztrák örökös tartományokban, vagy földje egy részének leadásával, mint például a század első felében Poroszországban. A jobbágyfelszabadítás technikai megoldásai felől nézve az erdélyi parasztság, úgy látszik, viszonylag kedvező feltételek között kerülhetett a polgári fejlődés útjára, amit persze erősen beárnyékoltak az árutermelésnek a magyarországinál is jóval mostohább adottságai. Ugyanakkor a nagybirtok nyomása nem érvényesülhetett olyan brutális erővel, ami a kelet-európai fejlődést több régiójában is jellemezte, és Erdélyben éppen az 1847-es úrbéri szabályozás életbe léptetése esetén a paraszti lét feltételeit mostohábbá tette volna.

Még akkor is, ha a feudális birtoklási viszonyok rendezetlensége évtizedes küzdelmek és viszálykodások forrása maradt, és ha azok, akik földtulajdont nem kapván, továbbra is munkajáradék-szolgáltatásra kényszerültek; az erdélyi jobbágyfelszabadítás egyik fontos állomása volt annak a polgári forradalmi átalakulásnak, mely Kelet-Európának a Habsburg-birodalom által összefogott régióiban megdöntötte a feudalizmus rendszerét. Az orosz birodalomban és a román fejedelemségekben csak másfél évtized múlva sikerült megroppantani a jobbágyság feudális intézményét, anélkül azonban, hogy például Romániában a nagybirtok nyomásának mérséklésével olyan erős kis- és középparaszti rétegek jöhettek volna létre, mint Erdélyben. Az erdélyi

román társadalomfejlődés pozitívumaként is emlegetett kisbirtokos paraszti réteg nem utolsósorban a jobbágyfelszabadítás haladó mozzanatainak köszönhette létét.

Erdélyben a liberális nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség a magyar kormánynak a reakció erőit ellensúlyozó támogatását élvezve, a nemességet mint rendi osztályt megszüntette. Abban a tudatban tette ezt, hogy annak minapi tagjai — vagyoni helyzetük, műveltségük, a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyük révén — a polgári alkotmányos nemzeti fejlődés hordozói lehetnek. Kényszer nyomására, forradalmi helyzetben cselekedtek így, de olyan feltételek között, melyeknek kialakításában maguk is tevékeny szerepet játszottak. Ha a nyugat-európai forradalmakkal hasonlítjuk össze a kelet-európai — elsősorban a magyar, a lengyel és a dunai román fejedelemségekbeli — polgári forradalmakat vagy forradalomkísérleteket, akkor joggal hangoztatjuk, hogy a liberális nemesség ugyanazt a szerepet játszotta, mint nyugaton a polgárság, még ha az eltérő feltételek és kötöttségek miatt nem is tudott olyan következetesen antifeudális lenni, és olyan határozottan kiállni a nemzeti függetlenség ügye mellett, mint azt a francia forradalom eszményeit valló radikális baloldal számon kérte. De amikor megítéljük a liberális nemesség szerepét, azt is látnunk kell, hogy nem volt számottevő radikális polgárság, amely a konzervatív és a múlthoz ragaszkodó elemekkel szemben egymagában vagy akár csak a liberális nemesség egyenjogú partnereként meg tudta volna oldani a polgári átalakulás kérdéseit. A polgárság elfogadta a liberális nemesség vezető szerepét. A baloldal, a plebejusi és nemesi eredetű radikális értelmiségi csoportosulás — amelynek összmagyar vonatkozásban Petőfi Sándor és Vasvári Pál voltak a legismertebb hangadói, bázisa a fiatal értelmiség és a diákifjúság — Erdélyben még inkább a liberális nemzeti mozgalom balszárnyának tekinthető. Kritikus magatartásukra jellemző, hogy amikor 1848 tavaszán Kőváry László radikális lapot alapított, annak az *Ellenőr* címet adta. Maguk a radikálisok is a liberális nemességtől várták, hogy számukra szélesebb cselekvési teret nyisson, új létfeltételeket teremtsen „a nép" számára, amelyből — következetes demokratizmussal — nem akartak egyetlen társadalmi és nemzetiségi csoportot sem kizárni. Köszöntötték a jobbágyfelszabadító törvényt, de bírálták is, mert a kisebb királyi haszonvételeket — korcsmáltatás, vadászat, halászat — a volt nemesi birtokosok kezében hagyta. Szigorú fellépést sürgettek a konzervatív reakció „mesterkedései" ellen is, amit a nyilvánosság fórumain a liberálisok nem nagyon tartottak tanácsosnak. Hol lelkesen ünnepelték, hol a korszellem mindenhatóságával fenyegették a liberális vezéreket, akik meg-megborzongtak a fiatalok jakobinus ízű szólamaitól, ugyanakkor ösztönzést is kaphattak, hogy radikálisabb, demokratikusabb lépésekre szánják el magukat, mint amelyekre valaha is gondolhattak.

Az egzisztenciális szorongás és főleg az azt ellensúlyozó uniós törekvés azonban a román nemzeti igények tárgyalásakor nem ösztönzött olyan előrelépésre, mint a társadalmi reformmunka terén, sőt talán még gátlólag is hatott.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés a történelem egyik legnehezebben megoldható feladata elé állította az egész magyar progressziót. A máből visszatekintve joggal látjuk úgy, hogy a magyarországi és erdélyi nemzeti mozgalmak tartósabb együttműködését csak a területi autonómia vagy a rendkívül széles körű anyanyelvhasználat biztosításával lehetett volna akkor talán elérni, s a nacionalizmusok természetének ismeretében azt is látjuk, hogy ennek az együttműködésnek csak a vágyak és célok mérséklése, jó szándék és türelem lehet az egyik alapfeltétele, ha közben az a meggyőződés is mélyebb gyökeret ereszt, hogy együtt többet érhetnek el, mint egymás ellenében. A rendkívüli fenyegetettség tudatában a kolozsvári diéta pontosabban rögzítette nemzeti vonatkozásban az egyéni szabadság elvét, mint a pozsonyi országgyűlés. Míg a pozsonyi törvénykönyv előbeszéde azt hangsúlyozta, hogy célja „az összes magyar népnek jogban és érdekben egyesítése", a kolozsvári uniótörvény szerint „valamint a testvér Magyarhonban minden lakosok jogegyenlősége kimondva és életbe lépve van, ugyanazon módon itt is, a hazának minden lakosaira nézve, nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül örök és változhatlan elvül elismertetik".[40] A magyar liberálisok a szászok nemzeti követelései közül jó néhánynak a jogosultságát eddig is elismerték, most — bár nem értettek egyet széles körű autonómiát célzó követeléseikkel — pártolólag terjesztették őket az unióbizottság elé. A románokat illetően viszont egyelőre elegendőnek vélték az uniótörvény idézett kitételét, s ez súlyos hibának bizonyult, mert a diéta napirendjét megszabni akaró királyi leirat előírta a románok helyzetének törvényes szabályozását, és a balázsfalvi gyűlés is — láttuk — szilárdan ragaszkodott az önrendelkezés igényéhez. Még azok a románok is, akik elfogadták az uniót, azt szerették volna, ha egyelőre csak formálisan is, mintegy történelmi elégtételként a diéta negyedik nemzetnek ismeri el a románt, és törvényben érvénytelenítik az erdélyi törvénykönyvek nemzeti öntudatukat sértő kitételeit, amelyek az unióval amúgy is érvényüket vesztették. Alexandru Sterca Şuluţiu, akibe a balázsfalvi gyűlésen unióbarát magatartása miatt belefojtották a szót, egyenesen levélben kérte Wesselényit, hogy még a diéta elején proklamálják a románt negyedik nemzetnek, ami „tsak egy praemittált ceremónia lesz, mert minden esetre az unió által egyenlővé tétetvén a natiok, az unióban felfogásom szerint nem lesz Székely, Szász stb. Natio, hanem csak Szász polgár, Székely, Oláh stb. polgártárs, — ellenben roppant nyereménye lesz a Magyar nemzetnek nemtsak a nagyszámú Erdélyi

[40] Magyar Törvénytár. 1540—1848. évi erdélyi törvények. (Szerk. KOLOSVÁRI S., MÁRKUS D., ÓVÁRY K.) Bp. 1900. 667—668.

oláhok nyerése által, hanem a nagyobb jövendőjére nézve is, mert éppen az Erdélyi Oláhok által fognak az uniónak megnyerettetni ... az oláhországi és moldovai oláhok is".[41] Şuluţiu így nemcsak a nemzeti törekvésekben megfogalmazódó igényeket és a nemzeti egységtörekvéseket próbálta egyeztetni, hanem arra is számított, hogy ha az unió ellenére mégis fennmaradnának a románok érdekeit sértő feudális intézmények és privilégiumok, akkor ragaszkodni kell a negyedik nemzet elismeréséhez, mert az biztosítja a nemzeti harc jogalapját. De állítólag a magyar liberálisok még a diéta kezdete előtt megegyeztek Şaguna ortodox püspökkel s a románok „főbbjeivel", köztük feltehetően Leményi görög katolikus püspökkel és a diétai követekkel, hogy a balázsfalvi nemzeti törekvéseknek az egyéni szabadság követelményének és ígéretének — idézett — pontosításával eleget tesznek. Igyekeztek kitérni az elől, hogy a balázsfalvi küldöttség tagjai részletezzék nemzeti igényeiket, s inkább az orosz cári nyomás elhárításának szükségességét hangsúlyozzák, amiben mindkét fél egyet is értett. A román nemzeti követelések iránt a legtöbb megértést Szász Károly — maga is az unió lelkes híve — tanúsította. Azt ajánlotta, hogy biztosítsák a román nyelvhasználatot a határőrezredeknél, és törvényjavaslatot állított össze, miszerint: „Az Oláh Nemzetet, mely a Hazának régibb Törvényei szerént többféle meg szorításoknak, s alá rendeltségnek alája vettetve, s a honban maradhatására nézve is ingatag állapotba helyezve volt: Erdély többi be vett Nemzetei ezennel egyenlő jogú és kötelezettségű testvéries koszorojukba szives örömest be fogadják; s hogy ezen Nemzet régi oláh nevezete helyett, melyhez el nyomattatás és több nemű méltatlanságok emlékei köttetvék, ezentul országgyűlési s egyéb köz igazgatási, valamint a közéletbeni gyakorlatban is *Román* nevezet használtassék ő Felsége kegyelmes jóváhagyásának hozzájárultával meghatározzák."[42] De a magyar liberálisokban mind a felfokozott veszélyérzet, mind a hegemónia biztosításának a vágya túl erős volt ahhoz, hogy ezt elfogadják. Azzal az adott feltételek között nem mindenben alaptalan indokolással, hogy mivel a kérdés a magyarországi románokat is érinti, nem lehet a pesti országgyűlés munkája elé vágni, beérték azzal az országgyűlési határozattal, amelyben „minden megszorítások s alárendeltségek, melyek az eddigi törvények értelmében az erdélyi különböző népeket s jelesen az oláhokat s a különböző vallásokat illetően fennállóttak, merőben és teljesen eltöröltettek".[43] Az ortodox vallás bevett vallássá nyilvánításáról törvényjavaslatot is állítottak össze. Mindennek azonban már korántsem volt olyan feszültségcsökkentő hatása, mint az

[41] K. Papp M., Sterka Sulucz Sándor jelentése az 1848-ik év május 15-én tartott balázsfalvi népgyűlésről (Történeti Lapok, 1874. 24. sz. 379—381).

[42] Szász törvényjavaslata Perényi kézírásával maradt fenn. Közli: Miskolczy A., Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen (Sz 1979. 5. 875).

[43] Idézi: Miskolczy A., i. m. 881.

eredeti törvényjavaslatnak lett volna, s ráadásul lehetővé tette, hogy az uralkodó megint csak a románokat védő szerepét játszhassa, azáltal, hogy a román küldöttségnek adott válaszában kilátásba helyezte — a magyar kormány teendőjeként — a román igények törvényes kielégítését.

A kortársak gyakran érezhették, hogy olyan szerepet kell végigjátszaniuk, amelyben a kor szabadság- és nemzetiségeszménye nem mindig harmonizál. „Mü mostan élők túl nem tudnók élni nemzetiségünk megszűnését, én boldog másképp nem tudok lenni csak mint szabad magyar — hogy mint szabad ember valaki boldog lehessen arra új nemzedéknek kell születni" — így zárta elmélkedéseit naplójába gróf Gyulay Lajos kolozsvári regalista, miután az európai háború lehetőségét latolgatva arra a következtetésre jutott, „hogy szövetséges átalakulás lesz eredménye a mostani Európai forradalomnak, mert inkább hiszem azt, hogy a státusok concentrálni fogják magukat kisebb tartományokra, mint azt, hogy kiterjedésben törekedjenek. Amíg a nemzetiségek dühe ki nem tisztul valami cosmopolitismushoz inkább közelítő új irány felé, addig mindegyik magára fog inkább concentrálni, élni akarni és hogy béke időben tehesse azt, szövetkezni fog egymással."[44] De nyelvi engedményeket naplóírónk sem akart tenni, viszont célszerűnek tartotta Horvátország függetlenségének elismerését.

A magyar liberális államférfiak és politikusok többsége a közéleti nyelvhasználat kérdésében is messzemenően ragaszkodott az államnyelv mindenhatóságához, s úgy érezte — vagy csak elhitette magával —, hogy minden kis engedmény hatalmas gátszakadást idézhetne elő, és a magyarságot létében fenyegető nemzeti elnyomattatáshoz vezetne. Olyannyira a szerkezetileg egységes nemzeti állam volt az eszményük, hogy Wesselényi — aki Szász Károly törvényjavaslatának elfogadása esetében a magyarság alárendelt helyzetbe kerülésétől tartott — a belső nemzeti és társadalmi ellentétek elmélyülése, de mindenekelőtt az osztrák ellenforradalmi kísérlet lehetősége és a Moldva határán állomásozó cári orosz csapatok fenyegető magatartása láttán június 18-án az egyik magyar miniszterhez intézett levelében felvetette az etnikailag, pontosabban állampolgári tudatában egységes, új, területileg kisebb magyar nemzeti állam alapításának lehetőségét. Ugyanis „az egy conteguitásban lakó tótok hasonlóan tömegül együtt létező oláhok el fognak tőlünk szakadni, amazok a hegyeiken túl lévő szláv rokonaikkal, emezek pedig a velük határos oláhországi s moldvai testvéreikkel külön s önálló hont s országot fognak alakítani". A várhatóan kész tények elfogadása mellett — miközben szilárdan ragaszkodott az unióhoz — olyan népességcserét tartott kívánatosnak, amelynek során a románok között lakó magyarok lakhelyet cserélnének „a valódi magyar lakta föld határaihoz közelebb lakó" románokkal. Liberális szemléletére jellemzően a szász—magyar együttélést annyira

[44] Idézi: Miskolczy A., i. m. 880—881.

optimista módon ítélte meg, hogy feltételezte, esetleg a szászok is az új Magyarországon keresnek új hazát. A lakosságcserét pedig a békés egymás mellett élés szellemében látta megvalósíthatónak: e „még példátlan de nem lehetetlen ... népvándorlás ... a mostani kor szelleméhez s míveltségéhez illő s békés tractatusok által eszközlendő".[45] Nem tudjuk, hogy „e hit és nézet" a magyar kormányférfiak körében milyen fogadtatásra lelt. Az optimizmus légkörében aligha foglalkoztak vele sokat.

Június 10-én az uralkodó elfogadta a kolozsvári uniótörvényt. Csak kevesen tudhattak a kulisszák mögötti elkeseredett harcról. Batthyánynak minden erejét latba kellett vetnie az uralkodói akarat kedvező irányba hajlítása érdekében. Hiszen az osztrák kormány ez alkalommal olyan feltételeket szeretett volna kikötni, hogy Magyarország vállalja el a birodalmi államadósságok egy részét, és az erdélyi katonaság és határőrség továbbra is az osztrák hadügyminisztérium hatáskörében maradjon.

De nemcsak az osztrák követelések elhárítása erősíthette a magyar optimizmust, hanem a román törekvések megítélése is. A fővárosi radikális sajtó valósággal saját bázisát látta a román parasztságban, abban a hitben, hogy az a népfelvilágosítással megnyerhető, és ha kell, a magyar nemzeti szabadságküzdelmet is lelkesen vállalja. Jellemző, hogy a belügyminiszter Szemere Bertalan, aki tudatosan kereste a nemzetiségi mozgalmak megnyerésének, sajnos, néha csak kisszerűségükben „példát" mutató lehetőségeit (és bár ha alkalma nyílott rá, a valósághoz való igazodás követelményét hangoztatta: — „én tényeket akarok ismerni, nem mást. A kormányzás alapja a tények ismerete" — írta egyik utasításában, ugyanakkor), meglepő (és őszinte) naivitással biztatta az Erdélybe küldött miniszteri biztost: „az oláh népnek minden ellenizgatás dacára folytonosan tanúsított rokonszenve s ragaszkodása Magyarország irányában bizton jogosít azon reményre: hogy ha annak mód nyújtatik magát magyar nyelvtanokkal elláthatni, a magyar nyelvet könnyen sajátjává teendi, mi által azon kapocs, mely a két faj között eddig is létezett, mind inkább szilárdulni fog".[46] Naiv hit ez, jórészt abból táplálkozott, hogy a szűkebb értelemben vett Magyarországon a román nemzeti erők az erdélyiektől eltérő módon és formákban juttatták kifejezésre nemzeti igényeiket, amikor nemzetiségük elismerése jegyében közigazgatási, iskolai és egyházi anyanyelvhasználatot szorgalmaztak. A politikai nemzet mindent maga alá rendelő követelését általában gondosan kerülték. Egyelőre csekély is volt az erre hajlók és ezért egyelőre passzivitásba zárkózók — főleg bánsági földbirtokosokból és papokból álló — tábora, mely később a területi autonómiát követelő habsburgiánus irányzattá erősödött. A másik póluson

[45] Wesselényi Miklós levele Klauzál Gáborhoz. Kolozsvár, 1848. június 18. Idézi: Miskolczy A., i. m. 877—878.

[46] Idézi: Miskolczy A., i. m. 880.

azt a máramarosi román nemességet találjuk, melynek hangadói magukat román ajkú „igaz magyar polgárok"-nak vallva, messzemenően ragaszkodtak a magyar alkotmányossághoz, és a pesti kormány politikája mellett tettek hitet a sajtóban is.

A magyarországi románok először az ortodox román egyházi autonómia követelését állították előtérbe. Szabadulni akartak a szerb vezetésű egyházi hierarchia kötelékeiből, és miután veszélyeztetve érezték magukat a szerb törekvések miatt — hiszen a májusi szerb nemzeti program Temesvárt szemelte ki a szerb területi autonómia központjának, és jelentős román lakta területekre is igény tartott —, keresték a magyar kormány támogatását, annál is inkább, mert a pozsonyi törvényeken nyugvó polgári alkotmányosság sok vonatkozásban biztosította népük és a néppel azonosuló értelmiség felemelkedését.

A paraszti elégedetlenség nem törhetett fel olyan erővel, mint Erdélyben. Nagyobb tömegmozgalomra akkor került sor, amikor a Bánságba hazatért a hányatott sorsú Eftimie Murgu (akit 1845-ben tartóztattak le dákoromanizmus és néplázítás vádjával, és 1848-ban, a márciusi események után a pesti radikálisok követelésére engedtek ki börtönéből), és a magyar kormány beleegyezésével június végére népgyűlést hirdetett Lugosra. Itt több ezren jelentek meg, hogy a szerb törekvésekre hivatkozva román nemzetőrség felállítását és felfegyverzését kérjék, továbbá egyházi önállóságot és román közigazgatási nyelvhasználatot. Murgu az időközben kirobbant havasalföldi forradalommal is szeretett volna együttműködni, feltehetően a román nemzeti egység távolabbi célkitűzésével. De egyelőre a magyar kormány támogatásának elnyerése érdekében olyan területi autonómiát sem követelt, amilyent a szerbek. A román nemzeti törekvések önálló vonulatát képviselték a bihariak, Kővár vidékiek és azok a bánságiak, akik kevesebb távolabbi célkitűzéssel keresték nemzeti igényeik érvényesítési lehetőségeit, és jobban igazodtak a magyar kormány politikájához. Erdély és Magyarország unióját pedig azért is lelkesen támogatták, hogy a románság belső integrációját segítsék elő.

Június 18-án este megérkezett Kolozsvárra az uniótörvény uralkodói elfogadásának híre. Ez végre eloszlathatta a liberálisoknak ama félelmét is, hogy végzetes polgárháborúba sodródhatnak, ha kirobban a — szerintük éppen erre a napra időzített — román fegyveres felkelés, amiből csak az ellenforradalom húzhatott volna hasznot, mint ahogy az oly sok vonatkozásban elhibázott magyar nemzetiségi politikából is.

A magyarországi magyar liberálisok saját helyzetükből kiindulva vélték nemegyszer könnyen feloldhatónak az erdélyi nemzeti ellentéteket, az erdélyiek pedig a magyarországi érdekegyesítő politika sikereiből meríthettek bátorságot és hitet, hogy hasonló politikával immár az egységes államon belül sikerül lecsendesíteni a társadalmi forrongást és a nemzeti elégedetlenséget.

ERDÉLY 1848 NYARÁN

Az erdélyi állami berendezkedést csak fokozatosan lehetett volna a magyarországi mintájára átalakítani. A tartományi különállás néhány elemének fenntartását a sajátos viszonyok indokolták. Ugyanakkor éppen ezek visszahúzó erejétől tartottak azok a liberálisok, akik — mint Wesselényi Miklós és Teleki László — a polgári fejlődés érdekében az alkotmányos állami egység követelményét a lehető legkövetkezetesebben akarták érvényesíteni. Így, miközben Marosvásárhely és még inkább Kolozsvár azt szerette volna, ha a Királyi Tábla mint az igazságszolgáltatás felső fóruma Erdélyben marad, a liberálisok közül többen is a nemzeti centralizáció jegyében Pestre akarták költöztetni. Az ilyen jellegű vitás kérdésekben az élet igényeihez legmegfelelőbben igazodó döntések meghozatalához évek hosszú munkájára, tapasztalataira lett volna szükség.

Az új törvényhozó hatalom egységét nem vitatták soha. Alig várták, hogy az uniótörvény július eleji végszentesítése, majd kihirdetése és a pesti népképviseleti országgyűlés összeülte után feloszlathassák az erdélyi diétát. Ezzel megszűnt az országos vagy inkább tartományi szintű önálló erdélyi politikai közélet fóruma, amelyhez a liberálisok részéről — ezt az utolsó rendi országgyűlést nem számítva — inkább csak a kudarcok keserű emléke fűződött. Az erdélyi liberális hangadók Pestre mentek, többségük mint az országgyűlés és az unióbizottság tagja. Szász Károly és Kemény Dénes már korábban államtitkári tisztséget kapott. A főispáni tisztet már a második garnitúrából töltötték be, bár azokat meghagyták, akik konzervatív múltjuk és felfogásuk ellenére is az átalakulás részeseiként törvényhatóságukban népszerűségnek és tekintélynek örvendtek.

A közigazgatás folyamatosságának biztosítása érdekében a guberniumot, valamint a Bécsben székelő erdélyi udvari kancelláriát nem oszlatták fel. A minisztérium a felelős kormányzás részesévé tette. Amikor pedig Teleki József gubernátor Pestre jött, hogy az unióbizottság elnökeként működhessen, akkor a gubernium ügyeinek vezetését a liberálisok és konzervatívok között lavírozó Kemény Ferenc és mindenekelőtt mint helyettes elnök Mikó Imre vette át, aki — láttuk — már május elején a magyar kormánnyal való együttműködést választotta a konzervatív reakció helyett. Közben pedig még júniusban a kormány, illetve István nádor teljhatalommal felruházott királyi biztost küldött Erdélybe Vay Miklós báró személyében, bár az erdélyi hangadók elsősorban Széchenyit szerették volna, de ő nem vállalta. Vay az egykori Konzervatív Pártnak volt egyik vezető egyénisége, s a liberálisok is becsülték egyenes jelleméért. Utólag gyakran szóvá tették, hogy a választás nem volt a legjobb. Hiszen ő is csak fél szívvel vállalhatta el megbízatását, méghozzá előtte ismeretlen, nehéz terepen. Talán akadt volna olyan egykori ellenzéki politikus, aki jobban biztosította volna a forradalmi önvédelem esélyeit. De ha

arra gondolunk, hogy az arisztokrácia vezető szerepét elfogadó erdélyi nemesség egy része a jobbágyfelszabadítás miatt nem nagyon rokonszenvezett a liberálisok által kivitelezett unióval, és főleg ha a rangra, pompára, fellépésre sokat adó közhangulatra gondolunk, akkor érthető az uralkodó bizalmát is élvező arisztokrata küldése. Kezdetben Vay kiegyensúlyozott és olykor polgáriasan szerény magatartásával hozzá is járult a magyar kormány tekintélyének szilárdításához.

A jobbágyfelszabadítás kihirdetése nyomán megszűnt a paraszti ellenállás viszonylag egységes és átfogó jellege. Pedig az június elején nemcsak a mihálcfalvihoz hasonló összecsapásokhoz vezetett, hanem egészen odáig, hogy — az április végéig még meglepően csendes — Küküllő és Felső-Fehér megyének néhány járásában több falu nem engedte meg a szolgabíráknak a jobbágyfelszabadítást kilátásba helyező guberniumi körlevél felolvasását, s a balázsfalvi esküjükre hivatkozva kijelentették, hogy csak Balázsfalváról jövő parancsot fogadnak el. A jobbágyfelszabadítás után viszont változó súllyal és mértékben a helyi jellegű ellentétek kerültek előtérbe. Ott, ahol a társadalmi szembenállás nem csapott át konfliktushelyzetbe, a földesurak közös lakomát rendeztek a falu népe számára, hogy megtartsák a jó viszonyt, és kifejezésre juttassák, hogy a jobbágyfelszabadítás a nemesi áldozatkészség eredménye. Felolvasták a jobbágyfelszabadítást hírül adó és a törvényt részletesen megmagyarázó guberniumi körlevelet, amelyet Wesselényi fogalmazott, de a volt jobbágyok gyakran értetlenkedve fogadták a kor nagy jelszavainak magyarázatát. Szabadság, egyenlőség emlegetése néhol a vallás tanításából fakadó egyenlőségi elképzeléseket erősítette. A földesúri emlékezet szerint „falun csodálkoztak, hogy nem vettük fel az ők öltözetjüket és hogy nem saját kezeinkkel műveljük a földet".[47] Amikor pedig eljött a termés betakarításának ideje, újra mélyülni kezdtek a földesúr—paraszti ellentétek, súlyos munkaerőválság formájában. Sok helyt a parasztok — kivéve a volt kisnemeseket — még a termés felének a fejében sem vállalták az aratást, attól tartva, hogy a részes munkát esetleg a régi függés elismeréseként magyarázhatják a megyei hatóságok. Féltek, hogy földjeiket allodiálisnak minősítik, és úgy járnak, mint a majorsági zsellérek, akikről tudták, hogy a jobbágyfelszabadítással nem juthatnak földtulajdonhoz. Sőt, július derekán néhány megye bizottmánya a Kolozs megyeivel az élen olyan határozatot hozott, amelynek értelmében a „tiszta majorsági" földet és telket használó kurialistákat, zselléreket „tiszti erővel" is lehet további szolgáltatásokra: munka-, termény- vagy pénzjáradékra szorítani, attól függően, hogy előzőleg miben egyeztek meg a földesúrral, a tulajdonossal. A földesurak pedig valóban igyekeztek olyan szerződésekre bírni a parasztokat, minek következtében földjük majorságinak minősíthető,

[47] Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő: Emlékirata 1848—49-i élményeiről (Szerk. KELEMEN L.). Cluj-Kolozsvár 1931. 6.

457. A kézdivásárhelyi ágyúöntöde. Előtérben áll Gábor Áron

458. „A havasok királya": Avram Iancu 1849-ben. Barbu Iscovescu festménye

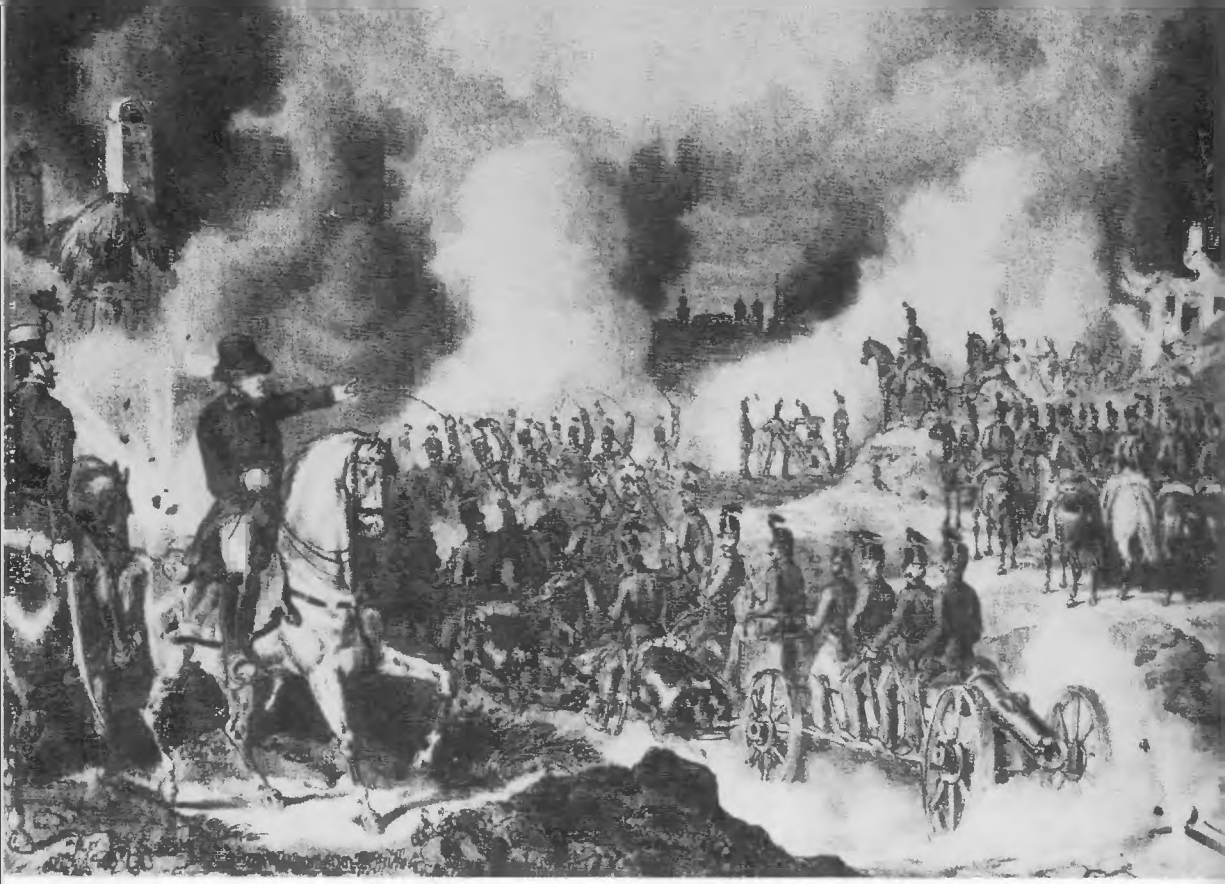

460. Vasvári Pál

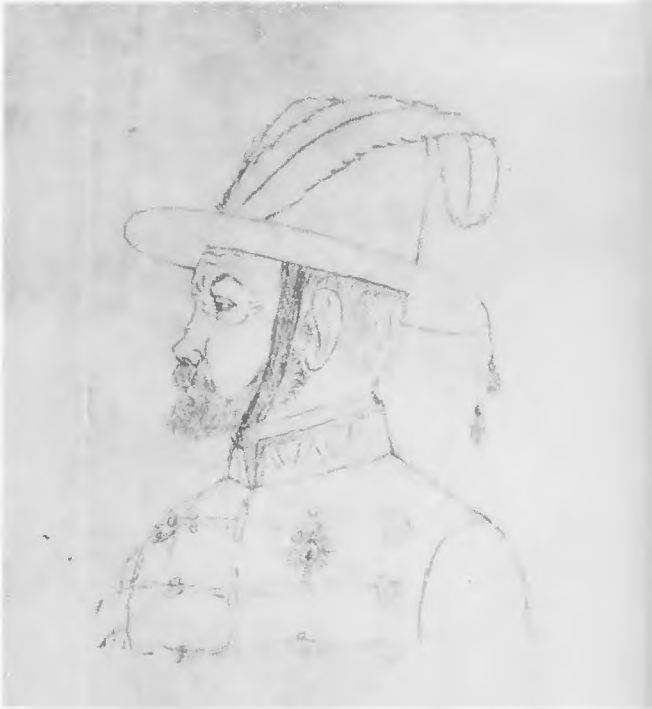

461. Bem József. Petőfi Sándor ceruzarajza, 1849

459. Bem Nagyszeben elfoglalásakor, 1849. március 11-én. Litográfia

Csik Szereda. 1. Punköst elso napján 1849.

HADI LAP.

Meg jelenik minden héten egyszer fél íven Hétfőn, 's ha a' szükség' kiván [illegible] rendkivüli alkalmakkor is. [illegible] Lapunk [illegible] [illegible] ára uj évig 2 Rf. pengő. [illegible] Posta hivataloknál.

Mü és Önök

Mü Hirlapot Szerkesztünk Csikban, ez Europai miveltség' határ szélén, a' nagy Magyarország' végső gránic szirt ormai alatt, Hargita és Gimes vad rónái között.

És az Önök kebelét bámulás dobbantja meg ugy e bár e' merész vállalaton?

De ez mind egy nekünk. A' Hadi Lap meg van azonnal indulva, és el vándorol jobbra balra minden erdőn berceken nem csak ugy mint imádott Hazám, imádott népé, hanem Varna, Csernovic, Péterváradt, Jassi, Bukurest, 's Konstancinápoly ötvet ege felé is, mert célja Lapunknak, fényt, mi derüt sugarolni ott, hol sötét az égre a' nép fölött, szolgai álmából ébresztni a' népet, mellynek báta göbre [illegible] ontani [illegible] a' vasbéklót, [illegible] a' rabláncot, mely embernek [illegible] 'ját [illegible] a' világnak lábára csörg.

És Célja Lapunknak, és [illegible] emberiség' iránti szeretet' által, rokonszenvvel kapcsolt tisztelettel ébreszteni föl a' nemes lelkü magyar nép és kormány iránt a' föld' minden népeiben, különösen azon nép fajokban, mellyek a' Próféta' 's vereszereny [illegible] ellen [illegible] fegyverrel, mert a' magyar szabadságra vermes [illegible] Fiándorráné' Apostolai, azt hinnék volt olvasták, hogy: a' Kristus tagadó 'sbálvány imá-du vad magyar, véres szájával Erdélynek minden keresztény népét fel akarja falni.

Gondoljuk, hogy: sokan, kik gurbe szemeket vetnek Lapunkra, fejet csóválnak, 's [illegible] gunyorral azt mondják: „mind el odalesz a' Hadi Lap, míg Konstancinápolyba ér." Köszönjük a' rollunk való meg emlékezést, de ne féjjetek emok a' Hadi Lapot, ez el nem válik, mert [illegible] papirja oly vastag, mint éppen a' Csiki vászon, mikor kezdett, 's [illegible] ugy van, mint a' zárda fala, hol nyomatik, ne féjjetek hát Önök Lapunkat ez el [illegible].

Lesznek, kik kezökbe véve Lapunkat olj [illegible] pofát csinálnak rá, mintha vad almát ettek volna, és csak azért, mert nem vélin a' papirja, 's nem pesti cicero betükkel van nyomva, el dobják és nem olvassák, és mérgelödnek ön magokra, hogy: miért adtanak képpengőt ezért a' durva csiki Lap ért.

Kik ily szellemben fogják föl érdemét a' Hadi Lapnak, kik még most is csak a' kvekkert és frakot, meg a' tarka dolmányt ismérik, és nem az embert, ki köznemkül áll ön valóságában, kik még most is csak a' zsidók' kergén ragódnak, [illegible] be né nézni nem képesek, - azok a' durva papiroson lapot ne olvassák. — A' paszta [illegible], 's kardra nem termett pipázó marku Urfi [illegible] [illegible], meg sérti a' Csiki papirosból kelt hadi lap.

A' menydörgés tisztitja a' léget. — az ágyuk menydörgése veri szét az ellenséget. 's öldöklö golyói semmitik meg. mentöl több ágyuja van a' hazanak, annál biztosabb ez ármánykodó ellenség megtörendése. Ez a' czél.

Le azért Polgárok a' harangokkal, valtozzanak át öldöklo agyukka. Isten ugy akarta, hogy a' magyar ember ágyu menydörgései között imádja, és hivja segédül Istenet.

A' hazának czinre is van szüksége. — A' törs gyökeres magyar városok tele vagynak még öseikről örökkött czinedényekkel, mellyeknek ez időben vagy semmi, vagy heves hasznát veszik. Felhivok azért mindenkit szivesedjék azt, mit bir, a haza-oltárára letenni. Ha a' hon ily sulyos perczeiben valaki ingyen nyujtya át, a Hon hedvesen veszi, ellen esetben penzen is bevásárolja.

Polgárok! istentelenül megtámodott Hazank, alkotmányos szabadsagunk megmentéséről, személy és vagyon bátorságunk megvédéséről van szó. —

Nyujtsatok sebesen a' védelem eszközeit ide!

Kolozsvart Martius 8-án 1849.

Az egyesült Magyar és Erdélyország teljhatalmu országos biztosa,

CSÁNY LÁSZLÓ.

463. Felhivás harang és ón beszolgáltatására, 1849. március

462. Csíkszeredai hadilap

464. Kozák lovasok

465. Telcki László

466. Zalatna a polgárháborús pusztulás után. Egykorú rajz

467. A világosi fegyverletétel

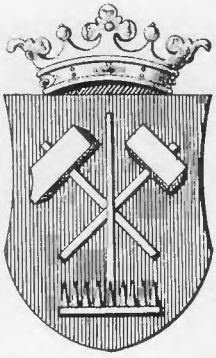

468. Községi pecsétek a 19. századból

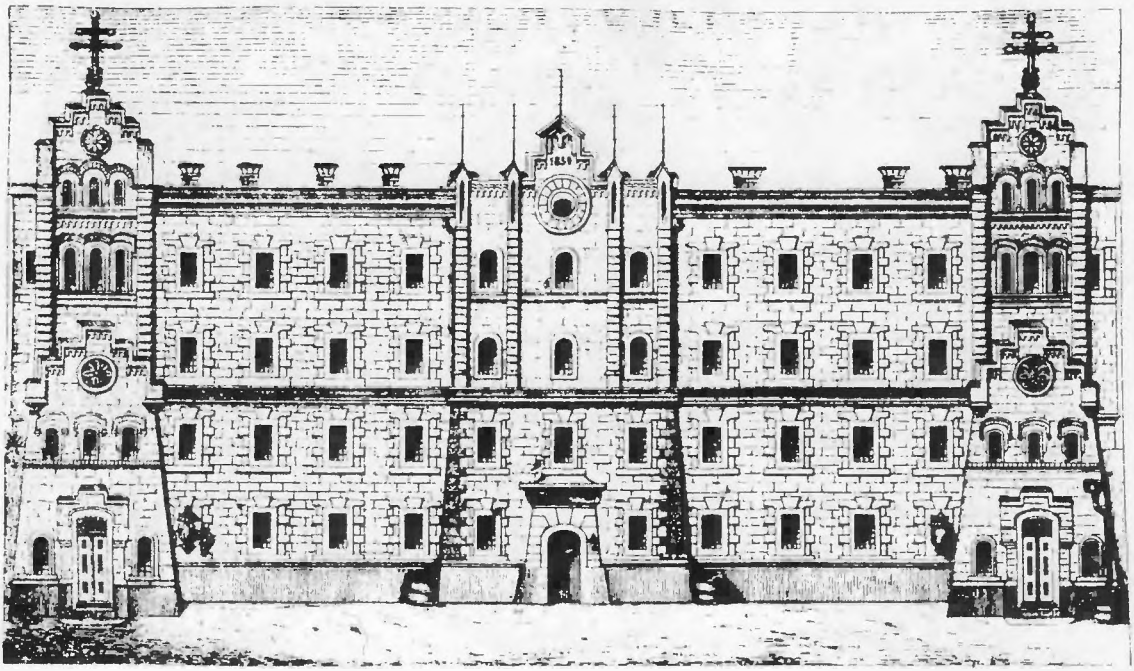

469. A szamosújvári börtön, 1859

470. Carl Schwarzenberg herceg, kormányzó. A háttérben Nagyszeben képe

471. Ferenc József császár látogatása 1852-ben. A marosvásárhelyi Diadalkapunál ▷

472. Főtéri életkép az 1850-es évekből, Szászváros

474. Gál Sándor, az összeesküvések irányítója

473. Klapka György, a felszabadító háború tervezője

vagy maguk minősítették a paraszti használatban lévő földet majorságinak, hogy a földhasználat fejében munkaerőhöz jussanak, vagy ahol lehetett, a régi robothátralékot próbálták újra behajtani. Ugyanakkor az általános zűrzavarra és a paraszti várakozásokra is jellemzően olykor a földesúri majorsági földet munkajáradék fejében használó kisnemesek is „a jobbágyság alóli" fölszabadításukat követelték: azaz bérelt földjeiket tulajdonként.

Egyén és közösség, majorsági zsellérek csoportja, vagy ha kellett, maga az egész falu általában — egy-két vidéktől eltekintve — megtalálta azt a tollforgató ügyvédet, papnövendéket vagy írástudót, aki a korábbi és az új sérelmeket papírra vetette, hogy azokat a gubernium, a főhadiparancsnok, a királyi biztos, a magyar kormány vagy az országgyűlés elé terjeszthessék. Természetes, hogy azok közül sokan, akik éppen a szabad költözés jogával akartak élni, nem akarták odahagyni a telket, melyet át kellett volna adniuk más volt jobbágytársuknak; mások nem is oly régen elcserélt vagy erővel elvett és másnak adott telküket követelték vissza. Az 1848 tavaszán a robotot megtagadó és aztán engedelmességre szorított helységek közül jó néhányan, de azok is, melyeknek lakói nyíltan nem lázadoztak, legelőt, erdőt követeltek vissza, érvelve, hogy „élni kell ... minden hazai polgárnak".[48] A megyei helységek 10-15%-ában izzott a falu egészét a földesúrral élesen szembeállító régi sérelem, ugyanakkor Fogaras vidéke és Hunyad megye már teljesen

13. táblázat. Az erdélyi gubernium, valamint a kolozsvári és a pesti országgyűlés elé terjesztett egyéni és kollektív paraszti panaszok száma 1848 áprilisától 1848 őszéig

Törvényhatóság neve	Falvak száma	Egyéni panaszok (egy, két vagy három személy beadványa)			Kollektív panaszok (több személy vagy az adózó közösség, illetve község nevében)		
		úri szolgálatra való kötelezés miatt	telek elvétele vagy a telekért adott kárpótlás csekélysége miatt	azon községek száma, ahonnan a panasz érkezett	úri szolgálat és robothátralék miatt	„közhely", rét, legelő, erdő elvétele miatt vagy határosztály ellen	azon községek száma, ahonnan a panasz érkezett
Alsó-Fehér	195	—	4	4	4	1	5
Felső-Fehér	72	—	16	6	5	5	8
Doboka	171	6	51	40	13	15	28
Hunyad	376	—	2	2	—	2	2
Kolozs	205	5	24	25	18	24	36
Küküllő	114	—	12	10	6	7	13
Belső-Szolnok	147	1	21	19	7	—	7
Torda	170	7	6	11	7	14	18
Fogaras	63	—	4	2	—	3	3

[48] Jakab Károly, „Kolozsmegyei szegények szószólója által" több község számára összeállított és a pesti országgyűléshez intézett beadvány. OL, Archivum Regnicolare, 1848—49-i országgyűlés. Lad. XX. Fasc. 2. A. 183/m—p.

14. táblázat. A Bujtogatás címén — hetekig vagy hónapokig — fogva tartott személyek száma 1848 tavaszán és nyarán

Törvényhatóság neve	Azon községek száma, ahonnan egyéni vagy kollektív panasz érkezett	A letartóztatott foglyok és kezesség mellett szabadon engedett személyek száma	Azon helységek száma, ahonnan a letartóztatottak származtak
Alsó-Fehér	9	28	15
Felső-Fehér	11	1	1
Doboka	59	46	11
Hunyad	4	10	6
Kolozs	55	61	28
Küküllő	19	—	—
Belső-Szolnok	24	2	2
Torda	28	14	7
Fogaras	4	1	1

nyugodtnak tűnt *(13. táblázat)*. Talán ezekben nem találtak olyan tollforgatót, akihez bizalommal fordulhattak volna a román mozgalom történeti joggal is agitáló radikális szárnyának háttérbe szorítása miatt?

Sok vagy kevés embert tartóztattak le 1848 tavaszán—nyarán *(14. táblázat)*? A Székelyföldön, bár elharapóztak a gyakran emberöléssel végződő személyes megtorlások, a robbanás veszélyének előidézése nélkül aligha lehetett volna példát statuálni. Hasonlóképpen Küküllő megyében a Balázsfalva hatása révén kibontakozó erős kollektív ellenállás miatt. A Szászföldön Brassó vidéke kivételével sehol sem fogtak le senkit. Így amikor 1848 nyarának végén számba vették az 1848. április közepétől letartóztatott mintegy 200 személyt, azoknak majdnem kétharmada kezesség mellett már szabadon élhetett; román pap éppúgy, mint a magyar kormány liberalizmusát kárhoztató magyar nemes. Persze nagyon is viszonylagos nyugalom volt ez. A falvakban még állítólag erősen tartotta magát az a hiedelem, hogy a „magyarok", az „urak" elkergették a császárt, és helyébe királyt ültettek. A közigazgatást mindez csak nyugtalanította, de egyelőre nem nagyon zavarta.

A megyék folyamatosan vizsgálták ki a paraszti panaszokat, azonban ezek jó részét nem lehetett egyik napról a másikra orvosolni. Nem sok jót ígért az sem, hogy amennyiben a papoknak és jegyzőknek nem sikerült a parasztokat munkára bírni, a megyei közigazgatás — a bizottmányi határozatok értelmében — erővel próbált úrrá lenni a válságon. Így aztán — amint azt maga Vay is aggódva látta — „nem egy helyen" érvényesülhetett „az urak és tisztviselők kegyetlenségre való hajlam"-a.[49] A minisztérium csak egy esetben tudott hathatósan beavatkozni, amikor Kossuth mint pénzügyminiszter az egyik kolozsvári törvény szellemében eltörölte a szászföldi románok tizedfi-

[49] Vay Szemere Bertalannak. Kolozsvár, 1848. szeptember 2. Közli: DEÁK I., i. m. 208.

zetési kötelezettségét, de a szász parasztoktól sok helyt katonai erővel kellett a dézsmát behajtani. A Székelyföldön azok, akik nem jutottak földhöz, megint csak a nemzetőrséghez kezdtek jelentkezni, abban a reményben, hogy így földtulajdonosok lesznek, s Vay királyi biztos megjelenése csak átmenetileg csendesítette le a forrongást, sok helyt azért, mert úgy vélték, a király álruhában személyesen látogatta meg népét. Nyár derekán már joggal látta úgy a királyi biztos: „nagyobb baj sehol sincs — kisebb mindenfelé".[50]

A délkelet felől fenyegető kolera és sáskajárás ekkoriban alighanem jobban izgatta a lakosságot, mint a politika.

Az unió uralkodói elfogadása és a jobbágyfelszabadítás véget vetett a május végi—június eleji polgárháborús hangulatnak. A szászok felhagytak diétai követeik felelősségre vonásával. Az addig szélsőségesen unióellenes nagyszebeni lapok is megváltoztatták hangjukat. De a szász vezető körök nem titkolták, hogy az uniót „szerződésnek" tekintik, és a kormányhoz, országgyűléshez beadott emlékirataikban, sokkal határozottabb hangon, mint ahogy Kolozsvárt tették, tovább pontosították különleges jogi helyzetüket biztosító követeléseiket. A szász közélet legfontosabb eseménye az ifjúság szervezkedése volt. Stephan Ludwig Roththal az élen augusztusban Medgyesen ifjúsági nagygyűlést tartottak. Az aktuálpolitikai harc helyett a közösségi szolidaritás tudatosítását, énekkarok, tornaegyletek felállítását tűzték ki célul. „Erősek leszünk, ha Németország is az" — írták Medgyesről Frankfurtba, és hozzátették: „az akarunk lenni és maradni, ami mindig is voltunk, becsületes német nép és becsületes polgárai annak az államnak, amelyhez tartozunk".[51] Az osztrák összbirodalom utáni vágyak fellobbanását egyelőre elnyomta az „anyaországgal": Németországgal való szolidaritás, és az állampolgári hűség hangsúlyozása az új keretek közé való beilleszkedés szándékával is társulhatott. Nem sok jót ígért azonban, hogy a szabadságeszme nem kapott olyan jelentőséget, mint a brassói sajtó hasábjain.

Várakozó hangulat lett úrrá a román nemzeti mozgalmon belül is. Az érchegységi fegyverkezési kísérlet nem csapott át fegyveres felkelésbe. Csak június 19-én és 20-án lármázták fel a havasokat, és kaptak kaszára-kapára arra a hírre, hogy katonaság érkezik. Aztán, miután megjött az unió uralkodói megerősítésének a híre, Abrudbányát meg is szállta egy pár századnyi katonaság, a gubernium pedig széles körű kivizsgálást indított, minek során néhány román papot és tisztviselőt őrizetbe vettek. A május—júniusi mozgolódás szervezői vagy Nagyszebenben húzódtak meg, vagy Havasalföldre mentek. Iancu, a mozgolódás fő irányítója elmenekült, de talán a későbbi

[50] Vay Miklós jelentése Szemere Bertalannak. Kolozsvár, 1848. július 28. OL, 1848/49, Belügyminisztérium, elnöki iratok. 1848: 674.

[51] ST. L. ROTH, Gesammelte Schriften und Briefe VII. Bd.: Das Schicksal (Hrsg. O. FOLBERTH). Berlin 1964. 79—80.

megegyezés reményében, mert azt az üzenetet hagyta hátra, hogy ha a kivizsgálások nem derítenek fényt az „igazságra", akkor „Magyarország magyarjaihoz" fordul. Valóban, az érchegységi románok nemsokára ügyvédet küldtek Pestre. Több helység román „közönsége" pedig a guberniumi nyomozó bizottság munkájának felülvizsgálatát követelte: a későbbiekben keményen megbosszulta magát, hogy ez a jogos igény elsikkadt a kormány és a gubernium között. Az egyházfők továbbra is nyugalomra intették népüket. Körleveleikben az átalakulás előnyeit fejtegették. Şaguna például, miközben Pesten a román nemzetiség törvényes elismeréséért lépett fel, körleveleiben az olyan intézkedéseket, mint a szászföldi románok dézsmakötelezettségének eltörlése vagy a katonaság önkényeskedéseinek kivizsgálása, úgy állította be, hogy a románság is végre élvezheti a szabadság és egyenlőség gyümölcseit. A liberális és politikailag mérsékeltebb értelmiségiek is a fennálló alkotmányos és törvényes viszonyok elfogadásával, sőt némi megszépítésével keresték a román törekvések kibontakoztatásának útját-módját. S nemcsak a balázsfalvi, de a politikai életbe való bekapcsolódás érdekében a sokkal következetesebben vezetett brassói román sajtó is elfogadta az új fejleményeket. Azt hangsúlyozta, hogy „az új magyarországi és erdélyi törvények megsemmisítettek valamennyi román és más népet elnyomó törvényt", s hogy az új törvények a balázsfalvi gyűlés „összes pontjait valóra váltották a szó legszorosabb értelemben vett nemzetiség kivételével".[52]

A magyar állami vezetés fenntartás nélkül érvényesítette az egyéni szabadság és emberi méltóság követelményét. Így amikor néhány városban a polgárság egy része a zsidók pálinkafőzési tevékenységét akarta korlátozni, méghozzá kitelepítésükkel fenyegetőzve, maga Mikó Imre „az emberiesség szempontjából" is elvetve mindenfajta jogi formalizmust, kérhette a magyar belügyminiszter közbelépését,[53] ami nem is késett, hiszen a magyar kormányzat kezdettől fogva, ahol lehetett, igyekezett fellépni az antiszemita megnyilvánulásokkal szemben.

A múlt terhes örökségétől azonban nem lehet egyik napról a másikra megszabadulni. Ezt a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának objektív nehézségei mellett a képviselőválasztás is példázza. Igaz, a kolozsvári törvény a városokban, illetve az ún. taxalista helységekben alapvetően új alapokra helyezte a követválasztást. Nem a polgárjog, hanem a tulajdon értéke jogosított választásra, és ennek következtében megsokszorozódott, a nagyobb városokban megtízszereződött a választók száma, hiszen eddig a legtöbb helyen a száz tagú kommunitások, a külső tanácsok küldtek képviselőket. A Szászföldön pedig, ahol eddig általában a falvak két-két és a városi

[52] Suzeran. Semisuzeran în Moldavo-România. Gazeta, 1848. június 14/26. 48. sz.

[53] Az erdélyi Gubernium felirata a magyar belügyminisztériumnak. Fogalmazvány Mikó Imre saját kezű betoldásaival. Kolozsvár, 1848. augusztus 20. OL, GP 1848: 9838.

kommunitás hat küldöttjéből álló székgyűlés választott, most a cenzusos választójoggal élve már százak adhatták le szavazataikat. De a törvényhozók — nehogy a számukra nemkívánatos és könnyen ellenük és a liberalizmus ellen fordítható többség érvényesülhessen — kétségtelenül igen magasra szabták a falvakban érvényes cenzust: nyolcforintnyi adóra a fejadón felül, és hogy mégis érdekeltté tegyék a parasztokat, a falvak lélekszámuktól függően egy-két választót küldhettek. Így is a 30, sőt állítólag 40 ezer kisnemes mellett elvben is csak 4 ezer volt jobbágy választhatott. És ez nem csupán a románokat érintette hátrányosan. A Székelyföldön csak 600 úrbéres élhetett választójoggal a kb. 20-25 ezer vagy annál is több kisnemes és határőr mellett. Ugyanakkor Fogarasban a kisnemesség, leszámítva a város lakóinak egy részét, román volt, ahogy több megye kisnemességének jelentős hányada. A városok magyar jellege és a szászok magas adózóképessége miatt viszont a 73 erdélyi képviselő közül csak kb. 14 lehetett volna román. Tehát a képviselők alig egyötöde, miközben a lakosságnak több mint felét tették ki a románok. De hogy aztán Erdélyből összesen 6 román képviselő érkezett Pestre — ahová Magyarország többi részéből 14-15 —, s a megyékben is a korábbi hírnevet szerzett liberálisok futottak be, az elsősorban annak volt a következménye, hogy a választók többsége sok helyt inkább mezei munkái után nézett. Volt, ahol a választási rendszer elutasításának jeleként a románok szándékosan távol maradtak, és ami a legfontosabb: úgy látszik, a román kisnemesek nem szakítottak választási szokásaikkal. Érthető, hogy a román értelmiség a választási rendszer mellett elégedetlen volt a választási eredményekkel is, de a román nemzeti igények érvényesítésének lehetőségeit a valóságosnál alighanem némileg rosszabbnak látta, bár a balázsfalvi román néplap lelkesen köszöntötte a népképviselet követelményét érvényesítő törvényt.

Nem sok jót ígért, hogy amikor a július közepétől már dolgozni kezdő unióbizottságba Szemere belügyminiszter a román püspökök és képviselők unszolására román póttagokat nevezett ki, köztük Cipariut is, akkor az egyébként rugalmas Teleki József jogi okokra hivatkozva sokáig nem engedte nekik, hogy bekapcsolódhassanak a közös munkába. Az unióbizottsági tárgyalások fontossága és a románok aktív és konstruktív részvételének jelentősége majd szeptember folyamán oly tragikus módon tárul fel.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom vezető alakjai abban bíztak, hogy miután júniusban végre Havasalföldön kitört a forradalom, a bukaresti ideiglenes kormány a magyar kormánynál eléri az erdélyi román követelések következetesebb teljesítését. Hiszen a magyar kormánynak is érdeke a Havasalfölddel való szövetség, aminek előfeltételeül az erdélyi románság nemzeti jogainak biztosítását gondolták. Ezért és a hazai politikai életből való kiábrándultsága miatt is figyelmeztette Bariţ a brassói sajtóban olvasóit, hogy „a román nemzet sorsát Bukarestben és Jászvásárt döntik el, nem pedig

Kolozsvárott, sem Balázsfalván, sem Budán".[54] Ezért vett részt a havasalföldi forradalom előkészítésében, különböző harcra szólító nyilatkozatok közlésével, sőt még az erdélyi románok fegyveres segítségét is kilátásba helyezte, miközben gyakran értekezett a román—magyar „természetes szövetség" követelményeiről.

A román—magyar szövetséget, illetve az aztán majd arra épülő dunai konföderációt célzó törekvések a párizsi lengyel emigráció körében születtek, együtt bontakoztak ki a román nemzeti egységet és függetlenséget célzó törekvésekkel, s hol keresztezték egymást, hol összefonódtak egymással. A Dnyesztertől a Tiszáig terjedő román állam — ahogy többször is emlegették: Dacia — vágyként és vízióként élt már jó néhány román, főleg havasalföldi képzeletében. E vágyaknak egyelőre csak lírai vallomásokban, versekben adhattak hangot, bár azt, hogy egyazon nemzet részének tekintenek minden románt, többen nyíltan hangoztatták, és még többen átérezhették. Az egységtörekvések iránti vágy azonban nem léphetett ki a konspirációs tervezgetések medréből, mint azt az eszme néhány odaadó fiatal harcosának működése és tervezgetése példázza. Hiszen ha nyíltan hangot adnak vágyaiknak, csak magukat sodorják veszélybe, mert Nesselrode orosz külügyminiszter éppen az ún. dákoromán törekvésekre hivatkozva fenyegetőzött a dunai fejedelemségek katonai megszállásával. Az erdélyieknek is vigyázniuk kellett, mert a helyi katonai vezetés sem nézte jó szemmel a dákoromán tervezgetéseket. Ezért a kérdés Balázsfalván is csak kisebb-nagyobb — nyilván a fiatalok által vezérelt — csoportosulások körében vetődhetett fel, s ez egy-két falu magatartására nagy hatást is gyakorolt. A mezőségi Nagyiklándon, amikor például júniusban nem engedték felolvastatni a jobbágyfelszabadítást közzétevő guberniumi rendeletet, többen is azt hangoztatták, „hogy mi Magyarországgal nem tartunk, hanem egyesülni kívánunk Oláhországgal és Moldvával, amire minket tizenkétszer eskettek meg", méghozzá — mint a nyomozáskor vallották — Şaguna püspök,[55] de ezt már alighanem joggal tudhatjuk be az emlékezet torzításának, hiszen az ortodox püspök igazán óvatos volt. Közben az önmentés szándékával mentegetőztek azzal, hogy vallási egyesülésre gondoltak csupán. A balázsfalvi gyűlésen Bărnuţiu is a nyilvánosság előtt csak a kulturális nemzeti egység követelményeiről beszélt, és azt fejtegette, hogy több kormány alatt is élhet egy nemzet.

Az osztrák orientációval szemben a havasalföldi forradalom előkészítői a párizsi lengyel emigráció dunai konföderációs elképzeléseihez igazodva akarták egyeztetni a román és magyar nemzeti szabadságtörekvéseket.

[54] G. Barit, Terorismul străin în Moldavo-România (Gazeta, 1848. május 27./június 8. 43. sz.).

[55] OL, 1848/49, Belügyminisztérium, Rendőri osztály, 1. kútfő, 7845.

Kezdetben a román nemzeti egység igényének kielégítését a párizsi lengyel emigráció dunai konföderációs elképzeléseit szem előtt tartva keresték. A cári abszolutizmus feltartóztatásának hangoztatásával, illetve az ilyen igények egyesítésének célkitűzésével akarták az európai politika elemévé tenni az új, de még tagjai számában és milétében is meghatározhatatlan államrendszert. Román—magyar vonatkozásban pedig az ennek belső felépítésére vonatkozó elképzelésekről is csak annyit tudunk, hogy állítólag néhány román a magyar vezető köröknél valamiféle „svájci típusú konföderáció" megvalósítási lehetősége iránt tudakozódott, vagy talán csak szeretett volna, miközben másfelé is orientálódtak.

Kedvező objektív feltételek hiányában és nem egyes személyek magatartásán tört meg a nemes szándék. (Személyeken múlott viszont az, hogy miként tárul fel a feladat fájó megoldhatatlansága.) A magyar kormány ezekbe a komoly európai politikai támogatást nélkülöző vállalkozásokba nem is bonyolódhatott bele. Annál inkább hajlott a dunai fejedelemségekkel kötendő szövetségre, de erre csak úgy lett volna komolyabb esélye, ha a birodalom egésze vállalkozik reá. A havasalföldi kormány megbízottai pedig még akkor is, ha a magyarokkal való együttműködésre vagy álláspontjuk tárgyilagos megismerésére kaptak utasítást, e téren nem végeztek sokat, főleg ha bekerültek az erdélyi politikai élet kavargásába, mint Laurian, aki később az Ausztria keretei között megvalósítandó román egység egyik szószólója lett. Egyelőre a havasalföldi forradalom külpolitikai orientációjában előtérbe kerültek azok, akik a leendő Németország védnöksége alatt szerették volna érvényesíteni a román nemzeti egység igényét. A. G. Golescu például, annak ellenére, hogy mintaként állította a magyar jobbágyfelszabadítást honfitársai elé, már a nyár derekán az ellenforradalommal együttműködő horvátokkal és szászokkal való szövetkezést ajánlotta az erdélyieknek. Elfogott leveleiből erről a magyar kormányszervek is értesültek, és ez természetesen beárnyékolta a magyar—román viszonyt. Ugyanakkor ez a német orientáció bizonyos kompromisszumkereséssel is társult, hiszen később éppen a frankfurti minisztériumhoz beadványokat készítő — erdélyi származású — Ioan Maiorescu is helytelenítette az erdélyieknek az ellenforradalmi erőkkel való szövetkezését, ill. felkelésre buzdítását, mert nem annyira fizikai erővel, hanem inkább politikai eszközökkel akart eredményt elérni. Látva az európai liberális közvéleménynek a magyar ügy iránti rokonszenvét, november derekán Frankfurtban mint a dunai fejedelemségek megbízottja, de valójában már magánszemélyként, még azzal érvelt, hogy Magyarország is erősebb lesz, ha lemond Erdélyről, miközben a Székelyföldről a magyarok, továbbá a vegyes lakosságú területekről egyrészt a magyar, másrészt a román „nemzetiség maradványai" az új nemzeti államokba települnek át. A román trónra Habsburg-házi uralkodót kívánt, és azt hangsúlyozta, hogy Románia Magyarországgal véd- és dacszövetségben, német pártfogással, Németország-

gal — gyakorlatilag teljes függetlenséget biztosító — államjogi kapcsolatban az európai egyensúly biztosítéka lehet.

Első pillantásra úgy látszik, hogy Maiorescu elképzelései nagyon közel álltak Wesselényi júniusi számvetéséhez, de a lakosságcsere gondolata általában a fenyegetés eszköze volt, és az erőszaké, s nem a népek jószomszédi viszonyát segítő lépés. Külső hatalmi kényszer pedig nem helyettesíthette a megegyezésre ösztönző belső késztetéseket. Ezek hiányában aztán később Maiorescu is csatlakozott az ellenforradalmi orientációhoz.

A nemzeti önállóság és függetlenség, a nemzeti szabadságeszme jegyében megfogalmazott szövetkezési vágyak és olykor nekik ellentmondó hatalmi törekvések is keveredtek 1848 román és magyar diplomáciájában. Közben gyakran az egyik fél saját túlméretezett céljait és igényeit a másik fél hasonló szándékaival, azok ellentmondásaival igazolta. A magyar kormány részint sokban elhibázott„ részint tétovázó vagy halogató nemzetiségi politikája mellett a románok ellenszenvét erősítették még azok a magyar sajtóban is felfelbukkanó nézetek, melyek a magyar korona jogán való keleti terjeszkedés lehetőségeit latolgatták és sugalmazták. Nem egyszerűen a nagyhatalmi törekvéseket utánzó nacionalizmus megnyilvánulásaként, hanem azért, mert a korszerű nemzeti lét biztosítása érdekében keresték azt a szerepet az európai hatalmi egyensúlyrendszerben, melyet addig a Habsburg-monarchia játszott, vagy a liberális közvélemény szerint kellett volna játszania. Most úgy tűnhetett, hogy az osztrák örökös tartományok az egységes Németország részeivé válnak, és így Magyarország önállósága megszilárdulhat. Az ebben reménykedő magyar államférfiak némelyike pedig olykor naiv módon hitte, hogy a dunai román fejedelemségek akkor majd önként csatlakoznak a magyar koronához, miközben valamennyien bíztak a kölcsönös előnyöket nyújtó jószomszédi viszony kialakításának lehetőségében.

A román és magyar külpolitikai törekvések céljait átszövő ellentmondások, következetlenségek és tisztázatlanságok — nem utolsósorban hordozóik külpolitikai járatlansága folytán — az európai külpolitikai viszonyok képlékenységét is tükrözték. A kis nemzeteknek létük biztosítása érdekében nagyhatalmi támogatásra is szükségük volt, az európai hatalmi rendszer pedig nagy átalakulást ígért, amihez alkalmazkodni kellett, ha magukat partnerként akarták elfogadtatni. Talán a román—magyar szövetség szempontjából is kedvezőtlenül hatottak mindkét forradalom belső gyengeségei, ellentmondásai és külső fenyegetettségük. Bár a havasalföldi forradalomnak nem kellett birkóznia a nemzetiségi kérdéssel, a jobbágyfelszabadítást már nem sikerült keresztülvinnie, pedig annak követelésével is bontott zászlót. A forradalmat előkészítő és a román—magyar szövetséget szorgalmazó balszárnyból senki sem került igazán vezető pozícióba, ráadásul a bukaresti ideiglenes kormányt is többször létében fenyegette a belső reakció, mígnem szeptember végén a

török és aztán az orosz csapatok be nem vonultak Bukarestbe, hogy véget vessenek a forradalmi átalakulás kísérletének.

A haladó magyar közvélemény — Erdélyben is — a havasalföldi forradalom kudarcában joggal gyászolta egyik lehetséges szövetségese és forradalmi társa végét. Hiszen időközben már Magyarországnak is szembe kellett néznie a készülődő ellenforradalommal.

AZ ELLENFORRADALOM TÁMADÁSA ÉS A POLGÁRHÁBORÚ KIROBBANÁSA

1848 őszén — szeptember elejétől október derekáig — Erdélyben másfél hónapig tartó forrongás előzte meg az ellenforradalom nyílt katonai fellépését. Ezalatt a tavasz végi—nyár elejihez hasonló konfliktushelyzet alakult ki, csak azzal a különbséggel, hogy a császárhű katonai vezetés, valamint az elégedetlen román értelmiség és a szász vezető körök most már tudatosabban keresték egymás szövetségét, mert országos méretekben egyik fél sem tudta volna a másik nélkül pozícióit biztosítani.

Erdélyben is a császárhű hadsereg lépett fel az ellenforradalom fő erejeként: a nagyszebeni főhadiparancsnokság és a két román határőrezred — legnagyobb részében — császárhű tisztikara.

Augusztus végén az uralkodó ultimátumszerűen közölte a magyar kormánnyal az osztrák kormány birodalmi centralizációt (azaz saját felsőbbsége elismerését) követelő emlékiratát, de csak október legelején hagyta nyíltan is jóvá a magyar alkotmányos önállóság megtörését célzó katonai „megoldást". Közben persze az udvari körök — a jámbor császár-király öccsével, Ferenc Károly főherceggel és még inkább Zsófia hercegnővel az élen — szorgosan szőtték az ellenforradalmi összeesküvés szálait. Az udvar politikáját sokáig szánalmasnak tartó Jósika Samu is előlépett visszavonultságából, s részt vett a szeptemberi bécsi titkos értekezleten. Az ellenforradalom előkészítői kíméletlenül kihasználták az európai mozgalmak visszaszorulását, és a magyar forradalom fokozatos elszigetelődését. Hiába bíztak a magyar államférfiak az alkotmányos Németország létrejöttében és lehetséges szövetségében. A német forradalom nem várt módon hamar kifulladt, pedig az egykorú radikális közvélemény azt hitte, hogy a nagy francia forradalomhoz hasonló szerepet játszhat Európa keletén. A Habsburg-birodalom népei és nemzetei is az abszolutisztikus politika eszközeinek bizonyultak, amikor az alkotmány kidolgozásának céljával összeült bécsi parlament többsége — amolyan kelet-európai képmutatással és kárörömmel — a magyar törekvések helytelenítésétől vezettetve elutasította a magyar országgyűlés küldöttségét, amely előttük is fel akarta tárni a magyar kormány álláspontját. Így elsikkadt annak lehetősége, hogy a „népek" közötti vitás kérdéseket maguk a „népek"

próbálják megoldani. Az osztrák hadsereg az olasz fronton még a nyár folyamán olyan átütő sikereket aratott, hogy néhány osztrák államférfinak szégyenkeznie kellett, amiért tavasszal még olyan könnyen lemondott volna az észak-itáliai tartományokról. Szeptember elején a horvát bán és a horvát határőrvidék parancsnoka, Jellačić pedig a magyar kormány bekerítettsége láttán — talán azért is, nehogy megelőzzék, és elmúljon a „kezdeményezés" kedvező alkalma — a mérvadó udvari klikkek beleegyezésével vállalkozott arra, hogy fegyverrel megtöri a magyar forradalmat. A Duna-táji történelem egyik tragikus mozzanataként a buzgó hadfi éppen akkor támadott, amikor a magyar kormány már hajlandó lett volna teljes önállóságot biztosítani Horvátországnak, amitől Latour hadügyminiszter nagyon is tartott. A bán viszont a nemzetiségek egyenjogúságának és a monarchia egységének hangoztatásával tört a könnyű prédának vélt országra, melynek vezető erői és fegyvert fogó népe ekkor már csak egyedül tudta hatékonyan képviselni az európai forradalmat — ahogy azt az egyetemes haladás szemszögéből mérlegelő olyan kortársak, mint Marx és Engels is megítélték. A forradalmi szolidaritás eleinte még hatékony segítséget is tudott nyújtani. Arra a hírre, hogy Bécsből katonai egységeket indítanak Jellačić megsegítésére, október 6-án a főváros népe újra felkelt, és erkölcsi felháborodásában felakasztotta az ellenforradalmi összeesküvés kettős játékának egyik főszereplőjét, Latour hadügyminisztert. A magyar hadsereg a horvát támadást el tudta hárítani, de a forradalmi Bécset nem tudta felmenteni a túlerő nyomása alól, mely november elején teljes erejével ellene fordult.

A birodalmi politika rezdülései messzemenően meghatározták az erdélyi fejleményeket. Ahogy éleződtek a magyar kormány és az udvar ellentétei, úgy fokozódtak Erdélyben is a társadalmi-nemzeti feszültségek. A két román határőrezred volt a forrongás fészke, és azok lettek az ellenállás bástyái, majd a támadás bázisai.

A magyar kormány a román határőrlakosságot nem tudta megnyerni. Ez persze már csak azért is bonyolult feladat lett volna, mert a román határőrezredeknél a katonai rendszer végső soron a társadalmi emelkedést biztosította, és ha megszüntetése szóba került, könnyen olyan tévhiedelmek harapódzhattak el, hogy tagjai jobbágyi sorba kerülnek. A nagyszebeni főhadiparancsnokság viszont jó taktikusnak bizonyult, amikor a nyár derekán saját kezdeményezésére — a császári-királyi, tehát az osztrák hadügyminisztérium jóváhagyásának reményére hivatkozva — kisebb könnyítéseket léptetett életbe. A magyar hadügyminisztérium ezzel szemben még szeptember elején is csak jóindulatát tudta hangsúlyozni, hiszen az országgyűlés törvénnyel nem rendezte a kényes kérdést. Közben pedig állandó izgatásra alkalmat adó nyugtalanság forrása maradt az is, hogy a dél-magyarországi polgárháború felszámolására valamennyi határőrezredből egy-egy zászlóaljat vezényeltek ki. A csíkieket és háromszékieket is csak kisebb ellenállási kísérletek megtörése

után sikerült elindítani. A naszódiak először megtagadták az esküt az alkotmányra, aztán a harcot is, és ezért az év végén fegyver nélkül hazaengedték őket. Az orlátiak mozgósítása nyár végéig húzódott, az ellentétek elfajulásáig. Vay attól félve, hogy az időközben újra szervezkedni kezdő Román Nemzeti Komité a törvényes rend további felforgatására tör, elrendelte hangadóinak letartóztatását. Amikor azonban a guberniumi biztosok Nagyszebenben őrizetbe vették Lauriant és Bălăşescut, a román határőrök olyan harciasan léptek fel, hogy nem tudjuk eldönteni, a nagyszebeni tisztek valóban komolyabb konfliktustól tartottak-e, vagy csak ürügyként hivatkoztak a kitörés lehetőségére, azért, hogy elengedhessék a foglyokat, akik aztán elképzeléseiknek megfelelően tevékenykedtek.

Szeptember elején a vármegyékben is — egyik napról a másikra — a mindaddig viszonylag nyugodt parasztság zöme aktivizálódott a magyar kormánnyal szemben. Ez ugyanis az ellenforradalmi törekvések elhárítására honvéd hadsereget készült felállítani, és elrendelte a hadkötelesek összeírását, pedig az év eleje óta már ettől teljesen függetlenül megindult az erdélyi sorezredek kiegészítése, amit a parasztság amúgy is óriási tehernek tekintett. De most, amikor még olyan hírek is jártak, hogy az „urak" a császár ellen akarják őket vinni, egész sor helységben tettlegesen ellenálltak: elmenekültek, megcsonkították az anyakönyveket, vagy nem is adták át őket az összeíró biztosoknak, akiket olykor nem is engedtek be a faluba.

A jó császár illúziója megacélozta a „népi" ellenállást, átfogó reakcióvá egyesítette a legkülönbözőbb természetű elégedetlenségeket, amelyek olykor felnagyítva tükrözték a társadalmi és nemzeti ellentéteket kihasználó birodalmi politika ellentmondásosságát.

Az aranyosszéki Harasztoson a katonai szolgálat — szerintük a nemesi véradó — rendszeressé tételétől tartó székelyek annak az egykori Jósika-párti Rácz István „Úrnak" a románellenes kiszólásokban is bővelkedő buzdítására hivatkozva álltak ellen, akit aztán letartóztatása után románok szerettek volna kiszabadítani. Olyan „tekintélyre" tett szert a fellépését már szánó-bánó férfiú, hogy állítólag Aranyoslónára is „vezérnek" várta az összeírás ellen gyülekező falvak népe. Aranyoslóna ugyanis először beleegyezett az összeírásba, de aztán megszegve ígéretét egyre szélesebb körű ellenállás gócává vált. Erre a megyei hatóságok katonaságot kértek ide, és szeptember 12-én a 200 főnyi fegyveres a szembeszegülők közül tucatnyi áldozatot ejtve hatolt be a faluba. Ez az összecsapás aztán már olaj volt a tűzre.

A magyar kormányhatóságok hiába állították le az összeírást, az elégedetlenség irányítását átvette az ellenforradalom. Az események mintha egy jól összeállított forgatókönyv szerint kergették volna egymást. Már szeptember 15-én jelezte is Puchner főhadiparancsnok a bécsi hadügyminiszternek: „. . . felvetődhetik annak szükségessége, hogy olyan befolyást kell gyakorolni a román népre — amely előnyös elhelyezkedése, őfelsége iránti odaadása és

hűsége miatt teljesen olyan, mint a galíciai ruténok —, hogy azzal a magyar demokratikus törekvéseket korlátok közé szorítsuk, miközben, amennyire csak lehetséges, ezt a felfegyverzett népet minden kihágástól távol kell tartani".[56] Már csak azért is, mert a galíciai példa minden hatékonysága ellenére megtépázta a monarchia nemzetközi tekintélyét.

Időközben, szeptember 11. és 14. között, amikor Jellačić átkelt a Dráván, hogy elfoglalja a magyar fővárost, mindkét román határőrezred központjában összehívták a határőrfalvak küldötteit, hogy a császárhoz intézett kérvényeikben hitet tegyenek az összmonarchia és a hadsereg egysége mellett.

A határőrök mellett élő volt román, magyar és szász jobbágyparasztság és az adózó kisnemesség körében is most utoljára jelentkezett a paraszti osztályharc sajátos archaikus formája: a határőrségbe való jelentkezés. Egyre szélesebb méreteket öltött a „militarizáció" követelése, az, hogy vegyék fel őket a határőrségbe, és így földjükkel együtt szabaduljanak minden földesúri befolyástól vagy netán a földjüket illető követeléstől, új földekhez jussanak, és mentesüljenek az adótól.

Az ellenforradalmi tervek megvalósításában már augusztus derekán részt vállaló Karl Urban naszódi alezredes, alighogy szeptember 8-án hazatért Bécsből, napok alatt tág teret nyitott a katonaparaszti messianizmus érvényesülésének. A magyar közvéleménynek, illetve törvényhatóságoknak is tudtára adta, hogy felsőbb utasításra cselekszik, amikor védelmet ígért a magyar honvédségi összeírást megtagadó községeknek, és egyúttal a parasztlázadás előszelétől megérintett birtokosoknak, hogy közben százával eskesse fel a „karavánokban" Naszódra sereglő parasztokat, illetve a falvak küldötteit. Rendkívül erősen érvényesült a falu világát összefogó szolidaritás, illetve kollektív kényszer. Papok, klerikusok, jogtanulók biztatására is a falvak egész „közönségük" nevében és költségére menesztették küldötteiket Urbanhoz a pazsuráért (románul *pajura* = sas): a kétfejű sasos pecséttel ellátott bizonyítványért, mely a naszódi határőrtisztek aláírásával ékes német nyelven tanúsította, hogy az illető község Ferdinánd császár iránti hűségében szükség esetén fiatalságát rendelkezésre bocsátja. A Naszódra özönlők több helyről magukkal hurcolták a helyi földbirtokosokat, református papokat és megyei tisztviselőket, miután időnként valóságos ostrommal foglaltak el egy-egy udvarházat. Szeptember végén már 527 falu tette le a hűségesküt, így aztán községenként 20 vadászpuskával számolva — Urban becslése szerint — csak lőfegyverrel 10 ezernél is többen álltak készen: Kővár vidéki román kisnemesek éppúgy, mint magyar volt jobbágyok, bár állítólag ezeket olykor igyekeztek kizárni a jóból. A román Máramarosban viszont Urban nem ért el sikert, nem utolsósorban azért, mert a román nemzetiségű kormánybiztos, Mihályi Gábor, ha kellett, némi elrettentő szigor árán ellensúlyozni tudta az

[56] Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, Präs. MK 1848: 5462.

ellenforradalmi propagandakísérleteket. A történelem különös játékának eredményeként viszont éppen a zsibói magyar parasztság hangadó töredéke mozgósította a környékbeli román falvakat, aztán együtt hurcolták el Naszódra a református lelkészt, aki a népművelés odaadó híveként a Wesselényi által alapított óvodát is vezette. A nagy „változás" ígérete kitermelte a maga „hőseit". Egy mindenben elöljáró atyafi „az utcán magát musikáltatván azt kiabálta, hogy ő második Jelasits", hiszen neki Urban Naszódtól Nagybányáig és Szilágysomlyóig fővezérséget adott, és „aki neki nem engedelmeskedik, el kell olvadni, mint harmatnak a nap előtt"[57] — és ezt ott néhány napig tanácsos is volt elhinni, legalább addig, amíg aztán hősünk is nem kezdett el félni, mert túl terhesnek ígérkezett a szomszéd falvak segítségre siető serege.

A román nemzeti mozgalom mindeddig visszaszorított, tettre kész szárnya együttműködött ugyan a katonai vezetéssel, de önálló erőként is próbálta alakítani a fejleményeket. Erdély északi részeiben erre nem sok esélye volt. Jellemző, hogy a naszódi kérvényt is osztrák-német (köztük egy magyar) tisztek öntötték formába. Az orláti kérvényt viszont főleg román tisztek, papok és tanítók állították össze, akik a nemzeti önrendelkezés igényére építették követeléseiket. A Kolozsvár—Szászrégen vonaltól délebbre a szociális forrongás nem is került egészen a közvetlen katonai irányítás alá. A román nemzeti és a társadalmi elégedetlenség súlypontja áttevődött Balázsfalvára. Az az Axente, aki — láttuk — már tavasszal a fegyveres felkelés lehetőségét latolgatta, Orlátról pár századmagával elindult Balázsfalvára, és ezrekkel ért oda, ahova most már mind a négy égtáj felől tódulni kezdtek a parasztok (éppen úgy, mint tavasszal, magyarok is), kik magukban, kik értelmiségi vezetőikkel. Iancu is előlépett az illegalitásból, és az érchegységi falvakból toborzott fegyveres sereg élén tűnt fel. Szeptember derekától Balázsfalva két hétig tartó paraszti táborozásnak és egy újabb nemzeti gyűlésnek lett a színhelye. A nép vezetői most már megpróbálták valóra váltani azt, amit hónapokkal azelőtt kilátásba helyeztek, ha követeléseiket nem teljesítik. A gyűlés nemcsak a „robot" (tehát gyakorlatilag a robothátralékok és a földhasználat fejében végzett munkák) eltörlését követelte, hanem az uniót érvénytelennek nyilvánította, és kimondta az osztrák alkotmány kiterjesztését Erdélyre. Román, szász és magyar tagokból álló ideiglenes kormányzatot követelt, és Erdély jövőjéről döntő országgyűlés összehívását. Az osztrák törvényhozás támogatását a román nemzeti egység érdekében is biztosítani akarták. „Az erdélyi román nép választott képviselői" Lauriannal az élen azzal a kéréssel fordultak a bécsi parlamenthez, hogy Ausztria lépjen fel keleten, biztosítsa a két román fejedelemség önrendelkezési jogát, hogy azok aztán

[57] Közép-Szolnok megyei szolgabírói kivizsgálási jegyzőkönyv. Zsibó, 1849. május 25. OL, 1848/49, Igazságügyminisztérium, Álladalmi ügyész, 2—116.

„ahhoz a hatalomhoz csatlakozzanak, amelyben megbíznak". Ausztria pedig legyen „szabad népek szabad szövetsége".[58] Nem tudjuk, hogy ezt a kérvényt el is juttatták-e Bécsbe, annyiban mindenesetre jelentős epizód a román nemzeti egységet célzó tervezgetések sorában, hogy erdélyiek — a fejedelemségbeliekkel együttműködve — ilyen nyilvánosan most először tettek együtt lépéseket a nemzeti egység érdekében, miközben — taktikai szempontoktól vezettetve — tagadták, hogy „pándák" eszméket táplálnak.

Az osztrák katonai vezetést nyilván aggasztotta az értelmiség nemzeti lelkesedése, mégis a tábornokok Balázsfalván — mint Laurian írta egyik levelében — „mindent megígértek": a követelések továbbítását az uralkodóhoz és a nép felfegyverzését.[59] Aggasztó lehetett a népi elégedetlenség elharapódzása is, hiszen mindaddig, amíg az uralkodó nevében nem jön parancs a támadásra, meg kellett előzni minden olyan konfliktust, ami állásfoglalásra kellett volna kényszerítse a katonaságot. És végül az óvatos nagyszebeni főhadiparancsnokságot nyugtalanította Urban erélyes fellépése, mert „joggal félni, hogy idő előtt provokálja" az ellenfelet.[60] A főhadiparancsnok a magyar kormányszervekkel nem fordult nyíltan szembe, a paraszti nyugtalanságot mérséklő szerepét akarta játszani, és játszotta is, ha csak a sorkatonaságot nem próbálták a magyar önvédelmi harc hívei megnyerni vagy lefegyverezni. Ilyenkor azonnal saját hatáskörének megsértésére hivatkozott, és az erdélyi magyar vezetéshez intézett leveleiben is sejtetni engedte a súlyos következményeket, ha „olyan segítséget kényszerítenek rá, amelyet később sem lesz képes elhárítani",[61] mármint a románokét. Október elején már valamiféle egyezségre is lépett velük. Hogy jobban kézben tarthassa az esetleges román felkelést, elismerte — nyilvánosan persze csak október 16-án — a Román Nemzeti Komitét, amelynek élére az „osztrák", illetve a császári orientációt kérlelhetetlenül képviselő Bărnuţiu került, de aztán tagjai közé léptek a kész helyzet elé állított Bariţ és Cipariu is, akik a korábbi időkben, nem is teljesen eredménytelenül, keresték a békés kibontakozás útjait. Azok pedig, akik Balázsfalváról, még az utolsó pillanatokban, mérsékeltebb nemzeti kívánalmakkal fordultak az országgyűléshez, beadványukban nem is merték magukat megnevezni, annyira féltek a radikális elemektől.

A szeptemberi balázsfalvi gyűlés szervezői a nemzet nevében fegyverbe szólították a népet, ahogy ezt magának a „Populus Romanus"-nak a nevében

[58] Közli: C. Bodea, Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834—1849. Bucureşti 1967. 337—340.

[59] A. T. Laurian levele G. Bariţnak. Nagyszeben, 1848. szeptember 22./október 2. Közli: C. Bodea, i. m. 340.

[60] Gedeon tábornok levele Urbanhoz. Nagyszeben, 1848. szeptember 19. Kriegsarchiv, Feldakten, Armee Corps Siebenbürgen (továbbiakban: ACS), 144. Fasz. 9/3.

[61] Puchner átirata az erdélyi Guberniumnak. Nagyszeben, 1848. október 9. OL, 1848/49, Vay Miklós iratai, 1389.

írt latin értesítvényükben közzé is tették. A szervezkedésben a magukénak vallott római hagyományokat elevenítették fel. Praefecturáknak nevezett körzetekre osztották Erdélyt, és ezek mindegyikében egy légiót kezdtek felállítani, élükön a prefekttel, és lefelé haladva a ranglétrán tribunokkal, centuriókkal, decuriókkal. De maguk az új katonai vezetők is olyan neveket vettek fel, mint Sever, Probu, Marţian. Ahol lehetett, a falvak népét rávették, hogy egy-egy obsitos vezénylete alatt kaszákkal, lándzsákkal gyakoroljon, méghozzá annak reményében, hogy Puchner majd ígéretéhez híven fegyverrel látja el őket, és katonatiszteket bocsát rendelkezésükre. De már ezelőtt egyre több helyen kezdték felállítani a lármafákat, szénát, szalmát hordtak össze a dombok, hegyek tetején, hogy majd tüzeikkel megadhassák a jelt a támadásra.

A magyar vezető körök Erdélyben mind nehezebben megoldható feladatok elé kerültek. Amikor a falvak megtagadták az engedelmességet, a megyei közigazgatási szervezet felmondta a szolgálatot, és inkább már csak a helyzetről szóló tudósításaival adott életjelet magáról. A „véres kitörés" fenyegetésében egyre többen érezhették úgy, hogy „hol nincsen ellenszegülés, ott az embert a roppant alázatosság ijeszti; azon minduntalan előhozott kifejezés" a felkelésre készülő parasztság részéről, „miképp »mi szót fogadunk, míg a dolog elválik«".[62]

Vay Miklós viszont az augusztus végi letartóztatási politika kudarcából okulva engedményekkel kísérletezett, elment Balázsfalvára, leállította a katonai összeírást, és biztosította a mintegy féltucatnyi, még tavasszal és nyáron lefogott román értelmiségi szabadon engedését. Az erdélyi magyar vezető körök a helyzet kulcsát a katonai vezetés magatartásában látták. Nem akartak a magyar katonai szervezkedés meggyorsításával válaszolni. Talán még nem hitték, vagy nem is akarták hinni, hogy a magyarországi alkotmányosságot, amelyet az uralkodó szentesített, fegyverrel akarják megsemmisíteni, nem merték hinni, hogy a katonai vezetés még Erdélyben is vállalni fogja a polgárháború kockázatát. Elsősorban ezért nem riasztották a magyar kormányt, noha Puchner magatartását már augusztus vége óta növekvő gyanakvással figyelték. Úgy látszott, hogy Vay még Puchnert is, akit egyébként le akart váltatni, mérsékelni tudja, persze inkább csak a helyzet bonyolultságának érzékeltetésével és rendkívüli politikusi tekintélyével. Hiszen a szeptemberi válság folyamán, amikor Batthyány olyan új kormányt állított össze, amelyet még talán az országgyűlés elfogadhatott, és az uralkodó is csak az ellenforradalmi szándékok nyílt felfedésével utasíthatott el, abba az erdélyi királyi biztost is bevette. Sőt, a végleg lemondó miniszterelnök ellenjegyzésével az uralkodó még kormányfővé is kinevezte Vayt. De ő inkább visszatért Erdélybe, talán még mindig bízva a magyar válság politikai

[62] Kemény István báró Alsó-Fehér megyei főispán jelentése a Guberniumnak. Nagyenyed, 1848. szeptember 30. OL, GP 1848: 11 302.

megoldásának lehetőségében. És konzervatív létére vállalta az — igaz, kényszerű — együttműködést minapi ellenfelének, Kossuth Lajosnak a forradalom önvédelmét következetesen előkészítő politikájával, ami Erdélyben is a magyar társadalom zöme számára az emberi méltóság megőrzése és a nemzeti, sőt fizikai megmaradás egyetlen esélyeként kezdett kirajzolódni.

A forradalom erdélyi önvédelmének megszervezésében azonban Vay nem egy esetben tehetetlennek bizonyult, és ez először a magyar liberálisok erdélyi politikájának nehézkességével, aztán pedig a magyar állami vezetés kapkodásával is társult. A Teleki József elnöksége alatt ülésező unióbizottság július második felében kezdte összeállítani a törvényjavaslatokat, és az országgyűlés csak szeptember közepe felé vette őket napirendre, hogy folytassa a kolozsvári diéta munkáját, s a sajátos erdélyi viszonyokat összhangba hozza a magyarországi viszonyokkal. Az unióbizottság 20 törvényjavaslatából nyolcat aztán el is fogadtak. Eltörölték a guberniumot, szabályozták az igazságszolgáltatást, megszüntették a határőrséget. A társadalmi és nemzeti kérdésben hozott legfontosabb törvényjavaslatok azonban vagy az országgyűlés elé sem kerültek, vagy ha igen, akkor hamar folytatták útjukat a szakbizottságokba. Csakhogy a rendkívüli körülmények között ez a törvényhozó munka, bármennyire körültekintésre volt is szükség, lassúnak bizonyult. Az unióbizottság például hamar hozzáfogott a kolozsvári jobbágyfelszabadító törvény pontosításához. Erre égetően szükség volt, mert az erdélyi gubernium ügyeit irányító Mikó Imre többször, még szeptember legelején is a kérdés jelentőségét felismerő államférfi erélyével sürgette az igazságügy-minisztert, Deák Ferencet, hogy a kolozsvári törvény előírásainak megfelelően azonnal nevezze ki azokat a bizottságokat, melyek az egyes falvakban „az erdélyi törvények és magánjog elvei szerént summáson" eldöntik,[63] hogy a földesúr és a felszabadult parasztság mely földekre tarthat igényt. Viszont az igazságügy-miniszter is joggal hivatkozott az unióbizottság törvényjavaslatának hiányára. Ez, amikor később megszületett, már csak a jóakarat tanúbizonyságaként szögezhette le, hogy a felszabadított jobbágy és zsellér kezébe került a használatában tartott föld, ha csak a földesúr nem bizonyítja annak allodiális jellegét.

A rendkívül fenyegető helyzet a román nemzeti kérdés rendezésére is pozitív ösztönzést adott. Wesselényi még augusztus végén törvényjavaslatot tett a felsőházban a román nyelvhasználati jogok biztosítására. A két nemzet szövetségének követelményét hangoztatva követeltek nyelvi jogokat a magyarországi román képviselők is. A románok körében csalódást szült, hogy az országgyűlés az unióbizottság munkálatainak elkészültéig nem akarta a kérdést tárgyalni, bár azok nélkül nem is lett volna tanácsos. Nyugodtabb időkben az erdélyi kibontakozás felé mutathatott volna az, ahogy akkortájt

[63] Uo. 1848: 10272.

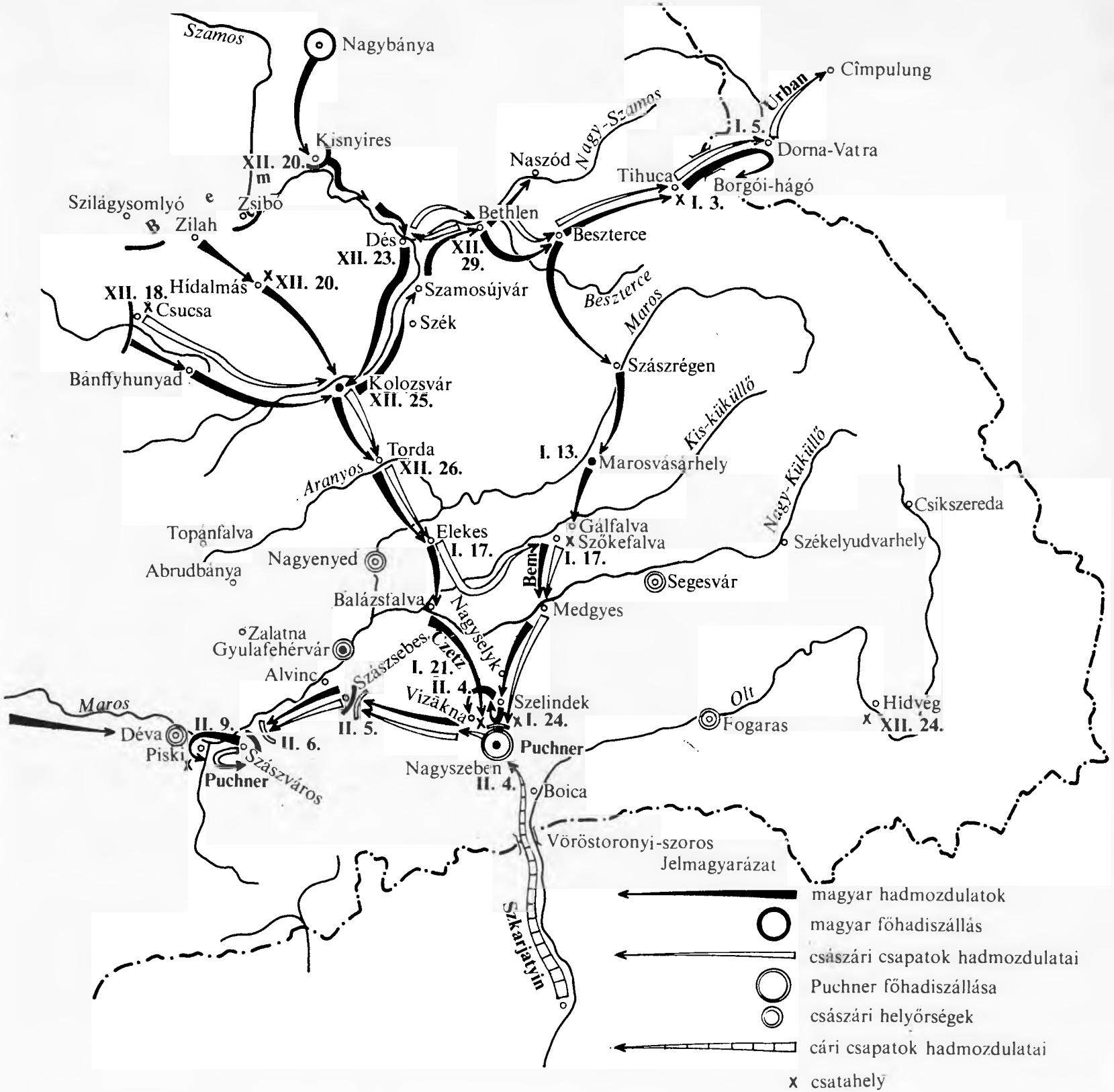

51. térkép. Az erdélyi hadműveletek 1848. december 18-tól 1849. február 9-ig

Kossuth megismételte a két nép együttműködésének követelményét: „A magyarnak az oláhhal, s az oláhnak a magyarral testvéries egyesülésében van mind egyiknek boldog jövője, nem pedig, ha az egyik elhagyja magát ámíttatni a másiknak elnyomására, mert akkor olly fegyverhez nyúl, mellyel magát is sújtja."[64] Nemsokára annál több reményre jogosított az, hogy az unióbizottság román póttagjai is a megalázó várakozás után végül Szemere, illetve Kemény Dénes közbenjárására aktívan részt vehettek az üléseken, és az erdélyi magyar liberálisokkal való közös munka és vita eredményeképpen szeptember végén napok alatt olyan törvényjavaslatot öntöttek formába, amely nemcsak a román—magyar viszonyban, hanem talán a magyarországi nem magyar népek jogi helyzetének a szabályozásában is új szakaszt nyithatott volna. A törvényjavaslat elismerte a románság kollektív jogi személyiségét. 16 paragrafusa arra az elvre épült, hogy „a románok nemzetisége és nyelve elismertetik". Nemcsak az iskoláztatásban és az egyházban biztosította a román nyelvhasználatot, hanem lehetővé tette a megyei és városi közélet fórumain is, „ahol a románok is feles számmal vesznek részt". Kilátásba helyezte az anyanyelvhasználatot a nemzetőrségben, és leszögezte, hogy a közigazgatásban „igazságos arány" szerint kell románokat alkalmazni, végül pedig, hogy „mindazon jogokban s kedvezményekben, melyeket a hon más nemzetei bírnak, vagy azután törvényhozási úton nyerendenek, a románok is részesítendők".[65]

A törvényjavaslat az országgyűlés elnökénél ugyan nem jutott tovább, mert annyira elfoglalt mindenkit az önvédelmi harc szervezése, mégis ezek a románokat érintő pesti fejlemények Erdélyben néhány román vezetőnél kedvező visszhangra találtak — nyilván elégtétellel töltötte el őket —, bizakodóbbá tették a légkört, de anélkül, hogy a katonai vezetéssel való együttműködés esélyeit gyengítették volna. „A császártól mindent megkapunk, ami minket megillet. De tudd meg, a magyarok is a pesti országgyűlésen mindent megadtak, a nemzetiséget valamennyi formájában"[66] — írta október elején egyik levelében Bălăşescu, alighogy a Pestről érkezett Cipariuval megbeszélhette a történteket. Az utóbbi ezután — ki tudja, milyen céllal — Nagyszebenből hazatérve Balázsfalvára, az erősebbnek látszó félhez igazodva kitűzte a fekete-sárga zászlót. Úgy tűnik, a román vezetők azt hitték, Magyarország önállóságát erő felmutatásával, megfélemlítéssel és Jellačić katonai felvonulásával sikerül annyira korlátozni, hogy a magyar nemzeti

[64] Kossuth felszólalása a képviselőház augusztus 26.-i ülésén. Közli: Kossuth Lajos összes munkái XII (S. a. r. Sinkovics I. Bp. 1957). 804.

[65] Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés (Szerk. és bev. Beér J. és Csizmadia A.) Bp. 1954. 583—585.

[66] Nicolae Bălăşescu levele G. Barițnak. Nagyszeben, 1848. szeptember 24./okt. 6. Bucureşti, Biblioteca Academiei, Ms. 993, 60.

erők elfogadják az összmonarchia alkotmányosságát. És aztán — mint a brassói sajtó fejtegette — ebben az oly sokat emlegetett, de közelebbről meg nem határozott keretben a különböző nemzeti törekvések közötti egyensúly biztosításának óhatatlanul jelentkező követelménye folytán a románoknak is jelentős szerep jut. Az illúziók vonzásában nem mérték fel a császári katonai vezetéssel való szövetkezés kockázatát. De politikájukon már egyre kevéssé változtathattak volna. A mozgósított tömegeken nehezen tudtak volna úrrá lenni, amikor a katonai vezetés hagyta, hogy újra feléledjen a parasztság jó császár illúziója, és Urban már játszotta is a „galíciai drámát", miközben éppen ennek elkerülésétől óvta a megyei tisztségeket.[67]

A szász vezető körök döntéseit nem ilyen társadalmi természetű feszültségek határozták meg. Ők elsősorban a birodalmi erőviszonyokat mérlegelték. Szeptember első felében, amikor úgy látták, hogy a magyar országgyűlés többsége nem hajlandó lemondani az önálló magyar hadügyről, pénzügyről olyan mértékben, mint az osztrák vezető körök követelték, és a magyar vezetés katonai ellenállásra készül, a szász képviselők egymás után lemondtak képviselőségükről, s a brassói Elias Roth kivételével mind hazatértek. Az óvatosabbak személyes ügyeikre hivatkoztak, a hangadók pedig lépésüket azzal indokolták, hogy a magyar országgyűlés lelépett a törvényesség alapjáról, és nem ismeri el a szászok nemzetiségét. Súlyos sérelemnek tekintették az unióbizottságnak azt a törvényjavaslatát, amely elrendelte, hogy a szász (és székely) törvényhatóságok élén álló főtisztet éppen úgy a minisztérium nevezze ki, mint a főispánokat. Nem tekintették kielégítő engedménynek a comes-választás biztosítását, törvényhatóságaik és az univerzitás fenntartását. A nyelvhasználat kérdésének tárgyalására sem jutott idő, de az unióbizottságnak az a javaslata sem fordíthatta volna meg az események menetét, mely biztosítani akarta — Szászváros kivételével — a szász törvényhatóságokban a német nyelv használatát. Pedig időközben — éppen az országgyűlési választások során — az is kiderült, hogy a törvényhatósági élet liberalizálása nem fenyegeti alapjaiban a szászok német nemzeti fejlődését hordozó rétegek létét.

Stephan Ludwig Roth október elejéről visszatekintve már csak két választási lehetőséget látott: „1. A magyarok mellé állunk, így a románok és az összmonarchia ellen leszünk. 2. A románok mellé állunk, így a magyarok ellen leszünk az összmonarchiáért. A magyarok és a románok véletlen dolgok. A fontos az összmonarchia elve, mert ez az eszme Ausztria proklamált alkotmányának biztosítéka." Alkotmányosság, német nemzeti érzés, császárhűség — ezek az irányadó értékszempontok, és Roth választását még arra az esetre is helyesnek tartotta, ha a magyar vezető körök „valamennyi

[67] OL, GP, 1848: 10997.

feltételünket elfogadták volna", de mivel „ez nem így van, a döntés még könnyebb".[68]

Az ellenforradalommal való szövetkezésben a szász és a román ellentétek háttérbe szorultak. A szász politikában a májusi törekvések folytatásaként két irányzat kezdett kirajzolódni. Az egyik Erdélyt négy nemzet, négy területi autonómia föderációjává szerette volna átalakítani, amelynek tartományi kormányzatában a négy nemzetet egyenlő arányban képviselik, és az országgyűlésen három hivatalos nyelven lehet szólni. Ezt a programot hirdette meg — a sajtóban is — a nagyszebeni törvényhatósági gyűlés október elején. Viszont a bécsi szász küldöttek az ellenforradalomnak a germanizációt és erős centralizációt hirdető irányzatához akartak csatlakozni. Ez az irányzat olyan szász területi autonómiára jelentette be az igényt, amely már Erdélyből is kiszakítva az összmonarchia szerves része, és kizárólag a bécsi birodalmi minisztérium fennhatósága alá tartozik.

A Szászföld az ellenforradalom katonai támadásának bázisa lett. Október elején Puchner haderejét a szász városok köré csoportosította; már csak azért is, mert állítólag tartott attól, hogy itt a román lakosság kellő erő nélkül nem fordítható szembe a magyar kormánnyal, de főleg azért, hogy a béke és a rend nevében innen indulhasson a polgárháború örvényébe sodródott és taszított Erdély „megmentésére", valójában: meghódítására. (Méghozzá Bedeusnak, a katonaság ellátását szervező tartományi főbiztosnak a tanácsára és a segédkezésével, aki pedig, mint láttuk, tavasszal — szintén politikai megfontolásból — Erdély és Magyarország uniója mellett nyilatkozott a sajtóban is.)

A sorkatonaság távozása a megyékből csak forróbbá tette a hangulatot. A tragikus helyzet következménye is volt, hogy az erdélyi magyar vezetés a Mikó- és Vay-féle „amnesztia"-, illetve engedékeny politika csődje után magyar önkéntesek és nemzetőrök bevetésével próbálta megtörni a paraszti közösségek ellenállását, s a felkelést előkészítő néhány elfogott román szervezkedő statáriális kivégzésével próbálta megfékezni az elégedetlenséget. A császári katonai vezetés bázisát akarta gyengíteni, de a fellázított parasztságot élő pajzsként maga elé tartó fő ellenség ellen még nem akart nyíltan fellépni, amíg az nem támadott nyíltan. Az ellenforradalommal együttműködő román és szász nemzeti törekvések az alkotmányosság megsemmisítését és a magyar nemzeti fejlődés megbéklyózását célzó reakciós erők eszközeiként jelentkeztek a haladó magyar közvélemény szemében. A nemzethalál, a zsarnokság felülkerekedésének látomását csak az önvédelemre készülődés igyekezete oszlathatta, s a harchoz erőt adott az a hit, hogy a magyar alkotmányosságért folytatott küzdelem az európai nemzeti szabadságmozgalmak vonulatába tartozik. „Összes szózatunk rázza fel a világ lelkét, s ha meg kell halni nemzetünknek, mit nincs okunk hinni, haljunk meg

[68] Roth levele Johann Göttnek. Muzsna, 1848. október 14. St. L. Roth, i. m. 115—116.

dicsőségesen mint az európai szabadság bajnokai" — írta szeptember közepén a kolozsvári magyar radikális lap.[69]

A haladó magyar közvélemény a Székelyföld mozgósításától várta a kedvező fordulatot. Az országgyűlés még szeptember közepén eltörölte a határőrséget, hogy elvágja a székely határőrezredek tisztikarát és a főhadiparancsnokságot összekötő szálakat. S Kossuth kezdeményezésére kilenc kormánybiztost küldött ki a törvény végrehajtására és önkéntesek toborzására. Közülük a leghevesebb vérmérsékletű, Berzenczey László marosszéki képviselő, nem törődve a helyi magyar vezető körök rosszallásával és várható ellenkezésével, október 16-ra általános székely nemzeti gyűlést hívott össze Agyagfalvára, a székelyek ősi gyülekezőhelyére. A néptömegeket a politikai gondolkodás immár archaikusnak minősíthető elemeivel mozgósította, de nagyon is korszerűnek minősíthető össznemzeti és forradalmi célok érdekében. „A székely nemzet régi szabadságának visszaszerzésére" szólította gyülekezésre a székelyföldi magyarságot, fejvesztés és birtokdúlás terhe mellett minden hadköteles férfit. Meg is jöttek, mintegy 60 ezren, ahogy azt a nagyszebeni osztrák tisztek már előre kiszámították. Nemest, volt határőrt és jobbágyot egyaránt idehozott a közösségi kényszer ereje, sorsa jobbra fordításának szándéka. Olyan harcias elszántsággal jelentek meg, mintha úgy érezték volna, hogy ismét a fegyverforgatás nyitja meg a társadalmi emelkedés útjait. S a különböző társadalmi rétegek és csoportok törekvései már csak azért is egyesültek, nehogy egyik a másik rovására érvényesüljön, és nehogy az ellenforradalom meghiúsítsa érvényesülésük lehetőségét. Balázsfalva után Agyagfalva lett az oly tragikus módon egymással szembeforduló nemzeti mozgalmak vezető erőit rendkívüli öntudattal és magabiztossággal eltöltő népi-nemzeti demonstráció színhelye. Az agyagfalvi gyűlés tribünjén magyar zászlót lengetett a szél, s a társadalmi egyenlőség és a magyar önvédelmi harc vállalásának szimbólumaként Kossuth-kalapot tűztek a zászlórúdra. A lelkesültség rövid időre talán a gyűlést kezdetben ellenző, de aztán az elnökséget elvállaló Mikó Imre aggodalmait is eloszlathatta: „harcunk szent és igaz — szabadságért harcolunk" — írta a magyar országgyűlésnek.[70] A gyűlés felesküdött az alkotmányos királyságra, s a forradalmi harc hívei könnyen elfogadtatták, hogy a székely nemzet mondjon köszönetet „Kossuth Lajosnak az alkotmányos magyar szabadság nagy első bajnokának, valamint a bécsi aulának" — mármint a bécsi egyetem aulájáról elnevezett fegyveres diákságnak és értelmiségnek mint a bécsi forradalom főerejének —, „mely

[69] Dózsa D., Hazafiak! (Ellenőr, 1848. szeptember 14. 74. sz.)

[70] OL, 1848/49, Országos Honvédelmi Bizottmány (továbbiakban: OHB), Kossuth Polizei Akten, 331.

nemcsak az osztrák nép kivívott szabadságát, hanem Magyarországnak ... alkotmányát is a bécsi camarilla ármányával ... szemben oltalmazta".[71]

A bécsi forradalom híre még Erdélyben is mérsékelte a hatalomátvételre készülő császári katonák harci kedvét. Dévát például, melyet csupán néhány száz nemzetőr és honvéd védhetett, már október 13-án el akarta foglalni a hátszegi határőrség több ezer román népfelkelő kíséretében, hiszen a Maros menti kisváros Erdély és a Bánság, illetve a nagyszebeni és a temesvári főhadiparancsnokság, az ellenforradalom eme két támaszpontja közötti útvonal stratégiailag is fontos állomása volt. De amint megérkezett a bécsi forradalom híre, rögtön visszavonultak, hogy újabb erőket gyűjtve megint próbálkozzanak. Riebel őrnagy határőreit szerteküldte, „hogy minden román polgárt és nemest is a háborgás zászlója alá lépni erőltessenek, a vonakodókat a halálig minden nemű rongálással s házaik feldúlásával fenyegetvén".[72]

A nagy kérdés most már az volt, hogy miként és mikor vessék be a székelység erejét. Mikó és a kormánybiztosok többsége azt akarta, hogy a székelyek többsége térjen haza, és otthonában készüljön a harcra. Berzenczey viszont rögtön fegyveres fellépést akart. Ezt egy ideig a többség ellenezte. Amikor azonban felolvasták Latour osztrák hadügyminiszter október 3-án kelt titkos támadási parancsát Puchnerhez, és különböző értesülések jöttek a megyei magyarság bántalmaztatásáról, s végül arra az álhírre, hogy Urban bevonult Marosvásárhelyre, a tömeg döntött: a gyűlés egész népe támadjon. De még el sem indulhattak, amikor Puchner október 18-án bejelentette, hogy a császár nevében ideiglenesen átveszi a főhatalmat. Az ellenforradalom Erdélyt katonai kormányzat alá vetette.

Az erdélyi magyar vezetés nem merte és nem is akarta vállalni, és most már joggal el is háríthatta a polgárháború kirobbantásának ódiumát. „Mi tiszteljük nemzetiségtöket, nyelvetöket és vallástokat" — ennek leszögezésével fordult a gyűlés egyik kiáltványa „a szász és román testvérekhez", hogy együtt védjék meg a fennálló alkotmányos kereteket.[73]

De a román vezetők csak jó szóval viszonozták a jó szót és fenyegetéssel a fenyegetést. S hogy Kossuth október 10-i — a székelységet „a hazaárulók" ellen tömeges felkelésre szólító — kiáltványára is válaszoljanak, kiadták a jelszót: „kiirtása azon ellenségnek, ki árthat". Most már csak arról lehetett szó, hogy ki hogyan vívja a harcot, mennyire marad hű saját értékeszményeihez s a harc „játékszabályaihoz". Hogy ugyancsak a román vezetők említett

[71] Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés jegyzőkönyve. Közli: Okmánytár az 1848—49-i erdélyi eseményekhez (Szerk. Kővári L. Kolozsvár 1861). 98.

[72] Kun Gotthárd, Hunyad megyei főispán az Országos Honvédelmi Bizottmánynak. Kőrösbánya, 1848. október 17. OL, OHB, 1848: 1569.

[73] Közli: Erdély szabadságharca. 1848—49 a hivatalos iratok, levelek és hírlapok tükrében (Összegyűjtötte és s. a. r. Bözödi Gy. Kolozsvár 1945). 52.

kiáltványából idézzünk: „ha politikai jog és szabadság iránti eszméink nem egyek, úgy legalább az emberiség elvét kölcsönösen ismerjük el".[74] De erre kegyetlenül rácáfolt 1848 ősze. Puchner, miután — megdöbbentő módon — erősen túlbecsülte a magyar kormány erdélyi erőit, általános népfelkeléssel akarta biztosítani saját erőfölényét. 195 ezer román népfelkelő mozgósítását várta az erdélyi román nemzeti értelmiségtől, és közreműködését a nem túl népszerű sorozásban. Ennek, azaz a népfelkelés és a katonai vezetés együttműködésének biztosítására románokból és szászokból — elnevezésével éppen ellentétes célokat szolgáló — ún. Békéltetési Bizottmányt hozott létre, hogy félreértés ne essék: élén egyik tábornokával.

Kezdetben a két román egyház közreműködése nélkül folyt a szervezkedés, sőt, annak ellenére, hogy jó néhány pap is részt vett benne, sok helyt erős papellenes légkörben. Puchner október 18-i kiáltványa után a két püspöknek is állást kellett foglalnia. Lemény kitartott a magyar kormány mellett, a főhadiparancsnok ezért teljesen törvénytelenül mást állított a helyére, és néhány, szintén a magyar kormánnyal szembefordulni nem akaró balázsfalvi kanonokot is börtönbe záratott. Viszont a már régóta kiváró politikát folytató Şaguna ortodox püspök, aki ezekben a napokban tért vissza Pestről (és akit hiába kértek a magyar államférfiak, hogy békéltető körlevelet tegyen közzé), Puchner fenyegetésére híveit a császári parancs követésére szólította. Ilyen áron aztán sokan érezhették, hogy valóra válhat a költő, Andrei Mureşan látomása: „Papok, kereszttel az élen! mert szent a sereg, / Szabadság a jelszava és a célja szent, / Inkább harcban essünk el, dicsőségben, / Semhogy ismét rabszolgák legyünk ősi földünkön."

A császári katonaság első feladatként a magyar nemzetőrségek lefegyverzését tűzte ki. Míg Dél-Erdélyben a Bánsággal való összeköttetés stratégiai fontossága miatt Puchner főleg a sorkatonaságot vetette be, a Nagyszeben—Arad vonaltól északra Kolozsvárig a román népfelkelő-alakulatokra bízta a feladatot. Alighanem joggal feltételezhetjük, hogy ebben a szereposztásban stratégiai szempontok mellett politikai megfontolások is közrejátszottak. A katonai vezetésnek talán még az is célja lehetett, hogy a kisebb-nagyobb konfliktusokkal áthidalhatatlanná tegye az erdélyi népek és nemzetiségek ellentéteit, aztán a polgárháború megszüntetésének szükségességére hivatkozva eljátszhassa a pacifikátor hálásabbnak ígérkező szerepét. Miért kellett például Gyulafehérvár magyar lakosságának mintegy másfél száz főnyi nemzetőrsége ellen a környék román parasztságát mozgósítani, amikor a városka Erdély egyetlen modern, ágyúkkal jól felszerelt erődítményének a tövében feküdt? Vajon nem azért, hogy az első fegyveres összetűzés, majd egy hosszú éjszaka után, amikor a városra ásító ágyúk mellett égő kanócokat véltek látni a városiak, a katonaság közvetítsen a románok és a császár

[74] Közli: Kővári L., Okmánytár. 102.

hűségére kényszerítendő magyarok között. Nagyszeben szomszédságában, Kisenyeden két napig ostromoltak a román parasztok egy nagyobb udvarházat, ahova mintegy száz nemes menekült a családjával együtt, s a katonaság itt még közvetíteni sem próbált. A katonai vezetés a román népfelkelésre bízta Zalatna város és az Alsó-Fehér megyei hegyaljai falvak magyar nemzetőrségeinek lefegyverzését, amikor köztudomásúlag itt már korábban igen elmérgesedtek az ellentétek. Aztán parasztházak és kastélyok, falvak és városok borultak lángba a megtorlás és a bosszúállás törvényszerűségei szerint.

A habsburgiánus népfelkelésben a parasztmozgalmak valamennyi mozgatórúgója működésbe lépett. A paraszti tömegek olyan szenvedéllyel léptek fel, mintha mindazt meg akarták volna semmisíteni, ami megbontja a paraszti élettevékenység ideálisnak vélt egyensúlyát, és akadálya lehetett egy olyan elveszett boldogság visszanyerésének, amiről prédikációk, imádságok szóltak, vagy csak azt akarták megsemmisíteni, ami a létfenntartás korlátait jelentette. Ezért is borult lángba Zalatna városa kincstári olvasztókohójával együtt, ami az aranybeváltás kényszerével a termelés egészét szabályozta. Ezért hangzott el annyiszor, hogy öljétek a kéknadrágosokat, és ezért nem nézték jó szemmel a bocskoros parasztok maguk között a csizmásokat. Ezért tették tönkre Wesselényi Miklós korszerű mezőgazdasági létesítményeit, törték össze cséplőgépét. És végül ezért vállalkoztak a falvak az erdők és legelők (és olykor-olykor a szántóföldek) „visszafoglalására" vagy kisajátítására. A paraszti világképben a lojalitás legfontosabb eleme a császárhűség volt, de hatottak vallásos mozzanatok is. Nem véletlen, hogy a népfelkelés irányításával megbízott román Komité „az istentelen pogányok" ellen szólított harcra. S előfordult, hogy a román parasztok „román vallásra" keresztelték át magyar társaikat, akik aztán emiatt is, ha lehetett, kimaradtak a népfelkelésből.

De ha egy-egy falu népe a császár szavára sem mozdult, mint Kolozsvár környékén, ahol a megyei hatóságok a királyra és a magyar kormányra eskették fel a parasztokat, akkor a fenyegetés és álhírek terjesztése lett a mozgósítás eszköze. Olyan cédulákat küldöztek szét, amelyek örökös szolgasággal fenyegették azt, aki nem száll táborba, s az oroszok bosszújával azt, aki nem lázad fel a magyarok ellen. A düh és elszántság együtt hatott a félelem és a rettegés érzésével. A magyar nemzetőrségek lefegyverzése alkalmával, az alkudozások már-már fegyvernyugvást hozó utolsó pillanatában alighanem félelmében húzta meg valaki a ravaszt (természetesen mindkét fél a másikat vádolja), hogy aztán meginduljon az öldöklés. De gyakran a félelem vezette a tömegeket akkor is, amikor ellenségeiket ki akarták irtani, hogy ne legyen okuk bosszútól rettegni, hogy ne legyen senki, aki a székelyekkel visszaüthessen.

A székelyekkel valóban túl sokat fenyegetőztek. És a székelység mozgósítása sokat vesztett a forradalmi önvédelemhez méltó szándékokból és célkitűzésekből. Nem sok jót ígért, hogy az agyagfalvi tábort négy részre osztva négyfelé

indították. A tisztek közül jó néhány, hol céltalanul, hol azért, hogy lejárassák a forradalmi ellenállás ügyét, sok pedig a földesúri érdekek megvédésére, elrettentő példaként szabadon engedte a csapatait, amelyek a szándékosan rossz katonai vezetés és a fosztogatások miatt demoralizálódtak, és a császári sorkatonaság elől rögtön megfutottak. Így Alsó-Fehér megyében hiába csatároztak a magyar nemzetőri és önkéntes csapatok a népfelkelőkkel. Áldozat sok esett, néhány román faluban is nagy kárt tettek, de komolyabb katonai eredmény nélkül. A Maros völgyét ugyanis Marosvásárhelytől délnyugatra nem sikerült biztosítani, az időközben felvonuló sorkatonasággal szemben nem tudtak elég erőt felvonultatni.

Az Urban ellen induló seregek eleinte több eredményt értek el, hogy aztán maguk tegyék kétessé a sikert. A csíki székely csapatok égő gyertyával a kézben, zsoltárokat énekelve, keresztes hadjárat áhítatával vonultak keresztül Marosvásárhelyen, és miután Urban népfelkelőit egyszerűen elsöpörték, Szászrégent, a kis szász városkát felgyújtották és kifosztották, hogy aztán a fosztogatás közepette kitört verekedésben többen veszítsék életüket, mint a csatamezőn.

A székelyek 1848-ban kétszer okoztak meglepetést: először csúfos megfutásukkal, amikor Szászrégen kifosztása után Marosvásárhely előtt a császári sorkatonaság néhány ágyúlövéssel szétkergette táborukat, másodszor önfeláldozó hősiességükkel, amikor Háromszék népe az év végéig sikerrel képviselte a magyar nemzeti önvédelem ügyét. A kudarc és a siker fő tényezője alighanem az ágyú volt. Vay hiába próbálkozott egész nyáron, hogy ágyúkat rendeltessen Puchnerrel Kolozsvárra. Akkor még talán lehetett volna. Igaz, akkor nem volt rájuk égetően szükség, most viszont már mindenképpen késő volt, mint az is, hogy a kulcsfontosságú gyulafehérvári erődítményt is időben a hatalma alá vonja, ahogy azt a pesti magyar vezetés is már csak későn sürgette. Magyarországról pedig későn érkeztek az ígért ágyúk, és a Székelyföldre már nem is juthattak el. Háromszéken azonban a hányatott életű székely ezermesternek, Gábor Áronnak sikerült ágyúkat öntenie.

Puchner a saját szempontjából súlyos hibát követett el, amikor feltétel nélküli megadást követelt Háromszék népétől. A bizonytalanság csak megszilárdította a társadalom egységét, és valamennyi társadalmi réteg érdekeit a közös harcnak rendelte alá. Berde Mózes kormánybiztos mesteri módon teremtett egyensúlyt a különböző erők között. Háromszék népének magatartása már azért is egyedülálló, mert Csíkszék a határőrvidéki tisztikar császárhűsége miatt nem tudott ugyan támogatást nyújtani, de támadni sem támadott. Udvarhelyszéken viszont a behatoló sorkatonaság tisztjeinek olykor sikerült a parasztságot is szembefordítania a nemességgel. Háromszéken még az ősz elején csődöt mondott régi katonai vezetés is jól működött a radikálisok által irányított nép- és falugyűlések ellenőrzése alatt. Csak akkor szabotáltak az ezredesek, amikor már Brassó elfoglalásának a lehetősége is

felvetődött, mert attól féltek, hogy a város fosztogatásnak esik áldozatul. Puchner másik nagy tévedése az volt, hogy kezdetben viszonylag csekély erőkkel vélte Háromszéket meghódíthatni, s később már nem tudta helyrehozni a „hibát". Joggal panaszkodott, hogy Háromszék „a legdöntőbb pillanatban csapataim felét lekötötte".[75] Így Háromszék népének ellenállása a magyar szabadságharc sikereinek egyik döntő mozzanata lett, hiszen az erdélyi osztrák erők a létfontosságú Nagyváradot már nem fenyegethették komolyan. Még akkor sem, ha Háromszék kivételével a magyar csapatok a császári sorkatonasággal és a népfelkelő parasztseregekkel szemben nem tudtak komoly ellenállást kifejteni. A tisztikar harci szelleme jó volt, de a legfelső katonai vezetést demoralizálta a túlerő és a magyar sereg harci tapasztalatlansága. Az erdélyi magyar seregek főparancsnoka, Baldacci Manó a konzervatívokkal rokonszenvezett, s szíve szerint békíteni akart, amikor békéről már szó sem lehetett, hiszen még Vay is a leghatározottabban Puchner ellen lépett fel. Csak Kolozsvár előtt próbáltak ellenállni a császári túlerőnek. De Baldacci meglepő merészségével is inkább a halált kereste, mintsem katonai képzettségének megfelelő módon irányította a hadműveleteket. Igaz, két-háromszoros túlerő állt szemben 3 ezer katonájával, és Magyarországról kapott ágyúit sem volt ideje harckész állapotba helyezni. Harc nélkül kellett kiürítenie Kolozsvárt, amelynek lakossága meg volt győződve, hogy elárulták, és majdhogynem életét oltotta a királyi biztosnak. A magyar közvéleménynek, mely Erdélyt a múltján mérte, egyelőre tudomásul kellett vennie:

Megesett, — ha nem is, amit érdemeltél, —
Aminek szükségkép esni kellett, Erdély.

(Arany János: *Erdély*)

Erdély — Háromszék kivételével — osztrák katonai igazgatás alá került. De Puchnernek egy időre váratlanul veszélyes ellenfele akadt Mikó Imrében, aki nem ment Vayjal Magyarországra, hanem kénytelen-kelletlen vállalta az együttműködést az ellenforradalommal. Hiszen a hazai közvélemény nagy meglepetésére november 14-én az uralkodó éppen őt nevezte ki a gubernium élére, aki még a hónap elején a magyar vezetés gyors segítségét kérte. Mindezt abban a tudatban, hogy — mint Puchner kiáltványára adott nyomtatott válaszában is ország és világ tudomására hozta — „a politikai kérdések" Erdélyben „el nem dönthetők".[76] Mikó számára nem a polgárháború veszélyével való manőverezésről volt szó, hanem a polgárháború véres valóságának gyors elhárításáról. Helyzetéből következően azonban az

[75] Puchner jelentése Cordon bécsi hadügyminiszternek, Nagyszeben, 1849. február 27. Kriegsarchiv, Feldakten ACS 145. Fasz. 2/33.

[76] Közli: Kővári L., Okmánytár. 118.

ellenforradalomnak éppen a — Magyarország elleni hadjáratot irányító — Windischgrätz herceg vezette szárnyával kellett (volna) együttműködnie. Ez a koronatartományok korlátozott önállóságának megtartásával, a nagybirtokos arisztokráciára alapozva akarta biztosítani a birodalom egységét, az uralkodói abszolút hatalom érvényesítésével. Mikó nem is titkolta, hogy az erdélyi katonai hatalomátvételt törvénytelennek tartja. Le akarta fegyvereztetni a népfelkelést is. Puchnernek elég nehezen sikerült elérnie az újonnan kinevezett gubernium feloszlatását. Ezután az osztrák katonai vezetés már csak a szász és a román nemzeti mozgalom főerőivel együtt maradt a politikai élet porondján. Viszonyuk a katonai helyzet változásától függően alakult. Mihelyt alábbhagyott a veszélyeztetettség érzése, előtérbe kerültek az ellentétek.

A nagyszebeni Román Nemzeti Komité a románság életkereteinek alakításában egyelőre a régi gubernium helyére akart lépni. A román parasztok „román gubernium"-nak is nevezték, amikor ügyes-bajos dolgaikkal a nagyszebeni „román urakhoz" fordultak. S közben a román értelmiség óhatatlanul alárendelődött az osztrák katonai vezetésnek. A népfelkelő-alakulatok vezetői a tervszerű támadó katonai feladatok megoldásában nem tarthattak igényt az irányításra, saját érdekükben is engedelmeskedniük kellett a föléjük rendelt hivatásos tiszteknek. Bár a Komité ellentmondás nélkül kellett közvetítse Puchner utasításait, közben hozzáfogott a balázsfalvi követelésekben is megfogalmazott igényei valóra váltásához. Arra azonban nem vállalkoztak, hogy rögzítsék az úrbéri és majorsági földek elhatárolásának elvét, ezért a földesúr—paraszti ellentéteknek ebben a kérdésében a végleges döntést elhalasztották, amíg az igazságszolgáltatás működőképes lesz. Fő feladatuknak a közigazgatás kiépítését tartották, hiszen ez számukra nemcsak létkérdés volt, de egyben célkitűzéseik életképességének próbája, és annak is, miként sikerül megoldani a nemzeti kérdést, amelynek megoldatlansága miatt fegyvert fogtak. A régi megyei szervezet váza megmaradt. A megyék és vidékek élére Puchner állított adminisztrátorokat, a volt főispánokénál is nagyobb hatalommal, nyugalmazott, többségükben román származású katonatisztek személyében, alájuk pedig adlátusként egy vagy két értelmiségit: ügyvédet, papot nevezett ki. A többi tisztséget már választás útján próbálták betölteni.

Elvben az általános választójog érvényesítésének vágya vezette a román Komitét a megyei tisztújítások lebonyolításában, de mivel ezt a gyakorlatban nem lehetett megvalósítani, a falvak számára kötelezővé tették, hogy mintegy tucatnyi küldöttel képviseljék magukat, s a küldöttek papjuk vezetésével a megyei székhelyen szavaztak a megválasztásra kijelölt hivatalnokokra. A közigazgatás alapjául a faluközösségi érdekképviseleti szerveket próbálták kiépíteni. A faluszéket vagy a kommunitást is a nemzetiségi számarány figyelembevételével akarták betöltetni az adlátusok. A falusi elöljárók esküjében nemcsak a felsőbbség, a „nagyobbak" iránti hűséget kellett

megfogadni, hanem azt is, „hogy tisztségemben sem vallásra, sem nemzetre való tekintettel senkit sem fogok elnyomni, sem szóval, sem tettel".[77]

A rendkívüli körülmények közepette mindez csak átmeneti jellegű kísérletezés lehetett. A brassói román sajtó három lehetőséget látott a nemzeti igények érvényesítésére: vagy a lakosság nemzetiségi megoszlásának arányában töltik be a tisztségeket, vagy nemzetiségileg elkülönített közigazgatási szerveket hoznak létre, vagy a három nyelv hivatalos jellegének biztosításával egységes közigazgatási szervezetet építenek ki, és egységes lesz a választási rendszer is. A gyakorlatban inkább a nemzetiségi számarány elvét próbálták érvényesíteni. Régi követelése volt ez a román nemzeti mozgalomnak, de most Puchner megrovó figyelmeztetései miatt arra is kellett ügyelni, hogy a magyar közvélemény passzivitása ellenére magyarok is bekerüljenek a közigazgatási szervezetbe, amire azért is szükség volt, mert a régi tisztviselői karhoz tartozók szakértelmét sem lehetett még nélkülözni.

Az eszmény és gyakorlat összhangját különben is nagyon nehéz lett volna megvalósítani. Pedig Cipariu is, a tudós értelmiségi — mint a Komité tagja —, a feladatot abban látta, hogy „az összes nemzetiség számára példát" kell „adni a jogegyenlőségből". Csakhogy ez egyelőre kimerült a káderpolitikában. Vagyis, hogy Cipariut tovább kövessük, Küküllő megyében — ahol a román levelekben Carol Comandónak titulált, valójában Karl Commendo nyugalmazott hadnagy mint kapitány és adminisztrátor állt a közigazgatás élén —, 6 : 1 lévén a románok és a magyarok, valamint velük a szászok aránya, ezért a szolgabírókat felváltó 7 assessor közül egy „szász-magyart" kell kinevezni, egyébként „mindent románul tárgyaljanak és írjanak", s csak a főhadiparancsnoksággal levelezzenek németül.[78]

A tervezgetések közepette azonban a román értelmiségieknek tűrniük kellett, hogy az osztrák tisztek őket vonják felelősségre, és még fenyegessék is a polgárháborús pusztításokért.

BEM ERDÉLYI HADJÁRATA. A FORRADALMI KONSZOLIDÁCIÓ ÉS ELLENTMONDÁSAI

Az ellenforradalom erdélyi sikerei nyomán a magyar forradalom két tűz közé került. December közepén indult Puchner Nagyvárad irányába, de inkább a hathatós védekezés előkészítésének, mintsem döntő győzelmek szervezésének szándékával. Offenzívája azonban elakadt az újjászervezett magyar védelmi vonalon, és lehetővé tette a magyar ellentámadást. Annál is

[77] Documente istorice din anul 1848—9, Colecţiunea canonicului preposit Ştefan Moldovan. Transilvania, 1875. 14. sz. 162.

[78] T. Cipariu levele Ştefan Moldovannak. Balázsfalva, 1848. november 10/22. HL, Abszolutizmuskori iratok, Militär Distrikts-Commando: Grosswardein, 1849.

inkább, mert az önvédelmi harcot megszervező Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, Kossuth új fővezért állított az erdélyi seregek élére: Bem Józsefet. Az ötvenes éveiben járó, aggastyánnak tűnő, s ugyanakkor rendkívül energikus tábornok az 1831-es lengyel nemzeti felkelés harcaiban szerzett hírnevet: „Osztrolenka hőseként" ismerte őt az európai közvélemény. Mint emigráns, „a szabadság" hivatásos katonái közé tartozott, aki az európai nemzeti szabadságmozgalmak szolgálatával hazája függetlenségének ügyét akarta előmozdítani. Ezért vállalta októberben a forradalmi Bécs védelmének irányítását, és ezért jött Magyarországra is. Bem december 20-án indult támadásra 10 ezer főnyi s 16 ágyúval felszerelt seregével, s bár a jó katonának bizonyuló Czetz János november elején még úgy vélte, Erdély visszafoglalására legalább 50 ezer főnyi erő szükséges, a karácsonyt már a felszabadított Kolozsvárott ünnepelte a sereg. Szeptember vége óta, hogy Jellačićot megfutamították, ez volt az első magyar katonai győzelem. Igazi reménysugár, hiszen mire az erdélyi eseményeknek a híre Pestre érkezett, a magyar vezető körökben megérlelődött az elhatározás, hogy a kormányzat és az országgyűlés Debrecenbe teszi át székhelyét, és onnan szervezi az ország védelmét.

Kolozsvár elfoglalásával Bem kettévágta az osztrák csapatokat, s így azok létszámfölénye már korántsem volt olyan nyomasztó. Először Erdély északi részeit szabadította fel, a nálánál gyengébb Urbant űzte ki Bukovinába, aztán a Puchner vezette főerők ellen fordult. Kolozsvár felől dél felé irányuló támadást színlelt, miközben kelet felé, Marosvásárhelyre vonult, hogy innen mozgósítsa a Székelyföldet. Puchner, hogy ezt megelőzze, maga támadott, de január 17-én az első komoly csatában, Marosvásárhelytől nem messze, Szőkefalvánál alulmaradt. A magyar sereg akadály nélkül nyomulhatott előre egészen Nagyszebenig. Itt azonban megszakadt a diadalút. Bemnek súlyos veszteségekkel kellett Nagyszeben alól visszahúzódnia. Két hétig méregette egymást a két sereg. Bem 6-7 ezer főnyi seregéből a székelyeket hazaküldte, hogy újabb erősítésekkel térjenek vissza, s jelentős erőket Déva felé indított, hogy egyesüljenek a Magyarországról kért csapatokkal. Miközben így alig két és félezerre olvadt le a magyar főerő, Puchner legmagasabb beleegyezéssel a Havasalföldön tartózkodó orosz megszálló csapatok segítségéért folyamodott. Hogy a császári kormányzatot szégyen ne érje, az egyébként nagyon is vonakodó román Komitét kényszerítette erre. Így ennek nehány tagja december legvégén felhatalmazta — az eddig magyarbarátsággal vádolt — Şaguna püspököt és a magyarokról az 1840-es években oly pozitívan értekező tanárt, Gottfried Müllert arra, hogy a két nemzet nevében a cári sereg oltalmát kérjék. Mihelyst február első napjaiban a hétezer főre rúgó orosz segítség megkezdte bevonulását, Puchner túlerejével Vízaknánál súlyos csapást mért Bemre, aki maga előtt utat vágva Magyarország felé indult, s közben állandó csatákat vívott üldözőivel, szinte egészen Dévaig, ahol már várta a több ezer

főnyi magyarországi erősítés, és ezzel már 8 ezer főre nőtt az erdélyi magyar sereg. Bem újrakezdhette a harcot Erdélyért. Február 9-én a leggyilkosabb erdélyi csatát kellett megvívni Piskinél a folyóvá duzzadt patak hídjáért, amely többször is gazdát cserélt. Nem véletlen, hogy a legtöbb legenda és mendemonda ehhez a csatához fűződik: miként buzdította Bem újra és újra katonáit — „ha elvész a híd, elvész Erdély" —, miként vágott végig korbácsával az egyik ágyújához közeledő osztrák katonán, vagy miként veszett oda minden második, harmadik ember a főleg kolozsvári diákokból álló 11-ik honvédzászlóalj egységeiből, miként tűzték ki az osztrákok szerint a magyarok, a magyarok szerint az osztrákok cselből a fehér zászlót, hogy az anarchikus kavargást Bem ágyúinak kartácstüze, majd a Kossuth-huszárok rohama seperje el. S miközben ide-oda pártolt a hadiszerencse, az osztrákoknak elfogyott a lőszere. Vissza kellett húzódniuk a csatatérről. De Bem nem követte őket Nagyszeben felé, hanem meglepetésszerű bravúrral átsiklott Gyulafehérvár erődítménye és az osztrák fősereg között. Célja megint a Székelyfölddel való kapcsolat biztosítása volt. Reményei valóra is váltak.

Igaz, a háromszéki ellenállásnak még 1848 decemberének végén vége szakadt. Kolozsvár felszabadításának híre túl későn érkezett meg a Székelyföldre. A kedvezőtlen erőviszonyok miatt a háromszéki ellenállás vezetői fegyverszünetet kellett kössenek a császári katonai vezetéssel. De a szék vezetői és az ezredesek hiába tették le az esküt a császárra. Bem győzelmeinek hatására a nép a radikálisokat követte, akik a világszabadság bajnokát köszöntötték a lengyel tábornokban, s a forradalmi propaganda hatására a szék népe is osztozni kezdett a világszabadságért vívott harc mámorában. Az ezredesek félreálltak. A káplárok és a hadnagyok, akik eddig is az ellenállás lelke voltak, most vezérei lettek az újra fellobbanó küzdelmeknek. Február elején Gál Sándor hadnagy már két és félezer főnyi orosz sereggel vette fel a harcot, amit meg is nyerhetett volna, ha ellentámadásában energikusabb. A Nagyszeben alól hazaküldött székely csapatok viszont annyi erősítést kaptak, hogy elfoglalták Medgyest, és itt várták Bemet, akinek közben a Bukovinából betörő Urbant kellett kivernie, hogy azután felvehesse a harcot Puchnerrel. Az osztrák generálisnak Medgyesnél sikerült ugyan legyőznie Bemet, de sikerét nem tudta kihasználni. Vezérkari főnöke a legkedvezőbb lehetőséggel számolt, amikor azt hitte, hogy a Segesvárra visszavonuló Bemet nemcsak a Székelyföldtől lehet elvágni, hanem be is lehet keríteni. Ehhez rövid időre nyitva kellett hagyni a Medgyes—Nagyszeben utat, és gyorsabban kellett volna Bem háta mögé kerülni. Puchner olyan hibát követett el, mint az, aki a sakkban védtelenül hagyja a királyt. Bem észrevette a cselt, s a szabadságharc egyik legnagyobb bravúrját hajtotta végre: faképnél hagyva üldözőit, március 11-én gyorsan elfoglalta Nagyszebent. Napok alatt kiszorította az oroszokat, majd kiűzte Puchnert is. Miklós cár első dühében 50 ezres sereget akart

Erdélybe küldeni, amíg az udvari „békepárt" le nem csillapította.[79] Március közepére nem maradt támadóképes császári sereg Erdélyben, csak Gyulafehérvár és Déva vára volt még osztrák kézen, Bem pedig a Bánságba vonult, ahonnan egy hónap múlva kiverte a Havasalföldről betörő, újjászervezett osztrák erőket.

Bemet nem véletlenül tartották Kossuth legszerencsésebb választottjának. Egyesek viszont mindent kockáztató szerencselovagot láttak benne. Valójában sohasem kockáztatta seregének egészét, s mindig számolt a kiút lehetőségével arra az esetre, ha alulmarad. Elmarasztalásként szokták emlegetni, hogy csak a kis létszámú erők vezetésére volt alkalmas. Tény, hogy ő maga is a 4 ezer főnyi sereget tartotta ideálisnak. De úgy tűnik, hogy az adott élelmezési-ellátási lehetőségek mellett nem is lehetett volna megoldani nagy haderő huzamosabb ideig való összevonását, és maguk az osztrákok sem szívesen koncentrálták erőiket. Puchner és Bem mégis a hadviselés két stílusát képviselte. Mészáros Lázár magyar hadügyminiszter, maga is a császári-királyi katonai iskola neveltje, némi rácsodálkozással vette tudomásul, hogy „Bem hadmunkálatai alapja az ellenség volt, nem pedig a helységre alapított mozdulat".[80] Így Bem, vallva és gyakorolva a napóleoni iskolának azt az elvét, „hogy az ellenséget lábbal kell megverni", ide-oda cikázott, miközben Puchner makacsul ragaszkodott a két nagy szász városhoz mint hadműveleti bázisához.

Bem fellépését sokan előre nem sejthető véletlennek tartották. De ahhoz, hogy ilyen sikereket arathasson, megfelelő erőkre is talált, igaz, alkalmazkodnia is kellett, amikor felismerte, hogy katonái huzamos szívós védekezésre nem nagyon alkalmasak, annál inkább a támadó hadműveletre. Olyan forradalmi hadsereggé kovácsolta csapatait, melyben az érdem lett az előrelépés egyetlen kritériuma. A volt hivatásos tisztek és a némi katonai múlttal és műveltséggel rendelkező arisztokraták gyorsan emelkedtek ezredesi rangba. Nem volt nevesebb nemesi család, amelynek egy-két tagja ne küzdött volna Bem seregében, de — miközben sokan rosszallották, hogy szívesen vette magát körül az arisztokratákkal — helyettesévé a szamosújvári polgári sarjat, Czetz Jánost nevezte ki. Egyik hadsegéde pedig éppen a forradalom költője volt, Petőfi Sándor, aki verseiben örökítette meg az erdélyi felszabadító hadjárat nagy epizódjait, névtelen hőseit s a szabadságharcos vezért:

Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!
Bosszúálló fénnyel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga.

[79] Ferrière le Voyer pétervári francia követ jelentése. Pétervár, 1849. március 28. Paris, Archives des Affaires Étrangères, Correspondance Politique, Russie, 203. 28.

[80] MÉSZÁROS L., Emlékiratai I. Bp. 1967. 113.

Ott megy ő, az ősz vezér; szakálla
Mint egy fehér zászló lengedez;
A kivívott diadal utáni
Békeségnek a jelképe ez.

(Petőfi Sándor: *Az erdélyi hadsereg*)

Közben Erdély sorsáról mintegy másfél hónapnyi időszakban kétszer is döntöttek: Olmützben és Debrecenben. Március elején a birodalmi kormány, abban a hitben is, hogy sikerült döntő csapást mérni a magyar önvédelmi harcra, feloszlatta a birodalmi parlamentet, félredobta annak a népszuverenitás elvének jegyében készített alkotmánytervezetét, és helyette az uralkodó nevében az egész birodalomra érvényes oktrojált alkotmány bevezetését helyezte kilátásba. Ebben éppen a birodalmi egység érdekében ismét önálló koronatartománnyá tette Erdélyt. A „nemzetiségek egyenjogúsága" volt az új alkotmányban a vezérszólam, de csak a szász nemzet jogainak biztosításáról szólt, arról is inkább csak azért, mert az uralkodó egyik korábbi kiáltványában ilyen ígéretet tett. Kimaradt az oktrojált alkotmányból az a kitétel, miszerint a magyarok, székelyek és szászok jogainak biztosítása mellett a tartományi és a birodalmi alkotmány egybehangzását a románok egyenjogúságának elismerésével kell megvalósítani.

Az olmützi alkotmány azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az uralkodó nem akar az 1848-as alkotmányos alapon megegyezést a magyar nemzeti mozgalommal, s ez valósággal felerősítette a magyar függetlenségi törekvéseket, miközben a császári osztrák haderőt a jól előkészített magyar ellentámadás csatát csatára nyerve kezdte kiszorítani az országból. Április 14-én Debrecenben az országgyűlés Kossuth indítványára elfogadta a *Függetlenségi Nyilatkozat*ot, amely kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, és Magyarországot (Erdéllyel együtt) független alkotmányos államnak nyilvánította, s az új állam kormányzó elnökének is Kossuthot választotta meg. Bár az erdélyi magyar liberális képviselők többsége az uralkodóház trónfosztása helyett — mint az ún. Békepárt tagjai — szívesebben kereste volna az udvarral a kapcsolatokat, hogy a magyar alkotmányosság biztosításával valamiféle kompromisszumra lépjen, a magyar közvélemény nagy része Erdélyben is helyeselte és lelkesen követte a kossuthi politikát, hiszen az létének megmentését és a létbiztonság perspektíváját jelenntette.

Kossuth „tabula rasá"-nak tekintette Erdélyt, kísérleti terepnek arra, miként lehet egyeztetni a széles körű municipális önigazgatási rendszert az alkotmányos felelős kormányzati rend követelményeivel. A különállásra emlékeztető intézményeket fel akarta számolni, de a sajátosságok figyelembevételét fontosnak tartotta: „amennyiben [az eddigi erdélyi közigazgatási viszonyok] természetök a különböző népek belső életéből folyó sajátságos

színezetűek" — akkor azokat összhangzásba kell hozni a magyar kormányzati rendszerrel. Új területi közigazgatási beosztást akart, lehetőleg vallási és nemzetiségi szempontok mellőzésével, de a magyar szupremácia jegyében, illetve olyan keretek között, amelyek messzemenően elősegítik a magyar nemzeti fejlődést, azért „magány vagy felekezeti érdekek miatt ... sem a közügyet, sem pedig a magyar nemzetiség jövendőjét — (nem többek feletti zsarnokságát) biztosító magasabb politicai szempontokat háttérbe szorítania nem kell".[81] Konkrét, megvalósítható tervek azonban az előkészületek után sem születtek, Erdély életét az 1848-as áprilisi—júniusi törvények alapján irányították.

A magyar állami vezetést újra teljhatalmú országos biztosok képviselték. Az első nehézségek után Kossuth egyik leghűségesebb munkatársát küldte Erdélybe, Csányi Lászlót, aki már a napóleoni háborúban is harcolt, főhadnagyként szerelt le, és a Zala megyei ellenzék egyik szervező vezére lett, 1848-ban pedig a Jellačiccsal szemben kifejtett ellenállás megszervezésében szerzett rendkívüli érdemeket. Erdélyben most a közigazgatás újjászervezésével, a székelyek mozgósításával és az újoncozás zavartalanságának biztosításával járult hozzá Bem győzelmeihez.

Az újjászervezés egyik nagy kérdése a katonai és a polgári hatalom viszonyának alakulása lett, hiszen a katonaság minden ilyen rendkívüli helyzetben függetlenedni akar. A történetírás gyakran eltúlozza Bem és a magyar kormánybiztosok ellentéteit, holott sokkal inkább az a jellemző, hogy ez a szembenállás nem vezetett az energiák szétforgácsolódásához, és nem egy esetben még egymást keresztező rendelkezéseik is — egymás hibáit hozva helyre — a közös ügy sikerét szolgálták. Bemet nem lehet azon az alapon szembeállítani a magyar kormánybiztosokkal, hogy a népek szabadságharcát képviselte volna az osztályérdekekhez ragaszkodó provincializmus ellenében. A lengyel tábornok a magyar vezető körök tájékozódásának szellemében hangoztatta, hogy „a magyar hadsereg a közös népszabadságért harczol, ezért küzdenek soraiban mindenféle népfaj ivadékai, mi által egyszersmind az európai népszabadság előharczosául lőn felszentelve".[82] Bízott abban, hogy a nemzetközi események alakulása meghozza az alkalmat, hogy hazája függetlenségéért is harcolhasson, de ő maga nem kezdeményezett például a Czartoryski-emigráció elképzeléseire emlékeztető nemzetiségpolitikát.

A kormány háta mögött Bem nem akart tárgyalni a havasalföldi román emigránsokkal sem, amikor azok állítólag megnyerésére törekedtek. De az országos politika vonalát általában nem követte. Lépten-nyomon beleavatko-

[81] Kossuth utasítása Csányinak. Debrecen, 1849. január 27. Közli: Kossuth Lajos összes munkái XIV (S. a. r. Barta I. Bp. 1953). 248.

[82] Bem Felhívása Nagyszeben lakóihoz. Nagyszeben, 1849. március 12. Közli: Kővary L., Okmánytár. 158.

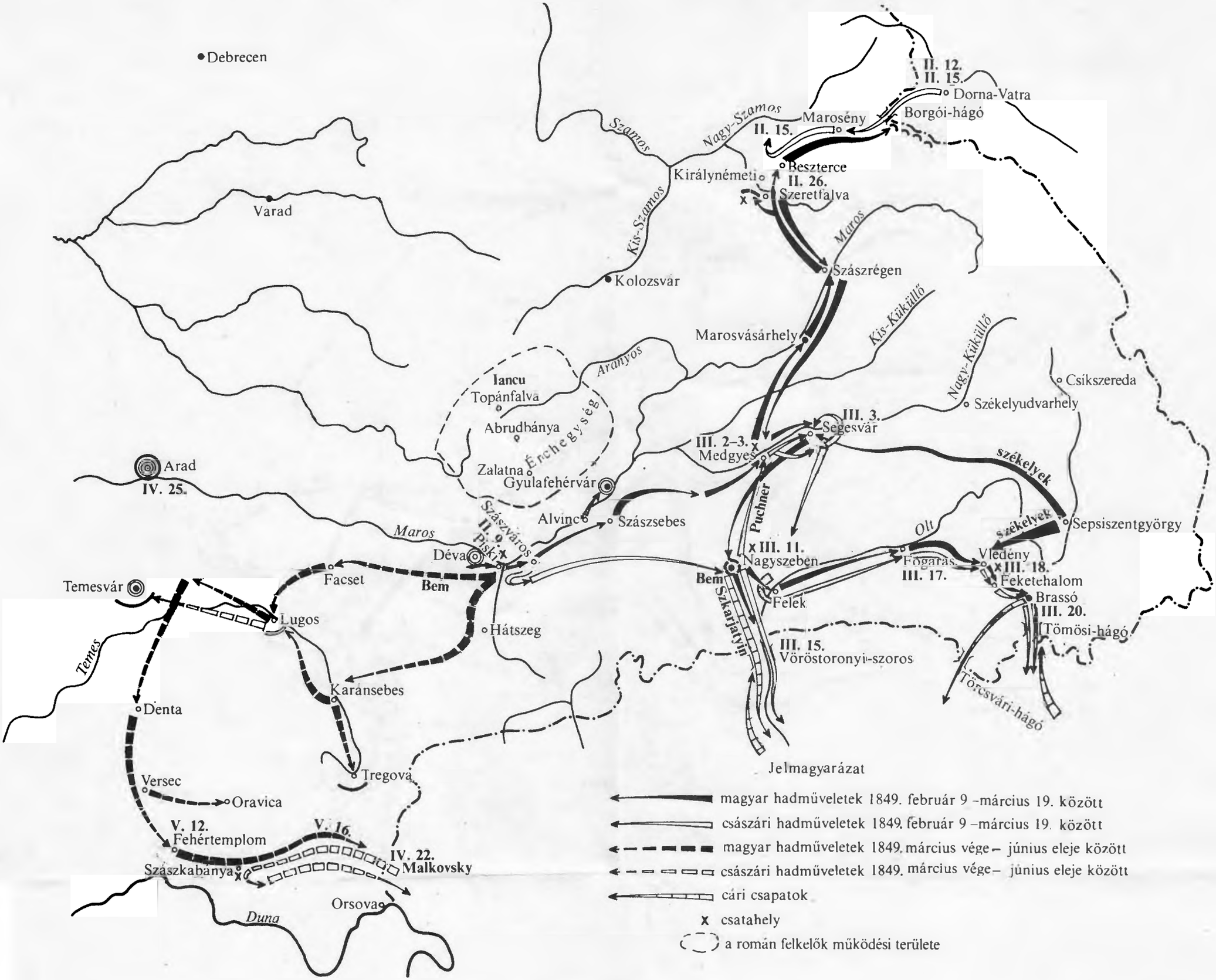

52. térkép. Az erdélyi hadműveletek 1849 tavaszán

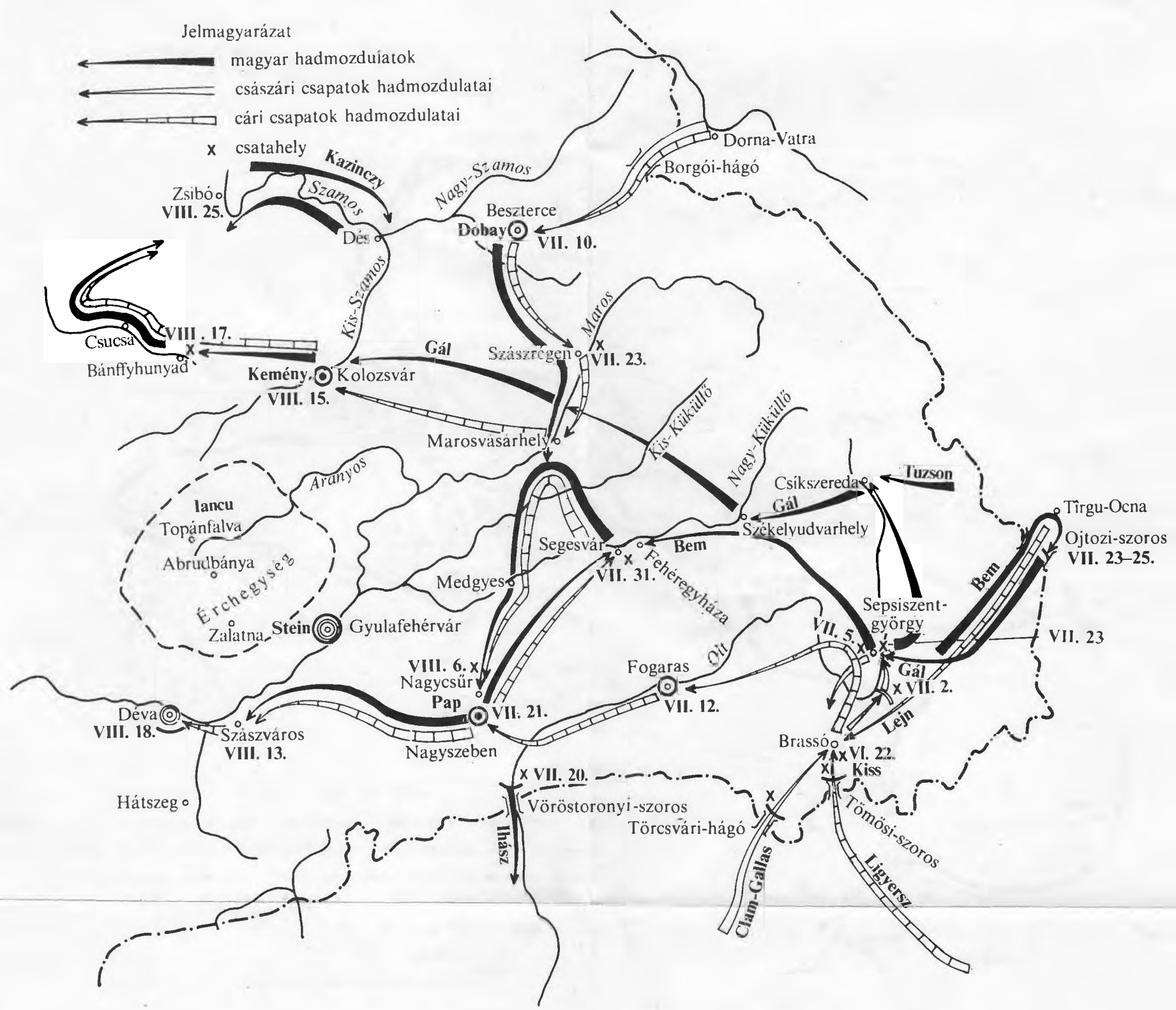

53. térkép. Az erdélyi hadműveletek 1849. június—augusztusban

zott az olyan polgári ügyekbe, melyekben elvben a rendezés egységére lett volna szükség, olyannyira, hogy Csányi már attól is tartott, hogy sikereitől és a polgári hatóságokkal ugyancsak nem sokat törődő tisztjei odaadásától megszédülve, katonai hatalmat vezet be, aztán diktátorságra törhet. Valójában Bem azt tette, amit célszerűnek tartott katonái harckészségének és a tömegek mozgósításának az érdekében. Elsősorban azonban amnesztiapolitikájával tette magát emlékezetessé. A kormány tudta és beleegyezése nélkül adott közkegyelmet. Nem akarta megtorolni azt sem, hogy a menekülő román népfelkelők „tiszta bosszúból"[83] felégették Nagyenyedet, kollégiumával, annak könyvtárával együtt, és szörnyű vérfürdőt rendeztek a magyar városban. Abban bízott, „ha a kegyelmet elébe helyezzük a jognak, akkor legádázabb ellenségeink csodálatát és tiszteletét nyerjük el, és [őket] erkölcsi lefegyverzéssel barátainkká tesszük".[84] De ha úgy érezte, hogy hálátlansággal fizetnek nagylelkűségéért, akkor nagyobbat akart sújtani, mint amit a jog bármikor is megengedhet. Amikor például a naszódi románok a Bukovinából betörő Urbanhoz csatlakoztak, ki akarta üríteni a lázadó vidékeket, és székelyeket akart odatelepíteni. Csányi — Kossuthot is maga mögött tudva — alig tudta ezt a — csupáncsak a szenvedélyek felcsigázására alkalmas, elhibázott — vállalkozást meghiúsítani. Ugyanakkor a szászokkal szemben korlátozni kezdte Bemnek az amnesztiapolitikáját, s a Szászföldön mint a kormányzat, a Honvédelmi Bizottmány akaratának és politikájának végrehajtója és érvényesítője, az amnesztia ellenére bevezette az ostromállapotot.

A magyar vezető körök ugyanis amilyen várakozással viseltettek a szászokkal szemben 1848 tavaszán és nyarán, olyan indulattal fordultak később ellenük, nekik tulajdonították a román felkelést és az orosz katonai beavatkozást. „Az elsietett kegyelem kés, melyet az ellenség kezébe adunk, hogy szívünkbe döfje"[85] — írta Kossuth Csányinak, akivel rögtönítélő bíróságokat állíttatott fel, melyek egyike aztán elrettentő példaként kivégeztette Stephan Ludwig Rothot, holott a szász lelkész éppen az amnesztiarendeletben bízva nem menekült el, és az osztrák seregek kiverése után nem foglalkozott politikával, Küküllő megyei császári polgári biztosi megbízatása is automatikusan megszűnt. És olyan ellenfél volt, akinek kezéhez nem tapadt vér. Viszont azáltal, hogy magára vallott, a vészbíróság nem is tehetett mást, mint a bűnösség kimondását, miközben körömszakadtukig tagadó — gyilkossággal — gyanúsítottak ügyét áttették a polgári bíróságokhoz. Különös játéka a sorsnak az is, hogy az országgyűlésen éppen a nagyenyedi

[83] G. Barit, Părţi alese II. Sibiu 1890. 416.

[84] Bem Kossuthhoz intézett leveléből idézi: I. Tóth Z., Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—1849-ben (Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára II. Bp. 1952. 322).

[85] Kossuth Bemnek. Debrecen, 1849. április 23. Kossuth Lajos összes munkái XV. 93.

professzor, Szász Károly szólt a februári vésztörvény hatályának visszamenő meghosszabbítása ellen, de hiába: éppen a vésztörvény visszamenőleges hatályának megerősítése tette törvényessé a Roth elleni eljárást, ami a polgárháború egyik tragikus következményének bizonyult.

Bizonyos szász várakozások és remények ismeretében az is joggal hangsúlyozható, hogy a Bem-féle amnesztiapolitika korlátozása hibának bizonyult. A konszolidációt segítette elő viszont — a magyar kormányzat politikájának kezdeményezésére — a szász közigazgatási-törvényhatósági élet újraindítása, a tiszt- és képviselőválasztások demokratizálása. Csak megnyugvást hozhatott, hogy Nagyszeben polgármesterévé azt a Simon Schreibert választották, aki a reformkori diétákon a szászok vezérszónoka volt. A bizalmatlanságot oszlatta az is, hogy a magyar kormány elfogadta a szászföldi német nyelvhasználatot, Csányi helyetteséhez, Berde Mózeshez pedig német nyelvű beadvánnyal is lehetett fordulni. Nagyszeben és Brassó élére pedig két olyan kormánybiztos került az említett Berde és főleg a marosvásárhelyi Dósa Elek jogtanár személyében, akik a megtorló szigort lehetőleg kerülték, a katonák hangoskodásait pedig kiegyensúlyozott magatartásukkal próbálták ellensúlyozni. Mindkét városban újjáéledt a szász közélet egyik legfontosabb fóruma: a sajtó, amelyet már nem korlátozott a cenzúra. Évtizedes hagyományok is ösztönöztek arra, hogy a szász közvélemény Brassó városában kezdjen ocsúdni. Az unióbizottság nyári törvényjavaslatának sok lényeges mozzanatával egyezett az a tervezet, amelyet olyan brassói — magukat meg nem nevező — „liberálisok" állítottak össze, akik „a magyar ügyhöz már akkor ragaszkodtak, amikor egy Széchenyinek ... kétségei voltak", és ennek hangsúlyozásával olyan hévvel követelték a szászföldi „polgári demokratikus" önkormányzati szervek fenntartását, hogy felszámolásuk esetére kivándorlással fenyegetőztek.[86] A brassói értelmiségiek a nyilvánosság előtt eszméik diadalát ünnepelték. Anton Kurz Bemnek volt hadsegéde. A német lap irányítását Leopold Max Moltke vette át, aki Kossuthban „az első kelet-európai köztársaság elnökét" tisztelte. A brassói delegáció nyilván nem a legnagyobb lelkesedéssel indult Debrecenbe, hogy átadja a városnak és a vidéknek a *Függetlenségi Nyilatkozat* kihirdetése alkalmával összeállított hűségnyilatkozatát, de Moltke őszinte forradalmi messianizmustól fűtve üdvözölte április 14-ét mint világtörténeti jelentőségű fordulatot. Az egységes nemzeti államokat létrehozó új forradalmi hullám megindulásában reménykedett, és már arról a Magyarországról írt, amelyik messzemenő nyelvi jogokat biztosít az együtt élő nemzeteknek.

A magyar vezető körök történeti tapasztalataival, látásmódjával, de mindenekelőtt az őszi fejlemények értékelésével magyarázható, hogy a

[86] Vorschlag zur harmonischen Einfügung der bürgerlich demokratischen Einrichtungen der Sachsen in die neue Staatsverfassung Ungarns. Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Nachlass Reicheinstein, Kn. 4. VI.

lázongó parasztsággal szemben más politikát követtek a megyékben, mint a Szászföldön. Az őszi fejleményeket a katonai ellenforradalom és szövetségesei működésének tulajdonították, a harcolókkal szemben a megtorlás, az engedelmességre térők iránt viszont az amnesztia politikáját akarták érvényesíteni. Törvény és jog alapján akarták visszaállítani a tulajdon- és jogbiztonságot úrral és paraszttal szemben egyaránt, és egyszerre alkalmazni a törvény szigorát. Csányi határozottan megtiltotta a munkajáradék-szolgáltatást, mert a robotra emlékeztetett. De amíg a szűkebb értelemben vett Magyarországon kormányrendelettel megtiltották a paraszti kézben lévő majorságinak tartott birtokokért a szolgáltatásokat, az Erdélyre vonatkozó rendelet a kétes helyzetű földbirtokosokat a polgárháborús károk és a helyzet zavarossága miatt sem akarta az ilyen jellegű jövedelmeiktől megfosztani, hanem az országgyűlési intézkedésig lehetővé tette a további egyezkedést. Ezt használták ki egyes földesurak, még akkor is, ha Csányi a leghatározottabban elejét akarta venni minden önkényeskedésnek, akárcsak utódai: Szentiványi Károly és végül a román származásúnak tartott, magát öntudatosan magyarnak valló Boczkó Dániel. De a forradalmi konszolidációt átszövő negatív vonásnak bizonyult a sok rögtönítélő bíróság felállítása, és még inkább az, hogy a reguláris haderő csekély száma miatt hozzájárultak olyan szabadcsapatok felállításához, amelyek a rend fenntartásán kívül a felkelők összefogdosása és az elrablott javak visszaszerzésének céljával jöttek létre, és gyakran csak a bosszú vezette őket faluról falura. Viszont több szép példáját idézhetnénk annak, ahogy a történelem forgószelébe került kisemberek: románok és magyarok felváltva mentették egymást a kollektív megtorlástól. Aki pedig ezúttal a menekülést választotta, ha tehette, az Érchegységbe vette útját, és erősítette a román ellenállást. Bem, amikor 1849 nyarán visszatért a Bánságból, fel is függesztette a sok visszaélésre is alkalmat adó rögtönítélő bíróságok működését, a román és szász lakosságtól pedig csak semlegességet követelt, bár voltak újoncozással kiegészített román többségű zászlóaljai is. De közben — nagyon is elkerülhető — tragikus kimenetelű fejlemények mérgesítették el még jobban a helyzetet Erdélyben.

AZ ÉRCHEGYSÉGI ROMÁN ELLENÁLLÁS ÉS A „ROMÁN AUSZTRIA" IGÉNYE

A brassói román sajtó februárban, a kiábrándulás keserűségében még némi joggal írhatta, hogy „ebben a háborúban a románok maguktól semmit sem tettek, nem voltak függetlenek, mint a szerbek és a horvátok, vagy akár csak annyira, mint a szászok, hanem mikor azt mondták, hogy »gyűljetek össze«, összegyűltek, »induljatok«, indultak, »oszoljatok«, hazatértek, és ha néhányszor hagyták, hogy a fejük után menjenek, ki a bűnös, ha nem mások,

mint azok a tigrisek, akik vérbe és lángba borították az egész hazát".[87] De a nyári érchegységi fejlemények rácáfoltak a románok helyzetének ilyen elkeseredettségből is fakadó apologetikus jellegű megítélésére. Igaz, itt is működtek osztrák tisztek, és jelentős katonai, valamint morális szerepe volt annak, hogy a gyulafehérvári osztrák erődítmény bírta az átütő erejűnek ugyan nem nevezhető, viszont hosszan tartó magyar ostromot, de a román ellenállást a szabadságeszméért lelkesülő értelmiségiek szervezték és irányították Avram Iancu vezetése alatt. A nép „havasok királyának" nevezte volt ügyvédjét, aki maga is népi viseletet öltött, miközben alakja körül legendák szövődtek. Ő lett a megtestesítője ennek a szívós küzdelemnek, amelyben hol csüggedés, hol elszántság lett úrrá a lelkekben, és jöttek olyan pillanatok is, amikor az idealista Buteanu éppen úgy, mint a kérlelhetetlenül harcoló Balint attól tartott, hogy a nép saját békéje érdekében kiszolgáltatja vezéreit.

Az érchegységi román ellenállás tartósította ezt a hadiállapotot, amely már önmagát táplálta, de ugyanakkor napirenden tartotta a nemzeti kérdés rendezésének követelményét is.

A magyar katonai sikerek láttán a román képviselők Debrecenben elhatározták az érchegységi román ellenállás és a magyar kormány kibékítését, hogy megkíméljék népüket egy várható katonai vereség súlyos következményeitől, ők maguk pedig nagyobb súllyal képviselhessék a román nemzeti igényeket. A közvetítő és békítő szerepét Ioan Dragoş bihari képviselő vállalta, aki az aradi román ortodox püspökség és papság helyzetének közmegelégedésre szolgáló szabályozásával nagy tekintélyre tett szert. Április 14-én pedig ő tette azt a javaslatot, hogy Magyarország függetlenségének kinyilvánításáról a debreceni Nagytemplomban, a kossuthi politikát támogató szélesebb nyilvánosság előtt döntsön az országgyűlés. Első érchegységi útjáról olyan kedvező képet adhatott, hogy Kossuth már a parlamentben is bejelentette a megbékélés lehetőségét. Április 26-án a román képviselőhöz írt levelében annak feltételeit is körvonalazta. Úgy látszott, a magyar kormányzat nemzetiségi politikájában újabb szakasz veszi kezdetét, hiszen a kormányzó azt hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv „diplomaticai" jellegének biztosítása és „az országkormányzatban" való érvényesítése mellett „minden nyelvnek és népiségnek nemcsak szabad használatot és fejlődést akarunk engedni, hanem ezen fejlődést a civilisatio érdekében elő is mozdítani".[88] S ha a magyar nyelvhasználat kérdését nem is feszegette, biztosította a községi, iskolai és egyházi román nyelvhasználatot, és kilátásba helyezte az általános amnesztiát, egyedül Şaguna püspöknek nem akart megbocsátani az oroszok januári behívása miatt. Kossuth feltételei, ha nem is elégítették ki a román igényeket, tárgyalási

[87] G. Bariţ, 195000 lanceri români si Siebenbürger Bote (Gazeta de Transilvania, 1849. febr. 21./márc. 5. 14. sz.).

[88] Kossuth Lajos összes munkái XV. 137.

alapul annál inkább szolgálhattak, hiszen levelében „becsületes békét" ajánlott. Igaz, hogy az Érchegységből nem annyira tárgyalások folytatására várt küldötteket, hanem azért, hogy a nép hűségét nyilatkoztassák ki, és aztán a harcoló románok közül is önkéntesekként lépjenek be a magyar hadseregbe. Rendkívül kedvezőtlen körülménynek bizonyult, hogy a közvetlen tárgyalások és a kapcsolatfelvétel mindkét fél számára megnyugtató formáit nem sikerült megtalálni, s Dragoş, úgy tűnik, mindegyik fél álláspontját és még inkább egyezkedési készségét megszépítette a másik előtt.

A harcias és bizalmatlan magyar közvélemény vagy a román vezetőkön akarta számon kérni a polgárháborús áldozatokat, vagy a Vendée elleni harc elszántságával készülődött az Érchegység ellen. Csányi például, aki maga „a békés kiegyenlítés" híve volt — de csak az amnesztia biztosításával —, most Magyarországra szerette volna szállítani a román vezetőket, mert olyan híreket hallott, hogy egy esetleges orosz—osztrák betörés esetére készenlétre hívták fel őket. Iancu valóban az időhúzás szándékával kezdett Dragossal tárgyalni, de aztán — kétségektől gyötörve ugyan — egyre inkább az őszinte tárgyalásokra hajlott, és a román vezetők között is egyre apadt azok száma, akik ragaszkodtak a harc folytatásához. A nép hangulatához akartak igazodni. Jó jelnek bizonyult, hogy lehetőséget adtak Dragoşnak, hadd próbálja népgyűléseken meggyőzni a népet, és forrásaink szerint változó sikerrel igyekezett eloszlatni az ottani román tömegek bizalmatlanságát.

A balvégzet nem is annyira a kölcsönös bizalmatlanság és a kiváró taktikázás, hanem elsősorban a katonai és a politikai-polgári vezetés közötti összhang hiánya miatt vetette rá sötét árnyékát a békítő politika kibontakozására. Még márciusban elkészült az Érchegység elleni koncentrált támadás terve, amelynek kivitelezését a hadügyminisztérium kifejezetten elvetette, mert úgy látta, hogy a románok „lecsendesítése" az erdélyi hatóságok feladata. De ettől függetlenül Bem egy nappal Kossuth említett levelének kelte után — nyilván anélkül, hogy arról tudott volna — elrendelte a román ellenállást letörni nem tudó katonai parancsnokok azonnali leváltását, a parancsa végrehajtásával megbízott kedvenc katonája, a Kolozsvárra továbbutazó Bánffy János pedig nem tudta önmérsékletre inteni az új parancsnokot, az Abrudbánya előtt állomásozó Hatvani Imrét, a forradalmi harc dicsőségére áhítozó radikális ifjút, aki — különös játéka a sorsnak — 1848 tavaszán a bánsági románok érdekében adott ki röpiratot, és szíve szerint a szerb felkelés ellen szeretett volna harcolni. Így, miközben Abrudbányán a tárgyalások a békefeltételek elfogadása felé vezettek, Dragoş kétségbeesett intelme ellenére, az abrudbányai magyarság bántalmazásáról szóló álhírek hatására Hatvani május 5-én be is vonult a városkába, alig ezernyi rosszul felszerelt és vegyes értékű sereg élén, amellyel tartós sikert nem lehetett elérni. Hiába akarta ő is a béketárgyalások folytatását, a kisebb-nagyobb atrocitások törvényszerűen pattantak ki, a polgárháború kiújult.

Iancu idejében elmenekült, majd csapataival bekerítette a rosszul vezetett magyar seregeket. Verespatak, Abrudbánya lángok martaléka lett. Az árulónak vélt Dragoşt az a román tribun dobta oda martalékul lándzsásainak, aki az osztrák katonai vezető szakértő utasítására próbálta a nép bizalmatlanságát felszítani a békítési kísérlet ellen. Közben Kossuth a különböző álhírek hatására elrendelte az egyébként hozzájárulása nélkül felfüggesztett hadműveletek folytatását Abrudbánya ellen, mire újabb csúfos vereségbe fulladó támadás következett. Kossuth parancsa is a románok kezébe került. A megvert Hatvani bosszúból kivégeztette Buteanut, Dobra életét előzőleg „szökés" közben oltották ki, pedig ők abban a reményben maradtak a városkában, hogy Debrecenbe mehetnek tárgyalni. A románokkal mindeddig békében élő Abrudbánya magyar lakosságából sokan vesztették életüket a harcok során. A tragikus fejlemények mindegyik félben csak azt a meggyőződést erősítették, hogy a másik tőrbe akarta csalni.

A bizalmatlanság olyan fokot ért el, hogy bár június 6-án a magyar minisztertanács programként tűzte ki a nemzetiségek „kibékítését", és Alexandru Buda közép-szolnoki és Sigismund Pop Kővár vidéki képviselő felajánlotta közreműködését, a katonai vezetés újabb támadással kísérletezett. Bem parancsára Kemény Farkas, egyik legkiválóbb katonája vágott neki a hegyeknek, de a gerillahadviseléssel ő sem bírt, sőt örülhetett, hogy súlyosabb veszteségek nélkül befejezhette kéthetes „havasi hadjáratát". A polgárháborút még fájdalmasabbá tevő tragédia Vasvári Pál eleste. A pesti márciusi ifjúság egyik vezére a Vendée elleni harc szenvedélyével hagyta ott a minisztériumi irodát, hogy a gerillaharcban győzni képes szabadcsapatot vezessen az Érchegységbe, ahol — július 6-án Mariselnél — odaveszett az egyik csatározásban.

A történtek természetesen fokozták a román ellenállás elszántságát. Iancu, büszkén vallva harca nemzeti jellegét, június végén joggal válaszolhatott a hozzá intézett magyar békefelszólításokra annak hangsúlyozásával, hogy „ebben a két testvérhazában a magyar nem beszélhet létről és jövőről a román nélkül, s a román sem a magyar nélkül" mert „köztünk és köztetek a fegyverek sohasem dönthetnek".[89] És ez már csak azért sem hathatott elvont igazságként, mert közben a magyar katonai sikerek hatására a Habsburg-hatalom kénytelen volt a cártól katonai segítséget kérni, június közepe táján megindult az átfogó támadás, s júliusban a magyar kormány és hadvezetés kénytelen volt feladni Észak-Magyarországot és a Dunántúlt. Az érchegységi román ellenállásra is támaszkodva, már korábban két román törekvés indult el a politika útjain, egymástól homlokegyenest ellenkező irányban: az egyik az ellenforradalommal, a másik a forradalommal való együttműködés vonalán.

[89] Avram Iancu levele Simonffy József alezredesnek. Topánfalva, 1849. jún. 15/27. Közli: AL. ROMAN, Documente la istoria revoluţiunei ungur. din an. 1848/9. (Transilvania, 1877. 54—56.)

Bármennyire is hősies volt az érchegységi román ellenállás, az abszolutista birodalmi centralizációra törő erők hatalmának megszilárdulása már a felkelés kibontakozása után óhatatlanul maga után vonta a román értelmiség politikai súlyának csökkentését és az egyházi vezetés jelentőségének növekedését. 1848 vége felé Saguna nagyszebeni ortodox püspök nemcsak visszakerült a román nemzeti mozgalom vezérkarába, hanem őreá hárult az a feladat, hogy a nemzeti követeléseket tolmácsolja az uralkodó felé. Nemcsak helyzete biztosította a fellépés erkölcsi bázisát az udvarnál, hanem az is, ahogy eleget tett Puchner kívánságainak. 1849 telén neki is át kellett kelni a Kárpátokon, hogy orosz segítséget kérjen, míg az értelmiségiek csak borzadva gondoltak arra, hogy az orosz csapatok Erdélybe vonulása a cári befolyás kiterjesztésével még kétségesebbé teszi a fejedelemségek helyzetét, és meg is akadályozták, hogy nemzetük nevében hívják be a „segítséget". Havasalföldről Şaguna Bécsbe és Olmützbe ment, ahol nemcsak olyan értelmiségiekkel működött együtt, mint Laurian, Maiorescu és Bărnuţiu (aki a nyár derekán érkezett), hanem tekintélyes bukovinai és bánsági földbirtokos családok tagjaival, és élvezte a bécsi Popp és Sina bankárcsalád támogatását is. A nemzeti mozgalom hagyományos harci formájával éltek, amikor kérvények egész sorával fordultak az uralkodóhoz és a kormányhoz. Ez az együttműködés — az integráció igényének és lehetőségének következményeként — új szakaszt nyitott a román nemzeti törekvések megfogalmazásában. A regionális törekvések egybeolvadtak, Erdély önállóságának még decemberben is hangoztatott követelése lekerült a napirendről. 1849 februárjában a nemzet nevében az „osztrák tartományok" románságának „önálló nemzetté" való egyesítését kérték, és román nemzeti közigazgatást. Többféle igényt és törekvést sikerült így egyesíteni. Şaguna püspök akkor a nemzeti területeket célzó követelések mellőzésében látta a nemzetiségi béke feltételét. Az ortodoxia teokratikus társadalom- és állammodellje lebeghetett a szeme előtt, és talán saját erdélyi tapasztalataiból indult ki, amikor a nemzetiségi egyenjogúság gyakorlati megvalósításaként azt javasolta, hogy az egyes nemzetiségek az egyházhoz hasonlóan szervezzék meg életüket. Az értelmiség viszont inkább a területi autonómia igényének adott hangot. Maiorescu a februári kérvény céljaként „román Ausztria" felállítását jelölte meg kiáltványtervezetében. 1849 júliusában már vállalkoztak a román koronatartomány követelésére. És hogy a győzelem részesének tekintették magukat, érvelésükre a kelet-európai nemzeti törekvések tragikus ellentmondása nyomta rá a bélyegét: saját hátrányos helyzetükre hivatkozva emlegették a többi nemzet hegemóniájától való félelmüket, ugyanakkor a magyar nemzeti törekvések sakkban tartására is ajánlgatták nemzeti követeléseik valóra váltásának várható eredményét, az Ausztrián belüli nemzeti egységet.

ROMÁN ÉS MAGYAR MEGBÉKÉLÉSI TÖREKVÉSEK A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI HARC VÉGNAPJAIBAN

Különös játéka az is a történelemnek, hogy éppen ekkortájt a havasalföldi emigráció és a magyar forradalmi vezetés új távlatokat tudott adni az erdélyi népek kapcsolatainak. Köztudott, hogy a havasalföldi forradalom vezetőinek egy része vagy helytelenítette, vagy csak aggodalommal figyelte az erdélyi román politikát. Beleszólásra nem sok alkalmuk nyílt, mert az osztrák katonai vezetés igyekezett őket eltávolítani, s csak néhányan jutottak el az Érchegységbe, ahol a májusi békekísérletekben aktív békítő szerepet is játszottak. S látva a magyar szabadságharc kedvező európai visszhangját, a havasalföldi emigráció újra felülvizsgálta politikáját. A forradalmi messianizmus lázában az önbírálat már-már önostorozásba csapott: „szégyen, ezerszer szégyen! De mit mondok: átok azokra, s ezek közé tartozom én is, akik eljátszották a román dicsőséget, hogy ránk boruljon a szenvedések hosszú sora, a szégyenletes rabság! Ah, ha mi valóban román kormány lettünk volna, a dicsőség: felszabadítani a világot a rabságból, nem a magyaroké, hanem a mienk volna; vagy egyesülvén a magyarokkal, biztosan bevettük volna Bécset, és proklamáltuk volna a közszabadságot. Most pedig reszketünk, és igyekszünk a magyar lakmározás morzsáit gyűjtögetni!" — írta Párizsban C. A. Rosetti.[90] S még az őszi román felkelés egyik értelmi szerzője, a havasalföldi A. G. Golescu is elfogadható, reális célkitűzésnek látta egy olyan erdélyi román légió felállítását, amely a cári csapatok ellen harcolna, ha már az erdélyi román vezetők habozó magatartásukkal elszalasztották az alkalmat, hogy megmentsék Ausztriát, és élvezzék a győzelem gyümölcseit.

A forradalmi emigráció tapogatózásainak első konkrét eredményeként Cezar Bolliac, vérbeli forradalmi költő Brassóban lapot indított, az *Espatriatult*, amelyben olykor még eszmetársait is megdöbbentő hévvel ítélte el az erdélyi román politikát, mindenekelőtt annak tudatosításával, „hogy ma egész Európában csak egyetlen küzdelem van, a szabadság és a zsarnokság, a népek és a trónok között".[91]

A román és magyar nemzeti szabadságtörekvések összehangolásának szándékából nem lett volna semmi Nicolae Bălcescu fáradhatatlan tevékenysége nélkül. Ő abból indult ki, hogy az elnyomott nemzeteknek „előbb közösen kellene kivívniuk felszabadulásukat s csak azután foglalkozniok a maguk részleges felszabadításával". Magyar segítséggel kell megszerezni a dunai román fejedelemségek függetlenségét, hogy aztán rendezni lehessen a román nemzeti egység kérdését, aminek megvalósítását magyar nemzeti érdeknek is

[90] C. A. Rosetti levele Ion Ghicának. Passy, 1849. április 20. Közli: I. Ghica, Amintiri din pribegia după 1848. I. (Szerk. O. Boitoş. Craiova é. n.) 70—71.

[91] Espatriatul, 1849. március 25. 1. sz.

tartotta, hiszen szerinte egy elnyomott nemzetiség fölötti uralom csak az ír kérdéshez hasonló problémákat okoz, míg a román egység megoldása a román szövetséget biztosítja. Addig az erdélyi románságnak még „kissé alárendelt" állapotban kell maradnia, s még Bem érchegységi támadási előkészülete ellen sem tett egyértelmű kifogást, mert: „úgy érzem, hogy mindazoknak, akik szeretik a szabadságot, támogatniuk kell a magyarokat, ez az egyetlen felfegyverzett nép, és ugyanakkor Oroszország szövetségesei, a zsarnokok ellen harcol".[92] Amikor pedig Kossuth szemrehányásokat tett neki a „dákoromán" törekvésekért, a pillanatnyi és távoli érdek tudatában több őszinteség, mint politika sugallta a kitérő választ: „ahelyett, hogy Erdélyt Magyarországtól elszakítanók, inkább egyesíteni akartuk, sőt még ennél is többet akartunk tenni Magyarországért".[93] A bizalmatlanság légkörében a román—magyar tárgyalások elhúzódtak. Szerencsés befejezésüket végül is az segítette elő, hogy a cári csapatok előnyomulásával párhuzamosan mind a magyar, mind a román politikára erősebben hatottak az európai haladó közvélemény várakozásai.

„Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott; s szerintem nincs választásunk: vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy buknunk" — írta Párizsból az erdélyi ellenzék egykori tagja, Teleki László, most a magyar kormány megbízottja, aki már igen szoros kapcsolatban állt a Czartoryski-emigrációval. Tapasztalatai birtokában javasolta, hogy ezért „olly rendszert kellene állítanunk, melly által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótoljuk". Abban bízott, hogy a szomszéd és az együtt élő népek „örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mint egy jövendőbeli dunai confederatiónak központját és királynéját".[94] Erre, vagy legalábbis hasonló optimizmusra is szükség volt, hogy végül július 14-én Szegeden Kossuth elszánja magát a fontos lépésre, és Bălcescu fáradhatatlan sürgetésére összeállítsák a kibékülési tervezetet, a *projet de pacification*t. Ezzel lezárult az a folyamat, amelynek joggal látjuk egy-egy fontos állomását a Szász Károly-féle kolozsvári törvényjavaslatban és a diéta határozatában, az unióbizottságnak a románság helyzetét szabályozni akaró törvénytervezetében, Kossuth áprilisi békefeltételeiben, és végül abban, hogy a radikálisok lapja: a *Márczius Tizenötödike* felvetette Magyarország, Erdély és Horvátország, valamint a szlovák lakta területek „szövetséges köztársaságokká" alakításának jövőbeni lehetőségét. Ezek után, a körülmények fojtogató nyomása alatt sikerült végre szakítani a korábbi

[92] Bălcescu levele Ghicának. Pest, 1849. június 6.: N. BĂLCESCU, Opere IV. Corespondenţa (Szerk. GH. ZANE. Bucureşti 1964). 185—186.

[93] Bălcescu Ghicának. Debrecen, 1849. május 17/29.: N. BĂLCESCU, Opere IV. 177.

[94] Teleki László levele Kossuth Lajosnak. Párizs, 1849. május 14. Közli: SPIRA GY., A nemzetiségi kérdés. 216—217.

magyar nemzetiségpolitikai elmélettel és gyakorlattal. A megbékélési tervezet nem ígért területi autonómiát, de a román többségű megyékben és a nemzetőrségben biztosította a román nyelv használatát, és így a rendkívül széles körű közéleti nyelvhasználati jogok biztosítása és a megyei önállóság valósága lehetővé tette és elősegítette a területi autonómia, illetve a nemzetiség elismerésének követelésébe foglalt igények részleges kielégítését. Az osztrák alkotmány „nemzetiségek egyenjogúságá"-t hangoztató alaptételével a magyar kormányzat „a nemzetiségek szabad kifejlődése" elősegítésének gondolatát állította szembe. Az államrezon eddig hangoztatott mindenhatóságát a tervezet annak rögzítésével korlátozta, hogy „a magyar nyelv diplomaticai használata" csak az országgyűlési, a közigazgatási és kormányzati ügyekre terjedhet ki, „mennyiben a magyar álladalom fenntartására okvetlenül szükséges". A tervezet fordulatot jelzett a két nép szabadságtörekvéseinek összehangolásában is. A magyar kormány olyan egyezményben, amelyet Kossuth írt alá, valamint a román emigráció megbízottjaként Bălcescu és Cezar Bolliac, vállalta egy román légió felállításának költségeit is. „A légió hűséget esküszik Romániának és Magyarországnak. Harcolni fog a szabadságért és függetlenségért, de sohasem valamelyik nép nemzetisége ellen."[95] A magyar—román tárgyalások sikere továbblépésre ösztönözte a magyar kormányzatot immár valóban példamutató nemzetiségpolitikájában. Július 28-án az országgyűlés Szemere Bertalan miniszterelnök javaslatára törvényerejű határozattal szabályozta a békítési tervezet szellemében a magyarországi nem magyar népek helyzetét, széles körű anyanyelvhasználati jogokat biztosítva. Joggal hangsúlyozta Szemere, hogy ezzel sikerült olyan útra lépni, amire „példát ... még egy kormány sem adott".[96]

Bălcescu szoros összeköttetésben állt a magyarországi román képviselőkkel, és messzemenően figyelt az erdélyi románság sajátos társadalmi igényeire. A békítési tervezet a román országgyűlési képviselők javaslatára külön hangsúlyozta, hogy a törvények már eltörölték a majorsági zsellérek robotszolgáltatásait. Ha azt is látjuk, hogy a békítési tervezetben leszögezett nemzetiségi jogok mennyire összhangban vannak az 1848 tavaszán megfogalmazott és nemzeti önmérsékletet tanúsító erdélyi román nemzeti követelésekkel, akkor joggal hangsúlyozhatjuk, hogy a román és magyar haladó erők a Duna-táji (és ezzel az erdélyi) népek számára megteremtették azt az alapot, amelyről együtt kellett volna küzdeniük a zsarnokság ellen. Tragikus mozzanat azonban a kelet-európai népek szabadságtörekvéseinek történetében, hogy amikor a rendkívüli veszélyhelyzetben végre közösen sikerült az együttműködés eszmei alapjait megteremteni, már nem volt mód az erők egyesítésére. Pedig a szabadságküz-

[95] Kossuth Lajos összes munkái XV. 723—727.

[96] Szemere július 29-i körlevele a kormánybiztosokhoz. Idézi: I. Tóth Z., A Szemere-kormány nemzetiségi politikája (I. Tóth Z., MR 367).

delem részesei közül sokan — az 1848. őszi hangulattól eltérően — szinte határtalan optimizmussal szálltak szembe az elsöprő erejű túlerővel, nem utolsósorban azért, mert Európa segítségére is számítottak.

Bălcescu a békítési tervezettel ugyan azonnal útnak indult az Érchegység felé, és Szemere unszolására példáját követte barátja is, a jó időre passzív, de annál nagyobb tekintélynek örvendő bánsági országgyűlési képviselő, E. Murgu, aki az országgyűlés nemzetiségi törvényhatározatával vágott neki a hegyeknek. De hiába próbált közvetíteni az ellenforradalommal való együttműködésből kiábrándult egykori tribun, Iosif Moga is. Hiába hirdették kolozsvári falragaszok, hogy „a havasi király" nemsokára „hatezer embert állítand a magyar hadseregbe".[97] A legtöbb, amire ekkor Iancu vállalkozni tudott, a semlegesség ígérete volt. Ennek viszont rendkívüli jelentősége abban rejlett, hogy itt-ott elejét vette a polgárháborús düh utolsó fellobbanásának.

Erdély sorsa már akkor eldőlt, amikor 1849. június közepén a cári orosz és az osztrák seregek átlépték a határokat. Bemnek több mint kétszeres túlerővel kellett szembenéznie, ha figyelembe vesszük, hogy a 45-47 ezer főnyi orosz és 9-11 ezer főnyi osztrák seregekkel csak 24-25 ezer főnyi haderőt tudott szembeállítani, hiszen 8-10 ezer főt lekötött az érchegységi ellenállás és Gyulafehérvár ostroma, nem is beszélve az ellenfél felszereltségében jelentkező fölényről és a magyar tisztikarban uralkodó hangulatról, hogy aztán hol félénkségben, hol az ellenséget elcsodálkoztató hősies önfeláldozással múlják felül egymást. Bem, tudva, hogy a háború nem Erdélyben dől el, csak azt a feladatot tűzte ki, hogy ameddig lehet, megakadályozza az ellenség kijutását a Magyar Alföldre, hogy közben a magyar kormány erői nagy részét Dél-Magyarországon a Tisza—Maros szögében összpontosíthassa. Az aktív védekezés taktikáját választotta. Hol egyik, hol másik hadosztálya vezetését vette át, gyakorlatilag mindig azét, amely meghátrált. Mikor megállította az észak felől jövő nyomást, Háromszéket foglalták el az orosz és osztrák erők, s önmagában súlyos vereséggel ért fel, hogy elesett a népszerű Gábor Áron, az ágyúöntések irányítója. De amilyen gyorsan meghátráltak a székelyföldi seregek, olyan gyorsan törtek is előre Bem vezetésével. Majd egyidőben azzal, hogy a román—magyar tárgyalások meghozták a kívánt eredményt, a lengyel hadvezér Kossuthtal egyetértésben betört Moldvába, de ott nem sikerült forradalmi nemzeti felkelést kirobbantania. Az orosz csapatok viszont egy hónap alatt csak Brassótól Nagyszebenig jutottak, észak felől pedig nem merték megtámadni sem Kolozsvárt, sem Marosvásárhelyt. Július végén és augusztus elején a magyar csapattestek mozdulatainak összehangolatlansága miatt Bem két súlyosabb vereséget szenvedett, mindkét alkalommal jelentős magyar erőknek kellett volna megérkezniük, bár még azok sem biztosították volna erőfölényét. Először Segesvárnál, ahol életét vesztette a forradalom és

[97] Esterházy Dénes naplója II. 14. Archivele Statului, Cluj-Napoca.

szabadságharc költője, Petőfi Sándor. A csatatéren esett el Bem hadsegédje, Anton Kurz, a népek összefogásának lelkes híve is. Ezután Bem még egy merész, meglepetésszerű fordulattal majdnem tartósabban kiszorította Nagyszebenből az orosz seregeket, de aztán a nagycsűri csata után már vissza kellett vonulnia a Bánság felé.

Az erdélyi fejlemények további kimenetele a magyarországi eseményektől függött. Kossuth elhívta Bemet, aki Temesvárnál még a végső pillanatokban átvette a magyar függetlenségi harc utolsó nagyszabású ütközetének irányítását, de a hadiszerencse cserbenhagyta. Az egyre kilátástalanabb katonai helyzetben Kossuth Görgey Artúrt teljhatalommal ruházta fel, aki, bízva a cári nagylelkűségben, augusztus 13-án feltétel nélkül letette a fegyvert, és erre biztatta az Erdélyben állomásozó erőket is. Bem a további harc szándékával tért vissza Erdélybe, csapatai azonban már egyre kevésbé akarták folytatni a harcot. Gál Sándor ugyan a székelyföldi erők pár ezernyi töredékével ügyes megtévesztő mozdulatokkal Kolozsvárra vonult, majd onnan az északi Partiumba, de az erdélyi csapatok ott is kezdtek szétszéledni. Augusztus 25-én Kazinczy Lajos tisztikarával és maradék seregével Zsibón letette a fegyvert. Az érchegységi románok semlegességének tudatában kisebb magyar csapatok itt-ott románoknak is megadták magukat, és Iancu még azt a gesztust is megtette, hogy magyar foglyokat szabadon engedett, a mellé beosztott osztrák katonai tanácsadó legnagyobb bosszúságára.

A hamarosan elkövetkező idők nagy csalódásaira volt szükség ahhoz, hogy az Érchegységben immár arról énekeljenek, hogy Iancu és Bem együtt harcolnak. Csalódások, tanulságok újragondolása, új lehetőségek felvillanása tette azt is szükségessé, hogy — az egymástól elidegenítő polgárháborús veszteségek és áldozatok ellenére — a nemzeti szabadságtörekvések hordozói aztán együtt keressék „az erdélyi kérdésnek" az együtt lakó népek és nemzetek számára egyaránt elfogadható megoldási módozatait.

XI. AZ ABSZOLUTIZMUS KORA ERDÉLYBEN (1849—1867)

1. AZ ÖNKÉNYURALOM BERENDEZKEDÉSE

Még javában dörögtek a fegyverek, amikor a küszöbön álló győzelem biztos tudatában a Habsburg-hatalom hozzálátott az újraberendezkedéshez. A birodalom háromszázados történetének legsúlyosabb megrázkódtatását 1849 nyarának végén a császári udvar és a bécsi kormány számára páratlanul kedvező pillanat követte: a levert forradalmak lökésszerű gyorsasággal előrevitték a gazdaság és társadalom polgári átalakításának ügyét — s ezzel megteremtették a birodalom korszerűsítésének alapfeltételeit. A forradalmi mozgalmak és a magyar szabadságharc feletti győzelem után a brit külpolitika és a cári szuronyok által garantált európai csend közepette Bécs most már nagyobb belső és külső akadályok nélkül kezdhetett hozzá a birodalom újjászervezéséhez, egységének megszilárdításához. Szinte szabadon kísérletezhetett egy olyan centralizált állam felépítésével, amely egy napon a német fejedelemségek feletti hegemóniát is megszerezve, Európa legerősebb hatalmává növekedhet.

Kezdetben persze a nagypolitikában is, mint a mindennapi élet egész területén, a teljes bizonytalanság uralkodott. Néhány város utcáin rongyos honvédek koldultak akár a győztes hatalmak katonáitól, míg másutt tömegesen kényszersorozták őket a császári hadseregbe. Tordán a magyar polgárőrsereg visszakapta fegyvereit a közrend fenntartására. Császáriak fizettek Kossuth-bankóval hivatalos vásárlásaikért, hogy azután hadbíróság elé állítsák mindazokat, akik ilyen pénzt rejtegettek. A szabadságharcban kisebb mértékben exponált személyek beálltak a községeik érdekében panaszkodó küldöttségek soraiba, nem gondolván, hogy talán még aznap éjjel értük is eljön az őrjárat.

Az európai forradalmi hullám elmúltával immár a birodalom keleti felére is síri csend telepedett. Haynau büszkén üzente: „Egy évszázadig nem lesz több forradalom Magyarországon, ha kell, fejemmel szavatolok érte, mert gyökeresen irtom ki a gazt."[1]

[1] Haynau táborszernagy 1849. augusztus 24-i levele K. v. Schönhals altábornagynak. L. Az aradi vértanúk. (Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona T. Bp. [1979.] II. 70.)

A MEGTORLÁS

Augusztus 11-én Erdélyben közzétették a hirdetményt a haditörvényszékek felállításáról, s hogy „mindazon tettek, hibák és merész gonoszságok, melyek a magyar insurgensek-, bujtogatók- és pártütőkkel való egyetértésből következtek és származtak, elláttatni és megbüntettetni fognak".[2]

A büntetés elsődleges módját Haynau táborszernagy, az eltiport ország teljhatalmú katonai parancsnoka Erdélybe küldött levelében katonás részletességgel szabályozta: „A lázadók minden főnökét, ideszámítva az önálló csapattestek vezetőit is, fel kell akasztani, ... akik azelőtt a császári-királyi osztrák hadseregben szolgáltak, agyon kell lőni. Mindazokat, akik szóval és tettel vagy befolyásukkal bármely módon szolgálták vagy támogatták a felkelést, őrizetbe kell venni, és ügyükben a haditörvényszéket kell alkalmazni... Azok közül, akik közemberként vagy altisztként szolgáltak a felkelő hadseregben vagy egyebütt, a románokat, horvátokat és szászokat azonnal haza kell bocsájtani. A magyarokat, székelyeket, lengyeleket és a német légióhoz tartozókat közemberként be kell sorozni."[3] Egy hónap alatt öt katonai nyomozótörvényszéket állítottak fel, s ezek gyűjtögették a terhelő anyagot a forradalom és szabadságharc résztvevőiről. A pesti, aradi vagy kolozsvári császári-királyi haditörvényszék napszámban gyártotta a súlyos ítéleteket. Aradon 475 perbe fogott tisztből 231-et ítéltek halálra, igaz, jóval kevesebbet végeztek ki. A 13 honvédtábornok után, október 25-én Aradon főbe lőtték Kazinczy Lajos tábornokot, az erdélyi honvédsereg utolsó parancsnokát; később kivégeztek még három magasabb rangú tisztet. Tamás Andrást, a csíkszéki nemzetőrség parancsnokát és Sándor László kormánybiztost október 18-án akasztották fel Szamosújvárt, illetve Szamosfalván. Különös szívóssággal üldözték a székely felkelés vezetőit, de még az ottani papokat, ügyvédeket, gazdatiszteket is, akik valamit mondtak 1848—49-ben, a székelyeket okolván azért, hogy 1848-ban a császári erőknek nem sikerült Erdélyből hátba támadni, s ezzel idejekorán elfojtani a magyar forradalmat. A tömeges ítéletek oldalakat töltöttek ki az újságokban, s rettegést keltettek országszerte. Hozzávetőleges számítások szerint csupán Erdélyből 72 honvédtisztet és 25 polgári személyt ítéltek halálra, 64 embert pedig — köztük a magyar szabadságharcot támogató erdélyi románokat — súlyos fogságra, ezekből sokukat vagyonelkobzásra is. Novemberben még a császáriakkal szövetséges Axente Sever román tribunt is letartóztatták és bíróság elé állították, mert nem volt hajlandó teljesen feloszlatni népfelkelőkből álló csapatát. A börtönt csupán 1849-ben szerzett érdemei miatt sikerült elkerülnie. Bihar és a Bánság forradalmat támogató országgyűlési román képviselői közül

[2] Haynau 1849. augusztus 21-i utasítása Ludwig v. Wohlgemuth altábornagynak. Uo. 58.
[3] Haynau 1849. augusztus 24-i utasítása L. v. Wohlgemuthnak. Uo.

többen, így Eftimie Murgu, Aloisiu Vlad, Sigismund Pop éppúgy megjárták az osztrák börtönöket, mint a bánsági román papok egész sora. Halálos ítéleteket hoztak még 1850-ben is, ezeket azonban már Haynau automatikusan életfogytiglanra változtatta, később a bécsi minisztertanács enyhített rajtuk. Így menekült meg Mikó Mihály, Haller György és Haller Ferenc gróf; utóbbit pusztán azért ítélték halálra, mert „vagyonával, nevével és befolyásával segítette a pártütőket".[4] Az osztrák forradalmároknak kijáró különös gyűlölet miatt nem kaphatott ilyenfajta kegyelmet Hauck Lajos őrnagy, Szászváros városparancsnoka, Bem segédtisztje, akit 1850 márciusában végeztek ki. Az elítélteket elszállították a Lajtán túli várbörtönökbe, ahol azután társadalmi rangjuktól függően különböző, de mindenképpen szigorú elbánásban részesültek.

Kevésbé szertartásos volt a megtorlás akkor, ha közvetlenül a tulajdon szentségén esett csorba. 1849 őszén a román parasztság nagyarányú erdőfoglalásokba kezdett az Érchegység kincstári uradalmaiban. A katonai parancsnokok itt-ott személyesen csitították a népet, a kormányzó szeptember 8-i utasítása alapján azután a tetteseket — mint rablókat — bírósági eljárás nélkül a helyszínen kellett agyonlőni.

Egészében a megtorlás Erdélyben — noha sokkal véresebb volt annál, mint amilyenre bárki számított — enyhébb lett, mint az ország más részeiben. A forradalmi tábor eleve kisebb volt, a harcok is tovább tartottak, s így azok, akikre a legnagyobb veszély leselkedett, sokszor szerencsésen kimenekültek az országból. Így ment el a világosi fegyverletétel után Bem tábornok, az európai szabadságharcok óriása, a tisztikarból Czetz János, Kemény Farkas báró és Bethlen Gergely gróf, később Gál Sándor és „a székelyek Kossuthja", Berzenczey László. Az utóbbit, akárcsak Teleki Sándort, Jósika Miklóst vagy Dobokay Józsefet, Bem rendőrfőnökét, vagy Oroszhegyi Szabó Józsát távollétében ítélték halálra, nevüket katonai felvonulás mellett kiszegezték az akasztófára. A közkatonák közül egy egész székely zászlóalj kelt át a határon.

A szabadságharcban részt vevő tiszteken kívül az 1848 októberétől továbbszolgáló hivatalnokoknak szintén számot kellett adniok magatartásukról a „tisztító bizottmányok" előtt, s csak az ún. kitisztázottak kaphattak nyugdíjat vagy alkalmazást az új hivatalokban. Büntetéssel sújtottak testületeket és közösségeket, különösen székely városokat terheltek hadisarccal, s a hadsereg ellátását is nagyrészt rekvirált élelemből fedezték.

A megtorlással jutalmazás is párosult. Azok, akik a dinasztiához 1848—49 forrongásai közepette hűek maradtak, a következő év őszén ünnepi külsőségek között vették át a császári kitüntetéseket. A legmagasabbakat Franz Salmen szász comes és Andrei Şaguna görögkeleti püspök kapta. Egy-

[4] L. az 1852. július 6-i minisztertanács jegyzőkönyvét: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1849—1867. Abt. III. Bd. 1. Bearb. v. W. HEINDL. Wien 1975.

két magyar és számos szász tisztviselő mellett Avram Iancut és még néhány tribunt arany érdemkereszttel jutalmaztak, nem feledkezve meg arról sem, hogy mutatóba sokat szenvedett vagy hűségesnek nyilvánítható parasztokat is kitüntessenek.

A KORMÁNY SZÁNDÉKAI

Az új abszolutizmus céljai túlmentek a forradalom és szabadságharc erőinek megsemmisítésén; az 1848 előtti alkotmányjogi viszonyok teljes felszámolását is el akarta érni. A nagy centralizált Habsburg-birodalom megteremtéséhez szükséges átalakítás fél évtizedes kivételes állapot fenntartásában és az egymást követő, különböző elnevezést viselő provizóriumok köpenyében jelentkezett.

Az ország igazgatása, mindennapi életének szabályozása egy félkatonai rendszer keretében történt. A birodalmat majdnem szétvető forradalmak és nemzeti mozgalmak másnapján, a konszolidálatlan viszonyok közepette a dinasztia is, az osztrák nagyburzsoázia is egészében csak a hadseregre támaszkodhatott.

A katonai kormányzókkal szemben a liberális indíttatású minisztereket is magába foglaló birodalmi kormány testesítette meg az ellenforradalom másik arcát: a modernizációs törekvést, a forradalmak örökségének kényszerű végrehajtását. Ez a kormány a forradalmak éveinek eszméivel maga is megpróbált modern eleveket szembeszegezni. A külön-külön nemzeti szabadsággal a centralizált összmonarchia elvét szegezte szembe, az alkotmányos parlamentizmussal — amit kezdetben ígért — az egyéni szabadságjogokat. Persze a kormány nem nőtte ki magát nagy reformkabinetté, ellenkezőleg. 1851 végén, amikor nyíltan megtagadták az olmützi alkotmányhoz való visszatérést, kezdetét vette az az időszak, amelyet a birodalmi politika legfőbb irányítójáról, Alexander Bach belügyminiszterről nevezett el a történelem. A Bach-korszak hű monarchiai tükörképe volt a tendenciának, amely a különösen Közép-Európa német polgárságánál fellépő dilemmából bontakozott ki. A nacionalizmus és liberalizmus 1848-ig tartó ideológiai egységének összeurópai megbomlásával ugyanis a konzervatív kormánypolitika számára kiszélesedett a modern eszközökkel való manipulálás, a polgárság kézben tartásának lehetősége. Bachék az osztrák burzsoázia amúgy is gyenge nacionalizmusát a birodalmi centralizáció útján próbálták megnyergelni, liberalizmusköveteléseit viszont az új berendezkedés civilizatorikus-modernizációs törekvésével próbálták leszerelni. Az általános elégedetlenség légkörében működő kormányzat megpróbált szövetségest szerezni a társadalom többi rétegében is, mindenekelőtt a földbirtokosság körében. Hiába kínált azonban a volt földesurak számára ígéretes kárpótlást a jobbágyfelszabadítással kiesett bevételi forrásaikért, a nagybirtokos arisztokrácia nem lett sem

Bach támasza, sem a centralizáció hordozója, a középbirtokosság — ahol volt — politikai szembenállása pedig az évek múltával csak erősödött. A római katolikus egyházzal szemben folytatott nagyfokú engedékenység a rendszer hívévé tette ugyan a katolikus klérust, magát Rómát is, de a felvilágosult polgár szemében rombolta az állam tekintélyét, felszította a felekezetek közötti irigykedést, s végül a kiváltságaikban ugyan túlbiztosított, de tartományi önállóságukban korlátozott katolikus főpapok is átpártoltak valódi osztályos társaikhoz, a nagybirtokos arisztokráciához.

A rendszer legszilárdabb támasza, a hadsereg parancsnoki kara sokszor jutott ellentétbe a kormánnyal. A csendőrséggel pedig nemcsak közemberek, hanem gyakran a közigazgatási szervek is összeütközésbe kerültek, mint ahogy a belügyminisztériumból kiszakadó Kempen-féle rendőrminisztérium is a politikai ellenfelek mellett előszeretettel kémkedett főtisztviselők, sőt a kormány tagjai és a magas klérus magánélete után. Ezek az ellentétek, akár a hosszúra nyúlt ostromállapot, fékezték az új berendezkedés kiépítését és normális működését. A társadalom zömének ellenálló passzivitásával, a katonákkal és a bécsi intrikákkal szemben Bach nem támaszkodhatott egy erkölcsi-politikai biztonságot kölcsönző, nagy tekintélyű tanácskozó testületre sem, hiszen — parlament nem lévén — még a Reichsrat, ez a 8 tagú konzultatív bizottság is ellenféllé, az uralkodón át saját befolyását növelő riválisa konzervatív árnyékkormánnyá lépett elő.

Erdély katonai és polgári kormányzója eleve azzal a titkos utasítással jött e délkeleti határtartományba, hogy annak minden különállását, sajátosságait megszüntesse, s betagolja az összmonarchiába. A helyi kormányszerv székhelyét Kolozsvárról ismét áttették Nagyszebenbe, a tartomány mindenható urai a katonák lettek. Az első hónapok a felszámolt forradalmi előzmény s a kialakulatlan új közötti joghézagnak megszállási rezsimmel való kitöltését hozták.

Az elhamvadt falvakkal és sokat szenvedett városokkal teli Erdélyben az üldöztetéssel, megtorlással vetekedő megpróbáltatást jelentett a lakosságnak az immár közteherviselésre épülő új adórendszer, a különféle újabb adóterhek bevezetése és a nagyobb hadseregnek adandó régi szolgáltatások. Jól működő hadiszállítási szervezet hiányában rengeteg fuvar sújtotta főleg Dél-Erdély népét, ahonnan sokszor Havasalföldre kellett szekerezni az ott vásárolt liszt, fa, gyümölcs befuvarozására. A szállításért keveset fizettek, vagy éppenséggel semmit, mint Udvarhely kerület esetében, ahol a székelyek — a miniszteri indoklás szerint — nem érdemelték meg a kárpótlást. Valóságos istencsapás volt a katonák és tisztek beszállásolása, különösen a főbb utak mentén, ami alól most már a volt nemesség, illetve a rezsim hű kiszolgálói sem mentesültek. A szász városokban a nagyszámú katonaság és a sebesültek mellett kezdetben a magyar foglyoknak is helyet kellett biztosítani. A nyomorúságot tetőzte a Kossuth-bankók érvénytelenítése — ami súlyos pénzhiányt idézett elő — és a

keleti marhavész elterjedése. Erdély talpra állításához állami támogatásra is szükség lett volna, erre azonban a magas katonai kiadások, az új közigazgatás megteremtése és a jobbágyfelszabadításból adódó állami kárpótlási kötelezettségek miatt alig maradt pénz. Ami kevés jutott, azt politikai megfontolások alapján osztották el. A szász univerzitás „hűségéért" 1850-ben kedvező visszafizetési feltételek mellett 1,5 millió forintos kölcsönt kapott a kincstártól; az elpusztult román templomok újjáépítésére 80 ezer forint segélyt, a zarándi birtokosoknak 50 ezer forint kamatmentes kölcsönt utaltak ki, az elhamvadt Nagyenyed 30 ezer forintot kapott 4%-os kamatra. A Székelyföldön viszont kollektív büntetéseket róttak ki az 1848—49. évi „hűtlenség" címén.

Az első kormányzó, Ludwig Wohlgemuth báró, a számtantanárból lett tábornok szakszerűségével kezelte az egyes erdélyi nemzeteket, de túlságosan is katona volt ahhoz, hogy pártatlan legyen. Első útjai alkalmával nyilvánosan megfeddte a székelyeket forradalmi magatartásuk miatt, és szinte minden székely tisztviselőt eltávolított a hivatali életből.

A székelyek soraiban végzett tisztogatás nyomán papok, ügyvédek, gazdatisztek, kisnemesek hosszú sorát fogdosták össze, s ezek zöme még szabadulása után sem kerülhetett vissza régi helyére, szétszóródott az országban. Különösen aggasztotta a kormányzót, hogy fegyvereket is találtak az orosz csapatok kivonulása utánra tervezett felkelés céljaira, ezért azután a katonai erő állandó növelését szorgalmazta. A megtorlás általános légkörében a magyar birtokossággal még személyes érintkezést sem tartott fenn a kormányzó. A románokkal szemben sem mutatott engedékenységet. A kitüntetéseket nem tagadta meg az 1848—49. évi román népfölkelés vezetőitől, de feloszlató rendelete valósággal rablóbandának minősítette Iancunak és bajtársainak seregét. A román nemzeti mozgalmat nem tartotta ugyan veszélytelennek a birodalom egysége szempontjából, mégis inkább megvetéssel, semmint félelemmel kezelte. A szászok iránti jóindulata ugyancsak hamar elpárolgott, 1851-ben már a Szászföld területi feloszlatását javasolta a kormánynak.

1851. április 29-én, Wohlgemuth váratlan halála után nevezte ki az uralkodó Carl Schwarzenberg herceget Erdély új kormányzójának. A legnagyobb csehországi arisztokratacsaládba tartozó tábornok Lombardiából közigazgatási tapasztalatokat, otthonról széles látókört, Bécsből viszont elődjénél nagyobb hatáskört hozott magával. Az előző kormányzó mellett még működő császári civil biztos intézményét megszüntették, a hadbíróságot is neki rendelték alá. Schwarzenberget a magyar birtokos nemesség, sőt a Székelyföld is nem kis reményekkel fogadta, és a herceg is igyekezett a maga részéről jó kapcsolatokat kiépíteni az erdélyi arisztokráciával. A kormányzóság szerény nagyszebeni bérházában nem érezte jól magát, elvágyódott a szász patrícius környezetből, ezért székhelyét vissza akarta vinni az úribb Kolozsvárra — amihez persze Bécs nem járult hozzá. Kolozsvárt házat tartott fenn, megtanult

magyarul, gyakran vadászott együtt mágnásokkal, egyesekhez eljárt vendégségbe is. Mindez azonban — úgy tűnik — nem változtatott érdemben politikai magatartásán. Engedelmesen végrehajtotta Bécs utasításait, alatta került sor az immár definitívumnak nevezett centralizált közigazgatási rendszer kiépítésére, az idegen, gyakran teljesen képzetlen tisztviselők beáramlására, akiknek szakmai kiválogatásához csak 1853-tól, a pályázati rendszer bevezetésével kezdtek hozzá.

Kormányzata alatt végleg elhaltak a politikai ígéretek. Ferenc József 1851-ben kilátásba helyezett egy újonnan felállítandó jogakadémiát, melynek tervét Thun kultuszminiszter ki is dolgozta, de a kormányzó ellenezte magyar nyelvű főiskola létesítését a rebellis Kolozsvárott. Ő egy szebeni egyetem alapítását ajánlotta, amiben Thun is fontos támaszt remélt a magyar és a román nemzeti törekvések elleni harchoz, szándékuk azonban az uralkodó ellenállásán hajótörést szenvedett. Nagyjából hasonló sorsra jutott a parlamentek karikatúrájára is alig emlékeztető tartományi képviselet (Landesvertretung) ügye. A nyílt abszolutizmus meghirdetése után négy évet kellett várni, amíg kiadták az utasítást, hogy főként tartományi tisztviselőkből álló bizottság dolgozzon ki javaslatot egy szűk körű, de mégiscsak képviseleti alapon álló tanácsadó testület összeállítására. Az 1855 legvégére elkészült tervezet az ókonzervatív szempontok túlsúlyát tükrözte, amennyiben a 47 szavazó képviselőből 21 a nagybirtok, 6 pedig az egyházak szószólója lett volna, mindezzel egyébként mintegy 50%-os magyar részesedést is eleve biztosítva. A városok, mezővárosok, kisbirtokosok együttesen 20 helyhez jutottak a tervezetben, ami nagyjából 10 román és 5 szász képviselő bejutását tette volna lehetővé. Az egész bizottsági munkálat inkább csak arra volt jó, hogy az egyes nemzetek közötti gyanakvást frissítse fel, maga a tervezet a kormány és a bécsi Reichsrat kezei közül a végtelenbe nyúló vitatás útján a süllyesztőbe került. A kormány számára valójában egy ilyen csenevész képviseleti rendszer terve sem volt kívánatos, mert az óhatatlanul teret nyithatott a konzervatív bírálatnak.

A kormányzat Erdélyt is nemzeti és társadalmi küzdelmektől, politikai és publicisztikai harcoktól egyaránt mentes, minden alkotó törekvést a császár iránti feltétlen engedelmességbe terelő, nyugalmas, lassan fejlődő, jól kézben tartott provinciává akarta átgyúrni.

A sajátos erdélyi viszonyokra alkalmazható külön koncepció kidolgozására ezúttal sem kerülhetett sor. A belső erők gyengeségével párosulva, ez a politika azt eredményezte, hogy Erdély fejlődése a továbbiakban is csupán függvénye maradt a birodalmi, illetve a szűkebb magyarországi viszonyoknak.

AZ ÁLLAMGÉPEZET KIÉPÍTÉSE

A forradalom végnapjaiban Haynau a katonai és polgári igazgatás egyesítésére vonatkozó tervezetében Puchnert ajánlotta Erdély katonai és polgári kormányzójának és a szász patrícius Joseph Bedeust alárendelt polgári biztosnak. A konzervatív körök szemében azonban a polgárháború kitöréséért nem kevéssé felelős, megtépázott tekintélyű idős altábornagy alkalmatlannak tűnt a pacifikátor nagyigényű feladatkörének betöltésére. Ezért került az új berendezkedés élére — mint említettük — a Radetzky-iskolához tartozó Ludwig Wohlgemuth tábornok, s mellé polgári biztosnak Eduard Bach, a belügyminiszter testvére, a korábbi bukovinai tartományfőnök.

Az ostromállapot körülményei között került sor a koronatartomány új közigazgatási felosztására. Az unió természetesen érvényét vesztette, a Partiumot újból Erdélyhez csatolták. Az ország etnikai viszonyait részben szem előtt tartva hat — három román, két magyar és egy szász — vidéknek is nevezett kerületet (District) alakítottak ki. A 480 ezer lakosú szebeni kerület a régi szász székeket és kerületeket, valamint a hozzájuk kapcsolódó hajdani Alsó- és Felső-Fehér, Hunyad és Küküllő megyék egyes részeit foglalta magába. A gyulafehérvári — akkori használat szerint károlyfehérvári — kerületet Hunyad, Zaránd, Alsó-Fehér és Küküllő megyékből alakították ki, s lakóinak száma 430 ezer körül járt. A kolozsvári a korábbi Kraszna, Közép-Szolnok, Torda, Kolozs és Doboka megyéket, valamint Aranyosszéket fogta át. Lakóinak száma megközelítette a 420 ezret. A rettegi kerület nevét a Dés melletti 1600 lakosú helyiségről kapta, és a régi Belső-Szolnok, Kolozs, Torda, Doboka megyék északkeleti részéből állott, 240 ezer főnyi népességgel. Az udvarhelyi kerület lényegében a Székelyföldet, így Maros-, Udvarhely-, Csík- és Háromszéket fogta át, s területén 370 ezer ember élt. A legkisebbet, a román lakosai által Tara Oltuluinak (Oltország) nevezett fogarasi kerületet (mindösszesze félszázezer lakossal) csupán azért hozták létre, mert a kormányzó nem tudta eldönteni, hogy mi legyen a sorsa az itteni határőrfalvaknak. A körzetekre és alkörzetekre osztott 6 nagy közigazgatási egység élén egy-egy katonai parancsnok állott, ez gyakorolta a végrehajtó hatalmat és adta ki a fontosabb rendeleteket, hirdetményeket. A polgári befolyás minimumát biztosították a katonai parancsnokok mellett működő, s Eduard Bach császári biztosnak alárendelt helyi civil biztosok, akik azonban még jelentéseiket is csak a katonai parancsnokok láttamozásával továbbíthatták Nagyszebenbe. Kivételt a szebeni szász kerület képezett, amennyiben ott a polgári biztos Franz Salmen szász comes lett. (Az 1848. december 21-i manifesztum értelmében a Királyföld régi beosztását egészében, szász önigazgatását részben megőrizte, ami persze a románok számbeli túlsúlya miatt ellentmondásban volt a polgári és nemzeti egyenjogúság ugyancsak meghirdetett elvével.) A

városok elöljáróit a kerületi parancsnok vagy éppenséggel maga a katonai kormányzó nevezte ki, a hivatali teendőket a kerületi civil biztos utasítása szerint végezték.

A közigazgatás, a hét katonai nyomozótörvényszék, a „tisztító bizottmányok", majd az 1850 nyarán kialakított új bírósági szervezet és a szakigazgatás kiépítése hozzáértő és főként megbízható tisztviselők seregét kívánta, akik jórészt a szászok soraiból kerültek ki, de nagyobb számban jöttek a birodalom nyugati feléből is. A magyar származású hivatalnokok száma nem lehetett magas, mégis elegendő volt ahhoz, hogy a politikai várakozásaiban csalódott román értelmiségben a régi világ részleges továbbélésének keserű érzetét keltse fel.

A rendőri szervezet kiépítése a politikai fontosságú határrendészet, valamint a nagyszebeni, brassói, kolozsvári és vásárhelyi városkapitányságok megteremtésével kezdődött. 1850 januárjában a fegyveres kerületi dragonyosok szervezetének megalakításával a vidéki biztonsági (és egyben futár-) szolgálat is megszületett, hogy helyét hamarosan átadja a belügyminisztérium által szervezett csendőrségnek. A zsandárság 16 ezredre tervezett gépezetével az állam korszerű bűnüldöző szerveként hálózta be az osztrák császárságot. E polgári célokat szolgáló, de katonai felépítésű új rendfenntartó erő volt a hivatalnoksereg mellett a kormány akaratának legfőbb végrehajtója. Széles körű fegyverhasználati jog, a csendőr szavainak bizonyító erejű vallomásként való felhasználása tette félelmetessé, az elfogottakra kiszabott büntetés nagysága után mért jutalom pedig egyenesen kiszámíthatatlanná az új szervezet működését. Fényes sisakjuk és rövid lőfegyverük félelmet keltett a vidék népében, s noha megjelenésük a bűnözés csökkentéséhez talán hozzájárult, távolról sem váltotta be a hozzá fűzött hivatalos reményeket. A virágzását élő betyárvilágot Erdély peremén sem számolták fel, például még évek múltán is menetrendszerű pontossággal rabolták ki Bánffyhunyadnál a kolozsvár—nagyváradi postakocsit.

1852-ben a birodalmi rendőrfőhatóság kiépítésével megteremtették az önálló politikai rendőrséget, melynek feladata lett az idegenforgalomtól a színházakig az élet minden területének ellenőrzése. A csendőri és rendőri hálózatban fontos helye volt a besúgók hadának, kik a társadalom minden rétegében jelen voltak, megpróbálván felderíteni a hatalom számára a minden érdemi közéleti megnyilvánulástól elzárt erők nagyságát, mozgását, rejtett szándékait. Az ügynökök mellett az alkalmi besúgók is szerephez jutottak egy olyan korszakban, amelyben hivatalos döntés szabályozta a szakállviseletet, rendelkezés az illő kalapviseletet, amikor idegent nem volt szabad befogadni éjszakára, amikor egy Kossuth-bankó vagy egy 48–49-es magyar újság, proklamáció megőrzése büntetendő cselekménynek számított.

Az elnémított közélet mellett törvényszerűnek tekinthető, hogy a kulturális élet ellenőrzése is elsőrangú rendőri ügykör lett. Tánctermek, színházak

állításához kormányzói jóváhagyás kellett, s hozzá kellett fordulni bármely színmű bemutatásának engedélyezéséért. Ha az előadás módja nem tetszett, a rendőrhatóság betilthatta a darabot. Könyvet külföldről csak a kormányzóság által kiadott engedéllyel lehetett behozni, s még az enyhítést hozó 1852. évi sajtórendtartás után is a gyakorlatban megmaradt az előzetes cenzúra. Időszaki nyomtatványhoz kormányzói engedély kellett, de komolyabb, kaucióköteles lap kiadásához már a birodalmi rendőrfőnök jóváhagyására volt szükség. A központosítás elveinek megfelelően ipari, mezőgazdasági vagy kereskedelmi egylet, takarékpénztár mellett minden tudományos vagy művészeti társaság működése egyenesen császári vagy belügyminiszteri jóváhagyástól függött.

A polgári berendezkedés és a terhektől rogyadozó kincstár napi érdeke egyaránt megkövetelte az adóztatás korszerűsítését, amit a modern polgári elvek és az abszolutisztikus rendszer igényeinek egyeztetésével hajtottak végre. Az új adórendszer a közteherviselésre épült, s országosan egységes adókulcs szerint két úton biztosította az állam részesedését a megtermelt anyagi javakból. Az egyenes adók (földadó, házadó, kereseti és jövedelemadó) rendszere — a sok pénzt ígérő jövedelemadó bevezetése és a kataszteri munkálatok hiányában kialakított ideiglenes jelleg miatt — maga sem volt egyszerű és könnyen áttekinthető. A közvetett adók a cukor, hús, szesz, só fogyasztását drágították, mint ahogy az 1850 őszén elrendelt dohánymonopólium a pipázgatást, az illetéktörvény pedig a hivatalos és a gazdasági ügyintézést tette költségesebbé. Hét pénzügyőr-parancsnokság zöld kabátos fegyveres finánci vigyázták a vámokat, próbálták megakadályozni a sócsempészést, a tiltott dohánytermesztést. Az adók kivetése, kisebb módosítása az új adóhivatalok, illetve az ezeket irányító országos pénzügyi igazgatóság útján történt.

A bírósági rendszer változásai azt az elmozdulást tükrözik, amely a rendszer kezdeti militarista arculatát fokozatosan megváltoztatta, polgári vonásokkal egészítette ki. Az első bírói szervek maguk a haditörvényszékek voltak, s 1850 tavaszán került sor mozgó polgári büntetőbíróságok, illetve öt büntetőtörvényszék felállítására. A katonai bíráskodás idején az egészen apró ügyekben a községi elöljárók döntöttek mint békebírák, egyébként a felek a közigazgatási hatóságokhoz fordulhattak peres ügyeikkel. 1850 nyarán a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása keretében lefektették az erdélyi bírósági rendszer új alapjait. 72 körzeti bíróság fölött 11 kerületi és 5 felsőbb törvényszék s az ezeket átfogó főtörvényszék helyezkedett el. Az erdélyi főtörvényszéki bizottsággal megszületett az ideiglenes büntetőbíróságok fellebbviteli szerve, míg a bécsi legfőbb törvényszék volt egyes peres ügyek végső fellebbezési fóruma. 1852-ben és 1853-ban azután az új perrendtartás és az osztrák büntetőtörvénykönyv, illetve polgári törvénykönyv bevezetésére is sor került, s ezzel — ha nem is liberális szellemben — a modern polgári

igazságszolgáltatás keretei kiépültek, ami érdemi előrelépésnek számított. A bűntettel arányos büntetés korszerűbb formáinak meghonosítása mellett megőriztek olyan, polgárinak nem nevezhető büntetési módszereket, mint a botozást, amelyet a vizsgálati foglyok és az elítéltek fegyelmezésénél és a rendőrségnél előszeretettel alkalmaztak.

Az erdélyi közigazgatásra éppúgy, mint a monarchia egész államéletére a forradalmakat követő években az alkotmányos ígéretek és a katonai diktatúra valósága közti ellentmondás nyomta rá bélyegét. Minden 1849—1852 közötti törvény, rendelkezés az ideiglenesség jegyében született: minden csak az eljövendő birodalmi parlament összeültéig érvényes, az majd megerősíti vagy megváltoztatja a rendelkezéseket. A parlament ígérete volt az a varázsszer, amellyel az osztrák vagy birodalmi érzelmű nagypolgárság és némely értelmiségi csoportok számára elfogadhatóvá próbálták tenni az önkényuralmat. Az udvar azonban szakítani akart az ideiglenességgel, s amint a parlamenti illúzió betöltötte küldetését, az ígéretet mint szükségtelent félredobta. 1851. december 31-én Ferenc József — III. Napóleon államcsínyén fellelkesülve — a soha életbe nem léptetett oktrojált olmützi alkotmányt érvénytelenítette. A császár maga vette kezébe a kormányzást, saját maga miniszterelnöke lett, a miniszterek kizárólag neki tartoztak felelősséggel, mint ahogy kinevezésük és elbocsátásuk is csupán uralkodói döntéstől függött. Az ígért alkotmány visszavételével a hitegetések is véget értek, s elérkezett az „állandóság", az ún. definitívum korszaka. Nem megalkotóin múlott, hogy a véglegesnek gondolt rendszer még hét esztendőt sem tudott átvészelni.

A gondos előkészítő munka után 1853. január 19-én kiadott belügyi, pénzügyi és igazságügyi rendeletek az abszolutizmus talán legjelentősebb közigazgatási intézkedéseit tartalmazták. A koronatartományt igazgató helytartóság a tanácsosok — hatból mindössze kettő volt erdélyi —, titkárok, fogalmazók sorával lényegében a helyi szervek és a bécsi központi kormányszervek közti összekötő kapocs szerepét játszotta. A teljhatalmú katonai és polgári kormányzó, most már mint helytartó, politikai ügyekben a belügyminiszternek alárendelve intézkedett, míg rendőri ügyekben Kempennek tartozott felelősséggel. A gazdasági és oktatási kérdésekben az illetékes bécsi szakminiszterekkel kellett eljárnia. Az egyszemélyi vezetés természetesen nem szűnt meg, hiszen a helytartói tanács döntéseit a kormányzó helytartó megváltoztathatta, s továbbra is megmaradt a katonaság hegemóniája. 1854 nyarán módosították a közigazgatási felosztást, a korábbi hat helyett most tíz kerületre (nagyszebeni, brassói, udvarhelyi, vásárhelyi, besztercei, dési, szilágysomlyói, kolozsvári, gyulafehérvári és szászvárosi), illetve 79 járásra tagolták az országot, úgy, hogy ezek az egységek az adóigazgatási és bírósági felosztással is megegyezzenek. A Határőrvidék polgárosítása már 1851 elejéig megtörtént, addigra a székely huszárezredet, a két-két román és székely gyalogezredet feloszlatták, és helyükbe öt sorezredet szerveztek. A szász

54. térkép. Erdély közigazgatási beosztása 1855-ben

autonómia is megszűnt, az univerzitás gyűlését feloszlatták, bírósági funkcióját elvették, Besztercét és Szászvárost leválasztották a Szászföldről.

Az abszolutizmus hivatalrendszere, szakigazgatási szervei nagy előrelépést jelentettek mind a feudalizmus évszázados, mind a katonai uralom rövid életű apparátusához képest. A forradalom nem alakíthatta ki a maga teljes polgári igazgatási gépezetét, örökségének formába öntése az abszolutizmusra maradt. Ennek rendszerét azonban olyan negatívumok terhelték, amelyek kérdésessé tették e késői aufklärista, civilizatorikus küldetésre szánt berendezkedés modernségét, nem is szólva annak nemzeti jellegéről.

Egy évtizeden át e kis tartományt valójában közvetlenül Bécsből igazgatták a titkos utasításokkal ellátott idegen katonai kormányzó-helytartón keresztül.

Minden törvényhozó vagy rendszabályalkotó testületet kizárva, szervezkedési és gyülekezési szabadság nélkül kormányoztak, a sajtó lényeges kérdésekkel nem vagy csupán kevesek számára érthető, burkolt formában foglalkozhatott. Még a petíciózás útja is veszélyes volt, mivel az Osztrák Császárság — maga Ferenc József is — nyugtalan lett attól, ha valamilyen politikai folyamodványt többen aláírtak. A törvényeket és rendeleteket az uralkodó nem csupán kibocsátotta, hanem bármely pillanatban módosíthatta vagy visszavonhatta. A „definitívum" tehát nem lett lényegileg más, mint az előtte járó provizórium. Így azután az abszolutizmus hiába hozott néha az egész európai gyakorlat ismeretében kidolgozott igazgatási reformokat, hiába állott a birodalom élén jó szakembereket magába foglaló kormány, ha minden állami tevékenységre végső soron az ideiglenesség nyomta rá bélyegét, ha a modern polgári berendezkedés számára döntő fontosságú nyilvánosság, a közügyek intézése feletti polgári ellenőrzés — a hatalommal való közösségvállalás e formai kerete — teljes mértékben hiányzott. Az alapvetően polgári berendezkedést nem a burzsoázia, hanem a különböző társadalmi rétegek, illetve a hadsereg és az udvar közötti érdekközvetítést végző bürokrácia egyedül építette ki, hozta létre. Ez az apparátus a mozdulatlanság megteremtésére jött létre; fennmaradása — s vele együtt az újonnan kialakított szerkezet sorsa is — azon állt vagy bukott, hogy mennyire sikerül Európa dinamikus tőkés átalakulásának nagy folyamata közepette e sokszínű birodalmat a levert forradalmak utáni mozdulatlanságban megtartani.

2. POLITIKAI ÉLET AZ ABSZOLUTIZMUS IDEJÉN

A SZÁSZ AUTONÓMIA FELSZÁMOLÁSA

Az abszolutizmus berendezkedése a szász polgárság számára csalódások egész sorozatát hozta. Eleinte pedig sokat vártak tőle. Még 1848 decemberében az osztrák kormány határozatot hozott a szászok autonómiájának fenntartására. *Az erdélyi hű szász népünkhöz* című 1848. december 21-i császári manifesztum és a szász univerzitáshoz intézett leirat megtestesítette azt a korai bécsi törekvést, hogy a szászoknak a központi kormányszervek alá rendelésével Erdélyben a német elemet erősítse, s egyben hasonló jogok felcsillantásával a császár iránti hűségre ösztönözze a románokat is. Az ígéretet csak a pillanatnyi politikai kényszer szülte, hiszen kezdettől tisztában voltak azzal, hogy egy különálló Szászföld csak „a román kérdés megoldása után" teremthető meg. De nem kevésbé tudták azt is, hogy ha területileg el is különítenék valahogy az egyes erdélyi népeket, egy külön privilegizált nemzetiség nehezen illeszthető a polgári forradalom által megteremtett jogegyenlőség rendszerébe. Az olmützi alkotmány szövege 1849-ben már jelzi

ezt a felemás helyzetet, amennyiben az „erdélyi nagy-fejedelemséget" homogén egységként kezeli, hogy azután a 74. §-ban mégis megismételje az ígéretet: a szász nemzet külön jogai az új alkotmány keretei között is fennmaradnak. A minisztertanács 1849. július 18-án a Királyföld közigazgatásának felügyeletét Wohlgemuth kormányzó kezébe adja, amivel kezdetét veszi a szászok autonómiájának módszeres csonkítása. Igaz, polgárságuk mégis sokáig a kormány fő támaszának számított. A Királyföld polgári sziget maradt a katonai igazgatású tartományban. Az ostromállapot politikai szigorából is kevesebbet éreztek, s az új ideiglenes közigazgatási beosztás — a földrajzilag is különálló részekből kialakított szebeni kerület — kifejezetten kedvezett nekik. A civil ügyek biztosa a szász gróf lett, alkerületeket nem szerveztek, meghagyván a régi szász székeket, districtusokat. Régi bíráskodási rendszerüket először megerősítették, s így, ha nem is elsősorban a polgárság, a szász hivatalnokréteg némi joggal érezhette, hogy a dinasztia iránti hűségét honorálta az udvar.

1849 decemberében az univerzitás összeült, hogy kidolgozza azt a politikai struktúrát, amely biztosítja a szászok jövőbeni elhelyezkedését, megteremti az újkor követelményeinek megfelelő intézményes keretet, főként a koronától való közvetlen függésen alapuló autonómiát. A legnehezebb kérdés természetesen a leendő saját koronatartomány területének megállapítása volt. A szász politikusok számára sok gondot okozott az a puszta tény, hogy a Királyföldön a románok voltak többségben, s a szebeni kerület kialakításával újabb tiszta román vidékek bekebelezésére került sor. Nagy viták során, amelyben a minden románlakta területről való lemondás gondolata is komoly mérlegelés tárgyát képezte, az a kompromisszumos elképzelés kerekedett felül, hogy a régi Királyföld maradjon érintetlen a történeti jog alapján, míg az újonnan odacsatolt területeken az etnikai elv érvényesüljön, e részek nem szász településeire tehát nem tartanak igényt. A területi kérdés így valójában az univerzitás számára is nyitott maradt.

Ősi intézményrendszerüket az olmützi alkotmány elvei alapján próbálták korszerűsíteni. Az osztrák egységállam követelményeivel összhangban lemondtak a saját tisztviselőválasztásról, az igazgatás és igazságszolgáltatás addigi összefonódásáról, a két és fél százados szász jogot is felcserélték az osztrák polgári és büntetőtörvényekkel. A velük élő románoknak pedig teljes egyházi, iskolai és hivatalviselési szabadságot ígértek. A nagy adófizetőkből, városok és községek választott képviselőiből összeállítandó korlátozott jogkörű, 40 tagú szász Landtag küldötteket delegálna a birodalmi parlamentbe is, hogy ott képviseljék az alkotmányosnak remélt osztrák birodalom távoli német sarokbástyáját.

1850 elején öt nagy emlékiratban foglalták össze a Szászföld beosztására, igazgatására, szervezetére, a képviselőválasztásra, a községek életére vonatkozó elképzeléseiket, de terveik elfogadásának reménye napról napra

fogyatkozott. A kormány felemás magatartása mellett aggodalomra adott okot, hogy a szász koronatartomány megteremtését mind a saját nemzeti területet követelő románok, mind a magyar ókonzervatívok ellenezték. Ahogy halványult a saját kis kormánnyal, saját Landtaggal, főtörvényszékkel bíró „Markgrafschaft Sachsen" születésének reménye, úgy vált elkeseredettebbé saját politikai és gazdasági nélkülözhetetlenségük bizonygatása, a fogadkozás, hogy a szászok a birodalom keleti felében stabilizáló és civilizatorikus erőt, a Reichsratban pedig konzervatív alkotmányos erőt képeznek majd. Mindezt kiegészítette a másik érv, a nemzethalál felidézése arra az esetre, ha különállásukat nem sikerülne biztosítani. A szász koronatartomány tervét Erdély kormányzója az egységes állam megbontásának tekintette, vele együtt elutasította a központi kormány is, bár a kívánságot pártoló Alexander Bach annyit el tudott érni, hogy legalább valamilyen szerény formában egy szász kerület a szász gróf elnöklete alatt fennállhasson.

Az abszolutizmus nyílt meghirdetése után egy hónappal Franz Salmen comest, a szász privilégiumok védelmezőjét eltávolították tisztségéből, példát is statuálva, hogy nem engedhető semmilyen nemzeti különállás az „egy úr, egy törvény, egy kormány" elvére épülő centralizált rendszerben. A kormányzó pedig egyenesen szorgalmazta a szász értelmiség szétszórását az ország különböző részeiben működő hivatalokba. Újabb hónap elteltével a szászföldi igazságszolgáltatás fellebbezési fóruma az univerzitás helyett az erdélyi főtörvényszék lett, ami forma szerint is súlyos csapást jelentett a szász önkormányzatra. Beszterce és Brassó önálló területi bíróságokat (Landesgericht) kapott; 1852. október 27-én pedig a császár kiadta a rendelkezést a szász magisztrátusok és székhivatalok állami hivatalokkal történő felváltásáról. Az ősz folyamán a régi székeket újraosztották körzetekre és alkörzetekre, Besztercét végleg a rettegi kerülethez, Szászvárost a gyulafehérvárihoz, Fogarast viszont a szebeni kerülethez csatolták. Megjelentek az idegen tisztviselők, s ezzel a szász különállás politikailag is véget ért. „Ítélethozatal nélkül agyonütöttek, kereszt és gyertyafény nélkül sírba tettek bennünket. Ez volt a jutalom mindazért, amit a veszély éveiben tettünk és szenvedtünk" — írta 1853 elején a hagyományos szász hivatalnok polgár érzésvilágát megszólaltató Joseph Bedeus.[5]

A csalódás nyomán politikai közömbösség lett úrrá a szász értelmiségen, s miként az egész birodalomban, náluk is megfigyelhető a politikától a gazdaság és kultúra felé fordulás. De minden keserűségük ellenére hűek maradtak a dinasztiához, ebben látván fennmaradásuk fő támaszát. „Ha a szászok elégedetlenek is az idegen tisztviselők beáramlása, republikánus községi és céhrendszerük felfüggesztése és a konkordátum miatt — írja egy bizalmas jelentés 1856-ban —, úgy ez az ő szemükben a kisebbik rossz

[5] Idézi E. FRIEDENFELS, Joseph Bedeus II. 251.

nemzetiségük pusztulásával szemben, ami biztosan bekövetkezne, ha az ország megszűnne osztrák provincia lenni."[6]

Az abszolutizmus tehát elérte célját a szászokkal szemben. Különállásukat, községi önigazgatásukat felszámolta, ugyanakkor a magyarokkal és románokkal való ellentéteiket konzerválta, megőrizvén hangadó köreiket abban a hitben, hogy e kicsiny nemzetiség jövőjét csak az adott rendszer biztosíthatja. Ha nem is lettek az abszolutizmus feltétlen hívei — mint azt egykorú magyar vagy román ellenfeleik gyakran állították róluk —, maradék kiváltságaik, a német jellegű egységállam gondolatához vagy éppen újabb német telepítésekhez fűzött remények gátolták őket a többi erdélyi nemzettel való kapcsolatok kiépítésében.

A ROMÁN NEMZETI TÖREKVÉSEK VISSZASZORÍTÁSA

Az erdélyi román politikai élet irányítói 1849 nyarának végén nemzetük jövőjét biztosítottnak érezhették. Az udvarral való együttműködés, a magyar forradalommal szemben a császári haderőt szolgáló katonai tevékenységük nyomán némi joggal sorolták magukat is a birodalom megmentőinek táborába. Jutalmul is, a polgári nemzetek kialakulásából következő történelmi szükségszerűségként is az osztrák császárság összes románjainak (Erdély, Magyarország, Bukovina) egy külön igazgatási egységbe történő szervezését, lényegében egy román autonómia megszerzését remélték. Orosz sugalmazásra ehhez kérte Iancu és Axente emlékirata Miklós cár közbenjárását. Néhány havasalföldi emigráns szeme előtt pedig már az új Ausztriában egyesült románság és a két román fejedelemség titokban remélt uniójának képe is kirajzolódott. A szász univerzitással rokon, annál persze modernebb, polgáribb, de mindenesetre területi jellegű politikai berendezkedést kívánt az erdélyi román értelmiség. Külön (ortodox) román egyházfő, nemzeti főnök, saját képviselet Bécsben, évenkénti román nemzetgyűlés — ezek lettek volna biztosítékai a további nemzeti fejlődésnek. Bach teljes polgári jogegyenlőséget, hivatali alkalmazást, szabad egyházi és nemzeti fejlődést ígért, de már 1849 nyarán jelezte, hogy a centralizált birodalomban külön román koronatartományról nem lehet szó.

A katonai kormányzás bevezetése nehézzé tette a román vezetők helyzetét. A szász sajtó forradalmi szándékkal vádolta-gyanúsítgatta őket. Népfelkelőalakulataik feloszlatásakor, 1849 végén letartóztatták a vonakodó Axente prefektet, később magát Avram Iancut, a „havasok királyát" is megpróbálták őrizetbe venni, őt azonban a halmágyi piacon összegyűlt nép kiszabadította. Még a töretlen hűségű Şaguna püspök magatartásában is talált kivetnivalót a

[6] I. MARTIUS, Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848—1859. München 1957. 71.

nagyszebeni kormányzó. Az új abszolutizmus berendezkedése Erdélyben megkezdődött anélkül, hogy a román követeléseket figyelembe vették volna, annál is inkább, mivel a bécsi kormány konzervatív-prakticista felfogása szerint „alacsony politikai és szellemi fejlettségi szintjük, valamint a képzett vezető erők csekély száma miatt nincsenek meg a feltételei a saját kormányzatnak vagy igazgatásnak".[7] Bár az új rendszer szinte minden valamelyest képzett román értelmiségit hajlandó volt alkalmazni, határőrtisztjeiket pedig felvette az alakuló csendőrség, mégis — Barit adatai szerint — az erdélyi román köztisztviselők száma 1860-ra sem érte el a kétszázat. Mintegy 300 ezer román maradt a szász közigazgatás alatt, s az újonnan alakított Szerb vajdaságba közel 800 ezer románt kebeleztek be. Az ebből leválasztandó Temesi bánság be nem váltott ígérete a szerb túlsúlytól való félelmet enyhítette ugyan, ám a román etnikum széttagoltságának annyira fájlalt tényén mit sem változtatott.

Eleinte a Şaguna püspök által irányított román politikusok valósággal elárasztották Bécset kérvényeikkel. 1849 őszén „a bánáti román nemzet" nevében kérik a görögkeleti szerb és román egyház különválasztását, önálló érsekség alapítását, majd a Szerb Vajdaságba való beolvasztásuk ellen tiltakoznak. Novemberben az aradi ortodox püspökség, 1850 januárjában Vasile Erdélyi, a nagyváradi görög katolikus román püspök nyújt be kérvényt. Mindezek lényege a monarchiában élő románok nemzeti alapon való egyesítésének, nemzeti egyéniségük elismertetésének követelése, végső fokon a balázsfalvi 48-as programoknak a megváltozott helyzethez való kényszerű adaptálása. Az új viszonyokkal szembeni elégedetlenségnek — Bărnuţiu tanácsát követve — Erdélyben kisebb népgyűléseken is hangot adtak, petíciós mozgalmakat indítottak, mire a kormányzó válaszul egy sor tevékeny papot lefogatott, megtiltotta bármely hirdetmény előzetes engedély nélküli közlését vagy tolmácsolását, megpróbálta még a prédikációkat is cenzúrázni. A románság mértéktartó zúgolódása nem volt elégséges ahhoz, hogy az udvar sérelmeikkel és kérelmeikkel komolyan foglalkozzék. Şaguna már három hónap után lemondóan jelentette ki, hogy „a jogokban részesítő rezolúciók ideje elmúlt",[8] s ha a következő években nem is határolta el magát élesen a kérvényezés szorgalmazóitól, tartózkodott az ilyen szerepléstől. Maga Iancu 1850 februárjában meglehetősen rezignáltan utazott Bécsbe, megpróbálván az ott ismét egybeverődő nagyobb román küldöttség élén saját tekintélyét latba vetni az udvar és a miniszterek megnyerésére. Főhercegek és politikusok udvariasan, érdeklődést mutatva fogadták őket, de az uralkodó is, Bach is kitért a kérések elől.

[7] Alexander Bach szavait idézi K. HITCHINS, Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens. Klausenburg 1971. 18.

[8] I. TÓTH Z., MR 389.

A románok politikai leértékelésére irányuló tudatos törekvést jelzi az 1848—49-es harcokban ismertté lett vezetőik kitüntetése körüli huzavona. A minisztertanács javaslatára az uralkodó ki akarta tüntetni Avram Iancut és vezértársait. Az előzetes információk összegyűjtése közben érkezett meg részükre az orosz cár kitüntetése. Osztrák kérésre a cári udvar a Szent Szaniszló-keresztet az alacsonyabb fokozatú Szent Anna-kereszt második osztályára cserélte ki. Ferenc József személyes ellenérzése, a magyarokkal való 1849. évi megegyezési kísérlet súlyos vádjának hatása is megnyilvánulhatott abban, hogy a maga részéről Iancunak, Axentének és Balintnak a felterjesztésben javasolt Vaskorona-renddel szemben csupán a koronás Arany Érdemkeresztet adományozta, egy csekélyebb kitüntetést, amit csak kiöregedett másodvonalbeli hivatalnokoknak volt szokás odaítélni. Iancut azonban nem ez, hanem a teljesítetlen ígéretek sértették leginkább. Amikor 1851 elején, bécsi tartózkodása alkalmával a rendőrség behívatta, nyilatkozatot kérvén tőle az érdemrend elfogadásáról, tüntetően jegyzőkönyvbe véteti: mint népének kezese ragaszkodik hozzá, hogy előbb „a román nemzet jogos kívánságait elégítsék ki".[9] Válaszul a hatóságok őt is, Bărnuţiut is kiutasítják a császárvárosból. Iancu visszatért a hegyekbe, Papiu és Bărnuţiu olasz egyetemekre mentek, ahonnan később Moldvába vitt az útjuk. Ugyanezekben a napokban betiltják az egyetlen román újságot, Bariţ *Gazeta de Transilvaniá*ját, mert már kezdettől „helytelen, kevés mérsékletet tanúsító hangot pendített meg", hivatalos figyelmeztetésre sem hagyta abba Iancu visszaemlékezéseinek közlését, sőt „beadott nyilatkozatában csökönyösnek mutatkozott".[10] A kisalakú, ez idő tájt mindössze négyoldalas újság szeptemberben jelenhetett meg újra, de Bariţ át kellett adja helyét más szerkesztőnek, a cikkeket német fordításban előre be kellett mutatni a rendőrségen, s a fejlécre rákerült a hivatalosságot jelző kétfejű sas.

Bécs merevsége politikai követeléseik fokozatos mérséklésére ösztönözte azokat a román vezetőket, akik továbbra sem láttak más kiutat, mint a kérvényezés folytatását. A politikai-nemzeti követelések háttérbe szorulnak, helyüket a kulturális-egyházi törekvések veszik át. 1850 áprilisában román iskolai biztost kérnek, szeptemberben új balázsfalvi püspök választását, decemberben egy jogakadémiát, 1851 januárjában pedig egy román egyetem felállítását, a bánságiak pedig ismét román ortodox érsekség alapítását kérték. Az igények leszállítását jelzi, hogy később beérték volna a románok számára félig-meddig különálló igazságszolgáltatás megteremtésével. Ami megvalósult, nemcsak elmaradt a várakozások mögött, hanem még további viszály-

[9] Az 1851. február 2-i rendőrségi jegyzőkönyv szövegét közli: Magazin Istoric, 1969. 3. sz. 90—91. — Lásd még S. Dragomir, Avram Iancu. Bucureşti 1965. 271.

[10] A kormányzó 1850. március 9-i utasítása Brassó rendőrkapitányához. Kolozsvári Lap, 1850. március 21.

kodás magvát hintette el az értelmiség soraiban. Egy 1850. december 10-i uralkodói döntés alapján a lemondatott — magyarbarátnak számító — Leményi püspök helyét a harcos nemzeti beállítottságú Alexandru Sterca Şuluţiu foglalta el, majd 1853-ban IX. Pius pápa a balázsfalvi görög katolikus püspökséget érsekséggé tette, tehát függetlenítette Esztergomtól, s a nagyváradi, valamint az akkoriban alapított lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökséget ennek rendelte alá, megteremtve ezzel az erdélyi és magyarországi görög katolikus románság egységes autonóm nemzeti egyházát. Ugyanakkor a hasonló lélekszámú görögkeleti román egyház továbbra is megmaradt a karlócai (szerb) érsek alárendeltségében, sőt, Bach még a dinasztiát hűségesen kiszolgáló — hamarosan bárósított — nagyszebeni püspöküket, Andrei Şagunát is el akarta távolítani Erdélyből. A két egyház közötti féltékenységet a görög katolikusoknak nyújtott kedvezmény mellett az is fokozta, hogy az új balázsfalvi püspök kezdetben a görögkeletiek áttérítését tervezgette, egy évtizedre magára haragítva ezzel az ugyancsak temperamentumos ortodox Şagunát. A két főpap ellentéte megosztotta a román nemzeti mozgalmat, rivalizálásuk azonban rejtett mozgáslehetőséget biztosított a világi értelmiségiek számára, akik mögéjük megbújva próbálkoztak saját törekvéseiknek hangot adni.

Az uralkodó 1852. évi nagy erdélyi látogatása is csalódást hozott. Az Érchegység móc parasztjai ekkor immár százados vitában álltak a kincstárral az életlehetőséget jelentő erdők birtokáért. 1848—49-es harcaik után biztosak voltak benne, hogy javukra dől el a jogvita, kétségtelenül övék lesznek az erdők, mint ahogy a két feloszlatott román határőrezred népét is (a székelyektől eltérően) meghagyta az uralkodó — „jutalmul" — erdeik birtokában. Amikor a visszatérő kincstári tisztviselők különféle taxákkal nehezítették, majd 1851 őszén egyenesen megtiltották a paraszti fakitermelést, maga Iancu vállalta érdekeik védelmét. „Mi nem vagyunk éhenkórászok, mi várhatunk" — mondotta a kincstár és a falvak igényeit kompromisszummal egyeztetni kívánó kormányzónak a parasztok igazának meggyőződésétől áthatva.[11] 1852 nyarán az uralkodói látogatástól remélte az ügy méltó lezárását, mint ahogy ezúttal akarta kieszközölni egy kolozsvári román jogakadémia felállítását is. Román kérésre módosították Ferenc József úti programját, aki így július 21—22-én meglátogatta az Érchegység festői tájait, Alsóvidrát, Topánfalvát, a Detonátát, ahol a lakosság meleg fogadtatásban részesítette, igaz, olyan kétértelmű feliratokkal is, mint „Jöjjön az igazság!" vagy „Hozz nekünk békességet!" Az uralkodó azonban nem nyilatkozott a mócok követeléseinek teljesítéséről, Iancu pedig még egyszer nem állt oda kérni a császár elé, nem kívánt egyike lenni azoknak az ezreknek, akik Ferenc Józsefet erdélyi útja során kérvényekkel ostromolták.

[11] S. Dragomir, i. m. 276.

A havasok román népének bálványozott vezére most a tehetetlen, ketrecbe zárt oroszlán dühével harcolt. Topánfalván leverte a kétfejű sast a kincstár épületéről, a népet kitartásra buzdította, majd a kataszteri felmérőkre támadt, mígnem 1852 augusztusában letartóztatták, a fogságban tettleg is bántalmazták. Az elmúlt években hirtelen ránehezedő politikai-erkölcsi felelősség, nemzete és a parasztok sorsát javító helyi céljainak teljes bukása, valamint a megalázó sérelmek súlya alatt idegrendszere összeroppant. Egykori önmaga árnyékaként, furulyáját fújva magyar udvarházakba is ellátogatva bolyongott később a hegyek között, s elborult elmével halt meg 1872-ben.

Iancu és közeli harcostársainak kiszorításával a 48-as román nemzedék leginkább paraszti kötődésű, a társadalmi kérdésekre különösen érzékeny radikális szárnya tűnt el a politikai küzdőtérről. Az abszolutizmus a maga eszközeivel az erdélyi románoknál is a konzervatív, illetve mérsékelt irányzatok túlsúlyra jutását, a főpapság politikai vezető szerepének tartósítását mozdította elő. A konzervatív irányzat egyeduralma végső fokon magát a román nemzeti mozgalom távlati céljait is veszélyeztette. A havasalföldi Ion Brătianu Erdélyben járva már 1850 végén észrevette a román vezetők és köznép közötti szakadást: „az intelligens románok a császárral tartanak. A nép a magyarokhoz közeledik, és félő, hogy feláldozná nemzetiségét a szabadságért."[12] A csalódások nyomán a magyar—román közeledési hajlam — ennél többről ugyanis nem beszélhetünk — sokkal erősebb volt annál, mint amit 48—49 tragikus összecsapásai után pár évvel várni lehetett volna. A kor keserű-ironikus magyar szállóigéje: „a nemzetiségek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül", a román vezetők számára egészében véve tényleg keserű valóságot takart. Még a hivatalba állók is megtörve, „a sztoikus közömbösség egy fajtájával viselték az abszolutizmus terhét, melyben a jogegyenlőségnek egy válfaját lelték meg, legalább negatív formában".[13]

A MAGYAR ELLENÁLLÁS

Erdély magyar társadalma szenvedte a legnagyobb csapást a szabadságharc leverésével és az önkényuralom berendezkedésével. Az a liberális elképzelés, amely az unió révén remélte az országrész gazdaságának korszerűsítését és a társadalmat feszítő kérdéseknek a magyar nemzeti törekvésekkel összhangban való rendezését, hajótörést szenvedett. Harcosai emigráltak, börtönökben sínylődtek vagy bújkáltak. A liberális reformerek korábban sem túlzottan szervezett táborát a halál is ritkította: 1849-ben elhunyt Kemény Dénes, 1850 tavaszán, 54 évesen Pesten meghalt Wesselényi Miklós, „a két testvérhaza"

[12] I. Ghica, Amintiri din pribegia după 1848. Bucureşti 1889. 563.
[13] I. Puşcariu, Notiţe despre întîmplările contemporane. Sibiu 1913. 45—46.

reformellenzékének egyik oszlopa. Politikai tüntetéstől tartva csak a következő év elején engedte meg a kormányzat, hogy holttestét Zsibóra, a családi sírboltba szállítsák. 1851-ben meghalt a taktikus liberális Bethlen János, „Erdély Deák Ference", 1853-ban a tudós-politikus Szász Károly. A magyar nemzeti mozgalom e legnagyobbjainak halálával az erdélyi szabadelvű tábor erősen veszített önálló arculatából, alig maradt kiemelkedőbb egyénisége. Provinciális politikai tapasztalatait őrizte ugyan, de vezéregyéniségek híján ezután inkább csak hozzáigazította politikai magatartását a magyarországi liberálisokhoz. Mindennek az első években még kevés jelentősége volt, hiszen némi politikai mozgáslehetőséggel sokáig úgyis csupán az arisztokrácia jobbszárnya, az úgynevezett ókonzervatív csoport rendelkezett, ebben viszont egyes erdélyi arisztokraták, elsősorban Jósika Samu báró befolyásos szerepet játszottak.

Kezdetben az ókonzervatívok többsége az 1848 előtti állapotok visszaállítására törekedett, a jobbágyfelszabadítás és a polgári jogegyenlőség tényén kívül 1848 minden eredményét, a parlamentnek felelős kormányt és Erdély unióját egyaránt megtagadva. Felkínálkozásuknak nem volt különösebb visszhangja Bécsben, hiszen ez a törekvés a polgári modernizáció, s elsősorban a centralizáció szempontjából visszalépést jelentett volna, ráadásul jól tudták azt is, hogy szélesebb tábor nem áll az ókonzervatívok mögött. Tapogatózásaik elutasítása, amit a bécsi sajtó általi — nem is jogtalan — reakcióssá bélyegzésük kísért, lassan passzivitásba vitte a konzervatív arisztokráciát is, noha képviselőit ott találjuk jó ideig a különféle bizottságokban, így abban, amelynek feladata volt egy tartományi statútum kidolgozása Erdély számára.

Kezdetben nem zárkózott el teljesen az új berendezkedéssel való együttműködéstől a liberális középbirtokos nemesség sem. Magatartását ez idő tájt már egyértelműen Pestről, a magyar fővárosból szabályozták. A forradalmak és a szabadságharc kataklizmájától megrendült Kemény Zsigmond a békés polgári progresszió gondolatához való „visszatérést", az önálló magyar államiságról való lemondást és a centralizált birodalom elfogadását ajánlotta 1850-ben a *Forradalom után* című röpiratában. Álláspontjával azonban egyedül maradt, az önkényuralom elvtelen szolgáitól távol állott. Az önkényuralom középbirtokosi ellenzékének magatartását az ötvenes években Deák Ferenc alakította ki. Ő példaként szolgáló viselkedésével teremtette meg az 1848 törvényeihez ragaszkodó, a szabadságharccal érzelmi közösséget vállaló, de a politikai közösséget részben megtagadó passzív rezisztenciát. A magyar középbirtokosság jelentős részét tehát nemcsak kirekesztették a hatalomból, hanem — ha tehette — maga sem vállalt hivatalt, sőt a hatóságok minden intézkedését lehetőleg bojkottálta, tisztségviselőit a társasági életből jobbára kiközösítette. Az óvatos elutasítók jellegadói Mikó Imre, Kemény József, Jakab Elek és mások. Még lapszerkesztőt is csak kényszerítéssel

sikerült szerezni, s csupán másod-, de inkább harmadrangú értelmiségiek köréből. A kevés figyelemre méltatott városi polgárok, parasztok magatartását ez a nemesi-értelmiségi alapállás befolyásolta; a kor temérdek felségsértési perének tanúsága szerint az utóbbiak egyszerűbb és gyakran radikálisabb formában adtak hangot a negyvennyolcasság tovább élő hagyományainak.

Mint ahogy a magyar társadalom jutott 1848—49-ben a birodalom nemzetei közül a legtovább az önállósodás útján, úgy 1849-től a legerősebb ellenállásnak ugyancsak hordozója maradt. Legkevésbé tudván megbékélni az új viszonyokkal, és a békés továbbfejlődés esélyeit sem látva, a magyarság hosszú időn át reménykedett egy újabb szabadságharc megindulásában, még inkább külföldi, angol, francia, netán török erők betörésében, s ábrándozva várta, hogy felszabadító seregek élén Kossuth megjelenik az országban. Bem visszatérésében pedig még a románok egy része is bízott. Volt, aki egy délkelet-európai republikánus felkelést várt, vagy éppen babonásan kereste minden véletlenben a Habsburg-uralom végét, s remény töltötte el, ha felborult a kormányzó kocsija, ha a kolozsvári kaszárnya homlokzatáról lezuhant a császári címer, vagy a polícia épületébe belecsapott a villám. A szabadulásról szóló tévhireket kitermelő optimizmus segítette a néptömegeket az önkényuralom nehéz éveinek elviselésében; az emigránsokat, a politikai élet lehetőségeiből kirekesztett értelmiségiek, polgárok és birtokosok legbátrabbjait viszont összeesküvések szervezésére ösztönözte.

A magyar, a román és lengyel emigráció már 1850-ben úgy vélte, hogy Erdélyben hamarosan fegyveres felkelés fog kitörni. Megszervezésére elsősorban a komáromi vár 1849. évi utolsó védői közül kikerülő tisztek, Makk József ezredes és társai vállalkoztak. Fogsággal és szökésekkel tarkított kalandos úton 1851-ben kimentek Törökországba Kossuthhoz, s jóváhagyásával dolgozták ki a megmozdulás tervét.

1851 nyarán Makk Bukarestben létrehozta az emigráció egyik titkos központját, útnak indította a román emigránsok által is támogatott ügynökeit, akik elsősorban a Székelyföldön tudtak eredményes szervező munkát kifejteni. Az összeesküvési terv az akkoriban divatos mazzinista „évszaki rendszerre" épült. A magyar korona országai területét az év tagolásának megfelelően 12 „hónapra" osztották (a Székelyföld alkotta a tizenkettedik hónapot) egy-egy vezetővel az élen; a „hónapokat" alkotó „hetek" (megyék, székek) „napokra" (községekre), azok pedig „órákra", sőt „percekre" és „másodpercekre" oszlottak, utóbbi két elnevezés szolgálván a felkelés egyszerű közkatonáinak fedőneveként. Miután mindenki csak egyetlen felettest ismert, a résztvevők keveset tudtak egymásról, ezért biztonságban érezték magukat. A hídfőállásnak szánt székelyföldi szervezetet Török János, a marosvásárhelyi református kollégium forradalomhoz hű tanára építette ki, a négy székely szék élére pedig Veress Ignác kolostorfőnököt, Bíró Mihály és Horváth Károly

földbirtokost, Gálfi Mihály ügyvédet állította. Szervezkedés kezdődött Kolozsvárt is, s a mozgalomba a nőket is bevonták, a korra jellemző módon teljesen külön keretekben, de az évszaki rendszertől csak elnevezésében különböző „virágszervezetben", melyben a „koszorúkat" „csokrok", ezt „virágok" s végül „szirmok" alkották. A cél az volt, hogy első lépésként négy-öt ezer embert felkészítsenek a havasokban, akik majd gerilla hadviseléssel a helyi császári hatóságokat felszámolják, a helyőrségeket lefegyverzik, hogy azután a második lépésben az 1848-as forradalom még élő tisztviselői átvegyék a helyi igazgatást, a honvédtisztek pedig népi hadsereget szervezzenek. A több százra rúgó beszervezettből egy egész csoport ment el 1851 őszén a megbeszéléseket leplezni hivatott híres balavásári szüretre, nem is sejtve, hogy árulás folytán már nyomukban van az osztrák rendőrség.

A legfőbb katonai irányítás Gál Sándor kezében volt, aki Londonban dolgozta ki azt a stratégiai koncepciót, melynek értelmében az 1852-re várt összeurópai forradalom („európai kitörés") pillanatában a Moldván át beküldött fegyverekkel felszerelt székelyek (később remélhetően románok is) felkelnek, majd Nagyszeben és Gyulafehérvár elfoglalásával birtokba veszik Erdélyt. „Ezen a természettől már védbástyául alkotott országban" szükség esetén hosszabb ideig védekezésre is be lehet rendezkedni, másrészt innen gördülne tovább a támadás Magyarország középső részei felé. A szervezkedés másik ágán a birodalom nyugati tartományaiban szolgáló magyar katonák soraiban próbáltak híveket szerezni. Ezeken a területeken azonban minden nehezebben ment. Az első elfogatások és kivégzések is 1851 végén és 1852 elején itt kezdődtek. 1851 szilveszterén azután az osztrák konzul kérésére házkutatást tartottak Makk bukaresti titkos hadiszállásán. Ő maga megmenekült ugyan, de iratok kerültek osztrák kézbe. A császári hatóságok most már hozzáláttak az összeesküvés módszeres felszámolásához, 1852. január 24-ével Erdélyben megkezdődtek a letartóztatások. Több mint 60 embert, köztük nőket vetettek fogságba, majd kétévi vallatás és vizsgálat után Törököt, Gálfit és Horváthot halálra ítélték és Marosvásárhelyt kivégezték. Egy hónappal később az elítéltek kiszabadítására szervezett ötven fős gerillaegység parancsnokát, a Csíkban elfogott Váradi József honvédfőhadnagyot és tizenkét társát is halálra ítélték. Utóbbiak közül nyolcnak az ítéletét várfogságra változtatták, s hasonló büntetésben részesültek mintegy hatvanan a mozgalom résztvevői közül. Az elítélteket elszállították az ausztriai börtönökbe, hogy ott töltsék ki az 5—18 évig tartó kényszermunkát, „a gályarabságnál is szörnyűbb sorsot, amely a politikai elveiért sáncrabságra ítélt bécsi diákokból néhány hét alatt csinált hamuszínarcú, görnyedhátú, kihamvadtszemű emberi roncsokat".[14]

[14] Világostól Josephstadtig. 1849—1856. Földy János naplótöredékeiből közreadta BALASSA I. Bp. 1939. 182.

A székelyföldi összeesküvés felszámolásával a Habsburg-birodalom legnagyobb titkos ellenállási mozgalma szenvedett vereséget. A nagy konspirációs korszak lényegében lezárult, noha a szűkebb Magyarországon ez a forma sem szűnik meg egészen. Az abszolutizmussal szembeni harc ezentúl már csak magasabb szinten, a politika szintjén volt lehetséges, kihasználása kétségtelen előrelépést jelentett. Az előrelépésnek azonban ára is volt. A titkos szervezkedésben még központi szerepet játszó plebejus-demokrata elemek kezéből az ellenállás irányítása teljesen átcsúszott a liberális földbirtokosság kezébe. Az vigyázta az emigrációhoz, főként annak fejéhez, Kossuthhoz vezető kapcsolatok szálait, és a konzervatívokkal több-kevesebb egyetértésben — régi hagyományokhoz visszanyúlva — politikai szervezkedési keretként használta a kulturális és gazdasági egyesületeket, s áttételesen az egész társasági életet.

A nemzeti ébredés első nagy periódusában a művelődésfejlesztési és gazdasági kezdeményezések készítették elő a nemzetté válás felgyorsuló szakaszát, a reformkort, amelyben azután maguk az intézmények is beépültek az élénk politikai életbe, s ez a fajta tevékenység is közvetlenebb politikai funkciót hordozott. A nyilvános politikai élet 1849 utáni megbénultával a gazdasági élet és a kultúra intézményei hallgatólagos és leplezett politikai szerepet játszottak, már puszta létükkel is szerveződési keretet teremtettek az ellenzéki tevékenységnek. Ahogy fél évszázaddal korábban ezek voltak a nemzeti mozgalom előkészítői, úgy most ezek lettek az utóvédharc szervei.

A kulturális-gazdasági törekvések élére az „Erdély Széchenyijének" tartott Mikó Imre gróf állott, ez a mérsékelt liberális arisztokrata, akinek 1852-re sikerült valamelyest eloszlatni a kormányzat iránta érzett gyanúját, s a nagy liberálisok elhaltával amúgy is szinte egyedül maradt a tekintélyesek közül. A Mikó által megnyert arisztokraták, nyomukban a polgárok adományai mentették meg a teljes németesítés egyéves időszaka után újból magyarul játszó, de anyagi csőddel küzdő Kolozsvári Nemzeti Színházat, s még pályázati jutalmakat is kitűztek. Az Erdélyi Múzeum alapításának évtizedes gondolatát ugyancsak Mikó elevenítette fel 1855-ben. Az ő tekintélye kellett ahhoz, hogy a később valóságos kultúrközponttá felnövekvő Múzeum Egylet megalapítását a földbirtokosok és polgári rétegek egyaránt támogassák. Ő maga pénzt, anyagot, valamint kolozsvári nyaralóját és parkját adományozta a Múzeum Egyletnek, s példája nyomán nemcsak pénz, hanem — az alapokat képező Kemény-gyűjtemény mellett — további értékes kiállítási és dokumentumanyag gyűlt össze az egész országból. Az Erdélyi Gazdasági Egylet Mikó, Tisza László és Huszár Sándor irányító munkájával a mezőgazdaság és ipar állapotát mérte fel tanulmányutakkal, kiállításokkal, s az új kor követelményeinek megfelelő szakismeretek terjesztésével, az egyéni példák kiemelésével, társadalmi összefogással próbálta fellendíteni a gazdasági életet. Az érdeklődés nagyságára jellemző, hogy a Gazdasági Egylet pénztőkéje az 1854. évi 500 forintról 1860-ra 38 ezer forintra emelkedett

A kor politikai-kulturális eseményei közé számított Jókai Mór 1853. évi körutazása — az írónak és a márciusi ifjúnak kijáró szeretettel fogadták mindenfelé —, mint ahogy nagy esemény volt egy lóverseny, az 1859. évi Kazinczy-megemlékezések magyar—román—szász barátkozásra is példát mutató országos sorozata, az Akadémia küldöttségének ekkori kolozsvári látogatása vagy Reményi Ede hegedűművész előadó körútja. Az ilyen ünnepségek szinte összefonódtak a vagyonos rétegek, mindenekelőtt a középbirtokosság ekkoriban amúgy is kedvelt estélyeivel, díszvacsoráival. Mert az elnémított politikai élet mellett, mozdulatlanságra kárhoztatva, ilyen apró eszközökkel kellett pótolni egy valóságos politikai élet hiányát, azzal a céllal, hogy az addigi résztvevőket vagy a számba jöhetőket összetartsák, hogy el ne aludjon a politikai aktivitási készség, s ezzel az erdélyi magyar politikai vezető réteg is biztosítsa önmaga állandó reprodukcióját. A kormányzattal, a hatalommal szemben ezek az események, fényes estélyek éreztették az ellenzék létét és jelenlétét akkor is, amikor mint nyílt politikai csoportosulás nem léphettek fel.

AZ EMIGRÁCIÓ ÉS A MAGYAR—ROMÁN ÖSSZEFOGÁS ESZMÉJE

A Habsburg-birodalom elleni politikai küzdelem fő hajtóereje az emigráció volt. Az ország népe annyit még a szigorúan cenzúrázott lapokból is megtudhatott, hogy az 1849-ben vagy később kimenekültek jelentős tábora szervezkedik a Török Birodalom területén és Európa nyugati országaiban. A magyar emigráció Kossuth irányítása alatt arra készült, hogy egy várható, s vágyaikban mihamarabb bekövetkezőnek ítélt háborús konfliktus esetén Magyarországot fegyveres felkeléssel szabadítsa fel, és a magyar kérdést addig is az európai nagypolitika megoldásra váró feladatai közé illessze.

Az emigráció a Világost követő keserves önvizsgálat során jutott el annak a felismeréséhez, hogy a történeti Magyarország többi népével, elsősorban az erdélyi románokkal és délvidéki szerbekkel való szoros összefogás és együttműködés az egyik alapfeltétele a függetlenség kivívásának. A magyar forradalom és a nemzetiségek 1848—49. évi tragikus szembekerülése természetesen elhidegítette egymástól ezek legjobbjait is, de a kapcsolatok sosem szakadtak meg teljesen, s 1849 után a közös kiútkeresés új korszaka kezdődött. Havasalföld forradalmának leverése, a két román fejedelemség orosz és török katonai megszállása román emigránsok seregét sodorta külföldre, akik magyar sorstársaikhoz hasonlóan kiterjedt propagandatevékenységgel és titkos szervezetek kiépítésével készültek hazájuk fegyveres felszabadítására. Ebben a harcban a magyar és román emigráns politikusok Erdélynek kulcsszerepet szántak. Felkelésekhez kedvező terepviszonyai s a legharcosabb magyar etnikum, a határszéli székelyek miatt volt a terület döntő fontosságú.

A román forradalmárok is itt keresték országaik felszabadításának kiindulópontját. „Támaszpontunk Erdélyben van. Csak az ottani románok által állíthatjuk lábra az országokat [Moldvát és Havasalföldet — Sz. Z.]."[15] Külföldi segítségre nekik is szükségük volt, s a magyarokkal való összefogás éppúgy reményteljesnek ígérkezett a román függetlenség kivívása, mint az egyre határozottabban jelentkező nemzeti egységtörekvéseik legalább részleges előmozdítása szempontjából. Az ellentéteket persze nagyon nehéz volt háttérbe szorítani. Voltak olyanok — mint Ioan Maiorescu és a A. T. Laurian —, akik inkább beérték volna az osztrák császárság nemzeti szempontok alapján történő föderalizálásával. Többségük azonban hű maradt liberális meggyőződéséhez, a Habsburgok és Romanovok abszolutizmusával szemben egy lengyel—magyar—román—szerb együttműködés kialakítására hajlott, abban a reményben, hogy ehhez sikerül megnyerni a liberális mintaállam, Anglia, és főként a polgári szabadságjogok bölcsőjének tartott Franciaország nagyhatalmi pártfogását.

Kossuth még a törökországi Brusszában lengyel közvetítéssel kapcsolatba lépett Ion Ghicával, aki (Bălcescu egyetértésével) 1850 tavaszán felvetette neki a magyar—román—szerb konföderáció gondolatát, de a volt kormányzó ekkor még nem kívánt az 1849. évi szegedi magyar—román megállapodáson túlmenő elkötelezettséget vállalni. Ettől kezdve a tárgyalások színtere Párizs lett, ahol a nemzetiségekkel való megbékélés régi hirdetője, Teleki László gróf egyengette a szövetkezés útját. Bălcescu a Telekivel és a gyors megállapodást kereső Klapka György tábornokkal folytatott viták tapasztalatai alapján vázolta fel konföderációs elképzelését, melyben a nagy etnikai egységek külön politikai keretbe szervezése mellett a kisebbségek érdekvédelmének is lehetőséget ígért. A Bălcescu-féle Dunai Egyesült Államok élén váltakozó székhelyű parlament és háromtagú, hadügy-, külügy és kereskedelemügyi miniszterekből álló kormány állott volna, melynek azonban nem szánt érdemi befolyást a három szövetkezett ország belügyeire. Teleki hiába ajánlotta Kossuthnak a tervezet elfogadását, ő ebben elsősorban az Erdély megszerzésére irányuló román törekvést látta. Kossuth ugyan 1850 júniusában már maga is hangsúlyozta: Magyarországnak „vagy nincs jövendője, vagy ha van, jövendője az, hogy a szomszéd kisebb nemzetekkel egy föderációt képezzen"[16] — de Magyarország nemzetiségeinek kevertsége, területi különválaszthatatlansága alapján ismételten elutasította a történeti magyar állam egysége megbontásának gondolatát. Csak a horvátok különállásában nem látott problémát. Bălcescu jól tudta, hogy átalakítási tervét a magyarok az ország feldarabolásának fogják tekinteni, a történelem menete szempontjából azonban olyan fontosnak ítélte, hogy ismételten próbálkozott elfogadtatásá-

[15] N. Bălcescu 1850. december 6-i levele I. Ghicához: I. GHICA, i. m. 568.

[16] Idézi SZABAD GY., Kossuth politikai pályája. Bp. 1977. 170.

val. A párizsi magyar emigráció egész vezérkara — Telekitől Vukovicson, Szemerén át Andrássy Gyuláig — rágódott e román javaslaton, s mint ilyenkor várható, két táborra oszlott, az alapgondolat elfogadását ajánló Teleki és Szemere alkotván a kisebbséget. A többség álláspontját találóan fogalmazta meg a távlati célt, a magyar felkelést szem elől nem tévesztő Vukovics, aki szerint „ily javaslat elfogadásában nem a nemzetiségi probléma megfejtését, hanem felosztását hazánknak látnám, s azt gondolom, ilyesvalamiért magyar sohasem fog felkelésre ösztönt érezni, mert legrosszabb esetben, ha a többiek nálunk nélkül, sőt ellenünk végeznék el a dolgot, szűkebb sors nem juthatna a magyar nemzetnek".[17] A két emigráció kölcsönösen igyekezett meggyőzni a másik felet a maga igazáról. A románok ragaszkodtak a területi autonómiaengedményekhez, a magyarok a történeti joghoz, a szegedi nemzetiségi törvényt tekintve végső engedménynek, „melyen túl pedig van az ágyú".[18] Egyedül Teleki volt az, aki a történelmi magyar állam nemzetiségei — köztük az erdélyi románok — nemzetté válásának tényét elismerve, a magyarságtól területi engedményeket is szükségesnek tartott. Mielőtt elutazott Párizsból, szinte nemzetiségpolitikai végrendeletként összegezte álláspontját emigránstársai előtt. „Szabadságot akarok mindenben, valót s korlátlant, így a nemzetiségekre nézve is nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a historiai jog szűk korlátai közé szorítva a territoriális-integritási ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen."[19]

Teleki hamarosan elhagyta Párizst. Bălcescu halálos betegen visszatért történelmi tanulmányaihoz, a többi emigráns között kevés újat hozó román—magyar sajtóvita bontakozott ki.

Az emigrációk közeledési kísérleteire, s különösen a Mazzini által Londonban alapított Európai Demokratikus Központi Bizottság ösztönzésére született 1851 tavaszán Kossuth kütahiai alkotmánytervezete, mintegy megjelölendő azt a módozatot, ahogyan a magyar állam népei új együttélési kereteiket kialakíthatnák. Kossuth a magyar liberálisok alkotmányosságról, állami egységről, történelmi jogokról vallott felfogását és a magyarság történetileg kialakult gazdasági-politikai erőfölényét megkísérelte a nemzetiségek autonómiatörekvésével egy kifejezetten demokratikus államberendezkedés keretei között úgy összeegyeztetni, hogy az a kor magyar közvéleménye számára se tűnjék öncsonkításnak. Az ország tarka etnikai képe, a tiszta nemzeti területek különválszthatatlansága adta az alapot egy kettős struktúrájú, erősen decentralizált államszervezet kidolgozására. A

[17] Vukovics Sebő 1851. március 6-i levele Kossuthhoz: KOVÁCS E., A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. 299.

[18] Andrássy Gyula 1851. május 7-i levele Kossuthhoz: KOVÁCS E., i. m. 302.

[19] Teleki László 1851. október 30-i levele Szemere Bertalanhoz. Teleki László válogatott munkái II. (Szerk. KEMÉNY G. G.) Bp. 1961. 84.

korszerűsített, demokratizált megye, a községi, helyi önkormányzat már maga is megnövelné a nemzetiségi érdekek szabad érvényesülési lehetőségét, a hangsúly azonban az egyes nemzetiségek társadalmilag kialakítandó külön szervezetére csúszik át, olyan organizmusra, mely az egyházakhoz hasonlóan, minden egy anyanyelvűt magába foglal, irányítja a kulturális és egyházi életet, s mint nemzeti közösség egyben biztosítéka és ellenőre az egyenjogúság megtartásának. Kossuth tehát zseniális ötlettel lényegében úgy választotta ketté az államéletet és az egyes nemzetek politikai szervezkedését, hogy az előbbit nagyjából meghagyta a magyar birtokosság-értelmiség kezén, az utóbbit pedig az államapparátustól független, most teremtődő organizációs formába illesztette, hogy azután a tényleges erők szabad játékának megfelelően alakuljon súlyuk és befolyásuk az állam (és az egyes tájak) jövőjének meghatározásában. A kezdet korszakára nem akarta egészen megtörni a magyar uralkodó osztály kiváltságos helyzetét, de komoly biztosítékokat, teret kínált a nemzeti törekvések perspektivikus érvényesülésének. Az autonómia különböző szintjeinek fenntartásában, illetve megteremtésében Kossuth felismerte a nemzetiségek fennmaradásának és egészségesebb gazdasági-társadalmi fejlődésének mindmáig elengedhetetlen feltételét.

Nem kizárt, hogy a kütahiai alkotmánytervezetet elfogadta volna a magyar politizáló közvélemény, de bizonyos, hogy nem tartotta kielégítőnek a román emigráció, hiszen Kossuth világosan leszögezte, hogy Erdély bármilyen formában történő elszakításáról vagy románosításáról nem lehet szó. A tervezetben rejlő távlati és organikus fejlődési lehetőségeket nem méltányolták, az erdélyi indulású A. Papiu Ilarian később csupán biztosítékok nélküli ígérgetést látott benne, a Kossuth által ajánlott nemzetiségi szervezetek élére kerülő főnököket pedig ironikusan elnevezte elsorvasztott jogkörű cigányvajdának.

A PARASZTSÁG HELYZETE ÉS A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÚJRASZABÁLYOZÁSA

Az 1848 utáni két évtized politikai kérdései között kiemelt jelentősége volt a jobbágyfelszabadítás lezárásának. Nem kis mértékben ennek alakulása határozta meg a paraszt és az úr viszonyát az államhatalomhoz, mindegyik attól várva a számára kedvező megoldást. S ugyancsak ennek kimenetele alakította a társadalmon belüli feszültségek további változását.

Az örökváltság 1848-ban a földesúr és jobbágy, a parasztbirtok és nemesi birtok szerves összetartozásának megszüntetésével a termelés rendjében és a birtokviszonyokban történelmi jelentőségű fordulatot hozott. A parasztság nagy többsége, 70—80%-a kis- vagy középparasztként független magántulajdonosi életet kezdett, s nekivághatott a polgárosodás útjának. De a parasztság

egy részének, valamint az egyes paraszti közösségeknek maradtak a földesurakkal vitás kérdéseik. Ahogy a birtokos nemes és jobbágy összetartozásának évszázadait nyílt vagy burkolt erőszak és konfliktusok hosszú láncolata jellemezte, úgy e két nagy múltú társadalmi osztály gazdasági különválása is zajos és rejtett összetűzésektől kísérve ment végbe. Jobbágy és földesúr a forradalom után immár „szabad polgárként" került szembe egymással a hajdani, feudalizmus kori földbirtok felosztásának kérdésében.

Az 1848. évi (erdélyi) IV. törvénycikk a paraszt kezén hagyta a tényleges használatban lévő földet, bármilyen jogcímen is művelte azt, későbbi eljárásra bízva annak eldöntését, mi ebből az, ami volt úrbéres földként automatikusan a paraszt polgári magántulajdona lesz, s melyik az a rész, amit a volt földesúr magának visszakövetelhet, amire valamilyen további jogot formálhat. Erdély parasztsága tehát átmenetileg birtokosa lett nemcsak az úrbéres földnek, hanem egyben minden olyan majorsági földnek is, amelyet maga művelt. A Habsburg-berendezkedés szabad, 48–49 forradalmában és polgárháborújában erősen öntudatosodott parasztságot talált az egész történelmi magyar állam területén, ugyanakkor Erdélyben is az ellenforradalomra maradt örökségül a jobbágyfelszabadítás részleteinek hosszú időt igénylő végrehajtása. Neki jutott az a történelmi funkció, hogy a két ellentétes érdekű osztály között döntőbíróként új egyensúlyt teremtsen, s az így kialakított polgári viszonylatot az állam teljes tekintélyének felhasználásával elfogadtassa.

Az államhatalom erejére már kezdetben nagy szükség volt. Még 1849—50-ben megindult a harc a volt földesúr, nemes vagy kincstár és a parasztok között a vitás földek birtoklásáért. Ilyen bőven volt, hiszen a többszöri kezdeményezés ellenére Erdélyben korábban nem volt úrbérrendezés, így a magyarországi részektől eltérően, a földek tekintélyes részéről senki sem tudta, mi is a tényleges jogállásuk. Különösen a korábban közösen használt erdő és legelőbirtok nem kis részére formáltak tulajdonosi jogot mind a parasztok, mind a földesurak. E kérdések tisztázására évtizedekre volt szükség, s egész jogi apparátus működött közre ennek érdekében. Közben a türelmüket vesztett paraszti közösségek nem egy esetben önhatalmúlag próbáltak igazságot szolgáltatni maguknak.

A fél Erdélyt beborító erdők 1848-ig úr és paraszt közös használatában voltak, noha 1791 óta forma szerint a földesúr volt a kizárólagos tulajdonos. A falvak népe helyenként kisebb-nagyobb ellenszolgáltatásért vagy anélkül, más és más formában tűzifát, építési anyagot, mészégetéshez szükséges hasábfát termelt ki magának, sőt hordó- és zsindelykészítés vagy szénégetés útján egyenesen eladás céljára. A volt földesúr megpróbálta kiszorítani a parasztot az erdőből. Kizárása az erdőhasználatból a jog és az erdőkímélő gazdasági szempontok hangsúlyozásával történt, a mögöttes szándék azonban az úri birtoknövelés mellett éppen az volt, hogy az erdőből kitiltott parasztot csak pénz vagy munkavégzés, tehát a korábbi robot egy részének folytatása

ellenében engedjék ismét erdőlni. Másrészt a paraszt ragaszkodott az erdőhöz, régi jogaihoz, sőt arra törekedett, hogy minél többet szerezhessen meg, esetenként a volt földesúri majorsági birtokból is. A Maros és Szamos mentén, az Érchegységben számos összeütközésre került sor, egészen a kataszteri felmérést végző tisztviselők elkergetéséig. A legelők használatában valamivel könnyebb volt megegyezni, hiszen a birtokosnak érdekében állott az ő földjei megmunkálásához is vonóerőt biztosító paraszti állatállomány fennmaradása.

A vitás földek használatáért különféle szolgáltatásokra próbálták — nemegyszer katonai segédlettel — rákényszeríteni a parasztokat. A szőlődézsmát eltörölte például az 1848 őszi országgyűlés, a birtokosok azonban továbbra is ragaszkodtak az allodiális szőlőhegyek, táblák bordézsmájához, hiszen az így beszedett bor értékesítése útján könnyen juthattak pénzhez. A művelt föld 2–3%-át kitevő ilyen típusú szőlők jövedelmén való osztozkodás ellen a parasztság szívósan harcolt, s nemegyszer meg is szerezte magának a szőlőket; az abszolutizmus hatóságai viszont többnyire a földesuraknak segítettek behajtani a dézsmakövetéseket. Robotot követeltek a paraszti kézen lévő majorsági földért, bérbe vett földért, erdőhasználatért, az 1848—49-ben keletkezett károkért, mert a szinte teljes pénzhiánnyal küszködő birtokos osztály a területnövekedés mellett sokszor kizárólag a robotban látta gazdasága számára az átmenetet, a kivezető utat. Csak a paraszt gazdasági és gazdaságon kívüli eszközökkel való kényszerítésével tudott magának a nagy dologidőben munkaerőt szerezni. A majorsági földet használó zsellérek, kiknek életkörülményei sok esetben miben sem különböztek az úrbéres jobbágyokétól, most érthető módon nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy számukra a polgári szabadság korszaka lényegében a földtelenséget, a nagyfokú megrövidítést vagy az önmegváltás szinte reménytelen útját kínálta. Az ő sorsuk egyelőre mit sem változott, dolgozniuk kellett a földesúrnak. Nem csoda tehát, ha ilyen összekuszált birtokviszonyok és kötelezettségek közepette, amikor különféle tizedek fizetését újból elrendelték, a parasztság attól tartott, hogy az „urak" vissza akarják állítani a jobbágyrendszert. Sem a hatósági felvilágosítás, sem a hivatalos buzdítás nem volt elegendő ahhoz, hogy a zsellérek rendszeresen teljesítsék hagyományos kötelezettségeiket, s még kevésbé ahhoz, hogy az elmaradt munkanapokért kártérítést fizessenek. A paraszti nyugtalanság szerte Erdélyben megmutatkozott, de itt sem nőtt nagyszabású megmozdulássá. Az Érchegységben sokszor Iancura hivatkozva tagadták meg az adót vagy szolgáltatásokat, másfelé kisebb zendülésig sűrűsödtek az indulatok, megint másutt — a falvak tucatjaiban — kérvényezési mozgalom indult. A szándékos károkozás, az állatok ráhajtása az urasági földekre szinte általánosnak mondható, míg a paraszti harc fejlettebb szintje, a földfoglalás éppen a gazdaságilag kevésbé fejlett Zarándban vagy Hunyadban volt jelentősebb, ahol még a birtokfelosztásig is eljutottak — igaz, csupán a

legelőket és erdőket illetően. Az ilyenkor ellenük felhasznált katonai erő pillanatnyilag nyugalmat teremtett, de a paraszt földhöz való ragaszkodása eredménnyel is járhatott, amennyiben az erőszakos foglalások egy részét az 1851-ben kezdődő kataszteri felmérések végül is az ő kezükben hagyták.

Úr és paraszt viszonya ebben a féljobbágyság-félszabadság időszakában rendkívül feszült volt. Mintha egész emberöltő múlt volna el azóta, amikor birtokos és jobbágynépe közös lakomával ünnepelte a jobbágyfelszabadítás örömhírét. Az író Gyulai Pál tapasztalatai szerint 1851-ben „a nép foglalásokkal tölti idejét, a birtokos perléssel visszatorlásra kényszerül, a nép bosszút forral a jövőre, a birtokos remegésben él".[20]

Az államhatalom sokáig ideiglenes rendszabályokkal próbált nyugalmat teremteni. 1850. január 10-én a katonai kormányzó — ismételten hangsúlyozva a jobbágyi viszonyok felszámolásának elvét — megfeddte a parasztokat, mert nem tartják tiszteletben a magántulajdont, idegen vagyonba gázolnak, a volt földesurakat pedig azért, mert az átmeneti korszakot földelvételre, még inkább úrbéri szolgálat kikényszerítésére használják. „A további törvényszerű intézkedésig" javasolta, hogy az érdekeltek kössenek egymással ideiglenes megállapodásokat, s egyben ígéretet tett a zsellérek és jobbágyok által az allodiális földekből bérbe vett parcellák önmegváltás útján történő paraszti tulajdonba vételére. Ugyancsak a kormányzó felszólítására 1850-ben egy nyolctagú bizottság látott hozzá a részletes úrbérrendezési javaslat kidolgozásához. A Kemény Ferenc báró és Paul Dunca közreműködésével elkészült tervezet ellen hamarosan számos nagy- és középbirtokos fordult közös memorandummal a császárhoz, tiltakozván még a gondolata ellen is, hogy minden paraszti kézen lévő föld annak tulajdonába menjen át.

Hosszú előkészítő munkálatok eredményeként 1854. június 21-én — jó egy évvel a magyarországi hasonló rendelkezés után — császári pátens, az „úrbéri nyílt parancs" intézkedett a jobbágyfelszabadítás jogi végrehajtásáról, a nyitva hagyott kérdések rendezéséről. A 48-as törvények elvi alapjait fenntartva — mint ahogy a részletekben is ahhoz próbált közelíteni —, az úrbéresek számára biztosította az állami megváltást, a nem úrbéres, székely örökségi vagy majorsági jobbágyok, zsellérek számára lehetővé tette az önerőből való megváltást, meghatározva egyben az állami és az önmegváltás módozatait. A pátens tehát megmaradt az úrbéres és nem úrbéres jobbágy közötti — végső fokon természetellenes — megkülönböztetésnél, azon nyilvánvaló szándékkal, hogy a szabaduló parasztság egy részét (az addig függőségben élők mintegy harmadát) az elkövetkező időkre lehetőleg jogi eszközökkel is hozzákösse az úri birtokhoz. A jobbágyfelszabadításnak ebben az alapkérdésében az abszolutizmus határként nem ment túl azon, amelyet a

[20] GYULAI P., Erdélyi útibenyomások. Bp. 1921. 42.

magyar nemesség 1848 tavaszán félig-meddig saját elhatározásából önmagának keretként kijelölt.

Az úr és paraszt közötti birtokvita egyik legfontosabb kérdésében, a Cziráky-féle 1819—1820. évi összeírásban rögzített, valamint az 1848. évben ténylegesen paraszti kézen lévő birtokok különbségéért vívott harcban a pátens közvetítő álláspontra helyezkedett. Általában a parasztok számára kedvezőbb 1848. januári állapotokat vette kiindulási alapul az úrbéri földterület meghatározásánál, sőt, parasztinak minősítette a Cziráky-féle összeírás azon földdarabjait, amelyeket később a földesurak visszavettek a jobbágytól, vagy amelyeket 1848-ig az állami terhektől való félelmükben ez utóbbiak adóösszeíráskor eltagadtak. A földesúr számára kedvezett a pátens az 1819 előttről vitás földek, pusztatelkek, az erdők vagy az 1819 utáni engedély nélküli paraszti irtványföldek tulajdonjogosultsági kérdésében. Lehetővé tette az uradalmi földeken élő zsellérek széles táborának birtokkal való szabadulását — igaz, csupán az önmegváltás keserves útján. Az örökletes jobbágyok és zsellérek a vármegyékben élő zsellérekhez hasonlóan önmegváltással szabadulhattak, míg a házatlan zsellérek számára a felszabadulás az agrárproletári sorsot jelentette, jó időre biztosítva ezzel azt is, hogy a polgári jogegyenlőség bevezetése életkörülményeik alakulásában legfeljebb eszmei jelentőséggel bírjon. (A telepítvényes és udvartelki zsellérek tényleges felszabadítását majd a dualista állam fogja megoldani.)

Az úrbéri pátens a volt földbirtokos és alattvaló jogvitáját, lényegében a földbirtokviszonyok újraszabályozásának bonyolult és kiterjedt munkáját az ún. úrbéri bíróságokra bízta, amelyek 1858-ban kezdték meg működésüket Erdélyben. A közigazgatási szervektől most olyan törvényszékek vették át az úrbéri peres ügyek intézését, amelyek az igazgatás és a bíráskodás területén működő tisztviselőkből állottak, ezzel is jelezve, hogy e fórumok hatásköre nemcsak a jogszolgáltatás, hanem részben az igazgatás területére is kiterjed. A pátens megalkotói szemében az úrbéri törvényszék ilyen összetételben látszott alkalmasnak arra, hogy elvégezze a magánérdek és államérdek egyeztetését e szerteágazó, sokfelé kiható kérdésben. A képzett bírák voltak hivatva a törvényességet, a szakszerűséget, a közigazgatási tisztviselők pedig a „közjót" képviselni. A 6 területi bíróság felett a nagyszebeni úrbéri főtörvényszék állott, melyben a helytartóság is képviseltette magát, harmadfokon pedig a bécsi legfelsőbb úrbéri törvényszék működött, ahol az államérdek nyomatékosabb érvényesülését a belügyminisztérium képviselője biztosította.

Az úrbéri törvényszékek döntöttek mindazon ügyekben, amelyekben a felek addig nem tudtak megállapodni, következésképpen tájegységenként változott működésük jelentősége. A Székelyföldön az ügyek talán egyötöde oldódott meg békés megegyezéssel, az ún. megyék területén ennek többszöröse. A legtöbb vita az irtványföldek, maradványföldek, elhagyott földek körül, s nagyon nagy mértékben az erdők új tulajdon- és használati joga körül folyt. Az

úrbéri törvényszékek azonban a konfliktusoknak csupán egy részét tudták lezárni, a legvitatottabb esetek — s ezek nem kis számot tettek ki — szinte örök per gyanánt évtizedekig elhúzódtak, jóval túl azon a szerény három esztendőn, ameddig (1858 és 1861 között) ezek a bíróságok a politikai viszontagságok közepette fennállhattak, hogy azután átadják feladatkörüket a királyi táblának. Az úrbéri törvényszék elsősorban a volt földesurak igazságkereső fóruma volt, míg a parasztság lehetőleg kerülte őket, s ha módja volt rá, és érdeke is úgy kívánta, ellenállt a szabályozásnak, a jogi viszonyok tisztázásának. (Sokfelé nem is volt szükség úrbéri per lefolytatására.) A kutatások mai állása szerint 1774 érdekelt községből a hatvanas évek végéig mindössze 69 helységben (3,88%) volt teljes úrbéri rendezés, 240 község (13,54%) esetében azonban hozzá sem kezdtek a rendezéshez. Az Erdéllyel szomszédos Arad, Bihar és Szatmár megyékben a rendezés kereken tízszer gyorsabban ment végbe.

Az úrbéri törvényszékek lassú működése kihatott az ún. tagosításra, a legelők, az erdők birtokosonként való különválasztására, hiszen mindezt csak akkor lehetett megkezdeni, ha már tisztázódtak a tulajdonviszonyok. A legelőelkülönítéshez, erdőelkülönítéshez, számtalan helyen szétszórt szántóföld-darabjai összevonásához esetenként érdeke fűződhetett a parasztnak is — ezt magyarázták neki a kor üzemgazdái racionális, csak éppen a paraszti realitásokkal kevésbé számoló érvelésekkel. A gazdálkodás és az értékesítés 1850-es évekbeli szintjén a tagosítás alapvetően földesúri, leginkább nagyüzemi érdek volt, míg a parasztságot elsősorban az állattenyésztés követelményei sodorták az ellenzők táborába. Ennek megfelelően zárkózott el előle, s ellenállása hozzájárult ahhoz, hogy az ötvenes és hatvanas években a rendfenntartó erők igénybevételével is csupán 82 községben került sor tagosításra.

Az úrbéri bíráskodás vontatott menete azonban csak kísérője, igaz, fontos kísérője volt a jobbágyfelszabadítás 1848-ban elkezdődött nagy folyamatának. A paraszt végül is polgári birtokosa lett a földnek.

Erdély bonyolult birtokviszonyai, a 48 előtti szabályozás hiánya nem teszi lehetővé, hogy pontos képet kapjunk az 1848—54-es jobbágyfelszabadítás számszerű adatairól. A kutatások mai állása alapján úgy tűnik, hogy Erdélyben és a Partiumban a függő parasztság 78%-át (175 543 úrbéres parasztgazdaságot s az ezen élő körülbelül 974 846 főt) szabadították fel állami kárpótlással, ennek polgári tulajdona lett 1 616 547 katasztrális hold szántó és rét, a tartomány szántóföldjének túlnyomó része. E több mint másfélmillió hold 80%-ban román parasztok kezére került, s ezzel megszületett a román nemzeti földbirtok is, ami új távlatokat nyitott a románság nemzeti fejlődése számára. Székelyföldön az egykori úrbéres parasztság helyzete különösen kedvezőtlenül alakult; az országos aránynál jóval több földművelő kényszerült az önmegváltás vagy éppen az agrárproletársors vállalására. A

székely székek ún. örökséges jobbágyai és zsellérei háromnegyed részben évtizedekig elhúzódó önmegváltással, míg az egykori megyék területén éppen fordítva, a parasztság háromnegyed része állami támogatással szabadult. A naszódi és orláti román határőrezredek katonai kötelezettségei még 1851-ben megszűntek, a föld és erdő a községek használatába ment át, bár az előbbi területeinek egy részére néhány nagybirtokos és a kincstár, az utóbbiéra pedig a Szász Universitas tartott igényt, amiből aztán évtizedekig tartó pereskedés származott. A székely határőrezredeket a polgári forradalom után már nem is állították vissza, s mivel itt korábban a határőrök — a másik két határőrezredtől eltérően — mint „szabad székelyek" teljesítettek szolgálatot, semmit sem kaptak „jutalmul" az államkincstártól. Az addig általuk használt erdők megszerzéséért ezért ők folytattak évtizedes harcot.

A feudális jog szerint önálló birtokra jogosult hajdani jobbágyok és zsellérek (kb. 130 ezer család), földtulajdonjoggal korábban nem bíró majorsági zsellérek, kurialisták (kb. 30 ezer család), volt határőr parasztok, székelyföldi jobbágyok szabaduló tömege mellett a parasztmódra élő kisnemesek több mint százezres seregét és 227 község eddig is független szász, részben román földművelő népét kellett számításba venni ahhoz, hogy teljesebb képet alkothassunk Erdély immár vagyonilag és jogilag is szabad parasztságáról. A szász községek 1,1 millió holdnyi birtokának bő harmada, 446 982 hold tiszta községi vagyonként fontos bevételi forrást jelentett amúgy is fejlettnek számító falvaik számára.

A volt jobbágynak most szabad parasztként egymagának kellett kialakítania gazdasági tevékenységének jellegét. A közös gazdálkodáson alapuló szokásrend bomlása meggyorsulhatott, a termelékenység növekedésének lehetőségei elvileg nagyon kitágultak. A valóságban azonban a feudális korszakban kialakult egyenletesen lassú munkatempó, a kicsi, de biztos terméshozam elérésének célrendszerében leszűkült szakértelem, a kezdeti csekély kezdeményezőkészség, hitelhiány, a polgári állam által kivetett adóterhek még a birtokos parasztoknál is nagymértékben lerontották a jobbágyfelszabadítás gazdaságfejlesztő lehetőségeit. A hagyományos paraszti életformába még nem illett bele a pénzszerzés rendszeres, tartós bérmunka útján történő biztosítása, még azokon a területeken sem, ahol ennek lehetősége fennállott. Ha nagyon egyenlőtlen területi eloszlásban, főként egyes városok körül már 1848-ban is volt paraszti árutermelés, egyelőre sem ez, sem az átmeneti konjunktúrák — mint az 1853—54-es — még nem sokat változtattak a viszonyokon. A modern közlekedési hálózat, utak és vasutak kiépítése, a hitelgépezet beindulása, a városiasodás meggyorsulása biztosítja később azt a nyomóerőt, amely a paraszti gazdaságot régi és új elzártságából kiszakítva előrelöki majd a fejlődés útján.

A FÖLDESURAK KÁRMENTESÍTÉSE

A jobbágyfelszabadító törvények 1848-ban „a nemzeti közbecsület védpajzsát" emlegetve ünnepélyes ígéretben garantálták a volt földesurak kármentesítését. A földesurat valójában nem a paraszti tulajdonba kerülő földekért, hanem az addig élvezett szolgálatok elvesztéséért kárpótolták. A birtokosok egyebek mellett 9,7 millió kézirobotnapot, 5 millió négyökrös és 2,5 millió kétökrös — törvényben rögzített — robotnapot vesztettek, több millió forint értékben. Igaznak látszik az egykori hírlap megállapítása: „Erdélyben a földesúr vagyona a robot sokaságán alapult."[21] Az 1854. évi pátens (az 1848. évi törvények nyomán haladva) a jobbágyoktól származó évi szolgáltatások hússzorosában állapította meg azt a tőkésített összeget, amellyel az eddigi bevételek kieséséért a birtokos osztályt egyszer s mindenkorra kármentesíteni lehet. Az úrbéri pátens a földek minőségét, lehetséges terméshozamát — az 1849 után életbe léptetett és pontatlansága miatt is sokat bírált földadóideiglent — figyelembe véve holdanként 1 forint 10 krajcár, 1 forint vagy 50 krajcár évi tiszta jövedelmet jelölt meg számítási kulcsnak, így az egy hold után járó kárpótlás a 10—22 forint közötti skálán mozgott. (A kézi- és igásrobotnapot 10—22 krajcárnak számították.) Persze a pátens megjelenéséig évek teltek el. A bizonytalanságban élő, a szolgáltatások zömét elvesztett földbirtokosság munkaerő és pénz híján — 1848—49 viharában amúgy is megtépázott birtokával — nem tudott érdemi lépéseket tenni a tőkés üzemmé alakulás útján. A polgári értelmiség némi kárörömmel szemlélte, hogyan jár kölcsönkérni a tegnap még oly büszke nemesasszony, hogyan áll oda nemegyszer az eke szarvához is egy-egy jó nevű birtokos, hogy legalább az üzemmenet folyamatosságát biztosítsa. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a földesurak sokfelé éppúgy egy nemzeti felszabadító háborútól („a forradalmi párt" győzelmétől) várták a méltányos kárpótlást, mint ahogy a másik táborból a magyar parasztság is Kossuthtól várta a kedvezőbb felszabadulási feltételeket. A kormányzatnak ezzel is számolnia kellett.

A birtokos osztály helyzetén kívánt javítani az 1860-ig érvényben lévő moratórium, melynek alapján az 1848 júniusáig felvett kölcsönök után csak a kamatokat lehetett tőlük követelni. Az állam a kárpótlás azon részéből, amelyet magára vállalt, 1851 elejétől előleget folyósított a volt földesuraknak. Először 390 317 forintot utalványoztak, majd az összeg évről évre emelkedett, 1854 nyarán, a pátens megjelenése idején elérte az 5 millió forintot, 1861-ig pedig 30 376 203 forintot fizettek ki. Ez a tetemesnek látszó összeg azonban nem sokat segített a volt földbirtokosokon. Kezdetben igen kis előleget, 500—1000 forintokat utaltak ki, amiből inkább csak a legsürgősebb bérmunkákat lehetett elvégeztetni, hiszen egy ilyen összeg csupán két-három pár jó ökör árát

[21] Kolozsvári Magyar Futár, 1856. július 17.

tette ki. A takarékos (és eléggé szegény) Kemény Zsigmond az egyik előlegből egy rövidebb pesti utazást sem tudott kifizetni. A kataszteri felmérési munkálatok vontatottsága viszont egyre későbbre tolta ki a kármentesítés lezárását, hiszen a végleges kárpótlás csak a földterületek és azok hozamának pontosabb felmérése után — a hatvanas évek derekától — volt lehetséges. Az amúgy is késedelmesen, elaprózódva folyósított kártalanítási előlegből nem részesülhettek azok, akiket 1848—49. évi tevékenységük miatt elítéltek vagy akik emigráltak. A politikai diszkrimináció és a késedelem mellett a legnagyobb hátrány abból adódott, hogy mind a tőkeösszeget, mind az időközi kamatokat szinte kizárólag kötvényekben utalták ki, melyeknek árfolyama 20—45%-kal alatta maradt a kibocsátási névértéknek, s ezzel körülbelül 10%-kal maradt el a magyarországi mögött. A hatodik előleget ráadásul az állami kényszerkölcsönre, az ún. nemzeti kölcsönre kellett „önként" fordítani, tehát mintegy adóként elvették. A szegényebb birtokos kénytelen volt kötvényeit rendszerint elkótyavetyélni, a gazdagabb esetleg hitelt kaphatott rá, bár Erdélyben nagyon nehéz volt hitelhez jutni. A kárpótlás tekintélyes része mindenesetre az 1848 utáni adósságok törlesztésére ment el. A kártérítési ügyek legjobb szakhivatalnoka szerint az 1861 tavaszáig bírósági lag kiutalt huszonkétmillió forintból közel tízmilliót már nem is az egykori birtokosoknak, hanem hitelezőinek kellett kifizetni.

A földbirtokosok persze nem voltak teljesen védtelenek. A kirívó visszásságok ellen a kormányzónál panaszt lehetett emelni. Bécsben Jósika támogatta őket, maga Bach is közbelépett időnként. A belügyminiszter ugyanis szükségét érezte annak, hogy a magyar földbirtokosok és a kormány közötti rossz viszonyt kisebb engedményekkel próbálja javítani: „Habár a magyarok súlyosan vétkeztek is, mégis el kell jöjjön a megbékélés, a kiegyezés ideje... magyarokat is kell megnyernünk, mert csupán a szászokkal és románokkal együtt nem fogunk majd sokra menni."[22] Másrészt a központi szervekben élt bizonyos részvét az erdélyi földesurakkal szemben az 1848—49-ben birtokaikat ért csapások miatt. A rebellis osztálynak tekintett magyar középbirtokosság gyengítését célzó politikai megkülönböztetés végül is csak 1856 után szűnt meg, amikor a megkegyelmezettek uralkodói utasításra ugyancsak részesülhettek kárpótlásban.

Az úrbéres földek hozama mellett az 1858. szeptember 15-i pátens alapján kárpótlás illette a birtokosokat az elveszített egyházi dézsmáért is. A dézsmajövedelem eddig az evangélikus, katolikus és református — csak elvétve a két román — egyházat, valamint régi szerződések alapján a földesurak egy részét illette. Maguk a földesurak a dézsmát bonyolult bérleti rendszer alapján minden jobbágytól igyekeztek behajtani vallási helyzetük figyelembevétele nélkül. Az elsősorban a szász papság számára létfontosságú lelkészi tizedet

[22] H. FRIEDJUNG, Österreich von 1848 bis 1860. I. Stuttgart—Berlin 1908². 416.

1848-ban eltörölték, 1850-ben azonban újból kötelezővé tették, ami azután a román lakossággal újabb bonyodalmakhoz vezetett, hiszen a vallási egyenjogúság korában nem lehetett megkövetelni a szászföldi görögkeletiektől, hogy az evangélikus papság számára is adózzanak. A tized eltörlésének bevezetőjeként a szász papság még 1850-ben 200 ezer, a katolikus klérus 1852-ben 14 ezer, a református papság 1853-ban 73 ezer forint kárpótlási előleget kapott. Végül is 263 szász evangélikus eklézsia 5,2 millió forint kárpótláshoz jutott, a többi felekezet és az egyéni birtokosok csak a Bach-rendszer bukása után vehették kézhez járandóságukat. Az egyéni birtokosok számára a dézsmajövedelem utáni térítés számításának módját ráadásul úgy állapították meg, hogy a kárpótlási tőkének csupán a feléhez jutottak hozzá.

A kárpótlás bonyolult munkáját a belügyminiszter ellenőrzése alatt működő országos földteher-mentesítési bizottmány intézte Nagyszebenből, s vidéken helyi kirendeltségek segítették elő, hogy a jogosultságot és a járandóság mértékét megállapíthassa. 1854 novemberétől 1858-ig ezt a munkáját elvégezte, a továbbiakban a földteher-mentesítési pénzalap igazgatóságaként működött 1861. évi feloszlatásáig, amikor is örökségét a Főkormányszék különbizottsága vette át.

Az a kereken 70 millió forintnyi összeg, amelyet a tervek szerint még a 20. század elején is sorsolásra kerülő kötvényekkel törlesztgetett a kormány Erdély volt földesurainak, végső fokon nem az államkincstár, hanem az adózók összessége számára jelentett újabb terhet. 1848 törvényhozása a kincstári javakat, Erdélyben főleg a sóbányák jövedelmét remélte elégségesnek arra, hogy a földesuraknak járó kárpótlásból magára vállalt részt az állam kifizethesse. Az abszolutizmus ezzel szemben adóemelés útján teremtette elő a fedezetet. Az 1856. január 1-i pátens kimondotta, hogy az egyenes adókhoz (szükség esetén akár a közvetett adókhoz is) pótadót kell hozzászámítani. Az így született földteher-mentesítési pótadó — amit 1853 óta amúgy is fizettek már országszerte — 1856-ban minden egyenesadó-forint után 18 krajcárt, 1859-ben 37 krajcárt tett ki, a hatvanas években pedig ezt is jelentősen meghaladta.

A volt földesurakat valójában nem minden veszteségükért kárpótolták, hiszen nemcsak megfizetni, hanem kiszámítani sem lehetett megnyugtatóan, mit is élvezett addig szolgáltatás gyanánt. A kérdés már említett szakértője ezt így fogalmazta meg: „A szolgáltatások és kötelezettségek mértékét, legalábbis gyakorlatilag, csak a földbirtokos vagy az ő még mindenhatóbb ispánjának akarata szabta meg. A földteher-mentesítés következtében minden földesúri birtokosi állásból adódó jog, paraszti kötelezettség, adó és munkavégzés odaveszett, számos járandóság minden kárpótlás nélkül megszűnt, s az addig élvezettnek csak kis része került mérsékelt kárpótlás alá."[23] Igaz, a feudális

[23] J. GRIMM, Das Urbarialwesen in Siebenbürgen. Wien 1863. 155.

kori végrehajtás (felügyelő, pandúr, úriszék) tetemes költségeitől is megszabadult.

A földesúr számára eltűnt a biztos munkaerő nagy része, s ez ráadásul magával vonta a bérmunka árának megháromszorozódását. Adómentességének elvesztését ellensúlyozta a gabonaárak 1850 és 1855 közötti megkétszereződése, a földárak és a haszonbér megdrágulása. Az új viszonyok tőle is szigorúbb gazdálkodást követeltek, s ehhez jó ideig a feudális kényszer, vagy éppen az 1848—49. évi konfliktusok emlékeit őrző parasztságtól bérmunkát alig lehetett szerezni. A gyors beruházások tőkeszükségletét a fejletlen pénzpiac nem tudta kielégíteni, csupán magas kamatú váltóhitelhez lehetett jutni. A hirtelen változás, az alkalmazkodás személyi és tárgyi feltételeinek hiánya volt az egyik fő oka az erdélyi középbirtokosság gyors süllyedésének. Az átmenet éveiben a földesúri nagy- és középbirtok egy időre lehanyatlott, néha a parasztinál kezdetlegesebb gazdálkodási szinten állott.

A KRÍMI HÁBORÚ HATÁSA

1853-ban az osztrák császárság tőszomszédságában súlyos háborús konfliktus keletkezett. I. Miklós cár, Törökország európai hatalmának megtörésére készülve, július folyamán megszállta hadaival a szultán fennhatósága alatt álló román fejedelemségeket.

A Habsburg külpolitika nehéz választás elé került. Ellenforradalmi szövetségi szolidaritás fűzte Oroszországhoz, s a tábornoki kar jelentős alakjai a cári akciót akarták támogatni. A dunai fejedelemségek orosz megszállása ugyanakkor veszélyeztette Ausztria balkáni pozícióit, a szabad hajózást, s a kormányzat polgári elemei, így Bach is az Oroszországtól való eltávolodásra törekedtek. Őszre derült ki, hogy Anglia és Franciaország egyértelműen Törökország oldalára áll, utóbbi ettől felbátorodva október 16-án hadat is üzent Oroszországnak. Az előnyös fekvése miatt felértékelődött Habsburg-birodalom megnyeréséért mindkét oldal részéről kisebb versenyfutás kezdődött. A cári udvar csak pozitív semlegességre, Anglia és Franciaország már lehetőleg katonai együttműködésre próbálta rábírni Ferenc Józsefet, aki először a mindenoldalú semlegességet választotta, majd amikor nem tudta elérni a román fejedelemségek kiürítését, s ráadásul úgy ítélte, hogy Szentpétervár a balkáni felszabadító törekvéseket is pártolja, politikailag szembefordult a cárral. Ahogy a nyugati flotta megjelent a Fekete-tengeren, és felszólították Oroszországot a fejedelemségek kiürítésére, Ausztria megállapodott Poroszországgal, majd Franciaországgal és Angliával, végül 1854 júniusában Törökországgal. Mindez együttesen már elegendő fenyegetés volt ahhoz, hogy a cár valóban kivonja csapatait Moldvából és Havasalföldről, noha a „perfid Ausztria kemény megbüntetését" is fontolóra vették. Ausztria

tehát — a várakozással ellentétben — nem segítette Oroszországot, sőt, változó értékű semlegessége felért egy hátbatámadással.

Erdélyben és a Bánságban már 1853 tavaszától hozzáláttak a csapatok megerősítéséhez, 1854 tavaszára a „megfigyelő hadtest" létszáma másfélszázezerre emelkedett, ami a gazdasági életben is éreztette hatását. A helytartóság elrendelte a terményrekvirálást, anélkül azonban, hogy a felvásárlási árakat rögzítette volna. A paraszti és úri birtokosok számára szinte aranyesőt hozott a háborús idő átmeneti konjunktúrája, a városok lakóit azonban kellemetlenül érintette. Gyors áremelkedés és élelemhiány köszöntött be, ezt viszont az Alföldről hozott gabonával lehetett mérsékelni. A rossz hadtáprendszer következtében a lakosságra nehezedett a fuvarozás kényszere, ami a forgalmas Maros menti út lakóinak valóságos meneküléséhez vezetett.

A Portával kötött 1854. június 14-i megállapodás alapján a távozó orosz hadak helyére Hess táborszernagy főparancsnoksága alatt augusztus és szeptember folyamán 40 ezer osztrák katona (3200 lóval és 92 ágyúval) vonult be a dunai fejedelemségekbe, hogy ezen a hadszíntéren semleges zónát teremtsen a két hadviselő fél között, és biztosítsa a balkáni status quót. Az osztrák csapatokkal visszatért országába a közel egy éve elmenekült két román fejedelem is.

Moldva és Havasalföld megszállásával a titkos szervezkedést meg-megújító magyar emigráció fontos felvonulási területet vesztett el, hiszen az osztrák parancsnokság kíméletlenül üldözte Kossuthék emisszáriusait. A török birodalom közelsége, a fejedelemségek népének magyarszimpátiája, kormányainak ingadozó magatartása korábban lehetőséget kínált arra, hogy az emigráció a Kárpátok túlsó oldalán közlekedési és utánpótlási bázist építsen ki. Láttuk, hogy Bukarest volt az 1851-ben tervezett, kudarcba fulladt szervezkedés egyik központja. A krími háború viharfelhőinek gyülekezésével karnyújtásnyi közelségbe került a várt nagy európai konfliktus, melyben — úgy képzelték — a cári Oroszországot támogató Habsburgok ellen a monarchia elnyomott népei (a nyugati hatalmak oldalán) fegyverrel vívják ki szabadságukat. Gál Sándor 1853 tavaszán titkos toborzóúton járt Erdélyben, a jelentkező székelyeket a fejedelemségek városaiban gyűjtötte össze. Kossuth és Dumitru Brătianu októberben megállapodtak abban, hogy közös cselekvésre hívják fel a monarchia magyar és román népét, s a győzelem után Erdély lakói maguk döntsék el, külön fejedelemségben vagy Magyarországgal unióban kívánnak-e élni. Decemberben a román fejedelemségekbe küldték Berzenczey Lászlót a baráti kapcsolatok szorgalmazására, aki azután a következő évben a román emigrációval együttműködve jelentős szervező munkát végzett az otthoni felkelés előkészítése érdekében. A tervekből azonban nem lett semmi, mert a nyugati hatalmak lemondtak arról, hogy a Duna mentén támadják meg Oroszországot, a monarchia pedig kívül maradt a háborún. A magyar és román légiók felállításának gondolata éppúgy kútba

esett, mint a Dalmáciától a Fekete-tengerig és Bukovináig terjedő 24 milliós konföderációt hirdető Klapka vágya a törökökkel együttműködő al-dunai felkelősereg főparancsnokságára. A fejedelemségek osztrák megszállása útját vágta a további készülődésnek, hiszen még az angol szolgálatban álló Türr Istvánt is elfogták Bukarestben, titokban Brassóba vitték, s bár angol intervencióra kiszabadult, előbb közölték vele a hadbíróság halálos ítéletét. A krími háború gyors befejezése arról győzte meg az emigránsokat, hogy a nyugati hatalmak nem akarják mindenestől megváltoztatni a kelet-európai erőviszonyokat. Kossuth, Ledru-Rollin és Mazzini 1855. őszi kiáltványa már jelzi azt a később elhomályosodó sejtést, hogy Európa keletjének polgári demokratikus alapú nemzeti átalakulása csak egy Nyugat-Európában bekövetkező nagyobb demokratikus változás után kerülhet sorra.

A dunai fejedelemségek osztrák megszállása 1857 márciusának végéig tartott. Lehet, hogy ez segített megmenteni a román fejedelemségeket a hadszíntérré válástól, bizonyos azonban, hogy az a néhány modernizációs intézkedés, amelyet a császáriak hoztak — mint például a távíró bevezetése, az Erdélybe vezető utak nagy erőfeszítéssel történő rendbehozatala, a postaforgalom fejlesztése, az ország gondos feltérképezése —, nem volt elégséges a román vezető körök megnyerésére. 1854-ben még bojárdelegáció érkezett Nagyszebenbe megköszönni a megszállást, de egy év múlva már ellenséges volt az ottani nép magatartása. A politizáló értelmiség látta, hogy az osztrákok nemcsak a magyar emigrációnak, hanem a román uniós törekvéseknek is ellenségei. Az osztrák gazdasági expanzionizmus pedig egyenesen veszélyérzetet váltott ki. A bécsi hivatalos körök beismerték, hogy semmilyen mélyebb politikai befolyást nem sikerült szerezni a Kárpátokon túl.

A román fejedelemségek megszállása nyomán a birodalom évi deficitje és államadóssága megnövekedett, aminek káros pénzügyi hatását már 1853-tól dupla diszázsió — az állampapírok és a bankjegyek árfolyamkülönbsége, valamint a papírpénz és az ezüstár eltérése — tetézte. A kormány 1854-ben kényszermegoldásként 500 milliós „nemzeti kölcsön" jegyzésére szólította fel a lakosságot, ami az érdemeket kereső tisztviselők presszziójától kísért „önkéntesség" formájában ment végbe. Erdély adóképességének egyik legjobb ismerője, a szász Bedeus hihetetlenül magasnak érezte a 13 642 194 forintot, amit főként kárpótlási kötvényekhez jutott nagybirtokosokkal, gazdag szász polgárokkal és a városokkal jegyeztettek, s amiből 11 milliót sikerült is behajtani.

A krími háború s az új helyzetet szentesítő párizsi béke összetörte a szent szövetségi rendszer maradványait, Oroszország hosszú évekre megszűnt Európa csendőre lenni, kiszorult a Dunáról is, mivel Moldva visszakapta Dél-Besszarábiát. Nem alaptalan azonban az a nézet, hogy a háború igazi vesztese az osztrák császárság volt. Mindenekelőtt azért, mert ellenséges fellépésével szétrombolta Ausztria és Oroszország százéves barátságát. Az 1856. április 15-i

párizsi egyezmény azután elütötte Ausztriát attól, hogy a román fejedelemségeket fegyveres ellenőrzése és politikai protektorátusa alatt tartsa. Nem tudta útját vágni Moldva és Havasalföld uniós törekvéseinek, s nem tudta azokat teljesen a birodalom gazdasági érdekszférájába vonni. A két és fél éves megszállás mérlege az volt, hogy Ausztria kimutatta alkalmatlanságát az Oroszország kiesésével keletkezett hatalmi űr egyedüli kitöltésére. Franciaországot erősödő szálak fűzték a háborút végigcsináló Cavour Piemontjához, s ezzel kirajzolódtak egy Ausztria-ellenes francia—olasz szövetség keretei.

Az újságok Erdélyben is sokat írtak a krími háborúról, de még nem volt feltűnő, hogy a Habsburg-monarchia veszélyesen elszigetelődött a nagyhatalmak között. Látszólag még a megszilárdulás korszakát élte az új rendszer, és kifelé is erőt mutatott.

Az uralkodó a politikai foglyok közül 1857-ben sokakat amnesztiában részesített, ezek elkobzott javaikat is visszakapták, 1858-ban az emigránsok közül többen hazatértek. Az enyhülő politikai atmoszféra kedvezett a kulturális életnek. Meggyorsult az Erdélyi Múzeum szervezése, az erősödő Gazdasági Egylet pedig (a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara támogatásával) a Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó vasútvonal építése érdekében már a politikát is érintő propagandatevékenységet folytatott. Schwarzenberg kormányzó keménykezű helyettesének, Bordolo tábornoknak halála után, 1857 őszétől a magyarországi kapcsolatok szabadabban megmutatkozhattak. A kolozsvári lóversenyek 1858 nyarán politikai összejövetel rangjára emelkedtek, Tisza Kálmán, Wenckheim Béla és mások ott találkoztak az erdélyi „közélet" liberális irányítóival, s elhatározták, hogy a jövőben minden ünnepélyes alkalommal nyíltan is kimutatják együvé tartozásukat.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM MEGRENDÜLÉSE

AZ ITÁLIAI HÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ AKCIÓI

A krími háborúban európai hatalommá előlépett Piemontnak hosszú évek előkészítő munkájával sikerült a nagyhatalmak politikáját az olasz egységtörekvések számára kedvezően megváltoztatni. Cavour megnyerte III. Napóleon támogatását, háborúra készült, hogy kiszorítsa Itáliából a Habsburgokat. Ausztria másik szomszédságában az 1856. évi párizsi béke török függőségben maradó, de az önállósodás útjára indított ütközőállammá léptette elő a két román fejedelemséget. Ettől kezdve egyesülésük fő támogatója az Ausztriával szembeforduló III. Napóleon, aki nemrég még maga kínálta fel a Habsburgoknak e két fejedelemséget Lombardiáért cserébe. A legtekintélyesebb román emigránsok már 1857-ben hazatértek, majd a nemzetközi helyzet és a párizsi

egyezmények kedvező feltételeit kihasználva, 1859 elején Alexandru Ioan Cuza személyében a két román fejedelemség közös uralkodót választott, aki eleinte osztrákellenes politikát folytatott, s így a magyar emigráció iránt is jóindulatot tanúsított. A magyar emigráció történetében is új szakasz kezdődik. Cavour lesz Kossuthék fő támasza, s az emigráció megnövekedett politikai felelősségérzettel keresi a biztosítékokat, hogy ne csupán félredobható zsoldosa, hanem önálló szövetségese legyen az Ausztria ellen fellépő hatalmaknak.

Amikor 1859-ben körvonalazódott az Ausztria elleni francia—piemonti koalíció, az előkészületekbe az olasz földön felállítandó magyar légió és egy magyarországi második front kialakítása is beletartozott. Az erdélyi emigránsok szétszórt seregéből Bethlen Gergely és Teleki Sándor az elsők között sietett Itáliába; a szerb és román fejedelemségekbe küldött magyar ügynökök feladatul kapták, hogy megnyerjék ezeket a háborúban való részvételre, továbbá segítséget kapjanak tőlük a szerbek és az erdélyi románok csatlakoztatására a magyar szabadságharchoz. Az újabb magyar—román közeledésre Cavour támogatásával került sor. Klapka (Szerbia mellett) a román fejedelemségeket akarta a magyar légiók felvonulási és szervezeti bázisának kiépíteni, hogy azután az Adria felől, a Bánságból és Erdélyből indítsanak egyidejűleg támadást az olasz fronton már lekötött osztrák hadsereg hátában. III. Napóleon Klapkát elküldte Cuzához, hogy szövetségesül nyerje meg a Moldva és Havasalföld alig néhány napos perszonáluniójának nemzetközi elfogadtatásán munkálkodó új fejedelmet, s később fegyvereket is küldetett, amelyek kétharmada a román földön szervezendő magyar seregeket, egyharmada pedig Cuzát illette meg. Az együttműködési lehetőségeket egyébként szkeptikusan megítélő információk alapján Klapka jól ismerte a román politikai viszonyokat, mégis lelkesen vállalta a küldetést, a keleti front megteremtésében látván az egyetlen esélyt az ország felszabadítására. „Magyarország sorsa nem a Pó mellett, de a Szeret völgyében fog eldőlni. Ott szabad kezet és szabad mozgást kell kapnunk, és összeköttetéseinket biztosítanunk kell"[24] — írta Telekinek. Kora tavasszal Moldvába utazott, ahol a francia konzul s az emigrációból ismerős Ion Ghica segítségével március 29-én katonai egyezményt kötöttek, amelyet politikai megállapodással egészítettek ki. A szerződésben Cuza hozzájárult moldvai magyar fegyverraktárak létesítéséhez, ahhoz, hogy a francia császártól érkező 30 ezer fegyverből 20 ezret, s a Szerbiából várható ágyúk bizonyos részét átadja a magyaroknak. Klapka cserébe segítséget ígért Cuzának Magyarország nevében Bukovina megszerzéséhez. Ezen túlmenően ígéretet tett a szerb és román katonák külön egységekbe szervezésére, az egyéni és (a vallás és művelődés területén) kollektív nemzeti egyenjogúság betartására, a községi és megyei önkormányzat biztosítására. Távolabbi célul tűzte Magyarország,

[24] Klapka György 1859. február 28-i leveléből idézi Kovács E., i. m. 334.

Szerbia, valamint Moldva—Havaselve konföderációját. A legjelentősebb kiegészítő pont azonban Erdély jövőbeni hovatartozására vonatkozott: önkormányzatot kapna abban az esetben, ha egy majdani országos gyűlés szembefordulna az 1848-ban kimondott unióval.

A Cuza—Klapka-féle egyezmény sikeres betetőzése a tíz éven át tartó kudarcokkal tarkított közeledési kísérleteknek. A magyar emigráció egy része a nemzeti egyenjogúság biztosításán túl — a közös fellépés érdekében — már Erdély különállását is hajlandó lett elfogadni. Voltak ugyan románok, akik Erdély kérdésében nagyobb engedményt kívántak, azoknak viszont maga Cavour mondotta, hogy ha ezt csak meg is említenék, úgy ő a román dolgokról többé hallani sem akar. Az egyezmény azonban inkább csak a bécsi udvarnak okozott aggodalmat, realizálására csak részben kerülhetett sor. Az emigráció az Erdélybe küldött utasításokban nyomatékkal kérte a románokkal való kapcsolatok kiépítését, s történtek is helyi kezdeményező lépések. Nagy volt a megállapodás romániai ellenzéke is: azok, akik Párizs mellett Londonra is figyeltek, nem számolhattak a monarchia szétesésével, s ezért fölöslegesnek ítélték egy ilyen egyezmény kockázatának vállalását. A külső pártfogók közül Cavour kitartott, de III. Napóleonnak valójában csupán egy erdélyi felkelés kirobbantása, semmint Magyarország tényleges megsegítése állott szándékában. Pedig Cuzának főként Franciaország határozott támogatására, s nem elsősorban magyar emigránsokkal kötött megállapodásra volt szüksége.

A francia—piemonti hadsereg 1859 júniusában egy rövid háborúban legyőzte a preventív támadással kísérletező osztrák haderőt. A csatatereken olasz oldalon hősiesen harcoltak magyar önkéntesek, s nagy hatása volt Teleki Sándor kiáltványának, melyben átállásra szólította fel az osztrák sereg magyar és horvát katonáit. Legalább fele részben frissen átállókból szervezték meg a magyar légiót. Ausztria azonban túlságosan is gyorsan szenvedett vereséget ahhoz, hogy ellene magyar légiókat, magyarországi felkelést lehessen indítani. Az emigránsok kormányának — az erdélyi külön képviselővel is kiegészíteni szándékolt Magyar Nemzeti Igazgatóságnak — így nem maradt más dolga, mint a fegyverszállítások leállítása, megállapodván Cuzával abban, hogy a beérkezett húszezer puskát letétként megőrzi Klapkáék, tehát egy eljövendő felkelés számára.

1859 azonban — ha a magyar emigráció számára nem is hozta meg a várt sikert — az európai politikai fejlődés egyik fordulópontja lett. Franciaországban hamarosan megkezdődik a császárság belső válsága, Németország burzsoáziája harcra készül az alkotmányosságért és az egységért, s lassan megindul a munkásmozgalom nemzetközi összefogásának folyamata. Itáliában az egyesítési törekvések valóságos népmozgalomba csaptak át, melynek vezére 1860-tól Garibaldi lett, aki az európai haladás táborának öntudatát adta vissza azzal, hogy hosszú évek óta először sikerült demokratikus forradalmi mozgalmat fegyverrel győzelemre juttatnia.

A császári seregek itáliai kudarcát a birodalomban az összes ellenzéki erők meglepetéssel és megkönnyebbüléssel fogadták. A császári manifesztum által két hónappal korábban még hízelgően „a föld minden népeinek mintaképül szolgálónak" feldicsért monarchiai nemzetek — nemcsak a magyarok — a harctéri vereséget az abszolutizmus vereségének, politikai változások bevezetőjének fogták fel. Joggal, hiszen a harcmezőkön az uralkodóház szeme fénye, a monarchia különösen nagy becsben tartott fő összetartó ereje, a hadsereg mondott csődöt, s egyben az egész bürokratikus autokrata rendszer tekintélye is semmivé foszlott, amikor kiderült, hogy a birodalom integritását sem képes megőrizni. A polgárság bizalmának megvonását pedig kézzelfoghatóan is kifejezésre juttatta, amikor az új 200 milliós „önkéntes kölcsönből" — nagy erőfeszítések ellenére — mindössze 76 milliót volt hajlandó jegyezni. A szélesebb tömegek az állami tekintély csökkenésével fokozott mértékben próbálták kivonni magukat az adóterhek alól. Az amúgy is politikai magatartásformának számító „adómegtagadás" miatt Erdély háztartásainak felét sújtották büntető intézkedéssel, a szűkebb Magyarországon az egyenes adónak csak hetedrésze folyt be a rendes úton. A uralkodó most belátta, hogy belső engedmények nélkül, legitimációját vesztett szoldateszkával, szétzilált pénzügyekkel nem lehet kormányozni. Augusztus 21-én menesztette Bachot és Kempent, az önkényuralom e két fő megtestesítőjét.

A háborús vereség aktivizálta a magyar konzervatívokat. Dessewffy Emil és az erdélyi Jósika Samu vezetésével egy konzervatív-föderalista programot dolgoztak ki az 1847. évi közjogi helyzet restaurálására és a kor követelményeinek megfelelő módosítására. A jogegyenlőség és a jobbágyfelszabadítás fenntartásával, korlátozott alkotmányosság bevezetésével, a horvát és a magyar udvari kancelláriák és kormányszervek visszaállításának tervével olyan csodaszert kínáltak az uralkodónak, mely alkalmas mind a birodalom megszilárdítására, mind a további átalakulások, forradalmi fejlemények megelőzésére. Mindez persze feltételezte a konzervatívok kormányra jutását.

A válság közelebb hozta egymáshoz a centralizált abszolutizmus egyébként egymással szemben álló ellenfeleit. A magyar konzervatív arisztokraták és a Kossuth-emigrációval szövetséges liberális tábor között együttműködés jött létre, ami kétségtelenül növelte Jósikáék erejét és tekintélyét a bécsi udvarban, de segítette a magyar liberálisok mozgását is. A konzervatívok most minden alkalmat megragadva hazafiasságukkal tüntettek; katolikus arisztokraták kapcsolódtak be az 1849 utáni első nagyszabású nyílt politikai tüntetésbe, a magyarországi református és lutheránus egyházak autonómiáját korlátozó Thun-féle „protestáns pátens" elleni kampányba. Közülük néhány ezért még a fogházbüntetést is vállalta.

A Pesten megindult mozgás hullámai Erdélyt gyorsan elérték. Az Akadémia Kazinczy-megemlékezése után Erdély városaiban is rendeztek emlékesteket, az ünnepi beszédekben nem titkolva irodalom és politika összefonódását.

„Holtnak tetszett nemzetünk tíz évi hosszas álmából felébredt és életjelét adta" — mondta Bethlen Farkas a vásárhelyi gyűlésen. Kolozsvárt Teleki Domokos beszélt ugyanerről.[25] A magyar irodalom megismerésére Kolozsvárt főrangú nők tanfolyamot indítottak, míg a férfiak a magyar közjog „tüzetes tanulmányozásába" kezdtek. Valóságos divat lett a kulturális célokra történő gyűjtés.

November végén Eötvös József vezetésével akadémiai küldöttség utazott Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum Egylet alakuló ünnepi gyűlésére, amit a város díszkivilágítással, fáklyásmenettel és „Isten áldd meg a két testvérhazát" feliratokkal köszöntött. A közgyűlést követő banketten a konzervatív Jósika Lajos is ellenzéki hangú beszédet mondott, míg egy szász lutheránus lelkész — a brassói szászok többségének álláspontját kifejtve — a haza népeinek kialakuló egyetértése feletti örömének adott hangot. A különféle ünnepségek külsőségeit a hirtelen elterjedő „nemzeti viselet" és a Kolozsvárra is gyorsan átvitt tánctalálmány, a palotás tette látványosabbá. 1859-től eléggé általánossá vált az atilla, a szűk nadrág, pörge kalap, a fokos, s a nők körében terjedt a párta viselete. A román értelmiségnél lassacskán kialakult egy, az úri és a paraszti viselet kombinációjából álló külön nemzeti ruházat.

Dél-Erdély román lakossága meleg szimpátiával fogadta már az év elején Moldva és Havasalföld unióját, de a rendőri jelentésekből kivehetően szimpátiával emlegették az olaszokat, Garibaldit is. Az év végére a biztonsági szervek előtt felidéződött a magyar—román fegyveres együttműködés rémképe. Az erdélyi csendőrség parancsnoka szerint a folyamatos megfigyelés alatt tartott, évek óta beteg Avram Iancu Topánfalván novemberben kijelentette, hogy ő maga hamarosan megint vezénylő parancsnok lesz, „a Székelyföld is él még, s a székelyekkel az ember egész Európát meghódíthatja".[26]

1860 tavaszán az uralkodó rászánta magát „az engedmények politikájára". A mérsékelt engedmény, mint az 1851 óta működő 10 tagú központi konzultatív testületet kibővített, „megerősített Reichsrattá" változtató pátens még hatástalan maradt. A Magyarországról kinevezett hat tanácsos közül Eötvös József és két konzervatív főúr, az erdélyiekből Bánffy Miklós gróf visszalépett. A brassói szász Karl Maager és a görögkeleti püspök, Şaguna mellett végül Jakab Bogdán, a konzervatív örmény szamosújvári polgármester „képviselte" az erdélyieket az új birodalmi tanácsban. A Bánságból ott volt még a kevés román nagybirtokosok egyike, Andrei Mocsonyi. A pesti március 15-i véres összeütközésbe torkolló hazafias tüntetés, „a magyar Prométheusz," Széchenyi István rendőri zaklatás kiváltotta döblingi öngyilkossága, s az

[25] Ürmössy L., Tizenhét év. 200—201; Kolozsvári Közlöny, 1859. október 30, november 13.

[26] M. Popescu, Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei intre 1848—1859. Bucureşti 1929. 306.

ennek nyomán Erdélyt is megmozgató gyászünnepségek után Magyarországon új kormányzó, Benedek táborszernagy foglalta el Albrecht főherceg helyét, a kerületi rendszert felszámolták, új megyerendszert, sőt országgyűlést helyeztek kilátásba.

Erdélyben a hangulat nem kevésbé volt feszült, mint a szűkebb Magyarországon. A konzervatívok vezére, Jósika Samu báró még néhány nappal Széchenyi öngyilkossága előtt Bécsben váratlanul elhunyt. A korszak közéleti viszonyaira jellemző, hogy sokan politikai gyilkosságra gyanakodtak, s maga a kormányzat kellett megtiltsa a Bécsben mindig oly sokra tartott báró nagyszabásúnak szánt temetési ünnepségét. Közben a magyar emigráció, főként Teleki László ügynökei jártak tájékozódó és szervező úton Erdélyben a román lakosság várható magatartását is kitudakolandó, ami aztán hamarosan közbeszéd tárgyát képezte, különösen ha az ügynök valamilyen angol utazó volt, mert ilyenkor valóságos ünnepségeket tartottak tiszteletére. A hazai titkos szervezkedés részeként Erdélyben sor került újabb katonai szervezet kialakítására, ennek vezetését Prui Antal volt honvédezredesre bízták. Kossuth még külön kormánybiztost is kijelölt Puky Miklós személyében. A legtöbb előkészület megint csak a Székelyföldön történt, ahol a volt honvédtiszteket és a kiszolgált katonákat mind lajstromba vették.

A magyar nemzeti mozgalom egyes megnyilvánulásait rokonszenvvel kísérték románok és szászok is. A Kazinczy-ünnepségeken, még inkább a Széchenyi-rekviemeken sokan vettek részt közülük. Reményi július végi kolozsvári hegedűkoncertjén a közönség kitörő lelkesedéssel fogadta a román dalokat, s az est valóságos testvériesülési ünnepséggé változott. A szász Verein für Siebenbürgische Landeskunde nyári besztercei nagygyűlésén a legelőkelőbb erdélyi liberális földbirtokosokkal együtt megjelent Eötvös József, hogy az együttműködést előmozdítsa. A brassói román nőegylet báljára a Székelyföld közeli birtokosai kocsiztak be, s az országot barátkozási hullám árasztotta el. A Kárpátokon túlra is kisugárzott ebből valami. Bukarestben egy magyar színtársulat többször előadta a *Hunyadi László* című operát, amit Cuza is megtekintett. Teleki Domokos nyilatkozatban jelezte, hogy készek mindazon változtatásokra, amelyek a „hazánkban létező nemzetiségek kívánalmaival találkoznak, s szükségesek arra, hogy hazánk minden nemzetiségének akadálytalan fejlődése nemcsak lehetséges, de egyszersmind minden nyomás ellen biztosított is lehessen".[27] Ezt a törekvést próbálta erősíteni az emigrációval elsősorban Jósika Miklós útján kapcsolatokat tartó Podmaniczky Frigyes, aki a magyarok és románok közötti viszony javításának feladatával utazta be Erdélyt. A nagy egyetértés azonban csak az abszolutizmus elítélésére korlátozódott, a jövőre vonatkozó elképzelések egyeztetésében

[27] Kolozsvári Közlöny, 1860. július 12.

politikai szempontból kiaknázható eredményt nem sikerült felmutatni. Ismét az emigrációra várt az érdemi összefogás előkészítésének nehéz feladata.

A nemzetközi helyzet 1860-ban nem volt ugyan eszményi az emigráció tevékenysége számára, de voltak olyan jelek, melyek bizakodásra adtak okot. Piemont az olasz egység megteremtése érdekében újabb háborúra készült a Habsburg-birodalom ellen, s ehhez változatlanul szüksége volt a magyarok támogatására. Klapka kitartott régi terve, az erdélyi front mellett — „az első ütésnek onnan, és pedig Székelyföldről kell jönnie"[28] — s újabb megállapodást kötött Cuzával. Ősszel a Magyar Nemzeti Igazgatóság terjedelmes emlékiratot küldött a román uralkodónak, melyben a független Magyarországot a román egység és függetlenség majdani támaszának nevezte, s a kütahiai alkotmánytervezet szellemében ismételten ígéretet tett a nemzetiségi jogok érvényesítésére. Azt kérték az uralkodótól, hogy segítse a magyar felszabadító mozgalmat, befolyásával próbálja megakadályozni az erdélyi románok szembefordítását a magyar nemzeti törekvésekkel. Erdély esetleges különállásáról hallgattak ezúttal, talán azért is, mert mint Teleki mondotta: „erre nincs az erdélyi uraknak nagy kedvük."[29] A kor nagyobb titkos akcióinak egyikeként hamarosan öt olasz hajó indult 35 ezer fegyverrel és néhány ágyúval Galacra. Már korábban megindult Erdélyből a szökevények áramlása Moldvába, akik, jobbára a román hatóságok, főként Mihail Kogălniceanu miniszterelnök támogatását élvezve, részben ott táboroztak, részben idegen hajókon a magyar légióhoz Itáliába igyekeztek. (Számuk nem ismeretes, hivatalosan akkor csak 60-80 emberről beszélt a magyar titkos szervezkedést pártoló moldvai miniszterelnök. Az általa hozott intézkedések sorát azonban ez a kis szám nem indokolná, s ezért nincs okunk kételkedni abban, hogy a későbbi visszaemlékezésében említett 4000 fő áll közelebb a valósághoz.) Cuzát személyi szimpátia is kötötte Klapkához, Kogălniceanut a jól felfogott politikai érdek és a liberális szolidaritás vezette, de a három ellenséges nagyhatalom közé zárt egyesült fejedelemségek kormányai túl nagy kockázatot nem vállalhattak magukra, s az erősödő román nacionalizmus ugyancsak nehezítette az együttműködést. A magyar fegyverszállítmányok kitudódtak, három hajót a törökök Sulinától visszafordítottak, kettőt egy osztrák hadihajó jelenlétében Galacnál kirakodtak, de ezeket a fegyvereket is hamarosan visszaküldték Itáliába. A fenyegető jegyzékek áradata miatt Cuza dühöngött, „s bizonyára pokolra kívánta" a magyar emigrációt. A decemberben ideérkező Klapka így eleinte elveszettnek látta az ügyet, akárcsak Kossuth, s különösen aggódott az erdélyi megbékélés nehézségei miatt. „Merhetünk-e majd egy felkelést Magyarországon, ha addig az állapotok Erdélyben nem lennének rendezve?

[28] Klapka György 1860. január 12-i levele Karacsay Lászlóhoz, idézi Kovács E., i. m. 355.

[29] Teleki László 1860. november 7-i levele Kossuthhoz: Teleki László válogatott munkái II. 205; idézi Kovács E., i. m. 364.

És ha nem vagyunk abban a helyzetben, hogy Erdélyt felszabadítsuk, hogy kezdeményezzünk összeköttetést az országgal...?" — írja Telekinek, panaszkodván az otthoni politikusok merev uniópártisága miatt,[30] mivel nem tudhatta, hogy a hazai forradalmi bizottság egyes tagjai időközben hozzájárultak Erdélynek a magyar korona alatti esetleges különállásához.

Az ellentétek áthidalására azonban mindkét félnek szüksége volt. A románokat ekkoriban az a veszély fenyegette, hogy a Piemontnak átadandó Velencéért a Habsburg-birodalom kárpótlásul megkapná az egyesült fejedelemségeket. S ha ilyen nagyhatalmi alku a román autonóm államiságnak vetett volna véget, úgy a magyar emigrációt az olasz—osztrák permanens konfliktus békés tranzakcióival történő lezárása az olasz segítségtől, egy magyar felszabadító háború lehetőségétől is megfosztotta volna. A drámai beszélgetésekkel teli tárgyalások után 1861. január 8-án újabb megállapodás született: lényegében felújították az 1859. évi egyezményt, azzal a különbséggel, hogy most nagyobb hangsúlyt kapott az előkészületek titkossága, valamint a román fejedelemnek nyújtandó későbbi magyar katonai segítség gondolata.

Úgy látszott, hogy hozzá lehet kezdeni a fejedelemségekben tartózkodó sok ezer magyarból egy sereg kialakításához, a korábbról megőrzött fegyvereknek a Székelyföldre szállításához. A megegyezés azonban ezúttal is holt betű maradt. Cuza helyzete fokozatosan szilárdult, s ettől maga is konzervatívabb lett, nem akart Ausztriával ujjat húzni. Moldvában megbukott a magyar ügyet még szerény anyagiakkal is pártoló, Berzenczeyt és Vidats Jánost saját házában rejtegető Kogălniceanu kormánya — nem kis mértékben a Kossuth-emigráció iránti szimpátiája miatt. A legdöntőbb ok azonban az volt, hogy III. Napóleon támogatása nélkül Piemont félig, Cuza viszont egészen tehetetlennek érezte magát, a francia segítség pedig ezúttal is elmaradt, az olasz kormány letett a közeli hadjárat gondolatáról. Klapka küldött ugyan további katonai-szervezési utasításokat, ajánlást egy erdélyi törvényhozó szervként működő ideiglenes magyar—román vegyes bizottság felállítására — gyakorlati lépésekre azonban nem került sor. 1863-ban, a lengyel felkelés évében Klapka és Türr ismét próbálkozott a kapcsolatok felvételével, sőt számolt magyar légiókkal szövetséges erdélyi román alakulatok felállításával is. Az egyesült román fejedelemségek támogatására azonban többé nem mertek építeni. Román részről erősebb hangot kapott a Magyarországtól független Erdély követelése. Cuza maga kijelentette, hogy nem kívánja Magyarország megerősödését. A magyar emigráció egy része — éppúgy, mint a hazai politikusok közül sokan — rezignáltan megfogadta Klapka talán túl keserű ítéletet rejtő tanácsát: „Ha nem képesek semmiféle engedményekre más nemzetiségek iránt, hát akkor ne álmodjanak függetlenségről, hanem

[30] Klapka 1860. november 22-i levele Telekihez, idézi KOVÁCS E., i. m. 376.

egyezzenek meg az osztrákokkal. A Habsburgok atyai védelme alatt nem lesz szükség arra, hogy a szerbeknek és románoknak számadással tartozzanak."[31]

Kölcsönös tapogatózások még néhány évig meg-megismétlődtek, mindaddig, amíg az emigráns és otthoni magyar politikusok a Habsburg-birodalom szétesését a lehetőségek között tartották számon.

A KONZERVATÍV FÖDERALISTA KÍSÉRLET: AZ „OKTÓBERI DIPLOMA"

1860. május végén ült össze Bécsben a főhercegek közt liberálisnak számító Rainer elnöklete alatt a „megerősített birodalmi tanács", hogy a császárság 1861. évi költségvetését megtárgyalja. A parlamentjelleget imitálni hivatott, főhercegekből, főpapokból, katonákból, arisztokratákból, elvétve polgárokból uralkodói kinevezéssel összeállított rendi típusú tanácsadó testület végül is nem bizonyult olyan jelentéktelennek, mint megalkotói szánták. Mert bár sem kezdeményezési, sem törvényalkotási joga nem volt, mégis egy képviseleti rendszer nélküli évtized felgyülemlett elégedetlensége miatt — a román Bariţ kifejezésével — ülésein felhőszakadásként zúdult a vád a résztvevőkből. Az egyes történeti országoknak autonómiát követelő konzervatívok támadó vonala mellett további ellenzéki erők is megjelentek a konfrontációk során. Bírálatot mondott az abszolutizmusról a brassói szász Karl Maager is, aki a centralizált alkotmányos rendszer bevezetése mellett foglalt állást, míg a Barit által szerkesztett petíciók, amelyek a románok sérelmeinek előadásával végül is egész Erdély helyzetét tárták a birodalmi tanács elnöke elé, a legsürgősebb teendők között említették a tartományi alkotmányosság megteremtését.

A konzervatív arisztokrácia kezdeményezésére Ferenc József 1860. október 20-án „állandó és visszavonhatatlan állami alaptörvényül" kibocsátotta az ún. *Októberi Diplomát*, mely uralkodói kegyként „helyreállította" az egyes történeti országok és országrészek külön szervek útján történő belkormányzását, és ígéretet tett a külön tartománygyűlések egybehívására, deklarálva, hogy a jövőben törvények csak az egyes tartománygyűlések és a birodalmi tanács közreműködésével (de nem kifejezett jóváhagyásával) születhetnek. A különféle országok, tartományok, illetve a birodalom összérdekeinek egyeztetésére a helyi tartománygyűlések 100 küldöttjéből álló új összetételű birodalmi tanács (Reichsrat) volt hivatott. (Tagjait a tartománygyűlés javaslata alapján az uralkodó nevezte ki.) Ennek tartották fenn a költségvetési, pénz-, kereskedelem- és közlekedési ügyeket, valamint a hadügyek egy részét. Ugyanazon a napon császári kézirat állította vissza a

[31] Uo. 377.

magyar és az erdélyi udvari kancelláriát. Az előbbi vezetője forma szerint is, az utóbbié pedig a gyakorlatban a régi belügyi, igazságügyi és vallásügyi minisztérium megszüntetésével újjáalakuló központi kormány („államminisztérium") tagja lett. Egy további rendelkezés „az azelőtti erdélyi alkotmány sajátságos jelleme mellett mélyen beható változásokat" végrehajtó tartománygyűlést helyezett kilátásba, s ennek előkészítését „a különféle nemzetiségekhez, vallásfelekezetekhez és rendekhez tartozó ... kitűnő férfiak" majdani tanácskozására bízta.[32]

Az *Októberi Diplomát* távolról sem fogadta olyan lelkesedés, mint kezdeményezői remélték. Az osztrák polgárság a liberális engedményeket kevesellte, a magyar tartományoknak adott jogokat viszont sokallta, ezért inkább a rendi föderalista nagybirtokosok központosítás elleni államcsínyét látta benne. A magyar liberálisok sem az új rendszer létrehozásának módját, sem a diploma tartalmát nem fogadták el, noha a megelőző korszakokhoz képest előrelépésnek tartották. Tagadták az uralkodó jogát országos jelentőségű döntések egyedüli kibocsátására, nem ismerték el semmilyen központi — tehát külső — kormányszerv vagy akármilyen korlátozott jogkörű birodalmi parlament formális fennhatóságát, nem akarták az 1848-ban megteremtett felelős magyar miniszteriális rendszer visszaállítása helyett a rendi korszak kifoltozott struktúráját elfogadni. A magyar közvéleményt Kemény Zsigmond *Pesti Napló*ja és az emigráció hazaküldött irányelvei egyaránt a széles körű önállóság melletti kitartásra buzdították. A pesti tüntetők elleni hatósági akció halálos áldozatokat követelt, novemberben országszerte népi megmozdulások zajlottak, Szatmáron, Nagyváradon, Aradon és környékükön gyakran magyar—román közös fellépésként.

Erdélyben a magyar liberális tábor természetesen szintén szembehelyezkedett a diplomával, itt különös súlyt kapott az a tény, hogy az az 1848. évi uniót semmisnek tekintette. „Az erdélyi magyarság unió nélkül el van veszve örökre, afelől nálunk az utolsó magyar paraszt is meg van győződve" — üzenték Eötvösnek.[33] Készségesen elismerték, hogy szükség lehet jogkiterjesztésre, az 1848. évi választói törvény módosítását maguk is elkerülhetetlennek látták, de a jogfolytonosság biztosítására kiindulási alapnak egyedül ezt tudták elfogadni. Az erdélyi magyar konzervatívokat is csak kevéssé elégítette ki az októberi kísérlet, mert részben közvetlen birtokosi érdekeik, részben politikai tekintélyük védelme céljából általában nem akartak az uniós törekvések ellen fellépni.

Másként fogadta a diplomát a szász és a román polgárság. Az optimista brassói Bariţ nagy lelkesedéssel kommentálta lapjában: „ma az erdélyi román

[32] Okmánytár Erdély legújabb jogtörténetéhez, 1848—1865. (Összeszedte SÁNDOR J.) Kolozsvár 1865. 116.

[33] Idézi: SZABAD GY., Forradalom és kiegyezés választúján (1860—1861). Bp. 1967. 389.

nemzetet uralkodója a többi népekkel együtt nagykorúnak nyilvánította", Erdély autonómiája örökre biztosított, „sorsunkat a mi kezünkbe adták".[34] Ugyanakkor Eötvös és az emigrációból hazatérő Wass Samu egyezkedést és összefogást célzó megkeresésére, ha nem is elzárkózó, de kitérő választ adott. A riválisi lap, Şaguna nyolcadik évbe lépő nagyszebeni *Telegraful Român*ja hasonló húrokat pendített meg. Máramaros új román főispánja az ősz folyamán még lehetőnek tartotta a románság megnyerését az unió számára. A román értelmiség azonban november folyamán értekezleteket tartott, ezeken több-kevesebb határozottsággal az 1848-as balázsfalvi program megvalósítását jelölte meg célul. A szebeni ortodox szinódus az egyes nemzetek egyenlő számú képviselőiből álló erdélyi parlamentet, a három nyelv egyenjogúságát kívánta, a szászvárosi, brassói és gyulafehérvári megbeszéléseken román többségű alkotmányozó országgyűlés összehívását, míg az abrudbányain egyenesen a Habsburg-birodalom összes románjainak egy nagy területben történő egyesítését, általános választójog szerinti román országgyűlést és egyedüli román hivatalos nyelvet követeltek.

A Bánságban a tartományi császári biztos jelenlétében Temesvárt összeült román polgárok egy választott vezető alatt működő külön „román kapitányság" kihasítása mellett döntöttek, de ragaszkodtak a Vajdaság és Bánság különállásához is, majd amikor kiderült, hogy Bécs ezt nem akarja és nem tudja fenntartani, Andrei Mocsonyi rengeteg aláírással ellátott emlékiratban kérte az uralkodótól a Bánságnak Erdélyhez kapcsolását. Álláspontjukat fenntartották azután is, hogy, akár a Partiumot, 1860. december 27-én ezt a területet is visszacsatolták Magyarországhoz.

A szász polgárság egy brassói tanácskozáson elhatározta, hogy az egyes községek kérvényezzék a régi szász jogok és intézmények visszaállítását, s a majdani erdélyi országgyűlés az 1791. évi törvény alapján működjék. A választójog korszerűsítése és — a többségük által egyébként nem kívánt — unió kérdésében a döntést későbbre halasztották.

A három nemzet politikai erői tehát egymástól eltérően reagáltak az uralkodó októberi kísérletére. A magyarok álláspontját az 1848 vívmányaihoz való ragaszkodás határozta meg. Magyarok és szászok első lépésként saját történeti-nemzeti intézményrendszerük restaurálásának programját hirdették meg, a visszaállított történelmiből akarván fokozatosan tovább építkezni, míg a nemzeti-politikai intézményrendszerrel nem rendelkező románok a császári intézkedést éppen a nemzeti fejlődésük jövőjét garantáló alapokmánynak tartották. Az egyes nemzetek már kezdettől sokban eltérő állásfoglalásai igazolták Bécs azon törekvését, hogy Magyarország, Erdély, Horvátország egymáshoz való viszonyát újból nyitott kérdésnek nyilvánítva, pillanatnyilag

[34] Idézi V. NETEA, Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea naţională (1848—1881). Bucureşti 1974. 158—159.

megnyugtassa a magyar szupremáciától tartó nemzetiségeket, hosszabb távon ugyanakkor magyarok és nemzetiségek egymással szembeni kijátszhatóságát tegye lehetővé.

Az *Októberi Diplomá*val induló kísérletsorozat Magyarországot valójában visszavetette az 1848-as forradalom előtti politikai viszonyok közé, részint úgy téve, mintha az azóta lezajlott folyamatok meg sem történtek volna, részint éppen a történtek ismeretében: 1848 tagadásával mintegy újra le akarta játszatni 1848—49 önrendelkezésért, az egyes nemzetek egymáshoz való viszonyának rendezéséért folytatott — akkor be nem fejezhetett — harcát, ezúttal természetesen a dinasztia által szigorúan megszabott keretek között. Innen nem egy kortárs csalóka helyzetfelismerése, amikor 1848 megismétlődését érzékelték-félték.

Erdély új kormányzatát csak közel két hónappal később, az 1848 előtti mérsékelt konzervatívok bevonásával sikerült kialakítani. Az uralkodó december 9-én Kemény Ferenc bárót, az utolsó erdélyi országgyűlés elnökét bízta meg a kancellária (korlátnokság) vezetésével, egyelőre csak ideiglenes jelleggel, mivel Kemény előre kijelentette Bécsben, hogy az 1848. évi uniót nem hajlandó meg nem történtnek tekinteni. A helyi kormányszerv az 1848-ig fennállott, most Kolozsvárt újra visszaállított gubernium (főkormányszék) lett, melynek elnökévé ugyancsak ideiglenes jelleggel Mikó Imre grófot, a köztiszteletben álló egykori kincstárnokot állították, aki tisztségében gondosan elfelejtett felesküdni. A még életben lévő régi tanácsosok mellé újakat is kineveztek, s több változtatást csináltak. A „három politikai nemzetre" épülő régi szervezetet Kemény úgy módosította, hogy mind az udvari kancelláriában, mind a guberniumban román referatúrákat állított fel, s ezek élére — nemzeti kritériumok alapján először — önálló gondolkodású román tanácsosokat helyeztek. Ezzel a románság „negyedik nemzetként" történő elismerését akarták elősegíteni. Hónapokon át kettős kormánya volt Erdélynek, mert a gubernium szervezésének időszakában, 1861. április 23-ig változatlanul működött a nagyszebeni helytartóság, élén Friedrich Lichtenstein herceggel, aki az 1858 júniusában elhunyt Schwarzenberget követte a kormányzói székben. Végül is a helytartóságot feloszlatták, az idegen tisztviselőket zömében elbocsátották a közhivatalokból, az igazságügyi szervezetet később a régi formájában állították helyre, de megmaradt az abszolutizmus kori büntetőjog, magánjog és perrendtartás, bár egy szakértői tanácskozás hozzákezdett az átállási idő jogszabályainak rendszerezéséhez. Az adó- és pénzügyeket az előző évtizedben kialakított szervezeti keretben intézték, mint ahogy a politikai és közbiztonság fontos szerve, a csendőrség is tovább tevékenykedett.

Kemény 1861. február 11-re Gyulafehérvárra hívta össze azt a nemzetiségközi tanácskozást, melynek feladata az elkövetkező erdélyi országgyűlés előkészítése, egy választási tervezet kidolgozása volt, hogy az 1848 előtt

AZ

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

ÉVKÖNYVEI.

I. KÖTET.

1859 1861.

GRASSAI SAMUEL

KOLOZSVÁRT, 1861

AZ. ÉV. REF. FŐTAKARÓ NYOMDÁJÁBAN

476. A Muzeum-Egylet Évkönyve

475. Mikó Imre az 1850-es években

477. Mikó Imre programadó írása a kulturális-nemzeti feladatokról, 1856

1

ERDÉLYI MUZEUM.

Kolozsvári Közlöny melléklete.

Tartalom Gróf Mikó Imre az Erdélyi Muzeumról. Erdélyi gazd. egyesület közgyűlése. Erdélyi oláh népdalok.

Erdélyi Muzeum-Egyesület.*

I.

Szándékomban van a magyar fajnak átalában, különösen pedig annak Erdélybe szakadt s ez idő szerint egy- vagy másképp tulnyomósággal biró népfajok között élő részének Ontentartása, gyarapodása s egykori tekintélyének, politikai befolyásának, erkölcsi és társadalmi súlyának mikénti érvényesítése tárgyában nézeteimet nem sokára tüzetésen, könyvben elmondani.

Azonban némely fontos és sürgető körülmények, úgy ezen a m. kormány és tisztelt kormányzó herczegünk közbenjárására végre valahára megindult egyetlen erdélyi magyar lap ez által is némileg érdekesbitésének ohajtása, megzavarának circulusaimban, s teendőimi logikai rendét megbontván, kényszeritének az

— 700ezer magyar, egy milliót három-négyszázezerrel meghaladó más nemzetbeliekkel van közigazgatásilag és társadalmilag felvegyülve. E számbeli nagy tulsúlyt mi magyarok már ma — midőn az institutiokban nincs támaszunk — egyesegyedül értelmi erővel s bármelyik fajjal diadalmason versenyző szellemi képességeinkkel, sőt némely tekintetben általánosan elismert erkölcsi felsőségünkkel ellensúlyozhatjuk. A szellemi súly és jelenték alapja pedig bizonyos fokú anyagi jóllét szükségképp feltevése mellett — a tudomány, a müvészet, a társadalmi müveltség, a saját forrásu, saját gyökerein nyugyó tehát saját életü, következőleg amazokból buzgó, fejlődő, gyarapodó nemzeti irodalom s ez által kifejlett, kitisztitott, meghatározott s biztos alapokkal biró hazai nyelv. És ezeknek eddigelé főeszközlője volt egyfelől az Akadémia és Magyar Muzeum, mint az volt másfelől a pest

479. Karl Maager brassói szász liberális politikus

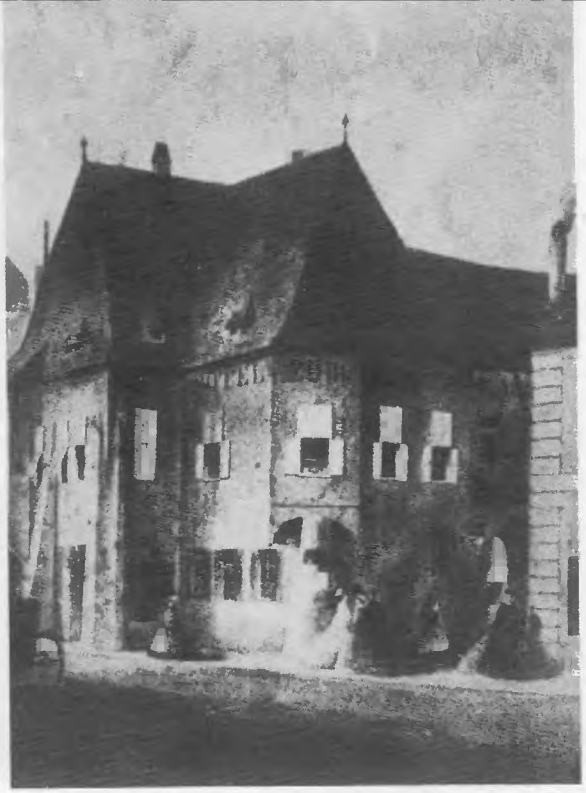

480. Szálló a Római Császárhoz Nagyszebenben, ahol 1863-ban a tartománygyűlést tartották

481. Családi összejövetel a sellemberki szász papnál, 1862

478. Georg Daniel Teutsch püspök, történetíró

482. Alexandru Ion Cuza, az egyesült román fejedelemségek első uralkodója

483. Andrei Şaguna báró. görögkeleti román érsek

CSATÁROZÁS

a

DACO-ROMAN

TÖREKVÉSEK ELLEN

írta

DÓZSA DÁNIEL.

Ára 40 kr o. é.

KOLOZSVÁRTT, 1863.

STEIN JÁNOS MUZEUM EGYLETI KÖNYVÁRUS TULAJDONA.

484. A röpiratháború egyik kiadványa

27-ik szám. Tizedik évi folyam.

Vasárnapi Újság.

Pest, julius 5-én 1863

Baricz (Baritiu) György.

485. Vasile Ladislau Pop román konzervativ politikus

486. George Bariţot méltató cikk a *Vasárnapi Újság*ban, 1863

487. Bethlen János gróf, a liberálisok vezére

488. Kolozsvári lap az évtizedfordulón

MUTATVÁNY LAP.

1-ső szám.

Vasárnap. dec. 2-án, 1860.

KORUNK.

(Első évi folyam.)

BÉCSI PÉNZCSARNOK november 30-kán.

Távirati tudósítás

KÖZLEKEDÉS.

489. Színházi újság 1859-ből

490. Kolozsvári lap az évtizedfordulón

491. Zeyk Károly liberális politikus

492. Kemény Ferenc báró

494. Deák Ferenc-jelvény

493. A fiatal nemzedék: Teleki Oszkár gróf, Györffy Károly báró, Orbán Balázs báró, 1860 körül

jogosítottak mellett „azon nemzetiségek, rendek és vallások kívánalmai és szükségei is egyenlően figyelembe vétessenek, amelyek azelőtt politikai jogosultsággal nem bírtak".[35] A meghívottak kiválogatásában jellegzetesen rendi szemlélet érvényesült: 8 magyar, 8 székely, 8 (magyar) városi, 8 szász és 8 román notabilitást kértek fel részvételre. A magyar többség már jó előre elkeserítette a nemzetiségi politikusok nagyobbik, unióellenes szárnyát. Decemberben Şuluţiu érsek Bécsben járt az uralkodónál és a kormány tagjainál, ahol a románok korábbi kérése, hogy erdélyi kancellárt közülük nevezzenek ki, süket fülekre talált ugyan, de Schmerlingtől, az új államminisztertől (Kemény megkerülésével) a két román főpap engedélyt kapott egy kisebb nemzeti konferencia összehívására. A forradalom óta először 1861 januárjában összeülő mintegy 150 fős nagyszebeni román politikai gyűlés négynapos vita után elfogadott határozatban foglalt állást az *Októberi Diploma* és a román nemzet önálló politikai egyéniségként való elismerése mellett, követelve a románok számára néhány régi, sérelmes, 1848-ban természetesen már érvényét vesztett erdélyi törvény eltörlését. Törpe kisebbségbe szorult az az álláspont, amely az 1848. évi választójog ideiglenes fenntartását javasolta, helyette egy tágabb, jövedelemtől független, minden föld- és házbirtokosnak, lényegében minden megállapodott iparosnak és értelmiséginek választójogot biztosító elképzelést fogadtak el. Politikai életük gyengeségéből fakadó félelmeik ellensúlyozására pedig azt is kimondták, hogy a követeket — a polgári gyakorlattól eltérően — utasításokkal kell ellátni. A gyulafehérvári hivatalos tanácskozásra sérelmesen csekély számban meghívott románok egységes magatartásának biztosítására kikötötték, hogy azok nem léphetik túl a diploma előírásait, nem adhatják elő magánvéleményüket, s kimondották, hogy átkozott legyen az, aki (a konferencián előírt) nemzeti egységet megbontja. Megalakult egy koordináló bizottság, a később nagy jelentőségű román nemzeti komité, melynek elnöke Şaguna püspök és Şuluţiu érsek lett; a további 18 fő között találjuk Axentét, Barițot, a fiatal ügyvéd Rațiut, továbbá néhány tisztviselőt.

Az 1861. február 11-én kezdődő gyulafehérvári konferencián a püspöki palota zöld posztóval borított hosszú asztala körül először ültek össze Erdélyben döntésre magyar, szász és román politikusok. Az elnöklő Kemény azonban minden illúziót eloszlatva leszögezte, hogy amit itt határoznak a választójog kibővítéséről, az nem több az uralkodó elé terjesztendő javaslatnál. A két napon át egymást követő szónoklatok rácáfoltak mind a magyar közvélemény előzetes aggodalmaira, mind a románok félelmére. A 24 magyar meghívottból mindössze 7 volt liberális, a 8 románból pedig csupán a két főpap és egy esperes volt úgy-ahogy független személy, míg a többiek különféle hivatali tisztséget viseltek. Az elsőként felszólaló Haynald Lajos katolikus

[35] Ferenc József 1860 december 21-i kézirata: Okmánytár (i. m.) 117.

püspök, akiről a rendőri jelentés alig két éve mondotta, hogy „benne a dinasztia és a monarchia egysége szilárd támaszt talál",[36] határozottan az unió és a 48-as törvények — így az akkori választótörvény — életbe léptetése mellett szállt síkra, a magyar álláspontot abban összegezve, hogy 1848 megteremtette a polgári választójogot, az erdélyi képviselőket egyszerűen meg kell hívni a pesti országgyűlésre. A régi liberális Teleki Domokos gróf az értekezlet létjogosultságát is kétségbe vonta, ragaszkodott hozzá, hogy magukat csupán „magán hazafiaknak" tekintsék, akiket sem az ország, sem választók nem hatalmaztak fel. Şuluţiu hosszú történeti fejtegetést is tartalmazó beszédben viszont Erdély autonómiájához ragaszkodott, a testvériesülés nagy lehetőségét tette függővé a külön országgyűléstől, amely a román nemzetet egyenjogúsítaná, részarányának megfelelő beleszólást biztosítana a kormányzatba, s legfeljebb ezután lehet tárgyalni a 48-as törvényekről, unióról. A szász Konrad Schmidt nagy megértést mutatott mind az unió, mind az 1848-as törvények egyes intézkedései iránt, de szükségesnek tartotta egy erdélyi országgyűlés egybehívását, hogy az a nemzetiségek jogait, a szász autonómiát biztos alapokra helyezze. Választójogi tervezete rendkívül bonyolult érdekképviseletre épült, különböző megkötést és cenzust alkalmazva a nagybirtok, a városi polgárság, a megyék, székek, mezővárosok számára, amivel végeredményben a szász etnikum alacsony számából várható mandátumhátrányt akarta kiküszöbölni. A szavazásnál is nagyjából egységes volt az eljárás. A magyarok a magyar, a románok a román javaslatra szavaztak. Az egyetlen uniópárti románt Şaguna és Şulutiu hazaküldték, a szászok közül viszont három feltételesen támogatta a magyar határozati javaslatot.

Az erdélyi kancellár számára a tanácskozás csupán formális dolog volt. Jól tudta, hogy sem az unió, sem a választójog ügye nem múlik ennek véleményén, ezért a többségi (magyar) határozattal együtt megküldte az uralkodónak mind a román, mind a külön szász határozati javaslatot, hozzáfűzött megjegyzésében a magyart ajánlva megfontolásra. Az értekezlet tehát úgy ért véget, hogy a felek egy jottányit sem közeledtek egymáshoz. Az unió ügye azonban ettől kezdve ismét a politikai érdeklődés középpontjába került.

„A hallgatásnak is lejárt az ideje" — írta inkább tényként, semmint utasításként a frissen alakult kolozsvári liberális *Korunk*, még 1860 decemberében kiadva a jelszót: „Mi a Királyhágón túl lévő testvéreinkkel együtt akarunk élni és haladni", s a politikai mozgalomnak naponta élénkülni kell.[37] A cenzúra nyomásának csökkentével a magyar, német és román lapok megteltek a politikai élet híreivel, programokba foglalt követelésekkel és „nézetek tisztázása" címén nemzetek közötti vádaskodásokkal.

[36] L. M. Popescu, Documente inedite privitoare la istoria Transilvanici intre 1848—1859. Bucureşti 1929. 259.

[37] Helyzetünkről. Korunk, 1860. december 2.

A LIBERÁLIS BIRODALMI CENTRALIZÁCIÓ KÍSÉRLETE ÉS ERDÉLY

Mindössze néhány hónap kellett ahhoz, hogy a konzervatívoknak az *Októberi Diplomá*ban testet öltött föderatív birodalommentő kísérlete megbukjék. Az osztrák-német nagypolgárság és a központi bürokrácia a föderalizmusban, különösen a tartományoknak tett engedményekben a birodalom egységét és saját hatalmát látta végveszélybe sodorni. A konzervatív politikai-adminisztratív átszervezést nemcsak ellenszenv kísérte, hanem az újjáalakuló apparátus Magyarországon inkább az ellenzék támaszának bizonyult. Még Erdélyben is, ahol pedig a magyar liberálisok az unionistákhoz húzó Kemény és Mikó személyére való tekintettel gyakran mérsékelték bíráló hangjukat („az említett férfiaknak nem kell lehetetlenné tenni az adminisztráció rendezését" — írta ekkor Bethlen János[38]). A magyar és román tüntető nemzeti ünnepségek, adómegtagadások, a főként a román parasztság körében erdő- és legelőfoglalásokban megmutatkozó társadalmi feszültségek az új berendezkedés tekintélyét még tényleges működésének megkezdése előtt csorbították.

1860. december közepén lépett a kormány kulcspozíciójába Anton von Schmerling, az osztrák nagypolgárság liberális indíttatású képviselője, aki az abszolutizmus eszközeivel egy mérsékelt polgári parlamentarizmust akart teremteni. Nevéhez kötődik a Habsburg-birodalmat menteni kívánó kísérletek új szakasza: az alkotmányos centralizáció kora.

Az 1861. február 26-án kibocsátott ún. *Februári Pátens* az *Októberi Diploma* centralista átértelmezésével „alkotmányt" adott az egész birodalomnak, megint csak örök érvényűt; „megszeghetetlenül leendő követésére s megtartására uralkodásban utódainkat is kötelezzük" — hangzott a bevezető császári ígéret.[39] Ha oktrojált alkotmány is volt, kétségtelen, hogy az ausztriai részekben ez lett a liberális parlamentarizmus alapokmánya. Az *Októberi Diploma* területi autonomista engedményeivel szemben most hivatalos kormányprogram lett az összbirodalmi centralizáció, és az osztrák-német polgárság részt kapott a törvényhozás jogából, bár kevesebbet, mint amit az 1849. évi olmützi alkotmány ígért annak idején. Az egészében modern parlament urak házára és az egyes országok polgári parlamentjei által delegált követek fórumára, az immár 343 fős képviselőházra oszlott. Az utóbbiba Magyarország 85, Erdély 26, Horvátország pedig 9 főt küldhetett. A Reichsrat hatásköre az adópolitikára, a katonaállításra, a pénz- és kereskedelmi ügyekre

[38] Id. Bethlen János gróf állásfoglalását l. Korunk, 1860. december 18. — Eötvös még világosabban fogalmazott: „Bárki legyen a kancellár, elkerülhetetlenül szükséges, őt körülvéve addig támogassátok, míg az unió in principio kivive nincs." Eötvös Mikó Imrének, 1860. október 29. L. Eötvös József, Levelek (Szerk. Oltványi A.) Bp. 1976. 325.

[39] Okmánytár (i. m.) 129—130.

és az állami költségvetés ellenőrzésére terjedt ki. A pátensben nem volt szó parlamentnek felelős kormányról, képviselői immunitásról, az uralkodói intézkedések miniszteri ellenjegyzéséről. A ház még saját elnökét és alelnökét sem választhatta, a császár bármikor feloszlathatta vagy elnapolhatta. A magyar politikai erők ellenállásával számolva, még egy külön fórumot is teremtett csak az örökös tartományok számára, „szűkebb birodalmi tanács" néven.

A pátens egyes részintézkedései az osztrák liberális kormánypolitikusoknak a magyar liberálisokkal való megegyezést illető pesszimizmusát tükrözik, amit egyébként Schmerling pár nappal korábban úgy fogalmazott meg, hogy „a tapasztalat azt mutatja, akár cirógatják Magyarországot, akár sértegetik érzékenységét, az eredmény ugyanaz".[40] A jellegzetesen „rebellis tartományok": Velence, Magyarország (és Erdély) nagyságához és népességéhez viszonyítva kevés számú képviselőt küldhetett a birodalmi parlament képviselőházába, s még az urak házában is aránytalanul kevés helyhez jutott. A magyar alkotmányos önállóságot súlyosan sértette az a rendelkezés, hogy az uralkodó az országgyűlés megkerülésével bármikor közvetlenül választathat képviselőket a birodalmi parlamentbe, s így szükség esetén évekig elkormányozhat látszólag liberális alapelvek szerint anélkül, hogy a magyar országgyűlést egybehívná. A legfőbb sérelem tehát magából a létrehozásból adódott. Ha eddig abszolutisztikus módszerekkel elsősorban a dinasztia uralkodott, úgy a pátenssel kezdődően a császár és az osztrák-német burzsoázia félalkotmányos politikai uralma vette kezdetét, melynek egyik fő eszközéül szánták a Reichsratot.

Érthető, hogy mindezt — amit pedig Ferenc József és miniszterei külön megállapodásban végső engedménynek tekintettek — idehaza nagy ellenszenvvel fogadták. Deák eleinte úgy látta, hogy ezzel szemben csak a legkeményebb ellenállás lehetősége, „csak a forradalmi tér marad fönn a nemzetnek".[41] Román részről sem fogadta túlzott lelkesedés a pátenst, egyedül Erdély különállásának megerősítését találták megnyugtatónak. A nagyszebeni szász lapok viszont olvasóik előtt megint megcsillantották az egységes Nagy-Ausztria és a bécsi központi kormánynak közvetlenül alárendelt „Sachsenland" ábrándját.

Az 1861 áprilisában összeülő magyar országgyűlés, mint ismeretes, az 1848. évi törvények életbe léptetésének követelésével állást foglalt a belügyekben teljesen önálló polgári magyar állam megteremtése-visszaállítása mellett. Ennek megfelelően ragaszkodott ahhoz, hogy Erdély, sőt Horvátország választott képviselői is részt vegyenek munkájában, amire azonban nem került sor. Nem változtatott ezen, hogy az erdélyi liberálisok közül Tisza Lászlót egy

[40] SZABAD GY., Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860—1861). Bp. 1967. 259.
[41] SZABAD GY., i. m. 263.

magyarországi kerületben megválasztották, Teleki Domokos és Haynald Lajos püspök pedig a főrendiházban emelhettek szót az unió érdekében. A Bánság, Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros vegyes etnikumú vidékéről 19 román képviselőt küldtek a pesti országgyűlésre (a főrendiházban ekkor négy román kapott helyet), akik ott álláspontjaikat tekintve a nagy parlamenti pártok között oszlottak meg, de egyben külön csoportosulást is képeztek. A nemzetiségek jövőjét mindenekelőtt a magyar politikai erőkkel való megegyezés útján kísérelték megalapozni. Erdélyi politikustársaiktól teljesen eltérően, azok csendes rosszallását kiváltva, nemcsak az abszolutizmust ítélték el, hanem a bécsi centralizáció ellen közös harcban alakuló szövetséget tekintették a Vlad által „Achilles-saroknak" nevezett nemzetiségi kérdés méltányos megoldása útjának.

A pesti parlament szabadelvű irányzatai egyetértettek az 1848-ban biztosított jogok kiterjesztésének indokoltságában, tudták, hogy a centralizáló körök egyik fontos fegyverét kellene éppen ezen a módon hatástalanítani. Felelőtlen ígérgetésekbe nem bocsátkoztak, ugyanakkor az az általánosságban elhangzó elvi kijelentés, hogy teljesítik mindazon nemzetiségi követeléseket, amelyek az ország egységének megbontása nélkül megadhatók — biztosítékok híján nem hatott meggyőzően. Az emigrációból hazakerült Teleki László öngyilkosságával pedig a nemzetiségi külön jogok pártolóinak egyik legnagyobbika tűnt el a politikai küzdőtérről. Deák a közös fellépés érdekében az országgyűlésnek a magyar liberális politika alapelveit összegező nagy nyilatkozatába, az ún. feliratba is bevette a nemzetiségi kérdés sürgős megoldásának feladatát, Eötvös pedig külön nemzetiségi törvényt előkészítő parlamenti bizottságot teremtett. A Deák-pártiakból és Tisza-pártiakból álló 27 tagú bizottságban 12 nemzetiségi képviselő kapott helyet, s ez 1861 augusztusában már be is mutatta jelentés formájában kidolgozott törvényjavaslatát. Ebben lefektette azt az alapelvet, amelyhez az otthoni magyar politikusok eddig is, és az elkövetkező évtizedekben is ragaszkodtak: „Magyarország minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik", de azt is leszögezte, hogy a magyarok, szlovákok, románok, szerbek, németek, ruszinok „egyenjogú nemzetiségeknek tekinthetők", amelyek külön nemzetiségi igényeiket az egyéni és az egyesülési szabadság alapján korlátozás nélkül érvényesíthetik.[42] Az egyetemen tanszékeket kell létesíteni a nemzetiségi nyelvek és irodalmak tanítására, iskoláikat tetszésük szerint szervezhetik, egyházaik megőrizhetik önkormányzatukat. Az állami hatóságok nyelvéül a magyart ajánlotta, de a községekben és a megyékben biztosította a szabad nyelvhasználatot, megengedve, hogy a nemzetiségi megyék, községek saját nyelvükön levelezzenek egymással, saját

[42] Idézi Szabad Gy., i. m. 553.

nyelvükön adják ki a hivatalos iratokat. Arra külön gondot fordítottak, hogy a románokra sérelmes régi erdélyi jogszabályokat még formálisan is érvénytelenítsék. A bizottság kisebbségi külön javaslatában Vlad és Popovici román képviselők a magyar politikai nemzet fogalmát azzal a módosítással fogadták el, hogy kiemelték az egyes nemzetiségek külön-külön sajátosságát, egyéniségét. A megye és község nyelvét egyszerűen a lakosság többségének nyelve alapján kívánták megállapítani, amihez nemzetiségi alapon kell átalakítani a közigazgatási egységeket. Tervezetük a külön nemzetiségi területek föderációjának irányába mutatott.

Méltányos is, korrekt is volt az országgyűlési bizottság nemzetiségi javaslata, de nem elégíthette ki a politikai öntudatosodás útján előrehaladt nemzetiségek vezetőit. Ezt ismerte fel az emigráns Kossuth, amikor később kijelentette, hogy az engedményeket katasztrofálisan kevésnek tartja. Az 1861. évi csonka országgyűlés végül is törvényt nem alkothatott, Ferenc József és Schmerling feloszlatta, mert nem volt hajlandó a *Februári Pátens* centralista alapelveit elfogadni, behódolva megegyezni az uralkodóval. Ragaszkodott az 1848. évi törvények egészének fenntartásához, s Deák által egyben a taktikát is megfogalmazta: „tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseinktől örököltt... mert amit erő és hatalom elvesz, azt az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges."[43]

Amikor Haller Ferenc gróf királyi biztos augusztus 22-én átadta a feloszlató leveleket a pesti parlament házelnökeinek, akkorra az is eldőlt, hogy a Schmerling-féle centralizálós kísérlet magyar politikájában a súlypont áttevődik Erdélyre.

HARC A HELYI HATALOMÉRT

A magyar elutasítás, a hatalomban részes konzervatívok elbizonytalanodása, a liberálisok nyílt ellenszegülése és az őket kívülről támogató emigráció együttes ellenállása miatt arra nem lehetett számítani, hogy a magyar országgyűlés hozzájáruljon a bécsi Reichsrat működéséhez, s ez a kísérlet egészét veszélyeztette. A többszintű ellenállással szemben Schmerlingnek eredményt kellett felmutatni, ezért megkísérelték, hogy legalább Erdélyben teremtsenek egy olyan országgyűlést, amely az új rendezést elfogadja, s ezzel csökkenti a magyar elutasítás súlyát, másrészt meggyorsíthatja a pesti ellenzék megtörését.

[43] Deák Ferencz beszédei (Összegyűjtötte Kónyi M.) III. Bp. 1889. 198.

„Minden alkotmánykérdés a hatalom kérdése"[44] — vallotta Schmerling is, aki 1861-től a román nemzeti törekvéseket vette pártfogásba, abban bízva, hogy nemzeti jogok ígéretével a kormány és a román politikusok között kialakítható egy együttműködés, a szászok és románok részvételével tartandó erdélyi külön országgyűlés pedig kitűnő lehetőséget biztosít az egyes nemzetek között egyensúlyozgató kormánypolitika manipulációi számára. Kemény Ferenc kancellár nem ellenezte egy erdélyi országgyűlés egybehívását, azonban a konzervatív felfogásnak megfelelően a választásokat a rendi hagyomány szerint akarta megrendezni, az 1791. évi alapon jogosultakat részesítve előnyben. Ugyanakkor a megváltozott társadalmi viszonyoknak is engedett, s a 8 forint egyenes adót fizetők további mintegy 10 ezres táborának szánt választójogot, ezzel akarván „a haza új polgárai", főként a felszabadult jobbágyok részvételét legalább formailag biztosítani. A kolozsvári gubernium ezt nem fogadta el, s még 1861 tavaszán kijelentette, hogy ragaszkodik mind az unióhoz, mind az 1848. évi választási törvényhez. De hamarosan túlhaladott lett Kemény tervezete a bécsi kormánykörök számára is. Schmerling a nyár folyamán a románoknak szóban ígéretet tett a cenzus 4,5 forintra történő leszállítására, ami egy országgyűlési román többség garantálásával volt egyenértékű, Ferenc József pedig a nála megjelenő román küldöttségnek kétszer is kijelentette: „biztosíthatom önöket, uraim, hogy ami Erdély és Magyarország unióját illeti, ezt az uniót soha nem fogom megengedni."[45]

Az 1861 tavaszán kialakult kettős uralmi rendszerben, Kemény és Mikó nem azonos, de rokon felfogású mérsékelt unionista vezetésű apparátusai és Schmerling centralista kormánya közötti konfliktushelyzetben épült ki Erdélyben az abszolutizmus helyi szerveit felváltó megyei közigazgatási gépezet. A pátens kibocsátása után, 1861. március 24-én az uralkodó Erdélyben is elrendelte a mereven abszolutisztikus belső igazgatás megszüntetését, a megyék, székek, szabad királyi városok önkormányzati alapon való visszaállítását és újraszervezését.

Az országrész valójában tíz megyéből, öt székely és kilenc szász székből, két szász kerületből, tizenegy szabad királyi városból és tizennyolc kiváltságos helységből állott. Felső-Fehér és Hunyad megye élére román főispánt, a kerület elnevezését őrző, de teljesen megyeként működő Naszód és Fogaras élére román főkapitányt neveztek ki. (További négy román főispán állott egyes román többségű megyék élén a szűkebb értelemben vett Magyarország területén.) A Királyföldön az 1852-ben eltávolított Franz Salment bízták meg

[44] SOMOGYI É., A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. 1976. 11.

[45] Corespondenţa lui Ioan Ratiu cu George Barițiu (1861—1892). (Kiadta K. HITCHINS és L. MAIOR.) Cluj 1970. 51.

a szász autonómia visszaállításával, azon kikötéssel, hogy az ott élő románok jogait is biztosítsa.

A törvényhatóságok újjászervezése körül előre várható súlyos ellentétek merültek fel részben a magyar liberálisok és a román értelmiség, részben pedig a szász hivatalnok-patrícius réteg és a politizáló románok között. A magyar liberális felfogás a megyét az 1848. évi (forradalom utáni) formájában kívánta felújítani, majd továbbfejleszteni. A megye 1848-ban megszűnt kizárólag nemesi intézmény lenni, azonban a polgárosítás részletes végrehajtását, a községek — s ezzel egyúttal a románság — küldötteinek választását nem szabályozták kielégítően. Nem volt tehát egyértelmű, hogyan illeszkedhet majd be a román nemzet az új politikai-igazgatási rendszerbe.

1861 tavaszán a magyar liberális taktika arra irányult, hogy a pesti ellenzék két fő áramlatával egyetértésben, részben pedig az emigráns Kossuth tanácsát követve, a törvényhatóságokból kiindulva vegyék fel a harcot a bécsi centralizáló törekvésekkel. A helyi hatalom a törvényhatóságok közgyűlése alá rendelten működött 1848-ig, ez választotta és ellenőrizte a közigazgatási tisztviselőket, a bíróságokat, döntött az adók kivetésében, általában irányt szabott az adott terület politikai életének. Életkérdés volt tehát, hogy a nemesség e régi bástyájában, a magyar nemzeti szervezkedés keretének tekintett megyében vagy teljhatalmat szerezzen, vagy az általa képviselt politikai irányvonalat támogató többséget biztosítson. Az ifj. Bethlen János és Teleki Domokos körül szervezkedő birtokosi-értelmiségi gárda a megyegyűléseken való kezdeményező szerep, az 1848-as alapokon álló megyebizottmányok alakítása, tisztviselők választása útján 1861 tavaszán jelentős pozíciókhoz jutott Erdély politikai-igazgatási életében. Ezek birtokában nyomatékkal tudott hangot adni követeléseinek. Az *Októberi Diploma* által nyújtott lehetőségeket kihasználva szembefordult a diplomával, a pátenssel, ragaszkodott az alkotmányossághoz, az 1848. évi törvények visszaállításához, Erdély unióját pedig törvényesen is befejezett ténynek tekintve azt követelte, hogy a Királyhágón túli területek képviselőit is hívják meg az akkoriban egybegyűlő pesti országgyűlésre. Álláspontjukat ünnepélyes feliratokban közölték a guberniummal vagy a kancellárral, az uralkodóval vagy éppen a magyar megyékkel és a pesti parlamenttel. Torda a pesti országgyűléstől várta az unió visszaállítása mellett a nemzetiségek forma szerinti egyenjogúsítását is, Udvarhelyszék pedig képviselőt próbált küldeni a pesti képviselőházba.

A nagy kérdés az volt, mennyire sikerült gyakorlati egyetértésre jutni a román polgárság képviselőivel, hiszen azok az 1848-as törvények alapvető részét, a jobbágyfelszabadító, polgárosító intézkedéseket elfogadták és szívük egész melegével ragaszkodtak hozzá, de az ezekkel együtt kimondott uniót — mint láttuk — változatlanul hevesen ellenezték. Az alkotmányos berendezkedésért folytatott harc közös érdekei nem bizonyultak elégségesnek a magyar liberálisok és a román értelmiség egységfrontjának megteremtéséhez, az

ellentétek áthidalásához. A román politikusok, a bécsi kormánykörök támogatását maguk mögött tudva, ragaszkodtak Erdély különállásához, követelték a szabadságjogok nemzeti alapokon történő biztosítását, mereven elutasítva az unió mellett azt a magyar felfogást is, amely a nemzetiségi kérdést elsősorban az egyéni és kulturális szabadságjogok széles körű biztosításával akarta megoldani. A nemzeti egyenjogúsítás pedig számukra a román többségű területeken saját politikai egyeduralmat, az egész nagyfejedelemségre vonatkozóan pedig távlataiban román politikai hegemóniát ígért.

A magyar konzervatívok és liberálisok egyaránt tudták, hogy a románokat nem lehet sem Erdélyben, sem Magyarországon a politikai-adminisztratív szervezkedésből kirekeszteni. Bevonásukat azonban területenként más és más úton képzelték el. A magyarországi román többségű megyék esetében attól sem tartottak különösebben, ha egy-egy törvényhatóság irányítása románok kezébe került, hiszen arra biztosan számíthattak, hogy az alapkérdésekben a pesti liberálisokkal nagyjából egy álláspontot képviselnek majd, a nemzetiségi jogok kiszélesítésére irányuló követeléseik alkotmányos megtárgyalása elől pedig magyar részről — mint láttuk — sosem zárkóztak el. Erdélyben beletörődtek abba, hogy a nagy román többségű Naszód és Fogaras román közigazgatást építsen ki, a Királyföldön is kívánatosnak tartották a románok valamelyes térhódítását, azonban a megyékben a hatalmat nem átadni akarták a románoknak, hanem legfeljebb paritásos alapon voltak hajlandók beengedni őket a politikai fórumokba, illetve a megyeapparátusba. A megyei bizottmányokat általában a még élő 1848. évi tagokból hívták össze, alkalomszerűen kiegészítve azt községi képviselőkkel vagy más meghívott személyekkel. A bizottmányi tagok negyedrészét, a tisztviselők egy részét a főispánok románokból nevezték ki. „Úgy keresik a románokat a tisztségekre, mint kötéllel a katonákat" — írta a *Gazeta Transilvaniei* tudósítója Dobokából.[46] Kolozs megyében, ahol a liberálisok pozíciói amúgy is erősek voltak, a román nyelv használatát mind a tanácskozásokon, mind az ügyvitelben lehetővé tették, és a többi megyét is példájuk követésére szólították fel. A megye „a nyelvet, a gondolatok, óhajtások és fájdalmak nyilvánításának eszközét, az egymást megértés, összesimulás, testvériesülés ezen nélkülözhetetlen kellékét szükségesnek és méltányosnak tartotta feloldozni bilincseiből" — mondja egy későbbi állásfoglalásuk.[47] A megyebizottmányokban először jelentek meg nemzeti alapon álló román képviselők, akik azután akadálytalanul használták anyanyelvüket a gyűléseken, de használhatták az írásos beadványokban is. A román nyelv nemcsak belépett a közéletbe, hanem egyes testületekben uralkodó pozíciókat szerzett, hiszen Naszódban még a törvényhatóság

[46] Foaie pentru minte, inimă şi literatura. 1861, április 26. Idézi S. RETEGAN, Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864). Cluj-Napoca 1979. 48.

[47] ÜRMÖSSY L., Tizenhét év Erdély történetéből. Temesvár 1894. 3. könyv 281.

alakuló ülésén elnöklő kormánybiztos, Bethlen Gábor gróf is románul tartotta megnyitó beszédét, s itt és Fogarasban a túlnyomó többségű román megyebizottság és hivatalnoki kar egyértelműen a románt tette meg hivatalos nyelvnek.

A román nemzeti mozgalom akkori fejlettségi szintjén azonban már nem érte be ezekkel a koncessziókkal. A magyar többségű megyei bizottmányokhoz benyújtott emlékiratokban ünnepélyesen tiltakoztak a megyegyűlések összehívásának azon módja ellen, mely mind a román papságot, mind a román és magyar parasztság szélesebb rétegeit távol tartotta a megyei élettől. Ragaszkodtak hozzá, hogy ezek a testületek, nagyobb számú román képviselővel kiegészítve, mindenekelőtt a két nemzet egyenjogúsításával foglalkozzanak. A helyi pozíciókért folytatott küzdelemben elhangzott beszédek, a memorandumok és ellenmemorandumok mindkét résztől telve voltak a múltra vonatkozó kölcsönös szemrehányásokkal, de tele voltak a megbékélés iránti őszinte vággyal is, hiszen más és más elképzeléssel ugyan, de még mindkét táborban sokan reménykedtek a nemzeti ellentétek feloldhatóságában.

Az 1861. évi megyei harcokban a román polgárság a legnagyobb aktivitást Alsó-Fehér megyében mutatta, melynek társadalmi és nemzeti struktúrája amúgy is kedvezett a politikai mozgalmaknak. Az egyházi-értelmiségi Balázsfalvát és az évszázada forrongó mócok Érchegységét egyaránt átfogó román többségű megye hosszú hónapokra román szónoklatoktól, felvonulásoktól, népgyűlésektől volt hangos. Az Axente által irányított május 15-i balázsfalvi gyűlésen megismételték a nemzeti követeléseket, a magyar ellenzékkel szemben Bécs iránti lojalitásukat hangoztatták, amit a központi kormány elismeréssel nyugtázott. A falvak egybegyűjtött román parasztsága világiak és papok vezetésével vonult Gyulafehérvárra vagy Nagyenyedre. Megjelenésükkel 1848—49 emlékét felidézve, komoly aggodalmat okoztak nemcsak a magyar liberálisoknak, hanem az erdélyi kormányszerveknek is. Kemény Ferenc kancellár Sulutiu balázsfalvi érseknek írásban rosszallását fejezte ki a népmozgalmak miatt, mire az válaszában a román mozgalomnak a törvényesség talaján való megmaradásáról biztosította.

A Királyföldön a székeket, kerületeket az 1848 előtti alapokon szervezték újjá. Az univerzitás visszaállítását a Mikóhoz és Keményhez küldött delegációk útján is kérelmezték, amit azután májusban engedélyeztek, júliusban már megkezdte üléseit, és új működési szabálytervet dolgozott ki. Határozatot hoztak mind a községi elöljáróságok bíráskodási jogának kibővítésére, mind az univerzitás nevében ítélkező (ideiglenes) föllebbezési törvényszék felállítására, melynek hatásköre az egész „Sachsenlandra" kiterjed. A szász patrícius-bürokrata vezetés, valamint az itt számban és vagyonban már jelentős román burzsoázia képviselői között az unió kérdésében nem volt nézetkülönbség: mindkét fél általában ellenezte. Súlyos

ellentétbe kerültek azonban egymással a berendezkedésben való részesedés kérdésében. A megyékhez képest itt lényegesen rosszabb helyzetben voltak a románok. A felülről lefelé haladó átszervezés a szászoknak kedvezett, amennyiben az elsőként helyreállított székek képviselőtestületének régi tagságát erősítették meg tisztségükben, s csak az üres helyek kiegészítésére kerültek be újak. Salmen comes a polgári jogegyenlőséggel már nehezen összehangolható (1805. évi alapon megindított) restaurációt azzal próbálta korszerűsíteni, hogy egy-két tisztséget átengedett a románoknak. Több száz éves történetében először most, 1861-ben került be négy román küldött az univerzitásba. Brassó centumvirátusába 8 román tagot, a tizenöt szenátorból egyet-egyet a magyarok és románok választottak, míg a (120 főre növelt) szebeni centumvirek között csupán négy románt találunk. A városi centumvirek választották továbbra is a szenátorokat és a széki tisztviselőket, ami sérelmes volt a székek nagy részében többséget alkotó románok számára. Az előjogaikat védelmező szászokkal szemben népes küldöttség kérte Salmentől, hogy az univerzitás 11 szász és 11 román képviselőből, Szebenszék szenátusa ugyancsak egyenlő számú román és szász szenátorból álljon, továbbá a széktisztviselők választásánál a románok ne kerüljenek hátrányba. Miként a megyékben, itt is nagy kérvényezési mozgalom indult, a szászispánt közigazgatási egyenjogúsítást követelő emlékiratokkal ostromolták, egyenesen „embertelen, sértő és megalázó bánásmódnak"[48] minősítve a szász polgárság magatartását. A szervezkedő román papság ellen rendőri eljárást kilátásba helyező Salmennél Şaguna püspök vette védelmébe lelkészeit, s miként Şuluţiu tette a megyei mozgalmak esetében, most ő sorolta a királyföldi románok sérelmeit, egyben a román papság és értelmiség példás fegyelmezettségét említve a béke és nyugalom megóvásának zálogaként.

Ha a megyékben a román értelmiség Bécs támogatását remélte a magyar birtokos osztály ellenében, úgy a Királyföld románjainak panaszát — hagyományos módon — a magyar vezetésű gubernium vagy az udvari kancellár, Kemény Ferenc kezelte megértéssel. Sebes- és Szerdahelyszék esetében magát a restaurálást érvényteleníti a kancellária, királyi biztost rendelvén ki a székek újjászervezésére. A magyar sajtó is igyekezett támogatást nyújtani a szászföldi románok harcához.

Az önállósággal bíró városok ugyancsak visszatértek az 1848-ban érvényben lévő gyakorlathoz. A városi tanácsokban a románok — elsősorban alacsony lélekszámuk miatt — csekély mértékben nyertek teret. Brassóban egy helyet kaptak a magisztrátusban, részt kaptak Szászváros, Szászsebes, Abrudbánya, Gyulafehérvár életének irányításában, a tényleges városvezetést

[48] MESTER M., Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és szászokkal 1860—1863. Magyarságtudomány, II. évf. 1. sz. 13; T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de aur sau luptele politice naţionale ale românilor de sub coroana ungară II. Sibiu 1906². 622—623.

Vajdahunyadon és Hátszegen vehették kézbe. A korábban határőrvidéki kis Hátszeg egy időre maga is román politikai centrummá vált, falai között néhány román kereskedő, iparos és értelmiségi szervezkedett nagy lelkesedéssel, abban reménykedve, hogy a Hátszegi-medencéből a naszódihoz vagy a fogarasihoz hasonló román kerületet sikerül teremteniök.

1861 őszéig Erdély törvényhatóságai újjászerveződtek, sőt javában működtek. Viszonylagos politikai egyensúly alakult ki az egyes nemzetek között is, amennyiben a szászok továbbra is uralták a Királyföldet, a magyar liberálisok (a konzervatívokkal osztozkodva) a megyék és városok nagyobb részét, a románok több területen előretörtek, a volt határőrvidékekből pedig valóságos román autonóm területet építettek ki, amit Naszód esetében Keménynek a román nemzetiségi mozgalom távlati veszélyeire hivatkozva sem sikerült Bécsben megakadályoznia. A viszonylagos egyensúly azonban nem jelentett nyugalmat. A magyar vezetésű megyékben a románok, a román irányítású törvényhatóságokban a magyarok politikai hangadói tiltakoztak a másik fél hegemóniája ellen, ünnepélyes kivonulásukkal a megyegyűlésekről, passzivitással és emlékiratokkal jelezve, hogy a kialakult erőviszonyokat még átmeneti megoldásként sem hajlandók elfogadni.

A nemzeti ellentétek rendezésére a legátfogóbb terv nem Erdélyben, hanem a távoli emigrációban készült, s azt az európai összefüggéseket nagyon is szem előtt tartó Kossuth dolgozta ki.

A DUNA-KONFÖDERÁCIÓ ÉS A HEGEMÓNIA KÉRDÉSE

A kiegyezési hajlandóságok erősödése és a hatalmak ragaszkodása az európai egyensúly fenntartásához arra ösztönözte Kossuthot, hogy újból megkísérelje a délkelet-európai népek lehetséges összefogásának demonstrálását egy olyan tervezettel, amely mind az egyes számba jöhető nemzetek, mind a nagyhatalmak számára elfogadható megoldást kínál. Az 1862 májusában kialakított, több mint egy évtizede érlelődő gondolatokra visszanyúló Dunai Szövetség terve a Kárpátok és a Duna, a Fekete- és az Adriai-tenger között „régi történeti államok" föderációját vázolta fel egy győztes felszabadító háború utáni időre. Az új közjogi rend alapját az egyes népek nemzetgyűlései vagy általános szavazás biztosítanák. A tagállamok közös ügyeit: külügyet, hadügyet, a vám- és kereskedelmi ügyet egy szövetségi hatóság intézné, ezt pedig össz-szövetségi parlament ellenőrizné. Ha ez kétkamarás lesz, úgy a képviselőházat az egyes országok népességének arányában megválasztott képviselőkből állítják össze, a felsőházban viszont nagy és kis államok egyenlő számú tagok által volnának reprezentálva, amiben a kisebb államokra — Kossuth szavaival — kitűnő garancia rejlik. A szövetségi kormányszerv székhelye váltakozva Pesten, Bukarestben,

Zágrábban vagy éppen Belgrádban lenne, s mindig az adott ország államfője látná el az elnöki teendőket. Ezen túlmenően azonban minden tagállam parlamentje, igazságszolgáltatása és közigazgatása teljesen független marad. A soknemzetiségű tájak nemzeti, vallási konfliktusait a tervezet a teljes decentralizáció, községi önigazgatás, szabad nyelvhasználat, nemzeti alapon való külön szervezkedés, nemzeti főnökök választása útján kívánja megelőzni. „Minden egyes aldunai nemzet, ha sikerülne is maga köré gyűjtenie most máshová tartozó fajrokonait, legföljebb másodrendű államot alkothatna, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna, s mely szükségképpen alárendelve volna idegen befolyásnak. De ha magyarok, délszlávok és románok a fönnebbi tervet felkarolják, elsőrendű, gazdag, és hatalmas állam lesznek 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegében."[49]

Kossuth tervezete szabad nemzeti fejlődést és kollektív nagyhatalmi státust ígért a nemzetállamok születése idején ezen etnikailag összekuszálódott, a nemzeti függetlenséget annyira nélkülöző történeti régiónak. A javaslat azonban kellő előkészítés nélkül kitudódott, a szomszéd népeknél nem váltott ki számottevő visszhangot, a magyar politikusok többsége pedig elutasította vagy legalábbis hallgatott róla, mint Deák Ferenc. Ők a Dunai Szövetség tervét egy várható osztrák—magyar kiegyezéssel vetették egybe, s az utóbbi előnyeit érezték biztosabbnak.

Az ideológiaformáló birtokos osztály liberális vezérkara nagyhatalmi nemzettudattal, önálló és alkotmányos, a térségben vezető szerepet betöltő magyar államot akart teremteni. Történetiségre, államalkotó hagyományra és gyakorlati megfontolásokra hivatkozva a magyarságnak kiemelt politikai szerepet igényelt, a történeti határokon belül és kívül, tehát az itteni nemzetek rangsorának élére állította azt. A magyar birtokos osztály jelentős gazdasági-politikai ereje, valamint a magyar etnikum országon belüli kedvezőtlen aránya közötti súlyos ellentmondás állandósulása, a külpolitikai fenyegetettség miatt azonban a magyarság helyét nemcsak egy hierarchia csúcsán, hanem egy másik, immár nem nemzeti szempontú hierarchiában is kijelölte. Egy magyar birodalom fenntartása eszerint csak úgy lehetséges, ha az egy még nagyobb hatalomba is beletartozik. Ezért itthon az Erdéllyel újraegyesítendő Magyarország birodalmon belüli elhelyezkedésének keresése vált az elkövetkező évek politikai életének uralkodó tendenciájává.

A liberálisok egy része, ha nem is jutott el a konföderáció gondolatáig, hajlandónak mutatkozott többet adni a nemzetiségeknek, mint amit az 1861. évi pesti országgyűlés törvényjavaslatba foglalt. Deák Ferenc gondolt arra, hogy Erdélyt Horvátországhoz annyiban hasonlóan kezeljék, amennyiben a külön tartománygyűlés lehetőségét tudomásul veszik, s azt szólítják fel a pesti

[49] Kossuth Lajos, Irataim az emigrációból (S. a. r. Helfy I.) III. (1859—1860.) Bp. 1882. 734. skk.

országgyűlésen küldöttek útján való megjelenésre. Az unió ilyen úton történő helyreállítását az erdélyi román politikusok, ha nem is elfogadhatónak, de megkísérelhetőnek tartották volna. Az erdélyi magyar liberálisok viszont attól féltek, hogy ezzel taktikai engedményt tesznek Bécsnek, amennyiben a kormány az unió ügyét elmérgesedő örök viták tárgyává tehetné. Így azután Deák módosította álláspontját, s azt egy erdélyiek által jóváhagyott írásban fektette le, amelyet 1865. évi szövegében ismerünk. Ebben leszögezi, hogy miután 1848-ban kimondatott, miszerint minden törvény fenntartható, ha nem akadálya az uniónak vagy a jogegyenlőségnek, egy új erdélyi országgyűlés ezt megerősítené, s ezután a pesti országgyűlés akár Erdély bizonyos mértékű területi különállását is fenntarthatja. Deák az erdélyi „három nemzet" külön jogainak megszűntével nem látta ugyan értelmét a románok „negyedik nemzetként" való elismerésének, de lehetségesnek tartotta, hogy éppen a románok megnyugtatására az erdélyi „három politikai nemzet" fennmaradjon, s számuk a románokkal négyre növekedjék. Ezeket azonban nyilvánvalóan olyan engedménynek szánták, amelyet csak akkor adnak meg, ha az erdélyi román és szász politikusok többsége elfogadja az unió elvét, s nem keres külön utat, külön támaszt a Reichsratban vagy a bécsi kormánynál.

A PROVIZÓRIUM ÉS A NAGYSZEBENI LANDTAG ÖSSZEHÍVÁSA

Az 1861. évi pesti országgyűlés feloszlatása körüli hetekben a román komité rendszeresen Bécsben tartózkodó megbízottai meggyőzték Schmerlinget arról, hogy a választójog kiterjesztésével csapást mérhet az erdélyi magyar ellenzékre. Miután úgy látták, hogy nem lehet számítani a magyarok részvételére a tervbe vett erdélyi országgyűlésen, még kevésbé arra, hogy a Reichsratba magyarok is elmenjenek, Kemény minden ellenkezése dacára 1861 szeptemberében az uralkodó elrendelte az országgyűlés Gyulafehérvárra történő összehívását, méghozzá a minden egyenes adó beszámításával 8 forintban megállapított — tehát jelentősen leszállított — cenzus alapján. Kemény Ferenc hű maradt önmagához: a monarchikus elvet és a széles körű választójogot nem látta összeegyeztethetőnek, beadta lemondását. A Gubernium október 3-án terjedelmes emlékiratban tiltakozott a külön országgyűlés egybehívása ellen, nem mulasztván el a kormány szemére vetni, hogy Erdélyben taktikából jogkiterjesztést alkalmaz. „Midőn Felséged más tartományaiban a nép, s különösen a nagy tömeg érdekei ily kedvezésben éppen nem részesültek, az országgyűlések inkább a vagyon, értelmiség, ipar és kereskedelem túlnyomó befolyású biztosításával szerveztettek, megfoghatatlannak tűnik Felséged kormányának azon eljárása, mely szerint e jobb sorsra

érdemes hazában éppen ellenkező elvek intéztetnek keresztülvitetni."[50] Végül megjegyzi, hogy egy külön országgyűlés egybehívása mindenképpen a nemzetek közötti feszültség erősödéséhez vezetne. Három román kormányszéki tanácsos a maga különvéleményében ugyancsak határozottan leszögezte, hogy az uralkodó eljárása „a haza népességének alkotmányosan érző és gondolkozó minden osztályánál nyelv és nemzetiségi különbség nélkül ... a legnagyobb ellenszenvet kelti", s csak viszálykodáshoz vezet, de ők az országgyűlés megtartását végül is elkerülhetetlennek ítélték.[51] Egyedül Konrad Schmidt kormányszéki tanácsos, a Salment felváltó szászispán pártolta feltétlenül az udvar eljárását. A román tanácsosok különvéleményét túlságosan magyarbarátnak találta a román nemzeti mozgalom. Schmidt álláspontjával szemben viszont az előrelátó *Kronstädter Zeitung* kifejtette, hogy a magyarok, az „alkotmánybarát románok és szászok" távolmaradása egy országgyűléstől nem sok jót ígér, a felek a kiengesztelődés pálmaága helyett véres karddal állanak egymással szemben.

A főkormányszék és a kormány közötti ellentétek a választási előkészületek elrendelése miatt szükségszerűen vezettek kenyértörésre. Mikóék, a megyék tisztikarának többségétől támogatva, ellenszegültek az előkészületeknek, s ezzel nemcsak a kormány, de a román nemzeti komité haragját is magukra vonták. Ha eddig az őszinte, de hajthatatlan Kemény volt a román törekvések fő gáncsolójának feltüntetve, most a kolozsvári gubernium ellen intéztek támadást. Suluţiu érsek az uralkodónak átnyújtott emlékiratában Mikóékat a korszellemmel dacolóknak, ugyanakkor lázadóknak nevezte, mert „Őfelsége uralkodását, s minden intézkedéseit törvényellenesnek bélyegzik ... a királyi főkormányszék felterjesztése nem egyéb, mint nyilvános felhívás ellenszegülésre".[52] 1861. november 21-én végül Mikó Imre is lemondott.

A provizórium Erdélyben Nádasdy Ferenc gróf kancellárságához és Ludwig Folliot de Crenneville altábornagy gubernátorságához kötődik. A novemberben kinevezett két új tisztviselő közül előbbi a tezaurariátus elnöksége után a soproni fellebbviteli bíróság, majd az úrbéri legfőbb törvényszék elnöke, 1857-től a birodalom igazságügy-minisztere volt. Állítólag Ferenc József is úgy tudta, hogy ő „a leggyűlöltebb magyar". Helyettese Franz Reichenstein báró lett, akit a kortársak egy része a kancellária rossz szellemének tartott. Az új gubernátor a francia forradalom elől emigrált normandiai nemesi családból származott. Egy ideig Magyarországon szolgált, Erdélybe érkezése után nehéz helyzetbe került, hiszen az addigi katonai parancsnok is megmaradt, s így az ügyintézés jó időre összekuszálódott, esetenként megkettőződött.

[50] Okmánytár (i. m.) 178.
[51] A román tanácsosok különvéleményét l. Okmánytár (i. m.) 180—181.
[52] Ürmössy L., i. m. 3. könyv 339.

Nádasdy és Crenneville kinevezésével véget ért az az egyéves időszak, melynek maradandó eredménye volt az abszolutizmus nyílt formájának felszámolása, a politikai közélet minden nemzet számára fontos megindítása.

A provizóriummal nem állt vissza a Bach-rendszer. Az erdélyi bírósági rendszer időközben kialakult szervezete megmaradt, mint ahogy a konzervatív Apor Károly báró is megtartotta a marosvásárhelyi királyi tábla elnökségét. Nem állították vissza a Bach-féle kerületeket, de a megyék megrendszabályozása valóságos kormányprogram lett. Az új korszak magán viselte az abszolutizmus és a liberalizmus arcvonásait.

Kemény és Mikó távozását a magyar kormányszéki tanácsosok, majd a magyar főispánok és a székely székek főkirálybíráinak lemondása követte, az egyedüli Pogány György, Alsó-Fehér megyei főispán kivételével, aki tisztviselői karával együtt a helyén maradt, mert a megyét — egy korábbi taktikai döntés alapján — semmiképpen nem akarták a rivális románoknak átengedni. Az újonnan kinevezett főispáni adminisztrátorok a kormány megbízható hívei voltak. Naszód, Fogaras, Hunyad és Felső-Fehér hivatalban maradt főispánjaival most már hatra emelkedett a román vezetésű törvényhatóságok száma, miután Doboka és Küküllő megyék élére is román adminisztrátorokat állítottak.

Nádasdy kancellár a székely székek és a magyar vezetésű megyék megtörését tűzte ki célul, mert a megyék segítsége kellett az erdélyi országgyűlés összehívásához, illetve a nagyobb cél, Erdély küldötteinek a bécsi Reichsratban való megjelenéséhez. 1861. november 28-án feloszlatta a törvényhatósági bizottságokat, s ideiglenes rendszabállyal választott és virilista nagybirtokosokból, valamint a községek lakói, iparosok és kereskedők soraiból választott új bizottságokat hozott létre, ezeknek esküt kellett tenniök, s bennük azután a közigazgatás kinevezett főtisztviselői játszhatták a főszerepet. Az 1862-ben megalakuló új megyebizottságokban és a tisztviselői karban a románok súlya megnőtt, de a többséget továbbra is a magyar birtokosok vagy kistisztviselők adták. Többfelé amolyan magyar—román egyensúly alakult ki, ami ismét csak a bürokrácia döntőbírói szerepének növekedéséhez vezetett. A magyar városok és a Székelyföld volt az a terület, amelyet egészében megtartott a magyar liberális birtokosság, polgárság, értelmiség. Az országos politika kérdéseinek tárgyalását tiltó ideiglenes megyei szabályzatot a magyar ellenzék sehol sem vette figyelembe, vitára tűzte ki az alkotmányosság visszaállításának kérdését, s az adminisztrátoroknak csak elbocsátásokkal, memorandumok erőszakos visszatartásával sikerült 1863 tavaszára az ellenállást annyira elfojtani, hogy az országgyűlési választásokat végre megtarthatták.

A román és szász politikai törekvések kiszámított felkarolásának részeként 1862 őszén a császár leiratot intézett a két román főpaphoz — mint a román nemzet képviselőihez —, valamint a szász univerzitáshoz. Megdicsérte őket a birodalom egységéhez való ragaszkodásukért, és kilátásba helyezte mind az

erdélyi országgyűlés összehívását, mind pedig azt, hogy azon „a románok államjogi viszonyai és vallásának törvényes szabályozása" a lehető leggyorsabban elintézést nyer. A felbátorodott román főpapok újból kérték egy, csak Erdélyre vonatkozó román nemzeti értekezlet összehívásának engedélyezését. Ha előzőleg éveken át nem járult hozzá az udvar a monarchia összes románjait képviselő kongresszus összehívásához, most, a megváltozott körülmények között egy szűkebb értekezlethez két hét alatt megkapták a császári jóváhagyást. Az egyházi szervezeten keresztül a két főpap 75-75 lelkészekből és világiakból álló követet hívott össze 1863. április 20-ra Nagyszebenbe. A gubernium román alelnöke — Vasile Popp —, a román tanácsosok, főispánok részvételével tartott négynapos tanácskozás után a harmadrészben papokból álló gyülekezet hűségnyilatkozat mellett a *Februári Pátens* iránti megelégedettséget is kifejezte, noha Bariţ ezúttal minden presszió és Saguna gáncsoskodása ellenére hangoztatta, hogy a diploma és a pátens sem a román nemzet jogait, sem az egyéni szabadságjogokat nem hozta meg. Megerősödött az az irányzat, amely egyelőre feltétel nélküli támogatásról biztosította a kormányt, abban a reményben, hogy Ferenc József és Schmerling, ígéreteiket beváltva, kollektív nemzeti jogokat juttatnak a románoknak. A további nemzeti követeléseket és a köszönő feliratot Saguna vezetésével küldöttség vitte május elején Bécsbe, ahol az alsó-ausztriai rendek és Bécs város vezetése ünneplésben, az uralkodó, Schmerling és a miniszterek jóindulatú fogadtatásban részesítették őket.

Az uralkodó 1863. július 1-re Nagyszebenbe hívta össze az országgyűlést. A választásokon — a korábbi határozatnak megfelelően — a 24. életévüket betöltött (nem cselédsorsú) férfiak vehettek részt, ha fejadóval együtt legalább 8 forint egyenes adót fizettek. A diplomások, így a papok, ügyvédek, orvosok, tanítók, jegyzők stb. intellektuális cenzus alapján lettek választók. A „már törvényes és alkalmazható alaptörvény" hiányára hivatkozó rendelet teljesen eltért az eddigi magyar parlamentáris jogfejlődés vonalától. Nem is a választójogosultak számának bővítése volt a legfontosabb, hanem magának a szavazótábornak az átalakítása, amennyiben 1848-ban minden nemes automatikusan választó maradt, most viszont csak azok, akik a cenzusnak megfeleltek, s ez a parasztsorsú nemeseket tizedelte meg olyan mértékben, hogy a megyékben csak minden ötödik nemes felelt meg az új követelménynek. Ez a réteg mindeddig, mint ahogy az elkövetkező években is sokáig, a magyar politika egyik fő hordozója volt, tekintet nélkül magyar vagy román etnikai hovatartozására. A választókerületi beosztás kétségtelenül indokolt módosításával 13 város 2-2 képviselőt, 23 mezőváros külön-külön 1, a falusi kerületek pedig 76 képviselőt küldhettek. A románok megnyugtatását célozta, hogy a megyék követeinek számát emelték, de arányos képviseletet nem vezettek be. Fogarasban, Naszódban 18 ezer, a Székelyföldön 14 500, a szász

területeken 8700 lélekre jutott egy képviselő, a szélsőségeket Felső-Fehér 27 600 és Sebesszék 3700 lélekszámú kerületei jelzik.

A hivatalos kimutatások szerint 82 693 fő fizetett 8 forintnál több adót, ebből 48 744 a megyékben, 8341 a székely székekben, 21 950 a szász vidékeken, míg a többi 18 városban, illetve kiváltságos helyen 3658. A megyék választóinak több mint fele volt román, s ezt biztatónak tartotta a román nemzeti komité, amely az újságok és a lelkészek útján erőteljes választási agitációba kezdett. Az országgyűlést a román nemzetet egyenjogúsító, a politikai hatalomba beemelő történelmi fordulatot megillető reménnyel várták.

A magyar liberálisok számára a maradék megyei pozíciók megtartása és saját politikai súlyuk bizonyítása miatt volt szükséges a választási részvétel. A külön országgyűlést eleve elutasították ugyan, de nem döntötték el előre, milyen mértékben használják azt fel politikai tüntetés színteréül. A magyarok becsábítását szolgálta az országgyűlést összehívó levélben felsorolt királyi javaslatok közül az a három, amelyik a birtokosok számára fontos, régóta sürgetett kérdések: a telekkönyv bevezetése, a földteher-mentesítés, hitelbank felállításának megvitatását és elintézését helyezte kilátásba.

Az 1863. évi nyári választásokon — melyen a kormány állítólag 800 ezer forintot fordított a körülbelül 75-80 ezer tényleges választó anyagi eszközökkel történő befolyásolására — 49 román, 44 magyar és 33 szász jelölt szerzett mandátumot. A fontos mezei munkák idején a román parasztságot jobbára papsága vezette nemzeti vagy egyházi zászlók alatt, gyakran egyházi ornátusban az urnákhoz; a szónokok többfelé ígéretet tettek a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos népi kívánságok kedvező elintézésére. A magyar választók a liberális jelöltekre szavaztak, akkor is, ha annak nem volt esélye, de a szászok nem szavaztak magyarokra vagy románokra. A liberális tábor mind a székely székekben, mind a magyar városokban elnyerte a mandátumokat, azonban a magyar politikai élet ősi szervezeti egységének tartott megyékben katasztrofális vereséget szenvedett. 38 megyei képviselőből csak 2 lett magyar, Bethlen Gábor Felső-Fehérben és Kemény István Alsó-Fehérben, az utóbbi is csupán kétes értékű győzelemmel. Ennek hatásaként tovább erősödött a meggyőződés, hogy a nemzeti és liberális törekvések csak az unió útján vihetők keresztül.

A megválasztott képviselőkhöz az uralkodó minden nemzetből 11-11 regalistát hívott meg a „tekintélyesebb férfiak", illetve tisztviselők közül, nékik szánva azt az ellensúlyozó funkciót, amit másutt a felsőház szokott betölteni. Végül is 60 (majd 59) román, 56 magyar és 44 szász kapott lehetőséget, hogy az 1863. július 15-én megnyíló nagyszebeni országgyűlésen részt vegyen.

A megnyitásra lázasan készültek mindhárom nemzet politikai erői. Andrássy Gyula leutazott Erdélybe, Tisza Kálmán állítólag részt is vett azon a bizalmas előértekezleten, amelyet Mikes Benedek nagyszebeni lakásán

tartottak a magyar képviselők. A Kemény Ferenc elnöklete alatt folytatott kétnapos tanácskozás egyetlen súlyos kérdést akart eldönteni: hogyan lehetne az országgyűlés munkálatában a legfontosabb feladatban, a románok külön nemzeti jogai biztosításában úgy részt vállalni, hogy ezáltal sem az unióra vonatkozó 1848-as alapelvek és rendelkezések, sem pedig a külön országgyűléssel szembeni elvi tiltakozás csorbát ne szenvedjen. Egyenjogúsítási országgyűlési határozatot elfogadtak volna, de a szebeni országgyűlés törvényhozói jogát eleve nem ismerték el, mint ahogy az 1861. évi pesti csonka országgyűlés törvényalkotó kompetenciáját sem ismerte el a liberális többség. A bizalmas jegyzőkönyv tanúsága szerint „nem láttak eredményt ígérő okot" a megjelenésre, sem eszközt „alkotmányunk megmentésével annak korszerű kifejlesztésére, törvényeinknek tiszteletben tartására"; a kormánypárti többség — úgy vélték — nem fogja kedvükért „a kapott jelszót" feladni. Határozatuk, amit részletes történeti bevezetővel, gondosan mérlegelt fogalmazásban az uralkodó számára is emlékiratba foglaltak, kimondta, hogy „már egy erdélyi országgyűlésnek az eszméje is ellenkezik a törvénnyel", majd hozzáfűzték: „minket ez országgyűléstől nem az tart vissza, hogy mi a nemzetiségek igazságos igényeit kielégíteni nem akarjuk, sőt inkább mit sem óhajtunk forróbban, mint hogy alkalom adassék nekünk a románok kívánságait, amennyiben azok méltányosak, a haza s alkotmányos szabadságunk biztosítása és épségbentartásával kivihetők, törvényes úton kielégíthessük". Többen javasolták az engedmények részletes kifejtését, „hogy ezt meg ezt akarjuk a románoknak adni, nehogy az általánosságban kimondott jóakaratunkra nézve azt vethessék a magyarok szemére, hogy csak szóban bőkezűek, tényben azonban semmit sem produkálnak"; az emlékirat azonban a gyakorlati javaslatok felsorolásával adós maradt.[53]

Nem járt eredménnyel a magyar, román és szász képviselők közötti bizalmas kapcsolatfelvétel sem, amit azon felismerés alapján kezdeményeztek, hogy a románok körében erős tábora van a széles körű alkotmányosságnak. Kemény, Mikó, Haynald, Bethlen János, Bethlen Farkas, Bánffy Albert többször tanácskozott Sagunával, Sulutiuval, Baritcal, Puscariuval, s a tanácskozások során a kölcsönös egymásrautaltságnak hangot adtak. A román liberálisok és egyes szászok az országgyűlési alkotmányos tábor megerősödését is remélték a magyarok belépésétől, ezek viszont a távolmaradásra próbálták rábírni az előbbieket. Haynald, akárcsak két évvel előbb, újból megígérte, hogy a pesti országgyűlésen „minden nemzeti kívánságotokat, amitek van, törvényekkel garantálni fogjuk".[54] Az álláspontokat nem sikerült összeegyeztetni, így azután a magyar képviselők és regalisták — két magas rangú tisztviselő és

[53] A tanácskozás rövidített jegyzőkönyvét l. OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 1430, 1—3. f. — Az emlékirat szövegét l. Deák Ferencz beszédei III. 244—245.

[54] I. PUSCARIU, i. m. (Notite) 75.

Szamosújvár Bécset szolgáló polgármestere kivételével — mind távol maradtak az országgyűléstől. Elhatározásukat alátámasztotta, hogy az általuk idejekorán megszerzett, egyelőre titkos királyi leirat mind az 1848. évi uniót, mind az 1691. évi *Diploma Leopoldinum*ot érvénytelenítette, s különösen sérelmezték, hogy a képviselőknek hűségesküt kellett tenniök, míg az uralkodót semmiféle eskü nem kötelezte.

A magyar tartózkodás megtépázta az erdélyi országgyűléshez fűzött centralista reményeket. Nélkülük nem képviselte már Erdély mindhárom nemzetét, s független polgári individuumok testülete helyett teljesen Bécstől függő tisztviselők hivatalos gyülekezetévé változott, hiszen az 59 román képviselőből 36 hivatalnok, 15 pap, a 33 választott szász képviselőből 22, a regalistáknak pedig a fele ugyancsak hivatalnok volt. A ténylegesen 90—110 fővel működő parlamentben 69 kormányhivatalnok és 21 lelkész ült, csupán 10 körül ingadozott a valóban független képviselők száma, az olyanoké, mint a szász Maager vagy a román Bariţ. A nagyszebeni országgyűlés ilyen összetételben az lett, aminek Schmerling valójában szánta: kézben tartott, kevés önállóságot mutató, engedelmes Landtag.

A tartománygyűlést 1863. július 15-én nyitotta meg a királyi biztos tisztével megbízott Crenneville altábornagy gubernátor, a Római Császár szálló átalakított dísztermében. A 101 főre olvadt képviselősereg eskütételét végignézte Andrássy és Tisza Kálmán is. Másnap a magyar díszruhába öltözött királyi biztos a magyarok nélküli testületnek felolvasta a trónbeszédet, amely az alkotmányos régi jogok visszaállítását, a polgári jogegyenlőségnek megfelelő képviseleti rendszer kialakítását ígérte, felszólította a képviselőket az *Októberi Diploma* és a *Februári Pátens* törvénybe iktatására, Erdélynek a birodalmi tanácsba való belépésére, s biztosította őket az unió érvénytelenségéről. Ezt követte a megvitatásra küldött kormányjavaslatok ismertetése, amit magyar és román nyelven ugyancsak megismételtek, mivel külön súlyt fektettek a három nyelv egyenjogúságának reprezentálására.

A magyar követek július 22-én végleg eltávoztak Nagyszebenből, miután átadták az ideiglenes házelnöknek távolmaradásuk írásos indoklását, s testületileg búcsút vettek Crenneville-től, aki talán némi előérzettel mondta nékik: „Reménylem, hogy más alkalommal ismét találkozni fogunk."[55] A katolikus, református és unitárius püspökök elsőként írták alá azt a másik emlékiratot, melyben hosszas vita után elfogadott kompromisszumként felajánlják az uralkodónak, hogy megváltoztatják az „államszerkezetet", méltányolni fogják a birodalom érdekeit is, ha Ferenc József visszatér „a törvények alapjára". Kemény és Mikó vitte az uralkodóhoz, aki azt nem volt hajlandó átvenni, Nádasdy pedig a magyar félnek kedvező választási rendszer

[55] Ürmössy L., i. m. 5. könyv 120.

bevezetésével csábította Keményéket a Landtagba és a Reichsratba való belépésre.

A magyar képviselők mandátumait a kormány érvénytelenítette, és újabb választást írt ki kerületeikben, a távol maradó regalisták helyébe pedig újakat nevezett ki. Az augusztusi választáson az eddigi magyar képviselők régi helyeiken ismét győzelmet arattak, s az erődemonstráció végeztével ünnepélyesen lemondottak mandátumaikról. Kormány és ellenzék szavaztatásos párharca ezután többször megismétlődött. Az októberi újabb választáson már igen erős kormányzati nyomás érvényesült, a községi választóktól nyilatkozatokat követeltek, hogy csak olyan jelöltre szavaznak, aki el is megy Nagyszebenbe. Ha nem is változatlan arányban, de ismét a magyar ellenzék győzött. 1864 májusában negyedszer, augusztusban pedig ötödször próbálkozott Nádasdy választással megtörni az ellenállást, mindvégig sikertelenül. Új regalistákkal és két kormánypárti választott honatyával együtt mindössze 11 magyar foglalta el országgyűlési helyét, ezt azonban a kormány meg sem próbálhatta a közvélemény előtt Erdély magyarságának képviseleteként feltüntetni.

A magyar szavazók határozott kitartása az ellenzéki politikai törekvések nem túl széles, de szilárd társadalmi bázisának meglétét bizonyította. A távol maradó politikusok pedig egy modernebb liberalizmus ügyét szolgálták, megkönnyítették a szélesebb körű önállóságért küzdő magyarországi elvbarátaik harcát, még akkor is, ha a nagyszebeni Landtagot a kormány természetesen nem félkudarcként, hanem inkább saját sikerként igyekezett feltüntetni. A liberalizmus általános érdekeinek szolgálata azonban ellentmondásba került az egyes nemzetek közötti viszony újrarendezésének követelményével. Bárhogy változtak a történelmi körülmények, a nem magyar népeket nem lehetett a magyar liberális „államnemzeti" doktrína tiszta formában történő érvényesítésével kielégíteni vagy megnyugtatni. Maga ez a felismerés is keserves és megtorpanásokkal teli, vontatott folyamat volt, de azokat, akik ezt végigjárták, bármely politikai irányzathoz is tartoztak, a megoldási módozat, a kompromisszum keresésére ösztönözte.

A TARTOMÁNYGYŰLÉS MUNKÁJA

A kormány 11 törvényjavaslatot szándékozott elfogadtatni, köztük olyanokat is, amelyek rendszerint nem tartoznak egy ideiglenes országgyűlés feladatkörébe. Az első három kormányjavaslat a román nemzet és két vallásának egyenjogúsítását, a magyar, német és román nyelv hivatalos nyelvként való egyenjogú használatát, valamint a képviselőválasztás és az országgyűlés működésének rendjét szabályozta. Három olyan tárgykör volt ez, amelyet a román politikusok nemzeti létkérdésnek tekintettek, lassan

évszázados kívánságok beteljesülését várván tőlük. Ez volt az első — és egyben az utolsó — olyan erdélyi országgyűlés, amelyen nemcsak jelen voltak, de ők alkották a többséget is.

A román nemzet egyenjogúsításáról, valamint a három nyelv hivatali használatáról szóló javaslatokat Bécsben jórészt román tanácsosok és Vasile Popp, a kolozsvári gubernium alelnöke dolgozták ki. A nagyszebeni országgyűlésen egy 14 tagú bizottság nem kevesebb, mint 9 javaslat között kellett volna döntsön, míg végül Béldi György gróf és a szász tagok az egész tervezet véglegesítését rábízták a román tagokra. Ezek, elsősorban Bariţ, a kormányjavaslatot közelebb hozták az erdélyi régi rendi alkotmányhoz, a román nemzetet és vallásait nemcsak törvényesen elismertnek nyilvánították, hanem hangsúlyozták, hogy „az erdélyi alkotmány értelmében az elismert többi három nemzettel és négy vallással szintén törvényszerűleg elismertetnek".[56] Ez a különbség, amint az egyik előadó, Cipariu rámutatott, azt jelezte, hogy a román nemzet ragaszkodik az erdélyi hagyományokhoz, nem elegendő, hogy a világ összes nemzeteivel egyenrangúnak nyilvánítsák, hanem az adott területen, kifejezetten a magyarokkal, szászokkal és székelyekkel egyenjogúsítsák. A történetiséghez való ragaszkodás, a feudális natio és a polgári nemzet közötti direkt kapcsolat keresése számos ellentmondás forrása lett a későbbiek során. A román politikusok hol tagadták a rendi erdélyi törvények érvényét, hol jogforrásként hivatkoztak rájuk, hol pedig — éppen saját sérelmi többleteik miatt — valójában érvényét vesztett régi törvények (s ezzel keserves történeti múltjuk) pótlólagos korrekcióját kívánták. Így azután az egyik román képviselő azt javasolta, hogy ha már a román nemzetet becikkelyezik, egyenjogúsítsák a magyart is, hiszen a feudalizmusban nemesekről, székelyekről és szászokról szóltak a törvények. Szamosújvár képviselője a mintegy tízezernyi örmény egyenjogúsítására dolgozott ki javaslatot, noha eleve ki volt mondva, hogy a politikai jogegyenlőség nem korlátozódik a négy törvénybe iktatandó nemzetre.

A képviselők elvetették a szászok nagyobbik csoportjának azon javaslatát, amelyet még 1862 tavaszán fogadott el az univerzitás, és amely négy külön nemzeti vidék kialakítását ajánlotta egy 86%-ban román lakosságú, 765 ezer fős román, egy 75%-ban magyar, 416 ezer fős, ún. székely terület, egy 54%-ban szász, 422 ezer fős szász terület és egy 26%-ban magyar, 313 ezer fős, ún. magyar közigazgatási terület formájában. Ezt a tervet a magyar és a szász liberálisok mellett a románok sem tartották liberálisnak, számukra azt a külön veszélyt is magában hordozta, hogy a románság számbeli többségének érvényesítését több megyében teljesen kizárta volna. A szász követek nagyobbik része a határozott birodalmi centralizáció híve volt, ezt tekintette a németség fennmaradása, de egyben — az abszolutizmus ellenkező tapasztala-

[56] Okmánytár (i. m.) 355.

tai dacára — a szász politikai-szervezeti önállóság biztosítékának is. Ebbe a felfogásba illeszkedett Erdély négy nemzeti területre osztásának terve is. A szászok kisebbségét a liberális unionisták képezték, főleg brassóiak. Ezek közül Franz Brennerberg még a felirati vita során az unió mellett emelt szót, és lemondott mandátumáról, Franz Trauschenfels viszont, uniós álláspontját fenntartva, részt vett a munkálatokban, sőt előadóként ő terjesztette be a románok egyenjogúsítására vonatkozó bizottsági javaslatot. A 41 sornyi törvényt 10 ülés után el is fogadták, s az uralkodó októberben szentesítette.

A román egyházak egyenjogúsításával az Erdély hét bűnének tartott „három nemzet, négy vallás" immár „tíz bűnné" nőtt a tartománygyűlést kívülről ironikusan bíráló magyar ellenzék szóhasználatában, annak ellenére, hogy ezt az engedményt maga is hajlandó volt megadni.

A három erdélyi nyelv egyenjogú hivatali használatáról szóló javaslat részben új lehetőségeket ígért, részben — az előzőkhöz hasonlóan — a már bekövetkezett változásokat szentesítette, amennyiben a román nyelv 1860 végétől úgyis fokozatosan teret nyert a közigazgatásban. A magyar liberálisok a megyékre és községekre akarták bízni hivatali nyelvük megválasztását, ezt tükrözte az 1861. évi országgyűlés javaslata is, de az állam és a parlament nyelvéül kizárólag a magyart kívánták használni, bár olyan tekintélyes politikus, mint Teleki Domokos gróf lehetségesnek tartotta, hogy idővel Erdély hivatalos nyelve a román legyen.

A kormányjavaslat csak formailag adott többet, mint a magyar liberális tábor. Hivatalos nyelvvé tette a magyart, románt és németet, de a hadsereggel való levelezésre a németet rendelte el, a felsőbb hatóságok és a törvények, valamint a központi kormányszervekkel való levelezés nyelvét a provizórium szokásaihoz híven rendeleti úton akarta szabályozni. Ezzel az államnyelv meghatározását valójában kivette a képviselők hatásköréből. A tárgyalások során éles vita bontakozott ki a szász és román tábor között, részben a gyakorlati keresztülvihetőség körül, részben a német nyelv szászföldi pozícióinak védelme miatt. Szász részről a nyelvi egyenjogúságot lépcsőzetesen akarták bevezetni, mire Ioan Negruţiu arra hivatkozott, hogy sok minden már rég megvalósult. „Magyar testvéreink a nyelvi kérdésben teljesítették követeléseinket. A megyékben hivatalos nyelvnek nyilvánították nyelvünket, éppúgy, mint a magyar nyelvet... Részükről nem tapasztaltunk semmiféle nehézséget és hiszem, hogyha ők most itt lennének szemtől-szemben velünk, valamennyien amellett nyilatkoznának, hogy a törvényt azonnal életbe kell léptetni."[57] Román részről néhányan szerették volna elérni, hogy ne testületek határozzák meg a község vagy megye nyelvét, hanem a választók, s ezzel biztosítsák a román többség érvényesülését, de a kormánypárti többség itt is

[57] MESTER M., Az autónom Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64. évi nagyszebeni országgyűlésen. Bp. 1936. 259.

leszavazza őket, akárcsak a német nyelv privilégiumainak kérdésében. A törvényt csak 1865 elején szentesítette az uralkodó, a kormány azonban már 1863 legvégén leküldte végrehajtásra a kolozsvári guberniumhoz, amely részben érvényre is juttatta annak intézkedéseit.

Sohasem látszott olyan közelinek a román nemzet politikai jogainak kiterjesztése, de sohasem volt annyira csalóka az esélye, mint a nagyszebeni Landtag idején. Az ország legrégibb ereje, a legerősebb gazdasági pozíciókkal, legnagyobb politikai potenciállal, erős Királyhágón inneni szövetségesekkel rendelkező magyar liberális és konzervatív tábor, a magyar társadalom vezető garnitúrája ellenében nem lehetett tartós rendezést elérni. A román társadalom akkori szerkezetéből következett, hogy csupán olyan papi vagy hivatalnok-értelmiségi gárdát tudott kitermelni, amelyik egymagában nem jelentett ütőképes politikai erőt, szükségképpen az állami bürokrácia tartalékhadának szerepére volt kárhoztatva. Legjobbjaik felismerték ezt a felemás helyzetet, megpróbáltak ellene tenni is valamit. Bariţ és többen mások a modern alkotmányosság érdekében emeltek szót a tartománygyűlésen, ezzel mintegy átvállalva a magyar liberálisok politikájának egy részét. Ioan Raţiu már 1861 nyarától óvta társait attól, hogy túlságosan elkötelezzék magukat a Schmerling-kormánynak, és javasolta, hogy keressék a kapcsolatot a magyar politikusokkal; Bariţot is figyelmeztette Josef Grimm, az Erdélyből távozó befolyásos osztrák hivatalnok, hogy bármely pillanatban feláldozzák a románokat egy új kombináció kedvéért. A rossz hangulat kezdettől rányomta bélyegét a nagyszebeni országgyűlésre. Csakhogy a hivatalnokok nem ugorhatták át saját árnyékukat, s nem nőhettek egyből néptribunokká; a román főpapok előtt pedig ott lebeghetett a katolikus Haynald püspök sorsa, akit az uralkodó nemcsak megrótt, hanem hamarosan el is távolított a gyulafehérvári főpapi székből ellenzéki magatartása miatt. A román vezetők nem ismerték fel, hogy az abszolutizmus a végét járja, valójában a Schmerling-féle centralizációval utóvédharcot vív az ellenzéki erők ellen. Nem tudhatták, hogy a kormány kudarcokat szenved németországi politikájában, és nem hitték, hogy Ausztriában is lehanyatlóban van Schmerling napja: a korábban őt pártoló osztrák burzsoázia liberálisai 1863-tól szembefordultak a miniszterelnökkel. Akkor került sor az erdélyi országgyűlésre, amikor már bukásra állt az a politika, amelyik létrehozta.

Az első törvények elfogadása után a rossz hangulat erősödött. Lassan feltámadt a gyanú, hogy az egész kísérlet arra kell, hogy Magyarországot a Reichsratba kényszerítsék. A kormány játszott a nagyszebeni testülettel. Reichenstein alkancellár mindig magánál hordta a feloszlatási királyi kéziratot, hogy bármikor elővehesse. Az országgyűlés elnöke az a konzervatív magyar Groisz Gusztáv lett, aki a hat jelölt közül a legkevesebb szavazatot kapta. Fenntartás nélkül elfogadtatta a kormány az *Októberi Diplomát* és a *Februári Pátens*t, holott a románok előbb akarták rendezni az egyenjogúság,

az új választójog ügyét. Amikor sürgetővé vált a becikkelyezés, néhány román átment a szászokhoz, s egykettőre lezárták a vitát. A legfőbb törvényszéket a románok Erdélyben akarták felállítani, a kormány viszont Bécset jelölte ki székhelyül, ezért a többségi döntést újabb szavazáson egyszerűen visszavonták. Amikor királyi leirat sürgette, hogy küldjenek képviselőket a bécsi Reichsratba, haladéktalanul megválasztották a 26 küldöttet, akik október 20-án a császárvárosban elfoglalhatták a nemrég távozott cseh képviselők kihűlt helyét. A 13 román és 11 szász küldött nem tudott semmit sem elérni, az Erdélyre vonatkozó költségvetési részt is eredetiben szavazták meg, amikor pedig egyházi-iskolai támogatást kértek, az egyik osztrák liberális koldulóknak nevezte őket, egy másik pedig azt mondotta, hogy inkább azokat várták ide, akik otthon maradtak, mármint a magyarokat. Általában, kezdeti kedvező fogadtatás után (Schmerling: „Erdély érezze, hogy mit jelent a birodalomhoz tartozni"[58]), a szebeni küldötteket a kormány statisztáinak tekintették. A román képviselők 1864 februárjában keserű szájízzel tértek haza, talán többüknek eszébe jutott Türr István bukaresti figyelmeztetése, aki a *Romanul*ban óvta őket: ne menjenek a Reichsratba, mert „egy efemer győzelem ára a jövő teljes elvesztésével lenne megfizetve... A ma fegyvert ad a románok kezébe, vigyázzanak, hogy meg ne vágják magukat vele, mert kétélű fegyver."[59]

1864 májusában ismét megnyílt a szebeni országgyűlés, hogy október végéig folytassa munkáját. A nehézségek és mulasztások egyre halmozódtak. Alig hoztak néhány törvényt; az 1863-ban alkalmazott ideiglenes szabály alapján szervezték át a közigazgatást és csináltak választójogi tervezetet. A 9 vagy 12, lehetőleg nemzeti szempontok szerint körülhatárolt törvényhatóság tervét lassan dolgozták ki. Az igazságszolgáltatás átszervezését, Rațiu — liberálisok által kommunisztikusnak nevezett — agrárjavaslatait az erdők közössé nyilvánítására (ahol ti. 1848-ig földesúr és paraszt együtt használhatta), a székelyföldi jobbágyfelszabadítás méltányos intézésére, a volt földesúr és jobbágy közös legelőjének arányos felosztására — mind elintézetlen hagyták. A parlamentáris gyakorlat hiánya is megbosszulta magát; a három nyelven folytatott munka pedig lassította az ügymenetet, mígnem feladták, s felváltva használták az egyes nyelveket. A két román főpap rivalizálása erősen érződött. Még olyan javaslatoknál is, amelyekkel egyetértettek, lehetőleg mindkét főpap, sőt lehetőleg minél több képviselő tartott hosszadalmas felszólalásokat.

1864. október 29-én az üléseket elnapolták, hogy a 26 fős küldöttség ismét elmehessen Bécsbe a Reichsrat üléseire. Sosem nyitották meg újra, mert 1865 folyamán a politikai helyzet gyökeresen megváltozott. A Landtag tehát úgy ért véget, hogy fel sem oszlatták, s a hat szentesített törvény nem bírt jelentőséggel,

[58] Ürmössy L., i. m. 4. könyv 146.

[59] Türr István felhívását újraközölte: Magyar Polgár, 1868. december 6.

mert nemcsak a magyar politika irányítói ellenezték, hanem valójában — koronázási eskü híján — még az uralkodót sem kötötték.

A nagyszebeni tartománygyűlés megmutatta azt az ellentmondásosságot, amely a kor fejlődését jellemezte. Az európai haladás tábora 1848 után saját bőrén tapasztalta, hogy a széles körű választójog, amennyire elengedhetetlen a szélesebb néprétegek önkormányzatához, politikai harcához, ugyanannyira kétarcú is. Egy féltőkés-félkatonai rendszer a hadsereg, csendőrség, igazságügyi apparátus birtokában — néphangulatok felhasználásával — még a széles körű választójog mellett is tudja hatalmát biztosítani, tehát az általános választójogból már születésének pillanata előtt annak karikatúráját teremti meg. A tartománygyűlés a kormány engedelmes eszköze volt, saját hatékony működésének demonstrálására és a magyar liberálisok sakkban tartására kellett. Üléseinek második feléről a legelőrelátóbbak, mint Şaguna, a legliberálisabbak, mint Barit szinte elpárologtak. A paraszti tömegek, az alsóbb román értelmiség-kispolgárság politikai iskolázása, begyakorlása szempontjából a tartománygyűlés előkészítésének maradandó jelentősége volt, mint ahogy a románság szélesebb rétegei számára a nagyszebeni ülések öntudatformáló, mozgósító jelentősége ugyancsak elvitathatatlan. Ha volt maradandó érdeme, úgy azt egyedül a polgári szász és még inkább a román nemzettudat fejlődési folyamatának gyorsításában fedezhetjük fel.

A PROVIZÓRIUM FELSZÁMOLÁSA

Ha a schmerlingi politikának nem is sikerült megtörni a magyar liberálisok ellenállását, megpuhításuk terén ért el eredményeket. A hosszú abszolutizmus nem hozott gazdasági felemelkedést a birtokos osztálynak, az 1860—62-es esztendők viszont új adósságot hoztak nekik, hiszen a közszerepléshez pénz kellett, mert az egész Mikó-korszak közigazgatását jóformán saját költségen, sokfelé jórészt ingyen kellett vállalják, mivel a provizórium bevezetéséig sem kapták meg fizetésüket. Az adókat fizetni kellett, a konjunktúrákat viszont nem lehetett kihasználni, hiszen még mindig nem volt vasútja a tartománynak. Hitel nélküli, elkülönítetlen, szabályozatlan birtokaik értéküket veszítették. Fogaras tájékozott román főkapitánya szerint pár millióért Erdély egész földje megvehető lett volna. A kiútkeresés kényszere az udvarral egyezkedni kívánók táborát erősítette. A konzervatívok már 1863-ban akcióba léptek, Kemény Ferenc karácsonykor Erdélynek az *Októberi Diplomá*ban „megígért állásának helyreállítását" akarja kérvényeztetni.

1864 legvégén Augusz Antal báró titokban felkereste Deák Ferencet, majd a császár megbízásából — immár Magyarország területi integritása helyreállításának alapján — részletekbe menő kiegyezési tervet kért tőle. 1865 tavaszán Deák híres „húsvéti cikkében" célul jelölte meg a birodalom és a

magyar alkotmányosság alapérdekeinek egyeztetését. Itt mondotta ki az 1848. évi törvények módosításának lehetőségét, a készséget arra, hogy ezeket „a birodalom szilárd fennállhatásával" egyeztessék, hangsúlyozva a magyar liberálisok egyik legjelentősebb, régi követelését, hogy a birodalom osztrák felében is biztosítani kell az alkotmányos kormányzást mint az abszolutizmus végleges megtörésének zálogát. A konzervatívok csendes támogatásával folyó kiegyezési tapogatózások alatt menesztették 1865. június 26-án Zichy magyar és Nádasdy erdélyi kancellárt, az utóbbi helyét a dinasztiahűségével kitűnt gróf Haller Ferenc lovassági tábornok foglalta el. A rendszer lelke, Schmerling is megbukott, utóda a csehországi arisztokrata Richard Belcredi gróf lett, s egyben az uralkodó is bekapcsolódott a kiegyezési lépések előkészítésébe. Augusztusban Bécsben az új miniszterelnök a két kancellárral, Kemény Ferenccel és Jósika Lajossal megegyezett az unió visszaállításának módozatában. Kemény 1861. évi tervezetének megfelelően, az 1791. és 1848. évi választójog figyelembevételével terveztek új választásokat és országgyűlést hirdetni, ami a regalisták nagy számával biztosíthatta a kívánt eredményt. Ferenc József elvi hozzájárulását adta az unióhoz, magához hívatta (az 1864. december végén a magyarországi és erdélyi görögkeleti románok érsekévé kinevezett, immár a szerbektől független egyházat kormányzó) Sagunát és Konrad Schmidt szászispánt, akikkel közölte kiegyezési szándékát, ígéretet tett a nem magyar nemzeti jogok biztosítására, amennyiben szászok és románok az új helyzethez alkalmazkodni tudnak. Az idejekorán érkezett figyelmeztetés megerősítette a korábbi értesüléseket, de ezt a román politikusok nem tudták kihasználni arra, hogy a magyar liberálisokkal kapcsolatba lépjenek. A nemzeti komité 1863 óta kettészakadt, a két román főpap ellentéte miatt valójában megszűnt, Sulutiu, Barit és Ratiu ugyan tovább vitték az ügyeket, de befolyásuk érthetően csökkent. Félig-meddig tétlenül nézték az eseményeket.

1865 őszén az uralkodó november 19-re Kolozsvárra új országgyűlést hirdetett, amelynek „egyedüli és kizárólagos tárgya a Magyar- és Erdélyország egyesüléséről szóló 1848. évi I. törvénycikk revíziója, mindkét anyaországra nézve közös érdekeket illetőleg". Egymás után jöttek a rendeletek a választási előkészületekről, a municípiumok restaurálásáról, melynek során az 1861-ben megalakult testületek ismét régi összetételükben kezdtek működni. Az uralkodó december 10-re összehívta a pesti országgyűlést is, majd az egyes parlamentek elé utalta a diplomát és a pátenst, egyben ezek felfüggesztése formájában véget vetett annak a kísérletsorozatnak, amellyel 1860 tavaszától próbálkozott.

Az új választásokra a cenzust ismét 8 forintban állapították meg, de ezúttal a fejadó beszámítása nélkül, így jóval magasabbra emelték az 1863. évinél. A változás lényege azonban nem a választók számának alakulásában keresendő, hiszen a cenzusemelés ellenére — megbízható adatok híján becslésre

támaszkodva — úgy tűnik, hogy néhány ezerrel több volt a jogosult, mint 1863-ban. A választók 80 ezer fölötti létszámát az adja, hogy a kisnemesség paraszti sorsú elemei „régi jogon", cenzus nélkül szavazhattak. A kisnemesség viszont — etnikai hovatartozástól függetlenül — a magyar politikai erők tartalékát képezte. Ehhez járult még a regalisták nagy száma. Az új rendszer kimondottan hátrányos volt a románok, s előnyös a magyarok számára.

A román értelmiségre villámcsapásként hatott az új fordulat s az új választójog. A kormányszék román alelnöke úgy ítélte, hogy ez a kísérlet rövid életű lesz, csak ki kell várni bukását. Ellenállásra biztatta Sulutiu görög katolikus érseket és társait, akik azután megpróbálkoztak azzal a taktikával, amelyet a magyarok alkalmaztak a nagyszebeni országgyűléssel szemben: bojkottálni akartak. Sulutiu nemzeti konferenciát próbált összehívni, de sem Bécsben, sem Kolozsvárt nem kapott rá engedélyt. Még Saguna sem volt szolidáris vele, hiszen az újdonsült ortodox érsek tudta, hogy a románok most már nem befolyásolhatják érdemben az események menetét, ezért, bár ellenezte az uniót, látványos ellenlépéseket nem vállalt. Az utolsó pillanatban Bariţék a választásokon való részvétel mellett döntöttek. Erre ösztönözte őket az is, hogy az unió elismerése esetére bizonyos engedményeket reméltek, bár éppen az unió megakadályozása volt a tényleges, nem titkolt céljuk. Kemény Zsigmond a *Pesti Napló*ban még a nyár folyamán kimondotta: „midőn uniót akartunk, nem akartunk unificaltatást, mely ne tűrjön Erdélyben autonomicus életet és a szorosabb értelemben vett tartományi ügyekre még külön országgyűlést, ... az erdélyi nemzetiségek sajátos helyzete miatt óvatosan kerülünk minden unificalási irányt, s az unió kapcsai által nem óhajtanánk prejudicalni méltányos autonómiai törekvéseknek."[60]

A szász univerzitás ellenezte az új intézkedéseket, mégis a Kemény Zsigmond által említett alapon hajlandó volt az országgyűlésen részt venni, s „a szász nemzetiség municipális alkotmányának előleges államjogi biztosítása mellett" az uniót is elfogadta.

A novemberi választásokon az unió ügyének az uralkodó által történt felkarolása éppúgy megtette a maga lélektani hatását, mint a jogosultsági alap felemelése és a román szavazók körének szűkítése az 1848-ban kimondott értelmiségi cenzus félretételével. Az uniót ellenzők vagy érdemi feltételekhez kötők tábora a 14 választott (és 34 regalista) román képviselőből állott. A magyarok 59 választott képviselője (és a 137 regalista) mellett még forma szerint is eltörpült a román és a 30 választott (valamint 20 regalista) szászból álló nemzetiségi képviselői tábor. Regalisták nélkül is többségben voltak az unió-pártiak.

[60] Pesti Napló, 1865. június 30.

A KOLOZSVÁRI UNIÓS GYŰLÉS

Ünnepi külsőségekben nem volt hiány november 19-én, amikor az 1848. évi országgyűlésen is elnöklő Kemény Ferenc báró megnyitotta az unió tárgyalására összehívott kolozsvári gyűlést. Az ünnepélyességet azonban inkább csak a rendezés biztosította, hiszen egyetlen jelentősebb politikai erő sem tekintette érvényes országgyűlésnek. A románok jogtalannak nevezték összehívását, s a szebeni országgyűlés folytatását kívánták. A szászok többsége az uralkodó iránti lojalitás jogcíme mögé bújva ingadozott az unió elfogadásának különböző feltételei között, míg kisebbségük a magyar álláspontot tette magáévá. A magyar képviselők többsége Deák Ferenc irányzatához tartozott, de abban a balközépiek is egyetértettek, hogy ez a gyűlés inkább csak regnikoláris tanácskozásnak tekintendő, feladata csupán annyi, hogy ismételten állást foglaljon az 1848. évi unió életbe léptetése mellett. Az előzetes egyeztető megbeszélések nem vezettek eredményre, s a nyilvános tárgyalások a 48 román képviselőből csupán 32 részvételével kezdődtek, a többiek — köztük Bariț és Vasile Popp — tüntetően távol maradtak. Látványos, szép szónoklatokkal teli üléseken foglaltak állást a magyar küldöttek az unió kérdésében, megismételve mindazokat az érveket, amelyek 1848 és 1865 között felgyülemlettek. Şaguna és Maager tiltakozása, 29 román és 26 szász szavazat ellenére az értekezlet 166 (köztük 4 román és 6 szász) szavazattal elfogadta a Zeyk Károly által beterjesztett magyar indítványt, amely történeti fejtegetésben bizonyította az unió jogszerűségét, majd a legvégén néhány reálpolitikai adalékkal adott nyomatékot a határozatnak. A december 18-i határozat szükségesnek mondotta az uniót a birodalom nagyhatalmi helyzetének szempontjából, „amely cél eléréséhez egy erős Magyarország, történelmi múltjánál, földrajzi fekvésénél, nemzetgazdasági és etnográfiai viszonyainál fogva a legjelentékenyebb tényezőül van hivatva". A magyar állam megszilárdítása követeli a területi épség helyreállítását, „méltányosan kielégített, nyugodt Magyarország lehetvén képes azt a magas hivatást betölteni, melyet számára a gondviselés a birodalom politikai és államgazdasági regenerációjában kijelölt".[61] Életkérdés ez Erdély számára is, mondja a határozat, hivatkozva a gazdasági elmaradottságra, elszegényedésre és adóképtelenségre; az anyagi fellendülés „egy jog- és természetszerű érdek- és erőegyesítéstől" várható. Végül a nem magyar népek egyenjogúságának kérdésében leszögezi: az uralkodó „minden népei boldogítására törekvő atyai szíve s a magyar törvényhozás elismert szabadelvűsége elég biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy Erdély egyes részeinek, hitfelekezeteinek és

[61] Erdélyi Hetilap, 1865. december 28. — Zeyk Károly indítványát l. Deák Ferencz beszédei III. 359—360.

nemzetiségeinek jogai, érdekei és igényei az eggyéalakulás részletezésénél illően tekintetbe lesznek véve, s a jogegyenlőség és méltányosság alapján kielégítve úgy, hogy minden honpolgárnak egyenlő joga legyen".[62] A határozat a biztos győzelem ismeretében már nem ragaszkodott mereven az ülések országgyűlési jellegének tagadásához. Az aláírás rugalmas fogalmazást alkalmaz: „legalázatosabb és örökre hű alattvalói és szolgái, Erdély országgyűlésileg egybegyűlt királyi hivatalosai és képviselői".

A határozathoz csatolták a Şaguna által beterjesztett román kisebbségi állásfoglalást, amely az 1863. évi előírás szerint összehívandó országgyűlést követelt, hogy a románok méltányosabb választójog alapján tárgyalhassanak az unióról. Az ugyancsak csatolt szász különvélemények közül az egyik, Jakob Rannicheré az egyes nemzetiségek külön jogainak biztosításától tette függővé az unió elfogadását. Az üléseket elnapolták a feliratra érkező királyi válaszig, bár annak tartalma nem volt kétséges, hiszen Ferenc József már a pesti országgyűlés megnyitásán a magyar korona integritásának visszaállításáról beszélt, Deák pedig egy alelnöki és egy jegyzői tisztséget üresen hagyott a majdan beérkező erdélyi képviselők megbízottjainak.

1866. január 10-én Crenneville királyi biztos felolvasta a királyi leiratot, amely megengedte, hogy Erdély követeket küldjön a pesti országgyűlésre, de az unió életbe lépését megpróbálta a kiegyezési tárgyalások teljes lezárásától függővé tenni, s külön kikötötte a nemzetiségek és vallások „méltányolható" jogigényeinek előzetes kielégítését. A konzervatívok által fogalmazott egyensúlyozó irat feltételei kevesek voltak a jogaikat és jövőjüket féltő szász és román politikusoknak, és túlságosan is kiegyezési kortesfogásnak tűntek a magyar liberálisok szemében. Ellenvéleményüknek valójában már nem adtak hangot, mert az elnök azon kijelentésével, hogy „végcélunk teljesüléséhez sokat közeledtünk", a kolozsvári uniós gyűlés véget ért, hamarosan megkezdődtek az új választási előkészületek, ezúttal már a pesti országgyűlésre.

Erdély különállása ezzel a lépéssel valójában megszűnt. Nem egyedül az ottani magyar politikai erők nyomása vitte keresztül az unió ismételt életbe léptetését, hanem a monarchia megszilárdítását célzó kiegyezési tárgyalások sikerének volt elengedhetetlen feltétele. A kiegyezés ugyanis ott kezdődik, ahol az unió. De nagy része volt ebben az erdélyi legerősebb politikai erőnek, a magyar liberális tábornak, amely meg tudta akadályozni, hogy a birodalmi centralista terveknek megfelelően különállóként, elsősorban Magyarország ellenében „stabilizálják" Erdélyt.

Az unió helyreállítása lehetőséget biztosított Erdély számára, hogy immár nem szerény határtartományként, hanem egy nagyobb, gazdaságilag, társadalmilag és politikailag egyaránt fejlettebb anyaország részeként illeszkedjék

[62] Erdélyi Hírlap, 1865. december 28., ill. Ürmössy L., i. m. 251.

be a tőkés fellendülés útjára lépett Habsburg-monarchiába, s ezen keresztül kapcsolódjon az európai gazdaság növekedési folyamataihoz.

A jövő kérdése volt, hogy az unió keretében milyen mozgástér nyílik a nemzetek kulturális-politikai fejlődése számára, hogy az immár kedvezőbb feltételek közepette mennyit sikerül behozni a történelmi elmaradásból, mennyire sikerül megoldani mindazokat a különböző súlyú gazdasági, társadalmi és politikai kérdéseket, amelyeket Közép-Kelet-Európa polgári átalakulása már jó ideje itt is napirendre tűzött.

XII. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A KAPITALISTA ÁTALAKULÁS KORÁBAN

1. FELZÁRKÓZÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

A TŐKÉS ÁTALAKULÁS ELŐFELTÉTELEI

A múlt század nagy sorsfordulóját, az 1848. évi polgári forradalmat követő évtizedek a feudalizmusból örökölt gazdasági szerkezet felbomlását, a polgári társadalom alapvető osztályainak kialakulását és a tőkés gazdálkodás megalapozó szakaszát jelentették. Az új társadalmi formáció sokáig mint különböző termelési módok strukturált egysége működött, amelyben a tőkés termelési mód volt az uralkodó, és ez hasonította magához az előző korban kialakult formákat. Eredményeként fél évszázad elteltével az egész ország szervesen illeszkedett a tőkés világgazdaság rendszerébe.

A fejlődés fő hajtóereje kezdettől a monarchiabeli és főként az európai tőkés piac tartós agrártermék- és nyersanyagkereslete, egyben annak termelési tényezőket: tőkét, modern berendezéseket, szakembereket kibocsátó törekvése volt.

Erdély kétségkívül a Monarchia legkedvezőtlenebb helyzetben lévő régiói közé tartozott; a mezőgazdasági árutermelés csak szórványosan bontakozott ki 1848 előtt, az általános műveltség, az ipar és a városiasodás alacsonyabb szinten állott, mint a tőle nyugatra fekvő területeken. Úthálózata zömében kiépítetlen, hajózása minimális volt, 1868-ig a nyugat felől épülő vasút csak a szomszédos Nagyvárad, Temesvár, Arad városokig vezetett. Az abszolutizmus korának mulasztásai így hosszú távon is kihatottak, mert mire az első vasutak Erdély mezőgazdasági művelésre kedvező tájait elérték, addigra a végéhez közeledett a gabonakonjunktúra, így annak lendítőereje kevéssé érvényesülhetett.

A hitelélet modern formáinak a brassói és nagyszebeni szász bank voltak előhírnökei, korszakunk elején az utóbbi jelentősége nőtt meg a földbirtokosoknak nyújtott kölcsönök miatt, míg az iparosok, kismanufaktúrák készárutételeiket sokszor a zálogintézetekbe adták be, hogy pénzhez jussanak. Az Osztrák Nemzeti Bank csak 1854-ben vezette be Brassóban a váltóleszámítolást, s 1866-ig a kormány deflációs politikája is fékezte a váltóüzlet kibontakozását. A kataszteri felmérések vontatottsága, a telekkönyvezés politikai okokból történő halogatása ugyancsak a jelzáloghitel rendsze-

Jelmagyarázat

—— normál nyomtávú vonal

····· keskeny nyomtávú vonal

1863 a vonalszakasz átadásának éve

Kisvárda
Nyíregyháza
Tiszafüred
Debrecen
Karcag
Püspökladány
Kisújszállás
Dévaványa
Szarvas
Szentes
Orosháza
Hódmezővásárhely
Szeged
Makó
Mezőhegyes
Békéscsaba
Kétegyháza
Kisjenő
Csermő
Borosjenő
Menyháza
Vaskoh
Borossebes
Pankota
Arad
Nagyszentmiklós
Perjámos
Varjas
Lippa
Radna
Temesvár
Buziás
Lugos
Vojtek
Gátalja
Titel
Onód
Szécsány
Antalfalva
Alibunár
Versec
Petre
Pancsova
Kevevára
Báziás
Orsova
Anina
Oravica
Bogsán
Resica
Karánsebes
Lupény
Petrozsény
Vajdahunyad
Gyalár
Hátszeg
Piski
Alkenyer
Marosillye
Brád
Zalatnai
Abrudbánya
Nagyhalmágy
Gurahonc
Gyulafehérvár
Alvinc
Tövis
Kocsárd
Torda
Aranyosgyéres
Marosludas
Kolozsvár
Kalota
Banffyhunyad
Drágcseke
Püspökfürdő
Nagyvárad
Margitta
Érmihályfalva
Szilágysomlyó
Szilágycseh
Zilah
Zsibó
Erdőd
Szatmárnémeti
Nagykároly
Királyháza
Fehérgyarmat
Bikszád
Bustyaháza
Máramarossziget
Aknasugatag
Nagybánya
Nagysomkút
Dés
Désakna
Apahida
Budatelke
Kocsárd
Kudzsir
Nagydisznód
Nagyszeben
Fogaras
Felek
Brassó
Zernyest
Tömös
Kézdivásárhely
Bereck
Kovászna
Sepsiszentgyörgy
Szentágota
Kiskapus
Medgyes
Segesvár
Héjjasfalva
Székelyudvarhely
Csíkszereda
Parajd
Marosvásárhely
Szászrégen
Dédács
Besztercze
Borgobeszterce
Kisilva
Naszód
Bethlen
Oradna
Borsa
1847 1854 1857 1858 1863 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913

0–200 | 200–500 | 500–1000 | 1000 m felett

0 10 20 30 40 50 km

55. térkép. Vasútépítés a Tiszától keletre 1913-ig

resítését késleltette. 1857-ben a bécsi Creditanstalt nyitott fiókot Brassóban, 1865-ben pedig Kolozsvárt létesült szerény hitelbank, majd Marosvásárhelyt takarékpénztár. A pénzvilág 1867 után, különösen a századvégtől indult nagyobb fejlődésnek, s igen jelentős eredményeket ért el, hiszen 1914-ben egyedül Kolozsvárt 21 bank és takarékpénztár működött 11 millió korona alaptőkével. 1873-ban 20, 1894-ben 85, 1909-ben 223 bank és takarékpénztár tevékenykedett Erdélyben, a hitelszövetkezetek száma ekkor már 497, a tagok létszáma mintegy 110 ezer volt. A földbirtokra folyósított jelzálogkölcsönök összege 1910-ben meghaladta a 100 millió koronát, s a törvényhatósági, községi és közhasznú művekre adott kölcsönök összege is gyorsabban nőtt az országos átlagénál.

A mezőgazdaságban tovább élt a nyomásos rendszer, az intenzív művelési ágak (szántó, kert, szőlő, kaszáló) aránya 1869-ben csak 43,7%-ot tett ki, alig többet, mint Horvátországban. A bérmunkások száma jóval kisebb volt az önállóan gazdálkodó parasztokénál, gőzgépet a mezőgazdaságban 1872-ben is csak 38-at használtak, feleannyit, mint Komárom megyében; a lófogatú mezőgazdasági gépek száma pedig hetedét tette ki a dunántúliakénak. Az ötvenes években a gabona szemhozama hatszoros, jó esetben nyolcszoros volt, míg fejlettebb országokban a hasonló minőségű föld ennél jóval többet termett.

Valamivel kedvezőbb képet mutat az abszolutizmus kori iparfejlődés. 1857 és 1869 között — úgy tűnik — csökkent Erdély elmaradottsága a magyarországi átlagtól. Az országosnál nagyobb ütemben (21,2%-kal) nőtt az önálló iparosok, az egész iparforgalmi népesség (96,3%), különösen az ipari munkások és alkalmazottaknak a lakossághoz viszonyított számaránya. A kiegyezéskor Erdély népességének 3,9%-át adta ez a kategória. Természeti adottságok és történelmi előzmények következtében az ipar egyenetlenül oszlott meg, Észak-Erdélynek — Kolozsvártól eltekintve — kevés kézművese volt, míg Brassó, Nagyszeben az ország legiparosodottabb városai közé tartoztak. Gépi erőt a kiegyezés előtt a vas- és fémgyártásban, a malomiparban és a szeszgyártásban használtak, azonban összesen is csak tizedannyit, mint például a Dunántúlon. A nagyipari fejlődés első szakaszából Erdély kevéssé részesült, Pest után a szomszédos Bánság lett a kialakuló gyáripar fő hordozója. Az 1850-ben kialakított közös vámterület dacára Erdély a vasúthálózat megteremtéséig alig kapcsolódhatott be a kibontakozó tőkés fejlődésbe, jobbára a hagyományos gazdaság keretei között stagnált, egyébként ugyanúgy, mint az északkeleti megyék vagy Horvátország.

A munkaerő-kínálat szinte korszakunk végéig nem került összhangba a modern tőkés gazdaság, különösen a gyáripar igényeivel. Mind szakmunkásokban, mind betanított munkásokban a kereslet általában nagyobb volt a kínálatnál, viszont a napszámos nehezen jutott munkához, s ezt a gondot növelte, hogy a népesség természetes szaporodása már 1851-től kissé

15. táblázat. Az írni-olvasni tudás terjedése, 1880—1910

Év	A népesség anyanyelv szerint		Írni-olvasni tud		Írástudatlan (a csak olvasni tudókkal együtt)	
	ezer fő		ezer fő	%	ezer fő	%
1880	magyar	630	198	31,4	432	68,6
	román	1185	106	8,9	1079	91,1
	német	212	134	63,2	78	36,8
	egyéb	57	6	10,5	51	89,5
	összesen	2084	444	21,3	1640	78,7
1900	magyar	815	418	51,3	397	48,7
	román	1397	279	20,0	1118	80,0
	német	233	171	73,4	62	26,6
	egyéb	32	6	18,7	26	81,3
	összesen	2477	874	35,5	1603	64,7
1910	magyar	918	550	59,9	368	40,1
	román	1472	410	27,9	1062	72,1
	német	234	178	76,1	56	23,9
	egyéb	54	10	18,5	44	81,5
	összesen	2678	1148	42,9	1530	57,1

Forrás: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Budapest 1882. M. Stat. Közlemények. Új sorozat 61. és 64. kötet.

magasabb volt az országos átlagnál. A modern munkaerő megteremtése szempontjából oly fontos iskolázottságban, írni-olvasni tudásban csak későn került sor jelentős fejlődésre; 1869-ben a férfiaknak is csupán 21,7%-a tudott írni és olvasni, a hat éven felüliek 56,7%-a még teljesen analfabéta volt, a tankötelesek 59%-a nem járt iskolába, s ez az arány csak a századvégen csökkent 30%-ra.

A gazdaság egészének fejlődése, különösen az infrastruktúra és a gyáripar kiépítése a közép-kelet-európai technikai modernizáció sajátos útján ment végbe. A polgári forradalom megteremtette a korszerűsítés általános kereteit, de nem hozta magával automatikusan a modernizáció feltételeit is. A jobbágyfelszabadítást nagy késéssel követte a mezőgazdasági üzem korszerűsítése. Az emberi tényező ellentmondásossága mind a parasztnál, mind a nagybirtokosnál, mind a kézművesnél messzehatóan érvényesült. A nagybirtok a modernizáció hordozójaként is őrizte alapvetően nem profitorientált magatartásformáját, a paraszti gazdaság pedig a hagyományok, a végig nagyfokú falusi analfabétizmus által jellemezhető elmaradottság miatt sem válhatott modern üzemmé. A parasztbirtok kis méretei következtében is alkalmatlan volt számottevő piaci termelésre, így az a földműves, amelyik pénzt tudott felhalmozni, azt nem annyira gépekre, mint inkább földvásárlásokra fordította egy olyan korban, amelyben már elsősorban az eszközök, az új technológia jelentették az új termelési tényezőt. A kisiparosok zöme az új viszonyok közepette is inkább a hagyományos igények régimódi kielégítésével, semmint teljes átállással próbálta egzisztenciáját biztosítani.

A gyáripar kialakulása több fejlődési variáns együtthatásának volt az eredménye. Az iparosításban oly fontos szerepet játszó állam az 1849-et követő fél évtized alatt gyorsan feladta új technikák bevezetésére irányuló saját kísérleteit, még a kincstári üzemekből is túladott néhányon, s csak majd a dualista korszak állama vállal magára ismét többet az iparfejlesztés mellett a technológiai modernizálás feladatából. A nyolcvanas években nagyobb lendülettel megjelenő külföldi tőke helyenként megpróbálkozott a korszerű termelési eljárások bevezetésével. Ennek technikai kihatásait még nem ismerjük eléggé, így csak arra szorítkozhatunk, hogy a társadalom 1848-tól kedvezett a vállalkozásoknak, de a gyáripar, a bányák a század végéig szűkebb környékükkel együtt jórészt szigetek maradtak az őket körülvevő világban, amely őrizte a hagyományos emberi viszonylatokat, régi értékrendet. Az ország fejlettebb vidékeihez képest Erdélyben fokozottan jelentkezett az új technika átvételéhez szükséges szaktudás és magas tőkeszint hiánya, bár az elterjedt paraszti ipar kétségtelenül könnyítette az újhoz való alkalmazkodást. Az igen képzett szász városi kisipar már az ötvenes évektől kitermelt több modern, gépekkel dolgozó kisműhelyt, mégis messzi földről jött szakemberek: műszakiak és munkások kellettek egy kohó vagy bánya beindításához és üzemeltetéséhez, dacára annak, hogy e művek egy része százados hagyományokat tudott maga mögött.

A kiegyezés után Erdély gazdasága részesült azokból az előnyökből, amelyek Magyarország magasabb fejlettségi szintjéből, kedvezőbb történelmi örökségéből következtek. Az ország több tőkét importált, ezzel építette ki a bank- és vasúthálózatát, fejlesztette vagy megteremtette az egyes iparágakat. Kezdettől ott találjuk természetesen a hazai (benne az erdélyi) tőkét is, mely azonban főként a kis belső felhalmozás következtében egymagában sokáig nem tudott jelentős beruházásokba kezdeni, s voltak befulladt kísérletei is.

A századforduló után gyökeresen megváltozik a helyzet, s 1910 körül a szűkebben vett Erdély belső felhalmozása is nagyobb súllyal járult hozzá a gazdaság, főként az ipar fejlődéséhez. A monarchia másik feléből akadálytalanul áramló vállalkozó- s főként szakembergárda mellett felnövekedett a hasonló hazai réteg. A kiépülő jó színvonalú közép- és felsőfokú oktatásból, a régi selmecbányai akadémiáról, a német és osztrák politechnikumok után a Kelet-Európában rangelső budapesti műegyetemről kikerülő mérnökök révén az ország ipara állandó szakmai kapcsolatban állott a fejlett — és nemcsak német — technológiákkal. Az összes tőkeberuházások talán negyedét kitevő képzési-oktatási befektetések elégséges alapot teremtettek arra, hogy a századfordulótól mérnökökben önellátó legyen az ország. Időnként Ausztriát megelőzve, általában azonban mindössze néhány év késéssel, megjelentek a hazai, az erdélyi iparban a technológiai újítások, később a saját találmányok is, jelezvén, hogy a társadalom alkalmassá vált a modern technika befogadására és felhasználására.

Az elmaradottság felszámolásának-csökkentésének útja az országos piacba történő új típusú integrálódáson át vezetett. A modern közlekedési rendszer, a tőkés hitelviszonyok gyorsított kiépítése nemcsak függvénye, hanem Erdélyben feltétele is volt a mezőgazdaság tőkés átalakításának s a gyáripar kialakulásának.

A KÖZLEKEDÉSI HÁLÓZAT KIÉPÍTÉSE

A hegykoszorúktól övezett, a természettől sok terepakadállyal teletűzdelt Erdély útvonalainak korszerűsítése már az 1850-es években megkezdődött. A birodalom katonai és gazdasági érdekei alapján kijelölt irányokban ún. Reichsstrasséknak építették ki a fontosabb utakat, amelyek addig a kortársak szerint még az út nevet sem igen érdemelték ki. Leggyorsabban Dél-Erdély útjai javultak, noha a temesvár—nagyszeben—brassói birodalmi útnak is rossz időben napokig járhatatlan maradt egyik-másik része. 1851-ben már a Tömösi-szorosnál dolgoztak az építők, s a Törcsvári-, Ojtozi- és Vöröstoronyi-szoroshoz is épített, jó út vezetett. A hatvanas években Brassótól Bécsig 4-5 nap alatt utazott a kereskedő, s az áru 10 nap alatt jutott el odáig, ami a korábbi több héthez, esetleg hónaphoz képest jelentős előrelépés volt. Bukarestbe két nap alatt lefutott a postakocsi, ha éppen a tavaszi hóolvadás nem tette egy-két hónapra járhatatlanná a Prahova völgyét. 1860-ban 230 mérföld valóban rendbe hozott út hálózta be Erdélyt, ennek kétharmada jutott Dél-Erdélynek. Jó út vezetett Nagyváradról Kolozsváron át Besztercére vagy Szászsebesre, Marosvásárhelyre, vagy Nagybányáról Désre. Kolozsvár egész vonzáskörzetének: a Szilágyság bortermő, a Mezőség gyümölcs- és gabonatermő vidékének csak évtizedek alatt épültek ki a „rakott útjai". A nehezen járható hegyi szakaszok átvágásához a legtöbb helyen már az abszolutizmus korában hozzáláttak, így Borszéknél, Parajdnál, Predeálnál vagy Nagyapoldnál. A személy- és postaforgalom meggyorsultával divatba jött a mindennapi postakocsi-indítás, postaszekérjáratok kapcsolták össze a városokat, ilyenek közlekedtek jól kiépített úton Bukovina felé is.

A korszerűsítés második nagy korszaka 1890-ben kezdődött, amikor a megyei utak javításának és karbantartásának új feltételei is kialakultak. A század végén 753 km kőalappal bíró és 1250 km egyszerűbb állami útja volt Erdélynek. Korábban közmunkával, ekkortól az évi 1,2 millió forint körüli útadóból 4204 km törvényhatósági utat tartottak fenn, s ennek zöme is jó minőségű lett. A községi utak helyi erőből történő korszerűsítése haladt a legvontatottabban. A korszak végén ezek 7126 km-nyi hosszának közel fele még teljesen kiépítetlen volt... 1912-ben és 1913-ban nagy árvizek rombolták újból az utakat, a javításokra külön hitelt kellett biztosítani a következő évben. A természeti adottságok, a települések szórtsága miatt Erdély útsűrűsége felette állt az országos átlagnak.

Az ötvenes években kezdődött az új postahálózat kiépülése. Bevezetik a levélbélyeget, s ezzel párhuzamosan felére csökkentik a levéldíjat, 1851-ben mérséklik a kocsiposta tarifáját. Az állami mellett magán gyorskocsi-vállalkozások működtek postaként.

1853 április 20-án megindult a távíróforgalom Erdélyben. Az év végére Temesvártól Brassóig feszült a légvezeték, a következő évben Gyulafehérvárt, Kolozsvárt és Besztercét kötötték be a hálózatba, a Vöröstoronyi-szoroson át megszületett a csatlakozás Bukarest felé is. Néhány év leforgása alatt a politikai és katonai megfontolásból szorgalmazott távírórendszer kiterebélyesedett, hogy később a gazdasági életben, magánérintkezésben éreztesse hasznát. A hálózat 1867 után a vasúttal párhuzamosan fejlődött, a vasút vezetékei sokáig magántáviratokat is továbbítottak. 1914-ben 558 távíróállomás működött Erdélyben. A század végén kezdődött a telefonvonalak felszerelése. Temesvár, Arad persze megelőzte Erdélyt, bár a kilencvenes évek elején Kolozs, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő megyékben már magáncélokra is használható ún. törvényhatósági távbeszélő-hálózat épült ki, s ez Kolozsvárt az Érchegységgel vagy a Zsil-völgyével is összekötötte. Brassó körül kialakult egy másik kisebb hálózat. Az állami interurbán fővezetékek még 1893-ban elérték Temesvárt, Aradot, később Kolozsvárt. (Városi telefonközpont működött Kolozsvárt, Brassóban, Nagyszebenben és Marosvásárhelyt, sőt 1910-től már ezek átépítéséhez kezdtek hozzá.) 1905-ben megindult a távbeszélő-forgalom Romániával, melyben egyébként jelentős kedvezményt nyújtottak a hírlaptudósítóknak. A nagyobb fejlődés az utolsó békeévekben kezdődött, s 1914-ben már 6525 „telefonállomást" használtak, amivel meg is haladták az országos átlagot.

A távíró- és telefonforgalom persze eltörpült a posta levélforgalma mellett. A leveleket 1855-től házhoz kellett vinni, de a falusi levélkihordást csak 1900-ban tették rendszeressé, s csupán 1914-ben sikerült elérni, hogy a posta mindennap eljusson bármely lakott helyre.

A szállítás forradalmának két nagy területe nyugaton a hajózás és a vasútépítés volt. A hajózás azonban Erdélyben csak a 876 km hosszúságú Maros utolsó szakaszán volt komolyabban fejleszthető. Átmetszésekkel már az ötvenes évektől javították medrét, ami megkönnyítette az épületfa úsztatását a szegedi kereskedők nagy fatelepeihez, biztonságosabbá tette a Marosújváron behajózott, évi több százezer mázsát kitevő sószállítmányok hagyományos útját. Örökölt vágyálom maradt az Olt hajózhatóvá tétele is, amitől azt remélték, hogy Csík, Gyergyó és Fogaras fáját vinné Románián át a tengerig, onnan pedig kőolajat hoznának finomításra és kukoricát szeszfőzésre. Temesvár példája lebeghetett szemük előtt, hiszen a Béga-csatorna a 18. századtól segítette kereskedelmét, az 1900—1917. évi kiépítés pedig a 650 tonnás hajók számára is utat biztosított e dinamikusan fejlődő nagyvároshoz.

A vasútépítés jelentette a közlekedés tőkés átalakítását, ami a Királyhágón túli területeken hosszú politikai előzmények után valójában a kiegyezéssel vette kezdetét.

„Egy vasúti ügy sem tárgyaltatott röp- és emlékiratokban és hírlapokban olyan kimerítőleg", mint az erdélyi vasút tervezete, amely „a legkülönbözőbb párttörekvések és közbejött események által Ausztriának legbonyolultabb vasúti kérdése lett"[1] — írta egy kortárs már 1866-ban, s valóban, a vaspályák körüli viták az egész korszakot végigkísérték. Az 1848-as országgyűlés már tárgyalta az Erdélyben építendő vasút ügyét, és megkezdődtek a felmérések a Nagyvárad—Kolozsvár szakaszon, noha a minisztérium a terepnehézségek miatt inkább egy Maros-völgyi vonalat gondolt kiépíteni. A mérnöki munkálat anyaga a szabadságharc bukása után elsüllyedt a budai haditörvényszék irattárában, majd évtizedes harc kezdődött annak eldöntésére, hogy előbb egy Arad—Gyulafehérvár—Nagyszeben, vagy pedig egy Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó vonal épüljön, beláthatatlan időkig meghatározva ezzel a fő közlekedési tengelyt. A magyar birtokos osztály képviselői és a gazdaságilag legfejlettebb város — Brassó — neves szász és román szószólói is a Kolozsvár—Brassó vonal mellett foglaltak állást, míg az anyagilag gyengébb, de a politikában ekkortájt befolyásosabb nagyszebeni polgárság érthetően az Aradról jövő vonalat pártolta. Ez a terv állt közelebb a bécsi pénzügyminisztérium elképzeléseihez, magyar liberális körök szerint viszont „hazánk alkotmánya ellen intézett bűnös fondorlatok megjutalmazására volt szánva".[2] Az ötvenes évek közepére azonban az osztrák állam pénzügyi helyzete megromlott, nemhogy új vasutat nem építhetett, hanem még a meglévőket is eladni kényszerült. Egy francia—osztrák konzorcium 65 millió forintért megvásárolta a Pozsony—Pest—Szolnok—Szeged vaspályát, s ugyancsak 1855-ben megvette a Krassó vidéki állami uradalmak 133 ezer hektárját, az ottani szénbányákat, vasolvasztókat, erdőségeket. Ez az Osztrák Államvasút-társaság (STEG) a telepek nagyarányú felfejlesztésével, majd az általa kiépített Szeged—Temesvár—Orsova vonalszakasz révén valóságos államot alkotott az államban, két évtizedre egyik meghatározó tényezője lett a magyar gazdaságpolitikának is.

A két erdélyi vasútterv pártfogói egymással versengve próbáltak engedélyt és vállalkozót szerezni saját pályájuk megépítésére. 1856-ban Tholdalagi Ferenc gróf elnöklete alatt választmány alakult a kolozsvári vonal előmunkálatainak elvégzésére és részvénytársaság alapítására. 1861—65 között a vasútkérdést belpolitikai emeltyűként használhatta a kormány, mivel Erdély sem a vasútépítéshez szükséges tőkével, sem az előteremtésére alkalmas intézményrendszerrel nem rendelkezett. Jól ismervén a birtokos osztály közlekedésfej-

[1] Gr. Zichy E., Egy szó az erdélyi vasútról. Pest 1866. 7.

[2] A szamosvölgyi vasút ügyében. Magyar Polgár, 1868. szeptember 2.

lesztési igényeit, a vasútigéretekkel is megkísérelte becsalogatni képviselőiket a közös parlamentbe. A lehetőség „a magyar uraimék kezében van, ám menjenek a Reichsratba és meglesz a vasút" — hangzott Bécsben a hivatalos álláspont.[3] A Reichsrat 1863-ban államköltségen akarta kiépíttetni az Arad—Szeben—Vöröstorony vonalat, s az éppen pusztító éhínség miatt ínségenyhítő akcióként megkezdték a földmunkákat. 1865-ben azonban már csak az Arad—Gyulafehérvár szakasz elkészítését határozzák el, de a Rotschild-ház, majd a magyar vezetésű Tiszai Vasút társaság is visszalépett az építkezéstől. Végül a Rotschildok által támogatott Brassói Bánya- és Kohómű Részvényegylet vette kezébe a szervezést. 35 millió forint alaptőkével egy új társaságot alapított, mely az Első Erdélyi Vasút néven 1867-ben megindította a tényleges munkákat.

A kolozsvári vonal szorgalmazói ugyancsak kilincseltek Bécsben, bár kevesebb eredménnyel, mint a szebeniek. Ők viszont a magyar liberális táborra támaszkodva társadalmi befolyásukat is kamatoztatták. 1866-ra már mintegy ezer helység, illetve nagyobb birtokos kötelezte el magát a kolozsvári kereskedelmi kamaránál arra, hogy 200 ezer kézi napszámot, 23 ezer fuvart, rengeteg fát, követ, meszet, téglát biztosít az építkezéshez. Majd minden város és számos magános ingyen átengedte volna a vasúthoz szükséges földterületet, csak éppen pénzt alig tudtak előteremteni. A lelkesedés — két erdélyi „konzorcium" is jelentkezett — nem pótolhatta a tőkehiányt, így csupán a hitelviszonyok javulása után, az 1868. évi XLV. tc. alapján egy harmadik, a Keleti Vasút társaság (az angol Waring fivérek és az Angol—Osztrák Bank közreműködésével) kezdett hozzá négy szakaszon a 604 km-re tervezett vonal kiépítéséhez. A 67-es kormány közlekedésügyi minisztere, Mikó Imre a Kolozsvár—Brassó—Galac vaspályától azt várta, hogy „Erdély elszigeteltsége a közös hazától és nyugattól" megszűnik, s remélte, hogy „a Pontust fogja csatolni egyrészről Adriával, másrészről az északi német hont bezáró északi és keleti tengerekkel".[4]

1868 karácsonyára Gyulafehérvárra befutott az első szerelvény. A 211 km hosszú pálya Erdély rég letűnt fővárosát hozzákötötte Aradhoz, Pesthez, Bécshez. Nagyobb megelégedést váltott ki, hogy 1870. szeptember 7-én felavatták a várva várt nagyvárad—kolozsvári szakaszt, s tovább épült az Erdélyt átfogóként metsző pálya. 1871-ben elérte Tövist, Marosvásárhelyt, 1872-ben Medgyest, Segesvárt, Nagyszebent, 1873 közepén végre Brassóba is megérkezett a vonat. Ez a teljes kiépítés után 633 km hosszúságú, jó 20 ezer munkás által teremtett vasút szakította ki Erdélyt a nagy elzártságból, sorra bekötve a fontosabb városokat, a Mezőség gabonáját, Torda, Parajd, Marosújvár sóját a monarchia modern forgalmába. A Keleti Vasút Tövisnél

[3] ZICHY E., i. m. 21.

[4] Mikó emlékiratát közli ÚJHELY G., A vasútügy története. Budapest 1910. 494—495.

csatlakozott az Első Erdélyi Vasúthoz, mely 1870-től Petrozsény barnaszenét és Vajdahunyad vasát közvetítette az országos piacra. A két vonal összekapcsolása utáni időkben — az eredeti szándékoktól eltérően — Erdély fő vasúti kijárata Arad felé vezetett.

Az arad—gyulafehérvári vonalon 1872-ben 44 mozdony 94 személykocsit, 1069 tehervagont vontatott 420 ezer utassal és 7 334 436 vámmázsa áruval. A Keleti Vasúton 42 mozdony 111 személykocsit, 651 tehervagont vontatott 4 039 479 vámmázsa áruval és 491 ezer utassal. A helyenként rosszul kiépített Keleti Vasúton eleinte gyakori a kisiklás, a baleset, s gyengébbek voltak a mozdonyok. A gyors fejlődés a nyolcvanas években kezdődött, az 1873. évi gazdasági válság hatásának elmúltával.

Az első vasutakat a magántársaságok, a Keleti Vasútnál is jelentős nyugat-európai részvénytőke bevonásával építették. A tőke ösztönzése céljából az államkincstár biztosította a vállalkozók hasznát arra a kezdeti időszakra is, amíg a vasút üzemeltetése nem volt gazdaságos. A tőkés profitot (itt 7,5%-ot) mindenképpen fedező ún. kamatgarancia rendszere nagy megterhelést rótt az államra, esetünkben az államháztartást is összezavarta. Az első szakaszok elkészítése után az angol vállalkozó visszalépett, a kormány pedig hitelekkel, előlegekkel segítette a társaságot. Amerikai típusú üzleti tranzakciók és építési kudarcok, parlamenti botrányok után végül is az állam 1876-ban megvásárolta a Keletit, s az Északi Vasúttal és az 1880-ban megváltott Tiszai Vasúttal együtt ez a jelentős vonalhálózat képezte az államvasúti rendszer tényleges alapját. 1884-ben államosították az Első Erdélyi Vasutat is, s ezzel Erdély fő vasúthálózata egészében az országos gazdasági érdekeket szolgáló MÁV tulajdona lett.

A MÁV és az Osztrák Államvasút-társaság párharcában jött létre 1879-ben a két romániai csatlakozás. A kormány a költségek miatt vonakodó Romániára német bankházak segítségével ráerőszakolta a brassó—predeáli összeköttetést, az Osztrák Államvasút-társaság viszont a bukaresti kormány által óhajtott orsovai csatlakozást építette ki. Lehetővé vált a gabona tömeges behozatala Romániából, amire főként a szeszfőzésnek volt nagy szüksége.

A nyolcvanas évek második felében induló új építkezési hullám hozta létre a másodrendű vasútvonalakat. Ekkorra már elmúltak azok az idők, amikor némelyik magisztrátus azon ügyeskedett, hogy miként kerülhetné el városukat a vaspálya, nehogy a régi fogadósok, szállítók, bérkocsisok kárt szenvedjenek miatta. A vasút mindenkinek a fejlődés reményét jelentette. Még a lovas fuvarozásra is volt jótékony hatása, hiszen az állomások nagy áruforgalma ellensúlyozta, hogy egyes vonalakon a távolsági szekerezést a vasút felszámolta. Korai lóvasúti tervek után, 1880 és 1890 között épült a 204 km hosszúságú Szamos-völgyi Vasút, amely Szamosújvárt, Dést, Zilahot és Besztercét kötötte össze Kolozsvárral, s 1890-től átveszi a Zsibó—Nagybánya vonalat is; a Szilágysági Vasút 1887-től üzemelt a Nagykároly—Szilágysomlyó—Zilah

vonalon; összekötötték Marosludast Besztercével, Marosvásárhelyt Szászrégennel, Segesvárt Székelyudvarhellyel. Ezek elsősorban magántársaságok tulajdonában lévő, ún. helyiérdekű vasutak voltak, gyengébb felépítménnyel és kisebb, a helyi igényekhez szabott teljesítőképességgel. A tőkét nagybirtokosok, fakitermelők, bányatulajdonosok, gyárak, községek, megyék (néha az állammal együttesen) adták össze. Általában ezeket is a MÁV vette kezelésbe, s ez a fuvaroztatók számára és a műszaki színvonal szempontjából hasznosnak bizonyult. Egyes deficites vonalakat pedig azért kellett állami kezelésben tartani, mert különben a tulajdonosok megszüntették volna az üzemeltetést.

A mostoha földrajzi viszonyok és a viszonylagos fejletlenség következtében a Székelyföld vasútjai épültek meg a legkésőbben. Az 1891-ben alakult marosvásárhelyi kamara sürgetése és a székelyek érdekeire hivatkozó körök nyomása is szükséges volt ahhoz, hogy 1895-ben törvény szülessen a székely vasutak kiépítéséről. Egy meglévő vonalszakaszból kiindulva Sepsiszentgyörgy—Csíkszereda—Gyergyószentmiklóson át Szászrégennél vitték az új pályát Marosvásárhely, s egyben a fővonal felé. Később a Gyimesi-szoroson is összeköttetést teremtettek Romániával. E „másodrendű fővonalak" kiépítése a századfordulóra megtörtént, noha a munka csak 1909-ben fejeződött be, sőt egyes feladatok még későbbre maradtak. Jellemző, hogy míg 1868 körül Kolozsvárt székelyek dolgoznak a pályákon, most a „Székelyföld megsegítésének" szánt vonalak kiépítéséhez máshonnan kellett munkásokat hozni, mert addigra a székelyek kivándorlása, az otthon lévők más munkához való vonzódása miatt nem lehetett elegendő helybeli munkaerőt felfogadni.

A századforduló után még bővült a sínhálózat, bár ekkorra már minden fontosabb hely vasúthoz jutott, s három csatlakozást is sikerült kiépíteni a Kárpátokon át. A zónatarifa bevezetésével a Budapest—Brassó vonalon például ötödére csökkent a jegy ára, a teheráruk magas viteldíját is mérsékelték, illetve kedvezményeket honosítottak meg. A kilencvenes évektől nagyarányú rekonstrukció kezdődött. A vassíneket kicserélték acélsínekre, a fahidak száma is csökkent, takarékos, erős és gyors mozdonyokat állítottak forgalomba a távolsági közlekedés céljaira, fejlesztették az irányítóberendezéseket. Pestről Kolozsvárig 8 óra alatt, Brassótól Nagyváradig 12, Tövistől Aradig nem egészen 5 óra alatt lehetett eljutni. A budapest—arad—tövisi pálya a MÁV egyik igazi fővonala lett, korszerűsítésére rendszeresen sokat áldozott. A Zsil-völgyi szénbányák termelésének felfutása után, őszi betakarítási idényben így is vagonhiány állt elő, s a napi ötven (150 tengelyes) szerelvény már olyan megterhelést jelentett, hogy 1913-ban hozzáláttak itt a második vágány építéséhez. A személyforgalom javítására 1914-től többfelé autóbusz („autóvonatok") bevezetését tervezték. Rendszeres buszjárat volt például Zilah—Szilágysomlyó—Csucsa, valamint Szentágota—Nagysink—Alsószombatfalva között.

A vasúthálózatnak persze jócskán voltak hiányai. Erdély Európa ritkább vasútsűrűségű területei közé számított. Hiányzott az összeköttetés Bukovinával. A székely körvasúttal senki sem volt megelégedve, legkevésbé a székelyföldi árutermelők, hiszen csak nagy kerülővel, időveszteséggel jutottak Csík, Gyergyó termékei a fővonalakra. (Udvarhelyről Vásárhelyig 243 km-t kellett vonatozni!) A helyiérdekű vonalak harmada keskeny vágányú volt, mint a Mezőséget Marosvásárhellyel összekötő pályák, a Torda—Topánfalva—Abrudbánya vagy a Nagyszeben—Szentágota—Segesvár vasút.

A vasúthálózat azonban Erdély átalakításának kiemelkedő alkotásai közé tartozott. Nehéz terepszakaszok leküzdésében, hídak, viaduktok, alagutak építésében, az állandó földcsuszamlások és vízmosások elleni harcban tekintélyes műszaki eredmények születtek. (A Nagyvárad—Predeál szakaszon 11, a Piski—Petrozsény vonalon 9 alagút épült.) Mérnökök, munkások, kubikosok szívós munkájával kiépült egy olyan vonalrendszer, mely sokban meghatározta a modernizálódó országrész gazdaságának jövőjét. A világháború kitörésekor Erdély 2384 km vasútja a magyar vonalak 11%-át tette ki. 100 km²-re 6,7 km, 1000 lakosra 1,02 km vonal jutott, ami alatta maradt az országos átlagnak, de magasabb volt, mint a kelet-európai országokban.

AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPE

A gazdaság általános fejlődésében növekvő súlyt kapott az állami gazdaságpolitika. A több mint fél évszázados periódust egészében a liberális gazdaságpolitika uralta, mely a nyolcvanas évekig a szabad versenyes, szabad kereskedelmi-közgazdasági elképzeléseket tartotta a Magyarországgal érdekazonosságban álló Erdély fejlődésére is a legalkalmasabbnak. A kibontakozó tőkés termelést kisebb mértékben közvetlen beavatkozással, elsősorban a kedvező belső és külső feltételek akadályainak elhárításával igyekezett támogatni.

Gazdaságpolitikai gyakorlat és teória között azonban mindegyre ellentmondás támadt. 1850-ben az abszolutizmus felszámolta a birodalom magyar és osztrák felét elválasztó évszázados vámvonalat, közös vámterületté olvasztott nagyon eltérő fejlettségi szinten álló történeti régiókat, teljesen szabaddá tette a termékek áramlását, megkönnyítette a tőkemozgást, a munkaerő vándorlását. Bécs meggyorsította a monarchia perifériája, Erdély és a szűkebb Magyarország gazdasági egységesítését is, félretéve egyelőre az aggodalmat, hogy ez a periféria maga is felléphet majd Ausztria ellenében. A birodalom gazdaságpolitikáját elsősorban az osztrák—cseh tartományok ipari érdekei határozták meg, annak támogatására alakította ki a központi kormány az 1854. évi védvámos tarifát, melyet a kor hazai közgazdái mind a Lajtán inneni ipar, mind a mezőgazdaság szempontjából szűkkeblűnek

találtak. A nagyobb gondot azonban az instabil kormányzati rendszer és a nyugati országokhoz képest gyenge Lajtán túli kapitalizmus korlátozott modernizáló képessége jelentette. Az ausztriai tőke monopolhelyzetet élvezett az osztrák császárság egész területén, de szegény volt ahhoz, hogy a keleti tartományok tőkeigényét kielégítse, az abszolutizmus rendszere viszont nem tudott elegendő politikai biztosítékot nyújtani a nyugati tőke nagyobb beáramlásának előmozdítására. Ráadásul politikai szempontok Erdélyre vonatkozóan is keresztezhették a liberális gazdaságpolitika útját a vasútkérdéstől egészen a telekkönyvek bevezetéséig. E megszorító feltételek között csak csökkent értékű gazdaságpolitikára futotta. Az állam eleinte maga próbálkozott az infrastruktúra fejlesztésével, de már az ötvenes évek közepén magánkézbe került például az egész vasútépítés — e kor legfontosabb műszaki emeltyűje.

1867 után fordulat következett Erdély gazdasági fejlődésében. A kiegyezéssel konszolidálódó monarchia megjavult gazdasági lehetőségeit kihasználva, az önálló magyar kormány az ország összérdekeit szem előtt tartó gazdaságpolitikát vállalt magára. A liberális alkotmányosság bevezetésével megteremtette a külföldi tőke nagyarányú beáramlásának ideológiai-politikai garanciáit is. Segítette, részben maga építette ki — gyors ütemben — az ország vasúthálózatát, támogatta a modern hitelszervezet, a szakoktatás, mintagazdaságok kialakítását; vállalkozóként is jelentős szerepe volt, törvényhozása pedig részleteiben szabályozta a tőkés termelési viszonyokat.

A külgazdasági kapcsolatok területén a kiegyezéssel a magyar állam lemondott ugyan a teljes szuverenitás gyakorlásáról, hiszen fennmaradt a közös pénzrendszer és a közös vámterület, de éppen 67 biztosított intézményes keretet a magyar igények érvényesítésére a közös vámpolitika területén. Az abszolutizmus által gazdaságilag, a kiegyezés által pedig politikailag is egységesített Magyarország és Erdély a pesti kormány vezetése alatt felléphetett a monarchia ipari túlsúlyú nyugati centruma ellen. A szabad kereskedelem éppen ekkori virágévei amúgy is kedveztek a magyar agrárérdekeknek. A hatvanas-hetvenes évek nagy európai élelmiszer-keresletét kihasználva, a kormányzat megpróbált mindenütt szabad bevitelt biztosítani a hazai agrártermékeknek, cserében viszont be kellett engednie a nyugati országok ipari termékeit, amit akkor még a magyar gazdaság fejlődésével össze lehetett egyeztetni. Az ipari áruk korlátlan behozatalát azonban az európai élmezőny végén elhelyezkedő Lajtán túli ipar nehezményezte. A kiegyezéses rendszer egyik szervi hibája — két eltérő gazdasági szerkezetű, de önálló gazdasággal és államigazgatással rendelkező ország egy vámterületet alkotott, egyazon vám- és kereskedelmi politikát kényszerült folytatni — sok ellentét forrása lett mind Ausztria és Magyarország vezető körei között, mind a monarchia és szomszédai közötti kereskedelmi kapcsolatokban, ami Erdélyt is közelről érintette. Ausztria-Magyarország közös vámpolitikáját végig komp-

romisszumok útján kellett kialakítani, s ezekben a magyar kormány főként a mezőgazdaság érdekeit juttathatta érvényre. Az államnak hagyományosan fontos szerep jutott a román kereskedelmi kapcsolatok szabályozásában.

A román fejedelemségekben a birodalom ipari termékei, erdélyi iparosok és kereskedők — mint láttuk — régtől fogva kedvező értékesítési területet találtak, ahonnan viszont élelmiszerek, mezőgazdasági alapú nyersanyagok érkeztek, utóbbiak főként a dél-erdélyi kézműves ipar céljaira. A modern román állam fokozatos kiépülésével azonban annak pénzszükséglete is megnőtt, a beviteli vámokat 1850-ben 5%-ra emelték, 1866-tól már 7,5% bevezetésére törekedtek, ami az erdélyi iparosok és kereskedők számára csak tetézte egy nagyobb átalakulási folyamat által kitermelt gondokat. Erdély fokozott integrálódása a monarchia tőkés gazdaságába együtt járt belső gazdasági szerkezete egyes ellentmondásainak kiélesedésével. Az 1848 előtti konzervatív feltételek közötti gazdaságfejlődéssel szemben, amely csak keskenyebb felületen érintkezett a birodalom nyugati tartományaival, az 1850-es évektől, s még inkább az 1860-as évek közepétől hagyományos kézműipara otthon kellett szembe nézzen az osztrák—cseh gyáripar ún. helyettesítő termékeinek erősödő versenyével, a kárpáti államhatárokon túl pedig a vízi úton igen olcsón szállított angol és francia áruk özönével, s emellett még az időközben ott műhelyeket nyitó, a birodalomból áttelepült iparosok termelésével. A román piac nem volt többé az erdélyi kereskedők szabad vadászterülete. E külkereskedelmi tevékenység s az ehhez kapcsolódó kisipar hosszan tartó kríziséből először megpróbálnak nagyobb arányú kivitellel kiutat keresni, egyfajta kivételes helyzet visszaállításához sürgetik az államhatalom közbelépését. A Pest felé kiépülő vasúti kapcsolat „egymagában nem tud megmenteni bennünket a nyugati konkurencia veszedelmétől mindaddig, amíg nincs nyitva számunkra a természetes út Oláhország irányába" — írta 1867-ben Nagyszeben városvezetősége Mikó Imre közlekedésügyi miniszternek címzett emlékiratában.[5] Erdélyi iparos- és kereskedőkörök sürgetésére a kereskedelemügyi miniszter már 1869-ben szorgalmazta egyezmény kötését Romániával.

A magyar—román kereskedelmi forgalom fellendítésére különösen kedvezően alakultak a körülmények a hetvenes években. 1875-ben a formailag még török függőségben levő Romániával a monarchia tíz évre szabad kereskedelmi jellegű szerződést kötött — a nagyhatalmak közül elsőként megelőlegezve ezzel önállóságának nemzetközi jogi elismerését. Része volt ez az Andrássy által szorgalmazott külpolitikának, amely a birodalom balkáni hegemóniáját a fejlődő kisállamoknak nyújtott támogatás útján próbálta kiépíteni. Az értékes politikai gesztusért Romániának gazdasági ellenszolgáltatást kellett adnia.

[5] V. AXENCIUC—I. TIBERIAN, Premise economice ale formării statului național unitar român. București 1979. 113.

Gabonáját ugyan vámmentesen vihette be a monarchia piacára, de az állatvámokat már annak függvényében alakították ki, hogy Németország mennyire vámolta meg Ausztria-Magyarország állatexportját. Bukarest félre kellett tegye iparvédelmi törekvéseinek egy részét, s gyakorlatilag szabad utat biztosított a monarchia ipari termékei számára. A budapesti kormány így is csak Andrássy határozott nyomására fogadta el a szerződést, mert úgy látta, hogy Magyarország mezőgazdaságának kell majd megfizetnie „az osztrák—cseh gyáriparnak" kialkudott előnyöket.

Az 1875. évi kereskedelmi szerződés által előmozdított forgalomnövekedésből Erdély kivette a maga részét, noha súlyosabb és alacsonyabb értékű hagyományos termékei számára az egyezmény nem volt olyan kedvező, mint a gyáripari áruk esetében. Öt év alatt a monarchia kivitele megháromszorozódott, a román behozatal még dinamikusabbnak várt növekedésére azonban már nem kerülhetett sor. Németország hamarosan lezárta határait Ausztria-Magyarország állatai előtt, utóbbi ezért ugyancsak állategészségügyi okokat kihasználva 1877-től korlátozta az orosz és román behozatalt. 1882-től marhát egyáltalán nem, juhot és sertést csak időnként engedtek be. Az állattenyésztők kezdetben örvendtek ennek a lépésnek, de hamarosan kiderült, hogy így viszont túlságosan kevés lesz a marha Erdélyben, nem tudják az országos piacon értékesített mennyiséget egymagukban gyorsan pótolni, az odahaza levágott állatok bőre pedig nem elégséges a részben román piacra termelő délerdélyi bőrfeldolgozó iparosok szükségleteinek kielégítésére. Osztrák példán okulva a magyar hatóságok is enyhítettek az egészségügyi előírásokon, „rendőri felügyelet mellett" egyes erdélyi vállalatok ismét feldolgozhattak román gyapjút, s kisebb mennyiségben lehetővé tették a marhabőrök behozatalát. A „határzár" mindenesetre a két ország kereskedelmi kapcsolatainak romlásához vezetett. Az egyezmény lejártával Románia az osztrák—magyar termékektől — saját ipara védelmében — megvonta a kedvezményeket, válaszul a monarchia harci vámokat (30%) vetett ki a román behozatalra.

Az 1886-tól 1893-ig tartó vámháború a minimálisra csökkentette a behozatalt, Románia gabonáját még inkább nyugatra irányította, állattenyésztésére pedig érzékeny csapást mért. De a monarchiának is magas árat kellett fizetnie. Romániai kivitele visszaesett, monopolpozícióit elvesztette, helyét Németország vette át. A viszonylag alacsony feldolgozási szintet képviselő, jórészt népi felhasználásra készülő erdélyi ipari termékek (a fa- és faáru mellett zömében textilfélék, bőráruk, cserepek, üvegek) készítői sínylették meg legjobban a változásokat. „Tudtuk, hogy csak idő kérdése, mikor fogunk ipartermékeinkkel teljesen kiszorulni, de a Romániával való kereskedelmi szerződés meghiúsultával a csapás sokkal hamarább következett be, mint ahogy gondoltuk" — írta a kézdivásárhelyi ipartársulat.[6]

[6] 1886. június 15-i felirat. OL, Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (FIK) iratai. 1886. 38. t. 32 255.

Az Erdélyi Gazdasági Egylet 1886. évi közgazdasági értekezletén (szász—magyar) programot dolgoztak ki a nehézségek áthidalására, melyben állami megrendelések, kedvezmények követelése éppúgy szerepelt, mint a szövetkezetek kiépítése, a vasúthálózat fejlesztése. Politikusok és gazdasági körök nyomása alatt a kormány segítő akcióba kezdett. A Hitelbank közreműködésével állami megrendeléseket adtak határszéli vállalatoknak, kézműveseknek. A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium valóságos közvetítőirodává alakult; a katonaságnak bakancsokat, a csendőröknek, rendőröknek, fináncoknak kalapokat, a vasutaknak, börtönöknek, bányászatnak posztót, takarót, cipőt, csizmát, vásznat, üvegárut, papírt rendeltek. Brassóban áruközvetítő irodát állítottak fel. Új piacokat is kerestek Bukovinában, Bulgáriában, s részben a monarchián belül; s tarifakedvezmények, adóelengedések egészítették ki az intézkedéseket. A sokféle érdek egyeztetése nem ment könnyen. A fuvardíjakat nem lehetett a MÁV önköltsége alá vinni, nehéz volt elválasztani a rászorulókat a nyerészkedni vágyóktól. Ugyanakkor székely mezőgazdasági körök szerint „a mostani vámháborús idő jobb a gazdákra nézve",[7] a brassóiak viszont az országosnál kedvezőbb árat „fegyencz munkabérnek" tartották, s eleinte nem varrták meg a katonai lábbelit, máskor meg nem sikerült a kívánt minőségű árut előállítani.

Mindenesetre a vámháború meggyorsította egyes régi kisipari ágak pusztulását, vagy ahogy a brassói kereskedelmi kamara némi egyoldalúsággal írta: sok szerény egzisztencia hanyatlásának és pauperizálódásának forrása lett. Az 1893. évi új kereskedelmi szerződés ismét rendezte a kapcsolatokat, az osztrák gyáripar részben visszaszerezte romániai pozícióit, vele együtt néhány középüzemmé növekvő, minőségi árut kínáló dél-erdélyi szász textilüzem is, a kisiparnak és háziiparnak azonban ez többé nem sikerült. Bár korszakunk végéig ez is szállított Romániába, termékeit otthon vagy Bosznia, Szerbia, esetleg Galícia piacain kellett elhelyeznie.

Az állam már az 1880-as évektől támogatásban részesítette az ipart. 1881-től 15 éves adómentességet kaptak az új terméket előállító gyárak, de régebbi textilüzemek is. 1890-től kamatmentes hiteleket nyújtottak, majd fokozatosan áttértek a szubvenciók preferálására. 1907-től a kormány valóban jelentős összegeket fordíthatott iparfejlesztési célokra, s ezekből — nemzeti különbség nélkül — Erdély üzemei és kisiparosai (leginkább Brassó vidékén) ugyancsak támogatáshoz jutottak.

Az erdélyi ipar fejlesztésében — mint az egyes ágazatok leírásánál jelezzük — kulcsszerepe volt az államkincstárnak. Az állam pénzügyi lehetőségei, a pártpolitikai harcok és a kor liberális elképzelései jelentősen szűkítették a beavatkozás mértékét. Szociálpolitikai megfontolások ugyan végig jelen

[7] Háromszék vármegye 1886. december 29-i felirata. OL, FIK, 1887. 38. t. 2417—10 112.

voltak és hatottak, de nagyobb mértékben csak a korszak végén, az utolsó békeévekben kerültek előtérbe, amikor már a földgázra alapozva tervezték Erdély közepének villamosítását, az Érchegység bányászatának fellendítését, további iparosítást.

Erdély agrártermelésének fejlesztésében az állam — akkori korlátozott eszközei ellenére — fontos feladatot töltött be. Mintagazdaságok, tenyésztelepek, fajtanemesítés, szakoktatás megteremtése, illetve kiterjesztésének kevéssé látványos aprómunkája mellett az agrárpolitika hatásai az ismertebbek. A nagyszabású eszközberuházások feltételeinek hiányában a mezőgazdaságnak önerőből elsősorban a modernizáció egyik jelentős lépésére futotta: a javított szerkezetű hagyományos termelést kiterjesztette, területnöveléssel — alapvetően élőmunka-felhasználással — csökkentette a termelési költségeket. Ez azonban még nem biztosította a versenyképességet. Erősen mezőgazdasági meghatározottságú kormánypolitikusok a magasabb agrárjövedelmek realizálása érdekében a monarchia piacát védvámos lépések sorozatával a századfordulótól a magyar állam — s részben Galícia — termelői számára monopolizálták. Az ország agrár-„exportja" a korszak végén már szinte teljesen a birodalomra szorítkozik. A világpiac mezőgazdasági árcsökkentő hatása helyett árnövekedés, 1906 után az agrár-monopolvámok hatására 30% körüli áremelkedés következett be. (1875-től 1910-ig a marhaárak másfélszeresre, a sertésárak a negyedével nőttek, egyedül a búzaárak nem érték el a nagy konjunktúra kori szintet.) Erdély mezőgazdasága számára — éppen alacsonyabb fejlettsége miatt — jórészt ez tette lehetővé a gazdaságos termelést, a fejlesztést, a kedvezőbb indulású, képzettebb szászok esetében egyenesen a legmagasabb: a dunántúli fejlettségi szint elérését, a szélesebb magyar és román paraszti rétegek számára a rendkívül szerény kelet-európai viszonylatokhoz képest még mindig biztonságos megélhetést.

Állami szociálpolitika a parasztság irányában először regionális ínségcsökkentő akciók, alkalmi adóelengedések, kis segélyek útján kezdett kialakulni, a gazdasági liberalizmus keretein belül. Mindazon esetekben, ahol a gazdasági bajok élesebb politikai feszültséggel fenyegettek, az állam rákényszerült a paraszti életkörülményekbe való közvetlenebb beavatkozásra is. Az első számottevő akció a Naszód vidéki hajdani román határőrközségek vagyoni viszonyainak, majd gazdasági helyzetüknek állami eszközökkel történő rendezése volt. Itt az abszolutizmus kori intézkedéseket a kormány 1872-ben felülbírálta, a román közvagyon képviselőivel a pénzügyminisztérium megállapodást kötött, melyben a kincstár a községek és a román iskolaalap javára lemondott követeléseiről. A 44 román falu erdői azonban rohamosan csökkentek, mert a fakereskedők a parasztok kárára ügyeskedtek, ellenőrzés nélkül vágták a fát, így a községek egy része még állami adóját sem tudta kifizetni. Amikor 1890-ben bírósági egyezséggel lezárult a falvak és az erdők egy részére igényt formáló nagybirtokosok közötti per, az állam több mint

kétszázezer hold erdőt saját kezelésbe, a külön erre létesített besztercei erdőigazgatóság útján szakszerű művelés alá vett. 75 km rendes nyomtávú vasút épült, jórészt állami költségből, 1909-ben keskeny vágányú vasutat építettek, amiről a helyi román lap írta: „Van tehát egy községi tulajdonban lévő vasútvonalunk. Nehezen hisszük, hogy ilyen különlegesség másutt is lenne az országban."[8] Megnyitásánál a Budapestről érkezett uraknak a zenekar még a nemzeti himnusznak számító *Ébredj, román* című dalt is eljátszotta... Az állami kezelés megszabadította a községeket a felhalmozódott adóterhektől, a kopár részeket fásították. A gazdálkodást a falvak nyolc képviselője az alispánnal együtt ellenőrizte, az évi több százezer korona tiszta jövedelmet a községek — részben kulturális — céljaira fordították, míg további mintegy 60 ezer holdat teljesen saját belátásuk szerint használtak. A naszódiak hasonló helyzetbe jutottak, mint az ismertebb karánsebesi román vagyonközösség tulajdonosai, ahol a teljes önkormányzati forma végig fennmaradt. A besztercei erdőigazgatóság mintajuhászatot és -tehenészetet létesített, évente több ezer nemesített gyümölcsfacsemetét osztott ki, s ezzel, de mindenekelőtt az erdőgazdálkodás megteremtésével, munkahelyeket létesített, impulzust adott a gazdasági életnek, hozzájárult Naszód vidék külön kis román világának felfrissüléséhez.

A kor megoldatlan szociális problémája maradt a székely kérdés. A jobbágyfelszabadítás, a határőrvidékek felszámolása itt tömegeket sodort zsellérsorba, vagy fosztott meg a határőrszolgálatért járó bevételektől, ruhadíjtól, részben a szolgálatból adódó feketekereskedelemtől. A hirtelen rázúduló adóterhekhez az elmaradottan gazdálkodó vidék nehezen tudott hozzászokni, s még az ötvenes években meglendült a kétirányú áramlás: az ország belsejébe és a Kárpátokon túlra. A székelyföldi mezőgazdasági termelés az országos piactól a vasutak késői kiépítéséig kevés ösztönzést kapott, a helyi értelmiség — a szász községek papjaitól és tanítóitól eltérően — alig tudott a modernizációhoz segítséget nyújtani. A közös földek összeszűkülése a szegényparasztságot mind az állattartásban, mind a fakitermelésben akkor korlátozta, amikor még nem alakult ki új egyensúlyt biztosító alternatíva. Az ország tőkés fejlődése a Székelyföldön összesűrítette a negatív hatásokat. Kisiparát odahaza és külföldön egyformán szorongatta a gyári termékek versenye, különösen a fővasutak kiépítése után. Az 1886-ban kezdődő vámháború a természetes folyamatot meggyorsította, kisegzisztenciák pusztításával emberi sorsok átalakulását idézte elő. Tömegével vándoroltak az iparosok Romániába, kis „gépeiket" is magukkal vitték, s annak fellendülő kisiparát erősítették. A Székelyföld, mint láttuk, az ország csekély gyáriparú területei közé tartozott, így az elszegényedőket nem szívhatta fel az ipar. Az

[8] Revista Bistriţei, 1909. 31. sz. Idézi Bíró S., A magyar és román életkörülmények a dualizmus korában. (Kézirat az MTA Kézirattárában.)

eljárkálás tradíció lett, még az otthoni magasabb napszám esetén is a távoli utat választották. A Barcaságba akkor is évekig lementek csépelni, amikor a cséplőgép miatt két-három nap múlva mindig üres kézzel tértek vissza. Sokan Románia földjein dolgoztak, ahol megbecsült munkaerőnek számítottak. Bojárok megbízottjai a századvégen Háromszékben egész falvak lakóit „előlegezték meg" tavasztól őszig tartó munkára szép napszámbérért.

A kivándorlás, a romániai munkavállalás, a gyakori ottragadás hívta fel a kor magyar közvéleményének figyelmét a székelyek gondjaira. A századvégen a székely kocsisokat és béreseket próbálták az ország belsejébe terelni; 1900-ban a fővárosban női bizottságok alakultak székely cselédlányok közvetítésére. Még a székelyek áttelepítése is szóba került. A Kereskedelemügyi Minisztérium a századvégen indította „székely ipari akcióját" részben a háziipar, kisipar szerény támogatására, még inkább székely fiúk különböző állami üzemekben, vasúti műhelyekben történő kiképzésére, aminek azonban az volt a fő baja, hogy székely gyáripar hiányában jó részük nem került vissza szülőföldjére.

Az 1902. évi tusnádi Székely Kongresszus — melyet a kormányzat és ellenzéke közösen tartott meg — kimondotta, hogy a bajokat az állam közbelépésével kell orvosolni. Ugyanabban az évben a Földművelésügyi Minisztérium a négy székely megye fejlesztésére segélyakciót indított, Marosvásárhelyt kirendeltséget létesített. Több száz gazdakört alapítottak, ezek vezetőit tanfolyamokra, tanulmányútra küldték, adózásban, könyvelésben, hitelügyekben képezték őket, 1905-től szakmai kirándulások voltak földművesiskolákba, szász gazdaságokba, kecskeméti zöldségesekbe, állattenyésztő telepekre. Háziipari tanfolyamok, népkönyvtár, ingyenes jogi tanácsadás volt hivatott a felvilágosítást szolgálni. A fogyasztási és tejszövetkezetek gyorsan alakultak, de nehezen eresztettek gyökeret. Eredményesebb volt a tenyészállatok (marhák, disznók, juhok, baromfiak) nevelése, a legelők rendbehozatala — erre komoly pénzt fordítottak a falvak is —, tehát az, aminek a feltételei általában megértek. A még uralkodó gazdasági liberalizmus, a korlátozott anyagi források és az uralkodó körökön belüli ellentétek átfogó megoldást nem tettek lehetővé. Noha már rendelkezésre álltak az ún. hegyvidéki (rutén) akció tapasztalatai, nem mondtak le „mintagazdák" segélyezéséről, ami a nép igazságérzetét sértette. Az ínségsegély, az áttelelést biztosító 1908. évi olcsó takarmány mindenesetre több száz családot segített ki a bajból.

A „székely akciót" több vármegye kérésére fokozatosan kiterjesztették. Előbb Kis-Küküllő és Torda-Aranyos, majd Brassó magyar falvai kerültek be, 1909-től Alsó-Fehér, Kolozs és Szilágy vármegyék. Nagy eredményt sehol sem hozott ugyan, de távlataiban a fejlesztést mozdíthatta elő, mivel némileg pótolta azon kereteket-szervezeteket, amelyeket a falu társadalma saját érdekeinek képviseletére magától nem tudott kitermelni. A világháború

kitörése előtt a kormányzat hajlott arra, hogy — amennyiben a román nemzeti mozgalom vezetőivel sikerül politikai kompromisszumot kötnie — minden rászoruló románlakta vidékre kiterjessze az állami segélyprogramot.

A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA

Az erdélyi gazdaság alapját a földművelés és állattenyésztés képezte. A tájat az erdők és füves domboldalak uralták, de a teraszokkal emelkedő folyóvölgyek növénytermesztésének korszakunkban már kulcsszerepe volt a gazdálkodás szerkezetének továbbfejlődésében.

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítást követő időszak először hosszú átmeneti gazdálkodást hozott, amit az új polgári formák mellett a múltból örökölt viszonylatok továbbélése tett sajátossá. A mezőgazdaság változásainak megítélését nehezíti, hogy a korai statisztikai adatok bizonytalanok. Leginkább áll ez az 1851. évi felmérésre, s mire a megbízhatóbb adatszolgáltatás kialakult, ennek rendszerét a Bach-féle berendezkedéssel együtt elsöpörte a politikai harcok vihara. A kiegyezés utáni magyar államnak újabb hosszú évekre volt szüksége a korszerű statisztikai szolgálat kiépítésére. Így egy sor kérdésben a század végéig inkább csak tendenciákról beszélhetünk, az adatbázis kiszélesedése utáni időkről lehet majd differenciáltabb képet alkotni.

Korszakunk első három évtizedében a paraszti és földesúri gazdaság feudális összetartozásának kötelékei részben megszűntek, részben átalakultak. A fordulat azonban a gazdaság régi bajait kezdetben inkább újakkal szaporította, semmint megoldotta. „A mai világban egy csak szántó-vető nép csupán fél lábon áll. Mezőgazdaságunk beteg, így a fél láb is nyomorék" — írta egy liberális politikus 1865-ben.[9] A volt földesuraknak alig voltak munkaeszközeik birtokaik műveléséhez, de gyakran hiányzott a szabad bérmunkás, kevés volt a szakképzett mezőgazdász, s 1872-ig nem volt Erdélyben földhitelintézet sem. A modern adórendszer bevezetése 1850 után sokáig nem termelést ösztönző, inkább elszegényítő hatású, hiszen az egy főre jutó adóösszeg például magasabb volt, mint a fejlettebb Dunántúlon. A hatvanas évek elején kereken 12 millióra tették azt, amit a 13-15 millió forintra becsült mezőgazdasági jövedelem után „a birtokosság" egyenes és közvetett adók formájában kifizetett. Úgy tűnik, hogy a marha, a juh az, ami a legnyereségesebb a parasztnak és a volt földesúrnak is. Utóbbi — saját bevallása szerint — a jobbágyfelszabadításért kapott kárpótlási részletekből tartotta fenn magát, s fedezte a politizálás költségeit, tegyük hozzá: fokozódó elégedetlenséggel. „Miként lehessen . . . közcélokra áldozni, mely pedig föltétele egyéb jobb jövő kiküzdhetésének" — kérdezi egy kolozsvári lap 1856-ban, hogy jó fél évtized

[9] [TELEKI D.], Siebenbürgen und die österreichische Regierung in den letzten vier Jahren 1860—1864. Leipzig 1865. 141.

múltán még mindig ugyanazon gondról adjanak számot: „Mit ér nemzetiségünkre nézve a bársony magyar mente, ha az nem birtokunk kamatjából, hanem annak tőkéjéből telik ki?"[10] A kortársak úgy látták, hogy a takarékos polgár sem tudja fizetni az adóterheket, s szinte számolgatták, mikorra lesz fizetésképtelen az ország adózó népe. A birtok egyes darabjainak eladását az általános pénzhiány nehezítette, a nehezen megszerezhető hitel tényleges kamatai pedig a nagyon magas 10% fölé emelkedtek. Hiába alig 30-40 forint egy hold termőföld ára, ritkán volt, aki ezt kifizesse. Egy bánffyhunyadi uradalom 1856 őszén csak becsült értékénél 50%-kal olcsóbban talált gazdára. Az egykori hirdetések sora jelzi, hogy a nagyobb birtokokra is nehezen lehetett modern bérlőt találni.

A csődérzés már az ötvenes években kezdett terjedni, bár a mezőgazdaság problémái a hatvanas évekre sűrűsödtek. 1867-ig — a krími háború két évének „aranyesőt hozó" keresletnövekedését leszámítva — részben pangás uralkodott, részben rossz termésű évek nyomták a gabonatermelőket. Az átmeneti korszak jellegzetessége, hogy a hajdani földesúri birtok alig vagy egyáltalán nem tud gazdaságosan szemes terményt előállítani, hiszen a szántóföldi termelés költségei a kortársak szerint négyszeresét tették ki az 1848 előttinek. Románia (1864-ig olcsó jobbágymunkával termelt) gabonája amúgy is lefelé vitte az árakat. Az erdélyi birtokosoknak kukoricánál például igásmunkára, kapálásra, törésre, piaci fuvarozásra annyit kellett költeni az ötvenes évek végén, hogy a számvetés „ráfizetéssel" zárult. Ugyanakkor a paraszti gazdaságnak a közvetlen termelőtevékenységhez kötődő pénzkiadásai alig voltak; a család munkaereje, a szükség és a kedv, az esetlegesség és a hagyomány változóan kényszerítő hatása szabta meg nála a piacra termelés mértékét: olyan tényezők tehát, amelyeket nem lehetett a polgári gazdaságosságszámítás szerint értelmezni. A parasztgazdaság éppen eszközei, állatai és a számlálatlan többleterőfeszítés révén piaci eladóként sokáig előnyben volt az úri birtokkal szemben azokban a régiókban, ahol a piaclehetőségek már korábban kialakultak.

Az úri birtokon a munkaerő- és hitelhiány kettős hatása nyomán kényszermegoldásként funkcionált a földért, legelő- és erdőhasználatért teljesített paraszti ledolgozás, valamint a részes munka rendszere, s ez azután a pénzért végzett modern bérmunka mellett messze túlélte a századfordulót is. A hetvenes évek elejére a hirtelen javuló ár- és hitelviszonyok hatására a nagygazdaságok gépesítése megkezdődött, ami — többszöri megtorpanás ellenére — az egész korszakon át folytatódott, s ez ellensúlyozta náluk azt a tényt, hogy az állatállomány túlnyomó része mindvégig a parasztgazdaságoké maradt. Gépszerző részvénytársaság már 1856-ban működött. Az aratógép 1863-ban tűnt fel, számuk 1872-ben még csak 72, 1895-ben viszont 509.

[10] A földbirtok becse. Kolozsvári Közlöny, 1862. május 17.

Ekkorra már nemcsak magyar vagy osztrák, hanem angol és amerikai gyárak is megjelennek mezőgazdasági gépeikkel Erdélyben. A gőzgép ugyancsak a hetvenes években kezdett terjedni. Időközben a földárak is megemelkedtek; a hitelnyújtó bankok 1883-ban 65-70 forintra becsülték a közepes termőföld holdankénti eladási értékét. Így azután a századvégen (elsőként a szomszédos Arad, Bihar vagy Szatmár megyékben) a nagybirtok már kedvezőbb szerződési feltételeket szabhatott, vagy csökkenthette a részes művelésbe adott földeket, meggyorsítva ezzel a parasztság differenciálódását is. A nagygazdaság tőkeszerkezetében azonban a beruházások növekedése ellenére végig a telekérték az egyetlen számottevő tényező. A gépesítés nagy fontosságú, de mégiscsak kiegészítő része maradt a kéziszerszámokat alkalmazó élőmunka-felhasználásnak. A történeti Erdélyt a külső piacra való termelés a gabonakonjunktúrák idején is inkább csak közvetve érintette, a középbirtok nem tudott nagyobb hasznot húzni belőle, jelentős része saját fejlettségi szintjét alig tudta a parasztgazdaságok fölé emelni.

A földterület jó kétharmadát kitevő parasztbirtok szántóföldjein főként búzafélét és kukoricát termelt a korszerűsített háromnyomásos, de a hegyesebb vidékeken többfelé még a kétnyomásos rendszer keretében. A népesség növekedése, az ipari növények megjelenése, az adóterhek fokozódása már a reformkortól kikezdte ezt a rendszert. A korábban a szántó felét kitevő ugar hasznosítása is megindult. Teljes váltás azonban nem következett be. Gátolta ezt a külterjes állattenyésztés továbbélése, aminek az ugarföld — mint legelő — elengedhetetlen része volt.

A hatvanas években a parasztbirtokon elkezdődött az eszközváltás. Ahol a tagosítást végrehajtották, ott szinte rögtön megjelent a vaseke — 1872-ben még csak kevés volt fellelhető —, amely aztán arrafelé „Vidats", „resicai", „szebeni" vagy „kolozsvári" néven a századvégtől egyeduralkodó lett, kevesebb igavonóval elérhető sokkal jobb szántást hozva magával. Nemcsak az elmaradottság volt az oka annak, hogy a nagy fejlődés ellenére végig súlya maradt a faekének. Néhány hegyvidéki talajon a vasekéről kényszerültek a régihez visszatérni a gazdák. 1895-re a vasfogú borona kiszorítja a tüskeboronát, a szász vidéken a vetőgép is tért hódít, ami főként a sorművelést igénylő kapásnövények nagyobb elterjedtségének volt következménye. A cséplést hadaróval vagy állati nyomtatással csinálták csoportokba verődő munkások. Noha már 1880-ban 119 gőz- és 1224 egyéb cséplőgép működött, a régi gyakorlat a gép elterjedésével sem szűnt meg teljesen. A nagyobb exportra termelés elmaradása volt az egyik oka annak, hogy a kétszer termelékenyebb kasza helyett sokáig őrizték a jobb minőséget biztosító lassú sarlós aratást, s — mint azt az újabb kutatások mutatják — csak a század végén, a gépi cséplés eluralkodásával együtt került sor a teljes váltásra, ami egyben női munkából rangos férfifeladattá változtatta az aratás nehezét. A fejlődés fonákságait mutatja, hogy a kasza elterjedése előtt egy évtizeddel kezdődött a gépi aratás.

A századfordulóra tehát a korábbi századokból örökölt mezőgazdasági termelési technika háttérbe szorult, az eszközállomány alaposan megváltozott annak ellenére, hogy sok felszerelési tárgyat tovább használtak. A szerszámok fejlődése, a nyugati fajtájú marhák megjelenése, a piac hatása meggyorsította az ugarnyomásos rendszer felbomlását. A Szászföldön a nyolcvanas évektől az ugart módszeresen takarmányfélékkel vetették be, igényt teremtve ezzel a tagosításra is. A tiszta váltógazdaság azután már minden tábla állandó művelését, az istállózó állattartás megszilárdulását, az új rendszerű trágyázást — délen a századfordulótól már említésre méltó műtrágyázást — jelentette. Erdély középső és északi részein 1908-ban a községek jó harmadában azonban (még tagosítás után is) megmaradt a háromnyomásos rendszer, a zordabb éghajlatú, ritka népességű Csíkban pedig a kétnyomásos is megérte az új évszázadot, mert a gyenge legelők önmagukban még az ottani alacsony számú állatot sem tudták eltartani.

A nyomásos rendszer felszámolása-visszaszorulása a fejlettebb területeken, a háromnyomásos gazdálkodás minőségi javítása, a tagosítások részleges keresztülvitele a fejletlenebb vidékeken történelmi jelentőségű fejlődést hozott a mezőgazdaságban. Ha az ötvenes években a szántó mintegy 40%-a volt ugaron, a nyolcvanas évek végére ez körülbelül 30, 1910-ig 20%-ra csökkent, kivételként Szebenben 10, Brassóban már 5% alá ereszkedett. A megművelt föld területének gyarapodása, a legelőfeltörés (főleg Udvarhelyben és Háromszékben) a növénytermelés arányainak növekedését jelzi. Az 1857. évi statisztika szerinti 2 163 067 holdról 1910-ig 2 741 642 holdra nőtt a szántóterület, s a növekedés a kettő különbségénél valójában nagyobb, mert a késői Erdély valamivel kisebb az abszolutizmus korinál. A gabona, főként a búza vetésterületének érdemi növekedése már reagálás a piac szívóhatására, jelzője a termelői-paraszti magatartásváltozásnak is, amely velejárója volt az árutermelés folyamatos kibontakozásának.

A *növénytermesztés*ben a kukorica és a búzafélék uralkodtak. A jobbágyfelszabadítás körüli időben több mint kétszer akkora területen művelték a kukoricát, mint a búzát, s több termett ebből, mint a Bánság nélküli Magyarországon. Sorrendben utána a zab, a rozs és árpa következett. A magas hozamú kukoricát (és a fontos kereskedelmi cikké előrukkoló hüvelyeseket) főként a román parasztok, a viszonylag nagy tápértékű rozst elsősorban Brassó körül a szászok, míg zabot szinte mindenütt vetettek, mert az erdélyi éghajlatot ez bírta a legjobban. A századfordulóra a búzával és kukoricával bevetett területek majdnem kiegyenlítődtek.

Román vidéken kétszer annyi kukoricát termeltek ugyan, mint a magyar tájakon, de nagyon elterjedt szerte Erdélyben mint széles tömegek egyik fő tápláléka, mint takarmány és a szeszfőzés alapanyaga. A gabonatermelő középső megyékben, a Mezőségen, valamint Háromszékben a magyarországi átlaghoz hasonló arányban vetettek búzát, azonban feltűnően nagy helyet

16. táblázat. Az egyes művelési ágak területének megoszlása gazdaságtípusok szerint 1895-ben

Gazdaságok nagysága, kat. h.	Gazdaságok száma	Szántó	Kert	Rét	Szőlő		Legelő	Erdő	Nádas	Terméketlen terület	Összes terület
					beültetve	parlagon					
		katasztrális hold									
	577041	266121	164805	1499615	39244	4860	1 386 499	3812816	6090	330793	9910843
	A terület megoszlása az egyes gazdaságtípusok között (%)										
0—1	14,21	0,52	5,09	0,27	3,66	3,25	0,06	0,02	0,21	0,89	0,33
1—5	23,51	8,30	15,01	5,87	15,62	14,85	1,25	0,29	2,35	2,81	3,82
0—5 együtt	37,72	8,82	20,10	6,14	19,28	18,10	1,31	0,31	2,56	3,70	4,15
5—10	17,56	15,68	17,50	13,26	19,31	16,32	3,02	0,68	3,94	3,68	7,41
10—20	15,52	25,20	21,98	25,39	22,03	19,90	6,13	1,57	7,50	4,88	12,71
20—50	8,08	24,43	19,51	28,45	17,21	16,17	8,17	2,63	8,10	5,00	13,61
50—100	1,10	6,64	5,43	7,78	5,32	7,74	3,13	1,67	6,59	1,93	4,23
5—100 együtt	42,26	71,95	64,42	74,88	63,87	60,13	20,45	6,55	26,13	15,49	37,96
100—200	0,29	3,42	2,77	3,17	2,82	4,34	1,90	1,45	4,66	1,09	2,32
200—500	0,18	4,46	3,29	3,19	4,36	10,00	3,41	2,74	11,12	1,57	3,35
500—1000	0,07	3,45	2,25	2,44	3,98	4,36	3,48	2,65	14,43	1,66	2,92
100—1000 együtt	0,54	11,33	8,31	8,80	11,16	18,70	8,79	6,84	30,21	4,32	8,59
1000 felett	0,07	6,23	4,65	5,40	5,69	3,07	12,25	17,39	41,10	9,92	11,35
Üzemstatisztikailag feldolgozatlan	19,41	1,67	2,52	4,78	—	—	57,20	68,91	—	66,57	37,95
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

kapott a kisebb hozamú és gyengébb minőségű tavaszi búza. Hat erdélyi megye tavaszibúza-vetésterülete a századfordulón akkora volt, mint az ország összes többi tavaszibúza-vetésterülete együttvéve. A búzatermelés a nyolcvanas évektől az áresés miatt gyakran csak a gazdaságosság határszintjén mozgott, ebből a holdankénti termésátlag 10 mázsa fölé emelésével lehetett volna kimozdulni, amit azonban a korban még messze nem sikerült elérni. Jó termésű évben Erdély gabonája fedezte a helyi szükségletet, közepes járatú években azonban jelentős behozatalra szorult, ilyenkor a búza kétfelől, Romániából és az Alföldről, korszakunk második felében kizárólag az Alföldről áramlott a Királyhágón túlra, míg kukoricát többször vásároltak a határon túlról.

A burgonya a Felvidék jellegzetes növénye volt ugyan, de már az ötvenes években Erdélyben körülbelül annyi termett belőle, mint rozsból, s még Havasalföldre is szállítottak, ahol akkoriban luxuscikknek számított. Terjedését később a burgonyabetegség sem tudta megállítani; a hagyományokkal bíró Csíkban, ahol fejlett kultúrája alakult ki, országosan jelentős arányban termesztették. A takarmánynövények közül a lóhere a nyolcvanas években a Székelyföldön terjedt el, magját Háromszékből rendszeresen vitték piacra a kereskedők. Dél-Erdély román kisbirtokosai a századfordulón a növekedésnek induló kukorica közé ültették júniusban, hogy többlettakarmányhoz jussanak.

Az ipari növények közül a kender és a len mint ruházkodási alapanyag régóta fontos helyet foglalt el a paraszti háziiparban. Közbenső ingadozások után a kapitalizmus első fél évszázadának végén is változatlanul mintegy tízszer annyi kendert termeltek, mint lent, tehát a háziiparon belül az igényesebb alapanyag részaránya — valószínűleg a gyári textíliák terjedése miatt — nem növekedett. Bár Erdély 1851-ben a birodalom harmadik dohánytermelője volt, nagyarányú termesztés a mostoha időjárási viszonyok és a konkurrencia miatt sem alakulhatott ki. A két erdélyi dohánygyár több jó minőségű helyi dohányfajta feldolgozása mellett külföldi alapanyagokat is felhasznált. A komlót Erdélyben régóta ismerték, s mivel a pesti sörgyárak sokáig idegenkedtek tőle, a nyolcvanas években például Németországba szállították, egy része onnan került újból vissza az országba. A századfordulón a pár száz hold bevetett terület kétharmada szász földművesek kezén volt. A cukorrépa termelése a század végén vált jelentőssé a botfalusi és marosvásárhelyi nagy cukorgyárak felépülte következtében. Noha Erdély vetésterületének mindössze 0,42%-át foglalta el a századfordulón, a gyárak vonzáskörzetében, különösen Brassó megyében országosan kiemelkedő arányt, magas terméshozamokat mutatott, s kedvező tulajdonságai miatt mind az ugarfelhasználás, mind az állatállomány takarmányozása szempontjából hasznosnak, a modernizációt elősegítő növénynek bizonyult.

A nagyobb városok vonzáskörzetében már korábban kialakultak olyan zöldségtermelő területek, mint a kolozsvári Hóstát vagy a Tordát és a Mócföldet ellátó aranyosszéki falvak. Marosvásárhely közelében „Murokország" répát, petrezselymet, hagymát, dinnyét termelt a Nyárád hordalékos talaján. E sűrűn lakott, szántóban, legelőben szegény vidék rég rákényszerült az intenzív kézi művelést igénylő zöldségtermelésre, mely azután korszakunkban kiterjedt; árujával a földműves vagy a kofa innen Erdély távolabbi piacaira is rendszeresen ellátogatott. A zöldségkultúra terjedését vándorló bolgárkertészek is elősegítették. A hagyományoknak köszönhetően Erdélyben egyes termények, így a burgonya, káposzta terméshozama sokáig magasabb volt a magyarországinál.

A szőlőművelés már a polgári forradalom idején a produktív föld körülbelül fél százalékára terjedt ki, s olyan régi borvidékeket foglalt magába, mint a Küküllők mente, Gyulafehérvár és Nagyenyed környéke. A terméshozamok ekkor még magasabbak voltak a magyarországi átlagnál, az előállított bor mennyisége a Bach-korszak végére mégis az 1851. évinek negyedére csökkent, s csak később következett újabb emelkedés. A hatvanas évektől a szomszédos Szilágyság és Arad-Hegyalja szőlői a kereskedelem hatására terjedő vörös borfajták által lettek híresek. Az új vörösborok, francia és német rizlingek a nagy- és középbirtokon megjelentek Erdélyben is, részben szilágysági munkások keze munkájával megújítva a hagyományos szőlőkultúrát, a művelési technikát, amiben 1881 után már része volt a nagyenyedi vincellérképzőnek is. A leghíresebb borvidék: a Küküllő mente szőlősgazdái azonban többségükben kitartottak egyes régi erdélyi fajták mellett. Korán találunk nagytermelőket és nagykereskedőket a szászok között. Kolozsvárt 1865-ben alakult pinceegylet, melynek később raktárai lettek Pesten, Váradon, Brassóban, míg otthon a város népe fogyasztotta a pancsolónak gúnyolt, de feltehetően egyenletes minőséget biztosító üzem borát. A lengyelországi kivitel még a kiegyezés előtt megszűnt, így a hetvenes évek fellendülése idején a belső magyar területeken kellett eladni az addig alig ismert erdélyi borokat. Csupán néhány vagonos tételekben, azonban mindig szállítottak külföldre.

A nyolcvanas évektől itt is megkezdődött a szőlőterület csökkenése. A filoxéra Erdélyben elsőként éppen Medgyes környékén jelent meg, amelynek lakossága jórészben szőlőművelésből élt. A peronoszpórával együtt a Szilágyságot 1895-ben végigtarolta, benn Erdélyben lassabban terjedt, de az 1889-ben már amúgy is csökkent számot mutató 38 ezer holdból 10 ezret támadott meg, az évek során pedig kisebb helyi kultúrák sorát söpörte el. Az újratelepítésben olcsó szőlővesszők, rézgálic kiosztása és adókedvezmények révén jelentős támogatást nyújtott az állam, s ösztönzően hatottak az emelkedő borárak is. Egy évtized alatt sikerült a szőlőművelést ismét feltámasztani. Egyes racionálisan kezelt új telepítések megteremték a holdankénti 25-30-as hektolitert, ami duplája volt a negyedszázaddal korábbi

maximumoknak, és többéves átlagban már tisztes nyereséget biztosított. A kényszerű fajtacsere ellenálló új szőlőtípusok elterjedéséhez vezetett, míg egyes olyan történelmi múltú borok zamatát, mint a Bakator, Járdován vagy a Rózsamáli, inkább csak a népi emlékezet őrizhette tovább.

A gyümölcstermesztés tájegységenként változó képet mutatott, a mindenütt megtalálható szilva adta azonban a századfordulón is a gyümölcsfajták kétharmadát. Délnyugat-Erdély és a Szamos mente volt jelentősebb gyümölcsszállító; dinnyéből a legjobb Marosvásárhely határában termett. Az alma, körte mellett cseresznyével is piacoztak a kiegyezés kori Maros- vagy Szebenszék egyes falvainak lakói, de a gyümölcsök szélesebb körű elterjedése valójában a század utolsó harmadában következett be. A századvégen 11 millió gyümölcsfáról számol be a statisztika. Ekkorra értek be a gyümölcsnemesítés eredményei, hatottak a községi faiskolák, ahol már a gyermekek is megtanulták a metszés, oltás, alanynevelés ugyancsak átalakuló tudományát. E faiskolákban növesztett csemetéket azután a parasztgazdaságok kertjeiben ültették el. Új fajták tűntek fel, míg a régiek közül a jobbak szétterjedtek, a meggy és barack keresettebb lett, s az országutak mentét is fokozódó mértékben ültették be gyümölcsfákkal. A századfordulón a szövetkezetek megjelenésével megnövekedtek az értékesítési lehetőségek. Déván magyar nagybirtokosok, szász és román bankárok közös akciójával 1900-ban létesült gyümölcskonzerv-készítő üzem, egy évtized múltán pedig román tőkével jó nevű gyümölcskereskedelmi és szeszfőző vállalat Marosillyén. 1903-ban például különféle közvetítő cégek Észak-Erdélyből 300 vagon almát szállítottak a stuttgarti boralmapiacra, ahol egyébként magyar gyümölcs tette ki a kínálat 30%-át.

Az *erdőgazdálkodás* természeti feltételei igen kedvezőek voltak. A produktív föld több mint felét, három és félmillió holdat erdők adták, a polgári forradalom idején ebből egy lakosra 2,2 hold, míg például a szűkebb értelemben vett Magyarországon 1, Morvaországban pedig mindössze fél hold jutott. A vasutak megjelenéséig érdemi hasznot csak azok az erdők hoztak, amelyek a Maroshoz vagy más folyóhoz közel voltak, mert másként nagyobb mennyiségeket nem lehetett szállítani.

Az erdőhasznosítás történelmi fordulata abban állott, hogy a parasztgazdaságot, melyet évszázadokon át az erdők kitermelésére és nagyszabású irtásra ösztönöztek, most hirtelen megpróbálták az új típusú, immár üzletté alakuló faértékesítés és újratelepítés érdekében lehetőleg elválasztani az erdőktől. Legelőször a forradalom és szabadságharc alatti erdőpusztítás címén, majd az újjáépítések során a parasztok által tömegesen és önkényesen igénybe vett fáért sietett a volt birtokos nemesség kártérítést követelni —úgy tűnik, csupán szerény eredménnyel. Ha a magántulajdon intézményét sikerült is a korban tökéletesen megszilárdítani, éppen ezen a területen — 1918 őszének népi mozgalmai is utalnak rá — a parasztság jogtudata alapvetően nem változott.

Az erdőket valamilyen ősi össznépi vagyonnak tekintette, amelyből — bár szerényebb mértékben — a teljesen nincstelenek is hasznot húzhatnak. A jobbágyfelszabadítás után az erdőkből a volt birtokos nemesség nagyobb arányban részesedett ugyan, mint a szántóföldből, de községi vagy közbirtokossági vagyon formájában így is a falvak kezén maradt az erdők fele — faeladás, legeltetési díjak révén fontos jövedelmét képezvén a paraszti közösségeknek. Az erdőhasználat még a szántóművelő parasztgazdaságban is kiegészítő, stabilizáló funkciót töltött be.

Az egyszerű irtást a kincstári birtokon már korábban kezdte felváltani a módszeresebb gazdálkodás. Az ötvenes években azután kialakult a modern erdőigazgatás rendszere, 1858-ban a birodalmi erdőtörvény a kitermelt területek újraültetését írta elő, s a feldarabolás helyett inkább az erdők egy tagban tartásának szellemében készült. Az 1879. és 1898. évi erdőtörvények fokozottan érvényesítették azt a törekvést, hogy az állam ellenőrizze, vagy vegye a maga kezébe a nagy tudást, türelmet és állandó felügyeletet igénylő erdőkezelést. A századfordulótól a törvényhatósági és községi erdők állami kezelésbe mentek át.

A községek 1,2 millió holdas erdővagyonát s a további közös erdőbirtokot ma még nem tudjuk kellően elhelyezni a parasztgazdaság rendszerében. Fontosságát jelzi az is, hogy a századfordulón a közös erdőkben legelt 210 ezer marha és 300 ezer juh. Ugyanekkor a Barcaság 13 községének 5 millió korona értékű erdeje volt, s csak a faeladásból 174 ezer korona bevételhez jutottak.

A volt határőrvidékek igen számottevő erdőket örököltek a feudalizmusból, s birtokoltak közös vagyonként a megváltozott viszonyok között is. Ilyenek voltak a 70 faluból álló karánsebesi román vagyonközösség 38 ezer holdas, Erdélyben a volt csíki székely határőrök 62 ezer holdas erdőségei és a naszódi román ezred 44 faluközösségének havasai. A naszódi falvak a kincstárral, a környék nagybirtokosaival és szomszédos szász községekkel folytatott három évtizedes harc és pereskedés után 274 ezer hold erdőt és 85 ezer hold havasi legelőt mondhattak magukénak. Közben a fakereskedők ellenőrzés nélkül vágták az erdőket, többszörösét az eladott területnek, a községek viszont ezzel szemben valójában tehetetlennek bizonyultak. A kilencvenes évektől aztán az állam — mint láttuk — a besztercei erdőigazgatóság útján saját kezelésbe vette; a közvetlen paraszti fahasználatra és legeltetésre kihasított 59 ezer hold feletti részt néhány év alatt teljesen rendbe hozták, utak, vasutak, fűrésztelepek épültek, üzemterv szerinti kitermelést vezettek be, s a korszak végére a korábban letarolt 40 ezer holdat beerdősítették. A növekvő jövedelemből a községek osztalékot kaptak (1907-ben például 271 ezer koronát), amit azok főként román kulturális célokra fordítottak. Történt mindez akkor, amikor másutt az arisztokrata nagybirtokosok sem térhettek mind át a szakszerű erdőművelésre, mert a legelőhiányban szenvedő falvak népe kényszerűen ráhajtotta állatait azokra a dombokra is, ahol friss ültetések voltak.

A századfordulótól a kereskedelem nagy tőkéjű társaságokon keresztül valóban nagyüzemi kitermelést honosított meg. A fakereskedelem óriási üzlet lett, a mamutcégekkel szemben még a nagybirtokosok sem élveztek teljes védettséget; a nagyvállalkozók monopolmegállapodásaikkal ezek számára is érzékeny árveszteségeket okozhattak. Kivételként persze egyes nagybirtokosok kényszerítették térdre a kisebb fakitermelőket, s üzemeiket felvásárolva maguk is nagyvállalatot alapítottak. A cégek egész régiók parasztságának sorsát befolyásolhatták, hiszen a székely vidéken például a népesség fele valamilyen formában az erdőkből élt. Egy nagyobb erdőség kitermelésének beindultával a környező falvak százával adták a favágókat, fuvarosokat, akik a fűrészüzemig és vasútállomásig szállították a rönkfát, deszkát.

A századvégtől látványosan megindult a paraszti erdők közös birtoklásának felbomlása is. A fakereskedők főként a Székelyföldön fölvásárolták a kisebb vagyonúak erdőrésztulajdonait, s amint 100 holdnál nagyobb „erdőjogot" szereztek, kérhették az erdőközösség megszüntetését, az elkülönítést, majd hozzáláttak a fakitermeléshez. Csíkban egyetlen falu 13 ezer holdas határából a század végén 9 ezret kereskedők vettek meg. A négy székely megyében 1907-ig a közös birtokok harmadát ilyen formában szüntették meg. Az erdők elkülönítése tovább nehezítette a földtelenek helyzetét, mert ezzel szinte végleg kiszorultak az erdőből, amit főként állattartásuk sínylett meg, s ezt csak részben kárpótolta a javuló munkalehetőség. A közös erdőbirtokok azonban egészében még sokáig fennmaradtak, paraszti kis fűrészmalmok végig üzemeltek, részben ezek adták alapját a fakanáltól a zsindelyen és hordón át a gerendakészítésig terjedő népi faiparnak, melyről Erdély az egész korszakban szerte a monarchiában ismert volt.

Az *állattenyésztés*ben Erdély a kedvezőbb adottságú területek közé tartozott. Bizonyos domborzati hasonlóságok és az állatállomány összességében szép száma alapján a kortársak itt egy keleti Svájc kialakulásának lehetőségében reménykedtek. A század végén közel 780 ezer holdat tettek ki a községi és egyéb közös legelők, az összes legelőterület felét. A fejlődést azonban nem a szándékok, hanem a gazdaságok saját szükséglete, az állat iránti kereslet és a legelőterület alakulásából eredő hatások szabályozták. Erdély állattartása teljes átalakuláson ment keresztül, s a hosszú, krízisekkel teli folyamat eredményeként a korszerű és tradicionális tenyésztés ötvözete jött létre az első világháború kitöréséig.

A pásztorkodás itt évszázadokon át döntő súlyú termelési tevékenység volt. A Habsburg-monarchia társadalmi-termelési munkamegosztásában ez a tartomány, s különösen a dél-erdélyi románság az állattenyésztő funkcióját töltötte be. A hagyományos román pásztorkodás külső megjelenésükben is fejlett falvakat alakított ki, olyanokat, mint a Szeben vidéki Resinár és Szelistye, amelyek egyben a román értelmiség népi utánpótlásának fontos bázisai lettek. A polgári forradalom idején még a külterjes állattartás volt

17. táblázat. Erdély állatállománya, 1851—1911 (db)

Állatfajta	1851*	1857	1870	1880	1884	1895	1911
Ló	150692	187422	188264		172012	190675	185891
Szarvasmarha	813431	951793	927371	1003289	1043584	1164476	1178170
ebből bivaly			*58310*	*76610*	*98041*	*104364*	*120599*
Juh	2250000	1897171	1840961	1282812	1606097	1650622	2104431
Kecske	230000	146271	191415	117031	127219	117637	124799
Sertés	650000	499948	501751	—	591672	771001	601876

* A Partiummal együtt.

18. táblázat. Erdély földterületének megoszlása művelési ágak szerint, 1851—1895 (%)

Terület	1851	1895
Szántó	26,14	26,90
Kert	19,05	1,66
Rét		15,13
Szőlő	0,57	0,45
Legelő	11,06	13,99
Erdő	43,11	38,47
Nádas	0,05	0,06
Terméketlen összesen		3,34
Összesen	100,00	100,00

Forrás BENDA GYULA, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Bp. 1973; M. Stat. Közlemények. Új Folyam 15.

uralkodó. Nyáron a legtöbb jószág kint élt a távolabbi legelőkön, csupán az igavonókat fogták otthon a falu szélén. Kellő takarmány híján télen jórészt szalmával, polyvával etették az állatokat, így azok tavaszig általában legyengültek. A külterjes tartásra jellemző nagy állatszám már 1848—49 viharaiban megcsappant, 1857-re azonban a pusztítást nagyjából kiheverték, bár közben a keleti marhavész is beütött az országba. Erdély szarvasmarha-állománya az átmeneti gazdálkodás időszakában kevésnek bizonyult, ezért a román fejedelemségekből Pest és Bécs felé átmenő óriási csordákból itt is vásároltak állatokat.

A régi típusú állattartás sajátos formája, az erdélyi specialitásnak mondható vándorjuhászat (transzhumálás) 1848-ban egymagában is fontos gazdasági ágnak, s egyben figyelemre méltó, bár méreteiben nem ismert kereskedelmi tevékenységnek számított. A transzhumáló pásztorkodás természetesen az egyszerű árugazdaság sorsához kötődve a kapitalizmusban veszített jelentőségéből. Hanyatlása nem egyenes vonalú folyamat, hiszen a jobbágyfelszabadítás után a paraszti legeltetési lehetőségek erdélyi szűkülésével újabb impulzust kapott az állattenyésztés ezen régi módja is. Dél-Erdély, főként

Szeben, Brassó hegyes vidékein a juhos nagygazdák és egyszerű parasztok durva szőrű birkáit felvállaló pásztorok — mokányok — nyáron a Kárpátok fennsíkjain, télen a Török Birodalom területén, a Duna alsó folyásánál és torkolatvidékén: Dobrudzsában, Dél-Besszarábiában, vagy ellenkező irányban, a bánsági vizenyős részeken legeltettek. 1848 előtt jó egymillió juhot, kisebb számban marhát és lovat tereltek a hegyi utakon a Kárpátokon túlra. Ez a tartás olcsó volt, szerény díjak ellenében szinte szabadon legeltettek. Bár az abszolutizmus hivatalszervezete még a belföldi mozgást is útlevélhez kötötte, a transzhumáló legeltetők számára igen korán határátlépési könnyítéseket vezetett be, ezért azután még a hatvanas évek elején is könnyebben jutott kilépő úti okmányokhoz egy pásztor, mint Erdély katolikus püspöke. A kiegyezés után a kormány fenntartotta az útlevélkényszert, hogy az érte járó egy forintokat beszedje, s már Románia sem engedte be úti okmány nélkül a pásztorokat. Valójában azonban egyik állam sem akadályozta a forgalmat; az évente ötször-hatszor ide-oda járkáló pásztorok kisebb mellékes kereskedő tevékenységét megtűrték, bizonyos állatszaporulatot, a tejtermékeket vámmentesen vissza lehetett hozni, s az 1875. évi osztrák—magyar—román vám- és kereskedelmi egyezményt is ebben a szellemben kötötték meg. Egy évtized múltán a Romániával folytatott vámháború hozott ebben törést egy időre.

A mezőgazdaság belterjesedésével, a téli szállásvidékek betelepülésével, a gyapjúárak tartós esésével eljárt az idő a transzhumáló pásztorkodás fölött. Legkorábban a bolgár területekről kezdtek kiszorulni, a havasalföldi gabonatermelés növekedésével pedig a legelőket már bérelni kellett. A lovak, szarvasmarhák transzhumálása igen hamar jelentéktelenre zsugorodott. S míg korábban egy 600 darabos juhnyájat csak az Al-Duna partjánál, az áttelelési helyen osztottak háromfelé, korszakunkban rögtön az indulás után, a Kárpátok lábánál sor került erre, mert másképp már nem tudott nyugodtan végigvonulni a szántóban gyarapodó Havaselvén. A helyet kereső pásztorok rég eljutottak egészen a Krímig, odahaza pedig Erdély középső részein próbáltak legelőhelyet találni még a századfordulón is: az ottaniak nyájai csak 100-200 kilométeres távon belül vándoroltak. A vándorló juhállomány már az 1850-es évek végén a félmillió alá süllyed, a vándorpásztorok száma pedig 1879-re a negyedszázaddal korábbi 20-25 ezerről 10 ezerre apad, s a románok közül sokan megtelepednek Dobrudzsában. Mégis, a gyapjú, a hús és a tejtermékek iránti hagyományos népi igény a piacgazdálkodás komplementer részeként csökevényeiben sokáig fenntartotta az állattenyésztés ezen archaikus formáját. Megbízható adataink nincsenek késői sorsáról, mindenesetre a vándorló nyájakat a bukaresti statisztikai hivatal a századfordulón még jelentős tényezőnek tekinti, s 1909-ben Románia szükségesnek látja ezek beáramlását korlátozni.

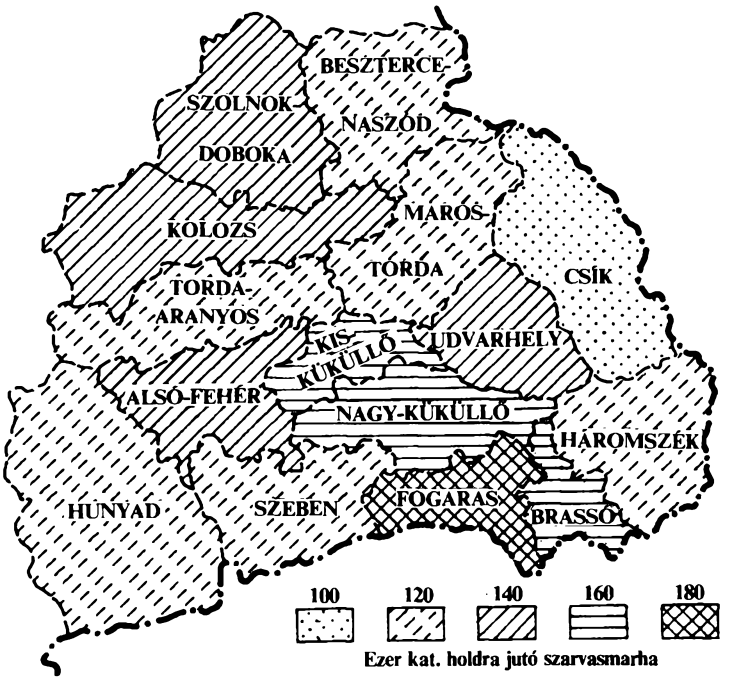

56. térkép. A szarvasmarhák aránya a termőterülethez 1895-ben

Abban az országos folyamatban, amelyet az 1860-as évektől a juhállomány csökkenése jellemez, Erdély különleges helyet foglalt el. Egy ideig a juhok száma itt is hanyatlott, majd a századforduló után nagy emelkedés következett be. 1895 és 1911 között 1,6 millióról 2,1 millióra nőtt az állomány (Hunyadban közel megduplázódott), mutatván egyben a parasztgazdaságokban betöltött stabilizáló funkcióját, hiszen a juhok több mint 90%-át a kis- és törpebirtok tartotta. Kezdett elterjedni a finomabb gyapjas cigája, helyet kapott az elsősorban húst adó juh is, de mindvégig a barnán hömpölygő rackanyájak foltjai borították be a domboldalakat.

A külterjes marhatartás visszaszorulása párhuzamosan haladt a tradicionális gazdálkodás felbomlásával, a közös legelők feltörésével, az ugar csökkenésével. Amilyen mértékben lassabban ment ez Erdélyben, mint az ország középső vagy nyugati részein, ugyanolyan késéssel következett be az erdélyi marhaállomány átalakulása is. Az ötvenes évek közepére a marhaárak megemelkedtek, a jó ökör 150, a tehén 100 forintba került, s ez az árszint (a nyolcvanas években bekövetkezett rövid esés után) végig enyhén emelkedett. Ebben a korban lesz Erdély az ország nagy igásmarhabázisa, az ottani fehérszürke marhából sokat hoznak a szűkebb értelemben vett Magyarországra, ahol még haszonnal adják el az éppen felszerelkező úri birtokosoknak. Az

első erdélyi vasutak sok marhát, sertést szállítottak Pest felé, de az állomány számbeli csökkenése 1868-ban már érezhető. Az ötvenes-hetvenes években a keleti marhavészt még nem tudták karanténokkal, határzárakkal sem távol tartani az országtól, inkább csak pusztításait korlátozták. A legelők feltörése is csökkentette a hagyományos módon tartható állatok számát, az 1879. évi erdőtörvény pedig az erdőkből, tisztásokból igyekezett kitiltani az állatokat, ennek ellenére még a századfordulón is a marhák, juhok, lovak mintegy 20%-a a közös erdőkben legelt. Helyenként a háromnyomásos rendszer szokást konzerváló hatása akadályozta az intenzív, istállózó állattartás térhódítását, másutt még a régi lehetőségeket sem biztosította, ha a község az ugart pénzért kiadta legeltetésre idegen juhtenyésztőknek. További gondot jelentett az országos piac árkiegyenlítő hatása, amely nem volt tekintettel arra, hogy Erdély nagyobb részén a hosszabbra nyúló hideg miatt a téli tartási költségek magasak voltak.

A fejlődés új vonalát a fajtaváltás jelentette, amit a szász gazdasági egylet már a hetvenes évektől állami támogatással megindított. 1884-ben 47 ezer, 1895-ben már kétszer annyi idegen típusú marha volt Erdélyben. Az Ausztriából vagy Svájcból hozott állatok növekedési ideje sokkal rövidebb, élősúlya nagyobb, tejhozama gyakran 1000 literrel több volt, mint az erdélyi fajtáknak, így inkább megfelelt a „hármas hasznosítás" (tejtermelés, húsadás, igavonás) újkeletű piaci követelményének. Ezért ára átlagban 50%-kal magasabb volt a fehérszürkénél. A mezőgazdasági szakemberek többsége — nem kevés optimizmussal — ettől várta Erdély állattenyésztésének újjászületését. Az állomány egésze azonban még csökkent, a fordulat csak az új században következett be, akkor kezdődött el a gyorsabb növekedés. Igaz, a két nagy állatszámlálás között, 1895-től 1911-ig csak 1,2% volt az emelkedés (Brassó, Háromszék, Udvarhely megyékben pedig valóságos zuhanást tapasztalhatunk), de 1904-től 81 ezerrel (7,4%-kal) nőtt a marhaállomány, a nyugati fajták aránya pedig jó 40%-ot tett ki, míg az erdélyi fajtáé harmadával megfogyatkozott. Az új fajták meghonosításában Erdély messze elmaradt az országos átlag mögött, ebben azonban nemcsak fejlődési késés, hanem fejlődési sajátosság is közrejátszott. Ha a marhatartás „a mezőgazdaság nehézipara", úgy Erdély marhatenyésztése Magyarország agrárgazdaságának „mozdonygyára" volt, a piaci integrációban — láttuk — az igásmarhára specializálódott. Bizonyára a századforduló után ugrásszerűen megnövekvő magyar marhaexport hatása is tükröződik az állomány viszonylag alacsony számában, azonban ez a területi szakosodás is oda hatott, hogy Erdély aránylag kisebb mértékben vett részt az Ausztriába, Svájcba irányuló szállításban, s ezért volt az, hogy még a szerényebb igényű pesti mészárosok számára sem vittek innen mindig elég számú „jó marhát". Egy nagyobb helyi húskonzervgyár alapítására irányuló kísérlet pedig a hetvenes években megbukott. A századvég tenyésztési tapasztalatai azt bizonyították, hogy a

19. táblázat. A szarvasmarha-állomány fajta szerinti összetétele, 1870—1911 (%)

Év	Magyar fajta	Külföldi fajta	Bivaly	Összesen
1870	85,0	8,7	6,3	100,0
1880	88,1	3,1	7,6	100,0*
1884	86,0	4,6	9,4	100,0
1895	73,0	18,0	9,0	100,0
1911	48,1	41,7	10,2	100,0

* 1,2% hizómarha (fajta megjelölése nélkül).

régi erdélyi fajta nemcsak sokkal jobb igavonó, hanem — különösen a magas hegyek mokány állata — a legelőre is igénytelenebb, s a betegségekkel szemben tízszer ellenállóbb a legtöbb nyugati fajtánál. Fenntartása, javítása országos, Erdélyben néhány tájon általános paraszti érdek volt. A Székelyföldet, Nagy- és Kis-Küküllő, valamint Alsó-Fehér megyéket a földművelési minisztérium az erdélyi fajta őrzésének zónájává nyilvánította, javítására tenyésztési intézkedéseket foganatosítottak.

A nyolcvanas évek végétől tehát Erdély marhatenyésztése is gyökeresen megváltozott. Szigorú állategészségügyi intézkedésekkel sikerült a marhavészt felszámolni, ha valahol mégis felütötte a fejét, mindenkor azonnal lezárták a gyanús községeket, s (kártérítéssel) kiirtották az állatokat. Törzskönyvezési zóna bevezetésével nehezítették az állatcsempészést, bár volt, amikor a jól szervezett csempészek már eleve a fajta, szín és a kornak megfelelő hamisított marhaleveleket használtak. Egyes határ menti területeken ezért is erőltették a hatóságok a jól elkülöníthető pirostarka fajták terjesztését. A századelőn az állami támogatás komolyabb lett, kölcsönök, tenyészállatok juttatása mellett legelőjavításra is kiterjedt.

Hagyományok, piachatás, hatósági intézkedések együttes eredőjeként Erdély szarvasmarha-tenyésztése olyan korszerűsödésen ment keresztül, mely egyben a helyi igényekhez igazodva a sokféleséget is fenntartotta. Korszakunk végén e régió kisebb állatsűrűségű vidéknek számított, de a paraszti gazdaságok itt több marhát tartottak az országos átlagnál, a külön szint képviselő Fogarasban pedig 1000 lakosra 678,2 marha jutott, ami a legkedvezőbb európai mutatók közé tartozott.

Különleges funkciót töltött be az erdélyi specialitásnak számító bivaly, mely rendkívül tápdús teje miatt hajdanában a főúri udvarokban honosodott meg. Korszakunkban Dél-Erdély gazdái már nagyban tartották, 1870-ben a félszázezres állomány kétharmada a Nagy-Küküllőtől délre, s fele szászok tulajdonában volt. 1879-től a sárkányi állami gazdaság bivalybikák tenyésztésével segítette elő terjedését, de ennél fontosabb volt az a tény, hogy a

legszegényebbek számára az igavonó megszerzésének útja a bivalyvásárláson át vezetett. A század utolsó harmadában egy hízott disznóért egy pár bivalyborjút lehetett venni, ez pedig szalmán, kukoricakórón is megélt, hamarabb tudták igába fogni, kiváló vonóereje alkalmassá tette új földek feltörésére. A bivaly lett a szegényparaszt univerzális vontatója: szántott vele, s az akkori nyugodtabb életritmusban fuvarozásra is használták, hideg télben „kabátot" adva rá, mert meleg övi eredete miatt könnyen meghűlhetett. Román parasztok közvetítésével terjedt el Erdély északi és nyugati részein is; Kolozs és Szolnok-Doboka megyékben 1904-től 1908-ig számuk 14 ezerről 36 ezerre növekedett. Kalotaszeg környékén a múlt század legvégén kezdték el tartását, s a világháború végéig a pirostarka marhával együtt kezdte kiszorítani a hagyományos fehér marhát. A módos parasztgazda — a néprajzi kutatásokból tudjuk — lenézte, majd a századfordulótól maga is beállította istállójába a bivalyt, de szinte eltitkolta a külvilág elől. A gazdag Halmágy magyar gazdái a gúnytól való félelem miatt sokáig nem is jármozták. Ekkorra azonban már a magyar parasztság körében is megnőtt az addig macskák és kisgyermekek eledelének tartott tej becsülete, Kolozsvár környékén például a város tejigénye fejlesztette a bivalytartást, a tejhordással pénzforrást teremtve több falu számára.

A bivaly történelmi funkciója korszakunkban abban állott, hogy segítségével azok a törpebirtokosok, akik a drágább és kényesebb hagyományos igavonó beszerzésére és tartására képtelenek voltak, függetlenülhettek az ökrösgazdáktól; tejéből szerény, de viszonylag rendszeres pénzbevételhez jutottak, fuvart vállalhattak, s ezzel már valamivel biztosabban tudtak megkapaszkodni akár a legcsekélyebb földdarabkán is. Ennek megfelelően nőtt a bivaly népszerűsége is, száma 1895 és 1911 között 20%-kal emelkedett, meghaladta a 120 ezret.

A lóállomány alakulásában kevésbé érződött a tisztán gazdasági szempontok érvényesülése, hiszen a fuvarozás és az igavonás mellett a nagy- és középbirtokon a lovakat nemcsak üzleti megfontolásból, hanem reprezentációs kötelességből is tenyésztették. A kolozsvári lóversenyeken futtatni rangot jelentett, noha a legnagyobb díjat évtizedeken át mindig Erdélyen kívül nevelt ló vitte el. A hadsereg lóvásárlásai sem függtek a konjunktúráktól. A vasutak megjelenésével a távolsági szekérfuvarozás jelentősége csökkent, de a teher- és személyforgalom emelkedése éppenséggel növelte a lovas kocsik iránti igényt. A gyárak, fűrészüzemek, vasútállomások, a még mindig vasút nélküli helységek között szállítani kellett, s a távoli fürdők vendégeit is rendszerint hosszú kocsizással lehetett célhoz juttatni. A fa- és borvízfuvarozás sok székely fő jövedelmét adta. Nagyküküllő, Udvarhely, Brassó, Háromszék és Csík megyék az ország sűrűbb lóállományú déli övezetéhez tartoztak, nem kis részben a hagyományok, valamint a zabtermelés kedvező feltételei miatt. A századvégen a lóállomány növekedése megállott, Erdély egészében pedig 1895

és 1911 között valamelyes csökkenés következett be. Az összetétel ugyancsak megváltozott, a kisebb testű hegyvidéki lovak a havasi falvakba szorultak, a szász községekben a hidegvérű, nagy testű lovak is feltűntek. Az állomány javításában a kiegyezés után alapított, a lipicaira szakosított fogarasi állami ménesbirtok, valamint az erdélyi ménes fenntartására berendezkedő kolozstordai ménesgazdaság játszott szerepet, míg a dési, homoródi, sepsiszentgyörgyi méntelep kizárólag a hadsereg céljait szolgálta.

A sertéstartás átalakulása során a ridegen tenyésztett disznócsordák elapadása következett be, majd pedig ugyancsak fajtaváltás indult meg a századvégen. Az ötvenes-hetvenes évek félmilliós állatszáma 1895-re közel egymillióra emelkedett, amit azután a sertésvész alaposan megtizedelt. Ha nem is csökkent 22%-kal, mint ahogy az 1911. évi statisztikából kitűnne, tény, hogy a falvak kondái összezsugorodtak, s csak az első világháború kitöréséig sikerült a csapást kiheverni. Az új szaporulat a mangalica mellett főként a jó húsú báznai sertésre esett. A disznóhús iránti kereslet inkább a nagyvárosokban növekedett, a sertést korszakunkban faluhelyen nem friss húsáért, hanem füstölt termékekért, főként szalonnáért és zsírért tartották. A fejlettség és a hagyomány meghatározó erejét mutatja a területi megoszlás: a legkisebb sertéssűrűség Besztercében, Hunyadban és Marostordán, a legnagyobb Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szeben és Fogaras megyékben alakult ki.

A baromfi adta azt a húsfélét, amihez a szegényparaszt is a leggyakrabban hozzájuthatott. A legelők feltörése apasztotta a libanyájakat, növelte a tyúkok amúgy is meglévő túlsúlyát. A baromfisűrűségben igen kedvezőtlen volt a helyzet már 1884-ben — az első felmérés idején —, 1 km²-re 62,2 jutott, felénél is kevesebb, mint a Dunántúlon. Egyedül Kis-Küküllő megyében érte el az országosan is jelentős 144,8 darabot. A századvégtől a tojás iránti kereslet megugrása segítette elő új baromfifajták terjedését.

Az állatállomány összesített területi megoszlása sem mutat más képet, mint amit az egyes felsorolt fajták elterjedtségénél láttunk. A szászok marha-, ló- és

20. táblázat. Az állatállomány megoszlása a gazdaságtípusok között, 1884—1911 (%)

Állatfajta	1884		1895		1911	
	paraszti	közép- és nagy-	100 kat. h. alatti	100 kat. h. feletti	100 kat. h. alatti	100 kat. h. feletti
	birtok		birtok		birtok	
Ló	78,5	21,5	90,8	9,2	92,0	8,0
Szarvasmarha	81,3	18,7	89,6	10,4	92,2	7,8
Juh	84,5	15,5	91,1	8,9	90,6	9,4
Kecske	91,7	8,3	98,2	1,2	98,3	1,7
Sertés	74,3	25,7	89,3	10,7	89,5	10,5
„Számosállat"	80,7	19,3	—	—	—	—

sertésállománya volt a legnagyobb; a juhtenyésztés szinte román monopólium maradt; a román vidékek állatállománya nagyobb volt a magyarokénál, marháik jobban tejeltek, míg a magyar tájak marhaállományának átlagsúlya volt magasabb. A számosállatra redukált állomány a század végén és az új század elején valamivel 1,5 millió darab felett mozgott, a legnagyobb, országosan kiemelkedő sűrűséget Fogaras, Szeben és Brassó megyék mutatták, ellenben Észak-Erdély, a Székelyföld északi része meglehetősen kevés állatot tartott. Paraszti kézen volt 1885-ben az állatok több mint 80%-a, s ez az arány a későbbiek során sem romlott. A nagybirtokra gazdaságonként majdnem háromszor, a középbirtokra mintegy félszer kevesebb marha jutott, mint a Dunántúlon, míg az 5—20 hold közötti gazdaságoknál az erdélyi átlag magasabb volt a dunántúlinál. A nagybirtok állatait ugyanakkor átlagban 30%-kal magasabb áron lehetett értékesíteni; a minőség és a piac kihasználása szempontjából ebben jelentkezett a nagyüzem előnye. Ha az úri birtoknak voltak érdemei ebben az ágazatban, úgy az a fajtajavításban mutatkozott meg, míg a parasztság széles rétegei tartották fenn és fejlesztették tovább szűkülő legelőiken Erdély szinte teljes állatállományát.

A mezőgazdaság termékei növekvő mértékben kerültek be az országos és a világpiac keringési rendszerébe. A nagyüzemek terményeit forgalmazó kereskedők tevékenysége mellett nagy jelentősége volt a kisebb-nagyobb vásároknak, melyek a paraszti élet ünnepszámba menő eseményei közé tartoztak. Szemterményeket szinte minden piacon árusítottak, korszakunk legrangosabb gabonapiaca a Mezőség termékeit kínáló Marosludas vására volt. Bánffyhunyad, Naszód, Székelykeresztúr, Hátszeg regionális állatvásárai mellett messze kiemelkedett a medgyesi Margit-napi vásár, ahol az első két napon a juhok, a harmadik és negyedik napon a szarvasmarhák, míg az utolsó kettőn a lovak és bivalyok cseréltek gazdát.

A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR KORSZERŰSÍTÉSE

Erdély ipara magán viselte az elmaradott területek tőkés fejlődési útjának szinte valamennyi jellegzetességét. A forradalom után még két évtizedig mindenestől hiányzott a vasút, a számottevő hitelélet, s a tőkés átalakulás alapját képező mezőgazdaságban és a kapcsolódó kereskedelemben sokáig ugyancsak kevés dinamizmus figyelhető meg. Erdély iparfejlődése fokozottan függött a magyar, illetve a monarchiai gazdaság lehetőségeitől és követelményeitől. Az 1850-ben kialakított közös vámterület a gazdasági kapesolatok, kölcsönhatások révén meghatározta az iparosodás útját. A birodalom piacának integráló hatása felszínre hozta a nagyvárosi-ipari központok és a periféria ellentétét, megmutatta az organikus növekedés korlátait, bizonyította az importált termelési tényezők: szakemberek, tőke, valamint a helyi

kezdeményezések nélkülözhetetlenségét. Az erdélyi iparfejlődésnek is jellegzetessége, hogy a fellendülés a külföldi tőke beáramlásának függvénye, de a tőkeimport feltételeit a hazai vállalkozások úttörő munkája alapozza meg. Részben az előző korszakból örökölt, még nem modern vállalatok, részben az újabb helyi próbálkozások teremtik meg azt a minimális ipari-bányászati bázist, amely később az állami ipartámogatással együtt már vonzóerőt jelentett a külföldi vállalkozók számára, felkeltette beruházási kedvüket.

Az ipar tőkés átalakulása — ha eltekintünk néhány korai textilipari kísérlettől — a hagyományokkal bíró bányászatban, kohászatban, részben az élelmiszeriparban kezdődött.

Erdély legrégebben ismert természeti kincsét, a *sót* öt különböző helyen termelték. Kezdetben a birodalom sójának fele jött innen. 1850-ben 662 930, 1858-ban mintegy 1,2 millió bécsi mázsát bányásztak, ami körülbelül a fele volt Máramaros akkori sóhozamának. Hosszú időn át ez volt az országrész legbiztosabb, legtekintélyesebb bevételi forrása, hiszen évi átlagban közel 5 millió forintot hozott az államkincstárnak. 1867 és 1870 között sikerült Marosújvár sótelepét megmenteni a folyó beszüremlő vizétől, majd egy új akna nyitásával, gőzgépek, a nyolcvanas évektől pedig villamos erőmű segítségével évi 600 ezer mázsa körül stabilizálták a termelést. A kevéssé gépesített Parajdon, Vizaknán és Tordán — általában nem is az egész esztendőben folyó munkával — a század végén összesen évi 100 ezer mázsát termeltek, míg a legjobb minőségű sót adó, növekvő jelentőségű Désaknán 160 ezer mázsát. A bányák hozamát később jelentősen lehetett növelni, de erre sokáig nem volt szükség. A századfordulón a sóforgalmazásba bekapcsolódó magántőke kezdett jelentősebb fejlesztésbe, nagyobb sóőrlő malmok, marhasó brikettírozására hidraulikus sajtók épültek, s ez ösztönzően hatott a termelésre is. A hulladéksó nagyarányú vegyipari feldolgozásához Erdélyben először Marosújvárt építettek gyártelepet.

A hagyományos *aranybányászat* fokozatosan vesztett hajdani fényéből, noha 1849 után is Erdély adta a birodalom aranyának több mint 60%-át; évi termelési értéke 1,3 millió forint körül mozgott.

Európa leggazdagabb aranyvidékét (az Erdélyi-érchegységet és környékét) Hunyad és Alsó-Fehér megyék találkozásánál mintegy 800 km^2 területen bányák százai lyuggatták, ezek jó részét azonban korábban is alig művelték, a századok során a legdúsabb ércmezőket már kitermelték. Nagybirtokosoknak, polgárembereknek, egyszerű falusi embereknek éppúgy voltak bányái vagy bányarészei, mint a kincstárnak. 1848-tól — a robotkötelezettség megszűntével — jelentős munkaerő veszett el, amit sokáig nem is tudtak pótolni. 1850-től jórészt ezért újabb bányákat állítottak le, sokat pedig csak olyan mértékig műveltek, hogy a bányajogosítványt fenntarthassák. A tulajdonosok részben bérbe adták bányáikat magányos vállalkozóknak, gyakran parasztbérlőknek, akiket azután ércben fizettek, s az érc gyakran

vándorolt tovább pénz helyett kereskedőhöz, orvoshoz. Az ilyen egyszerűbb, lokális szinten kialakítható bérleti forma azonban technikai fejlesztést nem tett lehetővé. Fejlettebb megoldás volt, amikor társulatnak nevezett kis közösségként régi bányászcsaládok leszármazottai, kereskedők vagy módos bérlők összegyűjtött tőkéjüket fektették a művelésbe. A földbirtokosság dinamikusabb erői a sajátjukban maguk láttak hozzá a fejlesztéshez. A Mikó Imre, Bethlen Farkas, Kemény Sámuel, Apor Károly által birtokolt zdraholci „János evangélista" bánya művelésére az abszolutizmus végén alakítottak társaságot. A vulkoji bányát 1855 után fejleszti egy hasonló társaság. A legjelentősebb földesúri bánya a Tholdalagiak, Telekiek, Bruckenthalok által 1858-tól társulattá alakított „Rudai 12 Apostol", amely 1864-ben 400 munkással 46,3 kg aranyat termelt.

A kincstár nagyági és verespataki bányái adták 1867-ben az Érchegység aranytermelésének majdnem 30%-át. A fejlesztés során több kis bányát leállítottak, noha 1861-ben egy 89 kg-os verespataki aranylelet azt jelezte, hogy érdemes lehet többfelé is beruházni. A kiegyezés után néhány bányát és kohót, mint pl. Offenbányán, a foglalkoztatottság fenntartása céljából újra megnyitottak, de később egy részüket ismét be kellett zárni, bár a korban végig tanúi vagyunk annak, hogy egyes ráfizetéses üzemeket, főként kohókat szociálpolitikai megfontolásokból működtetnek. 1890 előtt a verespataki részeken csak az orlai állami bánya volt jelentős az 1871. évi bővítés utáni 368 alkalmazottjával, míg a többi 172 bányatársulat együttesen is csak 3 ezer embert foglalkoztatott. A korszak legrangosabb bányája a „nagyági királyi és magánbánya-társulat", melyben a kincstár mellett az uralkodócsaládnak, magánosoknak is volt részesedésük. Az 1874. évi feltárások után ismét nyereséges bányában 15 szinten több mint 160 km vágat vezetett, s arany mellett más fémeket is termeltek. A munkások száma 1888-ban 882, a termelési érték 210 632 forint volt, mintegy 50%-kal több, mint 1867 előtt, s nagyjából ezt a szintet tartotta később is. A kincstári üzemektől eltérően a magánbányászat csak tengődött.

A nyolcvanas években megnőtt a külföldi tőke érdeklődése az erdélyi bányakincsek, főként az arany iránt. Ezt ösztönözte a kormány azzal, hogy 1885-ben megszüntette a termelt arany beváltási kényszerét, majd 1892-ben egy nagyobb aranylelet vonzereje is fokozta a beruházási kedvet. Ha nem is köszöntött kaliforniai vagy ausztráliai típusú aranyláz az erdélyi hegyekre, az addigi nyugalmat beruházási hullám váltotta fel. Megkezdődött a magánbányák korszerűsítése is. A Deutsche Banktól a Crédit Lyonnais-ig német, angol, belga és francia bankok kapcsolódtak be a termelésbe különböző vállalatokon keresztül. Néha persze a szakértelem nélküli vállalkozások csődjével vissza is vonultak. A legjelentősebb német tőkeérdekeltség, a gothai Harcort AG Hunyad megyében szerzett bányákat, s 1889—1890-ben 1100 munkással 688 kg aranyat termelt, az egész ország évi termelésének harmadát, illetve kétharmadát annak a mennyiségnek, amit a

kincstári és összes többi magánbirtokos állított elő a Zalatnai Bányakapitányság területén. A századfordulón a tulajdonába átment „Rudai 12 Apostol" igen virágzó vállalkozás lett. 1898-ban megépítette a kontinens legnagyobb ércelőkészítő-művét, amely a sovány érc feldolgozását is gazdaságossá tette; kötélpályát, villamos erőművet telepített, villanymozdonyokat állított forgalomba. A sok nyersarany miatt egy időben több őrt tartott, mint vájárt, s 1899-ben 13,9 mázsás hozamával már a magyar aranytermelés közel felét adta. Angol társaságé volt a tekerői, a hondoli, németé volt a sztanizsai, felső-lunkoji bánya, egy ideig franciáé a vulkoji „Péter—Pál" aranybánya, melyet előbb a nyolcvanas években a főrészvényessé is előlépő Lukács László, majdani kormányfő igazgatott. A legtöbb külföldi társaság mint bérlő működött, s eredményeikben a szerencsének is nagy szerepe volt. A bucsumi francia vállalat 1884-ben egyetlen napon 7000 forint nyereséget hozott a tulajdonos Lukács családnak. Ha kisebb mértékben is, de szerencsés volt ez idő tájt az egyszerű bucsumi bányászok társulatának bányája is. 1867-től 1890-ig összesen 107 ezer forint befektetésével évi 100 ezer körüli hasznot hajtott nekik. Az aranyláz következtében a nyolcvanas évek végén a bérek megduplázódtak.

A hazai nagytőke először a bécsi és pesti kereskedők által 1889-ben alapított Első Erdélyi Aranybánya Rt. révén kapcsolódott a termelésbe, a századforduló után ezt a német érdekeltségű Nagyszebeni Bankegyesület igazgatója, J. F. Zeibig vásárolta meg. A román értelmiség is hozzákezdett számos kisebb társaság alapításához.

A századfordulón Erdély aranybányászata a külföldi tőke beruházásai és a kincstár fejlesztőmunkája nyomán megújult. (A szomszédságban ugyancsak a kincstár korszerűsítette a Nagybánya környéki aranylelőhelyeket, ahol a nemesfémek mellett egyre növekvő jelentőségű ólmot és fémszármazékokat állítottak elő.) A tőkebehatolás felgyorsította a régi kis társaságok sorvadását, a magányos „verkesek" eltűnését, megváltoztatta a vidék egész életét. Angol és német műszaki személyzet telepedett le, köztük sokan olyanok, akik megjárták Amerika és Ausztrália aranybányáit, meghonosítva itt a modernebb gépeket, bár ahol lehetett, a gőzgép mellett továbbra is hasznosították a vízi energiát. A fa érczúzók helyett először 1885-ben alkalmaztak kaliforniai vas zúzónyilakat, 1887-ben golyós malmot, 1889-ben modern ércportömörítést. 1884-től több mint egy évtizedig használták a 20-40% aranykihozatal-növelést biztosító László-féle foncsormalmot, a századforduló után viszont a még hatékonyabb cianidlúgozás bevezetésére csak Nagybányán került sor. Modern robbanóanyagokat, a hetvenes évektől néhány nehézfúrógépet, a századfordulótól megbízhatóbb fúrógépeket, elektromos vízszivattyúkat rendszeresítettek. Ekkoriban már az új telepek feltárása a rendszeres, szakszerű kutatómunka alapján történt.

Erdély aranyának régi központjában, Zalatnán működött a bányakapitányság. Az itteni fémkohó 1851-ben született újjá az 1848—49-es pusztulásból, majd 1877-ben korszerűsítették. Évi 10—22 ezer tonna anyagot dolgozott fel pörkölést követő olvasztással, kénsavat, vasgálicot és szénkéneget is előállítva az ércből. Az itt termelt aranyat és ezüstöt a gyulafehérvári pénzverde megszűntével Körmöcbányára küldték pénzverésre. (Az ezüsttermelést — ami Erdélyben aránylag csekély — 1894-től szubvencionálni kellett ahhoz, hogy az európai áresés, valamint az 1892. évi valutareformot követő keresletcsökkenés negatív hatását túlélje.) Zalatna volt a fő ércbeváltó hely. A nagyvállalatok árnyékában ugyanis az egész korszakon át azért megmaradt a törpe méretű egyéni termelés. Bár a hagyományos „mosott" arany korábbi súlyát elvesztette, még 1900 után is az előállított arany negyedét adta. Abrudbányától Topánfalváig a vízparton fából készített kis zúzdák törték állandóan a köveket, amit kis bányákból lóháton, szekéren vagy taligán szállítottak ide. Mások az Aranyos és Abrud vizéből, homokjából monoton munkával, barázdált deszkákon, asztalra rakott posztón választották ki az aranyat. A „lisztet" azután zacskókban vitték a kincstári beváltóba. A mellékfoglalkozásban földművelő önálló bányász nem sokkal többet keresett ezzel, mint egy napszámos, de ez a munka készpénzt hozott, s mindvégig fenntartotta a szerencsés meggazdagodás, valamint az intézményesen szabályozott munkarendtől való menekülés reményét.

Ha az arany- és ezüsttermelésben az időnkénti emelkedések ellenére valójában évtizedekig tartó pangásról beszélhetünk, még inkább szembetűnő ez a korábban nagyra becsült színesfém, a *réz* esetében. Rezet érdemben csupán a csíkszentdomokos-balánbányai művek állítottak elő nem nagy mennyiségben, de igen jó minőségben. 1858-ban ezt a magánvállalatot is megvásárolta Erdély legmozgékonyabb, frissen alapított ipari részvénytársasága, a Brassói Bánya és Kohómű Rt., s a termelést felfuttatta évi 500 tonnára. Másfél évtized múlva azonban túladott rajta, 1873-tól már egy arisztokrata-polgári társaság kezében volt, s újabb tizenöt év után is csak 645 tonnát termeltek 141 munkással. Az európai fémáresés miatt a bányát később bezárták, s bár francia tőkével 1904-ben újra megnyitották, 1910-ben ismét csődbe jutott a vállalat, amiből csak a háború húzza ki majd. Nem kevésbé volt kalandos a dévai kisebb rézbánya sorsa sem.

Az *ólom* kisebb-nagyobb mennyiségben az arany és ezüst előállítása során keletkezett, külön ólomérctermelés csak Óradna határában folyt a háromnegyed részben kincstári tulajdonú bányában. Itt már feldolgozták a kevésbé értékes ásványt is: zúzás után dörzshengereken dúsítottak, s pörkölést követően került sor az olvasztásra. A nyolcvanas évek végén 282 munkással 1445 tonna ólmot állítottak elő.

A színesfémek termelésének nem kedvezett a világpiaci árak alakulása. A század végétől azonban egy új fejlesztőerő tűnt fel: a kiépülő vegyipar, amely a

legújabb technikai eljárások alkalmazásával az ércek szinte minden összetevőjének kivonására és hasznosítására hozott megoldást. A gazdaságos termelés új lehetősége tárult fel. Ettől kezdve már nemcsak a színesfémek, hanem egyre inkább a színesfémvegyületek jelentősége kezdett növekedni.

A *szénbányászat* a kapitalizmus és az iparosodás általános törvényszerűségeinek megfelelően virágzó fejlődést mutat. Látványos növekedése mégis nehéz körülmények között indult meg. A vasútvonalak Bécs felől nyújtóztak egyre keletebbre, s azokon egyben a cseh és osztrák bányák szene is beáramlott Magyarországra. A gazdag erdélyi szénmezők jelentőségét kezdetben nem ismerték eléggé, a helyi igények csekélysége miatt sokáig nem lehetett őket hasznosítani. Ugyanakkor Erdély határán kívül a Krassó vidéki nagy feketeszéntelepeket 1855 után a francia érdekeltségű Osztrák Államvasúttársaság Rt. (a STEG) a vasbányákkal és kohókkal együtt Magyarország legnagyobb ipari kombinátjává fejlesztette, így nehéz volt a közvetlen szomszédságában bányákat nyitni, iparosítani. A társaság 1860-ban már elérte a 100 ezer tonnás évi széntermelést, majd további növekedés után, 1875 körül hosszabb időre az országos termelés harmadában állapodott meg. Igaz, a jó minőségű, kokszolható feketeszén bányászata itt rendkívüli nehézségekkel párosult. Gáz- és szénporkitörésektől hírhedt bányák tizedelték az ide vándorolt stájer és más munkásokat, mígnem többszöri rekonstrukcióval sikerült biztonságossá tenni a termelést. Egyedül az aninai bányaközség 1854-ben 2050, 1877-ben 10 ezer főt számlált, s ekkor már 21 gőzgépet használtak 2180 lóerő teljesítménnyel.

A bőséges és jó minőségű Zsil-völgyi barnaszéntelepek hasznosításához már a reformkorban lóvasutat akartak építeni a ruszkabányai vasgyár birtokosai, a Hoffmann és Maderspach fivérek. 1854 után a Nyugat-erdélyi Bányaegylet folytatja a feltárást, majd 1857-ben kutatási területei a Brassói Bánya és Kohómű Rt. tulajdonába mentek át. Kedvezőtlenebb fekvésű részeken voltak a másik fő érdekelt, a kincstár foglalásai. 1870-ben, nem sokkal a termelés beindítása után épült meg a petrozsény—piski vasútvonal. A kincstár Zsigmondy Vilmos nagy kutatásaival egyidejűleg jelentős, 4 millió forintos befektetéssel komoly kitermelésbe kezdett; 1872-ben 95 755 tonna szenet állított elő, de eleinte a még gyenge minőség és a verseny miatt értékesítési nehézségei voltak, a szén megvételét valójában a vasútra tudta csak rákényszeríteni. Az 1873. évi válság után e kincstári bányákat a konkurrens Brassói Bánya és Kohómű Rt. kapta bérbe. Ez a termelést tovább gépesítette, vasutakat épített a petrozsényi állomásig, a képzett munkaerő telepítésére munkáskolóniát hozott létre. 1888-ban 1300 munkással 192 736 tonna szenet állított elő, ami az országos termelés egytizedét tette ki. 1895-ben bécsi és budapesti bankok megegyezése alapján összes birtokát eladta a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nek, amely az ország legnagyobb széntermelője lett. A Zsil völgye egy évtized alatt a salgótarjáni után rangban a második barnaszénter-

melő medencévé lépett elő. A századelőn, a bérleti szerződések lejárta után a kincstár is üzemeltetett itt bányákat, 1912-ben három újabb tárnát nyitott, hogy az 5800—7000 kalóriás, helyenként 35 méter vastag szénmezőket fokozottan kiaknázhassa.

A törpe méretű, 10-20 fővel dolgoztató kisebb társaságoktól vett bérbe bányákat az a magyar tőkecsoport, amelyik a Petrozsény—Lupény vasút megépítésére vállalkozott, s 1891-ben egy nagy francia társasággal fuzionálva, 4 millió forint alaptőkével megalapította az Urikány—Zsil-völgyi Kőszénbánya Rt.-ot. Ezzel a Zsil nyugati medencéjének fellendülése is elkezdődött. Már 1899-ben a hulladékszén hasznosítására Lupényban kokszgyárat létesítettek — miután elsőként sikerült a barnaszén kokszosításához megfelelő technológiát kidolgozniuk. Lupény amúgy is élen járt a szénbányászatban, úttörő volt a réselőgépek, fúrók, kötélpályák, a villamosság alkalmazásában. Az első Ganz villamos erőmű 1894-ben Petrozsényben, az ennél nagyobb második 1897-ben Lupényban épül, 1902-ben itt lép üzembe az első magyar turbógenerátor-telep, a század végétől van villamos bányavasútja, 1914-re pedig az ország legkorszerűbb aknaberendezései Aninán és itt működtek. Egy sor melléktevékenységgel is foglalkozott. 1906-ban bővítették a kokszgyárat, mely 1914-től már sokrétű vegyi üzemként dolgozott. A cég fejlett segédüzemeiben a bányamozdonyokat is el tudták készíteni. A századfordulón 1033 munkással 290 ezer tonna szenet termelt.

Az 1896 utáni keresletcsökkenés hatása alatt alakította a négy nagy magyarországi szénbányavállalat a szénkartellt, ami néhány évre — kedvező külső értékesítési lehetőségekkel együtt — nagy áremelkedést hozott a hazai szénnek, másfelől viszont megemelte a szenet fogyasztó gyárak üzemköltségeit. Az 1868. évi 2 ezer tonnával szemben 1913-ra a Zsil-völgyi medence évi termelése elérte a 2,5 millió tonnát, noha néhány év óta a tatabányai széntermelés nyomása is ránehezedett.

A várad—kolozsvári vonalon fekvő Egeres kisebb jelentőségű szénbányászatába a hazai és külföldi tőke ugyancsak együtt hatolt be. A magyar iparfejlődés jellegezetes útját itt a Sigmond testvérek képviselik, kiknek pályája az 1850-es évek elején Kolozsvár élelmiszeriparában kezdődik, hogy azután évtizedek múlva az egeresi lignitbányákba — részben hunyadi vasbányákba — fektessék tőkéjüket. 1880-tól folyt itt modernebb bányászat, a szenet a közeli üzemek és a vasút hasznosította. 1892-ben újabb előrelépésként egy belga—magyar társaság alakult az itteni barna- és az egyébként jelentéktelen mennyiségű, szász polgárok kezén lévő keresztényfalvi feketeszén kitermelésére. A polgári iparoselemek saját erőből kialakított vállalkozásának modellje lehet az egeresi és keresztényfalvi szén sorsa. Az előbbit felszívta a modern nagytőke. Az egy cég házi szükségletére termelő utóbbit azonban már a fejlesztés ellenére sem lehetett kimozdítani helyzetéből.

A birtokos osztály bányászati érdekeltségének egyik helyi példája a székelyföldi erdővidéki lignit kitermelése. Teleki Domokos már az ötvenes években sürgette egész Erdély bányászati topográfiájának kidolgozását, később a marosvásárhelyi Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbanknál részvényes nagybirtokostársaival együtt szorgalmazták a kutatásokat. Ennek eredményeként kezdődött Köpecen 1872-ben a szénbányászat. A bank a következő évben 0,5 millió forint alaptőkével megalakította a későbbi Erdővidéki Bányaegylet Rt.-ot, s ez az arisztokrata vállalkozás tartotta fenn mindvégig a Székelyföld egyetlen komoly bányáját. 1877-ben 24 ezer tonnát, a századforduló után évi 50 ezer tonnát termeltek. Eleinte Romániába is szállítottak, mert a fában gazdag, iparban szegény székely vidéken nem volt könnyű a lignitet eladni. Sikerült azonban elérni, hogy a termelés felét (a századfordulótól negyedét) a MÁV vegye át, noha a mozdonyokon inkább csak Zsil-völgyi szénnel keverve tudták felhasználni. Bányájukban és a telepen már a nyolcvanas évektől telefon működött, saját kisvasútjuk volt, 1913-ban kötélpályát helyeztek üzembe. A bányamunkás kihasználtsága elérte az átlagos Zsil-völgyi szintet, bérezésben azonban elmaradt mögötte.

A Zsil-völgyi és köpeci szén sorsa két iparfejlődési vonalat is megmutat. A volt birtokos nemesség bankok segítségével korán hozzákezdett a bányászathoz, de a természeti feltételek s a tőkehiány éppúgy nem kedvezett neki, mint a távoli bányák versenye. A vállalkozás, ha nem is akadt el, nem nyújtott lehetőséget az érdemi előrelépésre. Még Köpec faluból sem lett ipari típusú település, a lassan duzzadó népességből végig csak 100-200 volt a bányamunkás, s az is megőrizte kétlaki jellegét. A Zsil völgyéből viszont hamar kiszorultak a földbirtokos termelők, nagybirtokosok csak nevüket adták a rangos részvénytársaságokhoz, amelyek aztán a medence kedvező természeti adottságait kihasználva, idegen tőkével futtatták fel a termelést. Ez a szemet gyönyörködtető, csekély népességű vidék — a székelyföldi telepekkel szemben — rohamos változásnak indult. Petrozsény kis román faluból (magyar többségű) várossá lett, lakossága 1910-ben túlhaladta a 12 ezret. Petrilláé 1890 és 1910 között közel megháromszorozódott, míg Vulkán és Lupény esetében megtízszereződött. Magyarok mellett messze földről jöttek képzett vagy begyakorlott munkások, csehek, lengyelek, németek, s még Olaszországból is vetődtek ide biztos megélhetést keresni. 1913-ban már mintegy 14 ezer ember dolgozott az itteni bányászatban. Tekintélyes nagyságú bányászkolóniákat építettek a társaságok, élelmiszert és közszükségleti cikkeket árusító „konzumokat", egészségügyi szolgálatot szerveztek, az állammal közösen iskolákat építettek, tartottak fenn, biztosítva ezzel a munkaerő tartós megtelepedését és vállalati kötődését. Az ország iparosítását előmozdító-kiszolgáló szénbányászat szakmailag fejlett, területileg koncentrált, öntudatos proletariátust teremtett, amely korszakunkban még egészében elfogadta a polgári

rend alapviszonylatait, de maga volt a nagy társadalmi változások lehetséges hordozója.

A *vaskohászat* üzemei az ércre telepítve, szétszórtan helyezkedtek el, s egymástól igen eltérő technikával különféle minőségű, más és más célokra szánt vasat állítottak elő. Torockó vidékén az ún. bucagyártó kemencék középkori módon, vasércből faszenes izzítással szivacsos szerkezetű vastömböket olvasztottak, amelyeket azután vízikeréktől hajtott „farokverőkkel" ekevassá, pántokká és más köznapi célú alkatrészekké kovácsoltak. Ilyen vasból készítettek Szászsebesen az ötvenes években — rendszeresebb termelésként először Erdélyben — gazdasági eszközöket. Magánbirtokosi hámorok mellett a kincstárnak voltak jelentős vasgyárai, amelyek már folyékony nyersvasat állítottak elő, s gépi berendezéseik is voltak, bár ez inkább csak a fújtatót hajtó vízikerékből állott. Mind a magán-, mind a kincstári kohóknál gyakori volt a hosszabb üzemszünet. Erdély nyersvasgyártása 1850-ben 40 ezer mázsa körül mozgott, s a korabeli becslések szerint a helyi szükségletek egyötödét fedezte. Finomított vasat körülbelül 1500 mázsát termeltek. A forradalom és szabadságharc utáni első évek kisebb rekonstrukciót vagy teljes újjáépítést hoztak, mint például az udvarhelyszéki Fülén és Szentkeresztbányán, amelyek 1849-ben romba dőltek. Ekkoriban nyolc vasgyártó üzem működött, s még néhány kisebb egyesülés is, amelyek termelési értéke egészen jelentéktelen maradt.

A vaskohászat tőkés átalakulása Erdély tőszomszédságában kezdődött 1855-ben, amikor 77 millió forint tőkével osztrák és francia bankárok megalapították a már említett Osztrák Államvasút-társaságot, amely a Krassó megyei kincstári birtokokkal együtt megszerezte az ottani szén- és vasbányákat, s a viszonylag modern resicai és bogsáni kohókat. Cseh-, morva- és magyarországi vasutak birtokában ez a társaság hatalmas gazdasági gépezetté alakult, kitermelte a gyárait és mozdonyait üzemeltető szenet, saját vasércből előállíthatta mindazt az öntvényt, acélt, ami a vasutak építéséhez és üzemeltetéséhez szükséges volt. A kezdetben francia igazgatók és mérnökök által irányított STEG Resica környékén 11 év leforgása alatt 11 olvasztót, hengerművet, gépgyártóüzemet, majd kokszolót épített, folytatta a szeged—temesvári vasút munkálatait, továbbvitte a vonalakat Resicáig. 1855-től 1867-ig a termelést megháromszorozták. Ekkor már 1260 munkással, 32 gőzgéppel 17 ezer tonna nyersvasat állítottak elő, s egy évtizeden át a Magyar Királyság területén egyedül itt gyártottak nyersacélt. 1862-ben az országban elsőként Aninán olvasztottak faszén helyett koksszal, 1868-ban Resicán elkészült az első hazai Bessemer-konverter, nyolc év múlva bevezették a martinacél gyártását. A STEG az ország többi vállalataival szemben egy évtizedes előnyre tett szert a legmodernebb acélgyártási eljárások meghonosításában.

Magában Erdélyben ilyen hirtelen ugrás jó ideig nem következett be. A növekedést erős visszaesések, olyan gyenge évek akasztották meg, mint az

1857. vagy az 1863—66. esztendők. A modern tőkét az osztrák és cseh arisztokraták, valamint a Rotschildék által támogatott Brassói Bánya és Kohómű Rt. (Kronstädter Bergbau und Hütten Aktien Verein) és egyik alvállalata testesítette meg, amelyet eredetileg a Brassó környékén remélt vasércek hasznosítására hoztak létre. 1856-tól sorra vásárolt régi kohókat, így Fülét és Szentkeresztbányát, rendbe hozta, majd korszerűsítette azokat. Resica környékén is voltak telepei, s 23 ezer holdnyi földjével az ország nagybirtokosai közé számított. A nagyobb arányú fejlesztés terveit annak reményében dolgozta ki, hogy hamarosan megkezdődik Erdélyben a vasútépítés, és ebben a társaság mint szervező és mint szállító kulcsszerepet játszhat majd. Így lett a Brassói Rt. az Osztrák Államvasút Társaság erdélyi kicsinyített mása. De hiába vásárolt meg szétszórt vasgyárakat, szénbányákat, hiába sietett az új lelőhelyekre helyet biztosítani magának a kitermeléshez, az eladás és szállítás nehézségekbe ütközött. A vasipar és bányászat vezető képviselői 1859 elején tartott szászvárosi értekezletükön a tőke- és szakképzett munkaerőhiány mellett a hiányzó vasutakat okolták szorongatott helyzetük miatt. A Brassói ekkor már azt a tervet melengette, hogy termékeinek értékesítésére vasutat építene Bukovinába. „Maholnap legóriásibb vállalataink egyikévé növi ki magát" — örvendezett a társaság sikerein Kőváry László.[11] Azonban az érdekből bizakodó vállalkozók és önzetlenül lelkesedő értelmiségiek nagy reményei megalapozatlannak bizonyultak. Igaz, Erdélyben igen magas volt a vas ára, az itteni vastermékek keresletnek örvendtek a román fejedelemségekben, s nagyobb mennyiségeket is felvett volna ez a piac, ha a vasutak hiánya nem fogja vissza a forgalmat. De e „kedvező lehetőségek" nagymértékben éppen azért állottak fenn, mert a vasutak hiánya a konkurencia áruözönét is fékezte.

Erdély nyersvastermelése 1858-ban elérte a 85 798 bécsi mázsát, de ennek háromnegyedét a govasdiai és rójahidai kincstári vasgyár adta. A kereslet és a verseny behatárolta keretek között, időnként alacsony haszonkulccsal dolgozva, részben a termelési színvonal fejlesztésével sikerült a vállalatoknak piaci helyzetüket megszilárdítaniok.

A Brassói Bánya és Kohómű Rt. is rekonstrukciót hajtott végre. Hét különböző helyen működő kohójában gőzgépeket állított üzembe, s termelési kapacitását 1867-ig 80 ezer mázsára növelte. A hatvanas évek azonban először erős hanyatlást hoztak Erdély vasiparára. 1860 és 1863 között a szárazság miatt elapadtak az üzemeket és bányákat tápláló patakok, az 1863. évi ínség pedig az iparcikkek keresletét csökkentette. A nyersvastermelés az 1858. év

[11] A Kolozsvári Közlöny 1859. február 10-i számából idézi VAJDA L., A szentkeresztbányai vasgyár első évtizedei. Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. I. A magyar nemzetiség (Szerk. BÁNYAI L.). Bukarest 1976. 331.

szintjére zuhant, majd némi emelkedés után 1866-ban „túltermelési válság" vetette vissza, elsöpörve egyébként az éppen nyereségesre forduló fülei gyártelepet, ahol ekkor már 400-nál több munkás (köztük 241 német, 95 magyar, 33 szlovák, 22 ruszin, 14 cseh, 11 román, 7 lengyel), favágó, fuvaros dolgozott. A válságból csak a rég várt nagy vasútépítési hullám — Erdélyben egy ideig inkább csak közvetett — hatása segített kilábalni 1867-től. 1872-ben a Brassói Rt., amikor a vasút behatolt Hunyad megye belsejébe is, belga mérnökökkel és háromszoros bérért alkalmazott belga munkásokkal épített Kalánon két igen korszerű nagyolvasztót, s ahhoz kapcsolódó kis gépgyártó szereldét. De a barnaszenet is felhasználó kohók nem váltak be, ezért sokáig csak másodlagos olvasztásra, kúpoló kemencének használták, s utóbb vissza kellett térni a hagyományos eljáráshoz. A válság évei után, 1881-ben hengermű készült, gőzkalapácsokat is üzemeltettek. Ekkoriban ez volt az ország negyedik vastermelője, évi 21 ezer tonnával, amiből Szentkeresztbányán, Nándorhegyen és Ruszkabányán is készítettek finomított öntöttvasat. Kohóinál 1880-ban 853 munkás dolgozott, s a társaság szénbányáival együtt az alkalmazottak száma elérte a 2327 főt. A nagyolvasztók műszaki problémái, az 1885. évi kazánrobbanás, egy vasértékesítési válság ismét visszavetették fejlődését. El kellett adnia már korábban Szentkeresztbányát, később pedig Zsil-völgyi érdekeltségeit is elvesztette. A század végén az időközben félig megmagyarosodó társaság pénzügyi válságba jutott, felszámolt, hogy azután 1898-ban eddigi gazdái osztrák, német és magyar tőkével Kaláni Bánya és Kohómű Rt. néven újrateremtsék és felvirágoztassák.

A kincstárnak öt régi nagyolvasztója volt Erdélyben a kiegyezés idején, ám ezek inkább ráfizetést, semmint hasznot jelentettek az államnak. Az állami üzemek termelése egyenletesebben alakult ugyan, mint a magánvállalatoké, de fejlesztési kilátásaik a pénzhiány miatt meglehetősen csekélyek voltak, egy részük pedig éppen csak vegetált. A Hunyad megyei vasművekről írta Kerpely Antal, a kor kohászati szaktekintélye: „minden, ami bennük és körülöttük van, annyira tönkrement és olyan szörnyű, hogy bármit inkább hajlandók lennénk elhinni, mint hogy királyi üzemmel van dolgunk".[12] A kiegyezés után a kormány modernizálni akarta ezeket, a parlament viszont takarékossági okokból ellenezte, ezért a kincstár francia, angol és osztrák bankokkal közös céget szervezett az üzemeltetésre, mígnem kísérletét az 1873-as válság meghiúsította. Így a kincstár csak a hazai iparosítás második fázisában, a nyolcvanas évektől hajtotta végre saját erőből a korszerűsítést, részeként annak a gazdaságpolitikának, amely az állami vállalatokat fontos bevételi forrássá változtatta, s egyben általánosabb iparfejlesztési megfontolásokból az ország folyamatos vasellátását, importhelyettesítést volt hivatva elősegíteni.

[12] Kerpely jelentését idézi SÁNDOR V., Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954. 173.

Hunyadon 1884-ben két, 1890-ben egy nagyolvasztót építettek, minőségi és pénzügyi megfontolásokból még mindig faszénfűtésre, mert az olcsó kincstári fa felhasználásának megszűnte után is sokáig ez tűnt gazdaságosnak és biztonságosnak, még akkor is, ha a faszenet néha Ungvárról hozták ide. Martinkohó, villamosmű, munkástelep is épült ide. Hagyományos bányák mellett a gyalári nagy külszíni telepen több mint 300 munkás fejtette a jó minőségű ércet, amit vasúton továbbítottak Govasdiára, majd 1882-től két kötélpályát építettek Vajdahunyadra, melyeken napi 1500 csille szállította hatvan hegygerincen és hatvankét völgyön át az ércet és a faszenet. 1895-ben épült itt a negyedik kincstári kohó, Magyarország legnagyobb nagyolvasztója, amely egymagában évi 400 ezer mázsa vasat tudott előállítani. Berendezését hazai gyárak szállították, s ezt már koksszal működtették. Az 1900-ban elkészült ún. Erdélyi Bányavasúttal végleg megoldódtak az ottani ércszállítási gondok. 1902-ben megépült az ötödik nagyolvasztó. Az itt előállított kiváló acélalapanyagot kezdetben főként magánvasgyárak dolgozták fel, később több kincstári mű, így Diósgyőr kapott innen nyersvasat.

A közelben volt a kudzsiri állami vas- és acélfinomítómű, melyben a nyolcvanas évektől modern kemencéket, durva- és hideghengersorokat, gőzkalapácsokat helyeztek üzembe, tégelyacélból kereskedelmi áruvastól szerszámacélig sokféle termékeket, a század végén csupán kaszából évente 60 ezer darabot készítettek, bár éppen a mezőgazdasági eszközgyártást nem sikerült Erdélyben számottevően kifejleszteni, s még a kaszagyártás is abbamaradt.

A növekvő méretű kohászati művek mellett sokáig megmaradtak kis vasgyárak. A Szolnok-Doboka megyei rójahidai kincstári telep az ötvenes években még Erdély második legnagyobb vasgyára, melynek évi 3-4 ezer tonna vasát Láposbányán finomították, s csak a század végén szűnt meg. Az említett Szentkeresztbánya a középüzem életképességének valóságos példázata. A reformkorban vállalkozó szellemű bányamérnök alapította, később kereskedőé volt, 1856-ban a Brassói Rt. tulajdonába ment át. Ekkor lett Erdély harmadik vastermelője, de a nem eléggé racionális üzemvezetés és a társaság szaporodó pénzügyi gondjai miatt 1875-ben működését beszüntették. 1878-ban megvásárolta a politikailag is tevékeny Lántszky Sándor birtokos, s családi vállalat maradt az egész korszakon át. A 140-150 embert foglalkoztató üzem vízierőt és gőzgépet használt, hagyományos rendeltetésre áruvasat, mezőgazdasági eszközöket gyártott évi százezer forint alatti termelési értékben. Romániába is szállított cséplőgéptől hajókonyhán át ásóig-kapáig sokféle terméket, ezeket azonban 1883-tól a német gyártmányok fokozatosan kiszorították. Képzett munkások mentek innen Kalánbányára, Petrozsényba, Hunyadtelekre, Resicára.

A vaskohászat nagyarányú fellendülésére akkor került sor, amikor már jelentős koncentráció is végbement ebben az ágazatban. A századfordulón a

vajdahunyadi állami vasgyár, valamint a Kaláni Bánya és Kohómű Rt. adta jóformán az egész erdélyi vastermelést. Kiépülését elősegítette a gazdaságpolitika, részben állami beruházásokkal, részben olyan intézkedésekkel, melyek az állami vállalatoknak kötelezően előírták magyarországi termékek felhasználását. De elősegítette olyan monopolista megállapodás is, mint 1886-tól a vaskartell, mely az ausztriai és magyarországi gyárak konkurenciaharcában mintegy fegyvernyugvást hozott, s bár nagyobb depressziót, így az 1901—1905. évi hanyatlást ezzel sem sikerült elhárítani, kényszerű önkorlátozó intézkedésekkel is előmozdította az árak és a termelés stabilizálását.

A *gép- és szerszámgyártás* kézműves műhelyeiből szintén csak kivételesen lett tőkés üzem, mint azt az 1848-at követő 3 évtized nagy tehetségű mérnökének, Rajka Péternek a vállalkozói pályafutása példázza. Az 1850-es években mintaszerű mezőgazdasági eszközöket, nemzetközi versenyeken is kiváló ekéket gyártó, az erdélyi politikai és szellemi élet erkölcsi támogatását élvező konstruktőrnek alig volt megrendelése; végül is kereskedőnek adta el kolozsvári üzemét, ahol 1874-ben elkészült ugyan az első erdélyi gyártmányú gőzgép, de a nagyüzemmé alakítás nem sikerült. Nagyobb jelentőségre tett szert a század végén a sokoldalú Rieger-féle nagyszebeni gépgyár; a legjobb szerszámokat az 1879-ben alapított feketehalmi gyárban, egyszerűbb mezőgazdasági gépeket, eszközöket természetesen többfelé készítettek. A gépipar peremén helyezkedett el a Fabritius-féle orláti réz- és fémárugyár, amely főként lepárló berendezéseket gyártott az erdélyi és részben romániai szeszfőzdék számára. Ide kell számítani végül a MÁV nagyra nőtt kolozsvári és piskitelepi üzemeit.

A nagyipari gépgyártást is elsőként még a STEG honosította meg az abszolutizmus korában Resicán, ahol lokomobilokat, cséplőgépeket, gőzgépeket, hídberendezéseket, vasúti felszereléseket, 1872-ben már — elsőként Magyarországon — mozdonyt, az új században pedig a tengerhajózáshoz szükséges óriásöntvényeket is készítettek. Ugyancsak Erdély határán túl, Aradon nőtt naggyá a század végén a Weitzer vagongyár, mely a MÁV-nak modern személyszállító, a helyiérdekű vasutaknak 1909-től robbanómotoros kocsikat is gyártott, s készített gépeket üzemek, bányák számára. Szomszédságában francia részvétellel 1909-ben üzembe lépett Magyarország első autógyára, amely Westinghouse típusú teherkocsikat, autóbuszokat szállított Arad, Budapest és a posta, motorokat a vasút részére. Személygépkocsi-gyártása 1912-től lendült fel, a MARTA kocsikat a fővárosban taxiként tömegével használták. A világháború alatt azután a német iparral összefonódva teherautókat és repülőmotorokat gyártottak a hadseregnek.

A *malomipar* a hazai tőkés fejlődésben kulcsszerepet töltött be. Különleges helyzetét annak köszönhette, hogy az 1850 utáni korszak dinamikusan fejlődő ágazatának, a gabonatermelésnek lett kiegészítő része, s a monarchia iparilag

fejlett területeinek konkurenciája nemcsak érintetlenül hagyta, hanem nagy keresletével fejlesztését is elősegítette.

A mezőgazdasági vidékek jellegzetességeként évszázadokon át Erdélyben is (a kovácsműhely mellett) a vízimalom volt sokfelé az egyetlen „ipar", a falvak valóságos üzeme, amelyhez gyakran olajütő, daráló, gyapjúmosó, gyapjúkalló csatlakozott. A malomipar technikai forradalmát a múlt század közepén ugyancsak a gőzgép megjelenése vezette be, ami nemcsak az erőt adó vízikereket váltotta fel, hanem a malom belső berendezéseit is átalakította.

A nagymalmok elsősorban Pesten és az Alföld peremén épültek ki, általában a gabonakereskedelemben felhalmozott tőke új beruházásaként. Az 1860-as évekre a történeti Erdélyt Nagyváradtól Aradon és Temesváron át mintegy körülölelték a gőzmalmok, amelyek lisztjüket jelentős mértékben exportálták. A gabonában szegényebb Erdélyben kevesebb nagymalom épült, hiszen a belső lisztszükségletet a régi berendezések is kielégítették. A kolozsvári szeszgyáros Sigmond Elek alapít 1853-ban gőzmalmot, az ugyancsak szeszgyáros marosvásárhelyi Baruch Jeremiás 1855-ben létesíti korszerű, bár még évekig vízikerékkel hajtott malmát, mint ahogy a református egyház ottani nagymalma is vízi erővel működött. Délen szász kereskedők és iparosok az alapítók. Míg 1863-ban Arad, Bihar és Szatmár városaiban 30 gőzmalom dolgozott, Erdélyből csupán négyről van tudomásunk. Még sokáig növekszik a vízimalmok száma: 1850—1867 között 871, 1867—1890 között 654 hagyományos vízimalom épül, s csak a század végére áll meg ezek növekedési üteme. 1867 után, a nagy agrárkonjunktúra időszakában, amikor Pest a kontinens legnagyobb malomvárosává fejlődik, óriásira nő a bánsági, Arad vidéki malmok száma is, amelyeket már részvénytársaságok alapítottak. Erdélyben azonban az 1895-ben összeírt 5236 malomból alig egypár részvénytársaságé, pedig a gőzmalmok száma 88, s ebből 13 már kifejezetten nagymalom volt. A tulajdonosok elsősorban magánosok, községek, egyházak, s köztük találjuk a kincstárt is.

A hetvenes években a brassói és kolozsvári kereskedelmi malmok Bécsbe is eljuttatták termékeiket, s évi 5-6 ezer mázsa lisztet őröltek Romániának, kihasználva, hogy a balkáni gabonát a századvégig vámmentesen hozhatták be, ha az ebből készített lisztet exportálták. Ez a mennyiség természetesen eltörpült a bánsági és pesti nagymalmok hasonló „őrlési forgalma" mellett. A századfordulón Erdélyben is befejeződött a malomipar korszerűsítése. 1881-től 1900-ig 49, 1901-től 1906-ig újabb 60 gőzmalom épült, 1891-től szép számban épültek „motormalmok", robbanómotoros, kisebb mértékben villanymotoros meghajtásra. 1906-ban a benzinmotorok alkalmazásában Erdély malomipara állt az élen. A nagyok műszaki színvonala a hetvenes évek magyar technikai újításaival a világ élvonalába tartozott. Hátrányos volt azonban, hogy a tőkés nagymalom mint eléggé egytagú üzem nem őrizte meg a régi kismalmok technikai sokrétűségét, s így kevéssé hatott ösztönzően a

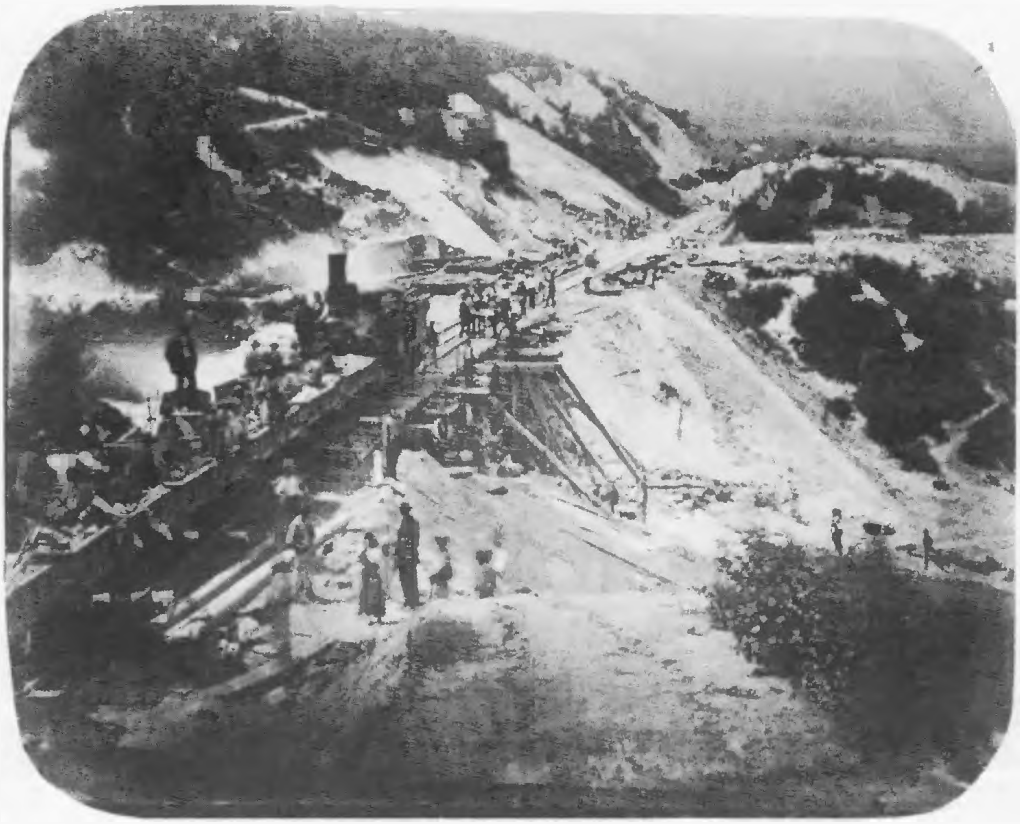

495. Az Első Erdélyi Vasút építése, 1868 – 1869

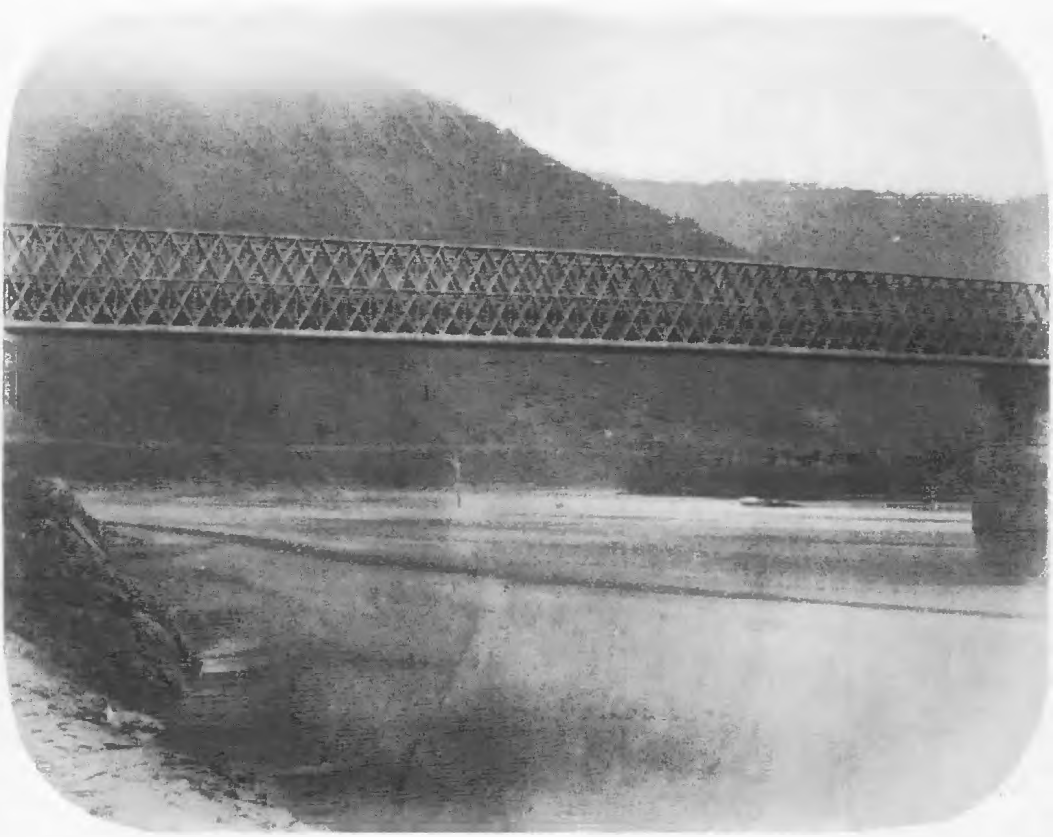

496. Maros-hid az Első Erdélyi Vasút vonalán, 1870

◁ 497. A sztánai töltés építése a Keleti Vasúton

◁ 498. A sztánai töltés délnyugatról
Veress Ferenc felvételei

499. Vasúti menetrend részlete, 1909

500. Kolozsvár pályaudvara

Oda

Nagyvárad—Kolozsvár.

Vissza

Szv. 506	Szv. 512	Szv. 508	Gyv. 502	Gyv. 504	Tvszv. 546	Állomások	Tvszv. 545	Szv. 507	Szv. 505	Gyv. 501	Gyv. 503	Gyv. 511
I—III.			I—II.		II III		II III	I—III.		I—II.		
4 15	12 54	3 08	2 18	7 15		ind. **Nagyvárad** érk.	8 30	10 34	10 55	2 32	8 34	4 14
4 21	1 00	3 12	2 24			érk. ind. **Várad-Velence** ind. érk.	8 23	10 27	10 49	2 26		
4 33	1 01	3 13	2 25				8 21	10 25	10 48	2 25		
4 39	1 10	3 22				Fugyivásárhely	8 12	10 16	10 40			
†4 43	1 20					Szakadát	†7 28		10 29			
4 52	1 28	3 42	2 51	7 45		Mezőtelegd	7 21	10 00	10 23	2 03	8 10	3 51
	†1 [illegible]					Mezőtelki	†7 21					
†5 01	1 41					Czeczke	†7 14		10 11			
5 07	1 47	3 58	+3 02	7 55		Élesd	7 07	9 44	10 00	+1 56	+7 38	3 38
5 11	1 56					Élesd megálló	7 03	9 38	10 [illegible]			
	†2 00	4 [illegible]				Rikosd	†7 [illegible]					
5 30	2 15	4 [illegible]	3 26	8 16		Rév	6 [illegible]	9 [illegible]	9 50	1 37	7 46	3 26
	†2 18	4 [illegible]				Rév megálló	6 [illegible]					
5 38	2 23	4 [illegible]				Zichy barlang	+6 [illegible]	9 16	9 41			
†5 48	†2 27					Városkolyos	+6 [illegible]	+9 [illegible]				
5 54	2 33	4 34				Bratka	6 [illegible]	9 [illegible]	9 31			
6 02	2 45	4 [illegible]				Jadvölgy	5 [illegible]	8 [illegible]	+9 23			
6 [illegible]	2 55	5 [illegible]		8 [illegible]		Bucsa	5 [illegible]	8 [illegible]	9 15			2 [illegible]
	3 06					Feketelő megálló	+5 [illegible]		9 04			
6 [illegible]	3 24	5 [illegible]	4 [illegible]	0 [illegible]	2 [illegible]	Csucsa	5 04	8 33	8 58	12 55	7 07	2 30
6 [illegible]	3 37	5 [illegible]	+0 [illegible]		3 [illegible]	Kissebes	4 [illegible]	8 [illegible]	8 45		+6 [illegible]	+2 [illegible]
0 [illegible]	3 43	5 [illegible]			3 [illegible]	Sebesváralja	4 [illegible]	8 [illegible]	8 37			
7 [illegible]	3 49	5 [illegible]			3 [illegible]	Malomszeg	+4 [illegible]	+8 [illegible]	+8 [illegible]			
7 [illegible]	4 04	6 [illegible]	4 [illegible]	0 [illegible]	3 [illegible]	Bánffyhunyad	4 [illegible]	7 [illegible]	8 [illegible]	12 23	6 38	2 00
					4 [illegible]	Zsobok-Kispetri	3 [illegible]					
7 [illegible]	4 20	6 24			4 [illegible]	Sztána	3 [illegible]	7 [illegible]	8 [illegible]		6 [illegible]	+1 [illegible]
7 [illegible]	4 33	6 38		+9 [illegible]	4 [illegible]	Jegenyegyógyfürdő	2 [illegible]	7 [illegible]	7 [illegible]		6 [illegible]	1 [illegible]
7 [illegible]	4 40	6 46			4 [illegible]	Egeres	2 [illegible]	7 [illegible]	7 [illegible]		6 [illegible]	
					4 [illegible]	Derócz-Bogártelke	+2 [illegible]					
					+4 [illegible]	Makó	+2 [illegible]					
8 [illegible]	4 [illegible]	6 [illegible]			5 [illegible]	Magyargorbó	2 [illegible]	6 [illegible]	7 [illegible]			
8 [illegible]					5 [illegible]	Magyarsárd	1 [illegible]	+6 [illegible]	+7 [illegible]			
8 [illegible]	5 [illegible]	7 [illegible]	5 [illegible]		5 [illegible]	Magyarmádas	1 [illegible]	6 [illegible]	7 [illegible]		5 [illegible]	
	5 [illegible]				5 [illegible]	Szucsák	+1 [illegible]	+6 [illegible]	+7 [illegible]			
					6 [illegible]	Bácz	1 [illegible]	6 [illegible]				
8 [illegible]	5 [illegible]	7 [illegible]	5 [illegible]	10 [illegible]	6 [illegible]	érk. **Kolozsvár** ind.	1 [illegible]	6 [illegible]	6 [illegible]	11 [illegible]	5 [illegible]	1 [illegible]

\+ = Feltételes megállás.

Érvényes 1909 október 1-től.

501. Vasútvonal Bánffyhunyad közelében az 1870-es évek elején. Veress Ferenc felvétele

Gyorsutazási hirdetés.

Biasini gyorsutazási intézete

tisztelettel jelenti a t. cz. utazó közönségnek, hogy a vasut vonal megnyiltával Nagyvárad és Kolozsvár között rendes gyorskocsiai menetjeit

Kolozsvár, Szamosujvár, Dées és Besztercze között

vasárnap 1870-ik év augusztus 14-én fogja megindítani.

KOLOZSVÁRRÓL indul naponta reggeli 6 órakor SZ.-UJVÁR, DÉES, BETHLEN és BESZTERCZÉRE. BESZTERCZÉRŐL indul naponta reggeli 6 órakor BETHLEN, DÉES, SZ.-UJVÁR, KOLOZSVÁRRA e czélra hozott uj bécsi salonkocsikkal.

Helyek ára 30 font szabad podgyásszal:

Kolozsvárról Apahidáig 80 kr. tulsuly egy font 1 kr. Valaszutig 1 ft 30 kr. tulsuly 2 kr. Iklodig 2 ft 10 kr. tulsuly 3 kr. Szamosujvarig 2 ft 40 kr. tulsuly 3 kr. Deésig 3 frt 20 kr. tulsuly 4 kr. Rettegig 4 ft. tulsuly 4 , kr. Csicsó-kereszturig 4 frt. 10 kr. tulsuly 4 , kr. Bethlenig 5 frt 30 kr. tulsuly 5 kr. Somkerékig 5 ft 80 kr. tulsuly 5 , kr. Beszterczéig 6 ft 80 kr. tulsuly 6 kr.

Az egesz vonalon Kolozsvar Besztercze között ugy Besztercze Kolozsvar között személyre szólo menet es jövetre (Tours es Retours) jegyek leszállitott arban fognak kiadatni, melyeket a t. cz. utazó egy hónap lefolyta alatt bar mikor igenybe vehet.

Kolozsvárt a Biasini szallodából az indóhezig és vissza kenyelmes Salon omnibusok szallitják az utasokat mérsekelt arért.

Kolozsvárt, 12-ik juli 1870.

Biasini gyorsutazási intézete igazgatósága.

4—6

Nyomatott Stein Jánosnál az ev. ref. főiskola betüivel Kolozsvárt.

502. Az első vasutakkal megfért a régi gyorskocsi

504. „Porta Orientalis". Vasúti alagút Románia felé ▷

503. Székelyföldi vasútállomás a századelőn. Képeslap

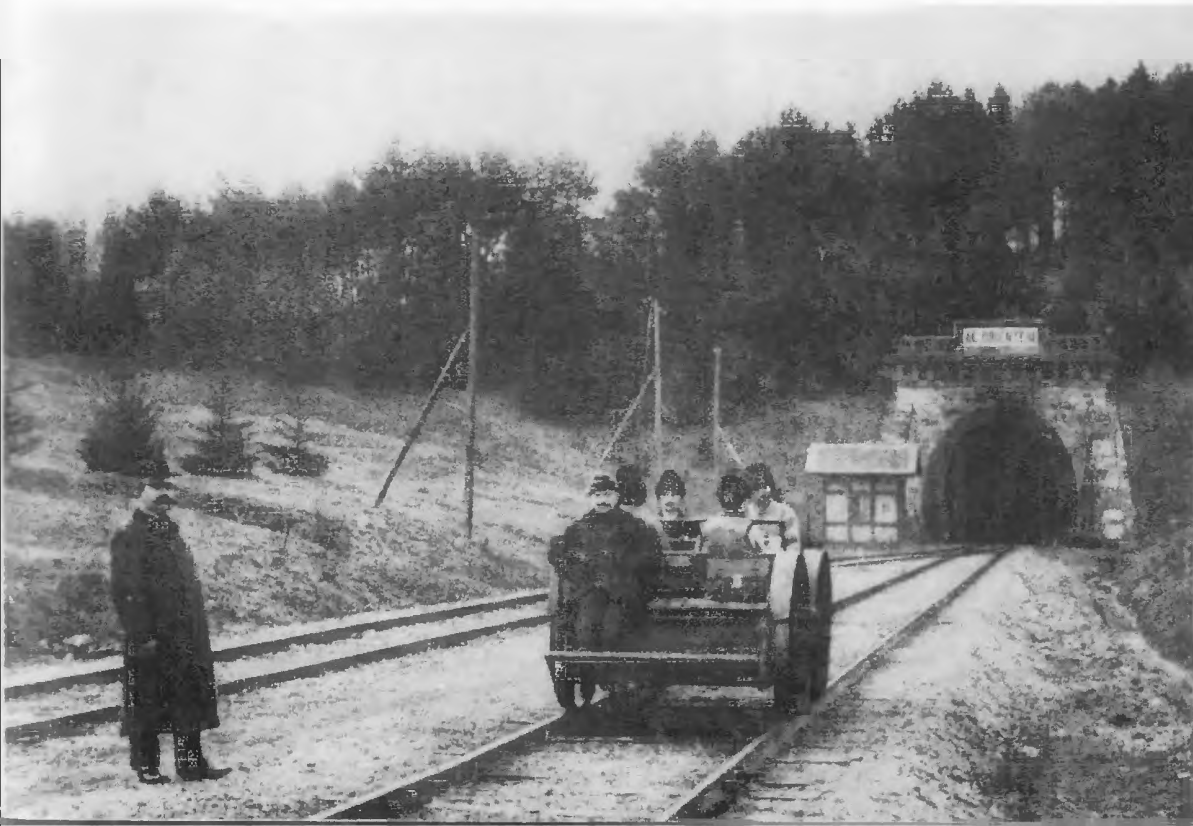

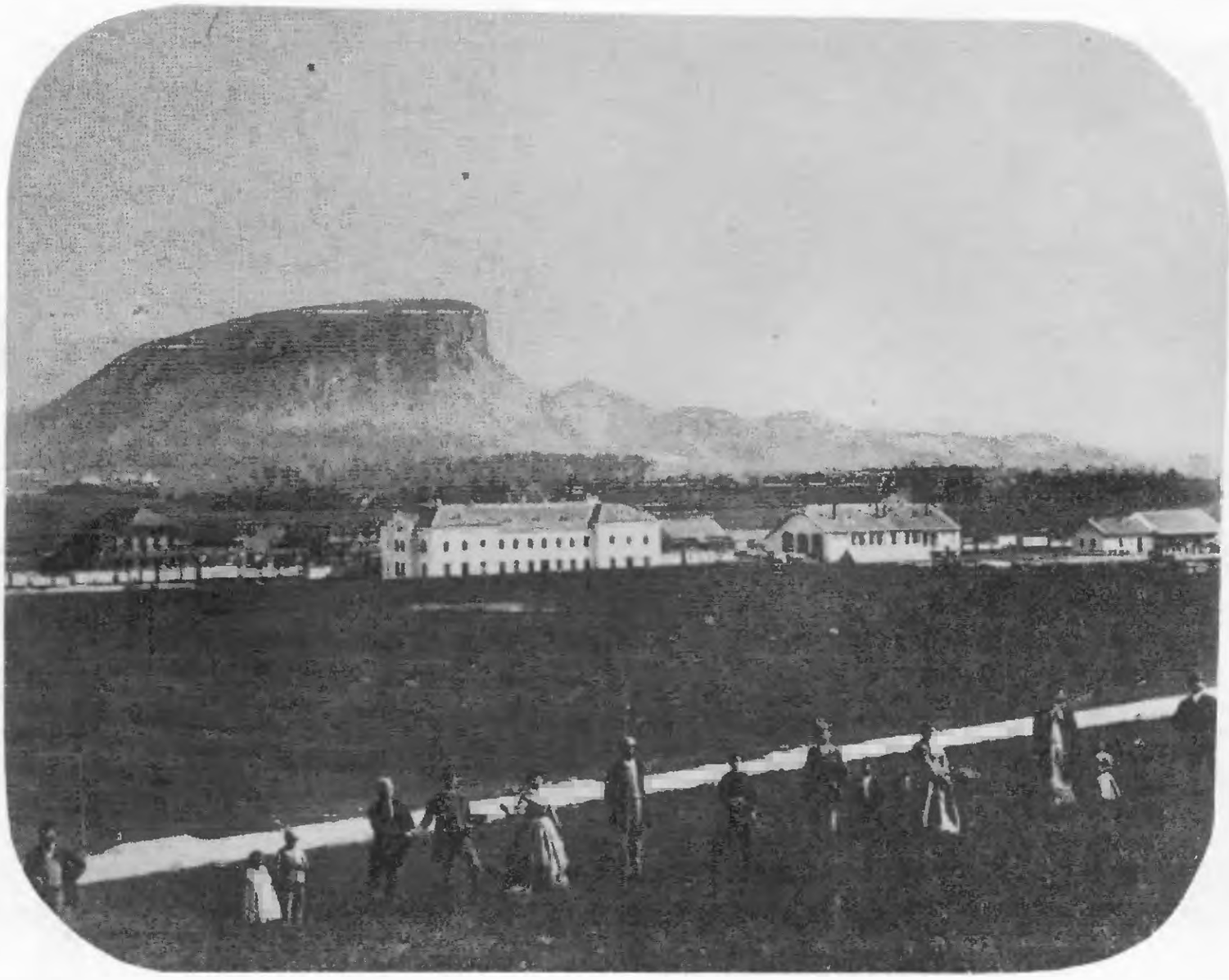

505. Piski vasútállomása, 1870

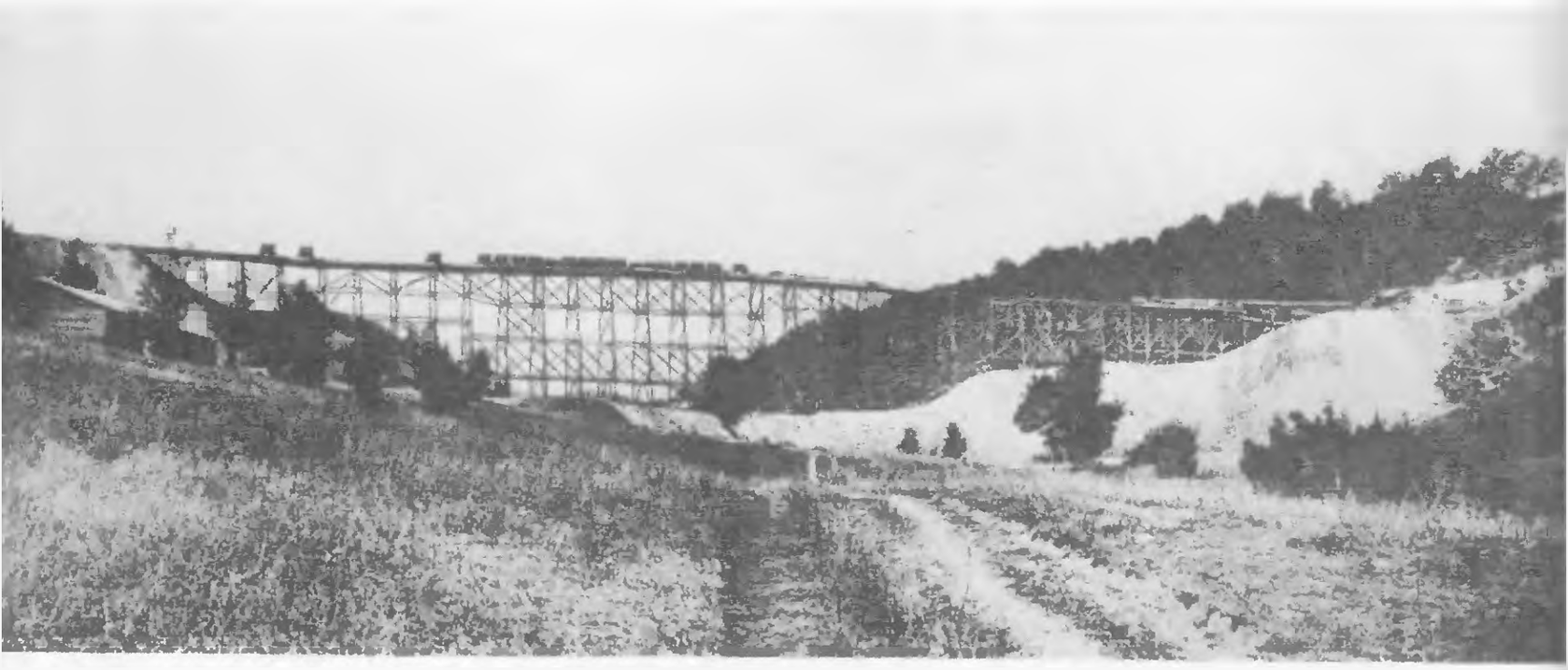

506. A Keleti Vasút építése, 1868—1870. Veress Ferenc felvétele

508. Az új szállítóeszköz: 3 tonnás aradi MARTA teherautó próbaúton, 1913 ▷

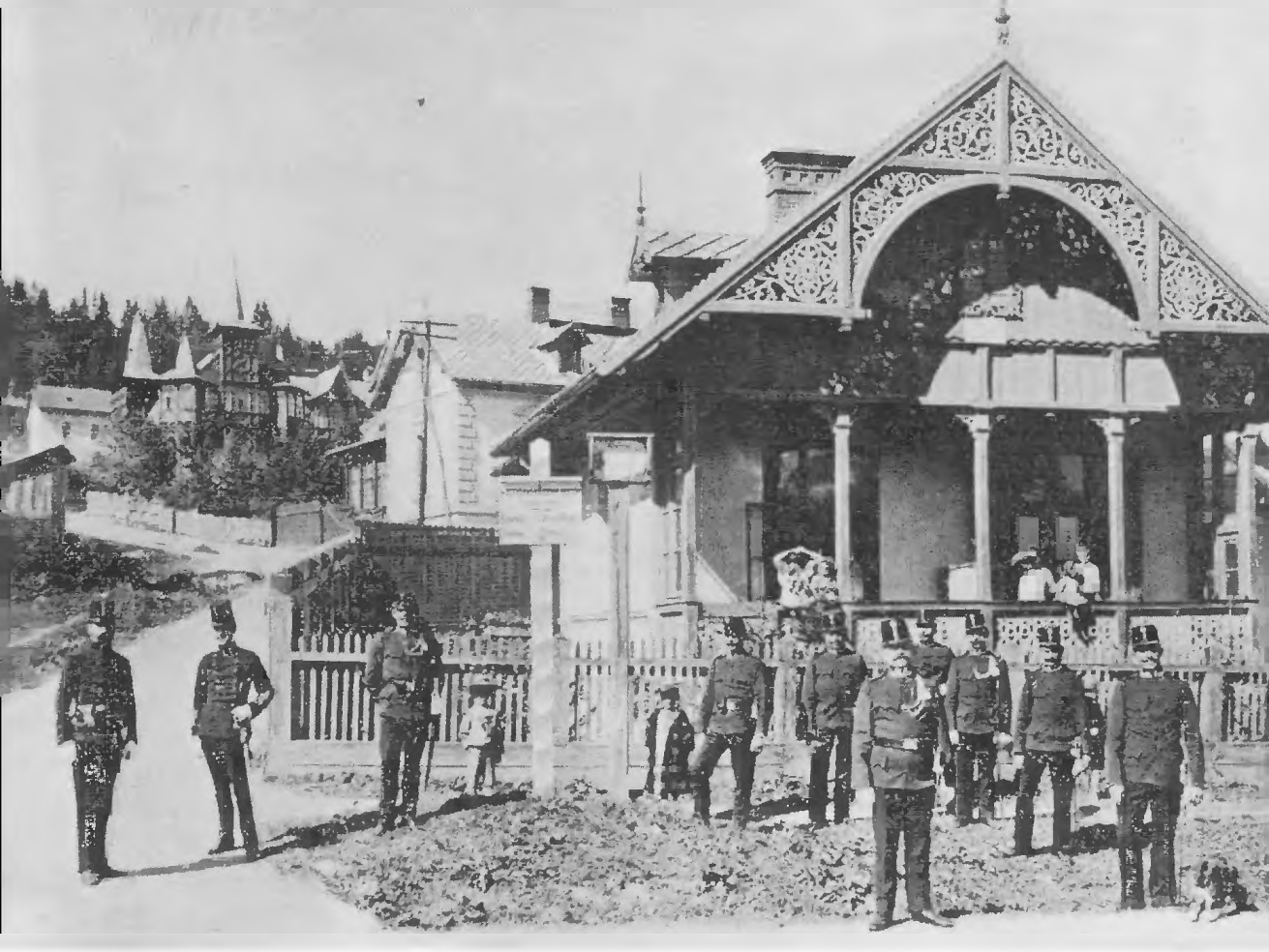

507. A Nagyvárad—Brassó állami közút a predeáli határig tartott

509. A désaknai sóbánya Lajos-tárnája 1879-ből. Képeslap

510. Tordai sóvágók 1894-ben

511. Az Aranyos völgye. Offenbánya az 1870-es években. Veress Ferenc felvétele ▷

512. A népi aranytermelés technikája századokon át alig változott. Aranymosás Verespatakon ▷

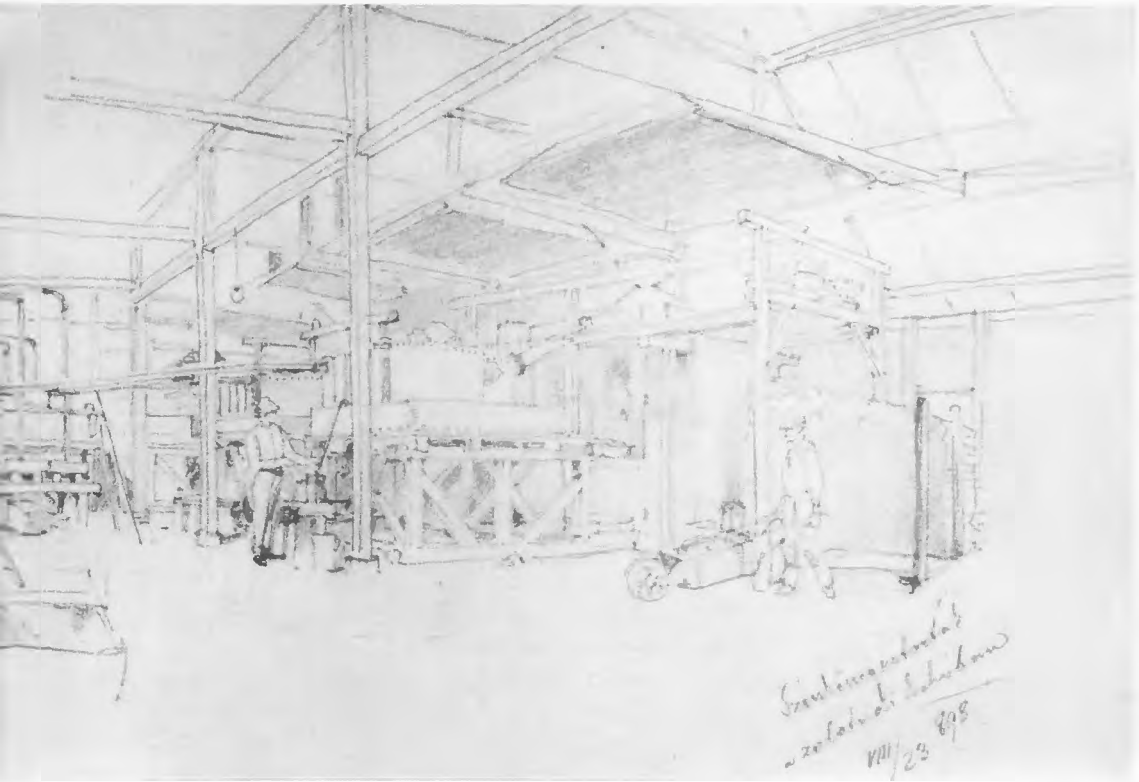

513. Szénkéregretorták a zalatnai kincstári kohóban a századvégen

514. A föld mélyén. Aranybányász az Érchegységben a századelőn

515. A Rudai 12 Apostol Bányatársulat központi ércelőkészítő müve a századfordulón ▷

516. Az ércelőkészítő mű gépterme ▷

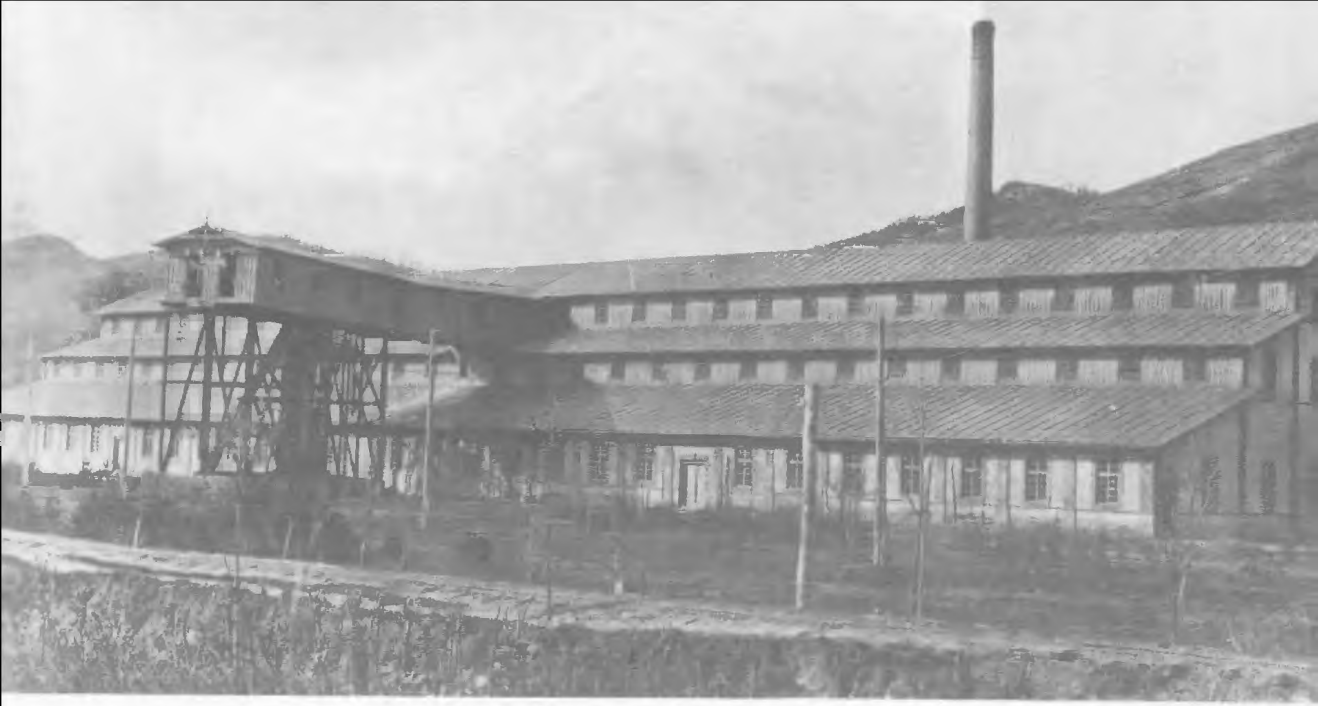

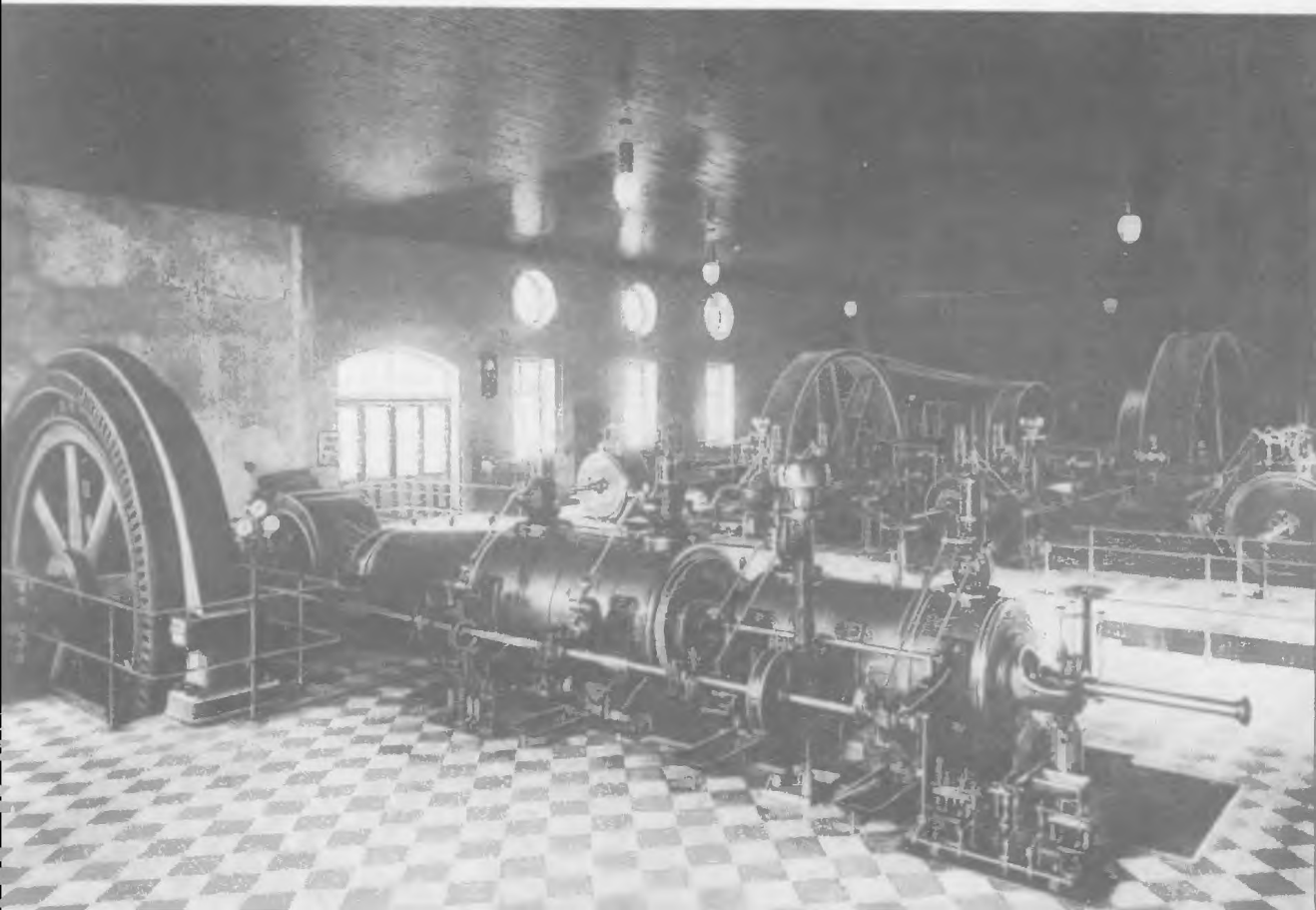

519. Szénosztályozó ▷ és -mosó a Zsil völgyében

517. Ó-radnai ólomolvasztók a jellegzetes füsttel. Veress Ferenc felvétele

518. Ólombányák Ó-Radnán a hetvenes években. Veress Ferenc felvétele

520. Lupényi ▷ kokszégető a századelőn

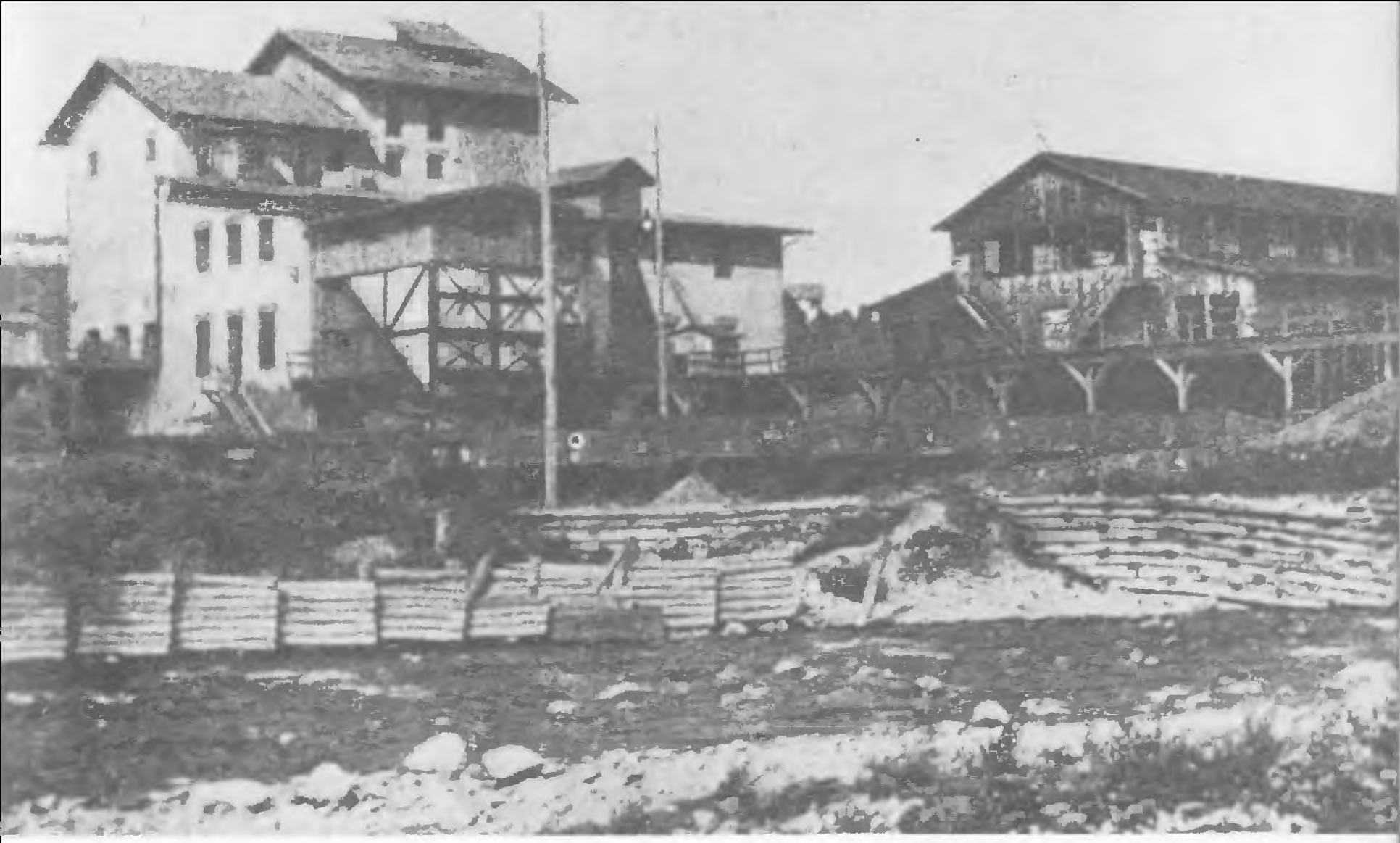

521. Bányászkolónia Vulkánban a századelőn. Képeslap

522. Bányatiszti kolónia Lupényban a századelőn. Képeslap

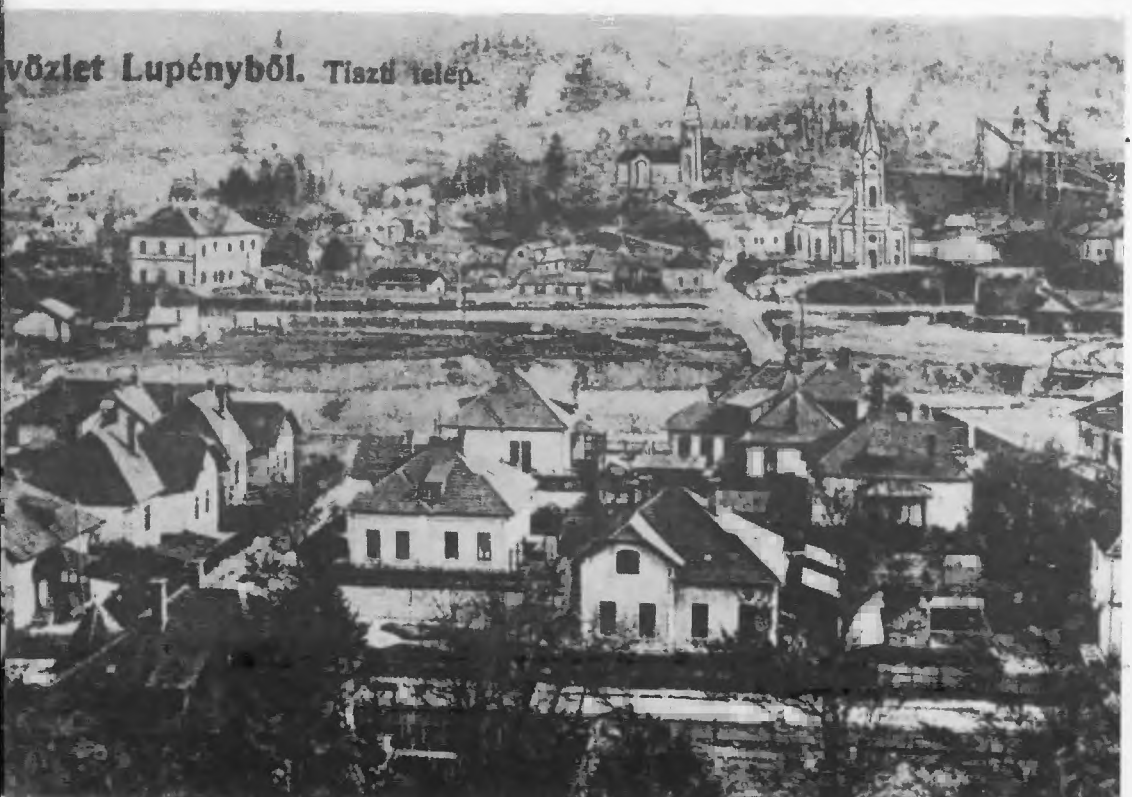

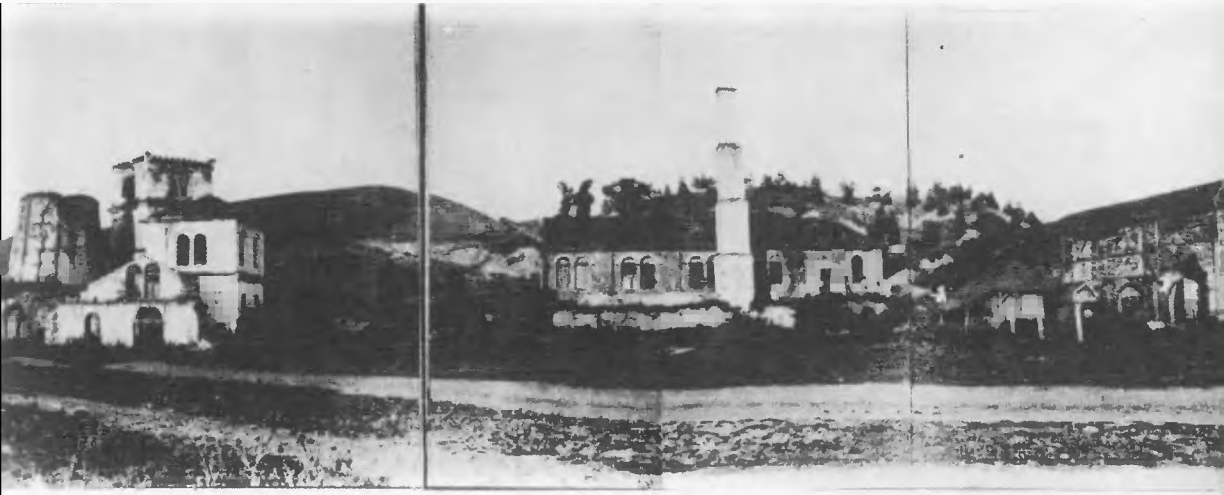

523. Az üzemen kivüli fülei vasgyár a századvégen

524. Székelyföldi kohó az 1850-es évek elején

525. A vasgyártás korszerűsítése a szomszédos Bánságban kezdődött. Bogsáni olvasztó 1869-ben

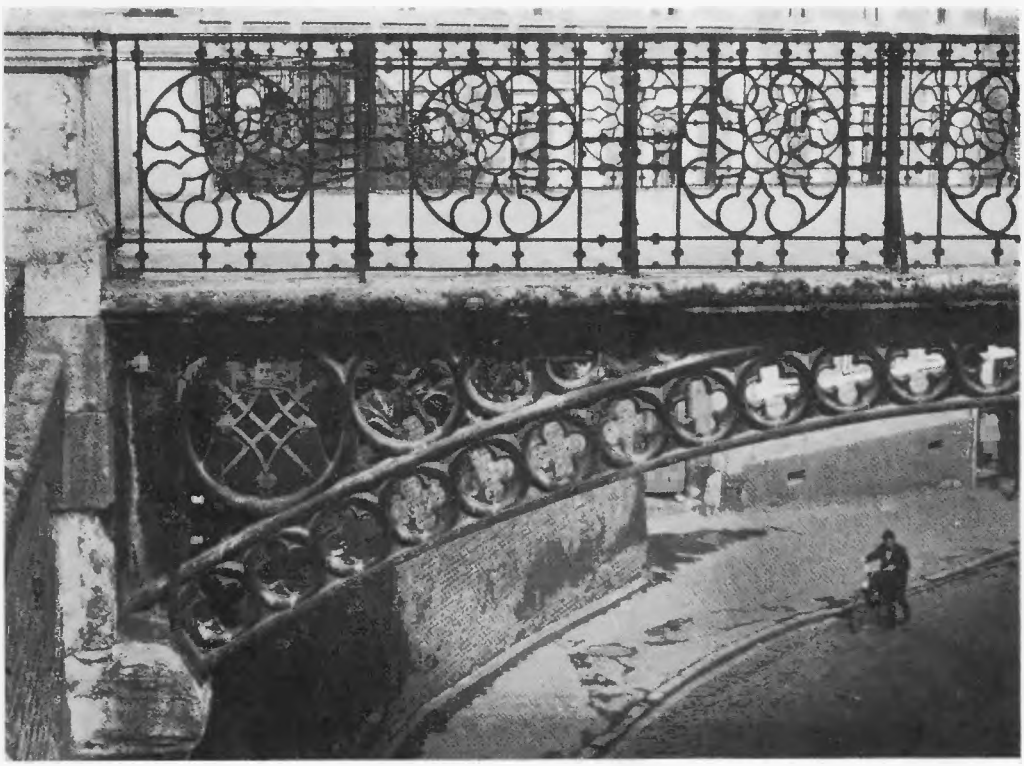

526. A fülei gyár 1859-ben Nagyszebennek öntött vashidja

527. Az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság resicai Siemens—Martin acélműve a századelőn

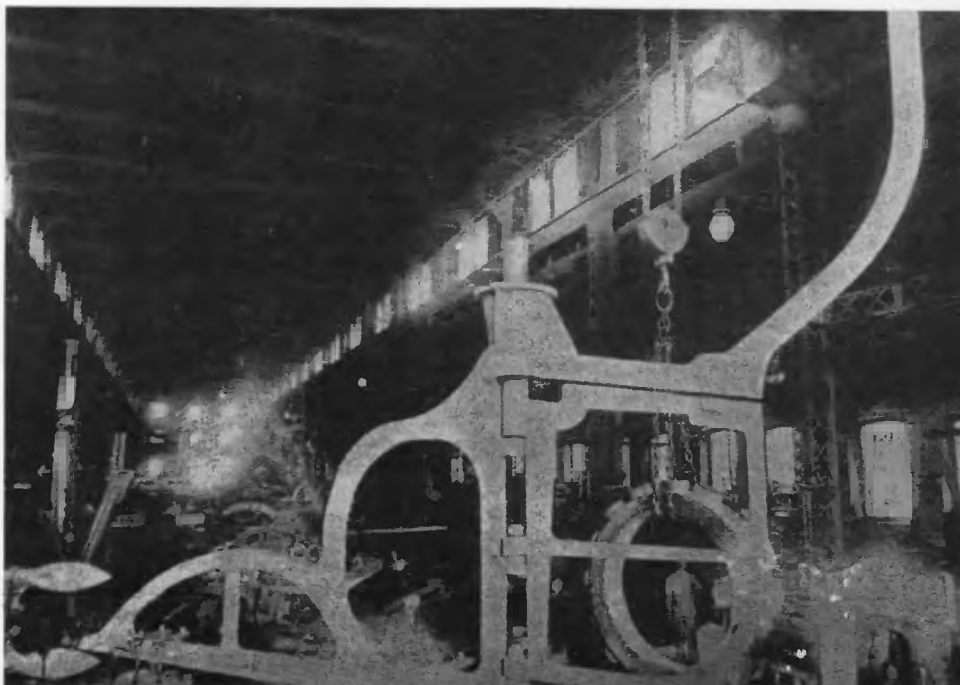

528. Acél hajóöntvény a resicai acélöntödében 1903-ban

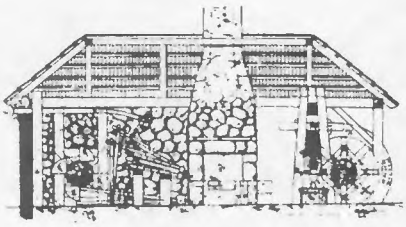

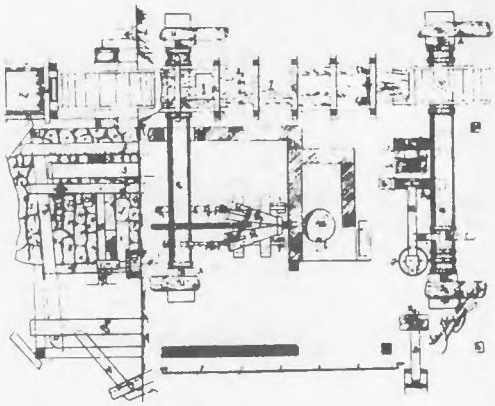

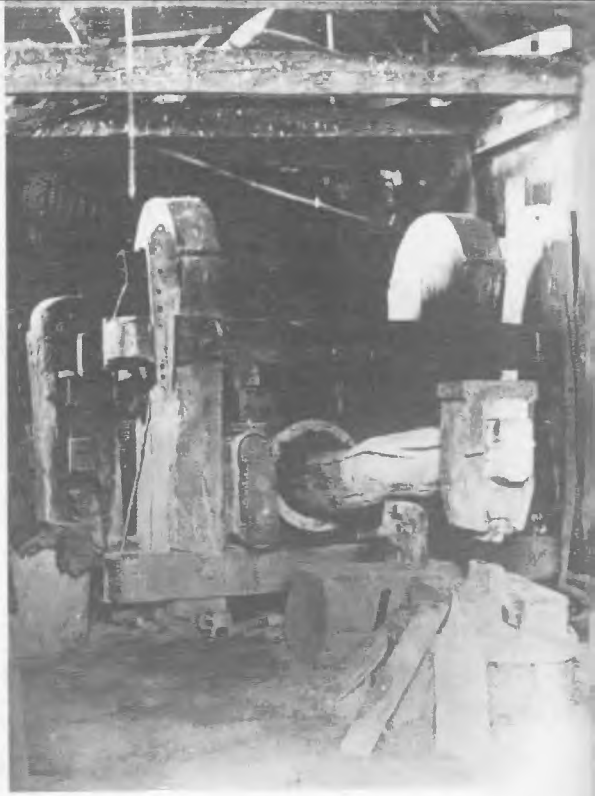

◁ 529. A régi technika a kisüzemben. Torockói verő metszete és alaprajza, 1898

◁ 530. Vermes István és Simon Miklós torockói kapahámorának belseje, 1898

◁ 531. A középüzem: a Lántzky-félc szentkeresztbányai alsóhámor belseje a vasverővel a századvégen

532. Diadalkapu a vajdahunyadi állami vasgyár előtt Ferenc József látogatása alkalmából, 1887

533. Péch Antal bánya- és kohómérnök

534. Kerpely Antal kohómérnök

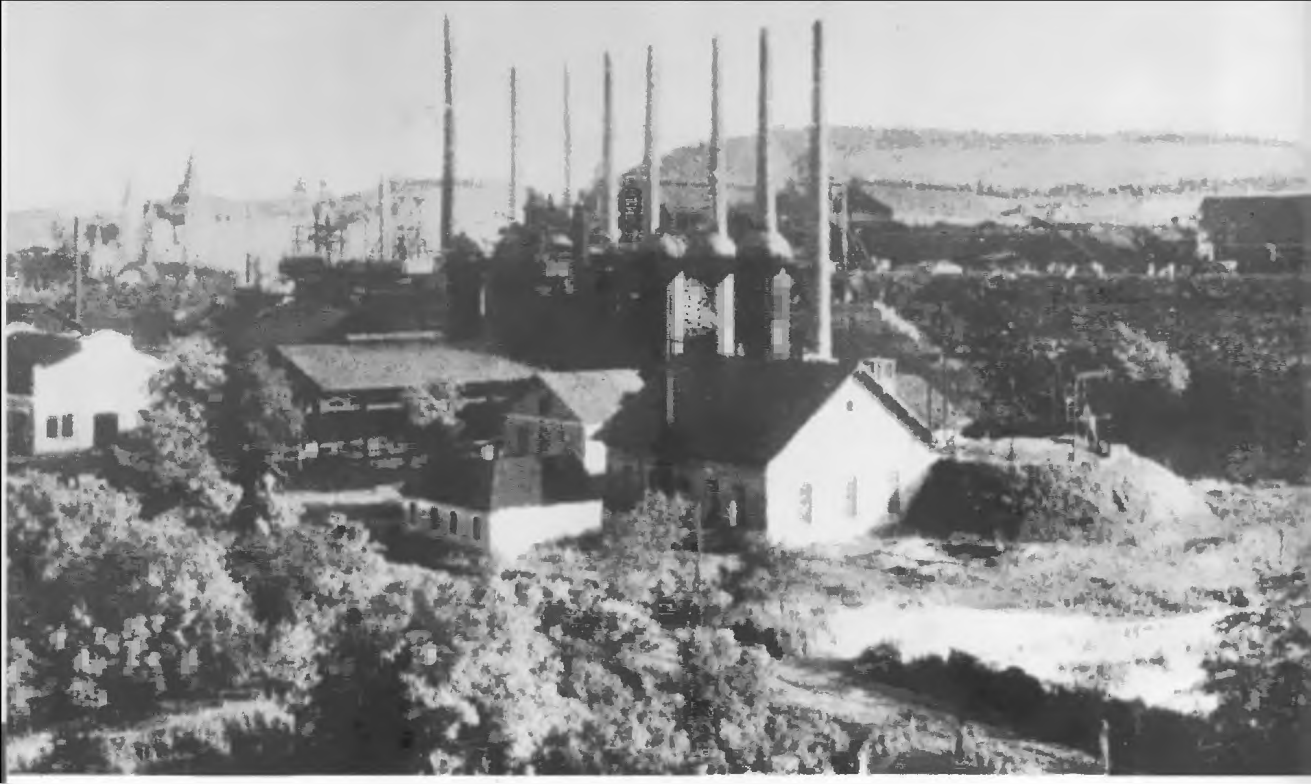

535. A vajdahunyadi vasgyár. Háttérben a vár körvonalai

536. Vasércternelés Hunyadban. Siklók a Kerpely-altáróval

537. A retyisorai altáró és sikló

538. A Brassói Bánya- és Kohómű Rt. kaláni vaskohója, 1896

539. A vajdahunyadi állami vaskohó, 1896

540. Csatornafedő
a Rieger-féle gyárból,
1900 körül

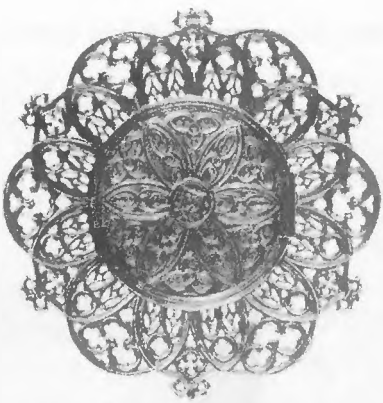

541. Öntöttvas tál Resicáról,
19. század közepe

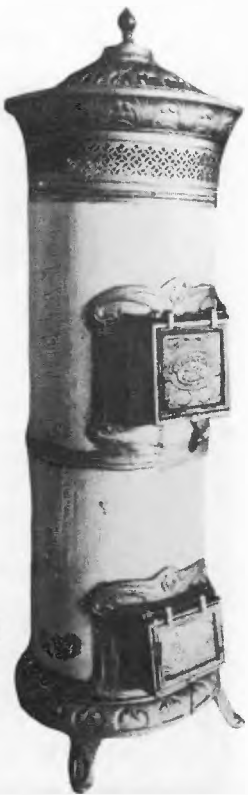

542. Kaláni vaskályha a századfordulóról

543. Sigmond Elek kolozsvári gyáriparos

544. Rajka Péter gépgyártó czermester

545. Gámán Zsigmond kamarai titkár

546. Georg Dück brassói bőrgyáros

FRIEDLÄNDER & FRANK BÉCSBEN

ajánlják világhirü és Erdélyben fényes sikert kivivott

(Champion) combinált, fü, lóher és gabna aratógépeiket. (Champion) kaszálóit. Aratógép késeknek való fenö köveiket. Amerikai keresztengelylyel ellátott széna gereblyéit völgyületes és árkos helyekre való használatra.

Göppel és másféle aratógépeit, bükkönytisztitó gépeit sat. sat.

Ilyen gépek dolgoznak gróf Teleki Gusztáv ur Tancs és Drassói jószágán. Gróf Andrássy Gyula m.-ludasi jószágán. Gróf Bethlen Géza jószágán és Báró Nopcsa jószágán Déván sat. sat.

Erdélyi föügynök Kolozsvártt: SUCHAN WENZEL. Házsongárd-utcza 2. szám. 4—6

Original Johnston Erntemaschinen

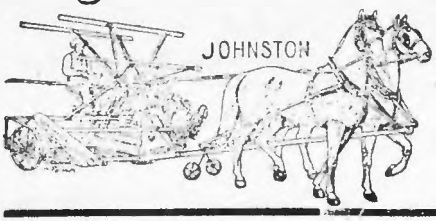

anerkannt idealster Vollkommenheit.

Das beste und modernste in der Konstruktion, die vollkommenste Maschine in der Arbeit.

Im Verlauf von Jahren durchprobt und für neuere Verbesserungen als die bestbewährte Maschine erwiesen.

Weitgehendste Garantie. Günstige Zahlungsbedingungen.

Ständiges Lager bei

And. Rieger

Erste Siebenbürg. Landwirtschafts-Maschinenfabrik, Eisengiesserei.

Hermannstadt.

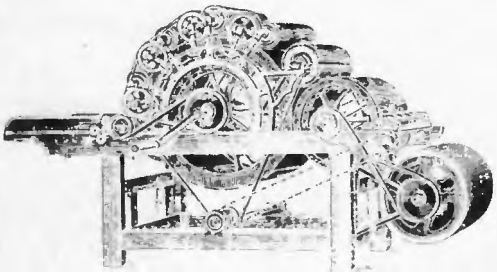

Répa, tengerivető és kapáló gépek, szállítható egy és többjáratu

őrlőmalmok

répavágók, rosták, szecskavágók, ekék, boronák, benzinmotorok.

Cégem különlegességei:

Juhgyapju fésülő gépek és **Dorner-féle ikerváltó ekék.**

Gép árjegyzéket és eke brosurát tessék kérni:

Török András mezőgazdasági gépgyára **Nagyszeben.**

548. A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara új épülete

Simonffi István

gazdasági gépgyára vas és fém öntödéje Kolozsvárt.

Gépgyári üzletemben felvállalok kijavitásra mindenféle

gazdasági eszközöket:

gőzgépeket, gőzcséplőket, gőzszivattyukat, kut- és malomszerkezeteket.

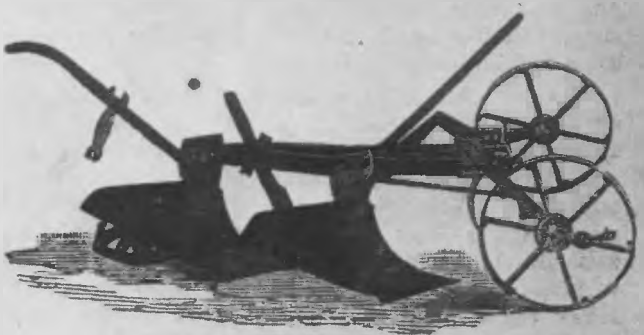

Készletet tartok saját gyártmányaimból,

nevezetesen egyes kettős és három horozdás **ekékből, eketaligákból, rostákból, morzsolókból, szecskavágókból, répavágókból s egyéb gépekből.**

melyeket **jutányos árak** mellett a t. cz. közönség figyelmébe ajánlani bátor vagyok.

(16)

549. Mezőgazdasági gépgyár hirdetése

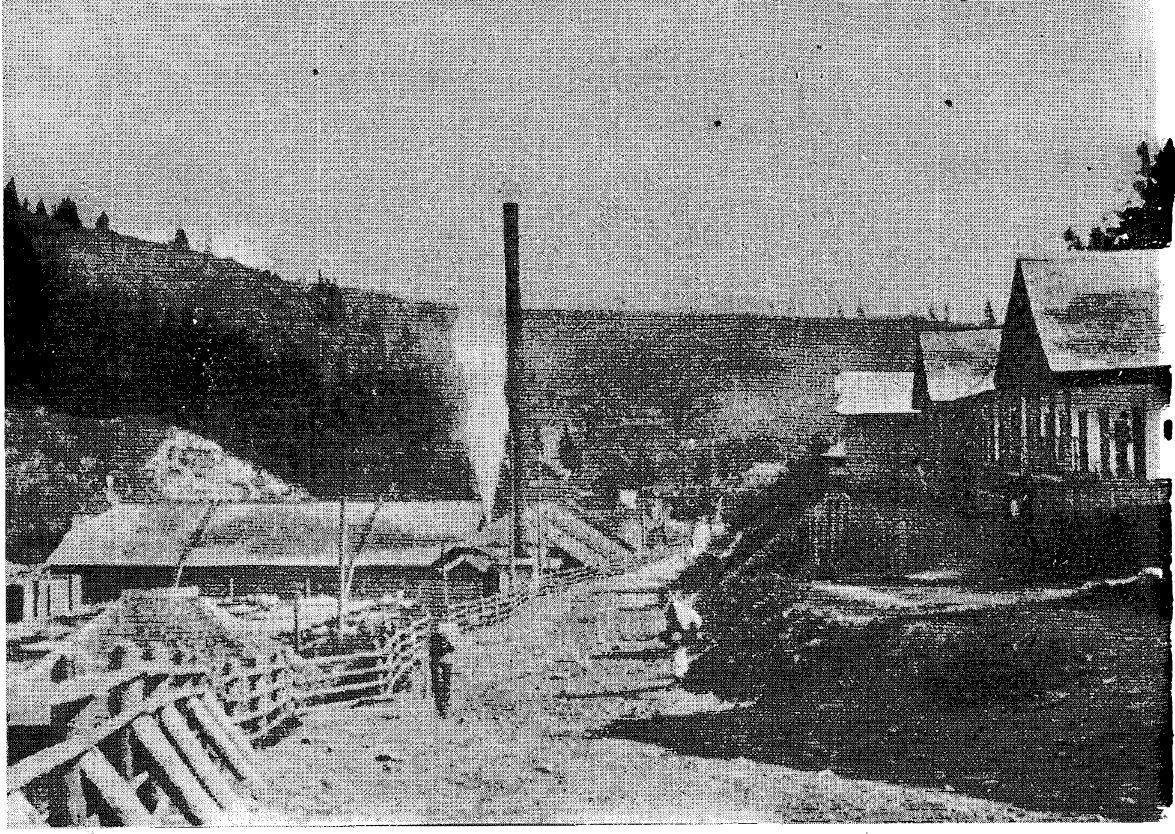

550. Egy fűrésztelep. Jósikafalva, 1907

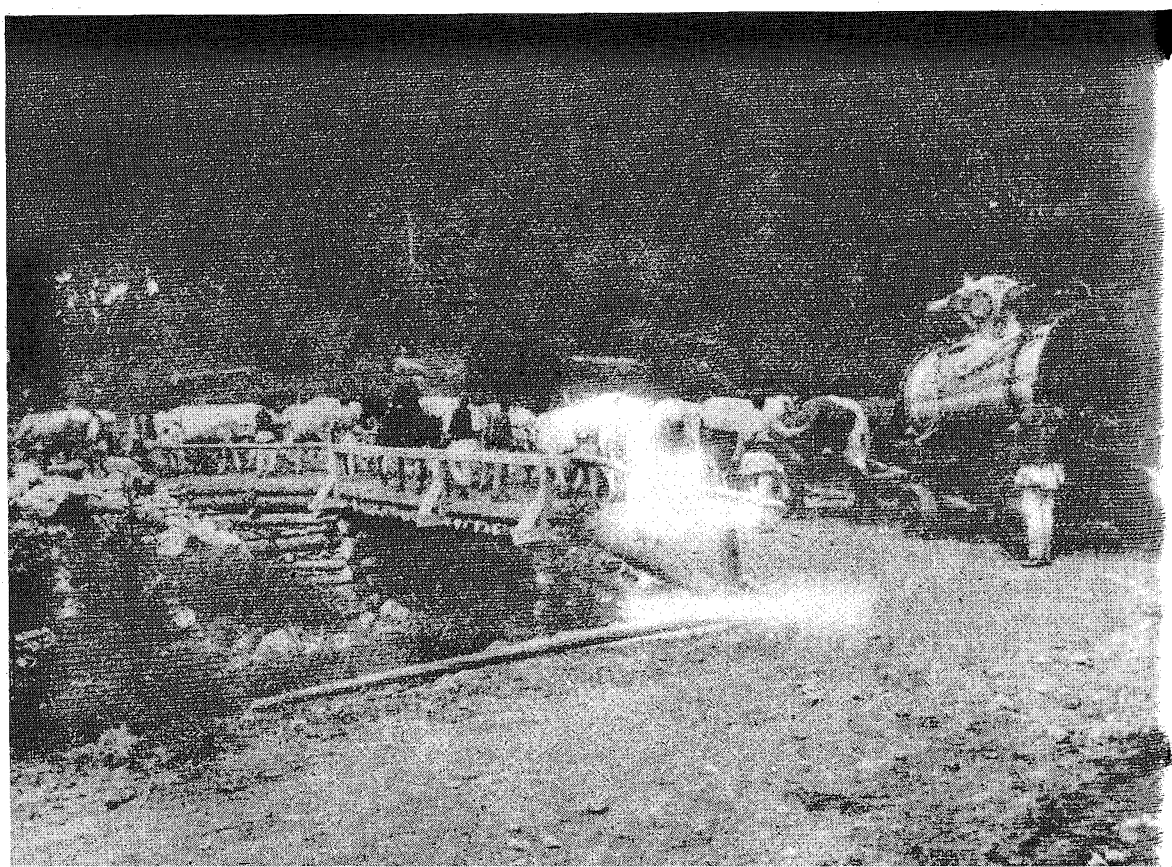

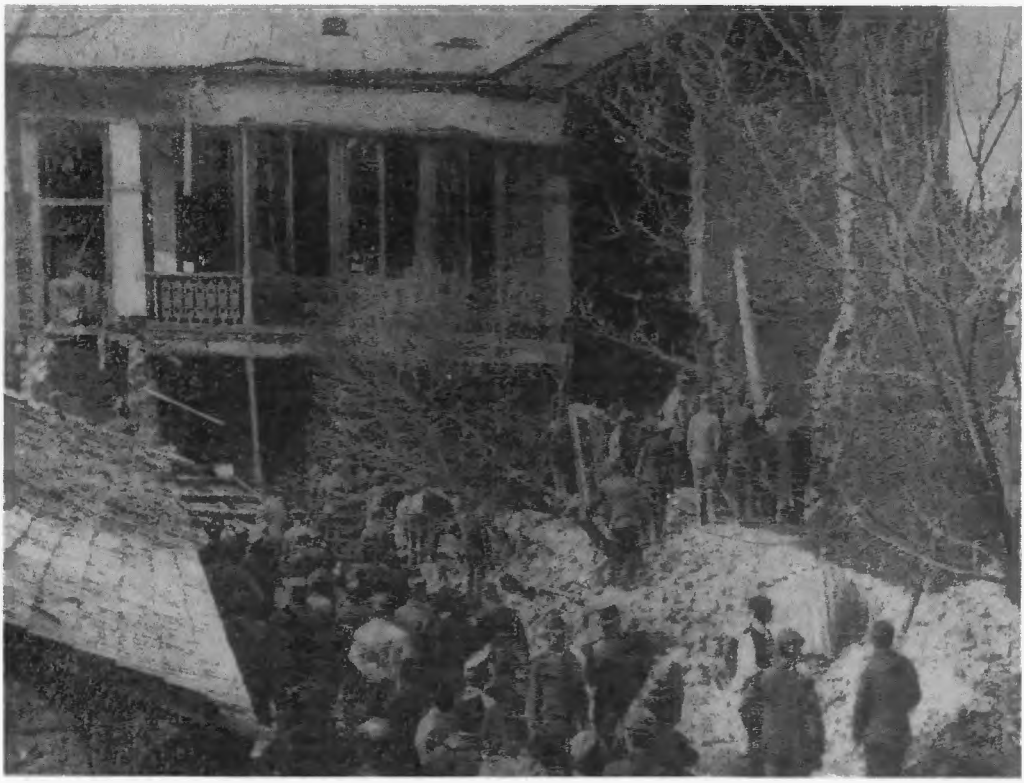

552. Vezetékes földgáz robbanása Tordán, 1917

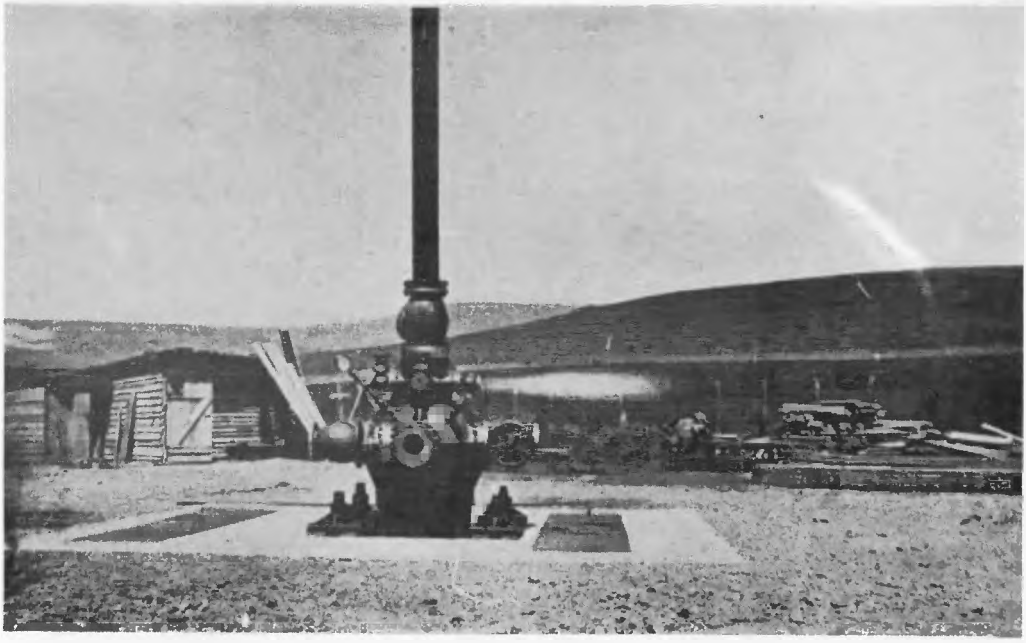

553. Egy új iparág születése: a kissármási gázkút 1910 nyarán

◁ 551. Gőzkazán szállítása a hegyekbe ökrökkel

554. Rakodó társzekerek a brassói tejszövetkezet udvarán

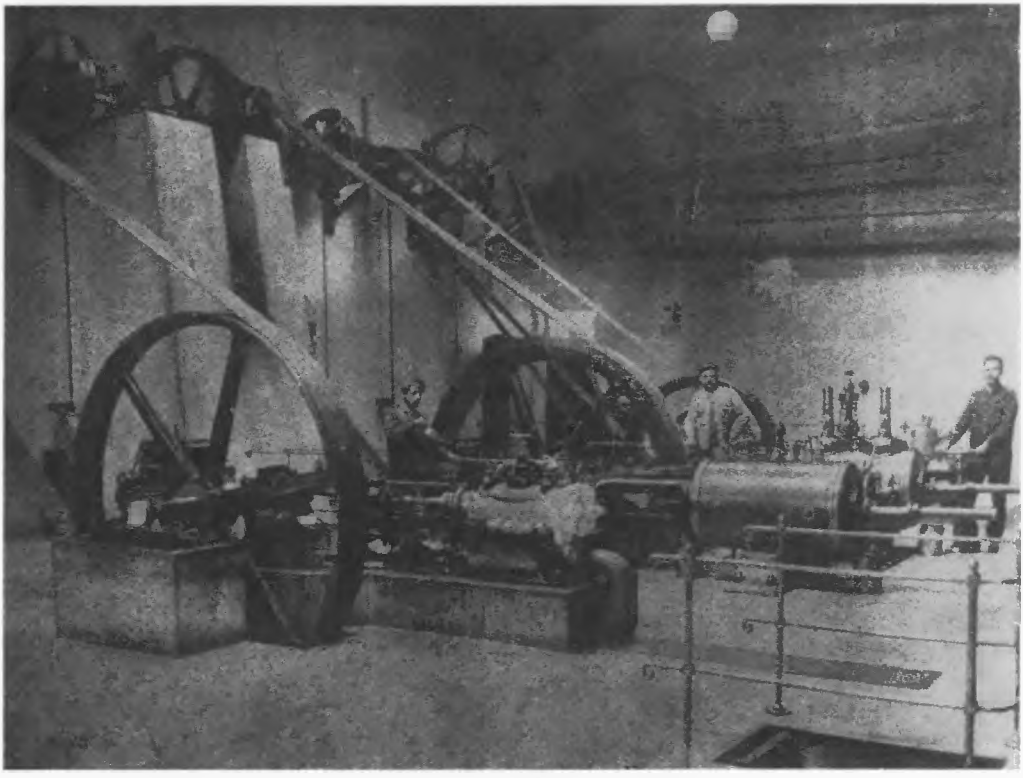

555. Tejszövetkezeti gépház Brassóban

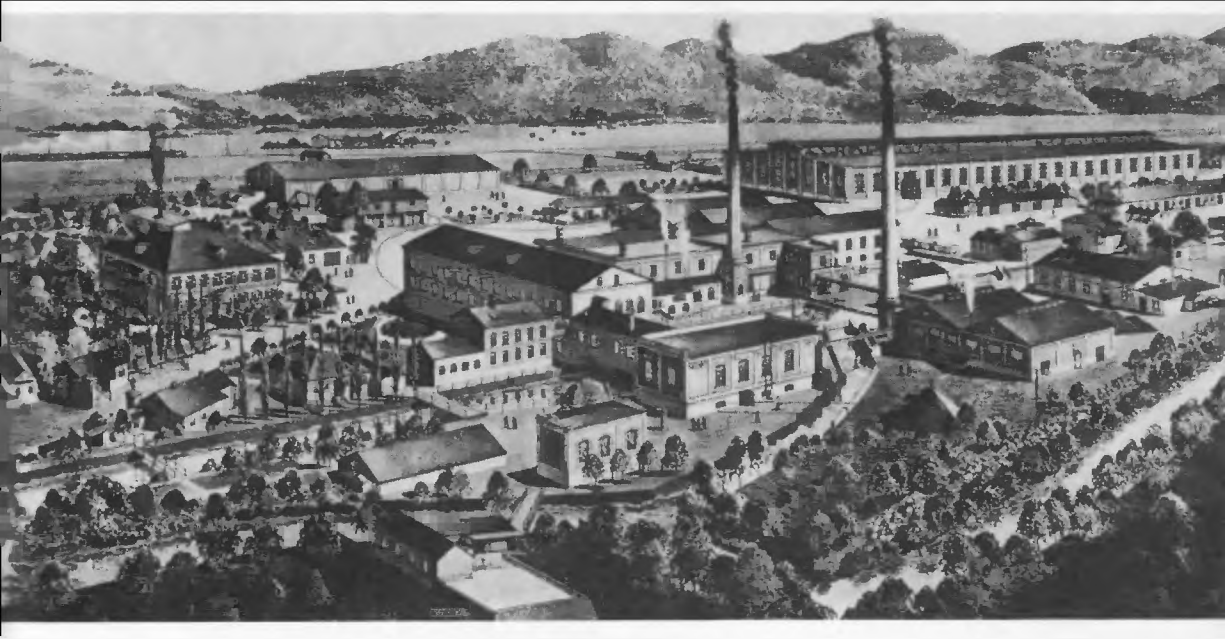

556. A péterfalvi papírgyár

557. Márványkitermelés Ruskicabányán

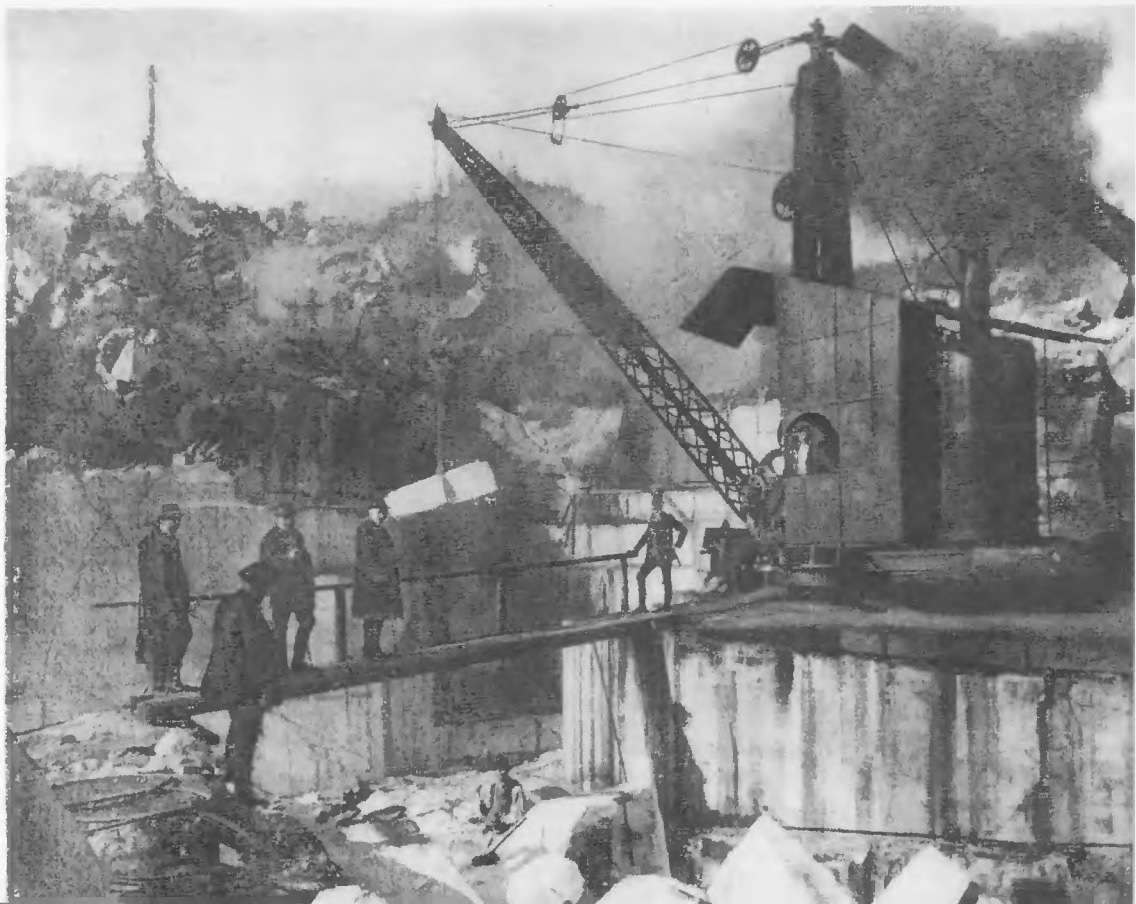

558. Sepsiköröspataki szövetkezeti üzlet, 1910 körül

ECONOMULU

Organ periodicu ilustratu pentru ramîi de economia, industria si comerciu.

Nr. 4. Blasiu 13 Martie 1874. Anulu II.

Lucrele economice in Martie

In prim[ă]v[a]r[ă]. Se pregatesce semenatu'a pentru semenaturele de primavera, ordu cu insolirea mai gros, per exemu, secarea, ordiu, tatarcu si diferite semenaturi de prasa — se scotu si apa cadiuta si se prasa in cadiuri spre a semena.

Vinarele trebue trase in sinia de a forbe a doua oa[r]a.

In viasiu. Se astrucu bene vitele fetate, mai vertosu cu otava si farina ori grausiu. Chiu su orapatu de fenu, se pote pasce diu'a, dar' numai dupa ce au mancatu pasiu — respective brum'a —. Gerpele si gunoiu se pasu in cimerea.

In gradin'a de legume. Se semena in urmarea sepa rale semenate, dar' numai domenic'a fiendu ca urmatorea este'a pentu nepte ar' pote lagheni.

Deca a pratu bruma grea pre nescari legume mai delicate, precum domenic'a in siiste de a remori cercle ce se ude cu apa cata de rece; asemenea se pote mantui cbiaru si fasiole bruma. —

In gradin'a de pomi. De facu stude de pomi. Se cautiona cercalirea pomilora de ornadu, izacetu, mesehini rasu uscatu. Se curatia pomii tuneri regulandu-li-se si corcanile prea nuntarse, rumpiere. Pomocii de vasu (sasuri) imgedoli se apora de ghiaciu nepte, amparandu-se ori cu faseo facu in apropiarea lora cu pelia, alcatuita si remediu de fasu, ori predere fasiu mare, la gurnitie pomilora se faca groposiuru in forma de bilie, apoi se ardana apa de ploia. Se polisiesce cu[r]atiu[r] pomii si se semena semenatie de pomu.

1870 Kolozsvár április 30 8. szám.

ERDÉLYI GAZDA

AZ ERDÉLYI GAZDASÁGI EGYLET

KÖZLÖNYE.

Szerkesztik: Paget János elnök, Herde Áron, b. Huszár Sándor, Kósa Károly, Kudelányi Antal, Mina János, Nagy Ferencz, Szentgyörgyi József.

TIMÁR KÁROLY és SZABÓ SAMUEL.

Az erdelyi gazd egylet közgyulese.

Az idei közgyülés április 21-én d. e. 10—11 óráig a városi tanácsház nagy termében folyt le az előre kihirdetett tárgysorozathoz való szószólásokban, az apr. 24-i választmányi ülésben pedig tárgyalásokban olvasnak. Szerencsés 35 tel tag — nehány hallgató jelenléte mellett b. Huszár Sándor a gyülést kezelésre megnyitá, mire

Tisztelt közgyülés! Az igazgató választmány felújí ési működésétől az egylet ügyeni kezelésével a tiszári és pesti jelentésekben előrelátható és pontosan fog értesülni, arra kívánom azért a közgyülés ügyeinek egész helyes felterjesztésével tanácskozásba lépni, csak egy észrevételem bejelentése szükséges, e helyen nehogy sok mondani tolvajságnak tartsa.

Ha gazdaságunk, gazdasági javaink biztosabb gyorsabb fejlődésének és egyéb lelkesedések szobájából távozott nem simulnak által mert gyarapodásokhoz és a gazdasági egylet fiatalsát a szakbizottság értekezletei elhalasztani nem tudom. Az egylet életerge bizonyára nem arabyban fog nyilvánulni, vagy apadni, ellenkezőleg vélik sőrül-sőre bizonyítani tárgyaira, mennyiben részesül egyesek kezdeményezésében, egyetlen szóval kifejezhetni, mindazt mitől jutaja fiatal mállal bizhassuk hatását hatását hatni és élhet is a közjóért.

Igaz[ságo]sul hagy midőt hiszekszem a részvétre, hogy annyi egyleti mozgalmat felemlítsek az igazgató választmány nyilvánulásában, mely tudatában volt annak, hogy a gazdasági közkincs létesítésére, a magas kormánynak elismerő kimondottel tartozunk, hogy két Áron

lan tapasztalt bizonyok orvoslására a többnek kint nem szabad is rendelkezésre áll, hogy a szabályszerű három és ellenőrzi az országos választmányt, egyszersmint titkárjai, minden más erdekat mellőzve, szakbeszéd, az egy irnok lassú gyakorlati választhatja.

Legyünk tisztelt közgyülési a tárgya választmány összes kosz mutat a bosse helyzet bizalomért, és légyen meggyőződve, hogy szorgalmat nem az egylet működésének rendszere kellene, hanem az egyéniek hanta hajlam engedtek, amelyek alá van szervezve a közgyülési megnyitásának gyakorlata.

A helyettes titkár Farkas Albert által bemutatott jelentés ily hangzik

Tisztelt közgyülési!

A kormánybiz magas fejlettségre jutott gazdasági szakiskolánk igen szerencsés épületképezi a gazdasági közgyűrészetet. Harmadik előtte talán az egyik tanszegek a előtt kárlátszerek két folytatott vadaki gazdaságát, ha ezt a fejlődés mai szükségeinek szabva ide fentartani s mint fejlet kivája kezelni. Egyrészről, munkásságát nagyszerűben venni igénybe a közgyűrészetek s nem utolsó emelte ki a tárgy fontosságát a hiven nálunk gazda és ipa. Thaer, a nem okszerű fordítanak rá az elmélet és gyakorlat terén alj nagy figyelmet, mert a különszerűen pontosságával rendszert szemmelle a tükör, mely fáradtakról hű képet ad, és a részrehajlatlan és igazságos ellenőr, mely nyájaskodnak helyenk, vagy fölötte kevélykedésből pálczát tör. E a gaz-

559—560. Mezőgazdasági lapok

561. Asztagrakás székelyföldi uradalomban a századfordulón

562. Fonóasszonyok Csíkszentdomokoson. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

gépiparra. A magas fokú gépesítés egyben igen kevés munkaerő igénybevételét jelentette.

A változatosabb képet a napi 2-3 vagon búzát feldolgozó közepes nagyságú malmok mutatják: szeszgyártás, olajütés, tésztakészítés, de leggyakrabban fűrészüzem kapcsolódik hozzájuk, s ezek között is vannak olyanok, amelyek majd villanyt szolgáltatnak egy-egy községnek.

A gabonaőrlésben a századfordulóra kialakult a tőkés viszonyokat jellemző kettősség. A bánsági nagymalmok napi 4—30 vagon búzát őröltek, zömében a monarchia piaca számára, de német vagy svájci exportra is, magas minőségi követelményekkel visszahatva a búzatermelés fajtakiválasztására és színvonalára. A széles falusi néptömegek gabonáját napi 40 mázsás vagy még kisebb kapacitású, jórészt évente csak pár hónapig üzemeltethető faépítésű vízimalmok dolgozták fel. 1906-ban 5928 erdélyi malomból 3340 főként kukoricát őrölt, s csupán Hunyadban 1031 ilyen működött, hogy a kis mennyiségeket ne kelljen túl messzire szállítani. A többiek búzából és rozsból ún. parasztőrléssel durvább, de a falusi háztartás igényeinek jobban megfelelő lisztet állítottak elő. E kicsi malmok nagy számuk miatt aránylag sok embert foglalkoztattak; 1906-ban közel kilencezer főt. Egyszerű berendezésük készítése, javítása ácsok, asztalosok, kovácsok számára adott munkát, míg a malomkövek faragása Csíkban vagy a Dés környéki Csicsóváralján falusi iparként valósággal virágzott.

A *szeszfőzés* a mezőgazdaság termékeinek egyik régi nagy feldolgozójaként őrizte hagyományos súlyát, s egyben a tőkefelhalmozásban kiváló funkcióját. A szeszgyártásban is a nagyüzemek Lugostól, Temesvártól Nagyváradig húzódó vonulata határolta Erdélyt, azonban a Királyhágón túl is már 1849-től sorra alakultak a kereskedelmi jellegű szeszfőzdék. 1851-ben Sigmond Elek létesít gyárat Kolozsvárt. Baruch Jeremiás marosvásárhelyi gyára volt talán az első modern ipari főzde Erdélyben, mely 1857-ben már 80 munkást foglalkoztatott. Jövedelméből malmot és újabb szeszgyárat alapított, s jellemző, hogy ugyancsak az ő szeszfőzdéjében állították fel 1874-ben a Rajka—Dietrich cég első erdélyi gyártmányú gőzgépét. A szeszipar ból mentek aztán át tőkések, illetve vállalkozó birtokosok a malomiparba vagy más iparágakba. Az 1872-ben megkezdődött termelési koncentráció s az egész magyar szeszgyártást érintő értékesítési nehézségek ellenére 1878-ban már 125 ipari jellegű szeszfőzde működött, a nagyok főleg kukoricát, jórészt Romániából vasúton importált tengerit dolgoztak fel. A nyolcvanas évek közepén egyedül Kézdivásárhelyt 12 „szeszgyár" volt, s ezeket tekintették a város éltetőjének. A századvég legjelentősebb nagyipari szeszfőzdéje a szász Czell család keresztényfalva—derestyei és a Sigmond testvérek kolozsvári gyára, a többiek messze nem érték el a bánsági nagyüzemek kapacitását. E gyárak termelését az állam szabályozta; meghatározott mennyiséget állíthattak elő, a kontingens feletti részt magasabban adóztatták. A szeszipar összekapcsoló-

dott az állattenyésztéssel. A gyárak összevásárolták az olcsó erdélyi marhát, s a hulladékon történt hizlalás után nagy számban hajtották Bécsbe vagy az ország nagy fogyasztóképességű piacaira. Miután a nyugati fajtákat vették előszeretettel, ez (főként délen és délkeleten) hozzájárult a nemesebb fajták terjedéséhez.

A falvak persze az egész korszakon át megmaradtak a tömegével működő kis főzdék termékeinél, ahol saját gyümölcsből készítették a helyi ízlésnek megfelelő, népi italként fogyasztott erősebb-gyengébb pálinkákat.

A sörgyártás egyenetlen fejlődésének az osztrák—cseh gyárak versenye és a sör iránti aránylag kis kereslet volt az oka. A sok kisüzemből néhány naggyá nőtt, így az 1830-ban alapított vásárhelyi, még inkább a nagyszebeni sörgyár, az egyedüli a 32 serfőzdéből, amelyik a hetvenes évek söripari visszaesése ellenére az évtized végén is 10 ezer hektoliternél többet főzött évente. A nyolcvanas évek végétől a hazai sörgyártásban tartós fellendülés kezdődött, az első világháborúig a termelés Erdélyben is megnövekedett. A tordai és marosvásárhelyi gyár egyenként 120 ezer hektolitert tudott előállítani, s volt néhány olcsó sört előállító kisüzem is. A századfordulótól hűtővagonokban hoznak Budapestről egyre több sört, ami ekkor még szinte kizárólag a megszaporodott városi lakosság fogyasztására szolgált.

A *cukoripar* 1849-től hosszabb ideig tartó hanyatlásnak indult Erdélyben is; a három ismert cukorgyártó üzem részben szünetelt, részben teljesen megszűnt. Az ausztriai gyárak versenye — néhány évtől eltekintve — sokáig nem kedvezett ennek az ágazatnak, mígnem állami beavatkozással sikerült a fejlesztési lehetőségeket tartósan megjavítani. 1888-ban a termelők számára előnyös új fogyasztási adót és szállítási kedvezményeket vezettek be, ennek kihasználásával alapították 1889-ben a Hitelbank részvételével a Brassó melletti Botfalun a Magyar Cukoripari Részvénytársaság gyárát, mely a századfordulón 910, 1912-ben 1218 munkást foglalkoztatott, termelése a cseh gépi berendezéseken a 87 344 mázsáról 144 624 mázsára növekedett.

Arisztokrata alapítású volt az 1893-ban létrehívott marosvásárhelyi cukorgyár, mely sajátos színfoltot képvisel a régi gyáripar tablóján. Az ipartámogatást kihasználó alapítók 600 ezer forint állami kölcsönt kaptak, ugyanakkor a részvények zömét úri birtokosoknál és paraszti termelőknél helyezték el, akik azt cukorrépával törlesztették. A brassóinál jóval kisebb gyár magyar és német berendezésekkel, a századfordulón 367, 1912-ben már 405 munkással 35 648, illetve 46 668 mázsa cukrot termelt, szezonjellege ellenére ez volt Marosvásárhely egyetlen komoly nagyüzeme. Az 1897-től előállított finomított cukorból Angliába, Olaszországba és Egyiptomba is exportáltak. E két nagy gyár nyersanyagszállítójaként számottevő cukorrépa-termelés alakult ki többfelé, így Maros-Torda és Háromszék megyékben, míg Brassó megye országosan is első helyre került mind a felhasznált terület aránya, mind pedig a répahozam színvonala tekintetében.

Az iparszerű dohánygyártás állami monopólium volt. Cigarettakészítés Temesvár mellett Kolozsvárt (1851) és Sepsiszentgyörgyön (1897) fejlődött ki, a századfordulótól e két város gyára évi 20-40 ezer mázsa dohány feldolgozására rendezkedett be. 1912-ben kétezer munkást, főként nőket alkalmaztak kézimunkára és a néhány gép kiszolgálására.

Az élelmiszeripar egyéb ágai elsősorban a szász városokban honosodtak meg. 1850-ben alapították a híres nagyszebeni szalámigyárat, ahonnan 1885-ben csak vasúton 307 mázsát szállítottak el, míg a húst Romániától Kassa és Losonc piacáig terjedő területekről szerezték be. Szalámigyárak működtek Brassóban, Besztercén, 1894-től Medgyesen, ahol a feldolgozást disznóhizlalással kapcsolták egybe, Szentágotán pedig szövetkezeti szalámigyár üzemelt. Ezek felvágottakat, kolbászt, sonkát, Désen még konzerveket is készítettek. 1900-tól Déván gyümölcskonzervgyár működött. A tejipar sosem tudott igazán megerősödni, a városok piacáról nem tudta a paraszti eladókat kiszorítani, noha kisebb tejfeldolgozók többfelé működtek. Nagyszebenben 1872-től, Baróton 1887-től dolgozott komolynak tekinthető túró-, sajt- és vajüzem. Brassóban a századvégtől volt vajgyár, 1902-ben pedig Nagyszebenben létesült Erdély legnagyobb tejtermékgyára.

A rengeteg erdő hatalmas *fafeldolgozó ipar* megteremtéséhez biztosított nyersanyagot, de közlekedési nehézségek sokáig ezt is akadályozták. A lapok arról panaszkodtak a hatvanas években, hogy százados tölgyet lehet fél forint alatt vásárolni, míg néhány mérfölddel odébb — ahol az erdők korábban lepusztultak — a lakosság szárított trágyával tüzel, mert nincs út, amin a fát elszállítsák. A vasutak kiépítéséig főleg a Maroson úsztattak fát Szegedig, ahol az ország legnagyobb fűrészüzemei működtek, amelyek előszeretettel dolgozták fel a korban legtöbbre becsült fenyőt az építkezések számára. 1886-ig vámmentesen tutajozták a fát, deszkát Romániába, ami ezreknek jelentett elfoglaltságot például Csíkban vagy Gyergyóban. A század utolsó harmadában a fakitermelés érdekében még építik-fejlesztik a tutajozást biztosító műszaki berendezéseket, a farönkúsztató csúszdákat; a szomszédos Máramarosnak — főleg lucfenyője miatt — kimagaslóan fejlett vízi szállítórendszere épült. Marosvásárhely fontos tutajos tranzithely volt, Szászrégenben pedig már 1865-ben alakult nagyobb fakitermelő és -úsztató társulat. Ezek kezdetben mint arisztokraták és bécsi bankárok vállalkozásai működtek. Az első nagyfogyasztó mindenütt a vasút volt, elsősorban nagy talpfaigényével.

A nagyipari erdőkitermelés a vasutakkal kezdődött, hiszen addig a hamuzsírégetésen, a fémbányászat és kohászat helyi szükségletein túl az erdőket kisebb mértékben hasznosíthatták. Új nagyfogyasztó lett a szénbányászat; a petrozsényi bányák az első világháború előtt évi 100 ezer m^3 bányafát használtak fel. A századfordulóra már a jó tölgyes és fenyves erdők Erdélyben is csak az utaktól távolabb maradtak meg, ezekhez azután mindig

akkor építettek utat, amikor a birtokosnak sikerült fáját „tövön" eladni. A vállalkozó gyorsan fűrésztelepet is létesített, lehetőleg kis költséggel, hiszen a legfeljebb 10-15 évre szóló kitermelési szerződés lejártával máshol próbált szerencsét. Gombamódra szaporodtak az olyan „fűrészgyárak", amelyeket kis tőkéjű fakupecek állítottak fel. „Egy-egy kisebb darab erdő megvásárlása révén elpusztították a környék erdejét, mert üzletük nem is arra volt alapítva, hogy a megvett terület fáját használják ki, hanem hogy az egész környék erdejéből a lakosság által összelopkodott, s a gyárnál potom áron, kis pénzért beváltott fával csináljanak üzletet. Maga a nép a falopást még csak hibának sem tartja. Ha azért megbüntetik, azt természetesnek találja, és semmi erkölcsi súlyt nem helyez arra" — írja Csík vármegye egyik legjobb ismerője a századelőn.[13]

A Maros-völgyön 1900-ban faárugyár, sok fűrészüzem, Vásárhelyt 1896-tól bútorgyár, 1887-től játékgyár üzemelt. A szesziparban megerősödött vásárhelyi tőkés, Farkas Mendel például rátért a faúsztatásra, majd a faiparra, s 1890 után fűrészárugyárat létesít. Arad mellett Brassó, Vásárhely és Kolozsvár lett a bútoripar központja, bár a bútorok zömét végig kisiparosok készítették. Volt faárugyára román és szász polgároknak is. Jellegzetesen székelyföldi a sepsiszentgyörgyi Deák-féle üzem, mely a nyolcvanas években száz fővel évi 10 ezer targoncát tudott előállítani.

Az ipari fafeldolgozás differenciálódását korlátozta a piaci értékesítés feltételeinek nagyfokú ingadozása. 1885-től 1892-ig, majd 1906-tól Németország éppen a megmunkált fa bevitelét korlátozta vámintézkedésekkel, míg Románia 1886-tól a tutajon vitt fára vetett ki óriási vámot. Mindezeket csak a vámbelföldre irányuló szállítások fokozásával lehetett ellensúlyozni. Az új század legelején az építőipar visszaesésével idehaza is zuhant a fa ára, csökkent a kereslet. Az 1908-tól ismét felerősödő kereslet, növekvő faár monopolhelyzetet biztosított az erdélyi fakitermelő vállalatoknak, amelyek 1910-ben kartellt alapítottak, s mint a legjobb fenyő szállítói ezek szabták meg a többi faértékesítő tömörülés árait is. Ekkorra már a bükkerdők értéke is megnövekedett, hiszen ebből készült a még nagyon keresett faszén, s a fejlettebb szénégető telepeken (Marosszlatina, Gurahonc) falepárlással — a korban fontos exportcikként — további anyagokat, kátrányt, faecetet, faszeszt állítottak elő belőle.

Korszakunkban lett a *papírgyártás* fontos alapanyaga a fa, bár a rongy sokáig nélkülözhetetlen maradt. 1851-ben még 14 papírmanufaktúra volt, egyesek elsorvadtak, mások viszont szász kézben idővel újjászülettek. Az ötvenes években Péterfalván és Zernyesten épült jelentős gyár, utóbbi helyen 1889-ben a Hitelbank alapított facellulózgyárat is. A világháború előtt

[13] T. Nagy I., Csík vármegye közgazdasági állapotáról II. Csíkszereda 1911. 34.

Borgóprundon és Zernyesten, Tordán többféle papírt, illetve cellulózt állítottak elő korszerű nagyipari berendezésekkel.

Fából rengeteg terméket készítettek Erdélyben, hiszen fát egy modern gyár berendezésénél éppúgy használtak, mint a különböző tájegységek foglalkozásszerűen faeszközöket (csöbröt, teknőt, hordót, zsindelyt, szerszámot) készítő, és messze földön, akár Boszniában is árusító parasztiparosai. A havasok közötti medencék peremén, a Székelyföldön, Mócföldön, a gyalui havasokban faiparos falvak húzódtak meg. Egy sor paraszti fűrészmalom is működött; Orlát, Resinár, Zágon, Felek, Körösfő megannyi népi faipari központ volt, ahol városi piacokra is termeltek. Egyedül Kolozs és Torda-Aranyos megyékben öt és félezren foglalkoztak épületfa, deszka, léc és zsindely készítésével. Másutt olyan népi ácsközpontok voltak, mint Gyergyóban Remete, Hargitában Zetelaka, ahol a Németországban és Hollandiában is keresett legjobb kézi hasítású gerendát csinálták. A Kolozsvár közelében fekvő (román) Bedecsen például, mintegy házgyári technikával, otthon készítették a gerendaházakat, hogy azután elemeikre szétszedve a megrendelő falujában újból összeállítsák. Egy-egy távolabbi tűzvész után a század elején Bedecs rétjén egyszerre több tucat ház, melléképület épült vagy várt elszállításra.

A 8 üveggyár a forradalom utáni évtizedekben 3-ra olvadt. A 30 fős alsóporumbáki kincstári üzem bérlők kezén működött; eleinte a román piac, később a MÁV tartotta el. A bükszádi Mikes-féle gyárban is csak félszáz ember dolgozott, de a kiszolgálásból élt a másfél ezres falu. Falusiak kapták hitelbe a gyártól a készárut is, amit aztán szekérből egy-két hét alatt árusítottak ki.

A *vegyipar* — a tőkés korszak egyik kulcsipara — Magyarországon későn indult fejlődésnek. Az erdélyi részeken 1849 után kezdetben csupán két szappangyár, s a jelentősebb nagyszebeni gyertyaöntés mellett két kis gyufagyár jelképezte ennek meglétét. A nagyüzemi termelés nem is Erdélyben, hanem a Bánságban, a STEG Resica környéki paraffinolaj- és ténsavgyárában honosodott meg 1857 után. Fejlődését előmozdította a Kárpátok túlsó lábainál található román kőolaj keresetté válása. Az olajipari világfejlődés gyakorlatának megfelelően a nyersanyagot elsősorban nem a kitermelés, hanem a felhasználás helyén finomították. Brassóban már 1858-tól, Marosvásárhelyt 1861-től tisztítottak olajat, Oravica és Orsova fontos finomítóhely lett még a nagyvasutak megépítése előtt. A magyar petróleumipar a nyolcvanas években nagyobb volt, mint az osztrák, s termékeiből exportált is. Egyedül Brassó finomítói 1880-ban már 5 ezer tonna nyersanyagot importáltak. A román kőolajat a század végére részben az orosz, majd 1895-től az újonnan feltárt, gyengébb minőségű galíciai nafta váltotta fel. A világháború előtt az Erdély peremén elhelyezkedő finomítók évente 1200—2000 vagon nyersolajat dolgoztak fel.

Vegyipari termékeket a színesfémkohászat is állított elő: Zalatnán szulfátokat, kénsavat gyártottak, egyedül itt készítettek szénkéneget. Brassóban kénsavgyár működött. A századvég fellendülése megteremtette a nagyüzemi szódagyártást: az 1894-ben alapított marosújvári Solvay gyár, s később a tordai a sós vízből, agyagos sóból évi 1000—2000 vagon szódát tudott előállítani, jórészt fedezve az ország szükségletét. 1900 után a lupényi kokszgyár is vegyi üzemmé növekedett, kátrány, ammóniák mellett műtrágyát, az első világháború alatt benzinpótló termékeket állított elő. A műtrágyagyártás késői kiépülését a századvégi amerikai verseny és az itteni földművelés kis kereslete hátráltatta. 1901-ben alapították a tordai, egeresi gipsz- és műtrágyagyártó részvénytársaságot, de nagyobb fejlődés csak a földgáz felfedezése után következhetett be.

Az erdélyi *földgázmezők*et a kálisó utáni kincstári kutatás során tárták fel a Mezőségen, ahol 1909-ben 9600 kalóriás metánra bukkantak. Eleinte inkább csak a MÁV használta. 6 gázmezőn 20 kutat fúrtak, s az 1912. évi kolozsvári országos értekezlet nagyszabású terveket körvonalazott a hasznosításra, a külföldi tőkét elsősorban a kitermeléshez, a hazait inkább a gázra épülő gyáripar fejlesztésére akarták felhasználni, de segítségével akarták „az Érchegység hanyatló bányászatát" is talpra állítani. Amerikai és angol beruházókat nem sikerült szerezni, a pénzpiac depresszió ja késleltette a munkákat, így végül 1915-ben német tőkével alapították a Magyar Földgáz Rt.-ot, amely a gázmezők egy részére koncessziót kapott. Ekkor már távvezeték ment Tordára, Marosújvárra, később Medgyesre, s terveztek továbbiakat Marosvásárhelyre, Kolozsvárra, Aradra. 1918-ban a kutak száma elérte a 38-at. A háború alatt Erdély legnagyobb vegyianyaggyáraként felépülő dicsőszentmártoni kombinát már a gáz felhasználásával készített karbidot, ciánamidot, ammóniát, műtrágyát — s egy ideig robbanóanyagot is.

A *bőrgyártás* az 1850-es években még főként szász céhiparosok kezében volt, akik hagyományos cserzőanyagokkal igen jó minőségű árut készítettek. A nyersbőr egy részét a román fejedelemségekből importálták, 1850-ben pl. 48 500 marhabőrt, s ugyanoda 2150 csizmát, cipőt adtak el. A feldolgozott bőr exportja 1867-től 1871-ig közel megduplázódott, a bőrbehozatal Romániából viszont csökkent. A brassói gyárak 1886-ig a román hadsereg egész szükségletét fedezték, de sok bőrt adtak el a közös hadseregnek és a honvédségnek szállító Bärenfeld cégnek is. Nyersanyaggondok az egész korszakot végigkísérték, mert a helyi nyersbőr nem volt elégséges, az alföldi bőr viszont túl drágának számított. A román nyersanyag időnkénti megcsappanása az iparosok számának csökkenését vonta maga után mind a Szászföldön, mind pedig a Székelyföldön. A hiányt orosz bőrrel igyekeztek pótolni. A század végén az ágazat korszerűsítése is elkezdődött. Komolyabb bőrgyártás volt Szentágotán, Medgyesen, Nagyszebenben, s az új században kiépült kolozsvári bőrgyár — az állami támogatás lehetőségeit is kihasz-

nálva — már a nagy temesvári és nagyváradi üzemek példájára cipőket is gyártott.

A *textilipar* területi megoszlása a legtöbb iparágtól eltérően alakult, mert korábban a nagyobb fejlettséget éppen nem a Bánságban, hanem Erdélyben, a szász vidékeken érte el. 1850-ben egyedül Brassóban több tucat posztókészítő mester tartott műhelyt, ezentúl halina-, pokróc-, flanellkészítők stb. működtek. De daróc- és posztókészítés folyt a város körzetében lévő falvakban is. 1855-ben a krimi háború hozott egy időre fellendülést, a gépesítés elkezdődött, főként a fonalkészítésben; átmenetileg a nyugat felől behozott pamut feldolgozásával is kísérleteztek. 1861-től harisnyagyár működött Segesvárt. A híressé vált brassói típusú posztók a hagyományos népi-paraszti igények kielégítésére készültek, ezeket a cseh gyári termékek az ízlés és fogyasztás megváltoztatásával előbb a Tiszántúlról, majd Erdélyből kezdték kiszorítani régi romániai piacukra. A nyolcvanas évektől Románia iparfejlesztő politikája, majd a román vámháború szorongatta meg az erdélyi textilipart. Brassói szász posztósok alapítottak 1886-ban nagy gyárat a romániai Azugán, s kalapkészítőtől kötélverőig jó néhány iparos ment át a Kárpátokon. A magyar kormánykedvezmények és -megrendelések segítségével az otthoniak nemcsak átvészelték az átállási krízist, hanem meg is erősödtek olyan üzemek, mint a Leonhardt és a Lang cég, amelyek a román vevőkör elvesztése miatt idehaza finomabb áru előállításával igyekeztek lábukat megvetni, de szállítottak bolgár és szerb piacra is. Állami támogatással erősödött meg az 1896-ban már kártolt gyapjút, lódent gyártó, száz körüli munkással dolgozó brassói Scherg posztógyár, de megmaradt Nagyszeben és Segesvár sokszínű textilipara is. Több száz családi szövőszék összefogásával nagy szövetkezet működött Nagydisznódon, amely halinaposztót szállított Galíciától egész Hercegovináig. Sepsiszentgyörgyön a len feldolgozására 1880-ban alapított Székely Szövőgyárral a kézműves és gyári termelés kombinációját hozták létre. Désen Bánffy Dezső alapított 1883-ban szövőgyárat. Az üzemi gyártás révén kialakult az a kettős termelési szerkezet, amely a világháborúig durvaposztót szállított Törökországba, sőt Perzsiába is, s közepes finomságú posztót a monarchia és részben Románia fogyasztására.

A hétfalusi csángók, Kovászna és Bereck falusi posztói, Udvarhely csergéi végig ismertek voltak az erdélyi vásárokon. A parasztság széles tömegei — igaz, tájegységenként erősen eltérő mértékben — megmaradtak a hagyományosnak számító falusi népviseletnél, abban csak a színes fonal egy részét váltotta fel már a hetvenes években a külföldi áru, később jutott szerephez a nagyipari szövet. A gyári termékek iránti szerény kereslet mellett házi szövőszékek tömeges továbbélését biztosították.

A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE ÉS MOZGÁSA

A polgári forradalmat követő első és a világháború kitörését megelőző utolsó népszámlálás által közrefogott hat évtized alatt Erdély népessége mintegy 40%-kal, háromnegyedmillió lélekkel gyarapodott azon az 58 ezer km² területen, amelyet e tájegység történeti határainak jelentéktelen módosításával az 1876. évi közigazgatási átrendezés alakított ki. A gyarapodás kétharmada az első világháború előtti három évtizedre esett, amikor a növekedési ütem kifejezetten meggyorsult. 1839 és 1845 között valószínűleg évi 8 ezrelék, 1851 és 1857 között 6,2 ezrelék volt az évi növekedés, majd a hatvanas évek felfutását hamarosan súlyos visszaesés követte. Már 1854—55-ben, végül 1873-ban Erdélyt is elérte — igaz, utoljára — a középkori típusú demográfiai katasztrófa: a kolerajárvány. Míg az anyaország ezt három év leforgása alatt kiheverte, Erdélyben egy évtized kellett az 1869. évi szint eléréséhez. A halál nagy aratását itt még járványos gyermekbetegségek is követték, s csak a nyolcvanas években kezdődött az erősebb népességszaporodás.

A demográfiai átmenet, amely a kapitalista modernizáció, az ún. ipari társadalom kialakulásának kezdetén a halálozások számának csökkenése és a magas születési arányszámok révén mintegy népességrobbanáshoz vezet — Erdélyben még a magyarországihoz képest is jócskán elhúzódott. Voltak megyék (Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Szolnok-Doboka), ahonnan egy-egy évben halálozási többletet jelentettek a nyolcvanas, kilencvenes években. Nagy-Küküllőben 1869-től hosszú időn át a kis születési arány és a kivándorlás miatt a népesség fogyását tapasztaljuk, de a természetes szaporodásból ezen az úton 6-7% elfolyt Brassó, Háromszék, Udvarhely és Fogaras megyékből is. Az egész korszak népességnövekedése alacsonyabb az országos átlagnál, mintegy követi a kiegyezés előtt megfigyelhető tendenciát, amikor a természetes szaporodásban még valamelyest megelőzte ugyan a Dunántúlt, de a születési arány már (feltehetően) alacsony volt, aminek negatív hatását az ezen a tájon hosszabbra nyúló öregkor ellensúlyozta. A természetes szaporodás üteme a század végén mélyen alatta maradt az országos átlagnak, amiben itt is szerepet játszott a magas gyermekhalandóság. Erdély demográfiai magatartás szempontjából is betagolódott a nagyobb régiókba. Miként az ország egész keleti felében, a családalapítás korai, de itt is az a tendencia, hogy a fiatalok egyre későbbi időpontban kötnek házasságot. Észak-Erdélyben 1890-ben a nőknél ez 18—20, a déli részeken inkább 20—22 éves korban következett be. 1910-ben északon az időpont már kitolódott a 20—22 éves, délen a 21—25 éves korra. A házasságkötések késleltetése azonban inkább a termékenység növekedésével párosult. Szatmár, Bihar, Máramaros, Szolnok-Doboka magasabb népszaporulatú tömbjével szemben a Besztercétől Hunyadon át Baranyáig húzódó vonal mentén alacsony

termékenységű régió terült el — ami már a kor statisztikusainak is gondot okozott, létrejöttének magyarázatával azonban történetírásunk egyelőre adós maradt. Az északi és nyugati részeken a kilencvenes években lendületesen gyarapodott a korábban megcsappant népesség, míg a délkeleti sarokban a kivándorlás tartósan fékezte a természetes szaporodást. Az erősebb népességnövekedést mutató vidékek Brassótól, Fogarastól északra, az országrész közepén terültek el, mint ahogy a népsűrűség is középen (nagyjából a Kolozsvár, Marosvásárhely, Segesvár, Szászsebes által bezárt négyszögben) volt a legnagyobb, ahol már 1890-ben elérte a négyzetkilométerenkénti 50—80 főt, míg a Királyhágón túli terület átlaga 1880-ban 37,4, 1890-ben 39,2, s csupán 1910-ben emelkedik 46,3 főre. Igen alacsony a termékenységi mutató a dél-erdélyi románoknál és szászoknál, valamint nyugatabbra, a bánsági módosabb románoknál és sváboknál. A szászok körében a dunántúlihoz hasonló születéskorlátozási magatartás alakult ki, a paraszti birtokok aprózódása ellen az egykére, az egy-két gyerekre tudatosan leszorított család fenntartására rendezkedtek be.

A máramarosi, szatmári, bihari, bánsági és erdélyi részek együttes vizsgálata a fentiektől kissé eltérő képet ad. A természetes szaporulat magasabb számot, 1909 és 1912 között (35,9 ezrelék élveszületés és 25,3 ezrelék halálozás közötti különbséget) 10,6 ezreléknyi értéket mutat, ami azonban még mindig elmarad az országos átlagtól.

Ha a magyarországi századfordulós demográfiai struktúrát a magas születési és halálozási arányszám, korai házasság és magas termékenység révén a kelet-európaihoz, a születéskorlátozás korai terjedése a nyugat-európai

21. táblázat. Erdély népességének növekedése, 1850—1910

Év	Erdély és a Partium (1102 □ mrfd, 60 700 km²)		Erdély a régi határok között (998 □ mrfd, 54 948 km²)		Erdély az 1876. évi határok között (57 804 km²)	
	jelenlevő polgári népesség abszolút számokban	átlagos évi növekedés (‰)	jelenlevő polgári népesség abszolút számokban	átlagos évi növekedés (‰)	jelenlevő polgári népesség abszolút számokban	átlagos évi növekedés (‰)
1850	2 073 737		1 856 000		1 900 000	
1857	2 172 748	6,7	1 926 797			
1869	2 393 206	8,1	2 101 727	7,3	2 152 805	
1850—1869	+319 469 (15,4%)	7,6	+245 727 (13,2%)	6,6	+252 805 (13,3%)	6,6
1880					2 084 048	—2,7
1890					2 251 216	7,0
1900					2 456 838	8,8
1910					2 658 159	7,9
1850—1910					+758 159 (39,9%)	5,6
1869—1910					+505 354 (23,5%)	5,2
1880—1910					+574 111 (27,5%)	8,1

demográfiai modellhez közelíti, úgy az alacsonyabb termékenység, a magasabb életkor, a viszonylag kedvezőbb halandóság Erdély számára megkülönböztetett helyet biztosít az ország demográfiai fejlődésében; sajátosságainak feltárását, magyarázatát azonban csak további kutatások alapján lehet majd megkísérelni.

A népesség alakulásában korszakunkban nőtt fontos tényezővé a közegészségügy immár az egész társadalmat átfogó szervezetének kiépítése. 1850-től folyamatosan javult ugyan az orvosi ellátás, jelentősebb változás azonban ebben is a század végén kezdődött el. Az abszolutizmus alatt Kolozsvárt és Marosvásárhelyt „országos kórház" működött — az utóbbit jórészt adakozás hozta létre —, az uralkodóról elnevezett gyógyintézet épült Nagyszebenben és Sepsiszentgyörgyön, „császári-királyi tébolydát" állítottak fel ugyancsak Nagyszebenben, s még további 13 kórháznak nevezett megyei és községi ispotályban gyógyították a rászorulókat. A hetvenes években kötelezővé tették a himlőoltást, az 1887-ben bevezetett újraoltással a himlő veszélye is megszűnt. Különféle járványos betegségek persze a későbbiekben is fel-felütötték fejüket. 1876-ban modern közegészségügyi törvény szabályozta az állam, a megyék és a községek egészségvédelmi feladatait, a házak, iskolák, közintézmények ellenőrzésének módozatait, s előírta a kórházak építésére és működésére vonatkozó normákat. A városok és a 6 ezernél nagyobb lélekszámú községek kötelesek voltak orvost tartani, a kisebb falvak népét a körorvos gyógyította — a legszegényebb betegeket ingyenesen. A falvak szegénysége és az orvoshiány miatt a törvény előírásai ugyan nem valósulhattak meg teljes mértékben, de az orvosi és kórházi ellátás számottevően javulni kezdett. 1893-ban még csak 29 kórház működött — kilenccel több, mint 1878-ban — 1900 ággyal, 1913-ban az 56 kórházban az ágyak száma elérte az 5645-öt. Az utolsó háború előtti népszámláláskor 3001 keresőt tartottak nyilván a közegészségügy területén, ebből 545 volt orvos és 523 gyógyszerész. (Az egészségügyi dolgozók 22%-a volt román, az orvosoknak 13%-a.) Százezer lakosra 29 képzett orvos, 62 szülésznő, 191 kórházi ágy jutott. Az elhaltaknak csupán harmada részesült előzőleg orvosi kezelésben, s természetesen óriási különbség volt a városok és falvak vagy az egyes tájak egészségügyi viszonyai között. A fertőző betegek aránya még a századfordulón is valamivel magasabb volt az országos átlagnál, ezzel szemben Erdélyben kedvezőbben alakult a kor nagy népbetegségében, a tüdővészben szenvedők arányszáma. Ekkoriban évente ötszáz felé közelített a balesetben elhaltak s háromszáz felé az öngyilkosok száma, ez utóbbi jó háromszorosa lehetett a fél évszázaddal korábbinak, s kiugróan magas értéket mutatott Háromszékben. Száz körül volt évente a gyilkosságok száma — amiben Hunyad és Háromszék megye járt az élen —, ez azonban a hosszú békeidő, szilárd államhatalom és a polgárosodó magatartásformák eredményeként még felét sem tette ki a fél évszázaddal előttinek.

A természetellenes halál utolsó nagy aratása korszakunkban az első világháború volt, melyben a hivatalos adatok szerint csupán 1917 végéig Erdély össznépességének 24 ezreléke esett el (Udvarhelyből és Csíkból 37 ezreléknél is több). Különösen sok, 20% körüli volt az 1895—96-os évjáratok vesztesége. S ehhez társult az otthon megnövekedett halálozás, még inkább a jelentős, 55—58%-os születéscsökkenés.

A népességnek nemcsak a megélhetését, de szaporodását is befolyásolta egy-egy természeti csapás vagy rossz termés következtében beállott éhínség, annak ellenére, hogy az állami és közigazgatási szervek fokozódó mértékben tartották kötelességüknek a katasztrófa sújtotta területek népének segélyezését. A társadalom segítőkészsége enyhítette az éhínséget például 1864—65-ben, a századfordulón pedig már rendszeressé vált a rossz termések alkalmával nélkülöző falvak olcsó, esetleg ingyengabonával való hatósági támogatása. A pusztító éhínségek megszűntek, bár a hiányos táplálkozás, a kenyérpótló kukorica egyoldalú fogyasztása miatt gyakori volt a pellagra. Az 1880-as évek elejének élelmezési felmérése szerint Erdély évente 77 ezer marhát, 29 ezer borjút, több mint félmillió juhot, s közel annyi disznót fogyasztott el. A legjobban Brassó, Fogaras és Háromszék népe étkezett. A Királyhágón túl egy fő körülbelül az országos középértéknek megfelelő összeget, 65 forintot költött évente élelemre, de a táplálkozás itt mégis szegényesebb volt, a sok gyümölcs nem az egészségesebb életmódot, hanem a hiányok pótlását biztosította. A hús- és kenyérfogyasztásban mutatkozó szélsőséges területi eltérésekkel szemben egységesen magas volt a pálinkafogyasztás, amiben Kis-Küküllő a fejenkénti 41 literrel az országos statisztika élén állott.

A lakosság földrajzi mobilitásában a századvég hozott nagyobb megélénkülést. Ha a gazdasági fejlődés, a mezőgazdaság átalakulása folyamatosan apasztotta például a transzhumáló vándorpásztorok számát, az új feltételek között más rétegek mozdultak ki születési helyükről, hagyományos világukból.

Romániába már a kiegyezés előtt is jártak ki dolgozni románok, székely lányok és férfiak; 1860-ban 12 ezer magyar élt Bukarestben, a hetvenes évek végén pedig a hatóságok 40 ezerre tették a romániai „magyar alattvalók" számát. 1880 és 1900 között közel hetvenezren vándoroltak ki oda, jó harmadrészt székelyek. A századfordulótól pedig a világháborúig újabb 80 ezer fő követte őket. E számok természetesen nem foglalják magukba azokat, akik titokban lépték át a mai fogalmaink szerint szinte őrizetlen, hosszú kárpáti határt, s arra is tekintettel kell lenni, hogy a kimenők nagy többsége változatlanul inkább rövidebb-hosszabb munkára, semmint áttelepülés céljából távozott. Ez magyarázza a kivándorló gyermekek igen alacsony, s az idősebb, 50 év felettiek viszonylag nagy számát. Az egész korszakon át főként a déli megyékből és Székelyföldről rajzottak ki a Kárpátokon túlra. „Úgy

látszik, egész Havasalföld és Moldva gyógyszertárait kivették a szászok" — írták a századfordulón; egy bojár megbízottja Háromszékben tavasztól őszig lekötötte egy egész falu munkaerejét, s „minden pofonra Romániába szökik a cseléd".[14] Így aztán aratáshoz gyakran szlovák munkásokat kellett hozni, téglaégetéshez még szlovének is idevetődtek. A kor statisztikusai szerint a romániai kivándorlás a világháború előtti tizenöt évben a Királyhágón túli területek természetes népszaporulatának közel negyedét, Brassó és Szeben megyékben körülbelül a felét emésztette fel. Az utolsó békeévben már több mint 200 ezer magyarországi születésű — tehát nemcsak erdélyi — ember élt Romániában, lendületesen gyarapodó fővárosában 30 ezerre emelkedett a magyarok száma.

A század végén Erdély még csekély bevándorlási többletet mutathatott fel, 1900-tól azután teljes fordulat következett. Az európai kivándorlási övezet nyugatról keletre történő fokozatos eltolódásával ide is elérkezett az amerikai kivándorlás kora. Románia után ezzel egy modernebb típusú szívóerő érvényesült. Kiugróan magas arányú volt a kiáramlás 1904—1907 és 1912—1913 között, mindkét csúcs már az amerikai útirány dominanciája idejére esett. Másfél évtized leforgása alatt csupán a hivatalos adatok szerint a már említett romániai kivándorlók mellett 95 ezren mentek Amerikába, 10 ezren pedig Németországba. A Maros, a két Küküllő és az Olt vize közé ékelt területen valóságos kivándorlási központ alakult ki. Pennsylvania gyáraiban és bányáiban, Ohio, New York és New Jersey üzemeiben megszaporodtak az erdélyiek, a románok nagyobb számban jutottak el Indianába, de mindegyik nemzetiség kivándoroltjai ott voltak olyan nagyvárosokban is, mint New York, Cleveland vagy Chicago.

A kivándorlás azonban csak egyike volt a kapitalizmus kori népességmozgásnak. Százezres tömeg hagyta el fokozatosan születési helyét, hogy más községekben, városokban telepedjék meg. Igaz, Erdélyben jóval kisebb volt ez a mobilitás, 1890-ben csupán 18% élt szülőhelyétől távol, míg a Dunántúlon ennek közel a duplája, de a századfordulón itt is megerősödött a mozgás.

A falvak száma korszakunkban nem változott, népességük csendesen növekedett. Ugrásszerű emelkedés tapasztalható a legnagyobbak esetében, míg a törpefalvak népe a századvégen számszerűen is apadt. Egy falu átlagos lakosságszáma a századfordulón ezer körül járt, de az átlag nagy különbségeket takart. Alig több mint száz községben éltek kétezernél többen, ugyanakkor 1800 felett állt az 1000-nél kisebb népességű falvak száma. A legelterjedtebb falutípus az 500—1000 lélekszámú volt. A tájankénti sajátosságokat őrizve ún. szétszórt településként végtelen hosszúságú falvak maradtak például az Érchegységben, míg mások, így a Brassó melletti Hosszúfalu 3 háziiparban is érdekelt községgel egybeépülve már-már városias külsőt öltött. Az olyan

[14] HEGEDŰS L., A székelyek kivándorlása Romániába. Bp. 1902. 10, 73.

22. táblázat. A népesség foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása 1890-ben és 1900-ban, az utóbbi évben nemzetiségenként is részletezve (keresők és eltartottak együtt)

Foglalkozási főcsoport	1890		1900									
	összes népesség		összes népesség		magyar		román		német		egyéb anyanyelvű	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
I. Őstermelés	1789	78,9	1874	75,7	515	63,2	1207	86,4	140	60,1	12	37,5
II/A. Bányászat és kohászat	26	1,1	33	1,3								
II/B. Ipar	188	8,3	234	9,4								
II/C. Kereskedelem és hitel	30	1,3	41	1,7								
II/D. Közlekedés	18	0,8	36	1,5								
II/A + B + C + D	262	11,5	344	13,9	178	21,8	89	6,4	64	27,5	13	40,6
III. Polgári és egyházi közszolgálat, szabad foglalkozású	59	2,6	70	2,8	40	4,9	19	1,4	11	4,7	x	x
IV. Véderő	19	0,8	23	0,9	10	1,2	8	0,6	4	1,7	1	3,1
V. Napszámos	63	2,8	77	3,1	25	3,1	46	3,3	3	1,3	3	9,4
VI. Házi cseléd	39	1,7	44	1,8	24	2,9	17	1,2	3	1,3	x	x
VII. Egyéb és ismeretlen foglalkozású	37	1,7	45	1,8	23	2,9	11	0,7	8	3,4	3	9,4
Összes népesség	2268	100,0	2477	100,0	815	100,0	1397	100,0	233	100,0	32	100,0
Kereső	1012	44,6	1232	49,7	389	47,7	708	50,7	117	50,2	18	56,2
Eltartott	1256	55,4	1245	50,3	426	52,3	689	49,3	116	49,8	14	43,8

Megjegyzés: A vonatkozó rovatokban az 1 ezer fő, illetve 0,1% alatti értékeket x jelzi. A II/A + B + C + D foglalkozási főcsoportok anyanyelvi adatait 1900-ban csak összevontan közölték.

Forrás: M. Stat. Közlemények. Új sorozat 2. kötet, Budapest 1904. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és a hitfelekezettel egybevetve. Kézirat gyanánt. Budapest 1906.

óriásfalvak, mint a román Resinár vagy Szelistye a vándorjuhászat és kiegészítő tevékenységek által szépen gyarapodtak, de éppen e tradicionális foglalkozás sajátosságai, részben a közeli Nagyszeben szívóhatása miatt megrekedtek a városiasodás küszöbén. A régi kistermelői vasművesség lehanyatlásával a magyar Torockó előtt is zárva maradt a növekedés útja.

A belső vándorlás hajtóereje a városiasodás volt. Az a 27 település, amelyet korszakunk végén jogi értelemben is városnak tekintettek, 1850-től 1910-ig gyorsan megnövekedett, lakosaik száma 149 471-ről 324 955-re emelkedett. A népességnövekedés nagy része falvakból, más vidékekről bevándorlókból adódott. 1910-ben Kolozsvár lakóinak közel fele, Marosvásárhelyének mintegy harmada származott a megyehatáron is túlról. A városi népesség gyarapodása ennél természetesen nagyobb, mert további jó félszázezer ember lakott már ekkor olyan ipari vagy bányásztelepülésen, mint Petrozsény vagy Lupény, amelyek urbanizációs szempontból sem maradtak el az átlagos erdélyi kisvárostól. A századvégtől — akárcsak a Felvidéken és Dunántúlon — a nagyobb városok lakóinak fele iparból és kereskedelemből, forgalomból élt, fele betelepült volt, mintegy következményeként a világháború előtti két évtized rohamos iparfejlődésének. Erdély városai tehát nemcsak külső képükben, hanem foglalkozási struktúra szempontjából is megmaradtak a közép-európai típusú városfejlődés útján.

A városiasodás sem időben, sem térbeni eloszlásban nem mutatott egyenes vonalú fejlődést. Az első nekilendülés a polgári forradalmat közvetlenül követő két évtizedben történt, természetes eredményeként a nagy társadalmi változásnak. 1870 és 1880 között a városok népessége alig növekszik, hogy azután a tőkés fejlődés második, immár sodró lendülete az 1890 utáni két évtized alatt mintegy százezerrel emelje a városlakók számát. Erdély közvetlen szomszédságában Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár egyenletesen vagy éppen kiugróan gyorsan fejlődtek, s minden irányban éreztették szívóhatásukat. Brassó és az urbanizáció magas fokán álló Nagyszeben viszont a szolid gyarapodás útját járta, míg olyan kisvárosok, mint Vizakna vagy Abrudbánya, bányászatuk hanyatlásával a kapitalista fejlődés sodrán kívülre kerültek, stagnáltak, az utóbbinak még a népessége is apadt. A tipikus erdélyi kisvárost általában a lassabb strukturális fejlődés és hagyományőrzés jellemzi. A mezőgazdasági népesség adta lakossága negyedét, a jobbára kézművesipar dolgozóiból állott a nagyobbik harmada, s e két réteg között a kiegészítő tevékenységek rendszere miatt nem is húzható éles határvonal.

A városiasodásban az örökölt regionális különbségek nem tudtak kiegyenlítődni. 1910-ben a népesség 12,7%-a élt már városokban, de a Székelyföldön csupán 7,3%, a hajdani Királyföldön viszont 22,1%. A legerősebb szaporodást az ipari jellegű települések, illetve egyes székely városkák mutathatták fel. A kiegyezéstől a világháborúig Lupény lakóinak

23. táblázat. Egyes városok népességének növekedése, 1850—1910 (fő)

Város	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910	Növekedés	
								1850—1880	1880—1910
								%-ban	
Kolozsvár	16886	20615	26382	29923	32756	46670	58481	77,20	95,43
Marosvásárhely	8943	11217	12678	12883	14212	17284	23728	58,91	84,18
Beszterce	5578	3451	7212	8063	9109	10873	11966	44,55	48,40
Brassó	21571	26826	27766	29584	30739	34511	38999	37,14	31,82
Gyulafehérvár	5054	6034	7955	7338	8160	9669	9857	45,19	34,57
Nagyenyed	4436	4548	5779	5362	5932	7296	8508	20,87	58,67
Nagyszeben	16268	18558	18998	19446	21465	26077	29599	19,53	52,00
Segesvár	7962	7996	8204	8788	9168	10857	11570	10,37	31,65
Torda	7687	8302	8803	9434	11079	12104	13427	22,72	42,32
Déva	2129	2706	3272	3935	4657	6867	8459	84,82	114,96
Medgyes	5337	3814	6712	6489	6766	7665	8616	21,58	32,77
Sepsiszentgyörgy	2294	3008	4365	5268	5665	7030	8554	129,64	62,37
Székelyudvarhely	3489	4332	4376	5003	5438	7733	4928	43,39	98,44

száma a 14-szeresére, Petrozsényé a hétszeresére, Petrilláé közel négyszeresére, Dévaé, Székelyudvarhelyé több mint kétszeresére, Csíkszeredáé közel háromszorosára növekedett.

A polgárosodó társadalom követelményeinek megfelelően a kiegyezés után egy évtizeddel a 30 szabad királyi, illetve kiváltságos város jogi helyzete is megváltozott, 25-öt rendezett tanácsú várossá minősítettek, s csupán Marosvásárhely és Kolozsvár kapott törvényhatósági — tehát régi örökségének megfelelő — státust. A legszebb fejlődés kétségkívül Kolozsvárt figyelhető meg, hiszen „Erdély fővárosa" már a kiegyezéskor lényegében utolérte az addigi legnagyobb települést, Brassót, a következő négy évtizedben pedig újabb 122%-os népességnövekedéssel messze az élre került, s bár külső kinézetében továbbra is félig-meddig „földszintes város" maradt, kialakította új belső szerkezetét, közműrendszerét, megindult a modern nagyvárossá emelkedés útján.

VALLÁSI ÉS NEMZETISÉGI MEGOSZLÁS

Korábbi századok népesedési folyamatai, telepítéspolitikája, vallási tolerancia és a vallás politikai fegyverként való felhasználása, a modern törekvések iránti fogékonyság, másrészt a fennállót őrző etnikum- és rétegspecifikus konzervativizmus együttes eredményeként maradt Erdély a kontinens felekezetileg egyik legtarkább régiója. A tőkés korszak nem változtatott a vallási viszonyokon, a felekezeti hovatartozás továbbra is fontos alakító tényezője a széles tömegek erkölcsi-politikai, kulturális, valamint népesedési magatartásának.

24. táblázat. Erdély lakosságának hitfelekezetek szerinti megoszlása, 1850—1910

Felekezet	1850*		1880	1900	1910	1850*		1880	1900	1910
	fő					%				
Római katolikus	219 536	211 622	263 816	331 199	375 325	10,6	11,37	12,7	13,3	14,0
Görög katolikus	664 154	543 530	575 866	691 896	749 404	32,2	29,20	27,5	28,0	28,0
Görögkeleti	621 852	600 474	662 936	748 928	792 864	30,2	32,26	31,8	30,3	29,6
Evangélikus	196 356	195 956	199 551	222 346	229 028	9,5	10,53	9,6	9,0	8,6
Református	298 136	252 342	296 395	364 704	399 312	14,5	13,56	14,2	14,7	14,9
Unitárius	45 112	45 098	55 068	64 494	67 749	2,2	2,42	2,6	2,6	2,5
Izraelita	15 606	11 692	29 993	53 065	64 074	0,8	0,63	1,4	2,1	2,4
Egyéb	893	893	423	366	611	0,04	0,05	0,2	0,0	0,0

* Első adatsor: a Partiummal együtt, második adatsor: az 1876 utáni terület (jogi népesség).

Forrás: M. Stat. Évkönyv. Új Folyam 9. kötet (1902); 19. kötet (1911); M. Stat. Közlemények. Új sorozat 5. kötet (1907); OL, F 551.

A legnagyobb az elsősorban Dél-Erdélyben uralkodó román görögkeleti (ortodox) egyház volt, 1864-től a Karlócától függetlenült nagyszebeni érsekség vezetése alatt. Közel ugyanannyi hívőt számlált a görög katolikus egyház, amely elsősorban Észak-Erdély románságát fogta át. A hajdani négy „bevett felekezet": a római katolikus, református, evangélikus és az unitárius a magyar és szász lakosság vallási életének volt hordozója és szabályozója. A szászok zömében evangélikusok, a székelyek részben katolikusok, részben reformátusok voltak, mint ahogy Erdély magyarságának nagyobbik fele végig református maradt. A kicsiny, de hitéhez szívósan ragaszkodó unitárius tábor ugyancsak a magyar etnikumból került ki. Izraelitát 1850-ben még csupán néhány ezret jegyzett fel a statisztika, nagyobb súlyt az egész korban inkább a szomszédos Aradon, Temesvárt és Nagyváradon értek el; az elsőben már 1869-ben a lakosság 11,34, az utóbbiban 22,43%-át tették ki. Erdélyben 1910-re számuk megközelítette az unitáriusokét. Néhány község (főként Bözödújfalu).székely népe az ún. szombatosok — az unitáriusból régen kiszakadt, s korszakunkban az izraelita felekezethez húzó — tiltott szektájának szokásait követte; egy részük a külvilág felé kényszerűen elismerte valamelyik nagyobb egyház fennhatóságát is.

A városok vallási szempontból környezetüktől is gyakran eltérő szigetet alkottak. Míg a katolikusok a századfordulón az összlakosság 13,3%-át tették ki, addig a városokban 25,9%-ot. A reformátusoknál ez az arány 14,7:23,4, az evangélikusoknál 9,0:16,1, az unitáriusoknál 2,6:2,4, az izraelitáknál 2,1:6,3, ezzel szemben a görögkeletieknél 30,3:15,0, a görög katolikusoknál pedig mindössze 28,0:11,6. Ha ezeket az arányokat a három évtizeddel korábbi viszonyszámokkal vetjük egybe, akkor ebben is megfigyelhetjük a városiasodás és a népességszaporodás jellegzetességeinek hatását: a városokban egy töredék százalékkal csökkent a katolikusok, közel két százalékkal a görögkeletiek, s 3,2%-kal az evangélikusok súlya.

Vallásfelekezetek szerint némileg különbözően alakult a népesség növekedése is. Az evangélikusok szaporodása 1851—1857 között már 1,2 ezrelékre süllyedt, az unitáriusoké 6,6, a reformátusoké 7,1, a római katolikusoké 9,1, a görög katolikusoké 5,7, a görögkeletieké pedig 6,8 ezrelék volt. Alapvetően később sem változtak ezek a tendenciák. Amikor 1870 és 1880 között általában kedvezőtlenül alakult a népszaporulat, az evangélikusok abszolút száma csökkent, több megyében a görögkeletieké is. Végig a katolikusok és reformátusok szaporulata a legnagyobb (egyedül a kisszámú izraelitáké haladja meg őket), s a görögkeletieké a legkedvezőtlenebb. A világháború előtti utolsó népszámlálás táján, 1909 és 1912 között a mai értelemben vett Erdélyben a római katolikusok szaporodása 11,6, a reformátusoké 12,7, a görög katolikusoké 12,2, az evangélikusoké 9,8, a görögkeletieké pedig csupán 8,1 ezrelék volt. Ez utóbbinál alacsonyabb értéket egyedül a kor legszaporátlanabb népességénél, a Bánság katolikus sváb parasztságánál tapasztalhatunk.

A felekezetek közötti válaszfalak szilárdan állottak, de nem voltak kikezdhetetlenek. A század végén évente 2-3 ezer vegyes házasságot kötöttek, ami az összes házaságok több mint tíz százalékát tette ki. A válás még a polgári házasság századvégi bevezetése előtt is gyakori volt Erdélyben (1890—91-ben 24,1 ezrelék — háromszorosa az országos átlagnak), mert a protestáns egyházak természetes egyszerűséggel intézték ezeket az ügyeket. Válások is, vegyes házasságok is elsősorban persze egy nemzetiségen belül számítottak rendszeresnek, így eléggé nagy volt a katolikus—református keveredés. Más felekezetek felé nyitottságra a legnagyobb hajlam — talán kis számuk miatt — az unitáriusoknál tapasztalható, a befelé fordulásra — nyilván történeti okokból — az izraelitáknál. A vallási válaszfalak éppen a nemzetiségi viszonyokhoz kötöttségük miatt maradtak nehezen áthághatók. A századfordulón a katolikusoknak legfeljebb 10%-a, a reformátusoknak 3, az unitáriusoknak 2%-a volt nem magyar, mint ahogy az evangélikusoknak is 10%-a, a görög katolikusoknak csupán 3,3, a görögkeletieknek mindössze 1,5%-a volt a magyar. Általában felekezetváltás nélkül ment végbe a növekvő számú zsidóság asszimilációja. 1880-ban 44,73%-uk vallotta magát magyarnak, 1890-ben 55,6%, a századfordulón már 64%, jelezvén egyben, hogy — csekély kivétellel — a magyarosodás útját járták.

A több mint fél évszázad gazdasági-társadalmi változásai, bár megmozgatták az országrész minden nemzetiségét, nem hoztak nagyobb eltolódást az egyes etnikumok egymás közti arányában. Az 1850. évi népszámlálás — melynek anyaga még feldolgozatlan — mind a vallási, mind a nemzetiségi hovatartozást tudakolta, de szakszerűsége ellenére adatai között valószínűen sok a megbízhatatlan. A magyarok számát az akkori Erdélyre az eredeti felvétel 535 844-ben (a népesség 26%-ában) állapította meg, s a bécsi statisztikai hivatal korrekciói után közzétett megemelt szám (585 342, illetve 28,2%), ha nagyon közel is állhat a valósághoz, mindenesetre a lehető

legalacsonyabb határt jelenti. A kiegyezést követő 1869. évi népszámlálás a nemzetiségi hovatartozást politikai óvatosságból nem vizsgálta, ezért csupán a statisztikus Keleti Károly számításai nyújthatnak eligazítást (aki 31% magyart, 58% románt és 11% németet mutatott ki). 1880-tól azonban a tízévenkénti népszámlálások rendszeresen felmérték — formailag nem a nemzetiséget tudakolva — az anyanyelvi viszonyokat. Bizonyára voltak egyoldalúságai e statisztikáknak, azonban a Statisztikai Hivatal maga is törekedett a pontosságra, s különösen az 1900. évi és 1910. évi felvételeknél próbálta elejét venni a magyarság számarányát növelő torzításoknak.

Korszakunkban számbelileg mindhárom etnikum végig növekedett, bár a szászok szaporodása jóval a világháború előtt már lényegében stagnálásra váltott át. Erdélyben is — mint az egész Habsburg-birodalomban — a magyarok arányszáma nőtt a leggyorsabban. Az utolsó három évtizedben 287 740 fő, 45,63% volt a magyarság gyarapodása, ezzel a történeti Erdélyben 1910-re túlhaladta a népesség 34%-át. E kiugróan gyors növekedés egyik oka a magyar etnikum magasabb természetes szaporodása. A korábbiakban már láttuk, hogy az alacsony termékenységi régiók főleg az erősen románlakta vagy szász vidékeken húzódtak, a görögkeletiek kedvezőtlenebb növekedési aránya ugyancsak a románok különös demográfiai helyzetére utal. A századvégtől nemzetiségenként közzétett demográfiai adatok szerint a románok természetes szaporulata ekkor is nagyjából csak fele a magyarokénak, s ebben csupán az első világháborút megelőző években indul meg egy kiegyenlítődési tendencia. (A magyar államban élő románok természetes szaporulata 1896 és 1900 között 5,8%, 1909—1912 között 10%.) A kivándorlás az ország keleti részein sem egyformán sújtotta az egyes népeket, jóval több román ment ki, mint magyar. Hivatalos adatok szerint 1899 és 1913 között 130 ezer román hagyta el az országot, s közvetlenül a világháború előtt a románság közeledett ahhoz, hogy a kivándorlásban a szlovákok és németek vezető helyét átvegye.

A magyarok számát a Királyhágón túl szerény mértékben az asszimiláció is gyarapította. Máramarossziget, Nagyvárad és más szomszédos városokhoz hasonlóan a zsidók a szűkebb Erdélyben is elmagyarosodtak, ahol a világháború előtt egyébként a népességnek mindössze 2,4%-át képezték. A magyarsághoz asszimilálódtak végleg az örmények, valamint az együtt is csupán pár ezerre menő csehek, lengyelek, olaszok, akik az iparosodás sodrával érkeztek az Osztrák—Magyar Monarchia e keleti végvidékére.

A nyelvi-etnikai asszimiláció a nemzeti fejlődés virágkorában demográfiai és társadalmi jelenségből fontos politikai kérdéssé változott. Erdély etnográfiai tarkasága külön ok volt minden nemzete számára, hogy etnikai állományát féltse vagy gyarapítani próbálja. Közel egy évszázad távlatából megállapítható, hogy érdemi asszimiláció a szászok vagy románok körében nem volt. A román nyelvterületen kívül eső részeken, illetve a nyelvhatáron már a

25. táblázat. Erdély népességének anyanyelv szerinti megoszlása, 1850—1910

Népesség	1850*		1880	1900	1910	1850*		1880	1900	1910
	népesség (fő)		polgári népesség (fő)	össznépesség (fő)	össznépesség (fő)	%				
Magyar	585 342	488 927	630 477	806 406	909 003	28,23	26,11	30,25	32,82	34,20
Német	219 374	192 204	211 748	229 889	231 403	10,58	10,27	10,16	9,36	8,71
Román	1 202 050	1 091 208	1 184 883	1 389 303	1 464 211	57,97	58,28	56,85	56,55	55,08
Szlovák			1 092	2 209	2 341			0,05	0,09	0,09
Örmény	7 879	7 372	3 450			0,38	0,39	0,17		
Zsidó/jiddis	6 220	11 760				0,30	0,63			
Cigány	52 665	77 201	48 064			2,54	4,12	2,31		
Egyéb	207	3 765	4 334	29 031	51 201	0,01	0,20	0,21	1,18	1,93
Összesen	2 073 737	1 872 437	2 084 048	2 456 838	2 658 159	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

* Első adatsor: a Partiummal együtt (CZOERNIG által korrigált számok), második adatsor: az 1876 utáni terület, a népszámlálás eredeti adatai.
Forrás: M. Stat. Közlemények. Új sorozat 64. kötet (Bp. 1920); OL, F 551.

kiegyezés előtt is, majd a századfordulón tapasztalható bizonyos lemorzsolódás, így Szabolcsban, Békésben, Csanádban és Csongrádban. Abszolút számuk a Székelyföldön (Csíkban és Gyergyóban) is növekedett, de a növekmény egy részét bizonyára leolvasztotta a magyarosodás. Valamelyes román térnyerés is tapasztalható: a századfordulóra Küküllőben elérték az abszolút többséget, súlyuk növekedett Fogarasban, Beszterce-Naszódban és Torda-Aranyosban. A román etnikum egészében nagy zárt tömbökben élt, más vallásokat követett, társadalmi struktúrájában is különbözött a szásztól vagy magyartól, ami ugyancsak korlátozta az összeolvadás lehetőségét. A nemzetek közötti vegyes házasságok ritkaságszámba mentek, s ha a századforduló után egyre gyakoribbak is, számuk évente néhány száz körül mozgott.

A tőkés fejlődés városra orientáltsága, a városok magyar jellege vagy nagy magyar részaránya miatt a kortársak ezeket tekintették „a magyarosítás kohóinak". A jelentős Kolozsvár vagy a kis Felvinc lakóinak több mint 90%-a, Dés, Torda, Szászrégen népességének több mint 80%-a beszélt magyarul, de még olyan szigetként elhelyezkedő városkában is lehetett magyar többség, mint Abrudbányán. A tendencia a városok magyarosodása volt. Déván 1880 után egy évtized alatt 37,5%-ról 46,9%-ra, Gyulafehérvárt 35,3%-ról 42,6%-ra nőtt a magyarok részaránya. A városok asszimiláló hatása azonban távolról sem volt korlátlan. A fent említett időszakban például Nagyenyed magyar lakossága 77,5%-ról 71%-ra, Szilágysomlyóé pedig 83,1%-ról 80,5%ra csökkent.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az asszimiláció általában a polgárosodás gazdasági alapfolyamatainak, az iparosodásnak volt a következménye, akkor megállapítható az is, hogy csak ott ért el említésre méltó eredményeket, ahol ez intenzíven jelentkezett: a városokban. Ahol ez a folyamat megindult, ott már lehetett szerepe a magyarosító politikának, a magyar iskolahálózatnak. A széles falusi tömegeket azonban mindez alig érintette. Az állami mindenhatóság egykorú alacsony szintje egymagában is biztosíték volt arra, hogy a kisebb-nagyobb tömbök ne legyenek veszélyben. A különböző szintű autonómiák rendszere egyben biztos védelmet jelentett számukra. Történetírásunk maximálisan 100 ezer főben számítja azt az asszimilációs veszteséget, amelyet az egész történeti Magyarország román népénél 1850 és 1910 között valószínűsíteni lehet. 1880-ban az összes román közül 137 ezer (5,71%) beszélt magyarul, s ez a szám az első világháborúig is csupán 370 ezerre (12,54%) emelkedett. Erdélyben általában több román tudott magyarul, mint a Bánságban, ahol 1890-ben mindössze 3,41%-uk számított ide. Jellemző, hogy a románul tudó magyarok abszolút száma a századforduló előtt ötven százalékkal meghaladta a magyarul beszélő románokét. A szászok körében mind a magyar, mind a román nyelv ismerete erősen elterjedt.

A történeti Erdélyben a soknemzeti jellegnek az élet minden területére kiható realitásként való fennmaradását tükrözi, hogy a dualizmus fél

26. táblázat. A városi és a falusi népesség anyanyelv szerinti megoszlása, 1880—1910

Év	Megnevezés	Magyar		Román		Német		Egyéb		Összes népesség	
		ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
1880	városi népesség	104	48,6	51	23,8	51	23,8	8	3,8	214	100,0
	falusi népesség	526	28,1	1134	60,6	161	8,7	49	2,6	1870	100,0
	összesen	630	30,2	1185	56,9	212	10,2	57	2,7	2084	100,0
1890	városi népeség	123	51,9	57	24,0	50	21,1	7	3,0	237	100,0
	falusi népesség	575	28,6	1220	60,6	168	8,3	51	2,5	2014	100,0
	összesen	698	31,0	1277	56,7	218	9,7	58	2,6	2251	100,0
1900	városi népesség	167	55,7	72	24,0	56	18,7	5	1,6	300	100,0
	falusi népesség	648	29,8	1325	60,9	177	8,1	27	1,2	2177	100,0
	összesen	815	32,9	1397	56,4	233	9,4	32	1,3	2477	100,0
1910	városi népesség	204	59,0	80	23,1	56	16,2	6	1,7	346	100,0
	falusi népesség	714	30,6	1392	59,7	178	7,6	48	2,1	2332	100,0
	összesen	918	34,3	1472	55,0	234	8,7	54	2,0	2678	100,0

Megjegyzés: 1880-ban a beszélni még nem tudókat anyanyelv szerint nem részletezték. Számuk anyanyelv közti arányalagos felosztása utólag történt.
Forrás: M. Stat. Közlemények. Új sorozat 27. kötet, 104. M. Stat. Közlemények. Új sorozat 42. kötet.

évszázada alatt a magyar nyelv ismeretének mértéke végig szerény maradt. 1880-ban 109 190 fő (a nem magyarok 5,7%-a), 1900-ban 183 508 fő (11%), végül 1910-ben 266 863 fő (15,2%) mondta magát magyarul tudónak. E számok egy valóban letűnt kor realitását mutatják: milliók élhették mindennapi életüket anélkül, hogy az állam hivatalos nyelvét elsajátították volna.

2. AZ AGRÁRTÁRSADALOM

„Midőn a társadalmak alapjai megváltoznak, midőn a közdolgoknak egészen új rendje áll fel, a társadalom elemeinek viszonyai is egymáshoz és az egészhez szükségképpen utánaalakulnak: más forrású és természetű jogok, új törvények és társadalmi szabályok, a régiektől gyakran különböző hazafiúi és erkölcsi kötelezettségek születnek..." — írta Mikó Imre gróf jó egy évtizeddel a korfordulót jelentő 1848. évi forradalom után, annak még csak bontakozó, de már várható távlati hatásának összegzéséül.[15]

A feudális rend fölszámolása — mint a jobbágyfelszabadítás végrehajtásánál láttuk — jogállásukban és lehetőségeikben alapvetően megváltoztatta az egyes osztályok helyzetét és egymáshoz való viszonyát. Széles jobbágyréteg lett földjének szabad, polgári tulajdonosa, míg a feudális szolgáltatásait veszített nemesség földvagyonának formális megcsappanása ellenére is átmentette birtokait az új korszakba. Kisnemesek több tízezres rétegét fosztották meg egyébként már rég illúzióvá lett kiváltságaitól, zsellérek tömegét próbálták elszakítani az általa művelt földtől, vagy kényszerítették az önmegváltás keserves útjára. A földtulajdon „nemzetek szerinti megoszlása" is megváltozott, hiszen a felszabaduló román jobbágyok úrbéri földjei mellett a volt határőri földek nagyobb része ugyancsak román parasztok tulajdonába ment át. Megnövekedett és megváltozott a polgárság szerepe, majd a nagyiparral megszületett a mezőgazdaságtól elkülönülő nagy reményű osztály: az ipari proletariátus.

Az eltolódások ellenére változatlanul érvényben maradt a társadalmak fő rendező elve: egy osztály vagy réteg helyét a tulajdonhoz és a szélesebben értelmezett hatalomhoz való viszonya határozta meg. Tulajdon és hatalom feudalizmus kori közel teljes megfelelését a polgári forradalom széttörte. Új, széles rétegeket juttatott tulajdonhoz, de teljesen kívül rekesztette, vagy csak nagyon áttételesen részeltette őket a hatalomból, a további összfejlődésre bízva, mennyiben tudják majd ezek potenciális súlyukat reális hatóerővé változtatni.

Míg a gazdasági növekedés rajzánál a forradalom által hozott gyökeres változások nagy súlya mutatkozott meg, addig a polgári átalakulás lehetőségé-

[15] Mikó I., Iránycszmék. Pest 1861. 44.

nek korlátai a társadalom szerkezetének, az egyes társadalmi rétegek sorsának alakulásában válnak valóban érzékelhetővé. Itt mutatkozik meg az a kelet-közép-európai sajátosság, hogy a kapitalizálódás nagy szakasza kisebb részben ment végbe belső forrásokból, belső indítékból, döntő súllyal a tőkés világpiac hatása érvényesült. A mezőgazdaság tekintélyes hányadát ekkor még nem érintette a modern piac, árutermelő része pedig elsősorban a tőkés világpiac elemeként — s alig belső társadalmi meghatározottsága miatt — minősül kapitalistának. E csupán az európai nagy tőkés metropoliszokkal együtt létező új gazdasági állapot nem változtatja meg automatikusan az uralmi viszonyokat, hiszen évtizedekig nincs is kinek a javára megváltoztatni. A századelőig fennmaradt egy modern funkciókat magára vállaló, de nem kapitalista eredetű koalíció uralmi hegemóniája, csak később jutott nagyobb befolyáshoz a polgárság.

A történeti Erdélyben elsősorban a földbirtok és származás szerinti tagolódás volt mértékadó. Az öröklött hatalmi viszonyok mellett egyik oka ennek az országrész hangsúlyos agrárjellege: mezőgazdaságból élt mindvégig a népesség zöme; 1848-ban paraszti volt a lakosság közel 90%-a, s az agrárnépesség részaránya még 1910-ben is 70% fölött járt. Nem kevésbé fontos ok azonban az is, hogy a föld itt sem vált teljesen modern magántulajdonná, ami pedig az egyik választóvonal a feudalizmus és a kapitalizmus között. A merev birtokstruktúra és a gyenge polgárság következtében a tradicionális tulajdonosrétegek pozícióőrző harca egy egész történeti korszakon végighúzódhatott.

A történetírás még nem tud pontos képet nyújtani az 1848 utáni első évtizedek földtulajdonviszonyaira. Úgy tűnik azonban, hogy a hatvanas évek közepén, amikor már ismét megállapodott birtokviszonyokról beszélhetünk, az összes föld kétharmadáért a parasztság adózott. Megbízhatóbb adatok állnak rendelkezésünkre a századfordulótól, hiszen az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatisztika már a legfontosabb mutatókat, a gazdaságok nagyságát, állatállományát szakszerűen rögzítette. Ekkor Erdély közel 10 millió katasztrális holdnyi területéből 4,1 millió közvetlen paraszti tulajdonban volt, míg — Egyed Ákos számítása szerint — további 2,7 millió holdat a parasztság községi vagy közbirtokossági földek formájában mondhatott magáénak, amennyiben a 100 hold nagyság alatti birtokkategóriát egészében parasztinak fogadjuk el. A parasztbirtok 6,8 millió holdjával szemben állott ötezernél alig több állami, egyházi és magánföldesúri közép- és nagybirtok. Ez a 100 hold feletti kategória birtokolt 3 millió holdat.

Két évtizeddel később, az első világháború kitörésekor már valamelyest eltérő kép áll előttünk, noha a birtokviszonyok alapvetően változatlanok. Közvetlen paraszti tulajdonban találunk 4,5 millió, községi vagy közbirtokossági földekkel együtt nagyjából 7,4 millió holdat. A 100 hold feletti birtokkategóriában — ez a közép- és nagybirtok — 1,5 millió hold közvetlen

27. táblázat. A földtulajdon megoszlása Magyarországon birtoktípusok szerint 1895-ben (%)

Tájegység	Úri birtok				Állami birtok	Községi és közbirtok	Kis-birtok
	közép-	nagy-	egyházi, alapítványi	együtt			
	birtok						
Alföld	14,29	21,25	6,51	42,05	2,62	10,10	45,23
Dunántúl	7,86	31,88	7,62	47,36	1,51	9,21	41,92
Délvidék	7,54	12,19	3,09	22,82	6,57	13,67	56,94
Észak	10,59	22,00	4,84	37,43	4,61	17,08	40,88
Északkelet	5,01	22,66	1,51	29,18	23,07	15,27	32,48
Kelet	7,16	19,57	12,13	38,86	8,18	17,40	35,56
Erdély	6,27	9,92	2,91	19,10	5,33	31,14	44,43
Országos átlag	8,56	20,29	5,73	34,58	5,81	17,23	42,38

Forrás: Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bukarest 1965. 160. (Kolossa Tibor számítása.)

tulajdon mellett még a közbirtokosságokból (inkább felfelé kerekítéssel) 1 millió holdat is ideszámítva összesen legfeljebb 2,5 millió holdat mondhatunk úri birtoknak. Bár a fenti adatok egy nyilvánvaló módosulási folyamatra utalnak (így a magántulajdonú földekben a parasztság részaránya 1895-től 1914-ig 67,3%-ról 74,7%-ra növekedett), a kutatások jelenlegi állása mellett határozott következtetéseket még nem tesznek lehetővé.

Mindenekelőtt a közbirtok nagy kiterjedése nehezíti meg a tájékozódást, hiszen az összterület harmada tartozott ide. Emellett a sajátos természeti adottságok is közrejátszottak a különbségek kialakulásában. Erdély földjének harmada ekkor is erdő, s a jól művelhető terület nem éri el a 60%-ot. Így a birtokmegoszlás és a művelési ágak kombinálásával kell kiigazítani azt a torz képet, amelyet az egyes birtokkategóriák területnagyságának mechanikus egybevetése kínálna. Venczel József elemzésének egyes eredményeit elfogadva megállapítható, hogy a szorosan vett mezőgazdasági művelésre alkalmas terület 83,4%-a, a legelőterület 22,8%-a, az erdők és nem termőföldek 12,6%-a volt a parasztság használatában. A legelőterület 60,2%-a, az erdők és a nem művelhető földek 68,1%-a a közbirtokos közösségek tulajdonát képezte; 1895-ben a közös legelőkön 570 ezer marhát, 830 ezer juhot, 220 ezer sertést tartottak. E számsorok egyben bizonyságul szolgálnak arra is, hogy az archaikus formákat a kapitalista fejlődés nemcsak bomlasztja, hanem konzerválja is. A régi struktúra maradványainak továbbélése tehát nem csupán a nagybirtok fennmaradását, vagy néhány, összességében nem nagy jelentőségű nemesi hitbizomány alapítását, hanem egyúttal a formailag szabad és önálló parasztság birtokviszonyainak — éppen a modern magántulajdonná alakítható saját földterületük mintegy felének majdnem zárolásával történő — erős konzerválását jelenti.

Az egyházaknak jelentősebb földvagyona csupán Alsó-Fehér és Kis-Küküllő megyékben volt, az államkincstár viszont Hunyad, Fogaras, Maros-Torda, Kolozs megyékben rendelkezett komolyabb területekkel, bár ezek súlya jócskán elmaradt a kincstár Erdélyen kívüli, krassó-szörényi és máramarosi birtokai mögött. A kincstári és egyházi földvagyon, miként a közbirtokossági és községi föld, ritkán képezte adásvétel tárgyát, így ez is hitbizományszerűen kívül rekedt a polgári birtokfogalmon, lassította a birtokvándorlást. A századfordulón a korlátolt forgalmú birtok részaránya Brassó és Szeben megyékben meghaladta a 60%-ot, ami a közföldek magas, 58% körüli arányával magyarázható.

Az úri birtok 1895-ben a magántulajdonú földek 32,2%-át adta, két évtized múltán 25,3%-ot. Valamivel többet tehát, mint a Bánságban, de jóval kevesebbet, mint a Szatmártól Biharon át Aradig húzódó sávon, ahol az összes gazdaságok területének több mint felét foglalta el. A történeti Erdélyben a nagybirtok kiemelkedő súllyal szerepelt Maros-Torda, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka, részben Háromszék és Hunyad megyékben, de ezek többségében is inkább erdő- és legelőterületekből állott. A világháború kitörésekor a közép- és nagybirtok kezén volt a szántó, szőlő, kert, tehát a szorosan vett mezőgazdasági földek10,7%-a, a legelők 17, az erdők 20%-a. Bármennyire is nyomasztotta egyes vidékek parasztságát a nagybirtok, még az erdőkről sem mondható, hogy döntő részben a volt földesuraságok kezében maradtak volna. Erdély keleti peremtájainak jó részén a nagyobb birtok részesedése elenyésző, a volt határőrvidékeken a földek több mint háromnegyede paraszti tulajdon, míg szász vidéken a kisgazdaságok adták a magántulajdonú földek legalább 90%-át.

A kisbirtokosok száma (családtagjaikkal együtt) 1910-ben 1,4 milliót tett ki. Mellettük gazdasági cselédek, napszámosok széles rétege kötődött még a mezőgazdasághoz. Számuk azonban alig harmada a birtokos parasztokénak. A másik oldal: a bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés — az ún. iparforgalmi népesség — az összes eltartottakkal együtt sem érte el a félmilliót, s ennek harmadát is az önálló iparosok alkották. Hatvan év gazdasági fejlődés megváltoztatta az egyes rétegek közötti arányokat, de természetszerűen megőrizte e tájegység agrárjellegét.

Erdély társadalmát tehát alapvetően a kisparaszti gazdálkodás és a kisparaszti életforma jellemezte. Az agrárviszonyok szempontjából Magyarország egészségesebb birtokmegoszlású régiói közé tartozott, sőt a monarchia egészén belül is a szerencsésebb stuktúrájú övezethez: a cseh, szlovén és dalmát tartományokhoz hasonlított. A parasztság számára kedvezőbb birtokszerkezet, de archaikus vonásokat erősebben őrző birtok- és üzemszervezet, alacsony kataszteri jövedelem kettőssége tükröződik a polgári kori Erdély első fél évszázada agrártársadalmának életében. A kapitalizmus valóban kettős struktúrában fejlődött, a formájában is modern vállalkozás „keskeny

talpazaton állott". Önellátó, a nyugatihoz képest az elszigeteltségből alig kilépő mezőgazdasági népesség segítette a sajátos viszonyok konzerválását. A fejlődés ellentmondásai „jelentős és egyre erősödő feszültségek forrásai voltak a társadalmi és politikai struktúrában, annál is inkább, mert nagyrészt egybeestek a társadalom osztályellentéteinek és nemzeti megoszlásának fő határvonalaival".[16]

A POZÍCIÓŐRZŐ ARISZTOKRÁCIA VILÁGA

Az a nagybirtokosréteg, amelyik a polgári forradalomtól a monarchia összeomlásáig az egész magyar államban a hatalom döntő fontosságú tényezője maradt, sem politikai magatartásában, sem összetételében nem volt olyan egységes, mint azt társadalmi elkülönülésének, kasztszerű életformájának alapján a kívülállók látni vélték. Magában a politikában éles határ húzódott az arisztokrácia konzervatív szárnya, valamint a liberális-nemzeti középbirtokos nemességgel szövetségben álló szárnya között. Az erdélyiek amúgy is külön réteget alkottak. Birtokaik nagysága, történelmi hagyományaik elsősorban a tiszántúli nem arisztokrata birtokos nemességhez közelítették őket, a politikai gyakorlatban azonban ezeknél óvatosabb magatartásformák figyelhetők meg náluk.

Az erdélyi mágnások vagyonát számba véve érthető az a kortárs kifakadás, hogy hozzájuk képest egy dunántúli arisztokrata valóságos fejedelmi dinasztia magasságában trónol. Az arisztokraták zöme valójában középbirtokos volt. A századvég száz legnagyobb birtokosa között egyetlen erdélyi szerepel, s ha hinni lehet a kimutatásoknak, akkor a legtöbb földje Bánffy György grófnak volt: összesen 25 692 hold. A korszak kezdetén meglévő félszáz mágnáscsalád, majd ennek szaporodó utódaiból állott a Királyhágón túli arisztokrácia, az 1000 holdon felüli urak vezető rétege, míg jó néhány történelmi nevet viselő személy inkább csak hagyományból és „nemzetségre" való tekintettel részesült a mágnásoknak kijáró presztízsből. Néhány rég szerteszakadt, egymással gyakran ellenséges családokra bomlott nemzetség persze együttesen tekintélyes vagyonnal rendelkezett. A század végén 60 arisztokratának volt 2500 hold feletti birtoka. Tíz Teleki 132 ezer, öt Bánffy 73 ezer, hét Kemény 51 ezer, négy Mikes 49 ezer, három Wesselényi 42 ezer, négy Jósika 41 ezer és hét Bethlen 28 ezer holdat, e hét nemzetségnek csupán legmódosabb tagjai tehát több mint négyszázezer holdat mondhattak magukénak. Negyven ember tulajdonában volt ilyenformán az erdélyi nagybirtok közel fele. De a nagybirtok nem volt mindenestől kedvező helyzetben. A legnagyobbak terjedelme sem igen haladta meg egy gazdag dunántúli parasztközség határát, ráadásul ezek mintegy

[16] Magyarország története 7. köt. 401.

kétharmada erdőből állott, amit a század végéig természetszerűen nem mindenütt lehetett gazdaságosan kihasználni. Orbán Balázs és Bariţ egybehangzó állítása szerint a kiegyezés körüli években a legtehetősebb dél-erdélyi román juhosgazdák pénz dolgában túltettek nem egy főrangún. A jobbágyfelszabadítás utáni időkben néhány egyén megbukott közülük, de többségük 1859-re rendezettebb birtokviszonyok közé jutott, mint 1848 előtt volt.

Nem, az erdélyi nagybirtokos nem volt szegény — még ha a szűkebb magyarországi társához képest annak is számított —, de a polgári progresszió által hangoztatott félelmetes erejét nem egyedül a saját vagyona, hanem örökölt politikai szerepe s az egész magyar állam nagybirtokosságának tekintélyében való részesedése tette mindennap jelenlevő realitássá.

A vagyon és társadalmi súly átmentése nem volt zökkenőmentes. Biztosításáért az arisztokrácia rendre kompromisszumokra kényszerült. Mindenkor több irányban kellett politizálnia. Az abszolutizmus kezdetétől egy-kettő közülük magas hivatalt vállalt, egésze azonban még a császár 1852. évi látogatásakor is tüntetően távol tartja magát. Az ötvenes évek közepétől azután eljárnak a katonai kormányzó által rendezett tanácskozásokra és vadászatokra, amiben a közvetlen érdek mellett az is közrejátszott, hogy Schwarzenberg herceg személyében a birodalom egyik leggazdagabb és legrangosabb arisztokratája került Erdély élére. Mégis hiába próbálta idővel a hatalom körüludvarolni őket, még egy tucatnyit sem sikerült megnyernie a maga számára. Az erdélyi magyar politikai élet nagyfokú differenciálatlanságából származott, hogy az *Októberi Diploma* után egy konzervatív Kemény Ferenc báró éppúgy kulcshivatalt vállal, mint a mindenkor a liberálisokhoz igazodó Mikó Imre gróf; s a Schmerling-korszakban mutatott magyar nemzeti ellenállás idején is megtaláljuk mindkét oldalon az arisztokrácia folytonosságát, érdekbiztosítását közvetítő képviselőket. Az öreg Bánffy Ádám gróf kolozsvári háza — az ötvenes évek amolyan társasági gyülekezőhelye — nemcsak a kormányzó előtt, hanem az ellenzék előtt is nyitva állott. Mert az erdélyi arisztokrácia maga is az abszolutizmus ellenfeleihez tartozott. Óvatos ellenzékiként, hiszen önreprodukciójához szüksége volt a Habsburg-államapparátus rendtartó szolgálataira, de anyagi felvirágzást, politikai súlyának bebiztosítását hosszú távon csak az unió helyreállításától várhatta. Nevét adta, pénzéből is áldozott a nemzeti törekvések támogatására, néhányuk (mint Mikó, Kemény Zsigmond, Teleki Domokos) személyesen vállalt részt a nemzeti kultúra ápolásában, még többen eljárogattak a kulturális rendezvényekre, így az Erdélyi Múzeum Egylet tudományos üléseire, ahol a hatvanas években még mindent végigültek. E két csoportot állította Mikó az egész úri rend által követendő példának. „Gondolja meg a birtokos osztály, hogy a haza iránt hazafinak mindig kötelességei vannak, miket teljesíteni kell, viszontszolgálatul a tőle nyert áldásokért, hálás elismerésül az élvezett javakért." A közömböseket a nagyok példája és

osztályösztönük együttes hatása húzta ide. „Az az arisztokrácia, amelyik nem munkálkodik sem velünk, sem érettünk, nem sorozható hozzánk" — teszi hozzá Mikó, az elfordulókat a nemzetből való kirekesztés polgári gondolatával fenyegetve.[17]

A kiegyezés, az unió helyreállítása hirtelen szélesre tárta az arisztokrácia előtt is az érvényesülés már korábban sem zárt kapuit. Biztosítva volt a magyar Erdély — amiben őt kiemelt hely illette meg; s biztosítva lett a nagyobb tőkebeáramlás — amiből maga kívánt hasznot húzni.

A megpezsdülő gazdasági élet meggyorsította birtokaik modernizálását. Gazdaságuk felszerelését a kiegyezés előtt megoldották, most azok korszerűsítésére került sor. Többen jól működő mintagazdaságokat fejlesztettek ki, s rendszeresen részt vettek a különféle tenyészállat-kiállításokon, termény- és borbemutatókon, de az előző korszakokból örökölt általános lelkesedés a század végén már csak arra a néhányukra szűkült, akiket a közvetlen gazdasági érdeken vagy presztízsokokon túl a fejlesztés megszállottjaként tartottak számon. A bérleti rendszer lassú terjedése ellenére (1910-ben 444 nagybérlő működött) az arisztokraták is elsősorban maguk gazdálkodtak, gazdatisztjeik útján beleszóltak a termelőtevékenységbe. Az értékesítési viszonyok változásai felettük sem múltak el nyomtalanul, az eladósodás őket is fenyegette, amiből egy erdő, egy-egy szántóföld eladásával szabadultak. A századfordulón a nagyok birtokai általában nem voltak túlzottan eladósodottak.

A tőkés üzleti világ a gazdaság más szféráiban is kínált számukra lehetőségeket. Kisebb terményfeldolgozó üzemek, fűrésztelepek, üveghuták, ásványvíz-palackozók vagy éppen gyógyfürdőszállók tulajdonosai között éppúgy találunk arisztokratákat, mint a bányatulajdonosok, vállalatok és hitelintézetek részvényesei között. Szerény mértékben, de többjük bekerült a bankok igazgatóságába, ami jövedelmet hozhatott ugyan, egészében azonban nem változtatott az alapmagatartáson: arisztokrata nem ment gazdasági pályára, legfeljebb otthon gazdálkodott — ha egyáltalán törődött birtokával —, de szívesebben utazgatott, vagy a fővárosban politizált és társasági életet élt.

A törvényhozásban és a végrehajtó hatalom kulcspozícióiban végig előkelő helyet foglaltak el az erdélyi mágnások, noha sem a kiegyezésben, sem az ország további politikai életében nem volt sorsdöntő szerepük. Végig soraikból került ki a főispánok egyharmada, s miután szokássá vált, hogy a mindenkori kormányban valamelyik miniszter erdélyi legyen, azt is jobbára közülük választották ki. A sort Mikó Imre nyitotta meg, de utódai mind tekintély, mind tehetség dolgában elmaradtak mögötte, noha egy Kemény Gábor báró vagy Bethlen András gróf sem volt rosszabb az átlagos

[17] Mikó I., i. m. 10, 77.

szakminisztereknél. Az első erdélyi indítású miniszterelnök, Bánffy Dezső báró, aki maga nem tartozott a legvagyonosabbak közé, inkább a véletlennek köszönhette kormányra jutását; a századvég belpolitikai viharai közepette jobb híján őt szemelték ki egy átmenetinek szánt kabinet élére. A parlamentbe Erdély tekintélyes számban küldött arisztokratákat. A főrendiházban 14 Bethlen, 14 Teleki, 6 Bánffy ült további erdélyiekkel együtt, mígnem annak megreformálása 1885-ben a vagyoni cenzus bevezetésével néhány főre apasztotta őket. A képviselőházban változó számban találhatók, akár városok képviselőiként is. Erdély követeinek negyedét-harmadát ők adták. Gyakran szerepeltek túlnyomóan román többségű választókerületek küldötteiként, hol tekintélyük, hol befolyásuk, hol pénzük révén megszerzett mandátumokkal. Egészében az erdélyi arisztokrácia részt vett a politikai közéletben, a vagyonosabbak sem tartották magukat a nyilvánosságtól annyira távol, mint a szűkebb Magyarország leggazdagabbjai. Ebben a vonatkozásban is inkább a hazai középbirtokosok hagyományos funkciójához közelítettek. Nagy formátumú politikust azonban az 1848-as nemzedék kihaltával már nem tudott többé kitermelni.

Az arisztokrácia összetétele az egész korszakon át változatlan maradt, nagyjából úgy, mint a szűkebb Magyarország protestáns mágnásvilága. Mentalitásában nem hasonult a „nemzetek felett álló", ún. birodalmi arisztokráciához, idegenekkel nem keveredett. A birodalmi centralizáció korában Bécsben még felmerült egy feltétlenül dinasztiahű új nemesség kinevelésének gondolata új tisztviselők, így románok köréből, hogy ezzel ellensúlyozzák a magyar arisztokráciát, de a tervről gyorsan letettek, s csupán egy-két kivételre futotta: egy főpapra: Şagunára, egy katonatiszt: Urs bárósítására, egy hivatalnok: Puşcariu lovagi kinevezésére. Az arisztokrácia persze nem fogadta be őket, bár a korábbi szigorú endogámia időközben oldódni kezdett. A protestánsok ugyanúgy tartották még magukat felekezeteikhez, mint ahogy a katolikus — mert nemcsak református mágnások voltak — családok (Kornis, Teleki, Rhédey) is külön házasodtak, de megszaporodtak a köznemes házastársak, az igen zárt Bethlen család pedig 1880-ban román rokonságot épít ki Mocsonyi Lívia révén. A nyitás azonban nem volt számottevő. Még az ország nyugati arisztokratáival is alig álltak rokonságban. A polgárság felé pedig éppenséggel zárva maradtak a kapuk, a kivételek inkább csak mint rendellenességek létezhettek.

Az arisztokrácia mindennapi élete a kastély körül szerveződött. A községtől tisztes távolságra álló, kerttel körülvett épületét az ötvenes évektől fokozatosan átalakították, nagyobbították, kényelmesebbé varázsolták. A korszak első felében teljesen újak is épültek, később inkább a korszerűsítésre áldoztak, bár nem egy kastélyban végig megmaradtak a gyertyavilágításnál. Magatartásformát a külvilág felé az apáktól és nagyapáktól sajátított el a fizikailag erősnek, sportban ügyesnek nevelt mágnásgyerek, a családon belüli életben

viszont az anya mellett a kastélyban élő magányos nőrokonok is nevelő szerepet játszottak. A protestáns mágnásifjak általában hazai kollégiumokban tanultak, majd az egyetemen jogot végeztek. Még azok is, akik Magyaróvár és Hohenheim gazdasági akadémiáira jártak, hazatértük után beiratkoztak jogi egyetemre. Néhányuk rögtön és inkább rövid időre diplomáciai pályára ment, másokat megfogott a színház, opera művészvilága, a szépirodalom. Teleki Sámuel gróf a trónörökös vadásztársából lett Afrika-utazó, a Rudolf- és Stefánia-tó felfedezője, s róla magáról is vulkánt neveztek el. A nála jóval fiatalabb Nopcsa Ferenc vagy Teleki Pál a korszak végén paleontológusként, illetve geográfusként szerzett magának tudományos hírnevet. Az ilyenek azonban kivételek voltak. Politikai karriert a kormányhivatalokban vagy országgyűlési képviselőként kezdhettek, a megyék tisztviselői karába nem álltak be, igaz, azok még arisztokrata alispánt is csak kivételesen választottak.

Akik nem politizáltak, s tudománnyal sem foglalkoztak, azoknak útja a tanulás után rögtön visszavezetett a hazai társas életbe, a többhetes zsuki nyaktörő hegyi lovasversenyekre, a hamvazószerdai kolozsvári bálokba, a vadászatokra, vendégeskedésekbe. De mindenekelőtt a kastélyba, ahol körülvette őt a létbiztonságért cserében teljes függőségben tartott belső cselédség, távolabbról vigyázta őt a több mint előzékeny közigazgatási tisztviselő; még tisztelettudóan megalázkodtak előtte a parasztok, akikkel nagyobb számban csak vasárnapi istentiszteleten vagy úrvacsoraosztáskor találkozott a jobbára ősei által épített templomban, ahol a vallási együvé tartozás demonstrálása hetenként erősítette a társadalmi különállás mindennapi valóságát.

A SÜLLYEDŐ NEMESSÉG ÉLETMÓDVÁLTOZÁSA

A hazai polgárosodásban döntő fontosságú társadalmi réteg, a nem arisztokrata középbirtokos nemesség Erdélyben is rendkívül heterogén összetételű volt. Felső csoportja vagyona nagyságát tekintve összemosódik az arisztokrata nagybirtokosokkal, széles alsó rétege viszont a paraszti életmód határán állott 100-200 hold körüli, gyakran még kisebb földtulajdonával. Nagy többségét, a kiegyezéskor körülbelül három és félezer fős alaprétegét a 100 és 500 holdat bírók, míg mértékadó kisebbségét jelentős, másfél ezer főnyi 500 és 5000 hold közötti földek tulajdonosai alkották.

A reformkorban és a forradalomban a szinte hiányzó önálló városi burzsoázia szerepét a birtokos nemesség és az értelmiség töltötte be, ő volt (az arisztokrácia liberális szárnyával szövetségben) a polgári átalakulás, főként a polgári politikai intézményrendszer kiépítéséért harcolók derékhada. A jobbágyfelszabadítás, a lassú kármentesítés azonban csapást mért erre a rétegre, s különösen az annak alsó kategóriáiban elhelyezkedő pár száz

holdasokra. Elveszítette a kötött munkaerőt, tőkéje pedig nem volt ahhoz, hogy beruházással és szabad bérmunkával birtokából modern gazdaságot teremtsen magának. Akik jóformán csak erdőt mondhattak magukénak, nem is számíthattak, a szántóbirtokosok pedig hitelhiány miatt alig gondolhattak az ötvenes években gazdaságuk korszerűsítésére. 200 sovány holdon egy tucat vonómarha, további harminc hízómarha tartása kevés volt ahhoz is, hogy a háromnyomásos rendszerben a trágyázást, tehát a talajerő visszapótlását biztosítsa. A nyomásos rendszer felszámolására, intenzív takarmánytermesztésre, olcsó ipari termékek igénybevételére — így műtrágya használatára — lett volna szükség a korszerű gazdálkodás bevezetéséhez, amire a középbirtokosok többsége nem volt képes. Ezt a birtokkategóriát — tartalékforrások hiánya miatt — a legérzékenyebben érintették a változások. Méreteiben még a 300-400 hold is alatta volt azon tulajdonnagyságnak, amely a termelőeszközök felhasználásával is biztosíthat akkora jövedelmet, „amivel a tulajdonos örökletesen és funkcionálisan meghatározott társadalmi presztízsét fenntarthatja".[18] A termelés növelésére az átmeneti gazdálkodás időszakában a középbirtok számára is elsősorban az extenzív fejlesztés, valójában a földterület kiterjesztése kínálkozott. A földért vívott harc első fordulóját, a jobbágyfelszabadítást, úrbéri pereket a nagy- és középbirtok nem veszítette el. Földvagyona jó részét átmentette a kapitalizmusba. Ahol azután a birtoktagosítást egyáltalán lefolytatták, ott régi befolyásával őrizte, néha értékében gyarapította földjét. De ebben a korszakban is kapott súlyos sebeket a birtokos osztály. Igaz, korábban felvett adósságai visszafizetésének kötelezettségétől 1860-ig moratórium védte, de hivatalos adatokból tudjuk, hogy az úrbéri kárpótlás jelentős része a birtokosok helyett egyenesen hitelezőik zsebébe vándorolt. Emellett az ipar és kereskedelem már az ötvenes években csökkentette az agrártermelők hasznát, a mezőgazdasági termények drágán kerültek az ipartól a fogyasztóhoz. A gabonán 1856-ban a szeszgyár 200%, a malom 100% körüli haszonnal adott túl, hogy azután a sütőipar is ugyanennyivel megemelje az árát. A kereskedők a vasút előtti évtizedben 20—25%-ot számítottak szállítási költségnek, s a gabonaár nyáron néha 70%-ot esett a télihez képest.

A nagybirtokosok közül mindössze öt-hatnál következett be teljes bukás a kiegyezés előtt, de a rosszul gazdálkodó középbirtokosok lába alatt már megrendült a föld. Mikó Imre 1861-ben az „elpazarolt birtokokról" szólva mondja: „Más szerencsétlenségeink között szinte legfájóbb szívvel nézem a magyar birtokoknak naponként sűrűbben előforduló elidegenítését", s hazafias feladatnak minősíti a korszerű gazdálkodást és a föld megtartását. „Midőn egy vagy más vagyonos úr birtokait eladja, úgy jő nékem, mintha a

[18] Tóth T., Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Bp. 1980. 57.

magyar haza földabroszából egy-egy szép darabot vágna le."[19] A középbirtok hosszan tartó pusztulási folyamatának kiváltó okai az elmaradott kapitalista fejlődés egyes gazdasági törvényszerűségeiben éppúgy fellelhetők, mint egy korábbi struktúrában kialakult kollektív szubjektum továbbélésében.

A tőkés gazdaságfejlődés sajátossága, hogy bár mind a mezőgazdaságban, mind az iparban és kereskedelemben komoly fejlődést hozott, e két fő ágat mindegyre szembeállította egymással. A kereskedelmi, az ipari és a pénztőke fejlődése gyorsabban ment, mint a mezőgazdaságé. Az utóbbi terményeinek feldolgozatlansága vagy igen alacsony feldolgozási szintje — s önálló értékesítési rendszer hiánya miatt is — az agrárszektorban megtermelt értéktöbblet számottevő része átáramlott a kereskedelembe és az iparba, a városokba. Az ipari befektetések gyorsabb megtérülése a mezőgazdasági nagytermelőt, a nagybirtokost is hátrányos helyzetbe hozta a tőkésekkel szemben.

A középbirtok számottevő lemorzsolódása a gazdálkodás korszerűsítésével párhuzamosan haladt; a földért vívott harcnak ez lett a második fordulója. Itt már nem elsősorban alig felszabadult jobbágyokkal, hanem piachatásokkal, modern tőkével kellett megverekedni, jobbára az utóbbiak által meghatározott feltételek között. A józanabbak, szerencsésebbek — általában a vagyonosabbak — megtalálták számításaikat. A középbirtokosok jó része azonban nem tudott alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Gazdatisztnek képzett agrár szakembert még a 4-500 holdas sem volt képes rendesen megfizetni, így továbbra is „maga gazdálkodott". A szigorú takarékosság, polgári szorgalom és körültekintő vállalkozói szellem nem alakult ki nála, az egyre költségesebb politizálást és a reprezentációt viszont továbbra is vállalnia kellett, hiszen csak így őrizhette a közéletben régi pozícióit. „Nem tudott számolni a jobbágyság eltörlése következtében megváltozott körülményekkel, nem változtatott életmódján és nem változtatott gazdálkodási módján ... Nem volt rosszabb, csak konzervatívabb más osztályoknál" — panaszolja a századfordulón az Erdélyi Gazdasági Egylet lapja.[20] Egy 300 holdas Küküllő menti nemes gazda nemcsak béreseket tartott, hanem szakácsnőt, kézilányt, négylovas hintót. Rendszeresen látogatta a városi kaszinót, adósságai ellenére kártyázott, bár ekkor már kivételszámba mentek azok a nagy kártyacsaták, ahol néhány hosszú estén egész birtokok úsztak el. Jellegzetes magatartásformája lett az erőn felüli költekezés. A földbirtokra felvett hitelek ilyen gazdálkodás és életmód mellett nem a korszerűsítést, hanem a lassú tönkremenést segítették. Az évi termés eladásakor valamit törlesztettek, hogy hamarosan újabb kölcsönökért folyamodjanak. A hetvenes évektől kezdték megrohanni a bankokat, takarékpénztárakat. Sok dzsentri kért a nagyszebeni

[19] Mikó I., i. m. 59.

[20] A kassai gazdakongresszus. Erdélyi Gazda, 1900. szeptember 13.

563. Székely nemesi kúria Háromszéken, szarvasagancsokkal. Orbán Balázs néprajzi felvétele

564. Borvizszállitás. Orbán Balazs néprajzi felvétele

565—567. Felső- és alsórákosi népviselet. Orbán Balázs néprajzi felvételei a fametszőnek szóló utasításokkal

568—569. Erdélyi életképek a *Vasárnapi Újság*ban a 19. század második harmadából ▷

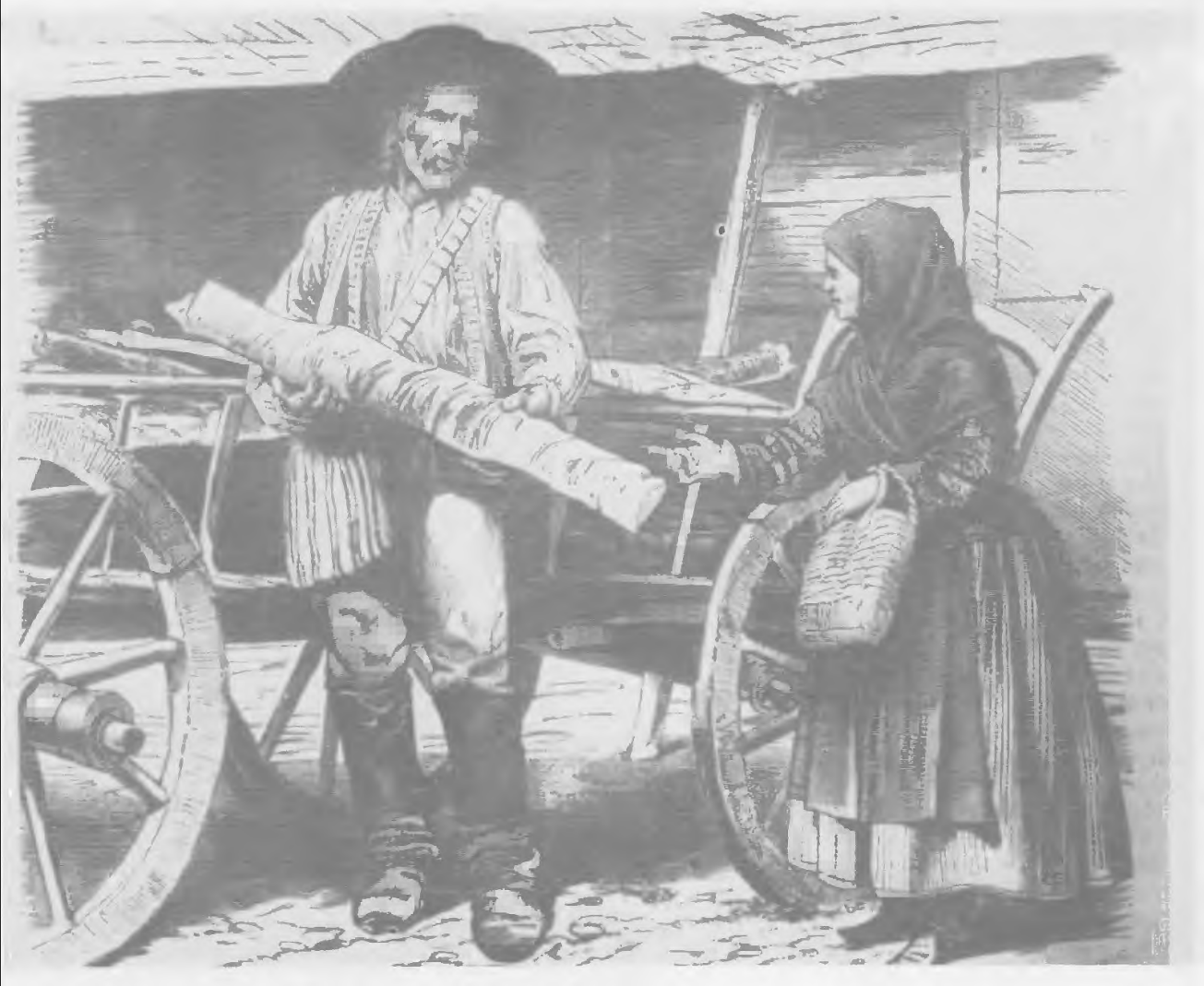

573. Templomozók Körösfőn. ▷
Josef Fischer felvétele,
1930-as évek

574. Torockószentgyörgyi ünnepi ▷
viselet. Josef Fischer felvétele,
1930-as évek

570. Táncba menő székelyek
Csíkmenaságon. Josef Fischer fel-
vétele, 1930-as évek

571. Nagylány pártás viseletben
Torockón. Jankó János felvétele,
1894

572. Körösfői konyha cserepes
kemencével. Josef Fischer felvéte-
le, 1930-as évek

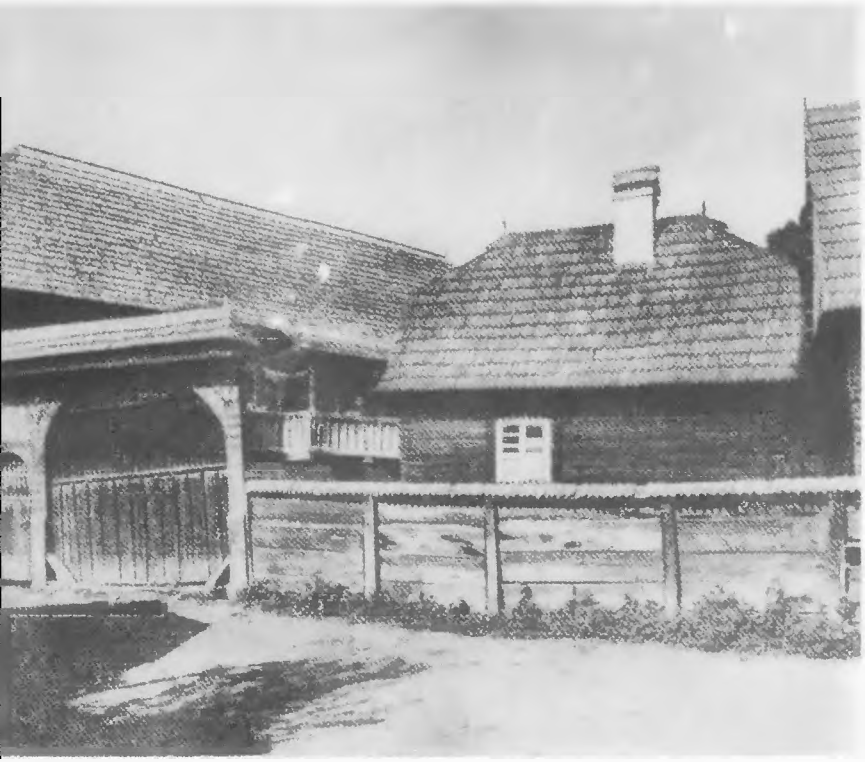

575. Székely porta Ülkén. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

576. Körösfői szobabelső. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

577. Szobabelső Gyimesközéplokon, ládás asztallal. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek ▷

578. Szobabelső Torockón. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek ▷

581. Utcarészlet Lövétén. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

◁ 579. Csángó húsvéti körhinta Déván, 1906

◁ 580. Körösfői porta. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

582. Ebédelés aratás közben Magyarvalkón. Bátky Zsigmond felvétele, 1900

583. Oltszakadáti magyar templomozók

584. Gyimesi csángók

585. Moldvai csángó asszonyok a csíksomlyói búcsún

583—585. Josef Fischer felvételei az 1930-as évekből

586. András Nagy János jármoscsüre Oltszakadaton. Josef Fischer felvétele, 1938

587. Kézimalom Martonoson. Szinte Gábor felvétele, 1901

588. Borvízpalackozó Borszéken. Klösz György felvétele, 1890 körül

589. Csergeványoló Parajdon, 1911

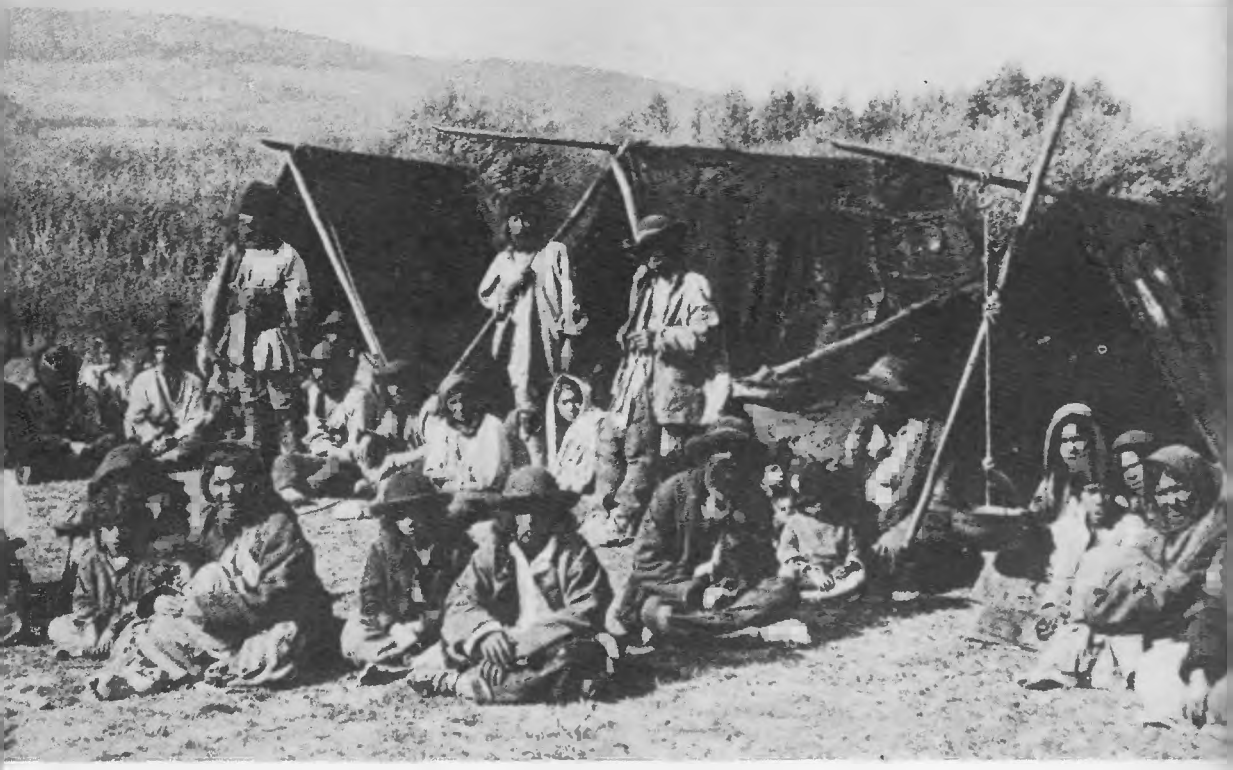

590. Vándorcigányok. Adler Artúr felvétele, 1910

591. Cigány koldus

592—593. Vándorcigányok. Josef Fischer ▷ felvételei, 1930-as évek

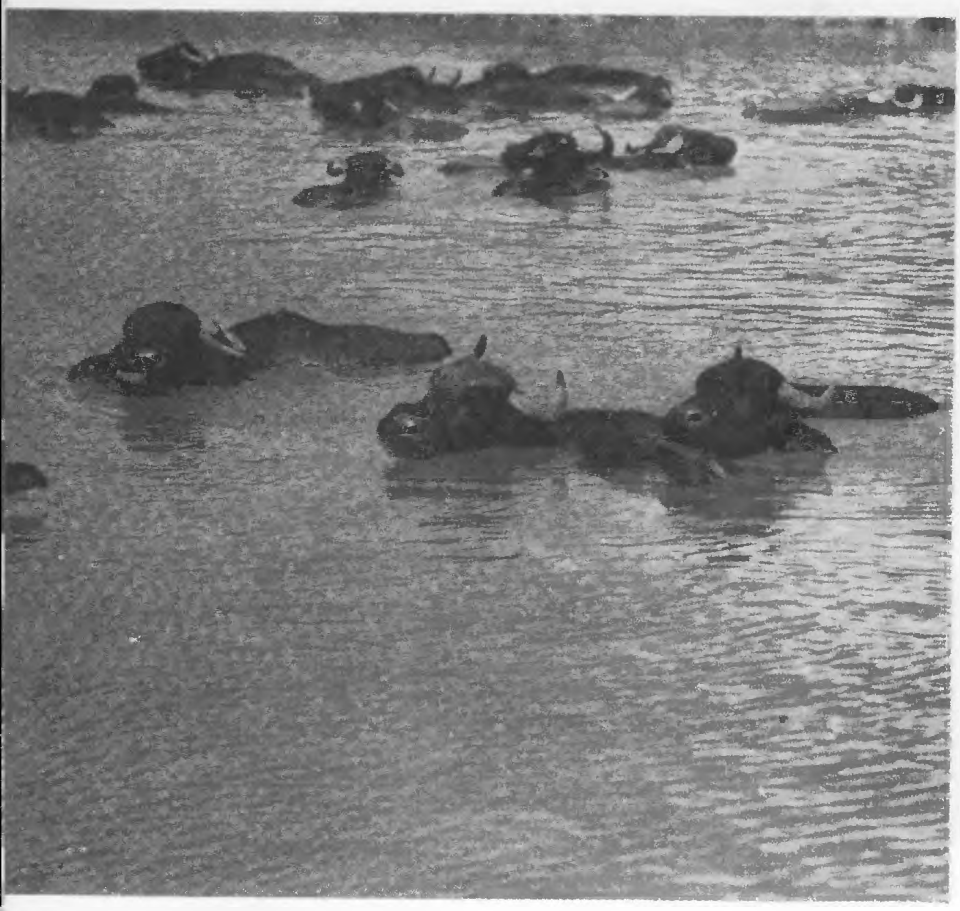

594 Bivalyferedő
Kolozsvár
környékén

595. Marhavásár
Szeben vidékén

596. Román család Kékesfalván, 1911

◁ 597. Pünkösdi táncmulatság Kismuncselen, 1905

◁ 598. Román háromkirályok Marosnémetiben, 1906

599. Román keresztelő Sugágon, 1908

600. Görögkeleti templom és temető Pojánán. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

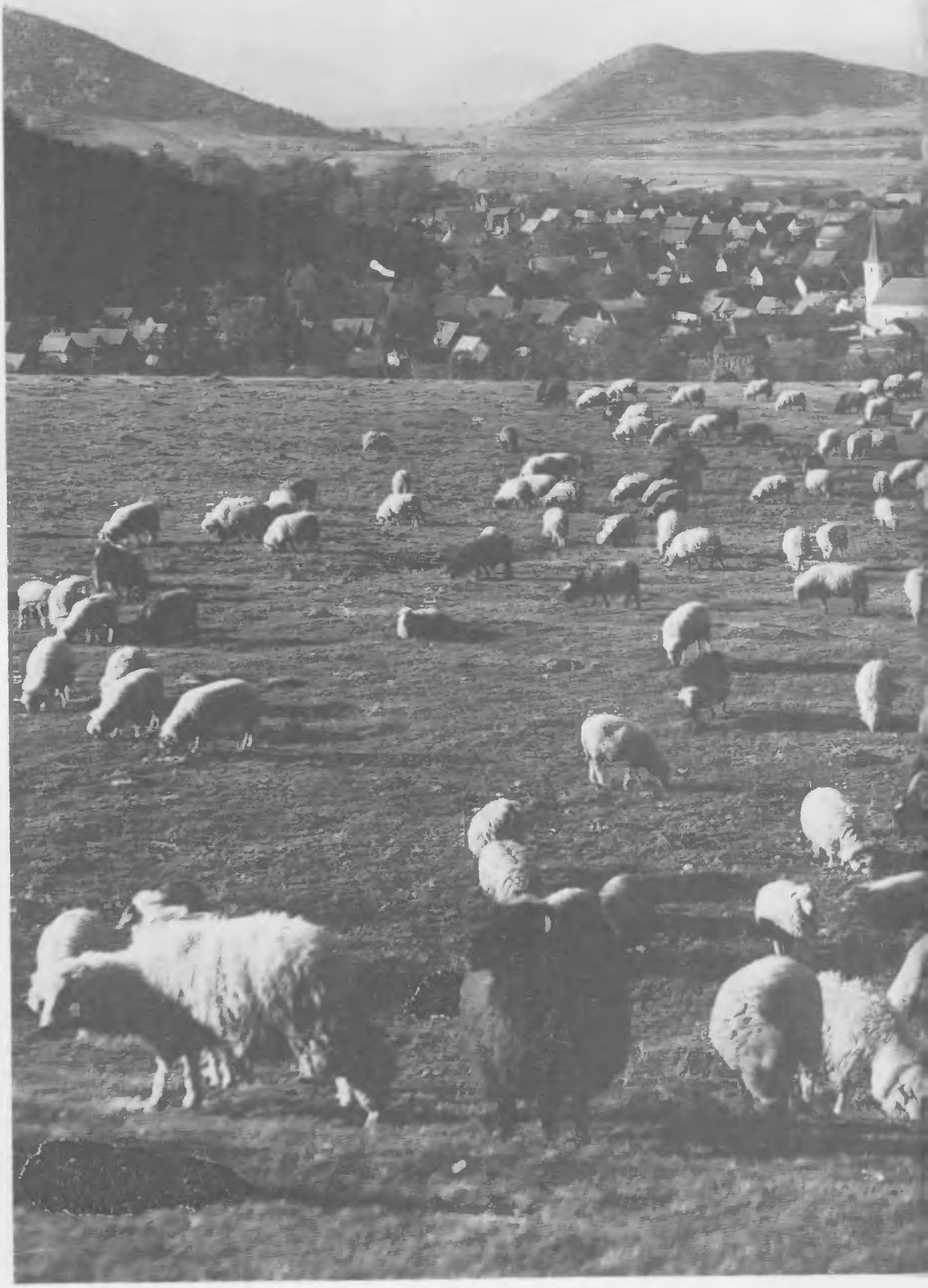

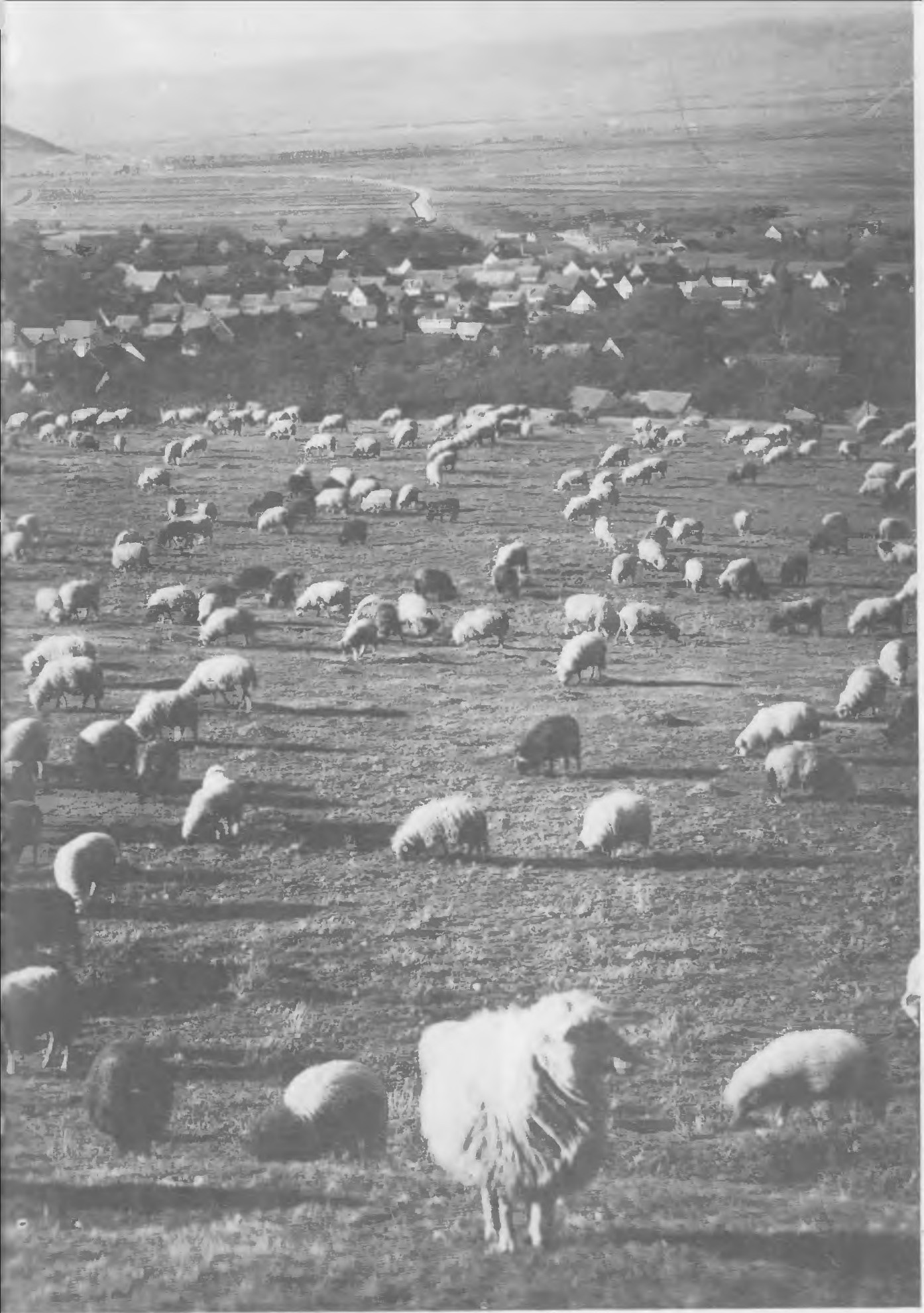

Az előző oldalon: 601. Talmács, gazdag román pásztorfalu a Vöröstoronyi-szoros bejáratánál. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

605. Román porta Gyéresszentkirályon. Györffy István felvétele, 1908

606—607. Román piacozók. Josef Fischer felvételei, 1930-as évek

602. Rekiceli románok. Jankó János felvétele, 1895

603. Görögkeleti temető Tiliskán. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

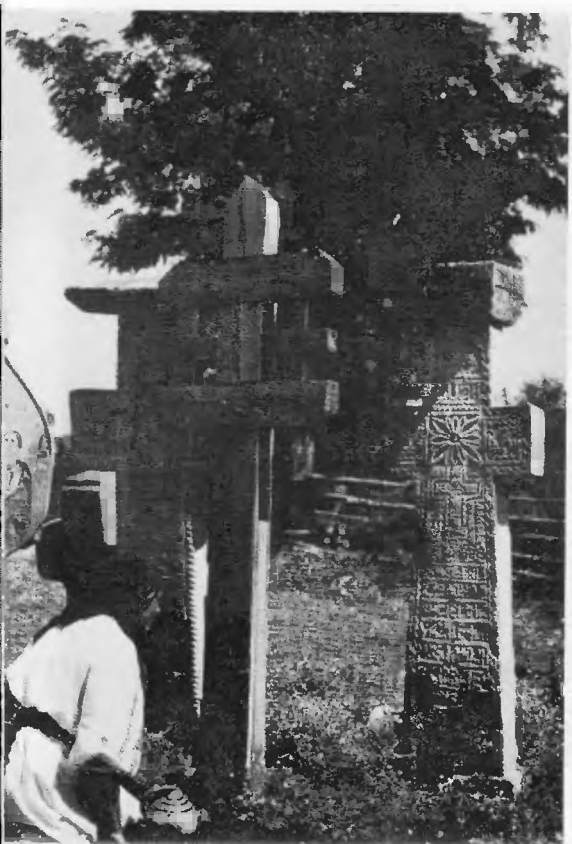

604. Román piacozó. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

608. Resinári utcakép (a dombon középkori határvár maradványai). Emil Fischer felvétele a századelőn

610. Esztena-belső a Fogarasi-havasokban, 1900 ▷

611. Román női viselet Sárkány vidékéről, 1908 ▷

612. Lupényi román famunkás, Josef Fischer felvétele, 1930-as évek ▷

609. Román szoba Orláton, 1908

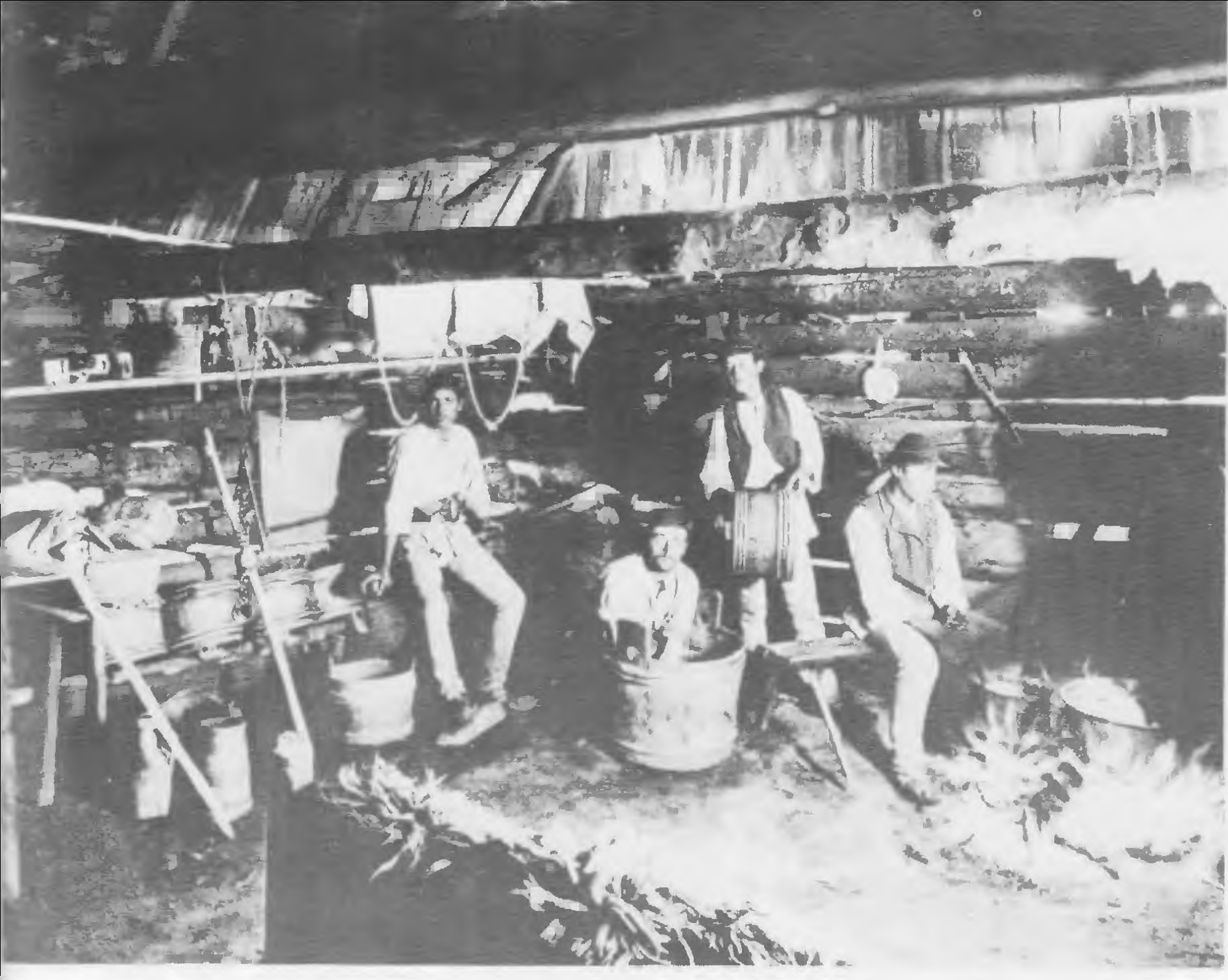

613. Érchegységi táj Zalatnánál. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

614. Román nemesi kúria Bucsumban. Jankó János felvétele, 1894

615. Román női viselet Szeben környékéről. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

Siebenbürgen
Heimath

616. Szász mezővárosi piactér, Szerdahely

◁ 617. Szász fonólányok. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

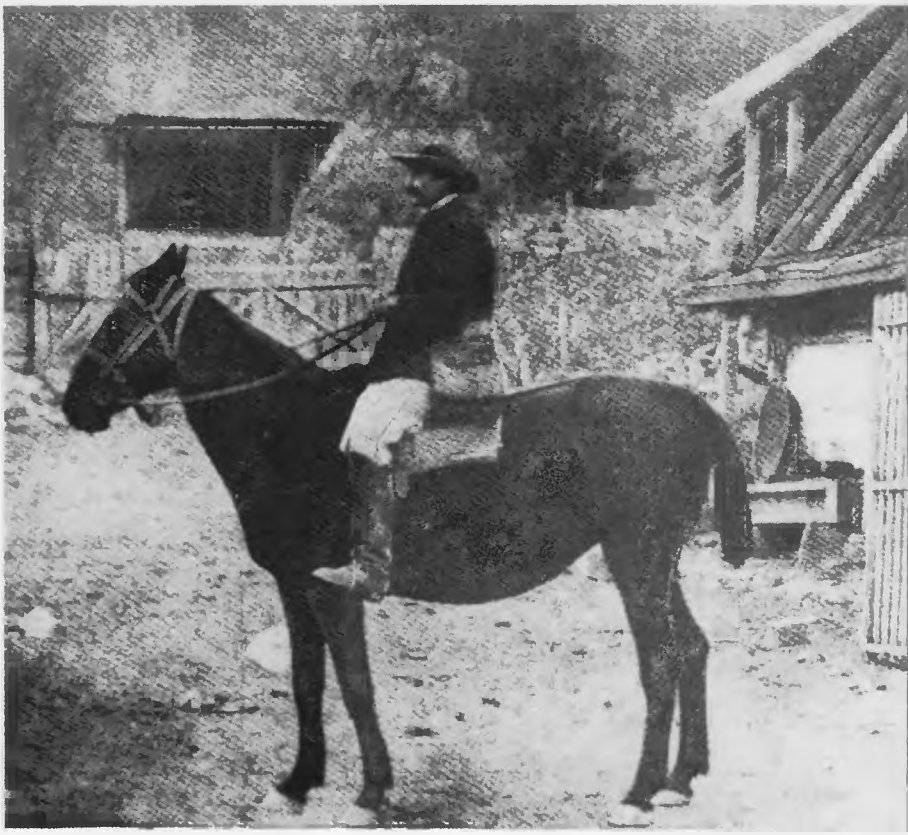

618. Munkába induló szász parasztgazda a századelőn

620. Szász ünnepi viselet Jádon

◁ 619. Román porta Zalatnán

619—624. Josef Fischer felvételei az 1930-as évekből

621. Szász női viselet Kisesűrön

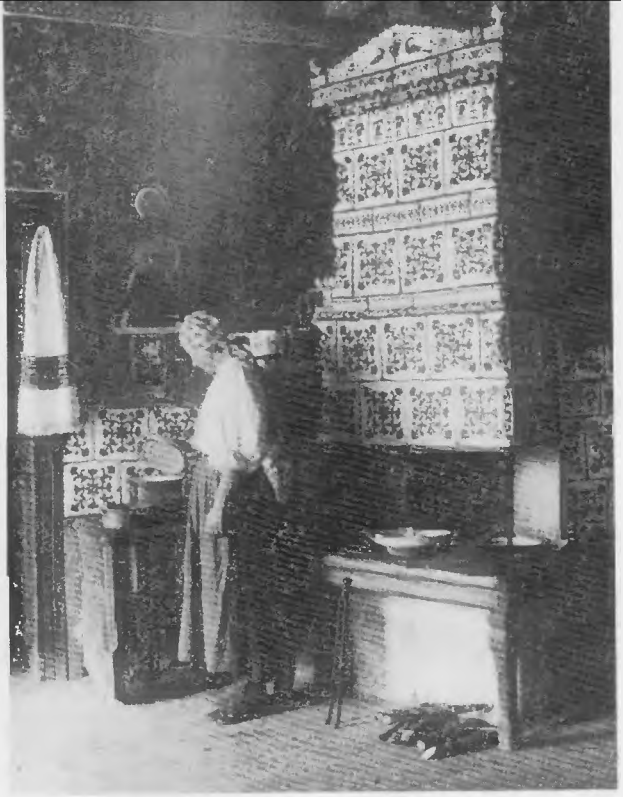

622. Beszterce vidéki szász konyha, cserepes kemencével

623. Szász női ünnepi viselet mellboglárral

624. Homoródderóci szász viselet

román Albina banktól is hitelt, mindaddig, amíg az 1885-ben üzleti és politikai óvatosságból — mintegy két évtizedre — ki nem rekesztette őket ügyfelei közül. Az új életforma és új gazdasági feltételek együttesen rombolták a kisebb középbirtokos vagyonát, amit tetézett az örökösödési rendszerből adódó aprózódás. 2-300 hold négy gyermek közt felosztva számukra szinte a semmivel volt egyenlő, új életpályára ugyancsak birtokeladásból lehetett nekik indulótőkét biztosítani. Az úri rangnak megfelelő taníttatás is sok pénzt emésztett. A kortársak szerint némely erdélyi jogásztanuló havonta 60—100 forint külön apanázst kapott, hogy helyezkedni is tudjon, mert az egyetem „a közélet kicsiben, kortesekkel, párbajokkal és majdnem parlamentekkel is felszerelve".[21]

A középbirtokos rétegnek így lett létkérdés a fizetett állami vagy megyei tisztviselői állás. Még a gazdagabbak számára is, de különösen az alsóbb, 2-300 holdasok számára, ezeket azután alispáni széktől a falusi körjegyzői állásokig mindenütt megtaláljuk. Tömeges bevonásuk az államapparátusba — a közhiedelemmel szemben — éppen a hatalomátvétellel ellentétes tendenciát, a nagypolitikai döntésekből való kiszorulást jelzi: vagyona megrendülésével önálló politikai arculatát veszíti el. Egyre jobban „ráfanyalodik az állam kenyerére", hogy azután a kormányzat kezében zsörtölődő, kellemetlenkedő, de engedelmes végrehajtó közeggé váljék.

A volt nemesi birtok lemorzsolódására nincsenek pontos adataink. A 100 és 1000 hold közötti birtokúak száma a kiegyezéstől a világháborúig közel felére apadhatott. A századfordulón tényként tekintették, hogy „a jó gazda marad birtokán; nehezen, de tartja magát". Az adatok mindenesetre alátámasztják az állandó birtokeladásokat, polgárok térhódítását. „Egy új, a városokból kiözönlő egészséges invázió van folyamatban, mely szerzett tőkét és tudást, okos számítást, friss életerőt, új rendszereket, irányokat visz mezőinkre, s mely bizony az ősi elemek gyengébbjeit itt-ott ki is szorítja."[22] Ekkor került sor a birtokért folyó harc harmadik fordulójára. Az új század elejére a parasztság újból támadásba lendült a földért, harcát ezúttal már a tőke szervezte. Megszűnt a korábban nyomasztó hitelhiány, a tőke magának elhelyezést keresve rátalált-rákényszerült az időközben hitelképessé erősödött parasztra, s különösen 1906 után nagy üzlet lett a parcellázás. Románok, magyarok, szászok, nagybankok és takarékpénztárak, ügyvédek és birtokosok egyaránt nyerészkedtek ezen. 1903 és 1912 között — az Erdélyi Gazdasági Egylet (EGE) felmérése szerint — 900 ötven holdnál nagyobb birtok cserélt gazdát. Jó kétharmada középbirtokból származott, s zömében ezt is parcellázták. Ekkorra tetőzött az a — nemcsak magyarországi — folyamat, melynek során a nagy- és középbirtok áruba bocsátja területeinek egy részét, hogy a

[21] Pusztuló középosztály. Erdélyi Gazda, 1900. október 7.
[22] Uo.

fennmaradón a föld- és a beruházás-ráfordítás kedvezőbb arányait kialakítsa. Erdélyben (Szilágy megyét is ideszámítva) tíz év alatt 50 hold feletti darabokban mintegy 200 ezer holdat, fele részben erdőt adtak el, amiért a birtokosok 70 millió koronát kaptak.

A középbirtok bomlási folyamata és a parcellázás egyben az egyes nemzetiségek földtulajdon-nagyságában is arányváltozásokat hozott. Az EGE számításai azt mutatják, hogy a századfordulótól az utolsó békeévig mintegy 25%-kal csökkent a magyar középbirtokosok száma, hétszáz középbirtok ment át zömében román parasztok egyéni vagy községi tulajdonába. Az utolsó tíz békeév 50 hold feletti birtokforgalmának egyenlege a fenti számítás szerint a magyar tulajdonban lévő földek 144 618 holdnyi csökkenésével, a román földtulajdon 112 808, a szász földvagyon 31 810 hold növekedésével zárult. A szász birtokállomány hosszú távú csökkenésére biztos adatok nincsenek.

A földvagyonban megjelenő változások nemzeti-politikai kihatását a kortársak korán felismerték. Mikó Imre 1861-ben attól tartott, hogy a magyar földbirtok megcsappanása „idővel nagy statistico-politikai liqvidatiot von maga után".[23] A román polgárság nagy egyénisége, Bariţ 1885-ben a földvásárlást szorgalmazza: „igen, ez egy gazdasági háború, amelyet teljes erőnkből kell folytatni az ország egész területén, ha tovább akarunk létezni, ha akarjuk: valóban legyen hazánk".[24] A századforduló után magyar részről erősödik az aggodalom. Az úri birtok ügyét az egész nemzettel azonosítva, 1913-ban Bethlen István kongatja meg a vészharangot: „Erdély magyarsága a gazdasági és politikai tönk szélén áll" — mondja, majd vádat emel — „a magyar közszellem ellen, ... amely megfontolás nélkül erőszakolta rá Magyarországra a francia forradalom világpolgári gondolatkörének intézményeit." Hitbizományt, állami hitelsegélyt kér, mint ahogy mások is már korábban, a nyolcvanas években ettől várták a gyengülő nemesi birtok megmentését.[25] Bethlen nyomán a nacionalista felfogás „eladó országról" beszél, mondván, „ha lesz arra egy pár békés évtizedünk, akkor azalatt végre kell hajtanunk Erdélyben az új honfoglalást".[26]

A birtokos nemesség a világháború kitöréséig teljesen felbomlott és polarizálódott. Felső rétege összefonódott az arisztokráciával, noha különállását a társadalmi életben mindkettő megőrizte. Elsősorban a megye volt az övé, s ott a románok előtt szinte elreteszelte a közélet kapuit. Kulcsszerepet vitt egy-egy vidék politikai életében; Hunyad közéletét például majdhogynem családi hitbizományként uralta a Mara, Pogány, Török,

[23] Mikó I., i. m. 61.

[24] G. Bariţ 1885. március 1-i levele Al. Barbolovici-hoz. Közli: Revista Arhivelor, 1980. 1. sz. 73.

[25] Erdélyi Gazda, 1913. szeptember 14.

[26] Tokaji L., Új honfoglalás. Kolozsvár 1913. 5—6.

Hollaky, Udvarhelyét az Ugron család. Minisztert ritkán neveztek ki soraikból, de bőven adtak országgyűlési képviselőt. A 15 erdélyi főispánból 9-10 mindig közülük került ki; az alispánok, általában a megyei tiszviselők közé arisztokratát alig engedtek be, ennyiben felfelé is őrizték exkluzivitásukat. A Zeykek — mint legvagyonosabbak — a gazdag arisztokratákhoz beházasodhattak, sőt 1893-ban egyiküket bárói rangra emelték. A vagyonban leglentebb állók már tarkább keveredést mutatnak, s gyerekeiket szívesen adták gazdasági pályára, mérnöknek vagy orvosnak, a századelőn már benn ülnek a MÁV tisztikarában is. A magasabb katonatiszti karrier ritkábban jött számításba, akadémiára amúgy is Pestre vagy Bécsbe kellett menni, s ráadásul túlságosan rebellisek voltak hozzá. A lányokat gyakran csak szerényebb középfokú oktatásban részesítik, hiszen azok úgyis otthon ülnek, illő kérőre várva. A székely lófő gyermekei számára már emelkedésnek számított a jegyzőség, a századvégtől elfogadottnak a tanári vagy tanítói pálya. Ahol nem sikerült szorgalommal és takarékoskodással egyensúlyt teremteni a gazdaságban, ott „a kúriák megomlottak, vagy új gazdák költöztek azokba. Az újabb nemzedék egy-egy kis hivatal zugában húzódik meg, s ott körmöli a betűt."[27] Így fordul át ez a réteg polgárrá, megőrizve azonban a nemesi származás tudatát és értékrendjét, és mint a politikában a múltból hagyományt magával hozó egyedüli szélesebb csoport, mentalitása, életformabeli öröksége az új magyar társadalom értékrendjét is befolyásolta. Mert a birtokból és a hatalomból kiszorultak is a széles néprétegek szemében magukon viselték a hatalom bélyegét.

A magyar mellett mintegy bolygóként létezett a román úri birtokosság. Erdélyben a századelőn 804 román úri birtok haladta meg a 100 holdat, azonban ezek átlagos nagysága a felét sem tette ki a magyarnak, mivel kevés volt köztük a latifundium. A Vlad család a maga 6727, a Mihu család 5213, a Vaida-Voevod család 3827 hold földjével 1906-ban a legnagyobb román földesurak voltak Erdélyben. A Bánságban, Szilágyban, Máramarosban további jelentős román birtokokat találunk. Az említett időpontban az egész országban a tíz 2000 hold feletti román birtokos közül messze kiemelkedett a bánsági Mocsonyiak 28 124 holdas latifundiuma; 14 főnek, köztük ügyvédnek, egyházi személynek volt még 1000 és 2000 hold közötti földje. Ezernél több volt a román középbirtok, átlagos területük a 100—300 hold között mozgott, s jelentős hányadukban paraszti tulajdonnak tekinthetők. Legtöbbet Máramarosban (123), Kolozsban (116) és Szolnok-Dobokában (109) találunk. A román úri birtokost — kik közül az ismertebbek nemesi származásúak — háza, öltözködése, életformája alapvetően nem különítette el magyar osztályos társától, politikai magatartásformáik a szembenállás ellenére egészében ugyancsak azonosak voltak.

[27] T. Nagy I., i. m. 28.

A PARASZTSÁG RÉTEGZŐDÉSE

A társadalom széles alaprétegét a parasztság alkotta. Eredetét, összetételét tekintve magába foglalta a volt jobbágyokat, zselléreket, határőrkatonákat, régi szabad parasztokat és kisnemeseket — tehát mindazokat, akik általában 100 holdnál kisebb birtokon, paraszti életmódban éltek. Ide kell számítani a majdnem földtelen félproletárok és a teljesen nincstelen, de falun élő agrárproletárok százezreit is. A parasztság korszakunkban számban végig növekedett, a társadalmon belüli részaránya azonban csökkent, különösen 1890 és 1910 között. Minden változás mellett azonban a paraszti társadalom szerkezete itt nehezebben módosult, a kisparaszti birtok erősebben tartotta magát, mint az ország más részein, a mezőgazdasági bérmunkások, agrárproletárok aránya is alacsony, ezzel szemben a paraszti és proletár lét határán álló félproletárok magas arányszámát csak az északkeleti felvidék múlta felül.

A bizonyosan falusi népesség 1880-ban 1,8 millió volt, ez a szám az 1910. évi népszámlálás alapján a történeti Erdélyben kétmillió fölé emelkedik. A mezőgazdasági keresők nagyjából háromnegyede (közvetlen nyugati szomszédságában, a Temesvár—Szatmár közötti sávon viszont alig kétharmada) tartozott valamilyen mértékig a földet birtoklók, illetve bérlők kategóriájába, a többi földnélküli volt. A kapitalizmus évtizedei a már eredetében is igen eltérő nagyságú paraszti birtokokat lassan tovább aprózták, a falvakon belül újfajta differenciálódás alakult ki. 1857-ben Erdély művelhető földje 8,9 millió parcellából állott, 1879-ben viszont már 10,6 millióból. Az *Erdélyi Gazda* által közölt részadatok ugyancsak arra engednek következtetni, hogy a hetvenes-nyolcvanas években az osztódás erősödött. Kolozs megyében a birtokos parasztok száma 1861-ben 19 806, 1883-ban 24 960, tehát 26%-kal nagyobb, csakhogy elsősorban a szegényebb réteg, a fél- és negyedtelkesek száma növekedett (78%-kal). Fontos szerepet vitt ebben az örökösödési rendszer, mely minden fiúgyereknek egyenlő arányú részesedést biztosított, s a nyolcvanas években felpanaszolják, hogy „ma már a lány is kéri örökségét".[28] A telekosztódás és a birtokvásárlás és -eladás mérlegét nem ismerjük. Összességében a gazdaságok számában döntő változás nem mehetett végbe, hiszen Keleti Károly adóhivatali adatok alapján a kiegyezéskor valamivel félmillió fölé tette a földtulajdonosok számát, a századforduló felmérései ugyancsak hasonló nagyságrendet mutatnak.

A parasztság belső tagozódását a földdel és állatokkal való ellátottság és a gazdálkodás módja, a történeti hagyományok különbözősége határozta meg. Az egyes birtokoskategóriák elhatárolása sem egyszerű, mert a statisztikai felvételek városi polgárok kertjeivel, nem paraszti földdarabokkal éppen a törpebirtokosok számát növelték; ennek korrigálásában valamelyest segít az

[28] Erdélyi Gazda, 1886. február 15.

1904. évi felmérés a mezőgazdaságból élő felnőtt férfiak birtokviszonyáról, ami viszont az özvegyeket, fiatalabb tulajdonosokat rekeszti ki, de egészében megbízhatóbb adatokat nyújt. Másfelől az Erdélyre általában használt birtoknagyságok tájegységenként más és más életkörülményekhez kapcsolódnak, hiszen a földminőség, piackörzet, örökölt termékszerkezet, eszköz- és állatállomány döntően befolyásolta a termelés hatékonyságát. Az Erdélyen belüli különbségek mellett az országrészt kirívó ellentét választotta el a termelés gazdaságosságát tekintve a többi tájegységtől. A századfordulón a medián gazdaság kataszteri tiszta jövedelme hektáronként csak jó harmada volt a dunántúlinak, fele az országosnak, távolabbi összehasonlításban viszont kétszerese a bukovinainak. Erdély az ország s egyben a monarchia elsősorban hagyományosan gazdálkodó, mind a külterjes, mind a belterjes növekedés jeleit felmutató régióihoz tartozott, ahol azonban a belterjesedés hosszú történeti folyamata éppen csak nekilendült. Mindez a falvak egyes rétegein belül más és más mértékben érvényesült.

A *gazdagparasztságot* a munka nagy részét a felfogadott, rendszeresen alkalmazott cselédekkel, napszámosokkal folytatott termelőtevékenység választotta el a falvak népének zömétől. (A bérmunka archaikusabb formája, a részes művelés itt ugyancsak erősen érvényesült, míg az állandó férfi cseléd évi bérét legalább felében készpénzben fizették.) Az eredetében vegyes összetételű nagyparaszti réteg az ötvenes években már szorgalmasan és okosan gazdálkodó volt kisnemesekből, volt gazdag jobbágyokból, vállalkozó-kísérletező, a forgalomba bekapcsolódó középparasztokból kovácsolódott össze. A parasztság differenciálódását és a nemesi birtok bomlását is kihasználva, az 50—100 hold körüli földdel bíró réteg a századfordulón megerősödött. 1900-ban számuk családfőkben közel 7 ezer, alig nagyobb, mint 1867-ben, 1910-ben viszont — egy más felvétel alapján — már több mint 9 ezer volt. Hozzájuk számítható a 20—50 holdasok meggazdagodott része is, erre azonban nincsenek alkalmas számadataink. A bácskai vagy bánsági basaparaszt jómódját s ebből következő nagy tekintélyét ugyan nem érte el, de az erdélyi nagyparaszt is hatalommá nőtt. Az úri birtokosnál nagyobb mértékben alakította a falvak népének értékrendjét, közülük kerültek ki a falusi bírók, egyházi gondnokok, őket tartotta számon a városi kereskedő, a választási kortes, a megye közgazdasági előadója, a szövetkezeti központ, hozzá húzott a pap és a tanító, vele parolázott az úr. Ők rendelkeztek a legjobb állatokkal, eszközökkel, ők vették a modernebb gépeket, akár cséplőgépet, soraikban jócskán volt korcsmáros, malomtulajdonos is. A termelőmunkában a nagygazda rendszeresen részt vállalt, kíméletlenül hajtotta a munkásokat, nemegyszer önmagát is. Rossz évjáratú esztendőkben hozzá fordultak a rászorulók élelmiszerkölcsönökért, amit aztán bonyolult viszontszolgáltatások rendszerében kamatostól fizettek vissza. A nagyparaszt számára a polgárosodás fő útja zárva maradt, mint réteg nem alakulhatott holland vagy

28. táblázat. A mezőgazdasági népesség nemzetiség szerinti megoszlása 1910-ben
(keresők és eltartottak együtt)

Megnevezés	Magyar		Román		Német		Egyéb		Összes népesség	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Törpebirtokos (bérlő) 5 holdon alul	108 652	22,0	334 795	27,7	30 114	22,6	453	1,8	474 014	25,4
Kisbirtokos (bérlő) 5—10 holdig	92 548	18,7	275 170	22,7	33 578	25,2	136	0,5	401 432	21,5
Kisbirtokos 10—50 holdig	128 276	25,9	280 988	23,2	56 485	42,4	93	0,4	465 842	24,9
Kisbirtokos 50—100 holdig	7 267	1,5	8 042	0,7	1 951	1,5	4	x	17 264	0,9
Középbirtokos 100—1000 holdig	3 825	0,8	1 593	0,1	457	0,3	5	x	5 880	0,3
Bérlő 100 holdon felül	957	0,1	364	x	125	0,1	1	x	1 447	0,1
Nagybirtokos 1000 holdon felül	443	0,1	44	x	15	x	5	x	507	0,1
Gazdasági cseléd	34 681	7,0	71 039	5,9	2 342	1,8	1 378	5,4	109 440	5,9
Mezőgazdasági munkás	116 050	23,4	237 951	19,7	7 902	5,9	23 522	91,9	385 425	20,7
Gazdasági tisztviselő	2 281	0,5	161	x	292	0,2	5	x	2 739	0,2
Összesen	494 980	100,0	1 210 147	100,0	133 261	100,0	25 602	100,0	1 863 990	100,0

Megjegyzés: A 0,1% alatti értékeket x jelzi.
Forrás: M. Stat. Közlemények. Új sorozat, 56. kötet.

dán típusú tőkés parasztpolgársággá. A századvégre azonban szélesedett a kerülő út. Születésszabályozással kötött házassági rendjével, üzleteléssel önmagát stabilizálta, gyermekei taníttatásával, az úrinak számító hivatalnoki-értelmiségi pálya iránti alázatával utódai számára lehetővé tette az egyenkénti társadalmi „felemelkedést". Az csupán kivételnek számított, hogy a századfordulón két székely módos paraszt — egy községi bíró és egy falusi molnár — bejuthatott a parlamentbe.

A *középparasztság* számban mintegy tízszerese volt a gazdagparasztságnak, a századfordulón több mint 75 ezer kereső tartozott hozzájuk. Az alapmunkaerőt itt a család adta ugyan, de alkalmaztak bérmunkát is, főleg munkatorlódáskor, máskor viszont maguk (főként a fiatal családtagok) vállaltak bérmunkát igavonóikkal. Noha a gazdálkodásban erősen hagyományőrző volt, korszerűsítésben (a szász parasztságtól eltekintve) elmaradt a gazdagabbak mögött, mégis a századfordulóig — mint réteg — eléggé stabilnak látszik. Az igavonókon kívül rendszeresen tenyésztett néhány marhával egyensúlyban tudta tartani gazdálkodását, az új századtól azonban lassú lemorzsolódást is észlelünk nála. A tehetősebbek egyik gyermeküket azért lehetőleg gimnáziumba adták, vállalva ennek a századfordulón mintegy évi 400 korona költségét — valószínűleg ez volt a család legnagyobb kiadása —, amihez képest eltörpült a 30-40 korona körüli állami és községi adó együttes összege.

A *kisparasztság* alkotta az agrárnépesség közel felét, 1900-ban a mezőgazdasági keresőkből 401 ezer főt. Általában 20 holdnál kisebb birtokán bérmunkát nem alkalmazott, földjét a maga és családja munkaerejével művelte, a családtagok viszont rendszeresen vállaltak bérmunkát, lehetőleg a falun belül, hogy az évi gabonaszükségletet fedezni tudják, esetleg a legény egy pár csizmát vásárolhasson magának. Az új században az árutermelő vidékeken a kisparasztok gyermekei dinamikusabb elemet képeztek, mint a középparaszt otthon élő fiai, mert éppen a gyakori bérmunka révén jobban kiszabadultak az apai hatalom alól, amit mellesleg az is mutat, hogy bérükből nekik már jutott valami a falusi társas élet egyik fontos formájára: a korcsmázásra.

A szinte általánosan tagosítatlan határ — Mezőpaniton 1871-ben a 15-20 holdas gazdák birtoka 40-50 parcellában feküdt — fenntartásának erős híve a kisebb birtokos, elsősorban a régimódi szabad legeltetés fenntartása, a gazdaság fennmaradását biztosító állatállomány megélhetése érdekében. Mert már a kiegyezéskor is így volt, a századfordulón pedig pontosabban kimutatható, hogy a 10-20 holdas gazdaságok a rendelkezésükre álló földhöz viszonyítva majdnem kétszer annyi állatot tartottak, mint a középparasztok. Igaz, volt, ahol éppen a sok állatot tartó módos gazdák ellenezték a közös föld felszántását, a hatóságok pedig inkább a nyugalom fenntartására, semmint a törvények betartására törekedtek. A nyomásos rendszer korszerűsítése a hatvanas években így is megkezdődött, a természetes kaszáló szűk területe a

jobb székely gazdákat rákényszerítette a zabosbükköny, lucerna vetésére, ezzel viszont megtették a döntő lépést az istállózó állattartás irányába, amire az idő múltával fokozódó mértékben volt szükségük. Egy 10 holdas székely kisgazda pénzkiadása 1860 után 40 év leforgása alatt négy-ötszörösére (500 korona fölé) emelkedett, s ennek háromnegyed részét állat vagy állati termék eladásából fedezte. A kisparaszti gazdaság évtizedeken át fejlődött, de mindvégig a nélkülözés határán élt. „Üssön be egy állatjárvány, mely a sertéseket, a juhokat elsöpri, vagy megeszi a medve az egyik ökröt, tehenet vagy tulkot, a mérleg rögtön megbillen, a gazda takarékpénztárra szorul", ami — ennél a kategóriánál — a vég kezdete, írta 1902-ben az egyik székely megye gazdasági szakértője.[29] Csíkménaság 488 családjából az 1900. év végén s 1901 elején 23 családnak elárvereztetett minden földje, összesen 457 hold, amit azután helybeli lakosok vettek meg, s a „kiárverezettek" részben Romániába mentek családostul, részben a faluból jártak el fűrésztelepi munkára. A réteg legszegényebbjei két tehenet még tartottak, de azzal szántottak, fuvaroztak, így viszont borjúztatni nem tudták, s újabb állatok beszerzése, tehát a kilábalás nagyon megnehezült számukra.

A kisparasztok vagyoni gyengesége nem jelentette teljes kirekesztésüket a községi élet irányításából. Részben azért nem, mert ők adták — az országos átlagot meghaladó arányban — a tradicionális erdélyi parasztság legszélesebb rétegét, részben azért, mert számos község teljes népessége kisparasztokból állott. Valamelyest még az országgyűlési választásoknál is tekintettel kellett lenni rá. Képviselő-választói joga zömének ugyan nem volt, de a kortesek beszédeit végighallgatták, véleményt alkottak, s az országos politika mozgalmasabb időszakaiban nyomást gyakoroltak a falusi választókra.

Tájanként és nemzetiségenként jelentős különbségek voltak a kisparaszti világon belül is. Megint a szászok mutatják a legkedvezőbb képet, másutt sokfelé a románok helyzete kedvezőbb a magyarokénál. Maros-Tordában a századfordulón az átlagos román gazdaság földje, állatállománya mintegy 25%-kal haladta meg a magyarét.

A birtokos parasztság legalsóbb rétegét az a *félproletárnak* számító, mezőgazdaságból élő kategória alkotta, amelyet a statisztikák kisbirtokos-napszámosként tartottak számon. Az ilyen „földbirtokos" félproletárok részaránya Erdélyben igen magas volt: a századelőn a mezőgazdasági foglalkozású keresők közül mintegy 20%, több mint 180 ezer fő tartozott ide. Megélhetésüket alapvetően a bérmunka, részes bérlet biztosította. E réteget a tradicionális parasztsághoz lakóhelye, családjának életmódja jobban kötötte, mint két-három hold földje, mely inkább jövedelemkiegészítő funkciót töltött

[29] T. NAGY I., i. m. 28; UŐ, Csík megye közgazdasági leírása. Klny. Bp. 1902. 20. Közli: A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban. 1849—1914. (Vál. és bev. EGYED Á.) Bukarest 1976. 115.

be, bár ennek fontosságát sem lehet elhallgatni. Létezésüket már az 1850-es évektől nyomon kísérhetjük, amikor is egyes városok piacain néha több száz paraszt próbálta áruba bocsátani munkaerejét. Ez a széles réteg tehát már átmenet a nincstelenek széles tábora felé, de birtokosi tudata inkább láncolja a kisparasztsághoz, mint a tisztán bérmunkából élőkhöz; a hagyományos gondolkodás nem fogadta el, hogy számára az előbbi a múltat, az utóbbi a jövőt jelenti.

Az *agrárproletariátus* alkotta a szegényparasztság legszélesebb, s egyben legkiszolgáltatottabb rétegét. A századelőn negyedmillió agrárproletár munkavállaló tette ki a mezőgazdasági kereső népesség 28-30%-át. Alaptömegét a feudalizmusból a kapitalizmusba átlépő zsellérek földnélküli része, az akkori paraszti népesség alig negyede (a Bánságtól Szatmárig húzódó sávon viszont mintegy 40%-a) alkotta, s a későbbi fejlődés gyarapította sorait. Birtokrendezés, erdő- és legelőarányosítás során földhasználati joguktól megfosztott kisegzisztenciák mentek tönkre, jutottak agrárproletársorsra, noha azokon a területeken, ahol jelentős közös birtokok maradtak, a földtől való teljes elszakítás nem következett be. Éppen ezért a réteg részaránya Erdélyben jócskán elmaradt az országos átlag (39%), s különösen a szélsőségesen differenciált Nagyalföld (53%) mögött. Ahol a nagybirtok erősebb volt, mint Torda-Aranyosban, Kolozsban, ott több volt az agrárproletár, míg Fogarasban vagy Beszterce-Naszódban számuk elenyésző, Hunyadban pedig jórészt felszívta őket a bányászat, az ipar. Minden hatodik agrárproletárnak volt még valami csekély földecskéje.

Az uradalmi cselédek adták az agrárproletariátus kevéssé dinamikus, ugyanakkor a nagyobb biztonságot őrző rétegét. Szigorú belső hierarchia érvényesült közöttük, amit a széleken lévők bére közötti mintegy tízszeres különbség tett nyomatékossá. A belső cselédek egyéniségük teljes feladásával kimondott jólétet vásároltak maguknak — a lányokat az úr „házasította ki" —, de a kastélyon kívüliek első kategóriája (kertész, öregbéres) ugyancsak biztonságban élt, részesedett a patriarchális viszonyok kevéske előnyéből. A majorban élő cselédek számára azonban inkább a kiszolgáltatottságból jutott ki. Bérüket természetben és pénzben kapták; az utóbbi részaránya folyton növekedett, jórészt azáltal, hogy az uradalmak mind több hagyományos természeti juttatást (így földdarabkát, disznótartást, tehéntartást) vontak meg a cselédektől, s ezek ellenértékét pénzben fizették. A századfordulón az uradalmi cselédbér évi 300 korona körül járhatott.

Cselédet, szolgát a parasztgazdák módos rétege is tartott. Ezek a gazda házában éltek, vagy legalábbis ott étkeztek, gyakran falubeli ismerősökből, árván maradt rokon gyerekekből kerültek ki. Bérüket a szokásjog szabályozta, ruhát, csizmát, bocskort, borjút vagy malacot, némi készpénzt kaptak. Gazdai hatalom alatt állottak még az 1876. évi cselédtörvény szerint is, s ennek korszerűsített változata 1907-ben ugyancsak meghagyta az egyszerűbb testi

fenyítés lehetőségét. A világháború előtti több tízezres cselédréteg egészében igen rossz lakáskörülmények között élt. Az uradalmakban zsúfoltan helyezték el őket, a parasztgazdáknál jobbára az istállókba szorultan háltak éveken, fél életen át, köztük olyan emberek, akiknek egyébként volt kis földjük, s a cselédidő után önálló gazdákként éltek.

A községi pásztorok őrizték a földművelő falvak csordáit, rendszerint egész évre szerződve, természetbeni fizetés ellenében. A juhnyájakat a pakulárra, egy-két segítőtársára és kutyájára bízták. A pásztor a szaporulatból, a tejből és a gyapjúhozamból részesült, de még a juhok trágyájából is kapott részt, amit szintén pénzre válthatott át. Élete könnyebb volt, mint a havasok magányos pásztorainak, a Kolozsvár környéki falvakban például „a tejre soros gazdától" rendszeresen kaptak meleg ételt is. Mint a gazdaságok értékes kincsének őre, a pásztor, ha kívülről jött is, megbecsült alakja volt a paraszti közösségnek.

A napszámosokat a gépesítés fokozatosan szorította ki egyik-másik munkaágból, így például az addig hosszadalmas cséplésből, egyes helyeken — mint Brassó környékén — részben az aratásból is, mert a gép az előbbinél a munkaszükségletet negyedére, utóbbinál felére csökkentette. Ezt azonban ellensúlyozta a termelés volumenének növekedése, a fakitermelés, a munkaigényes növények térhódítása (ezek májusi gyomlálását jobbára 10-12 éves gyermekekkel végeztették). Tavasztól kora őszig, ingadozó napszámbérek mellett kellett megkeresniök az élelemrevalót. A századfordulón a látástól vakulásig végzett napi munkáért valamivel 1 korona felett fizettek, kevesebbet, mint húsz évvel korábban, s csupán 1906 körül következett be számottevő emelkedés, hogy aztán 1910-re a bér 2 koronás határon járjon. A női napszámos mintegy kétharmadát, a gyermek pedig felét kapta a férfiak munkabérének. Kolozsvárt külön „cselédpiac" is volt, ahol naponta, még inkább hetivásárkor fogadtak fel napszámost.

A magyarok között már 1890-ben nagyobb volt a napszámosok aránya, mint a többi nemzetiségeknél.

A napszámosmunka csúcsideje az aratás volt, amikor jóformán néhány hét leforgása alatt kellett megdolgozni a család kenyérgabonájáért. Jó előre kötött megállapodásokban egész falvak szerződtek — ezúttal nemcsak proletárok — egy toborzó vezető irányítása alatt a hajnaltól sötétedésig tartó hajszára, Erdély belsejében akár sarlóval végzendő aratómunkára. Egy sor falu kiürült ilyenkor, Magyarókeréken a község kétharmada ment el, s még a 80 év körüliek is velük tartottak a századfordulón. A klimatikus különbségek annyi előnyt is biztosítottak, hogy a később érő havasalji gabona betakarítása előtt még maradt idejük az ország belsejében két-három hét bérmunkára. Az aratók fő felvevőhelye a Temes—Szatmár közti nagy gabonatermelő sáv volt. Így messzi földre eljártak, kialakult a rendje is, hogy mely falu hová megy. A kalotaszegiek Biharba, az Alföldre és a Mezőségbe mentek, a mócok Arad

környékére, a székelyek Brassó körül éppúgy arattak, mint a Bánságban vagy Romániában. A munkát páronként (vagy hármasban) és részes bérezésben végezték a learatott gabona tizedéért-tizenegyedéért, ami a századfordulón hét-tíz mázsa búzát jelentett, nagyjából annyit, amennyit egy átlagos család egy évben elfogyasztott, s a „fölöslegből" adósságait törleszthette, jó évben valami pénzhez is jutott. A paraszti gazdaságok a hegyes vidékeken pénzben fizették az aratókat.

A summások, némiképpen az aratómunkásokhoz hasonlóan, valamilyen szezonmunkára szegődtek egy összegben meghatározott, de kisebb részben mindig természetben kiadott bérért. A legigényesebb növények (szőlő, cukorrépa) művelésétől a tudást nem kívánó robotmunkáig mindenre felhasználták őket. Fogarasi mezőgazdasági munkások 1907-ben három hónapra 150 koronát, szállást, szalonnát, lisztet, juhhúst, túrót, ecetet, pálinkát és fát kaptak, amiért készek voltak „a felmerülő mindennemű mezőgazdasági munkának a teljesítésére".[30] A munkaerő-kínálat egyenetlen területi megoszlását mutatja, hogy a szegényes Székelyföld déli sarkába cukorrépa-művelésre a világháború előtti tíz évben a Felvidékről is hoztak summásokat.

A nagy munkásvándorlás nem volt mentes a konfliktusoktól. Az Alföld fejlettebb agrárproletariátusának szervezkedéseivel szemben az ottani birtokosok és az államhatalom mindegyre megpróbálták kijátszani a szegényebb vidékekről — így az erdélyi részekről is — odahozott napszámosokat. Hosszabb távon azonban a rendszeres érintkezés az utóbbiak öntudatosodását gyorsította. A szocialista tanok az Arad—Szatmár vonalon terjedtek a leggyorsabban, a századvég viharsarki mozgalmaival szinte egyidőben itt alapítják az első önálló földmunkásszervezeteket. A földmunkások bérmozgalmai során 1891—1892-ben dördültek el az első csendőrsortüzek, majd néhány csendesebb év után, a szocialisták térhódítása nyomán 1897-től erősödik a szervezkedés, megkezdődnek az aratósztrájkok, s ezek átterjednek — ha kismértékben is — Erdélyre. Itt azonban inkább egymástól elszigetelt helyi forrongások vannak, melyekben már a parasztság birtokos rétegei vesznek részt, zömükben a birtoktagosítások elleni tiltakozásuknak adva hangot. Itt nem került sor olyan nagyarányú megmozdulásra, mint Élesden, ahol 1904 tavaszán 40 falu jobbára nincstelen román és magyar parasztsága gyűlt össze, s a csendőrséggel összetűzve 22 halottat veszített, majd 55 fő járta meg a börtönöket. Nem volt érdemi hatása Erdélyben a kor legnagyobb európai megmozdulásának, a vérbe fojtott 1907. évi romániai parasztfelkelésnek sem. Alapvető okát mindennek az erdélyi részek jobb életkörülményeiben, alacsonyabb differenciáltsági szintjében s a falvak társadalmának még meglévő nagyfokú tradicionális kohéziós erejében kell keresni.

[30] Idézi EGYED Á., A parasztság Erdélyben a századfordulón. Bukarest 1975. 182.

Legalul, félig-meddig a társadalom alatt, az ismeretlenségben helyezkedett el a külső szemlélő számára valaminő ősi szabadság eltorzult maradványait őrző *cigányság*, melyet életformája miatt — jobb híján — a nincstelen parasztságnál kell bemutatnunk. Számuk 1850-ben még alig haladta meg a félszázezret, de 1870-ben közel 90 ezren vannak, s az 1893. évi összeírás 105 034-et talált Erdélyben, nagyobbik harmadukat megtelepedett, ötödüket nomád, a többit pedig valahol a kettő közötti félnomád állapotban. A vándorcigányok igazi központja (Krassó-Szörény és Bihar mellett) Hunyad megye volt, a legtöbb cigány a Brassó—Vajdahunyad—Beszterce háromszögben élt, Nagy-Küküllőben ezer lakosra száznál is több jutott. Vallásilag az ország fő felekezeteihez tartoztak, háromnegyed részben a görög katolikus és görögkeleti, a többi a református és római katolikus egyházhoz, de volt köztük unitárius és evangélikus is. A cigányok nyelvi asszimilációja is többirányú volt. 1890-ben 42% az ún. cigány nyelvet beszélte, 19% magyar, a többi viszont román, pár száz pedig német anyanyelvűnek lett bejegyezve. Ott voltak a termelés és szolgáltatás számos ágában, falvakban, de városokban is. 1850-ben Hátszeg lakóinak 17, Zalasdénak 28%-a volt cigány, 1893-ban Fogaras és Felvinc lakóinak 12, Hátszeg és Erzsébetváros lakóinak pedig 10%-át adták. A félkoldus, sátorhoz vagy putrihoz kötött életmódból, a sokszor tízéves korig tartó meztelenül járásból csak kevesen tudtak kiemelkedni. Talán a muzsikusnak sikerülhetett, aki a kortárs szemében „tüneményszerű letéteményese a nemzeti művészet egy ágának, a magyar cigányzenének, ... melynek bűvös hatása alatt sírva vigad a magyar..."[31]

Korszakunkban a cigányokat már keményebben fogta az államhatalom keze. A karhatalom állandóan figyelte őket. Gyermekeik egyharmadát valamilyen mértékig megérintette a kötelező iskolai oktatás szele, de eredményt felmutatni persze nem sikerült. Az említett felmérés idején a cigányoknak mindössze 4,1%-a volt írástudó. A katonasághoz besorozott legények közül sokan nem is annyira a nagyobb bátorságot igénylő szökéssel, hanem inkább öncsonkítással, mesterségesen előidézett betegséggel próbáltak védekezni. A férfiak jó egyharmada cigány-iparos volt. Az aranymosók száma köztük elapadt, inkább napszámosmunkát végeztek, kovács, fémmunkás, teknővájó, cserép- és téglaégető tevékenységükkel a szerény vidéki ipari igények kielégítésében jutottak szerephez. A Mezőségen a századelőn az író Petelei István is felfigyel szorgalmas cigány parasztokra, kiknek magánélete, erkölcsi értékrendje azonban nem azonos a faluéval. „Van intelligens közte. Marhája van, disznaja s háza. Külön helyen nem lakik. Összevissza van a lakása... Elég dolgos nép. Nehezebb munkára is alkalmazták és jól."[32] A cigány zsellérek az uradalomtól házat és kertet, udvarnyi kukoricásföldet,

[31] M. Stat. Közlemények. Új Folyam. IX. Bp. 1895. 39*.
[32] Petelei I., Mezőségi út (A tiszta ház. Bp. 1981) 82.

élelmezést, évente egy malacot, ünnepkor egy liter pálinkát, némi búzát kaptak. Ezért mindenkor munkába foghatták őket, természetesen jóval kevesebbért, mint a rendes napszámosokat.

A cigányoknak a parasztságba való integrálódásáról nem beszélhetünk, de differenciálódásuk, fokozott beszorításuk a rendszeres munkába mégis ezt a történeti folyamatot készítette elő.

A FALUSI ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

A felsorolt rétegek nemcsak egymás mellett éltek, hanem szerves együvé tartozásban, hiszen eredet, lakóhely közössége, rokonság, közös munka és — a részben — közös vagyon, a hagyomány eléggé zárt közösségi rendbe fogta össze a falu lakóit. A falu íratlan törvényei szabályozták a jogokat, kötelességeket, a természet rendjétől meghatározott munkafeladatokat.

Az Erdélyi-medence háromfordulós-nyomásos rendszerű falvaiban végzett néprajzi kutatásokból tudjuk, hogy a földműves év hagyományosan márciustól kezdődött a szántással, áprilisban—májusban szántással, árpa- és kukoricavetéssel folytatódott, ezt követte a juhok és marhák legelőre bocsátása, a gyomlálás, a kerti veteményezés. Június elején lucernát kaszáltak, utána jött a kukoricakapálás, lóhere- és fűkaszálás, az őszi búzaföld ugarolása. Július közepén kezdődött s néhány hétig tartott az aratás, amit tarlóhántás, trágyahordás, cséplés követett. Szeptember—októberben összetorlódott a gyümölcsszedés, kukorica- és napraforgótörés, krumpliásás. Mire ezek egy részét feldolgozták, elérkezett a novemberi őszi szántás ideje, istállóba került a marha, behordták a tűzifát, s havazáskor hazatértek a juhok is. A decemberi fagyok hozták a nyugodtabb heteket, ekkor vágták a disznót, ilyenkor a nyári 7 órával szemben 9-10 órát aludhattak a férfiak, s zömében még a házasságokat is a téli hónapokban kötötték. Az istállózó állattartás terjedése további takarmány termesztésével s rengeteg otthoni munkával szaporította az évközi tennivalókat.

A nőknek fontos teendője maradt (a gyermeknevelés, a mindennapi élet megszervezése mellett) a tavaszi fonalkészítés és szövés, a szénagyűjtés, az aratásban való kemény részvállalás, a veteményeskert, a kenderáztatás, tilolás stb. A befőzést, eltevést november végén felváltotta a gyapjúfonás, szövés, a karácsonyig tartó ruhakészítés, s az új évben ment tovább a fonás, tollfosztás, minek következtében ők kevesebbet aludtak télidőben. A közös szórakozások ugyancsak a téli hónapokra sűrűsödtek. A családi gazdaság mint földművelést, állattenyésztést egyesítő komplex kisüzem attól függően vált munkaigényesebbé, minél inkább piacra is termelt. Kolozs megyében a nyolcvanas években a gazdaságok negyedét tartották piacorientáltnak, Egyed Ákos számításai szerint a századfordulón Erdélyben az egész parasztság negyede

rendszeresen, további negyede rendszertelenül termelt piacra, míg a többi félig-meddig naturálgazdálkodást folytatott, vagy proletárgazdasága volt. Tény mindesetre, hogy a jobbágykorban kialakult, tunyaságnak bélyegzett paraszti életritmus és munkavégzés fél évszázad alatt átalakult, a birtoktagosítások után — ahol elvégezték — hirtelen megnőtt a vállalkozó kedvűek mozgástere. A tempósan élő parasztnemzedéket felváltja a „mindent időben és pénzben számító, törekvő, spekuláló földműves típusa", akit már érdekelnek az új technikai fogások, néha szakkönyvet is olvas, gyermekét jól működő gazdaságba adja cselédnek.[33]

A paraszttház a hozzá tartozó udvarral egyesítette a lakás és gazdálkodás funkcióit. Külső megjelenésükben a házak visszatükrözték a táj természeti feltételeit, hiszen a Mezőség sártengerében a módosabb gazda is szegényes sárviskóban élt. Volt itt román templom szalmatetővel, s e vidék szélén elhelyezkedő néhány virágzó falu kivételével Orbán Balázs a kiegyezés után gyümölcs-, veteményeskert, kerítés, sőt gazdasági épületek hiányát panaszolja. 1880-ban a politikus-publicista Bartha Miklós szerint itt „annyira nem emberi a lakás, hogy a mai világ jó gazdája még házi állatait is különb fedél alá helyezi el".[34] Hegyvidéken azonban a szegényebb sorúak is egészségesebb, fából épített házakban laktak, a szász falvak házai pedig kezdettől a legjobbak voltak. 1848-ig szinte egységes volt a boronafából rakott épület, arasznyi ablakkal; az ötvenes évek végétől az utcára néző kétablakos kőépület jelenik meg, a századfordulón terjed el jobban a tégla, a cserép, valamelyest a bádogtető is. Végig túlsúlyban maradó fő építőanyag a fa, ami zsindelyként fedőanyagnak is szolgált. A század végére magyar vidéken, de a mócok között is általános a kétszobás, hármas beosztású ház. De nemcsak a kamra tágult ki második szobává, a jobb tetőszerkezet elősegítette a tornác elterjedését, ahol a teendők egy részét lehetett végezni. A konyhában a századfordulón is gyakori volt a nyitott tűzhely, felette füstölték egyébként a húskészítményeket, s ugyanez a füst tartósíthatta a zsindelytetőt vagy akár a szalmatetőt is. A füst kiszorítása persze már az ötvenes években elkezdődött; a fordulatot a takaréktűzhely terjedése hozta, magával vonva az egész edénykészlet átalakulását, a tiszta főzés térhódítását. A főzőhely és a nagy sütőkemence kombinálása még a későbbi korszakot is megérte, de a századelőn a kemence sokfelé kikerült az udvarra, a szobában pedig elterjedt a cserép- és vaskályha. A bútorzat a hétfalusi magyaroknál például már a kiegyezéskor — egyszerűsége ellenére — fejlett volt. Festett cifrapad, tulipános láda, díszasztal után a kredenc, tulipános fogas, szászoknál az üveges szekrény terjedt. A századfordulón a láda mellett a ruhásszekrény szaporodik el. A nagyobbacska

[33] Ifj. Kós K., Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből. Bukarest 1980. 453.

[34] Bartha Miklós összegyűjtött munkái III. (Szerk. SAMASSA J.) Bp. 1910. 327.

üvegablakok, a petróleumlámpa, tükör mindenütt lakályosabbá tették a házat. A villanyvilágítás 1907 után jelenik meg néhány nagyobb szász községben.

A befelé fordulást őrzi az épület elhelyezkedése. A díszesebb, de keskeny utcai homlokzattal szemben a valóságos kilátás az udvar gazdasági épületei felé irányult, amelyek nagyobb része hátul, a kisebbek annak legelején álltak, s méreteikben gyakran meghaladták a lakóházat. A havasi szétszórt, általában kerítetlen házcsoportokkal szemben a lapályokon mindenütt bekerített udvarok, nem mérnökien szabályos, de zárt utca alkotta a falut. Megtelepedő tisztviselők, kereskedők kezdték építeni az utca tengelyével párhuzamos alapvonalú lakóházakat, ez azonban nem vált általánossá, a paraszthaz csak méreteiben növekedett, minőségében javult, egyébként jobbára régi alapformáját őrizte. Egy-egy tájegységen belül a magyar, román és szász ház nagyjából azonos külsejű és belső felépítésű, a részletek szembeötlő különbségei mellett, miközben egy átlagos déli szász ház a századfordulón a maga több ezer korona értékével négyszer-nyolcszor annyiba került, mint egy vályoggal tapasztott sík vidéki magyar paraszthaz.

A ruházkodás és a táplálkozás változásai sem voltak mentesek az árutermelés hatásaitól. A múlt század második felében már jól elterjedtek gyári készítmények, különösen a fejlettebb szász tájakon, de a magyar falvakban is. A szászoknál a szigorúan szabályozott, rétegspecifikus öltözködés megmaradt. A századfordulón a székely vidékek textilneművásárlásait, a nők költekezését sokan — a régi vádat felújítva — gazdaságilag veszedelmesnek tartják. Mind több gyári anyag felhasználásával, de nagyrészt maga a parasztcsalád állította elő a ruházatot, archaikusabb geometrikus vagy növényi mintákkal díszítve egyes darabjait. A magyar, szász, román viselet még mindig élesen elkülönül egymástól; a székely őrizte nemes egyszerűségét, a románság tájanként nagy különbségeket felmutató, rendkívül színes, változatos öltözködése a szegény rétegeknél is megfigyelhető. Az anyagi jólét emelkedésével megszaporodtak az egyszerű életfenntartáson túli tárgyak, így a lakást díszítő képek, kendők, az inkább rituális funkciójú díszes párnák, a különféle varratos fehérneműk, kerámiák, jelezvén egyben a népművészet új virágkorát. Az új századra letisztult, komorabb díszítéssel ide is eljut a magyar paraszti viselet csúcsterméke: a cifraszűr. A mindhárom etnikumnál megfigyelhető népművészeti reneszánszban a néprajztudomány — egyes fejlett gazdaságú vidékekkel való összevetés alapján — hajlamos a parasztságnak a tőkés fejlődés fő sodrán kívül rekedésének hatását fellelni. Tény, hogy Erdély a népművészet, népzene kutatásának valóságos kincsesbányája maradt.

A paraszti étkezésben döntő fontosságú volt a kukorica, a zöldség és gyümölcs. A kenyér a legtöbb vidéken nem volt mindennapos eledel. Románoknál a többféleképpen elkészíthető puliszka, málé hagymával, tejjel vagy túróval éppúgy elterjedt volt, mint a magyar parasztoknál. Az előbbiek

talán több krumplit, babot, az utóbbiak több búzakenyeret, szalonnát, általában több meleg ételt fogyasztottak. Húst hetenként legfeljebb kétszer ettek, évközben szárnyast, juhhúst, télen disznóhúst, néha töltött káposztát, mint ahogy a húsleves, a palacsinta is csak ünnepkor, fánk pedig inkább a módosaknál került asztalra. Dologidőben persze jobb volt a táplálkozás. A románok évi kétszáz körüli böjtös napja hozzájárulhatott szerényebb étkezési kultúrájukhoz, alapvetően azonban a szűkösség vezetett oda, hogy Hunyad megyében például a nyolcvanas évek elején a forró sós tejsavós vízzel leöntött kenyérszelet rendszeres táplálléknak számított, s ezt még jó fél évszázadon át fogyasztották. A századelő egyik kiváló szakembere írta a románok szegényebbjeiről, hogy náluk tulajdonképpen egyenletes éhínség van rendes termésű években is, igényt, kiadást a minimálisra leszorítva kell megélniök. Az egyoldalú étkezés miatt rossz években fellépett a pellagra. A század végétől a jobban tejelő tehenek többlettermékét sokfelé elvitte a piac, hiszen ekkorra alakult ki a termelő, de önmegtartóztató paraszt, aki magának jóformán csak az eladhatatlan árut tartotta meg. A szász parasztság kielégítően táplálkozott: búza- vagy búza-rozs kenyeret készítettek, reggelire kávé jutott, délre kétfogásos húsos ebéd, estére tejes vacsora vagy főzelék, nyáron szalonna, gyümölcs. S míg másutt az ital pálinka és bor volt, náluk a bor és sör terjedt el.

A falu társadalmának körképe és a korábbi demográfiai vázlat egyaránt jelzi, hogy a polgári fejlődés örökölt is, kitermelt is egy sor szociális feszültséget; Erdélyben ez — a monarchia összeomlásáig —, még ha fel is bukkantak a hatóságok által kommunisztikusnak nevezett mozgalmak, nem vezetett robbanáshoz, de a polgári államnak a krónikus bajokkal nap mint nap számolnia kellett. A falvak rendjét az ötvenes évektől megszakítás nélkül vigyázta a csendőrség, melynek keménységéből származó tekintélye miatt nem is kellett, hogy túl magas legyen a létszáma. (A kiegyezés kori 1200-ról 1876-ra 850 főre esett vissza, csak a század végén emelték mintegy 3 ezer főre.) S bár Erdélyben ritkábban volt szükség rá, mint az Alföld robbanékonyabb tájain, az alispánok itt is felhasználhatták rendészeti célokra a katonaságot.

3. A VÁROSOK TÁRSADALMA

Az erdélyi város újkori történelme kicsinyben az egész korszak nagy társadalmi változásának modellje. Szinte jelképnek tekinthető, hogy Kolozsvárt 1872-ben bontják le az utolsó városfalakat, éppen akkor, amikor az előző korból örökölt s még uralkodó kisipar céhrendszerét törvény szünteti meg. Az egy Brassót leszámítva, a jobbára álmatag és kis erdélyi városok többsége — mint a népesedési viszonyok rajzánál láttuk — gyors terebélyesedésnek indult, majd addig szinte ismeretlen helységek városias ipari-bányászati központokká növekedtek, míg korábban jó nevű városkák

maradtak mozdulatlanok, valójában az ismeretlenségbe süllyedtek. A tőkés ipar, a modern proletariátus születése, a polgári közigazgatás és az új kulturális intézményrendszer kiépítése megbontotta az addig eléggé egysíkú település képét, a polgárság saját gyarapodását tükröző építkezéseivel az erdélyi városokat külsejükben is tovább közelítette a közép-európai vagy inkább jellegzetesen monarchiai várostípusokhoz. A sík vidék városai egészében laposak maradtak, a többszintes családi ház inkább szász vidéken volt divatos, de az új polgári építmények Kolozsvárt is legfeljebb két emelettel épültek, ennél magasabbra csak a századvég jellegzetes közigazgatási palotái, banképületei emelkedhettek.

1867-ben még átlagban a városlakók negyede élt őstermelésből, alig 10-20% az iparból és kereskedelemből, s csak a szász városokban volt 30% körül az utóbbiak részaránya. 1910-re ez az arány 40% fölé növekedett Brassóban, Kolozsvárt (az Erdély melletti sávban Resicán, Nagyváradon, Szatmárnémetiben és Nagybányán), míg 30-40% között járt Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy és Déva, s 30% alatt nem is maradt erdélyi város, ami nagyjából a Dunántúl városkultúrájának felel meg. Az urbanizációs szint egészében végig alacsonyabb volt a magyarországi átlagnál, mint ahogy az Alföld és a hegyvidék találkozásán fekvő ún. vásárvonal nagy városai: Arad, Temesvár, Nagyvárad minden fejlettségük ellenére elmaradtak Budapest mögött. A korszerűsödés lépcsőzetesen, sok eltéréssel ment végbe. Vízvezetéket elsőnek Kolozsvár 1887-ben és Brassó 1894-ben épít, de a századelőn még egy sor városban közkutak működtek. Komolyabb csatornahálózat csak Kolozsvárt és Marosvásárhelyen volt. Az utcák petróleumlámpáit Kolozsvárt 1871-ben váltotta fel a gázvilágítás, de továbbra is maradt olajlámpa még Nagyszebenben is. A villanyvilágítás a század végén jelent meg (Temesvárt már 1884-ben), először Marosvásárhelyt egy fűrészüzem dinamójára kapcsolva, majd 1896-ban Nagyszebenben. 1908-ban 14 városban volt áramszolgáltatás városi vagy a Ganz Villamossági Rt., esetleg már magánvállalkozók erőműveiből. A helyi közlekedést bérkocsik bonyolították, de Brassóban, Kolozsvárt sokáig járt városi gőzvonat; Nagyszebenben 1904-ben egy ideig trolibuszok jártak, ahol 1905-ben indították a hagyományos villamost.

Az egészségügyi ellátás javult, sőt rendszeressé vált. A járványok elleni védekezés a század végén eredményes volt. Valamelyes mentőszolgálatot is rendszeresítettek. Állami vagy községi kórház működött a századelőn a legtöbb városban, néhány ilyet vállalatok is tartottak fenn; a munkásság betegbiztosításának rendezésével (1891, 1907) jobb lett a külvárosok népének betegellátása is. S végül a polgárság által fenntartott szegényházak egész sora gondoskodott arról, hogy a társadalom legelesettebbjei lehetőleg szabályozott körülmények között elvegetálhassanak, jelenlétükkel minél kevésbé zavarva a városok képét és a módosak lelkiismeretét.

A városi életformához, a közélethez szervesen hozzátartozott a színházak, gazdasági, irodalmi-kulturális, politikai vagy sportegyletek, kaszinók tömege, a nagy példányszámú sajtó. Több városban működött színház, vagy legalábbis volt színházépület; 1904-ben épült a legnagyobb: az új Kolozsvári Nemzeti Színház. A századfordulón elkezdődött a mozi térhódítása. 1898-ban Gyulafehérvárt, Kézdivásárhelyen és Balázsfalván, egy év múlva Kolozsvárt vetítették a kor rövidfilmjeit. Az első állandó filmszínház 1901-ben nyílt Brassóban, Kolozsvárt 1907-ben két mozi működött, 1914-ben 23-ról tudunk a Királyhágón túli városokban. (A zilahi Wesselényi Kollégiumnak saját vetítőgépe volt, míg másutt a diákoknak tiltották a mozilátogatást.) 1907-ben először forgattak esetleges utcai jeleneteket Kolozsvárt, 1908-ban az első dokumentumfelvételek készültek. Sőt, Erdély lett a magyar filmgyártás bölcsője, mert amíg Budapestre kezdetben ránehezedett a francia filmek tömege és témaválasztása, Kolozsvárt 1913-tól sorra viszik vászonra a népszínműveket, de 1914-től már a magyar irodalom legismertebb alkotásait is, később világhíressé lett rendezők (Kertész Mihály, Korda Sándor) fővárosi és helyi színészek exportképes munkájával.

A MAGYAR, ROMÁN ÉS SZÁSZ POLGÁRSÁG

A kapitalizmus kori polgárság kialakulásának főbb útjait már felvázolta történetírásunk. Erdély a magyarországi összképen belül elsősorban többnemzetiségű összetételével képvisel külön színfoltot. Szász patríciuselemekből, magyar nemesekből és értelmiségiekből, román kereskedőkből, egyházi tisztviselőkből, örmény és zsidó kereskedőkből, vállalkozókból alakult ki az évtizedek során az új burzsoázia, amely korszakunkban Erdély átalakuló világának egyik fő reprezentánsa, a gazdasági egységesítés alapfolyamata mellett egyúttal három — magyar, román és szász —, egymástól sokban eltérő és többször szembekerülő nemzeti közösség hajtóereje.

Mindhárom nemzet ideológiahordozó értelmisége létük sorskérdésének tekintette az erős polgárság kialakítását. A szászoknál hagyományosan fejlett, városias társadalmi szerkezetük miatt könnyebbnek tűnt az új viszonyokhoz igazodás. A román értelmiség legjobbjai a reformkor óta szívós küzdelemmel fáradoztak önálló, saját burzsoázia megteremtésén, melynek szélesebb bázisát a jobbágyfelszabadítással megszülető nemzeti földbirtok képezhette. A magyarok a liberális reformnemesség álláspontját vitték tovább a forradalom után is. „Magyarország egy erős polgári rend alakulásában hiszi idővel fellelhetni hatalmának oszlopsorát" — írta Kemény Zsigmond,[35] remélve,

[35] Idézi GALAMB S., Kemény Zsigmond történeti és publicisztikai eszméi. Huszadik Század, 1914. 749.

hogy a polgári átalakulás politikai funkcióját hordozó birtokos nemesség, más modern elemekkel összeolvadva, maga változik át gazdasági funkciójában is polgárrá, az ország tőkés korszerűsítésének hordozójává.

A magyar polgárság világának szépirodalomból és történetírásból ismert képét ma még csak kevés erdélyi vonással tudjuk kiegészíteni. Erős polgári öntudat élt már a reformkorban is, ennek megfogalmazója jórészt a nemesi eredetű értelmiség volt, mely korán bejelenti igényét a gazdasági szférában majdhogy nem is létező polgárság politikai képviseletére. Jelképnek is tekinthető, hogy a sokáig legrangosabb kolozsvári lap (1857-től) a *Magyar Polgár* nevet viselte. A korábban is országgyűlési képviselettel rendelkező, szinte kövületnek ható régi polgárság korszakunkban alaposan átalakul, Magyarországról jövő vállalkozók és helybeliek tőkés felemelkedése útján.

Az ipari burzsoázia kifejlődése nagyjából ugyanúgy megy végbe, mint az ország más részein, talán csak az élelmiszeriparnak és -kereskedésnek van kisebb részesedési aránya a felhalmozásban. Az iparosfiúból lett ezermester Rajka Péter a vállalkozáshoz nem is értett, nem is volt pénze hozzá. Kizárólag műszaki kérdésekkel foglalkozva, kitűnő találmányai, szerény gépei között élt, mígnem a kereskedelemből felnőtt Dietrich cég magába olvasztotta műhelyét, s az ettől lett — egy időre — életképes üzemmé.

A vállalkozó nemesi földbirtokos nem túl elterjedt típusa „Erdély első iparosa": a kolozsvári gyáros Sigmond Elek, aki hivatalnokság után még a reformkorban a Pest felé menő kereskedésen kezdett el gazdagodni. A szabadságharc idején birtoka, háza elpusztul, mondhatni tönkremenve húzódik Kolozsvárra, ahol már 1851-ben megteremti az első nagy erdélyi szeszgyárat, utána gőzmalmot, sörfőzdét, sütödét. Vállalatai egymást támogatva fejlődtek. 1875-ben, amikor visszavonult, mögötte volt egy romániai petróleumpároló építése, máramarosi olajkutatás, malmai és szeszüzemei százával hizlalták Bécs piacára az ökröt, a pestire a disznót. Fiai már magasan képzettek, az egyik mérnökként apja művét folytatja, arisztokratákat bevonva kezdeményezi a kolozsvári áruraktárak építését. S a család bányákat vagy részesedést szerez mindenütt, ahol ipari fellendülés várható: Egeres és a Zsil-völgye szénvidékén, Hunyad vasérctelepein. Részesek minden lehetséges tisztségben, a kereskedelmi és iparkamara vezetésében. A második generáció egyénisége már nemcsak vállalkozások, szervezetek elnöke, felügyelő bizottságok tagja, hanem országgyűlési képviselő, tanulmányíró szaktekintély, aki rendszeresen foglalkozik gazdaságpolitikával a parlamentben vagy iparügyi bizottságokban. „A Sigmond ház vitte be nálunk a demokratikus munkát az arisztokraták közé is" — írta róluk egy lelkesen túlzó kortárs.[36] Nemesi ipari vállalkozó, politikához kötődő volt a Szentkeresztbányát birtokló ismert Lántszky család.

[36] GELLÉRI M., A magyar ipari úttörői. Bp. 1887. 17.

A polgári vállalkozásokban részt vevő arisztokráciával az ipar kapcsán már találkoztunk. Hogy ezek jövedelmei mekkora arányban jönnek vállalatoktól, azt részkutatások híján nem tudjuk. Tény viszont, hogy életformájában a vállalkozó rész sem alakult nyugati típusú polgárrá. Hozzátehetjük, hogy minden összefonódás ellenére az arisztokrácia és városi polgárság reformkortól felvillanó összeolvadási tendenciája elakad, s az elzárkózás falai mintha újra emelkedni kezdenének.

Zsidó nagypolgárok a helyiek közül kiskereskedőkből, szeszfőzőkből, fakereskedőkből nőttek nagyra. Számban kevesen voltak. Erdély gazdagságába is akkor kapcsolódtak be, amikor a belső meghatározottságukat tekintve még nem kapitalista, de a világpiaci feltételek révén már kapitalista szektorok kialakultak. Szeszfőzésből ment át a faiparba a marosvásárhelyi Farkas Mendel, aki előbb fát úsztatott, majd fűrészárugyár létesítésével vetette meg a helyi bútornagyipar alapjait. Szeszgyáros volt Baruch Jeremiás is, aki a nyolcvanas években terjeszkedett a petróleumfinomítás felé. Marosvásárhelyi gyára a világháború alatt alakul részvénytársasággá, a család pedig megmagyarosodva nevét Felsőványira változtatja. Megtalálható az értelmiségi-vállalkozó típusa, mint Gámán Zsigmond vagy Finály Henrik, aki a század végén kamarai titkárként gazdaságpolitikával is foglalkozik, vagy Farkas Mózes, aki ügyvédből lett „alkalmazottként" fejleszti nagyra 1913 után a kolozsvári Renner-féle bőrgyárat. Egyszerű lengyeltóti rabbi fiából a brassói iparegyesületen át emelkedett komoly politikussá — kereskedelmi államtitkárrá, végül miniszterré —, s lett báró Szterényi József. Itt kell még megemlíteni a mentalitásában, életformájában is polgári zsidó földbérlőket és birtokosokat, kiknek száma főként Erdély közepén és a Királyhágón inneni sávban növekedett a századvégtől. A történeti Erdélyben — hozzávetőleges számítások szerint — 1893-ban 152 zsidó birtok volt 120 ezer holdnyi földdel, még alig több, mint az egy Máramaros vármegyében; 1903-ban ez a szám már 259, földjük pedig 200 ezer hold fölé emelkedik.

A társadalmi élet említett válaszfalai nem voltak áthághatatlanok, de a kirekesztés és elzárkózás teljesen sosem szűnt meg. A szászok közé zsidók nem juthattak be, a románok felé is elindult asszimiláció már a nyolcvanas években elakad. Egyedül a társadalom magyar része nyitott kaput számukra. A zsidó családok szigorú teokratikus fegyelme lassan oldódott, a jiddis használata nem tűnt el ugyan, Kolozsvárt mindegyre jelent meg héber nyelvű lap, még cionista is, de a századelőn már az erdélyi zsidók kétharmada magyar anyanyelvű. Soraikból sokan kerülnek a közéletbe, sokat áldoznak iskoláztatásra, művelődésre; 1912—13-ban a kolozsvári egyetem hallgatóinak közel 13%-a volt zsidó vallású.

Az örmény polgárság korán megindult a magyarosodás útján. 1851-ben közel nyolcezret számoltak össze, 1910-ben a statisztikai hivatal már csak a magyarságba időközben felszívódott nemzetiségként említi őket. Az abszolu-

tizmus elején Erdély gazdaságában még fontos helyet foglaltak el, különösen mint ló- és marhakereskedők, de bizonyos hagyományos bőráruk: szattyán, kordován készítésében iparosaik is kitűntek. A régi kereskedelmi ágak lassan kicsúsztak kezükből, a meggazdagodott örmény polgárok a magyarországi részekre húzódtak, földbirtokosok lettek, esetleg politikai pályára mentek (mint az érchegységi aranyvidékről elszármazott, miniszterségig jutó Lukács Béla vagy a miniszterelnök Lukács László). Megmaradtak a patrícius veretű földbirtokosaik, papjaik, az üzletelő bérlők, vásárjáró sátoros örmények mint hagyományőrzők. Az „örmény-magyar metropolisnak" becézett Szamosújvárt a század végén ápolták még régi szokásaikat, farsangkor maszkok jártak, a templomból kilépő vőlegény pénzt szórt a nép közé, néhány ételfajtájuk pedig ekkor kezdett népszerűvé válni. Az utcákon azonban elapadt az örmény szó, s az *Arménia* című lap már a nyolcvanas években magyarul jelent meg. Ázbej, Gámenczy, Merza neveket viselő gazdag kereskedőcsaládokkal szemben mások (mint egy Korbuly, Gorove, Gajzágó, Jakabffy) külön származástudatuk fenntartásával a magyar értelmiségbe korán bevonultak, akárcsak a nemesített Lászlóffiak vagy Bogdánffiak.

29. táblázat. A népesség nemzetiségi megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint 1910-ben (keresők és eltartottak együtt)

Foglalkozási főcsoport	Magyar		Román		Német		Egyéb anyanyelvű		Összes népesség	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
I. Őstermelés	512	55,8	1245	84,6	134	57,3	30	55,6	1921	71,7
II/A. Bányászat-kohászat	20	2,2	23	1,6	2	0,9	5	9,2	50	1,9
II/B. Ipar	172	18,8	89	6,0	52	22,2	15	27,8	328	12,3
II/C. Kereskedelem és hitel	35	3,8	10	0,7	14	6,0	x	x	59	2,2
II/D. Közlekedés	39	4,2	10	0,7	3	1,2	x	x	52	1,9
II/A + B + C + D	266	20,9	132	9,0	71	30,3	20	37,0	489	18,3
III. Polgári és egyházi közszolgálat	52	5,7	23	1,6	12	5,1	x	x	87	3,2
IV. Véderő	11	1,2	9	0,6	4	1,7	x	x	24	0,9
V. Napszámos	17	1,9	26	1,8	2	0,9	4	7,4	49	1,8
VI. Házi cseléd	26	2,8	19	1,3	2	0,9	x	x	47	1,8
VII. Egyéb és ismeretlen foglalkozású	34	3,6	18	1,1	9	3,8	x	x	61	2,3
Összesen	918	100,0	1472	100,0	234	100,0	54	100,0	2678	100,0
Kereső	397	43,2	654	44,4	103	44,0	26	48,0	1180	44,1
Eltartott	521	56,8	818	55,6	131	56,0	28	52,0	1498	55,9

Megjegyzés: A vonatkozó rovatokban az 1000 fő, illetve a 0,1% alatti értékeket x jelzi.
Forrás: M. Stat. Közlemények. Új sorozat, 56. kötet.

A gazdag polgárság és a kisiparosok-kiskereskedők széles rétege között helyezkedett el a „köz- és szabadfoglalkozásúak" korszakunk végére már (családtagokkal együtt) 86 ezres serege. Nagyobbik fele (1910-ben 59,4%-a) magyarokból, negyede (25,7%) románokból állott. Számbeli gyarapodását a polgári államgépezet kiépülése, a társadalmi munkamegosztás fejlődése hozta. A műszaki tisztviselőkre — közöttük korszakunk végén a bányászatban 3/4 rész, a nagyiparban 2/3 rész magyar — ugyancsak áll a sokféle eredet hagyománya. A megyei és állami tisztségek (akárcsak a MÁV) tele voltak történelmi nevek viselőivel és polgárfiakkal, valóságos dinasztiák alakultak ki még a kevés számú román tisztviselők körében is. A hivatalba menő vidéki nemes a rutin mellett azonban rendi előítéletét is magával vitte, az önkényeskedés lehetőségeit kihasználva — kortárs kifejezéssel szólva — a rablólovag kétes értékű Faţia Negra-szerű nimbuszát vívta ki magának — igaz, elsősorban a vidék, s nem a városok igazgatásában. E tisztviselőréteg ugyanakkor elzárta a fölemelkedő románok elől a hivatalnoki élet kapuit. A feszültség tudatában Beksics Gusztávtól Jancsó Benedekig a századvégtől terveket kovácsoltak a magyar tisztviselők földhöz juttatására, hogy helyükbe nemzetiségi férfiak ülhessenek a hivatalokba.

A szorosan vett értelmiség 34 ezres rétegéből 2/3 rész volt magyar. Kulturális-politikai funkciójuk kezdettől jelentősebb, mint számarányuk. „A nemzet büszkesége; ők az éj örök virrasztói, tettel kiáltják az ébrenlevőket munkára, serkentik az alvókat. Ők világítanak mások előtt eszökkel, munkáikkal. Ők lángoszlop a haza határain, mint az Izraelé volt a pusztában: feléjök, utánok tart a jámbor sokaság" — írta Mikó Imre,[37] aki az értelmiség abszolutizmus kori helytállásában a nemzeti lét egyik fő biztosítékát látta.

A kiegyezés után a magyar értelmiség megőrizte liberális, részben demokratikus álláspontját, bírálta a berendezkedés konzervatív vonásait, a modernizáció hajtóereje kívánt lenni. Döntő része volt abban, hogy 1872-ben Kolozsvárt egyetem létesült; a századfordulón népességéhez képest a városnak már annyi nevelőintézete volt, mint sehol az országban. Műszaki egyeteme hiányzott, s a helybeliek nagyobb bánatára Temesvárra tervezték az ország második műegyetemét. Az 52 tanintézetben azonban így is évente több ezer diák tanult, 1908-ban a város lakóinak negyede tanuló, tanító, tanár volt. A modern klinikákkal, épületekkel felszerelt egyetem, ha színvonalában el is maradt a budapesti mögött, nemzetközi hírű tudósokat foglalkoztatott vagy indított pályára; 200 ezer kötetes könyvtára nagyságában a második közkönyvtár volt az országban. Az Erdélyi Múzeum Egylet, az egyetem és híres iskolái, sajtója, színházi élete révén Erdély értelmisége Kolozsvárt az európai kultúra egyik hazai kisugárzási központjává tette.

[37] Mikó I., i. m. 12.

Ha a politikában korszakunk végére erősen megoszlott is az értelmiség, életforma, családi kapcsolatok összefűzték, s az összetartozást erősítette a sokféle társadalmi egyesületben végzett közös munka. De még a szabadkőművesség is, hiszen a kolozsvári Unió páholyban például együtt vitatkozott a református püspök, a néprajz vagy a zoológia professzora, a polgármester, színházi szakember, tanfelügyelő és publicista, a századelőn csupa olyanok, akik már akkor vagy később az ország szellemi életének jelesei közé tartoztak.

A román polgárság fejlődött a leginkább külön úton. A három nemzet burzsoáziájából ez kötődött legkevésbé a városokhoz, s csak a századvégtől válik urbánus réteggé. (Brassónak korszakunk végén harmada, Nagyszebennek negyede román; a leginkább román város Vizakna és Naszód volt, s lassan teret nyertek a szász városokban.) Miután az erdélyi románság élete döntő részben a tipikusan kisparaszti kultúra keretei között zajlott, a parasztság a többi népeknél nagyobb mértékben alkotta bázisát a hazai román társadalom vezérkarát szolgáltató középosztálynak.

Korszakunk kezdetén a felsőbb klérus körül tömörülő néhány száz művelt lelkész, tanár, néhány gazdag kereskedő s a nagyszámú román kisnemességből kinőtt kevés politizáló értelmiségi alkotta a polgárosult elemet. A brassói román kereskedő polgárság — oly nagy remények hordozója — az 1850-es évektől kezdve hamarosan eltűnt. Súlyos gondot jelentett, hogy az 1849 utáni években sem volt pár ezer anyagilag független, kellően képzett emberük. Az abszolutizmus idején — s még azután is — a hivatali állásokba nem akadt soraikból elegendő pályázó. 1860-ban Bariţ hatszázra tette a politizálni, adminisztrációban érdemi munkát végezni tudók számát. A 48-as nemzedékből az itthon maradottak legnagyobb része eleinte állami állásban volt, de a Bach-korszak központi tisztviselő garnitúrájából összesen is csak háromszáz az erdélyi. Így azután ugyanazon néhány vezető embernek kellett egy személyben csinálnia mindent: a politikát, az újságokat, gazdasági társaságot, papírgyárat, kaszinót, nyelvművelést és kultúregyleteket. Az értelmiségiek száma közben gyarapodott. Sokuk 1867-ben úgy érezte, hogy a nemzeti fejlődés távlata veszélybe került, s túlságosan is szemben állt a kiegyezéssel és az unióval, semhogy jól beilleszkedjék a dualista rendszerbe. Az évek során jó néhányan kivándoroltak Romániába, az ottani iskolákban, kultúrpolitikában elhelyezkedve külön színfoltot képeztek a maguk latinos, magyarosnak számító műveltségével.

A század utolsó harmadában az agrártermelés kapitalizálódásával megjelentek, majd elszaporodtak Erdélyben a román bankok. Az új román polgárság korszakunk végén már a „nemzeti földbirtokon" kifejlődő bankburzsoázia körül tömörült. Eddig a feudalizmusból örökölt egyes intézmények (egyház, egyházi iskolák, határőrvidéki alapok, kereskedőtársulatok) keretében kellett kitermelni a nemzetiségi polgárságot, ezután a bankburzsoázia kialakulása lett a román társadalmi és politikai fejlődés egyik

legfontosabb mozzanata. Kisebb és nagyobb pénzintézeteikben (az első 1871-ben az Albina, majd fontosabbak a Victoria, Ardeleana stb.) a politikai vezetők is szinte mind érdekeltek. Egy Bariţ még csak az alapításoknál szerepel, P. Cosma, I. Mihu, később egy Aurel Vlad, I. Maniu már valósággal bankvezérek, s aztán a költő-politikus Goga szó szerint beházasodik az új század elején a legnagyobba, a Romániában is komoly érdekeltséget fenntartó nagyszebeni Albinába. A bankok segítségével erősödött meg a diákok seregét iskoláztató ASTRA kulturális egyesület, mely a századelőn immár 6 millió K alaptőkéjű Gozsdu-alapítvánnyal együtt példás erőfeszítéseket tett egy szélesebb román értelmiségi világ megteremtésére. A liberális világ előnyeit, a nemesi középbirtok és a paraszti törpebirtok romlását, gyengeségét kihasználva — mint utaltunk rá —, a bankok tudatos nemzeti-gazdasági harcban alakítják ki az új saját középosztályt, egyébként félig a román kisparaszt kárára. Egy kis csoport: a századfordulón a román bankok által eltartott mintegy 500 család s a polgári foglalkozását birtokvásárlásban kamatoztató ügyvédeskedő földbirtokos vált a csonka társadalmú románság középosztály vagy intelligencia néven ismert burzsoáziájának irány- és jellegadójává.

Kikből állott e „középosztály"? A világháború kitörésekor a történeti Erdélyen inneni területeket is ezúttal ideszámítva: ezernél több középbirtokos, az említett banktisztviselők, 7 ezer pap és pedagógus, ezer köztisztviselő és pár száz ügyvéd, orvos, újságíró, pár ezer iparos és kereskedő, valamint családtagjaik, együttesen talán jó 20 ezer család alkotta. E középosztály többségében közvetlenül népi, paraszti származású volt, ezért sem maradt teljesen érzéketlen a szociális problémák iránt. Képviselőik úgy mondták, hogy a románság maga a tiszta demokrácia megtestesítője, csakhogy a nemzeti harcban prioritásokat kellett megállapítani és mozgósítható csapatokat szervezni. „Erős középbirtokosságra van szükségünk" — hangzott a rendszeresen visszatérő jelszó. A meggyőződést sem nélkülöző parasztvédő frazeológia nem hiányzott ugyan, de a román polgárság sem vált plebejus demokrácia hordozójává.

A román polgárság nemzeti alapon elkülönült életet élt. A kor nacionalizmusa mellett a sokféle politikai ellensségeskedés, a számos vallásfelekezet, a túltengő nemesi gőg megannyi akadálya volt a közeledési szándéknak. A román értelmiség nehezen találta helyét a magyar társadalomban. „Mit keresnénk mi, dicső ős nélküliek és rangtalanok olyan társadalomban, ahol a kurtanemesnél, biztosítóhivatalnoknál kezdődik a nagyságos cím" — fakad ki a század végén egy elfogulatlan kortárs.[38]

Az állami hivataloktól nagyrészt elszigetelt, a megyei állásokba is alig beeresztett román értelmiség jobbára kénytelen volt „szabadfoglalkozásokból", nemzeti egyházaik, iskoláik, intézményeik tisztségeiből megélni

[38] MOLDOVÁN G., Magyarok, románok. A nemzetiségi ügy kritikája. Kolozsvár 1894. 69.

(állami kinevezéstől vagy megerősítéstől függő állásban csupán negyedük kapott helyet). Voltak saját klubjai, kaszinói, később sportkörei; társasági élete is intézményei körül szerveződött. A legmodernebb kávéházakban volt külön román asztal, ahol egy „svarc" mellett tárgyalták a politikát, s ahová a korszak végén egy-egy kiműveltebb paraszt is bejárt hozzájuk. Hangversenyeiken mindenféle zenei művet előadtak, csak lehetőleg magyart nem. Mert a teljes elszigetelődésre is volt törekvés. „Aki tudatos vagy öntudatlan idegen ellenségeinkkel mindennapi érintkezésben kiteszi magát mentalitása korrumpálásának, az lehet szolgabíró, de tanár nem egy román iskolában."[39] Ilyen kettős nyomás alatt nagyon is eltávolodott e réteg a hatalmi gépezettől, érdekei sem kötötték a „magyar államegységhez", valójában elidegenedett az államtól. Ami talán mégis odafűzte: tradíció, öröklött dinasztiahűség, saját erejének csekély volta. A Habsburg-monarchiát a századforduló nemzedéke is realitásnak fogadta el, célként annak gyökeres vagy mérsékeltebb reformját tekintette. Van bizonyíték arra is — főként utólagos —, hogy éltek vágyak egy összromán állam megteremtésére, erről azonban a világháborúig konkrét politikai elgondolás nem alakult ki.

A szász burzsoázia szervesen nőtt ki a feudális korszak előpolgárságából. A forradalmat követő átalakulás első szakaszán átsegítette a régi patríciusréteget a Bach-rendszer számukra némi támogatást nyújtó germanizáló politikája, mely bennük a németség „keleti előőrsét" igyekezett erősíteni. A papság dézsmakárpótlásának kedvező elintézése után tekintélyes pénzjáradékhoz jutott, Orbán Balázs egyenesen azt írta: „Magyarországon úgy dotálva, mint a szász papság, semmiféle osztály sincs."[40] A fejlett egyház- és iskolaszervezetben szorosan összefonódva élt a tanítóság a korszakunkban már rendszeresen németországi egyetemeken képzett papsággal, mely egyben a parasztság termelési-gazdálkodási színvonalának emelésére is vállalkozott. A hivatalokat és a szász közvagyont szinte teljesen zárt patríciusréteg („önteremtette arisztokrácia") uralta.

Az átmenetet segítette a tőkés gazdaság nem túl viharos fejlődése, mely szinte átállási haladékot nyújtott a szász városok iparosságának. Mint láttuk, városaik kézművesei a textiliparban már eljutottak az egyszerű tőkés kooperációig, a szász kézművesség szinte a nagyipar látszatát keltette. A piacok kihívását kihasználva délkelet felé az európai jellegű igények terjesztésével, mellette kifelé és befelé a hagyományos paraszti igényekhez igazított áruikkal, modern technikai eljárások alkalmazásával tudtak megkapaszkodni. A korszak tele van a szász ipari vállalkozók nehézségei feletti panaszkodással is. Valóban nyomasztotta őket az osztrák ipar versenye és

[39] Isolare desăvîrşită. Tribuna, 1912. január 14.

[40] ORBÁN B., A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból. VI. Budapest 1873. 27.

Havasalföld bontakozó ipara. A mesterek száma a hatvanas évektől csökkenésnek indul, sőt, megfigyelhető iparosok falura húzódása is. Brassóban az új század elejéig 20 régi foglalkozás tűnt el, Nagyszebenben a század végén csak harmadannyi szász iparos volt, mint a reformkorban. A hetvenes évek közepére Nagydisznód családok százait foglalkoztató „népi textilipara" is lehanyatlik, s csak a századfordulón áll lábra szövetkezeti társulások segítségével — a parasztság polgárosodásának egy sajátos változataként.

A szász céhiparból kiemelkedő ipari vállalkozók sem tudták az induló tőkét árueladásaikból előteremteni. Néhány példa érzékelteti az új idők embereinek útját. Iparosfiú volt a brassói Friedrich Czell, de borkereskedéssel gazdagodott meg. Még a reformkorban kezd cseh gépen gyártott finomszövetet exportálni, 1854-ben hordókészítő sógorával Keresztényfalván szeszgyárat is alapít, melyhez 1866 után finomítót, marhahizlalót épít, utána gyufát gyárt. 1874-ben saját telepei fűtésére szénbányát vásárol, s még egy sor ipari vállalkozásba kezd. A kendőscéhből kiemelkedő Wilhelm Scherg ugyancsak külföldön vett géppel indítja szövőüzemét, mely Magyarország második legnagyobb gyára lett. Julius Gmeiner előbb terménykereskedő, majd malomtulajdonos volt, s csak 1879-ben épített petróleumfinomítót, mely idővel napi 20 tonna román nyersolajat dolgozott fel. Martin Copony asztalos céhmesterből elzászi gépek és mesterek segítségével lett 1871-ben Erdély első parkettagyárosa. A jelzettek mellett persze még komoly vállalkozók sora tartozott a szász ipari tőke sokszínű világába, s őket követte már a hetvenes évektől a hitelélettől az iparon, várospolitikán át az országos politikáig tevékeny vállalkozó típusa, melynek egyediségében is imponáló példája Karl Wolff, aki falusi szövetkezetek létesítésén, városfejlesztésen, Erdély iparosításán, a németországi tőke beszervezésén, kolonizáción egyaránt munkálkodott.

A szász városok sokban őrizték hagyományos világukat. A magas képzettségű papság, az oktatást a papi pálya előállomásának tekintő tanítóság igazodott az átmentődött városvezető patríciusréteghez. Ez utóbbiakat szorongatja a századvégen a hitelélet, az ügyvédek, szabad foglalkozású értelmiségiek új, háromezer főnél is nagyobb serege. Közben magyarok és románok húzódnak be 1-2 emeletes házakból álló belvárosaikba, velük együtt saját iparágaik (ács, csizmadia, nyerges); egy-két állami középület pedig a magyar tisztviselők számát szaporítja. Különösen a nyolcvanas évektől lesz nagy a román és magyar nyomás, s a folyamat feltartóztathatatlanul haladt tovább. A világháború előtt Szászváros legnagyobb adófizetőinek is románok alkotják a többségét.

A szász polgárság egészében megtartotta városai vezetését, a német hivatalos nyelvhasználatot is. A hatalmas városi ingatlanok komoly bevételt biztosítottak, Brassó és Nagyszeben esetében ez a pénz már a nyolcvanas években százezrekre rúgott, s lehetővé tette, hogy a modernizálást pótadó nélkül vagy kevés pótadó kivetésével hajtsák végre, amiben megint csak nagy

szerep jutott a hitelszervezetnek. A szász polgárság a vagyon, a hagyomány és szorgalom, s némi állami segítség révén őrizte történelmileg kialakult pozícióit. Úgy tűnik, hogy csak a korszak legvégére kedvelte meg a dualista államot, az uralkodó nacionalista frazeológia, a magyarosító kísérletek mindig ingerelték. Meglehetősen zárt világ volt az övék, a pozícióőrzők takarékos, önmegtartóztató életmódjával, melynek fojtogató jellegét a századelő regényírója, Alfred Meschendörfer örökítette át az utókorra. Gazdasági és kulturális teljesítményeiket tisztelte és irigyelte a kor magyar és román társadalma, ugyanakkor idegenkedett ettől az aszketikusnak látszó világtól, s így a maga részéről is hozzájárult a különállás megmaradásához.

A MUNKÁSOSZTÁLY

Mint mindenütt Közép-Kelet-Európában, a munkásság Erdélyben is különböző társadalmi rétegekből, nemzetekből, helybeliekből és igen távoli tájak fiaiból kovácsolódott az egyazon sorsúak történelmi funkciójában új osztályává.

A forradalmak leverését követő évtizedek csendes iparfejlődési üteme mellett a munkásság többsége az előző korban kialakult kisipar keretei között élt, a nagyüzemi, illetve bányamunkásság csak a századvégtől lett jellegadóvá. 1850-ben Josef Grimm negyed százezer kisiparosról tud, s ezek közül tízezerre rúgott a molnárok, kovácsok és cipészek együttes száma. 1860-ig az ipar és kereskedelem fokozatosan felszabadul a kötöttségektől, a szabad verseny azonban egyelőre nem hoz virágzást a kisiparnak, szász kortársak az előző évtizedet kétségbecjtő elszegényedésnek érzik. Úgy tűnik, növekedés inkább csak a kisipar által alkalmazott munkásoknál tapasztalható. 1869-ben Keleti Károly — valamivel kisebb területen — 30 ezer önálló iparost és 34 ezer alkalmazottat említ, míg a KSH nem sokkal később 25 ezret, 32 ezer alkalmazottal. Számuk a későbbiek során negyvenezer körül ingadozott, előbb azonban a nyolcvanas évek végén a vámháború ritkította meg soraikat. Összességében a kisipar végig nagy szerepet játszott, akár az egész országban, s voltak olyan vidékek is, mint Kis-Küküllő, ahol az ipari népesség 100%-ig a kisiparból élt.

A tőkés viszonyok terjedésével gyarapodásnak indult a bányák, a megerősödő vagy kialakuló üzemek proletariátusa. A létszámnövekedési adatok csak a korszak végén tükrözik a valóságos fejlődést. Az 1850. évet követő 40 esztendő változatlanul tízezer körüli bánya- és kohómunkása a kezdetleges hámorok és régimódi vagy paraszti jellegű bányácskák helyett a század végén zömében már a száz főnél több munkást alkalmazó, komoly vállalatoknál dolgozott, s a világháború kitöréséig ezek révén nőtt számuk mintegy 20 ezerre. Ugrásszerű gyarapodás minden területen a kilencvenes

évektől figyelhető meg. Tíz év leforgása alatt háromszorosára nőtt a fűrésziparban, kétszeresére a vegyiparban foglalkoztatottak száma, de nagy a növekedés a papír- és nyomdaiparban, vas-, fém-, gépiparban, valamint az agyag- és építőiparban is. A kiegyezés kori 73 ezres ipari és forgalmi népesség a századforduló évére a kétszeresére emelkedett, igaz, még ekkor is magába foglalt jó tízezernyi ún. népi és vándoriparost.

1890-től a világháborúig — a közbeeső depressziók és átmeneti munkanélküliség ellenére — az ipari proletariátus létszáma szinte megduplázódott, megoszlása tovább módosult. Tízezer fölé emelkedett a közlekedésben alkalmazott, ugyanúgy az erdészeti és faipari munkások száma, meghaladván a vas- és fémipariak létszámát. Családtagokat, eltartottakat is számba véve, a világháború kitörésekor Erdély lakosságából több mint 400 ezer élt bányászatból, iparból. Számottevő középipar hiányában a munkásság valójában a kisipar és a nehézipar két pólusán helyezkedett el; a textilipar századvégi nekilendülése sem teremtette meg az ipari országokból ismert betanított gépmunkások nagy seregét. S ugyanúgy aránylag csekély volt az iparban alkalmazott nők, valamivel nagyobb a gyermekek száma. Az említett másfél százezerből az utóbbi két kategória ugyan negyed százezerre rúgott, azonban a nők zöme — a dohányfeldolgozást és textilkészítést nem számítva — nem a gyáriparban dolgozott. A századfordulón a bányászat és kohászat munkásainak alig 1%-át adták a nők, szemben a gyermekek 8,6%-os arányával — ami még mindig csak felét tette ki a Bánságban alkalmazott 14 éven aluliak részarányának. E tények együtteséből következett a nyugati típusú, olajos-kormos, az ipari forradalom bérkaszárnyáiban nyomorgó proletártömegek szinte teljes hiánya.

A munkásság az előző kor kincstári és céhmunkásai, szegény mesteremberei, földjeiket vesztett jobbágyai-zsellérei (és lesüllyedő kisnemesei) közül került ki. A szakmunkásgárda jelentős részben Erdélyen kívüli területekről, nem kis számban külföldről származott. (Így kezdődött a Bánságban is, ahova cseh, német, morva, lengyel bányászokat és kohászokat telepítettek még az ötvenes években, kiknek legrégibb rétegét két évtized bányászkatasztrófái szinte teljesen elpusztították.) Elsősorban az új nagyvállalatok telepítettek — mint a Zsil völgyében a Salgótarjáni vagy az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. —, de külföldről, így Bukovinából hívott szakmunkásokat már az ötvenes években olyan, nagyra sosem növekvő vasgyár is, mint a szentkeresztbányai. A kül- és belföldről telepített bányászok arányát a századfordulón a teljes létszám ötödére, a világháború kitörésekor pedig jó egyharmadára becsülhetjük. Helyi munkaerőnek — paradox módon — vidéken szinte mindig szűkében volt a gyáripar. A kézműves műhelyek erőtlen része is csak lassan ment tönkre, a parasztság sem bocsátott ki nagy tömegben, s különösen nem ipari bérmunkára fogható szabad munkavállalókat, a kialakuló nagyiparnak pedig főként szakképzettekre vagy betanított-betört munkáskezekre volt

szüksége. A nagyipari átalakulás sodrában kerültek Erdélybe csehek, lengyelek, németek, ukránok, szlovákok, de még az olaszok száma is százakra rúgott a századfordulón.

A paraszti munkaerő több lépcsőn, szezonmunkán, fakitermelésen, rakodáson, külső fuvarozáson át jut közelebb a fegyelmezett munkásállapotig, városi megtelepedésig, de bányavidéken több generáción át is őrizte agrár kötöttségű, kétlaki életmódját. A kiegyezés körüli időkben előfordult, hogy a mezőgazdasági munkák idején külön haza kellett engedni néhány napra a bányászokat. A munkássá válás tehát nehezen ment. Sőt, a szakirodalom az átalakulás folyamatát nem tekinti egészen irreverzibilisnek, mert még főfoglalkozású munkások is alkalomadtán visszatértek a mezőgazdaságba. A proletársors ugyanakkor a kisparasztok, falusi szegények, céhlegények számára nem deklasszálódást, hanem társadalmi emelkedést jelentett, ha sokuk nehezen is vállalta azt. Mindenekelőtt életformában és tudatban; a volt kézművessegédeknél kimutathatóan, parasztoknál feltételezhetően emelkedés volt reáljövedelem szempontjából is.

A munkásság nemzeti összetételét a tradíciók, az ipar területi elhelyezkedése, az egyes etnikumok társadalmi differenciáltságának, fejlettségének együttese határozta meg. A világháború előtti utolsó népszámlálás adatai szerint az ún. iparforgalmi keresőkből 55,71% volt magyar, 28,98% román, 15,3% német anyanyelvű. Szinte pontosan így oszlik meg az ekkor már fél százezres önálló kisiparosság. Az egyes ágazatokon belül azonban más arányok tapasztalhatók. A bányászok és kohászok több mint fele volt román, 40%-a magyar, míg a németek csupán 5%-ot képviseltek. A közlekedésben is alig akadt német, s közel háromszor annyi magyar dolgozott, mint román.

A nacionalizmus, az egymással szembeni elzárkózásra hajlamos nemzeti társadalmak korában a munkásosztály volt az egyetlen valóban nyitott, nagy társadalmi osztály, ahol egymásra találhattak a különböző népek fiai.

A munkásság élete a hosszú évtizedek alatt nagyot változott, de a proletársors korszakunk végén is nehéz, küzdelmes volt. Az abszolutizmus idején — és még sokáig utána — a munkaidőt teljesen önkényesen határozták meg a vállalkozók, ebben legfeljebb a kialakult hagyományok szabályozó ereje érvényesült. A céhlegények 12-14 órát, fontosabb munkák idején 17 órát is dolgoztak. A nagyvállalatoknál már ekkor jobb volt a helyzet. A bányákban és kohóknál — különféle eloszlásban — 10-12 órás munkaidő volt szokásban; érdekes módon éjszakai műszakot csak kivételesen szerveztek. A folyamatos 8 órás műszakot a kincstár színesfém- és sóbányáiban (a Bánságban pedig a STEG-nél) vezették be, de a külszíni munkáknál mindenütt hosszabb volt a munkaidő. Állami beavatkozással a munkakörülményeken nem lehetett javítani, a hatósági intézkedéseknek azonban kétségtelenül volt némi jelentőségük. 1854 után már 12 éven aluli gyermekeket nem engedtek a bánya mélyére küldeni, az 1859. évi ipartörvény megtiltotta a 10 éven aluliak

alkalmazását; a 14 éven aluliak csak 10 órát dolgozhattak, a 14—16 évesek pedig nem mehettek éjjeli műszakba. Persze ezeket éppúgy, mint a biztonsági előírásokat, a vállalatok — a munkások kényszerű egyetértésével — rendszeresen megszegték. Javulást nem elsősorban a törvények, hanem inkább az ipar korszerűsödése hozott, kézzelfoghatóbban a dualizmus második felében. A munkaidő szabályozásáról az 1884. évi ipartörvény, akár a liberalizmus ilyesmiben kíméletlen jogelveivel megegyező 1872. évi, röviden intézkedett. Az ipari munkaidőt általában „szabad megegyezés" tárgyává tette, de előírta a műszak alatti pihenőszüneteket. Tovább korlátozta a tanoncok dolgoztatását, a 12—14 éveseknél 8 órában, innen 16 éves korig 10 órában maximálta a munkaidőt, a nők pedig 1 hónap szülési szabadságot kaptak. Ezekhez néhány egészségügyi előírás társult. A rendelkezések betartását az iparhatóság negyedévi gyárlátogatásokkal ellenőrizte, s a törvény és a helyi realitások közötti kompromisszumokon keresztül lassan javított a munkakörülményeken, de a korban végig jellemző volt a túldolgoztatás, különösen kirívó a gyermekmunkával való visszaélés, a törvények rendszeres kijátszása. A kisebb üzemekben, műhelyekben a legszerényebb korlátozó intézkedés is írott malaszt maradt: a kolozsvári cipészek, asztalosok a századelőn még 15-16 órát, a brassói sütőmunkások 12-16, a szebeniek 14-18 órát dolgoztak naponta, amihez képest a rendezettebb gyáripar valósággal paradicsomnak számított. A vasárnapi munkaszünetet csupán 1891-ben vezették be, de azt is meg lehetett kerülni, s nemcsak ott, ahol a folyamatos termelés (mint a kohóknál) azt még megmagyarázhatta. Pihenést a századvégig inkább a viszonylag sok ünnepnap biztosított. A munkásmozgalom hatása érvényesült abban, hogy 1900-ban már Erdély üzemi munkásságának a fele napi 10 óránál, s a másik felének is a többsége 12 óránál röpvidebb munkaidőben dolgozott. A tőkés racionalizálási igények és a munkásmozgalom századvégtől megerősödő önvédelmi harcai azonban együttesen is csak keveset tudtak lefaragni a kizsákmányolás régebbi formájának megfelelő hosszú munkaidőből.

A munkásság önerőből — saját segélypénztáraival — nem tudta megoldani a szegénységből, a nehéz és ártalmas munkakörülményekből adódó súlyos egészségügyi gondokat. A bánsági STEG-nél a vállalati főorvos szerint 1856 előtt a gyermekek negyede 1 éves korig, további negyede 10 éves korig meghalt, a felnőtt munkások közel negyede pedig 30 és 50 éves kor között. Erdélyben valamivel jobb volt a helyzet, de a bányászok soraiban a mélyben és a külszínen egyaránt aratott a halál, s az özvegyeket nem vigasztalhatta a tény, hogy a századfordulón a kitermelt szén növekedéséhez képest már csökkent a balesetek aránya. A munkásosztály felnövekedése és a tőke hosszabb távú érdeke idővel rákényszerítette az államot az ipari dolgozók szociális biztosításának kifejlesztésére. 1891-től a munkásbiztosítási pénztárak számára a pénzalapot harmadrészben a munkaadók kellett fedezzék. 1907-től kibővítik

a juttatásban részesülők körét, kötelezővé lesz a balesetbiztosítás, ez utóbbi kiadásai ezentúl termelési költségnek számítottak. A betegsegélyezést fele részben a munkaadók pénzéből, fele részben a munkások 4%-os bérlevonásából fedezték, s a pénztárak felett a munkásság választott képviselői is törvényes befolyással bírtak. Ha nem is működött kielégítően, de mégis járt a munkásnak 20 heti gyógykezelés, gyógyszer, táppénzként a fizetés fele, a nőknek 6 heti szülési szabadság, s a családtagok orvosi ellátása. Az özvegyek a munkás fizetésének 20, a gyerekek 15, ha teljesen árvák maradtak, 30%-ára tarthattak igényt. A nyolcvanas évektől, amikor megszűnt az ipari proletár cselédként való számontartása — s ezzel korábban nem kizárt testi fenyítése —, látszani kezdett egy új társadalmi értékrend kialakulása. A biztosítási rendszer megalapozásával előrelépés történt a munkás teljes értékű emberré fogadása irányában.

A munkaintenzitás növekedésének mérésére nincsenek megbízható adataink. A bánya- és kohóiparban a közvetlenül mérhető munkáknál még az abszolutizmus idején kiterjedt az akkordbérrendszer alkalmazása; a felelősségteljes vagy sürgős munkáknál, veszélyelhárításnál a prémiumrendszer, végül a minőségi feladatok jutalmazása. A munkát azonban legtöbbször, a női és gyermekmunkát rendszeresen napszámbérben fizették. Nagyok voltak a bérbeli eltérések az egyes iparágak között, de egyazon üzemen belül is. A béreket a munkaerő piaci ára szabta meg már a kiegyezés előtt is. Ennek megfelelően kerestek a legtöbbet a nagyiparban az öntők, esztergályosok és lakatosok, s a Bánságban általában többet, Nagybánya környékén korszakunkban végig kevesebbet, mint Erdélyben. Erdélyen belül is mindig kedvezőbb volt a bérezés a modern vállalatoknál, bányáknál, mint a kisebbeknél, régieknél. Szentkeresztbánya székely munkásai mintegy harmadával, a még szegényebb Érchegység román munkásai körülbelül felével kevesebb bért kaptak, mint Govasdia vagy a bánsági Stájerlakanina bármely nemzetiségű dolgozói. Emellett a külföldről jöttek fizetése — főleg szakképzettségük miatt — nagyobb volt a helybeliekénél.

A reálbérek hosszú távú alakulására nincsenek számításaink. A névleges fizetések az 1850-es évek közepétől, bércsökkenésektől megszakítva — mint az 1873. évi válságot követően —, lassan emelkedtek. Maguk a vállalatok rendszeresen végeztek számításokat arra vonatkozóan, hogy a munkás számára mennyi az a minimális fizetés, amely megmaradásához szükséges, s valamelyest igazodtak a megélhetési költségek alakulásához. Fontosabb azonban a béremelkedésnél, hogy 1875 és 1896 között, a tőkés fejlődésnek eme különleges szakaszában („nagy depresszió") a mezőgazdasági termékek, s még inkább egyes iparcikkek, textilfélék árai mintegy 25-30%-kal estek, a létfenntartási költségek csökkentek, ami kétségtelenül együtt járt reálbér- és életszínvonal-növekedéssel. Erdély tendenciáiban igazodott a nagy folyamathoz. Az is tény, hogy a bérek általában negyedével voltak kevesebbek az

országos átlagnál. A nők és gyermekek a férfimunkabér felét kapták. A fizetéseket különféle levonások, esetenként bírságpénzek csökkentették. Levonás formájában fizették meg a munkások a természetbeni juttatásokat, különösen a bányavidékeken, ahol a fogyasztási raktárakban hitelre vásárolták az élelmiszereket. A részkutatások azt jelzik, hogy a 20. század első éveiben a munkásság reáljövedelme már elmaradt az élelmiszerárak emelkedése mögött, s ezt nem ellensúlyozta az iparcikkek árainak lassabb növekedése. Csak 1907 után sikerült a fizetéseket ismét valamelyest hozzáigazítani a dráguláshoz, az új gazdasági fellendülés azonban a reálbérek többéves csökkenő tendenciájával járt együtt. A munkásság csak nagyobb erőfeszítéssel tudta tartani az elért vívmányokat.

A nincstelenség végig jellemzője maradt a proletariátusnak. A családfőn kívül legalább a fiúnak dolgoznia kellett. Keleti Károly 1872. évi sorai a bányászatról alig veszítettek érvényükből: „Kora fiatalságában, még ki sem nőve az iskolából, melyet egyébként a bányásznép gyermeke inkább látogat, mint sok más néposztályé, már bekerül az apja, nagyapja, dédapja által mívelt foglalkozásba. Megtanítják köveket, érceket válogatni... később rakodáshoz jut, utóbb csákányra kerül, mint apja, s a föld alatt keresi mindennapi kenyerét magának és családjának, mert a rövid életet fel kell használni, s családot alapítva gondoskodni olyanokról, kik utána is míveljék a bányát, ha ugyan sikerül özvegyének az aprókat fölnevelni."[41]

A századvégtől hullámzásokkal javult, vagy inkább kiegyenlítettebbé vált a munkásság étkezése. Egy család heti szalonnafogyasztása a 3/4 kg, húsfogyasztása legfeljebb a 2-3 kg közelében járt — noha sok fizikai dolgozó így is ritkán látott húst —, éppen csak észrevehető szerepet kapott az aránylag olcsó tej és tojás. Változatlanul fő ennivaló volt a kenyér, a zsír, a hagyma, a burgonya és a különféle lisztkészítmények; széles körök számára maradt — elsősorban román vidéken — fő ételnek a puliszka, a málé. Igen kevés cukor és kávé került a családok asztalára. Egy proletárcsalád szerény, de tisztesen rendezettnek tekinthető megélhetési költségeit ruházkodással, lakbérrel együtt 1914-ben heti 25-30 koronára becsülték. Ekkora bért azonban a munkásoknak talán 10%-a kapott, kétharmaduk pedig a heti 20 korona alatt keresett. (Egy kolozsvári téglagyári munkás 1906-ban napi 1-1,2 korona bért kapott, míg egy kőműves ezt néha 2 óra alatt kereste meg.) A megélhetést egy családban két kereső mellett már biztosítani lehetett, bár ilyenkor is a jövedelem nagyobbik felét, esetleg kétharmadát kellett élelmezésre fordítani, míg további 15%-ot lakbérre adtak ki. Évente alig 100-200 korona maradt ruházkodásra, kultúrára, szórakozásra, családi bajok esetére, netán megtakarításra, s ez is inkább a jobban fizető iparágakban. E labilis egyensúlytartáshoz hozzájárult

[41] KELETI K., Hazánk és népe. A közgazdasági és társadalmi statistika szempontjából. Bp. 1889². 184.

625—626. A hagyományos és a modern Kolozsvár. A főtér északi oldala az 1860-as években (Veress Ferenc felvétele) és 1900 körül

627. Kolozsvár látképe északkelet felől, 1860-as évek. Összeállítás Veress Ferenc felvételeiből

628. Az öreg Brassai Sámuel

629. Brassai és Meltzl összehasonlító irodalomtörténeti folyóirata, 1882

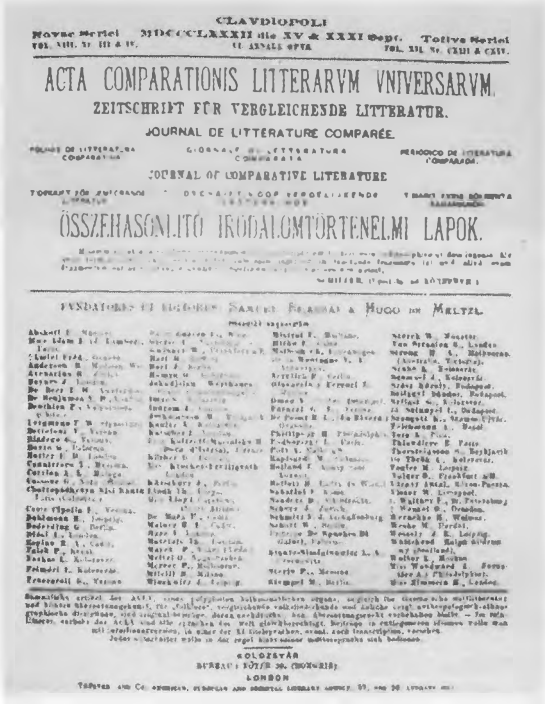

CLAVDIOPOLI

ACTA COMPARATIONIS LITTERARVM VNIVERSARVM.

ZEITSCHRIFT FÜR VERGLEICHENDE LITTERATUR.

JOURNAL DE LITTÉRATURE COMPARÉE.

JOURNAL OF COMPARATIVE LITERATURE

ÖSSZEHASONLITÓ IRODALOMTÖRTÉNELMI LAPOK.

FUNDATORE ET REDACTORE SAMUELE BRASSAI & HUGONE MELTZL.

COLOZSVÁR

630. Meltzl Hugo irodalomtörténész

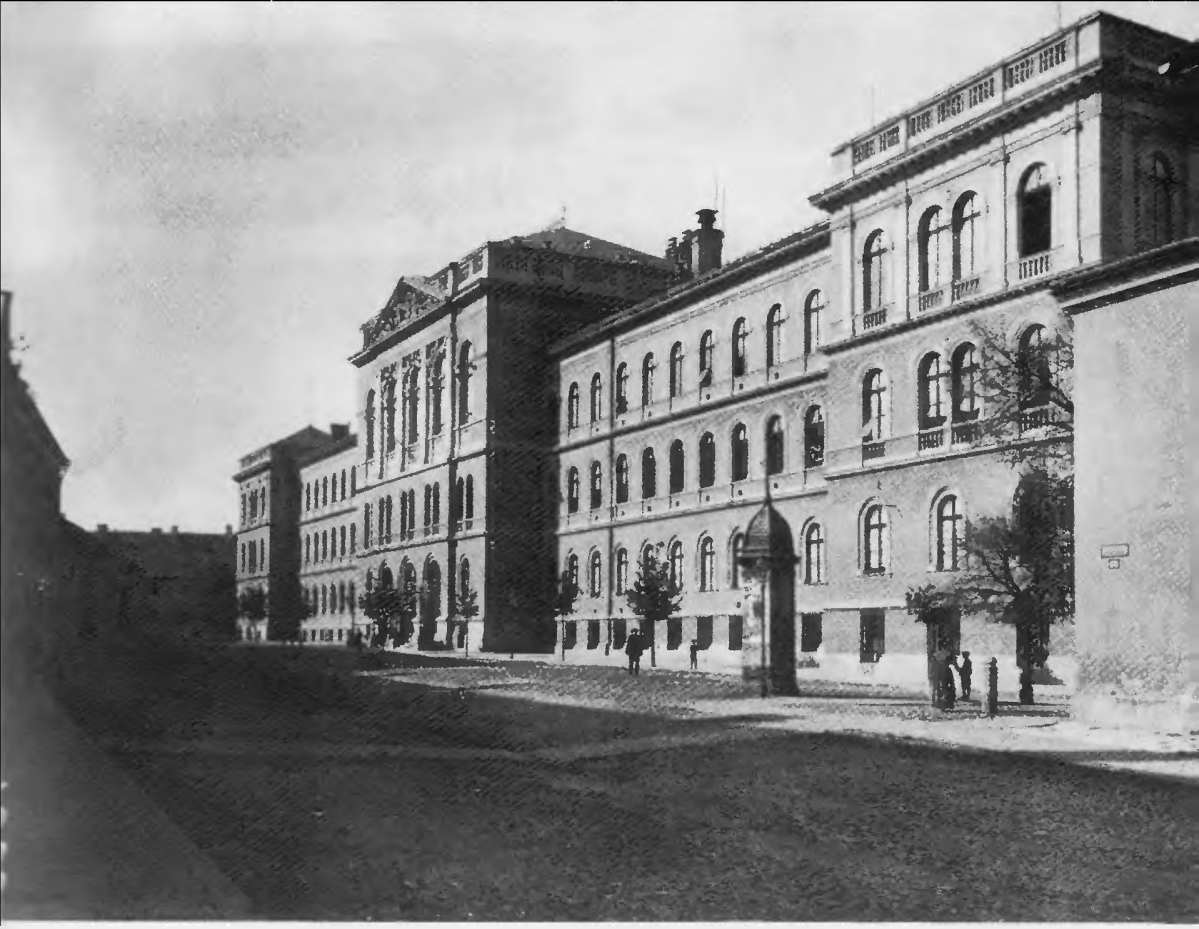

631. A kolozsvári egyetem főépülete, 1900 körül

632. A kolozsvári egyetem diákotthona

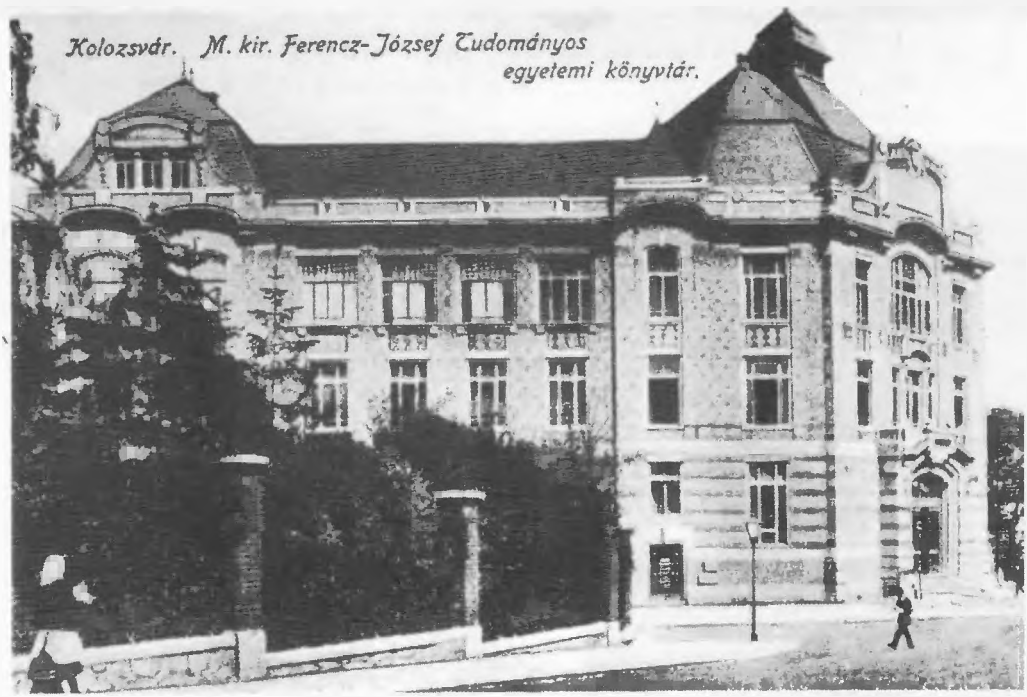

633. A kolozsvári egyetemi könyvtár. Építette Korb Flóris és Giergl Kálmán, 1906—1907

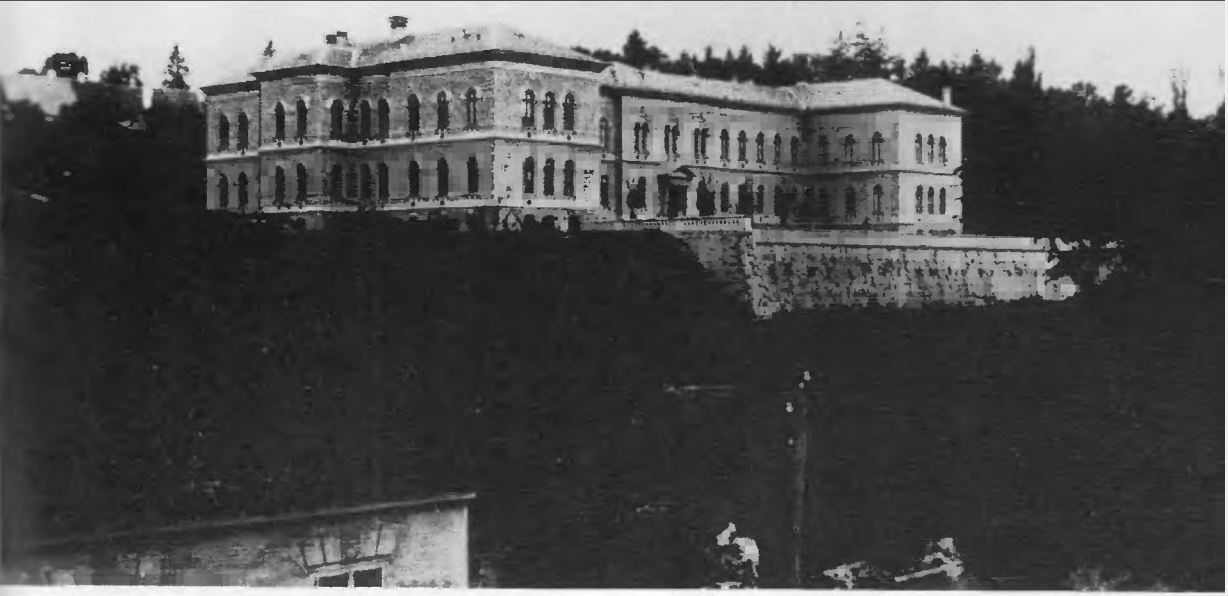

634. A boncfani intézet Kolozsváron a századfordulón

635. Högyes Endre orvosprofesszor

636. Fodor József orvosprofesszor

637. Plósz Sándor jogászprofesszor

638. Kőváry László történetíró

639. Apáthy István orvosprofesszor

640. Böhm Károly filozófus

641. Veress Ferenc,
az Erdélyi Muzeum-Egylet
fényképésze, 1859 körül

642. Kriza János

643. Az Erdélyi
Muzeum-Egyletnek
átalakított Mikó-villa.
Veress Ferenc
felvétele

644. A kolozsvári főtér nyugati házsora. Balra a Rhédey-ház, mellette a Jósika-ház

645. A Takarékpénztár és az Első Magyar Biztosító Társaság volt irodaházai a kolozsvári főtéren

646. Erdészeti és pénzügyi paloták Kolozsváron, 1900 körül

647. A Monostor úti református templom. Építette Kós Károly, 1913

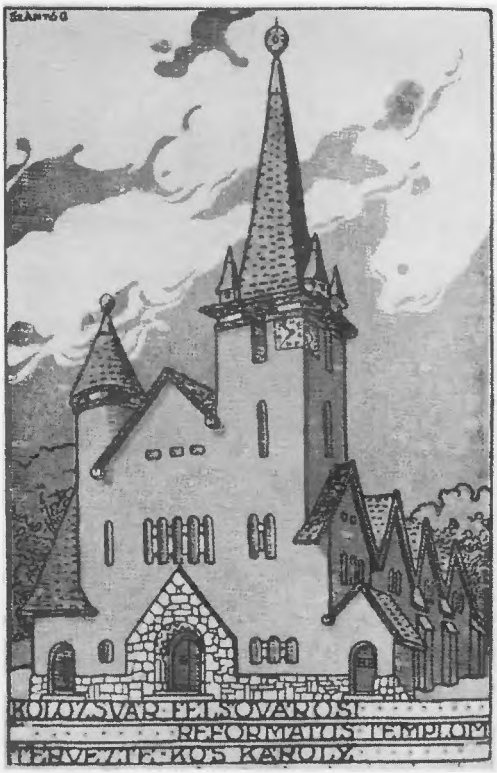

648. Lechner Károly ideggyógyász professzor kolozsvári villája. Építette Lechner Ödön, 1900

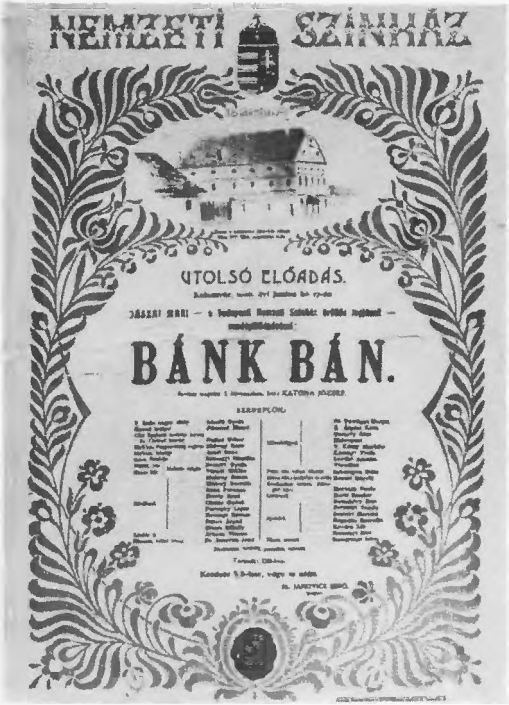
NEMZETI SZÍNHÁZ

UTOLSÓ ELŐADÁS.

BÁNK BÁN.

EGRESSY GÁBOR ÚR UTOLSÓ ELŐTTI VENDÉG ÉS JUTALOM JÁTÉKA.

BÁNK BÁN.

Jutalomzene.

KEZDETE 7 ORAKOR PONTBAN.

649—650. Kolozsvári színlapok

651. Szentgyörgyi István kolozsvári színész

652. E. Kovács Gyula kolozsvári színész

A következő oldalon: 653. A kolozsvári Nemzeti Színház

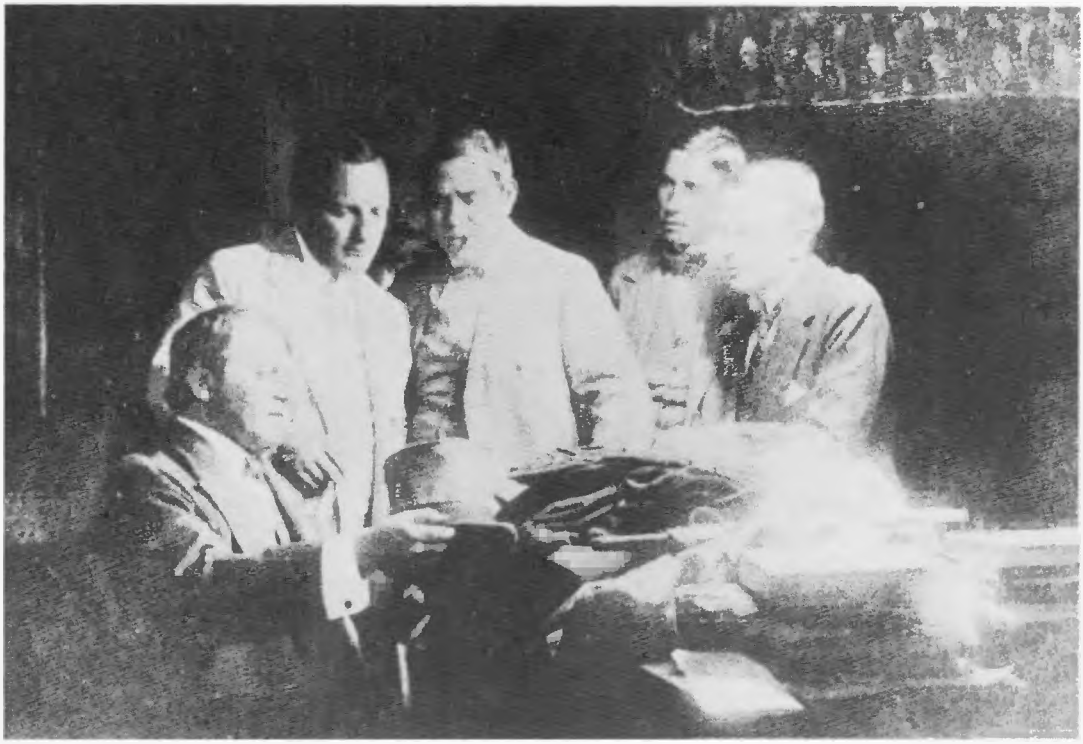

654. Kép a *Liliomfi* című, 1915-ben Kolozsváron forgatott némafilm felvételének szünetéből

657. Nagyenyed látképe a Bethlen Kollégiummal. Háry Gyula tusrajza, 1890 körül

Das Kún-Kollegium in Broos.

658. A Kun Kollégium Szászvárosban

◁ 655. Laczkó Aranka kolozsvári színésznő

◁ 656. Janovics Jenő színész, színház- és filmrendező

659. A házsongárdi temető részlete Brassai Sámuel, Berde Mózsa és Bölöni Farkas Sándor síremlékével

660. A marosvásárhelyi városháza tornya

661. Az Ipar- és Kereskedelmi Kamara Marosvásárhelyen. Építette Thoroczkai Wigand Ede

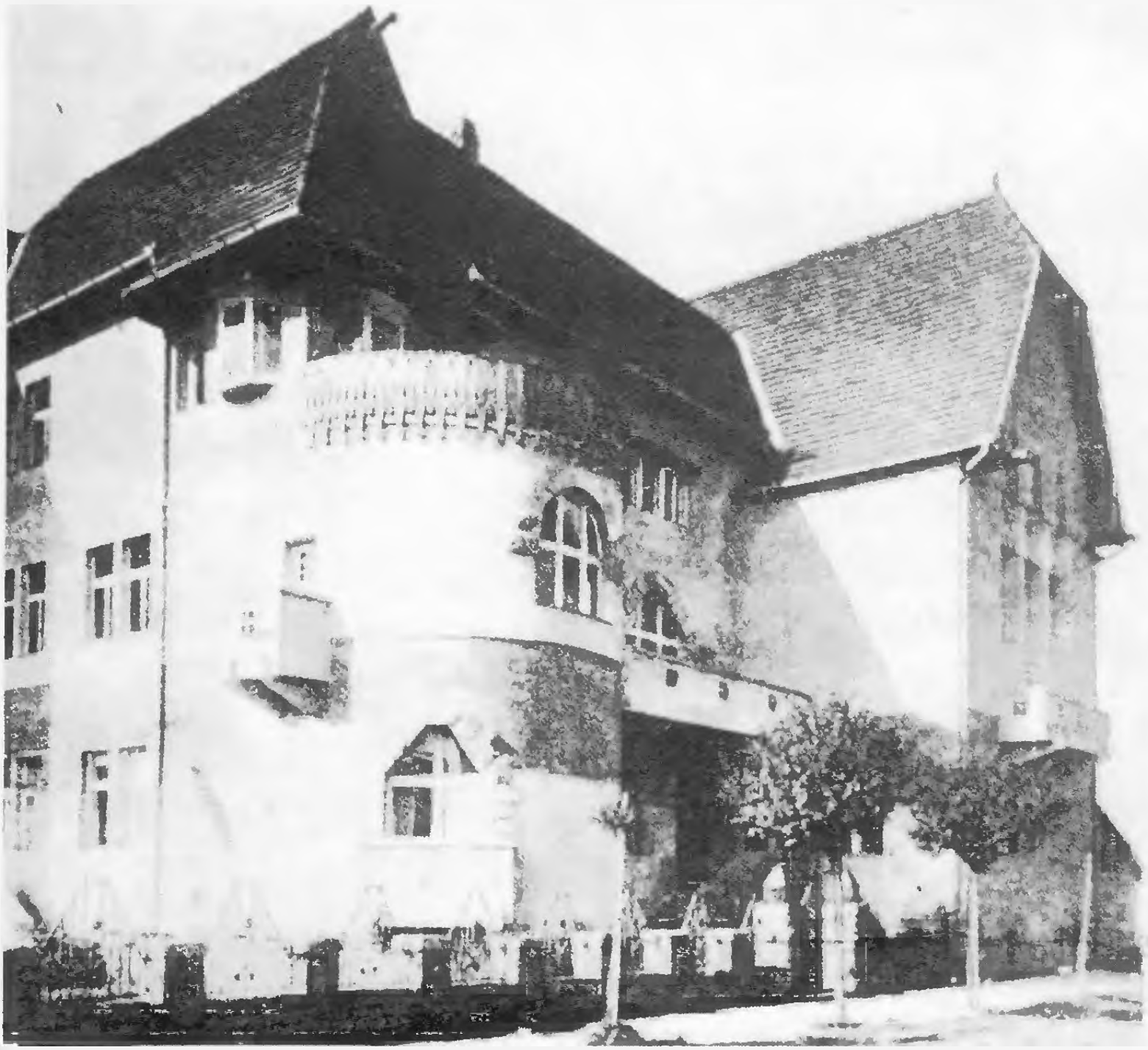

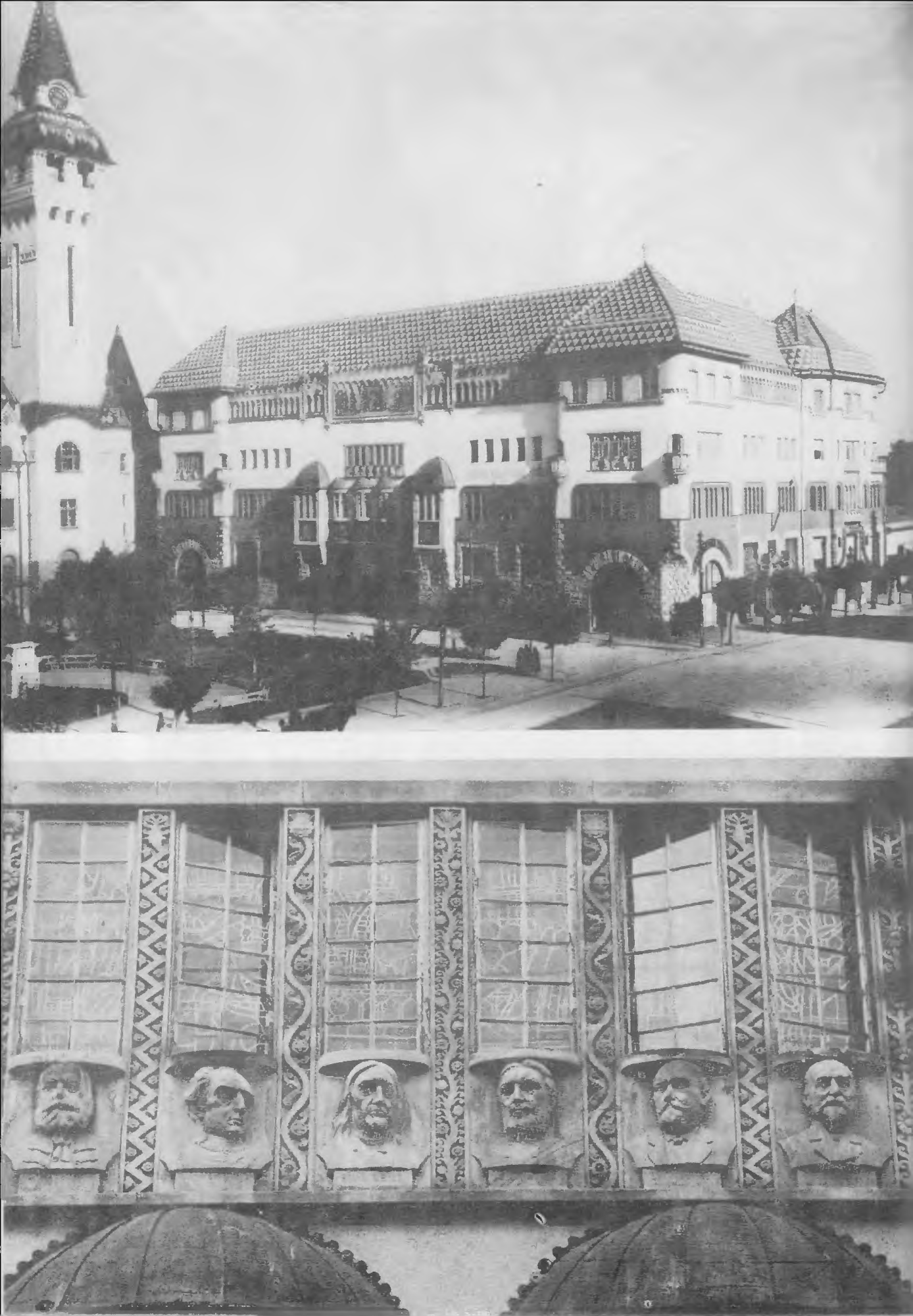

664. A Kultúrpalota lépcsőházának részlete

◁ 662. A marosvásárhelyi Kultúrpalota. Építette Komor Marcell és Jakab Dezső, 1913.
Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

◁ 663. Dósa Elek, Teleki Sámuel, Bolyai Farkas, Bolyai János, Mentovich Ferenc és Pecz Vilmos
mellképe a Kultúrpalota homlokzatán

665. Felsőbb leányiskola Marosvásárhelyen

667. Részlet a marosvásárhelyi református temetőből

666. Főgimnázium Marosvásárhelyen

668. Segesvár látképe kelet felől, 19. század második fele

669. Villamos erőmű Segesváron, 1903

670. Villamos erőmű Nagyszeben mellett, a Cód völgyében ▷

671. Fogaras főtere a századelőn ▷

Fogaras 1914 jul. 8. Ferenc József-tér — Franz Josef-Platz — Piața-mare

672. Nagyszeben látképe északnyugat felől. Emil Fischer felvétele, 1900 körül

673. Császári-királyi tébolyda Nagyszebenben, 1858

674. Nagyszebeni városi őr ábrázolása a *Vasárnapi Újság*ban, 1874

675. A Római Császár Szálló Nagyszebenben, 1900 körül

676. Georg Daniel Teutsch püspök szobra Nagyszebenben, az evangélikus templom előtt

677. George Barit, a politikus, publicista és történetíró szobra Nagyszebenben

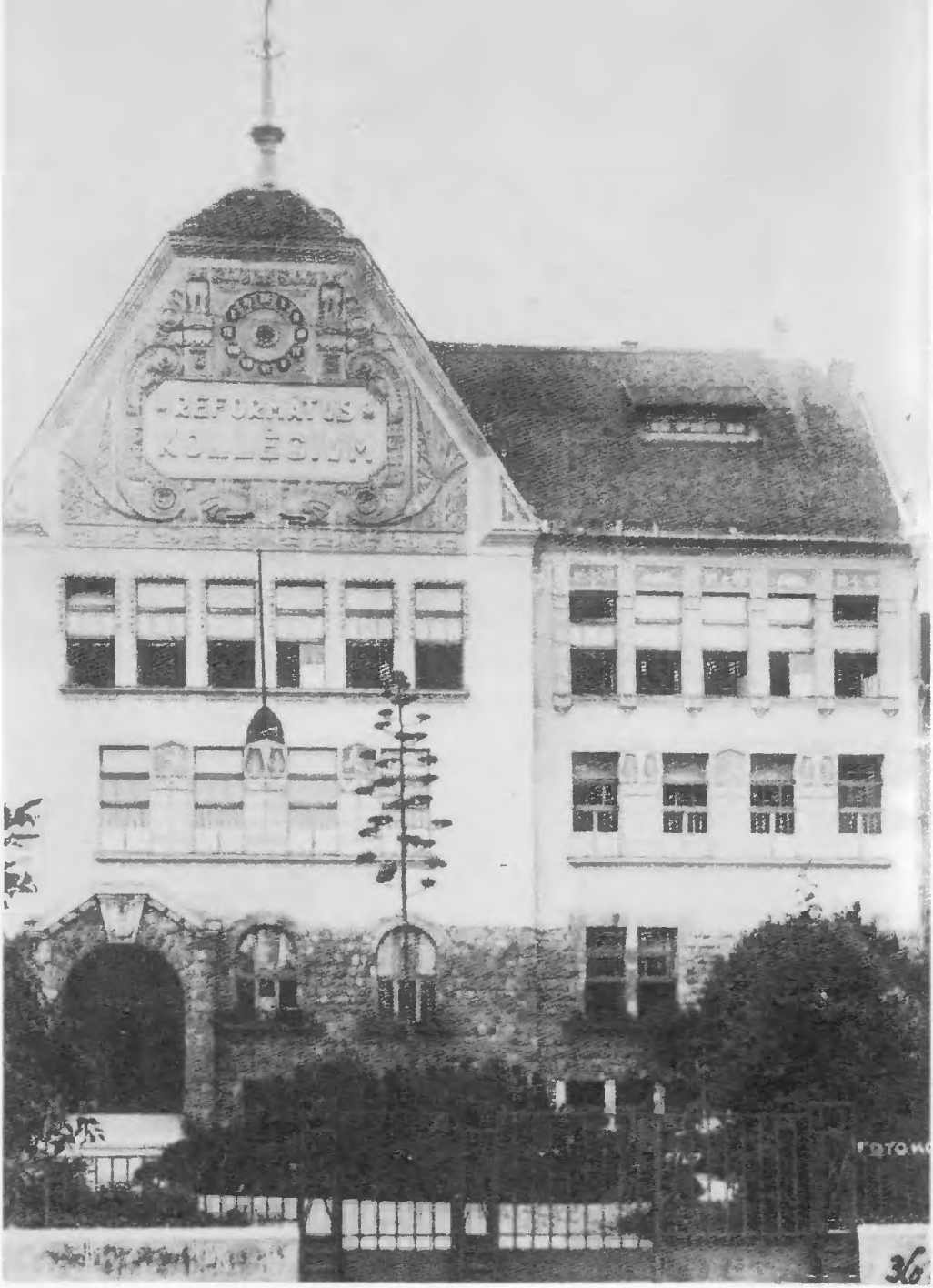

678. Református kollégium Székelyudvarhelyen

679. Wesselényi Miklós szobra Zilahon. Fadrusz János műve ▷

680. Székely kollégisták. Rugonfalva, 1903 ▷

681. A Wesselényi Kollégium Zilahon ▷

Zilah

682. Városi vasút Brassóban, 1910-es évek

683. A Honterus Gimnázium Brassóban, 1910-es évek

685. Faipari szakiskola Brassóban ▷

684. Román gimnázium Brassóban. Épült az 1850-es években

epsiszentgyörgy. M kir. Állami Tanítónőképző intézet.

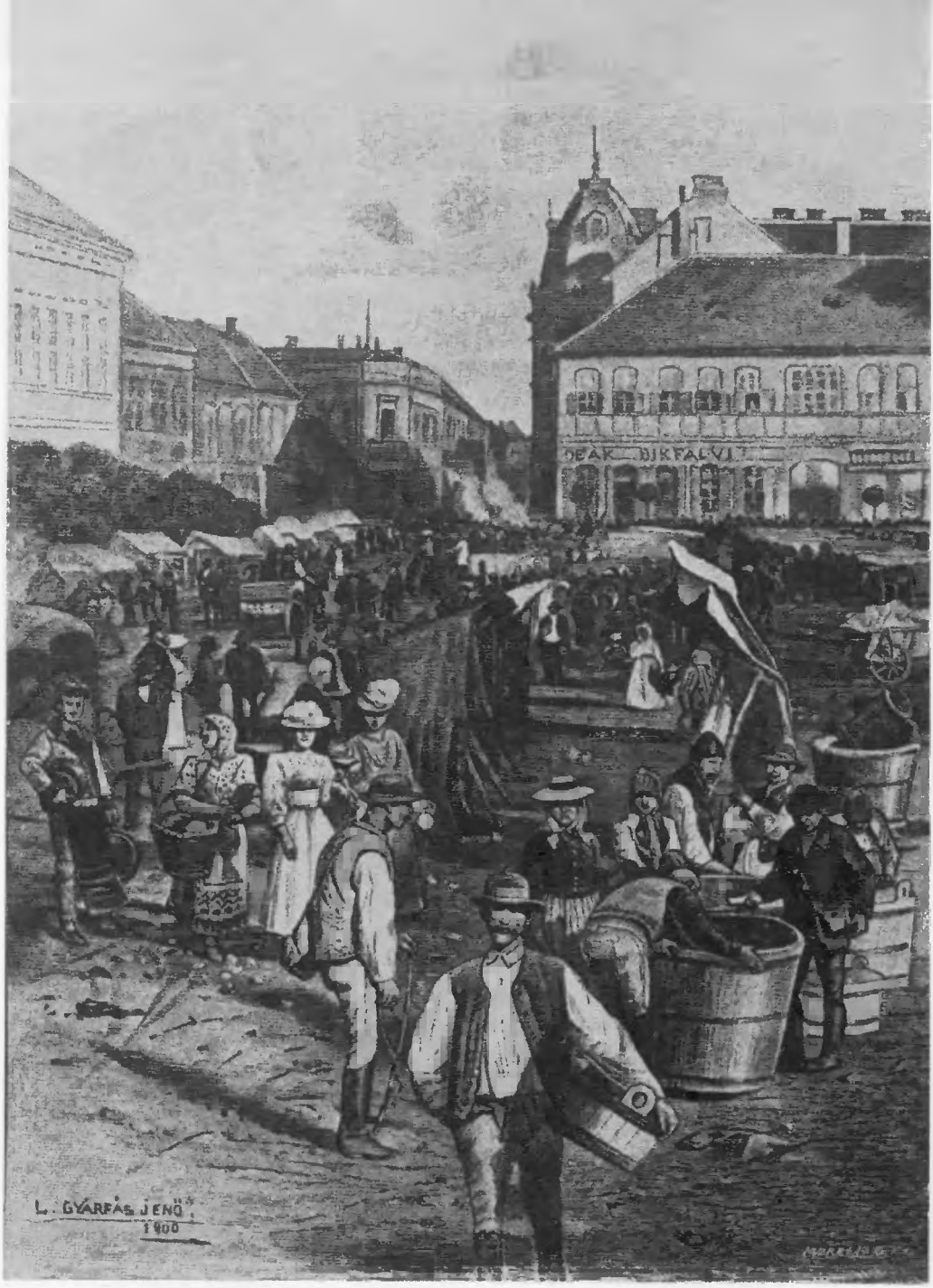

688. Nagyvásár Sepsiszentgyörgyön. L. Gyárfás Jenő képe, 1900

◁ 686. A Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön. Építette Kós Károly, 1911—1912

◁ 687. Az Állami Tanítónőképző Intézet Sepsiszentgyörgyön

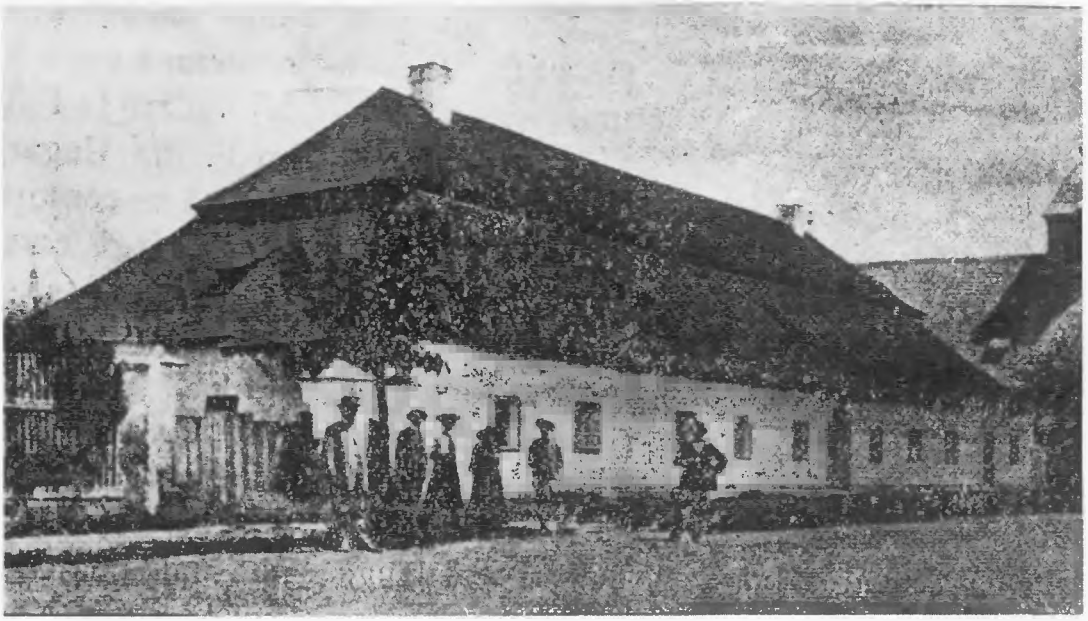

689—690. A régi és az új román gimnázium Naszódon

691. Vigadó Tordán

692. Főtér Hátszegen

693. A zabolai gróf Mikes-kastély. Josef Fischer felvétele

694. 19. századi szobabelső a 20. század elejéről a marosvécsi Kemény-kastélyban. Josef Fischer felvétele

696. Dés látképe északnyugat felől. Veress Ferenc felvétele ▷

695. Görögkeleti, református, katolikus és unitárius templomok Abrudbánya központjában

699. A vizaknai fürdő szecessziós épülete. 1910-es évek

700. A Bethlen-barlang vendéglője, 1910 körül

◁ 697. Radnai fürdő és savanyúvízforrás. Veress Ferenc felvétele

◁ 698. Tusnádfürdő, 1880 körül

701. Teniszpályák Brassóban
a századfordulón

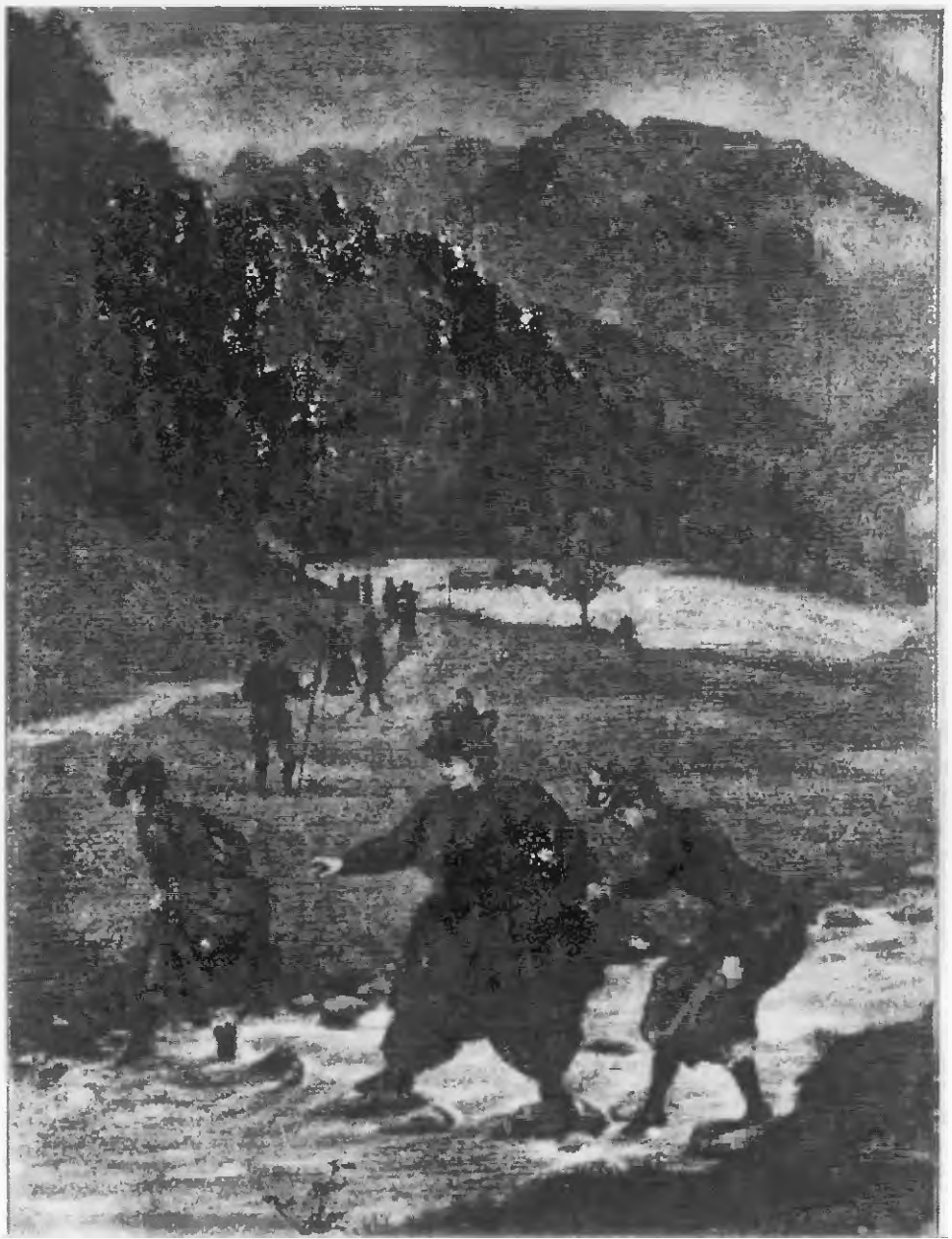

702. Kirándulók a századfordulón

néhány fontos élelmiszer, mint a hús, különösen a juhhús Erdélyben alacsonyabb ára. De kellett a családi kiegészítő tevékenység is. Korszakunk végére az ipari munkásnép ugyan kikopik hajdani földdarabjából, szőlőjéből, de a családok bevételeit utólag kimutathatatlan tétellel növelte az alkalmi különmunkát vállaló, otthon szárnyast és sertést tartó, zöldséget termelő szorgos háziasszony, aki még a vásártéri piactól való függetlenség illúzióját is megteremtette.

Az ipari és bányászmunkásság lakásviszonyai nagy átalakuláson mentek át, mely korszakunkban nagy eltérések kifejlődéséhez vezetett. Munkáslakások építésének már korábbról is voltak hagyományai, s az abszolutizmus idején kényszerültek rá először az új iparvidékek bánya- és kohóvállalatai a telepített munkások számára érdemben építkezni. A bányászkolóniák Erdélyben a nyolcvanas évektől kezdtek nagyra nőni, a századfordulón több ezer kohász- és szénbányászcsalád élt az új telepeken. A Zsil völgyében a Salgótarjáni Rt. először egyszobás lakásokat adott a családoknak, a magányosoknak pedig — hasonlóan a nagybirtok cselédházaihoz — 10 × 5 méteres, középen tűzhellyel ellátott termeket, ahol azután egy munkások által felfogadott szakácsnő a főzést is ellátta. A századforduló után már 1515 vállalati lakást adott 3426 munkásnak, köztük fabarakkokat, hosszúra nyújtott házakat, de volt 788 négylakásos szoba-konyhás épület is. Az Urikány—Zsilvölgyi Rt. 1040 munkásából 1898-ban 925 ugyancsak ilyen kolónián lakott, köztük a családoknál ágyrajáróként meghúzódó nőtlenekkel. A kolóniákon a lakbér csekély volt, de a helyhez kötést is erősítette.

A nagyobb városokban az egyenlőtlenség is nagyobb volt. A szociográfus Braun Róbert a századelő Marosvásárhelyén 260 munkáscsalád vizsgálata során számottevő zsúfoltságot tapasztalt. Negyedüknek volt saját háza. Közös udvarra nyíló 3—5 lakásos épületben élt a családok fele; a lakások 30%-ához kert tartozott, de kétharmaduk volt szoba-konyhás, és csak a lakások fele padlós, közel fele polgári szemmel nem számított megfelelőnek. A lakás átlagosan 47,53 m^2 alapterülete sem kielégítő, de a szorultságot inkább jelzi, hogy 1052 főre mindössze 452 ágy jutott. Kolozsvárt még nagyobbak az ellentétek, s a zsúfoltság a századelőn csak fokozódott, a világháború előtt félezer család szinte életveszélyes körülmények között élt. A festői Sáncoldal szűk házai fecskefészekként húzódtak mind feljebb; 6 m^2 már szobának számított, s egy 10 négyszögöl udvarral, óllal ellátott házért évi 120—160 koronát is fizettek. A polgárság is szégyennek tartotta a Györgyfalvi utcai munkásnegyedet, ahol kívül-belül elhanyagolt, rozzant, szűk házak húzódtak a hajdani szántó helyén; a telek itt a földbirtokosoké maradt, míg a ház a lakóé volt, utóbbi így hitelt sem kaphatott, a birtokos viszont holdanként évi 1200 K jövedelemre tett szert. A jobban fizetett munkások a Holdvilág utcai munkásnegyedben éltek, ahol tömött, de nem túlzsúfolt, szépen fásított utcák, jó karban tartott léckerítéses házak sorakoztak, külsőségekben is tükrözve a

proletariátuson belüli különbségeket. A századfordulótól már a várost vezető polgárságnak is szembe kellett néznie a munkáslakáskérdéssel, nagyobb arányú építésekre azonban nem került sor.

A családi kötelékek a munkásságon belül sok lazító tényezőnek voltak kitéve. A faluról jöttek elszakadtak otthonuktól. A gyermekek sokszor maradtak szülői felügyelet nélkül, szomszédoknál vagy bezárva a házba. A fiúk 16-17 évesen kereső korba léptek, s ha elkerültek otthonról, már keresetükkel sem támogathatták családjukat. Szabadidejüket az utcán, korcsmában, egyletben, mulatságban, lányos házaknál töltötték, s hamar új családot alapítottak. Az új házasok az asszonyok melléktevékenységével a századfordulón már anyagilag nyugodtan éltek — ha volt munkájuk — mindaddig, amíg az első gyerek meg nem született.

Társadalmi felemelkedést kivételes szerencse, véletlen hozott a munkásnak, eszményképét: az önálló kisiparosságot csak a jól fizetett, képzett szakmunkás érhette el. Mint osztályt — a kötelező elemi oktatást nem számítva — állami intézkedés alig segítette. Az egykorú „társadalom", a felső rétegek, a városok középosztálya a munkásságtól elzárkózott, problémáit, életkörülményeit gyakorlatilag alig ismerte. A munkásság fölemelése egyedül saját szervezeteire, korai egyleteire, majd a szociáldemokrata mozgalomra hárult.

A munkásszervezetek korán kialakultak, de lassan váltak hatékony, sokakat átfogó intézményekké. Az ötvenes években elvétve spontán sztrájkmozgalmak jelentkeztek, mint 1853-ban a nagyszebeni cipészlegényeknél, de a bérharcok azért még ritkák, általában nem lépik túl a kérvényezés szintjét, a munkások sokszor csak egyszerűen elhagyják a vállalatot. 1860 után ebben is fellendülés figyelhető meg. A bérmozgalmak egy része sikerrel jár, a visszaélések elleni védekezés erősödik, s ez is sietteti a szervezkedést. Kolozsvárt és Brassóban nyomdász segélyegylet létesül, ezek fejlődnek tovább. A kor politikai harcaiba a munkásság sokáig csak óvakodva, először még a polgári pártkeretekhez igazodva, ritkán kapcsolódott be, s ez is elsősorban Erdélyen kívül, a Bánságban vagy Nagybánya környékén volt számottevő. 1859-ben a katonatoborzás ellen tiltakoztak, 1865—66-ban a parlamenti választások során emelik fel szavukat. 1868 után nagy alapítási hullám következik, a polgári-proletár vegyes egyletek lassan-lassan általános segélyintézményekből szakmai szervezetekké alakulnak, ezek kerülnek érintkezésbe először a marxizmussal. 1869 végén minden ágazat munkásainak átfogására alapítják Kolozsvárt a városi Általános Munkásegyletet, már a liberális értelmiségi vezetés és az első Internacionáléhoz kötődők külön proletár vonala harcának jegyében. Az egylet széles körű segélyrendszert próbált kiépíteni, árubeszerzést, betegbiztosítást, orvos alkalmazását, fürdőt kiharcolni, polgári szokások szerint lőtért és vívótermet is akart nyitni.

A marxizmussal az érdekvédelmi szervek kiépülésével kerülnek a munkások közelebbi kapcsolatba; a Bánságban hamarabb, a hetvenes években Erdély-

ben először a nyomdászok és kőművesek. A nyolcvanas évek közepétől már a szociáldemokrata szervezkedés a munkásság tevékenységének fő iránya; általános demokratikus és szociális követelések: általános választójog, (ekkor még) 10 órás munkaidő, szabad vasárnap jelzik a munkásmozgalom kettős társadalmi funkcióját. A munkásélet számos területére kiterjedő segélyegylet- és szakmai szervezkedési mozgalom Erdélyben is 1890—91-ben lép át valójában a tradicionális érdekvédelmi szerepkörből a politikai-érdekvédelmi harc terepére. Az új Internacionálé hatására megünneplik 1890-ben az első május elsejét, a következő évben csatlakoznak a marxista *Elvi Nyilatkozat*-hoz, május 8-án Magyar Sándor elnökletével megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetét, mely hamarosan nagyra duzzad, sorra építi ki a szakszervezeteket, szervezi a sztrájkokat, lapokat indít, így a századfordulóra Kolozsvár központtal Erdély is felzárkózik az ország szocialista mozgalmaihoz. Az ipari munkásság tehát a század végére szerveződött osztállyá, amikor nemcsak helyzetét, hanem saját történelmi hivatását is felismerte.

Az erdélyi munkásosztály arculatát etnikai sokszínűsége ellenére a magyar jellegadó réteg határozta meg, szemben a korai németes színezettel. Sokan a magyarosító erőt látták a városok ipari proletariátusában, néha még a Szociáldemokrata Párt is hivatkozott erre. Valójában a német, magyar, román, cseh, lengyel, szlovák nevekkel teli munkásdinasztiák kevésbé a nyelvi magyarosodásnak, sokkal inkább egy új típusú, internacionalista kötöttségű magyar hazafiságnak lettek hordozói; magukat az európai proletariátus szerves részének érezték, s az urak Magyarországával a dolgozók osztályelnyomástól és nacionalizmustól mentes eljövendő Magyarországát állították szembe, melynek megteremtése minden munkásember létérdeke, s egyben történelmi szükségszerűség is.

XIII. POLITIKAI ÉLET ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉS A DUALIZMUS KORÁBAN (1867—1918)

1. A DUALISTA BERENDEZKEDÉS

AZ ALKOTMÁNYOSSÁG ÉS AZ UNIÓ VISSZAÁLLÍTÁSA

Az 1848-as forradalmat mind kifelé, Ausztria irányában, mind befelé, a széles néptömegekkel szemben konzervatív módon, felülről lezáró 1867. évi kiegyezés a Habsburg-birodalmat két központú alkotmányos monarchiává alakította. Ausztria és Magyarország ezután külön-külön, önállóan intézte belügyeit, míg az állami szuverenitás szempontjából elsőrendű kérdéseket: a külügyet és hadügyet egyetlen központ, az uralkodó által döntően befolyásolt külön apparátus kezelte. A korlátolt szuverenitás a dualizmus fél évszázada alatt a politikai élet neuralgikus pontja maradt, s erősen kihatott a nemzetiségi politika alakulására is.

A kiegyezéssel vége szakadt Erdély három évszázados különállásának. A magyar liberális tábor, valamint az osztrák-német burzsoázia között az uralkodó Ferenc József egyensúlyozó közvetítésével kimunkált kompromisszum egyik alapfeltétele magyar részről éppen az 1848-ban elfogadott unió maradéktalan visszaállítása volt. 1867. június 20-án egy uralkodói leirat formailag is feloszlatta a kolozsvári országgyűlést, ugyanazon a napon egy másik leirat érvénytelenítette a nagyszebeni tartománygyűlés határozatait.

Az Andrássy Gyula gróf által alakított kormány a parlamenttől még március 8-án felhatalmazást kapott arra, hogy teljhatalommal intézze Erdély ügyeit is. A főkormányszék élére április 29-én Péchy Manó Abaúj megyei főispánt állították királyi biztosként, akinek működésével, ha lassan is, de megkezdődött a teljes beolvasztás folyamata.

A királyi biztos nem tartózkodott állandóan Erdélyben. A főkormányszéket, s így a közigazgatás átszervezését az alelnök, Groisz Gusztáv vezette, noha az érdemi intézkedések már közvetlenül a kormánytól érkeztek az önkormányzatukban frissen helyreállított törvényhatóságokhoz. A nemzetiségi mozgalmak figyelése, a rendészeti ügyek azonban jórészt megmaradtak a kormánybiztosság hatáskörében, ami kétségtelenül komoly politikai súlyt biztosított neki. A kiegyezéses rendszer kritikusai szerint sokáig a nagyszebeni tartománygyűlésen is elnöklő Groisz és barátai („a hatalom polcán hagyott közegei a reactiónak") tartották kézben Erdély közigazgatását.

A kormány nem sietett a beolvasztással, már csak azért sem, mert — ellenzéki bírálóinak kifejezésével szólva — „szörmentében akart bánni Erdéllyel a nemzetiségi ügy miatt".[1] Érvénytelenítette azokat a megyei határozatokat, amelyek a megyegyűlések tanácskozási nyelvének csak a magyart engedélyezték, ami pedig egy 1848-as törvény hatályon kívül helyezését jelentette. Az államapparátus nem zárkózott el a nemzetiségi nyelvek használatától sem. A pénzügyminiszter meghagyta alárendelt közegeinek, hogy „minden olyan beadványra, melyek a vidéken általánosan beszélt nyelven szerkesztve nyújtatnak be, a végzések és határozatok mindenkor ugyanazon a nyelven adassanak ki".[2] A királyi biztosság a szász székekkel németül, Fogarassal, Naszóddal, Hátszeggel románul érintkezett, s ezt a gyakorlatot kellett a minisztériumnak is követnie. A belügyminiszter a megyebizottmányokról intézkedve előírta, hogy „minden választás alá jövő állomásra — tekintettel a különböző vallásokra és nemzetiségekre — legalább három és legfeljebb öt alkalmas egyént jelöljenek ki".[3] A kormánynak szándékában állott a nemzetiségek vezető egyéniségeit legalább részleges együttműködésre megnyerni. A román ellenzék legtekintélyesebbikét, George Barițot Eötvös felkérte, hogy elvei, meggyőződése feláldozása nélkül vállaljon el egy olyan miniszteri tanácsosi állást, melyben „feladata a román ifjúság nevelésének vezetése lenne".[4] Ezek a gesztusok, valamint az egyesítés szinte lassított végrehajtása mutatja, hogy az országszerte berendezkedési nehézségekkel, ellenzéki megyék tiltakozásaival, az alföldi demokrata körök mozgalmaival, osztrák—magyar kereskedelmi és vámszövetség elfogadtatásával, külföldi kölcsönök szerzésével küszködő kormányzat nem akart Erdélyben a szászok és a románok számára teljesen elfogadhatatlan politikai helyzetet teremteni, egyes részintézkedéseivel őket külön is ingerelni.

Az új berendezkedés szempontjából szükségessé vált az unió részletes szabályozásáról külön törvényt hozni (1868. XLIII. tc.), mely ismét kimondotta a polgári és politikai egyenjogúságot, valamint a „nemzetek" szerinti korábbi felosztások és előjogok megszüntetését. A bevett felekezetek jogegyenlőségét megerősítették, önkormányzati rendszerüket megőrizhették, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy ezek a jogok a görög katolikus és görögkeleti egyházakra is érvényesek. Az erdélyi képviselői helyek számát 75-re növelték, a gubernium teendőit a belügyminisztériumnak utalták át, a székely főkirálybírák és a szászispán kinevezése ezentúl a kormány javaslata alapján történt. A szász univerzitást egyelőre meghagyták, bár bírói

[1] Magyar Polgár, 1868. szeptember 2.

[2] Törvények és Hivatalos Rendeletek Gyűjteménye. (Szerk. Ökrös B.) Pest 1868. 54.

[3] Uo. 207.

[4] Gál János 1867. máj. 25-i levele Barițhoz. L. George Barițiu magyar levelezése. (S. a. r. I. Chindriș és Kovács F.) Bukarest 1975. 103.

jogkörétől megfosztották. A törvény számolt Erdély hosszú különállásának gyakorlati következményeivel, és nem kívánta a korábbi magyarországi jogszabályokat mechanikusan kiterjeszteni a Királyhágón túlra, annál is inkább, mivel az egész jogrendszer korszerűsítése napirenden lévő feladatnak számított, s nem akartak újabb ideiglenességet teremteni. Ennek következtében az abszolutizmus által hozott jogszabályok egész sora maradt érvényben, így Erdély — főként a magánjog vonatkozásában — jó ideig valósággal elkülönülő jogterületet alkotott. A különbségeket az új törvények életbe lépése fokozatosan csökkentette, de teljes megszüntetésére a korszak végéig nem került sor. Tíz év leforgása alatt magyar törvények váltották fel az osztrák polgári perrendtartást, büntetőtörvényt, a kereskedelmi törvényt, a váltórendtartást, később a büntető perrendtartást.

Az abszolutizmus egyes intézkedéseinek fenntartása azt eredményezte, hogy Erdélyben részben modernebb, részben viszont kevésbé liberális viszonyok uralkodtak, mint a szűkebb Magyarországon.

Fennmaradt (természetesen számos időközi változással) a korszerű osztrák polgári törvénykönyv, a földbirtokosokkal szemben a vállalkozókat előnyben részesítő 1854. évi bányatörvény. Itt (és Horvátországban) fenntartotta a kormány a központilag irányított, 1876-ig még a közös hadügyminisztérium alá tartozó zsandárszervezetet mint az osztályelnyomás és az általános bűnüldözés szempontjából nélkülözhetetlent, mely mégiscsak korszerűbb volt a szűkebb Magyarország megyéiben a nyolcvanas évekig fennálló pandúrszervezetnél. A zsandárság megőrzésében már kétségtelenül szerepet kapott a nemzetiségi mozgalmak féken tartásának követelménye. Szerepe volt az 1852. évi antiliberális sajtórendszabályok Királyhágón túli fenntartásában, igaz, ezeket 1871-ben rendeleti úton korszerűsítették, hogy „a sajtószabadságnak az esküdtszéki intézményben fekvő biztosítéka Erdélyre is kiterjesztessék".[5] A szigorúság csökkent, a lapbetiltás nehezebb lett, a 12 esküdttől 6 „nem vétkes" szavazat már elegendő volt a felmentéshez. A hatósági önkényt ez az eljárás még akkor is korlátozta, ha illúziónak bizonyult, hogy a szabad és független polgároknak tartott esküdtek „élő lelkiismerete biztosabban ítél, mint holt szabályok".[6]

A külön jogszabályok visszatérő panaszok tárgyát képezték ugyan, azonban nem változtattak a teljes unió tényén, nem akadályozhatták az országrész közigazgatásának átmenettel, s a helyi sajátosságok részleges figyelembevétele mellett történő teljes betagolását. Az uniótörvénnyel egyidejűleg, a nem magyar népek megnyugtatásának szándékával külön törvény készült „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában", mely akkor és később is komoly politikai és ideológiai fontossággal bírt.

[5] Az igazságügyi és belügyminiszter 1871. 1498. sz. rendelete. Rendeletek Tára 1871. 183.
[6] Uo. 207.

LIBERÁLIS TÖRVÉNYHOZÁS ÉS PATRIARCHÁLIS HATALOM

A magyar liberális vezető réteg nem tudta feloldani az új berendezkedésben régi eszményképe: az egységes nemzetállam, s az örökölt realitás: az önrendelkezésre vágyó nem magyar népek sorát is magába foglaló soknemzetiségű ország közötti ellentmondást. A történeti jogra épülő nemzeti ideológia az ország egységének és a polgári jogegyenlőség elvének alapján kitermelte az „egységes politikai nemzet" fogalmát, mely minden nemzetiséget magába foglalt; sajátosságaikat, kulturális-nyelvi önállóságukat olyan mértékig ismerte el, hogy azok a magyarság történelmileg kialakult hegemón funkcióját ne veszélyeztethessék. A liberális tábor azonban ezen a koncepción belül már nem rendelkezett részleteiben is kialakított nemzetiségi programmal. A polgári forradalom után nem jött létre magyar és nem magyar liberálisok közös politikai frontja, s miután az abszolutizmus felszámolásának évtizedében a nemzeti ellentétek ismét fellángoltak, magyar részről a nemzetiségek igényeinek valóra váltása nem reformfeladatnak, hanem inkább „engedménynek" számított, s ennek mértékét közvetlenül a politikai erőviszonyoktól tették függővé. Az állam nemzetiségi szempontú felépítése, a jogok mértéke kérdésében jelentős nézetkülönbségek voltak a liberális vezérkaron belül, még inkább az élgárda és a politikát a megyei-városi gyakorlatba átültető birtokos nemesség, értelmiség között.

A liberális elit: Deák, Eötvös, Mocsáry a polgári egyéni szabadságjogok mellett az önkormányzatra épülő közigazgatási rendszerben keresték a nemzetiségi kérdés megoldásának biztosítékát. Mocsáry ment talán a legmesszebb, nyíltan elismerve, hogy Magyarország „polyglott állam", csak úgy tartható egyben, ha minden népnek biztosítani tudja a szabad fejlődést, s ezek önként vállalják a régi összetartozás megőrzését. Eötvös, aki magas teoretikus szinten is többször végiggondolta a kérdést, éppen az erdélyi problémák elemzése közben írta naplójába, hogy egy köztársasági konföderációtól sem riadna vissza, mert „bizonyos, hogy a magyar e konföderációban épp olyan, sőt nagyobb állást foglalhat el, mint mely neki a dualizmus fenntartása mellett a birodalomban jut. Sőt, hiszem, hogy bármit tegyünk most, egykor ide fogunk jutni... azonban jónak s kedvezőnek tartanám, ha a dualizmussal egy ideig megállapodva időt nyernénk, hogy a magyar minden tekintetben, főképp műveltségében megerősödve, a nagy szerepre képessé váljék, mely reá a jövőben vár."[7] Úgy látta, hogy a Kárpát-medencében élő népek további léte szempontjából szükségszerű egy erős Magyarország, ez azonban nem alakítható tiszta nemzetállammá, s az öntudatra ébredt

[7] Eötvös J., Vallomások és gondolatok. Eötvös József művei. (Szerk. Bényei M.) Bp. 1977. 624.

nemzetiségek „méltányos" politikai és nyelvi követeléseit ki kell elégíteni. „Érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak",[8] ezért a szabadság nagyobb fokát kell biztosítani nekik, mint amit a szomszéd államokban kaphatnának. Mocsáry a nemzetiségi mozgalmak törvényszerűségeinek fel nem ismerésétől, Eötvös azok ellensúlyozhatóságának hitétől vezérelve helyezkedik egy optimista progresszív álláspontra, a szkeptikusabb Deák liberális kötelezettségérzetből, hétköznapi realizmus alapján hirdeti a méltányos nemzetiségi politikát. Ezt tette Kemény Zsigmond is, osztozván a liberális elit azon célkitűzésében, mely mindenki javára működő, nemzetek feletti államnak akarta berendezni a 67-es Magyarországot — magyar hegemóniával.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény kompromisszum volt az elvi liberalizmus, a nemzeti autonómiák rendszerét meghonosítani akaró nemzetiségi programok és az egységes magyar jellegű nemzetállamot követelők tábora között. Az országgyűlés magyar és nem magyar képviselőkből álló „nemzetiségi albizottsága" két év előkészítő munka után nyújtotta be a törvénytervezetet, ebben Eötvös elméleti munkásságának és az 1861. évi javaslat fogadtatásának tapasztalatait is összegezték. Az első változatot — melyben még nem szerepelt a magyar politikai nemzet tétele, s minden igazgatási fórumon, a megyékben is a többségi (és szabad) nyelvhasználatot ajánlotta — a magyar birtokos osztály, a politikai vezető réteg nagy többségének nyomására félretették, és az új szövegben a törvényhatóságok egyik hivatalos nyelvévé emelték a magyart. Másrészt ez a szöveg a megyéknek a községekkel vagy egyénekkel való nem magyar nyelvű érintkezést csupán (a „lehetőségig") megengedhetővé, s nem kötelezővé tette. Ezzel a nyelvhasználat egy sor kérdésének eldöntését valójában átutalta a megyék — s az ott többségben lévő, magyar szupremáciát féltő volt nemesség — hatáskörébe. A két oldalról is bírált törvénytervezet elfogadásának végül is az volt a feltétele, hogy Deák kompromisszumos fogalmazásában egy bevezetővel lássák el, mely kimondja, hogy az ország „összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja",[9] továbbá világosan leszögezzék a központi állami szervek magyar nyelvűségét.

A nemzetiségi törvény (1868. XLIV. tc.) a megszorítások ellenére alapvetően liberális alkotás. A nem magyar nyelvek széles körű használatát biztosította. Minden polgár anyanyelvén nyújthatta be a községhez, megyékhez, annak közegeihez és a kormányhoz intézett beadványait, s ezekre anyanyelvén is választ kellett kapnia. Hasonló lehetőségeket teremtett a községek (szabadon

[8] Uo. 669. Idézi Magyarország története 6. köt. Bp. 1979. 1353.
[9] Magyar Törvénytár 1836—1868. Bp. 1896. 490.

választott) ügyviteli nyelvének alkalmazására. Megkötés nélkül használhatták az anyanyelvet az egyházak, egyházi hatóságok és az általuk fenntartott intézmények. Így a községek, egyházak, magánosok maguk választották meg iskoláik tannyelvét, másfelől a törvény részben az állam kötelességévé tette a középszintű nemzetiségi nyelvű oktatásról való gondoskodást. Egyik legfontosabb intézkedése kimondotta, hogy „a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is az egyes honpolgárok... társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak... pénzalapot gyűjthetnek, és azt ugyan az államkormány felügyelete alatt nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik".[10] A tövény még végső szövegében is tükrözi a vezető reformpolitikusok liberális gondolkodását, melyben a további fejlődés nem csupán egyetlen vonalú útként létezett, hanem a nemzeti kérdés alakulására is — természetesen világos megszorításokkal — több alternatívát kívánt lehetővé tenni.

Nem mondható, hogy a törvény nem biztosított kollektív jogokat a nemzetiségeknek, noha elsősorban a teljes egyéni és kulturális szabadságra épült. De mert hiányzott belőle az egyes nemzetiségek külön politikai egyéniségének elismerése, elfogadhatalannak tűnt a nemzetiségi politikusok zömének. A még 1867 februárjában 26 román és szerb képviselő által benyújtott Mocsonyi—Miletics-féle javaslat hat „egyenjogú országos nemzetet" akart elismertetni, az etnikai alapon újrakerekítendő megyékben biztosítva számukra a teljes politikai önkormányzatot; ezen túlmenően országos kultúrautonómiát és a központi állami intézményekben arányos részesedést követelt a nemzetiségeknek. E javaslat nem ismert „államnyelvet", hiszen az átalakított megyék is saját (többségi) nyelvükön érintkeznének a (különben magyar nyelvű) kormánnyal, de nem ismert egységes történetpolitikai szemléletet sem, hiszen iskoláikban külön államtörténetet és külön nemzettörténetet kívánt taníttatni. Rendszeresíteni akarta az egyes etnikumok nemzeti gyűléseit, a kulturális-nemzeti célokra tagdíjszerű adó kivetését, valamint saját zászlóik használatát. A teljes föderalizáláshoz közelítő javaslatot az egész magyar közvélemény elutasította, még Mocsáry, a kor legliberálisabb magyar nemzetiségpolitikusa is azt mondta, hogy az nem más, mint az ország feldarabolása.

A diametrálisan eltérő álláspontokat nem lehetett egymáshoz közelíteni, az Eötvös-féle javaslat törvényerőre emelkedése elleni tüntetésként a nemzetiségi politikusok zöme kivonult a képviselőházból. Az a parlamenti és parlamenten kívüli tiltakozás, mellyel nemzetiségi részről a törvényt elutasították, végleg megpecsételte annak sorsát is. A kormánypárt többsége, majd idővel az ellenzék is ezt ürügyként, a törvényből hiányzó szankciókat pedig lehetőségként kihasználva, a nemzetiségi törvényből igyekezett minél keveseb-

[10] Uo. 493.

bet, az államiság magyar nemzeti jellegéből minél többet megvalósítani. A középszintű apparátus, mely kezdettől vitatta a széles körű nemzetiségi jogok célszerűségét, gondoskodott arról, hogy ezek a politikában ne érvényesüljenek; a megyékben korlátozva, községi szintre, de mindenekelőtt a veszélytelenebbnek tartott gazdasági, illetve egyházi-kulturális szintre szorítva maradjanak. A 48-as nemzedék liberális nagyjainak letűntével egyeduralkodó lett az az álláspont, mely tagadta a nemzetiségek külön egyéniségét, és országos érdekre hivatkozva a szabadságjogok korlátozásának sikamlós útját választotta. „A nemzet a liberalizmus ösvényén visszafelé nem mehet" — mondotta korábban Kemény Zsigmond.[11] Fél évtized múlva egy röpirat a szélesebb uralkodó osztály álláspontját kifejezve már azt írta: „Utóvégre is nekünk nem az a legelső kötelességünk, hogy szabadelvűek legyünk. Nincs az a nép a világon, amely ezt ismerné legelső kötelességének, nincs az a nép, amely a szabadelvűség ellen nem vétett, s nem vét. Hanem nekünk az a legelső kötelezettségünk, hogy Magyarország létezzék és fennálljon!"[12]

A politikai jogkorlátozás döntő tényezője volt a sokat vitatott, bonyolult választási rendszer, melynek erdélyi külön sajátosságai is voltak.

A választójogot fő vonalaiban az egész korszakban az 1848-ban hozott törvények határozták meg. A feudális jog felszámolása jogkiterjesztés formájában ment végbe, így a volt nemesek és városi polgárok megőrizték választójogukat a maguk személyére, míg „a hon új polgáraiként" ilyen joghoz jutottak az ország egyéb tekintélyesebb, megállapodottabb rétegei. A megállapodottság, politikai érettség kritériumának elsősorban természetesen a vagyont tekintették, kiegészítve ezt azzal, hogy a tudományos képzettséggel bírók (mérnökök, orvosok, ügyvédek, papok, tanítók stb.) vagyontól függetlenül, az ún. értelmiségi cenzus alapján kaptak választójogot. A választójoghoz szükséges vagyon nagyságának egységes meghatározása egy természeti viszonyait, gazdálkodási-fejlettségi szintjét tekintve nagyon sokszínű országban rendkívül nehéz feladat volt, s elsősorban azt kellett elérni, hogy minden tájegység, sőt, minden mikrorégió helyi módosai bekerüljenek a jogosultak körébe. A szűkebb Magyarországon ezt úgy oldották meg, hogy faluhelyen a változó nagyságú 1/4 úrbéri teleknyi földhöz, városon egy jobb ház, gyár vagy kereskedelmi vállalat birtoklásához, kézműveseknél pedig egy segéd alkalmazásához kötötték a választójogot. Erdélyben hasonló alapelvet követtek 1848-ban, de a korábbi úrbérrendezés elmaradása miatt falun nem lehetett úrbéri telket alapul venni, ezért ott 8 forint egyenes adó lett a cenzus. Ez már ekkor is átlagban közel felével magasabb volt a magyarországinál.

[11] BEKSICS G., Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Bp. 1883². 307.

[12] A választások előtt. Különös tekintettel Erdélyre. Egy volt erdélyi országgyűlési képviselő. Pest 1874. 44–45.

A kiegyezés érdemben nem változtatott az 1848-as rendezésen, 1874-ben egy módosító törvény azonban Erdélyben szerény mértékben bővítette a jogosultak körét. A falvak értelmisége törvényileg ekkor kapott szavazati jogot értelmiségi cenzus alapján, ami jó néhány papot és tanítót érintett, s a 105 forint együttes ház- és földjövedelem utáni adóminimum bevezetése faluhelyen ugyancsak bővítést jelentett. A választók száma azonban mégis jó ideig csökkent, mert más vonatkozásokban viszont a cenzust országosan megemelték. Az alapvető tendencia az 1867 utáni hivatalos politikában amúgy sem a választójog kiterjesztése, hanem az adott állapot konzerválása volt. Az 1874. évi szabályozás nyomán az erdélyi falvakban 84 forint adókataszteri földjövedelem, valójában 18 forint 48 krajcár (később 21 forint 42 krajcár) földadó után járt a szavazáti jog. (Az egészében kedvezőbb helyzetet mutató szűkebb Magyarországon a kép még tarkább volt: a jogot biztosító földadó értéke szinte faluról falura változott, a századfordulón a 37 forint és a 17 krajcár szélsőségei között mozgott.) A törvény a munkások széles rétegét, a napszámosokat, hetibéreseket teljesen kívül hagyta a választójogot elérni tudók körén. A korban végig 75—87 ezer körül mozgó erdélyi választók tömegét, kezdetben mintegy kétharmadát a „régi jogon" szavazók adták, míg a vagyoni cenzus alapján 1848-ban Erdélyben alig 10 ezer, 1861-ben 20 ezer főt írtak össze, s 1869-ben is alig ütötte meg számuk a negyedszázezret. A továbbiakban a vagyon és főként a jövedelem után jogosultak száma nőtt, a régi kiváltságos választók fokozatosan kihaltak, bár ez a kategória itt még a századfordulón is egyharmadát, 1910-ben 20%-át adta a szavazóknak, míg a szűkebb Magyarországon szinte teljesen eltűnt. Erdélyi különlegesség volt végül a kuriális rendszert idéző „füstök utáni" választójog fenntartása: a falvakban minden száznál több házzal bíró község lakói két, a kisebbek egy választót állíthattak azokon kívül, akik amúgy is szavazójoggal bírtak. Ebben a konstrukcióban a felnőtt férfilakosságnak még negyede sem lehetett választó. További részletezés nélkül megállapítható, hogy nemcsak a cenzus tényében, hanem a társadalom viszonylagos szegénységében találni a magyarázatot arra, miért voltak olyan kevesen a választójogosultak. Az 1913-ban hozott (de már nem alkalmazott) választójogi törvény is, noha éppen Erdélyben javított a legtöbbet, csupán duplájára, másfélszázezerre emelte az itteni választók számát.

A dualizmus választójoga elsősorban osztályérdekek kifejezője, de egyben a nemzetiségek politikai mozgásának korlátozó eszköze volt. A régi jogon szavazó hajdani nemeseknek alig negyede volt román, nagyobb részüket főként egyszerű székelyek adták. Magyar vidéken általában több volt a választók száma, mint román vidéken. A felnőtt férfiak közül a szászoknak közel negyede, a magyaroknak húsz, a románoknak csak kilenc százaléka szavazhatott. (A magyarországi részeken ilyen különbség nem volt.) A városok a törvény általi külön kedvezés, valamint polgáraik jobb anyagi

helyzete miatt aránylag több választóval bírtak, mint a vidék, s ez megint csak a magyaroknak és szászoknak kedvezett, különösen ha tekintetbe vesszük a választókerületek mind a lakosság, mind a szavazók számát nézve is rendkívül nagy eltéréseit. Százezernél alig több városi polgárt 23 honatya képviselt, míg a régi megyék 1,2 millió lakosát csupán 20. A kiegyezés után 18 erdélyi városban 4694 lakosra, a szász székek falvaiban viszont 16 292 lakosra, a székely székekben 41 281, a tíz régi megyében pedig 62 521 lakosra jutott egy képviselő. A magyarokat és szászokat favorizáló választási rendszerről mondották román értelmiségiek, hogy általa „a legméltatlanabbul meg vannak gyalázva".[13]

Sokkal bonyolultabb volt azonban az egész választási szisztéma, semhogy a románokat csak kizárni, a szászokat és magyarokat pedig csak privilegizálni próbálta volna. A legjobb adatokat nyújtó 1904. évi felmérés szerint a román anyanyelvű választók — a Székelyföld, valamint Kolozs és Torda-Aranyos vármegyék kivételével — vidéken mindenütt többségben voltak, akárcsak a magyarországi részeken Szilágy, Máramaros, Arad, Temes, Krassó-Szörény megyékben. E 14 megyében a magyar választók részaránya nem érte el a 20%-ot, Krassó-Szörényben mindössze 8,3%-ot tett ki. A román jellegű Hunyadban félannyi népre jutott egy képviselő, mint Udvarhely, Háromszék, Csík megyében, s nem magyar tájakon a századvégen 841 szavazó volt egy választókerületben, míg a Székelyföldön 1405. Sok magyar úgy vélte, hogy „a választójog a románoknak kedvez, csak nem élnek vele".[14] Mindennek a magyarázata abban keresendő, hogy a magyar tájak választói között könnyebben tudott híveket szerezni magának a dualizmus adott formájával szemben álló függetlenségi ellenzék, míg a román vidékeken belül a magyar szavazók a kormánypárt támaszai voltak, s magatartásuk kihatott a románokra is. A román választók részben elfogadták az adott államberendezkedést, mint a magyar érzelmű hunyadi román kisnemesek, részben — mint az illető kerület módos emberei — rétegérdekeiket elébe helyezték a külön nemzeti törekvéseknek, amit azután a választások irányítására szakosodott kortesek ki is használtak. A képviselőt nemcsak mint politikust, hanem a különböző helyi gazdasági kívánságok kijáróját adták el a szavazóknak. A falvak népe egyébként a választást is, képviselőséget is elsősorban urak dolgának tartotta. Az adott politikai-tudati fejlettségi szint mellett így lehettek a román választókerületek a századelőig a kormánypárt szilárd bázisai. A szűkkeblű erdélyi választójog főként ezért maradt fenn, s lett az állam „túlságosan fontos építőköve", ahogy Szapáry nevezte Károly román

[13] Emlékirat. A román választók képviselőinek 1881. évi május hó 12-étől 14-éig tartott egyetemes értekezlete meghagyásából szerkesztette és közzéteszi a kiküldött bizottság. Nagyszeben 1882. 87.

[14] Ü[RMÖSSY] L., Az oláh kérdés II. (Ellenzék, 1894. október 5.)

királynak 1892-ben.[15] Feláldozni a kormány csak akkor lett volna hajlandó, ha az erdélyi román nemzeti mozgalom vezetői feltétel nélkül elfogadják a dualizmust, és készek a kormányzattal együttműködni.

A választási rendszer a dualizmus fenntartásának egyik alappillérét alkotta. Béccsel szemben, új abszolutista kísérletek ellen a parlamentáris alkotmányosságot biztosította, a szavazójogosultság megszorításával viszont azt garantálta, hogy a dualizmust, s ezzel az uralkodó osztályok hegemóniáját alulról jövő, veszélyes, új szociális és nemzetiségi törekvések — ha már teljesen eltüntetni nem is lehet őket —, legalább a nagypolitikai élet szintjén ne tehessék kérdésessé.

A hetvenes évek elején a magyar függetlenségi ellenzék egy része még lehetséges szövetségest látott a dualizmus ellen ugyancsak harcoló nemzetiségekben, s a jogkiterjesztés elve alapján lépéseket tett megnyerésükre. Maga a kormányzat is megpróbálkozott ellenállásuk kompromisszum útján történő leszerelésével. Lónyay miniszterelnök 1872. évi tapogatózása azonban — mint látni fogjuk — nem járt eredménnyel. A dualizmus megszilárdult az 1875. évi pártfúzióval, amikor az addig ellenzéki balközép bevonult a kormánypártba, s létrehozta a Tisza Kálmán által vezetett nagy Szabadelvű Pártot. Kolozsvárt március 15-én elkezdték ennek megünneplését, „közóhajra mind Deák Ferenc, mind Kossuth Lajos táviratilag üdvözöltetett",[16] majd néhány nap múlva az erdélyi részekben is megalakult a Szabadelvű Párt, melynek elnöke Lészai Ferenc, alelnöke a volt balközépi elnök, Sámi László lett. A balközépből az a kisebbség, amely nem fogadta el a fúziót, a frissen alakult Függetlenségi Pártba lépett, köztük olyanok, mint Orbán Balázs báró, a Székelyföld leírója, vagy a francia—porosz háborúban Garibaldi alakulatában harcoló székely középbirtokos, Ugron Gábor, a következő emberöltő egyik színes politikai egyénisége.

A fúzióval a magyar birtokosság döntő többsége feladta addigi ellenzékiségét, valójában most helyezkedett el kényelmesen a dualizmus rendszerében. A közjogi ellenállás feladása együtt járt — mintegy kompenzációként — a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenség fokozódásával. Az elkövetkező évtizedekben a nemzetiségek háttérbe szorítása nem csupán a magyar uralkodó osztályok nemzeti hegemóniájának fenntartását szolgálta, hanem a parlamenti pártok előtt közvetett osztrákellenes megnyilvánulásnak, a Bécs ellenében folytatott „hazafias" kormánypolitika egyik bizonyítékának lehetett feltüntetni. Az etnikai kérdés tapintatos kezelése fokozatosan megszűnt, a másfél évtizedig miniszterelnökösködő Tisza Kálmán lett „a nemzetiségek

[15] A bukaresti német követ 1892. február 3-i jelentése I. Károly és Szapáry beszélgetéséről. Közli: T. Pavel, Mişcarea românilor pentru unitatea naţională şi diplomaţia puterilor centrale 1878—1895. Timişoara 1979. 259.

[16] Magyar Polgár, 1875. március 16.

eltiprója", holott korábban ő maga többször védte a nemzetiségek egyes részérdekeit, erdélyi balközépiek pedig a kolozsvári *Magyar Polgár*ban is hangsúlyozottan szót emeltek román tisztviselők alkalmazása mellett. A kormányrendeletek és egyes törvények a nem magyar népek kulturális intézményeit is célba vették, a hivatali élet elmagyarosítása mellett az iskolai magyarosítás illúziókkal teli útját egyengették. Míg a kiegyezést követő években a kormányzat természetesnek tekintette, hogy az egyazon nyelvet beszélők egymás kultúráját az elválasztó országhatárokon át anyagilag, akár állami szubvenciók útján támogassák, s a minisztérium kiközvetítette például a román állam Erdélybe küldött szerény segélypénzeit, 1875-ben az iskoláknak és egyházaknak megtiltották külföldi szubvenciók elfogadását. 1879-ben — paradox módon nem is nemzeti, hanem parlamenti taktikai kényszerből — az uralkodó ellenkezése dacára (Ferenc József: „még az abszolutizmus idején sem próbálták a népiskolát németesíteni"[17]) törvényt hoztak a magyar nyelvnek minden népiskolában való kötelező oktatásra. Az önmagában persze értelmetlennek aligha tekinthető enyhe rendelkezés sértette az iskolafenntartók jogát, hogy csak maguk határozzák meg a tanítandó nyelveket. Az alapkifogás azonban itt is, mint az 1883. évi, a magyart tantárgyként a középiskolákban külön is rendszeresítő törvény esetében, az volt, hogy megnövelte az állami beavatkozás lehetőségeit a nemzetiségi tanintézetekben. Az iskolapolitika elsődleges célja a közművelődés terjesztésével egybekötött állampolgári nevelés volt. Ehhez kellett az iskolai magyarosítás is: „az oly nép, melynek sem szívéhez, sem fejéhez hozzáférni nem lehet, az nem kormányozható" — hangzott az egykorú vélemény.[18] Az uralkodó körök tekintélyesebbje úgysem az iskolától, hanem 50—100 év békés fejlődésétől remélte a magyarosítást, s ezt csupán gyorsítani kívánta az iskola segítségével és a nemzetiségi politikusok tevékenységének korlátozása útján.

Az 1876—77. évi megyerendezés során megszűnt a Királyföld hagyományos autonómiája, a szász és székely székeket az egységes megyerendszerbe tagolták. 15 vármegye alakult a történeti Erdély területén, elnevezésükben (Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Torda-Aranyos, Maros-Torda stb.) lehetőleg őrizve múltjuk hagyományait, míg a megyei politika úri hangadói még a századfordulón is néha a rendezés előtti igazgatási egységek szerint alkottak politikai csoportosulásokat. A megyék élén mindenütt a kinevezett főispán állt mint a kormányhatalom képviselője, míg az igazgatás ügyeit a megyegyűlés által hat évre választott alispán és alárendeltjei, a járásokban pedig nemcsak a megye saját, hanem a központi államhatalom külön („magyar királyi") szerveit is kiskirályként kézben tartó, ugyancsak választott

[17] Az 1879. március 9-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

[18] SÁNDOR J., Visszapillantás az EMKE alakulása és fejlődése történetére. Kolozsvár é. n. 2.

57. térkép. Erdély közigazgatási beosztása a dualizmus korában (1913)

szolgabírák intézték. A korszakban végig csökken a megyék önállósága, és erősödik a centralizáció, s ezt az erdélyi magyarság érdekének tartották. A megyegyűlés azonban megmarad a parlament mellett az egyetlen államjogilag is elismert politikai vitafórumnak, ahol az országos politika kérdéseivel is foglalkozhattak, határozatokat hoztak. A megyegyűlés tagjait fele részben az országgyűlési választójogosultak választották, fele részben pedig a legnagyobb adófizetők, az ún. virilisták adták; utóbbi kategória megalkotása a nagyobb birtokosok mellett az új polgárság részvételét garantálta — kétségtelenül antiliberális módon. A virilisták köre mindenesetre igen széles volt, a szegényebb Erdélyben már 100 forint körüli adófizetéssel is közé-

jük lehetett kerülni, míg a szűkebb Magyarországon ennek általában a duplája kellett.

A falvak népének volt a legkisebb a mozgásszabadsága; a hangos paraszti elégedetlenséget a hatalom csendőrszuronyokkal fékezte. Azonban ezzel is óvatosan tudott bánni. A történeti emlékezet főként a századvég alföldi agrárszocialista mozgalmakhoz kötődő csendőrsortüzeit őrizte, elfeledkezvén arról, hogy még a nyolcvanas években is faluhelyen rendszeresen megkergettek végrehajtót, szolgabírót, alispánt, megfutamítottak csendőrt vagy kicsavarták kezéből a puskát, néha a kivezényelt katonaság is jobbnak látta visszafordulni. Mindezekért a felsőbb bíróságok is igyekeztek szűkmarkúan osztogatni a börtönhónapokat. A hatalom tehát még a parasztság felé sem csak erőszakkal, hanem szívós türelemmel, a megváltoztathatatlanság sulykolásával érvényesítette az osztályuralmat.

A községek, falvak nem rendelkeztek politikai jogokkal, őket teljesen a megye uralta. Önigazgatási, vagyonkezelési ügyeikben viszont érvényesült a liberalizmus; a széles körű községi szavazati jog minden önálló, megállapodott, 20 év feletti birtokos férfira kiterjedt. Ennek ellensúlyozására a községi képviselőtestületet is fele részben a legtöbb adót fizető „virilistákból" kellett összeállítani. A legmodernebb viszonyok természetesen a városokban fejlődtek ki, ebben segített a kormányzatok tudatos polgárpártoló politikája.

A különböző alsóbb szintű képviseleti testületekben néhol többségben, de a megyék apparátusában is szép számban voltak szászok és románok, az uralkodó tendencia azonban az volt, hogy a kulcspozícióban lévők aránya gyors ütemben csökkenjen. Tisza Kálmán hosszú kormányzata alatt kezdett kialakulni az a gyakorlat, hogy nemzetiségi vidékeket olyan tisztviselők is elkormányozhatnak, akik az ottaniak nyelvét nem beszélik, kultúrájukat, hagyományaikat alig ismerik. A szász polgárság őrizte pozícióit, főként Szeben megyében, ahol a kiegyezés után jó másfél évtizedig nem érvényesítették azt a törvényt, amely előírta, hogy az egyik hivatalos nyelv a magyar legyen. Ugyanakkor a hivatalos magyarosítás és a románok parlamenti passzivitásának közös eredményeként a századfordulóra a megyei politikai életben is, bár területenként eltérő mértékben, erősen háttérbe szorult a románság. Brassó és Maros-Torda megyék törvényhatóságából teljesen kívül rekedtek, akár az Erdélyen inneni Bihar, Szatmár, Szilágy megyékben. Jelentéktelen kisebbséggé olvadtak Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Kis- és Nagy-Küküllő megyékben. Erős kisebbséget képeztek Alsó-Fehér, Szeben, valamint a Királyhágón inneni Arad és Krassó-Szörény megyékben, ők alkotván a megyegyűlések aktív, jól szervezett ellenzékét, akiket azután — politikai ellentéteik dacára — kényszerből s az úri rendhez tartozás alapján jobbára megbecsült a hagyományos helyi magyar elit. Beszterce-Naszódban s még inkább Hunyadban számbeli túlsúlyukat érvényesíthették, nézeteiknek mindig bátran hangot adtak, ellenükben

határozatokat hozni nem lehetett. Itt a hatalom egyensúlyozni kényszerült, csak meg-megújuló helyi paktumokkal sikerült a közigazgatás nyugodt működését biztosítani, a kor kifejezésével szólva: „a magyarságnak magát fenntartani". Hunyad, Fogaras, Naszód (és Krassó-Szörény, Máramaros) voltak azok a vidékek, ahol a közélet román jellege az egész korszakban a leginkább megmaradt, s ebbe a kormánynak is bele kellett törődnie.

A MAGYARSÁG MAGATARTÁSA: POLITIKA ÉS KULTÚRA

Erdély magyarságának külön politikai élete az új rendszerben természetszerűen megszűnt, a politikával foglalkozók teljesen feloldódtak a nagy parlamenti pártokban, azok keretében munkálkodtak szűkebb pátriájuk gazdasági életének előmozdításán is. Ha fel is lendült az Erdélyi Múzeum Egylet vagy a Gazdasági Egylet tevékenysége, viszonylagos jelentőségük csökkent.

Külön érdekeket — melyek létezését senki sem tagadta — hangsúlyozni sokáig nem volt illő, mert ezt a köztudat formálói partikularizmusnak bélyegezték. Csupán kerülő úton, az uralkodó nacionalista közszellem alapjáról, következésképpen torzult formában alakulhatott ki az Erdély-részi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) képében egy olyan intézmény, amely (az Erdélyi Gazdasági Egylettel) egy tartománygyűlés és helyi magyar kormányszerv funkcióit próbálta pótolni. „Az erdélyi részek feladata nem a pártállás, hanem a munka. Ha elvesztettük politika-csináló első (fejedelemkori) szerepünket, megmaradt a szebb rész, a közvagyonosodás és közműveltség emelése társadalmi és egyéni erőfeszítéssel" — írta a *Kolozsvári Közlöny*.[19] Alapítását megelőzték a nyolcvanas évek elején országszerte gombamódra szaporodó közművelődési egyesületek, de mindenekelőtt a Felvidéken működő FEMKE. A kormányzat ezeket jóindulatúan kezelte, de magyarosító céljaikat nem kívánta magára vállalni. „Nem tehet mindent az állam, tegyen valamit a társadalom is!" — mondotta nem minden kétértelműség nélküli, akkoriban szállóigévé lett szavait Tisza Kálmán.[20]

Az EMKE létrehozását hosszú, pártpolitikai marakodásba torkolló sajtóviták vezették be, választási harcok késleltették, mígnem 1884 végén kolozsvári egyetemi oktatók, ügyvédek, tisztviselők öntevékenyen szervezkedni kezdtek. Hivatalos működését a magyar nyelv és kultúra terjesztése, a szórványmagyarság kulturális erősítése céljával 1885 tavaszán kezdte, a kor gyakorlata szerint arisztokrata elnököt választva a hajdani garibaldista

[19] A Kolozsvári Közlöny 1884. augusztus 29-i számából idézi: Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885—1910. Kolozsvár 1910. 78.

[20] Uo. 77.

Bethlen Gábor gróf személyében, aki azután mint Kis-Küküllő vármegye főispánja 2% megyei pótadót (10 ezer forintot) szavaztatott meg az EMKE céljaira. Példájával más megyék vezetői is próbálkoztak, hatalmas felzúdulást provokálva a román és szász értelmiség körében, akik ebben népük saját filléreiken történő magyarosítását látták. Aggodalmaikat mindenekelőtt az alapítók célkitűzései motiválták. A szórványmagyarság védelme egy kevert etnikumú országban igen kényes kérdés volt, néhány elrománosodott vagy annak vélt kis község visszamagyarosításának gondolata a románokat mélyen sértette. Nemzeti önérzetüket az alapító felhívás azon kitétele is ingerelte, hogy ők ezentúl ne csupán „magyarúl értsenek, de velünk együtt magyarul is érezzenek". Kolozs megye törvényhatóságának ülésén a román képviselők nyíltan támadták az EMKÉ-t, Beszterce-Naszódban „megbotránykoztak a magyar nyelv tolakodásán", Szeben megye sajnálkozott, Brassó megye aggodalmának adott hangot.[21]

Az EMKE egész történetét a szárnyaló frázisos hazafiság és a realitásokra épülő szerény cselekedetek korjellemző ellentmondása uralta. „Századok mulasztásait" kívánták pótolni a magyarosodásban, hogy „a székelység etnográfiai néptömege az alkalmas közművelődési eszközökkel egybekapcsoltassék az Alföld nagy magyar néptengerével",[22] de összes terveikhez a pénzt jótékony célú bálokon vagy szerény adományokból szedték össze, majd egy ideig a perselyezés jött divatba, annyira, hogy országszerte több ezer darabot helyeztek el kaszinókban, vendéglőkben, még szerkesztőségek és orvosi rendelők előszobáiban is. A fővárosban egy nagy kávéház évi 25 forintot fizetett, hogy reklám célból az EMKE nevét fölvehesse. Jellemző, hogy egy borsodi földbirtokos 20 ezer forintjával „az első legnagyobb alapító tag" lett 1888-ban, mígnem Kun Kocsárd gróf 2190 hold birtokot hagyományozott az egyesületre, székely telepítés céljaira. Telepítés helyett azonban az algyógyi birtokon székely földművesiskola épült, az is jórészt a földművelésügyi minisztérium költségén, s meg is maradt annak kezelésében. A telepítésekhez hasonlóan nem lett semmi a magyarosításból, hacsak nem tekintjük annak néhány csángó község kulturális fejlesztését vagy a magánosok névmagyarosításkor fizetendő szerény illetékének az EMKE általi átvállalását.

Az EMKE érdemi munkája kisebb részben a szórványmagyarság egyes tengődő lelkészeinek és tanítóinak évi 50—150 forint körüli összeggel való segélyezésével kezdődött, majd iskolaalapításokkal s közgazdasági tevékenységgel folytatódott. Egy évtized alatt háromszázezer forinttal létesített és segélyezett 45 iskolát, 25 óvodát, 16 egyházat, 45 népkönyvtárat. Ekkor már az EMKE az általa létrehozott iskolákat sorra adta át az államnak, hogy pénze

[21] Uo. 80, 85—86.

[22] Az EMKE 1893—1894. évi jelentése. (EMKE Értesítő, 1894. május 20.)

felszabaduljon, hiszen vagyona, ha szépen gyarapodott is, csak ekkor érte el az 1 millió forintot.

A gazdaság területén számottevő állami megrendeléseket „járt ki" az EMKE az osztrák—magyar—román vámháború által 1886-tól sújtott kisiparnak; propagálta az erdélyi termékeket, vezetői kiállításokat szerveztek, emlékiratokat írtak, s az idegenforgalom fellendítésére megalapították az Erdélyrészi Kárpát Egyletet, amely menedékházakat tartott fenn, turistalapot indított, s kiadta az első modern erdélyi útikalauzt. A régebbi szász Karpatenvereinnel együtt előmozdította a turistáskodást, Mátyás király kolozsvári szülőházában pedig 1892-ben a Kárpátok világáról EMKE-Múzeumot rendezett be. Az EMKE pénzeit betétként helyezte el egyes bankoknál, hogy ezzel is segítse a hiteléletet. Egyik fő célkitűzésének kezdettől egy kolozsvári nagy földhitelintézet létrehozását tartotta, azonban az állami támogatás hiányában ez is későn realizálódott. A birtokosmentő bank helyett így birtokeladások, kölcsönszerzések közvetítését vállalta, hitelszövetkezetek létesítését szorgalmazta. Része volt a székely érdekeket szolgálni hivatott marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara létrehívásában, az Erdélyi Iparpártoló Szövetség megalakításában.

Az EMKE — mint az ország legnagyobb egyesülete — negyedszázad leforgása alatt 3 millió forintot fordított segélyezésre, 268 iskolát épített vagy segített, 77 óvodát és 214 népkönyvtárat állított fel, pénzt gyűjtött Petőfi, Kőrösi Csoma, Mikes Kelemen szobraira. Tevékenységét végigkísérte a román és szász polgárság ellenérzése, noha elég hamar rájöttek arra, hogy nem veszélyezteti egyik nemzet kultúráját sem, még kevésbé etnikumukat. Növekvő vagyona, gyarapodó segélyei ellenére az EMKE jelentősége a századforduló után csökkent. Magyar bírálói megpróbálták teljesen átirányítani a gazdaságfejlesztés mint legfontosabb feladat felé. „Ha nem siet pénzével a gazdaság megsegítésére... akkor az EMKE négy millió koronája hamarosan csak arra lesz elegendő, hogy koszorút vegyen rajta a magyar Erdély sírjára" — írta az egyik gazdasági lap nem sokkal az első világháború kitörése előtt.[23]

A századvégen azonban a magyar politikai vezető réteg Erdélyben sem a távlati veszedelmekkel foglalkozott, hanem jól belehelyezkedett a dualista rendszerbe, amely a gazdasági fellendüléssel, az államgépezet kiépítésével még azokat is magával ragadta, akik korábban elégedetlenek voltak Magyarország félfüggetlenségével. Ahogy az erdélyi politikusok ott voltak az ország fő hatalmi fórumain, s időnként a pártokban erdélyi lobbyvá verődtek össze, úgy az egész értelmiség is teljesen Budapestre orientálódott. Publicisták, írók előszeretettel írtak a fővárosi lapokba, az Akadémián erős csoportot alkottak

[23] SCHANDL K., A román bankok terjeszkedése (Magyar Gazdák Szemléje 1909. II. [decemberi szám] 221; továbbá uo. 1912. II. [novemberi szám] 203).

az erdélyiek. Külön erdélyi politikai élet a magyarok számára a valóságban nem a Királyhágón túli országrészt, hanem egyik-másik város, vidék jórészt örökölt, családi vonatkozásokkal is telített helyi hatalmi harcait jelentette. Kivételt — a nemzetiségi kérdésen túl — csak a korszak egyik legnagyobb gondja, a székely kérdés képezett; a kedvezőtlen székelyföldi gazdasági körülmények és az elvándorlás azonban nemcsak erdélyiek, hanem az egész egykorú ország lelkiismereti problémája maradt, melynek megoldására az adott struktúrában nem álltak rendelkezésre elégséges eszközök. A minden kérdést túlságosan is a budapesti parlamenti politikának alárendelő rendszer nehézkességének keserű-tehetetlen bírálatát adták a kor egyik vezető politikusa, Khuen-Héderváry Károly szájába: „Olyan messze vannak innét a jó székelyek, hogy mire óhajtásuk idáig eljut és azokat átértve a kormányok értük valamit tenni akarnak, akkorra meg is buknak."[24] Ugyanakkor elfogadták az erős központosítást, mert hitték — a második liberális nemzedék nagyjának tartott Szilágyi Dezső szavaival —: „csak egy jól centralizált adminisztráció szolgálhatja a székelyek és szászok fennmaradásának érdekeit".[25]

A dualista berendezkedéssel a polgári állam tiszteletre méltó félelmetességű változata jött létre. A kodifikált liberalizmussal, valamint a feudalizmusból átörökített szellem és módszerek alkalmazásával, a jogrend és az osztályelnyomás apparátusának harmonikus működtetésével — ha nemzetenként változó mértékben is — a szélesebb tömegeket hozzászoktatta ehhez a rendszerhez, mintegy interiorizálta az elnyomást.

A berendezkedés eléggé liberális és eléggé korszerű volt ahhoz, hogy a tőkefelhalmozást, tőkebeáramlást, a vállalkozást előmozdítsa, ezért elfogadható volt a modern polgárság számára, noha ez növekvő súlya ellenére alig részesült a politikai hatalomban. Eleget átmentett a hagyományos intézményekből, a közigazgatásában és a politikai életben elegendő beépített biztosíték volt ahhoz, hogy a polgárosodást megindító, de a folyamat irányítását gazdasági törvényszerűségek következtében fokozatosan elveszítő földbirtokos osztály és értelmiségi követő rétege politikai befolyását őrizhesse. Ezért egészében elfogadható volt a hagyományos uralkodó osztály számára. A belső biztosítékok és az építményt „kívülről" biztosító közös hadsereg szuronyainak árnyékában szabadjára lehetett engedni a berendezkedés akár osztályérdekeket is érintő kritikáját. Félmodern politikai-közigazgatási struktúrája sokféle ellentét ütközése közepette úgy épült ki, hogy a rendszerrel való azonosulást az állam polgáraitól nem követelhette meg, beérte a létezőnek

[24] RÁCZ L., Erdély vasútpolitikája. Marosvásárhely 1917. 39.

[25] A bécsi német nagykövet 1890. április 9-i jelentése. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA AA Bonn). Österreich 92. No 6a Bd. 3. A 4781.

mint realitásnak a tudomásulvételével, ami Erdélyben is megfelelt a magyar közgondolkodás évszázados hagyományainak.

És mégis! Nem volt századok óta olyan korszak, melyben a magyar uralkodó osztályok, a politikával foglalkozók ilyen mértékben azonosultak volna az állammal, ilyen páratlan gyorsasággal beilleszkedtek volna a monarchiába. Nem volt érzelemdús rajongás ez az úri rétegnél sem, csupán a pozícióikat biztosító rendszer tárgyilagos elfogadása. De nem volt teljes elutasítás a dualizmus magyar ellenzéke részéről sem. 1867 — a korabeli nemzetközi helyzet függvényében — a magyarság egésze számára rögzített egy felemás helyzetet. A magyarság Európában kis nép, de egyik legerősebb volt, főleg annak látszott akkor Kelet-Közép-Európában, a nagyállamiság néhány kellékével. Elzárva a nemzetiségi kérdés alapvetően más úton történő rendezésének elvi lehetőségét, az állam területi épsége, benne Erdély megtartásának túlságosan is fontos érdeke lett a politikai élet sarokköve. A történeti Magyarország fenntartása azonban hozzákapcsolódott a nemesi eredetű úri osztály vezetőszerepéhez, s ezt a magyar társadalom polgári rétegei ugyanúgy elfogadták, mint a biztonságot garantáló Ferenc József-i birodalmat. Az adott forma, a fennmaradás egyetlen lehetőségének beállítva, a dualizmus magyar ellenzékét is rákényszerítette az önkorlátozásra, akadályozta a reális alternatívák keresésében. A kettős monarchia létét a magyar politikai élet alakítói kezdetben átmeneti állapotként tudomásul vették, negyedszázaddal később a racionális elfogadás az örökkönlét dogmájává változott, hogy a századelőn, amikor a birodalom a gyengülés jeleit mutatta, a politikai gondolkodás a monarchia mellé újabb, erősebb védhatalmat keressen a wilhelminus Németországban. Ez egyben azt jelentette, hogy — egy-két tisztábban látó, vagy inkább jó ösztönű kivételtől eltekintve — többé nem számoltak a monarchia, vele együtt a történelmi magyar állam felbomlásának lehetőségével. A veszedelmekre érzékenyebb erdélyiek is mindig legyűrték felfelbukkanó aggodalmukat, hogy Erdélyt elveszíthetik. A lapok felváltva hol a magyarosodás előrehaladtáról, hol „a nemzetiségek előretöréséről" cikkeztek, a kormányzat pedig, ugyancsak pártpolitikai megfontolásból, bizalmas belső információként kezelte a Központi Statisztikai Hivatal azon adatait, amelyek pedig éppen az erdélyi nyelvhatárról valószínűsítették, hogy „a végbeli magyarság az egész vonalon súlyos vereséget szenvedett".[26]

A dualizmus rendszere csapda volt: biztonságérzetet adott a magyar uralkodó osztályoknak, és elhomályosította az őket és a történelmi Magyarországot fenyegető veszélyeket. Nem tette lehetővé annak felismerését, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia nem jelent végleges és biztos menedéket.

[26] Miniszterelnöki átirat a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1908. március 27. OL, Miniszterelnökség 1908. XXV. 102.

2. ALKALMAZKODÁSI VÁLSÁG A SZÁSZ ÉS ROMÁN NEMZETI MOZGALMAKBAN

A SZÁSZOK ELHELYEZKEDÉSE A KIEGYEZÉSES RENDSZERBEN

A kétszázezer erdélyi szász lakos, melynek értelmiségi és tisztviselő vezető rétege kiváltságosnak számító helyzetét féltette a dualizmustól, a románoknál könnyebben, bár nem konfliktusmentesen illeszkedett be az új rendszerbe.

A szász képviselőket hivatalos részről már a kolozsvári uniós országgyűlésen is igyekeztek megnyugtatni, megígérve a 9 székből és 2 kerületből álló Királyföld és a szász univerzitás jogállásának fennmaradását. Az új rendszer elfogadtatása megkövetelte az autonómiájuk modernizálásától is elzárkózó konzervatívabb — a dualizmust amúgy is csak átmenetnek tartó — irányzat háttérbe szorítását, amit a kormány az ún. újszászok, a beilleszkedést kereső polgári-értelmiségi réteg és adminisztratív eszközök segítségével hajtott végre. Még 1867 februárjában felfüggesztették Konrad Schmidt comest, helyébe állítva Moritz Conradot, s megakadályozták egy antiunionista többségű univerzitás-ülés összehívását. Az uniót megerősítő 1868. évi törvény még rögzítette a szász önigazgatási jogok fenntartását, de már kilátásba helyezte a királyföldi viszonyok újraszabályozását, s lassan megkezdődött ennek betagolása a polgári államba. 1869-ben Talmács- és Szelistyeszékből csatoltak falvakat Szebenszékhez, Törcsvártól a Hétfalut Brassóhoz, ami a nemzeti összetételben is változást jelentett. 1869-ben rendelettel szabályozták a képviseleti testületek és a tisztikar választását, ami a választói jogosultság kiterjesztésével a többséget képező románoknak kedvezett. Ugyanabban az évben az új bírósági rendszerben megszűnt a szász főtörvényszék, s a marosvásárhelyi tábla lett a felettes bírósági szerv. Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter Törcsvár, Szelistye és Talmács falvakat — az univerzitás anyagi kárára — a kolozsvári ügyvédi kamara javaslatára földjeik megváltás nélküli szabad tulajdonosának nyilvánította, s csak később sikerült az univerzitás tulajdonjogát érvényesíteni.

1869-ben olyan új összetételben ült össze az univerzitás, amelyben 4 román és 1 magyar részvételével a 18 újszásznak sikerült majorizálni a 21 ószászt, s kidolgoztak egy javaslatot a Szászföldnek a megyerendszerhez való közelítésére, olyat, amely a kormányzatnak elfogadható volt. 1872-ben a két szász irányzat formailag egyesült, s a május 11-i medgyesi gyűlésen kiadott *Szász Nemzeti Program*ban elfogadta a dualizmust, a magyar államegységet, ha az nem erősíti a centralizációt; a magyar államelvet, ha bővítik a nemzetiségi nyelvhasználat lehetőségi körét; a modernebb képviseleti rendszert, ha az nem vezet „az éretlen tömegek" túlsúlyához. A sok feltétellel körülírt főhajtás ára az lett volna, hogy a Királyföld egy erősen önálló megye formájában továbbra

is fönnmaradhasson, a történetileg kialakult erőviszonyok ne változzanak, a nemzeti vagyon kezelésébe csak a régi „tulajdonostársak" szólhassanak bele. A medgyesi program híven tükrözte a szász polgárság viszonyát az államhoz és a társadalomhoz. Felfelé és lefelé egyaránt féltette önkormányzatát, rendi eredetű előjogait. Fentről a modern állam centralizációs törekvései, lentről a szászföldi román tömegek egyenjogúsítása, a közélet alsó és középszintjeire való bekopogtatása mint két ellentétesen forgó malomkő őrölték a régi szász intézményeket. Az erősebb érdek a kormánnyal való jó — a valóságban csak elfogadható — viszonyt kívánta, ezért ültek képviselőik a Deák-pártban, noha Andrássy 1870-ben világosan megmondta a nagy befolyású Teutsch püspöknek, hogy minisztertársait idegesítik a szász privilégiumok.

A tartós együttműködést zavarta, hogy a kormányzat nem akarta fenntartani a szász területi önkormányzatot. Az átalakításról ismétlődő konzultációk után — miután a románok is a Királyföld feloszlatását kérték, mivel abban jogaik nem érvényesülhetnek — Tisza Kálmán kormányzata 1875-ben bejelentette küszöbön álló megszüntetését. Minden tiltakozás ellenére, az újszász Wächter és Fabritius aktív támogatásával meghozták az 1876. évi XII. tc.-et, s ezzel harmadszor, s most már tartósan, szétdarabolták a Királyföldet; a tényen a Nagyszebenbe látogató Ferenc József sem volt hajlandó változtatni. Megszűnt az univerzitás politikai és közigazgatási hatásköre, átalakult a saját, valamint a hétbírák hatalmas vagyonát kezelő és iskolákat támogató nagy alapítvánnyá; a comes címét a kormány által kinevezett szebeni főispán viselte. A közel hét évszázados autonómia elvesztése fájdalmasan érintette a szász polgárságot, de távolról sem hozta azt, amitől az ószászok féltek: „a szász nemzet törlését az élők sorából".[27] Szász vidéken jórészt német maradt a közigazgatás, az univerzitás nagy hatalmú testület maradt, még ha elnöke, a mindenkori szebeni főispán a kormány álláspontját képviselte is. Vagyoni kérdésekben a dualista állam messzemenően liberális volt, csupán azt írta elő, hogy — a jogegyenlőség eszméjének megfelelően — abból nemcsak szászok, hanem más ott élő lakosság, tehát főként románok kulturális céljaira is áldozni kell. Az univerzitás gyűlésein — és röpiratokban — még évekig folyt az utóvédharc a kormány ellen, jogaik védelmében neves németországi jogászok véleményét is kikérték. Szilárdan állt a szász evangélikus egyház alkotmánya mint a nemzeti-kulturális autonómia egyik bástyája. A veszteség valójában privilégiumokra korlátozódott, pozícióik az egész korszakon át erősek maradtak.

Az új megyékben a főispánok újszászok vagy erdélyi arisztokraták lettek. Friedrich Wächter például állandó harcban állt a szebeni megyegyűléssel, Nagy- és Kis-Küküllő megyékben azonban Bethlen Gábor gróf a német

[27] Idézi Fr. Teutsch, Die Siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren. 1868—1919. Hermannstadt 1926. 77.

nyelvet próbálta visszaszorítani, míg Besztercében Bánffy Dezső báró magyarosított apró részletekbe menő keménységgel. „Egyetlen szász paraszt sem kapott egyetlen iratot sem, legyen az ... bármi is a megyehivataltól vagy szolgabírói hivataltól más nyelven mint magyarul" — írta később erről a vidékről a neves ószász lap, a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt.*[28] Könnyebb volt a helyzet Brassó megyében, azért is, mert ennek székvárosa lett mindig a modernebb, így az újszász irányzatnak is a bástyája, s nagyobb volt az egyetértés a kormányzattal. A Tisza-korszakot azonban egészében a szászok és a kormány konfliktusa jellemezte. Az 1879. évi iskolatörvény ellen, mely kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását minden népiskolában, a szász képviselők és az egyház is tiltakozott; utólag azonban elérték, hogy a magyar nyelv tanítására ne kelljen sok óraszámot fordítani. A nyolcvanas évek elején harcot folytattak a készülő középiskolai törvény ellen, mely nemcsak a magyar nyelv tanítását írta elő, hanem azt is, hogy a tanárjelöltek az államvizsgát idővel magyarul kell majd letegyék. Utólag kiderült az 1883. évi törvényről, hogy a túlzott félelem nem volt megalapozott. A szász gimnáziumi rendszer a humán felől némelyest a reál oktatás irányába lépett, egységes lett, a tanárjelöltek nem károsultak azzal, hogy általában egy évig magyar egyetemre is jártak; a középiskolák állami ellenőrzése megmaradt a szakszerűség keretében.

1885-ben a sajtóperekben hozott sorozatos felmentő ítéletek miatt a kormány megszüntette a nagyszebeni esküdtszéket. 1887-ben — országos tendencia részeként — megszűnt az ottani német nyelvű jogakadémia. Sérelemnek tekintették, hogy tíz Brassó környéki csángó falu magyar evangélikusai kiszakadtak a szász egyházból, a tiszai (magyar) szuperintendenciához csatlakoztak, s ezért a kormány arányosan csökkentette a szász egyház dotációját.

A szász polgárság pozícióvédő harcában jelentős erkölcsi támogatást kapott Németország értelmiségétől, az ottani publicisztikától, amely elítélte a magyar kormány autonómiaellenes vagy magyarosító intézkedéseit. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az értelmiség és papság utánpótlásában a németországi egyetemeknek döntő része volt, s a porosz—francia háború megnövelte a szászok németszimpátiáját, akkor érthető a tartós folyamat, melynek keretében a szászok külön nemzettudata gyengült, míg a nagy német nemzethez való tartozás eszméje erősödött. Mindennek kulturális-ideológiai fontossága, de csekély közvetlen politikai haszna volt. Bismarck kancellár határozottan állást foglalt a magyarországi német nemzetiségi törekvések ellen: „A magyar birodalom erősödésére és egységére oly nagy politikai súlyt fektetünk, hogy ezzel szemben érzelmi kívánalmainknak háttérbe kell

[28] Fr. Teutsch, i. m. 21.

szorulniuk."[29] Támogatást inkább a különféle németországi egyesületektől kaptak.

Idővel a szász polgárság soraiban figyelemre méltó átrétegződés ment végbe. A régi céhes mesterek rétege egyenletesen gyengült, viszont jó néhányan közülük erős középüzem-tulajdonosok lettek. A vagyonában erősen differenciálódó kereskedőréteg számottevően nőtt. Egy új folyamat bontakozott ki: a hagyományos főhivatalnoki, illetve városi és vidéki hivatalnokréteg részben elszegényedett, jelentősége, hegemóniája csökkent, a feltörekvő modern polgárok, ügyvédek, tanárok, orvosok súlya megnőtt, s ezzel az elavult rendi különállás védelme is háttérbe szorult a gazdasági és kulturális építőmunka mögött. E változás — mint a tőkés fejlődés következménye — teremtett alapot arra, hogy az 1876-ban létesített Szász Néppárt, mely természetszerűen ellenzéki álláspontra helyezkedett, s a nyolcvanas években képviselői végig a kormánypárt ellenében működtek, még Tisza Kálmánnal is többször érintkezésbe lépett egy kompromisszum elérése érdekében. Ekkorra már beletörődtek abba, hogy a dualizmus tartós, a szász etnikumnak pedig ebben, s nem valami ábrándos új Ausztriában kell megtalálnia helyét. A nemzeti lét fenntartását, erősítését szolgáló intézmények fejlesztése nagy anyagi és szellemi erőkifejtést igényelt, s szükségük volt az állam jóindulatára, amit csak a permanens feszültség csökkentésével lehetett elérni. 1886-ban a türelmes Bethlen András gróf lett Brassó után Szeben megye főispánja is, aki a tudós-politikus Oskar Meltzl segítségével szorgalmazta a megegyezést. Béke persze nem lehetett addig, amíg Tisza maga — az ellenségeskedés szimbóluma — kormányon volt. Amint bukott, Karl Wolff, a gondolkodásában az agrárius Károlyi Sándorral rokon, de annál szervezőképesebb modern szász politikus által kijelölt feltételek alapján 1890 júniusában megállapodás született. Új főispánokat kaptak az ún. szász megyék: Bánffyt és Bethlen Gábort felmentették, Szeben élére a régi jogvédő Gustav Thälmann került, a szász értelmiség számára megnyíltak a hivatali érvényesülés újabb kapui, köztük az osztrák—magyar közös intézményeké is, méghozzá anélkül, hogy nemzetiségük feladására kényszerültek volna. A megyékben nagyobb számban alkalmaztak szász vagy velük jó viszonyban lévő tisztviselőket. Kis- és középiparuk jelentős részt kapott az állami ipartámogatásból. A szász politikai gondolkodás és a történelmi helyzet változásaira egyaránt jellemző, hogy éppen azzal a gróf Szapáry Gyula miniszterelnökkel köthették meg a kompromisszumot, akit közigazgatási önkormányzatuk megszüntetése idején mint belügyminisztert a szász polgárság vezetői bíróság elé akartak állíttatni.

Az 1890. június 17-én Nagyszebenben tartott hétszáz fős „Sachsentag" jóváhagyta az eddigi politikai program módosítását; nemcsak a dualizmust

[29] Bismarck 1883. március 2-i utasítása a budapesti német konzulnak. PA AA Bonn. Österreich 104. Bd. 8. A 3866.

fogadta el, hanem az egységes magyar nemzetállam gondolatát is, elégséges minimumnak ítélte a nemzetiségi törvényt, és igényt formált arra, hogy a szász értelmiség hatékonyan közreműködjék az állam feladatainak valóra váltásában. Nagy hangsúlyt kapott gazdasági intézkedési igényük: a paraszti gazdálkodás és az ipar, közte a gyáripar fejlesztése. Az új program alapján a szász képviselők csoportként beléptek a kormánypártba. Ha nem is szűnt meg minden konfliktus a kormánnyal, s bizonyos magyarosító intézkedések miatt a századfordulón néhány évre újból a kormánypárton kívül ültek, a szász honatyák kormánytámogató erőt alkottak végig a korszakon, a hivatalos nemzetiségi politika pedig irányukban mérsékelt és engedékeny maradt.

Az állam és a szász polgárság között alapvető érdekazonosság alakult ki. Ezen nem tudott változtatni az egyházpolitikai küzdelmek idején (az 1893. október 20-i medgyesi értekezlettel) zászlóbontó „zöldszász" mozgalom sem, amikor az egyezkedő politikával egy olyan szász hivatástudatot állított szembe, melynek értelmében a szászok nemcsak a német birodalomhoz kell jobban kötődjenek, hanem a nagyszámú magyarországi németség, a svábok politikai megszervezése és vezetése is az ő feladatuk. Ebben az irányban jelentős lépéseket tettek. Pénzügyi kapcsolatokat építettek ki főként a bánsági svábokkal, több-kevesebb anyagi és erkölcsi támogatásban részesítve a bontakozó dél-magyarországi német nemzetiségi mozgalmat. Az új irányzat nem tudott döntő befolyást szerezni a szászok körében, akik minden szász-sváb együttműködéstől saját súlyuk csökkenését féltették. A hangadó Lutz Korodi, Rudolf Brandsch és Traugott Copony inkább Erdélyen kívül szerzett magának tekintélyt. A mértékadó politikát az okos kompromisszumokat kereső, kormánytámogató, ún. „feketeszász" irányzat határozta meg. Ezt a kormányzat honorálta is, az állami szubvenciót egyházuknak rendszeresen kiutalták; az első világháború előtti években például államsegély tette lehetővé öt gimnáziumuk átépítését.

A szász polgárság integrálása a dualista rendszerbe — mint realizált lehetőség — mutatója a kiegyezéses kormányok nemzetiségpolitikai lehetőségeinek és korlátainak. Amennyiben valamelyik nemzetiség politikai vezető rétege valóban elfogadta (és saját társadalmával elfogadtatni segítette) a dualizmust, a magyar állam megszilárdításának szükségét, beletörődött néhány, jobbára külsődleges magyarosítási intézkedésbe, akkor a kormányok támogatták egyházi-kulturális intézményeiket, meghagyták embereiket a közép- és alsó szintű politika kulcspozícióiban, engedték, hogy városaikat, vidékeiket továbbra is a saját képükre formálják, az államban külön színt képviseljenek. Ilyen kompromisszumos politikát azonban csak nagy intézményhálózattal bíró nemzetiség szilárd pozíciókkal rendelkező vezető rétege folytathatott. A fejletlenebb nemzetiségeknek, még ha számuk sokszorosa volt is a szászokénak, hosszabb, több szakaszos utat kellett megtenniök ahhoz, hogy a kormányok számára vezetőik valóságos tárgyalópartnerré léphessenek elő.

A ROMÁN POLITIKA ÚTJA A PASSZÍV ELLENÁLLÁSHOZ

A kiegyezés nehezen kiheverhető csapást mért a román nemzeti mozgalomra. Nemrég még belátható időre biztosítottnak tűnt Erdély autonómiája, s ha a románoknak voltak is balsejtelmeik, abban bíztak, hogy fokozatosan politikai túlsúlyt szereznek a nagyfejedelemségen belül. Az unió azonban megfosztotta őket a maguknak igényelt bástyától, a cserébe adott történelmi ajándékot: az alkotmányosságot, valamint az erdélyi és magyarországi románok unióját, egy táborba terelését — éppen az elszenvedett csapás miatt — egyelőre nem tudták értékelni.

Már a koronázási országgyűlést előkészítő választásokon megmutatkozott az az erősödő irányzat, amely a magyar parlamenttel szemben a passzivitást hirdette, mert a románság nemzeti létének biztosítékát egyedül Erdély különállásának fenntartásában kereste, s így az új viszonyokat nem volt hajlandó elfogadni. A 14 román képviselő egyik legrangosabbika, Ioan Rațiu kijelentette, hogy nem megy el Pestre, mert egy autonóm Erdélynek nincs keresnivalója egy idegen ország parlamentjében. Akik elmentek, azok viszont a szűkebb Magyarország román politikusaitól félig különállva próbálták az autonómiának legalább a maradványait védelmezni. Most álltak elő azzal a programmal, amelyet 1864—65-ben Deákék még lehetségesnek láttak, hogy az unió után is legyen egy helyi ügyeket tárgyaló erdélyi tartománygyűlés-féle, amelyet a magyarországi választójog alapján hívnának egybe. Korábban közös politikai-harci fellépésért cserében kaphatták volna ezt engedményként, most azonban sem szükség, sem kényszerítő ok nem volt rá, hiszen a kiegyezést a magyar liberális tábornak nélkülük, sőt részben ellenükben kellett kiharcolnia. S ezzel együtt bukott a románság negyedik erdélyi nemzetként való elismertetésének terve, aminek egy polgári államban közvetlen gyakorlati jelentősége ugyan nem volt, annál inkább történeti-elvi fontossága a román nemzettudatot hordozó értelmiség számára. Amikor végül 1867. június 3-án néhányan Deákhoz fordultak követeléseikkel, az sem mondhatott mást, mint hogy most már elkéstek, autonómiáról már nem lehet szó, csupán a teljes politikai jogegyenlőségre tehet ígéretet.

Az Erdély különállásának felszámolásával megbízott kormánybiztost első helyzetfelmérő körútja során több helyen, így Tordán és Nagyszebenben a kiegyezéssel szemben ünnepélyesen tiltakozó román értelmiségiek fogadták, ő viszont érthetően a befejezett tények elfogadását ajánlotta nekik, leszögezve, hogy egyedül ezen az úton remélhetnek jogokat és kulturális-gazdasági fellendülést. Alkudozásokba nem bocsátkozott, s elutasította a balázsfalvi érsek kérését egy román nemzeti gyűlés összehívására. Nem volt akadálya azonban annak, hogy az ASTRA, az újból fellendülő román kulturális egyesület égisze alatt egybegyűljenek Kolozsvárt, amihez a városvezetés

rendelkezésükre bocsátotta a Redoutot és a Nemzeti Színházat. Péchy kormánybiztos és helyettese is megjelent az első ülésen, valamint a hangversenyen, ezzel szemben belső meghasonlás miatt végig távol maradt Bariţ, az ASTRA titkára, az alelnök, valamint az elnök Şaguna, akit az erősödő passzivista irányzat hívei le is váltottak tisztségéből, helyébe állítva saját emberüket, a több kormánytisztséget megjárt főtörvényszéki elnök, Vasile Ladislau Popp személyében. Ez a politikai tartalmú gyűlés határozta meg egy időre az irányvonalat: kivárni, amíg a dualista kísérlet megbukik, közben minden lehető alkalommal tiltakozni a kiegyezés és az unió ellen. Még őrizték a reményt, hogy sikerülhet idővel valamilyen, Horvátországéhoz hasonló státust biztosítani Erdélynek. Ezt követte 1868 tavaszán, a balázsfalvi román nemzeti gyűlés 20. évfordulójára kidolgozott *Pronunciamentum*, melyben Erdély autonómiája, külön országgyűlése, az 1863—64-ben Nagyszebenben elfogadott jogszabályok érvényesítése mellett foglaltak állást, amiért szerzői ellen — valamint a nyilvánosságot biztosító lapok szerkesztői, így Alexandru Roman pesti egyetemi tanár és képviselő ellen — a kormány bírósági vizsgálatot indított. Az energikus tordai ügyvéd, Ioan Raţiu már egy nagyszabású perben reménykedett, amellyel kiválthatja majd az európai közvélemény, sőt még III. Napóleon szimpátiáját is a román ügy iránt, de a *Pronunciamentum* szerzői megriadtak, a kormány pedig uralkodói döntéssel az eljárást leállította. Román részről hamar feladták azt a gondolatot is, hogy az 1868-ban elhunyt Şuluţiu utódjául Lucien Bonapartét válasszák meg balázsfalvi görög katolikus érseknek, így próbálván megszerezni a császári unokafivér, III. Napóleon támogatását, s vele esetleg nagyhatalmi garanciákat Erdély autonómiája és román nemzeti jogok számára.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény vitája során — mint láttuk — a román politikusok közül a magyarországiak egy ellenjavaslatot nyújtottak be szerb képviselőkkel együtt, mely az ország minden népét külön nemzetnek tekintette, s ennek megfelelően külön politikai-igazgatási szervezetet szánt nekik, bár nem tagadta az ország területi és politikai egységének szükségét. A nemzetiségi képviselők tervét még Mocsáry sem támogatta, de az ország soknemzetiségű jellegének, szélesebb körű nyelvi jogok elismerésének szükségességével közelített hozzájuk, mint ahogy a demokrata Irányi Dániel a nemzetiségi jogok bővítése mellett emelt szót, remélvén a románokat is megnyerni a függetlenségi ellenzéki politika számára. Nem kaptak támogatást abban a vitában sem, amely az Erdély és Magyarország unióját részleteiben szabályozó törvény körül folyt, s Deák is újból elutasította az autonóm státusra vonatkozó kérésüket.

A minden kísérletnél megmutatkozó eredménytelenség, a románság politikai szervezettségének gyengesége nagy elkedvetlenedést okozott az értelmiség soraiban, erősítette az amúgy is parlamenti passzivitást hirdető dinamikusabb szárny befolyását, de azt a felismerést is, hogy a 67 előtti

rezsimek gátlástalanul visszaéltek a románok nemzeti-politikai vágyaival, kihasználták, majd cserbenhagyták őket. A dualizmus ebben — történelmi távon nézve kedvező — változást hozott. A magyar politikusok (sem a kormányon, sem az ellenzéken) nagy ígéretekkel nem csábítgatták a nemzetiségeket. Nem azért elsősorban, mivel más politikai erkölcs vezérelte őket, mint Bécs bővebb manipulációs tapasztalatú, korábbi kormányférfiait, hanem azért, mert az osztályérdekekkel egybevágó egységes magyar nemzetállam ideológiája ezt nem is tette lehetővé, manőverezési terük így korlátozott volt. A dualizmussal bevezetett alkotmányosság ugyanakkor korlátozta az uralkodó mozgásterét is, a nemzetiségeket pedig szinte elzárta Ferenc Józseftől, útjukat elvágta Bécs felé. S ha az elválasztás némileg erősítette náluk a „jó császár és a rossz tanácsadók" dinasztiahűséget konzerváló mítoszát, egészében a nemzetiségi vezető réteget az önvizsgálatra, az önerőre támaszkodás és új szövetségesek keresése felé szorította, miközben a magyarságon belül épp egy ellenkező folyamat, önmaga reális helyzetének túlbecsülése, a nagyhatalmi illúzió, az egész birodalom erejére való hagyatkozás erősödött.

A történeti fejlődési út különbségei alapján a szűkebb Magyarország román politikusai, főként a bánságiak, az aktív ellenzéki politika hívei maradtak, nemzeti jogaik biztosítását a kormányzattal szemben, de mindenképpen az adott struktúra keretében, az egységes magyar államon belül akarták kiharcolni, ami a magyar pártokkal való taktikai együttműködést is lehetővé tette számukra. A románság másik felét képviselő erdélyiek viszont a merev tagadás: a passzív rezisztencia útját választották. A politikai helyzet romlása mellett a belső megosztottság, szervezetlenség is a passzivitás irányába nyomta a politizáló értelmiséget, amely még elemi kiadásainak fedezésére sem rendelkezett biztos pénzforrásokkal. A bánsági nagybirtokos Mocsonyinak nem voltak anyagi gondjai, míg Raţiu bécsi utazásaira gyűjtéssel kellett pénzt előteremteni, s ahogy ő mondotta: a románoknak néha annyi pénzük sem volt, hogy egy ajánlott levelet feladhassanak. Az állami és helyi apparátusban levő rangos román tisztviselők éppúgy nehezen áldoztak politikai célra, mint a kiegyezéssel még óvatosabbá váló, intézményeiket és állásukat féltő főpapok.

Az egyházfőktől való emancipálódás hosszú folyamatának állomása lett a Bariţ szellemi irányítása alatt egybehívott 1869. március 7—8-i szerdahelyi gyűlés, amely kisebb értekezletek egész sorát követve, világi ember, Elie Măcelariu országgyűlési képviselő elnöklete alatt ült össze. A román nemzeti gyűlés funkcióját betöltő konferencián — amelyet a kormányzat engedélyezett — a néhány jelenlevő aktivista politikus, mint Iosif Hossu és Ioan Puşcariu figyelmeztettek a várható veszélyekre: a passzivitás a népükkel szembeni értelmiségi felelősségről való lemondással egyenértékű; a paraszti tömegek más politikai irányzatok befolyása alá kerülnek, elvész az a szabad fórum is, amelyet a parlament jelent. A mintegy 300 résztvevőből csupán négyen szavaztak az aktivitás mellett, mert ezek szellemi vezére, Şaguna, saját táborát

ezúttal sem kívánta harcba vinni a másik oldal ellen, sőt, abban bízott, hogy a román egyházakat a kormányzat kedvezőbben bírálja el, ha van egy erős, hozzájuk képest szélsőséges irányzat is. A nagy többség lelkesen osztotta Micu-Moldovan kanonok passzivista hitvallását: „Egy nép életében 20 vagy 30 év annyi, mint egy csepp a nagy tengerben. De tudjuk, egy felvilágosult században, a 19. században élünk, melyben őrültség volna azt hinni, hogy az igazságtalanság birodalma évtizedekig eltartson..."[30] A „nem tarthat sokáig" optimizmusától vezérelve elfogadták azt az emlékiratot, amelyet még a kiegyezés megakadályozásáért folytatott kétségbeesett harc idején, 1866 végén Rațiu nyújtott be az uralkodónak, elítélvén benne az uniót, és kifogásolván több 1848. évi törvényt. Visszhang nélkül maradt a függetlenségi Irányi felhívása is a közös fellépésre. Egy passzivistákból álló 25 tagú bizottság feladatul kapta az Erdélyi Román Nemzeti Párt megszervezését. „Șaguna pártja teljesen megverve, nyugtunk lehet tőle, mert egyhamar nem fog megmozdulni" — összegezte az első eredményt a konferencia egyik szervezője.[31] A második viszont az volt, hogy a kormány még március folyamán feloszlatta a komitét — mint amely egy sor alaptörvény érvényesítésének megakadályozására szervezkedik. A hatalom amúgy sem ismerte el a nemzeti kizárólagosság alapján szerveződő pártok legalitását. A románok számára ekkor kezdődött a dualista korszak nagyobb szakaszára jellemző állapot, hogy pártjuk a törvényesség határán állt, működését időnként betiltották, ugyanakkor a tilalmat a kormányok sosem kezelték szigorúan, a nemzeti pártot hol hallgatólag, hol nyíltan maguk is politikai erőnek számították. A betiltás mindenesetre erősítette a passzivistákat. A választásokon számottevő lett a román szavazók távolmaradása. Két aktivista és két passzivista jelölt kapott mandátumot, az utóbbiak természetesen tüntetően távol maradtak az országgyűléstől, amelyen a románokat 15 „magyarországi" (nemzeti párti) és 8 kormánypárti törvényhozó képviselte.

A passzivista erdélyiek a kormány tiltó intézkedését megkerülve, 1870 elején Tordán egy 6 tagú „deputációt" alakítottak, amely pártvezetőségként volt hivatva az ellenállást a parlament helyett, most már a megyegyűléseken szervezni. Egység azonban most sem jött létre, amiben szerepe volt annak is, hogy 1872-ben Lónyay Menyhért miniszterelnök erdélyi látogatása során felkérte a passzivista vezetőket követeléseik előterjesztésére, ezzel a két tábor ellentétét tovább élezte. A 12 pontba foglalt emlékirat az unió és a dualizmus rendszerének elfogadását Erdély nemzeti alapon történő új közigazgatási felosztásától, a románnak külön hivatalos nyelvként való törvényesítésétől, demokratikusabb választójog és egy sor román tisztviselő kinevezésétől tette

[30] Idézi V. NETEA, Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională 1848—1881. București 1974. 381.

[31] Uo. 383.

függővé, így a követelések túlmentek azon az alapon, amelyről az amúgy is bukásra álló Lónyay-kabinet tárgyalásokat kezdhetett volna. Az 1872. évi választásokon Erdélyben általában a román tartózkodás volt a jellemző. Feltűnt viszont a magyarországi részen két képviselő, akiknek később nagy szerep jutott — Partenie Cosma, valamint a majdani pártelnök, Gheorghe Pop de Băşeşti (Ilyefalvi Pap György), még mint függetlenségi párti, egy ideig egyenesen annak alelnöke —, azonban a románok itt is igen érzékeny veszteséget szenvedtek. A két vezéregyéniséget, Alexandru Mocsonyit és Vincenţiu Babeşt megbuktatták, velük együtt további három Mocsonyit. A hanyatlástól és széthúzástól elkeseredett Şaguna, az aktivisták újabb gyengülését látva, teljesen visszavonult a politikai élettől, a következő évben meghalt, utolsó szavaival is állítólag azt kérve környezetétől, hogy ne veszekedjenek. Utódai már nem rendelkeztek az övéhez hasonló tapasztalattal és politikai érzékkel, még kevésbé az ő tekintélyével. „Nem tűrjük tovább az egyházfők beavatkozását" — írták Nagyszebenből Bariţnak,[32] s valóban, Şaguna halálával a román nemzeti mozgalom lényegében kiszabadult a főpapság gyámsága alól.

Az 1875. év a passzivisták teljes győzelmét hozta a szűkebb Erdélyben, az aktivisták megint feladták a harcot, mindössze egy képviselőt küldtek a parlamentbe. A Tisza-féle Szabadelvű Párt nyomása alatt a magyarországi románok közül is csak 14, 1878-ban 12 fő jutott mandátumhoz. A nemzetiségi iskolafenntartók jogait érintő 1879. évi Trefort-féle iskolatörvény elleni harcban politikailag is összekovácsolódott a — Románia 1877—78. évi függetlenségi háborúja nyomán nemzeti öntudatában megerősödő — magyar állambeli román értelmiség. 1880-ban megkezdődtek a gyűlésezések egy egységes párt létrehozása céljából, vidékenként választói klubokat alakítottak, majd a budapesti és bukaresti kormányférfiaknál folytatott puhatolózások után, 1881. május 13-án Nagyszebenben 117 erdélyi és 34 Királyhágón inneni küldött részvételével konferenciát tartottak, melyen Erdélyre a passzivitást, a magyarországi részekre az aktivitás folytatását fogadták el, ugyanakkor kimondották az egységes Román Nemzeti Párt megalakulását, elnökül választva Partenie Cosmát, az Albina bank nagy jövőjű ügyvédjét. 1887-ben azután Mocsonyi kilépésével szinte egy emberöltőre az egész országban a passzivitás lett a román nemzeti politika vonala. Újat az egységes párt programja sem hozott, mert elsősorban az Erdély autonómiájában kicsúcsosodó régi követeléseket rendszerezte, de nem tért ki társadalmi kérdésekre, így a parasztság problémáira, mert a román vezető rétegnek sem volt erős a szociális érzéke, holott közülük néhány régóta konzekvensen harcolt a volt jobbágyok érdekeinek védelmében. Egyben elhatározták egy olyan memoran-

[32] K. Hitchins—L. Maior, Corespondenţa lui Ioan Raţiu cu George Bariţiu 1861—1892. Cluj 1970. 125.

dum elkészítését, amelyben a hazai és az európai közvélemény előtt feltárják a magyar korona alatt élő románok összes sérelmeit. „A román nemzet soha, semmiféle körülmények között ki nem békülhet" a dualista rendszerrel, írták a következő évben — romániai támogatással — több nyelven kiadott emlékiratban.[33] Ez az öntudatos, de befelé forduló, kevés taktikai lehetőséget nyújtó program maradt a román nemzeti mozgalom alapokmánya egészen 1905-ig.

A passzivitás politikája akkor kezdett bontakozni, amikor az osztrák—magyar kiegyezési tárgyalások megkezdődtek, s akkor erősödött meg, amikor a dualista paktumot megkötötték. Arra a kezdetben eléggé elterjedt és indokolható — Ausztriában különösen élő — helyzetmegítélésre épült, hogy a dualizmus néhány éves átmeneti kísérlet lehet csupán. A hetvenes évek elején azonban a kiegyezéses rendszer megszilárdult, az átalakítására irányuló kísérletek megbuktak. Ilyen körülmények között a passzivista politika kezdeti taktikai hibából alapvető stratégiai tévedéssé változott. Nemhogy megakadályozta volna a kormányzat politikai tevékenységét, a közigazgatás lassú, de erőteljes megmagyarosítását, az új intézményhálózat kiépítését, hanem a távolmaradással, ünnepélyes tiltakozásokkal egyenesen annak kezére játszott. Az országgyűléstől való tüntető elfordulás egy olyan államban, amelyben a politikai élet a megyék saját világának háttérbe szorulásával szinte teljesen a parlamentbe koncentrálódott, súlyos kihatású önkorlátozásnak bizonyult. Választóik — saját jelölt híján — a kormány jelöltjeire szavaztak, akik között mindig volt néhány nemzeti érzésű román férfiú is. Erdély választókerületei így fokozott mértékben váltak a kormánypárt biztos vadászterületévé. A passzivista irányzat diadalával azonban a román politika mégsem vált hasonlatossá az ellenzői által emlegetett képzelt beteg cigányhoz, aki lefeküdve várta a halált. Mert ha a dualista rendszer súlyos korlátokat állított is az öntudatos románság politikai érvényesülésének útjába, s ezt ösztönösen elősegítette a sajátos román passzivitás, az idők változása a helyzet módosulását is meghozta. A dualista korszak gazdasági fellendüléséből részesedett a románság is, társadalmi gyarapodásuk, egy új értelmiségi nemzedék felnövekedése és külső erők megjelenése lehetővé tette a steril program új tartalommal való megtöltését.

AZ ERDÉLYI ROMÁNOK ÜGYE A ROMÁN KIRÁLYSÁGBAN

A polgári Románia társadalma természetes érdeklődéssel és testvéri érzülettel viseltetett a magyar állam román lakosai iránt. A 48-as forradalmak után a modern román állam megteremtői közül sokan a magyar emigrációval

[33] Emlékirat. Nagyszeben 1882. 121.

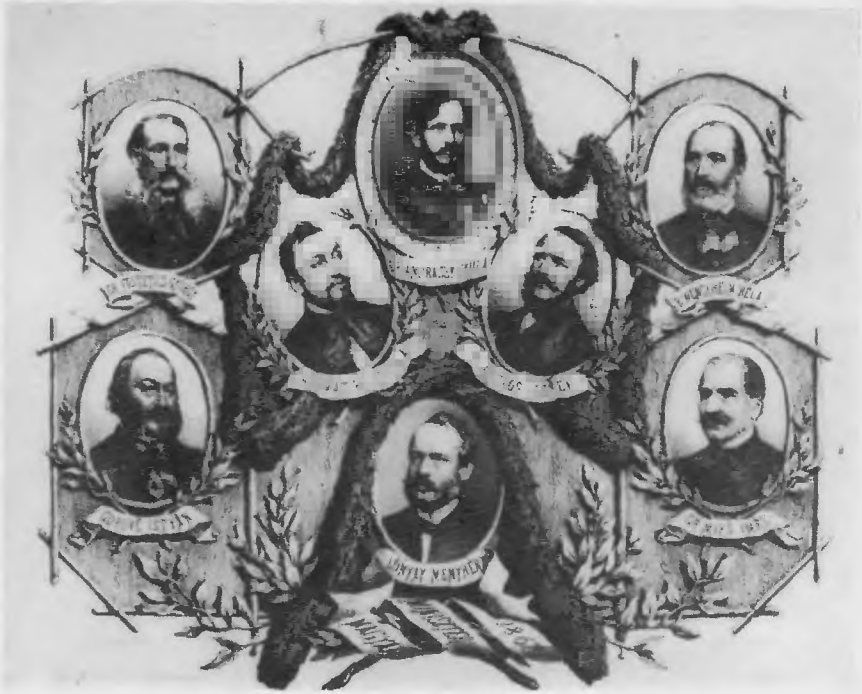

703. Az 1867. évi Andrássy-kormány. Egykorú litográfia

704. A baloldal képviselői a Parlamentben. A *Vasárnapi Újság* rajza, 1868

705. Mikó Imre mellszobrának felavatása Kolozsváron 1889-ben

707. Péchy Manó gróf,
az újraegyesítés idejének királyi biztosa

706. Magyar—román—szász
testvériesülési ünnep Brassóban, 1871

708. Ugron Gábor, a dualizmus korának legismertebb erdélyi politikusa karikatúrán

709. Bethlen András gróf, főispán
és földmüvelésügyi miniszter

710. Bartha Miklós
függetlenségi politikus és publicista

MAGYAR POLGÁR.

POLITIKAI LAP

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

„MAGYAR POLGÁR"

Bem József eredeti levelezését

Nr. 11. Siebenbürgisch-Deutsches Wochenblatt. I. Jahrgang

Hermannstadt, den 12. August 1865.

Beilage zur Carlsburger Wochenschrift.

I. Jahrgang Carlsburg, am 6. Mai 1883 Nr. 1

Siebenbürger ISRAELIT

(ERDÉLYI IZRAELITA)

Organ für Synagoge, Haus und Schule.

Josef Altmann.

711. Erdélyi újságokból

712. Karl Wolff szász politikus és üzletember szecessziós festményen

713. A szebeni szász munkásképző egylet díszkocsija, 1910

714—715. Szász népességi tájékoztató táblázatok

717. A *Tribuna* aradi székháza 1909-ben épült

716. Alexandru Mocsonyi bánsági román nagybirtokos és politikus

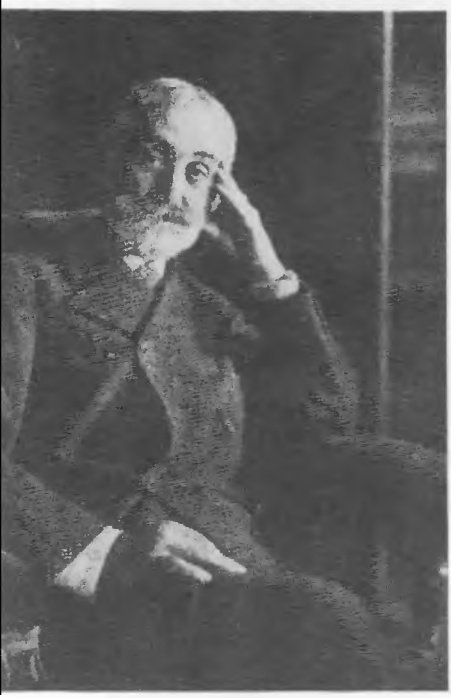

718. Vasile Mangra politikus, a későbbi nagyszebeni érsek

719. Ioan Slavici író és publicista, a nagyszebeni *Tribuna* alapítója

720. A *Vasárnapi Újság* rajzos tudósítása a kolozsvári Memorandum-perről. 1894

721. A Memorandum-per elítéltjei

722. Bánffy Dezső, az első erdélyi miniszterelnök

723 Kun Kocsárd gróf

724. Jeszenszky Sándor, Bánffy jobbkeze

725. Sándor József, az EMKE főtitkára

együttműködve egy független, Romániát is a nagyhatalmi harapófogóból kiszabadító, európai középhatalom méretű liberális magyar államtól remélték az erdélyi románság számára a polgári-nemzeti szabadságjogok biztosítását. Az új államiság megteremtésével, a függetlenség megszerzésének gondjaival teli hatvanas-hetvenes évtized Romániájában az erdélyi románok támogatásának ügye — noha gesztusok néha a kormányok részéről is történtek, mint 1868-ban és 1873-ban, amikor Erdély autonómiájának visszaállítását hozták szóba Andrássy Gyulánál — elsősorban az értelmiséget, a főiskolai ifjúságot foglalkoztatta. Az új román irodalmi és közművelődési irányzatot hordozó, részben Bécsben tanuló egyetemi ifjúság a költő Eminescu és az erdélyi író Ioan Slavici vezetésével tartott 1871-ben nagy zarándoklatot Putnába, Nagy István moldvai vajda sírjához, szimbólumaként a mindenütt lakó románok összetartozásának és kulturális egységének.

Románia állami tekintélye nagyot emelkedett az 1877—78. évi orosz—török háborúban, amikor az elakadt orosz offenzívát román segítséggel, ráadásul orosz seregeknek Károly román fejedelem parancsnoksága alá rendelésével sikerült győzelemre változtatni. Függetlenségi háborújának hatása átsugárzott a Kárpátok innenső oldalára, jó néhány fiatal ment át az ottani hadseregbe, nem kis diplomáciai gondot okozva a konfliktusban formailag semleges monarchiának. A magyar állam románjai körében lelkes mozgalmak indultak: pénzt, ruhaneműt, egészségügyi cikkeket gyűjtöttek a román hadsereg javára, mindenekelőtt a sebesült katonák szenvedéseinek enyhítésére. A Tisza-kormány aggodalommal figyelte a románok felbuzdulását, ismervén az erősödő gondolatokat, hogy most már csak idő kérdése Erdély Romániához csatolása. A gyűjtéseket korlátozta, bár nem kívánta teljesen megakadályozni. Az adakozók között, ha nem is nagy számban, szászok és magyarok is voltak, jeleként annak a politikai-lélektani skizofréniának, mellyel az itthoni társadalom ezt a háborút fogadta. Erdély magyarsága is pozitív folyamatnak tartotta a török uralom alatt élő népek szabadságtörekvéseit, aggódott azonban Oroszország túlzott megerősödése miatt, s az európai liberális közvéleménnyel összhangban a törökszimpátia kerekedett felül. Ez volt az érzelmi háttere az utolsó romantikus összeesküvésnek, melynek szervezői, a függetlenségi Ugron Gábor, Orbán Balázs és Bartha Miklós, pár száz fős szabadcsapatot próbáltak toborozni a Székelyföldön, hogy azután — valószínűleg angol pénzen vett fegyverekkel — Moldvába betörve, a Szeret egyik hídjának felrobbantásával elvágják az orosz csapatok egyetlen utánpótlási vonalát, s Orosz-Lengyelországban is felkelést robbantsanak ki. A tervről országszerte beszéltek, néhány román értelmiségi már ellenakcióra is gondolt, Tisza azonban összefogdostatta a toborzókat, a 600 puskát elkobozták, egy időre Ugronnak is vissza kellett vonulnia, mígnem „a bűnvizsgálatba vett honfiak" az eljárás befejezése nélkül kegyelmet kaptak.

A román függetlenség kivívása után a Kárpátokon túl magasra csaptak a romantikus nacionalizmus hullámai. Elszaporodtak az ún. dákoromán naptárak, térképek, melyek egyetlen egységnek mutatják a románságot a Fekete-tengertől a Tiszáig, a lapokban sűrűsödnek az Erdéllyel foglalkozó cikkek, melyek egy részét a Kárpátokon innenről írják. Az ellenségesebbeket kitiltják Magyarországról, ami azonban sem ekkor, sem később nem volt túl eredményes, mert a lapokat titokban vagy megváltoztatott név alatt továbbra is behozták. Bukarestben néhány olyan függetlennek tekintett szervezet is alakult, amely felkarolta a határokon túli románok ügyét. Még 1867-ben alapítja A. T. Laurian a Transilvania egyesületet. 1882-ben az erdélyi román fiatal értelmiség segélyezésének címén (Slavici közreműködésével) létrejön a Carpaţi egyesület a kulturális célok mellett kezdettől politikai egységtörekvéseket szolgáló szervezkedések fészkeként. Vezetői már 1882-ben egy román felkelés tervével foglalkoztak, amelyet hozzá akartak kapcsolni egy feltételezett orosz—osztrák—magyar konfliktushoz. Emisszáriusaik bejárták Erdélyt, a románok mellett a szászokhoz, sőt a bánsági svábokhoz és szerbekhez is a nagyromán állam megteremtésére buzdító, felkelésre hívó proklamációk bejuttatását tervezték. A monarchia bukaresti követsége az egyesület egyik vezetőjétől rendszeresen kapott tájékoztatást, így az óvintézkedéseket megtették, bár utólag szükségtelennek bizonyultak. A Carpaţi vezetőinek lelkesedése később sem lanyhult, 1885-ben is úgy látták, hogy „a nép el van szánva vérét ontani a haza oltárán, mert a szenvedések pohara betelt";[34] felszólították Románia lakóit az irredenta zászló kibontására, izzó hangú felhívásban fegyveres felkelésre biztatták a magyar állam román alattvalóit. Ez idő tájt készíthette a Brassóban nyugdíjasként élő 1848—49. évi tribun, Axente Sever naiv stratégiai tervét egy Erdélyért indítandó román hadjáratról, melyben a központi szerepet az érchegységi mócok „150 ezer fős" felkelőseregének szánta.

A nyolcvanas évek néhány emberre szorítkozó lelkes tervezgetéséhez azonban nemcsak a társadalmi alap hiányzott, hanem a nagypolitikai feltételek sem kedveztek. A Román Királyság Oroszország ellensúlyozásához Németországban és a monarchiában keresett támaszt. Az utóbbi azért is szorgalmazta a kapcsolatok szorosra fűzését, hogy ennek révén egy számára kedvező bel- és külpolitikai stabilitást teremtsen Romániában. 1883-ban a monarchiával kötött titkos szerződés formájában — melyről az uralkodón kívül csak nagyon kevés politikus tudott — Románia csatlakozott a Hármas Szövetséghez. S ha az eredeti javaslathoz képest Bukarest nem is vállalt írásos kötelezettséget a monarchiaellenes agitációk elfojtására, ezektől azért mindenkor elhatárolta magát, kialakítván azt a kettős gyakorlatot, hogy kisebb-nagyobb erkölcsi és anyagi támogatást nyújtott a magyar állam románjainak

[34] Az Unitatea Naţională 1885. február 7-i számából idézi T. Pavel, i. m. 94.

kulturális-nemzeti törekvéseihez, ugyanakkor időnként mérséklő súlyát is latba vetve, a legalitás megtartása irányában befolyásolta ezeket. 1883-tól a Carpaţi egyesületet a bukaresti kormány ellenőrzése alá veti, 1885-ben irredenta összeesküvést fojtanak el, a röplapokat elkobozzák, hat szervezőt kiutasítanak az országból. A monarchia külképviselete — főként Tisza Kálmán nyomására — éberen figyeli a romániai mozgalmakat, és rendszeresen interveniál Bukarestben minden Erdéllyel kapcsolatos politikai tevékenység felszámolása érdekében. Az évtized közepén kialakulóban volt egy egyensúlyállapot: Bécs diplomáciai úton részben elfojtja, temperálja, részben — közvetlen veszélytelenségét felismerve — beletörődik egy szerény méretű román egységmozgalom meglétébe. A román kormány előzékenységének azonban nemcsak határai voltak, hanem árat is kellett fizetni érte. Az erdélyi románok helyzete és jövőbeni sorsának alakulása Romániában belpolitikai, s ezzel bonyolult pártpolitikai kérdéssé lett, így a vékony szálon függő hármas szövetségi csatlakozás fenntartása miatt, bukaresti kormánybuktatás felidézése nélkül, Bécs az erdélyi kérdésben nem érvényesíthette teljes nagyhatalmi súlyát. A bukaresti kormányok viszont, éppen a nemzeti kérdésben otthon könnyen megingatható pozíciójukra és saját hűségükre hivatkozva, idővel az erdélyi románok számára kedvezőbb nemzetiségi politika kialakítására igyekeztek rávenni a monarchia uralkodó köreit. Nyomatékul majd hármas szövetségi csatlakozásuk periodikus megújításának alkalmait használják fel, amikor a felmondás lehetőségével ijesztgetve próbálnak mérsékelt engedményeket elérni a magyar nemzetiségi politikában, amihez Bécsben csekély, Berlinben néha komolyabb pártfogásra találtak.

A nemzeti mozgalmak törvényszerű fejlődését a hatalmi politika eszközeivel megakadályozni nem, legfeljebb csak korlátok közé szorítani lehetett. Ha a hármas szövetségi csatlakozás a bukaresti kormányt a nemzeti mozgalom kezelésében látszólag a monarchia készséges eszközévé tette, a valóságban megnyitotta számára az utat ahhoz, hogy az erdélyi románok nemzeti fejlődésének kérdésébe hivatalosan is beleszóljon. Amikor úgy tűnt, hogy kialakult az elfojtást, csillapítást szolgáló mechanizmus, amellyel a Monarchia kiüti Románia kezéből az erdélyi kérdést, valójában akkor kezdett növekedni szerepe az erdélyi románok politikájában, és ezzel sorsának alakulásában.

A „MEMORANDUM"-MOZGALOM

1884. április 26-án Nagyszebenben megjelent egy modern román napilap, a *Tribuna* első száma, amely a Romániából visszatérő Slavici irányítása alatt, egy párton kívüli fiatal értelmiségi csoport erejét összefogva, a korábbiaknál jóval élesebb hangon támadta a kormányzatot. A fő célpont azonban az alig

egy hónappal korábban Miron Românul nagyszebeni érsek és Gheorghe Serb kúriai bíró által megteremtett, hangsúlyozottan mérsékelt román nemzeti párt lett, amely feltétel nélkül a kiegyezés és az unió alapjára helyezkedett. Másfél év alatt a mérsékelt párt szétszóródott, gyengén szerkesztett hetilapjuk, a *Viitorul* megszűnt, ahogy a *Tribuna* írta: „a mérséklet betegségében kiszenvedett".[35] Az új irányzat másik funkciója a passzivista taktika átértelmezésében mutatkozott meg. Nem érte be a nemzeti mozgalom vezetőinek szinte csak ünnepélyes tiltakozó deklarációkra és bizonyos kultúrmunkára szorítkozó óliberális módszereivel, hanem a szélesebb néprétegek mindennapos gondjait is bevonta a nemzeti-sérelmi politikába, s arra törekedett, hogy az egész magyar állam románságát az állandó mozgósítottság állapota felé hajtsa. Ezt maguk forradalmasításnak tekintették: „Forradalminak nevezzük azt a helyzetet, amikor az állam egyik konstitutív tényezője a törvények ellen lép fel, s nem akarja magát azoknak alávetni" — írta Slavici még 1883-ban.[36] A *Tribuna* honosította meg az erdélyi románok körében a modern polgári publicisztika gyakorlatát, a minden ellentétes felfogással szembeni kíméletlenséget, a bukaresti vagy budapesti nagy lapokéhoz hasonló energikus stílust. A reformkor tradícióit őrző publicisztikát felváltotta a nemzeti öntudatot harcos nacionalista kizárólagossággá átértékelő napi cikkek sorozata, mellyel az értelmiség mellett a tanulóifjúságot igyekeztek érzelmileg is megalapozott, szilárd ideológiával ellátni. A jogtörténeti érvrendszer mellé odakerült az erőviszonyok egyszerű, a polgár számára értelmesebbnek tűnő számbavétele. „Nem vizsgáljuk most, vajon megalapozott-e vagy sem a románok elégedetlensége: elegendő, hogy ez letagadhatatlanul létezik, mint valami elementáris kalamitás" — írta beköszöntőjében a lap.[37] Nem tagadván „egy mind nekünk, mind más nemzetiségű polgártársaink számára elviselhető modus vivendi" megteremtésének szükségét,[38] nem egészen fél év múlva már azt írta: „Ha a magyar államban a román etnikum megerősítése nem lehetséges... akkor nem marad részünkre más szabadulás, mint egy ilyen magyar állam felszámolása, és a harc ennek felszámolásáért; a magyar etnikum ellenségeivel való szövetkezés mint szerves szükség jelenik meg számunkra."[39] Újabb év után az állammal szembeni hagyományos hűség és hűtlenség mezsgyéjén kanyarogva leszögezte: „Ha a magyaroknak megengedhető volt a mi akaratunk és a Pragmatica Sanctio ellenére Erdélyt Magyarországgal egyesíteni, nehéz a románokat meggyőzni, hogy nékik nem szabad Erdélynek,

[35] Idézi Bíró S., Az erdélyi román értelmiség eszmevilága a XIX. században. (Magyarok és románok II. Szerk. Deér J. és Gáldi L.) Bp. 1944. 173.

[36] Idézi D. Vatamaniuc, Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut. Bucureşti 1968. 260.

[37] Idézi I. Slavici, Sbuciumări politice la români din Ungaria. Bucureşti 1911. 23.

[38] Uo. és Românii din regatul ungar şi politica maghiară. Bucureşti, 1982. 33.

[39] Tribuna, 1884. szeptember 26. Idézi Bíró S., i. m. 171.

ugyancsak a Pragmatica Sanctio és a magyarok akarata ellenére valamely más országgal való egyesítésére törekedniök."[40]

Az új irányzat a román nemzet egységtudatát megpróbálta új alapokra helyezni. Lapjuk nyelvében közelített a regáti irodalmi nyelvhez, s büszkén hirdette a Kárpátok két oldalán élő románság kulturális egységtörekvéseit. Felerősítette a magyarországi román politika bukaresti kapcsolatait, az itteni románság ügyét a bukaresti pártmegoszláshoz is hozzákötötte, ami sok belső viszály forrása, de egyben újabb hajtóereje lett a megmerevedésre hajló hazaiak politikájának. Az öregedő, régebbi vezérférfiak és a tribunista ifjak kompromisszumaként az utóbbiak megszerezték a párt alelnöki és titkári pozícióit. Slavici-ot több felmentéssel végződő sajtóper után 1888-ban a kolozsvári esküdtszék egyévi államfogházra ítélte, aki ezután a váci fogházban valóságos politikai irodát berendezve irányította lapját. Szabadulását követően a párton belüli viszályok miatt hamarosan áttelepedett Romániába, az erdélyi ügyekben azonban továbbra is érvényesítette szavát.

A tribunista fiatalok állandó nyomása rákényszerítette a román pártot, hogy a nyolcvanas években hozott határozatait valóra váltva, az uralkodó elé terjesszen egy nagyszabású emlékiratot a magyar állam román alattvalóinak kollektív politikai sérelmeiről. A szorgalmazók most már Bukarestből is kaptak tömegtámogatást: 1891-ben megalakult a románok kulturális egységét szolgáló szövetség, a Liga Culturală, fele részben egyetemistákból, s alapítói között találjuk Slavici-ot is. A Liga idővel Párizsban, Berlinben, Antwerpenben is létesített szekciókat, amelyek nemzetközi propagandatevékenységet folytattak. Élénkítően hatott, hogy az ellenzéken levő liberális párt, élén Dimitrie A. Sturdzával — némiképp a magyar parlamenti taktikához hasonlóan —, a nemzeti kérdésben találta meg a kormánybuktatás csodaszerét, és így az erdélyi románok mozgalmát pártpolitikai fegyverként is felhasználta. Támogatta, sőt elég gyorsan vezetése alá vonta a Ligát, amely már 1891-ben kiadta a román egyetemisták emlékiratát.

A nyugat ifjúságának, a jövő Európájának szánt röpirat, amelyet 15 ezer példányban román, francia, német és olasz nyelven terjesztettek, a románság történetét és az európai fejlődésben elfoglalt helyét taglaló bevezető után az 1867 utáni nemzeti-kulturális sérelmeket sorolta fel, előre jelezve a készülő óvodatörvényt is, mely kötelező erejével és a magyar nyelvbe való bevezetés elrendelésével „merénylet a nemzetiségek és a mai idők szelleme ellen".[41] Hivatalos ösztönzésre a magyar egyetemisták Moldován Gergely kolozsvári kormánypárti román professzor segítségével készítettek egy sok fontos mozzanatot tartalmazó, de természeténél fogva apologetikus választ, erre

[40] Tribuna 1886. január 9. Idézi Bíró S., i. m. 172.

[41] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867—1918. (Összegyűjt. és jegyzetekkel ellátta Kemény G. G.) I. (1867—1892) Bp. 1952. 813.

azután a magyarországi román tanulóifjúság részéről Aurel C. Popovici orvostanhallgató 1892-ben Nagyszebenben adott ki viszonválaszt, amelyre a nyugati publicisztika és néhány közéleti személyiség is felfigyelt.

E *Replica* és a többi röpirat hatását mind a kormány, mind a román nemzeti párt jelentősnek tartotta. Popovici-ot ezért 1893-ban izgatás címén a kolozsvári bíróság elítélte, ő azonban a büntetés elől kimenekült az országból. Raţiu a röpiratháború hatását értékelve a nagyszebeni konferencián kijelentette: „Panaszainkat, melyek így egész Európában elterjedtek, meghallgatja, igaznak és jogosnak ismeri el minden nemzet, és nem mi vagyunk a bűnösök abban, hogy az európai közvélemény eljutott annak felismeréséhez, hogy valami korhadt ebben az államban."[42] Ezen a konferencián határozták el a régóta tervezett nagy *Memorandum* haladéktalan benyújtását. A román politikusok most ismét két táborra oszlottak. Az „antimemorandisták" főként a hajdani bánsági aktivisták, Mocsonyi tekintélyes táborából kerültek ki, s a kudarcot elkerülendő, csak egy politikailag alaposan előkészített, a kormány és a korona által bekért emlékirat benyújtására voltak hajlandók, ezért a „kellő időpont" kivárása címén ellenezték, majd szabotálták az egész akciót. Hozzájuk csapódott a merev passzivisták közül, főleg a *Gazeta Transilvaniei* köréből néhány olyan tekintélyes erdélyi, aki még az 1863—65. évi szebeni Landtag gondolatvilágában élt. A nagyobb erőt akkor már a „memorandisták" alkották, élükön Eugen Brotével, a bukaresti liberálisok egyik „tribunista" bizalmasával, hozzájuk húzott Gheorghe Pop de Băşeşti, az emlékiratokat mindig pártoló Raţiu, de a bánságiakkal hagyományosan összekülönböző aradiak is, kiknek fő szószólója a tüzes nacionalista agitátor, Vasile Mangra görögkeleti teológiai tanár volt. A szűkebb vezetőség mégis úgy döntött, hogy vár az emlékirattal, s már készültek megünnepelni Mocsonyi visszatérését a párt élére, azonban a tribunisták a saját választási geometriájuk alapján összeállt közgyűléssel — próbaszavazás ürügyén — érvényesítették az „azonnali benyújtás" híveinek álláspontját. Az új pártvezetés élére Raţiu került, beválasztottak Brotén kívül is egy sor tribunistát, köztük Aurel C. Popovici-ot.

Egy emlékirat-akcióhoz valóban kedveztek a körülmények. Magyarországon kormányválság és választási láz volt. A dinamikus imperializmus Németországa — a monarchia rezignált vezető köreitől eltérően — fontos szerepet szánt Romániának a Balkánon, s így a titkos szerződés megújításáról 1891—92-ben folytatott tárgyalások eredményessége érdekében engedett Károly román király és kormánya sürgetéseinek, megpróbált presszíót gyakorolni Budapestre, egyenesen áldozatokat kérve a nemzetiségi politikában. Ekkor erősödött meg Romániában „a feltételes szövetség" gondolata,

[42] Idézi Unirea Transilvaniei cu România. (Szerk. I. Popescu-Puţuri és A. Deac.) Bucureşti 1972². 208.

ami Take Ionescu kultuszminiszter szerint Románia szövetségének feltételéül szabja a Monarchiában élő románokkal szembeni jobb bánásmódot. 1892 januárjában Károly Budapesten tárgyalt gróf Szapáry miniszterelnökkel, s kérte őt az erdélyi választójog kibővítésére, másrészt a nyelvi magyarosító kísérletek, a kulturális intézményeket érintő közigazgatási sérelmek megszüntetésére. Az elsőt Szapáry nem volt hajlandó megadni, az utóbbiakat Apponyiéktól való félelmében nem merte vállalni, s a miniszterelnök „non possumus"-át Ferenc József is megerősítette. Károly végül is egyetértett a memorandisták akciójával, amit a szövegtervezet készítőinek meg is mondott.

Az egyezkedni kész aktivista, a fennállót mereven tagadó passzivista s a szélesebb társadalmi érdeklődésű tribunista csoportosulások kompromisszumait is magába foglaló, terjedelmes panaszirat elsősorban a törvényhozás, közigazgatás, a gazdaság- és kultúrpolitika intézkedéseinek tükrében elemzi a román nemzetiség helyzetét. Végigvonul rajta a polgári ellenzéki taktika kettőssége: kétségbe vonja a kiegyezés, az unió, a nemzetiségi törvény — tehát az egész rendszer — létjogosultságát, hogy azután másutt az egyes törvények végrehajtását kérje számon. Erdély különállásának megszüntetése „nem egyéb, mint nyílt semmibe vétele a román népnek".[43] Elítéli az 1868. évi XLIV. törvénycikket, mert „a címén kívül az egész törvény semmit sem tartalmaz az egyenjogúság nagyszerű eszméjéből", a politikai nemzet fogalmának bevezetésével pedig nyílt merényletet követ el a nem magyarok nemzeti léte ellen.[44] Panaszt emel a magasabb erdélyi választói cenzus és a választási visszaélések ellen, mert az megakadályozza őket, hogy súlyuknak megfelelő képviselethez jussanak. Bírálja a szigorúbb erdélyi sajtótörvényt, a sajtópereket, a nagyszebeni esküdtszék megszüntetését. A korábbiaknál nagyobb súlyt kap az agrárpolitika kritikája: a jobbágyfelszabadítás egyes elhúzódó ügyeiben a parasztokkal szemben a kincstár és a földesurak érdekeit szolgálja, s tényleges célja a románságot vagyonából is kiforgatni. A jogszerzés időszakának tekintett 1848—1866. közötti periódussal szemben az 1867-es rendszer törekvése, hogy „mindent elvegyen tőlünk, amit az egységes monarchiától kaptunk".[45] Amióta „a magyar elem kezébe került az államhatalom, az csak saját nemzeti hegemóniájának biztosítására törekszik".[46] Részletesen felpanaszolja az iskolai magyarosítást, a magyar nyelvtanítás erőltetését, a román egyetemi oktatás, az állami román gimnáziumok hiányát, másfelől viszont papjaik állami szubvencionálásának módját, mivel az csorbítja egyházi autonómiájukat. A rendszer alig alkalmaz román tisztviselőket, az értelmiséget üldözi, így „arra a meggyőződésre kellett jutniok, hogy idegeneknek

[43] Közli Kemény G. G., i. m. I. 827.
[44] Uo. 831.
[45] Uo. 844.
[46] Uo. 827.

tekintik őket saját hazájukban".[47] Nincs gyülekezési és egyesülési szabadság, magyarosító egyletek sértik nemzeti önérzetüket: „naponta kihívnak és szemérmetlenül gyaláznak bennünket".[48]

Az emlékirat hangvételét is meghatározó világos alaptétel az, hogy „25 év alkotmányos lét után a lelkek ellenségesebben állnak szemben egymással, mint valaha", és a románok „többé nem bízhatnak sem a budapesti országgyűlésben, sem a magyar kormányban".[49] Fordulatot csak az uralkodó „természetes közvetítésétől" várnak, hogy „törvényes formában és az erre hívatott tényezők közreműködésével megváltoztassák hazánk kormányzati rendszerét".[50]

1892 májusában, a dualizmus negyedszázados ünnepségeinek előestéjén egy 237 főnyi, parasztokkal kiegészített delegáció utazott Bécsbe, hogy ott — a komité titkárának ironikus kifejezése szerint — bevádolja a magyar királyt az osztrák császárnál. A kormány kívánságára azonban a kabinetiroda a király személye körüli magyar miniszterhez utasította őket, s miután az sem volt hajlandó a vezetők számára Budapest megkerülésével audienciát kieszközölni, Rațiu elnök lepecsételt borítékban a kabinetirodában hagyta a *Memorandum*ot. Onnan felbontatlanul Budapestre küldték, a miniszterelnökség pedig ugyanúgy visszaküldette a „feladó", Rațiu lakcímére. Az akció első, még a hagyományos sérelmi taktika kereteiben vezetett szakasza ezzel kudarcot szenvedett. A Bécset megjárt nagy delegáció, a fáklyásmenet, a keresztényszocialista Karl Lueger hangzatos üdvözlő beszéde, külföldi lapok érdeklődése nem tudta feledtetni, hogy az erdélyi román társadalom vezető egyéniségeinek egy nagyon tekintélyes része nem támogatta ezt, s még külföldön is volt olyan visszhang, amelyben a lépést „előszobai kéregetésnek" minősítették.

A *Memorandum*-akció kudarca által teremtett kényes helyzetből a magyar nacionalista közhangulat és a kormány mentette meg a román vezetőket. „Nem követhettünk mi el akkora ostobaságot — írja egy önkritikus román politikus —, melyre a magyarok ne még nagyobb ostobasággal válaszoltak volna."[51] Tordán tüntetők rongálták meg Rațiu házát, ami óriási visszhangot váltott ki Romániában. S mivel Nagyszebenben még 1892 közepén 11 ezer román és 2 ezer idegen nyelvű példányban kinyomtatták és részben a Liga Culturală útján terjesztették a *Memorandum*ot, a kormány némi ingadozás után engedett a nacionalista nyomásnak, a kolozsvári ügyészség előbb Brote ellen kezdett vizsgálatot, majd 1893 májusában eljárást indított az aláíró Rațiu elnök, Gheorghe Pop alelnök, Vasile Lucaciu és Septimiu Albini titkárok, s velük együtt az értelmi szerzőséget szintén vállaló többi vezetőségi tag ellen is.

[47] Uo. 833.
[48] Uo. 841.
[49] Uo. 824.
[50] Uo. 846.
[51] V. BRANIŞTE, Amintiri din inchisoare. Insemnări contimporane şi autobiografice. (Jegyz. és kiadta AL. PORŢEANU.) Bucureşti 1972. 188.

Az „emlékirat terjesztése által állítólag elkövetett izgatás vétsége iránti sajtóper" előkészületei a külvilág elől részben eltakarták a belső meghasonlást. A Liga Culturală szimpátiagyűléseket rendezett Romániában, fokozta propagandáját Nyugat-Európában, s titkára vitt pénzt Nagyszebenbe, hogy a hatóságok által betiltott *Tribuna* rövid szünet után, 1894 januárjában újra megjelenhessék. Mindezt azonban Bukarestben az ellenzéki liberális párt az erdélyi románok elárulójának minősített konzervatív kormány megbuktatására is igyekezett felhasználni. Sturdza azt ajánlotta, hogy a per elől az egész nemzeti komité meneküljön külföldre, tegye át a székhelyét Romániába, hogy „a harcot európai jelentőségűre emeljék, s a magyarok az itteni működésük által okozott nagy nehézségek miatt kényszerülnek majd kapitulálni".[52] Ennek eredményeként maradt külföldön Brote alelnök, majd jóval később az egyik titkár is. A többség azonban felismerte Sturdza közvetlen célját („a konzervatív kormány 48 óra alatt meg kell bukjon"), és az itthon maradás mellett döntött.[53] Még a többször ideutazgató Slavici sem tudta emigrálásra bírni őket, noha Raţiu is hitt abban, hogy a nemzetiségi kérdés ezen az úton „mindenesetre komoly vita tárgyává lehet a Hármas Szövetség hatalmai között. Mert úgy hiszem, 10 millió nem magyar Románia erkölcsi támogatása mellett többet nyom a Hármas Szövetség számára az erő mérlegében, mint a 6 millió, inkább az állam szétzúzására, semmint megszilárdítására hajlamos magyar."[54] Őrhelyüket nem akarták elhagyni. „Mit szólna a külpolitikai kombinációkat nem ismerő parasztság, amikor vezetői hátat fordítanak, s Romániában megtisztelésben dúskálnak majd, miközben a kicsik, szegények bemennek a börtönbe?"[55] Elszántságukat a bukaresti konzervatív kormánykörök és Károly király is erősítették, akik szerint Budapest engedményeket készít elő, revízió alá veszi a választási törvényt, hiszen Károlyon kívül — úgymond — a német császár is „fenntartás nélkül és sok jóindulattal szorgalmazta a magyar—román konfliktus kedvező megoldását, ... s nagy csoda lenne, ha a magyar kormány nem kezdene hamarosan tárgyalásokat pártunk egyes tényezőivel is".[56] Raţiu novemberben elment Bukarestbe, onnan egyenesen Pestre utazott, ahol azonban engedményeket csak későbbre helyeztek kilátásba, a románoktól pedig az 1881. évi program feladását kérték, így a belügyminiszter és a vádlottjelölt megbeszélése eredménytelen maradt. Közben az emigrálás vagy otthon maradás kérdése

[52] Ioan Bianu 1893. szeptember 12-i levele Brotéhoz. Közli Ş. POLVEREJAN—N. CORDOŞ, Mişcarea memorandistă in documente (1885—1897). Cluj 1973. 224.

[53] V. BRANIŞTE, i. m. 210.

[54] Raţiu 1893. szeptember 16-i levele Broténak. Közli I. SLAVICI, i. m. 43.

[55] Idézi I. GEORGESCU, Dr. Ioan Raţiu. 50 de ani din luptele naţionale ale românilor ardeleni. Sibiu 1928. 156.

[56] Raţiu 1893. szeptember 29-i levele Gheorghe Pop de Băşeştinek. Közli Ş. POLVEREJAN—N. CORDOŞ, i. m. 226.

bekerült a román publicisztikába, és az eddigi ellentéteket újabbal tetézve, nagy zűrzavart okozott. Ezért alakult ki később az a nézet, hogy „Sturdza egy év alatt erősebben demoralizált minket, mint a magyar kormányok 50 év alatt".[57]

A széthúzás valóságának elfedését szolgálta, hogy a perbe fogottak védelmére szlovák és szerb ügyvédek mellett az antimemorandisták hangadóit is felkérték, akik közül többen el is vállalták a megbízást. Az ügyvédek és a vádlottak értekezletén a komité tagjai nem kis belső meghasonlás után (Raţiu az ügyvédekhez: „erőnek erejével Szegedre akartok juttatni bennünket?"[58]) vállalták végleg magukra a terjesztésért is a felelősséget, s így a védelem elkészíthette az egységes fellépés érdekében a 71 méretre szabott, megszerkesztett közlési panelt, melyek alkalmazását védőknek és vádlottaknak kötelezően előírták.

A tárgyalás a román és magyar nacionalista közvélemény várakozása mellett kezdődött 1894. május 7-én, a nagy közönségre és sok szereplőre való tekintettel a Redoute nagytermében. Mindkét oldal nagy színjátékra készült. Raţiuékat már odautazásukkor egy sor állomáson megünnepelték. Özönlöttek az üdvözlő táviratok. Az első napokban több mint 3 ezer (más források szerint 25 ezer) román szimpatizáns tüntetett Kolozsvárt, ahol két lovasegység és 1600 gyalogos állott készenlétben. Vidéken is több szimpátiamegmozdulásra került sor, ami már aggodalommal töltötte el a hatóságokat. A román párt Kolozsvárt külön sajtóirodát állított fel, a vádlottak a vidéki román közönség sorfala között vonultak ünnepélyesen a tárgyalóterembe. A karzatok és a terem megtelt magyar és román publikummal, pesti és bécsi, bukaresti lapok, sőt néhány nyugati lap tudósítójával. Az eljárás vontatottan haladt, hosszú ideig a jegyzőkönyv nyelve, s főként a védők által használandó nyelv körül folyt szabályos veszekedés, mivel a törvényszék a vádlottaktól ugyan nem tagadta meg anyanyelvük használatát, a védőktől azonban a magyar nyelvű szereplést követelte, dacára annak, hogy mindhárom bíró értett románul, a pótbíró pedig egyenesen román volt. A tárgyalás a komikus vonásokat sem nélkülözte. Az egyik védőt egyáltalán nem engedték megszólalni anyanyelvén, de az ilyenkor protestáló másik védőt hagyták hosszan románul szónokolni; máskor egy vádlottnak csak magyarul jöttek szájára a megfelelő kifejezések. A magyar publikum, lassan beleunva, kezdett elmaradozni, az esküdtek közül többen betegség címén elmenekültek. A vádlottak és a védők közötti összhang megbomlott, az utóbbiak azután, egy elnöki önkényt ürügyként felhasználva, a negyedik napon visszaléptek.

[57] V. BRANIŞTE, i. m. 215.

[58] Coriolan Brediceanu levele Vincenţiu Babeşnek, 1894. február 6. Közli Ş. POLVEREJAN—N. CORDOŞ, i. m. 245.

Az alapgondolatot, hogy a pert ne hagyják egyszerű sajtóper szintjén megrekedni, hanem nagyszabású politikai polémiává változtassák, a vádlottak csak részben tudták megvalósítani. A tárgyalásvezető elnök elutasította kérésüket, hogy az *Approbatákat*, *Compilatákat*, *Pragmatica Sanctiót*, a *Corpus Juris*t, népszámlálásokat mind csatolják az anyaghoz, s ezekből felolvassanak. Nem sikerült magát a *Memorandum*ot mint „történeti és közjogi disszertációt" sem tartalmi vitára bocsátani. Vita Sándor főügyész tartózkodóan szintelen vádbeszéde után a vádlottak nevében Raţiu felolvasott egy impozáns védőbeszédet, melyet a párt titkára és egy bukaresti liberális politikus szerkesztett. Ebben kijelentette, hogy az egész román nép küldte őket Bécsbe a trón védelmét kérni lábbal tiprott jogaik érdekében, mert „mind a törvényhozás, mind a kormány arra a szilárd meggyőződésre juttattak bennünket, hogy náluk számunkra igazságtételről nem lehet szó". A *Memorandum* „hű tükre a román nép évszázados szenvedéseinek és sérelmeinek", a rendszer éppen azt kívánja megbosszulni. Valójában „a magyar nemzet és a román nemzet közötti évszázados perről" van szó, melyben létezik „egy másik, nagyobb bíróság, felvilágosultabb, s bizonyosan elfogulatlanabb, mely mindnyájunk felett ítélni fog: a művelt világ bírósága, s az egyszer az eddiginél is jobban és még szigorúbban elítéli majd Önöket. A türelmetlenség szelleme, Európában példátlan fajfanatizmus által bennünket elítélve, csak azt sikerülhet bizonyítani a világ előtt, hogy a magyarok egy zavaró hang a civilizáció koncertjében."[59]

A tárgyalás 17. napján, május 25-én a per véget ért. Az esküdtek nagy többséggel elmarasztalták a vádlottakat, négy főt pedig fölmentettek. Az ítélet megalkotásánál a bíróságon belül két politikai felfogás ütközött egymással. Szentkereszty Zsigmond báró, a törvényszék elnöke az eredetileg inkriminált néhány passzus alapján nem látta bizonyítottnak, hogy a vádlottak kétségbe vonták volna az egyik alaptörvény, az unió érvényét és kötelező erejét, ezért újabb esküdtszéki határozat meghozatalát javasolta. Ezzel a jogászi liberalizmussal azonban kisebbségben maradt, mert bírótársai a *Memorandum* és a vádlottak egész szellemét kívánták elítélni, eleget téve azzal nemcsak a magyar nacionalizmusnak, hanem valójában a konfrontációt kereső román nemzeti komité óhajának is. A büntetés rendkívül szigorú volt. 14 főt sajtó útján elkövetett izgatás címén 2 hónaptól két és fél évig terjedő államfogházra ítéltek; Raţiut 2 évre, az akció főszervezőjének képzelt intranzigens Lucaciut — az elnök és az ügyész nézetétől eltérően — a maximális büntetésre, 5 évi államfogházra ítélték. A kollektív fellebbezést a Kúria elutasította, s az elítéltek július végén Vácott és Szegeden megkezdték büntetésük letöltését,

[59] Raţiu május 25-i törvényszéki beszédének magyar szövegét l. KEMÉNY G. G., i. m. II. 253—254.

noha Sturdza ismét „hazafias és nemzeti kötelességüknek" mondotta, „hogy az erdélyi és magyarországi románok nemzeti létéért folytatott harcuk tevékenységi központját helyezzék át Romániába".[60]

3. ÚJ TENDENCIÁK A SZÁZADFORDULÓN

A KORMÁNYPOLITIKA ÁTALAKULÁSA A SZÁZADVÉGEN

A hivatalos nemzetiségi politikának a liberális hagyományoktól való távolodása a századvég válságában felgyorsult. A polgárság megerősödése, a szocialista mozgalom hirtelen kiterebélyesedése, a nemzetiségek immár nemzetközi visszhangot is kiváltó váratlan politikai megélénkülése véget vetett a nyolcvanas évekre még annyira jellemző nyugalomnak. A dualizmus korának utolsó nagyobb reformhulláma: a polgárságot szolgáló egyházpolitikai törvények (részben az egyházaikat féltő, s ezért a konzervatív oldalon fellépő nemzetiségek ellenében történt) kiharcolása szétvetéssel fenyegette a hagyományosan közjogi alapokon szervezett parlamenti pártrendszert.

Az 1895 elején menesztett Wekerle után erdélyi politikus, a nem túl gazdag Bánffy Dezső báró alakított kormányt. Az ortodox 67-es miniszterelnök fő feladatának a korona és a parlament megrendült kapcsolatának megjavítását, a városi és falusi munkásmozgalom visszaszorítását tekintette. Bánffy azonban új elemet hozott a magyar közéletbe: nyíltan hirdette a soviniszta nemzetiségi politika szükségességét, hogy ezzel is kárpótolja a nacionalista közvéleményt a Béccsel szembeni engedelmességért. Mint régi Tisza-párti, 1875-től Belső-Szolnok, majd az átalakítás után Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód főispánja, másfél évtizeden át a történeti Erdély északi részét szinte egyedül kormányozta, nagy tapasztalatokat szerezve a gazdasági élet mellett a nemzetiségi kérdésben is. A türelmetlen magyarosítás és a rendőri módszerekkel kombinált patriarchális elnyomás szorgalmazójaként a román és szász értelmiségi körökben gyűlöletes nevet szerzett magának, s magyar kortársai is „dobokai basának" ismerték. 1890-ben a szászokkal kötött kompromisszum ügyében a Szapáry-kormánnyal került ellentétbe, mert a törvényekben biztosított nemzetiségi jogokat sok esetben még elvben sem volt hajlandó tiszteletben tartani. Felmentése 1890-ben a nemzetiségek felé tett pozitív gesztusnak, miniszterelnöki kinevezése 1895-ben viszont ijesztgetésnek számított. Hosszú főispánsága korában Bánffy arra a következtetésre jutott, hogy a kiegyezés bolygatása nélkül, a dinasztiával, Ausztriával teljes egyetértésben, minden erőt a nemzetiségek ellen kell fordítani, politikai

[60] I. GEORGESCU, i. m. 154.

szervezeteiket szétrombolva, kulturális és egyházi intézményeiket állami ellenőrzés alá vonva meg kell gyorsítani a magyarosítást.

Fordulat volt ez a kormányok nemzetiségi politikájában. Mindeddig — mint láthattuk — az állam, a liberális felfogásnak megfelelően, nem tartott igényt a románok vagy szászok kulturális, politikai vagy gazdasági tevékenységének közvetlen irányítására, a kormányok az iskolai magyarosítást, a hivatali apparátus helyi szerveinek magyarosítását szorgalmazták, s csak alkalomszerűen próbálkoztak a nemzetiségek saját szervezeteit belülről is befolyásolni.

A Bánffy-féle nemzetiségi politika az eddigi, törvényekkel magyarosító és az óvatoskodva megtorló, a megtorlást inkább kerülni igyekvő magatartást elvetette, s a nemzetiségi kérdés kezelésének intézményesítését, bürokratizálását vezette be. Éppen ezen a területen akart elődei „tervszerűtlen, kapkodó" gyakorlatával szemben valami örök érvényűt alkotni. Célja volt, hogy a nemzetiségi kulturális életről, politikai mozgalmakról a kormány folyamatos tájékoztatást nyerjen, s ennek alapján minden területen — a törvényhozásban, közigazgatásban, gazdaságpolitikában, a nevelésben, az egyházi életben — minden intézkedés meghozatalánál fokozottan érvényesítsék azokat a nacionalista szempontokat, amelyeket a korábbi kormányok csupán ösztönösen és rendszertelenül alkalmaztak. A kortársak Bánffyról azt tartották, hogy az egész országot egy nagy nemzetiségi megyeként kezelte. Való igaz, hogy az országos politika szférájába behozta a nemzetiségi politika azon patriarchális erőszakelemeit, amelyek addig — a dualista állam sajátos politikai munkamegosztásának megfelelően — elsősorban a vármegyékre, a közigazgatás helyi szerveire voltak szabva. Egyben erősítette a kormánypolitika mindig is meglévő, az abszolutizmustól örökölt központosító vonásait.

Legelső lépései közé tartozott a nemzetiségi és a szocialista mozgalmak megfigyelése a nemzetiségi kérdés kezelése elméleti-politikai irányvonalának kidolgozására, a hatósági rendszabályok központi irányítása céljára egy új szerv, a miniszterelnökségi „nemzetiségi ügyosztály" létrehozása. Vezetője Jeszenszky Sándor, a *Replica*-per egykori ügyésze, elméleti és politikai referens Jancsó Benedek tanár, a román történelem és nemzetiségi mozgalom szakértője lett. A tényleges irányítást azonban Bánffy magának tartotta fenn. Nem volt ez valaminő erdélyi osztály, inkább a román ügyek hivatala.

Bánffy ravaszkodó politikájának megfelelően engedélyezte a Budapestre összehívott szerb—szlovák—román össznemzetiségi kongresszust, amely 1895. augusztus 10-én határozatban tett hitet a területi integritás mellett, de előszámlálta a nemzetiségek sérelmeit, és síkraszállt az ország soknemzetiségű jellegének politikai elismertetése, a megyékre épülő nemzetiségi autonómiák bevezetése mellett. Harcuk közös irányítására koordináló bizottságot hoztak létre. Az együttműködésből azonban — a kormány várakozásának megfele-

lően — néhány értekezleten, levélváltáson, a millenniumi ünnepségek elleni tiltakozáson túl nem lett semmi, a szerb politikusok eleve vonakodtak, a román pártnak csupán egyik szárnya próbálkozott vele, a gyenge mozgást rendőri intézkedések is fékezték. A figyelemre méltó kísérlet kudarcot vallott.

A román nemzetiségi mozgalomban is belső válság okozta apály keletkezett, amit a következő fejezetben ismertetünk. A *Memorandum*-per tömegeket és a hatóságokat lázba hozó hullámai gyorsan elültek, de annál tovább tartottak a kölcsönös kudarcélmény hatásai. Szeptember elején Bánffy erre és az uralkodó határozott kívánságára hivatkozva vitte keresztül a minisztertanácson, hogy a per még fogházban lévő elítéltjei kegyelmet kapjanak. A perektől, s ezzel „a mártírok gyártásától" amúgy is megcsömörlött a nacionalista tábor. De fordulat történt Romániában is, ahol az erdélyi mozgalmat mindig erősebben befolyásoló liberális párt került kormányra, s annak vezetője, Sturdza, a monarchiának tett hűségnyilatkozatában (1895. okt. 13.: „a iaşi-i bocsánatkérés") fordult szembe korábbi álláspontjával. Kijelentette, hogy tartózkodni fog minden beavatkozástól „a szomszéd országok, s különösen az Osztrák—Magyar Monarchia belügyeibe", mert a monarchia, „úgy, amint alkotva van, elsőrendű szükséglete az európai egyensúlynak" és a román állam biztonságának, ezért kívánatosnak mondotta a magyarok és románok közötti „minden félreértés és veszekedés" megszüntetését.[61] Az erdélyi román egyházak és egyes kulturális intézmények formailag titkos, de köztudott bukaresti segélyezését jórészt leállíttatta, itteni pártfogoltjait, a tribunistákat mérsékletre intette. Bánffy és Sturdza között az erdélyi román mozgalom kezelésében bizonyos konszenzus, részleges együttműködés alakult ki, egy olyan sajátos helyzet, amelyben a romániai nacionalizmus fő letéteményesének hatalmon tartása — éppen diplomáciai eszközökkel való kézben tarthatása miatt — a budapesti kormány fontos érdeke lett.

Nincsenek jó ismereteink arról, hogy a román párt anyagi megsegítésében milyen változás következett be, azonban a bukaresti fő pártfogó szervezet, a Liga Culturală is súlyos krízisen ment át, 1896-ban kettészakadt, s a századfordulóig a teljes bomlás állapotában maradt. A kortársak ezt is a kényelmesen kormányozni akaró Sturdza művének tudták be. Mindenesetre sokan vádolták őt az erdélyi román politikai élet meggyengítésével. A román egyházak (és iskolák) tekintélyes, évi 150—200 ezer korona közötti bukaresti szubvenciótól estek el. Egyedül a brassói görögkeleti gimnázium és a hozzá tartozó iskolák finanszírozását nem sikerült leállíttatni, mert ennek kérdése a hivatali ügyintézés csatornáiból bekerült az erdélyi román közélet nyilvánosságába, s onnan az éles regáti pártpolitikai harcok fegyvertárába. Bánffyék ugyanis intézkedéseikben felhasználták Sturdza információit, ezzel viszont

[61] T. Maiorescu, Istoria contimporană a României. Bucureşti 1917. 332—337; Jancsó B., A román irredentista mozgalmak. 229.

kiszolgáltatták őt dühödt ellenzékének, amely a nemzeti kérdésben az árulás bélyegét igyekezett rásütni és megbuktatni. Némi ravaszkodással Bánffy meg tudta menteni bukaresti partnerét az árulás vádjától, de Sturdza és a közös külügyminisztérium nyomására beletörődött a brassói gimnázium külföldi segélyezésének fenntartásába, noha annak törvénytelensége nem volt kétséges. Elvi megállapodás született arról, hogy a román kormány a szubvenció tőkeösszegét letétbe helyezi Budapesten, annak évi kamatait (36 086 koronát) a magyar kormány rendszeresen leküldi Brassóba. A nagy tekintélyű gimnázium az egyházi autonómia fedezékéből, a román kormány és ellenzéke támogatásával, a vizsgálat elmarasztaló eredményei ellenére kivédte a támadást, a konfliktusból a magyar kormánnyal szemben győztesként került ki, mivel a romániai szubvenció birtokában már nem volt kényszeríthető a magyar államsegély elfogadására sem, s ezzel hatékony állami ellenőrzésének lehetősége is megszűnt. „Kedves Sándor! Az én nézetem szerint a románok alaposan lefőztek bennünket" — üzente a végeredményt Wlassics kultuszminiszter a nemzetiségi ügyosztály vezetőjének.[62]

Az iskolák és egyházak általános állami ellenőrzésének biztosítására a Bánffy-kormány két irányban tett kísérletet. A tanítók minimális fizetését biztosítani nehezen vagy egyáltalán nem tudó egyházakra, községekre megpróbálta az államsegélyt rátukmálni. A kulturális autonómiájukat sértve érző románok ez ellen többféleképpen védekeztek. „Egyes tanítók, hol önként, hol felsőbb [egyházi — Sz. Z.] nyomásnak engedve, ünnepélyes nyilatkozatot tettek, hogy a felemelt fizetésekre igényt tartani nem is fognak."[63] Másutt úgy tettek, mintha kifizették volna az előírt bért, noha nem volt rá pénzük. Bánffy erre felhívta a megyéket, hogy minden esetben hajtsák be az iskolafenntartókon a fizetésemeléshez szükséges összegeket, a megnövelt ún. kultuszadó (ami Aradban pl. a vagyonadó 70—100%-ának felelt meg) terhével kényszerítsék az érintetteket államsegély igénylésére. Azonban ez a kísérlet is végül az államra, az apparátusra ütött vissza, hiszen — s ez is a dualizmus sajátosságaihoz tartozott — „az egyházi hatóságok csak kivetették a tanügyi hozzájárulás költségeit, de annak a néptől való behajtását egészen a közigazgatási közegekre hagyják, s onnan magukat távol tartják".[64]

A két román egyházzal szemben tervbe vették a királyi felségjog gyakorlására hivatott külön szervezet felállítását, hogy az ellenőrizze vagyonukat, az általuk kezelt pénzeket és alapítványokat is. „Ez lehet az egyedüli eszköz — írta Bánffy —, amely útját vághatja a romániai segély beözönlésének és egyúttal szorosabbá fűzheti a román nemzetiségre oly nagy befolyással bíró

[62] 1899. január 31-i följegyzés. OL, Miniszterelnökség. 1907. XLI. 1138—1724—1725.

[63] Sándor János Kis-Küküllő megyei főispán 1896. április 13-i jelentése. OL, Miniszterelnökség. 1907. XLI. 1138—1896. 448 res/310.

[64] Uo.

papság és egyház viszonyát az államhoz és kormányhoz."[65] Ilyen szervezet, sőt annak megrövidített változata: a görögkeleti román iskolák feletti „magasabb szempontú államrendészeti teendőket" ellátó hivatal sem jöhetett létre.

E korszak jellegzetes magyarosítónak tartott intézkedése volt az 1898. IV. tc. „a község- és egyéb helynevekről", mely kimondta, hogy minden községnek csak egy hivatalos neve lehet, amelyet a belügyminisztérium határoz meg, s célul tűzte ki, hogy e nevek „ne csak hivatalos használatban, hanem a társadalmi érintkezésben is mentől általánosabban elterjedjenek, s mindinkább kizárólagosakká váljanak". Szász és román körök nagy felháborodással fogadták, hiszen azt jelentette, hogy az állam, a községek, törvényhatóságok iratain, tábláin, térképeken a nevek magyar megfelelőit kellett használni; sérelmüket alig enyhítette, hogy a tankönyvekben, iskolák iratain kiegészítésül felvehették saját elnevezéseiket, vállalatok pedig gyakorlatilag tetszésük szerint használtak elnevezéseket éppúgy, mint ügykezelési nyelvet.

A Bánffy-féle erőszakos nacionalista nemzetiségpolitikának valójában nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A szaglászó detektívek, a rendőri zaklatás, az adminisztratív intézkedések nem nagy csapást jelentettek az egyes nemzetiségi mozgalmakra. A szászokat valójában semmi sem rendíthette meg, a románok vezetői az üldözés hatását egy-két év alatt kiheverték. De nem sikerült Bánffy legfőbb terve sem: a magyar uralkodó osztályon belüli ellentétek túlságosan is nagyok voltak ahhoz, semhogy széthúzó csoportjait a nemzetiségek és a szocialisták üldözésének egyébként is keveset ígérő programjával tartósan egy táborba lehessen tömöríteni. Az Ausztriával tízévenként esedékes gazdasági kiegyezés körüli vitában Bánffyt parlamenti ellenzéke a nemzeti jogok elárulásával vádolta, az antiliberális irányzatok és a függetlenségi ellenzék együttesen lehetetlenné tette számára a kormányzást, s az első erdélyi miniszterelnök 1899 februárjában lemondott. Véletlen körülmények közrejátszása folytán magával rántotta a Sturdza-kabinetet is. Egy anonim brosúra ugyanis védelmébe vette a bukott kormányelnök nemzetiségi politikáját, utalásokat tett arra, hogy Bánffy a bukaresti kormánnyal egyetértően járt el az erdélyi románok kezelésében, és az ellen Károly román királynak sem volt kifogása. Amikor kiderült, hogy a szerző (Jancsó Benedek) hivatalosan beavatott, tehát szavahihető ember, a román parlamenti ellenzék ismét árulással vádolta Sturdzát, aki 1899 áprilisában véres összetűzésekhez vezető utcai tüntetések után lemondott.

Széll Kálmán, a Bánffyt felváltó új miniszterelnök szakított elődje módszereivel. Az alkudozások és kompromisszumok ezen nagymestere a „jog, törvény, igazság" hármas jelszavával új kor, pontosabban a Deák- és Eötvös-féle tiszta kezű kormányzati módszerek visszatértét ígérte. Az agráriusokkal

[65] Bánffy átirata Wlassicshoz, 1899. január 31. OL, Miniszterelnökség. 1907. XLI. 1138 — ME 1898. IV. 569—1699.

726. Bálozók az EMKE jelmezes mulatságán, 1901

727. Akikért báloztak: székelyek Galacon a századfordulón

728. A kolozsvári Mátyás-szobor avatása 1902-ben

729. Az 1902. évi tusnádi Székely Kongresszus rendezői

730. 1848-as veteránok és az ünnepi bizottság a házsongárdi temetőben, 1903 ▷

731. A kolozsvári Országos Ereklyemúzeum, 1902 ▷

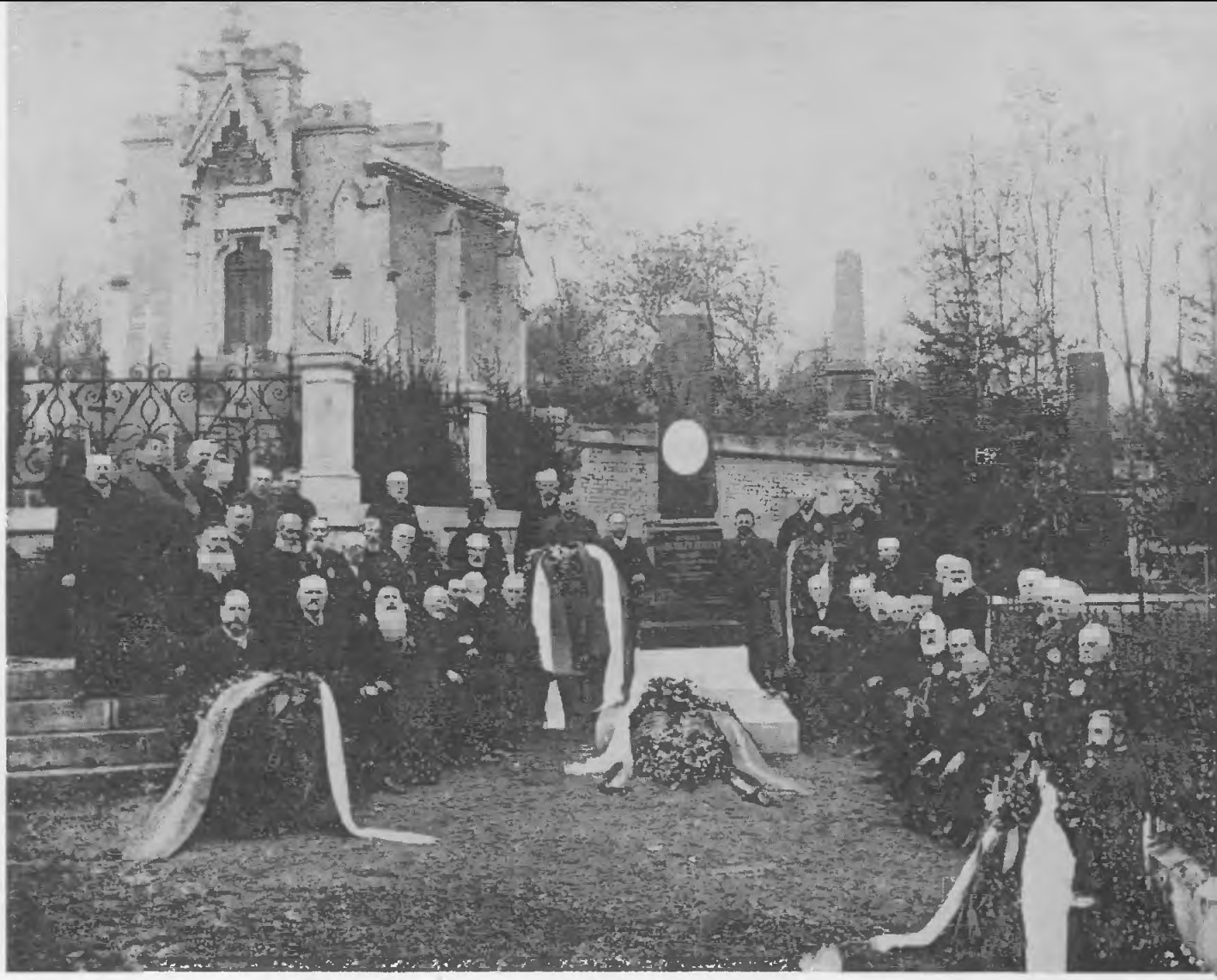

ÖRSEGYESÜLET

732. Mikszáth Kálmán kortesúton Fogarason

733. Kormánypárti román választók Belényesen, 1907

734. 1902-ben jelent meg Budapesten a *Luceafărul*

735. Octavian Goga, a költő és politikus

736. Az ASTRA kulturális néplapja

737. 1908-tól politikai-kulturális lap

738. Az ASTRA múzeuma Nagyszebenben. Épült 1905-ben

739. A múzeum lépcsőháza

740. Írók és költők: Şt. O. Iosif, V. Eftimiu, I. Chendi, O. Goga

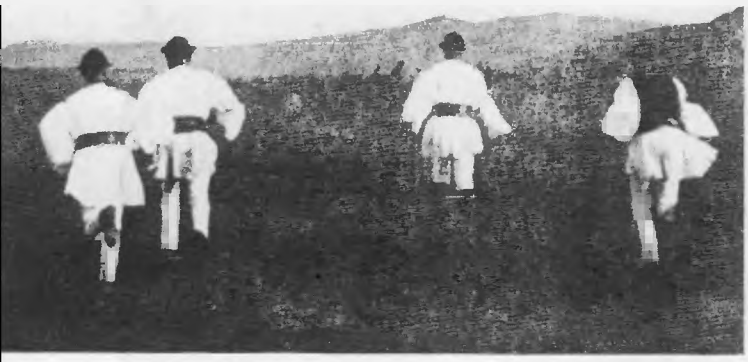

741. Vlaicu gépe a balázsfalvi Szabadságmező fölött, 1911

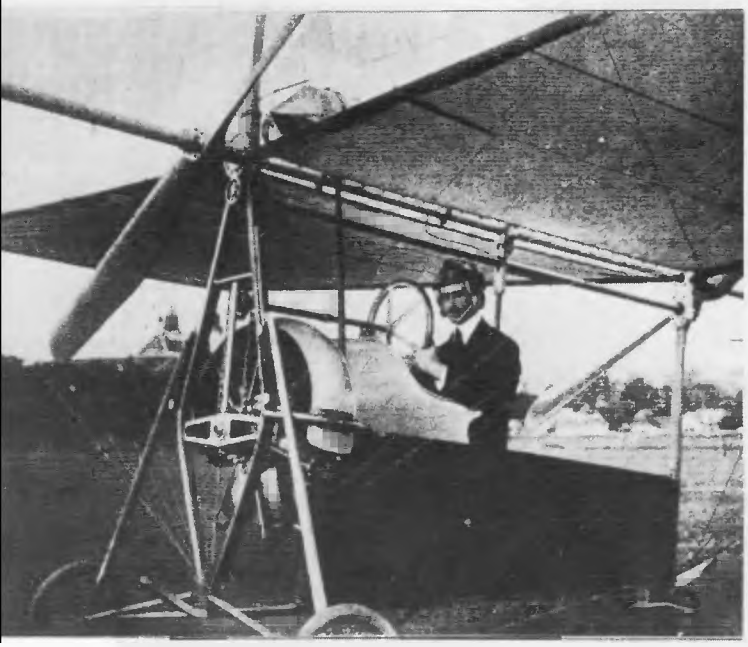

742. Aurel Vlaicu, az erdélyi román repülő, gépével

743. Cornel Medrea terve a lezuhant Vlaicu emlékművéhez

744. A *Tribuna* szerkesztői, 1912

745. Ioan Mihu felkenyéri birtokos, bankár

Lovrin 1910 szept. 25

Nagyságos uram!

Amidőn egészen szívem mélyéből
nem tagadja fejezésem örömét,
magamat ismételve kívánom hogy ki-
vos volt szíves fogadni fogadtatásomat
Sincs szó amelyben ezen benyomásaimat
minél is alkalmasabban méltóan
tolmácsolhassam. Bizalommal írok tovább
párbeszédünk alá és nem mondok le
a reményről, hogy – ha egyes tekin-
télyek tanácsai saját tiszta állás-
pontomat érvényre juttatásában, ez a
mi vonatkozásban sikerülni fog.

746. Tisza István gróf levele Mihuhoz 1910-ből

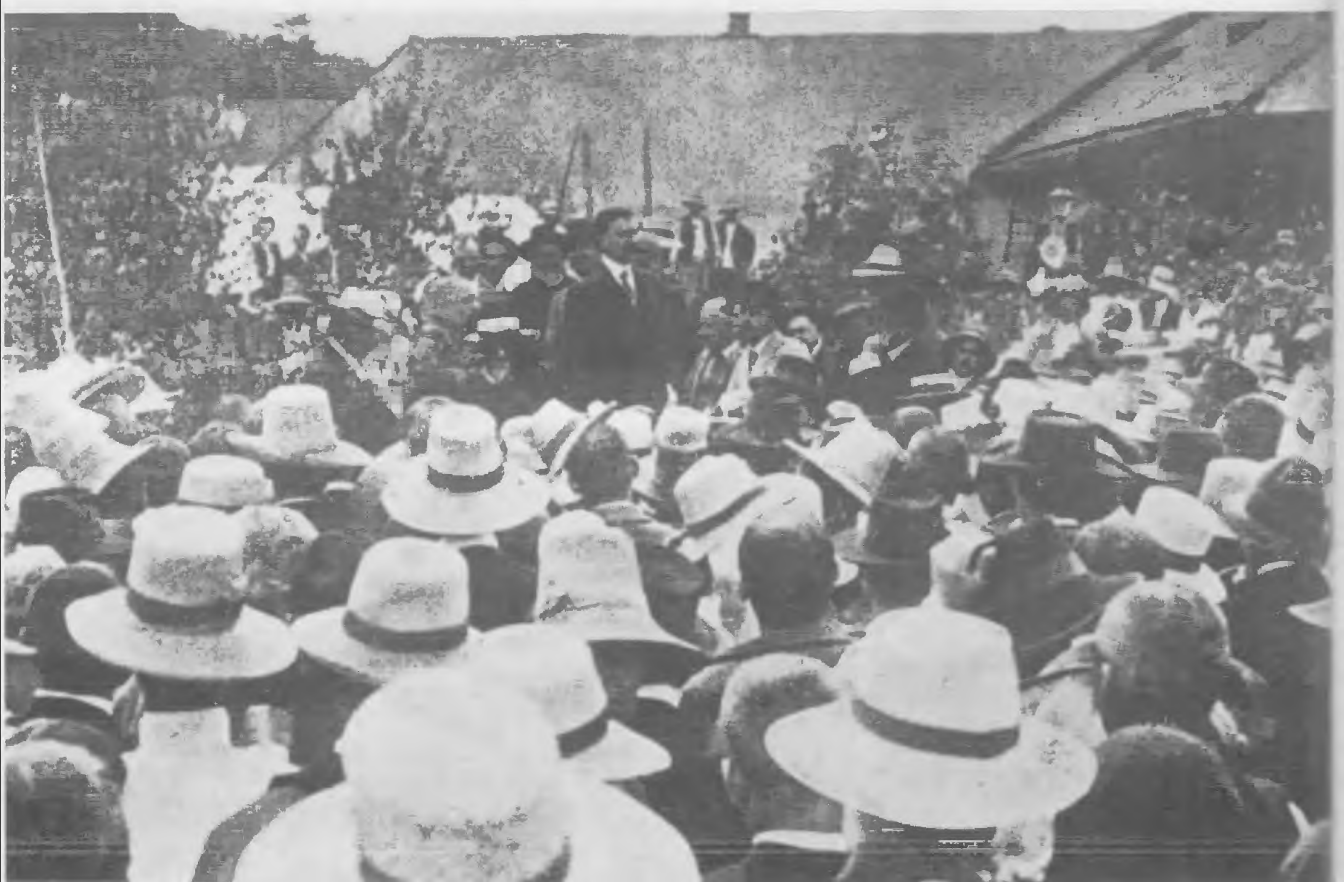

749. Az ipari munkásság internacionalista alapon szervezkedett. Munkások csoportja Fogarason a századelőn

◁ 747. Román népgyülés Hunyadban, 1910

◁ 748. Román népgyülés Nagyilondán, 1914. Iuliu Maniu beszél

750. Munkások és csendőrök összecsapása Nándorhegyen 1906-ban. Kilenc munkás meghalt

751. A Kolozsvári Kerületi Munkásbiztosító Pénztár tisztviselői kara

IV. évfolyam. Kolozsvár, 1907. december 15. 12. szám.

KOLOZSVÁRI MUNKÁS

szociáldemokrata politikai havilap.

Előfizetési díj
Helyben házhoz szállítva és vidékre postaköltséggel együtt:
Egész évre 1 korona
Félévre 50 fillér

Megjelenik minden hó 15-ikén.
A kolozsvári szociáldemokrata párt tulajdona.
Egyes szám ára 6 fillér.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Ferenc J út 27. sz. (Kinthaller Jenő), hova ezen lap szellemi részét illető közlemények stb. címzendők
Kéziratok nem adatnak vissza.
Telefon-szám: 669.

A magyarországi szociáldemokrata-párt erdélyrészi vezetőségének 1907-ik évi jelentése.

A mozgalom irányítása.

amelynek a tömegek kiéheztetésével 3 célja van. Az egyik az, hogy a kis- és középtőkét, amely versenytársa, lerázza a nyakáról, a második cél a nagytömegek kiéheztetésével a munkakeresletet emelni, a béreket leszoritani, harmadik cél, ami reájuk legfontosabb, politikailag az elnyomottakat lehetetlenné tenni, hogy a politikai küzdőtéren egyedül uralják a helyzetet. Ezzel a politikai taktikával szemben kellett a szociáldemok-

752. A *Kolozsvári Munkás* fejléce

753. Kun Béla, a munkásbiztosító pénztár tisztviselője

754. Jászi Oszkár könyvének címlapja

755. Kós Károly lapjának címoldala

Ára 9 korona

Gyergyószentmiklós

757. Bartók és a Kodály házaspár a körösfői templomban, 1907 körül

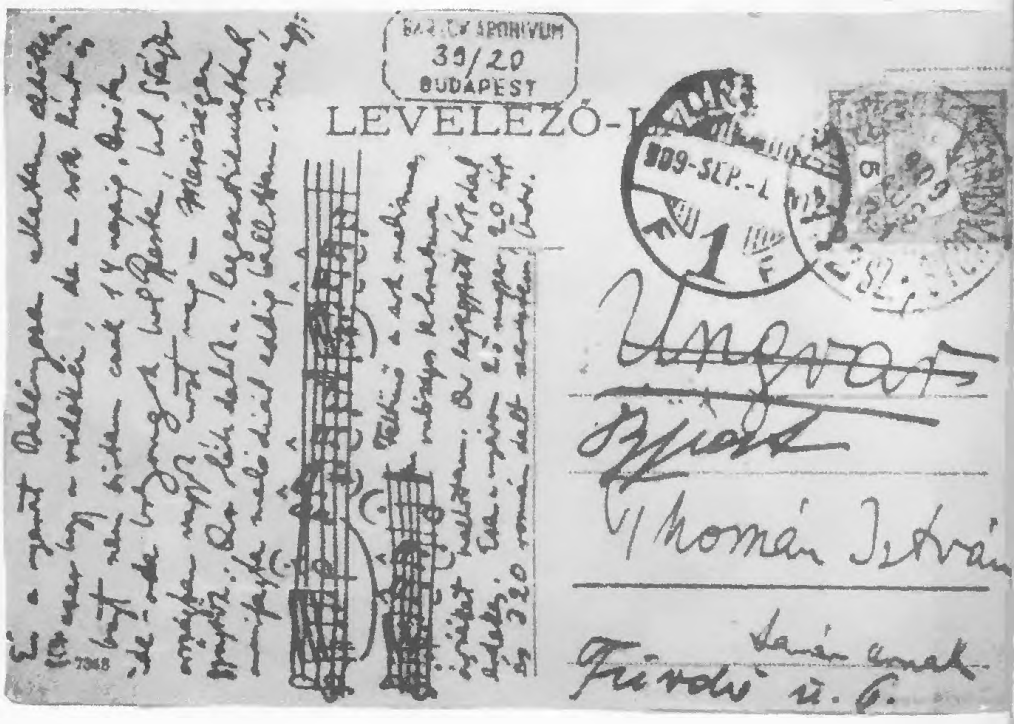

758. „Ezen a nyáron 25 magyar, 20 tót és 320 román dalt szereztem." Bartók levelezőlapja a Mezőségről, 1909

◁ 756. Bartók Béla Csik megyei vándorútján

759. Ady Endre 1918 őszén

ismét naggyá duzzasztott kormánypárt birtokában szabad választásokat rendezhetett 1901-ben, s a nemzetiségek ettől kezdve úgy látták, hogy a parlamentbe való visszatérésükhöz megjavultak a feltételek. Megnyugtatásukat szolgálta a Jeszenszky-féle nemzetiségi ügyosztály — külpolitikai megfontolásokból is indokolt — feloszlatása, a kicsinyes rendőri módszerek háttérbe szorítása, vagy akár a brassói román gimnázium szubvencióügyének rendezése, amit Széll a Bánffytól örökölt elvi megállapodás szerint, de már az új bukaresti konzervatív kormánnyal véglegesített.

A nemzetiségi kérdés kezelése a századvégtől túljutott a rendőri feladatkörökön, szakszerűsödött, s minden kormány elsőrendű napi politikai gondjai közé sorolódott. Rendezésére a hajlandóság növekedett, azonban a rendezés kísérletét még évekig nem tartották a dualizmus kezdődő válságának elhárítása szempontjából sürgető feladatnak. Ekkor kezdett azonban feltűnni egy új, Erdély magyarsága szempontjából fontos törekvés: a magyar etnikum közvetett erősítésének szándéka. Tervezetek születtek Erdély hiteléletének javítására, a szövetkezeti mozgalom kiterebélyesítésére, lépések történtek szociális-nemzeti szempontú telepítéspolitika bevezetésére. A legjelentősebb lépés — mint a gazdaságtörténet rajzánál láttuk — a társadalmi élet és a kormányzat képviselőinek részvételével tartott 1902. évi tusnádi Székely Kongresszus volt, mely valójában komplex programot adott a Székelyföld fejlesztésére. Később a románok is bejelentették igényüket egyes saját, szegényebb tájaik ilyen, külön állami támogatására.

A KIÚTKERESÉS VÁLSÁGA ÉS ÚJ AKTIVITÁS A ROMÁNOKNÁL

A századvégen az erdélyi román politika új, de eleinte nem látványos korszaka kezdődött. A tradicionális eszközökkel vívott harc a *Memorandum*-mozgalomban elérte lehetséges csúcspontját. Erkölcsi elégtételt szolgáltatott az akció szervezőinek és a pártoló rétegeknek, de amint a sérelmek orvoslására, úgy a továbblépés mikéntjének kérdésére sem adott megoldást. Évekig eltartott, amíg a nemzeti párt eszmei arculatát hozzá tudta igazítani a megváltozó politikai feltételekhez és az átalakuló román értelmiség-polgárság új igényeihez.

A kiútkeresés válsága még akkor elkezdődött, amikor a párt vezetői fogházban ültek a *Memorandum*-perben hozott ítélet alapján. A *Tribuna* ekkor már a párt tulajdonában volt, de irányítása megmaradt az alapító gárda kezében, amely „a kapitány", az emigrált Brote vezényletével nyíltan is bírálta a rugalmatlan vezetést, s főként az azt támogató regáti konzervatív pártot, ami ellen Raţiuék a fogházból közzétett nyilatkozatokban emeltek szót. A *Tribuna* „sztrájkját" megkönnyítette, hogy a bebörtönzés idejére alakított pártvezetés

(Vasile Mangra, Ioan Rusu-Şirianu) ugyancsak soraikból került ki. A régi vezetők viszont még az államfogházban elhatározzák, hogy „ki kell dobni őket minden területről".[66] Szabadon bocsátásuk után a pártelnök Raţiu, az időközben felére apadt nemzeti komitét maga mögött tudva, egy újonnan alapított konzorcium nevére íratta a lapot, s addig szokatlanul kemény eszközökkel próbálta az újságtól kiszorítani az ellenzéket. A fellángoló harcban a két csoport között bírósági beavatkozás, hatósági zárlat igénybevétele éppúgy előfordult, mint az ablakbeverés, nem kis örömére a román mozgalom ellenfeleinek. A tribunisták propagandautazásokat tettek, Sinaiában és Brassóban külön találkozókat szerveztek. A frakciózásra válaszul Raţiu kitetette maradék képviselőiket a szerkesztőségből, az egyiket egyenesen rendőrökkel. Ezzel a párt látszategysége megszűnt. Tekintélyes aradiak tiltakoztak az eljárás ellen, a komité egy sor tagja ezután el sem járt a megbeszélésekre. A frakcióharc 1896-ban a Bukarestbe emigráltak körében is kitört.

Új program kidolgozásához az első lökést a romániai politikai változások adtak. Az 1895 őszén hatalomra kerülő Sturdza — mint láttuk — a magyar állammal szembeni mérsékletre intette híveit, szükségesnek tartotta az erdélyi románok és a kormány között egy megegyezés, modus vivendi kialakítását. Ennek első lépcsőjeként a párt fel kell hagyjon a passzivitással, s a parlamenti életbe való visszatérés után kompromisszumot köthet a kormánnyal: Erdély autonómiájának követelését feladhatja egy kedvezőbb választójog kedvéért. (Az a program ez, amelyet, ha nem is végleges rendezésként, de tárgyalási alapként régóta igényelt minden magyar polgári párt, valamint maga a kormányzat is.) Az emigrált és otthon maradt tribunisták új lapot indítottak, s ezt már nem Erdélyben, hanem a szűkebb Magyarországon, Aradon adták ki, ahol erős megyei román pártélet folyt, tekintélyes gazdag paraszti háttérre számíthattak, s ráadásul az itteni és bánsági románság sohasem volt passzivista érzelmű. Aradon a lakosságnak ugyan csupán 15%-a volt román, de Brassó után mégis itt volt a legmagasabb a számuk, volt püspökségük, papneveldéjük, itt működött a második legnagyobb bankjuk, a Victoria, és úgy gondolták, hogy ez a dinamikusan fejlődő város alkalmas lehet magyar és román körök találkozására. 1897-ben megjelent a *Tribuna Poporului,* mely az öreg és fiatalabb tribunisták kiadványaként a legjobb román lap lett, hamar jelentéktelenségre kárhoztatva a régi nevét még őrző, de jó publicistákat nélkülöző nagyszebeni *Tribunát*, mely hosszas haldoklás után 1903-ban szűnt meg.

Az aradi lap óvatosan kezdett hozzá az új aktivitás meghirdetéséhez. 1897 elején egy hétrészes cikksorozatban a Bánffy-kormánnyal szembeni „jóindulatú tartózkodást" ajánlotta, majd a Széll-féle, 1901. évi választásokon való

[66] L. Boia, Contribuţii privind criza Partidului Naţional Român. Studii, 1971. 5.

részvételre próbálta megnyerni a pártvezetést. Ebben az évben már nyíltan emlegette egy új korszak, az alkotmányos harc kezdetét, amiben fontos szerepet játszott pozícióik erősödése. Két évvel korábban ők választották aradi püspökké Iosif Goldişt, 1900-ban Mangra váradi vikárius, Roman Ciorogariu az aradi teológia igazgatója, 1901-ben Vasile Goldiş a konzisztórium titkára lett, s kapcsolatokat építettek ki magyar politikusokhoz is.

Az új aktivitás azonban nem indulhatott ki a túlságosan előreszaladó, a romániai liberálisokkal pedig túlságosan elkötelezett aradi frakció vezetése alatt. Az irányzatok fölött álló, önálló anyagi bázissal rendelkező új réteg, a nemzeti középosztály erősödő modern burzsoá rétege lett az, amely az aradiak programját kisajátította, és hozzáillesztette a hagyományos pártkeretekhez. 1902 márciusában Ioan Mihu nagybirtokos bankigazgató a szászvárosi *Libertatea* című új lapban „a kátyúba jutott szekér" kimozdítására javasolta az 1881. évi program revízióját, a dualizmus elfogadását és az Erdély autonómiájára vonatkozó követelés feladását, részletesebb nemzeti kultúrpolitika s új szociális politika kialakítását. A balázsfalvi érsekség egy ügyvédje, Iuliu Maniu kidolgozta a vidéki pártépítés, a megyei politika és a modern sajtópropaganda akcióprogramját. Az aktivitás, a párt átszervezése azonban még Raţiu, a régi vágású elnök halála után is olyan ellenállásba ütközött, hogy néhány 30 év körüli fiatal külön párt, de legalábbis külön frakció alakítására határozta el magát. Az új elnök, Gheorghe Pop de Băşeşti (Ilyefalvi Pap György) azonban újabb szakadás elkerülése érdekében szabadjára engedte a pártfegyelmet, így Aurel Vlad 1903 nyarán Hunyaddobrán, egy időszaki választáson az autonómiakövetelés említése nélkül nemzeti párti képviselőnek választatta magát. Sikere nagy visszhangot váltott ki a politikai tétlenség nyűgétől szabadulni akaró új román polgárság körében s Románia sajtójában is. A vérmesebb aradiak egymás között az aktivitástól 40 román mandátum megszerzését remélték.

Míg a magyarok gyanakodva, a románok és szászok komoly várakozással fogadták 1903 őszén az udvar emberének tartott Tisza István gróf miniszterelnöki kinevezését, aki pályájának kezdetétől nagy jelentőséget tulajdonított a román kérdésnek, felismerte és számolt vele, hogy a románokat eltéphetetlen szálak fűzik a független királyságban élő testvéreikhez. A soknemzetiségű magyar állam és a monarchia erősítése érdekében — a maga módján — a legnagyobb nemzetiséget alkotó románokkal való megegyezésre törekedett. Ebből a szemszögből ítélte el mindenkor a magyar sajtó soviniszta uszításait, a nemzetiségek elleni hecckampányokat, mert az ilyesmi szerinte „egyenesen a hazaellenes izgatóknak tesz szolgálatot, karjaikba hajtja még azokat is, akik eddig hű fiai voltak az országnak".[67] Miniszterelnöki bemutatkozó beszédé-

[67] Bihar vármegye közgyűlésén mondott 1893. szeptember 20-i beszéde. Gróf Tisza István képviselőházi beszédei I (Bev. és jegyz. KUN J.) 1935. 262–267.

ben fontos magyar nemzeti feladatnak mondotta „az ország nem-magyar ajkú polgárai bizalmának, rokonszenvének megnyerését, megerősítését", igyekezvén egyúttal a mérsékelt vagy közreműködésre hajló réteget „a veszedelmes izgatóktól" különválasztani.[68] A szász vezetőkkel gyorsan megegyezett, így azok visszaléptek a kormánypártba. A román aktivisták balszárnya, az aradiak, Tisza kijelentéseiben saját politikájuk igazolását látva, újabb közeledési lépést tettek. Lapjuk kiemelt szövegben deklarálta: „Feltételek és hátsó gondolatok nélkül elismerjük a magyar állam egységét, készek vagyunk vérünket és vagyonunkat áldozni e politikai egységért és a magyar állam csorbítatlan területi integritásának fenntartásáért mindaddig, amíg ez az állam erős és kétségbevonhatatlan intézmények által garantálni fogja a nemzeti etnikai sajátosságaink alapján való fejlődés lehetőségei. Tesszük ezt, mivel meggyőződésünk, hogy egy szilárd Habsburg állam léte Közép-Európában erősebb biztosítéka a mi román nemzetiségünk létének, mint lenne a Habsburg állam híján egy olyan Románia, mely magábafoglalná Dácia Trajána összes románjait. Ez a mi válaszunk Tisza István gróf kijelentéseire."[69] A román párt vezetőinek nagyobb része azonban bizalmatlanul fogadta Tiszát, aki legsürgősebb feladatának amúgy is az addig példátlan méretű parlamenti válság megoldását tekintette, és ezért gyorsan alkut kötött a függetlenségi ellenzékkel: a magyar katonai-nyelvi követelések feladásáért cserében a nemzetiségekkel szemben iskolai-nyelvi magyarosító intézkedéseket helyezett kilátásba. A Romániából jövő békítő hang ereje is gyengült. Így azután béketapogatózások helyett a Tisza-kormány terveket kovácsolt a görög katolikus egyház önállóságának korlátozására, a nemzetiségi iskolahálózat állami irányításának megalapozására. A Berzeviczy Albert kultuszminiszter által kidolgozott törvénytervezet a népiskolai tanítók állami fizetéskiegészítését rendszeresítette volna mindazon iskolákban, ahol az évi 800 korona minimumot saját erőből nem tudták megfizetni, ennek ellenében viszont az állami beleszólást növelte, s részelőírásokkal eredményes magyar nyelvoktatást akart az általános iskolákban bevezetni. Az 1904 októberében benyújtott javaslat ellen a mérsékelt kormánypárti szászok éppúgy tiltakoztak, mint a többi nemzetiségek, másrészt a magyar ellenzék nem tartotta elégségesnek, erősebb állami beavatkozást kívánt. A tervezet „egyszerűen küszöb — írta a neves ellenzéki erdélyi Bartha Miklós —, létjogát nem találom. Turáni mivoltunk is belebotlik, a nemzetiségek is belebotlanak. Sem minket nem elégít ki, sem azokat."[70] Parlamenti hadjárata során Tisza nem egészen egy hónap múlva minden beterjesztett törvényjavaslatot visszavont, hogy azonnal a házszabály-

[68] Miniszterelnöki programbeszéd. L. uo. II. 15—64.
[69] Contele Tisza István. Tribuna Poporului, 1903. november 10.
[70] BARTHA M., Iskolai reform. Ellenzék, 1904. szeptember 15.

módosítás kérdését tűzhesse vitára. Így tűnt le a Berzeviczy-terv is, mígnem néhány év múlva nemzetibb színekre festve „lex Apponyi" néven támadt fel.

A román mozgalom szempontjából azonban Tisza István első kormányának jelentőségét a kevésbé látványos, mérsékletet mutató gesztusok határozzák meg, amelyek előre vetítik az 1910-es évek kiegyezést kereső politikáját. Tisza az érintett megyék főispánjaival megtárgyalta „a román középosztály és a magyar társadalom" közötti viszonyt, utasította őket, hogy a románokat lehetőleg vonják be a társadalmi és politikai életbe, szinte teljesen mellőzte a sajtópereket, a román értelmiséget hagyta gyűlésezni a Berzeviczy-tervezet ellen, nagyszebeni kultúregyletüknek, az ASTRÁ-nak adta az Avram Iancu-szoborra egykor jogellenesen gyűjtött, s Bánffy által lefoglaltatott pénzalapot időközi kamataival együtt; kormányzata alatt bátrabban érvényesíthették nyelvi jogaikat a megyegyűléseken, a vegyes lakosságú Fehértemplomon pedig az ő utasítására engedélyezték román nemzeti alapon álló polgármester választását. S ekkor merült fel hosszú idő óta először, hogy a román párt vezetőivel, illetve más tekintélyes román közéleti személyiségekkel — így Mihuval és Gheorghe Pop de Băşeştivel — tárgyalásokat lehetne kezdeni. Tisza azonban még nem lépett túl a hagyományos dualista koncepción, nagyobb politikai mozgásszabadságot csak úgy adott volna a román politikusoknak, ha azok — a szászokhoz hasonlóan — pártjukat „beolvasztják" a magyar pártokba, elsősorban a kormánypártba. Az elképzelés kikísérletezésére a politikai válság kiéleződése közepette amúgy sem maradt lehetőség. Az egész magyar parlamenti ellenzék összefogott, s hamarosan megbuktatta Tiszát.

A választások előestéjén, 1905 januárjában 11 évi szünet után tartott nagyszebeni konferenciáján a román nemzeti párt végre elfogadta a fiatalabb generáció aktivista irányvonalát. Az új program módosította az 1881. évi álláspontot, Erdély autonómiája helyett „a román nép államalakító politikai egyéniségének elismerését, etnikai és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását"[71] tűzte ki célul, követelte a nemzetiségi törvény végrehajtását, a nyelvhatárok szerint kikerekítendő közigazgatási kerületek önkormányzatát, az általános és titkos választójog bevezetését. Mindezt kiegészítette az agrárius gondolatkörre visszavezethető „szociális olajcsepp" igénye: az elidegeníthetetlen birtokminimum, a kis keresetek adómentességének behozatala, parcellázás az állami birtokokból, betegségi és öregségi biztosítás, a szegények ingyenes orvosi ellátása.

A bukásban lévő Tisza fölismerte a nagyszebeni határozat horderejét. Ahogy a válság közepette a király levélben hívta föl az ország főbb egyházi vezetőit a kormány támogatására, úgy Tisza is külön levélben fordult a román főpapokhoz, aggodalmainak adva hangot. „A hazánkban lakó román

[71] Az 1905. évi választási programot közli T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de aur VIII. Sibiu 1915. 169—172; KEMÉNY G. G., i. m. (Iratok...) IV. 534—536.

honpolgárok nagy nemzeti ideáljukat úgy szolgálják igazán, ha teljes erejüket a magyar állam erősítésére fordítják" — írta, majd hozzátette, hogy közszereplésének „egyik sarkalatos célját képezte elejétől fogva" a nemzetiségi politikusokat meggyőzni és bevonni a magyar közéletbe, hogy „a túlzó követelések nyűgétől megszabaduljanak. Fájó szívvel kell látnom, hogy az eddig passzivitásban állott románok többségének mostani határozata mindezt hosszú időre, talán végleg kompromittálja és lehetetlenné teszi."[72]

Az alkotmányos eszközökkel folyó politikai harc új szakasza a román nemzeti mozgalom számára persze nem indult könnyen: mindössze 8 mandátumot szereztek, pedig mintegy 40 kerületben 23 jelöltjük lépett fel, s ezúttal a hatósági nyomás is alatta maradt a szokásosnak. Éppen az nem sikerült, amire legnagyobb reményük és szükségük volt: számottevő parlamenti frakcióvá előlépni.

Az 1905. évi választások nemcsak Tisza bukását hozták. Közel négy évtized óta először az ország választói — igaz, a történeti Erdélyben csak kis részben — elpártoltak a kormánytól, s többségükben a szövetkezett ellenzékre szavaztak. Az ún. koalíció választási győzelmével a nemzetiségek útkeresése is újabb állomáshoz érkezett.

A KOALÍCIÓS KORSZAK ÉS AZ UTOLSÓ BÉCSI KÍSÉRLET: FERENC FERDINÁND MŰHELYE

Az 1905. évi választások után a 8 román képviselő szerb és szlovák társaival együtt külön nemzetiségi klubot alakított a parlamentben, amelynek elnöke a román Teodor Mihali lett. E képviselők az általános választójog, a nemzetiségek nyelvi jogai, általában a polgári szabadságjogok védelmében emeltek szót.

Amikor 1905 nyarán az uralkodó az Apponyi, Andrássy, Kossuth Ferenc által vezetett győztes ellenzéki koalíció megtörésére Fejérváry Géza bárót bízta meg egy imparlamentáris kormány alakításával, hamarosan különleges szerep jutott a nemzetiségi pártnak. Az új belügyminiszter, Kristóffy József az általános választójog bevezetésének ígéretével ijesztgette a magyar szupremáciát s a birtokos osztály politikai vezető szerepét nagyon is féltő koalíciót. Bécsben ettől remélték Kossuth Ferenc, Apponyi és társaik megpuhítását, az önálló magyar vámterület, önálló jegybank, a közös hadsereg magyarországi ezredeiben kötelező magyar vezényleti nyelv — tehát a monarchia egységét lazító — koalíciós követelések feladását. A szászok fenntartással, a románok vezetői örömmel fogadták a választójogi reform gondolatát, hiszen egy régi demokratikus követelés hatalmi úton való teljesítését látták benne. Kristóffy

[72] Tisza 1905. január 14-i levele a román főpapokhoz. Gróf Tisza István képviselőházi Beszédei III. 379—381.

azonban (Tiszától eltérően) nem engedte, még a románoknak sem, egy nemzeti konferencia egybehívását, nehogy amúgy is nemzetietlennek tartott kormányát az ellenzék gyengeséggel vádolhassa. Az oktatásügyi miniszter pedig egyenesen elrendelte, hogy az eddigiektől eltérően az állami iskolákban a hittant magyarul, s ne az illető felekezet nyelvén tanítsák. Ennek ellenére a románok türelmet mutattak a kormánnyal szemben, s míg a koalíció Erdélyben is lármás, de a Székelyföld egy részét leszámítva, teljesen sikertelen, teátrális „nemzeti ellenállásba" kezdett a Fejérváry-kormánnyal szemben, addig a román vezetők tüntetően adófizetésre, katonáskodási kötelességük teljesítésére, úgymond, a dinasztia szolgálatára hívták fel népüket, némelyek egyenesen paktumot akartak kötni az ügyvivő kormánnyal, s egyik lapjuk teljesen annak szolgálatába szegődött.

Az ellenzéki koalíciót az uralkodónak sikerült engedelmességre bírnia, így 1906 tavaszán ez a sokféle pártból álló szövetség Wekerle Sándor, a hűséges 67-es politikus vezetésével, „kötött marsrutával" kormányra kerülhetett. A románok körében ez riadalmat okozott, hiszen a századvégtől valójában már nem is elsősorban a szabadelvű kormányokat, hanem a magyar nacionalista ellenzéket, főként a függetlenségi pártot tartották a fő ellenségnek, „a magyar sovinizmus letéteményesének". De meglepetést keltett az is, hogy az új kormány vezetői bizalmas értekezletre hívták meg a két érseket és néhány román politikust. Az 1906. április 18-i tanácskozáson Wekerlén kívül Apponyi, Andrássy és Kossuth miniszterek is részt vettek, s az elég felkészületlenül érkező románoknak nem voltak részletes elképzeléseik. A koalíciós kormány nem kínált semmit, ami újabb zavarba hozta őket, a kínos hallgatásokat csak úgy tudták elkerülni, hogy egyikük viccekkel szórakoztatta a társaságot. Wekerle azt ajánlotta nekik, hogy a megyei hatóságokkal kössenek paktumokat a soron lévő választásokra, amint meghatározták választási érdekterületeiket. A megyei hatóságok azonban a régi módszerekkel is biztosítani tudták saját jelöltjeik számára a szavazatokat, s nem lévén szükségük a románok segítségére, nem is jött létre együttműködés. A megválasztott 18 román képviselőből jó néhány — a szerbekkel és szlovákokkal együtt — igen aktívan kivette részét a parlamenti életből. Ekkor kerültek közelebbi kapcsolatba a magyar politizáló közvéleménnyel Ştefan C. Pop, Vasile Goldiş, valamint az elkövetkező évtizedek két jelentős román politikusa: a jogász Maniu és az orvos Alexandru Vaida-Voevod. Nemzeti sérelmek mellett időnként a parasztság érdekében külön is szót emeltek. Pozitív követeléseket is tartalmazó szónoklataik azonban nem emelték őket a kor képviselőházának átlagszínvonala fölé, sőt Vaida-Voevod az olcsó parlamenti heccelődésektől sem riadt vissza.

A parlamenti harc elvadulásában már szerepe volt a koalíciós korszak nemzetiségi politikájának. A módszerek a Bánffy-korszak megismétlődésének képét vetítik elénk, amikor a Béccsel szembeni megalkuvást a kormánynak a

nemzetiségek felé mutatott keménysége ellensúlyozza, azzal a lényeges különbséggel, hogy most nem szétzilált, hanem felerősödő nemzetiségi mozgalmakkal kellett szembenéznie. Ezen túlmenően az apparátus nagyfokú cseréje miatt hiányzott a szabadelvű uralomban kifinomult, sok feszültséget még lokális szinten eltüntető, csendes patriarchális elnyomás rutinja. A koalíciót amúgy is „a magyar nemzetállam" látványos építésének szándéka vezette, részben ezért szaporodtak el a nemzetiségek elleni sajtóperek, részben ezért bontakozott ki újabb hulláma a röpiratháborúnak, melyben azt vitatták, vajon el vannak-e nyomva a románok vagy sem. Ennek a politikának voltak gyümölcsei a „lex Apponyi" néven ismert iskolatörvények.

Az 1907. évi XXVII. tc. a községi és felekezeti iskolák tanítóinak fizetését emelte 1000-1200 koronára, ehhez államsegélyt nyújtott az iskolafenntartóknak, amit azonban egy sor szigorú feltételhez kötött. Az iskoláknak „kifogástalanul hazafias állampolgári nevelést" kellett adniok a tanulóknak, amit részben a magyar nyelv és irodalom, alkotmány fokozott tanításával kellett bizonyítani. Ezzel próbálta a koalíciós kultúrpolitika megváltoztatni azt a tényt, hogy az ország népéből mintegy 40% nem tudott az állam nyelvén beszélni. A törvény köztisztviselőnek minősített minden tanítót, így a fegyelmi jogkört is részben kivette az iskolafenntartók kezéből. Ha az állam egy tanító fizetéséhez legalább 200 koronával járult hozzá, akkor már kinevezése is állami jóváhagyástól függött. Súlyos, és főként sok konfliktus forrásának ígérkező intézkedése volt, hogy ahol a tanulók fele magyar, ott a tanítási nyelv a magyar kellett legyen, míg 20% magyar tanuló esetén ezek számára be kellett vezetni a magyar tannyelvet. Mindezt a koalícióra jellemző, külsőségeket magyarosító előírásokkal tetőzték. Minden iskolára föl kellett rakni az állam címerét, magyarul kiírni a nevét, ünnepkor kitűzni az állami lobogót, magyar formanyomtatványokat alkalmazni, s a tantermekben magyar történelmi tablókat kellett elhelyezni. A rendelkezések magyarosító célzattal valójában az államosítás felé tendáltak. A nemzetiségeket sértő törvény előkészítése idején a szászok és a románok minden lehetséges formában tiltakoztak. A román görögkeleti püspöki kar emlékiratban emelt szót Apponyinál, a román párt népgyűléseken és a parlamentben támadta a javaslatot. A függetlenségi Bethlen István gróf válaszul, a bukaresti kapcsolatokra célozva, irredentizmussal gyanúsította a román politikusokat.

A szorongatottságban onnan érkezett szövetségi ajánlat, ahonnan a román értelmiség mindig is várta és remélte: Bécsből. Nem az öreg császár, hanem az öregedő, a trónra lépést türelmetlenül váró utód, Ferenc Ferdinánd főherceg részéről. A birodalom irányításából teljesen kizárt trónörökös a század elején fokozatosan erősítette pozícióit, katonai irodáját a jó képességű, hidegen számító Alexander Brosch őrnagy építette ki, akinek fő tevékenységi területe — a hadsereg mellett — a politika, a mihamarabbi trónra lépés előkészítése volt. Miután a főherceg jogkörét a Habsburg-ház szigorú előírásai és a

birodalom politikai szerkezetének követelményei erősen korlátozták, önálló politikai tevékenységet csak titokban folytathatott. Brosch, nemegyszer álruhát öltve, megszervezte a titkos informátorok, tanácsadók hálózatát, a konspiratív érintkezés rendszerét. A bécsi Belvederében így alakult ki 1906 után a Műhely, melyben vezető osztrák politikusok, csehországi arisztokraták, a magyar politikai életben lejáratott és csalódott Kristóffy József mellett magyarországi nemzetiségi politikusok is szerepet kaptak.

Az erdélyi szászok nem építettek ki összeköttetést a főherceghez. A románok először a trónörökös egyik politikai tanítójával, az 1906 és 1908 között osztrák miniszterelnök Max Wladimir Beckkel kerültek kapcsolatba, aki Vaida-Voevodtól beszámolókat kért a magyarországi belső viszonyokról. 1906 őszétől már Brosch (valójában a főherceg) számára készített Dacus, majd Fidus álnéven aláírt jelentéseket. Ferenc Ferdinánd 1907 februárjában a magyar parlamentben elmondott dinasztiahű és „a magyar szeparatizmust" bíráló beszéde után fogadta őt először, ugyanúgy titokban, mint ahogy kalandosan titokzatos úton juthattak később eléje Miron E. Cristea majdani püspök és Augustin Bunea kanonok, akiket a két román egyház nézeteinek megismerése céljából hívtak meg.

A *Replica*-per ez idő tájt bécsi emigrációban élő szereplője, Aurel C. Popovici kidolgozta egy föderalizált Nagy-Ausztria tervét, melyben nem a történeti, hanem az etnikai régiókat kívánta az Amerikai Egyesült Államok tagállamaira emlékeztető autonómiával ellátni, hogy szabad nemzeti fejlődésüket biztosítsa. A történeti magyar állam összes románjait is külön egységbe foglalta volna (külön földet kerekítve ki a székelyeknek), s tervbe vette, hogy a független Román Királyság csatlakozásával Habsburg-uralom alatt valósítsa meg a nagyromán egységet. Miután terve a dinasztia erősítését is célozta, a Műhely bevonta őt munkatársai közé, aki ezután annyira a trónörökösbe vetette minden reményét, hogy lakását megtöltötte Ferenc Ferdinánd különböző nagyságú lovas, gyalogos és civil ruhás képeivel. A trónörökös persze Popovici tervét sem fogadta el — mint ahogy egyetlen programot sem tett teljesen magáévá —, később utasítást adott konzervatív szellemű átdolgozására.

Vaida, Popovici, a gyengébb szálakkal kapcsolódó Maniu nem voltak bábok a trónörökös kezében. Ők a jövendő uralkodótól egyes politikai szolgálatok segítségével a magyar hegemónia megtörését, a nemzetiségi jogok kiszélesítését remélték. Ismerték idegenkedését a dualizmussal szemben, ellenszenvét a magyar társadalom egésze iránt. („Minden magyar, akár miniszter, akár herceg, akár bíboros, polgár, paraszt, akár huszár vagy háziszolga, mind forradalmár, mind csőcselék" — írta 1904-ben, s még Tisza Istvánt is „szabadalmazott hazaárulónak", forradalmárnak tartotta.)[73]

[73] A trónörökös 1904. július 30-i levelét közli R. A. KANN, Erzherzog Franz Ferdinand Studien. Wien 1976. 114—115.

Tudták, hogy a koalíciós kormány megdöntésére szövögeti terveit, célja, hogy az összes nemzetiségeket „rászabadítsa a magyarokra", s ehhez Magyarországon (de Ausztriában már nem) az általános választójogot is be akarja vezetni. Vaidáék felkínálták a román párt segítségét a koalíció elleni harchoz, támogatták a trónörökös leghűségesebb magyar követőjét, Kristóffyt. Nagy reményeket fűztek a trónörökös románok iránti szimpátiájához, ami különösen 1909. évi sinaiai látogatásakor manifesztálódott, és táplálták meggyőződését, hogy a románok — Ferenc Ferdinánd szokásos szélsőséges fogalmazásában — „állandóan a császárért és a dinasztiáért lövetnek le és aprittatnak fel, míg a magyarok mindig hazaárulók voltak, uralkodójuk és a dinasztia ellen fegyverrel harcoltak".[74] Úgy tűnik azonban, a román nemzeti párt erősebb volt már annál, semhogy csupán ütőkártya legyen a trónörökös kezében. Vaidáék, a Belvedere árnyékkormányának konzervatív machiavellizmusát kihasználva, nemzeti mozgalmukat fogadtatták el a jövő uralkodóval, akit ők is megpróbáltak dróton rángatni, s kétségtelen, hogy kapcsolatuk növelte politikai tekintélyüket. 1910-től, a koalíciós kormány bukása után apadni kezdtek a Belvederéhez fűzött vérmes remények, s maguk is mindinkább beletörődtek a dualizmus alapvonalainak változtathatatlanságába. 1911-ben, amikor a Műhely a trónra lépés első teendőit dolgozza ki, Maniu és a szlovák Milan Hodža Magyarország modernizálására lényegében az alkotmányos utat ajánlja Ferenc Ferdinándnak, aki pedig többször kijelentette, hogy ebben az országban neki mindenekelőtt egy Haynaura van szüksége.

AZ UTOLSÓ DUALISTA KÍSÉRLET: TISZA ISTVÁN ROMÁN TÁRGYALÁSAI

A koalíciós kormány bukása és Khuen-Héderváry Károly gróf 1910. január 17-én történt miniszterelnöki kinevezése periódushatár volt a dualizmus politikai történetében. Az évekig elhúzódó belpolitikai válság leküzdésére megkezdődött az összes konzervatív tartalékok egybegyűjtése, a magyar uralkodó osztályok belső erőviszonyaiban bekövetkezett eltolódások figyelembevételével egy új hatvanhetes kormánypárt kialakítása.

Az erdélyi magyarság is megcsömörlött a koalíciótól, a nemzetiségek pedig Khuen-Héderváryban és egyes minisztertársaiban az udvar embereit látták, s jövetelükhöz annál is inkább reményeket fűztek, mert a trónörökös az új kormányelnöktől saját politikájának megvalósítását várta. A kormány gondosan alájátszott a szlovákok és különösen a románok vágyainak. Januárban rövid úton felfüggesztették egy sor jogerős politikai büntetés végre-

[74] E. HICKL, Erzherzog Franz Ferdinand und die Rumänien-Politik Österreich-Ungarns. Kéziratos disszertáció. Nationalbibliothek Wien 1964. 63.

végrehajtását, a koalíciótól örökölt sajtóperekből számosat elejtettek, mert a hivatalos közlés szerint „e perek folytatását a változott viszonyok nem indokolták".[75] Hallgatólag engedélyezték a román trikolor használatát, a marosvásárhelyi tábla, majd a Kúria kimondotta, hogy nem tilos a nemzeti himnusznak számító *Ébredj, román* című dal nyilvános éneklése, s a kultusztárcát is irányító Székely Ferenc igazságügy-miniszter az Apponyi-féle iskolapolitikát vette a nemzetiségeknek kedvező revízió alá.

Az aradi *Tribuna*-csoport kedvezően reagált az új kormány első intézkedéseire. Felismerték, hogy az egyelőre csekély aktív bázissal rendelkező Khuennek a függetlenségi ellenzék elleni harcban szüksége lesz a nemzetiségekre, s ilyen információk érkeztek a trónörökös környezetéből is. Bukaresti embereik, Slavici és Brote az ottani liberálisok biztatására sürgették a „tisztességes megegyezést". A *Memorandum*-per elől emigrált Brote, a nemzeti párt egykori alelnöke Khuen-Héderváryval is tárgyalt egy olyan budapesti román hírügynökség alapításáról, amely Románia sajtója számára megbízható híreket szállítana Erdélyből, hogy az egyetértéshez kedvező atmoszférát teremtsen Bukarestben. A *Tribuna*-tábort azonban a román közvélemény szemében erősen diszkreditálta, hogy Mangra nagyváradi vikárius, addig népszerű, tüzes nacionalista agitátor, teljesen átlépett Tisza István táborába, s ez a csoporton belül is válságot okozott.

A nemzeti komité informális vezetősége, Mihali, Maniu, Vaida-Voevod ugyancsak várakozással fogadta a változásokat. Khuen többször biztosította őket, hogy a választásokon a kormány nem akarja szétzúzni a nemzetiségeket, sőt, bizonyos választási együttműködésről is szó esett. Mintegy 30 abszolút román többségű kerületre tartottak igényt, s állítólag 60 kerületben ígérték ők a kormány támogatását, cserében a kormány jelentős — egyes körzetekben 60—100 ezer korona — választási segélyt ajánlott fel nekik.

A román párt az április 5-i nagyszebeni nemzeti konferencián megfiatalított komité irányításával indult a kedvezőnek ígérkező választási harcba. Pénzük is volt: ezúttal Ioan I. C. Brătianu, a bukaresti liberálisok vezére küldetett tekintélyes összeget, s Khuen jóindulatára, Ferenc Ferdinánd, még inkább a bécsi keresztényszocialista Lueger körének támogatására is számíthattak. 37 körzetben 33 jelöltet léptettek fel. Azonban a nagy nekilendülés ellenére végül is készületlenek voltak. Az utolsó pillanatig nem dőlt el a jelöltek pontos névsora, s Slavicitól tudjuk, hogy nem is a komité által elfogadott nyilatkozat került a lapokba, hanem egy másik, amit csak azért nem cáfoltak, mert nem akarták tovább növelni a zűrzavart. A románok egy része Kristóffyval kívánt együttműködni, egyes bánságiak viszont erre nem voltak hajlandók, nem akarván elveszíteni a magyar polgárság maradék szimpátiáját. Megint mások

[75] OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1910, ill. Pölöskei F., Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén (Sz. 1970. 1) 7.

a radikális függetlenségi Justh Gyuláékkal egyezkedtek, holott ez az irányzat volt a leggyűlöltebb a kormányzat szemében. A Szeben megyeiek pedig az utolsó pillanatban egyenesen a passzivitás mellett döntöttek. A korábbi titokzatos paktálgatások megzavarták a román választókat. A hidegfejű Maniu hiába óvott: „Ne higgyenek, kérem, azon hazug híreszteléseknek — mondotta alvinci választóinak —, hogy különösen mi, volt román képviselők valami megállapodást kötöttünk volna az új kormánnyal ... és ne higgyék, hogy e választások könnyebbek lesznek, mint az előzőek! Ugyanolyanok vagy talán még nehezebbek lesznek, mint a korábbiak."[76]

Az 1910. évi választás — főként magyar vidékeken — a különösen erőszakosak közé tartozott. Irányítója a románok által jól ismert Jeszenszky Sándor államtitkár volt, akinek kinevezését Ferenc Ferdinánd sem tudta megakadályozni, s nem is Khuen-Héderváryt, hanem a Nemzeti Munkapártot megteremtő Tisza Istvánt szolgálta. Tisza ezúttal nemcsak többséget, hanem olyan győzelmet akart, amelyben néhány parlamenti ellenfelet teljesen megsemmisít. Mindenekelőtt a Justh-féle függetlenségi pártot, de a trónörököst képviselő Kristóffyt és a nemzetiségeket is, hogy megakadályozza egy Ferenc Ferdinándot szolgáló, száz körüli erős képviselői blokk kialakítását. A románok helyzete annyival is kényelmetlenebb volt, amennyiben ők is csak a kormányok által rég „lefoglalt", románlakta kerületekben reménykedhettek, s ezzel jobbára a kormánypártot gyengítették volna. A Justhék elleni harchoz alig lehetett számítani komolyabb román hozzájárulásra. Ráadásul a Munkapárt nem bízott a gyors sikerben: Jeszenszky a 30 milliós választási alap felét már eleve egy következő fordulóra tartalékolta, és a pénzt terrorral egészítették ki. A Munkapárt azonban — a koalíció hangzatos nacionalizmusában csalódott közvélemény megváltozása miatt — váratlanul nagy győzelmet aratott. Tisza bizalmas körben bátran kijelenthette: most már jöhet a trónörökös!

A választási eredmények a nemzetiségek számára lesújtóak voltak. 33 román jelöltből mindössze 5 jutott mandátumhoz 3 olyan kerületben, ahol ellenjelölt nem volt. Maniu is meggyőződhetett saját előrelátásának helyességéről: kerületében megbuktatták. Megsemmisült ezentúl a tribunista szárny minden parlamenti reménysége: egyetlen emberük sem jutott mandátumhoz. Kormánypárti programmal viszont 9 román jutott a képviselőházba. A meglepetés olyan nagy volt, hogy az első időkben nem is igyekeztek a kormányzati terrorra hárítani a felelősséget. „Legfeljebb 2 helyet vitt el a választási erőszak — írta egyik legszolidabb lapjuk —, több helyen román szavazatok ezreivel buktak képviselőink."[77] A nagyszebeni érsekség mérsékle-

[76] Tribuna, 1910. június 4.

[77] Libertatea, 1910. június 4.

tet hirdető lapja egyenesen a népnek egy megvalósíthatatlan programmal való szembefordulásáról beszélt.

A kormány számára túlságosan is kedvező volt a román nacionalisták veresége. Kiderült, hogy pártjuk nem képviselt olyan erőt, mint azt mindkét oldalon feltételezték. A választások előtt a románoknak adandó politikai-kulturális engedményekről megkezdett tárgyalások folytatásához kedvező volt a kormánynak, hogy egy megfogyatkozott, megosztott politikai csoportot hívhat meg a tárgyalóasztalhoz. Egyelőre azonban még ez sem számított sürgősnek, mert a dualista politika hagyományaihoz híven külön nemzetiségi pártokat — ha létezésüket tudomásul is vette — nem volt hajlandó politikai tényezőként elfogadni.

A románokkal való megegyezést Tisza István gróf, a Munkapárt vezére, az ország „erős embere", akkor a magyar uralkodó osztályok „providenciális férfiúja" sürgette a reá jellemző következetességgel. Még a választások előtt elmondott nagyváradi beszédében állást foglalt a román—magyar megegyezés mellett, megemlítvén, hogy a román nemzeti mozgalom vezetőivel kellene megállapodniok, s ha ez nem lehetséges, az egyházi vezetőknek kell megteremteni a közeledés feltételeit. Beszédét melegen fogadták a román lapok, a balázsfalvi *Unirea* egyenesen Deákhoz hasonlította őt, aki védelmébe veszi a nemzetiségeket. Júliusban a parlamentben ismételte meg álláspontját, amit a román nemzeti komité kiindulási alapnak elfogadott, ezért hozzájárult, hogy Mihu, ez a jó kétmillió korona vagyonú férfiú, akinek már az aktivitás meghirdetésében is része volt, tárgyalásokat kezdjen Tiszával. Olyan régről kiszemelt közvetítő volt ő, aki a románok felé is vallotta, hogy „magam egy fenntartással, őszintén és minden hátsó gondolat nélkül az osztatlan és egységes magyar állam álláspontján állok, fenntartásom pedig az, hogy az állam keretein belül román nemzetiségi lényegemet háborítatlanul fenntarthassam és szabadon fejleszthessem. Ezen álláspontból kész vagyok a konzekvenciákat levonni."[78] Az első megbeszélésen Tisza — régebbi nézeteitől eltérően — beletörődött a román párt különállásának fenntartásába, elfogadta, hogy a további tárgyaláson a román párt vezető emberei is részt vegyenek, s az esetleges megállapodást egy román nemzeti konferenciával ratifikáltassák. Augusztusban a pártvezetés kialakította a követeléseket, ezeket Maniu, Goldiş és Branisce foglalták össze egy emlékiratba. Elhatározták, hogy ha a kormány teljesíti kívánságaikat, „tartózkodóbbak" lesznek a parlamentben, s új pártprogramot fognak kidolgozni.

A megegyezés útjában azonban sokféle akadály állott. Tiszát a kor egész magyar baloldali tábora élesen támadta, és paktumkísérletében főként a

[78] Idézi Al. Vaida-Voevod 1910. aug. 8-i jelentése Alexander Brosch von Aarenaunak. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Nachlass Franz Ferdinand. Berichte Vaidas 668—676. f. — Közli K. HITCHINS, The Nationality Problem in Austria—Hungary. Leiden 1974. 175.

reakció erőgyarapítási próbáját látta. Konzervatív nacionalista ellenzéke pedig minden koncesszióban hazaárulást látott, s ez külön is keménységre kényszerítette az engedékenységre természeténél fogva kevéssé hajlamos Tiszát. Bukarestből ugyan az egyezkedésre biztattak, de a romániai politikának ekkor már az volt az alaptétele, hogy az erdélyi románok és a kormány között csupán olyan modus vivendi alakuljon ki, amely lehetővé teszi ugyan Románia és a monarchia jó viszonyát, de megoldatlanul tartja a román kérdést, az érdemi változást a jövő történelmi fejlődésére hagyva. Ilyesféle álláspontón volt a Belvedere is, melynek ura félt Tiszától, s most attól tartott, hogy a románokat adminisztratív engedményekkel „lépre csalogatva", az ő majdani mozgásterét fogja korlátozni.

1910 őszén elküldték Tiszának a román nemzeti párt politikai, gazdasági és kulturális igényeit tartalmazó emlékiratát. A 23 pontban foglalt követelés a választójog bővítésére, 50 választókörzet biztosítására, a román nyelv rendszeres hatósági használatára, román hivatalnokok kötelező minimumának meghatározására, három új román püspökség felállítására, az Apponyi-törvény revíziójára, a román kulturális célokra fordított államsegély emelésére, 3 állami román gimnázium felállítására, a „székely akciónak" a román vidékekre való kiterjesztésére vonatkozott, hogy a saját gazdasági fejlődésüket is előmozdítsa. Cserében a 67-es alap elfogadását ígérték, de kormánytámogató politikát nem vállaltak. Ezt Tisza (és Khuen-Héderváry) elfogadhatatlannak tartotta, de tárgyalási alapnak tekintette. A román párt egy 8 fős bizottságot küldött ki a tárgyalások irányítására, melynek tagjai egymás között nem tudtak megállapodni, Maniu és Vlad még a fennálló jogállapotot sem voltak hajlandók elismerni, noha bizalmasan bevallották, hogy magyar részről nagyon nagy az engedékenység és előzékenység. A széthúzástól és a szaporodó követelésektől elkeseredett Mihut egy ideig a budapesti román konzul tartotta vissza a visszalépéstől, de amikor Khuen-Héderváry közölte, hogy tűrhetetlen a román emlékirat sérelmi alaphangja és a kormányzattal egyenjogú félként való tárgyalásra vonatkozó igénye, Mihu feladta a közvetítést. Decemberben Bukarestben még beszélt Károly királlyal, Brătianuval, Take Ionescuval, akik mind helyeselték a tárgyalásokat, sőt még a *Die Vereinigten Staaten von Grossösterreich* szerzője, Aurel C. Popovici is ilyen értelemben nyilatkozott. A király külön üdvözletét küldte Tiszának, ami valójában utasítás volt a románoknak a tárgyalások folytatására. Közben azonban a román emlékirat nyilvánosságra került, ami nagyon megnehezítette a román vezetők helyzetét, hiszen ezentúl ragaszkodniok kellett olyan követelésekhez is, amelyeket csak taktikai okból vettek fel a lajstromba. Mivel a különböző frakciók ellenpropagandájukkal megbénították az egyezkedőket, sürgőssé vált a frakciók felszámolása.

A legerősebb frakciót, az aradi tribunista csoportot az ekkor már ismert nagy tehetségű költő, a Szeben vidéki Octavian Goga neve fémjelezte, aki az

1902-ben Budapesten megindított *Luceafărul*, majd a *Ţara Noastră* című irodalmi-politikai folyóiratai révén lett népszerű a Kárpátok mindkét oldalán. A romániai népiességhez kapcsolódó, erős szociális töltésű költészetet kifejlesztő Goga maradt a *Tribuna*-tábor fő alakja, miután Mangra elpártolt, s többen kompromittálódtak a román nemzeti közvélemény szemében. Goga tehetségével, népjogokat védelmező magatartásával idővel elnyerte Ady Endre szimpátiáját is. Költői keménységű cikkek sorozatában támadta a választási vereségért hibáztatható nemzeti komitét, annak fiatalítását sürgette. Az őt követő „acélos fiatalok" a hagyományos bizottságpárt típusú szervezetet tömegszervezetté akarták alakítani. A román társadalom teljes szervezeti és lelki megreformálását, minden idegen — magyarnak vagy zsidó-magyarnak tartott — hatás leküzdését egy messianizmusból, vallási misztika motívumait is tartalmazó konzervatív antikapitalizmusból kialakított, de demokratikus színezetű politikai gondolkodásrendszer kifejlesztésével kezdték, amelyen érezhető a korabeli szociológia és a magyar polgári radikalizmus hatása is.

A román nemzeti párt országos pozícióit gyengítette a nyílt pártoskodás, a kormányban joggal ébresztve a gyanút, hogy a vezetők nem urai saját táboruknak. A *Tribuna* felszámolása létkérdéssé vált. De Bukarestben is megpecsételték a sorsát. Károly király haragudott rá, itthon azonban egyelőre nőtt a népszerűsége. Politikai botránylappá lett, mely rendkívüli esztétikai izgalmat nyújtott a román kispolgárságnak. A polgár megtalálta benne az általa is tehetetlennek tartott komité bírálatát, régi, a változó korban kevés tartalommal bíró értékek: szolidaritás, pártfegyelem bátor felrúgását. A pártvezetés előbb alkudozott, majd határozatban ítélte el a frakciózást, végül pedig nagy tétel pénzen hivatalos pártlapot alapított, ugyancsak Aradon. 1911 elejétől egy elpártolt tribunista, Vasile Goldiş szerkesztésében megjelent a *Românul*. Ettől kezdve az erdélyi román újságírás morális szintje a mélypontra süllyedt. A *Românul*t egyetlen cél vezérelte: a *Tribuna* szétzúzása. E munkába a félelmetes bukaresti szatirikus írót, I. L. Caragialét is bevonták. Ha az egyik lap író—olvasó találkozót rendezett romániai írók felvonultatásával, akkor a másik is felvonultatta a romániai írókat a maga külön kongresszusán, majd egymást vádolták, hogy pártharcukba „berángatják a regáti testvéreket". A durva személyeskedésig menő küzdelem valóságos eretneküldözéssé fajult, amit a magyar lapok nem kis derültséggel kommentáltak. A válság megoldását végül is Bukarest vállalta magára. Ottani közéleti tekintélyek morális nyomást gyakoroltak a *Tribuna*-csoportra, majd 1912 márciusában megjelent Aradon C. Stere, a bukaresti liberálisok bizalmi embere, és két hét leforgása alatt, kemény eszközökkel felszámolta a *Tribunát*. A lap és vagyona átment a komité tulajdonába, beolvadt a *Românul*ba. A kellemetlen tranzakció elől a sajtóvétségért elítélt Goga szinte bemenekült a szegedi államfogház magányába. A negyedszázados tribunista mozgalom ezzel véget ért. A „Stere-békével" a román nemzeti párt vezérkara formális győztesként került ki egy demokrati-

kusabb bázisú frakció elleni harcból, s az ellentéteket sikerült visszavinni a kifelé egységet mutató komité kebelébe. A vezetésnek megnőtt a mozgásszabadsága és kompromisszumképessége.

Az erdélyi román közélet ekkoriban nagyon megélénkült. 1910-től sorra rendezték a politikai népgyűléseket, s ezeket a hatóságok jobbára engedélyezték. Felvirágzott az egyleti élet, amelyet 1909-től egy addig ismeretlen besszarábiai birtokos, Vasile Stroescu három év leforgása alatt legalább félmillió korona adománnyal élénkített. Az ASTRA fennállásának fél évszázados ünnepe 1911-ben nagyszabású összromán politikai tüntetés lett, amelyben szimbolikus szerep jutott a Kárpátok átrepülésével kísérletező tehetséges erdélyi aviatikusnak, Aurel Vlaicunak.[79]

A munkapárti kormányzat és az erdélyi románok közötti második tárgyalássorozat részben Bukarest sugalmazására kezdődött. Brătianu 1912 novemberében külön beajánlotta Tiszának Mihalit, a román parlamenti csoport vezérét, s biztosította arról is, hogy az utóbbi „teljesen Magyarország mai államjogi talaján áll", csupán a párt radikálisai miatt „kénytelen időnként engesztelhetetlen hangot megütni".[80] Tisza és az új miniszterelnök, az Erdélyből elszármazott Lukács László felkérte Mihalit, hogy pártjának bizalmi küldötteivel — mint testülettel — együtt kezdjenek újabb megbeszélést. A kívánság nagy meglepetést keltett, hiszen ezzel a magyar politika forma szerint is törvényesnek ismerte el a román nemzeti pártot. Egy tíztagú bizottságból ismét 3 fő kapott megbízást a tárgyalásokra, amelyek 1913 januárjában Tisza lakásán kezdődtek. Mihali, Maniu és Branisce átadták 11 pontba foglalt követeléseiket, melyeket azonban a trónörökös tanácsára úgy fogalmaztak meg, hogy az annak alapján létrejövő megegyezés bármikor „mint magyar részről be nem tartott, ezért semmisnek és érvénytelennek beállítható legyen".[81] Olyan követelések voltak ezek, amelyek természetes igényei ugyan egy fejlődő nemzeti mozgalomnak, azonban nem annyira kiindulási alapot, mint inkább perspektivikus célt jelentettek, s így alig lehettek alkalmasak kompromisszum előmozdítására. Ilyen volt, hogy az állami, községi, felekezeti iskolákban minden fokon oktassák a románt, hogy görög katolikus egyházuknak több autonómiát teremtsenek, vezessék be a román közigazgatási és bírósági nyelvet, a korlátlan gyülekezési és sajtószabadságot, s végül kapják meg a képviselői mandátumok arányos részét. Tisza válasza — nyilván a követelések érezhető erősödése miatt is — igen tartózkodó volt, megmaradt az egyszerűbb, elintézhető egyházi, közigazgatási sérelmek orvoslásánál, gazdaságpolitikai ígéreteknél. A trónörökös egyetértésével a

[79] V. CURTICĂPEANU, Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'Etat national roumain. Bucarest 1973. 99—101.

[80] PÖLÖSKEI F., i. m. (Sz. 1970. 1) 10.

[81] Al. Vaida-Voevod 1913. jan. 23-i levele. Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand. Rumänische Akten, 303/9.

románok megszakították a tárgyalást. Csupán Mihali folytatta kéz alatt az egyezkedést, hogy legalább az 1912-ben felállított hajdúdorogi magyar görög katolikus püspökséghez csatolt 21 román falut kebelezzék vissza a román érsekséghez, s néhány iskolai és közigazgatási engedményt tegyen az állam.

A harmadik tárgyalássorozat ugyancsak erős nemzetközi feszültség idején, 1913 őszén vette kezdetét, két hónappal a balkáni háborúkat lezáró bukaresti béke után. Október 27—28-án az időközben miniszterelnökké emelkedett Tisza újólag tárgyalt a három küldöttel, akik azonban a megerősödött Románia és a trónörökös fokozódó támogatását élvezve ismét szaporították a követeléseket. Az 50 választókerület, bírósági és közigazgatási román nyelv, egyházi és iskolai igények mellett most már (a nemzeti pártnak is megfelelő) román főispánokat, román államtitkárokat kívántak. De Tisza is többet engedett. A közigazgatásban és az első fokú bíráskodásban megígérte az anyanyelv írásos és szóbeli használatának biztosítását, a tisztviselők vizsgakötelezettségét az általuk igazgatott vidék nyelvéből, az elemi iskolákban a román nyelv rendszeresítését, ahol sok a nemzetiségi tanuló, s ilyen vidéken az állami gimnáziumokban is tantárgyként való bevezetését. Egy állami román gimnáziumot ígért, s az eddigi 7 millió korona román célú államsegély felemelését. Azt világosan leszögezte, hogy román államtitkárokról egyelőre nem lehet szó, a kormánypolitikára vonatkozó román befolyás nem intézményesíthető. Komoly ígéret volt az is, hogy mintegy 30 választókerület juthat — egyelőre — a románoknak, de ezek száma idővel növekedni fog, valamint az, hogy hajlandó az Apponyi-törvény „rekonsziderációjára". De Tisza feltételei is súlyosak voltak. Azt kívánta, hogy a román párt régi sérelmi programját feladva fenntartás nélkül fogadja el az adott állami berendezkedést, a megegyezést (valamilyen megfelelő formula felhasználásával) tekintse a nemzetiségi kérdés tartós megoldásának, s politikáját a megegyezés realizálására, hasznának a román nép javára fordítására koncentrálja. A szép formula nem leplezhette, hogy a paktumot Tisza a román kérdés nagyjából végleges elintézésének tekinti.

A román párt súlyos dilemma elé került. Tisza komoly szándékát nem vonhatták kétségbe. Bukarest is némi megegyezést, a hivatalos Bécs is valami megállapodást sürgetett, míg a román polgárság napi igényei ugyancsak a kormányzattal való jó viszony megteremtését kívánták. Elfogadták volna Tisza ajánlatát, ha az nem kívánja tőlük az így kialakított állapotba való beletörődést, a dualizmus tagadásának feladását, ahogy mondták: a lemondási nyilatkozatot. A párt szűk vezető rétege megtette volna ezt, de félt a szélesebb román értelmiség intranzigenciájától, s nem akarta magát túlságosan elkötelezni Tisza, illetve a kormány mellett. Óhajtotta a megegyezést, de nem merte vállalni annak következményeit, szeretett volna ellenzéki is maradni. Ez a Mihu által politikai hamletizmusnak nevezett magatartás jellemezte őket a tárgyalás során. Vaida-Voevodék keresték, s meg is találták rá a formulát,

hogyan mondjon le pártjuk az általános választójogról, a dualizmus revíziójának követeléséről. Szerettek volna ugyan még engedményeket, de ettől Ferenc Ferdinánd köre irtózott, mert számára az volt kívánatos, hogy — az őt bukaresti követként is szolgáló Czernin szavaival — „a magyarországi románok éhesek kell maradjanak és továbbra is Ő Császári Fensége után kell vágyakozzanak".[82] Féltek Tisza újabb engedményeitől. Különösen azután, hogy a trónörökös kártyáiba belelátva, a magyar miniszterelnök taktikusan elejtette utolsó követelését: nem kívánta többé a rendezést a románok által véglegesnek elfogadtatni, nem ragaszkodott a „lemondó nyilatkozathoz". Ezzel a kudarc ódiumát előre elhárította magáról. A Belvedere megzavarodott. Czernin a főherceg és az erdélyi románok, Tisza, Bukarest, s a Tisza ellen szövetségesül hívott német külügyi szolgálat között kapkodott, keresztezve a magyar miniszterelnök akcióját, amiért is Tisza kénytelen volt őt „kolosszális szamárnak" tekinteni. Nem maradt más hátra, mint a Műhely igazi kártyáját feltárni. 1913. december 30-án a trónörökös irodájának jelszava még az volt, hogy „a kiegyezés feltétlenül létre kell jöjjön".[83] Januárban a Belvedere még 3 plusz mandátumot kijár ugyan a románok részére, de már nem sürgeti a megegyezést. Úgy ítélik, hogy a magyar—román megegyezéssel sokévi munkájuk dőlne össze, semmivé válna a nagyosztrák gondolat esélye. A trónörökös ekkori levéltervezete már azt mondja, hogy nehéz szívvel, csak a nemzetközi helyzet hatása alatt járult hozzá a tárgyalásokhoz. „Alapvetően azért vagyok a kiegyezés ellen, mert azzal a veszéllyel jár, hogy a mi románjaink azáltal az antidinasztikus magyar táborba sodródnak, ami a jövőre nézve az én szempontomból igen nagy veszedelem volna... egy román Tisza-gárda nem tartozik a kívánságaim közé."[84] Kiment az utasítás is, hogy nem kell feltétlenül megegyezni, ami kapóra jött a tépelődő román nemzeti komitének. 1914. február 17-i ülésükön határozatban leszögezték: Tisza ajánlata „alkalmatlan arra, hogy a magyar állam kormányzati politikája és a románok közötti ellentét akár csak rövid időre is elháríttassék".[85]

Ha 1913-ig a regáti politikusok arra ösztönözték őket, hogy egyezzenek meg a magyar kormánnyal, most ezt jobbára már csak az öreg Károly király szorgalmazta, de már ő is az egész magyar nemzetiségi politika új alapokra helyezését kívánta; Brătianu pedig kifejtette a német követnek, hogy a „magyarok nem tarthatják kezükben a hatalmat úgy, mint eddig", meg kell osztozniok a nemzetiségiekkel, s csak a primus inter pares szerepét igényelhe-

[82] Ottokar Czernin 1914. január 6-i levele a trónörökös katonai irodájának. Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Rumänische Akten, Számozatlan.

[83] Carl von Bardolff 1913. december 30-i feljegyzése a trónörökös részére. Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Rumänische Akten, Számozatlan.

[84] Ferenc Ferdinánd 1914. januári levélfogalmazványa Czerninhez. Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Rumänische Akten, Számozatlan.

[85] Idézi Magyarország története 7. köt. 853.

tik. Bukarestben Tisza engedményeit lebecsülik, elsősorban azért, mert nem látványosak.

A kudarc bekövetkeztét Tisza is látta. Noha próbált tenni ellene, megmozgatta az erdélyi főispánokat, hogy a tárgyalások magyar ellenzőit csillapítsák, a román főpapokat pedig a román ellenzők leszerelésére kérte, előre tudta a román párt döntését. Mihalinak írta: „fájdalom, nem sok reményem van rá, hogy a célt most elérjük, de örömmel látom, hogy Ti is lényeges haladást és közeledést láttok".[86]

1914 elején megbukott az utolsó olyan kísérlet, amely a dualista rendszerben kialakult erőviszonyok alapján, a szászokhoz hasonlóan a románokat — immár a nemzeti alapon elkülönülőket is — megpróbálta integrálni a magyar politikai életbe.

A magyar—román hivatalos tárgyalások az erdélyi magyar politikusok feje felett zajlottak, mint ahogy Erdély kérdése is rég túlnőtt az ottani magyarok és románok hatalmi párviadalán. Magatartásukat, nézeteiket még nem tárta fel a történeti kutatás. Úgy tűnik, mindenekelőtt az aggodalom határozta meg reakcióikat, s ez lényegesen megerősödött 1913-ban, amikor Románia a második Balkán-háborút lezáró bukaresti békével délkelet-európai fióknagyhatalommá emelkedett. Tudták, hogy újra kell rendezni a románok helyzetét, de nem alakítottak ki erre korszerű elképzelést, jobbára még Tisza engedményeit is sokallták, mint azt az 1913—14 fordulóján erről tartott — szokatlanul igényes — parlamenti vitában Bethlen István és Désy Zoltán beszédei tükrözik; előbbi inkább a merev elutasítást, utóbbi viszont az általános demokratizálást önmagában tekintette a kérdés megoldásának. Désy nézete nem különbözött a híres kolozsvári tudós-rektor Apáthy Istvánétól vagy az ekkorra már nagy politikusnak tartott Károlyi Mihályétól, aki leszögezte, hogy az állam nem alkudozhat polgáraival, s autonómia sem jöhet számításba.

A MAGYAR PROGRESSZIÓ ÉS ERDÉLY

A hivatalos kormányzati politikától egészen eltérő utakon járt a haladás nem túl nagy, de fokozatosan erősödő magyar tábora. A minden oldalról szított nacionalizmus légkörében a szocialista munkásmozgalom és a polgárság leghaladóbb szárnya, a századfordulótól fellépő polgári radikális irányzat próbálta meg Erdély proletariátusát és progresszív értelmiségét a demokrácia táborába tömöríteni. Ezeknek az erőknek nem volt — legalábbis nem tudunk róla — külön erdélyi programja, de a szocialisták, s különösen a polgári radikálisok, nagy súlyt helyeztek az Erdélyben oly fontos nemzetiségi kérdésre is.

[86] Tisza 1914. február 12-i levele Mihalinak. Idézi Pölöskei F., i. m. (Sz. 1970. 1).

Az internacionalista alapon szervezett szociáldemokrata munkásmozgalom — mint a társadalom rajzánál már jeleztük — a századvégtől néhány nagyobb városban összpontosult. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt még 1893-ban összerdélyi választmányt kívánt alakítani. A mozgalmi munka kezdeti nehézségeit jelzi, hogy az organizációs központoknak szánt kilenc kerületi szervezet közül Erdély belső részein még egy sem található. Az 1897. évi rendőrségi jelentés viszont már arról tudósít, hogy mintegy tíz erdélyi városban vannak hívei a MSzDP-nek. A működő szak- és munkásegyletek közül Brassóban nyolcat, Kolozsvárt ötöt, Szászvárosban egyet találunk, jobbára kisipari munkásokat tömörítő szervezeteket. Gyári munkásokat elsősorban Brassó és Kolozsvár vas- és fémmunkásszervezeteiben kereshetünk. 1899 jelentős választójogi népgyűléssorozatával egyidőben Brassó székhellyel vezetőséget választottak az erdélyi pártszervező munka koordinálására. Knaller Győző brassói párttitkár indítványozta 1900-ban egy erdélyi román tagszervező bizottság létrehozását s román szocialista lap kiadását. 1903-ban megjelent az *Adevĕrul*, 1905-től működött a román szervezőbizottság is. Ezek ugyan a történeti Erdélyben is igyekeztek eleget tenni feladatuknak, azonban székhelyük, illetve a szerkesztőség — egy rövid lugosi epizódtól eltekintve — végig Budapesten volt.

1903-tól már Kolozsvár az erdélyi kerületi pártértekezletek színhelye, mivel a mozgalom súlypontja is ide tevődött át. Az 1903. évi pártértekezleten képviselt 15 szociáldemokrata szervezetből 8 volt falusi, de a hatósági nyomás következtében 1904-től a pártszervezés visszahúzódott a városokba. Az 1913. évi budapesti pártkongresszusra beterjesztett vezetőségi jelentés 3128 szervezett munkásról számol be, ami azt mutatja, hogy a párt- és szakmozgalom Erdély munkásainak még csupán egy vékony rétegét fogta át. Ez persze csak a jéghegy csúcsa volt, ezt mutatják az 1905-től megerősödő tömegdemonstrációk, ráadásul éppen ezután kezdődött a bányamunkásság szervezése, s majd 1917-ben ugrásszerűen növekszik a Szociáldemokrata Párt súlya Erdélyben is. A Munkásbiztosító Pénztár pedig már a századelőn tekintélyes apparátussal rendelkező, a kormány által elismert, befolyásos önkormányzati szervezetté vált, ahol a fiatal Kun Béla is megismerkedett a várospolitikával, majd az országos politikával. A kezdetek nehézségeire utal az is, hogy a lapok (*Erdélyi Munkáslap, Erdélyi Munkás, Kolozsvári Munkás,* a marosvásárhelyi *Munkás, A Munkásotthon Értesítője*) jobbára rövid életűek voltak, ritkán jelentek meg, mert a gyakori megjelenéshez szükséges kauciót az MSzDP helyi szervei nem tudták kifizetni. Ilyen körülmények között kiemelkedő fontossága volt a Temesvár, Arad, Nagyvárad, s különösen a főváros erős szocialista mozgalmától kapott erkölcsi-politikai támogatásnak, a központi lapok, a *Népszava* és az *Adevĕrul* terjesztésének.

A munkásmozgalom, amely mindig felemelte szavát a nemzetiségeket ért sérelmek ellen, s bátran vállalta a hazafiatlanság vádját is, a Tisza-féle

tárgyalásokat a haladás és reakció párviadalának egykorú felfogása alapján ítélte meg. Ezekben egy Tiszától a nemzetiségi pártokig húzódó konzervatív blokk képét látták felsejleni. A temesvári tanárként induló Kunfi Zsigmond a *Szocializmus* hasábjain több cikket publikált, amelyekben úgy fogalmazott, hogy a kor Magyarországán a nemzeti eszme elvesztette forradalmi tartalmát, s a társadalmi konzervativizmus oszlopa lett; a kapitalista fejlődés eredményeként „a magyar proletárnemzet, a többiek pedig földbirtokos parasztnemzetek" lettek. Ezek a körülmények magyarázták Kunfi felfogása szerint Tisza kísérleteit. A szociáldemokrácia az ország általános demokratizálásától, távlataiban egy új társadalomtól várta a nemzetiségi kérdés megoldását, s ennek szellemében szervezte a proletariátust.

A századfordulón formálódó polgári radikális tábor, a *Huszadik Század* köre az Eötvös és Mocsáry által fémjelzett liberális hagyományhoz nyúlt vissza, s az egyetlen olyan irányzat volt, amely nyíltan beismerte, hogy a nemzetiségi kérdés az állami lét központi problémája, fő teoretikusának, Jászi Oszkárnak szavaival egyben „a demokrácia archimédeszi pontja". A radikálisok az általuk feudálisnak tartott ország demokratizálásától, a nagybirtok felszámolásától várták a nemzetiségi kérdés szinte automatikus megoldását, méghozzá a modern gazdaság igényeinek megfelelően: a nagy egységek, így a történeti Magyarország állami keretének fennmaradásával. Gazdasági törvényszerűségek alapján anakronisztikusnak ítélték a területi autonómiára vagy föderalizálásra irányuló igényeket, s a korban elterjedt nacionalista felfogással ellentétben úgy látták, hogy a nemzetiségek körében erősebb a befelé húzó erő a kifelé gravitáló törekvéseknél. Formailag ők sem haladták meg a „magyar nemzetállam" egykorú felfogását, gyakorlati tevékenységük — a nemzetiségi érdekek következetes védelme — azonban túlmutatott azon. Voltak híveik Erdélyben — jellemző, hogy Jászi éppen a kolozsvári egyetemen kapott magántanárságot —, elsősorban mégis Temesvár, Arad, Nagyvárad fejlettebb polgárságában szereztek bázist. Kapcsolatot is kiépítettek a román nemzeti párt néhány aradi és nagyváradi képviselőjével, jelentős közeledésre azonban nem került sor. A Tisza-féle tárgyalásokról pártpolitikai szempontok alapján foglaltak állást, kerülvén, hogy a kérdést mint a nem egyenes vonalú fejlődés problémáját dolgozzák fel. Ady paródiát írt a Tisza-tárgyalások középső szakaszáról, de a balkáni változásokkal — mint szerte Erdélyben — neki is megerősödtek a jövőtől való félelmei. A történelmi Magyarország széttörésének víziója dermesztően hatott. „És mégis Erdélyre gondolván el kell lágyulnom — írta az országrészt népek progresszív találkozási helyének kívánó költő — ... Erdélynek külön lelke van, s fenyegető, brutális, de vajmi lehető térképváltozások két emlőről szakítanának le két ikergyermeket, a magyart és románt."[87]

[87] Ady E., S ha Erdélyt elveszik? (Huszadik Század, 1912. II. 737—738.)

4. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A HÁBORÚ ELSŐ ÉVEI

A szarajevói merényletet követő politikai válság idején eleinte egyedül a magyar miniszterelnök ellenezte makacsul a Szerbia elleni háborút. Nem akarta a monarchiát újabb délszláv területekkel növelni, mert ettől a dualista egyensúly megbomlását féltette, de állásfoglalásában központi szerepe volt egy erdélyi betöréstől való félelemnek is. Tisza a Román Királyság haderejét kezdettől az ellenség közé sorolta, s a háborúpártiakat azzal is ijesztgette — noha maga nem hitte —, hogy egy román támadás esetén az erdélyi románok között felkelés törhet ki. Úgy ítélte, hogy nem lehet háborút kezdeni, „mikor Romániát már körülbelül elvesztettük, anélkül, hogy helyette pótlást kaptunk volna".[88] Július közepén azonban Tisza ellenállása is megtört a német kormány nyomása alatt, miután az garantálta Románia semlegességét, méghozzá minden rekompenzáció nélkül, a vezérkar pedig ígéretet tett Erdély határának erődítésére s némi haderő (40 ezer fő) odairányítására.

A háború melletti döntés nyomán érvénybe léptették az ún. kivételes törvényt, a kormány rendkívüli intézkedések sorát hozta. Július 20-án megtiltották a légi közlekedést a Délvidéktől egészen Lupényig. 26-án a Szerbiától Galíciáig tartó sávban — így egész Erdélyben — rendkívüli állapotot rendeltek el: korlátozták a határátlépést, a gyülekezési jogot, a megyék közigazgatási hatáskörét, felfüggesztették az esküdtbíróságokat, bevezették a gyorsított bűnvádi eljárást. Az egész országban életbe lépett a sajtócenzúra, a hatóságok számára lehetővé vált a posta-, távíró- és távbeszélő-forgalom ellenőrzése. Hadi célra lovakat, járműveket vettek igénybe, s megkezdődött a legsúlyosabb: a hadkötelesek tömeges bevonultatása, kiknek családtagjait vidékektől függően 57—70 fillér napi segéllyel vélték kárpótolni. Fokozatosan kiépült egy hatalmas, hátországi háborús mechanizmus, melyben az állam megnövekedett hatásköre, az igazgatáson túlmenve, a beszolgáltatás, a különböző termékforgalmi központok, a jegyrendszer, az ármaximálás, egyes vállalatok hadiüzemmé nyilvánítása, a munkaerő hivatalos mozgatása útján a gazdasági életre is rátelepedett. A hadimegrendelések, egy jó termés, a kieső munkáskezek hadifoglyokkal való részleges pótlása eredményeként 1915-ben bizonyos háborús konjunktúra bontakozott ki, melynek hatásai Erdély iparfejlődésében is megmutatkoztak.

A szövetséges Román Királyság a világégés kezdetén semleges maradt. Kétségtelenül kényes helyzetben volt. A nagyobb veszélyt a két nagyhatalom közé ékelt ország számára természetesen Oroszország túlerősödése jelentette, ugyanakkor a nagy nemzeti aspirációk valóra váltását ugyancsak azon

[88] Tisza memorandumát idézi: Magyarország története 7. köt. 1086—1087.

imperialista tábor győzelmétől várhatta, amelyikhez a cári birodalom is tartozott: az antanttól. A józan politikai megfontolás természetszerűen diktálta számára, hogy katonai erejét minél tovább érintetlenül megőrizze, s egyik imperialista táborhoz se csatlakozzék. Románia megnyeréséért már a háború kitörésekor versenyfutás kezdődött az antant és a központi hatalmak között, s ezzel Erdély maga is hirtelen bekerült a nemzetközi háborús politika eszköztárába.

Azok a román politikusok, akik a központi hatalmakhoz húztak, összeköttetéseiket mozgósítva, Bécsen és Berlinen át kíséreltek meg nyomást gyakorolni a budapesti kormányra, hogy az erdélyi románok számára jelentős politikai kedvezményeket adjon, s ezzel segítse elő Romániának a központi hatalmak oldalán való hadba lépését. A berlini román ügyvivő már 1914 augusztusában kérte Tiszát románbarát gesztusokra. Szeptemberben ugyancsak Romániából sugalmazták Erdély autonómiáját, továbbá Bukovina egy részének átadását. A bukaresti német követ az ottani konzervatív politikusokkal tárgyalt Erdély kérdéséről, Károly királytól pedig megtudta: Oroszország odaígérte nekik Erdélyt, azzal, hogy ehhez Anglia és Franciaország hozzájárulását is biztosítja. A monarchia elleni román fellépés visszafogására a Berlinhez húzó, elkeseredett Károly német csapatok erdélyi állomásoztatását, sőt, Bulgária „felhecclését" javasolta. A németek egyben fokozták a nyomást Tiszára, arra is hivatkozva, hogy ők csupán hűségből léptek háborúba, így „elvárhatjuk, hogy Ausztria-Magyarország a mi megalapozott kívánságainkkal számot vet, s mindent megtesz a létharc szerencsés kimenetele esélyeinek lehető javítására".[89] Bethmann-Hollweg kancellár személyesen is kérte az engedményeket. Ugyanakkor a román kormányelnök, a liberális párti Brătianu óvatosabb volt, kevesebbet emlegette a magyar engedményeket, ő a kivárás taktikáját választotta. (Amikor német részről felajánlották neki Besszarábiát, azzal utasította el, hogy Oroszország azt úgyis bármikor visszaveheti.) Tisza nézete viszont az volt, hogy egyedül a harctéri győzelem vagy vereség dönti el Románia magatartását; az első esetben nincs szükség koncessziókra, a második esetben pedig nem érnének semmit. Felismerte, hogy a bukaresti kívánságok csupán kísérleti léggömbök, ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy amint a román kormány a fegyveres együttműködésre pozitív javaslatot, kötelező érvényű ígéretet tesz, ő is hajlandó velük engedményekről tárgyalni. Csakhogy nézetét nem mindenki osztotta, eleinte nem látták, hogy a központi hatalmak melletti hadba lépést csupán a bukaresti konzervatívok óhajtották, míg Brătianu mindössze Románia ideiglenes semlegességét akarta osztrák—magyar koncessziókkal megfizettetni. Az 1914. október 1-én kötött orosz—román megállapodás

[89] A német külügyminisztérium 1914. szeptember 13-i távirata a főhadiszállásnak. PA AA Bonn, Österreich 104, Bd. 13.

ugyancsak a semlegességért már Romániának ígérte Erdélyt és Dél-Bukovinát. A mindenünnen ránehezedő nyomás hatása alatt a szeptember 12-i koronatanácson végül Tisza kilátásba helyezett nagyobb engedményeket. Másodnap magához hívatta Mihalit, Maniut és Vaida-Voevodot, ígéretet tett a nyelvi jogok bővítésére, az Apponyi-féle iskolatörvény revíziójára, több román választókerület létesítésére, amennyiben „az egész román faj" együtt lép fel a monarchia mellett. Vaida egyetértett vele, és biztosítékokat sem kért, Maniu azonban olyan tartózkodó volt, hogy Tiszának udvariasan, de meg kellett szakítania a tárgyalást.

Szeptember végén a bukaresti és berlini körök újabb tervekkel álltak elő. Román javaslat született arról, hogy Erdélyt és Bukovinát közös megegyezéssel Románia csapatai szállják meg, hogy egy esetleges orosz támadástól megvédjék. Tisza ezt természetesen keményen elutasította. Német részről ezután részletesen felsorolt engedményeket követeltek Budapesttől, felvetvén egy külön román miniszteri tisztség, néhány főispán kinevezésének, teljes román iskolahálózat és egy külön egyetem létesítésének, valamint 40 választókerület odaígérésének tervét, amit a monarchia és Németország bukaresti követei Vaidával, Vladdal és Goldişsal folytatott megbeszélésen alakítottak ki, meggyőződvén arról, hogy az utóbbiak „teljesen nyilvánvalóan császárhűek".[90] A német külügyminisztérium ekkor már jól ismerte az erdélyi románság törekvéseinek történetét is, kapott tőlük emlékiratokat. Aurel C. Popovici pedig nemcsak javaslatokkal ostromolta őket, hanem átadta a háború előtti Tisza-féle román tárgyalások terjedelmes anyagát is. „A romániai közvélemény velünk szemben ellenséges hangulatáért a felelősség Magyarországot terheli, és Tisza grófnak végre engednie kell, ameddig még van idő erre" — összegezte nézetét a kancellárral egyetértésben a bukaresti német követ.[91] Tisza azonban megmaradt abban a feltételkörben, amelyet még a háború előtti megegyezési kísérlet során a román párt vezetőivel közösen alakított ki. Az akkori engedmények mérsékelt bővítésével próbálta Románia vezető köreit bizonytalanságban tartani, döntésüket késleltetni, abban a reményben, hogy a magyar politikának az egész kérdést sikerülhet nagyobb áldozatok nélkül is maga mögött hagynia.

A magyarországi közvélemény nem ismerte ezeket a diplomáciai lépéseket. 1914. november 8-án nyilvánosságra hozták azonban a miniszterelnök és a nagyszebeni érsek levélváltását, amelyben Tisza, még szeptember folyamán a magyar állam román alattvalóinak hűségét, háborús önfeláldozását elismerve, a nemzetiségi jogok kiterjesztését ígérte. A sajtópereket beszüntették, az uralkodó amnesztiát adott a politikai ügyekben elítélt románoknak, egy

[90] Bussche bukaresti német követ 1914. okt. 18-i távirati jelentése. PA AA Bonn, Österreich 104. Bd. 13. A 2720

[91] Uo.

kormányrendelet pedig külön engedélyezte a román nemzeti zászló használatát. Különösebb benyomást ez a lépés Romániában nem tett, a magyar nacionalista körök azonban ezt is rossz néven vették, Apponyi kifejezetten helytelenítette. Az erdélyi románok viszont megoszlottak: a mérsékeltek nem merték elfogadni a kinyújtott kezet, a radikálisabbak pedig nem tartották elégséges kiindulási alapnak. Maniu *Az Újság*nak adott interjújában részletesebb javaslatot kért Tiszától a román nemzeti jogok intézményes garantálására, mert eddigi ígéretei nem voltak elégségesek „nemzeti létünk biztosítására".[92] Maga a nemzeti komité külön nem nyilatkozott, hiszen lapjában még augusztusban közölte, hogy azon tagjai, „akik ellenállhatatlan ösztönzést éreznek politikai deklarációk vagy kinyilatkozások megtételére, szíveskedjenek megmondani, hogy ezek személyes véleményeik, mert a Román Nemzeti Párt komitéja nem tudván összegyűlni, nem lehet a román nép nevében nyilatkozatokat tenni".[93] Tény, hogy a Románia megnyeréséért folyó diplomáciai harc hatásaként is az erdélyi románok helyzete viszonylag kedvező volt. Az említett intézkedéseken túl 1914 végétől különösen óvakodott a kormány a román közvélemény ingerlésétől. Még a Romániába „kiszökött" és ellenséges magatartású Goga és Lucaciu ellen is halogatták az eljárást. A főügyészségek utasítást kaptak, hogy „a román lapok működése elé lehetőleg kevés akadályt gördítsenek",[94] aminek az a furcsa eredménye lett, hogy a Nemzeti Párt lapját — a *Românult* — a kormány akarata tartotta fenn, mivel a cenzúra miatt szerkesztői már 1914 végén szerették volna beszüntetni. Később egy kémpert vettek le napirendről, Sándor János belügyminiszter pedig ígéretet tett az ilyenek leállítására.

1915 folyamán a központi hatalmak és Románia viszonya feszültebbé vált, az erdélyi kérdés azonban továbbra is alkudozások tárgya maradt. Német oldalról akkor is erős volt a nyomás, ha romlott a hadi helyzet, akkor is, amikor sikereket értek el a keleti hadszíntéren — hiszen Románia haderejére igen nagy szükség lett volna. A gorlicei áttöréskor látták elérkezni „azt a történelmi pillanatot, amikor Romániát aktív együttműködésre meg lehetett volna nyerni".[95] Bécs hajlékonyabb volt, mint Budapest, de azt mondották a német követnek: „a császárral, Tiszával és Buriánnal nem lehet semmit csinálni."[96] Berlin azonban nem mondott le terveiről. Mathias Erzberger májusban és júniusban Budapesten és Bécsben járt, román vezetőkkel tárgyalt a monarchia föderatív átalakításáról is. Még élt az elképzelés, hogy megegyezés esetén néhány erdélyi román politikus propagandaútra menne

[92] Az Újság 1914. november 16-i számából idézi: Desăvîrşirea unificării. 122.

[93] Românul, 1914. augusztus 12. Idézi Desăvîrşirea unificării. 118.

[94] GALÁNTAI J., Magyarország az első világháborúban. Budapest 1974. 195.

[95] O. CZERNIN, Im Weltkriege. Berlin 1919. 127.

[96] Tschirschky bécsi német nagykövet 1915. május 28-i jelentése. PA AA Bonn. Geh. III. Geh. Journ. No. 10. Botschaft Wien. Ganz geheime Sachen.

Romániába, az ottani antantbarát közvélemény leszerelésére. Tisza persze ezekről sem akart hallani, sőt június 17-én maga utazott Berlinbe, hogy mindezekre ott mondjon nemet, s a kísérletezésnek útját állja.

A hadi helyzet átmeneti javulása, Bulgária hadba lépése megkönnyítette a magyar kormány helyzetét is. A román lapokat megdorgálták, mert nem kommentálták a különféle hűségnyilatkozatokat. Maniut pedig — mint a leghatározottabb ellenzékit — kiküldték a frontra, s kiszélesítették a rendőri intézkedések hatáskörét. 1916 márciusában azután a nemzeti párt lapját, a *Românul*t is felfüggesztették.

Közben Erdély katonailag védtelen volt. Conrad vezérkari főnök 1914 végén hozzákezdett egy erdélyi hadseregcsoport felállításához; ezt azonban hamarosan elvitték az orosz frontra, mint a következő évben szervezett 70. határvédő hadosztályt is, úgyhogy 1916-ban ismét szinte csak a csendőrség állt a határokon.

ROMÁNIA KÍSÉRLETE ERDÉLY ELFOGLALÁSÁRA

1916 nyarán a monarchia katonai kudarcai megérlelték a bukaresti kormányban a hadba lépési szándékot. Bécsben sem voltak ekkor már olyan illúziók, hogy a több mint két évtizedes szövetségi kötelékek elégségesek lennének a szomszédos királyság semlegességének fenntartására. Július elején Tisza memorandumban kérte az uralkodót katonai elrettentő erőnek az erdélyi határon való összpontosítására, mivel „a román veszély nagyon komoly, és bármely pillanatban aktuális lehet".[97] Elhárítására német segítséget akart szerezni, cserében hajlandó lett volna javukra lemondani a monarchiának Lengyelországra vonatkozó igényéről is. Még ugyanebben a hónapban a német, osztrák—magyar, bolgár és török vezérkar megállapodott abban, hogy szükség esetén együttes ellentámadással fogják Romániát harcképtelenné tenni.

A bukaresti kormány közelinek ítélve a központi hatalmak katonai vereségét, engedett a tartós francia nyomásnak, s hogy az ottani nemzeti közvélemény által is igényelt területrészeket megszerezze, augusztus 17-én Bukarestben titkos szerződésben csatlakozott az antanthoz. Az antant vállalta, hogy a szaloniki fronton és a galíciai hadszíntéren indítandó offenzívákkal és hadiszállítással nyújt segítséget Romániának, hogy az megtámadhassa a monarchiát. A hadba lépésért — melytől óriási eredményeket vártak — cserében Romániának ígérték részben Bukovinát, az egész Bánságot, a történeti Erdélyt s az attól nyugatabbra fekvő területeket nagyjából a Tisza vonaláig, meghagyva azonban Magyarországnak Debrecen

[97] GALÁNTAI J., i. m. 303.

és Orosháza szűkebb környékét. Egy utolsó koronatanácson Brătianu miniszterelnök kijelentette: „ki tudja, vajon a századok során lesz-e még egy ilyen kedvező pillanat, mint a mostani", s akár a vereség kockázatát is vállalni kell, hiszen az Erdélyre vonatkozó román nemzeti igények nagyhatalmi elismerése az egyesítési törekvés ügyét mindenképpen előre viszi.[98] A központi hatalmakhoz húzó politikusok kisebbségben maradtak, s vasárnap este, augusztus 27-én Bécsben átadták a hadüzenetet a monarchiának, az I. Károly örökébe lépett Ferdinánd király csapatai pedig az éj folyamán átkeltek a Kárpátok valójában őrizetlen hágóin.

A hatóságok az első napon hozzákezdtek a veszélyeztetett zóna kiürítéséhez, felszólították a lakosságot a Maroson túli területek elhagyására — ami elsősorban a magyar és szász városi népességet és a Székelyföldet érintette —, Brassó hivatalai Földvárra költöztek. Nagyszeben lakóinak 2/3-a távozott el, Csíkszeredáról még többen, de az országutak tele voltak falusi szekerekkel és a hátrahajtott állatcsordákkal is. A menekültek száma meghaladta a 200 ezret. Enyed, Torda, Kolozsvár, majd Temesvár, Szeged vidéke megtelt menekülőkkel. A torlódások és a vagonhiány miatt 3–4 napig is eltartott az út Budapestig, ahol igen sokan próbáltak átmenetileg berendezkedni. A fővárosban kapott menedéket a szász egyházi vezetés, élén Teutsch püspökkel, de szinte minden pénzintézet, így a román Albina is, míg a Zsil völgyéből kihozott bányászok főleg Tatabányára kerültek.

A román támadás megrázkódtatást okozott Magyarországon, bár senkinek sem volt kétséges, hogy vissza fogják verni. A kormánypárt és az ellenzéki pártok konszenzusa megbomlott, a parlamentben súlyos vádak érték Tiszát Erdély védelmének elhanyagolásáért, Károlyiék még Jászit is a felelősök közé sorolták, s az uralkodó osztályok korábbi harmóniája többé nem is állt helyre. A támadás újabb meghasonláshoz vezetett a román nemzeti mozgalomban is. Pártjuk ugyan hallgatott, de hozzájárult a vezéregyéniségek különféle ünnepélyes hűségnyilatkozataihoz. Ştefan C. Pop szeptember 5-én biztosította a parlamentet pártjának a haza és trón iránti hűségéről. Vaida-Voevod a bécsi *Reichspost* hasábjain ítélte el a román támadást. Ténynek látszik, hogy az erdélyi románok szimpátiája a román királyi csapatokkal szemben akkor kisebb volt, mint azt román vagy magyar hivatalos körök várták. Ferdinánd király szerint „maguk az erdélyi románok is ellenségként fogadták" őket, a politikus-professzor Iorga pedig megjegyezte: „soraikból egyetlen köszöntő szó nem hangzott el, amikor 1916-ban a román hadak átlépték a határt."[99] Ezek persze az elkeseredés túlzásai. Sokan örültek, sokan hitték, hogy a

[98] Idézi V. Atanasiu—A. Iordache—M. Iosa—I. M. Oprea—P. Orescu, România în primul război mondial. Bucureşti 1979. 139.

[99] N. Iorga, Supt trei regi. Bucureşti 1932. 288; Al. Marghiloman, Note politice II. Bucureşti 1927. 221—223.

nemzeti egyesülés most fog bekövetkezni. A többség azonban tartózkodó volt. Szeben megye főispánja a román betörésről írt bizalmas összefoglaló jelentésében az értelmiséggel kapcsolatos panaszai ellenére leszögezte, hogy a románság magatartásával „nagyjából meg lehetünk elégedve".[100] A román polgárság óvatos állásfoglalásában a háború kimenetelében való bizonytalanság mellett szerepe volt az első internálásoknak, hiszen egyedül az említett megyében azonnal 19 egyént sújtottak ezzel.

A román hadműveleti terv („Ipoteza Z") szerint a több mint 440 ezer főnyi három hadseregnek néhány nap alatt el kellett érnie a Maros vonalát, hogy utána két irányból is kijusson a Tisza síkságára. Az offenzíva azonban csigalassúsággal haladt, noha a magyar oldalon az erdélyi szász Arz táborszernagy parancsnoksága alatt újonnan felállított gyönge 1. hadsereg (mindössze 34 ezer katona, ezer csendőr és 76 ágyú), összesen mintegy 70 ezer ember nem volt elégséges a tartós védekezésre. Augusztus 30-án a román csapatok bevonultak a kiürített Brassóba, majd a Székelyföld nagy részét megszállták, azon túl azonban csak Petrozsény, Orsova elfoglalására került sor, s még az evakuált Nagyszebenbe sem mentek be. A hatalmas létszámfölényt és helyzeti előnyt nem tudták kihasználni. Közben a bolgár—román határon a Mackensen tábornagy alá rendelt bolgár, német és török csapatok a Románia hátát fedező erőket megverték. Ez a támadás elérte első célját: a román hadvezetés szeptember közepén leállította az erdélyi előnyomulást, csapatait védelemre rendezte be.

A központi hatalmak Károly trónörökös főparancsnokságával és a német von Seeckt vezérkari főnökletével előbb Nagyváradon, majd Kolozsvárt külön erdélyi parancsnokságot állítottak fel, miután szeptember folyamán Marosvásárhelyen összpontosították az 1. osztrák—magyar (védelmi) hadsereget, a Maros déli szakaszán pedig a különböző frontokról hirtelen összeszedett német és osztrák—magyar alakulatokból álló 9. német (támadó) hadsereget. Az utóbbi, a német vezérkar éléről éppen menesztett Falkenhayn parancsnoksága alatt szeptember 26—28-án a nagyszebeni ütközetben megverte az I. román hadsereget, október 7—9-én Brassónál is vereséget mért a II. hadseregre, majd az 1. hadsereg Arz tábornok parancsnoksága alatt Marosvásárhelytől délkeletre ugyancsak megtörte az ellenfél erejét. Megkezdődött a román visszavonulás, melyről a kitűnő főparancsnok, Averescu keserűen jegyezte meg: „amennyire lassú volt az előnyomulás, amikor nem voltak bonyodalmak, olyan gyors volt a hátramenetel, mihelyst a bonyodalmak elkezdődtek".[101] Vittek magukkal túszokat, de velük menekült a déli határvidék román értelmiségéből is számosan. Fogarasból és Szebenből egész községi elöljáróságok tűntek el a román hadakkal. Az októberben Erdélyből

[100] 1916. november 5-i jelentés. OL, Miniszterelnökség. 1917. XVI. 362 res. (1916. 6922 res.)
[101] Idézi N. IORGA, Istoria românilor X (Intregitori). Bucureşti 1939. 371.

teljesen kiszorított román hadsereg a Kárpátokban kiépített állásaiban megállott, hősiesen védekezett, sőt ellentámadásokkal is próbálkozott. November közepén azonban már a határokon túl, Tîrgu Jiunál áttörték védelmi vonalukat, s ezzel a központi hatalmak hadai kijutottak az olténiai síkságra. Miután a román védelem az Argeş mentén is összeomlott, s délről Mackensen átkelt a Dunán, szabaddá vált az út Bukarest felé, ahová december 6-án be is vonultak.

Az 1916-os hadjáratban Románia másfélszázezer hadifoglyot és több mint százezer halottat veszített. A kormány, s a lakosság soraiból is sokan, Moldvába menekültek, ahol a hadsereget a Berthelot-féle francia katonai misszió segítségével szervezték újjá. 1917 júliusában a román (részben orosz) csapatok Dél-Moldvában megállították Mackensen támadó seregét, ezzel sikerült megakadályozniok Moldva elözönlését. Románia kétharmada azonban, éppen a gazdagabb, az élelmiszer és a kőolaj szempontjából fontosabb rész, két év felhalmozott termésével együtt megszállás alá került. A nagy orosz októberi forradalom után a közvetlen támasz nélkül maradt Románia, az antant kikötései ellenére, előbb fegyverszünetet, majd 1918. tavaszán különbékét kötött a központi hatalmakkal. A bukaresti béke értelmében gazdasága német—osztrák—magyar ellenőrzés alá került, hadseregét le kellett volna szerelje. Mégis az a különös helyzet állt elő, hogy Románia a vesztes háborút területi vonatkozásban nyereséggel zárta. Mert bár stratégiai határkorrekció címén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km mélységű sávot, amelyen 23 ezer ember élt, s gyakorlatilag Dobrudzsát is elvesztette, megtarthatta viszont az 1918 januárjában Szovjet-Oroszországtól megszerzett egész Besszarábiát.

A Románia felett aratott győzelemért azonban a monarchiának is magas árat kellett fizetnie. A központi hatalmak hadműveleteinek legfelsőbb irányítása — közös hadvezetés formájában — a német főparancsnokság kezébe ment át; a Habsburg-birodalom német függősége erősödött.

A HADMŰVELETEK UTÁNI INTÉZKEDÉSEK

Az ellenfél kiverése után látványos gesztusok történtek Erdély magyar és szász polgárságának megnyugtatására. 1916 novembere elején a trónörökös, a bajor király, a következő őszön a német császár tett ünnepélyes látogatást. Állami és társadalmi segélyprogramok indultak, mint a Bethlen István által szorgalmazott „Pro Transilvania" akció vagy némi német birodalmi gyűjtés a szászok javára, akiket azonban úgy akartak támogatni, hogy a segélyek eredete ne kerüljön nyilvánosságra. Ugyanakkor a katonai vezetés a román támadás feletti elkeseredettségében, de még inkább azon bűntudat leplezésére, hogy előbb teljesen védtelenül hagyta Erdélyt, embertelen megtorló intézkedé-

seket foganatosított a románokkal szemben. Ekkor indult meg nagyobb számban a gyanús vagy gyanúsított személyek internálása, perbe fogása, egyes szökevényeknél a vagyon elkobzása, miközben több százezer román harcolt derekasan a monarchia zászlói alatt az összes frontokon. „Sok száz magyarországi és erdélyi román, minden társadalmi osztályból, értelmiségi, pap, tanító, de még paraszt is, lett letartóztatva. Zömét hónapokig tartó vizsgálat után szabadon bocsátották, de nem mehettek haza, hanem Nyugat-Magyarországra internálták őket. Számuk egy évvel ezelőtt (1917 elején) meghaladta az ezret" — írta egy román bizalmas jelentés.[102] A belügyminiszter 1917 őszén 825 fő internálását ismerte be. Nagy energiával vizsgálták a vezető román politikusok korábbi tevékenységét, megpróbálva bizonyítékokat szerezni irredenta gesztusaikra.

Amikor a Tisza-kormány 1917 közepén bekövetkezett leváltása után Apponyi Albert gróf került a vallás- és közoktatásügyi minisztérium élére, hozzákezdett a Romániával határos peremterületeken az ún. kultúrzóna felállításához, ahol az összes román felekezeti iskolák helyét állami iskolák vennék át, s csupán 15–18 olyan tanintézetet akartak meghagyni a román ortodox egyház birtokában, melyekhez régi közművelődési hagyományok fűződtek. Terve szerint 4–5 év leforgása alatt, több mint 80 millió korona beruházással, 1600 elemi iskola és 800 óvoda létesült volna. Miután ez az érintett vidéken az önálló nemzeti szellemű román anyanyelvű oktatás végét jelentette volna, a nagyszebeni érsekség elkeseredetten védelmezte az iskoláit, részben pedig a végrehajtással megbízott kormánybiztosságnál próbált a felállítandó állami iskolákban a hittan mellett a román nyelv tanításának is helyet szorítani. 1918 júniusával a VKM megszüntette a zónában 311 román felekezeti iskola 477 tanítójának mindennemű államsegélyét. (A határszéli iskolarendszer átalakításának az 1918. őszi fejlemények vetettek véget.) Könnyebben ment a román tanítóképző intézetek ellenőrzésének megszigorítása, ezekhez miniszteri biztosul egy-egy állandó ellenőrt neveztek ki.

A harmadik Wekerle-kormány adta ki — jórészt az „erdélyi miniszternek" többször kiszemelt Bethlen István sürgetésére — a 4000/1917. M. E. rendeletet, mely Erdélyben (és a Felvidéken) korlátozta az ingatlanforgalmat. Nem tiltotta meg a román parasztok számára a birtokvásárlást, de bürokratikus módon nehezítette, a román polgárság falusi birtokszerzését viszont lehetetlenné akarta tenni. A földművelésügyi minisztérium irányítása alatt működő kolozsvári Ingatlanforgalmi Bizottság engedélye kellett minden ingatlaneladáshoz vagy tartós bérbe adáshoz. Egy év leforgása alatt mintegy 10 ezer hold megvásárlásához tagadták meg a hozzájárulást, igaz, jórészt

[102] Al. Vaida-Voevodnak tulajdonított 1918. tavaszi jelentés. Verwaltungsarchiv, Wien, Nachlass Beck, Nr. 39.

spekulációs vállalkozásoktól, és éppen ilyen megfontolásokból terjesztette ki a kormány nemsokára a rendelet érvényét az ország más területeire is.

A szász polgárság körében erősödött a gondolat, hogy külföldről jövő német telepesek, így a magyar mellett osztrák és német hadirokkantak révén kellene a besztercei és a szebeni szászok között egy etnikai folyosószerű összeköttetést teremteni, aminek kifejezetten románellenes éle volt. A tervhez megkapták Tisza, majd Wekerle elvi hozzájárulását, csak éppen a német kormány nem hajlott arra, hogy embereket adjon, „ráadásul egy olyan országba, hol előbb vagy utóbb, mint a magyarok kultúrtápanyaga, az eltűnés veszélyébe kerülnének".[103]

A román támadást követő hadműveletek, ha okoztak is — főként a Székelyföldön — komoly anyagi károkat, nem jártak olyan következménnyel, mint a nagy nyugati vagy keleti hadszíntereken. Erdély — némi államsegéllyel — viszonylag gyorsan kiheverte a kezdeti káosz és a pusztítás következményeit, 1917 nyarán az egy évvel korábban elrendelt moratóriumot is meg lehetett szüntetni. A háborús gazdaság gépezete ment tovább, bár 1916 elejétől már egyre akadozóbban. A militarizált üzemek ipara még prosperált, míg a vasgyártásban, s különösen a Zsil völgyi szénbányászatban, valamint a közlekedésben súlyos bajok mutatkoztak. Egy sor vállalat, hitelintézet — így a román Economul is — tőkeemelést hajtott végre. Egyedül 1917-ben 19 új részvénytársaság alakult 15 millió korona alaptőkével, az össztőkeemelés a szűkebb Erdélyben közel 33 millió koronát tett ki. 1911 óta nem volt ilyen pénzbőség. Új iparágak bontakoztak ki, mint a gázfelhasználás, a dicsőszentmártoni vegyikombinát vagy Biharban az alumínium alapanyagát képező bauxit termelése, amit azonban csak Németországban tudtak feldolgozni. Az egész iparfejlődésre a németekkel való együttműködés nyomta rá bélyegét, ami szükségszerűen következett az ipar hadi célokra való átállításából.

A parasztság vitte a háború legnagyobb terheit, őt nyomta a beszolgáltatás, a nagy munkaerőhiány, amit nőkkel, hadifoglyokkal (ritkábban felmentésekkel) pótoltak, s a legsúlyosabb: soraikból vitték a legtöbb katonát, akik a különböző frontokon általában vitézül harcolva véreztek egy olyan háborúban, amelyet nem önként vállaltak. Odahaza csökkent a megművelt terület, az állatállomány, a terméshozam. 1917-ben olyan rekvirálást vezettek be, hogy a termelőknek csak havi 10–12 kg gabonája maradt családtagonként, s a vetés utáni maradékot pótlólag szedték el. Ezzel párhuzamosan nőtt a feketézés, amit különösen ösztönzött, hogy a késztermény (így a hús) ára maximált volt, míg a nyersanyagé (így a marháé) nem. Ha nem is németországi méretű szervezett éhezésre, de rendszertelen koplalásra került sor a falusi, de főként

[103] Német külügyminisztériumi belső följegyzés, 1917. február 25. Bundesarchiv Koblenz, R 85/vorl. 2489 (III. b. 42085).

városi lakosságnál. A szükséges élelmiszert 1917-ben már igen nehezen lehetett összeszedni. A népkonyhák keveset javíthattak a nincstelenek helyzetén. (Marosvásárhelyt ekkor napi 400 ingyenes és 300 olcsó ebédet osztottak ki.)

A munkásság az 1916-tól számottevően csökkenő reálbér, de főként az élelmiszerhiány miatt már abban az évben harcot kezdett, s — mint ismeretes — ezek a küzdelmek egybeestek a háborús kifáradást követő békevággyal, a politikai válság és a társadalmi feszültségek felszínre bukkanásával. 1916 májusában sztrájksorozat volt a Zsil völgyi szénbányákban, amit letartóztatásokkal, perekkel toroltak meg; még nem végrehajtásra, hanem ijesztgetésnek szánt halálos ítéleteket is hoztak. A februári orosz forradalom után a munkásmozgalom megerősödött. Május elsején munkástüntetések voltak Kolozsvárt, Brassóban (akárcsak Aradon és Temesvárt), s ezekben a békevágy igen határozottan megmutatkozott. 1917 tavaszán ismét volt vasúti sztrájk, bányászsztrájk, 1918-ra azután már a megtorló hatalomtól való félelem is elapadt. A követelések mindenütt az életkörülmények javítására, az általános választójogra és a békére vonatkoztak. E mozgalmakban ugrásszerűen megnőtt a szakszervezetek ereje.

A béke most már nemcsak a hadi helyzet miatt, hanem a belső robbanás veszélye miatt a hatalmon lévők számára is sürgős lett. A válság azonban gyorsabban szélesedett ki, semhogy a kormánykörök számára egy gyors és megmentést hozó békekötésre idő maradt volna.

760. A béke utolsó pillanatai: a sósmezői határátkelőhely. Képeslap

761. Menekülők vonata Brassónál 1916. augusztus végén

764. Az 51. honvédhadosztály rohamszázada

765—766. A hadműveletek irányítói. A csoportképen középen József főherceg, Falkenhayn és Frigyes főherceg. Bal oldali kép: Arz tábornok

◁ 762. A légi felderítés jelenti Nagyszebenről 1916. szeptember 23-án: „A városban semmi mozgás. A Cibin hidjai épek. Az állomáson még sok gördülőanyag"

◁ 763. Az ellentámadás: 15 cm-es tábori tarack elsütése

769. Hadifogolytábor Ostffyasszonyfán ▷

770. Kötözőhely a ▷ Kárpátokban osztrák, magyar és román sebesültekkel

767. „A halál rajvonala." Elesett román katonák és vonuló németek a brassó—bertalani vasút mentén

768. Halottaskocsi a háborúban

771. Sepsiszentgyörgy főutcája 1916 őszén

773. Katonai drótkötélpálya Ojtoznál ▷

774. A Keleti-Kárpátokban a front megmerevedett. Hadihíd az Ojtoz-völgyben ▷

772. Szétlőtt sörgyár Brassó mellett

Ojiaz

◁ 775. Zsákmányolt ágyúk és nézőik Brassóban

777. IV. Károly székely katonák díszszázadánál

778. II. Vilmos látogatása 1917-ben Nagyszebenben

776. Német csapatok Brassóban ◁

781. A köztársaság ▷ kikiáltása 1918. november 16-án

782. Iuliu Hossu ▷ püspök felolvassa az 1918. december 1-i gyulafehérvári román nemzeti gyűlés határozatát Erdély és Románia egyesüléséről

779. Ruhaosztás a menekülteknek

780. Cséplés katonai közreműködéssel

ÁSÁG ELNÖKÉVÉ
MIHÁLYT!
IX

783. Népgyűlés Szatmárnémetiben 1919. március 2-án. A tömeg Károlyi Mihály beszédét hallgatja

XIV. FORRADALMAK ÉS NEMZETI MOZGALMAK A MONARCHIA ÖSSZEOMLÁSA UTÁN (1918—1919)

AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOM

A februári orosz, majd az októberi szocialista forradalom győzelme a kelet-közép-európai politikai viszonyokat 1917-től gyökeresen megváltoztatta. Mindaddig, amíg az itt élő népek szomszédságában létezett a cári Oroszország, annak a kelet-közép-európai irányú előretörésével szemben — az egyensúly érdekében — a Habsburg-birodalomnak történelmi küldetése volt. Az orosz forradalom győzelmével, a Németország háborús végelgyengülésével együtt hanyatló Osztrák—Magyar Monarchia nemzetközi politikai szempontból elveszítette régi jelentőségét. Az 50 milliós birodalom további sorsa nyitott kérdéssé vált.

Az oroszországi Népbiztosok Tanácsának november 2-i kiáltványa szabad népek testvéri szövetségére, az összes nemzetek proletariátusának egységére hívta fel a volt monarchia népeit, egy nagy egységes forradalmi blokk perspektíváját vázolva fel. A polgárság a hagyományos nacionalizmus és a nemzetek önrendelkezésének wilsoni változata alapján viszont egy ilyen nagy proletáregység kialakulását igyekezett meggátolni, s a volt birodalmat részekre bontani szándékozott.

Az antant nehezen döntött a monarchia sorsa fölött. A francia politikusok inkább a Habsburg-birodalom teljes felbontását, míg az angolok és az amerikaiak inkább konzerválását tartották célszerűnek. Az minden antantpolitikus előtt nyilvánvaló volt, hogy a monarchia helyén nem keletkezhet „légüres tér", hanem csak olyan állam vagy államok sora, amely a jövőben Németországgal és a kommunista Oroszországgal szemben egyaránt biztosítja az egyensúlyt. Ebben a feltételrendszerben alakultak Erdélyre vonatkozó ígéreteik is.

1918 tavaszán már csak a bukaresti különbéke miatt is úgy látszott, hogy az antant az 1916. évi titkos szerződést nem tekinti érvényesnek, hiszen egy 1916-os francia—orosz megállapodás azt is kimondta, hogy minden szerződéstől függetlenül, a háború utáni nagyhatalmi érdekeknek megfelelően döntenek, s addig, miként majd a második világháború idején is történni fog, Erdély kérdését nyitottnak tekintik. De ősz felé az angol és a francia miniszterelnök

ígéretet tett a párizsi „román egység tanácsának" az összes románok uniójára vonatkozóan. Az Egyesült Államok álláspontja elég lassan kristályosodott ki, Wilson október 18-án, a monarchia békeajánlatára adott válaszában csak a csehek és délszlávok igényeinek kielégítését tartotta fontosnak, a románokat nem volt hajlandó külön deklarációban megemlíteni.

Kora ősztől mindenütt igen élénk lett a politikai élet. Még a monarchia békét kérő jegyzéke előtt a bécsi Reichsratban a bukovinai románok nevében Isopescu-Grecul képviselő valaminő önálló államiság létrehozását követelte, természetesen a birodalom keretében. Hasonló álláspontot vallottak magukénak az erdélyi román politikusok is. A nemzeti komité október 12-i nagyváradi gyűlését követően így nyilatkoztak a sajtónak: „követelni fogják a magyarországi nemzetiségi politikusoknak a királyhoz való meghívását... ki fogják nyilatkoztatni, hogy a magyarországi románságnak nincsenek elszakadási törekvései... hanem csak a románság önrendelkezési jogát kívánják a wilsoni 14 pont alapján."[1] E határozat nyomán mondotta el sűrű közbekiáltások közepette Vaida-Voevod a parlamentben az utolsó nagyobb nemzeti párti beszédet, melyben a magyarországi román nemzet számára „teljes nemzeti szabadságot" követelt, s hogy a komitét ismerjék el a román nemzet állami helyzetéről dönteni egyedül jogosult szervként. A nyilatkozat nem volt teljesen váratlan, hiszen ehhez a fellépéshez a monarchia föderatív átalakításának Bécsből is már hivatalosan terjesztett gondolata adta meg a döntő lökést.

Azok az erdélyi magyar politikusok, akik érezték, hogy alapvető változások vannak kibontakozóban, hajlottak bizonyos engedményekre. A Függetlenségi Párt, egyben az Erdélyi Szövetség kolozsvári vezére, Apáthy István professzor október 14-én levelet intézett az ellenzék vezéréhez, Károlyi Mihályhoz, amelyben koncessziók gyanánt célszerűnek mondotta, hogy „a közigazgatás néppel érintkező közegei kötelezően beszéljék a nép nyelvét. Az illető nemzetiség kiküldött bizalmi tanácsa ellenőrizze ennek betartását. A belügyminisztériumban minden nemzetiség külön ügyosztályt kaphatna, a 10%-nál nagyobb nemzetiség külön minisztert kap (ez maximum, alkudozás tárgya) ... hogy vármegyéket engedjünk át, arról persze szó sem lehet, de nem lehet szó Magyarországnak önkormányzati területekre való átalakításáról sem."[2] A korábbi nézetekhez képest ez óriási előrelépést jelentett, de időszerűsége kétséges volt.

Október 18-án voltak Károlyi és Jászi első tárgyalásai a román komité megbízottaival. Károlyi — akiben mindenki a jövő nagy formátumú kormányfőjét látta — az Erdély sorsát eldöntendő népszavazás mellett foglalt állást, de ezt a komité visszautasította. Ők elsősorban arra akartak

[1] Aradi Hírlap, 1918. október 12.; Gazeta Poporului, 1918. okt. 27.
[2] OSzK Kézirattára, Apáthy-iratok. Quart. Hung. 2955.

biztosítékot kapni, hogy a majdani Károlyi-kormány hozzájárul egy román nemzeti gyűlés megtartásához.

A polgári párttal párhuzamosan, egyelőre még önállóan, akcióba léptek a román szociáldemokraták is, akik már számoltak egy területi elcsatolás esélyével. Az október 13-i budapesti szociáldemokrata kongresszuson Ion Flueraş kijelentette, hogy „saját érdekünkben támogatjuk a Magyarország demokratizálódásáért vívott harcot, mert ha egyszer ebben az országban elértük a nekünk járó jogokat, ezeket akkor sem veszíthetjük el, ha más országhoz leszünk csatolva".[3] Ugyanakkor jelezték a Román Nemzeti Párttal szembeni fenntartásukat is, mondván: „nem bízhatunk a román nacionalisták jövő politikájában sem, mint ahogy nem állunk Brătianu vagy Take Ionescu pártja politikáján sem, akikről nem tudjuk, mit forgatnak fejükben, de meg vagyunk győződve, hogy ők sem akarnak egyebet, mint amit a fekete grófok akarnak."[4]

A Függetlenségi, a Radikális és a Szociáldemokrata Pártok megegyezéséből létrejövő Magyar Nemzeti Tanács a nemzetiségi kérdésről az október 26-i kiáltványban kimondta: az önrendelkezés a wilsoni elvek értelmében késedelem nélkül megadandó a nemzetiségeknek („abban a reményben, hogy Magyarország területi integritását ezek az elemek... biztosabb alapokra helyezik").[5] Ezen a napon alakult meg a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottsága. Elnökül Apáthy Istvánt, a kolozsvári egyetem európai hírű rektorát választották, aki azonban nacionalizmusa miatt régtől vörös posztó volt a román értelmiség szemében. Alelnökök a színház- és filmrendező radikális párti Janovics Jenő és a szociáldemokrata Vincze Sándor lettek.

A Wekerle-kormány lemondásával és a forradalom kibontakozásával egyidőben a román szociáldemokraták, magyar kollégáik példáját követve, kapcsolatba léptek a Román Nemzeti Párttal, sürgetésükre még 1918. október 31-én a budapesti Vadászkürt szállóban megalakult a Román Nemzeti Tanács. Kezdetben 6 nemzeti párti és 6 szocialista tagja volt, majd a Nemzeti Párt végrehajtó bizottsági tagjainak követelésére ez az összetétel a szociáldemokraták hátrányára módosult. Ráadásul a Nemzeti Párt kikötötte, hogy csak olyan szociáldemokraták delegáltassanak a tanácsba, akik „nem akadályozzák a határozathozatalt", nem szállnak szembe a nemzeti irányzattal.

A polgári demokratikus forradalom budapesti győzelmét némi késéssel Erdélyben is nagyobb megmozdulások követték. Kolozsvárt már október 30—31-én komoly tüntetések voltak. Az egyetemi ifjúság Siegler tábornok, Erdély katonai parancsnoka és Apáthy rektor tilalma ellenére gyűlést tartott,

[3] Adevĕrul, 1918. október 20.
[4] Uo.
[5] MMTVD V. Bp. 1956. 267.

majd a parancsnokság előtt tüntetett. Még aznap kiengedték a politikai foglyokat, és megszüntették a cenzúrát.

A forradalom kormánya a november 2-i minisztertanácson hozott rendelkezésekkel próbált javítani a politikai közhangulaton. Szabadon engedték a maradék internáltakat, engedélyezték a betiltott lapokat, megszüntették a zárlatot az elítéltek vagyona fölött, megnyitották az összes nemzetiségi iskolát, az új főispánok kinevezésénél kikérték a nemzetiségek véleményét, az általános politikai amnesztiát katonai közkegyelemmel egészítették ki, segélyakciót hirdettek meg az összes erdélyi megyékre. Ugyanezen a napon a magyar és szász politikusokkal együtt Mihali hívta fel Erdély nemzeteit az egyetértésre és a nyugalom fenntartására.

Budapest mellett fontos gyújtópont volt Temesvár. Itt a Radikális Párt és a Katonatanács kikiáltotta a „Bánsági Köztársaságot", ami hatást gyakorolt a környező vidék (főleg Resica és Arad) munkásaira, de Erdélyre is. A mozgalom hullámai tovább gyűrűztek. November 2-án a szebeni katonaság lázadt fel. A Zsil völgyi bányászok mozgalmának csillapítására a Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságának szociáldemokrata alelnöke táviratot küldött a munkástanácsnak, mondván: „követeléseitek teljesítésének a kormányban szereplő elvtársaitok személye a biztosíték."[6] Közben a bányászok teljesen magukhoz ragadták a hatalmat és semmilyen fölöttes hatóságot nem ismertek el többé. A november 17-én odaérkező páncélvonat a felfegyverzett munkásság elől kénytelen volt Dévára visszavonulni. A munkástanács ellenőrzése alá vonta a bányaigazgatóságot, a szénellátást, maximálta az árakat és a munkaidőt. Külön „közellátási biztos" intézte a bányászok élelmezését. November első napjaiban véres összetűzések voltak Bihar és Szatmár megye bányászközségeiben is.

A munkásság és katonaság mozgalmai hatására november 4-ig a még meglévő katonai egységek feloszlottak, és így a leghatásosabb elnyomó eszköz — a hadsereg — megszűnt létezni; a parancsnokságok hatáskörében a tiszteken kívül nem maradt effektív erő. Többfelé, így Kolozsvárt és Aradon, a Szociáldemokrata Párt a szervezett munkásságot használta fel a rend fenntartására.

A társadalmi ellentétektől feszülő falvak megmozdulásának előkészítő mozzanata elsősorban a budapesti forradalom és az ezt követő vidéki munkásmegmozdulások sora volt, hajtóereje pedig a frontokról tömegesen hazaérkező, megfáradt, de egyben forradalmasodott katonák tízezrei. Amikor november első napjaiban a hazatérő katonaság az erdélyi falvakat is forradalmasította, a parasztok haragja elsősorban a jegyzők ellen fordult. A jegyzők a községekben szinte egyedül testesítették meg az államhatalmat, s szerepük különösen megnőtt a háború alatt. Ők intézték a katonai felmentése-

[6] November 3-i eredeti távirat. Párttörténeti Intézet Archívuma, 1918. A. XVI.

ket, az állat- és takarmányrekvirálásokat, a hadiszolgáltatásokat, a hadimunkára való kirendeléseket, és ellenőrizték az ármaximálások betartását. Ez a szerepkör s a hozzá kapcsolódó visszaélés már önmagában elegendő volt ahhoz, hogy a parasztság egységes ellenszenvét kiváltsa.

Nagybirtokosok uradalmainak hosszú sorát támadták meg, egyes kastélyok berendezéseit összezúzták, raktárak terményeit hordták szét, de hasonló sorsra jutottak állami uradalmak is. Ennek során többször összetűztek a hatóságokkal, amíg azok védelmezni próbálhatták a fennálló vagyoni viszonyokat.

A paraszti osztályharc a fejlettebb vidékeken — Arad, Temes, Krassó-Szörény, részben Bihar és Kolozs megyében — volt a legélesebb. „... Kolozs megye összes járásaiban mondhatni a legkevesebb kivétellel a tulajdon negációja, a bolsevizmus és a földosztás tényleges foganatosítása vagy arra irányuló cselekedetek ütötték fel fejüket." Torda és Alsó-Fehér megyéből is hasonlókat jelentettek a közigazgatás tisztségviselői.[7]

A parasztmozgalmak alkalomszerűen nemzeti jegyeket is viseltek magukon, mégsem tekinthetjük ezeket egyszerűen nemzeti megmozdulássorozatnak. A falvak forradalmi megmozdulásai minden esetben a nagybirtok és a jegyző, a hatóság, az uzsorások, esetleg a pap ellen irányultak. A jelentésekben rendszeresen ismétlődnek az ilyen mondatok: „román papot, jegyzőt éppúgy előztek itt is, mint (magyart) a színtiszta magyar Alföldön", vagy „román és magyar nem egy helyt közösen pusztított", vagy „egyaránt fosztogattak román és magyar falvakban".[8] Az uralkodó körök is tudatában voltak ennek a ténynek. Krassó-Szörény főispánja november 6-án jelentette: „A fékevesztett tömeg, amely eleinte csak katonákból állott, lassanként az otthon levő népet is a maga céljának nyerte meg, és minden olyan tényező ellen fordult, amelyben vagyoni jóléte miatt ellenségét látta... Azt sem lehetne állítani, hogy ennek valamely nemzet ellen irányuló éle volna, amennyiben tisztán román községekben is történtek fosztogatások. A hozzánk közel fekvő Temesvárott lejátszódott és eleinte külön köztársasági irányzatot szolgáló események ...megyém lakosságára nagy hatással voltak."[9]

A különböző nemzetiségű parasztság között esetenként együttműködés is tapasztalható volt. Szászrégen mellett az egyik községben két magyar paraszt irányításával előzték a bérlőt, majd ez a két vezető „meghívást kapott" a szomszédos román községtől az ottani megmozdulás szervezésére. Nem kímélte a román parasztság „saját vezetőinek" vagyonát sem. Gheorghe Popnak, a román párt idős elnökének háromezer holdas birtokán található minden állatot és fölszerelést szétosztottak. Az ugyancsak nagybirtokos

[7] OL, Nemzetiségi Ügyek Minisztériuma. 1918. IX. t. 839.
[8] Erdély története II. 425; Aradi Hírlap, 1918. november 2—5.
[9] OL, Nemzetiségi Ügyek Minisztériuma. 1918. IX. t. 27.

Mihali Nagyilondán lövetett a román parasztok közé — élete, még inkább vagyona védelmében. De megtámadták a Mocsonyiak birtokát, a nagyváradi görög katolikus püspökség gazdaságait is.

A népi megmozdulásokkal szemben az állam tehetetlennek bizonyult. Első számú megtorló szerve, a csendőrség már november első napjaiban a nagyobb centrumokba szorult, hogy legalább a legénység életét biztosítsa. A besztercei csendőrszárny jelentése szerint: „a támadások miatt a legtöbb őrs kénytelen volt tevékenységét teljesen beszüntetni."[10]

A nehézségek tudatában a kormány a nemzeti tanácsokhoz fordult segítségért. Már a forradalom kitörésekor, láttuk, magyar—román—szász közös kiáltványt bocsátottak ki, amelyben felhívták Erdély népeit, hogy „keressék egymással a kapcsolatot a személy- és vagyonbiztonság megóvása céljából". November 2-án Jászi és az erdélyi nem magyar népek képviseletében megjelenő Aurel Vlad, Ioan Erdélyi és Rudolf Schuller tárgyalásai eredményeként a közoktatásügyi miniszter elrendeli a rövid életű „kultúrzóna" megszüntetését. Jászi azonban azt is elmondotta: „előbb arról konferáltunk, miként lehet az erdélyi részekben a rendet és a nyugalmat fenntartani. Ebben a kérdésben teljes egyetértés volt közöttünk."[11]

A kormány és a helyi hatóságok ösztönzésére ott is alakultak tanácsok, ahol a népmozgalom nem hozott létre ilyeneket. A konzervatívabb és a radikális nemzeti tanácsok egyaránt arra törekedtek, hogy propagandával, nemzeti jelszavakkal szereljék le a szociális megmozdulásokat. A román nemzeti tanácsokban jelentős szerepet játszó papok Arad környékén falvaik népét a megyeszékhelyre vitték, és feleskették az időközben a fővárosból odaköltöző Központi Román Nemzeti Tanácsra, s egyben arra, hogy „ne emeljenek kezet testvéreikre". Igyekeztek meggyőzni a parasztokat, hogy megmozdulásaik a nemzeti jogokat veszélyeztetnék. „Óvakodnunk kell, hogy ne történjenek olyan jelenségek a nem románok ellen, ... amelyek ellenségeinknek olyan alapot szolgáltatnának, hogy megkísérelhetnék vádlott szerepüket a vádlóéval felcserélni."[12] Másfelől a kormány is arra hivatkozott, hogy nem szabad az antantnak okot szolgáltatni az ország egyes pontjainak „stratégiai szempontból" történő megszállására, vagy egyenesen a román hadsereg bevonulásának rémét idézte fel. A központi román lap, az újra megjelenő *Românul* még Wilson tekintélyét is előrángatta: „Román katonák, testvérek, legyetek türelmesek! ... legyetek méltóak a mai kor legnagyobb emberének, Wilsonnak érdekek feletti szeretetére."[13]

Ahol a szociális bajok is kirívóbbak voltak, a tanácsok bizonyos gazdasági-szociális intézkedéseket hoztak, miként az az ország középső területeinek

[10] Párttörténeti Intézet Archívuma, 1918. A. XVI. 7/50—51, 7/4.
[11] Aradi Hírlap, 1918. november 3.
[12] I. Clopoţel, Revoluţia din 1918 şi unirea Ardealului cu România. Cluj 1926. 61.
[13] Românul, 1918. november 8.

történetéből is ismeretes. Néhol a közellátási szervek a megyei vagy járási nemzeti tanácsok ellenőrzése alatt látták el feladatukat. A részben bányavidék Érchegységben a román tanácsok közvetlenül végezték a lakosság ellátásával kapcsolatos ügyeket. Topánfalván a bőrüzem teljes raktárkészletét, a gabonaraktárában lévő árut, bor- és szeszkészletét szétosztották a lakosságnak, a takarékpénztárt és a kereskedők üzleteit rendeletileg felnyittatták. Másutt — egészségügyi intézkedésként a járványok ellen — a bor kötelező kiárusítását rendelték el. A brádi nemzeti tanácsok közélelmezési bizottsága progresszív beszolgáltatási rendszert vezet be. Alsó-Fehér megyében a hegyvidék és síkvidék gabonacseréjét is megszervezik. Ez tehát hasonlított a városok magyar tanácsainak tevékenységére.

A régi történetírás sokszor fölemlegette — román—magyar kölcsönös vádaskodások formájában — a nagyobb megtorlásokat. Tény, hogy a magyar polgárság elégedetlen volt a központi hatalom gyengeségével, s követelte, hogy a „kormány, ha kell, ne vonakodjék a statárium kimondásától sem. Ez az intézkedés, ha a vagyonbiztonság elleni gonosztevők ellen lépteti életbe, nincs ellentétben a társadalmi felszabadulással."[14] Különösen két eset vált ismertté. Facsádon november 6-án a parasztok feltörtek néhány bezárt üzletet, s a csendőrség sortüze ellenére a tömeg nemhogy szétoszlott volna, hanem délutánra mintegy ezer főre duzzadt. Feltörték a gabonaraktárakat, a Gloria román szövetkezet boltját, a bocskorkészítő műhelyét. A csendőrőrs hívására Aradról repülő érkezett, és bombákat dobott a tömegre; állítólag 104 ember életét veszítette. A lapok a pacifikálás szempontjából megnyugtatónak találták, hogy a repülőgépek állandóan cirkáltak. Arad és Krassó-Szörény megyében a polgárőrség mellett többször indított pacifikáló akciót az ún. Acélgárda, s a román nemzeti gárdák — ahol erre alkalmasak voltak — önállóan is tevékenykedtek.

A legszélsőségesebb terrorakciót egy alkalmi különítmény hajtotta végre Jósikafalván. Az Urmánczy János nagybirtokos erdejében és fűrészüzemében dolgozó olasz foglyok november első hetében a kantint feltörték, a raktárt fölgyújtották, majd szétszéledtek; a román parasztok pedig feldúlták a kastélyt. A tulajdonos testvére által toborzott privát-különítmény néhány nap múlva odaérkezett. „Statáriális alapon" mintegy húsz embert kivégeztek, majd tetemeiket elégették. November 12-én még ott érte őket a kolozsvári nemzeti tanácsok vizsgálatra kiküldött vegyes bizottsága, mely természetesen elítélte az akciót.

Ezek az akciók, történtek is bárki részéről, nem tudták a parasztmozgalmakat teljesen felszámolni. A forradalom után a községekben — úgy tűnik — egy szélesebb körű paraszti demokrácia volt kialakulóban, kizárva az állami, megyei beavatkozás korábbi formáit.

[14] Aradi Hírlap, 1918. november 5.

A ROMÁN POLGÁRSÁG HATALMI SZERVEZETÉNEK KIÉPÍTÉSE

A forradalom és a tömegmozgalmak megtörték a régi rendet, jórészt semlegesítették vagy elűzték azokat, akik évtizedeken át elzárták a hatalomhoz vezető utat a Román Nemzeti Párt előtt, és lehetővé tették számára, hogy megkísérelje a politikai hatalmat is kézbe venni. Ezúttal kamatoztathatta azt a tőkét, amit a politikai életből való régi, nagyfokú kiszorítottsága eredményezett: a viszonylag széles kispolgárság szinte korlátlan bizalmát.

Taktika gyanánt a forradalom megnyergelése kínálkozott, annál is inkább, mivel sem a kormány, sem pedig a munkásság részéről ezen próbálkozással szemben nem fejtettek ki komoly ellenállást. A Károlyi-kormány alapvetően demokratikusan kezelte a román polgárságot. Láttuk, hogy a főispáni állások betöltésénél kezdettől kikérték a nemzetiségek véleményét. Így javasolta Ştefan C. Pop a radikális Varjassy Lajost Arad megye élére, arra hivatkozván, hogy „csak az ő személye jelent kellő biztosítékot" a románok számára.[15] A kezdetben önálló, majd az aradi központnak alárendelt kolozsvári Román Nemzeti Szenátus „kéri, hogy közülük való román ember neveztessék ki teljhatalmú kormánybiztosnak az egész erdélyi közigazgatás fölé, mivel ez talán még vissza tudná állítani a rendet".[16] Ez a szenátus már november 4-én megállapodott az ottani magyar nemzeti tanáccsal Siegler tábornok össznemzetőrségi főparancsnokságának elismerésében, ugyanakkor a kormánytól jelentős pénzösszeget kapott a külön román nemzetőrség céljaira. Budapest „a románoknak is nemcsak megengedte a nemzeti tanácsok és nemzetőrségek szervezését, hanem egyenesen serkentette őket erre, mert a kormány ezeket, jóllehet autonómnak, de mégis az állam szervének tekintette. E felfogást bizonyítja az a körülmény, hogy a magyar kormány közjövedelmeket fordított ezen nemzetőrségnek fenntartására, beleértve a román nemzetőrségeket is."[17] A nemzetőrségek és nemzeti tanácsok november első heteiben minden jelentősebb helységben létrejöttek. A román tanácsok vezetői és hangadói az ügyvédek, papok, tanítók, volt tisztek és gazdag parasztok soraiból kerültek ki. A parasztmozgalmak ellenében létrehozott gárdák hozzájárultak a rend helyreállításához, s ha alkalmasságuk vitatott is volt, november közepén már kétségtelenül ezek voltak a leghasználhatóbb rendfenntartó alakulatok.

A kezdeti időszakban a magyar szervek és a román tanácsok közötti kapcsolat igen barátságos volt. Több helyen közösen alakítottak nemzeti tanácsot, bár ezt az aradi román központ formálisan megtiltotta. Bihar

[15] Ştefan C. Pop nov. 3-i levele. OL, Nemz. Min. IX. t. 64.

[16] A kolozsvári Román Nemzeti Szenátus november 6-i levele. OL, Nemz. Min. 1918. IX. t. (BM 8584 res).

[17] Les négociations de la paix hongroise I. [Bp. 1920] 384.

megyében Aurel Lazăr, a román tanács vezetője például „a közrend biztosítása érdekében" olyan eredményesen működött együtt a hatóságokkal, hogy a főként birtokosok részéről november 10-ig benyújtott 287 panaszt 205 esetben közösen orvosolták. A magyar polgári körök is elismeréssel szóltak Ştefan C. Pop, román hadügyi biztos ilyen tevékenységéről Arad megyében.

Az erősödő köztársasági mozgalom s a magyar társadalom további radikalizálódása — úgy tűnik — meggyorsította a román polgárság önállósodási folyamatát. „Ami bennünket, románokat illet, [a forradalmat — Sz. Z.] nemzeti katasztrófának kell tekinteni. Arra kell törekedni minden lehetséges eszközzel, hogy a forradalomnak elsősorban nemzeti jelleget adjunk" — írja központi lapjuk, mely máshol is hangsúlyozta, hogy „a RNT nem egy forradalom szülötte". „Senki sem várja tőlünk, hogy kövessük a budapestiek példáját, republikánusokká, dinasztiaellenesekké, forradalmárokká váljunk; nem voltunk azok eddig, s nincs okunk a jövőben azzá lenni." ... „Elválunk... és elindulunk a magunk útján... óvakodván a budapestiek sorsától, mert nem óhajtjuk, hogy arra vitessünk, amerre nem akarunk, és oda érkezzünk, ahová menni nem akartunk; megkíséreljük magunk irányítani az események folyását, nehogy azok vigyenek bennünket, hanem mi vezessük azokat."[18]

Az erdélyi román vezetők természetesen nem a tanácsok rendszerében gondolkodtak, hanem a hagyományos államapparátus kategóriáiban. A Központi Román Nemzeti Tanács kísérletet tett önálló haderő megszervezésére. Minden román katonát kezdettől „a Román Nemzeti Tanács katonájának" nyilvánított. A központi tiszti és katonatanács Bécsben székelt. Maniu mintegy száz tisztből alakította meg a bécsi román katonatanácsot, amely az 5 ezer főnyi (román nemzetiségű) szászvárosi gyalogezredre támaszkodott, s Bécsújhelyt is voltak katonáik. Állítólag még október 31-én kihallgatásra jelentkezett Stöger-Steiner hadügyminiszternél, és a román ezredek feletti parancsnokság átvételét kérte, félig-meddig számolva a kockázattal: „Most öt perc alatt elválik, vajon a forradalomban megnyerjük a vezető szerepet, vagy hadbíróság elé állítanak és talán főbe lőnek bennünket."[19] A hadügyminiszter beleegyezett Maniuék kívánságainak teljesítésébe, a katonák felesküdtek a román nemzeti zászlóra. Az ezredet a hadügyminiszter igénybe vette bécsi rendfenntartó célokra, „zavargások" lecsillapítására. Maniu viszont a segítségnyújtást újabb kívánságok teljesítésével kapcsolta össze: az egész Wienér Neustadt-i katonai tábort, élelmet és különvonatokat kért a nagyszámú román katonaság számára, amire ígéretet is kapott.

[18] Românul, 1918. december 7.; Românul, 1918. november 12; Drapelul, 1918. november 19. L. még V. Liveanu, 1918. Din istoria luptelor revoluţionare din Romînia. Bucureşti 1960. 507, 510, 547—548.

[19] S. Stoica, Iuliu Maniu. Cluj 1934. 114.

Az akció célja az volt, hogy az olasz frontról hazaözönlő hadsereg román katonáit, egységekbe szervezve, Erdélybe hazaküldje. Ezzel a Román Nemzeti Tanács az adott időpontban hatalmasnak számító, nagyjából fél százezres haderő birtokába jutott volna, ami beláthatatlan mértékben megváltoztatta volna Arad súlyát Budapesttel, de még Bukaresttel szemben is. A csapattestek hazaindítása már november első napjaiban megkezdődött, de az utazás óvatosságból nem a magyar kormány ellenőrzése alatt maradt területen, hanem főként szerb övezeten át történt. Valamennyi katona érkezett is Erdélybe, de éppen a Csehországból hazatérő, jól felszerelt „Prágai Román Légiót" a szerb parancsnokság — a Bánság hovatartozásának eldöntetlen volta miatt — jobbnak látta leszerelni. A saját haderő reménye szertefoszlott.

November első hetében, amikor még nem volt világos, vajon az antant továbbra is érvényesnek tartja-e az 1916-os bukaresti titkos szerződést, mely Magyarország tiszántúli területeit nagyjából teljes kiterjedésében Romániának ígérte, s a francia balkáni expedíciós haderő előnyomulása is megállt a Dunánál, a RNT vezetői némileg bizonytalanok voltak Erdély jövőjét illetően.

A forradalom kitörése után bekövetkező diplomáciai fordulat eredményeként november 5-én nyilvánosságra hozták az ún. Lansing-üzenetet, mely közölte, hogy az amerikai elnök „rokonszenvez a mindenütt lakó románok nemzeti egységének gondolatával. Az USA nem fogja elmulasztani, hogy alkalmas időben érvényesítse befolyását az iránt, hogy a román nép hozzájusson jogos politikai és területi igényeihez."[20] Most már minden győztes hatalom támogatásáról biztosította Románia területi követeléseit, ami egyúttal eldöntötte azt, hogy hatalmi úton fogják megvalósítani Erdély egyesítését Romániával. November 9-én végül Berlin is megüzente a román kormánynak, hogy „Románia erdélyi törekvéseit jóindulatúan kezelik", ha az onnan távozó Mackensen hadseregét nem háborgatják. Az a furcsa helyzet állott tehát elő, hogy a győztesek mellett immár a legerősebb ellenfél is ösztönözte Románia erdélyi bevonulását.

Az új körülmények cselekvésre biztatták az erdélyi román politikusokat. Meg akarták gyorsítani a várható folyamatot, de egyúttal saját pozícióikat is igyekeztek úgy megszilárdítani, hogy politikai és gazdasági önállóságukat bármilyen új helyzetben megőrizhessék és gyarapíthassák. A soron lévő, bonyolultnak igérkező feladat a hatalomátvétel előkészítése, a még magyar kézen lévő adminisztratív kulcspozíciók megszerzése volt. Ennek útját a magyar kormánnyal való megegyezésben keresték.

[20] JANCSÓ B., A román irrendentista mozgalmak. 123.

AZ ARADI TÁRGYALÁSOK

November 9-én Aradról elküldték Budapestre azt az „ultimátumot", amelyben a Román Nemzeti Tanács — a nemzeti önrendelkezési jog mellett hangsúlyosan a vagyon- és közbiztonság fenntartásának biztosítása ürügyével — felszólítja „a Magyar Nemzeti Tanács kormányát", hogy adja át a Kelet-Magyarország feletti szuverenitást. Az igényelt terület a történeti Erdélyen túl Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros vármegyéket is magában foglalta, „továbbá Csanád, Békés és Ugocsa román területeit".[21] Az RNT a legteljesebb jogfolytonosság alapján akarta átvenni a hatalmat, a kormányt felkérte, hogy maga hozza ezt proklamációban az ország népének tudomására, de egyben bejelentette a románok elszakadási törekvését.

November 10-én Mihali és Vaida küldötteket menesztettek Iaşi-ba a román csapatok bevonulását sürgetni — Iorga naplójegyzete szerint — „a bolsevizmus megállítására". Ennek a delegációnak küldetéséről persze nem tudva, a magyar kormány november 10-én kibővített minisztertanácson megvitatta a memorandumot. Az erősen nacionalista Apáthy és Bethlen István gróf is hozzájárult Jászi miniszter tervezetének elfogadásához, aki a románokkal való tárgyalást javasolta, és a svájci típusú kantonális konföderáció megteremtésével kívánta megoldani az erdélyi kérdést. Ugyanakkor Szabó Zoltán tábornokot Kolozsvárra rendelték, hogy a hadseregszervezéssel is nyomást gyakoroljon a Román Nemzeti Tanácsra. Ezt azért tartották sürgősnek, mert a román követelést úgy értelmezték, hogy elutasítása esetén az RNT felkelést szervez Erdélyben, s „állandóan fejünk felett lebegett a fegyverszüneti szerződés ama pontjának damoklészi kardja, mely szerint a szövetségeseknek joguk van Magyarország bármely pontját megszállni, ha a rend megkívánja".[22]

Jászi aradi utazása elé a magyar közvélemény várakozással tekintett, mivel úgy tudták, hogy a románok körében is bizalomnak örvend, komoly kapcsolatai is vannak. S bár november 9-én az erdélyi lapok már megpendítik, hogy Erdély egy részét ki fogják üríteni, a magyarság körében tovább tartott a reménykedés, ezúttal a nemzetiségi ügyek miniszterétől várták a csodát. Ha ezek a tárgyalások eredményre vezethetnek, „akkor elejét vehetjük Erdély Romániához csatolásának, és megmenthetjük a csehekkel szemben is területi integritásunkat, megalkothatjuk egy föderatív állam kialakulásának alapját" — hangzott a kormánykörök hivatalos optimizmusa.[23] A demokratikus integritás védelmében Károlyiék kezében ez lett az utolsó kártya.

[21] A Román Nemzeti Tanács levelét l. OL, Nemz. Min. 1918. IX. t. 240.
[22] OSzK Kézirattára, Apáthy iratok. Quart. Hung. 2955.
[23] Magyarország, 1918. november 12.

A kormányküldöttség erdélyi bizottsági tagokkal, szász és sváb nemzeti tanácsok delegátusaival november 13-án érkezett Aradra. Jászi az újságíróknak azt mondotta: „ha a románok komolyan akarják a békét, mi olyan alapokra helyezkedünk, hogy nem térhetnek ki előle."[24]

Román tiltakozás miatt az erdélyi nem román tanácsok képviselői csak határozati jog nélkül vehettek részt a tárgyaláson, bár (Jászi számításai szerint) az igényelt területen élő mintegy 6 841 000 lakosból csupán kb. 2 939 000 volt román nemzetiségű. A román burzsoázia azonban nem akart osztozni, hiszen Erdély birtoklásához illúziók is fűzték. Mint Maniu később mondotta: „Szilárd meggyőződésem, hogy a román és magyar nép közül az, amelyik Erdély végleges ura lesz, elnyeri és uralni fogja a Duna torkolatait, ami egyet jelent egy döntő erejű kelet-európai államhatalom birtoklásával."[25]

A tárgyalások bevezetőjében Jászi elmondotta híres beszédét: „Itt a tizenkettedik óra arra, hogy új állapotokat hozzunk létre, amelyek megóvhatnak bennünket a bolsevizmustól, ami mindnyájunkat egyformán fenyeget...; a békekötés nem Fochnak és a többi generálisnak a kezében van, akik, mint éppen Belgrádban láttuk, semmiben sem különböznek a kardcsörtető Hindenburgoktól és Ludendorffoktól, hanem azt az európai szovjet köztársaság, a munkások és a katonák tanácsa fogja megkötni. Azokkal az ígéretekkel szemben, amelyeket egyes hatalmak a cseh és egyéb imperializmusoknak tettek, a szovjetköztársaság semleges fog maradni."[26] A lényeges azonban az volt, hogy az új, demokratikus ország ajánlatát terjesztette elő közös berendezkedésre. Felajánlotta az önrendelkezési jogot mindama területekre nézve, ahol a románok kompakt tömegben élnek, vagy ahol övék az abszolút többség, azzal, hogy „szükséges a közös érdekek (gazdaság, pénz, közlekedés, élelmezés) védelmére egy közös szerv létesítése".[27] A teljes kormányhatalom gyakorlását is hajlott átengedni az Orsova—Fehértemplom—Radna—Tenke—Élesd—Zilah—Visóvölgy vonalig, s még a béketárgyalásokon is képviseltethették volna magukat. A javaslatot Bokányi Dezső a szociáldemokrata párt nevében támogatta.

Jászi tervezete persze jócskán megnyirbálta az RNT igényeit, emellett egy bonyolult szigetrendszert akart létrehozni, Erdély nemzetiségi viszonyainak megfelelően. (Magyar sziget lett volna a Székelyföld, Kolozsvár vidéke Bánffyhunyadig, Désig, Nagysármásig, magyar autonómiát tervezett Petrozsénynek, Dévának, Vajdahunyadnak, Resicának, Lugosnak, s három

[24] Komáromi J., Jászi Aradon (Új Magyar Szemle, 1920. 1) 27—35.

[25] I. Maniu, Unirea Ardealului. (Rádióbeszéd 1934. jan. 24.) Klny. 6—7.

[26] Aradi Hírlap, 1918. november 14. — Jászi O., Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Kolozsvár 1921.

[27] Marea Unire dela 1 decembrie. Bucureşti 1943. 34—36. Magyarország, 1918. november 12.

román szigettel is számolt.) A megoldás azonban az események forgatagában elvesztette realitását. Maga a tény, hogy részletes tervvel állt elő, hogy nemzetiségi enklávékat próbált körvonalazni, képviselőjüknek a kormányban helyet biztosítani, közös ügyeket közös szervekkel akart intézni, mindezt „csak a béketárgyalásokig" jelszóval, joggal keltette fel a román vezetők azon gyanúját, hogy Jászi kész tényekkel akar a béketárgyalásokra menni, ahol ezekre hivatkozhat. Ajánlatának, melyet kiegészített azzal, hogy nemzetközi bizottság ellenőrizze: vajon a Központi Statisztikai Hivatal adatai helyesek-e, így is volt azonban bizonyos hatása. Olyan hírek terjengtek — nyilván nem teljesen ok nélkül —, miszerint néhány román politikus az elfogadási nyilatkozatot is megszövegezte.

Este a románok egymás közt tanácskoztak, míg Jásziék radikális párti gyűléssel kívánták ottani pozícióikat erősíteni. Jászi, Somló Bódog és Benedek Marcell beszéde után Bokányi a magyar proletariátus forradalmi mozgalmát, Apáthy viszont, zavart kétségbeesésében, a királyság megerősítését (!) szegezte a román követelésekkel szembe.

Másnap a Bécsből jövő Maniuval együtt érkezett a hír, hogy Párizsban jóváhagyták a Károlyi—Franchet d'Esperey-féle november 13-i belgrádi fegyverszüneti szerződést, amely a teljes Magyarország közigazgatását a kormány hatáskörében hagyta, bár az antant katonasága bevonulhatott Besztercétől kezdve végig, a Maros vonaláig. Ez akkor még bátorította a magyar delegációt, de nem változtatott a tárgyalások menetén. Délután a magyar küldöttséggel közölték az RNT elutasító válaszát, amelyben kijelenti, hogy a provizórikus megoldások semmi biztosítékot nem nyújtanak az általuk igényelt területen a közrend, a vagyon- és személybiztonság fenntartására. Ezután Jászi egy 11 pontból álló átmeneti javaslatot tett, amelyben a román többségű területeket egészében, teljesen az RNT kormányzata alá rendelné, ez viszont képviseltetné magát a parlamentben; a kisebbségeket pedig mindkét oldalon az 1868. 44. tc. védelme alá helyeznék. A válasz leszögezte: „ez a javaslat sem biztosítja azt a kellő alapot, amely szükséges ahhoz, hogy az RNT garantálhassa a rend fenntartását."[28] Az újabb elutasítás után Jászi értetlenül megkérdezte: Végtére is mit akarnak a románok?

Teljes elszakadást — válaszolta Maniu.

Tévedés volna azt hinni, hogy a tárgyalások ezzel véget értek. Az elutasító válaszban az RNT a rendfenntartó román nemzetőrségek részére 10 millió koronát és műszaki támogatást, fegyvert kért, amit a hadügyminiszter részben ki is utalt, bár a fegyverek kiszolgáltatását azután leállították.

Az aradi tárgyalások során megmutatkozott, hogy a Károlyi-kormány őszintén kívánta a nemzetiségi kérdés méltányos megoldását. A sok évszáza-

[28] APÁTHY I., Erdély az összeomlás után (Új Magyar Szemle, 1920. 2—3. 147—176); Marea Unire... 39; Unirea Transilvaniei cu România. Bucureşti 1972. 617.

dos sorsközösség, a modern gazdasági élet követelményei alapján s az ország minden vidéke etnikai kevertségének tudatában szerette volna fenntartani az integritást, persze nem a régi formában. Jászi minden korábbinál nagyobb engedményre hajlott, de természetesen az országrészek teljes elszakadásához nem járulhatott hozzá.

A román vezetők — fenyegető jegyzéküktől némileg eltérően — a végleges döntést a román királyi hadseregre és a béketárgyalásokra hagyták. (Kisebb román csapatok a MÁV jelentése szerint már november 8-án felbukkantak egyik-másik határ menti vasútállomáson.) Eltekintettek a hatalomátvétel egyoldalú proklamálásától, mert az „óriási zavart idézne elő Magyarország népei között, és ez a zavar alkalmas volna arra, hogy a különben is laza alapon nyugvó rendet teljesen megbolygassa".[29] Ezt persze nem akarhatták, hiszen a fokozatos hatalomátvétel enélkül is megkezdődött. A régi hivatali-közigazgatási rendszer változás nélküli átvétele a kormány hallgatólagos jóváhagyása mellett jogfolytonossági színezetet, másrészt a tárgyalások meghiúsulta, az ellentétek kiéleződése a kispolgárság előtt valamilyen forradalmi színezetet kölcsönzött az aktusnak. A vezető réteg fő feladata a hatalom részleges átvétele után az lett, hogy további törekvéseit a magyar kormánnyal, s talán a Regáttal szemben is látványosan deklarálja. Az európai nyilvánosságnak bizonyítani akarta, hogy a hatalomváltozás már a békeszerződést megelőzően megtörténik, illetve folyamatban van. Ebben az irányban tevékenykedtek a haladó román polgári erők és a jobboldali szociáldemokraták is.

A GYULAFEHÉRVÁRI ROMÁN NAGYGYŰLÉS

Az aradi tárgyalások idején Maniu egy memorandumot küldött Párizsba a belgrádi fegyverszüneti szerződésben megállapított demarkációs vonal megváltoztatásának kieszközlésére, s a román hadsereg Maroson inneni előnyomulásának engedélyezését kérte. Kalandos utazás után Iaşi-ba érkező erdélyi küldöttek ugyancsak „a rend fenntartása" címén kérték a beavatkozást, és meggyőzték a román királyt arról, hogy csapatai Erdélyben kellő mennyiségű élelmet, lábbelit és ruhaneműt találnak majd — ellenállást viszont nem, s így az előnyomulásnak nincs semmi akadálya. A katonai beavatkozás kérdése ezzel végleg eldőlt.

Az aradi *Românul* november 20-án „a világ népeihez" intézett kiáltványa tett hitet az önrendelkezés mellett, persze azt is kifejtve, hogy „a kormány az elnyomó állam brutális erejével száll szembe a román nemzetet méltán megillető törekvésekkel". A román kormány intenciói nyomán másnap újabb kiáltványban tett közzé egy felhívást nemzeti gyűlés megtartására, s mellette

[29] Aradi Hírlap, 1918. november 15.

közölték a román királyi vezérkari főnök proklamációját csapatainak Erdélybe lépése alkalmából. A nemzeti komité november 24-én bizalmas körlevélben szólította fel a helyi tanácsokat, hogy „proklamálják a feltétel nélküli csatlakozást a Román Királysághoz, a jelenlegi dinasztia uralkodása alatt. Ez elengedhetetlenül szükséges és a leghatározottabban megkívántatik."[30] A gyulafehérvári gyűlésig minél több község tegyen nyilatkozatot, mégpedig azonnal és minél több aláírással. A nyilatkozat mintapéldányát is megküldötték, azzal, hogy ezeket több példányban kell elkészíteni, mert a román diplomáciának is szüksége van rá. „Így valószínűleg a népszavazás elkerülhető lesz" — összegezi az akció célját a körlevél.[31] A hónap végén Budapestre utazó Maniut Jászi megnyugtatta: a magyar kormány nem fogja akadályozni egy nemzeti gyűlés megtartását, sőt felső utasításra a MÁV különvonatokat indított a december 1-i gyulafehérvári gyűlésre utazó románok részére.

E gyűlés sok gondot okozott a szociáldemokratáknak. A párt román szekciója a feltétel nélküli unióban (s Romániából ezt erősen szorgalmazták) a kivívott és kivívandó demokratikus jogok veszélyeztetését látta. Az új államot köztársaságnak akarták látni, Erdélynek autonómiát kívántak, s az utóbbi követeléssel több polgári vezető is egyetértett. November 23-án Budapestről Aradra küldték Ion Flueraşt, aki ott az egyesülés feltételeiről tárgyalt. A rezolúció már kész tervezetében összefoglalt demokratikus reformok megvalósítását az RNT garantálta, s együttműködésre biztatták őket a cseh szocialisták is.

A román szocialisták balszárnya kevesellte a szóbeli garanciákat, s bizalmatlan volt. A budapesti vezetőségi ülésen a Gyulafehérvárra delegált Avramescu és Dobrescu ironikusan kijelentették: nem ülnek egy asztalhoz a papokkal, ezzel is utalva arra, hogy a hivatalos nagygyűlésre menő 1228 küldöttből kevés, csupán 76 fő képviselte a munkásságot és a kisiparosokat (alig több, mint a temetkezési és dalegyleteket). A balszárny álláspontja egyértelmű volt: „Egyesülni fogunk Romániával, de ennek feltételeket kell szabjunk. Haladjon a korral, és űzze el a zsarnokokat, és a román nép szabad lévén, akárcsak mi most, fogjon kezet velünk, és alkossunk egy nagy, szabad és demokratikus országot. Nem kell többé sem bojár, sem hatalmuk szimbóluma (a király)."[32] Maga a jobboldali pártvezetés is úgy ítélte: „a gyulafehérvári nemzetgyűlés ünnepélyesen ki kell nyilatkoztassa, hogy fenntartja a szabad Erdély autonómiáját addig, ameddig Romániában megváltoznak a jelenleg

[30] A régi nemzeti komité nevében kiadott sokszorosított körlevelet l. OL, Nemzetiségi Ügyek Minisztériuma. 1918. X. t. 242.

[31] NAGY L., A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Romániában. Kolozsvár 1944. 18—19.

[32] Adevĕrul, 1918. november 24.; T. ALBANI, Douăzeci de ani de la Unire. Oradea 1938. 206.

uralkodó szomorú állapotok."[33] Végül kompromisszum született: a szocialista jobbszárny elállt a köztársasági agitációtól, a nemzeti párt viszont vállalta a lassított uniót, s nem ellenezte, hogy a szocialisták a nagyüzemek államosításáról elmélkedjenek — már csak azért sem, mert azokból egy sem volt román tulajdonban.

A román polgárság — bár a nemzeti megmozdulás beteljesedését ebben látta — maga sem volt osztatlanul híve az unió feltétel nélküli megvalósításának. A haladóbbak sorait képviselő Goldiş a magyar közvélemény tájékoztatására mondta: „El fogjuk határozni, hogy a magyarországi román nemzet, helyesebben a románok által lakott terület, Romániához csatlakozik... Románia teljes autonómiát ad nekünk addig az ideig, amíg a Román Királyság régi területén a demokratikus átalakulás meg nem történik. Romániával közös lesz a hadügy, külügy és pénzügy." Nyilvánvaló, hogy a dualizmusra meglehetősen emlékeztető igények a regátiak és erdélyiek közötti ellentéteket is tükrözik. „Bukarestben ún. birodalmi gyűlés működik majd, hasonlóan a volt osztrák Reichsrathoz. Ebbe a gyűlésbe a volt magyarországi és teljes autonómiát élvező román nemzet szintén fog képviselőket küldeni... Románia királyság marad... a román hadsereg 2-3 héten belül meg fogja szállni ezt a 26 vármegyét, és akkor teljesen átvesszük a közigazgatást, az impériumot."[34] Időközben Maniu küldöttek útján kérte a román hadsereg előnyomulásának átmeneti felfüggesztését, alkalmasint így kívánta elkerülni azt a szituációt, hogy a határozat szuronyok árnyékában szülessék.

November 30-án a román vezetők és a delegált szociáldemokrata képviselők összeültek az unió elveiben megállapodni. S mivel a bukaresti kormány intencióit is tartalmazó határozati javaslatot több oldalról kritizálták, egy szűkebb bizottság hosszas vita után újabb tervezetet készített, amely már hallgat a királyságról, s a közhangulat figyelembevételével (formailag azonban nem feltételként) rögzít olyan demokratikus alapelveket, mint az általános és titkos választójog, a sajtó-, gyülekezési és gondolatszabadság teljes elismerését, az agrárreformot és a munkásság politikai jogainak kiterjesztését. A nemzeti kisebbségekről a rezolúció III. pontja gondoskodik: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által."[35] Ez a pont jelzi, hogy a román vezetők a korábbi nemzetiségi sorsból tanultak annyit, hogy a történelmi szerepcsere alkalmából az erdélyi magyaroknak és szászoknak szélesebb körű jogokat ígérjenek annál, mint amit a románság a dualista államban élvezett.

[33] Adevĕrul, 1918. december 1.

[34] A nyilatkozatok szövegét közli: Aradi Hírlap, 1918. november 25., 28.

[35] A határozat teljes szövege: I. Clopoţel, i. m. (Revoluţia din 1918) 121—123; Mikó I., Huszonkét év. Bp. 1941. 265—267.

1918. december 1-én a gyűlés 1228 delegátusa elfogadta az egyesülést azzal, hogy „sajátos intézményeink egy ideiglenes autonómia fenntartását teszik szükségessé, ami nem változtat a feltétel nélküli unió tényén".[36] A gyűlés egy 200 tagú Nagy Nemzeti Tanácsot választott, melyben 30 szociáldemokrata is helyet kapott az automatikusan tanácstaggá váló püspökök és a kiemelkedő értelmiségiek, kiválasztott gazdag polgárok mellett.

A nagy tömeggyűlés a nemzetőrség és román katonák által gondosan biztosított vármezőn zajlott le, ahol a különvonatokon, szekereken és gyalog érkező parasztsággal és kisebb számú munkássággal ismertették a határozatot. Az egybegyűltek — a román hagyomány szerint százezer ember — áhítattal, egyhangú lelkesedéssel fogadták a rezolúció kihirdetését. Az alapelvek progresszív jellege biztatóan hatott.

December 2-án a Nagy Nemzeti Tanács kijelölte a 15-ös Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) tagjait — köztük két szocialistát —, hódoló táviratot és delegációt küldött Bukarestbe az uniót kimondó rezolúció ünnepélyes átadására. A küldöttség — köztük Ferenc Ferdinánd egykori bizalmasai: Miron Cristea és Vaida-Voevod — átadta Ferdinánd királynak a határozatot, s 24-én — a feltételeket természetesen mellőzve — röviden törvénybe iktatták, hogy „az 1918. december 1-én tartott gyulafehérvári gyűlés határozatába foglalt területek egyszer s mindenkorra egyesülnek a Román Királysággal",[37] csupán a helyi igazgatást hagyva a Kormányzótanács kezében. Vaida-Voevod, Goldiş és Şt. C. Pop helyet kaptak a bukaresti kormányban.

Ezzel a románság politikai egyesülése egészében befejeződött. Az egyesülés formája azonban oda vezetett, hogy a haladás román táborában komoly szakadás következett be. A polgárság baloldalának gondolatvilágát is néhány évre szinte teljesen betöltötte korábban alig remélt álmának, Nagy-Romániának megvalósulása. A szociáldemokraták jobboldala a nemzeti egyesülés támogatásától várta a munkásmozgalomnak a román politikai életbe való integrálását, a párt erősödését. Ezzel szemben a lassan centristákra és baloldaliakra szétváló román szocialista balszárny kezdettől nem értett egyet a jobboldaliak és a nacionalisták szoros együttműködésével. Még 1918 decemberében megalakították „a román szocialisták internacionalista frakcióját", s komoly propagandatevékenységet fejtettek ki főként az Alföld peremvidékén, valamint a csepeli, tatabányai és pilisvörösvári román munkásság körében. Amikor a balszárny december 31-re Budapestre összehívta az „ausztriai, magyarországi és erdélyi román internacionalista szocialisták" kongresszusát, a különféle irányzatok képviseletében 54 küldött jelent meg, hogy elítélje a jobboldal belépését a Kormányzótanácsba. A kongresszus „felemelte szavát a Román Királysághoz való csatlakozásról szóló,

[36] T. ALBANI, i. m. 236.

[37] Az 1918. évi 3631. sz. törvényerejű rendelet. Monitorul Oficial, 1918. december 13.

Gyulafehérvárt hozott határozat ellen, mert ezt a határozatot nem a nép igazi képviselői hozták, hanem csupán az aradi burzsoá csatlósok egy csoportja. A magyarországi és erdélyi román szociáldemokrácia, mivel a népek szabad önrendelkezési joga eszméjéhez tartja magát, kéri és követeli Magyarország, Erdély és a Bánság minden románjának függetlenségét és azt a jogot, hogy független államot alkossanak. A kongresszus úgy határoz, hogy ennek az államnak a megalakulása e területek minden nemzetiségének népszavazása által történjék."[38]

A küldöttek többségéből alakult a román kommunista csoport, amely később az „ausztriai, magyarországi, erdélyi és bánsági román kommunisták szövetsége" címet vette fel. Tagjainak többségét a nemzeti mozgalommal szembeni elzárkózás merevsége jellemezte. Gyengéik ellenére ők folytatták azt az internacionalista hagyományt, amelyet még 1918 tavaszán az oroszországi hadifogoly magyarokkal együttműködő románok alakítottak ki a szovjethatalom első hónapjaiban.

A szervezett munkások többségét képviselő baloldal előretörésével szemben a román jobboldali szociáldemokraták 1919 januárjában Nagyszebenben ellenkongresszust tartottak. Vezetőségük megtiltotta, hogy részt vegyenek rajta azok a küldöttek, akik a baloldal budapesti kongresszusán jelen voltak. Ilyenformán a budapesti, brassói, aradi, temesvári és lugosi küldöttek legnagyobb része nem jelenhetett meg Nagyszebenben. De nem vehettek részt a petrozsényiek sem — bár nem voltak Budapesten —, mert korábbi szereplésük miatt jelenlétük a jobboldal számára nem volt kívánatos. E kongresszus kimondotta az erdélyi-bánáti szociáldemokrata párt megalakulását, ennek vezetőségét azonban sok helyi szervezet nem volt hajlandó elismerni. A volt történeti Magyarország román munkásságának polarizálódása egy időre befejeződött.

A szélesebb értelemben vett Erdély szervezett proletariátusának nagyobbik része ismeretesen magyarokból és német ajkúakból állott. Számukra a történelmi feladatot természetesen nem a Romániával való egyesülés, hanem egy demokratikus, szociális jellegű társadalom megteremtése jelentette.

A MAGYAR IMPÉRIUM MEGSZŰNÉSE ERDÉLYBEN

Erdély magyarsága elbizonytalanodva élte meg a történelmi átalakulás első pillanatait. Nem tudta elfogadni sem azt a gondolatot, hogy az évezredes államalakulat, melynek maga is szerves része volt, hetek alatt tovatűnik, sem pedig azt, hogy egy fejletlenebb gazdasági-társadalmi bázison felépülő idegen országhoz csatolva, a kisebbségi sors vár rá. A polgárságon a dermedt

[38] Glasul Poporului, 1919. február 2.

tehetetlenség uralkodott el, helyenként kétségbeesett kapkodással igyekezett menteni a menthetőt, vagy inkább saját magát megnyugtatni. A magyar nemzeti tanácsok mellett november végén előbb Marosvásárhelyt, majd Kolozsvárt alakult Székely Nemzeti Tanács, amely a bizonytalan jövőre való tekintettel hol az integritás fenntartására, hol a magyarok önrendelkezési jogára tette a hangsúlyt. A kormány is ingadozott saját maximális programja — mely szerint a nemzetiségek önrendelkezését elfogadva kiépít egy föderatív államot — és minimális programja között, mely szerint a teljes elszakadás nem akadályozható meg, s békés úton kell biztosítani a kisebbségi sorba kerülő magyarok nemzeti jogait. A gyulafehérvári határozatot nem tekintette teljes érvényűnek. Míg a kormány egy erdélyi gyaloghadosztály felállítására, a nemzetőrségek megerősítésére törekedett, egy újabb székely nemzeti tanács (Budapestről) külön székely dandár létesítését szorgalmazta. A kicsiny erdélyi haderőnek ez a Székely Különítmény néven, december 1-én Kolozsvárt hadosztállyá szerveződő alakulat lett a tömörítő magva. Az újonnan felállított erők elégségesek lehettek ugyan a román hadseregnek a Maros — tehát a demarkációs vonal — átkelésében való ideiglenes akadályozására, egy ilyen lépés azonban az adott hatalmi viszonyok közepette beláthatatlan nemzetközi bonyodalmak veszélyét idézhette elő, ezért a kormány nem mert a védekezésre vállalkozni. Továbbra is a békés közvetítő megoldásokat keresve igyekezett a belgrádi fegyverszüneti egyezmény előírásait betartani, eljárása azonban természetszerűen alkalmatlan volt az erősebb s agresszívabb fél, a román hadsereg fokozatos térnyerésének megakadályozására. Ráadásul Párizs szándékait sem lehetett sohasem tisztán kiismerni, mert a Belgrádban és Bukarestben basáskodó francia tábornokok, a budapesti antantmisszió tisztjei nemegyszer egymást is keresztező lépésekkel, nyilatkozatokkal növelték a zavart. Henri Berthelot tábornok, a francia dunai hadsereg paracsnoka már december első napjaiban engedélyt adott a román csapatoknak a Maros átlépésére és Aradtól Máramarosszigetig bezárólag, 8 város megszállására, erről azonban a magyar kormányt sokáig nem is értesítették.

December 8-án a kormány „kelet-magyarországi főkormánybiztossá" nevezte ki Apáthy professzort, aki másnaptól egy 14 ügyosztályból álló — koalíciós összetételű — kormányszerű hivatal segítségével intézte a szűkülő terület polgári igazgatásával kapcsolatos teendőket és az antanthaderővel a kapcsolattartást. Ugyanezekben a napokban kezdte meg tényleges munkáját Maniu elnöklete alatt a nagyszebeni román Kormányzótanács, mely magát Erdély ideiglenes kormányának tekintette.

Az erdélyi magyar nemzeti tanácsok az önrendelkezés elvét — természetesen — a magyarokra is érvényesnek tekintették, s ezt kívánták kifejezni a december 22-i kolozsvári nagygyűlésen. A nagyszebeni kormányzótanács útján Moşoiu tábornok, az Erdélybe bevonuló királyi román csapatok parancsnoka tiltakozott a tervezett népgyűlés ellen, megígérvén, hogy ágyúival

fogja azt szétkergetni. Mégis nagy tömeg, mintegy 40 ezer ember gyűlt össze, köztük a román szocialisták és a bánsági svábok képviselői, mivel az utóbbiak, éppúgy, mint a szászok, egyelőre ugyancsak a magyar állam keretében kívántak megmaradni. A gyűlés az Ipartestület nagytermében kezdődött, s a főtéren folytatódott, amelyet elborított a nemzeti és vörös zászlók alatt hömpölygő sokaság. A nacionalistáktól a szocialistákig terjedő egységfront természetének megfelelően a beszédek az állami egység fenntartásától a proletárjogok védelméig terjedtek, az egyik román szocialista pedig azt javasolta, hogy Erdély legyen köztársaság a svájci kantonok mintájára. A magyar szocialisták által előterjesztett és elfogadott határozati javaslat kimondotta, hogy az önrendelkezési jog alapján „a magyarországi népköztársasággal állami közösségben kívánunk élni. Az egységes és csonkítatlan Magyarország keretén belül követeljük minden itt élő nemzet számára a teljes jogegyenlőséget, szabadságot és önkormányzatot."[39] Másodnap a román királyi csapatok bevonultak Kolozsvárra.

Apáthy és a főkormánybiztosság a helyén maradt, s jelképesen a magyar katonai parancsnokság is egy ideig, hogy a jogfenntartás elvét azután is megőrizzék, miután a magyar katonaság elhagyta Kolozsvárt.

A román parancsnokság bevezette a sajtócenzúrát, az éjszakai kijárási tilalmat, a botbüntetést, megszüntették a politikai jellegű szervezetek működését, a gyülekezési, de még az utazási szabadságot is. Megkezdődött a baloldaliak üldözése, egyes vidékeken igen kemény eszközök alkalmazásával. A mindennapi élet egyre zavarosabb viszonyok között zajlott. Kolozsvár utcáin tarka összetételű őrjáratokban együtt cirkált román királyi katona, magyar köztársasági nemzeti gárdista, román nemzetőr és magyar városi rendőr. Akiknek nem volt Kolozsvárt állandó lakóhelyük, azonnal el kellett hagyják a várost. A vasutakat a MÁV és személyzete üzemeltette, de a román katonaság irányította. Január közepétől teljesebb lett a román igazgatás.

A román csapatok lassú előnyomulása Kolozsvár megszállása után a nemzeti célok, az antant megbízása és a bolsevizmus elleni harc hármas jelszavára hivatkozással tovább folytatódott. Berthelot tábornok, a román csapatok és a megerősödő, 3000 fő körül járó magyar véderő közötti összecsapások elkerülése céljából, december 31-én Kolozsvárt megállapodott Apáthyval egy újabb, Nagybánya—Dés—Kolozsvár demarkációs vonalban, s a két haderőt elválasztó 15 km széles semleges zónában. Budapest ezt már nem hagyta jóvá, de nem is tudott ellenlépéseket tenni. Kratochvil ezredes, aki november végétől az erdélyi véderő parancsnoka volt, január közepén áttette székhelyét Nagyváradra; január 22-re pedig a román csapatok elérték immár a Máramarossziget—Zilah—Csucsa—Zám vonalat. A történelmi Erdélyt ezzel Ferdinánd király hadserege harc nélkül birtokba vette. Egyedül Cigányi

[39] Szövegét l. Mikó I., i. m. 12.

község mellett lőttek rá egy román páncélvonatra, s a 9 katona eleste szolgált alkalmul arra, hogy Apáthy főkormánybiztost felkelés szítása és bolsevista propaganda vádjával január 17-én letartóztassák, Kolozsvár magyar polgárságára pedig 900 ezer korona hadisarcot vessen ki a román hadvezetés.

A szász és a sváb polgárság képviselői, akik a monarchia összeomlásának napjaiban a hosszú történelmi sorsközösség alapján — minden korábbi feszültség ellenére — hangsúlyozottan a magyar állam keretében keresték jövendőjüket, autonómiájuk biztosítékait, november közepén még a Károlyi-kormánnyal folytattak tárgyalásokat az új berendezkedésről. A Szász Nemzeti Tanács (Sächsischer Nationalrat) és az összes németeket átfogó Német Nemzeti Tanács határozott integritáspárti állásfoglalása nem fejezte ki az erdélyi szászok és a bánsági svábok összességének álláspontját. Az új történelmi realitások — a nagy román állam körvonalainak bontakozása — nyomán felerősödtek az átorientálódás, az új útkeresés hangjai is, egyelőre nem menvén persze tovább a románság demokratikus jogai iránti szimpátiamegnyilvánulásokon. A gyulafehérvári román gyűlés után a saját önrendelkezési jog biztosítását, a szász területek (212 község) autonómiáját (Munizipium Sachsenland) követelték, Erdélyt nemzeti autonómiákból kívánták felépíteni, hasonlóan Jászi elképzeléseihez.

A bukaresti, sőt egyes francia körök kívánságára is, a nagyszebeni román Kormányzótanács kereste a megegyezést a szász értelmiséggel. 1919 újévjén Rudolf Brandsch tárgyalásokat folytatott Maniuval, ennek eredményeként január 8-án a Szász Nemzeti Tanács és a központi választmány medgyesi gyűlésén az új hatalmi viszonyba beletörődve kijelentette, hogy Erdély szász népe is, nemzeti jövője garantálását remélve, állást foglal Erdély és Románia egyesülése mellett, sőt üdvözli az egyesítést. Másodnap ünnepélyesen átnyújtották határozatukat a Kormányzótanácsnak, Maniu pedig nem kevésbé ünnepélyesen biztosította őket „a szorgalmas szász nép nemzeti jogainak védelméről és tiszteletben tartásáról".[40] Ugyancsak szász küldöttség tájékoztatta új állásfoglalásukról Berthelot tábornokot, s a határozat eljutott Párizsba is. Az elkövetkező hónapokban mindenesetre nemegyszer kellett bizonygatni, hogy a szászok önkéntesen és többségükben elfogadják az egyesítést Romániával.

A bánsági részeken, ahol igen erős volt a Magyarországon belüli helyi köztársaság alapításának szándéka, a német és magyar munkásság sem akart Romániához csatlakozni. December 2-án Temesvárt, a szocialista dr. Roth Ottó vezetésével kikiáltották a Bánság autonómiáját. Az integritás fenntartását kívánta a katolikus sváb értelmiség magyarosodásra hajló szárnya. A Károlyi-kormány a német nemzeti tanáccsal egyetértésben ki is dolgozott egy autonóm területi rendszert a Bánság számára, amelyet a budapesti kormány-

[40] Desăvîrşirea unificării. 446—447.

ban Johann Junker képviselt. Része lett volna ez egy fokozatosan felépülő dunai föderációnak. A kísérletnek a szerb csapatok temesvári berendezkedése vetett véget. A Bánság továbbra is zömében szerb megszállás alatt maradt, noha az eljövendő sorsa miatti román—szerb konfliktusok csökkentése céljából január második felében Lugoson a szerb alakulatokat váltották fel, majd 29-én Aradra vonultak be francia gyarmati csapatok.

December közepétől immár a megszálló csapatok háta mögött bontakozott ki Erdélyben a szociális mozgalmak újabb hulláma. A parasztság körében ismét felerősödött a baloldali propaganda; román falvak lakóit fogta el a félelem, hogy elmarad az ígért földosztás, vagy elkeseríteti az elégedetlenség saját értelmiségük nemzeti tanácsaival szemben. A munkásság keményebb harcot vívott. A Zsil völgyi bányászok tanácsai külön munkásköztársaságot akartak létrehozni, remélvén, hogy a „fekete gyémánt", a szén elégséges anyagi alapot nyújtana a berendezkedéshez. A királyi csapatoknak, nagyobb összetűzés elkerülésére, egy időre el kellett hagyniok a medencét. Január első napjaiban a Nagybánya környéki bányászok vívtak rövid fegyveres harcot a román alakulatokkal. A hónap közepén a Zsil völgyében az újabb bányászmozgalom ugyancsak a román hadsereggel folytatott tűzharcba torkollott, melyben az ágyúk is megszólaltak, s a pacifikálásban román szociáldemokrata vezetők közvetítésére volt szükség. Ezek mellett eltörpültek a meg-megújuló bánsági köztársaságkísérletek vagy Udvarhely január 9-i próbálkozása egy helyi székely köztársaság alapítására. Január 20. körül a zömében magyar vasutasok nagy sztrájkküzdelméhez csatlakoztak a postások, nyomdászok, hivatalnokok, néhol gyári munkások.

A munkásság megmozdulásaiban fontos elem volt a magyar nemzeti jogok biztosításának igénye, de alárendelődött azon általános forradalmasodási folyamatnak, mely 1918 októberében kezdődött, s meg-megtorpanva, a kommunisták előretörésének jegyében ívelt felfelé. A proletariátus szemében nem volt tekintélye a régi államgépezet maradékának, az új polgári vagy polgári túlsúlyú nemzeti tanácsoknak, de még a királyi román hadsereget sem félték, s nem is tekintették fő ellenfélnek. E történelmileg új magatartásforma dezorientálta a burzsoá rend hordozóit. Magyar polgárok hol az integritás mentésének utolsó harcosait, hol a nemzeti érdekek cinikus elárulóit sejtették a szocialista munkásságban, míg a román hadsereg elhárító szolgálata a bolsevizmus és magyar nacionalizmus együttes megtestesülését látta bennük, nem törődve azzal, hogy egyedül a kommunista párt volt az, amely minden ingadozás nélkül szakított az integritás hagyományos elvével. A proletariátus színe-java, a régi politikai értékkategóriákat lassan levetkőzve, Budapesttel együtt egy új társadalom megteremtése, egy szociális forradalom irányába menetelt.

Az új forradalmi fellendüléssel párhuzamosan, bár azzal ellentétes irányú hatást érvényesítve, hivatalosan is megkezdődött az új román államiság

kiépítése. A nemzeti gárdák, de mindenekelőtt a munkásgárdák leszereléséhez a román királyi hadsereg még januárban hozzákezdett. A nagyszebeni Kormányzótanács a hónap közepén elutasította a kolozsvári magyar értelmiség ajánlatát, hogy magyar vidékeken a közigazgatás maradjon magyar, míg románlakta területen természetszerűen román.

A Kormányzótanács január 24-i, I. dekrétuma elrendelte a régi törvények és hatóságok visszaállítását és fenntartását, II. dekrétuma azonban feloszlatta a törvényhatóságokat, megszüntette a megyei és községi önkormányzatot. Három város és a megyék élére román prefektusokat neveztek ki, akik a régi tisztviselőktől és állami alkalmazottaktól esküt követeltek Ferdinánd királyra. Erdély állami hovatartozása nem lévén a nemzetközi jog szerint tisztázva, a tisztviselői kar jó része csak „fogadalomtételre" hajlott, s a konfliktus évekig tartó huzavonához és tömeges elbocsátásokhoz vezetett. Hivatalos nyelvvé tették a románt, februárban megkezdődött a majdani földreform kisajátításra szánt földjeinek kényszer-bérbeadása. Feloszlatták a román nemzeti tanácsokat is, úgyhogy ilyenek csak a magyar haderő által ellenőrzött részen maradtak. Februárban, majdnem a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásakor, a nagyszebeni Kormányzótanács mozgósítást rendelt el a román hadsereg feltöltésére; ez természetesen nem érintette a magyar lakosságot, de sokakra került sor a szászok közül, akik egyébként sok tisztet is adtak a román hadseregnek. A diplomáciai kapesolatot Nagyszeben március elején megszüntette a magyar kormánnyal.

Miután az antant semmilyen korábbi megállapodást nem tartott be, s a román csapatok mind előrébb vonultak, a kormányzat fontolóra vette a fegyveres ellenállás megkísérlését. Március 2-án Károlyi a Székely Hadosztály előtt tartott szatmárnémeti beszédében kijelentette: „ha a párizsi békekonferencia a wilsoni elvek, a népek önrendelkezési joga és a megegyezéses béke ellenében és Magyarország feldarabolása mellett döntene, akkor mi végszükség esetén még fegyverrel is fölszabadítjuk ezt az országot."[41]

A párizsi békekonferencia, mely 1919 elején már dolgozott a Magyarországgal kötendő békeszerződés előkészítésén, román nyomásra és a francia hadvezetés Szovjet-Oroszországgal szembeni intervenciós terveinek támogatásaként, február 26-án a magyar—román demarkációs vonal újabb áthelyezésére, valójában területátadásra hozott határozatot. A Szatmár—Arad vonaltól keletre álló magyar katonaságot körülbelül száz kilométerrel nyugatabbra, szinte a Tisza vonaláig kellett volna visszavonni. Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad és Arad környékét a román csapatoknak ítélte, míg ezektől nyugatra egy olyan semleges sávot igényelt, melybe Vásárosnamény, Debrecen, Gyoma, Hódmezővásárhely és Szeged tartozott volna, s a magyar

[41] KÁROLYI M., Az új Magyarországért. (Válogatott írások és beszédek. 1908—1919. Szerk. LITVÁN GY.) Bp. 1968. 294.

közigazgatás ez utóbbi övezetben is francia ellenőrzés alatt működne. A francia politika így akarta biztosítani a Szovjet-Oroszország ellen bevetni tervezett román királyi haderő hátát, s egyben a Temesvár—Szatmár—Csap vasútvonalat, melynek Lengyelország hadianyaggal történő utánpótlása szempontjából ugyancsak fontosságot tulajdonítottak.

Az erről szóló, március 20-án átadott ún. Vix-jegyzéket a magyar kormány nem fogadhatta el. Az antanttal való megegyezés, az eddig készséges együttműködés politikáját a békekonferencia nem méltányolta, egy elfogadható békeszerződés lehetősége szertefoszlott, Károlyi és kormánya lemondott. Az antantbarát demokratikus polgárság és a mérsékelt szociáldemokrácia koalíciója erkölcsi-politikai csődöt mondott, tartalékai kimerültek. A magyar proletariátus békés úton átvehette a hatalmat.

A SZOCIALISTA ALTERNATÍVA: A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

1919. március 21-én Budapesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot, Oroszország után megszületett a világ második proletárállama, igazi történelmi fordulatot ígérve a Duna-medence nemzetei számára. Az új társadalom felépítésének küldetését vállaló rendszer széles plebejus—munkás összefogásra támaszkodott, a szövetségi politika egy sajátos válfajára, ahol a proletár fogalmában benne foglaltatott mindenki „aki munkabért kap": gyári munkástól tisztviselőkön át (a szellemi proletárnak elismert) írókig. A baloldali szociáldemokraták és az orosz forradalomban tűzkeresztségen átesett kommunisták közös pártjának, a Szocialista Pártnak és a Forradalmi Kormányzótanácsnak itthon és külföldön egyaránt elismert vezéregyénisége a Kolozsvár munkásmozgalmában felnövekedett külügyi népbiztos, Kun Béla volt.

A Tanácsköztársaság gyökeresen új külpolitikát és nemzetiségi politikát képviselt, lehetőleg hozzáigazítva ezt a változó realitásokhoz. Nem állott a történeti Magyarország integritása alapján — s még a demokratikus Károlyi-rezsim nemzeti politikájától is nyíltan elhatárolta magát —, de nem is volt hajlandó minden feltétel nélkül átengedni az ország egyes részeit az ekkor már kendőzetlenül imperialista célokat követő–kiszolgáló szomszéd államok hadseregeinek. Határozottan elutasította a Vix-jegyzéket, első kiáltványaiban háborút hirdetett az ország bányáinak, élelmiszer-termelő vidékeinek felszabadítására, harcot ígért többek között „a román bojárokkal szemben", szövetségre hívta más országokkal együtt Románia proletariátusát is. Rendelkezéseit a formális jogi helyzetnek megfelelően általában az egész országra érvényesként adta ki; így például a városi bérházak államosítását Kolozsvárra, Brassóra, Marosvásárhelyre is kiterjesztette, noha nem volt kétséges, hogy életbe léptetésükre a megszállt területeken nem kerülhet sor.

A nemzeti kérdést a proletárforradalom ügyével összekapcsolva, egyben a legfejlettebb távlat keresésének igényéhez közelítve próbálta megoldani a Tanácsköztársaság. Vezetői szilárdan hittek abban, hogy a forradalmi munkásmozgalom a szocializmusban eltörli majd a határokat, egységes nemzetközi államot teremt. Ennek előfoka „a dolgozók testvéri szövetsége, a föderatív köztársaság", ehhez elsőként a felszabaduló területek, illetve a szomszéd nemzetek jöhettek számításba. (Április 2-án rendelet írta elő minden nemzet számára a külön nemzeti tanácsok alakítását. Teljes nemzeti önrendelkezési jogot kaptak a németek és ruszinok, hivatalokban minden nyelv írásban és szóban egyaránt használható volt.) Az alkotmány leszögezte: „a Tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetsége", a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság — Kun szavaival — olyan föderatív proletárköztársaság kell legyen, amely tanácsköztársaságok, önkormányzatok rendszeréből áll majd össze.

Amikor a tanácskormány átvette a hatalmat, a történeti Erdély egésze már a királyi román hadsereg és a nagyszebeni román kormányszerv uralma alatt állott. A kutatások mai szintjén nem ismeretes, milyen hatást váltott ki a proletárdiktatúra a Királyhágón túl, milyen erős volt a visszhangja. Tudjuk, hogy december óta Erdély-szerte erősödött a kommunisták befolyása, hogy helyenként százával szöktek meg román katonák is, hogy belépjenek a magyar vörös hadseregbe, hogy olyan későbbi vezetők, mint Encsel Mór, Fónagy János, Józsa Béla, vöröskatonák voltak. Komoly jelzésként fogadhatjuk el azt a tényt, hogy április első napjaiban a vasutasok általános sztrájkba léptek, kik közül azután több százat letartóztattak. A „frontvonaltól" nyugatra, Nagyváradon, Nagykárolyban, Szatmárnémetiben, de számos faluban is megalakultak az ügyeket intéző direktóriumok s az új párt, a Szocialista Párt helyi önálló szervezetei. Nagyvárad kiemelt szerepet játszott, ott a szocialistákon belül már korábban is a balszárny volt túlsúlyban, egy hét leforgása alatt több munkászászlóaljat állítottak fel az alakuló Vörös Hadsereg számára. Amikor április elején megtartották a tanácsválasztásokat, a lakosság 42%-a adta le szavazatát, nagyjából annyi, mint a fővárosban.

Más volt a politikai helyzet a falvakban. A nagyobbak, mint Tasnád vagy Élesd, már az első napokban csatlakoztak a Tanácsköztársasághoz, de a román községek zömében nem tudott baloldali fordulatot előidézni a Nagyváradon működő román kommunista frakció, noha komoly propagandamunkát végzett még a román hadsereg által uralt részen is, nagy példányszámban adott ki román újságot és röplapokat. Az érintett területen a mintegy félmilliónyi románság jelentős része, a nemzeti eszmék hordozóitól irányítva, közömbösen vagy éppen ellenségesen nézett a vörös hatalomra, amelyet számára sokfelé csupán a városi agitátorok látogatása vagy a Székely Hadosztály politikával alig törődő, nem vérengző, de kardcsörtető katonai jelenléte testesített meg. Összességében a Tanácsköztársaság által el-

lenőrzött keleti területeken is végrehajtották a legfontosabb rendeleteket, a dolgozók szociális helyzetének javítására hozott intézkedéseket, ezek azonban nagyobb változásokat nem hozhattak. Ráadásul e régióban kezdődött el leghamarabb a proletárhatalom felszámolása.

Az antanthatalmak — ha nem is teljes egyetértésben — kezdettől a legellenségesebben tekintettek a Tanácsköztársaságra, mely azonban határozott fellépésével napok alatt akkora nemzetközi tekintélyt vívott ki magának, amilyet a Károlyi-rendszer hónapok alatt sem tudott elérni. Kun Béla március 24-én jegyzékben javasolta a nagyhatalmaknak a határkérdések rendezését a népek tényleges önrendelkezése alapján. Április első napjaiban a békekonferencia küldötteként Smuts angol tábornok Budapestre utazott, és felajánlott egy, a Vix-jegyzéknél kedvezőbb, mintegy 25 km-rel keletebbre húzódó új demarkációs vonalat. E javaslat már nem adta a román hadvezetés kezére Nagyszalonta, Nagyvárad, Szatmárnémeti környékét, de semlegesítés címén e városokat is kivette a Tanácsköztársaság valóságos uralma alól. A forradalmi kormány ellenjavaslatában — a belgrádi egyezmény elve alapján — kedvezőbb megoldást kért, s szabad tranzitot Erdélybe; lényegesebb volt azonban az a kívánsága, hogy hívják össze Magyarország és a szomszéd országok képviselőit olyan nemzetközi konferenciára, melyen ezek egymás között tárgyalnák meg a határkérdéseket és a gazdasági együttműködés jövendő formáit. Az egyezkedésre hajló angolszász politikával szemben azonban inkább a harciasabb francia vonal érvényesült, mely saját haderő szűkében úgy ítélte, meg lehetne engedni a cseheknek és a románoknak, hogy hadat üzenjenek a magyaroknak. Franchet d'Esperay tábornok a helyszínen szervezte a Tanácsköztársaság elleni inváziót, egyelőre félsikerrel, mert Jugoszlávia nem állt kötélnek, Csehszlovákia pedig nem volt kellően felkészülve. A román koronatanács április 10-én a támadás mellett döntött: részben azért, hogy területi igényeit minél nagyobb térség megszállásával biztosítsa, távolabbi célként pedig megakadályozza a két szovjet köztársaság egyesülését, a kommunizmus térhódítását a Duna-medencében.

Április 15-én este a magyar—román demarkációs vonal egész hosszán jelentős erők bevetésével megkezdődött a román offenzíva. A fő csapást a Tecső—Szatmár—Csucsa vonalon 130 km távon széthúzva elhelyezkedő székely alakulatok ellen intézték. A Székely Hadosztály a forradalmak mostohagyermeke volt. Kezdettől jobbára apolitikus, tehát az adott történelmi helyzetben inkább ellenforradalmi érzületű tisztek vezették, s még inkább ellenforradalmi hajlamú politikusok befolyásolták a háttérből, akik már korábban is megpróbálták egy Budapest elleni támadásra, ellenforradalmi fordulat végrehajtására megnyerni. A proletárdiktatúra kikiáltásakor 12 ezer katonájával, 649 tisztjével ez volt az egyetlen akcióképes, elfogadhatóan fölszerelt s egyben a legnagyobb létszámú alakulat. A hadvezetőség támogatta, az új politikai vezetés és a hadosztály között azonban kölcsönös volt a

bizalmatlanság. Máig sem kellően tisztázott előzmények után, április első felében Kratochvil megüzente a franciáknak, hogy engedjék haza katonáit Erdélybe, de vállalkozna egy kommunistaellenes akcióra is, ha a románok nem lépik át a demarkációs vonalat. A román támadás azonban elejét vette a kísérletnek. Fel kellett adni Szatmárt, Nagyváradot, 23-án pedig már Debrecent is. Minden frontszakaszon rendetlenül vonultak vissza a csapatok. A Székely Hadosztály eleinte harcolva, súlyos veszteségeket szenvedve vonult vissza, majd megszakította a kapcsolatot Budapesttel; vezetői április 26-án megállapodtak egy román lovashadosztállyal, hogy leteszik a fegyvert, vállalják a internálást is — cserében hozzátartozóikat a román hadsereg szabadon bocsátja, visszatérhetnek otthonaikba. A katonák egy része — más székely csapattestekhez csatlakozva — a kommunista Sárói-Szabó Tibor százados által újjászervezetten végig kitartott a tanácskormány mellett.

Április 27-én a franciák is megmozdultak: megszállták Makót és Hódmezővásárhelyt, az északkeleten meginduló csehszlovák csapatok Munkács közelében összetalálkoztak a román haderővel. 30-án Kun Béla kétségbeesett táviratban fordult először Wilsonhoz, majd Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia kormányához — az utóbbinak Bukarestbe és Nagyszebenbe is elküldte —, fenntartás nélkül elismerte e szomszédok „összes területi-nemzeti követeléseit", ettől remélvén lélegzetvételnyi szünetet. Május elsejére a román királyi hadsereg elérte a Tiszát, így Szegedtől északra a Vix-jegyzékben foglaltaknál vagy az 1916. évi bukaresti titkos szerződésben odaígértnél is nagyobb területet hasított ki a magyar államból, s rendkívül kemény eszközökkel mindenütt visszaállította az osztálytársadalom hagyományos rendjét.

A továbbiak már jól ismertek a Tanácsköztársaság történetéből. A Tiszánál a front megmerevedett. A román vezérkar ugyan felkínálkozott az antant főparancsnokságánál a további támadásra, egymagában azonban nem akart kockáztatni, bár még előnyomulással fenyegette a tűzszünetet kérő magyar parlamentereket. A békekonferencia sem engedélyezte az újabb előnyomulást, a védelem is megszilárdult, s ebben fontos szerepe volt annak, hogy Szovjet-Oroszország — a Tanácsköztársaság egyetlen szövetségese — nagyszabású támadást készített elő a Dnyeszternél a magyar forradalom tehermentesítése érdekében.

Május 30-án a Vörös Hadsereg megindította offenzíváját északkelet felé azzal a céllal, hogy a cseheket megverve elvágja egymástól a csehszlovák és román haderőt, majd később a Tiszán átkelve, a román erők ellen forduljon. Távlataiban ez Kárpátalja felszabadítását és az ukrán vörös hadakkal való összeköttetést volt hivatva előkészíteni. A román erőkkel nagy összecsapásokra nem került sor, kisebb ütközetekkel kényszerítették őket Nyíregyháza környékén a Tisza jobb partjának kiürítésére. A győzelmes északi hadjárat hatására — mely egyben a Szlovák Tanácsköztársaság megteremtését is

lehetővé tette — a békekonferencia eleinte hajlandónak mutatkozott Magyarországot meghívni a béketárgyalásokra. Június 13-án Clemenceau diktátumként közölte a még márciusban megállapított végleges határokat, de megígérte, hogy a román csapatokat kivonják a Tiszántúl egyes részeiről, amint a tanácskormány kiüríti az újonnan elfoglalt északkeleti területeket. Kun válaszjegyzékében a kijelölt határvonalak képtelenségét magyarázta, de nem utasította el ezek elismerését. Párizs végül ultimátumban követelte az északi területek kiürítését, ami meg is történt, a románok azonban nem vonultak vissza a Tiszától, a Brătianu-kormány elégedetlen lévén az új határokkal, mivel kevesebbet kapott az 1916. évi titkos szerződésben megállapítottnál. A Párizs ígéretében foglalt tiszántúli részek felszabadítására — talán elhamarkodottan — a Vörös Hadsereg július 20-án offenzívát indított. A kezdeti sikerek után az antant által felszerelt, túlerőben lévő román hadsereg nyomása elől vissza kellett vonulni a Tiszához. Július 30-án három román hadosztály átkelt a folyón, s a magyar főváros felé vonult. A Vörös Hadsereg felbomlott, a Forradalmi Kormányzótanács lemondott, a csapatok parancsot kaptak a harc beszüntetésére. A 2. székely dandár mindenesetre fegyelmezetten vonult vissza — egészen Sopronig.

A Tanácsköztársaság megdőlt. A nyílt küzdelem egy új világ, egy olyan társadalom megteremtéséért, melyben egyébként a nemzeti ellentétek és határkérdések a népek együttélésében a perifériára szorulnak — a Dunamedencében véget ért. Az antant visszahozta az osztálytársadalom régi, de immár csak keményebb eszközökkel, a hagyományosnál keményebb nacionalizmussal kormányozható rendjét.

AZ ELLENFORRADALOM ÉS A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS

Augusztus 4-én a román hadsereg bevonult Budapestre — bár utóbbi lépését az antant helytelenítette. Két nap múlva a szakszervezeti kormányt megdöntve polgári ellenforradalmi kabinet alakult, mely a román hadvezetés szinte teljes ellenőrzése alatt állott. Ez sem tudott stabilizálni, önálló fegyveres erőt teremteni, mert a megszállók ezt lehetetlenné tették. (A még 1920 elején is megszállt Tiszántúlon nem engedtek mozgásteret a jobb alternatívát jelentő kisgazdapártnak sem.) Az így teremtett helyzetben azután, amikor a békekonferencia sokszori sürgetése, majd ultimátuma nyomán a román hadsereg november közepén kivonult a fővárosból és a Duna—Tisza közéről, az eredetileg jelentéktelen, a Tanácsköztarsaság idején még mindössze pár száz fős, francia védelem alatt szervezkedő Horthy-féle „nemzeti hadsereg", az ellenforradalom szélsőséges formájának hordozója, bevonulhatott Budapestre. Jó időre ez határozta meg a magyar belpolitika alakulását. Mi több, ezzel a

valójában az antant által hatalomra segített ellenforradalmi rendszerrel kötötték meg a magyar békeszerződést.

Az 1920 januárjában Apponyi Albert gróf vezetésével Párizsba utazó magyar békeküldöttséget a győztesek természetesen nem érdemi tárgyalásra, egyezmény előkészítésére, hanem a kész békefeltételek átvételére hívták meg. Apponyi megpróbálta ugyan tárgyalások kezdeményezését, a konferencia azonban ezt elutasította, csupán arra adott lehetőséget, hogy január 16-án Magyarország helyzetéről, a magyar kormány álláspontjáról beszédet mondjon. Elegáns, többnyelvű előadása összegezte mindazokat az érveket, amelyeket a magyar békeelőkészítő bizottság (főként Teleki Pál irányításával) kidolgozott és egy sor jegyzékben átadott a konferenciának.

Magyar részről a feltételek javítására többirányú próbálkozás történt. Megkísérelték meggyőzni a győzteseket arról, hogy a kijelölt — s később szentesített — határok részleteikben sem a nemzeti önrendelkezési jognak, sem az etnikai elvnek nem felelnek meg, az utóbbit a Kárpát-medencében igazságosan nem is lehet érvényesíteni. Nagy hangsúlyt helyeztek a régi Magyarország gazdasági egységére, nyomós érveket hozva fel a közlekedéstől, vízgazdálkodástól a munkaerő-vándorláson át az egyes tájegységek egymásrautaltságáig, megpróbálván a gazdaságot mentesíteni a politikai feldarabolás várható következményeitől. A gondosan összeállított gazdaságföldrajzi és statisztikai anyag éppen a magyar gazdaság kivívott pozícióinak és távlati érdekeinek lehető védelmét volt hivatva alátámasztani. A jegyzékek megalapozott bírálatban részesítették a Magyarország sorsáról hozott döntéseket, de a szakszerű elemzéseket mindegyre átszőtte az anakronisztikus érvelés, a múlt szépítésének szándéka vagy az átlátszó hivatkozás a magyar kultúrfölényre. A magyar küldöttség persze nem képviselhetett egy meghatározott álláspontot, hanem variációkkal dolgozott. Kivihetetlennek tartotta az etnikai elvet, de természetesen tiltakozott színmagyar városok elcsatolása ellen is. Nem hitt sikerében senki sem, de mégis felkínálták, hogy a történeti magyar állam volt nemzetiségei teljes autonómiajogok birtokában tartozzanak Magyarországhoz.

A magyar hivatalos politika Csehszlovákia, Lengyelország és Románia példáján könnyen felismerte, hogy Párizs kegyeibe leginkább a Szovjet-Oroszország-ellenes fronthoz való felzárkózással lehet bejutni. Tapogatózások kezdődtek március folyamán a francia politikai és gazdasági élet azon körei felé, amelyek — mint Maurice Paléologue külügyminisztériumi osztályfőnök — Budapestet is be akarták vonni a szovjetellenes háborúba. A magyar hitelélet átállítása, a dunai hajózás és a MÁV, az állami gépgyárak tartós francia bérbeadása, valamint egyéb koncessziók fejében ezek a párizsi körök Magyarországot egy új államszövetség súlypontjaként Franciaország délkelet-európai gazdasági előőrsévé ígérték kiépíteni, s esetleg kedvezőbb,

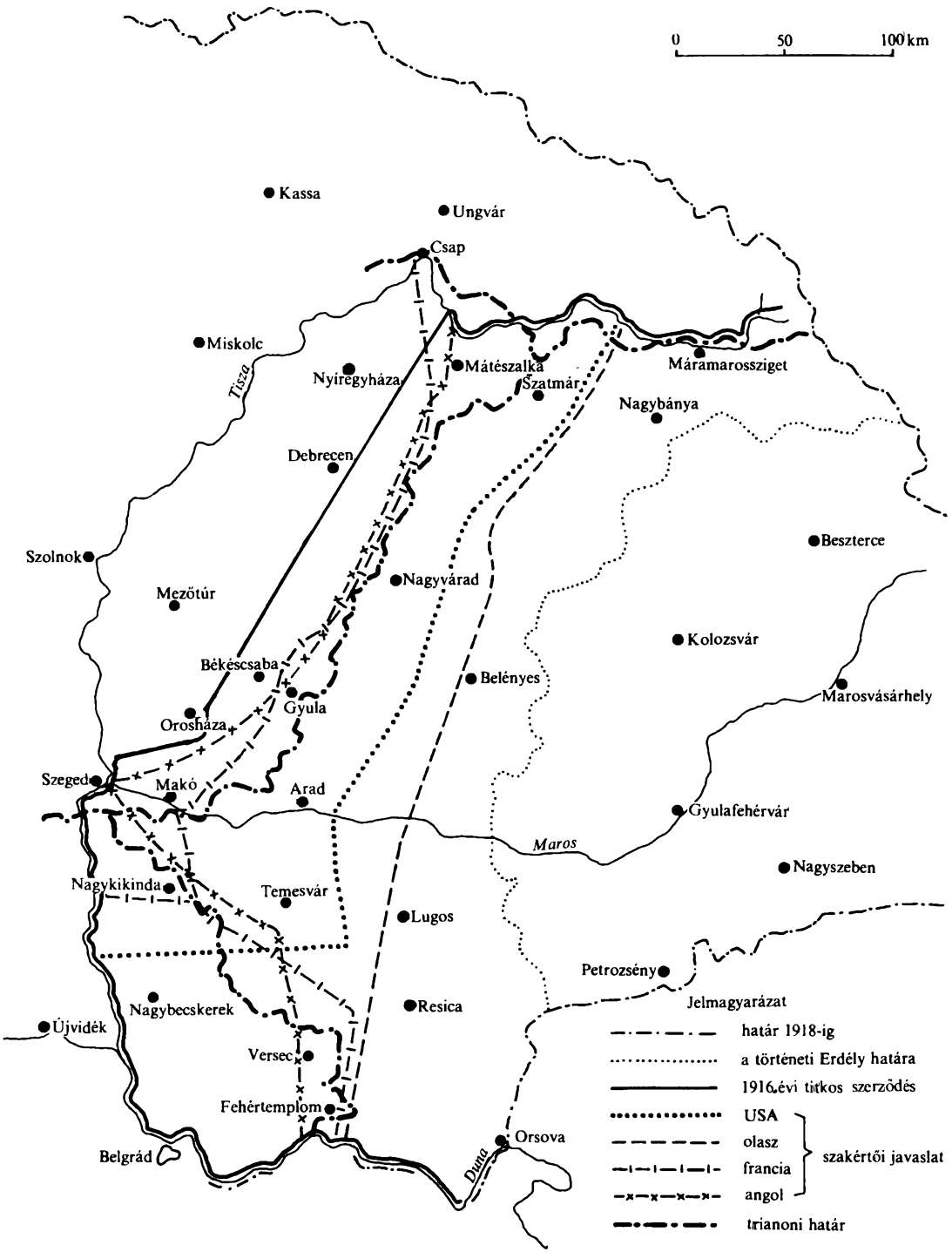

58. térkép. Szakértői javaslatok és az elfogadott határvonal a párizsi béketárgyaláson (V. V. Tilea alapján)

Erdélybe is belenyúló határokat megszabni. A döntő ár az lett volna, hogy a franciák több százezres magyar hadsereget szerelhessenek fel Lengyelország megsegítésére. A Paléologue-vonal azonban gyorsan elbukott, a tervezés nem lépett ki a tapogatózások stádiumából.

Erdély kérdésében a béketárgyaláson a magyar delegáció külön, többvariációs javaslatot terjesztett elő: vagy legyen autonóm tartomány Magyarország határain belül, vagy pedig teljesen független, Svájc-szerű, az etnikumok egyensúlyát is biztosító semleges ország Románia és a magyar állam között. A belső erdélyi nemzeti jogok garanciáját három, túlnyomóan egy etnikum által lakott, s egy negyedik, teljesen vegyes nyelvű közigazgatási autonóm terület kialakításában keresték, melyeket felülről egy háromnyelvű központi kormány s nemzeti kataszterre épülő parlament irányítana. Végül a magyar küldöttség Erdélyre — éppúgy, mint a többi vitás területre — népszavazást kért, kijelentvén, hogy „előre is alávetjük magunkat e népszavazás eredményének, bármi legyen is az".[42]

A békekonferencia azonban valójában már mindent előre eldöntött. A magyar delegáció összes javaslatait elutasították; az ezt közlő Millerand-levél burkoltan beismerte a rendezés egyes igazságtalanságait és abbeli törekvését, hogy a legcsekélyebb változtatás az egész rendszert tenné értelmetlenné.

A magyar—román határt is meghagyták a nagyhatalmak közötti kompromisszum alapján már előző évben megtervezett vonalon. Románia valamivel kevesebbet kapott, mint amit 1916-ban ígértek neki, nyugati határát az angol és francia szakértők javaslataihoz közel álló vonalon rögzítették, míg az európai ügyekben kevésbé elkötelezett, ezért tárgyilagosabb amerikai szakértők és a külön utakon járó olasz politikusok egy 30—60 km-rel keletebbre fekvő államhatárt ajánlottak, Magyarországnak hagyva az Alföld keleti peremvárosait. 1920. június 4-én román részről I. Cantacuzino és N. Titulescu, magyar részről Bénárd Ágoston és Drasche-Lázár Alfréd aláírta a békeokmányt. 103 093 km² (a történeti Erdélyen kívül az Alföld peremvidéke), a régi országterület 31,7%-a, 5 257 476 lakos (köztük 1 704 851 magyar és 559 824 német), a régi ország népességének 25,2%-a most már a nemzetközi jog szerint is átkerült a román állam kötelékébe. Erdély népei történelmének újabb fordulója zárult le.

A trianoni békeszerződéssel Magyarország Közép-Európának legkisebb, gazdasági és katonai erő szempontjából leggyengébb országa lett. Az a tény, hogy a történeti magyar állam felbomlása a forradalmak leverésével és súlyos nemzeti sérelmeket is tartalmazó békerendezéssel együttesen ment végbe, akadályozta, hogy az országban egy olyan demokratikus berendezkedés honosodjék meg, melynek keretében a magyar társadalom az átalakulás

[42] Apponyi A. 1920. január 16-i beszéde a békekonferencián. (A magyar béketárgyalások I. Bp. 1920. 278.)

törvényszerű folyamatait, természetes keserveit megemészti, az új viszonyokhoz alkotó módon illeszkedve a szomszéd népekkel közösen az együttműködés útjait kereshesse. Az imperialista békerendszert nemcsak a vesztes országok revíziós vágytól fűtött polgársága ítélte el, de a társadalmi haladás, a forradalmi átalakulás közeli és távlati érdekeit szem előtt tartva elítélte és elutasította a nemzetközi kommunista mozgalom is.

A vezető antantpolitikusok, amikor a Habsburg-monarchia túlhaladott viszonyai helyett a korszerűbb rendezést akarták végrehajtani, valójában a világégés előttinél nagyobb feszültséget teremtettek a Duna-medencében is, kiszolgáltatva ezeket az országokat a nagyhatalmi érdekpolitikának. S ez az új államkeretekbe tartozó Erdély életére is döntő hatású volt.

XV. KITEKINTÉS: ERDÉLY ÚTJA 1918 UTÁN

Erdély története 1918 után Románia történetének része. A továbbfutó és újonnan kibontakozó gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatokat immár Románia egészének fejlődése szempontjából kell elemeznünk. A vizsgált régió is megváltozik: Erdélynek ettől kezdve azokat a területeket nevezzük, amelyeket a forradalmakban felbomlott Habsburg-birodalom Magyarországától a trianoni békeszerződés Romániához csatolt, tehát nemcsak a történeti Erdélyt, hanem az attól sokban eltérő Partiumot és a Bánság egy részét is.

Az 1918 utáni folyamatokat két nagy korszakban tekinthetjük át: az első 1944 őszéig tart, és a kapitalista Románia, illetve 1940 és 1944 között Észak-Erdély szempontjából a kapitalista Magyarország történetének keretében vizsgálható. A második korszak 1944-től máig terjed, és a szocialista Románia fejlődésében elemezhető. Ezzel a korszakolással jelezzük, hogy az 1918-tól kezdődő periódusban nem pusztán uralomváltozás történt, hanem újabb negyedszázad múltán a társadalmi formáció gyökeres átalakítása is. Az eddigi módszert követve továbbra is Erdély népeinek történetét vizsgáljuk, felmutatva a kölcsönhatást az egyes népek gazdasági, társadalmi, kulturális együttélésében, az állandó és a korra jellemző változó sajátosságokat. Széles történeti körkép helyett csak a fejlődés nagy vonalait tudjuk vázolni, a történeti kutatás mai állása mellett részletes elemzésre nem vállalkozhatunk.

1. ERDÉLY A KAPITALISTA ROMÁNIÁBAN

1. Románia a nemzetközi politikában a francia—angol orientációt választotta, s ilyen módon tagja lett a kisantantnak, amelyet azért hoztak létre, hogy a békeszerződésekkel kialakult status quót garantálja. A román külpolitika fő célkitűzése a területi integritás biztosítása volt, a különböző párti kormányok ennek rendelték alá a belpolitikát és ezen belül a nemzetiségi politikát is. A Szovjetunió nem ismerte el a békeszerződéseket, és soha nem

mondott le Besszarábiáról, Bulgária sem fogadta el Dél-Dobrudzsa Romániához tartozását. Magyar hivatalos részről tudomásul vették ugyan a trianoni béke intézkedéseit, de nem titkolták, hogy annak megváltoztatását tekintik célnak. Az Erdélyre vonatkozó magyar igény közvetlenül nem fenyegette Romániát, kezdetben ugyanis egyetlen nagyhatalom sem támogatta azt. A magyar külpolitikának először 1927-ben sikerült kitörnie a teljes elszigeteltségből, amikor a párizsi békerendszerrel elégedetlen fasiszta Olaszország taktikai okokból hivatalosan állást foglalt a magyar határrevíziós igények mellett. Gyakorlati jelentősége ennek is csekély volt, mindazonáltal erősítette a magyar irredentizmusnak azon reményét, hogy az európai helyzet gyökeres fordulata megváltoztathatná a területi status quót. Ezt a reményt tovább erősítette a fasizmus hatalomra jutása Németországban, miután a hitleri külpolitika is a békeszerződések felülvizsgálatát követelte.

Románia és Magyarország egymáshoz való viszonyát s népeinek sorsát ilyen módon döntően befolyásolta az első világháborút lezáró békeszerződésrendszer — amely nem vette tekintetbe a népek önrendelkezési jogát, sok helyt az etnikai viszonyokat sem —, valamint az emellé vagy az ezzel szemben álló hatalmi tömbök és erőviszonyaik alakulása. Erdély 1918 utáni története fő vonásait bemutatni csak úgy lehet, ha az európai politikai helyzet változásait tekintetbe vesszük.

*

2. Románia a két világháború között elmaradott agrárország volt, amit jól jellemez az a tény, hogy 1930-ban az aktív lakosságból 78,7% dolgozott a mezőgazdaságban, és csak 6,7% az iparban. A mezőgazdaságban a törpe- és

30. táblázat. Románia kereső népességének foglalkozás szerinti megoszlása az 1930. évi népszámlálás alapján

Foglalkozási főcsoport	Erdély		Kárpátokon túli területek		Románia összesen	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Őstermelés	2501	76,6	5730	79,7	8231	78,7
Bányászat és ipar	314	9,6	441	6,2	755	7,2
Kereskedelem, hitel, közlekedés	153	4,7	378	5,2	531	5,1
Közigazgatás	40	1,2	90	1,2	130	1,2
Vallásfelekezetek szolgálatában	15	0,5	29	0,4	44	0,4
Közoktatás	27	0,8	61	0,8	88	0,8
Hadsereg és rendészet	60	1,8	165	2,3	225	2,2
Egészségügy	24	0,7	41	0,6	65	0,6
Alkalmi munkások	45	1,4	93	1,3	138	1,3
Egyéb és ismeretlen	86	2,7	164	2,3	250	2,5
Összesen	3265	100,0	7192	100,0	10457	100,0

Forrás: Recensământul general al populației din 29 Decembrie 1930. VII (București é. n.).

kisbirtok volt az uralkodó, s ennek súlya az 1921-ben végrehajtott földreform után még inkább megnőtt. Az iparban és a kereskedelemben is szembetűnő a kisvállalatok nagy részaránya. A gazdasági fejlődést hosszabb távon a modern kitermelőipar: az olaj- és szénbányászat, a vas- és acélgyártás, részben a gépipar előretörése jellemezte. A nagyipari vállalatok éppúgy, mint a bankok esetében, a francia, belga, német és kisebb mértékben Erdélyben a magyar tőke volt érdekelt.

A társadalmi struktúrára kelet-európai jellegzetességként a gazdasági elmaradottság nyomta rá bélyegét, ami azt jelentette, hogy a parasztság képezte a többséget, széles rétegei primitív körülmények között, rendkívül alacsony életszínvonalon éltek. A viszonylag fejletlen munkásosztály földrajzilag is szűk területen élt, és néhány iparágra koncentrálódott. A kisiparos-, kiskereskedő- és az alkalmazotti réteg jelentette a polgárságot. Az államot a nagytőke és a földbirtokos osztály képviselői irányították.

Románia alkotmányos királyság volt, s benne 1938-ig parlamenti váltógazdálkodásra épülő többpártrendszer működött, az alkotmányosság a gazdasági-társadalmi fejlődés elmaradottsága miatt korlátozottan érvényesült. A húszas években rövidebb megszakításokkal a Brătianu család által vezetett Liberális Párt — elsősorban a bukaresti nagytőke támogatásával — kormányzott, felhasználva a román közéletben sokat ostorozott korrupció minden eszközét nemzetinek kikiáltott modernizáló gazdaságpolitikájának érvényesítésére. Az erdélyi román polgárság és értelmiség nagy része Iuliu Maniu Nemzeti Pártját támogatta, mely a Kárpátokon túli kispolgári elemeket is tömörítő Kisgazdapárttal egyesülve, 1926-ban létrehozta az ország második legnagyobb tömörülését, a Nemzeti Parasztpártot. A parasztság primátusára épülő demokráciát hirdető párt lett a liberálisok fő riválisa. Egészségesebb közéletre, ún. tiszta kormányzásra vonatkozó ígéreteit azonban 1928. évi uralomra jutása után — széles társadalmi rétegek és saját vezetőinek csalódására — nem tudta beváltani, maga is liberális ellenfeléhez vagy az időnként kisebb pártok koalíciójából alakult tiszavirág-életű kormányokhoz sokban hasonló módszerekkel gyakorolta a hatalmat, s elidegenítette országlásától a tömegeket.

A fő vonásaiban jobboldali politikát folytató kormányzatok ellenében szerveződött az 1920—21-ig tartományonként teljesen önállóan tevékenykedő s a regionális kereteket a továbbiakban is megtartó munkásmozgalom. Az 1921-ben alapított Romániai Kommunista Párt rövid legális időszak után földalatti tevékenységre kényszerült, a szakszervezetek többségét azonban a legálisan működő Szociáldemokrata Párt ellenében így is irányítása alá tudta vonni. Olyan szervezetekben is folytatta tevékenységét, mint a Városi és Falusi Dolgozók Blokkja, mely támogatóinak kétharmadát Erdélyből kapta. Tagjai, vezetői sorában nagy számmal voltak magyar munkások és értelmiségiek, akik közül sokan részt vettek 1918 előtt is a munkásmozgalomban vagy a

Tanácsköztársaság harcaiban. 1924-ben a párt III. kongresszusa deklarálta a népek önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig, kimondta, hogy Románia a különböző tartományok egyesítésével „nemzeti államból soknemzetiségű államma változott", és ebből levonta azt a következtetést, hogy különösen nagy hangsúlyt kell helyezni a nemzetiségi dolgozókkal való kapcsolatok erősítésére. A párt ezt a határozatot később visszavonta, de a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának követelése mindvégig jellemezte politikáját, amely az osztályharcot helyezte ezzel kapcsolatban is előtérbe.

A kommunisták vezették azokat a különböző nemzetiségű dolgozókat összefogó harcokat, amelyek a nagy gazdasági válság munkásokat sújtó következményei ellen szerveződtek. A legnagyobb a lupényi szénbányászok 1929. évi sztrájkja a bércsökkentések és az elbocsátások ellen, melyet külön karhatalommal, legalább 30 halálos áldozatot követelő összecsapásban vertek le. Az áldozatok közt jelentős számban voltak magyarok (míg a másik oldalon, a Petrozsényi Bányatársaság vezetőségében magyarországi kapitalisták is helyet foglaltak, vagy pedig részvényeik megváltása címén részesedtek a Zsil-völgyi bányászok által előállított magas értéktöbbletből). Ugyancsak kommunisták irányították 1934-ben a Gyimes-völgyi parasztok megmozdulását, 1935-ben a kolozsvári Dermata bőrgyárban, 1936-ban az aradi textilgyárban a béremelésért folytatott többhetes sztrájkot. Ezekben a harcokban kovácsolódott ki a román és magyar dolgozók új egysége, amely a felszított nacionalista gyűlölet légkörében egyedülálló és jövőt befolyásoló jelenség volt.

A harmincas évektől Romániában is felerősödött az új nacionalista hullám; ennek fő hordozója az európai megfelelőitől egyáltalán nem megkésett Moldvából kiindult fasiszta mozgalom volt. A több irányzatból összeállt, Vasgárda néven ismertté vált szervezet a nagy gazdasági válság után jelentős erővé nőtt, politikai tőkét kovácsolt magából a válságból, az úri társadalom által nemcsak kizsákmányolt, de magára is hagyott parasztság elmaradottságából éppúgy, mint fiatal népi értelmiségieknek a polgári közélet, a pártviszályok erkölcstelenségével szembeni mély ellenérzéséből és az idegengyűlöletből. Kedvezett megerősödésének a nemzetközi helyzet alakulása, a fasizmus németországi előretörése is. A fasizmus ismert szociális demagógiája mellett az ortodoxia miszticizmusába is belekapaszkodó mozgalom — melynek Erdélyben is voltak hívei — egy igazságosabb és erkölcsösebb világ megteremtését hirdette, miközben a gyakorlatban a politikai ellenfelekkel és az „árulókkal" való leszámolásra meghonosította a politikai gyilkosságok rendszerét.

A jobboldallal és a fasizmussal szemben a kommunisták által irányított, a gazdasági válság idején szervezett sztrájkokban megerősödött munkásmozgalom vette fel a legkövetkezetesebben a harcot. A kommunistákkal, szociáldemokratákkal együtt küzdöttek a különböző nemzetiségű értelmiségiek is, de a fasizmus térhódításának nem tudtak gátat emelni.

Az európai és a román fasizmus támadásával szemben az uralkodó osztály a jobboldali diktatúrát állította. II. Károly király tekintélyuralmi rendszer kiépítésére, s ehhez igazított nemzettudat megteremtésére tett kísérletet. 1938 elején menesztette Octavian Goga imparlamentáris kormányát, és népszavazásra bocsátott egy korporatív szellemű alkotmánytervezetet, amely az új kormányzási formát volt hivatva szentesíteni. A tervezet ellen a 4,3 millió szavazóból az ostromállapot közepette mindössze 5483-an mertek szavazni — azok zöme is Erdélyben. A pártokat, szakszervezeteket feloszlatták, a törvénykezést a hagyományos országos képviselet helyett az ún. érdekképviseletre bízták, a közigazgatás élére jobbára katonai parancsnokok kerültek. A politikai élet szervezetévé a Nemzeti Újjászületés Frontját tették, s a nemzetiségi szervezetek is ebbe tartoztak. II. Károly kísérlete — fasizmusnak és nacionalizmusnak, részleges szabadságjogoknak és állami-gazdasági modernizációs intézkedéseknek sajátos ötvözete — nem nélkülözött minden támogatást. Jobb alternatíva híján elfogadta a román polgárság azon része Erdélyben is, amely egyetértett a Vasgárda felszámolását célzó drasztikus intézkedéseivel, és azt remélte, hogy sikerrel veszi fel a harcot az akkor már erősödő magyar revíziós törekvésekkel.

3. A trianoni békével a Romániához csatolt nyugati területek az új ország összterületének 34,8%-át (102 200 km²) és lakosságának 30,7%-át (1930-ban 5 548 000 főt) tették ki. 1930-ban ezen a területen az aktív lakosságból 75,8% a mezőgazdaságban, 9,5% az iparban, 3% a kereskedelemben, 11,7% egyéb ágazatokban dolgozott. Az egész terület harmadát erdő borította. A szántóterület 76%-án gabonát, 9%-án takarmány, 4,5%-án kapás- és több mint 2%-án ipari növényt termesztettek. A harmincas években egy hektáron átlagban 9 q búzát és 11 q kukoricát termeltek. A szarvasmarha-állomány 1935-ben az országosnak 35, a sertésállomány 33%-át tette ki, s itt volt a juhállomány 24%-a. A mezőgazdasági termelés Erdélyben a jobb technikai feltételek és a gondosabb művelés következtében valamivel magasabb szinten állt, mint Románia más részein (1935-ben az összes traktorok 44,8%-át, a cséplőgépek 42,6%-át Erdélyben használták, amelyre az egész romániai szántóterület 24,5%-a esett).

A bányászatban folytatódott a só, a szén, a színesfémek kitermelése, fellendült a vasércbányászat, s különösen az erdélyi földgázmezők kiaknázása. A szén- és ércbányák közelében tovább fejlődött a vas- és acélgyártás, a só- és a földgázkitermelés körzetében a vegyipar, sokfelé fellendült az építőanyag-ipar, a papírgyártás és tovább éltek olyan hagyományos iparok, mint az élelmiszer-, bőr-, textil-, kerámia-, üveg- és faipar. A gyáripari termelés a hagyományos ipari övezetekbe koncentrálódott: Resica, Arad, Temesvár, Brassó, Kolozsvár, Nagyvárad üzemeibe, Hunyad környékének kohóiba, gyáraiba. Erdély gyárai 1937-ben az egész romániai termelés 38,6%-át nyújtották. Az ország ipari termelése egy erős válságszakasz után az 1920-as évek közepétől

15 év alatt mintegy duplájára emelkedett. Az erdélyi területeken a növekedés szerényebb, csak 60%-os volt, ami főleg tőkehiánnyal és az állami támogatás elmaradásával, részben a magasabb indulási szinttel magyarázható.

1921 és 1938 között az egész országban a vállalatok tőkéje 16 milliárd lejről 61 milliárd lejre emelkedett, ezen belül azonban a külföldi tőke volumene 10,8 milliárdról 38,9 milliárdra. Románia és ezen belül Erdély ipara jelentősen függött a külföldi, főleg francia, angol, belga, német tőkétől, amelynek aránya 1921-ben 67,5, 1938-ban is 63,8% volt.

Ha most már a nagy termelési ágazatokat a tulajdonviszonyok szempontjából vizsgáljuk, Erdélyben is a kismagántulajdon volt a meghatározó. A 3,5 millió hektárnyi szántóterületen 1 164 000 birtokos osztozott. Ezek közül 1 millió 7 ezer fő 5 hektár alatti tulajdonnal rendelkezett, 105 ezer főnek volt 5 és 10 hektár közötti birtoka, és 53 ezernek volt ennél nagyobb földterülete.

Az iparban és a kereskedelemben az összes vállalatok száma 1930-ban 96 611 volt, s ezekben 362 125 fő dolgozott. 1937-ben 1691 nagyobb ipari üzemet tartottak számon, amelyek 130 ezer munkást foglalkoztattak, csaknem kétszer annyit, mint 1919-ben.

A gazdasági fejlődés szintjének és a foglalkozási megoszlásnak megfelelően a települési viszonyok is a terület agrárjellegét mutatják. 1930-ban Erdélyben a népesség 82,7%-a lakott falun, és csak 17,3%-a (958 998 fő) városban. A lakosságnak több mint a fele kétezer főn aluli kisközségekben élt. Hivatalosan 49 várost tartottak számon, de ezek közül csak hatnak volt 50 ezer fölötti lélekszáma. A városi lakosság az iparosodással, a bürokráciával és a szolgáltatások fejlődésével együtt nőtt, mégpedig 1910 óta 285 ezerrel, míg a falusi népesség száma e 20 év alatt stagnált.

A falu még mindig jórészt önellátásra rendelkezett be, csak a legszükségesebb ipari cikkeket szerezte be a kereskedelemből. Lakói a papot, tanítót, boltost és talán 1-2 kisiparost leszámítva döntő többségben földmívelők, kikből alig néhány a módos gazda, a többi kis- és törpebirtokos, vagy éppen szolga. A városi lakosság zöme kisiparos, kiskereskedő, alkalmazott, kisebb mértékben értelmiség, de sok helyütt szép számban élnek földmívelők is, akik zöldséggel, gyümölccsel, apróállattal látják el a piacot. A munkásság néhány nagy ipari centrumban és városban koncentrálódik. Erősen hierarchizált falusi vagy kisvárosi társadalomról van tehát szó, amely a 19. századi közösségi magatartás- és életmódbeli formákat őrizte meg.

4. Erdély sajátosságát a régi Romániához képest — a gazdasági fejlődési szint eltérése és a kulturális különbségek mellett — főleg etnikai összetétele képezte. Az 1930-as népszámlálás szerint Nagy-Romániában a nemzetiségi összetétel a következő volt: 71,9% román, 7,9% magyar, 4,1%német, 4% zsidó, 3,2% rutén, 2,3% orosz, 2% bolgár, 4,6% egyéb. Erdélyben 5 548 363 lakosból 57,8% volt román, 24,4% magyar, 9,8% német, 3,2% zsidó és 4,8%

31. táblázat. Románia népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása az 1930. évi népszámlálás alapján

Népesség	Anyanyelv szerint	Nemzetiség szerint	Anyanyelv szerint	Nemzetiség szerint
	ezer fő		%	
Román	13181	12981	73,0	71,9
Magyar	1554	1426	8,6	7,9
Német	761	745	4,2	4,1
Zsidó/jiddis	519	728	2,9	4,0
Rutén, ukrán	641	582	3,6	3,2
Orosz	451	409	2,5	2,3
Bolgár	364	366	2,0	2,0
Cigány	101	263	0,6	1,5
Egyéb és ismeretlen	485	557	2,6	3,1
Összesen	18057	18057	100,0	100,0

Forrás: Recensământul general al populației din 29 Decembrie 1930. II (București 1938. 1—180).

egyéb nemzetiségű. Ez a népszámlálás különbséget tett etnikai hovatartozás és anyanyelv között, tehát a zsidó és cigány, sőt a székely etnikumot külön is feltüntette, még ha az magyarul beszélt is. (Itt emlékeztetünk arra, hogy az 1910-es népszámlálás szerint — az anyanyelv alapján — a lakosság 53,8%-a volt román, 31,6% magyar, 10,8%-a német és 3,8%-a egyéb.)

A *románság*nak kedvezett az uralomváltozás, mind gazdasági-társadalmi, mind kulturális szempontból. Az 1921. évi földreformtörvény alapján 1927. június 1-ig a hivatalos statisztikák szerint Erdélyben 212803 román, 45628 magyar, 15934 szász és sváb, 6314 más nemzetiségű részesedett a földreformból. Az állam adó- és hitelpolitikájával igyekezett ugyan kedvezni a bankoknál eladósodó kisgazdáknak, ennek ellenére a technikai elmaradottság miatt a mezőgazdaság termelékenysége nem növekedett, a kis- és törpebirtokosok szegényes körülmények között éltek, és a parasztság sorsa továbbra is nagy szociális probléma maradt — etnikumtól függetlenül.

Az állam gazdasági és adminisztratív eszközökkel egyaránt támogatta a román kisiparos-, kiskereskedő-réteget, melynek létszáma jelentősen nem nőtt. Az erdélyi Albina Románia egyik nagy bankja lett; Kolozsváron létrehozták az erdélyi kereskedelem és ipar fejlesztésére a Banca Centrală-t, a mezőgazdaság finanszírozására a Banca Agrară-t. Az erdélyi román hitelélet fejlődése azonban a bukaresti bankok versenyével szemben megtorpant.

A hatalomváltozás különösen kedvezett az alkalmazottaknak és értelmiségieknek, mert bővült az állami és kulturális apparátus, s mert a magyarok közül sokan áttelepültek Magyarországra, vagy állásukat vesztették. Az erdélyi románok érvényesülési lehetőségeit azonban korlátozta a régi Romániából érkezettek nagy száma, és ez hamar konfliktusok forrása lett.

Az ellentétekhez hozzájárultak a kulturális és az életmódbeli különbségek is. A régi Romániában túlnyomó többségben görögkeletiek éltek, Erdélyben viszont a románság két különböző, de korábban egyenrangú egyházhoz tartozott. (1930-ban 1,9 millió román vallotta magát görögkeletinek, és 1,4 millió görög katolikusnak.) Románia államvallásnak tekintette a görögkeletit, és csak „elsőbbségi jogot" biztosított a görög katolikusnak a többi (nem román) kultuszokkal szemben. Mindkét egyház jelentős állami segélyeket kapott, ennek ellenére a görögkeleti egyház új egyházközségek szervezésével, új templomok építésével előnybe került. A román egyházi iskolahálózat államosításával a görög katolikusok elvesztették sajátos hagyományú intézményeiket, és így annak a lehetőségét, hogy az ifjúság nevelésében fenntarthassák a folytonosságot a 18. század óta kialakult, Rómához és Bécshez kapcsolódó művelődési örökséggel.

Az erdélyi román nemzeti politika társadalmi alapja a parasztság volt, a falu problémáira ilyen módon érzékenyebben reagált az erdélyi román uralkodó réteg, mint a regáti románság. Különbségek voltak a régi Románia és Erdély között a gazdasági és közigazgatási hagyományok szempontjából is. Eltérő erkölcsi normák alakultak ki a közéletben, és eltérő szokások a mindennapi életvitel szempontjából is.

Hagyomány, gazdasági és kulturális érdekek, életmódbeli különbségek egyaránt magyarázták tehát, hogy az erdélyi románság jelentős része az erdélyi speciális érdekek programját hirdető Iuliu Maniu-féle Román Nemzeti Párt mellé állt. A kolozsvári *Patria* már 1920. december 26-án így fogalmazott a „regátiakkal", tehát az ókirályságbeliekkel szemben: „Erdélyt úgy tekintik és kezelik, mint egy gyarmatot", s 1922-ben a Nemzeti Párt még a királykoronázásról is távol maradt. A végül 1928-ban hatalomra jutott Maniu immár regáti partnerrel kialakított Nemzeti Parasztpártjának kormányzása az erdélyi különérdekeket nem tudta érvényesíteni, parasztvédő programja a félintézkedések és a gazdasági válság nyomán a visszájára fordult. A birtokeladhatás szabaddá tételével a kisparasztok földvesztését könnyítette meg, a szövetkezetek és a népbankok a szegények kizsákmányolásának eszközévé váltak.

Míg Maniu a húszas években bizonyos önkormányzati jogokat követelt Erdély számára, s ezzel próbálta a rokonszenvet megnyerni, addig az erdélyi románok más része, mint a költő Octavian Goga által vezetett irányzat, az autonómiatörekvésekkel szemben az erős centralizáció szükségét hirdette. A magyar uralkodó osztály területi revíziós törekvései újból és újból a román állam egységes jellegének gondolatát erősítette azoknál is, akik elítélték a pártok korrupt uralmát, és szerették volna érvényesíteni az erdélyi partikuláris szempontokat.

Az uralomváltozás kedvezett a románságnak kulturális vonatkozásban is. 1910-ben Erdélyben a lakosság fele még nem tudott írni és olvasni, s ezeknek a többsége a románok által lakott megyékben élt. (Hunyad, Alsó-Fehér, Kolozs,

Szilágy, Naszód és Máramaros megyékben az analfabéták száma a felnőtt lakosság kétharmadát tette ki.) Az iskolák államosításával, hálózatuk bővítésével, a gyarapodó tanszemélyzettel javultak a kulturális fejlődés feltételei. 1930-ra az írni-olvasni tudók száma 67,4%-ra emelkedett; 83,7%-ra a városokban, 62,5%-ra falun. Kolozs, Hunyad, Szilágy, Bihar, Torda, Máramaros megyékben a falvakban még mindig analfabéta volt a népesség 37,4—68,6%-a. Az írni és olvasni tudók döntő többsége is csak az elemi iskola négy osztályát végezte el.

A középfokú oktatás bővült, differenciálódott, és módot adott arra, hogy növekedjen a román szellemi foglalkozásúak és az értelmiségiek létszáma is. Az értelmiséget főleg a jól felszerelt kolozsvári egyetem képezte ki, amely 1919-től román nyelvű lett. 1921-ben Temesvárt műszaki főiskolát hoztak létre, amely egyetemmé nőtte ki magát.

Tagoltabb román értelmiségi réteg jött létre, amely már nemcsak tanítókból, tanárokból és papokból állt, hanem orvosokból, mérnökökből és más értelmiségi foglalkozásúakból is. Az értelmiség jelentős része faluról származott, főleg módos parasztok gyermekei közül, ami a társadalmi emelkedés lehetőségébe vetett és a hatalomban való részvétel szükségességének hitét erősítette. Ilyen körülmények között ennek az értelmiségnek döntő többsége az uralkodó osztályok mellé állt, s csak nagyon kevesen kerültek közel a munkásmozgalomhoz. Az értelmiségi nacionalizmust színezte az a népiség, amely jellemző volt az erdélyi román kultúrára a 19. században is, és amely mindenekelőtt a népművészet felkarolásában és a mitizált parasztsághoz való kötődésben jelentkezett.

Az erdélyi román kultúrának ezt a vonulatát vitte tovább Lucian Blaga, aki filozofikus-kozmikus költészetében az ember nagy kérdéseire kereste a választ, tanulmányaiban pedig a német életfilozófiából és a román népköltészetből merítve, misztikus képet alkotott népe sorsáról és jellemzőiről. A *Gândirea* (Gondolat) című rangos folyóirat volt ennek az irányzatnak legfőbb szócsöve, amely szellemiségével a nacionalizmust erősítette.

A román falu világát idézte az a prózairodalom is, amelynek Liviu Rebreanu és Ion Agîrbiceanu voltak a képviselői, akik az erdélyi román parasztot részben idilli környezetben mutatták be, de a mindennapi élet tragédiáit és a magyar uralkodó osztály — amelyet azonosítottak a „magyar uralom"-mal — elleni harcait is felidézték.

Jórészt a nemzeti problematikához kapcsolódik a tudományosság fejlődése is a kolozsvári egyetemen, ahol régészek, történészek, nyelvészek, folkloristák nagy munkát fordítottak a dákoromán kontinuitás bizonyítására, az erdélyi román nemzeti és társadalmi mozgalmak, a folklór és népművészet tanulmányozására. A gazdasági szükségletek hatására fejlődésnek indult a román természettudomány is, melyet a kolozsvári egyetemen kiváló tudósok tanítottak.

5. A *nemzetiségek* számára az uniót kimondó gyulafehérvári határozatban az erdélyi románság vezetői egyben a szabadságjogok chartáját szándékozták megfogalmazni. Idézzük: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához és igazságszolgáltatásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből való egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való képviseletre minden nép, népességének számarányában nyer jogot." Ez a határozat politikai és társadalmi kérdésekben a polgári demokrácia szellemét tükrözte, és azt ígérte érvényesíteni a kisebbségek tekintetében is.

Románia 1919-ben nemzetközi szerződésben vállalta a kisebbségi jogok életbe léptetését. A trianoni szerződés biztosította a nem románok számára az általános jogegyenlőséget, a szabad nyelvhasználatot, a nemzetiségi oktatást, a székelyeknek és szászoknak némi kulturális autonómiát helyezett kilátásba, és felhatalmazta a kisebbségek képviselőit, hogy sérelmeikkel jogorvoslásért a Népszövetséghez fordulhassanak. A nemzetiségi jogegyenlőséget megerősítette az 1923-ban elfogadott alkotmány is, noha az országot „román nemzetállammá" nyilvánította, és visszavonta a gyulafehérvári határozat fontos ígéreteit. Az alkotmányos rendelkezések és a valóság között azonban mindvégig ellentmondás támadt, s ez nem kis mértékben határozta meg a többség és a kisebbségek közötti együttműködés lehetőségeit.

A *magyarok* számát az 1930-as népszámlálás Erdélyben — az anyanyelv alapján — 1 480 712 főben állapította meg. (A népesség ekkori megoszlásáról a *32. táblázat* ad képet.) 1918 után, a becslések szerint, 200 ezer (más adatok szerint 300 ezer) magyar, főleg értelmiségi és alkalmazott „repatriált", tehát

32. táblázat. Erdély népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlás az 1910. évi magyar és az 1930. évi román népszámlálás alapján

Népesség	1910	1930		1910	1930	
	anyanyelv szerint	anyanyelv szerint	nemzetiség szerint	anyanyelv szerint	anyanyelv szerint	nemzetiség szerint
	ezer fő	ezer fő		%	%	
Román	2830	3233	3208	53,8	58,2	57,8
Magyar	1664	1481	1353	31,6	26,7	24,4
Német	516	541	544	9,8	9,8	9,8
Zsidó/jiddis	49*	111	179	0,9	2,0	3,2
Cigány	60	44	109	1,2	0,8	2,0
Egyéb	144	138	155	2,7	2,5	2,8
Összesen	5263	5548	5548	100,0	100,0	100,0

* Számított adat.

Forrás: Az 1910. évi népszámlálás adatai: M. Stat. Közlemények. Új Sorozat 42. kötet; JAKABFFY E., Erdély statisztikája (Lugos 1923); Az 1930. évi népszámlálás adatai: Recensământul general al populației din 29 Decembrie 1930. II (București 1938. 1—180).

hagyta el Erdélyt, és telepedett meg Magyarországon. A magyarság több mint ⅓-a a Székelyföldön, mintegy negyedrésze az erdélyi városokban s nagyjából szintén ¼-e a nyugati határ mentén élt.

Az erdélyi magyar társadalom foglalkozási és osztálytagozódása hagyományosan bonyolultabb volt, mint a románoké. (Ebben a vonatkozásban valamennyi nemzetiség sokban eltérő, sajátos vonásokat mutat, amint ezt a *33. táblázat* tükrözi.) Az összes népességhez képest kevésbé volt agrárjellegű, csupán 58%-ának megélhetési forrását biztosította az őstermelő foglalkozás (ennél kisebb arányú csak a német és a zsidó nemzetiség részesedése volt az agrárszektorban). A magyarság közel 20%-a bányászati-ipari foglalkozásból élt, 7,8%-ának létfenntartási forrása a kereskedelem-hitel-közlekedési ágazatokból származott. Viszonylag magas (2,5%) volt az alkalmi munkából élők (javarészt napszámosok) aránya.

A magyarság helyzete a kapitalista-földbirtokos vezetés alatt álló Romániában részben egyes kedvezőtlen gazdasági-társadalmi folyamatok, részben a megkülönböztető nemzetiségi politika miatt romlott. Az ipari fejlődés elmaradottsága sújtotta a magyarlakta vidékeket, főleg a Székelyföldön. A kapitalizmus válsága a nagyobb számú magyar munkásságot, a kisiparosokat és a kiskereskedőket érintette a legérzékenyebben. Bár az 1921. évi földreform helyenként a magyar parasztoknak is kedvezett, a magyar agrárproletariátus igényeit nem elégítette ki. A reform gazdaságilag elsősorban a magyar nagy- és középbirtokos réteget sújtotta, de az egyházakat és a közösségeket is súlyosan érintette. Míg a román egyházak földjei növekedtek, több mint 314 ezer holdnyi földet vettek el a magyar egyházaktól, amelyek pedig a jövedelmet hagyományosan főként kulturális és oktatási célokra használták fel. Kérdésessé tették az ún. Katolikus Status létét és birtokait, s a csíki vagy gyergyói székely falvak közös vagyonát állami kezelésbe vették.

A gazdasági diszkrimináció jelentkezett abban, hogy a székely megyékben nagyobb adókat vetettek ki, mint a román többségű területeken. A magyar kisiparosok és kiskereskedők helyzetét nemcsak az adózással, de a hitelek megvonásával vagy éppen megszüntetésével is nehezítették. A magyar bankok a Román Nemzeti Banktól nem kapták meg ugyanazt a támogatást, mint a többiek, s ezért a maguk részéről csak korlátozott hiteleket tudtak nyújtani. Ugyanakkor ezek a bankok a kapitalista érdeket védve nem segítették — a lehetőségekhez mérten sem — a megszorult magyar parasztságot.

A székelyföldi megyék természeti adottságai nem kedveztek a mezőgazdaságnak, s miután ipar itt alig volt, ezért a fiatalság nagy része kénytelen volt elvándorolni a „Regátba" (ahová becslések szerint ebben az időszakban mintegy 100 ezer magyar vándorolt át Erdélyből), vagy az erdélyi városokban keresett munkát; sokan cselédként helyezkedtek el. A gazdasági válság lökést adott az amerikai kivándorlásnak is (a Nyugatra és főleg az Egyesült Államokba kivándoroltak száma legalább 50 ezerre tehető).

33. táblázat. Erdély népességének foglalkozási főcsoportok és nemzetiségek szerinti megoszlása 1930-ban (aktív és eltartott népesség együtt)

Foglalkozási főcsoport	Román		Magyar		Német		Zsidó		Egyéb nemzetiségű		Összes népesség	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Őstermelés	2598	81,0	786	58,0	294	54,1	16	9,2	171	64,5	3865	69,7
Bányászat, ipar	209	6,5	270	19,9	130	24,0	48	26,7	42	15,9	699	12,6
Kereskedelem, hitel, közlekedés	112	3,5	106	7,8	40	7,2	72	40,4	8	3,0	338	6,1
Közigazgatás	48	1,5	25	1,8	8	1,5	3	1,9	2	0,6	86	1,5
Vallásfelekezetek szolgálatában	16	0,5	8	0,6	2	0,5	6	3,6	1	0,2	33	0,6
Közoktatás	26	0,8	12	0,9	6	1,1	2	1,0	1	0,3	47	0,8
Hadsereg és rendészet	63	2,0	5	0,4	3	0,6	2	1,2	7	2,7	80	1,5
Egészségügy	10	0,3	16	1,2	10	1,8	3	1,7	2	0,8	41	0,7
Alkalmi munkások	37	1,2	34	2,5	7	1,4	5	2,7	13	4,9	96	1,7
Egyéb, ismeretlen	89	2,7	91	6,9	44	7,8	22	11,6	17	7,1	263	4,8
Összesen	3.208	100,0	1353	544	100,0	179	100,0	264	100,0	5548	100,0	

Forrás: Recensământul general al populației din 29 Decembrie 1930. VII (Bucureşti é. n.).

Az arisztokrácia egy része elhagyta Erdélyt, egy része azonban ott maradva, vagyoni ereje hanyatlása ellenére, a román vezető körökkel fenntartott vagy éppen magyarországi kapcsolatai miatt politikai-közéleti szerepet játszhatott. A középbirtokosok jó része elszegényedett, gyermekeik a városokban próbáltak megkapaszkodni vagy emigráltak. A városi polgárság és az értelmiség soraiból is sokan elhagyták Erdélyt, különösen az állami tisztviselők és alkalmazottak. 1919-ben az új hatalomra a tisztviselők közül sokan nem tették le a hűségesküt, ezért elbocsátották őket. Később azon a címen került sor elbocsátásokra, hogy nem tudnak románul, s ilyen érvvel még postásoknak és vasutasoknak is felmondtak. A harmincas években már a magánvállalatoknál is érvényesítették az ún. „numerus valachicus"-t, tehát megkívánták, hogy az alkalmazottak többsége s az ügyvitel nyelve román legyen.

A román nyelv uralkodóvá tételét minden eszközzel szorgalmazták. A hely- és utcaneveket a magyar többségű helyeken sem lehetett magyarul kiírni, sőt időnként a magyar nyelvű publikációkban sem, a kétnyelvű cégtáblákat megadóztatták, végül megszüntették. A bíróságokon 1921-től románul tárgyalták az ügyeket, a románul nem tudó ügyfelek tolmács útján beszélhettek. Minden hatósági beadványt az állam nyelvén kellett megfogalmazni. A nyilvános helyeken megjelentek a feliratok: „Csak románul szabad beszélni." Megkezdődtek a román telepítések, különösen a nyugati határ mentén és a Székelyföldön — igaz, nagyobb etnikai változást nem eredményeztek. A székelyek elrománosítására külön kampány indult, nacionalista körök azt bizonygatták, hogy a székelyek tulajdonképpen elmagyarosodott románok, s most csak visszarománosításukról van szó. 1924-től kezdve a csaknem teljesen magyar anyanyelvű Székelyföld és a határ menti sáv vegyes anyanyelvű (helyenként szintén magyar többségű) lakosságának románosítását kívánták gyorsítani azzal, hogy e területek tíz megyéjében, a hivatalos indoklás szerint a román oktatás intenzívebbé tétele céljából, létrehozták az ún. kultúrzónát, ahol az állami iskolákban regáti tanítókat helyeztek el 50%-kal magasabb fizetéssel, amit 10 hektár letelepedési birtok egészített ki. Az asszimiláció fő eszközének ugyanis az iskolát szánták.

A magyar nyelvű oktatás 1919 után gyakorlatilag a felekezeti iskolákba szorult vissza, ezernél több magyar tannyelvű állami népiskola szűnt meg. Az 1930—31-es tanévben 483 református, 297 katolikus, 36 unitárius és 6 evangélikus elemi iskolát tartottak fenn — minden államsegély nélkül — az egyházak, amelyekbe 76 255 tanuló járt, a magyar tankötelesek 57,6%-a. A többieknek elvileg magyar nyelvű állami iskolákba vagy román iskolák magyar tagozataiba kellett volna járniuk, de ezeknek a száma állandóan csökkent; 1934—35-ben például már csak 112-t tartottak számon belőlük, az oda beiratkozott gyermekek száma pedig 11 484 volt. Jellemző, hogy olyan megyékben, mint Csík vagy Szatmár, egyetlen magyar tagozatú állami iskola

sem működött. Ebből az következett, hogy a magyar gyermekek jelentős százaléka román tannyelvű iskolákba volt kénytelen járni, ahová egyébként a Székelyföldön származást kutató névelemzés alapján is kényszerítették őket. S ehhez még hozzá kell tenni, hogy az állami óvodák tannyelve — legalábbis a hivatalos kimutatás szerint — mindenütt a román volt. A magyar felekezeti óvodák száma ebben az időben csupán 18.

A középfokú oktatásban még rosszabb volt a helyzet. Az 1930—31-es tanévben 23 magyar nyelvű, alapítványi vagyonuktól megfosztott felekezeti polgári iskola, 17 líceum, 7 tanítóképző, 4 felsőkereskedelmi és 4 gazdasági téli iskola működött. Ez mintegy 50%-os csökkenést mutat az 1918-as állapothoz képest, amikor csak a felekezetieket számítva 116 magyar tannyelvű középiskolát tartottak számon. A felekezeti középiskolák egy részének nem volt ún. nyilvánossági joga, tehát csak akkor adhatott ki érvényes bizonyítványt, ha azt román iskolai hatóságok felülbírálták. 1930—35-ben 2609 fiatal tanult a magániskoláknak minősített középfokú intézményekben, amellett 3645-en jártak román tannyelvű középfokú iskolákba.

Az 1925-ben hozott ún. magánoktatási törvény előírta, hogy nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, a földrajzot, az alkotmánytant is románul kell tanítani az iskolákban. A líceumot végzetteknek román nyelven kellett érettségizni — olyan bizottságok előtt, melyek tagjait más iskolák román tanári karából nevezték ki —, ami azzal járt, hogy a vizsgázók többsége megbukott.

A hiányos iskolahálózatnak egyik súlyos következménye volt, hogy megakadt az iparos és kereskedő szakemberképzés, mert alig volt magyar nyelvű szakközépiskola, és az ilyen jellegű román iskolákba is kevés magyar fiatal iratkozhatott be, holott az új viszonyok között megnőtt a gazdasági pályák jelentősége a magyarság számára is. A szakmunkásképzés inkább a gyárakban és a kis műhelyekben folyt, 1927-től azonban tanoncokat is csak románul volt szabad oktatni.

A kis számban érettségizett magyarok továbbtanulása a felsőoktatásban sok nehézségbe ütközött. Egy magyar felekezetközi egyetem felállítására irányuló társadalmi kísérletet már a hatósági tilalom megbuktatott. A magyar hallgatók száma a romániai egyetemeken állandóan csökken: 1933—34-ben még 1 443 volt, 1937—38-ban már csak 878. (Jellemző a hallgatóság szakmai összetételére, hogy közülük 287 jogi, 126 bölcsészeti, 116 természettudományi, 118 orvosi, 54 műegyetemi, 7 állatorvosi és 6 testnevelési tanulmányokat folytatott.) A kolozsvári román egyetemre évente mintegy 2 500 hallgatót vettek fel, akik közül átlagban 300 volt a magyar, de ezek közül csak kevesen tudták elvégezni tanulmányaikat. Az első tíz évben összesen 304-en kaptak oklevelet, az összes diplomások 6-7%-a. Mindez azt jelenti, hogy a magyar értelmiség utánpótlása elapadt, hiszen az a pár száz fiatal, aki magyarországi egyetemen vagy főiskolán tanult, csak részben tért vissza Erdélybe. Ami a

végzők elhelyezkedését illeti, legnehezebb sorsuk a pedagógusoknak volt, akik csak felekezeti iskolákban s szerény fizetésért taníthattak, és akiknek véglegesítését különböző vizsgákhoz kötötték.

Az anyanyelvi oktatás a harmincas években visszaszorult, mert a világválság nyomán megromlott gazdasági helyzet miatt a magyar tanulók közül sokan nem tudták vállalni a nagy tandíjat a felekezeti iskolákban. Sokan engedtek a kényszerítő körülményeknek és az erőszakos románosítás nyomásának, s állami iskolákba íratták be gyermekeiket. A megkülönböztető intézkedések olyan nyilvánvalóak voltak, hogy amikor 1938-ban a királyi diktatúra kisebbségi statútumot dolgozott ki, ebben éppen az oktatás terén tett jelentős engedményeket a kisebbségi követeléseknek, anélkül persze, hogy azok meg is valósulhattak volna.

Azzal, hogy a magyar nyelvű oktatás — és hozzátehetjük: a közművelődés — intézményeinek többsége egyházi kezekben volt, megnőtt a felekezetek szerepe a kisebbségi életben. A papok, különösen a fiatal papok, a hatóságok zaklatásai ellenére sokat tettek a művelődés fejlesztése érdekében az egyházi egyesületekben is.

Az egyes tájékoztatási-művelődési szervek és intézmények működési lehetőségei is beszűkültek. A magyar sajtó a húszas évek közepén kezdte visszanyerni az első években elvesztett lehetőségeit, és pótolta a cenzúra által évekig be nem engedett budapesti lapok hiányát. Igaz, példányszámuk nem volt túl magas — kivéve a *Brassói Népújság*ot, amely elérte az ötvenezret, mert változatos és sokirányú volt. A kor ismertebb magyar lapjai: az *Ellenzék, Keleti Újság, Brassói Lapok, Aradi Közlöny*. A kisebbségi sajtó szabadságát korlátozták a sajtóperek, a meg-megújuló rendkívüli állapot. Még olyan publicistának is, mint a hídverést hirdető Krenner Miklós („Spectator"), több tucat sajtópere volt. E sajtó nagy érdeme, hogy konzervatív irányzatok mellett helyt adott liberális megnyilvánulásoknak is. Gazdag volt a folyóiratkiadás is. 1921-ben megindult a *Pásztortűz* című irodalmi folyóirat, 1928-ban pedig az *Erdélyi Helikon*, amely az 1924-ben alakult Erdélyi Szépmíves Céh munkáját segítette. 1926-ban Dienes László alapította és 1929-től 1940-ig Gaál Gábor szerkesztette a *Korunk* című, tudatosan európai horizontú, marxista szellemű társadalomtudományi és irodalmi folyóiratot. Egy igényes nemzetiségpolitikai szakfolyóiratot, a több nyelven kiadott lugosi *Magyar Kisebbség*et is meg kell említenünk.

A művészeti intézmények közül ki kell emelni a kolozsvári magyar színház tevékenységét, amely különösen nagy érdemeket szerzett az erdélyi magyar írók műveinek színre vitelével. Sok öntevékeny együttes jelentkezett színházi és zenei téren egyaránt.

A magyar irodalmi élet megszervezésében Kós Károly, Kuncz Aladár, Reményik Sándor, Kemény János, Bánffy Miklós voltak a kezdeményezők. Ennek az irodalomnak olyan kiváló, új képviselői jelentkeztek a harmincas

években, mint Tamási Áron, Asztalos István vagy Kacsó Sándor a prózában és Áprily Lajos, Dsida Jenő a költészetben. Az irodalom az önvizsgálódást, a magyarság öntudatának erősítését, nyelvében és hazájában való megmaradását, értékeinek megőrzését, fejlesztését tűzte ki célul.

Az egész értelmiség dilemmáját fogalmazta meg — elsősorban a külvilágnak címezve — 1936-ban Makkai Sándor református püspök-író feltűnést keltő cikkében (*Nem lehet!*), kimondva, hogy a román többség feltétlen hegemóniáját jelentő helyzetben a „kisebbségi" magyarságnak nincsen módja a nemzeti identitás kulturális megélésére, mert ennek feltétele a gazdasági vonatkozásokra is kiterjedő autonómia. Az Erdélyben maradó írók nem válaszolhattak erre másként, mint Reményik szavaival: „ahogy lehet". Az értelmiségiek közül sokan az ún. transzilvanizmus hívei lettek, amely a történelmi tapasztalatokra támaszkodva, Erdélynek és az erdélyi magyarságnak különleges szerepet szánt, és mindenekelőtt az együtt élő népek megbékélésében, érzelmi közeledésében kereste a kiutat. Megerősödött a társadalmi problémák iránti érzékenység is, írók és társadalomkutatók rajzolták meg a székelység és az erdélyi magyar város szociális feszültségeit. Voltak persze olyan írók is, akik az idillt sugallták, és valamiféle misztikus népmesei hangulatot idéztek.

Sajátos feladatot jelentett a magyar szellemi élet számára a román irodalom megismerése és megismertetése. Néhány román íróval, így a nagyok közül Octavian Gogával, Emil Isackal vagy Victor Eftimiuval alakult ki együttműködés. Az erdélyi magyar írók közül sokan vállalták a közvetítő szerepet a román és a magyar irodalom között is („váradi hídverés"). A magyarországi népi írók egy része — így Németh László — élénken érdeklődött a „kisebbségi sors" iránt, s kereste a kapcsolatot az erdélyi magyar írókkal, rajtuk keresztül a románokkal is. Kísérletek történtek magyar és szász írók összefogására is, így a *Klingsor* köréhez tartozókkal való együttműködésre. A kézfogások nem hozhattak fordulatot, a dühödt nacionalizmus légkörében elsorvadt minden tartós együttmunkálkodásra irányuló próbálkozás.

A magyar tudományos élet szűk keretek közé szorult, inkább csak egyesek művelték, intézményei alig voltak. Nem volt modern főiskola, az Erdélyi Múzeum Egylet tevékenységét korlátozták. Utóbbi főleg a tudományok eredményeinek ismertetésével foglalkozott, és történeti témák, köztük a román—magyar közös múlt feltárását ösztönözte (Bitay Árpád, György Lajos, Kelemen Lajos, Kristóf György és mások).

Az irodalom, a szellemi élet az adott körülmények között politikai-eszmei funkciókat is ellátott, elsősorban a nemzeti öntudat ápolásában és a művelődés szervezésében. Az értelmiség a harmincas évek közepéig szívesen engedte át a közvetlen politikai küzdőteret az arra hagyományainál és vagyoni helyzeténél fogva is alkalmasabbnak vélt arisztokrata és polgári köröknek.

A magyar kisebbség beilleszkedését az új államrendbe kezdettől fogva egymással ellentétben álló erők akadályozták. A gyulafehérvári gyűlésen a románság képviselői foglaltak állást Erdély és a régi Románia egyesítése mellett, a magyarságot senki nem kérdezte meg az egyébként sokat hangoztatott önrendelkezési jog alapján, hogy mit kíván az új helyzetben, amikor szembe kellett nézni az erdélyi etnikai viszonyokkal és az eltérő nemzeti-nemzetiségi érdekekkel. Mint láttuk, 1918. december 22-én a magyarság tekintélyes számú képviselői Kolozsvárt összegyűlve tiltakoztak a gyulafehérvári határozat ellen, de véleményüket senki sem hallgatta meg.

Miután a trianoni béke megkötésével jogilag is eldőlt Erdély hovatartozása, a magyarság konzervatív politikai vezetői a lojális beilleszkedést és az ún. jogvédő politika kötelezettségét hirdették meg, párt megalakítására ekkor még nem gondoltak. A demokratikus szellemű művész-építész, Kós Károly 1921 júniusában Bánffyhunyadon szervezett meg egy néppártot, ez azonban nem tudott kilépni Kalotaszeg vidékéről. Egy hónap múlva nem politikai pártként, hanem általánosabb érdekvédelmi szervezetként Kolozsvárt Jósika Sámuel báró elnökletével létrejött a Magyar Szövetség, működését azonban a hatóságok gyakorlatilag lehetetlenné tették. A különböző demokratikus és arisztokrata pártalapítási kísérletek után 1922 végén kerülhetett sor egy állandóbb szervezet, az Országos Magyar Párt létrehozására. Ezt a pártot az arisztokrácia és a polgárság képviselői konzervatív szellemben irányították, de arra a biztos alapra támaszkodva, hogy a nemzetiségi sérelmek minden réteg számára közösek. A párt 1923-ban a költő Gogával, aki Averescu tábornok Néppártja nevében tárgyalt, megkötötte a csucsai egyezményt, amely a magyar egyházak számára bizonyos autonómiát, a felekezeti iskoláknak nyilvánossági jogot, más magyar nyelvű kulturális intézmények működésének megkönnyítését, az anyanyelv szélesebb körű használatát ígérte a legalább 25%-os magyar lakosságú községekben és az igazságszolgáltatásban arra az esetre, ha a választásokon közösen indulnak és győznek. A Magyar Párt ezt a megállapodást felmondta, és 1926-ban az erősebbnek tartott Liberális Párttal jutott hasonló megegyezésre, hogy hamarosan visszakanyarodjon a néppárti szövetséghez, majd a német kisebbséggel, aztán újból a liberálisokkal kísérletezzen. Az ilyenfajta egyezkedések biztosíthatták néhány magyar parlamenti képviselő megválasztását a kis pártokat sújtó választási rendszer ellenére, az érdemi ígéreteket azonban a kormányok nem váltották be, a paktumpolitika a gyakorlatban nem javított a magyarság sorsán. Némi változást inkább az ország demokratizálása irányában tett szerény lépések hoztak, így az ostromállapot átmeneti megszüntetése, vagy a Maniu-kormány által vezetett 1928. évi tisztább választások (ekkor a Magyar Párt a harmadik helyre került), de még azok értékét is semmissé tette a gazdasági válság nyomán beköszöntő általános politikai zavarodottság és jobbrafordulás.

A Magyar Párt vagy az általa támogatott csoportok, illetve intézmények időnként kísérletet tettek arra, hogy a nemzetközi megállapodások alapján a Népszövetséghez forduljanak, főleg vagyonjogi és oktatási sérelmekkel. Ezen a fórumon azonban a román kormányok számára természetszerűen politikai kérdéssé váltak a sérelmi ügyek, ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy kimutassák a kérelmezők panaszainak megalapozatlanságát, hivatkozva többek között arra is, hogy a (más taktikát követő) német kisebbség „sorsával elégedett", és nem kér külső segítséget. Bizonyos vagyonjogi kompromisszumokat nem számítva, amelyek főleg a Magyarországra áttelepült földbirtokosoknak kedveztek, a Népszövetség nem tudta érvényesíteni a kisebbségi jogokat. Nem jártak sikerrel azok a próbálkozások sem, amelyek a Vatikán segítségét kérték a katolikus egyház sérelmeinek orvoslására. Mindez arra mutatott, hogy a nemzetközi ellenőrzés lehetőségével is számoló kisebbségvédelmi rendszer hatékonyan nem működhetett.

A haladó társadalmi és nemzeti követelések fő szóvivői a magyarság körében a kommunisták voltak, akik aktívan tevékenykedtek a Kommunisták Romániai Pártjában és a vele kapcsolatot tartó szervezetekben. A fokozódó kizsákmányolás és nacionalizmus elleni harcot szolgálta az 1934-ben a Magyar Párt ellenzékéből a kommunisták útmutatása alapján létrehozott Magyar Dolgozók Szövetsége, amely egy progresszív gazdasági és társadalmi politika keretében, az általános demokratizálás jegyében kereste a nemzetiségi kérdés megoldását, az önrendelkezési jog biztosítását. A MADOSZ-szal működtek együtt nemcsak a román kommunisták, hanem az 1933-tól Hunyad megyéből kiinduló, Petru Groza vezetése alatt országos mozgalommá növekedő szegényparaszti radikális Ekés Front (Frontul Plugarilor) és a szociáldemokrácia egyes képviselői is.

1937-ben a kommunisták és más fiatal demokratikus értelmiségiek kezdeményezésére jött létre a korszakos jelentőségűnek induló Vásárhelyi Találkozó, amelyet az író Tamási Áron nyitott meg, és amely a fasizmus elleni harcot, a román demokratikus erőkkel való együttműködést, a népfrontot tűzte ki célul, kijelentve, hogy a történelmi egymásrautaltságban élő román és magyar nép számára a szabad „testvéri egyesülés" jelenti az igazi megoldást. A találkozónak nagy visszhangja volt a haladó román értelmiség körében és a magyarországi szellemi életben is.

1938-ban, a pártok feloszlatása, a korporatív rendszer hivatalos megteremtése után létrejött Bánffy Miklós gróf vezetésével az ún. Magyar Népközösség, a magyarság kulturális és gazdasági-társadalmi képviseletének ellátására. Ekkor indultak tárgyalások egy új kisebbségi statútumról is, amely különösen az oktatásban, a kulturális intézmények és az egyházak működésében igért javulást. A tartós nemzeti elnyomás és az eluralkodó belpolitikai káosz eredményeként az erdélyi magyarság többsége ebben az időben már szkeptikusan tekintett az ilyen egyezkedési kísérletekre, és

sorsának jobbra fordulását inkább külső tényezőktől várta. Kevesebben voltak azok — magyarok és románok is —, akik továbbra is a fasizmus elleni közös harcban keresték a két nép jövőjét.

6. A *németek* száma a Romániához csatolt nyugati területeken az 1930-as népszámlálás szerint 540 793 volt. Egyik tömbjük a Maros és a Kárpátok között, a hajdani szász székek területén élt, másik, nagyobb csoportjuk, a svábság a Bánságban, Temesvár környékén. Mint láttuk, az erdélyi szászok képviselői 1919. január 8-án Medgyesen határozatot fogadtak el, amelyben kijelentették, hogy csatlakoznak a Román Királysághoz, és üdvözölték a gyulafehérvári határozat nemzetiségi programját, mintegy feltételnek tekintvén ennek megvalósítását. Néhány hónap múlva hasonló nyilatkozatot tettek a bánsági svábok is. Az okot mindenekelőtt abban kell keresnünk, hogy a német polgárság és a magyar uralkodó osztály között ellentétek is feszültek, és a németség abban reménykedett, hogy kedvező helyzetbe kerül az új államban. Ez a megfontolt csatlakozás hozzájuttatta a németeket bizonyos előnyökhöz, így szabadon folytathatták gazdasági tevékenységüket, többen maradhattak meg a közszolgálatban, képviselőik könnyebben jutottak mandátumhoz, nagyobb lehetőségeik voltak az oktatásban, a kulturális életben, egyházi iskoláik — a magyartól eltérően — rendszeres államsegélyt kaptak. Hamarosan kiderült azonban, hogy a román politika a németség esetében sem alkalmazza a Gyulafehérvárt és a nemzetközi szerződésben lefektetett ígéreteket. Az agrárreformot úgy hajtották végre, hogy a német evangélikus egyház, illetve az univerzitás vagyona nagy részét, mintegy 55%-át elvesztette. Utóbbi maradék vagyonát 1937-ben felosztották az evangélikus egyház és egy román kulturális szervezet (Aşezămîntul Cultural Mihai Viteazul) között.

A statisztikák szerint a németek mindössze 54,1%-ának megélhetési forrását biztosította az agrárszektor, a bánsági sváboknál ez az arány valamivel magasabb volt. Bányászati-ipari foglalkozásokból 24%-uk, kereskedelem-hitel, közlekedési ágazatokból 7,2% élt. Arányukat az előbbi szektorban csak a zsidóság múlta felül, az utóbbiban (bár nem jelentősen) a magyarság is. Az oktatási ágazatban a németek aránya volt a legmagasabb, míg az alkalmi munkából élők aránya tekintetében csak a románok voltak náluk kedvezőbb helyzetben.

A német parasztok általában korszerű színvonalon gazdálkodtak, ami prosperitásukat biztosította. A román parasztság érdekében hozott előnyös intézkedések folytán azonban a német paraszti réteg is hátrányosabb helyzetbe került, ami elkeseredést váltott ki. A hiteléletben alkalmazott korlátozásokat a német kisiparosoknak és kiskereskedőknek többlet-erőfeszítéssel kellett ellensúlyozniuk.

A németek kulturális fejlődését nagymértékben segítette a németországi egyházi körökkel is kapcsolatot tartó evangélikus egyház, amely széles körű

felekezeti oktatást, közösségi életet tudott fenntartani. Művelődésükben fontos szerepet játszott a Richard Csaki által irányított Kulturamt és az *Ostland* című folyóirat, a H. Zillich által szerkesztett, inkább szépirodalmi jellegű *Klingsor*. Az erdélyi szászság is kereste az irodalomban a maga sajátosságainak kifejezését, olyan írók műveiben, mint A. Meschendörfer, E. Wittstock és H. Zillich. A német tudományosság ismert orgánuma a Karl Kurt Klein által vezetett társadalomtudományi folyóirat, a *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* volt.

Az előző korhoz képest döntő fordulatot jelentett, hogy a szászok és svábok hagyományos politikai különállása megszűnt, szervezetileg egyesültek, a szász tudat helyét kezdte átvenni egy összromániai németségöntudat, amit pártjuk elnevezésében, intézményeik, lapjaik címében is kifejezésre juttattak. A húszas években a polgári alkotmányosság alapján álló Német Párt a hangadó, amely időnként együttműködött a Magyar Párttal is, bár inkább a különböző román kormánypártokkal lépett koalícióba, és ezzel biztosította parlamenti pozícióit. (Egy időre, Rudolf Brandsch személyében, a kisebbségi államtitkárságot is megkapták.)

A német munkások közül sokan vettek részt a munkásmozgalomban, köztük nem kevesen az illegális Román Kommunista Párt tevékenységében is. A gazdasági válság romániai következményei, a nemzeti elnyomás politikája és a hitlerizmus németországi hatalomra jutása nyomán megerősödött a nemzetiszocialista befolyás, különösen az ifjúság körében. 1935 után, az ún. megújulási mozgalomban a hitleristák kerültek túlsúlyba, s ezek a német kisebbség sorsát Németországhoz kötötték, saját érdekeiket is alárendelve a Reich külpolitikai céljainak. A román uralkodó osztály, különösen 1938 után, igyekezett kezükre játszani, mert közvetítők lehettek a francia—angol szövetség felől hirtelen a hitleri Németország felé forduló új román külpolitika érvényesítésében. A hitlerizmussal szemben állt a német polgárság egy része, a liberális patrícius réteg Viktor Glondys evangélikus püspök vezetésével, de az általános jobbratolódásban elszigetelődött.

7. A náci hatalomátvétel után megváltozott közép- és délkelet-európai erőviszonyok néhány év leforgása alatt Németország hegemóniája alá sodorták Magyarországot és Romániát. A magyar uralkodó osztály, bár fenntartásokkal, de támogatta a fasiszta hatalmakat, s ennek fejében megerősíthette pozícióit, 1938-ban megkapta a Kisantant egyetértésével a fegyverkezési egyenjogúságot, ami részükről már nem engedmény volt, inkább a kialakult új erőviszonyokba való belenyugvást jelentette. A kisantant meggyengült, majd Csehszlovákia 1938—39. évi felszámolásával megszűnt.

Az új nemzetközi helyzetben Románia is megszüntette addigi kizárólagos angol—francia külpolitikai orientációját, és áttért a régi pártfogói és Berlin közötti egyensúlyi politikára. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy miközben Magyarország német segítséget igényelt revíziós terveihez, Románia Német-

ország megnyerésével próbált támogatást szerezni a magyar törekvések ellen. 1939 márciusában megkötötték a nagy volumenű német—román gazdasági egyezményt, ami lélegzetvételnyi szünethez juttatta Romániát. Budapest — látván, hogy német segítségre nem számíthat — új tervet dolgozott ki: azt latolgatta, hogy nemzetközileg kedvező pillanatban egymaga indít háborút Románia ellen, jócskán túlbecsülve a magyar katonai erőt s a szomszéd ország belpolitikai zavarait. 1939 őszén Ribbentrop közölte, hogy Németország nem tűrné Románia megtámadását. Olaszország is leintette a magyar kormányt. Helytelenítették a katonai akciót a nyugati hatalmak is. A Teleki-kormány 1940 februárjában lemondott a katonai tervről, s ezt közölte Londonnal és Párizzsal is.

1940 tavasza a magyar politikában a németbarát semlegesség időszaka. Amikor Budapest megtudta, hogy a németek tervet készítettek a román olajmezők esetleges elfoglalására, Londonban tapogatózott, vajon engedjék-e át a német csapatokat az országon? A nemleges angol válasz nyomán Teleki a fegyveres semlegesség fenntartása mellett döntött. A nyugati német offenzíva azonban új helyzetet teremtett. A magyar kormány számára sürgőssé vált Erdély kérdésének újrafelvetése, annál is inkább, mert világossá vált Románia teljes átállása a hitleri Németország oldalára. A román kormány július 1-én felmondta az angol garanciákat, hivatalos nyilatkozatot tett közzé külpolitikai fordulatáról, s közvetlenül utána a király németbarát kormányt nevezett ki, melyben a Vasgárda vezetői is helyet kaptak. Június 27-én a magyar kormány határozatot hozott, hogy érvényesíti területi követeléseit, és ennek érdekében katonai intézkedéseket tett. Hitler júliusban magához kérette Teleki Pál miniszterelnököt, s kijelentette, hogy maga veszi kézbe az erdélyi kérdés „elintézését". Olyan megoldást keresett, amely leginkább megfelelt a Szovjetunió elleni háború előkészületeinek, s amely biztosítja a román kőolajat, a magyar gabonát és mindkét ország vasúthálózatát a keleti háborúhoz. Romániát rávette, hogy kezdjen tárgyalásokat Magyarországgal erdélyi területek átadásáról. Az augusztus 16-, 19- és 24-i turnu-severini magyar—román tárgyalásokon még az alapelvekben sem tudtak megállapodni: a magyar fél elsősorban területátadást kívánt, a román fél — talán időhúzás céljából is — elsősorban népességcserét javasolt. A magyar kormány ezután ismét az önálló fegyveres fellépést latolgatta, Bukarest pedig felvetette Berlinben a döntőbíráskodás gondolatát, amire Hitler amúgy is készült.

Hitler augusztus 27-én döntött a német szakértők által Erdély megosztására kidolgozott határvariánsok között, majd Bécsbe hívatta a magyar és román kormány képviselőit. Némi ingadozás után Teleki elfogadta a döntőbíráskodást, a román koronatanács 2/3-os többséggel ugyancsak emellett határozott.

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett német—olasz második bécsi döntés Erdély északi és keleti részét (43 492 km²) Magyarországhoz csatolta. A döntés

sem etnikailag, sem különösképpen gazdaságilag nem volt megalapozott, de arra alkalmas volt, hogy érvényesítse az „oszd meg és uralkodj" elvét. Etnikailag ez azt jelentette, hogy Észak-Erdélyhez 1,3 millió magyar, 1,02 millió román és mintegy 80 ezer német tartozott. Román többségű megyék is kerültek Magyarországhoz, mint például Beszterce-Naszód vagy Máramaros. A szeszélyesen kanyargó határral gazdaságilag szoros egységeket vágtak ketté, városokat fosztottak meg hagyományos hátterüktől, elképesztő közlekedési nehézségeket teremtettek (a Székelyfölddel például nem maradt magyar vasúti összeköttetés).

Politikailag a döntés azt eredményezte, hogy Magyarország és Románia Hitler játékszere lett, a német politika a szovjetellenes háborúban való részvételüktől tette függővé Erdély további sorsát. Budapest a németek kegyétől remélte a megszerzett terület megtartását, Bukarest pedig az elvesztett visszaszerzését. Teleki Pál miniszterelnök ugyan testvéri megértést, békés szellemű együttműködést hirdetett a románok tekintetében, azt azonban kormánya, s még inkább közegei intézkedései, a felszított nemzeti gyűlölködés okozta feszültségek tették írott malaszttá. A bécsi döntés még elkeseredettebbé tette a román nacionalizmust, amely a dél-erdélyi magyar lakosság ellen fordult. Az Észak-Erdélyben berendezkedő magyar uralom elől mintegy 100 ezer román menekült délre, főleg tisztviselők, értelmiségiek, délről pedig magyarok vándoroltak északra. A szeptember elején bevonuló magyar hadsereget nem fogadta ellenállás, mégis több incidensre, Ippen és Ördögkúton súlyos atrocitásokra került sor, amelyeket egy katonai alegység követett el, meggyilkolva számos román lakost.

Megkezdődött az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika, melyben kiutasításra a másik oldalon kiutasítással, internálásra internálással, iskolabezárásra iskolabezárással válaszoltak, teljes bizonytalanságot teremtve északon a románság, délen a magyarság sorsát illetően. A magyar katonai közigazgatás kiutasított olyan román értelmiségieket is, akiket pedig Teleki parlamenti képviselőknek akart behívni. Nem lett foganatja az erdélyi magyar képviselők memorandumának sem, amelyben a románok számára méltányos jogokat és érdekeik védelmét kérték. Dél-Erdélyben hasonló diszkriminációs intézkedésekre, bebörtönzésekre és más jogfosztásokra került sor. Azok a német—olasz tiszti bizottságok, melyek mindkét oldalon a panaszokat vizsgálták, mindkét kormányt elmarasztalták, mire azok csak heves tiltakozással, de nem érdemi intézkedésekkel válaszoltak.

8. A háború, a kettéosztottság, a feltüzelt nacionalizmus alapvetően határozta meg az egyes etnikumok sorsát Észak- és Dél-Erdélyben. Észak-Erdély nagyrészt paraszti román lakossága szenvedett a háború okozta gazdasági nehézségektől és az őket külön is sújtó megkülönböztetésektől. A katonaköteles férfiakat jórészt munkaszolgálatra hívták be, sok családban hiányzott a munkaerő. A gazdasági nehézségekkel szemben a Plugarul

szövetkezeti hálózat szerény segítséget nyújtott. A román nyelvű elemi iskolák a román többségű területeken tovább működhettek, de a magyar nyelvtanítást kötelezővé tették; középfokon 14 román tagozat, illetve középiskola folytathatta tevékenységét. Sokáig csak egy román napilap, a *Tribuna Ardealului* jelent meg, és később is csupán négyre nőtt a román periodikus kiadványok száma. A román egyházak kulturálisan aktívabbakká váltak, annak ellenére, hogy egyes papok zaklatásoknak voltak kitéve. A románok politikai képviseletét a parlamentben csak jelképesen biztosították; a megyék élén álló törvényhatóságokba csak kis számban választottak vagy vontak be románokat, a községi vezetésbe valamivel többet.

Kezdetben úgy tűnt, hogy a bécsi döntés kedvező helyzetet teremt Északon a magyarság számára. Hamar kiderült azonban, hogy a kedvezés inkább csak szűk rétegeknek szól. A hajdani földbirtokosok megkérdőjelezték a földreformot, és 17 ezer pert indítottak, többségében román parasztok ellen, amelyek eredményeként több helyt visszaszerezték birtokaikat vagy azok egy részét. Bizonyos előnyökhöz jutottak a magyar tőkések, sőt kiskereskedők és kisiparosok is, hitelt kaphattak, itt-ott újabb beruházásokat eszközölhettek. Előnyös volt a változás az értelmiségieknek is, akik államhivatalt vagy tisztséget tölthettek be annyi év nyomorúság után. Nem változott azonban a parasztság és munkásság helyzete (kezdetben sokan lettek munkanélküliek a gazdaság átállásának időszakában), rossz volt a székelyeké, akiknek szűkültek megszokott ingázási, vándorlási és munkalehetőségei, piacai, s ezt a kormányzat nem tudta ellensúlyozni.

A bécsi döntés felszabadulást igazán csak a közvetlen nyelvhasználat és a kultúra fejlődése terén hozott a magyarság számára. Ismét magyar anyanyelvű állami elemi iskolák jöttek létre, kiszélesedett a magyar tannyelvű középiskolai hálózat, Kolozsvárt újra magyar egyetem működött, a tudományos tevékenység ösztönzésére megalakult az Erdélyi Tudományos Intézet. Ugyanakkor bizonyos mértékig megfakult a szellemi és főleg a művészi élet a szocialista és a radikálisabb polgári demokrata irányzatok háttérbe szorítása miatt, ami a legjobb erdélyi írókat is elégedetlenséggel töltötte el, s ennek jelei a háború vége felé felerősödtek. Ekkor már világossá vált az értelmiség számára is, hogy a nemzeti kérdés elválaszthatatlan a társadalmi haladástól, s hogy — a tényleges részelőnyök ellenére — Erdély megosztottsága a nemzeti kérdésben nem jelent megoldást, a román és a magyar nép együttélését új alapokra kell helyezni.

1940-től Magyarországról jött alkalmazottak és tisztviselők lepték el Észak-Erdélyt. Az erdélyi magyarság sérelmezte visszaszorítását, de azt a sovén szellemet is, amelyet ez a réteg, s még inkább a két hónapos katonai közigazgatás képviselt. A konzervatív politikai gondolkodás, a dzsentri magatartás, a protekcionizmus és nem utolsósorban a revánsigény, amely célul tűzte ki a gyors meggazdagodást, széles körökben elégedetlenséget és felháborodást váltott ki. A romló háborús gazdasági viszonyok között

különösen tűrhetetlen volt a közigazgatási tisztviselők, még inkább a tisztikar arrogáns, úrhatnám magatartása.

A baloldali sajtót már a katonai közigazgatás elhallgattatta, sürgősen betiltottak szinte minden haladó szellemű politizáló szervezetet, és hamarosan megkezdték a baloldaliak, mindenekelőtt a kommunisták üldözését. Állandó zaklatásnak, megfigyelésnek volt kitéve az egyetlen legális proletár szervezet, a Szociáldemokrata Párt, illetve a szakszervezet, mely bizonyos eredménnyel vette fel a harcot a román ipari munkásság elbocsátása ellen is.

A bécsi döntés után Erdélyből az országgyűlésbe behozott képviselők és felsőházi tagok megalakították az Erdélyi Pártot, amely a kormánypártot támogatta, de megkísérelte a terület különleges érdekeit is védelmezni — nem sok sikerrel. Mindenesetre jelezte azt, hogy nem azonosítja magát teljes mértékben az uralkodó politikával, elutasítja a fasizmus egyes embertelen megnyilvánulásait, így a zsidóüldözés leglátványosabb formáit, és igyekszik progresszívabb álláspontot elfoglalni szociális kérdésekben. Mindez nem jelenti azt, hogy fő vonalaiban ne tette volna magáévá az uralkodó körök konzervativizmusát és nacionalizmusát, és ez utóbbit különösen felerősítette az a tudat, hogy az erdélyi kérdés távolról sem eldöntött. A háború utolsó éveiben Erdély érdekében nemcsak a magyar baloldal, de az uralkodó osztály egy része is kereste a románokkal a közös fellépés lehetőségét a hitleri Németországgal szemben.

A csekély számú németség Észak-Erdélyben a magyarországi német népcsoport tagja lett, mely szervezet azonban nem kapott olyan széles jogkört, mint Romániában. Így többek között az evangélikus egyház megtarthatta a felekezeti iskolákat. 1942-ben a német és a magyar kormány megállapodott abban, hogy az SS toborozhat a magyarországi németség körében is. Bár a jelentkezés önkéntes volt, a Volksgruppe gondoskodott arról, hogy megfelelő nyomást gyakoroljon a németekre, így az erdélyiekre is.

9. Romániában a bécsi döntés után néhány nappal Ion Antonescu tábornok vette kezébe a hatalmat, s a lemondott Károly fia, I. Mihály király mellett államvezérként (conducător) kormányzott, eleinte a Vasgárdával közösen, majd annak hatalomátvételi kísérletét leverve, egymagában. 1941. június 22-én belevitte az országot a Szovjetunió elleni háborúba, melytől nemcsak Besszarábia és a Dnyeszteren túli területek birtokbavételét, hanem Észak-Erdély visszaszerzését is remélte. (Ez volt az egyik oka annak, hogy jelentős erőt, kezdetben 12 hadosztályt küldött a keleti frontra, majd ezek száma 1944-ig 25-re emelkedett.) A hitleri Németország erre is „rájátszott", különösen azután, hogy magyar részről 1942—43-ban megkezdődött a Kállay-féle hintapolitika. Hitler 1944 márciusában, a számára bizonytalanná vált Magyarország megszállása előtt ki is jelentette: „Németország nem tartja szükségesnek, hogy továbbra is mint a bécsi döntést garantáló hatalom funkcionáljon."

A háború Románia lakosságát keményen sújtotta, de az Észak-Erdély elvesztésével tovább szított nacionalizmus Dél-Erdélyben visszaszorította a haladó erőket, s erősítette a fasizmus pozícióit, amely a román kommunisták és haladó emberek ellen ugyanolyan irtóhadjáratot indított, mint a magyarok ellen. A román fasizmus az erdélyi kérdésben támaszkodhatott a polgári demokrácia hajdani híveire és az értelmiség jó részére is, amely a bécsi döntést igazságtalannak tartotta. Ilyen körülmények között könnyű volt minden erőt a nacionalista propaganda szolgálatába állítani az oktatásban, sajtóban, sőt a tudományban is. A tudományos propaganda központja a Kolozsvárról Nagyszebenbe áttelepült román egyetem lett. Sorra jelentek meg idegen nyelven is — főleg németül — olyan munkák, amelyek Románia Erdélyhez való jogát történeti és egyéb érvekkel támasztották alá.

A háború természetesen a dél-erdélyi román lakosságot is sújtotta, de gazdasági helyzete nem romlott olyan mértékben, mint a magyarságé. Dél-Erdélyben maradt a magyarságnak egy jelentős része, mintegy 500 ezer ember (közülük mintegy 100-150 ezren 1940 után Észak-Erdélybe és Magyarországra menekültek). Sokat munkaszolgálatra rendeltek be, másokat internáltak vagy éppen börtönbe zártak. Kulturális életük összeszűkült, egyedül az Erdélyi Gazdasági Egylet tudott e célra is valami szervezeti keretet biztosítani. A Magyar Népközösséget vezető Gyárfás Elemér, Szász Pál, a püspök Márton Áron kétségbeesetten próbáltak közvetíteni Bukarest és Budapest között, hogy mindkét oldalon enyhítsék a nemzetiségekre nehezedő nyomást.

A bécsi döntés után a németség túlnyomó része, közel félmillió ember, Dél-Erdélyben élt. 1940 novemberében a román kormány megállapodást írt alá a hitleri Németországgal, amelyben elismerte a német népcsoport különleges jogait gazdasági és politikai tekintetben, és átengedte a hitlerista szervezetnek a felekezeti iskolák irányítását is. Ezzel az évek óta a németség hitlerista és polgári demokratikus csoportjai közt folyó belső harc egyértelműen a nácik javára döntetett el; inkább csak az egyházon belül maradt, ha nem is szembefordulásra, de legalább erkölcsi értékmegőrző magatartásra némi lehetőség, mint például az új pogány szokások bevezetésének megakadályozásában. 1943-ban a két ország olyan megállapodást is aláírt, amely szerint a romániai németeket a német hadseregbe sorozzák be. Az SS-nek mintegy 60–70 ezer romániai német tagja volt, és mintegy 15 ezren dolgoztak a német hadigépezetben.

A fasiszta politika mindkét oldalon antiszemitizmussal párosult. A német megszállás után, 1944-ben Észak-Erdélyből a magyar hatóságok — a haladó értelmiségiek és az egyházi vezetők, pl. Márton Áron püspök bátor tiltakozása ellenére — a németországi koncentrációs táborokba szállították és pusztulásra ítélték a zsidó lakosság jelentős részét, mintegy 90-100 ezer embert, akik többségükben magyaroknak vallották magukat. Romániában a vasgárdisták rendeztek pogromokat, majd az Antonescu-kormány fosztotta meg minden jogától a

zsidó lakosságot. (A zsidók szisztematikus kiirtására az Antonescu-rendszer részéről főleg Moldvában és Besszarábiában került sor. A második világháború alatt — a becslések szerint — Romániában, főleg a Kárpátoktól keletre mintegy 387 ezer zsidót gyilkoltak meg. A Dnyeszteren túli pusztulás adatai nem ismeretesek; egyedül Ogyesszában 35 ezren estek áldozatul.)

10. A kommunisták Magyarországon és Romániában egyaránt elítélték a bécsi döntést, mint amely akadályozza a fasizmus elleni közös harcot, és nem szolgálja a magyar és a román nép igazi érdekeit. A Kommunisták Magyarországi Pártja így nyilatkozott: „Az áldatlan bécsi döntéssel határt vontak Erdély közepén, kettétörtek egy évszázados gazdasági és kulturális egységet. A német nemzetiszocialisták a román és magyar reakciósok segítségével elrabolták mindkét ország szabadságát és függetlenségét, és Erdély népei ott sem, itt sem szabadok." Az erdélyi magyar kommunisták közül sokan életüket is adták azért, hogy ezt a felismerést a magyar társadalommal elfogadtassák. Az új viszonyokhoz igazított politikájukat a román és a magyar párt egyetértésével dolgozták ki, s a közös harc feladatainak nemzetközi egyeztetésére küldöttséget menesztettek Moszkvába is. Komoly szervező és propagandamunkájukat nem tudta megtörni a magyar hatóságok 1941. és 1943. évi felgöngyölítési akciója, hatásuk — nagyrészt a mártírhalált halt Józsa Béla kitartása nyomán — a Békepárt szervezésével a polgári körökbe is kisugárzott.

Magyarországnak a háborúból való kiugrását sehonnan nem szorgalmazták annyira és olyan nyíltan, mint Erdélyből, 1943-tól már az Erdélyi Párt vezetőit is beleértve. Amikor világossá vált, hogy a fasiszta hatalmak elvesztik a háborút, az erdélyi politikusok a budapesti kormányt tárgyalásokra ösztönözték. A német hadsereg közelsége, a szomszédokhoz való rossz viszony, a kommunizmustól való félelem és nem utolsósorban a ragaszkodás Észak-Erdély megtartásához azonban bénította a cselekvési képességet. Amikor a magyar kormány 1943-ban Bánffy Miklóst elküldte Bukarestbe a román ellenzékkel tárgyalni, kiderült, hogy ott is tudják, milyen pokoli játszmába vonta be őket Hitler; a kölcsönös bizalmatlanság mégis túlságosan nagy volt ahhoz, hogy közös akciót indítsanak a hitleri Németország ellen.

Romániának a fasiszta háborúból való kiugrása előkészítésében jelentős szerepet játszottak a kommunisták, akik más haladó erőkkel együttműködve megszervezték — a király és a polgári ellenzék egyetértésével — a fasiszta diktatúra megdöntését. Magára a kiugrásra a lehetőséget katonailag a szovjet hadsereg előrenyomulása adta, amely 1944. augusztusban Iași-nál áttörte a frontot, és Bukarest felé nyomult előre. Ezt a kedvező helyzetet használta ki az augusztus 23-i, kommunisták által irányított fővárosi felkelés, amely szembefordította a román hadsereget a német erőkkel, s ezzel biztosította részvételét a fasizmus elleni harcban.

A román hadsereg a szovjet hadsereg oldalán részt vett Magyarország és Csehszlovákia felszabadításában, nagy áldozatot hozva, csaknen 160 ezer főt veszítve (ebből több mint 40 ezret Magyarországon). Az 1944. szeptember 12-én a Szovjetunióval megkötött fegyverszüneti egyezmény kimondta: „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik, s egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól föltételezetten Erdély, vagy annak legnagyobb része, adassék vissza Romániának, s a szovjet kormány hozzájárul, hogy ebből a célból a szovjet csapatok Romániával közös hadműveletekben vegyenek részt Németország és Magyarország ellen." 1944 októberében, egy Dél-Erdély elleni értelmetlen német—magyar támadás visszaverése után, a román csapatok a szovjet hadsereg oldalán bevonultak Észak-Erdélybe. A magyar kormány kiugrási kísérlete 1944. október 15-én elbukott, s ennek következtében elveszett az a lehetőség is, hogy jelentős magyar erők a hitleri Németország ellen forduljanak.

2. ERDÉLY A SZOCIALISTA ROMÁNIÁBAN

1944 után forradalmi változás ment végbe Romániában a kapitalizmus felszámolásával és egy új társadalom, a szocialista társadalom építésével. Az 1944-től máig terjedő korszakot három időszakra tagolhatjuk. Az első a felszabadulástól 1948-ig tart, és erre a baloldali demokratikus tömörülés kormányzata, a polgári demokratikus reformok véghezvitele és a szocialista jellegű fejlődés kezdete a jellemző. Az 1948-tól a hatvanas évek közepéig terjedő második időszakban lerakták a szocialista társadalom alapjait, tehát megtörtént az államosítás, megkezdődött az iparosítás, végbement a mezőgazdaság kollektivizálása, létrejött az új állami intézményrendszer, és megindult a kulturális forradalom. A harmadik időszak a hatvanas évek közepén kezdődött, s ezt a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom" periódusának tartják.

Nincs módunk a fejlődés ezen szakaszainak részletes vizsgálatára; csupán arra törekszünk, hogy az elmúlt 30 év nagy folyamatait jelezzük, mégpedig országos viszonylatban, miután az egyes országrészek és etnikumok fejlődésére vonatkozólag csak töredékes adatokkal rendelkezünk.

1. A gazdasági fejlődésre jellemző, hogy — a rendelkezésre álló, publikált adatok szerint, egész Romániára vonatkoztatva — a nemzeti jövedelem 1980-ban az 1950-eshez képest (utóbbi lényegében a háború előtti szintet jelentette) 15-ször, az ipari termelés értéke 33-szor, a mezőgazdasági 3 és félszer, a külkereskedelem volumene 41-szer volt nagyobb. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben 44%-ról 58,6%-ra emelkedett.

A lakosság, ugyancsak az egész országot tekintve, az 1948. évi 15,9 millióról 1977-re közel 21,6 millióra nőtt. Egy kezdeti gyors, majd 1956-tól viszonylag lassú növekedés után (az abortusz eltiltásával) a természetes szaporulat 1972 óta 18—20 ezrelék között ingadozik. A legmagasabb rátát Moldvában, Iaşi megyében jegyezték, 23,7 ezreléket, a legalacsonyabbat Temes megyében és Bukarestben (ahol csak 14,4, illetve 14,3 ezrelék volt). Jelentős belső vándorlás is zajlott le ebben a periódusban, mindenekelőtt az iparosodó vidékek és a városi központok felé.

1980-ban az aktív népesség 10,3 milliót ért el; a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatottakhoz számítottak 7,3 millió főt, a munkások száma 5,9 millió volt. A mezőgazdaságban csak az aktív népesség 29,4%-a dolgozott, míg 1950-ben még 74,1%-a. A foglalkozási csoportok aránya ugyanakkor a következőképpen alakult: 3,7 millió dolgozott az iparban, 860 ezer az építőiparban, 630 ezer a közlekedésben, 3 millió a mezőgazdaságban, 620 ezer a kereskedelemben, 430 ezer az oktatásban és közművelődésben, 280 ezer az egészségügyben, a többi egyéb foglalkozási ágakban.

Az egy főre eső nemzeti jövedelem 1980-ban az 1950-esnek 11-szeresére, a reálbér 30 év alatt 418%-kal, a reáljövedelem 639%-kal, az egy lakosra eső reáljövedelem pedig 470%-kal emelkedett a román statisztikai évkönyv szerint. (1980-ban a havi átlagkereset 2238, a munkásoké 2169 lei volt. A mezőgazdaságban 1982 közepétől az eddig kapott bér 30%-át garantálták, a többi 70% fizetése a munkateljesítményhez kötteteti.)

Ezek a számok utalnak a harminc év nagy gazdasági-társadalmi változásaira, melyeknek során az aktív keresők száma az iparban 3,7-szeresére nőtt, a parasztságé pedig felére csökkent. Ezzel nemcsak a munkakörülmények változtak meg, hanem a nagy többség életmódja is. 1948-ban még 12,1 millió ember lakott falun, az egész népesség 76,6%-a, és csak 3,7 millió fő a városokban, a lakosság 23,4%-a. Az urbanizálódási folyamat felgyorsulását tükrözi, hogy 1977-ben — részben több település városi rangra emelése következtében — már 9,4 millió ember élt a városokban, az összes népesség 43,6%-a. A városi lakosság száma nem egészen három évtized alatt 5,7 millióval nőtt meg.

Az urbanizálódás folyamatában a hatvanas évek közepétől jelentős lakásépítésre került sor a nagyvárosokban, különösen az ipari központokban, míg az infrastruktúra fejlődése nem tudott lépést tartani a beáramlás ütemével. Az egészségügyi ellátás aránylag gyorsan javult, a harminc év alatt az orvosok száma 15 ezerről közel 40 ezerre, a kórházi ágyaké pedig 70 ezerről 200 ezerre nőtt. Az átlagos életkor az egészségügyi viszonyok javulása következtében az 1956. évi 63-ról az 1970-es évek második felében 70 évre emelkedett.

Nagy erőfeszítések történtek az oktatás fejlesztésére is. A tanulók száma az 1948—49-es tanévben 2,2 millió volt, 80—81-ben már 5,6 millió. Különösen figyelemreméltó az egyetemi és főiskolai hallgatók számának a növekedése,

amely harminc év alatt 50 ezerről 192 800-ra emelkedett (közülük 161 ezer nappali tagozaton végzi tanulmányait, és 16 ezer a külföldi). A pedagógusok száma 86 500-ról 258 600-ra nőtt. Jelentős változás történt a kulturális élet más ágaiban is, különösen a könyv, a film, a rádió és a televízió tömeges elterjedésével.

Az általános tendenciák természetesen nem adnak választ azokra a politikai, és ezzel együtt gazdasági, társadalmi és kulturális változásokra, amelyek az egyes időszakokat jellemezték. Ezeket a politikatörténet mozzanataival érzékeltetjük.

1944. augusztus 23-a után Bukarestben koalíciós kormány alakult, amelyben jelentős szerepet játszottak a kommunisták és szocialisták mellett egyes polgári pártok is. Csak később szorult ellenzékbe a két hajdani nagy: a D. Brătianu által vezetett Liberális Párt zöme és a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt. Elsősorban az utóbbi képviselte azt a mentalitást, amely a bécsi döntéssel a román nemzeti érzésen esett sérelmet most büntetéssel akarta megtorolni. Az új erőviszonyokra jellemző, hogy amikor a fegyverszüneti egyezmény értelmében a visszafoglalt Észak-Erdélybe bevonult a román közigazgatás, az ún. Maniu-gárdisták súlyos, véres atrocitásokat követtek el a Székelyföld egyes falvaiban, főleg Szárazajtán, Szentdomonkoson, de másutt is, így a Kolozsvár környéki Egeresen vagy Biharban. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ennek következtében 1944. november elején Észak-Erdélyből eltávolította a román közigazgatást, és az csak 1945 márciusában, a Groza-kormány megalakulása után térhetett oda vissza. A négy hónapos átmeneti időszak egy különleges történeti pillanatot jelentett: Észak-Erdély életét, az újjáépítést és a politikai életet román és magyar kommunisták — ez utóbbiak tömegbázisát a Magyar Népi Szövetségbe tömörült helyi és megyei szervezetek alkották — szervezték és irányították akkor, amikor még mind Romániában, mind Magyarországon csak éppen elkezdték pozícióikat erősítő harcukat.

A román közigazgatás akkor tért vissza, amikor az Ekés Front alapítójának, Petru Grozának kormánya ígéretet tett a belső béke és a nemzetiségi jogok biztosítására. 1945. március 13-án a Kolozsvárott megrendezett gyűlés, amelyen a szövetséges hatalmak képviseletében A. J. Visinszkij, a Szovjetunió külügyi népbiztoshelyettese is részt vett, táviratot intézett J. V. Sztálinhoz, „mélységes háláját fejezve ki Észak-Erdélynek a román adminisztráció alá helyezéséért", és biztosította őt arról, hogy a román hatóságok „mindent megtesznek, hogy a nyugalmat és a rendet a front háta mögött fenntartsák, és az együtt élő népek jogainak és kötelességeinek érvényesülését megvalósíthassák".

1947. február 10-én aláírták Párizsban azt a békeszerződést, amely meghatározta Románia új határait. A fegyverszüneti egyezmény alternatív lehetőségét figyelmen kívül hagyva — és Romániának a fasiszta hatalmak elleni áldozathozatalát tekintetbe véve — a békeszerződés jogilag is visszaadta

az egész Észak-Erdélyt, tehát visszaállította az 1920-ban meghúzott román—magyar határt. (A szerződés értelmében a Szovjetunió megtartotta Besszarábiát és Észak-Bukovinát, Bulgária pedig Dobrudzsa déli részét.)

1946 őszén a román kormány képviselői a következő nyilatkozatot tették a békekonferencián: „Ebben az ünnepélyes órában, amikor Románia keresi minden béke- és szabadságszerető nép együttműködését, minden késlekedés nélkül kijelenti, hogy teljes mértékben csatlakozik az Egyesült Nemzetek Chartájának elveihez, amely elveket a valóságban már meg is valósított, hiszen a fennhatósága alá tartozó minden személy részére faji, etnikai származás és vallási megkülönböztetés nélkül biztosítja az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok teljes és általános alkalmazását. Híven ezekhez az elvekhez, Románia semmiféle belső nyomásra vagy külső beavatkozásra nem vár, hogy garantálja a területén lakó kisebbségi nemzetiségek számára a tökéletes szabadság rendszerét."

1944 után a polgári nacionalista erők Romániában az Amerikai Egyesült Államokra és nyugati szövetségeseire támaszkodva harcot indítottak a baloldal ellen, amely a Szovjetunió és a szomszédos országok haladó erőinek támogatását élvezte. A baloldal nagy előretörése 1947. december 30-án a királyság megszüntetéséhez és a népköztársaság kikiáltásához vezetett. Ebben a harcban a romániai baloldal számára jelentős támaszt alkotott az 1944-ben létrejött Magyar Népi Szövetség, amely valóságos szervezetként a politikai, gazdasági és kulturális élet számos területén töltött be kezdeményező szerepet, s a szocialista átalakulás egyik hordozója volt.

Az 1948 elején rendezett választásokon a Népi Demokratikus Frontban tömörült pártok (a szocialista párttal egyesült kommunista párt, az Ekés Front, az egyik liberális frakció és a Magyar Népi Szövetség) döntő győzelmet arattak. Az új nemzetgyűlés megszavazta Románia első szocialista alkotmányát, amely megteremtette a társadalmi átalakulás jogi és intézményi kereteit.

1948 júniusában sor került a termelőeszközök széles körű államosítására, bár az államosítási folyamat csak 1950-ben zárult le. A mezőgazdaságban a demokratikus fejlődés keretében még 1945-ben földreformot hajtottak végre, aminek következtében a gazdaságok 94%-át a 10 hektár alatti birtokkategória tette ki. A gazdasági, társadalmi és művelődési érdekek egyaránt indokolták a mezőgazdaság kollektivizálását, amely 1949-ben kezdődött meg és 1962-ben fejeződött be. (Jelenleg a magángazdaságok kezén az ország mezőgazdasági területéből csupán 9,5%, a szántóterület 4,7%-a található.)

Az államszervezet átalakítása szempontjából nagy jelentősége volt 1950-ben a helyi tanácsi szervek, a néptanácsok létrehozásának, majd a közigazgatás átszervezésének. Megszüntették a régi megyei rendszert, és helyébe nagyobb egységeket, tartományokat hoztak létre. E reform keretében került sor a Székelyföldön az ún. Magyar Autonóm Tartomány megszervezésére a hajdani

négy székely megyéből. 1968-ban ismét visszaállították a megyerendszert (bizonyos területi módosításokkal), s e változások keretében megszűnt az akkor már módosított területű és elnevezésű Magyar Autonóm Tartomány is.

1952-ben új alkotmányt dolgoztak ki, amely elismerte a Román Kommunista Párt vezető szerepét, és kodifikálta az addigi gazdasági, társadalmi és politikai változásokat.

Nagy átalakulások történtek, főleg 1948 után, a kulturális életben is, ahol kiépült a széles körű oktatási és közművelődési hálózat, megnyíltak az iskolák kapui a munkások, parasztok és gyermekeik előtt, és kezdett kialakulni az új szellemű irodalom és művészet, fejlődött a tudományos kutatás.

Ebben az időszakban Románia fejlődésére is rányomta bélyegét a dogmatikus politika, amely mindenekelőtt a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásában, a demokratizmus visszaszorításában, a nemzeti sajátosságok elhanyagolásában, törvénytelenségekben, a kultúrának a közvetlen napi politika szolgálatába állításában nyilvánult meg. A Román Kommunista Párt 1956 után több alkalommal is elemezte e korszak eredményeit és ellentmondásait, s már az ötvenes évek végén jelentős változtatásokat vezetett be.

Az egyik legfontosabb döntés az volt, hogy megkezdik az ország gyors iparosítását. Ennek megalapozásához növelték a felhalmozást és különösen a beruházások volumenét az energetikában, a vas- és acéliparban és a gépgyártásban. Az ideológiában előtérbe került a nemzeti sajátosságok és hagyományok hangsúlyozása, s ennek nyomán az oktatásban, közművelődésben és művészetekben tartalmi változásokra került sor. Az irányítás szempontjából újat jelentett különböző szinteken a párt- és állami szervek tevékenységének szorosabb összekapcsolása.

A változások folyamata 1965 után teljesedett ki a Román Kommunista Párt IX. kongresszusával, amely a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom" programját fogalmazta meg. A program Romániát a fejlődő országok sorába helyezte, továbbra is a gyors iparosítást szorgalmazta, bár hangsúlyozta a mezőgazdaság fejlesztésének szükségességét is. Megerősítette azt a kulturális orientációt, amely a nemzeti múlt és a nemzeti sajátosságok feltárásának és érvényesítésének fontosságát emelte ki.

A kongresszus határozataira épülő 1965-ös alkotmány leszögezte, hogy a román állam „egységes nemzeti és szocialista jellegű", s hivatalos elnevezésként a Románia Szocialista Köztársaságot választotta. Külpolitikailag kiemelte Románia készségét a szocialista országokkal való együttműködésre, egyenként és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának keretében összesen is, de egyben azt is világossá tette, hogy érdekeinek megfelelően fejleszteni kívánja kapcsolatait a tőkés és a fejlődő országokkal. Elvileg a nemzeti szuverenitás, a függetlenség és az egymás ügyeibe való be nem avatkozás követelményét fogalmazta meg.

Romániát Magyarországhoz 1948 óta barátsági és együttműködési szerződés köti. A két ország között a gazdasági és kulturális kapcsolatok 1945 után — főleg az első két évtizedben — dinamikusan fejlődtek.

2. Ha Erdély gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődését vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy különösen az utolsó két évtizedben, az országos iparosítási program megvalósulása nagy változásokat hozott ebben az országrészben is. Közép- és Délnyugat-Erdélyben megindult az energiaforrások és az ipari nyersanyagok széles körű kiaknázása; az erdélyi földgáz kitermelése az 1938. évinek több mint ötvenszeresére emelkedett, s a metán felhasználásával nemcsak egyes városok (köztük Kolozsvár) és sok falu fűtését oldották meg, hanem a vegyipart is kifejlesztették. Vízierőművek és hőerőművek épültek. A Bánságban és Vajdahunyad környékén a szén- és vasérclelőhelyek már az iparosítás első szakaszában nagy szerepet játszottak, most ebben a zónában jöhettek létre a korszerűsített nagy vas- és acélkombinátok. A bauxit kiaknázása az Erdélyi-érchegység nyugati lábánál a nagyváradi alumíniumkohászat kiépítéséhez vezetett. Folytatódott a színesfémek kitermelése az Érchegységben, a Bánságban, Nagybányán és környékén. Gyors volt az előrehaladás a gépgyártásban. A járműgyártás központjai Resica, Arad, Brassó lettek, a traktorgyártásé Brassó, a szerszámgépeké Arad és Brassó. Az építőanyag-ipar, amelynek széles nyersanyagbázisa van, főleg Erdély középső részein fejlődött ki. A hagyományos faiparnak az utóbbi időkben nagy feldolgozó centrumai alakultak ki Désen, Szamosújvárott, Balázsfalván, Szászrégenben, Marosvásárhelyt. A fogyasztási cikkek gyártása a tradicionális városi központokban folytatódott.

Az ipar földrajzi megoszlását tekintve Erdélyben négy ipari zónát különböztetünk meg. Az első az ún. Közép-Erdélyt foglalja magában, mégpedig a Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár, Torda, Marosújvár, Dicsőszentmárton, Marosvásárhely és Fogaras által körülhatárolt területen. Ebben a zónában termelik meg a romániai villamos energia 25%-át, ez adja a fémfeldolgozás és a gépgyártás termelésének 25%-át, a vegyiparének 18,7%-át, a textil- és bőripari termékek mintegy 40%-át. A délnyugati zóna határa Resica, Vajdahunyad, Temesvár és Arad, és erre a területre jut a romániai szénbányászat 45%-a, a vasipar és acéltermelés túlnyomó része és a gépipari termelés 13%-a. Emellett jelentős a Nagybánya környéki zóna és az Érchegység, ahol főleg színesfémek kiaknázása és feldolgozása folyik.

A mezőgazdaság csak mérsékelten fejlődött az erdélyi területen; leginkább a Bánságban, ahol a legmagasabbak a hozamok, majd az Erdélyi-medencében és a nyugati határ mentén; az Erdélyi-medence keleti és déli részén viszont a természeti adottságok miatt is csak kismértékben. A hegyvidéken főleg állattenyésztéssel foglalkoznak, s itt a mezőgazdasági terület 45%-a a magángazdaságok kezében van. Mint mindenütt Romániában, Erdélyben is az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek adják a gabonatermelés döntő részét.

A szövetkezetek alapszabálya, amely a legutóbbi időkig érvényben volt, 0,19 hektárban állapította meg a háztáji gazdaságok méretét, s a termelőszövetkezetek területeinek mintegy 10-15%-a tartozik a háztájihoz. Nagyságukhoz képest azonban igen jelentős a súlyuk a zöldség- és gyümölcstermelésben, valamint az állattenyésztésben. 1980-ban a háztájiból származott az országos hústermelés 28%-a, a tejtermelés 34%-a. Feltehető, hogy Erdélyben is hasonlóak az arányok.

A hatvanas évek közepétől nagyobb gondot fordítottak a regionális fejlesztésre, és arra törekedtek, hogy az elmaradt megyékben gyorsítsák a növekedést új ipari beruházásokkal és a mezőgazdaság gépesítésével. Erre ösztönzött a munkaerőhiány és a munkaerőforrás területi megoszlása is. Ilyen módon egyes erdélyi tájak is előnyösebb helyzetbe kerültek, így Beszterce-Naszód és Szilágy, de a székely megyék is, amelyekben elsősorban a fa-, textil-, élelmiszer- és építőanyag-ipart fejlesztették, s ahol épültek gép- és villamosipari üzemek is. A hetvenes évek átlagos 11,2%-os évi fejlődéséhez képest az ipar ezekben a megyékben magasabb növekedési ütemet mutatott: Beszterce-Naszódban 18,1%-ot, Hargita megyében 13,8%-ot; 1976—1980 között, öt év alatt az ipari termelés 2,6-szorosára nőtt Beszterce-Naszód, 2,3-szorosára Kovászna és 2,6-szorosára Szilágy megyében.

Az erdélyi megyék ma egész Románia ipari termelésének 38,2%-át, a mezőgazdasági termelésnek pedig 31,8%-át adják, ami azt jelenti, hogy ez a terület nagyjából megőrizte azt az arányt, amelyet a harmincas évek végén képviselt, s mindezt annak ellenére, hogy a régi Romániában is jelentős fejlődés ment végbe.

Az iparosítás döntő mértékben befolyásolta a városi és falusi lakosság arányának alakulását Erdélyben is. Az 1977-es népszámlálás adatai szerint ennek az országrésznek a lakossága 7 500 229 fő. Ebből városban él: 3 558 649 fő, azaz a lakosságnak 47,4%-a, több, mint Románia más részein. Ha arra gondolunk, hogy 1948-ban ez az arány csupán 19%-os volt, akkor látjuk a változás irányát és gyorsaságát. A leginkább urbanizált megyék: Brassó, Kolozs, Hunyad és Szeben, ahol a lakosság 60—74%-a él városokban. Kialakult három 200 ezer lakoson felüli agglomeráció: Temesvár (269 353) és Kolozsvár (262 858), Brassó (256 475), valamint hat 100 ezer feletti: Arad (171 193), Nagyvárad (170 531), Nagyszeben (151 137), Marosvásárhely (130 076), Szatmár (103 544) és Nagybánya (100 985); e kilenc városban él Erdély városlakóinak 45,4%-a, míg a többi 103 kisebb város között oszlik meg. Néhány közülük eléri az 50 ezres létszámot, és sok a 10 ezer körüli, olyan is, amelyik csak most indult el a városiasodás útján. A leginkább mezőgazdasági terület, ahol a lakosságnak több mint 50%-a falun él: Alsó-Fehér, Bihar, Beszterce-Naszód, Hargita, Máramaros, Maros, Szatmár és Szilágy megye.

Erdély települési és foglalkozási viszonyainak átalakulása befolyásolta a népszaporulatot, ami 1966—1976 között 1 515 907 fő volt. A történelmi

Erdélyben 20,3% a szaporodási ráta, a Körös vidékén, Máramarosban csak 19,5%, míg a Bánságban 15,3%. Az országon belüli belső vándorlás úgy alakult, hogy főleg Brassó, Temes, Arad, Kolozs, Szeben, Hargita megyékbe vándoroltak be Erdély más területeiről és a Kárpátokon túlról, az elvándorlás viszont szinte az összes többi erdélyi megyét érinti — különböző mértékben. (A székely elvándorlás a hatvanas évek végéig részben Erdély iparosodott részei, részben Bukarest felé irányult; a székely megyék iparosításakor javult a helyi magyar lakosság foglalkoztatása, de románok is nagy számban telepedtek meg a székely megyékben.)

A lakosság életkörülményei — a nagy többséget tekintve — az iparosodással és a városiasodással javultak. A falvakban azonban — különösen a gazdasági fejlődésben elmaradottabb vidékeken — konzerválódott a régi életmód sok eleme. Elég általános jelenség az ingázás, ami egyrészt szétveti a régi közösségeket, másrészt hozzájárul az életmód bizonyos mértékű korszerűsítéséhez. Az elmaradottabb megyékben az iparosítás lehetőségeket

34. táblázat. Románia népességének etnikai megoszlása, 1948—1977

Népesség	1948[a]	1956[b]		1966[c]		1977	
	anyanyelv szerint	anyanyelv szerint	nemzetiség szerint	anyanyelv szerint	nemzetiség szerint	nemzetiség[d] szerint	nemzetiség és anyanyelv[e] szerint
	Szám szerint (ezer fő)						
Román	13 598	15 081	14 896	16 771	16 747	19 004	19 207
Magyar	1 500	1 654	1 588	1 652	1 620	1 707	1 671
Német	344	395	385	388	383	359	332
Zsidó/jiddis	139	34	146	5	43	26	25
Cigány	—	67	104	49	64	230	76
Egyéb	292	258	270	238	246	233	248*
Összesen	15 873	17 489	17 489	19 103	19 103	21 559	21 559
	Százalék szerint						
Román	85,7	86,2	85,7	87,8	87,7	88,1	89,1
Magyar	9,4	9,5	9,1	8,6	8,5	7,9	7,8
Német	2,2	2,2	2,2	2,0	2,0	1,7	1,5
Zsidó/jiddis	0,9	0,2	0,8	x	0,2	0,1	0,1
Cigány	—	0,4	0,6	0,3	0,3	1,1	0,4
Egyéb	1,8	1,5	1,6	1,3	1,3	1,1	1,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Ebből 44 875 „eltérő anyanyelvű és nemzetiségű".

Forrás:

[a] A. Golopenția—D. C. Georgescu, Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului (Probleme Economice 1948 martie, 28—45).

[b] Recensământul populației din 21 februarie 1956.

[c] Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966.

[d] Comunicat privind rezultatele preliminare ale recensământului populației și locuințelor din 5 ianuarie 1977 (Revista de Statistică 1977 iunie és Scînteia 1977. jun. 14).

[e] Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977. I. 614—621.

35. táblázat. Erdély népességének etnikai megoszlása, 1948—1977

Népesség	1948[a]	1956[b]		1966[c]		1977[d]
	anyanyelv szerint	anyanyelv szerint	nemzetiség szerint	anyanyelv szerint	nemzetiség szerint	nemzetiség és anyanyelv szerint
	Szám szerint (ezer fő)					
Román	3752	4081	4052	4570	4559	5321
Magyar	1482	1616	1559	1626	1597	1651
Német	332	373	368	374	372	323
Zsidó/jiddis	30	10	44	1	14	8
Cigány	—	38	78	32	49	44
Egyéb	165	114	131	117	129	153*
Összesen	5761	6232	6232	6720	6720	7500
	Százalék szerint					
Román	65,1	65,5	65,0	68,0	67,9	70,9
Magyar	25,7	25,9	25,0	24,2	23,8	22,0
Német	5,8	6,0	5,9	5,6	5,5	4,3
Zsidó/jiddis	0,5	0,2	0,7	x	0,2	0,1
Cigány	—	0,6	1,3	0,5	0,7	0,6
Egyéb	2,9	1,8	2,1	1,7	1,9	2,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Ebből 34 059 „eltéro anyanyelvű és nemzetiségű"

Forrás

[a] A. Golopenția—D C. Georgescu, Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948 (Probleme Economice 1948 martie, 28—45).

[b] Recensământul populației din 21 februarie 1956

[c] Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966

[d] Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977 I. 614—621.

nyitott az oktatás fejlesztésére középfokon is. Kolozsvár és Temesvár mellett felsőoktatási központok: Arad, Brassó, Marosvásárhely lettek.

3. A gazdasági-társadalmi változások befolyásolták az etnikai viszonyok alakulását is, amit nemzetiségi hovatartozás és anyanyelv szerint határoznak meg a népszámlálási statisztikák (1977-ben csak nemzetiség szerint).

Ha csak a főbb arányokat vesszük tekintetbe, akkor azt mondhatjuk, hogy 1956-ban nemzetiség szerint a teljes lakosság 85,7%-a tartotta magát románnak, 9,1%-a magyarnak, 2,2%-a németnek és 3%-a más nemzetiségűnek. Erdély lakossága ugyancsak nemzetiség szerint így alakult: román 65%, magyar 25%, német 5,9%, egyéb 3,9%. Anyanyelv szerint az ország teljes lakosságának 86,2%-a vallotta magát románnak, 9,5%-a magyarnak, 2,2%-a németnek és 2,1%-a más anyanyelvűnek. Anyanyelv szerint Erdély lakossága a következőképpen oszlott meg: 65,5% román, 25,9% magyar, 6% német és 2,6% egyéb. Az 1966-os népszámlálás szerint a fő arányok egész Romániát tekintve így alakultak: 87,7% román, 8,5% magyar, 2% német és 1,8% egyéb nemzetiségű. Az anyanyelv szerint a megoszlás: 87,8% román, 8,6% magyar, 2% német és 1,6% más anyanyelvű volt. Nemzetiség szerint román volt Erdély népének 67,9%-a, magyar 23,8%, német 5,5%, egyéb 2,8%. Anyanyelv szerint

románnak számított 68%, magyarnak 24,2%, németnek 5,6%, egyéb anyanyelvűnek 2,2%. Az 1977-es népszámlálás egész Romániában 21 559 416 főt vett nyilvántartásba, ezek közül románnak vallotta magát (az románokkal és makedo-románokkal együtt) 19 003 511, magyarnak (1064 külön feltüntetett székellyel együtt) 1 706 874, németnek (a külön szereplő néhány ezer szásszal és svábbal együtt) 358 402, a többi egyéb nemzetiségűnek. A főbb arányok a következőképpen változtak: 88% román, 7,9% magyar, 1,7% német és 2,3% egyéb. Erdély népességének nemzetiségi összetétele a következő volt: 5 321 ezer román, 1 643 ezer magyar, 322 ezer német, 216 ezer zsidó, cigány és egyéb, százalékban kifejezve: 71% román, 21,9% magyar, 4,3% német, 2,9% egyéb.

Az adatok arra utalnak, hogy 1956 és 1977 között, talán elsősorban a népszaporulat eltérő nagyságrendje miatt, a románság részaránya az ország lakosságában jelentősen, 88,1%-ra emelkedett. A hivatalos statisztikai adatok bizonyos ellentmondásokra is felhívják a figyelmet a nem román lakosság létszámának alakulásában. Így 1956-ban 1 654 ezer magyar anyanyelvűt (vagy bevallott nemzeti hovatartozás alapján 1 588 ezer magyart) vettek nyilvántartásba, 1966-ban viszont csak 1 652 ezer volt a magyar anyanyelvűek száma (illetve 1 620 ezer a magyar nemzetiségűeké), ami nem magyarázható a népszaporulat csökkenésével, sem a vándorlással, sem az asszimilációval. Az 1977-es adatok reálisabbnak tűnnek, mert tíz év alatt 87 ezres szaporulatot rögzítenek (Erdélyben azonban csak 54 ezret). Az összehasonlítást azonban megnehezíti az a tény, hogy nem tették közzé az utóbbi népszámlálás anyanyelvi adatait (csupán egy „nemzetiség és anyanyelv szerinti népesség" összevont számsorát), amelyek többletként 50—80 ezres eltérést mutattak a magyar nemzetiség javára. Bármennyire is pontatlanok vagy ellentmondásosak a statisztikák, az természetesen megállapítható, hogy Erdélyben húsz év alatt mintegy 6%-kal (1977-ben 70,9%-ra) nőtt a románság, és 3%-kal csökkent a magyarság aránya. Ha ezt a tendenciát, s azt a tényt, hogy a magyarságnak is vannak kedvező népszaporulatú tájai, tekintetbe vesszük, valószínű, hogy a magyar anyanyelvűek száma 1977-ben már meghaladta az 1,8 milliót.

4. Tekintsük át előbb az erdélyi románok helyzetének alakulását 1944 után. A románság létszámának nagyarányú (az 1948. évi 65,1%-ról 1977-ig 70,9%-ra) növekedése nem pusztán a természetes szaporulat, hanem kisebb mértékben a moldvai és havasalföldi bevándorlás következménye is. A románság aránya elsősorban a városokban emelkedett, ahol számuk a felszabadulás óta ötszörösére növekedett. Jelentős részük (mintegy 60%) továbbra is falun vagy város környéki falusi településeken él.

Az iparosítás a románok foglalkozási összetételét megváltoztatta, a parasztság jelentős részéből munkás lett. Újabb regionális statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, de mint az 1956-os népszámlálásból tudjuk,

Erdélyben a román ipari munkásság az egész román népességnek egynegyedét tette ki, s főleg Kolozs, Brassó, Hunyad és Temes megyék ipari központjaiban koncentrálódott. Ma feltehetőleg legalább 1,5-1,7 millió a román ipari munkás Erdélyben.

A másik jelentős társadalmi változás az értelmiségi és alkalmazotti kategóriákban következett be. 1956-ban több mint félmilliónyi tisztviselőt (mérnököt és technikust is beleértve) tartottak számon az erdélyi román lakosság köréből, azóta ez a szám is nőtt, s elérheti a 700-800 ezer főt.

Máramaros, Beszterce-Naszód, Szilágy megyékben a románok a régi patriarchális életmód sok elemét hosszú ideig megőrizték, de az elmúlt évtized iparosítása ezeken a területeken is változást hozott. Az iparosodottabb megyékben az ingázás hatása érződik a falusi életmódban is.

Erdély románságának kulturális élete az 1944 utáni évtizedekben együtt fejlődött az egész országéval. Az egységesítés a román szellemi életben még inkább érvényesült, mint a két világháború között. Az erdélyi románok vallási megosztottsága véget ért, miután a görög katolikus egyház 1948-ban megszűnt, és beolvadt a görögkeletibe.

Az irodalomban és a művészetekben megfigyelhetjük bizonyos erdélyi hagyományok továbbélését, főleg a népi költészethez való kapcsolódás és a múlt iránti érdeklődés tekintetében. L. Blaga költészetének újrafelfedezése a hatvanas években nem kevéssé járult hozzá az erdélyi sajátosságok kiemeléséhez. Ami a társadalomtudományokat illeti, inkább a nyelvtudományban, a történetírásban, a néprajzban tapasztalható az erdélyi román hagyomány folytatása. Olyan folyóiratok, mint a kolozsvári *Steaua* és *Tribuna*, a nagyváradi *Familia*, a marosvásárhelyi *Vatra*, a brassói *Astra* vagy a nagyszebeni társadalomtudományi érdeklődésű *Transilvania* és a különböző egyetemi folyóiratok szolgálják az erdélyi román írók, tudósok szellemi tömörítését és a sajátos irodalmi, nevelési vagy tudományos érdeklődés továbbélését vagy újszerű jelentkezését.

5. A szocialista Románia az alkotmányban biztosítja a nemzetiségek jogait. Az utolsó, 1965-ös alkotmány 17. szakasza az alapjogokat „nemzetiségre, fajra, nemre vagy vallásra való tekintet nélkül" garantálja, és tilt minden megkülönböztetést az állampolgárok között, az élet minden területén. A 22. szakasz azt is kijelenti, hogy „azokban a közigazgatási-területi egységekben (falvak, városok, megyék), ahol a román lakosságon kívül más nemzetiségű lakosság is él, az összes szervek és intézmények az illető nemzetiség nyelvét is használják szóban és írásban, tisztviselőket neveznek ki soraiból vagy más olyan állampolgárok közül, akik ismerik a helyi lakosság nyelvét és életmódját". Ugyanebben a szakaszban olvasható: „Románia Szocialista Köztársaságban az együtt élő nemzetiségeknek biztosított az anyanyelv szabad használata, továbbá a könyvek, újságok, folyóiratok, színházak és minden fokon az oktatás, saját nyelvükön."

Mint láttuk, a magyarok létszáma Erdélyben az 1977-es népszámlálás előzetes adatai szerint 1 651 ezer fő, tehát az összlakosság 22%-a. Ha — mint említettük — bizonyos korrekciókat tekintetbe veszünk, a magyarság száma meghaladja az 1,8 milliót, tehát részesedése 23-24%-os (emlékeztetőül megemlítjük, hogy 1930-ban 24,4%-ot tett ki). A magyarok mintegy 35%-a a magyar—román határ mentén, 34%-a a Székelyföldön, 10%-a Kolozsvárt és környékén, a többi meg szórványban él. (Mintegy 400 ezer magyar él ún. interetnikus diaszpórában.) A leginkább magyar lakosságú Kovászna és Hargita (az első a volt Háromszék, a második a volt Udvarhely és Csík megye); Kovásznában a magyarság számaránya 80% körül jár, míg Hargita megyében mintegy 44%.

A magyar nemzetiség szaporulata 1956 és 1966 között — az adatok szerint — csekély, mindössze 2,3% (38 ezer fő) körül volt, miközben az országban ez az arány 9,2%-ot ért el. 1966 és 1977 között 5,4%-ra emelkedett, de ez is elmaradt az országos átlag mögött, mely 12,9% volt. A csökkenés, amelynek mértékét — mint jeleztük — a statisztikák nem pontosan tükrözik, részben a régi gazdasági-vallási alapokon kialakult születéskorlátozási hagyományokkal, részben az urbanizációval jelentkező családtervezéssel, részben a nemzetiségi tudat gyengülésével függ össze. A jelenség nem általános, mert Hargita és Kovászna megyében a népszaporodás meghaladja az országos átlagot is. (Igaz, hogy e két megye magyarsága 1977-ben az egész magyar lakosságnak csak mintegy 25%-át tette ki.)

A magyar lakosság létszáma 1966 és 1977 között falun 6,3%-kal esett vissza, nagyobb mértékben, mint amilyen az országos csökkenés volt, amely csak 2,7%-ot ért el. Ez azt jelenti, hogy a magyar nemzetiség egyre nagyobb mértékben városiasodik; 1977-ben városokban élt közel 900 ezer magyar, az egész magyar lakosság több mint 50%-a. Külön is figyelemre méltó a magyar többségű Hargita és Kovászna megyék városiasodása: 1948-tól 1980-ig az elsőben 10-ről 45%-ra, a másodikban 12-ről 52%-ra nőtt a városi lakosok száma. Magyarok általában azokba a városokba és ipari centrumokba költöztek, amelyek ugyanazon megye területén találhatók. Így nőtt meg Nagyvárad, Nagybánya, Szatmár, Marosvásárhely, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Brassó magyarsága. A legtöbb magyar városi környezetben Kolozsvárt (85 358), Marosvásárhelyt (81 789), Nagyváradon (75 698), Szatmáron (47 594), Temesvárt (36 242), Aradon (34 318), Brassóban (33 970) és Sepsiszentgyörgyön (33 956) lakik.

Az 1956-os népszámlálás szerint (későbbi, az egész területre vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésünkre), az akkor 1,6 millióra becsült magyarság foglalkozási csoportok szerinti megoszlása úgy alakult, hogy mintegy 520 ezer munkást, 200 ezer tisztviselőt, 38 ezer ipari szövetkezetben dolgozót, 90 ezer kollektív gazdaságban, 26 ezer társulásban részt vevőt, több mint 600 ezer egyéni parasztot, 58 ezer magántisztviselőt, 3800 szabad foglalkozásút és 1500

kiskereskedőtt tartottak számon mintegy 13 ezer meghatározatlan foglalkozást űző mellett. Azóta a parasztság döntő többségében termelőszövetkezetben dolgozik, a magyar munkásság létszáma pedig nőtt, s elérheti a 650—700 ezer főt.

Az 1977-es megyei statisztikák alapján megközelítő képet kaphatunk a Székelyföld magyarságának foglalkozási összetételéről: eszerint Kovászna megyében a 99 047 fős aktív lakosságból 37 412 az iparban, 6197 az építőiparban, 31 522 a mezőgazdaságban tevékenykedett, említésre méltó még a kereskedelemben (5885), a közlekedésben (4066), a szolgáltatásokban (4263), az oktatásban és kultúrában (3978) és az egészségügyben (3048) dolgozók száma. Hargita megye 161 800 aktív lakosából 76 461 dolgozott az iparban, 8020 az építőiparban, 48 219 a mezőgazdaságban; a többi ágazat sorrendje: kereskedelem (8557), egészségügy (5240). Maros megye 295 191 lakosából 106 010 tevékenykedett az iparban, 17 940 az építőiparban, 102 803 a mezőgazdaságban; a többi kategória sorrendje: kereskedelem (15 408), oktatás és kultúra (12 861), közlekedés (11 647), szolgáltatások (9544) és egészségügy (8944). Mindez arra mutat, hogy ezekben a hajdan elmaradott megyékben is differenciáltabb foglalkozási struktúra alakult ki.

Ami a magyarság részvételét illeti a politikai életben, 1944 után sok magyar munkás és értelmiségi kapcsolódott be a Magyar Népi Szövetség munkájába, és vett részt a kommunista párt vezette politikai küzdelmekben. Mindaddig, amíg nem került sor az egypártrendszer bevezetésére, mint a magyarok képviseleti szerve, a Magyar Népi Szövetség a szocialista politikát hatékonyan támogatta, s ezt a politikai vezetés mindenkor elismerte.

1948 után megszűnt minden külön nemzetiségi politikai vagy kulturális képviselet (1953-ban formailag is feloszlik a Magyar Népi Szövetség), és csak 1968-ban került sor a Magyar Nemzetiségi Dolgozók Tanácsának megalapítására, amely kinevezett tagokból álló, tanácsadó társadalmi szervezet, érdekképviseletet nem láthat el.

A magyarság politikai képviselete a magyarok országos arányát, a 7%-ot tekintetbe véve, nagyjából arányosan érvényesül a Kommunista Párt, Ifjúsági Szövetség, Pionírszövetség és a szakszervezetek vezető szerveiben, valamint a Nagy Nemzetgyűlésben. (A vezető tisztségek odaítélésénél Erdélyben is a magyarság országos számarányát alkalmazzák, s nem az erdélyi 22-23%-os kvótát.) Az erdélyi néptanácsokban és a gazdasági szervezetekben beosztotti szinten jobban érvényesül a tényleges, a területi és helyi etnikai létszámarány.

Kulturális szempontból a nemzetiség helyzetének legjobb fokmérője az anyanyelvi oktatás alakulása. 1945 után sokáig alig működött magyar óvoda, 1970 óta számuk növekedett, s 1977—78-ban elérte az 1098-at, de ezek közül 426 tagozatos. Az adatok utalnak arra, hogy az adott keretek között az anyanyelvi óvodai ellátás csak a gyermekek egy részére terjedhet ki. Az 1955—56-os tanévben 1022 négyosztályos és 493 hétosztályos magyar nyelvű állami

36. táblázat. Románia népességének megoszlása társadalmi kategóriák és nemzetiség szerint 1966-ban (aktív és eltartott népesség együtt)

Nemzetiség	Munkás		Tisztviselő és értelmiségi		Paraszt						Kisiparos				Egyéb és ismeretlen	Összes népesség	
					szövetkezeti		önálló		együtt		szövetkezeti	önálló	együtt				
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	ezer fő	ezer fő	%	ezer fő	ezer fő	%
Román	6 508	38,9	2 065	12,3	6 647	39,7	927	5,5	7 574	45,2	344	136	480	2,9	120	16 747	100,0
Magyar	743	45,9	188	11,6	554	34,2	32	2,0	586	36,2	66	23	89	5,5	14	1 620	100,0
Német	224	58,5	52	13,6	75	19,6	4	1,0	79	20,6	19	4	23	6,0	5	383	100,0
Zsidó	13	30,2	26	60,5	x	x	x	x	x	x	2	1	3	7,0	1	43	100,0
Cigány	30	46,9	x	x	20	31,3	2	3,1	22	34,4	1	10	11	17,2	1	64	100,0
Egyéb	107	43,5	25	10,2	69	28,1	32	13,0	101	41,1	7	2	9	3,7	4	246	100,0
Összesen	7 625	39,9	2 356	12,3	7 365	38,6	997	5,2	8 362	43,8	439	176	615	3,2	145	19 103	100,0

Megjegyzés: x = 1 000 főnél kevesebb.
Forrás: Recensământul populației și al locuințelor din 15 martie 1966. 175.

37. táblázat. Erdély népességének megoszlása társadalmi kategóriák és nemzetiség szerint 1956-ban (aktív és eltartott népesség együtt)

Nemzetiség	Munkás		Tisztviselő és szabadfoglalkozású		Paraszt						Kisiparos						Egyéb és ismeretlen		Összes népesség	
					szövetkezeti és társult		önálló		együtt		szövetkezeti		önálló		együtt					
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Román	965	23,8	526	13,0	216	5,4	2 230	55,0	2 446	60,4	23	0,6	70	1,7	93	2,3	22	0,5	4 052	100,0
Magyar	504	32,3	198	12,7	117	7,5	631	40,5	748	48,0	38	2,4	57	3,7	95	6,1	14	0,9	1 559	100,0
Német	210	57,1	49	13,3	45	12,2	40	10,9	85	23,1	8	2,2	13	3,5	21	5,7	3	0,8	368	100,0
Zsidó	12	27,3	23	52,3	x	x	1	2,0	1	2,0	2	4,5	5	11,4	7	15,9	1	2,5	44	100,0
Cigány	33	42,3	2	2,5	8	10,3	14	17,9	22	28,2	x	x	13	16,7	13	16,7	8	10,3	78	100,0
Egyéb	37	28,2	11	8,4	16	12,2	63	48,1	79	60,3	1	0,8	2	1,5	3	2,3	1	0,8	131	100,0
Összesen	1 761	28,3	809	13,0	402	6,5	2 979	47,8	3 381	54,3	72	1,1	160	2,6	232	3,7	49	0,7	6 232	100,0
Kárpátokon túl	2 282	21,2	1 572	14,0	858	7,6	5 967	53,0	6 825	60,6	113	1,0	287	2,5	400	3,6	78	0,6	11 257	100,0
Románia összesen	4 143	23,7	2 381	13,6	1 260	7,2	8 946	51,2	10 206	58,4	185	1,0	447	2,6	632	3,6	127	0,7	17 489	100,0

Forrás: Recensământul populației și al locuințelor din 21 februarie 1956. 563. skk.
Megjegyzés. x = 1000 főnél kevesebb.

38. táblázat. Románia aktív népességének megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint 1977-ben

Foglalkozási főcsoport	Erdély		Kárpátokon túli területek		Románia összesen	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Ipar, építőipar	1 630	43,2	2 570	36,6	4 200	38,9
Mező- és erdőgazdaság	1 255	33,2	2 721	38,8	3 976	36,8
Kereskedelem, közlekedés, szolgáltatás	522	13,8	978	13,9	1 500	13,9
Közoktatás, tudomány, művészet	170	4,5	338	4,8	508	4,7
Egészségügy, testnevelés, társadalombiztosítás	108	2,9	190	2,7	298	2,8
Közigazgatás, hitel és biztosítás	43	1,1	108	1,5	151	1,4
Párt- és tömegszervezetek	6	0,2	13	0,2	19	0,2
Vallási felekezetek szolgálatában	7	0,2	12	0,2	719	0,2
Egyéb és ismeretlen	34	0,9	89	1,3	123	1,1
Összes aktív népesség	3 775	100,0	7 019	100,0	10 794	100,0

Forrás Recensământul populaţiei şi al locuinţelor din 5 ianuarie 1977 II 370—510.

iskolát tartottak számon. 1956-tól az elemi iskolák egy részét összevonták, és kettős tannyelvű intézményeket hoztak létre. Az 1970—71-es tanévben 1337 nyolcosztályos magyar nyelvű általános iskolában és tagozatban 157 ezer magyar tanuló tanult. Az 1979—80-as tanévben 1276 általános iskolában és tagozatban 187 941 tanulót oktattak magyar nyelven, és ezekben 9439 tanító és tanár dolgozott. Román általános iskolában 42 244 magyar gyermek tanult. Az iskolarendszerben végbement változások megnehezítik az összehasonlítást, s nem ugyanazok az adatok állnak rendelkezésre az egyes években. E töredékes adatok alapján is megállapítható, hogy a magyar tannyelvű önálló iskolák száma csökken. Jelentősen nőtt viszont a román általános iskolába járók aránya, amihez hozzájárult az, hogy az 1981-es oktatási törvény szerint csak 36 fő jelentkezése esetében lehet nemzetiségi tagozatos osztályt indítani. A magyar általános iskolák tankönyvvel való ellátása érdekében — főleg az utóbbi időkben — jelentős erőfeszítések történtek, általában úgy, hogy román tankönyveket fordítottak le.

1944 után 184 magyar tannyelvű középiskola működött, amelynek jó része felekezeti volt. 1970—71-ben 91 magyar nyelvű állami általános líceumban és tagozatokban 21 106 diák tanulhatott. Az 1974-es oktatási reform a szakközépiskolákat helyezte előtérbe, csökkent az elméleti gimnáziumok száma. Ezek után csak kevés helyen maradt meg magyar nyelvű középiskola, s tagozatos osztályok jöttek létre a szaklíceumokban. Az 1979—80-as tanévben a líceumi és szakiskolai oktatás 120 magyar nyelvű intézetet és tagozatot foglalt magában, ezek közül azonban csak 12 volt önálló. A tanulók száma 36 416 volt, ezekkel 1607 tanár és ún. oktató mester foglalkozott. A fiatalok jelentős része (számuk 1979—80-ban elérte a 22 ezret), ha középfokon kíván

továbbtanulni, román tannyelvű szaklíceumba járt. Mindez azt jelenti, hogy középfokon egyre kevesebben tanulják anyanyelvükön a szaktárgyakat. Ennél is figyelemre méltóbb, hogy a magyar tanulók 70%-a nem tanul tovább az általános iskola elvégzése után, ami azt eredményezi, hogy széles alacsonyabb műveltségű és képzettségű réteg konzerválódik, amely nem tud részt venni a magasabb követelményeket állító technikai-ipari munkában.

Két intézményben folyik magyar nyelvű óvónőképzés. Az általános iskolai pedagógusszükséglet kielégítésével egy magyar tannyelvű tanítóképző (az udvarhelyi) foglalkozik. 1944 után Kolozsvárt magyar nyelvű egyetem működött, amelyet 1959-ben összevontak a román nyelvűvel. Ma a Babeș-Bolyai Egyetemen csak a magyar nyelvet és irodalmat tanítják magyarul, bár elvileg 17 tárgyból van lehetőség arra, hogy (megfelelő számú, legalább hét jelentkező esetén) magyar nyelven is oktassanak. 1970-ben az egyetem 6363 hallgatója közül 1048 volt magyar. A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben, amely eredetileg magyar tannyelvű volt, ma a legtöbb szakon román nyelven adnak elő. Az eredetileg magyar nyelvű Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet jelenleg román és magyar tagozattal dolgozik. Kolozsváron működik egyes szakokon kétnyelvű előadásokkal a Gheorghe Dima zenekonzervatórium és a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet. 1979—80-ban a romániai felsőfokú oktatás több mint 190 ezres hallgatóságából (közülük 14 ezer külföldi) nappali tagozaton 9627 magyar nemzetiségű diák folytatta tanulmányait; ezek közül 2209 olyan felsőfokú intézetet látogatott ahol magyarul is oktatnak. A felsőfokú intézetekben 740 magyar nemzetiségű oktatót tartottak nyilván, az összlétszám mintegy 5%-át.

Az anyanyelv használata a közéletben visszaszorult. A Székelyföld kivételével mindenütt megszűntek a kétnyelvű feliratok; a jogszabályokat általában a nemzetiségek nyelvén is közzéteszik, és a bíróság előtt tolmács útján is lehet érintkezni, a társadalmi szervezetek gyűlésein, a hivatalokban, az üzemekben, a kereskedelemben s általában nyilvános alkalmakkor a román nyelvet használják, kivéve Kovászna és Hargita megye magyar többségű vidékeit.

A magyarság kulturális és főleg irodalmi életében nagy szerepet játszanak a lapok és a folyóiratok. A napilapok közül meg kell említenünk a bukaresti *Előrét*. A két legfontosabb sajtóorgánum, a Román Írók Szövetségének Kolozsvárt 1946 óta megjelenő irodalmi lapja, az *Utunk* és a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács 1970 óta kiadott társadalmi-politikai, művelődési hetilapja, a bukaresti *A Hét*. A kolozsvári *Korunk* főleg társadalomtudományi tanulmányaival tűnik ki, a marosvásárhelyi *Igaz Szó* inkább szépirodalmi-kritikai jellegű.

A hetvenes években átlagban évi 200 magyar nyelvű könyv jelent meg, 2-2,5 millió példányban, a tankönyveket nem számítva, s ez a romániai összpéldányszámnak (50 millió körül) 3-4%-a. A könyvkiadásban nagy

érdemeket szerzett a bukaresti *Kriterion*, amely szépirodalmi és történeti munkák közlésével tűnt ki, s amely hozzájárult a magyar és a román irodalom kölcsönös megismertetéséhez és a két nép közötti szellemi barátság ápolásához is.

A felszabadulás után az irodalomban a „nagy öregek": Kós Károly, Gaál Gábor, Kacsó Sándor és még többen mások folytatták tevékenységüket. Az első évtizedben a prózában főleg Asztalos István és Nagy István ábrázolták a nagy társadalmi átalakulást, és hirdették a két nép egymásra utaltságának gondolatát. A költészetben Horváth Imre, Horváth István, Méliusz József és Szemlér Ferenc jelezték ugyanezt a törekvést. Balogh Edgár, Méliusz, Szabédi László társadalmi elkötelezettséggel és sokoldalú felkészültséggel foglalkoztak a szocialista fejlődés problémáival és a magyar nemzetiség sorsával.

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején új nemzedék tűnt fel, amelynek képviselői közül Sütő András egyike a legjelentősebbeknek, aki a közösség történeti és mai problémáival vívódik regényeiben és drámáiban. Az ötvenes évek közepén bontakozott ki Deák Tamás, Kányádi Sándor, Szász János, Székely János lírája, jelentkezett Szabó Gyula prózája, és érett be Földes László esztétikai-kritikai tevékenysége. Az ezt követő „Forrás-nemzedék" főleg Szilágyi Domokos költészetével és Bálint Tibor prózájával hozott újat nemcsak tartalomban, de formában is.

Magyar színház működik Kolozsvárt és Sepsiszentgyörgyön, négy színháznak van magyar tagozata: Marosvásárhelyt, Nagyváradon, Szatmáron és Temesvárt. Ezek évente mintegy 1500 előadást tartanak, közönségük meghaladja a félmilliót. Nagy érdemük, hogy a romániai magyar írók darabjait előnyben részesítik, és ezzel az egyetemes magyar drámairodalom fejlődéséhez is hozzájárulnak. Kolozsvárt magyar állami opera is tevékenykedik. Kolozsvárt, Marosvásárhelyt és Nagyváradon az állami bábszínháznak van magyar tagozata.

A zenében jellemző a folklórhagyomány ápolása, gyűjtése és elterjesztése. E tekintetben különösen nagy érdemeket szerzett Jagamas János, Faragó József és Kallós Zoltán. A zeneszerzők közül említsük meg Jodál Gábort és Márkos Albertet, Csíki Boldizsárt, Oláh Tibort, Terényi Editet és Zoltán Aladárt. A képzőművészet széles spektrumából Szervátiusz Jenő, Gy. Szabó Béla, Nagy Imre, Miklósy Gábor, Szőnyi István, Abodi-Nagy Béla, Mohy Sándor, Balogh Péter, Déri Incze János a legjelentősebbek.

A természettudományokban más nemzetiségű kollégáikkal együtt sok kiváló magyar szakember dolgozik egyetemeken és kutatóintézetekben. Jeles fizikusok, kémikusok, botanikusok, agrár szakemberek, orvosok hosszú sorát kellene említenünk, akik közül többen nemzetközi hírnévnek is örvendenek (Páll Árpád, Péterfi L. István, Nyárádi Antal, Pázmány Dénes, Maros Tibor, László János és mások). A magyar nyelvű irodalom ezen a területen inkább ismeretterjesztő jellegű, főleg kislexikonok és tankönyvek kiadására korlá-

tozódik, amelyeknek azonban nagy a jelentősége a magyar tudományos-szakmai nyelv ápolása-terjesztése szempontjából.

A társadalomtudományokban Gáll Ernő, Kallós Miklós, Róth Endre, Bretter György, Balázs Sándor filozófiai, Kelemen Lajos, Bányai László, Jakó Zsigmond, Imreh István, Benkő Samu, Demény Lajos történeti munkáit kell kiemelni. A művelődéstörténet művelői közül Jakó Zsigmond, Benkő Samu, B. Nagy Margit, Jordáky Lajos és Spielmann József nevét említjük. A nyelvtörténet elsősorban Szabó T. Attila tanulmányait és az általa szerkesztett *Erdélyi Szótörténeti Tár*at tartja számon. A rendkívül gazdag néprajzi irodalomból Faragó József, Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő, Nagy Olga munkásságát említhetjük. Az irodalomtudományban Jancsó Elemér, Benkő Samu, Csehi Gyula, Láng Gusztáv, Kántor Lajos, Gálfalvi Zsolt történeti és kritikai tanulmányait emelhetjük ki.

A magyar kultúra terjesztésében aktív szerepet játszik az öntevékeny művészeti mozgalom is, így különösen a kórusok, a néptáncos és a színjátszó csoportok.

Az erdélyi magyarok kulturális életében ma is jelentős helyet foglalnak el az egyházak. A romániai katolikusok két egyházmegyéhez tartoznak, az egyik a gyulafehérvári, a másik a bukarest-jászvásári (ez utóbbihoz tartozna a csángók). A gyulafehérvári egyházmegye híveinek száma egymillió 19 ezer, akik közül mintegy 160-180 ezer német. Az egyházközségek száma 519, a papok száma 629. A teológiai főiskola és kántoriskola magyar tagozata Gyulafehérváron működik. A reformátusoknak — akik mind magyarok — 8 egyházmegyéjük van, 462 anyaegyház- és 137 leányegyházközséggel, amelyekben 444 lelkipásztor működik, és hozzájuk 406 852 református tartozik. Az unitáriusoknak — akik ugyancsak mind magyarok — 47 ezer nyilvántartott hívük van, 130 egyházközségük és 120 papjuk. A magyar evangélikus egyház híveinek száma 32 ezer, akiket 36 lelkész szolgál. A magyar protestáns (református, lutheránus, unitárius) lelkészek képzését a kolozsvári teológiai intézet végzi.

A szocialista Magyarország és Románia közötti együttműködés először a történelemben lehetővé tette, hogy a román kultúra és különösen a román irodalom eredményei Magyarországon szélesebb körben ismertté váljanak, és magyar szellemi termékek is hozzáférhetők legyenek román nyelven. A közvetítés munkájában szervezetten részt vett és részt vesz az erdélyi magyar értelmiség, különösen az írók és fordítók.

Az erdélyi magyarság elsősorban a kultúrában keresi azonosságtudatának erősítését és sajátos törekvéseinek érvényesítését. A felelősség érzése és egyben a történeti hivatás vállalása jellemzi ezt a tudatot, természetesen elsősorban azoknál, akik alkotói, élesztői és befogadói az erdélyi magyar kultúrának.

6. A háború súlyosan érintette a német etnikumot, amelynek létszáma 1956-ra Erdélyben a nemzetiségi (nem anyanyelvi) statisztika szerint 368 ezerre

csökkent. Az 1977. évi népszámlálás szerint 323 ezer német élt ezen a területen; 120-130 ezer fő Brassó és Szeben megyékben, és mintegy 150 ezer fő a Bánságban, Arad, Krassó-Szörény és Temes megyékben. A németség létszámának csökkenését a hivatalos családegyesítés megindítása magyarázza, amelynek keretében 1950-től 1982-ig 130 151 fő települt át a Német Szövetségi Köztársaságba.

A foglalkozási arányok már 1956-ban úgy alakultak, hogy a németeknek csak 22%-a dolgozott a mezőgazdaságban, a többi az iparban helyezkedett el, különösen a Bánságban és Brassó megyében. A régi, rendezett falusi közösségek jó része felbomlott, nemcsak gazdasági, hanem politikai okok miatt is. Az erdélyi németség 1944 után súlyos árat fizetett azért, hogy számos vezetője és jórészt a hatalmi kényszer nyomása alatt széles rétege a hitleri Németország mellé állt. Mint háborús bűnösök minden politikai jogukat elvesztették, vagyonukat kisajátították. Mintegy 75 ezren 1945 után munkaszolgálatot teljesítettek a Szovjetunióban.

1949-ben létrejött egy német antifasiszta bizottság, amelynek feladata volt, hogy a megkülönböztetések felszámolása után bekapcsolja a romániai németséget az ország közéletébe. 1950-ben elismerték a németek állampolgári jogait, 1956-ban a kitelepítettek visszaköltözhettek házaikba. 1968-ban megalakult a Német Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa, ugyanolyan céllal, mint a hasonló magyar szerv.

A német kulturális élet a hatvanas évektől kezdve ismét fellendült. 1982—83-ban 279 német nyelvű vagy tagozatos óvoda működött 12 543 gyermekkel, 431 óvónővel, 324 általános iskola 30 454 tanulóval és 1567 oktatóval, 35 szaklíceum 6444 tanulóval és 199 tanárral. Ugyanebben az évben 2095 német hallgató végzett felsőfokú tanulmányokat. Minden román egyetemen német irodalmi és nyelvi tanszék működik, amely tudományos tevékenységet is kifejt, így többek között a romániai németség nyelvjárásaival, irodalomtörténetével, történetével foglalkozik. Évente mintegy 80-100 politikai, tudományos és főleg szépirodalmi munka jelenik meg német nyelven (a tankönyvek nélkül), 200 ezret meghaladó példányszámban. Német nyelvű szépirodalmi folyóirat a *Neue Literatur*.

A romániai német nyelvű irodalom képviselői közül megemlíthetjük Oskar Walter Cisek, Arnold Hauser, Georg Scherg, Joachim Wittstock, Franz Liebhardt, Alfred Murgul-Sperber prózaírókat, Alfred Kittner kritikust és Nikolaus Berwanger költőt. Jeles német képző- és zeneművészek tevékenykednek részben Bukarestben, részben a hagyományos német központokban. Figyelemre méltó a Stefan Ludwig Roth-hagyomány ápolása Medgyesen és a Bánságban a Lenau-házé. Temesvárt és Nagyszebenben német színházi tagozat működik, utóbbi helyen bábszínház is. 1956-ban Szebenben a romániai németség történetének vizsgálatára kutatócsoport jött létre, amely

kiadja a *Forschungen für Volks- und Landeskunde* című tudományos folyóiratot, és megjelentet más, főleg történeti munkákat.

A német nyelvű lutheránus egyháznak 201 egyházközsége, 254 temploma, 176 papja és 104 orgonistája van. A lelkészeket a nagyszebeni teológiai intézet készíti fel.

A németség számának megfogyatkozása hozzájárult az erdélyi etnikai arányok megváltozásához, de ez a csökkenés befolyásolja szerepüket a gazdasági, politikai és kulturális életben is.

Külön kell szólnunk Erdély nemzetiségei sorában a zsidóságról, amelyet a román népszámlálás kezdettől mint nemzetiséget tart számon. Becslések szerint mintegy 350 ezer zsidó élte túl az üldözéseket, az 1977-es népszámlálás már csupán 26 ezret tart számon, akik közül csak mintegy 8 ezer él Erdélyben. A nagy csökkenés magyarázata a kivándorlás, amire a Románia és Izrael között megkötött egyezmény alapján került sor. Ennek következtében jó két évtized alatt 250—300 ezer zsidó hagyta el az országot, köztük sok erdélyi is, akiknek jó része magyar anyanyelvű volt, és a magyarsághoz tartozónak érezte magát.

*

Erdély 1918 után nagy megpróbáltatásokat élt át. Hatalomváltozások és háború befolyásolták a gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális viszonyok alakulását. Mélyrehatóbb következményekkel járt a kapitalizmus felszámolása és az új szocialista társadalom építése. Románok, magyarok, németek egyetemes érdeke az új társadalom gazdasági és kulturális továbbfejlődése, s ennek keretében a nemzetiségek egyenjogúságát és sajátosságait érvényesítő politika.

Erdély különleges etnikai és kulturális egység Közép- és Kelet-Európában, s helyzetének alakulása befolyásolja ennek a régiónak a fejlődését is, és különösen Románia és Magyarország együttműködését, amelynek erősítése a románok és magyarok közös érdeke.

Vázlatunk igyekezett a rendelkezésre álló és nem elég részletező, sokszor ellentmondásos adatok alapján ismertetni az 1918 utáni erdélyi fejlődés fő irányait és a jelenlegi helyzetet. A jövő kutatóinak feladata az alaposabb feldolgozás, s a fejlődési tendenciák továbbgondolása is.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Hist. Artium	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AIIACN	=	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie (Cluj, ill. Cluj-Napoca)
AIICluj	=	Anuarul Institutului de istorie din Cluj
AMN	=	Acta Musei Napocensis (Cluj)
ANTAL Á., Szentiváni M.	=	ANTAL ÁRPÁD, Szentivani Mihály. Bukarest 1958
ARATÓ E., A nemzetiségi kérdés	=	ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. I—II. Budapest 1960
ARATÓ E., Nemzetiségek ideológiája	=	ARATÓ ENDRE, A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Budapest 1983
AtSz	=	Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AUSB	=	Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica
AVSL	=	Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (A. F.: Hermannstadt 1845—1851; N. F.: uo. 1853)
G. BARIŢ, Părţi alese	=	GEORGE BARIŢ, Părţi alese din istoria Transilvaniei I—III. Sibiu 1889—1891
BENKŐ S., A helyzettudat	=	BENKŐ SAMU, A helyzettudat változásai. Bukarest 1977
E. A. BIELZ, Handbuch	=	E. A. BIELZ, Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Hermannstadt 1857
Desăvîrşirea unificării	=	Desăvîrşirea unificării statului naţional român. Red. MIRON CONSTANTINESCU, ŞTEFAN PASCU. Bucureşti 1968
Din istoria Transilvaniei	=	Din istoria Transilvaniei I—II. Red. MIRON CONSTANTINESCU. Bucureşti 1960—1961 (Magyar változata: Erdély története I—II. Bukarest 1964)
S. DRAGOMIR, Studii şi documente	=	SILVIU DRAGOMIR, Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848—49. I—II. Sibiu 1944. III., V. Cluj 1946
EGYED Á., A parasztság a századfordulón	=	EGYED ÁKOS, A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés. Bukarest 1975
EGYED Á., Falu, város	=	EGYED ÁKOS, Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848—1914. Bukarest 1981

EK: AG	= OL, EOKL, Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára, Acta Generalia (Általános iratok)
EM	= Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
Erdély története	= Erdély története I—II. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU. Bukarest 1964
1848. Arcok	= 1848. Arcok, eszmék, tettek. Bukarest 1974
E. FRIEDENFELS, Joseph Bedeus	= EUGEN VON FRIEDENFELS, Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert I—II: 1848—1858. Wien 1876—1877
FVLK	= Forschungen für Volks- und Landeskunde (Sibiu)
Heydendorf naplója	= Michael Conrad von Heydendorf, Unter fünf Kaisern. Hrsg. OTTO FOLBERTH und WOLFGANG ACKER. München 1978
HHStA	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
K. HITCHINS, The Rumanian National Movement	= KEITH HITCHINS, The Rumanian National Movement in Transylvania 1780—1849. Cambridge, Mass. 1969
JAKAB E., Szabadságharczunk	= JAKAB ELEK, Szabadságharczunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—49-re. Budapest 1881
JANCSÓ B., A román irredentista mozgalmak	= JANCSÓ BENEDEK, A román irredentista mozgalmak története. Budapest 1920
KEMÉNY ZS., Erdély közélete	= KEMÉNY ZSIGMOND, Erdély közélete 1791—1848. Kemény Zsigmond tanulmányai II. Kiadja GYULAI PÁL. Pest 1870
KL Ekv.	= Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957
Közl. ENM	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
Kriegsarchiv	= Wien, Kriegsarchiv
Magyarország története	= Magyarország története (Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL); 5. (Budapest 1980. Szerk. MÉREI GYULA), 6. (Budapest 1979. Szerk. KOVÁCS ENDRE és KATUS LÁSZLÓ); 7. (Budapest 1978. Szerk. HANÁK PÉTER és MUCSI FERENC); 8. (Budapest 1976. Szerk. RÁNKI GYÖRGY, HAJDÚ TIBOR és TILKOVSZKY LORÁNT)
MCA	= Materiale şi Cercetări Arheologice (Bucureşti)
MMTVD	= A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I—VI. Budapest 1951-től
MNT	= A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. IX—X. Budapest 1897—1898
M. Stat. Évkönyv	= Magyar Statisztikai Évkönyv (Budapest)
M. Stat. Közlemények	= Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam (1893—1901) és Új Sorozat (1902-től). Budapest
Műv. T.	= Művelődéstörténeti Tanulmányok I—II. Szerk. CSETRI ELEK, JAKÓ ZSIGMOND, SÍPOS GÁBOR és TONK SÁNDOR. Bukarest 1979—80
OL	= Magyar Országos Levéltár (Budapest)
OL, EKPr.	= OL, Erdélyi Udvari Kancellária, (Praesidialia) Elnöki iratok
OL, EOKL	= OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak
OL, 1848/49	= OL, Az 1848—49-i minisztériumi levéltár

OL, GP	= OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum, in Politicis (Ügyiratok)
RMK	= Régi Magyar Könyvtár (Szerk. HEINRICH GUSZTÁV)
OL, GPr.	= OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum, Praesidialia
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur	= T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur sau luptele politice-nationale ale Românilor de sub Corona ungară I—VIII. Sibiu 1902—1915
PASCU—CHERESTEŞIU, Documente	= Revoluţia de la 1848—1849 din Transilvania I. Red. ŞTEFAN PASCU, VICTOR CHERESTEŞIU. Bucureşti 1977; Documente privind revoluţia de la 1848 în ţările române. C. Transilvania II. Red. ŞTEFAN PASCU, VICTOR CHERESTEŞIU. Bucureşti 1979; III. Red. ŞTEFAN PASCU. Bucureşti 1982
S. RETEGAN, Dieta românească	= SIMION RETEGAN, Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864). Cluj-Napoca 1979
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (Bukarest)
SPIRA GY.: A nemzetiségi kérdés	= SPIRA GYÖRGY, A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Budapest 1980
St	= Studii. Revistă de Istorie (Bucureşti)
SUBB-H	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series 4.: Historia (Cluj)
Sz	= Századok (Budapest)
Tafeln	= Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. III—XXI (1830—1848). Wien 1831—1853; N. F. I—V (1849—1865). Wien 1854—1866
TBCM	= Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul 1918—1928. I—III. Bucureşti 1929
FR. TEUTSCH, Geschichte	= FRIEDRICH TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk III. Hermannstadt 1910
I. TÓTH Z., MR	= I. TÓTH ZOLTÁN, Magyarok és románok. Budapest 1966
TRÓCSÁNYI ZS., Parasztság	= TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi parasztság története 1790—1848. Budapest 1956
TRÓCSÁNYI ZS., Wesselényi	= TRÓCSÁNYI ZSOLT, Wesselényi Miklós. Budapest 1965
TSz	= Történelmi Szemle (Budapest)
ÜRMÖSSY L., Tizenhét év	= ÜRMÖSSY LAJOS, Tizenhét év Erdély történetéből. Temesvár 1894

IRODALOMJEGYZÉK

IX. ERDÉLY A REFORMKORBAN (1830—1848)

1. A RÉGI ÉS AZ ÚJ ERDÉLY TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI ÉLETÉBEN

Jelen összegezés abban a felépítésben tárgyalja az erdélyi reformkor főbb kérdéseit, mint a marxista történetírás nagyobb lélegzetű szintézisei: V. CHERESTEŞIU, Transilvania în ajunul revoluţiei din 1848 (Din istoria Transilvaniei I); ŞT. IMREH, Adîncirea crizei feudalismului în Transilvania. Încercări de reforme (1822—1847) (Istoria Romîniei III. Red. A. OŢETEA. Bucureşti 1964). Ezeknél több vonatkozásban is bővebben foglalkozik az erdélyi fejlődés sajátosságaival MÉREI GYULA és VÖRÖS KÁROLY a Magyarország története 5. kötetének gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteiben.

NÖVEKVŐ NÉPESSÉG A MEZŐGAZDASÁG ELMARADOTTSÁGÁNAK SZORÍTÁSÁBAN

A 18—19. századi erdélyi népesség, gazdaság és társadalom egymással összefüggő kérdéseiről az élet minden szintjére tekintő igénnyel a legutóbb: DANKANITS Á., A hagyományos világ alkonya Erdélyben (Bp. 1983).

Az 1786-os népszámlálás megyei és községsoros bontásban: THIRRING G., Magyarország népessége II. József korában (Bp. 1938); DANYI D. és DÁVID Z., Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787) (Bp. 1960). A határőrvidékre csak összesített adatok: C. HIETZINGER, Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums I (Wien 1817). Az 1850—51-es népszámlálás egyik változatának eredeti községsoros összesítései: OL, EOKL Vegyes állagai, Statisztikai tabellák. 2. cs. A tényleges népességszámot községsorosan adta ki újra az 1930-i népszámlálás nemzetiségre kérdező adataival együtt az 1849 előtti törvényhatósági bontásban: E. WAGNER, Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen (Köln—Wien 1977).

Az 1766-i felekezeti kimutatás csonka adatai alapján becsülte a nemzetiségi megoszlást: J. SÖLLNER, Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen (Hermannstadt 1856) 288. Ugyancsak ő, forrása megnevezése nélkül közölte (267) az 1786-ra vonatkozó adatokat, amelyeket, bár teljesen valószínűtlenek, mégis „érdemesnek tart arra, hogy ismerjünk": P. SUCIU, Poporaţia Ardealului şi şimtul realităţilor social-economice (Cluj 1925) 6 és 16. Az 1766-i felekezeti összeírás 1,4 milliós lélekszámot megadó változata K. MÜLLER, Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia (München 1961) 14. Az 1773-i felekezeti adatok alapján becsüli a nemzetiségi megoszlást: N. GIURGIU, Populaţia Transilvaniei la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea (Populaţia şi societate. Studii de demografie istorică I. Red. ŞT. PASCU. Cluj 1972) 110—114. Az 1794-i adókimutatások alapján készült becslést közli: M. LEBRECHT, Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen. (Hermann-

stadt 1804) 7—9. Az 1844-i adatsor SÖLLNER becslése (i. m. 374—381). Az 1850—51-i népszámlálás összesítő adatait közli: E. A. BIELZ, Handbuch, 160.

A népmozgalomra vonatkozóan elsősorban 19. századi kortársi feldolgozások: G. BINDER, Beiträge zur Staatskunde von Siebenbürgen (AVSL A. F. 2); SÖLLNER és BIELZ idézett művei; L. REISSENBERGER, Zur Kenntnis der Volksbewegung von Hermannstadt. (AVSL N. F. 1); Uő, Zur Kenntnis der Volksbewegung in Siebenbürgen (AVSL N. F. 5, 7). Községsoros adatokat közöl: SZABÓ T. A., Nireş-Szásznyíres népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században (EM 1937); I. CONEA, Clopotiva, un sat din Haţeg I. (Bucureşti 1940) 202—204. Az egyházfők által a Tafeln számára a Guberniumhoz beküldött népmozgalmi statisztikák: OL, Statisztikai tabellák. 1. cs.; OL, GPr. 1847: 1655; OL, EOKL, Exactoratus Provincialis, Departamentum Contributionale. 75. cs. L. MOLDOVAN, Registrele parohiale de stare civilă, izvoare de date demografice (Populaţie şi societate. Studii de demografie istorică. Red. ŞT. PASCU. H. é. n. II); A. RĂDUŢIU, Actele bisericeşti în limba româna din Transilvania (SUBB-H 1977). Az ausztriai és csehországi demográfiai helyzetre a Tafeln alapján: J. HAIN, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates II (Wien 1859); B. BOLOGNESE-LEUCHTENMÜLLER, Bevölkerungsentwicklung und Berufstruktur, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750—1918 (Wien 1978). Az átlag- és a várható életkor becslésére E. WAGNER idézett műve (Ortsnamenbuch) is az először említett munkák alapján vállalkozik. A legmegbízhatóbb határőrvidéki adatokat a Tafeln közli. Az említett francia útleírás: ST. BELLANGER, Trois ans de promenade en Europe et en Asie II (Paris 1842) 333—334.

A himlőoltás elterjedésére: VITA ZS., A himlőoltásra vonatkozó rendeletek Erdélyben (Orvosi Szemle 1965. 2); J. H. BENIGNI VON MILDENBERG, Statistische Skizze der Siebenbürgischen Militär-Grenze (Hermannstadt 1834) 25. A járványok pusztításairól a népmozgalmi kimutatások mellett: PATAKI D., A Cholera Kolozsvárt (h. é. n.); OL, EOKL, Gubernium Transylvanicum, Commissio Sanitatis.

Erdély viszonylagos túlnépesedését a sok kortárs megnyilatkozáson kívül hangsúlyozza: V. CHERESTEŞIU, A balázsfalvi nemzeti gyűlés (Bukarest 1967) 30; TRÓCSÁNYI ZS., Wesselényi 506—507; OROSZ I., A mezőgazdasági termelés Magyarországon 1790—1848 (kézirat, kandidátusi értekezés). Az adóösszeírások forráskritikája: FR. HANN, Über die siebenbürgische Staats-Steuer (contributio regia) mit Beziehung zur Volksökonomie (AVSL A. F. 4); E. A. BIELZ, Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen. (Hermannstadt 1861). A nyomtatásban megjelent mezőgazdasági termelésre vonatkozó adatokat kiadja: BENDA GY., Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867 (Bp. 1973). Az ebben található adatokon kívül: Landesbeschreibung von Siebenbürgen, 1773 (OSzK Kézirattár Fol. Germ. 282); J. C. EDER, Fasciculus Rerum Statisticarum Transilvaniae (Uo. Fol. Germ. 287); Kriegsarchiv, Militärgrenze, 43/44. Fasz; Uo. 31/32. Fasz.; OL, Exactoratus Provincialis, 75. cs. A kolozsvári számvevőség kimutatásaiból: OL, GPr. 1847: 1655. A transzhumálásra: L. FÖLDES, Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Hrsg. L. FÖLDES. Bp. 1969); C. CONSTANTINESCU-MIRCEŞTI, Păstoritul transhumant şi implicaţiile lui în Transilvania şi Ţara Românească în secolele XVIII—XIX (Bucureşti 1976). A fenti munkáktól eltérő számadataim forrása: OL, Exactoratus Provincialis, 105. cs. A kukorica térhódítására: I. CLAUDIAN, Alimentaţia poporului român (Bucureşti 1939); T. STOIANOVICH, Le maïs dans les Balkans (Annales, Économies, Sociétés, Civilisations 1966. 3).

Az ún. „régi típusú" válságokra: MISKOLCZY A., Adatok az erdélyi reformkori hivatalnok-értelmiség életformájához (AtSz 1977. 3—4). Az adóhátralékok alakulására kimutatások: HHStA, Minister Kolowrat Akten, 1841: 729; OL, EOKL, Időrendi vegyes iratok, 29—30. cs. A termések csökkenésére és az 1847-es válságra: OL, Erdélyi Országos Főbiztossági Levéltár, Kimutatások-attestatumok adóhátralékokról, 2—3. cs; Erdélyi kancelláriai jelentések:

HHStA, Staatsrat, 1845: 615; 1846: 192; 1847: 455; 4124; Minister Kolowrat Akten, 1847: 919. A gabonaárak és a házasságkötések alakulására: Tafeln, 1828—1848.

A gazdálkodás, ill. az önfenntartás lehetőségei és a családnagyság változásának kapcsolatára — népességösszeírások alapján — először FARAGÓ T., Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787—1828 (Történeti statisztikai tanulmányok. 3. Bp. 1977. 105—214) hívta fel a figyelmet. Korábbi évekből, évtizedekből való erdélyi adózó családfő-összeírásokat demográfiai forrásként, a társadalmi rétegződés elemzésére használ fel: CSETRI E.—IMREH I., Erdély változó társadalma 1767—1821. (Bukarest 1980). A jelen dolgozathoz használt összeírások: OL, Exactoratus Provincialis, Erdélyi adózók 1831. évi kimutatásai és Uo. 112. cs. A családnagyságnak a társadalmi rétegződéssel, ill. a társadalmi helyzettel való összefüggéseiről: J. HINTZ, Bevölkerungsverhältnisse im Kronstädter Distrikt nach der 1839-er Zählung és Uő, Volkszählungen in Siebenbürgen (AVSL A. F. 3). Néprajzi leírások: BÁTKY Zs., Néhány adat Bánffyhunyadnak és környékének népies építkezéséhez (Néprajzi Értesítő, 1907); VÁMSZER G., A székely vagyon és földközösség (Erdélyi Múzeum Egyesület Emlékkönyve. Kolozsvár 1939). Zaránd megyére: HORVÁTH J., Bírálat és némely ragasztvány az iker Magyarhon nemzeti 1837-k évi Tratter és Károlyi kalendáriumára (Kolozsvár 1837) 44. és HHStA, Minister Kolowrat Akten, 1847: 919. Doboka megyei példa: HODOR K., Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése (Kolozsvár 1837) 393. Nagysinkszék esetében átlagos családnagyságnak a népességszám és az adóköteles családok hányadosát vettük. A határőrvidéki „családpolitikára": BENIGNI, i. m. (Statistische Skizze) 97—99. A naszódi viszonyokra: V. ŞOTROPA, Districtul grăniceresc năsăudean (Cluj-Napoca 1975) 197—209; Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1841: B 96/3. A családi együttélésről Franz de Villata vezérőrnagy operatuma: Hofkriegsrat, 1833: B 139. A családnagyságról: ŞT. IMREH, Conscripţia grănicerilor transilvăneni din anul 1810 (Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ştefan Pascu. Cluj, 1974) és a Tafeln 1830—1847. évi adatai.

VÁLTOZÁSRA VÁRÓ PARASZTI TÁRSADALOM

A társadalmi rétegződés terminológiájáról és a társadalmi, történeti, táji tagolódásról: ERDEI F., A magyar paraszttársadalom (Bp. É. n.); CSETRI E.—IMREH I., idézett műve (Erdély változó társadalma) mellett IMREH I., Erdélyi hétköznapok (Bukarest 1979); EGYED Á., Falu, város. Az agrárfejlődés fő vonalainak és a társadalmi ellentétrendszer alakulásának áttekintéséhez: TRÓCSÁNYI Zs., Parasztság; IMREH I.—CSETRI E., Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején (SUBB-H 1962. 1); A. CSETRI—ŞT. IMREH, Asupra relaţiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750—1848). (AIIACN 1966); L. BOTEZAN—M. ROŞCA-ROSEN, Contribuţii la problema premizelor sociale ale mişcărilor revoluţionare de la 1848 pe teritoriul ţării noastre (AMN 1965); L. BOTEZAN, Organizarea pămînturilor arătoare şi a finaţurilor alodiale în Transilvania (1785—1820) (AMN 1969); Uő, Înzestrarea gospodăriilor iobăgeşti din Transilvania cu inventar viu şi mort în perioada 1785—1820 (SUBB-H 1969. 2); Uő, Producţia agricolă din Transilvania în perioada 1785—1820 (Terra Nostra, 1973). A jobbágyfelszabadítás utáni korszakról: KOVÁCS J., Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest 1957); I. KOVÁCS, Desfiinţarea relaţiilor feudale în Transilvania (Cluj 1973); S. RETEGAN, Aspecte ale stratificării sociale în satul românesc din Transilvania la mijlocul sec. al XIX-lea (AIIACN 1980).

A nemesség jobbágyainak és zselléreinek megoszlásáról: J. A. RITTER v. GRIMM, Das Urbarialwesen in Siebenbürgen (Wien 1863), ennek levéltári adatbázisát úgy csoportosítja EGYED Á. (Falu, város), hogy abból az allodiális és úrbéres földek megoszlására is következtetni lehet. A korabeli publicisztikán kívül a nemesi gazdaságról tudósítanak még Szentiváni Mihály elbeszélései: ANTAL Á., Szentiváni M. A szász „földműves" és a román „pásztor" ellentéteit

hangsúlyozza: ST. L. ROTH, Untersuchungen und Wohlmeinungen über den Ackerbau und Nomadenwesen. 1842. (Stephan Ludwig Roth, Gesammelte Schriften und Briefen IV. Hrsg. O. FOLBERTH Berlin, 1970). A szászok és a románok életformájának közeledéséről: M. ACKNER—J. K. SCHULLER, Der Hermannstädter Stuhl im Grossfürstenthums Siebenbürgen (Land der Sachsen). (Das pittoreske Österreich I. Wien 1840). Az 1713-as nagysinki adatok az adózókat név szerint felsoroló országos összeírásból: OL, EOKL, Vegyes conscriptiók, 6. cs. 14. kf. Az 1846-os adóösszeírás községsoros összesítései: Mike Sándor gyűjteménye. OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 3684/1. A medgyesi adatok a királyföld egészét áttekintő jelentéssorozatról: Sibiu, Arhivele Statului, Universitatea naţională săseasca (Sächsische Nationsuniversität) 1850: 262. A szász—román együttélésről: L. GYÉMÁNT, Întegrarea ţărănimii în mişcarea naţională românească din Transilvania între 1790—1848 (AIIACN 1980).

A 8 forint fölött adózók kimutatását közli: S. RETEGAN, Dieta românească 258—259. Teleki Domokos becslése: Az 1846/7-i kolozsvári diéta jegyzőkönyve. 270. A radnóti uradalmi összeírások: OL, A küküllővári és a bethleni Bethlen család levéltára, 3—9; 16—20. cs. A táji adottságokról tudósít az 1750-es és az 1820-as összeírás. Az adócsalásokra: Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai (S. a. r. Dr. GYALUI F. Kolozsvár 1941) 201. Az adókivetés módjáról: KOZMA P., Zaránd vármegye földirati, statistikai és történeti leírása (Kolozsvár 1848).

A faluközösségről: TAGÁNYI K., A földközösség története Magyarországon (Bp. 1894); IMREH I., A rendtartó székely falu (Bukarest 1973). A felvinci változásokra: OL, GP, 1816: 6348; 1817: 4499; 1830: 355, 1844: 4814; 1847: 5641; 1848: 11 130.

Az ünnepi ceremóniákra: L. VAJDA, Synopsis Historiae Juris Transilvanici. (Claudiopolis 1830) 8—10. Karácsonyi szokások Erdélyben (Hölgyfutár, 1876. 14). A pater familiasi hatalomról és az „öregek" szerepéről: VAJDA L., Az erdélyi polgári magános törvényekkel való ösmeretségek II (Kolozsvár 1830) 110; I. PLEŞA—L. POLIHOVICI, Administratura comitatului Albă Superioară, organ al administraţiei româneşti din Transilvania în timpul revoluţiei de la 1848—1849. (Apulum 1979) 516.

A fejlődést célzó törekvésekre az idézett útleírásokon és korai „megyetörténeteken" kívül: Erdély képekben. (Kiadja SZATHMÁRY PAP K. Kolozsvár, é. n.); D. G. Scheint, Das Land und Volk der Szekler in Siebenbürgen (Pest 1833); KŐVÁRY L., Székelyhonról (Kolozsvár 1842); W. LÖW, Ansichten über die landwirtschaftlichen Zustände der Sachsen in Siebenbürgen (Kronstadt 1847); Erdélyi Székely Nemzeti Naptár, 1846, 1847. (Marosvásárhely); BENKŐ K., Csík, Gyergyó és Kászon leírása (Kolozsvár 1853); Uő, Marosszék ismertetése (Kolozsvár 1868—1869).

KORSZERŰSÍTŐ ÉS HAGYOMÁNYŐRZŐ BIRTOKOS NEMESSÉG

Wesselényi zsibói gazdaságára: CSETRI E., Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi-uradalomban 1848 előtt (Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest 1956); TRÓCSÁNYI Zs., Wesselényi. A csákigorbói Jósika-birtokról: THIERRY V.—NAGY J., A selyemtenyésztés meghonosítása (Erdélyi Gazdasági Egylet Évlapjai, 1862—1863); L. BÁTHORY, Dezvoltarea social-economică a comunei Gîrbou (judeţul Silaj) între anii 1820—1848 (AIIACN 1976). A bortermelésről: J. PAGET, Ungarn und Siebenbürgen II (Leipzig 1842) 237; l. még: TEBELDI [C. BEIDTEL jun.], Die Geldangelegenheiten Oesterreichs (Leipzig 1847) 189. Kelemen Benjámin jobbágyfelszabadítási kísérletéről: CSETRI E., Kelemen Benjámin, a haladó gazda. Adatok az erdélyi racionális gazdálkodás 1848 előtti történetéhez (KL Ekv.). A legfontosabb gazdasági kézikönyvek: MILOTAI F., Gazdasági katechezis, melyet az alsóbb oskolák számára kézikönyvnek készített és kiadott — —. (Kolozsvár 1832); Uő, Az erdélyi gazda I (Nagyenyed 1838); VIOTTE K., A földművelés ugar

nélkül (Nagyszeben 1841); Uő, A földművelő gazdagsága, vagy Benedek János titkai (Kolozsvár 1844); Bíró M., Egy mezei gazda élete (Kolozsvár 1846).

A zsidók helyzetére: Szilágyi F., Zsidóügy Erdélyben (Múlt és Jelen, 1845. 63—67); Jakab E., Kolozsvár története III (Bp. 1888).

A nemesi életformáról: Paget i. m.; A. de Gerando, La Transylvanie et ses habitants II (Paris 1845); Újfalvy S., idézett emlékiratai (Kolozsvár 1941); Tholdalagi Róza R. Berde M., által közölt emlékirata: Ünnepi könyv (Szerk. Sényi L., Marosvásárhely 1930); ezeken kívül: Jósika Miklós, Emlékirat (Bp. 1977). A csődökről: Kővári L., A Millenneum századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére (Kolozsvár 1901).

A VÁROSIASODÁS, A VÁROS ÉS A FALU VISZONYA

A városi fejlődésre: Prinz Gy.—Teleki P., A magyar munka földrajza II (Bp. É. n.); Makkai L., Erdélyi városok (Bp. 1940); Bulla B.—Mendöl T., A Kárpát-medence földrajza (Bp. 1947). A. Csetri—Şt. Imreh, Aspecte ale situaţiei şi dezvoltării oraşelor din Transilvania (1786—1848) (SUBB-H 1966. 2); E. Deák, Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918) I. (Wien 1979). A vásárokra: Illésy J., Vásárszabadalmak jegyzéke (Bp. 1900); Kós K., Népélet és néphagyomány (Bukarest 1972). A polgárjogra: OL, GP 1835: 2359; 1836: 5605, 8100, 8227, 8301. A gazdasági egyletekről: Sipos K., Az Erdélyi Gazdasági Egylet története 1844—1848-ig (Kolozsvár 1911); E. Wagner, Zur Geschichte des Siebenbürgisch-Sächsischen Landwirtschaftsvereins (1845—1940). (Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen. Hrsg. E. Wagner—H. Heltmann, Köln—Wien 1979). A városok agrárjellegéről: Hankó J., Torda városának helyirata (Kolozsvár 1841); Orbán B., Torda város és környéke (Bp. 1889). A házak számára a Tafeln népességkimutatásai egyik rovatában kellett feltüntetni. Kolozsvár arculatáról és annak változásáról, az építkezésekről: P. Horváth L., Kaleidoszkop V (Buda 1844); Kővári L., A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlődése 1812—1860 (Kolozsvár 1886); Jakab E., Kolozsvár története III; Bíró J., Erdély művészete (Bp. É. n.); Istoria Clujului (Red. Şt. Pascu. Cluj 1974); B. Nagy M., Stilusok, művek, mesterek (Bukarest 1977). A klasszicizmusról: Zádor A.—Rados J., A klasszicizmus építészete Magyarországon (Bp. 1943).

ERDÉLY PIACAI ÉS „NAGYKERESKEDŐI"

A viselet és a fogyasztói igények sajátosságaira és változásaira: Jakab E.—Szádeczky L., Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig (Bp. 1901); Malonyay D., A magyar nép művészete (Bp. 1907); V. Păcală, Monografia comunei Răşinariu (Sibiu 1915); Györffy I., A cifraszűr (Bp. 1930); C. Irimie, Portul popular din Ţara Oltului. Zona Făgăraş (Bucureşti 1956); P. Petrescu, Costumul popular romînesc din Transilvania şi Banat (Bucureşti 1959); Kresz M., Magyar parasztviselet 1820—1867 (Bp. 1956); N. Dunăre—L. Treiber-Netoliczka, Rumänische, sächsische und ungarische Beziehungen auf dem Gebiete der Volkskunde (FVLK 1961. 1); L. Treiber-Netoliczka, Die Trachtenlandschaften der Siebenbürger Sachsen (Marburg 1968); A. Alexianu, Mode şi veşminte din trecut I—II (Bucureşti 1972); Ifj. Kós K., Népélet és néphagyomány (Bukarest 1972); Kós K.—Szentimrei J.—Nagy J., Kászoni székely népművészet (Bukarest 1972); Kós K., Tájak, falvak, hagyományok (Bukarest 1976); Kós K.—Szentimrei J.—Nagy J., Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet (Bukarest 1978).

Az 1830—40-es évek erdélyi külkereskedelmére: Fr. Hann, Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845. (AVSL A. E. 3); O. Fr. Jickeli, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung (Hermannstadt 1913).

Az erdélyi ipar piacainak igényeiről, azoknak a kereskedelemmel és ipari élettel való összefüggéseiről bővebben: IMREH I., Erdélyi hétköznapok (Bukarest 1979); MISKOLCZY A., A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán (Ethnographia, 1982. 3); Uő, A brassói román „levantei" kereskedőpolgárság Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepe a 18—19. században (kézirat).

Az erdélyi örmények szerepére: SZONGOTT K., A magyarhoni örmény családok (Szamosújvár 1898); Uő, Szamosújvár szabad királyi város monográfiája I—III (Szamosújvár 1901—1903); TARISZNYÁS M., Gyergyó történeti néprajza (Bukarest 1982).

Az erdélyi keleti kereskedelemnek az eszmék és áruk forgalmában betöltött szerepéről: N. IORGA, Istoria Românilor din Ardeal şi Ungaria II (Bucureşti 1915). Uő, Istoria comerţului românesc (Bucureşti, 1925). A brassói román kereskedőtársadalomról: A. BĂRBAT, Dezvoltarea şi decăderea ultimei grupări de negustori de intermediere al Braşovului în sec. al XIX-lea (St 1963. 2); E. PAVELESCU, Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (Bucureşti 1970) és MISKOLCZY A., i. m. (Kézirat.)

VÁLTOZÁSOK ÉS FESZÜLTSÉGEK AZ IPAR ÉS A BÁNYÁSZAT VILÁGÁBAN

Az első erdélyi ipartörténeti szintéziskísérlet: ŞT. IMREH, Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea (Bucureşti 1955). Az erdélyi törvényhatósági iparstatisztikák csak az 1830-as évekből maradtak fenn: OL, GPr. 397—401. cs. Töredékes adatokat közöl: J. HINTZ, Stand der Privatindustrie, der Fabriken und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844 (AVSL A. F. 2). Az összesítéseket évről évre közli a Tafeln, melyben KARL CZOERNIG először próbálta becsülni az erdélyi ipari termelés értékét is. Minderről forráskritikai észrevételekkel: MISKOLCZY A. i. m. (Ethnographia, 1982). Az erdélyi iparűzés jogi szabályozásáról: W. KOPETZ, Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde I–II (Wien 1829—1830); J. A. RITTER v. GRIMM, Die politische Verwaltung in Großfürstentum Siebenbürgen III (Hermannstadt 1857). A korabeli sajtót dolgozza fel: MOLNÁR M., Az iparfejlesztés kérdése Erdélyben (Bukarest 1957). Kimutatás a szabadalmakról: Journal des österreichischen Lloyd, 1844. 67.

Az ipari fejlődés táji sajátosságait, ipari központokat, vállalkozásokat és iparágakat mutat be: GALGÓCZY K., Kolozsvár város múltja, jelene és jövője (Kolozsvár 1872); JAKAB E., i. m. (Kolozsvár története III); BÉKÉSSY K., Kolozsvár közigazgatási múltja és jelene (Kolozsvár 1889); SZONGOTT K., i. m. Szamosújvár I—III.; E. JEKELIUS, Das Burzenland III—V (Kronstadt 1928—1929); H. REHNER, Heltau, eine Monographie (Sibiu 1931); JAKÓ Zs., A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története (Nagyvárad 1957); KOVÁCH G., A zilahi céhek története (Bukarest 1958); A. MIHALIK, Zur Geschichte der alten keramischen Fabriken Siebenbürgens (Omagiu lui Constantin Daicoviciu. Bucureşti 1960); BUNTA M., Adatok az erdélyi selyemtermelés történetéhez a XIX. század első felében (SUBB-H 1961. 1); M. BUNTA—P. GYULAI, Batiz. Monografia manufacturii de faianţă fină (Cluj 1971); H. HOFFMANN, Glasshütten im südöstlichen Siebenbürgen (FVLK 1972. 2).

Az iparral foglalkozó néprajzi tanulmányok: C. IRIMIE, Beiträge zur Erforschung der Bauernindustrie in den ethnographischen Zonen der Südkarpaten (FVLK 1966. 1); R. CAPESIUS, Über die bemalten Bauernmöbel im Burzenland (FVLK 1969. I.); C. IRIMIE—M. FOCŞA, Icoane pe sticlă (Bucureşti 1971).

Az erdélyi bányászat technikai feltételeiről, a termelési eredményekről: SZENTKIRÁLYI Zs., Az erdélyi bányászat ismertetése (Kolozsvár 1841); INKEY B., Nagyág földrajzi és bányászati viszonyai (Bp. 1885); KOVÁCS GY., Tallózás Désakna bánya-nagyközség múltja és jelenéből (Dés 1897); D. PRODAN, Date asupra mineritului Transilvaniei în preajma anului revoluţionar

1848 (St 1950. 3); AL. NEAMŢU, Un raport oficial din anul 1827 despre o inovaţie a unui iobag romîn (AIIACN 1958—1959); Uő, Prima maşina de aburi pe teritoriul patriei noastre (1838) (AMN 1973); FALLER J., Debreczeni Márton bányamérnök élete és munkássága (1802—1851) (Bányászati Lapok, 1951); VAJDA L., Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok (Bukarest 1981).

Az erdélyi érchegységi bányásztársadalom problémáira: I. TÓTH Z., Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig (Bp. 1951); AL. NEAMŢU, Situaţia sanitară pe domeniul minier al Zlatnei în anii revoluţiei din 1848—1849. (Revista Arhivelor 1959. 2); Uő, Cîteva date cu privire la situaţia de pe domeniul minier Zlatna în anul revoluţionar 1848 (Uo. 1961); Varga Katalin pere, (Bev. KISS A.) (Bukarest 1979).

MŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTOK ÉS TÁRSADALMI ALAPJAIK (ÍRÁSTUDÁS, ISKOLA, ÉRTELMISÉG)

A művelődési állapotok feltérképezésének művelődéstörténeti fontosságára: DANKANITS Á., A közművelődés történetéről (Korunk, 1977. 1—2). Az írni és olvasni tudásra: MISKOLCZY A., Az írni tudás és társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820—30-as években (A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981).

Az iskolalátogatási összesítő kimutatásokat közli a Tafeln, a számára megküldött egyházi iskolakimutatások: OL, GPr. 297—401. cs. A lutheránus iskolahálózat kiépülésére és működésére: FR. TEUTSCH, Die siebenbürgisch-sächsische Volksschule (Schässburg 1926). Az unitárius iskolahálózatra: 1787-i kimutatást őriz: OL, EOKL, Erdélyi Kincstári Levéltár, Exactoratus fundationalis, 17. cs.; JAKAB E., Az unitáriusok nevelése és tanrendszere (Néptanítók Lapja, 1884. 22—25). A római katolikus iskoláztatásra: 1784-i összeírást őriz: OL, Gubernium Transylvanicum, Commissio in Publico-Ecclesiasticis, 25. k.; BOGA A., A katolikus iskolázás múltja Erdélyben (Kolozsvár 1940). A református iskolahálózatra: BERECZ GY., Háromszékvármegye népoktatási intézményeinek története (Brassó 1893); KÁDÁR J., Szolnok-Doboka vármegye nevelés és oktatásügyének története 1000—1896 (Dés 1896); PALLÓS A., Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely szabad királyi város népoktatási intézeteinek (Marosvásárhely 1896); SEBESTYÉN K., Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig (Műv. T. I); SÍPOS G., Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig (Műv. T. II); MÉSZÁROS I., Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között (Bp. 1981).

A román iskolahálózatra vonatkozó Şincai-jelentések: OL, GP, 1788: 3141, 1790: 1979. Reális képet adnak az iskoláztatás eredményességéről: L. PROTOPOPESCU, Contribuţii la istoria învăţămîntului din Transilvania 1774—1805 (Bucureşti 1966); N. ALBU, Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între 1800—1867 (Bucureşi 1971). A reformkori ortodox iskolák kimutatása: OL, Vegyes, Statisztikai tabellák, 3. cs; OL, GP, 1839: 3967. A görög katolikus iskolákról tudósít Leményi püspök 1840-i jelentése: OL, EOKL, Diaetalia, 123. cs.

Az erdélyi határőrvidéki iskolarendszerre vonatkozó főhadiparancsnoksági jelentések és a reájuk adott bécsi vélemények: Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1831: B 152/16, 1834: B 9/73; 1836: B 9/157, 1838: B 9/61, 1839: B 109/9, 1839: B 9/39, 1846: B 9/40, 1848: B 9/54.

Az erdélyi értelmiségi lét alapkérdéseire: BENKŐ S., Sorsformáló értelem (Bukarest 1971); Uő, A helyzettudat; GÁLL E., Nemzetiség, erkölcs, értelmiség (Bp. 1978). Az értelmiségi létszám számszerű alakulására: BENKŐ S., Az erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséhez (CSETRI E.—IMREH I.—BENKŐ S., Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest 1956). Az életszínvonal-igényekre: MISKOLCZY A., Adatok az erdélyi reformkori hivatalnok-értelmiség életformájához (AtSz 1977. 3—4).

2. NEMZETI MOZGALMAK, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI REFORMTÖREKVÉSEK

A MAGYAR REFORMMOZGALOM ZÁSZLÓBONTÁSA A „KÉT TESTVÉRHAZÁBAN" ÉS MEGSZERVEZÉSE ERDÉLYBEN

A reformkori erdélyi magyar politikai törekvések főbb kérdéseit, össztársadalmi horderejét tisztázza, és az 1830-as évek fejleményeit részletesen feltárja, forrásait és irodalmát felsorolja: TRÓCSÁNYI Zs., Wesselényi. Az erdélyi reformmozgalom kibontakoztatásának sajátosságaira utal: HORVÁTH M., Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig I (Genf 1863). A magyarországitól eltérő sajátos feltételeket polemikus éllel tárgyalja: PÁLFFY J., Visszhang. (Erdélyi Híradó, 1842. 36), továbbá az első — némileg publicisztikai jellegű és saját tapasztalatokra alapozó — összefoglaló munkák: KŐVÁRI L., Erdély történelme VI (Pest 1866); KEMÉNY Zs., Erdély közélete. Az első kiváló szakmunka, amely teret szentel az erdélyi fejleményeknek: BALLAGI G., A nemzeti államalkotás kora 1815—1847 (MNT IX). Az erdélyi magyar liberális reformmozgalom felívelő szakaszának — levéltári kutatásokra is épülő — újabb összefoglalása: MISKOLCZY A., Társadalom, nemzetiség és ellenzékiség kérdései az erdélyi magyar refommozgalomban (1830—1843) (Sz 1983. 6).

ASZTALOS M., Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés (Bp. 1928) a sajtó alapján vázolja fel az ellenzéki agitációt. Ennek — sok 1834-i diétára szóló követutasítást tartalmazó — legfontosabb forrása: OL, EOKL, Cista Diplomatica, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek. Belső-Szolnok megyére: Torma József iratai. OSzK, Kézirattár, Fol. Hung. 1234—1235. Ezekben az ortodoxok vallásszabadságát biztosító törekvésekre is sok anyag van. A görög katolikus vallás terjesztését célzó — utolsó — hullámra: OL, EKPr 1827: 27, 99, 113, 1935: 269.

A székelyföldi agitációra a székgyűlési jegyzőkönyvek forrásanyaga mellett jó képet ad: Újfalvy Sándor emlékiratai (S. a. r. GYALUI F. Kolozsvár 1941); A rendtartó székely falu (Bev. IMREH I., Bukarest 1973). A háromszéki határőrök határőrség elleni mozgolódásra: BENCZÉDI G., Berde Mózsa életrajza (Bp. 1901); Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1840. C 59/8 — a katonai hatóságok kivizsgálási jegyzőkönyvei.

A református egyház átszervezésére: KEMÉNY Zs., Erdély közélete; DÓSA E., Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana (Pest 1863); SZILÁGYI F., Egy lap Erdély legújabb történelméből (Pest 1867); POKOLY J., Az erdélyi református egyház története III (Bp. 1904).

A református és unitárius prédikátorok liberális reformeszméket terjesztő tevékenységére: Prédikátori Tár (Kolozsvár); SALAMON J., Kiss Ferenc városi esküdt (Kolozsvár 1827); HEREPEI K., Az elmúlt idő az isteni bölcsesség tüköre. OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 2061; CSISZÁR S., Katona Zsigmond (Kolozsvár 1833); HEREPEI K., Malomvizi gróf Kendeffy Ádám képe (Kolozsvár [1834]); Uő, A jó fejedelem olyán mint a nap (Kolozsvár 1835); HEREPEI G., A templom méltósága (Kolozsvár 1835); DIMÉNY J., A polgári társaságot boldogító fejedelmi erények (Marosvásárhely 1835); BEKE S., Vasárnapi beszédei (Kolozsvár 1837); KORONKA A., Emlékbeszéd [...] Székely Miklós Úr tiszteletére (Kolozsvár 1845); Uő, Kozma Gergely [...] ötvenéves papsága emlékére [H., é. n.]. SÜKÖSD S., A haza szeretet három parancsokban (Nagyenyed 1846). A szakirodalom eddig csak Beke tevékenységével foglalkozott: BENKŐ S., A helyzettudat.

Szász Károly jelentőségét — 1850-es évekbeli megemlékezések és — a felszabadulás után tárták fel: Szász Károly (Bev., vál. KISS G., TURNOWSKY S. Bukarest 1955); TRÓCSÁNYI Zs., A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841) (Bp. 1957); VARGA Z., „Érdekegyesítés" és „társadalmi szolidaritás"; Acta Universitatis Debreceniensis, Sectio Historica, 1959—1960; VITA Zs., Tudománnyal és cselekedettel (Bukarest 1968); PÁNDI P., „Kísértetjárás" Magyarországon I (Bp. 1972); MISKOLCZY A., Szász Károly, az erdélyi reformkori politikus (Confessio, 1980. 3); VITA Zs., Művelődés és népszolgálat (Bukarest 1983).

A páratlanul gazdag Bölöni Farkas-irodalomból a legfontosabbak: JAKAB E., Bölöni Farkas Sándor és kora (Keresztény Magvető, 1870); MIKÓ I., Honpolgárok és világpolgárok (Bukarest 1967); BENKŐ S., Sorsformáló értelem (Bukarest 1971); Bölöni Farkas Sándor, Journey in North America, 1831 (Transl., ed. A. KADARKAY. Santa Barbara, Calif.-Oxford. 1978). Ez utóbbi is elemzi Bölöni unitarizmusát. Az unitárius vallás értékrendszerére: SZÉKELY M., A keresztény vallás kifejlődése (Kolozsvár 1834). BRASSAI S., Félreértés (Keresztény Magvető, 1870); MIKÓ L., Az erdélyi unitárius vallásközönség igazgatási rendszere (Bp. 1931). FILEP A., Kriza János és az erdélyi unitáriusok (Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Bp. 1982).

A MAGYAR ELLENZÉK ROHAMA AZ 1834—35-I DIÉTÁN. MEGTORLÁS ÉS KOMPROMISSZUM AZ 1837—38-I ORSZÁGGYŰLÉSEN

A bécsi kormányzat erdélyi politikáját az 1834/35-i diétával szemben — a birodalmi kormányszervek anyaga alapján feltárja: E. PFEFFERMANN, Baron Nikolaus Wesselényi und der Wiener Hof 1830—35 (Wien 1923. Diss.), az erdélyi kormányszervek anyaga alapján TRÓCSÁNYI Zs., Wesselényi, a fennmaradt legfontosabb források közlésével E. ANDICS, Metternich und die Frage Ungarns (Bp. 1973).

Az 1837/38-i diétára: G. LANG, Der siebenbürgische Landtag im Jahre 1837/38 (Wien 1950. Diss.). A követutasítások és azokról Estei Ferdinánd értékelése: HHStA, Österreichisch-Estensisches Hausarchiv, Präsidialakten, 52. Fasz. 1623. A liberális közvéleményben élő Esteiképet rögzíti: Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékiratai I (S. a. r. SZABÓ T. A. Kolozsvár 1939); KEMÉNY Zs., Erdély közélete. Az erdélyi gubernium és Estei Ferdinánd politikájáról reális képet ad: H. KLIMA, Guvernatorii Transilvaniei 1774—1867 (Sibiu 1943). Mindkét diéta tevékenységének legfontosabb forrásai a nyomtatásban megjelent jegyző- és iromány könyvek, az 1837/38-i beszédtár, valamint: OL, EOKL, Cista Diplomatica, Diaetalia, Ügyiratok és Az 1837—38-i országgyűlés rendszeres bizottsági iratai.

A MAGYAR KULTURÁLIS ÉLET A POLGÁRI-NEMZETI ÁTALAKULÁS SZOLGÁLATÁBAN

Az erdélyi magyar művelődés sajátosságaira, a „főváros" és „vidék" viszonyának taglalásával: PAIS D., Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet (Irodalomtörténeti Közlemények 1911); VITA Zs., A „Kolozsvári Nevelői Kar" története (Magyar kisebbség, 1941. 3); Uő, Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt (Uo. 1); Uő, Az erdélyi szellemiség öntudatra ébredése a reformkor kezdetén (Pásztortűz, 1943); GÁLDI L., La culture hongroise en Transylvanie (Bp. 1944).

Az ifjúsági művelődési-politikai törekvésekre: BENKŐ S., A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben (KL Ekv.); TRÓCSÁNYI Zs., A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841) (Bp. 1957); ANTAL Á., Szentiváni M.; Uő, A magyar irodalom a reformkorban és 1848—49-ben (Bucureşti 1979). Az ifjúság olvasási szokásaira: KŐVÁRY L., A forradalomra lejött ifjúság olvasmánya (Legkedvesebb könyveim. Szerk. GYALUI F. H. é. n.); TONK S., Könyvtárak, olvasók és olvasmányok a reformkori Marosvásárhelyen (Könyvtári Szemle, 1972. 3). A csíki határőrök olvasótársasága elleni katonai kivizsgálás: Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1841. C 42/96. Az olvasótársulati mozgalomra: DANKANITS Á., Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1968); ANTAL J., A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban (Uo. 1969. 2).

Az irodalmi népiesség értékelésére: HORVÁTH J., A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig (Bp. 1927); HOFBAUER L., A Remény című zsebkönyv története (1839—41) (Kolozsvár 1931); FENYŐ I., A kolozsvári „Remény" köre (A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. A magyar irodalom története III. Szerk. PÁNDI P. Bp. 1965); ANTAL Á. imént idézett művei; ANTAL Á.—FARAGÓ J.—SZABÓ T. A., Kriza János (Kolozsvár 1971).

A „honismertető szociográfiára": SZABÓ T. A., A transylvan magyar társadalomkutatás (Cluj 1938); Az utazás divatja (Vál., bev. EGYED Á. Bukarest 1973); IMREH I., Elöljáróban (Változó valóság. Szerk. IMREH I. Bukarest 1978).

Az erdélyi irodalmi élet egészére: SZILÁGYI S., Vázlatok az erdélyi magyar irodalom történetéből 1790-től (Új Magyar Múzeum, 1860. 1); KŐVÁRY L., Irodalmi viszonyok Erdélyben 1848 előtt. (Kolozsvár 1888. 21). Az erdélyi regényirodalomról: DÉZSI L, Báró Jósika Miklós (Bp. 1916); FERENCZI Z., Egy elfeledett regényről (Bp. 1918); NAGY M., Kemény Zsigmond (Bp. 1972).

A cenzúrára: JAKAB E., Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig (Bp. 1882); ÜRMÖSSY L., Erdély irányadó lapja az 1830—40-es években I—II (Kolozsvár 1907); HOFBAUER L., Az Erdélyi Híradó története (1827—1848) (EM 1932).

Az erdélyi magyar könyvkiadásra: VITA Zs., Művelődés és népszolgálat (Bukarest 1983); ERDÉLYI J., Magyarországi és erdélyi egyetemes sajtó-munkálata (Erdélyi Híradó, 1845. 76); TOLDY FERENC által kért és kapott adatok (JOHANN GÖTT, SZÁSZ KÁROLY kézírásával) az 1830—40-es évekből: MTAK, Kézirattár, Tört. 2—229; a Bécsbe küldött kötelespéldány-jegyzékek egy része: OL, Erdélyi Kancellária, Tiltott és megengedett könyvek jegyzékei, 1. cs; J. GROSS, Kronstädter Drucke 1535—1886 (Kronstadt 1886); GLÓSZ M., A csíksomlyói Szent Ferencz-Rendi szerzetesek nyomdájában az 1662—1884-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes címtára (Csíksomlyó 1886); KONCZ J., A marosvásárhelyi ev. református kollégium könyvnyomdájának száz éves története (Marosvásárhely 1887). A bibliaolvasásra: Zeykfalvi idősbb Zeyk János Életrajza. Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară.

A társas életre: KOVÁCS K., Gyulai Pál társadalom és művészetszemlélete 1849 előtt (Debrecen 1961). A színházi életre: FERENCZI Z. A kolozsvári színészet és színház története (Kolozsvár 1897); SZENTIMREI J., Harc az állandó színházért Marosvásárhelyen (Marosvásárhely 1957); ENYEDI S., Déryné az erdélyi színpadokon (Bukarest 1975). A zenei életre: Kolozsvári magyar muzsikusok emlékvilága (Szemelvények a XIX. század zenei írásaiból. Vál., bev. LAKATOS I. Bukarest 1973); BENKŐ A., Ének és zene a Bethlen Kollégiumban (Műv. T. II). A karácsonyfa elterjedésére: E. SIGERUS, Weihnachtsbäume in Siebenbürgen (KVSL 1915). A politikusok arcképeinek divatjára: ETÉDI GEDŐ J., Székely szokások (Regélő, 1843. II. 39); A. DE GERANDO, La Transylvanie et ses habitants II (Paris 1845). A festészetre: G. OPRESCU, Pictura românească în secolul al XIX-lea (Bucureşti 1937); LYKA K., Magyar művészet 1800—1850 (Bp. 1942); RÓZSA GY., Szathmári Pap Károly erdélyi látképei (Művészettörténeti Értesítő, 1979. 2).

Az erdélyi művelődés intézményeire: Erdély magyar egyeteme (Kolozsvár 1941); A felsőfokú iskolahálózat oktatási rendjére: Norma Discendi in Collegio scholarum Alba N. Enyediensi. (Claudiopolis 1820); A református konzisztórium felterjesztése a „felsőbb és alsóbb oskolákban fennálló tanítás rendjének és módjának rendszeréről. EK : AG 1830: 2688; A katolikus iskolák tanrendjére uo. 1833: 7942. 1838: 329, 1844: 3958; az unitárius kollégiuméra uo. 1844: 5240. A gazdag kollégiumtörténeti irodalmat felsorolja: BAJKÓ M., Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban (Bp. 1976). Az egyetemalapítási pályázati felhívást közli: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1842. 12. A berlini egyetemi szervezet átültetési kísérletére: BIÁS I., Unitárius egyháztörténeti adatok (1619—1866) (Marosvásárhely 1910).

A filozófiai kultúrára: HAJÓS J., Filozófiai tanulmányok (Bukarest 1957); Uő, Köteles Sámuel (Bukarest 1969); BENKŐ S., A helyzettudat; BEÖTHY O., A hegeli tanok magyarországi történetéhez (1818—44) (Magyar Filozófiai Szemle, 1979. 3—4); SZABÓ I., A burzsoá állam- és

jogbölcselet Magyarországon (Bp. 1980). A protestáns kollégiumok népszerűségére: EK : AG 1843: 5547, 1844: 3483. A jogtudományra: NAGY L., Igazságügyi reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban (Jogtudományi Közlöny, 1980. 10); Uő, Perjogi reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban (1830—1848) (Uo. 1982. 2). A történetírásra: MIKÓ I., Gróf Kemény József emlékezete (Budapesti Szemle 1860. 10); CSENGERY A., Történetírók és a történetírás (Bp. 1874); VERESS E., Gróf Kemény József (1795—1855) (Cluj-Kolozsvár 1933).

A természettudományokra: MAIZNER J., A kolozsvári orvossebészi tanintézet történeti vázlata 1775—1872 (Kolozsvár 1890); MARKOS A., Milotai Ferenc kísérletei a mezőgazdasági szakoktatás bevezetésére (Műv. T. I); BISZTRAY GY., Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat (Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár 1941); MÁTRAI L., A kolozsvári egyetem és az európai tudományosság (Uo.); CONCHA GY., Brassai Sámuel emlékezete (Bp. 1904); MIKÓ I., Az utolsó erdélyi polihisztor (Bukarest 1971); BRETTER GY., Könyv Brassairól, aki mindent tudott (Korunk, 1972. 3); BENKŐ S., Bolyai János vallomásai (Bukarest 1968); WESZELY T., Bolyai Farkas a matematikus (Bukarest 1974); SZÉNÁSSY B., Bolyai Farkas (1775—1856) (Bp. 1975).

Az anyanyelvűségnek a felsőfokú oktatásban való érvényesítésére sok adat van az idézett iskolatörténetekben. Kovács püspök törekvéseire: EK: AG, 1841: 4569, 1844: 3959, 1845: 7399, 7738, 1856: 1717, 4404; OL, GP, 1843: 3525, 1847: 15196.

A MAGYAR LIBERÁLIS ELLENZÉK NEMZETISÉGPOLITIKÁJA ÉS TÁRSADALMI REFORMTÖREKVÉSEI

Az említett szintézisek után az 1841—1843-i diétának a jelentőségére Kemény Zsigmond tevékenységének elemzése során hívták fel a figyelmet: Kemény Zsigmond naplója (Bev. BENKŐ S. Bukarest 1966); BARLA GY., Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (Bp. 1970). Az ellenzéki kezdeményezés forrásai a konzervatív és liberális sajtó mellett a követutasítások: Jósika János királyi biztos levelei fiához, Samuhoz (Cluj-Napoca, Arhivele de stat, Arhiva Jósika — rendezés alatt); a nemzeti és az országos ülésekről jelentő besúgójelentések és Donáth Sándor ítélőmester tudósításai Nopcsa Elek kancellárnak. OL, Magyar Kancellária, Informationsprotokolle és OL, Erdélyi Udvari Kancellária, Miscellanea praesidialia cancellarii aulici Noptsa, 3. cs. Ezekből értesülünk a diéta utolsó szakaszában elhangzott beszédek tartalmáról, mert amíg a diéta jegyző- és iránykönyve teljes, naplója már nem. Teleki politikájára: H. KLIMA, i. m. (Guvernatorii). A liberális irányzatok közötti küzdelmekre utal a sajtó is, nyíltabban szólnak: Gyulay Lajos részben kiadatlan naplói 27—32. k. (Vö.: Gróf Gyulay Lajos naplótöredékeiből (1815—1834). Kiadta: Gróf KUUN G., Bp. 1875. Eredetije: Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară, és a kolozsvári Wesselényi-levéltárból a Wesselényi Miklóshoz írt levelek, főleg Kovács Lajos és idősebb Bethlen János részéről (OL, Filmtár 8368). Ez utóbbiakból közöl: Lukinich I., A bethleni gróf Bethlen család története (Bp. É. n.).

A magyar liberálisok nemzetiségpolitikájára és annak erdélyi vonatkozásaira: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (Szerk., bev. SZEKFŰ GY. Bp. 1926); HAJNAL I. ismertetése ASZTALOS M., Wesselényi az első nemzetiségi politikus (Pécs 1927) című dolgozatáról (Napkelet, 1928. II. 938); ARATÓ E., A nemzetiségi kérdés II; TRÓCSÁNYI Zs., Wesselényi; ANTAL Á., Szentiváni M.; PÁNDI P., i. m. (Kísértetjárás); Uő, Első aranykorunk (Bp. 1976); SZABAD GY., Kossuth politikai pályája (Bp. 1977); VARGA J., Helyét kereső Magyarország (Bp. 1982); ARATÓ E., Nemzetiségek ideológiája.

Az erdélyi liberálisok nemzetiségpolitikai önmérsékletére az idézeteknél hivatkozott forrásokon kívül: FARAGÓ J., Bölöni Farkas Sándor jegyzetei a magyarság létezéséről (EM 1944). Gáspár János kiadatlan naplójából idéz: VITA Zs., Tudománnyal és cselekedettel.

(Bukarest 1968). A zsidó emancipációról: ROKONSTÁIN L., Nyílt levél zsidóügyben. (Múlt és Jelen, 1845. 72).

Az erdélyi utópisztikus gondolkodásra: BENKŐ S., i. m. (Bolyai J. vallomásai); GÁLL E., Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról (Bukarest 1979).

A diétai fejleményeket értékelő követjelentések: ZEYK KÁROLY Kolozs megyei követ jelentése (Erdélyi Híradó, 1843. 20); GROISZ G.—MÉHES SÁMUEL követjelentése (Kolozsvár, é. n.); UGRON ISTVÁN—VERESS JÓZSEF követi jelentése (Kolozsvár 1844).

AZ ERDÉLYI ROMÁN NEMZETI MOZGALOM ÉS A DUNAI ROMÁN FEJEDELEMSÉGEK. AZ ERDÉLYI ROMÁN NEMZETI MOZGALOM A POLITIKAI ÉLET ÚTJAIN

Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom fejleményeit emlékirat jellegű, ill. személyes élményeken alapuló munkák tárgyalták először: A. PAPIU ILARIANU, Istoria romanilor din Dacia Superiore I (Viena 1852); G. BARIŢ, Părţi alese I—II. Elsősorban ezekre épültek a nagy szintézisek: A. D. XENOPOL, Istoria românilor din Dacia Traiană XI (Iaşi 1893); N. IORGA, Istoria românilor IX (Bucureşti 1938). A felszabadulás előtti magyar történetírás fő forrása: JANCSÓ B., A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota II (Bp. 1899) c. polemikus élű munka. Az erdélyi román nemzeti mozgalomra összpontosító, korszakunkra is tekintő, azt is tárgyaló újabb monográfiák, amelyek eltérő súllyal tárgyalják az általunk bemutatott kérdéseket: I. TÓTH Z., Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom. 1790—1848 (Bp. 1959); D. PRODAN, Supplex Libellus Valachorum. (Bucureşti 1967²); GEORGE EM. MARICA—IOSIF HAJÓS—CĂLINA MARE—CONSTANTIN RUSU, Ideologia generaţiei române de la 1848 din Transilvania (Bucureşti 1968); K. HITCHINS, The Rumanian National Movement. A történeti Magyarország nemzetiségi kérdésének részeként tárgyalja az erdélyi román nemzeti mozgalmat: ARATÓ E., A nemzetiségi kérdés; Uő, Nemzetiségek ideológiája. Korszakunkra is vonatkozó forráskiadás a George Bariţhoz intézett levelezés: George Bariţ şi contemporanii săi I—V (Szerk. ŞTEFAN PASCU. Bucureşti 1973—1981).

A budai egyetemi nyomda jelentőségére a rendkívüli gazdag irodalomból: A. MISKOLCZY, Le rôle des publications de l'Imprimerie Universitaire de Buda dans l'évolution de la culture roumaine de la fin du XVIIIe siècle à 1830 (Typographia Universitatis Hungaricae Budae. 1777—1848. Red. KIRÁLY P. Bp. 1983); VERESS E., A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780—1848 (S. a. r., bev. DOMOKOS S. Bp. 1982).

Az értelmiségi migrációra és az erdélyiek Kárpátokon túli szerepére: NICOLAE IORGA Partea românilor din Ardeal şi Ungaria în cultura românească (Vălenii de Munte 1911); GH. I. BOGDAN-DUICĂ, Gheorghe Lazăr (Bucureşti 1924); P. TEODOR, Contribuţia lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naţionale (AMN 1968); ŞT. METEŞ, Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX (Bucureşti 1977); BORSI KÁLMÁN B., A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl (Kortárs, 1984. 4).

A román püspököknek az idézett szintézisekben is tárgyalt tevékenységére: C. PAPFALVI, Episoade din viaţa episcopului Ioan Pop de Lemeni. (Observatoriul, 1880. 17/101); I. RAŢIU, Dascălii noştri (Blaj 1908); S. STANCA, Viaţa şi activitatea Episcopului Vasile Moga. 1774—1845 (Cluj 1938); L. GYÉMÁNT, Acţiuni petiţionare ale românilor din Transilvania în perioda 1834—1838 (SUBB-H 1971. 2); Uő, Memoriul românilor ardeleni din anul 1834. (AIIACN 1974).

A görög katolikusok térnyerésére Leményi kimutatása: EK: AG 1835: 2706.

A román értelmiség iskoláztatására és elhelyezkedésére: N. BRÂNZEU, Şcoalele din Blaj (Sibiu 1898); A. TONK, Formarea intelectualităţii române din Transilvania şi liceul piariştilor din Cluj

(SUBB—H 1968. 1). Az 1849-i értelmiségi kimutatást közli: S. DRAGOMIR, Studii şi documente II.

A román értelmiségiek szemléletváltására: D. PĂCURARIU, Andrei Mureşanu (Bucureşti 1963); C. RUSU, Din gîndirea democrat revoluţionară transilvană la 1848 (AIIACN 1970); I. MUŞLEA, Cercetări etnografice şi de folclor I—II (Bucureşti 1971); I. BREAZU, Studii de literatură română şi comparată I—II (Cluj 1973).

Estei főherceg a román sajtóról: HHStA Estensisches Hausarchiv, Präs. 43. Fasz., 1837: 1844. A román könyvkiadásra: GH. BARIŢ, Gratulaţiune (Gazeta Transilvaniei, 1875. 691); GEORGE EM. MARICA, Studii de istoria şi sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea I (Cluj-Napoca 1977); I. BOTEZAN, Activitatea tipografiei a lui Timotei Cipariu între anii 1836—65 (AMN 1979); MISKOLCZY A., A bécsi állami nyomda (Staatsdruckerei) román könyvkiadási tervei az 1840-es években (Magyar Könyvszemle, 1980. 1); A balázsfalvi nyomda 1836—38-i kiadványainak kimutatása: EK: AG 1838: 3769.

Az irodalmi és nyelvújítási törekvésekre: GH. I. BOGDAN-DUICĂ, Ioan Barac (Bucureşti 1933); GÁLDI L., A román irodalomtörténet tájrajzi problémái (Bp. 1935); Uő, Az erdélyi román nyelvújítás (Bp. 1943); A. ROSETTI—B. CAZACU, Istoria limbii române literare I (Bucureşti 1961); W. BAHNER, Das Sprach- und Geschichtsbewusstsein in der rumänischen Literatur von 1780—1880 (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1967. Berlin 1967); P. CORNEA, Originile romantismului românesc (Bucureşti 1972); M. POPA, Analyse quantitative du roman publié dans la presse de Transylvanie de 1838 à 1918 (Synthesis, 1979); M. POPA—V. TAŞCU, Istoria presei literare româneşti din Transilvania (Cluj-Napoca 1980).

A brassói sajtó és George Bariţ szerepére a gazdag irodalomból: V. CHERESTEŞIU, Întemeierea presei româneşti din Transilvania şi activitatea a lui George Bariţ pînă la izbucnirea revoluţiei din 1848 (AIIACN 1963); D. PRODAN, Gheorghe Bariţiu (RRH 1963. 1); A. NICOLESCU, Lessico della revoluzione romana nel sec. XIX. (Revue des Études Sud-est Européennes, 1979. 4); K. BOCHMANN, Das politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850 (Berlin 1979).

A román nemzeti egységtörekvésekre: C. BODEA, Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834—1849 (Bucureşti 1967); Unitate şi continuitate în istoria poporului român (Szerk. D. BERCIU. Bucureşti 1968); MISKOLCZY A., A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom (Sz 1973. 2); V. NETEA, Conştiinţa originii comune şi a unităţii naţionale în istoria poporului român (Bucureşti 1980).

A magyarországi román nemzeti mozgalomra: GH. CIUHANDU, Episcopii Samuil Vulcan şi Gherasim Raţ. (Arad 1935); I. D. SUCIU, Nicolae Tincu Velia (1816—1867) (Bucureşti 1945); EF. MURGU, Scrieri (Szerk., bev. I. D. SUCIU. Bucureşti 1969).

Az 1840-es évek román törekvéseire és Bărnuţiu tevékenységére: GH. I. BOGDAN-DUICĂ, Viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu (Bucureşti 1924); C. SUCIU, Rolul naţional-cultural al Blajului în preajma evenimentelor din 1848 (Cultura Creştină, 1925); ŞT. PASCU, Viaţa şi activitatea lui Simion Bărnuţiu (SUBB-H 1964. 1); D. GHIŞE—P. TEODOR, Contribuţii la cunoaşterea activităţii filozofice a lui Simion Bărnuţiu (Revista de Filozofie, 1964. 3); K. HITCHINS, Cultura şi naţionalitate în Transilvania (Cluj 1972); I. MÂRZA, Proiecte de reformare a învăţămîntului la Blaj în anii premergători revoluţiei de la 1848 (Sargetia 1979).

A SZÁSZOK NÉMET NEMZETI ÉBREDÉSE

A reformkorra vonatkozóan is a leggazdagabb anyagot a máig felülmúlhatatlan szintézis nyújtja: FR. TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk III (Hermannstadt, 1910). Újabb szintézisek: Sächsisch-schwäbische Chronik. Beiträge zur Geschichte der Heimat (Kiadja E. EISENBURGER—M. KRONER. Bukarest 1976); Geschichte der

Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens I (Szerk. C. GÖLLNER. Bukarest 1979). Korszakunkra összpontosítanak: G. A. SCHULLER, Neues Leben (Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe. Hermannstadt 1896); SÁRKÖZI Z., Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (Bp. 1963). A szász—magyar kapcsolatokat megeleveníti: PUKÁNSZKY B., Erdélyi szászok és magyarok (Pécs 1943). Részletesen elemzi a szászok nemzeti törekvéseit ARATÓ E. fentebb idézett nemzetiségtörténeti munkáiban.

A szász—magyar diétai együttműködés jelentőségéről szól GYULAY L. említett (és részben kiadatlan) naplóiban, és jelzi azt SZEKFŰ GY. is: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1884 (Bp. 1926). A szász politikai törekvéseket belülről a kortárs és a résztvevő szemével rajzolja meg E. FRIEDENFELS, Joseph Bedeus I.

A szász sajtóéletre: E. WEISENFELD, Die Geschichte der politischen Publizistik bei den Siebenbürger Sachsen (Frankfurt am Main 1939); BINDER P., A brassói háromnyelvű publicisztika a testvériség jegyében (1837—1849) (Korunk, 1974: 7).

Stephan Ludwig Roth tevékenységére a gazdag irodalomból: ST. L. ROTH, Gesammelte Sehriften und Briefe I—VII (Berlin 1964—1970); O. FOLBERTH, Der Prozess Stephan Ludwig Roth (Graz—Köln 1959); C. GÖLLNER, Gîndirea economică a saşilor din secolul al XIX-lea (Bucureşti 1969); M. KRONER, Stephan Ludwig Roth. Viaţa şi opera (Cluj 1974).

A szász—román együttélésre az 1840-es évekbeli publicisztikai írásokat is elemző munkák közül: JAKAB E., A királyföldi viszonyok ismertetése I—II (Pest 1871—1876); G. MÜLLER, Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen in Siebenbürger Sachsenlande (Hermannstadt 1912); I. PUŞCARIU—I. PREDA, [...], Contribuţiuni istorice privitoare la trecutul românilor de pe pămîntul crăiesc (Sibiu 1913); I. WOLF, Problema românească în istoriografia săsească (1790—1848) (AMN 1979).

A szász—magyar liberális nemzeti érdekegyesítési törekvésekről a sajtóról szóló irodalom és a szintézisek eltérő súllyal tudósítanak. Apor kezdeményezésére: EK: AG 1845: 1955.

A szász történetírásra: SZEKFŰ GY., Az erdélyi szász történetírás (Magyarságtudomány 1943); A. MÖCKEL, Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein bei den Siebenbürger Sachsen (Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert. Köln—Graz 1967); A. ARMBRUSTER, Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie (Südostdeutsches Archiv, 1976—1977); L. BINDER, Georg Daniel Teutsch und Friedrich Teutsch als Historiker (FVLK 1978. 2).

A szépirodalom politikai tudatformáló szerepére: O. WITTSTOCK, Josef Marlin. (AVSL N. F. 26); Uő, Das litterarische Leben der vierziger Jahre (Hundert Jahre... Hermannstadt 1896); F. OBERT, Sächsische Lebensbilder (Wien 1896); ROTH A., Tanulmányok Roth Dánielről (Bp. 1913); HAJEK E., Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén (Bp. 1913); R. CSAKI, Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur in Siebenbürgen (Hermannstadt 1920); K. K. KLEIN, Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland (Leipzig 1939); J. MARLIN, Ausgewählte Schriften (Bev. A. CONNERTH. Bukarest 1958); H. KRASSER, Die Entstehung des Siebenbürgenslied (Volkszeitung, 1958).

A KONZERVATÍV ELLENTÁMADÁS

A rendi reakció elharapózását először BENKŐ SAMU elemzi Kemény Zsigmond naplójához írt (Bukarest 1966), idézett bevezetésében. A konzervatívokról kozmetikázott képet ad: SZÁDECZKY B., Báró Jósika Sámuel erdélyi kancellár (1805—1860) (Kolozsvár 1912).

A diétai rendszeres bizottság iratanyaga: OL EOKL, Cista Diplomatica, Diaetalia, A központi bizottmány jegyzőkönyvei, a közigazgatási, a törvénykezési, a vallás- és művelődésügyi, adó- és úrbéri, kincstári és közgazdasági osztály iratai, 119—125. cs. Ezt kiegészítik: a közgazdasági osztály jegyzőkönyvei és munkálatai, Wien, Finanzarchiv, Finanzministerium,

Präsidial-Akten, 1844: 3314, 6726, és OL, EOKL, Erdélyi Kincstári Levéltár, Thesaurariatus, Praesidialia, ügyiratok, 1845: 136, 144, 511, 876, 910. Az adó- és úrbéri osztály jegyzőkönyve, OL, uo. Iktatatlan elnöki iratok, 2. cs.

A védegyleti mozgalom visszhangjáról szóló törvényhatósági jelentések és a kormányzati ellenintézkedések: OL, EKPr. 1845: 81, 150, 188, 217, valamint a konfidensek beszámolói: OL, Magyar Kancellária Levéltára, Informationsprotokolle, 1845: 28, 70, 133, 154, 173, 194, 294. A megyei életre: OL, EOKL, Cista Diplomatica, Gyrás gyűlési jegyzőkönyvek.

Magyarország ellenpéldájaként mutatja be az 1846—47-i Erdélyt: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben I (Összegyűjtötte, szerk., bev. ANDICS E. Bp. 1981). A bécsi kormányzat erdélyi politikájára: HHStA, Staatsconferenz-Akten, 1842: 404, 1845: 1155, 1846: 970, 971, 1018, 1055, 1090, 1098, 1847: 17, 790, 1265. Uo., Kabinettsarchiv, Minister Kolowrat-Akten, 1844: 305, 2093, 1846: 1285, 1286, 1287, 1847: 1045. Jósika megyei és diétai politikájára: OL, EKPr. 1845: 311, 322, 449, 474, 1846: 20, 44, 355, 384, 392, 431, 432, 459, 1847: 5, 20, 37, 138, 222, 264.

Az 1846—47-i diétai követutasítások úrbéri vonatkozásai: OL, GPr., 1847: 1673, 1678, 1683, 1686, 1687, 1688, 1847: 6, 11, 12, 18, 22, 26, 36, 41, 44, 45, 53, 66, 368, 485. A galíciai eseményekkel párhuzamos paraszti nyugtalanságról törvényhatósági tudósítások: uo., 1846: 781, 788, 824, 863, 871, 914, 1029. Kemény Dénes Érdekegység című munkájából megjelent: KEMÉNY D., Honegység (Kiadja KEMÉNY G. Kolozsvár 1861). A kötelező örökváltság kérdésére: FERENCZI Z., Kossuth, Wesselényi és az úrbér ügye 1846—47-ben (Sz 1902). Az úrbéri törvény születését a diéta nyomtatásban megjelent jegyzőkönyve, naplója és irományai alapján mutatja be: L. GYÉMÁNT, Geneza urbariului ardelean din 1846/47 (AIIACN 1976). MISKOLCZY A., Az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlés (Magyarország története 5). Teleki gubernátor és Jósika kancellárnak az úrbéri kérdésben kiéleződött ellentétére: OL, EKPr., 1845: 320, 1847: 253, 321.

A MAGYAR—ROMÁN VISZONY A POLGÁRI FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A magyar és nem magyar nemzeti törekvések közötti együttműködésnek és közeledésnek önálló fejezeteket szentel ARATÓ ENDRE idézett nemzetiségtörténeti szintéziseiben. A Kővár vidéki fejleményeket feltárta: TRÓCSÁNYI ZS., A „vad gróf" portréjához (Petőfi és kora. Szerk. VARGA J. és LUKÁCSY S. Bp. 1970). A Jósika-anekdota: G. MOROIANU, Chipuri din Săcele (Bucureşti 1938. 122—127). A Jakab Elek cikke miatt indított vizsgálat: OL, GPr., 1846: 1479, 1617. Az érchegységi mozgalmakra: I. TÓTH Z., Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig (Bp. 1951); Varga Katalin pere (Bev. KISS A. Bukarest 1979). Avram Iancuról: SZÉKELY M., Utazási vázlatok a Zalatnai uradalomról (Az utazás divatja. Vál., bev. EGYED Á. Bukarest 1973); I. STERCA ŞULUŢIU, Biografia lui Avram Iancu (Sibiu 1897). G. BARIŢ cikksorozata: Partidele politice (Gazeta de Transilvania, 1848. jan. 27/febr. 8. 8. sz.—febr. 2/14. 10. sz.):

X. ERDÉLY A FORRADALOMBAN ÉS A SZABADSÁGHARCBAN (1848—1849)

Sokáig az emlékirat jellegű, egyéni élményekre, ugyanakkor levéltári forrásokra is építő, részben azokból közlő művek adták a legteljesebb képet az erdélyi 1848—1849-ről; természetesen az egyes nemzeti mozgalmak nemzeti látószögéből. Ezek a ma is nélkülözhetetlen munkák: A. PAPIU ILARIAN, Istoria romanilor din Dacia Superiore II (Viena 1852); KŐVÁRI L.,

Erdély története 1848—1849-ben (Pest 1861); JAKAB E., Szabadságharczunk; G. BARIŢ, Părţi alese II; E. FRIEDENFELS, Joseph Bedeus II.

Az erdélyi 1848—49 egészére is tekintenek még az egy-egy erdélyi nép nemzeti fejlődését vizsgáló monográfiák idevágó fejezetei. A dualizmus kori magyar nemzetiségi politikát apologetikus célzattal tudományosan befolyásolni akaró munka: JANCSÓ B., Szabadságharczunk és a dáko-román törekvések (Bp. 1895); Uő, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota II (Bp. 1899). A korţársi szenvedélyeken felül tud emelkedni és a másik fél törekvéseivel szemben is megértést tanúsít a levéltári anyagokban is járatos MÁRKI S. összefoglaló műve: Az 1848—49-ik évi szabadságharcz története (MNT X). A szász politika folytonosságát és a szász nép önmagára utaltságát hangsúlyozza FR. TEUTSCH, Geschichte III. Elsősorban Papiu Ilarian és Bariţ jelzett emlékiratai alapján mutatják be az erdélyi fejleményeket az első nagy román szintézisben: A. D. XENOPOL, Istoria românilor din Dacia Traiana XII (Iaşi 1893); Uő, Istoria partidelor politice în România. De la origini pînă la 1866 I (Bucureşti 1910). A román nép egységtudatát előmozdító célzattal eleveníti meg a múltat N. IORGA, Neamul românesc în Ardeal şi Ţara Ungurească I (Bucureşti 1915).

Csupán az irodalom alapján készültek a két világháború közötti nagy szintézisek idevágó fejezetei: HÓMAN B.—SZEKFŰ GY., Magyar történet V (Bp. 1936); N. IORGA, Istoria românilor IX (Bucureşti 1938).

A két világháború közötti romániai magyar tudományos és publicisztikai álláspontokat elemzi CSUCSUJA I., Az 1848—1849-es erdélyi forradalom és a két világháború közötti romániai magyar haladó erők. (Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok. I. Szerk. BÁNYAI L. Bukarest 1976). 1848—49 egész román historiográfiájáról számot ad V. CURTICĂPEANU, Istoriografia revoluţiei române de la 1848—1849 (Revoluţia de la 1848 în ţările române. Culegere de studii. Red. N. ADĂNILOAIE—D. BERINDEI. Bucureşti 1974).

A felszabadulás utáni első magyar marxista szintézis: SPIRA GY., A magyar forradalom 1848—49-ben. A nemzetiségi kérdéssel foglalkozó alfejezeteket ARATÓ E. írta (Bp. 1959). Újabb forrásfeltárások és részkutatások alapján készültek az erdélyi fejleményeket egyre inkább eltérő szempontok és szemléleti megfontolások alapján tárgyaló fontosabb román és magyar szintézisek: V. CHERESTEŞIU, Revoluţia de la 1848 (Din istoria Transilvaniei II.); ugyancsak V. CHERESTEŞIU írta az Erdélyre vonatkozó részeket az első nagyobb román marxista szintézisben: Istoria Romîniei IV (Red. P. CONSTANTINESCU-IAŞI. Bucureşti 1964). A magyar kutatás eredményeit VARGA J. foglalta össze: Magyarország története I (Szerk. MOLNÁR E. Bp. 1964). A román 1848—49-i fejlemények legfrissebb áttekintése: D. BERINDEI, L'an 1848 dans les pays roumains (Bucarest 1984). A legújabb magyar összefoglalás: SPIRA GY., Polgári forradalom (1848—1849) (Magyarország története 6/1), ennek bővebb kimunkálása: SPIRA GY., A nemzetiségi kérdés.

Az 1848—49-i forráskiadás is a nagy események egykori részeseinek kezdeményezésével indult, ugyancsak saját nemzeti-politikai törekvéseik igazolására: [A. TREBONIU LAURIAN]: Die Romänen der österreichischen Monarchie I—III (Wien, 1849—1851); Okmánytár az 1848—49-i erdélyi eseményekhez (Szerk. KŐVÁRI L. Kolozsvár 1861); Aemtliche Actenstücke betreffend die Verhandlungen über die Union Siebenbürgens mit dem Königreiche Ungarn (Hermannstadt 1865). Viszonylag későn bontakozott ki a levéltárak és kézirattárak feltárását célzó tudományos alapozottságú forráskiadás. Befejezetlen maradt: S. DRAGOMIR, Studii şi documente I—II, III és V. Elvégzendő feladatokra ösztönöz a történeti tanulságok tudatosításának jegyében készült: Erdély szabadságharca. 1848—49 a hivatalos iratok, levelek és hírlapok tükrében (Összegyűjtötte és sajtó alá rend. BÖZÖDI GY. Kolozsvár 1945). Újabb nagyszabású vállalkozás: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente I—III. E kötetek anyagát kiegészítő forrásokra hívják fel a figyelmet TRÓCSÁNYI Zs. recenziói: Sz 1979. 1; 1981. 2.

Különböző — majd említésre kerülő — monográfiák fontos forrásokat közlő függelékein kívül sok idevágó anyagot tesznek közzé az általánosabb tartalmú és az egy-egy mozzanatra összpontosító forráskiadványok: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848—1849 I—II (Közli: PAP D. Pest, 1868—1869); Anul 1848 în Principatele române I—III (Bucureşti 1902); IV (1903); V (1904); VI (1910); Documente inedite privitoare la istorie Transilvaniei între 1848—1859 din actele arhivei de stat a Ministerului de interne şi justiţie de la Viena (Red. M. POPESCU. Bucureşti 1929); 1848 ahogyan a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben (Szerk. DEÁK I. [Bp. 1943]); 1848—1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről [Szerk. KEMÉNY G. G. Bp. 1948]: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben II (Szerk. ANDICS E. Bp. 1952); 1848 la românі. O istorie în date şi mărturii I—II (Red. C. BODEA. Bucureşti 1982).

A MAGYAR ÉS ROMÁN MOZGALMAK ÚTKERESÉSE A MÁRCIUSI FORRADALOM ERDÉLYÉBEN

Az erdélyi magyar liberálisok első kezdeményezéseként a Batthyány Lajoshoz címzett felirat másolata: OL, GPr. 1848: 536; OL, EKPr. 1848: 106; HHStA, Staatsconferenz, 1848: 416. Bethlen kezdeményező szerepéről: Jósika Leó levele Wesselényi Miklósnak. OL, Filmtár, 8770. A két „párt" nyilatkozatát és Kolozsvár feliratát közli: KŐVÁRY L., i. m. (Okmánytár). Kolozsvár és az erdélyi magyar városok „márciusi forradalmáról" a sajtó mellett: SZILÁGYI S., Bécs—Pest—Kolozsvári Forradalom. (Kolozsvár 1848); JORDÁKY L., A márciusi ifjúság (Kolozsvár 1945); Jósika Samunak elképzeléseit tükröző leveleit és a jobbágyfelszabadítás halogatását kilátásba helyező királyi leiratot közli az ANDICS E. által szerkesztett A nagybirtokos arisztokrácia II. kötete. Kossuthnak a pozsonyi uniótörvény születésében játszott kezdeményező szerepére: Kossuth Lajos összes munkái XI (S. a. r. BARTA I. Bp. 1951); MISKOLCZY A., Az Erdélyi Nagyfejedelemség „birodalompolitikai" jelentősége az 1848. májusi válságban (A magyar polgári átalakulás kérdései c. kötetben. Szerk. DÉNES I. Z., GERGELY A. Bp. 1984). Az uniótörvény bécsi fogadtatásáról: KÁROLYI Á., Az 1848-iki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt (Bp. 1936). A guberniumi levéltár anyagának alapos ismeretében némileg idealizált képet rajzol Telekiről JAKAB E., Szabadságharczunk.

Az általános forrongásról tanúskodó levéltári forrásokat TRÓCSÁNYI Zs. mutatja be említett könyvismertetéseiben (Sz 1979, 1981); Torockóról és Désről tudósító főtiszti jelentéseket közöl: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente II; hasonló Dévaról: OL, GP, 1848: 4970; Fogarasról: OL, GP, 1848: 709. Fogarasnak „önálló magyar várossá" emelését kérte a népképviseleti országgyűléstől — a családi és a keresztnevek alapján hozzávetőlegesen becsülve — 122 magyar, 153 szász és német, 68 román. OL, Archivum Regnicolare, 1848—49-i országgyűlés, Lad. XX., Fasc. 2A-241b. Udvarhelyszék határozata: OL, GP, 1848: 775.

Az 1848—49-i erdélyi román nemzeti törekvések egészét az újabb irodalom és levéltári, ill. kézirattári kutatások alapján áttekinti: TRÓCSÁNYI Zs., Parasztság; K. HITCHINS, The Rumanian National Movement. A román nemzeti és társadalmi törekvések viszonylagos autonómiájáról és egymásba fonódásáról 1848-ra kitekintésszerűen: D. PRODAN, Supplex Libellus Valachorum (Bucureşti 1967). 1848 őszéig, ill. nyaráig tekintik át a román nemzeti mozgalom kibontakozását: S. DRAGOMIR, Studii şi documente V; V. CHERESTEŞIU, A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848. május 15—17. (Bukarest 1967.) Ez utóbbiról polemikus könyvismertetéseket írt: C. MUREŞAN (Lupta de clasă, 1967. 10) és C. GÖLLNER (FVLK 1967. 1).

A marosvásárhelyi fejleményekre és a román mozgalmakra: BÖZÖDI GY., 1848 márciusa Marosvásárhelyen (Korunk, 1958); V. CHERESTEŞIU, Martie 1848 — la românii din Transilvania (KL Ekv.); P. TEODOR, Ideologia revoluţiei din 1848 şi opera istorică a lui Samuil Micu (SUBB-H 1965. 2); D. KÁROLYI, Adunările românilor din Cluj, Abrud, Cîmpeni şi Bistra în primăvară

anului 1848 (AIIACN 1974); BENKŐ S., Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben (1848. Arcok).

A fent idézett emlékiratokon kívül a román nemzeti mozgalom zászlóbontásáról: V. MOLDOVAN, Memorii din 1848—1849 (Braşov 1895); I. PUŞCARIU, Notiţe despre întîmplările contemporane (Sibiu 1913); A kolozsvári petíciót és Bărnuţiu kiáltványát közli: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente I. Bariţ cikksorozatát, szinte egészében, magyarul közli: 1848—1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről (Bp. 1948). A bariţi tájékozódást elítéli az erdélyi román irányzatokat a bărnuţiui magatartáson mérő S. DRAGOMIR, Studii şi documente V. Pozitivan emeli ki Bariţ közvetítő állásfoglalását: V. CHERESTEŞIU összefoglalása a Din istoria Transilvaniei-ben és MISKOLCZY A., George Bariţ a román—magyar szövetségért 1848-ban (Tiszatáj, 1974. 6). A részleteiben körvonalazatlan román dunai — A. T. Laurian egyik leveléből vett kifejezéssel „svájci típusú" — konföderációt célzó törekvéseket elemzi, elsősorban az említett Anul 1848 în Principatele forrásai alapján: I. TÓTH Z., A magyar—román szövetség kérdése 1848—1849-ben (I. TÓTH Z., MR); Uő, Bălcescu Miklós élete. 1819—1852 (Bp. 1958); Bălcescu — erdélyi politikájáról is szóló — 1852-ben diktált jegyzeteit közli: GH. GEORGESCU-BUZĂU, Activitatea lui N. Bălcescu pentru pregătirea dezlănţuirii revoluţiei din 1848 (St 1956. 3).

A paraszti mozgalmakat az erdélyi guberniumi levéltár kimerítő felhasználásával bemutatja TRÓCSÁNYI Zs., Parasztság. Elsősorban ennek alapján az erdélyi paraszti törekvéseket és a nemzeti mozgalmak velük való kapcsolatait a magyarországi fejlemények egészébe ágyazza összehasonlító módszerrel: ARATÓ E., Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848 (AUSB 1967, 1977). A magyarul is kinyomtatott (OL, Mohács utáni gyűjtemény, 1848—1849-i nyomtatványok, 16. cs. 123) Román Testvérek című, forráskiadványban eddig még nem közölt kiáltvány drági fogadtatását leírja TRÓCSÁNYI Zs., Parasztság. E kiáltvány előfordulásáról: OL, GPr., 1848: 728, 827, 883, 894, 932, 993, 982, 1034, 1102, 1152. OL, GP 1848: 6123, 6241—6242, 9012.

A székelyföldi magyarság mozgalmairól: IMREH I., Népi mozgalmak Háromszéken (1848. Arcok); EGYED Á., Az 1848-as polgári-demokratikus forradalom kezdetei Háromszéken (Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből); Uő, Háromszék 1848—1849 (Bukarest 1978); BENKŐ S., Csíki ifjúsági mozgalmak 1848 tavaszán (BENKŐ S., A helyzettudat). Az uzoni fejleményekről az oda kiküldött guberniumi biztosok, Zeyk Károly és Mikes János mellékletekben gazdag jelentése adja a legteljesebb képet: OL, GP, 1848: 6524. Puchner fenyegetőzéséről ő maga az osztrák hadügyminiszternek: Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, Präs. MK 1848: 1218.

AZ ELLENFORRADALMI TÖREKVÉSEK ÁRNYÉKÁBAN. A SZÁSZFÖLD A FORRADALOMBAN ÉS A BALÁZSFALVI ROMÁN NEMZETGYŰLÉS

Az említett szintéziseken kívül a magyar reformellenzék és aztán a felelős kormány politikáját az újabb irodalomban elemzi SZABAD GY., A polgári átalakulás megalapozása 1848—49-ben. (A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976); Uő, Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán (Sz 1982. 6); URBÁN A., A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról (Bp. 1981); Uő, Batthyány és a honvédelem 1848-ban (Sz 1982. 6); DEÁK I., Kossuth Lajos és a magyarok 1848—49-ben (Bp. 1983).

Az áprilisi uralkodói állásfoglalások katonapolitikai hátterét elemzi BÖHM J., A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. (Hadtörténelmi Közlemények, 1976. 2, 1983. 1). A nádornak szóló kabineti rendeletre: HHStA, Kabinettsarchiv, Ministerratsakten, Vorträge, 1848: 236. A május 10-i osztrák kormányátirat megfogalmazására: HHStA, Kabinettsarchiv,

Ministerratsprotokolle, 1848. május 10. MRA V. 1848: 649—651. Fogadtatására: SPIRA GY., Négy magyar sors (Bp. 1983).

Az osztrák kormány és a kamarilla viszonyát, valamint magyar politikáját egymásnak sokban ellentmondva — de ugyanakkor egymást sokban kiegészítve — jellemzik: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal II (Gróf Széchenyi István összes munkái VI. Szerk., bev. VISZOTA GY. Bp. 1930); KÁROLYI Á., Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I (Bp. 1932); H. RUMPLER, Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848—1867. Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848—1867. Einleitungsband. (Wien 1970); A. SCHMIEDT-BRENTANO, Die Armee in Österreich. Militär, Staat und Gesellschaft 1848—1867 (Boppard am Rhein 1975).

A magyar kormány külpolitikájának európai horderejét kifejti HAJNAL I., A Batthyány-kormány külpolitikája (Bp. 1957). A Hajnal által feltárt „nagymagyar" birodalmi illúziók indítékait elemzi ERDŐDY G., Egykorú megítélés Magyarország helyéről 1848 Európájában. Acta Universitatis Debreceniensis, Sectio Historica XXVI. 1979).

A kassai tisztek puccstervéről ír L. KOLOWRAT-KRATOWSKY, Meine Erinnerungen aus den Jahren 1848 und 1849 I (Wien 1905).

A szász törekvésekről FR. TEUTSCH szintézise és ugyancsak átfogó tanulmánya — FR. TEUTSCH, Die Sachsen im Jahre 1848/49 (Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe. Hermannstadt 1896) — mellett további szintetikus jellegű, de kiadatlan forrásokra és a sajtóra támaszkodó kismonográfiák készültek: I. MARTIUS, Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848—1859 (München 1957); C. GÖLLNER, Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—1849 (Bukarest 1967); SÁRKÖZI Z., Az erdélyi szászok 1848—1849-ben (Bp 1974).

A szász összbirodalmi orientációra sok forrást közöl FR. SACHSENHEIM, Aus Briefwechsel und Aufzeichnungen des siebenbürgischen Hofagenten Friedrich Soterius von Sachsenheim (1821—1856), besonders über das Jahr 1848 (Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1936. 1—2). A liberális polgári municipalista törekvések legfontosabb forrása még mindig az egykorú sajtó, bár egyes kimagasló képviselőinek is elkészült az életrajza: FR. TEUTSCH, Georg Daniel Teutsch (Hermannstadt 1909); C. GÖLLNER, Anton Kurz az 1848—49-es forradalomban (1848. Arcok).

Teleki nagyszebeni látogatásának — gyakran eltúlzott — jelentőségét az itt jelzett megvilágításba helyezi MISKOLCZY A., Teleki József gubernátor látogatása Nagyszebenben 1848 május 3-án (Levéltári Szemle 1978. 3). A szász publicisztikai vitát a legalaposabban elemzi GÖLLNER (1848. Arcok) — kinek értékeléséből idézünk is —, nagy figyelmet szentelve D. ROTH, Von der Union und nebenbei ein Wort über eine mögliche Dakoromanische Monarchie unter Österreichs Krone (Hermannstadt 1848) című röpiratának, melyről utóbb maga a szerző óvatosan nyilatkozott: Erwiderung und noch etwas mehr (Transsilvania 1848. 47).

Az osztrák áprilisi alkotmány értékelésére: L. GUMPLOWICZ, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich—Ungarn (Innsbruck 1879); P. BURIAN, Die Nationalitäten in „Cisleithanien" und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. (Graz, Köln 1962).

A szakirodalomból jól ismert brassói események alkalmával tanúsított román magatartásra: K. THIESS, Geschichtliche Bemerkungen in den Revolutionsjahren 1848 und 1849 (Kronstadt 1851); A. BUNEA, Steagul poporului român din Transilvania in revoluţia din anii 1848—1849 (AIIACN 1969). Stephan Ludwig Roth állásfoglalásaira: ST. L. ROTH, Gesammelte Schriften und Briefe (Hrsg. O. FOLBERTH. V. Berlin 1970. VII. 1964). Pestalozzi álnéven írt cikke: Über die Union Siebenbürgens mit Ungarn (Siebenbürger Wochenblatt, 1848. 39). ST. L. ROTH, Viaţa şi opera. Leben und Werke (Szerk. C. GÖLLNER. Bucureşti 1966).

A román nemzeti mozgalom irányzatairól, az egyéni állásfoglalásokról és a balázsfalvi gyűlésről S. DRAGOMIR (Studii şi documente V) és V. CHERESTEŞIU idézett munkái adják a legteljesebb képet. Cipariu és Laurian állásfoglalását Bariţhoz intézett leveleikből ismerhetjük meg: George Bariţ şi contemporanii săi (Red. ŞT. PASCU, I. PERVAIN. I. Bucureşti 1973. IV. Bucureşti 1978). Cipariu cikkei az unióról és Ausztriáról balázsfalvi lapjában jelentek meg:

Organul Luminarei 65, 68, 70. Bariţ állásfoglalását brassói lapjai alapján rajzolja meg életrajzírója is: V. NETEA, Gheorghe Bariţiu, Viaţa şi activitatea sa (Bucureşti 1966).

Bărnuţiu beszédét legutóbb közölte: C. BODEA, 1848 la români. (Bucureşti 1982). A beszéd demokratikus mondanivalóját kiemeli: G. NEAMŢU, Az 1848. május 3 (15—5) 17-i balázsfalvi nemzeti gyűlés forradalmi programjának alapdokumentumai (1848. Arcok). Negatív vonatkozásaira figyelmeztet: SPIRA GY., A nemzetiségi kérdés. Iancu idézett későbbi, nyár eleji megnyilatkozására TRÓCSÁNYI ZS., Parasztság hívja fel a figyelmet. A fejedelemségekbeli bojárfiak hangulatára: G. SION, Suvenire contemporane (Bucureşti 1888). Axente felkelési szándékára: L. MAIOR, Activitatea lui Axente Sever în primăvara anului revoluţionar 1848. (SUBB-H 1966. 1). Bărnuţiu kiáltványtervezete: P. TEODOR, O scrisoare—proclamaţie a lui Simion Bărnuţiu redactată în numele naţiunii române (SUBB-H 1970. 2). A balázsfalvi program és a magyar liberális álláspontok közötti kompromisszum lehetőségére figyelmeztet MÁRKI S. idézett szintézise (MNT X).

A mihálcfalvi összecsapás TRÓCSÁNYI imént említett művében tisztázott részleteihez több kiegészítő mozzanatot találunk a vezénylő tisztek, Balázs Konrád és Szilágyi Sámuel jelentéseiben: Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmuskori iratok, Acten des Generalkommandos in Hermannstadt 1848—1849. Geheime Acten, 1848: 8, 23. Ugyancsak TRÓCSÁNYI tisztázta az érchegységi központú román fegyveres szervezkedés körülményeit, amelyekről Iancu is írt Bărnuţiunak. E levelet közli: G. CIPĂIANU, Un document de la Avram Iancu din vara anului 1848 (SUBB-H 1972. 2).

A konzervatívok mesterkedéseire V. CHERESTEŞIU (Din istoria Transilvaniei I) és C. GÖLLNER (1848. Arcok) hívták fel a figyelmet. „Egy született szász, de igaz honfi" levelét közli az Erdélyi Híradó és az Ellenőr május 14-i számainak rendkívüli melléklete, a román röplap változatát közli: PASCU—CHERESTEŞIU, Documente III. Mikó ausztriai útjáról nejéhez és Teleki Józsefhez intézett leveleiben számol be: OL, Filmtár, 11 549. Gyulafehérvár ostromállapotba helyezését Puchner Latournak május 22-én jelentette: Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), Generalkommando, Präs. 1848: 522. Puchner május 7-i — Zanini hadügyminiszter április 25-i utasítására — eskütételt elrendelő parancsa: uo., Gen. P 69/50.

A POLGÁRI ÁTALAKULÁS MEGALAPOZÁSA AZ UTOLSÓ ERDÉLYI RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEN

E fejezethez: MISKOLCZY A., Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen (Sz 1979. 5). A székelyek mozgósításának jelentőségét feltárta: URBÁN A., A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában. (Hadtörténelmi Közlemények 1980. 3). Batthyánynak az unió érdekében az udvarnál tett lépéseire: KÁROLYI Á. i. m. (Az 1848-i pozsonyi törvénycikkek). Perényi Zsigmond működésére: SZŐCS S., A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban (Bp. 1972). Wesselényi Miklós szerepére: TRÓCSÁNYI ZS., Wesselényi. Az erdélyi jobbágyfelszabadítás horderejére és jellegére: SPIRA GY. idézett szintézise és UŐ, A nemzetiségi kérdés; SZABAD GY. tanulmányai; EGYED Á., A jobbágyfelszabadítás az 1848-as kolozsvári országgyűlésen (1848. Arcok). A havasalföldi jobbágyfelszabadítás 1848-i meghiúsításának negatív következményeiről: A. OŢETEA, La révolution de 1848 et les paysans. (Revue d'Histoire Comparée, 1948. 1). Az erdélyi magyar baloldal elképzeléseinek legfontosabb forrása a sajtója: az Ellenőr.

A szűkebb értelemben vett Magyarországon kibontakozó román nemzeti mozgalom irányzataira: GH. I. BOGDAN-DUICĂ, Eftimie Murgu (Bucureşti 1937); S. DRAGOMIR, Studii şi documente V; I. D. SUCIU, Revoluţia de la 1848—1849 în Banat (Bucureşti 1968).

ERDÉLY 1848 NYARÁN

Az erdélyi konszolidáció megítélésére általában rányomja a bélyegét a polgárháborúhoz vezető őszi válság. A szereplőkről és a súrlódásokról reálisabb képet adnak az olyan levéltári kutatásokra épülő munkák, mint JAKAB E., Szabadságharczunk, TRÓCSÁNYI Zs. és SZŐCS S. az előbbi alfejezetekben idézett művei.

A Királyi Tábla körüli vitákra: OL, 1848/49, Igazságügyi Minisztérium, vegyes iratok, 2. cs. Jól jellemzi Vayt JAKAB E. idézett műve. Nagyrabecsüléssel ír róla a brassói szász sajtó és a vele találkozó I. Maiorescu, akinek jelentését közli: N. BĂNESCU—V. MIHĂILESCU, Ioan Maiorescu. (Bucureşti 1912).

A Küküllő és Felső-Fehér megyei ellenállásra vonatkozó jelentések: OL, GP, 1848: 8124, 8125. A paraszti panaszokra vonatkozó guberniumi eljárásnak általában csak elintézésfogalmazványait őrzik a főkormányszéki levéltár általános iratai, a Kolozsvárról a panaszok nyomán elrendelt megyei kivizsgálások anyagát visszaküldték a megyéhez, általában azzal a meghagyással, hogy hozzanak ítéletet, néha véleményt is nyilvánítva, olykor további kivizsgálást kérve és néha elutasítva a paraszti kérést. Az országgyűlési levéltárak anyaga viszont némileg hiányos: OL, EOKL, Cista Diplomatica, Diaetalia, 97. cs.; Archivum Regnicolare, Diaeta Anni 1848—49. Lad. XX., Fasc. 2A-183. A letartóztatásokra vonatkozó főtiszti jelentések: OL, GPr., 1848: 2173, 2179, 2211, 2246, 2255, 2294, 2336, 2426, 2430, 2453. A 13. táblázathoz az egész guberniumi esetanyagot felhasználtuk, ennek alapján készült a 14. táblázat első oszlopa is.

Kossuth erdélyi politikáját jellemzi: SZABAD GY., Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében (Bp. 1977. 126—127). A szász politika forrása az egykori sajtó.

Az említett érchegységi mozgolódásról Iancu üzenetét közli: S. BENKŐ etc., Din activitatea lui Avram Iancu în primavără anului 1848 (AIIACN 1972). Az események újravizsgálatára: OL, GP, 1848: 10 388.

A képviselőválasztásra: CSIZMADIA A., A magyar választási rendszer 1848—1849-ben (Bp. 1963). Şaguna tevékenységére: N. POPEA, Memorialul Archiepiscopului şi Metropolitului Andrei baron de Şaguna sau luptele naţionale-politice ale românilor (Sibiu 1889); K. HITCHINS, Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846—1873 (Cambridge, Mass., London 1977). A román egységtörekvések erős irányzatként való hatását elveti S. DRAGOMIR (Studii şi documente V) és V. CHERESTEŞIU idézett munkáiban. Az egységtörekvésekre utaló adatok és forrásokat felsorakoztatja: C. BODEA, Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834—1849 (Bucureşti 1967). Reális képet ad még K. HITCHINSnek a nemzeti mozgalommal foglalkozó szintézise: The Rumanian National Movement.

A magyar kormány nemzetiségi politikájára most és a következőkben: I. TÓTH Z., Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—1849-ben (Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára II. Bp. 1952); Uő, A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848—1849-ben (I. TÓTH Z., MR); KOVÁCS E., Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon (Bp. 1977); SPIRA GY. idézett szintézisei: Magyarország története 6/1. és A nemzetiségi kérdés.

A magyar külpolitikára: HAJNAL I. idézett, Batthyány-kormány külpolitikájáról szóló művén kívül HARASZTI É., Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen (Bp. 1951); WALDAPFEL E., A független magyar külpolitika 1848—1849 (Bp. 1962). A magyar közvélemény és havasalföldi forradalom viszonyára: EGYED Á., A moldvai és havasalföldi forradalom a magyar sajtó tükrében (1848. Arcok).

AZ ELLENFORRADALOM TÁMADÁSA ÉS A POLGÁRHÁBORÚ KIROBBANÁSA

Az ellenforradalom katonai szervezését — széles körű anyaggyűjtésre is építve — az egyik résztvevő rajzolta meg „belülről": [A. HEYDTE], Der Winter- Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849 (Leipzig 1861). Jósika bécsi feltűnésére: H. SCHLITTER, Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4. März (Zürich—Leipzig—Wien 1920).

Puchner körlevele a határőri terhek könnyítéséről: OL, 1848/49. Hadügyminisztérium, 1848: 4256, 9918.

A paraszti ellenállásról TRÓCSÁNYI Zs., Parasztság adja a legteljesebb képet. Rácz István működésére: OL, GP 1848: 10 901, 11 202, 11 264. Urban számítása Gedeonhoz intézett szeptember 29-i jelentésében: Kriegsarchiv, Feldakten, Armee Corps Siebenbürgen, 144. Fasz. 9. 5. Mihályi működésére: VÁRADY G., Máramarosmegye 1848-ban (Hazánk, 1885). Urbanról: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859 (Hrsg. J. K. MAYR. Wien—Leipzig 1931. 104). A naszódi és az orláti gyűlésre: V. ŞOTROPA, Districtul grăniceresc năsăudean (Cluj-Napoca 1975); L. MAIOR, Adunarea de la Orlat, semnificaţia ei istorică. 10—11 septembrie 1848 (SUBB-H 1976. 1). Iancu szerepéről és a román törekvésekről képet ad: S. DRAGOMIR, Avram Iancu (Bucureşti 1965).

Vay amnesztiapolitikájáról saját jelentései: OL, 1848/49. Miniszterelnökség, 1848: 729, 799. Belügyminisztérium, elnöki iratok, 1848: 901, 902, 913, 925—927, 931. Az unióbizottságra: MÁRKI S., Az erdélyi unió-bizottság (Budapesti Szemle, 1898). A szász politikáról: I. MARTIUS idézett műve (Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen) és Bedeus (E. VON FRIEDENFELS, J. Bedeus) idézett emlékiratai, valamint annak kiadatlan részei.

A forradalom önvédelmére JAKAB E., Szabadságharczunk és EGYED Á., Háromszék mellett: FAZEKAS J., Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés. 1848. október 16—17. (Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből I.). A nagyszebeni főhadiparancsnokság számvetése a magyar erőkkel: Kriegsarchiv, Armee Corps Siebenbürgen, 144. Fasz. 10. 6. A polgárháborúról és a szórványmagyarság magatartásáról: J. PAGET ismertetése Pataky könyvéről (The British Quarterly Review, 1851. febr. 1); KEMÉNY G., Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben (Pest 1863); SZENTKATOLNAI BAKK E., Az 1848—49-iki szabadságharcz alatti események Vizaknán (Bp. 1880); KÁDÁR J., Belső-Szolnok és Doboka megye története. 1848—1849 (Dés 1890); KOVÁCS GY., A bányavidéki római katholikus esperesi kerület plébániáinak története (Szamosújvár 1895); SZILÁGYI F., Alsófehér vármegye 1848—49-ben (Nagy Enyed 1896); BORBÉLY I., Torockó története 1848—49-ben (Kolozsvár 1908).

Egyes román vezetők humánus magatartására és a kisemberek egymás segítésére is utalnak: A. SEVER, Răspuns la „Cartea Neagră" (Braşov 1896); I. STERCA ŞULUŢIU, Biografia lui Avram Iancu (Sibiu 1897); KUSZTA I., Tokaji János marosbogáti evangélikus református lelkész élettörténete (Kolozsvár 1905); O. PRIE, Un sat românesc din Ardeal. Săcădat (Cluj 1933); VÁMSZER G., Szakadát (Kolozsvár 1940); F. SALVAN, Mişcări ţărăneşti din satele dependente de oraşul Braşov în anii 1848—1849. (Studii şi Articole de istorie 1969); GH. ANGHEL, Nicolae Solomon (Apulum, 1972); Uő, Petru Dobra (Uo.); I. OLTEANU, Momente din activitatea prefectului Cîmpiei Nicolae Vlăduţiu (1848—1872) (Uo.); E. HULEA, Simion Prodan Probu, viceprefectul lui Avram Iancu (Apulum, 1978).

Háromszék önvédelmére: NAGY S., Háromszék önvédelmi harcza 1848—49 (Kolozsvár 1896); EGYED Á., i. m. (Háromszék). Baldacciról és Kolozsvár feladásáról: Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből (Közl. MAKRAY L., Pest 1870) és a katonai fejleményekre l. még a következő fejezet irodalmát

A román közigazgatási kísérletekre: L. MAIOR, Aspecte ale organizării administraţiei româneşti din anii 1848—1849 în Transilvania (AMN 1967); L. URSUŢIU, Un document privind

organizarea administrativă a românilor în Revoluţia din 1848 în Transilvania (Uo. 1969); L. MAIOR, Organizarea administrativă a Munţilor Apuseni ca „Ţara Românească" de către Avram Iancu (1848—1849) (SUBB-H 1972. 2); I. MANDREA, Revoluţia de la 1848 din Transilvania. Aspecte instituţional-organizatorice (Revista de istorie 1978. 5).

BEM ERDÉLYI HADJÁRATA. A FORRADALMI KONSZOLIDÁCIÓ ÉS ELLENTMONDÁSAI

Bem erdélyi hadászati tevékenységére: GYALÓKAY J., Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. január 31 — március 28) (Bp. 1931); Uő, Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán (Bp. É. n.). Az általunk használt fontosabb emlékiratok és szakmunkák: J. CZETZ, Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849 (Hamburg 1850); K. M. PATAKY, Bem in Siebenbürgen (Leipzig 1850); H. R. LEVITSCHNIGG, Kossuth und seine Bannerschaft I—II (Pesth 1850); W. FR. RÜSTOW, Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849 I—II (Zürich 1860); A. HEYDTE, munkája (Der Winterfeldzug); J. NAHLIK, Geschichte des Infanterie Regiments Baron Bianchi (Brünn 1863); K. BLAZEKOVIC, Chronik des K. K. 31. Linien Infanterie Regiments (Wien 1867); SZIGETHY M., Adatok a XI. zászlóalj történetéhez (Kolozsvár 1868); AMON G., Geschichte des k. k. 11. Huszaren Regimentes Herzog Alexander von Württemberg (Wien 1878); W. BICHMANN, Der rumänische Landsturm während der Jahre 1848/49 (Wien 1880); GELICH R., Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben I—III (Bp. É. n.); J. FORMANEK, Geschichte des k. k. Infanterie Regiments Nr. 41 II (Czernowitz 1886); W. PROHAZKA, Geschichte des k. k. Infanterie Regiments Nr. 24 (Wien 1886); M. MAENDL, Geschichte des k. u. k. Infanterie Regiments Nr. 51 (Kolozsvár 1897); DERCSÉNYI K., Bem tábornok téli hadjárata (Bp. É. n.); R. KISZLING, Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848—1849 I—II (Wien 1948); I. LUPAŞ, Un episod istoric şi consecinţele lui militare (AIIACN 1958—59); H. MAST, Der k. k. rumänische Landsturm in Siebenbürgen im Kampfe gegen die ungarische Revolution 1848/49 (Societas Academica Dacoromana, Acta Historica V. 1966).

CZETZ véleménye: OL, 1848/49. Országos Honvédelmi Bizottmány, 1848: 3039.

Bem politikájára: KOVÁCS E., Bem József (Bp. 1954); Uő, Bem a magyar szabadságharcban (Bp. 1979). Az erdélyi magyar katonai vezetésre: BONA G., Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. 1848—49 (Bp. 1983). Az orosz cári csapatok első behívására: ANDICS E., A Habsburgok és Romanovok szövetsége (Bp. 1961). Kossuth erdélyi elképzeléseire Kemény Zsigmond névtelen javaslatai: OL, 1848/49. Szemere Bertalan miniszteri iratai, 1. cs. A magyar kormányzat erdélyi politikájára: BARTA I., Kossuth és Csányi (Sz 1952. 3—4); Uő, A kormány parasztpolitikája 1849-ben (Sz 1956. 1—2). Az erdélyi magyar közvéleményre: KEMÉNY G. G., Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban (Bp. 1957); IMREH I., 1849-es székely hadi lapok (Korunk Évkönyv, 1974). A szász viszonyokra az idézett munkák mellett: O. FOLBERTH, Der Prozess Stephan Ludwig Roth (Graz—Köln 1959); BINDER P.—KILLYÉN F., Bem tábornok Brassóban (Korunk, 1969. 7); KÁLNOKI KISS T., Berde Mózes kormánybiztos 1849-ben (Levéltári Szemle, 1976. 1); Uő, „A testvériség szent nevében..." Az 1849. június 8-i nagyszebeni magyar—román békítési tanácskozás (Tiszatáj, 1979. 12); MISKOLCZY A., Leopold Max Moltke und Lajos Kossuth (Neue Zeitung 1977. dec. 16).

AZ ÉRCHEGYSÉGI ROMÁN ELLENÁLLÁS ÉS A „ROMÁN AUSZTRIA" IGÉNYE

A Dragoş által kezdeményezett megbékítési törekvés irodalmának áttekintésével készült e fejezet előtanulmánya: MISKOLCZY A., Roumanian—Hungarian Attempts at Reconciliation in the Spring of 1849 in Transylvania (AUSB 1981). Az érchegységi román ellenállásról a

legalaposabban: I. LUPAŞ, Avram Iancu. (Anuarul Institulului de istorie naţională, Cluj 1924—1925) és DRAGOMIR Iancu-életrajza.

A román autonómiát célzó törekvések fontosabb forrásait közlik és elemzik: N. POPEA, i. m. (Memorialul), M. POPESCU, Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între 1848—1859 (Bucureşti 1929); C. BODEA, i. m. (Lupta românilor); K. HITCHINS, i. m. (Orthodoxy and Nationality, és The Rumanian National Movement) és V. NETEA, Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea naţională (1848—1881) (Bucureşti 1974).

ROMÁN ÉS MAGYAR MEGBÉKÉLÉSI TÖREKVÉSEK A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI HARC VÉGNAPJAIBAN

A román—magyar megbékélési törekvésekre vonatkozó forrásokat I. Ghica tette közzé már a múlt század 80-as éveiben. Újrakiadása: I. GHICA, Amintiri din pribegia după 1848 I—III (Red., O. BOITOŞ. Craiova, é. n.). Bălcescu tevékenységére: N. BĂLCESCU, Opere, Corespondenţa IV (Red. GH. ZANE. Bucureşti 1964). A. G. GOLESCU nézeteit az 1849. április második felében Magheruhoz írt leveleiben fejtette ki: Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Manuscrise, S 7 (1—5) CCXXIV.

A román—magyar megbékélési törekvésekről a legteljesebb képet I. TÓTH Z. idézett művei adják. A magyarországi fejlemények egészébe ágyazva vizsgálja őket: ARATÓ E., Egykorú demokratikus nézetek az 1848—1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról (Bp. 1971) és SPIRA GY. idézett összefoglalása (A nemzetiségi kérdés). Ezek mellett: J. C. CAMPBELL, The Transylvanian Question in 1849. (Journal of Central European Affairs 1942. 1); S. RETEGAN, Espatriatul — ziar militant pentru înfrăţirea popoarelor (AIIACN 1964); A. STAN—C. VLĂDUŢ, Gh. Magheru (Bucureşti 1969); D. KÁROLYI, Activitatea revolutionară a lui Bălcescu din vara anului 1849 în sursele meghiare (AIIACN 1973); B. C. FRYER, Bălcescu and the National Question in 1849 (East European Quarterly 1978. 2); MISKOLCZY A., Epizód az 1849 júliusi román—magyar megbékélési törekvések történetéből (Magyar—román filológiai tanulmányok. Szerk. NAGY B. Bp. 1984).

A magyar „nemzetiségi törvényre": I. TÓTH Z., A Szemere-kormány nemzetiségi politikája (I. TÓTH Z., MR); ARATÓ E., Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában (Kortárs, 1975. 7).

A hadi események irodalmát l. a 6. fejezet irodalmánál. Bem optimizmusára: HAJNAL I., A Kossuth-emigráció Törökországban (Bp. 1927. 26). A magyar forradalom végnapjairól: PÁSZTOR E., Kazinczy Lajos zsibói fegyverletétele 1849-ben (Korunk, 1982. 2). Iancu gesztusára: MISKOLCZY A., i. m. (AUSB 1981). A Bemről és Iancuról szóló román énekről tudósít MIHALOVITS LÁZÁR (Radna, 1850. január 17) jelentése: Hadtörténelmi Levéltár Budapest, Abszolutizmuskori iratok, Militär Distrikts-Commando Grosswardein, Res. 59., 179. cs.

A források egyoldalúsága miatt 1848—49. emberi áldozatairól nem tudunk pontos képet alkotni. Az osztrák katonai kormányzat csak „a magyar terrorizmus áldozatait" íratta össze. A községenkénti gondos felmérés 6112 személyt mutatott ki. A magyar rögtönítélő bíróságok elítéltjeinek száma: 449. Tiszti parancsra formális ítélet nélkül kivégeztek 769-et. Egyes helységek elfoglalásakor felakasztottak 31 személyt, lelőttek 709-et, egyéb módon életét vesztette: 2871. A polgári lakosságból a katonai összecsapások folyamán életét vesztette: 1283. Ugyanez a 6112 személy más csoportosításban: 5680 férfi, 363 nő, 69 gyerek. Nemzetiségi megoszlásban: 5405 román, 310 szász, 304 magyar, 93 egyéb. Propagandájukban a román kortársak mintegy 40 ezer román áldozatot tartottak számon. Ezt elfogadva 100 ezer magyar áldozatról írt: I. STERCA ŞULUŢIU, Din istoria munţilor apuseni (Gazeta Transilvaniei, 1891. 18). A fenti osztrák felmérés és a kor demográfiai viszonyainak az ismeretében mintegy 18 ezer főre

becsülte az 1848—49-i „rendkívüli" emberveszteséget, az erőszakos halálnemek áldozataihoz számítva a háborús viszonyok miatt fejét felütő tífusz áldozatait is: E. A. BIELZ, Handbuch. 149. A fizikai pusztulásnál és pusztításnál talán súlyosabb következményekkel jártak a lelki károsodások és megrázkódtatások.

XI. AZ ABSZOLUTIZMUS KORA ERDÉLYBEN (1849—1867)

Az abszolutizmus kori közéletről kortársi élmények és a sajtó alapján színes körképet rajzolt ÜRMÖSSY L., Tizenhét év. Máig az alapvető munkák közé tartozik G. BARIŢ, Părţi alese III; a színvonalas szász irodalomból kiemelendő FR. TEUTSCH, Geschichte. A korszak reprezentatív feldolgozásai: BERZEVICZY A., Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865 I—IV (Bp. 1922—1937); BEKSICS G., I. Ferenc József és kora (MNT X); W. ROGGE, Österreich von Világos bis zum Gegenwart I—III (Leipzig 1872—1883); J. REDLICH, Das österreichische Staats- und Reichsproblem II (Leipzig 1926); R. A. KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I—II (Graz—Köln 1964²); Erdély története II. A gazdaság, társadalom és politika kérdéseit külön kötetekben tárgyalja: Die Habsburgermonarchie 1848—1918 (Hrsg. A. WANDRUSZKA und P. URBANITSCH. I–III. Wien 1974—1980). Történetírásunk új összefoglalásában: SZABAD GY., Az önkényuralom kora (Magyarország története 6). Az utóbbiak egyben alapos irodalmi tájékoztatást is nyújtanak.

1. AZ ÖNKÉNYURALOM BERENDEZKEDÉSE

Az abszolutizmus berendezkedéséhez és a megtorláshoz a fentiek és a korabeli lapok, különösen a Kolozsvári Lap közlésein túl l. Az aradi vértanúk I—II. (Összegy., bev., jegyz. KATONA T. Bp. 1979); ORBÁN B., A Székelyföld leírása I—VI (Pest 1868 — Budapest 1873); KŐVÁRI L., A forradalom utáni napok Erdélyben. Részvét Album a kolozsvári és marosvásárhelyi árvaházak javára (Kolozsvár, 1872); SZILÁGYI S., Vértanúk a magyar történetből (Pest 1867). Kortársak élményeiből válogatást közöl: A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából I—II (Vál. TÓTH GY. Bp. 1985). Lásd még Világostól Josephstadtig, Földy János naplótöredékeiből közreadta BALASSA I. (Bp. 1939).

Az új államgépezetre: K. CZOERNIG, Oesterreichs Neugestaltung 1848—1858 (Stuttgart—Augsburg 1858); Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859 (Hrsg. J. K. MAYR. Wien—Leipzig 1931); H. FRIEDJUNG, Österreich von 1848 bis 1860 I (Stuttgart—Berlin 1848—1912); J. GRIMM, Die politische Verwaltung im Grossfürstenthum Siebenbürgen I—III (Hermannstadt 1854—1857); Uő, Carl Fürst zu Schwarzenberg. Gouverneur von Siebenbürgen. Ein Gedenkblatt (Wien 1861); E. FRIEDENFELS, Joseph Bedeus II: H. KLIMA, Guvernatorii Transilvaniei 1774—1867 (Sibiu 1943). A határőrvidék felszámolására C. GÖLLNER, Die Siebenbürgische Militärgrenze (München 1974). Az adminisztrációról részletes elemző ismertetést írt TRÓCSÁNYI Zs., Az abszolutizmus és egyesítés korának erdélyi közigazgatási levéltára. TRÓCSÁNYI Zs., Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973. Az OL anyagaiból l. az Abszolutizmuskori Levéltár, D 3, 4, 6, 7; a rendeletekre l. Gyűjteménye az Erdélyre nézve kiadott legfelsőbb császári nyíltparancsoknak s a császári k. polgári és katonai kormányzó hirdetményeinek és rendeleteinek (H. n., é. n.); az Erdély koronaországot illető országos törvény és kormánylap 1849—1859 közötti számait, a végrehajtás és módosítások részkérdéseire TRÓCSÁNYI Zs., i. m.

2. POLITIKAI ÉLET AZ ABSZOLUTIZMUS IDEJÉN

A SZÁSZ AUTONÓMIA FELSZÁMOLÁSA. A ROMÁN NEMZETI TÖREKVÉSEK VISSZASZORÍTÁSA

A szászok sajátos helyzetére l. Fr. Teutsch és E. Friedenfels idézett műveit. Jól tükrözi az elkeseredettséget és az álláspontokat Michael Conrad von Heydendorf (részlegesen közzétett) naplója. A kormánypolitika oldaláról nyújt részleteket J. Grimm, Carl Fürst zu Schwarzenberg, Gouverneur von Siebenbürgen (Wien 1861); O. Folberth, Minister Thun und die Siebenbürger Sachsen. Jahrbuch für Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1964. A magyarokhoz fűződő kapcsolatokra l. Pukánszky B., Erdélyi szászok és magyarok (Pécs 1943). A románok nézeteit a tervezett szász koronatartományról l. G. Bariţ Părţi alese III, illetve újságcikkeiben: G. Bariţiu, Scrierii social-politice (Bucureşti 1962); K. Hitchins, Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens (Klausenburg 1971), valamint M. Popescu, Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între 1848—1859 (Bucureşti 1929). Egy névtelen röpiratról: Anregungen und Bilder einer Geschäftsreise in Siebenbürgen (Hermannstadt 1863); M. Kroner, Ein anonyme Brief von 1863 zur nationalen Frage in Siebenbürgen (Südostdeutsche Vierteljahrsblätter, H. 2. 1981). Vizsgálódásunkban elsősorban Fr. Teutschot követtük, továbbá a Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen im letzten Jahrhundert (Hermannstadt 1896) két idevágó fejezetét, Gh. I. Bodea—C. Göllner—I. Kovács, Gemeinsame rumänisch-ungarisch-deutsche Bestrebungen in der Jahren 1850—66 (FVLK 16), s különösen I. Martius, Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848—1859 (München 1857) c. könyvét.

A román nemzeti törekvések visszaszorításához elsődleges tájékoztatás: G. Bariţ, Părţi alese III; E. Friedenfels, Joseph Bedeus II; Heydendorf naplója; Memoriile Archiepiscopului şi Mitropolitului Andrei Şaguna din anii 1846—1871 (Sibiu 1924); [A. Mocsonyi], Von einem Romänen. Die Sprachen- und Nationalitätenfrage in Oesterreich (Wien 1860²). Forráskiadvány T. V. Păcăţian, Cartea de Aur sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub corona ungară c. 8 kötetes reprezentatív munkája (Sibiu 1902—1915), melyből korszakunkat az I—IV. kötet dokumentálja. Az összefoglalások közül: Ürmössy L., Tizenhét év; a marxista szintézisek körül az Erdély története II. kötete és I. Tóth Z., Magyarok és románok.

Az 1848 utáni román törekvésekhez az előző fejezet irodalmán túl: I. Rusu-Abrudeanu, Moţii. Calvarul unui popor eroic, dar nedreptăţit (Bucureşti 1928); S. Dragomir, Avram Iancu (Bucureşti 1965); K. Hitchins, i. m. (Studien); Uő, Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transilvania during the Decade of Absolutism 1849—1859 (Südostforschungen 25); Jancsó B. elfogult, de nagy tárgyismeretre épülő munkája: A román irredentista mozgalmak története (Bp. 1920). A bánságiak követeléseire: C. Feneşan, Două petiţii ale românilor bănăţeni după înnăbuşirea revoluţiei de la 1848—49 (Apulum 11). Naszód vidékének kérdéseire: I. Moisil, Figuri grăniţereşti năsăudene (Năsăud 1937). A román értelmiség elkeseredettségére, nehézségeire, a népi elégedetlenségre további tájékoztatásul: M. Popescu, i. m. (Documente inedite); I. Puşcariu, Notiţe despre întîmplările contemporane (Sibiu 1913) I. Ghica, Amintiri din pribegia după 1848 (Bucureşti 1889). L. még V. Netea, Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea naţională 1848—1881 (Bucureşti 1974) nagy forrásanyag alapján írt politikatörténeti feldolgozását.

A MAGYAR ELLENÁLLÁS

A magyar politikai hangulatot a kortársi emlékezések közül Földy J. idézett naplótöredékei (Bp. 1939), Wass P., Fegyver alatt. Naplójegyzetek (S. a. r. bev. Csetri E. Bukarest 1968), Veress S., A magyar emigratio a Keleten I—II (Bp. 1879), Pálffy J., Magyarországi és erdélyi

urak (Kiad. SZABÓ T. A. Kolozsvár é. n.), KOÓS F., Életem és emlékeim (Kiad. BEKE GY. Bukarest 1972), TELEKI S., Emlékezzünk régiekről (Kiad. CSETRI E. Bukarest 1973), valamint A föld megőszült (Bp. 1984) c. idézett gyűjteményes kötet tükrözik.

Az ellenállásra: ÜRMÖSSY L., Tizenhét év; BERZEVICZY A., i. m. (Az abszolutizmus kora), LUKÁCS L., Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867 (Bp. 1955); HENTALLER L., A balavásári szüret. (Bp. 1895); DEÁK F., Fogságom története (Kiad. KOVÁCS J. Bukarest 1972); Teleki Blanka és köre (Kiad. SÁFRÁN GY. Bp. 1963); PULSZKY F., Életem és korom I—II (Kiad. OLTVÁNYI A. Bp. 1958) Mazzinivel foglalkozó része, továbbá a Mazzini e il mazzinismo. Atti del XIV Congresso di storia del Risorgimento (Róma 1974) sok tényanyagot is tartalmazó kötet. A Makk—Gál-féle összeesküvésre: Gál Sándor terve az erdélyi felkelésről 1851 (Hadtörténeti Közlemények 1925); legújabb bemutatása: Székely vértanúk 1854 (KÁROLYI D. bevezető tanulmányával. Bukarest 1975). Az általános történelmi helyzet rajza: a Magyarország története 6.

AZ EMIGRÁCIÓ ÉS A MAGYAR—ROMÁN ÖSSZEFOGÁS ESZMÉJE

A magyar emigráció tevékenységét tükröző nagy irodalomról tájékoztatót ad NAGY M., Az 1848—1849-es emigráció memoire irodalma (Bp. 1939). Fejezetünkhöz l. még: VERESS S., i. m. (A magyar emigratio); PULSZKY F., i. m. (Életem és korom); I. GHICA, Amintiri din pribegia de după 1848 (Bucureşti 1889); D. BRĂTIANU—D. IRÁNYI, Lettres hongroises—roumaines (Paris 1851); Teleki László válogatott munkái I—II (Szerk. KEMÉNY G. G. Bp. 1961); A Kossuth-emigráció Törökországban (Kiad. HAJNAL I. Bp. 1929); E. KASTNER, Mazzini e Kossuth. Lettre e documenti inediti (Firenze 1929); L. KOSSUTH, Progetto di organizazzione del Ungheria (Milano 1860); Uő, L'Europe, l'Autriche et la Hongrie (Bruxelles 1859); JANCSÓ B., Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések (Bp. 1894); G. KLAPKA, Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855 (Genf 1855); LENGYEL T., Klapka György emlékiratai és emigrációs működése (Bp. 1936); JÁNOSSY D.: Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient (Bp. 1939); Uő, A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851—52/I—II (Bp. 1940—1948). Cavour keleti terveire román vonatkozásban: AL. MARCU, Conspiratori şi conspiraţii in epoca renaşterii politice a României (Bucureşti 1930). L. még I. TÓTH Z., Bălcescu Miklós élete (Bp. 1958); Bălcescu Miklós válogatott írásai (Szerk. I. TÓTH Z. Bp. 1950); MÉREI GY., Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia 1840—1918 (Bp. 1965). Kossuth emigrációs politikájának egyes ide vonatkozó vitakérdéseire l. Sz 1961. 2, 6. Iránymutató összefoglalás, ill. feldolgozások LUKÁCS L., i. m. (Magyar függetlenségi mozgalmak); Erdély története II; KOVÁCS E., A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak (Bp. 1967); SZABAD GY., Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében (Bp. 1977); Magyarország története 6. A román—magyar kapcsolatokra legújabban BORSI KÁLMÁN B., Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez (Bp. 1984).

A PARASZTSÁG HELYZETE ÉS A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÚJRASZABÁLYOZÁSA. A FÖLDESURAK KÁRMENTESÍTÉSE

Az erdélyi jobbágyfelszabadítás bonyolult kérdéskörét bemutató vázlatunk alapjául a hivatalos adatokra épülő egykorú mű: J. GRIMM, Das Urbarialwesen in Siebenbürgen (Wien 1863), a feldolgozások közül A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—

1914 I—II (Szerk. SZABÓ I. Bp. 1965) c. gyűjteményes munka szolgált, mely azonban csak érintőlegesen foglalkozik Erdéllyel. A helyi viszonyokat tárgyaló könyvek közül irányadónak tekintettük EGYED Á., A parasztság a századfordulón és Uő, Falu, város c. műveit, ezekben a Székelyföld sajátos viszonyait is részletesen tárgyalja, s részben KOVÁCS J., Adatok az erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest 1957) és Uő, Desființarea relațiilor feudale în Transilvania (Cluj 1973) c. munkáit.

A kiterjedt régi irodalomból: APOR K., A székely örökség történelmi és jogi szempontból (Marosvásárhely 1868); BERDE Á., Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jóllétre jusson? (Kolozsvár 1859); A. DORGÓ G., Tájékoztatás úrbéri ügyekben (Kolozsvár 1864); JAKAB E., A királyföldi viszonyok ismertetése (Pest 1871); I. PUȘCARIU, Comentariu la prea înaltă patentă din 24 iunie 1854 pentru Ardeal (Sibiu 1858); SEBESS D., Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után (Bp. 1908); Uő, Erdélyrészi birtokrendezés az ország erdélyi részeiben (Bp. 1908); GECZŐ J., Észrevételek az erdélyi birtokrendezések tárgyában felmerült javaslatokra (Kolozsvár 1879); ENESEI DORNER B., Az erdélyi szászok mezőgazdasága (Győr 1910); A. SENZ, Der Wirkungskreis der Urbarialgerichte in Siebenbürgen (Hermannstadt 1858); M. SVOBODA, Zur Commasation auf dem ehemaligen Königsboden (Hermannstadt é. n.).

A földesurak kármentesítésével a korabeli sajtó és az itt jelzett munkák többsége szintén foglalkozik. A kormányzat álláspontjára l. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848—1867) Abt. III. Bd. 1—3 (Bearbeitet von W. HEINDL. Wien 1975—1984) c. forráskiadvány idevágó részeit, arra is bizonyítékul, hogy az egész kérdéskör ekkor mindenekelőtt politikai jelentőségű volt Bécs számára. A részletekre kiemelendő J. GRIMM, i. m. (Das Urbarialwesen); a MNT X. kötete külön is tárgyalja az erdélyi kárpótlást. L. még BERNÁT GY., Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon (Bp. 1935).

A KRÍMI HÁBORÚ HATÁSA

A krími háború jelentősége I. H. FRIEDJUNG, Der Krimkrieg und die österreichische Politik (Stuttgart 1907); P. SCHROEDER: Austria, Great Britain and the Crimean War (London 1972); G. E. ROTHENBERG, The Army of Francis Joseph (West Lafayette 1976). A román fejedelemségek osztrák megszállását gazdag iratanyag alapján tárgyalja L. BOICU, Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii 1853—1856 (București 1972); gazdag információs anyagot tartalmaz I. NISTOR, Corespondența lui Coronini din Principate (Acte și rapoarte din iunie 1854—martie 1857. Cernăuți 1938). A magyar vonatkozásokra E. FRIEDENFELS, Joseph Bedeus; Heydendorf naplója; G. KLAPKA, i. m. (Der Krieg im Orient); Uő, Aus meinem Erinnerungen (Zürich—Budapest—Wien 1887); T. LENGYEL, Die Ungarn und der Krimkrieg (Bp. 1938); D. JÁNOSSY, Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient (Bp. 1939); J. GRIMM, Carl Fürst zu Schwarzenberg (Wien 1861); Türr István esetére: ST. TÜRR, L'opera di Stefano Türr nel risorgimento italiano 1849—1870 (Firenze 1928).

3. AZ ÖNKÉNYURALOM MEGRENDÜLÉSE

AZ ITÁLIAI HÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ AKCIÓI

Az 1859. évi olasz háború jelentőségére és kihatásaira LUKÁCS L., i. m. (Magyar függetlenségi mozgalmak); KOVÁCS E., i. m. (A Kossuth-emigráció); SZABAD GY., Forradalom és kiegyezés válaszútján 1860—61 (Bp. 1967) c. alapmunkák mellett l. Magyarország története 6. köt. VII. fejezetét, melyek egyben a bőséges irodalmat is megadják. — A hivatkozottak mellett felhasználtuk KOSSUTH L., Irataim az emigrációból I—III (Bp. 1880—1882), továbbá Kossuth

Lajos Iratait (IV—VI. Bp. 1894—1898), erdélyi vonatkozásokban is gazdag Emlékiratát, Teleki László idézett Válogatott munkáit (Bp. 1961). L. még LENGYEL T., i. m. (Klapka György emlékiratai); TH. LENGYEL, L'émigration hongroise et la question des nationalités (Nouvelle Revue de Hongrie 1939); Uő, La Hongrie et la Confédération Danubienne (uo. 1943); E. KASTNER, Il contributo ungherese nella guerra del 1859 (Firenze 1934); Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859 (Kiad. KOLTAY-KASTNER J. Szeged 1949); KOLTAY-KASTNER J., A Kossuth-emigráció Olaszországban (Bp. 1960); TELEKI S., Garibaldi alatt 1859-ben (Bp. 1883). A román irodalomból: V. A. URECHIA, L'Alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche (Bucarest 1894); A. MARCU, i. m. (Conspiratori), R. V. BOSSY, L'Autriche et les Principautés-Unies (Bucarest 1938); E. PASCU, Un plan de Confédération danubienne roumano—magyaro—serbe en 1859. (Revue de Transylvanie 1939); D. BERINDEI, Mihail Kogălniceanu prim-ministru al Moldovei şi emigraţia maghiară 1860—1861 (Studii şi materiale de istorie modernă II. Bucureşti 1960). Az újabb magyar történeti irodalomból l. SZABAD GY., Kossuth politikai pályája (Bp. 1977); Z. Szász, Donaukonföderation oder Donaumonarchie. Eine Alternative der ungarischen Politik im 19. Jahrhundert (Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1979). Legújabban BORSI KÁLMÁN B. idézett munkájában (Együtt vagy külön utakon) ismerteti mindkét fél változó álláspontját.

A KONZERVATÍV FÖDERALISTA KÍSÉRLET: AZ „OKTÓBERI DIPLOMA". A LIBERÁLIS BIRODALMI CENTRALIZÁCIÓ KÍSÉRLETE ÉS ERDÉLY. HARC A HELYI HATALOMÉRT. A DUNA-KONFÖDERÁCIÓ ÉS A HEGEMÓNIA KÉRDÉSE

E fejezetek az általános irodalom mellett elsősorban SZABAD GY. i. m. (Forradalom és kiegyezés), SOMOGYI É., A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák—német liberálisok útja a kiegyezéshez (Bp. 1976) c. fontos munkákra, továbbá a Magyarország története 6. kötetére támaszkodnak. A források közül itt csupán SÁNDOR J., Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848—1865 (Kolozsvár 1865), Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848—1867. Abt. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Bd. 1. 7.2.1861—30.4.1861 (Bearb. von H. BRETTNER-MESSLER. Wien 1977), Bd. 2. 1.5.1861—2.11.1861 (Bearb. von ST. MALFÈR. Wien 1981), valamint Die Petition der Romanen Siebenbürgens (Wien 1860) c. kiadványokra utalunk. Az egykorú rõpirat-irodalomból l. A. SEVERU, Ein brüderlich ernstes Wort an den Pesti Napló und die Gleichgesinnten in Ungarnlande (Wien 1860); Wass Samu és Bariţ levélváltása: Az erdélyi oláh nemzetről szóló országos törvényczikkek az Unióval szemben és ezekről értekezlet egy magyar és egy oláh közt (Brassó 1861), illetve George Bariţ magyar levelezése (S. a. r. I. CHINDRIŞ és KOVÁCS F. Bukarest 1975); I. A. PAPIU, Die constitutionelle Unabhängigkeit Siebenbürgens (Breslau 1862); DEÁK F., Őszinte szó a román testvérekhez (Kolozsvár 1861); DÓZSA D., Csatározás a daco-román törekvések ellen (Kolozsvár 1863). Ezen túl l. Kemény Zsigmondnak az uniót és a nemzetiségi kérdést tárgyaló cikkeit a Pesti Napló 1861. január 1—5., ill. április 3—23-i számaiban, melyekben a korabeli mértékadó liberális álláspontot fejti ki.

A közigazgatásra és a megyei-széki berendezkedésre: MESTER M., Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és szászokkal 1860—1863 Magyarságtudomány II. Bp. 1936); S. RETEGAN, Lupta naţională a românilor în jurisdicţiile Transilvaniei în anul 1861 (AIICluj 13).

A PROVIZÓRIUM ÉS A NAGYSZEBENI LANDTAG ÖSSZEHÍVÁSA. A TARTOMÁNYGYŰLÉS MUNKÁJA

Az 1863—64. évi nagyszebeni tartománygyűlés részleteivel régi történetírásunk alig foglalkozott, mivel az a magyar parlamentarizmus fejlődésétől élesen elkülönült. A magyar állásfoglalást tükrözi Teleki Domokos névtelenül megjelent kitűnő röpirata: Siebenbürgen und die österreichische Regierung in der letzten vier Jahren 1860—1864 (Leipzig 1865). A korabeli lapok tudósításait is felhasználva ír ÜRMÖSSY L., Tizenhét év, s a kortársi emlékezés nagy élményeként adja elő G. BARIŢ, Părţi alese II, erős önkritikus szellemben I. PUŞCARIU, i. m. (Notiţe). A szász kortársak magatartására l. FR. TEUTSCH, i. m. (Hundert Jahre) és Uő, Geschichte. A feldolgozások közül úttörő munka MESTER M., Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863—64. évi nagyszebeni országgyűlésen c. könyve (Bp. 1936), amely azonban csak az első szakaszt tárgyalja. Összefoglaló ismertetés: JORDÁKY L., A román nemzeti párt megalakulása (Bp. 1974). Legújabban S. RETEGAN, Dieta românească nagy levéltári forrásanyag alapján ad sokoldalú képet, melytől a mi elemzésünk főként abban tér el, hogy fontosabbnak ítéljük a birodalmi kormány manipulációs tevékenységét, s ezért — politikai-tudati jelentőségét nem tagadva — nem tekinthetjük „román országgyűlésnek".

A források közül l. SÁNDOR J., i. m. (Okmánytár); A kiegyenlítés okmánytári története (Pest 1867); T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur; Akten und Verhandlungen des Siebenbürgischen Landtages (Hermannstadt 1863—1865); a kiadott 1863—64. évi erdélyi Országgyűlési Naplón túl l. még Haynald irattöredékeit (OSzK, Kézirattár Fol. Hung. 1723), illetve K. HITCHINS—L. MAIOR, Corespondenţa lui Ioan Raţiu cu George Barițiu 1861—1892 (Cluj 1970).

A PROVIZÓRIUM FELSZÁMOLÁSA. A KOLOZSVÁRI UNIÓS GYŰLÉS

A birodalmi politika változásaira l. SOMOGYI É. átfogó munkáját (A birodalmi centralizációtól a dualizmusig), az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek idevágó kötetét: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848—1867. Abt. VI. Das Ministerium Belcredi. Bd. 1. 27.7.1865 — 7.4.1866 (Bearb. von H. BRETTNER-MESSLER. Wien 1973). Ämtliche Actenstücke betreffend die Verhandlungen über die Union Siebenbürgens mit dem Königreiche Ungarn (Hermannstadt 1865—1866). Az országgyűlés részleteit, sok vonatkozásban formális jelentőségét a korabeli magyar sajtó ismertette. L. még SÁNDOR J., Erdély Magyarország kiegészítő része (Pest 1865). A szász álláspontra l. FR. TEUTSCH, a románra G. BARIŢ, Părţi alese III. K. HITCHINS—L. MAIOR idézett művében publikált levelezést, valamint: T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur; JORDÁKY L., A román nemzeti párt, S. RETEGAN, Dieta românească, valamint D. SUCIU, Acţiuni politice româneşti împotriva suprimării autonomiei Transilvaniei între 1848 şi 1868 (Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar 1865—1900. Red. ŞT. PASCU. Cluj-Napoca 1978).

XII. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A KAPITALISTA ÁTALAKULÁS KORÁBAN

1. FELZÁRKÓZÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

A TŐKÉS ÁTALAKULÁS ELŐFELTÉTELEI. AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPE

Erdély 1848 utáni gazdaságfejlődéséről modern szintetikus feldolgozás még nem készült. Vázlatunk az egyes szektorokról megjelent munkálatokról, az egykorú politikai és szaksajtó adataira, statisztikai forrásokra, valamint a Magyarország története 6. és 7. kötetének alapos gazdaságtörténeti fejezeteire támaszkodik. Felhasználtuk az Erdély története II. kötetének némely részadatokban bő gazdaságtörténeti lapjait. A romániai szakirodalom hasznosításánál tekintettel kellett lennünk arra, hogy az nem az általunk elsősorban figyelemmel kísért történeti Erdélyt, hanem érthetően a mai, tehát jóval nagyobb területet vizsgálja, ami fontos különbségek elhalványodásához, esetenként összemosódásához vezet.

Korszakunk gazdaságtörténetének levéltári forrásai az abszolutizmus korából a bécsi levéltárakban és az Országos Levéltárban találhatók (utóbbira l. TRÓCSÁNYI Zs., Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973). A dualizmus korára rendelkezésünkre állnak egyes szakminisztériumok iratai és néhány vállalat töredékes anyaga. A kiadott forrásokból első helyen említendők a hivatalos statisztikák. Az abszolutizmus korára: Tafeln, N. F. I—V (Wien 1854—1866); emellett: J. HAIN, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates I—II (Wien 1852—1853); E. A. BIELZ, Handbuch; KONEK S., Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve (Pest 1865). A kiegyezés időszakára l. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények I—VIII (Pest 1865—1871), Statisztikai Évkönyv (1872—1889), illetve ennek Új Folyama, Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam I—XXIX (1893—1901) és Új Sorozat (1902—). Igen értékes, s csak kevéssé kiaknázott anyagot tartalmaznak az 1850-ben alapított brassói és kolozsvári, valamint az 1891-től működő marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamarák éves jelentései.

A gazdasági lapok több-kevesebb rendszerességgel mind foglalkoztak Erdéllyel; a legtöbbet az Erdélyi Gazda (előtte Az Erdélyi Gazdasági Egylet Évlapjai 1863—1864. Kolozsvár 1865) és a Bányászati és Kohászati Lapok egyes évfolyamait használtuk. A statisztikai adatokat tartalmazó leíró munkák közül l. KELETI K., Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából (Pest 1871); O. MELTZL, Statistik der sächsischen Landbevölkerung in Siebenbürgen (Hermannstadt 1886); FR. SCHULLER, Volksstatistik der Siebenbürgen Sachsen (Stuttgart 1895); Az ezredéves magyar állam és népe (Szerk. JEKELFALUSSY J. Bp. 1896) és az egyes gazdasági ágakról teljes körképet adó: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor I—IX (Szerk. MATLEKOVITS S. Bp. 1897—1898).

A gazdasági fejlődés feltételeiről: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. I. Die wirtschaftliche Entwicklung (Hrsg. A. BRUSATTI. Wien 1973); jelzést ad az Erdély története II. kötete; J. KOVÁCS, Desfiinţarea relaţiilor feudale în Transilvania (Cluj 1973); EGYED Á., A parasztság a századfordulón Uő, Falu, város. A hazai munkák közül BEREND T. I.—RÁNKI GY., Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században (Bp. 1976); Uők, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972); L. KATUS, Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism 1867—1913 (Social-Economic Researches on the History of East Central Europe. Ed. E. PAMLÉNYI. Bp. 1970). Fontos összehasonlító adatokat nyújt Uő, A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1849—1867 (A Dunántúl településtörténete III. Szerk. FARKAS G. Székesfehérvár 1978).

A szakoktatásról l.: Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei 1896 (Szerk. BALÁS Á. Magyaróvár 1897); ZELOVICH K., A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai

felsőoktatás története (Bp. 1922); Uő, A kolozsvári m. kir. Ferenc József tudományegyetem története és statisztikája (Kolozsvár 1896). A műszaki feladatokról és eredményekről: Technikai fejlődésünk története 1867—1927 (Bp. 1929²).

Az Ausztriával való vámközösségre: Die Habsburgermonarchie (i. m.); K. M. FINK, Die Österreichisch-Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft (München 1968); R. SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien 1915); LÁNG L., A vámpolitika az utolsó száz esztendőben (Bp. 1902). A fejlesztés fontos kérdéseire l. E. MÄRZ, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. (Wien—Frankfurt—Zürich 1968); VARGHA GY., A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896).

A KÖZLEKEDÉSI HÁLÓZAT KIÉPÍTÉSE

A közlekedés modernizálásával foglalkozó irodalomból az általános kereteket megadja az előbb hivatkozott „Technikai fejlődésünk története 1867—1927", részletes adatokat nyújt a vasútépítésre TOMINÁC J., A magyar szent korona országainak vasutai 1845—1904 (Bp. 1905) és ÚJHELY G., A vasútügy története (Bp. 1910). Az egykorú nagy irodalomból a kezdetekre l. C. J. BECKE, Zur Siebenbürgische Eisenbahnfrage aus dem Gesichtspunkte des österreichischen auswärtigen Handelns (Wien, 1862); C. MAAGER, Zweites offenes Schreiben an den hohen Reichsrath in Angelegenheit der Siebenbürger Eisenbahn (Wien, 1864); Gróf ZICHY E., Egy szó az erdélyi vasútról (Pest 1866); LUKÁCS B., A Magyar Keleti Vasút (Kolozsvár 1870). Az első vonalak építésére az új irodalomból l. L. VAJDA, Prima cale ferată din Transilvania (AMN 1971) és H. MUREŞAN, Proiecte privind construirea căi ferate în Transilvania, (AIICluj 1974); szélesebb keretben: POGÁNY M., Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában 1845—1873 (Bp. 1980). A vonalak forgalmára, építési időpontjaira l. M. Stat. Évkönyv 1874. 2. rész, ill. Új Folyam 21, 22, ill., M. Stat. Közlemények, Új Sorozat 10. köt. A közlekedés kérdéseivel különös gonddal foglalkozott a brassói kamara; összeállításaiból l. Az erdélyrészi vasútak vázlatos története és statisztikája. A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése a kamara területének ipari, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól 1880—1884. Függelék (Brassó 1885); E. F. TANDLER, Die industrielle Entwicklung Siebenbürgens (Kronstadt 1909). A vonalhálózat kritikájával a korabeli sajtó mellett foglalkoztak a kamarai jelentések, így a Marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1894. évi jelentése, továbbá DE GERANDO F., Erdély vasúti problémái (Kolozsvár 1911) és RÁCZ L., Erdély vasútpolitikája (Marosvásárhely 1917). A vasútrendszer építésének, korszerűsítésének igényes kritikai ismertetését nyújtja a TBCM III. kötete. A postahálózatra l. J. GRIMM, Carl Fürst zu Schwarzenberg (Wien 1861); E. MUNTEANU, Istoria poştală a Sibiului pînă la unire (Sibiu 1980), a telefonra: Postamérnöki szolgálat 1887—1937 (Szerk. RIMOTZY M. Bp. 1937). Az egész kérdéskör gazdasági-társadalmi fejlődésbe ágyazott legújabb összefoglaló bemutatása EGYED Á., Falu, város; KÖVÉR GY., 1873, egy krach anatómiája (Bp. 1986).

A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA

A mezőgazdaság fejlődésére l.: a M. Stat. Évkönyv és a M. Stat. Közlemények Új Folyam és Új Sorozat köteteit, különösen az 1895. évi és 1911. évi felmérések adatait, továbbá BENDA GY., Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867 (Bp. 1973). A külső feltételekre a bevezetőben jelzetteken túl SÁNDOR P., A XIX. század végi agrárválság Magyarországon (Bp. 1958). A gazdálkodás változásaira VÖRÖS A., A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században. Szerk. GUNST P. és HOFFMANN T. Bp. 1976); A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I—II (Szerk.

Szabó I. Bp. 1965); Magyarország története 6; Kovács J., Adatok az erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest 1957); Egyed Á., A parasztság a századfordulón; Kós K., i. m. (Népélet, néphagyomány); Benkő S., Murokország (Bukarest 1972). A régi irodalomból csupán példaszerűen: Orbán B., A Székelyföld leírása (i. m.); Kozma F., A Székelyföld gazdasági és közművelődési állapota (Bp. 1879); Jakab E., A királyföldi viszonyok ismertetése (Pest 1871); Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor (Bp. 1898); Székely Kongresszus (Kiadja az Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Bp. 1902); Sebess D., Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után (Bp. 1908); Gidófalvi I., A hitelszövetkezeti érdekhálózat kiépítése a Székelyföldön (Kolozsvár 1902); Bodor A., Az erdélyi pénzintézetek (Bp. 1904). Az állattenyésztésre: Éber E., A fajok harca Erdélyben (Bp. 1905); J. Hintz, Das wandernde Siebenbürgen (Kronstadt 1876); Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (Hrsg. L. Földes Bp. 1961); Uő, Viehwirtschaft und Hirtenkultur (Bp. 1969). Az értékes megyemonográfiák, illetve helytörténeti művek közül l. T. Nagy I., Csík megye közigazgatási leírása (Bp. 1902); Uő, Csíkvármegye közgazdasági állapotáról II (Csíkszereda 1911); Barabás E., Kolozs megye közgazdasági leírása (Bp. 1900); Uő, Udvarhely vármegye közgazdasági leírása (Bp. 1904); S. Moldovan, Ţara noastră (Sibiu 1894); Jankó J., Kalotaszeg magyar népe (Bp. 1892); Schuller G., Az erdélyrészi szász parasztudvar és lakói (Nagyszeben 1896); Enesei Dorner B., i. m. (Az erdélyi szászok mezőgazdasága); Fr. Jekel, Die wirtschaftliche Verhältnisse in Burzenland (Kronstadt 1898); V. Păcală, Monografia satului Răşinariu (Sibiu 1915). A közös birtokformák jelentőségére és szerepére alapvető adatokat közöl Venczel J., Az erdélyi román földbirtokreform (Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. Kolozsvár 1942).

A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR KORSZERŰSÍTÉSE

Az ipar és bányászat fejlődésére a régi irodalomból: J. Hain, i. m. (Handbuch der Statistik); Pálffy J., Erdély aranybányászata (Pest 1855); Lukács L., Az erdélyi nemesfémbányászat jelene és jövője (Bp. 1879); Inkey B., Nagyág földtani és bányászati viszonyai (Bp. 1885); Weisz T., Az erdélyrészi bányászat rövid ismertetése. A m. kir. földtani intézet évkönyve IX. köt., 6. füzet, 1891; Fr. Schumacher, Die Golderzlagerstätten und der Goldbergbau der Rudaer Zwölf-Apostel-Gesellschaft zu Brád in Siebenbürgen (Berlin 1912). A szénbányászatra: Vajda L.—Kisgyörgy Z., Köpecbánya 1872—1972 (Sepsiszentgyörgy 1972), az Urikány—Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. jelentései, illetve A magyar korona országainak gyáripara (Bp. 1901). A vasgyártásra: Latinák Gy., A vajdahunyadi m. kir. vasgyár és tartozékai (Bp. 1906). A bánsági helyzetre: Mihalik S., Resica jelene és múltja (Resicabánya 1896); Uő. Două secole de siderurgie la Reşiţa (Reşiţa 1971); L. Katus, Le saint simonisme et l'industrialisation en Hongrie. Histoire de la Societé austro-hongroise des Chemins de fer de l'État (Économies et Sociétés VII. 1973). A malomipar adatait a M. Stat. Évkönyv 1974., ill. M. Stat. Közlemények Új Folyam 26. sz. adja meg, fejlődésére A. Egyed, Marea industrie a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX. şi începutul sec. XX (AMN 1965); az egyes személyekre Gelléri M., A magyar ipar úttörői (Bp. 1887).

Az egész erdélyi ipar ügyét tárgyalja E. F. Tandler, i. m. (Die industrielle Entwicklung), körképet ad az Industria şi bogăţiile naturale din Ardeal şi Banat (Cluj 1927), a TBCM három kötete, illetve a Technikai fejlődésünk története 1867—1927 (Bp. 1929²). Összevetések szempontjából is hasznos Lederer E., Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon (Bp. 1952); sok jó adatot, információt nyújt Sándor V., Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867—1900 (Bp. 1954), s különösen a szűkebben vett témáján túl is hasznosítható nagy monográfia: Vajda L., Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok (Bukarest 1981) — a szerző korábbi tanulmányaira nagymértékben támaszkodtunk. L. még Uő, A nagyipar helyzetéről Erdélyben a

XX. század első éveiben (A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem 1945—1955. Kolozsvár 1956). Az aradi gépkocsigyártásra BÁLINT S., Az első magyar autógyár (Közlekedési Múzeum Évkönyve II. Bp. 1974). A nagy reményeket keltő földgázra: TBCM; BIZONY L., Öt év a földgáz hasznosításának munkájából (Bp. 1918); GÁVRÁN J., Erdély iparfejlesztése és a földgáz (Bp. 1917).

A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE ÉS MOZGÁSA. VALLÁSI ÉS NEMZETISÉGI MEGOSZLÁS

A korszakunkra vonatkozóan l. Tafeln, Neue Folge I—V (Wien 1856—1868); Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik (Wien 1853, 1867) köteteit. A kiegyezés utáni időszak adatait a M. Stat. Évkönyv, majd a M. Stat. Közlemények Új Folyama, ill. Új Sorozata tartalmazzák; az összesített tartalomjegyzéket és a felvételek módszerének ismertetését adja 1910-ig az Új Sorozat 36. kötete (Bp. 1911); a korszak végére l. még JAKABFFY E., Erdély statisztikája (Lugos 1923) c. figyelemre méltó művét.

Az 1851. évi népszámlálás községsoros összesítését l. OL, EOKL, Vegyes állagok, főbb statisztikai táblák, F. 551. — Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857 (Hrsg. K. k. Ministerium des Inneren. Wien 1859); Geographisch-statistische Tabellen des österreichischen Kaiserstaates 21. Das Grossfürstenthum Siebenbürgen (Prag 1859); l. még E. A. BIELZ, Handbuch; Bewegung der Bevölkerung in Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik (Wien 1865); KOVÁCSY S., Erdély népesedési viszonyai az újabb időkben különösen pedig 1864-ben (Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények VI. 1868); Az osztrák birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve (Pest 1868²). Az egész korszak fontos alapadatait közli E. WAGNER, Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen (Köln—Wien 1977), illetve NYÁRÁDY R. K., Erdély népesedéstörténete című kéziratos statisztikai feldolgozása, átengedését ezúton köszönöm meg. Az 1890. évi népszámlálás alapján ad részletes képet és térképi ábrázolást BALOGH P., A népfajok Magyarországon (Bp. 1902); Uő, Fajnépességi viszonyaink az Erdélyi részek körül az 1890—1900. években (Kolozsvár 1904); fontos szempontokat tartalmaz visszamenőlegesen is KOVÁCS A., A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője (Magyar Statisztikai Szemle 1928), S. MANUILĂ elemzése (La Transylvanie. Bucureşti 1938), T. MORARIU, Entwicklung der Bevölkerungsdichtigkeit Siebenbürgens während der Jahre 1840—1930 (Bucureşti 1940), s korszakunkkal is foglalkoznak a Populaţie şi societate. Studii de demografie istorică (Szerk. ŞT. PASCU. Cluj 1972) tanulmányai. Az asszimiláció kérdésére l. I. RUSU-ŞIRIANU, Românii din statul ungar (Bucureşti 1904), valamint HANÁK P., Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században (TSz 1974).

A születési viszonyok tájankénti alakulására KOVÁCS A., Erdély népességmozgalma a vallásfelekezetek szerint az 1921—1927. években (M. Stat. Szemle 1929); DANYI D., Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. sz. végén (Demográfia 1977); a szászok népesedési problémájának nagy irodalmából összefoglaló C. GÖLLNER, Demographisches Soll und Haben der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848—1918 (Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 1982). A falvakra: M. Stat. Közlemények, Új Folyam, 1. köt.; Új Sorozat, 27. és 42. köt.; az egészségügyre: M. Stat. Évkönyv, 1879, 1894. M. Stat. Közlemények 30., 32., 56., 59. köt. A kivándorlásra hivatalos adatok 1913-ig: M. Stat. Közlemények, Új Sorozat, 67. köt. Előadásunkban KATUS L. összefoglalását követtük (Magyarország története 6), továbbá a Magyarország történeti demográfiája (Szerk. KOVACSICS J. Bp. 1963) c. alapvető kézikönyvet.

2. AZ AGRÁRTÁRSADALOM

A társadalom rétegződésére l. a Magyarország története 6., ill. 7. köt. idevágó fejezeteit, melyekhez részletes irodalom is kapcsolódik, továbbá KATUS L., Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg (Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Red. P. HANÁK. Bp. 1966) c. alapvető munkáját. Az arisztokrácia helyzetéhez: FEJÉRPATAKY L., Főrangú családok (Bp. 1888) s az egykorú publicisztika mellett a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímtár (Bp. 1897), továbbá BAROSS K., Magyarország földbirtokosai (Bp. 1903), RUBINEK GY., Magyarországi gazdacímtár (Bp. 1911), LŐRINTEI I., Magyarország nagybirtokosai (Szatmár 1893), közéleti szerepükre LAKATOS E., A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918 (Bp. 1942).

A szélesebb értelemben vett nemességre: Az erdélyi nemességnek az 1851-ben dec. 31. nyílt parants következtébeni helyzetéről (Bécs 1858); GYULAY P., Erdélyi úti benyomások (Bp. 1921); CONCHA GY., A gentry (Budapesti Szemle 1930); LIPPAY Z., A magyar birtokos osztály és a közélet (Bp. 1919). Anyagi viszonyaikra a kor mezőgazdasági szaklapjai mellett: TOKAJI L., Eladó ország (Kolozsvár 1913); BETHLEN I., Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben (Bp. 1912); RÁCZ GY., A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása (Bp. 1906). A dzsentri-probléma modern megvilágításban: HANÁK P., A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához (Valóság 1962).

A paraszti élet átalakulására l. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914 (Szerk. SZABÓ I. II. Bp. 1965); Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918 (Bukarest 1965); KOLOSSA T., Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában 1900 körül (AtSz 1962). Alapvetően EGYED Á. kutatásaira támaszkodtunk az egyes rétegek helyzetéről és életmódjáról adott vázlatunkban: A parasztság a századfordulón és Uő, Falu, város. Emellett hasznos szempontokat és adatokat nyújt SEBESS D., A székelység pusztulása (Marosvásárhely 1902); BRAUN R., A falu lélektana. Maroscsicsér (Bp. 1913); T. NAGY I., Csík megye közgazdasági leírása (Bp. 1902); Uő, Csíkvármegye közgazdasági állapotáról II (Csíkszereda 1911); ENESEI DORNER B., i. m. (Az erdélyi szászok mezőgazdasága); ÉBER E., Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez (Bp. 1905), mely főleg a gazdálkodást és az életkörülményeket tárgyalja az egyes nemzetek szerint; VÖRÖS A., A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914 (TSz 1966); GERGELY A., Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországán (TSz 1971); KÓS K., Népélet és néphagyomány (Bukarest 1972) Uő, Eszköz, munka, néphagyomány (Bukarest 1979), S. RETEGAN, Conştiinţă şi actiune naţională în satul românesc (Cluj-Napoca 1983).

3. A VÁROSOK TÁRSADALMA

A városok életére és a polgárságra l.: Magyarország története 6. és 7. kötet; Erdély története II.; Istoria Clujului (Red. ŞT. PASCU. Cluj 1974). Az urbanizációhoz a statisztikai anyagok közül külön kiemelendő THIRRING G., A magyar városok statisztikai évkönyve I (Bp. 1912). Egyes személyekre — a helytörténeti munkákon túl — l. ORBÁN B., A Székelyföld leírása (i. m.); GELLÉRI M., A magyar ipar úttörői (Bp. 1887); SÁNDOR V., Nagyipari fejlődés Magyarországon (Bp. 1954). A románokra: E. PAVELESCU, Meşteşug si negoţ la români din sudul Transilvaniei. Sec. XVII—XIX. (Bucureşti 1970); P. SUCIU, Clasele noastre sociale (Turda 1930); Uő, Proprietatea agrară în Ardeal (Cluj 1931); N. N. PETRA, Băncile româneşti din Ardeal şi Banat (Sibiu 1936); B. SURDU, Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei româneşti din Transilvania pînă la primul război mondial (AII Cluj 1969); M. DRECIN, Banca Albina din

Sibiu. Instituţie naţională a românilor transilvăneni 1871—1918 (Cluj-Napoca 1982); S. RETEGAN, Dieta românească.

A szászokra FR. TEUTSCH, Geschichte; Uő, Die Siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren. 1868—1919. Hermannstadt 1926. P. J. FRANK, Gegenwart und Zukunft der Siebenbürger Sachsen. Eine volkswirtschaftliche Studie (Hermannstadt 1892); Geschichte der Hermannstädter Allgemeine Sparkassa (Hermannstadt 1891); C. GÖLLNER, Gîndirea economică a saşilor din Transilvania în sec. al XIX-lea (Bucureşti 1969); Uő, Karl Wolff. 1849—1929 (FVLK 1973).

A munkásságra a fő szempontokat megadja LACKÓ M., A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (Bp. 1968); A. EGYED, Istoricul asociaţiilor muncitoreşti din Transilvania între anii 1868—1872 (St 1956); EGYED Á.—VAJDA L.—I. CICALĂ, Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben 1905—1907 (Bukarest 1961) és VAJDA LAJOSnak a munkásság mindennapi életkörülményeire is kiterjedő monográfiája: Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok (Bukarest 1981). Fontos forrás a munkássajtó, melynek adatait közli JORDÁKY L., Az erdélyi szocialista sajtó bibliográfiája 1887—1944 (Kolozsvá 1962).

XIII. POLITIKAI ÉLET ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉS A DUALIZMUS KORÁBAN (1867—1918)

1. A DUALISTA BERENDEZKEDÉS

A dualizmus kori Erdélynek hagyományos értelemben vett külön politikai élete nem volt. Azokat a helytörténeti súlyú politikai mozgásokat pedig, melyek az egyes városok, kisebb tájegységek ún. elitjének tevékenységét jelentik, ilyen irányú kutatások hiányában nem ismerjük. Előadásunkban a kor legsúlyosabb politikai problémájának tartott román kérdést helyeztük előtérbe.

A kiegyezés korának hatalmas történeti irodalma közvetve vagy közvetlenül érinti Erdély problémáit, itt csupán a fontosabbakra utalhatunk. A régi irodalomból inkább szemléletmódja miatt fontos BEKSICS G. összefoglalása a MNT X. kötetében (Bp. 1898); SZEKFŰ GY., Három nemzedék (Bp. 1920); GRATZ G., A dualizmus kora I—II (Bp. 1934); N. IORGA, Istoria românilor X.: Întregitorii (Bucureşti 1939). A későbbi polemikus élű művek közül a színvonalasabbak: La Transylvanie (Bucarest 1938); Erdély (A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Szerk. DEÉR J. Bp. 1940); Die siebenbürgische Frage (Hrsg. E. LUKINICH. Bp. 1940); MAKKAI L., Erdély története (Bp. 1944); ŞT. PASCU, A history of Transylvania (Detroit 1982). Az osztrák történeti irodalomból: W. ROGGE, Österreich seit Katastrophe Hohenwart-Beust (Leipzig—Wien 1879); H. HANTSCH, Die Geschichte Österreichs II. 1689—1918 (Wien 1962[3]); E. ZÖLLNER, Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart (Wien 1974[5]); legújabban: Die Habsburgermonarchie III. Die Völker des Reiches (Hrsg. A. WANDRUSZKA und P. URBANITSCH. Wien 1980), mely az egyes nemzetekről ad alapos fejlődésrajzot. Ezeken túl l. még R. A. KANN, Werden und Zerfall des Habsburgerreiches (Graz 1962); Uő, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I—II (Graz—Köln 1964).

Az első világháború körüli időszak nemzetközi vitairodalmára l. MIKÓ I., Az erdélyi kérdés az európai közvélemény előtt 1865—1920 (Lugos 1936).

Előadásunkban elsősorban a Magyarország története 6. és 7. kötetére, az Erdély története II. kötetére, az eltérő álláspontok alapján írt tanulmányokat tartalmazó Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918 (Red. P. HANÁK. Bp. 1966), valamint a

Nationalism in Eastern Europe (Ed. P. F. SUGAR and I. J. LEDERER. Seattle—London 1969) c. kötetekre, a Die Habsburgermonarchie idézett III. kötetére (Wien 1980) támaszkodtunk. A levéltári források közül felhasználtuk az Országos Levéltár 1867—1918 közötti miniszterelnökségi iratait, a HHStA külügyi anyagának egy részét, valamint ugyanott a Nachlass Franz Ferdinand idevágó iratait. Fontos levéltári forrás, főként a késői időszakra, a német külügyminisztérium irattára: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn).

A dualista rendszer működési kérdéseire l. HANÁK P., A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (TSz 1959); Uő, Ungarn in der Donau-monarchie (Bp. 1985); The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century (Austrian History Yearbook III. 1967); GALÁNTAI J., Az 1867-es kiegyezés (Bp. 1967); H. STEINACKER, Austro-Hungarica (München 1963). A nemzetiségi kérdés rendezési kísérletére l. NAGY I., A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt (Bp. 1930); MIKÓ I., Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (Kolozsvár 1944). Az egész korszakra: KEMÉNY G. G., Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867—1918. I—VI (Bp. 1952—1985). A pártviszonyokról: MÓRICZ P., A magyar országgyűlési pártok küzdelmei I—II (Bp. 1982); MÉREI GY., A magyar polgári pártok programjai 1867—1918 (Bp. 1971); A. TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892 (München 1973). A román parlamenti politikára: T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur IV—VIII; JORDÁKY L., A Román Nemzeti Párt megalakulása (Bp. 1974); Romăni din Transilvania impotriva dualismului austro-ungar 1865—1900 (Red. ŞT. PASCU. Cluj-Napoca 1978). A szászokra: FR. TEUTSCH, Die siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren 1868—1919 (Hermannstadt 1926); PUKÁNSZKY B., Erdélyi szászok és magyarok (Pécs 1943).

Az alkotmányosság és az unió visszaállítására a korabeli sajtó és az emlékiratok mellett l. az országgyűlés képviselőházának naplóját, a Magyar Törvénytár 1000—1895 (Szerk. MÁRKUS D.) Az 1836—1868. évi törvényczikkek (Bp. 1896) c. gyűjteményt, mely az abszolutizmus korából érvényben maradó előírásokat és a későbbi változtatásokat is megadja. A magyar nemzetiségi politikára és a nemzetiségi törvényre: KEMÉNY G. G., i. m. Iratok... I. 1867—1892. (Bp. 1952); I. TÓTH Z., Magyarok és románok. Eötvös nézeteire: Naplójegyzetek—Gondolatok 1864—1868 (Kiad. LUKINICH I. Bp. 1941); J. WEBER, Eötvös und die Nationalitätenfrage (München 1966); P. BÖDY, Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary 1840—1870 (Philadelphia 1972). Mocsáry álláspontjára: Mocsáry Lajos válogatott írásai (Bev., vál. és jegyz. KEMÉNY G. G. Bp. 1958); átfogó elemzés L. KATUS, La couche dirigeante de la politique hongroise et la question de nationalités à l'époque du Compromis austro-hongrois de 1867 (Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich 1867. (Bearb. A. VANTUCH, Hrsg. L. HOLOTÍK, Bratislava 1971). A szász álláspontra: FR. TEUTSCH, Die Siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren (i. m.); O. FOLBERTH, Die Auswirkungen des Ausgleiches von 1867 auf Siebenbürgen (Südostdeutsches Archiv XI. 1968); O. WITTSTOCK, Das Ende des autonomen Sachsenlandes in Siebenbürgen (Südostdeutsche Vierteljahresblätter 1976). A román álláspontokra: T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur; V. NETEA, Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea naţională (Bucureşti 1974); L. BOTEZAN, Incercări de colaborare politică româno-maghiară în primii ani ai dualismului (AMN 1977); a bánságiak magatartására: G. CIPĂIANU, Vincenţiu Babeş (Timişoara 1980); a fentebb említett Românii din Transilvania c. kötet (Cluj-Napoca 1978); K. HITCHINS, Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens (Klausenburg 1971); Uő, Die Habsburgermonarchie III (i. m. Wien 1980). A magyarság magatartására a korabeli lapok mellett l. az EMKE alapítása körüli vitákat — X. Y. [MOCSÁRY L.], A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1886); TÓTH E., Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete 1826—1874 (Bp. 1967); Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése (Kolozsvár 1910) — és MAKKAI L., Magyar—román közös múlt (Bp. 1948).

A választójogról az egész korszakban nagy vita dúlt, a nemzetiségek elsősorban elnyomó eszközt láttak benne; a hivatalos körök konzervatív alapon ködösítettek, a magyar ellenzék

pedig bizonytalan volt a jogkiterjesztés mértékében. A nagy irodalomból l. HIERONYMI K., A választói jogról (Bp. 1912); HORVÁTH E., Választójogi reform és Erdély (Dés 1913); JÁSZI O., A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1912); L. RÉVÉSZ, Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn (1848—1918) (Ungarn—Jahrbuch, 1971).

2. ALKALMAZKODÁSI VÁLSÁG A SZÁSZ ÉS ROMÁN NEMZETI MOZGALMAKBAN

A szászok helykeresésére: FR. TEUTSCH, O. WITTSTOCK, O. FOLBERTH fent említett munkái mellett a rõpiratokról: Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn. Ein Denkschrift aus Siebenbürgen (München 1874); MELTZL O., Az erdélyi szászok állása Magyarországon (Nagy-Szeben 1878); A. PERSZ, Die Nationalitätenfrage im Staatsrechtlichem Lichte (Hermannstadt 1879); E. NEUGEBOREN, Az erdélyi szászok (Bp. 1913); E. STEINACKER, Lebenserinnerungen (München 1937).

A románok politikai magatartására vonatkozó régi irodalomból elsőként JANCSÓ BENEDEK szemléletében túlhaladott, de szempontokban és adatokban gazdag munkásságára kell utalni (különösen A román irredentista mozgalmak története). Későbbi munka: Magyarok és románok II. (Szerk. DEÉR J. és GÁLDI L. Bp. 1944), melyben BÍRÓ SÁNDOR tárgyalja korszakunkat. A hétköznapi életre a románoknál l. I. SLAVICI, A világ, amelyben éltem (Vál., ford., jegyz. DÁVID GY. Bukarest 1980). A forráskiadványok közül l. T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur; KEMÉNY G. G., i. m. (Iratok... I—II; K. HITCHINS—L. MAIOR, Corespondenţa lui Ioan Raţiu cu George Bariţiu (Cluj 1970). A passzivitás kialakulására az újabb irodalomból l. I. TÓTH Z., MR; Erdély története II; V. NETEA, i. m. (Lupta românilor). Ugyanezen munkák tárgyalják a román állam és az erdélyi románok kapcsolatát. A diplomáciai források mellett l. T. MAIORESCU, Istoria contimporană a României (Bucureşti 1925); T. LUNGU, Viaţa politică în România la sfîrşitul secolului al XIX-lea (Bucureşti 1967). V. NETEA, Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice şi culturale între anii 1859—1918 (Bucureşti 1979).

A román állam vezető köreinek az erdélyi románokhoz való viszonyáról bőségesen tudósítanak a források, ismereteink azonban igen egyoldalúak, mivel a történetírás nem ismeri a román kormányszervek és a román diplomácia iratanyagát. Előadásunkban a korábban idézett összefoglaló munkák mellett a magyar miniszterelnökség és a német külügyminisztérium levéltárára támaszkodtunk, l. továbbá HUNGARICUS, Das magyarische Ungarn und der Dreibund (München 1899); E. EBEL, Rumänien und die Mittelmächte von der russisch-türkischen Krise 1877/78 bis Bukarester Frieden vom 10. August 1913 (Berlin 1939); LUKINICH I., Románia politikai kapcsolatai az Osztrák—Magyar Monarchiával 1914-ig (az említett Magyarok és románok II. kötetében); BÍRÓ S., A Tribuna és a magyarországi román közvélemény (Kolozsvár 1942); POLÓNYI N., A Liga Culturală és a román nemzetiségi törekvések (Bp. 1939); V. CURTICĂPEANU, Die rumänische Kulturbewegung in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (Bukarest 1966); E. PROKOPOWITSCH, Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus (Graz—Köln 1965); L. BOIA, Eugen Brote 1850—1912 (Bucureşti 1974); s különösen T. PAVEL, Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomaţia puterilor centrale I. 1878—1895 (Timişoara 1979), II. 1894—1914 (Timişoara 1982).

A Memorandum-mozgalommal kapcsolatos német és osztrák—magyar diplomáciai iratokból szakszerű válogatást közöl T. PAVEL, i. m. I; a Román Nemzeti Párt egyes lépéseire l. Ş. POLVEREJAN—N. CORDOŞ, Mişcarea memorandistă în documente 1885—1897 (Cluj 1973) c. értékes forráspublikációját, mely egyben a teljes román irodalmat is ismerteti. A kormányzati politikára és a perre l. I. GEORGESCU, Dr. Ioan Raţiu 1828—1902 (Sibiu 1928); Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte şi date (Cluj é. n.); V. NETEA, Istoria

memorandului românilor din Transilvania şi Banat (Bucureşti 1947); V. BRANIŞTE, Amintiri din închisoare (Ed. A. PORŢEANU. Bucureşti 1972); T. LUNGU, i. m. (Viaţa politica); A. BUNEA, Problema Transilvaniei în dezbaterile parlamentului României în timpul mişcării memorandiste 1892—1896 (SUBB-H 1969); JANCSÓ B., A román irredentista mozgalmak; KEMÉNY G. G., i. m. Iratok... I—II).

3. ÚJ TENDENCIÁK A SZÁZADFORDULÓN

A Bánffy-kormány időszakára ld. KEMÉNY G. G. i. m. II; T. MAIORESCU, i. m.; JANCSÓ B., i. m.; Uő, Bánffy Dezső nemzetiségi politikája (Bp. 1899); V. BRANIŞTE i. m.; M. KRAJCOVIČ, Slovenská politika v strednej Európe 1890—1901 (Bratislava 1971); SZÁSZ Z., A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában (TSz 1976 1—2); Magyarország története 7.

A trónörökös és a nemzetiségek kapcsolatairól egészében reális képet nyújt R. A. KANN, (Das Nationalitätenproblem), illetve Uő, Erzherzog Franz Ferdinand Studien (Wien 1976), melynek elsődleges levéltári forrása az általunk is használt Nachlass Franz Ferdinand (HHStA). Ebből kiadott anyag: The Nationality Problem in Austria Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery (Ed. K. HITCHINS. Leiden 1974). Ugyanezen kapcsolatokkal foglalkozik KRISTÓFFY J., Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890—1926. I—II (Bp. 1928); újabb forrásismeret mellett: C. NUŢU: Noul activism şi lupta pentru unitatea de stat (Desăvîrşirea unificării statului naţional român. Red. M. CONSTANTINESCU—Şt. PASCU. Bucureşti 1968). L. még. E. HICKL, Erzherzog Franz Ferdinand und die Rumänienpolitik Österreich-Ungarns (Kézirat. Nationalbibliothek, Wien 1964). A koalíciós kormányhoz való viszonyra az egykorú sajtó mellett: KEMÉNY G. G., i. m. (Iratok... V); T. V. PĂCĂŢIAN, Cartea de Aur VIII; V. BRANIŞTE, i. m. (Amintiri din închisoare); A. MARGHILOMAN, Note politice I. 1897—1915 (Bucureşti 1927).

Az 1910-es évek elejének román útkeresésére: A. VAIDA-VOEVOD, Mangra Tisza şi Tribuna. Un mănuchiu de dovezi (Braşov 1911); O. GOGA, Însemnările unui trecător (Arad 1911), R. CIOROGARIU, Spre prăpastie (Arad 1911); I. SLAVICI, Sbuciumări politice la români din Ungaria (Bucureşti 1911); C. STERE, Documentări şi lămuriri politice (Bucureşti 1930); L. BOIA, i. m.

A Tisza-féle román tárgyalásokra az iratokat ld. KEMÉNY G. G. i. m. V. és VII; T. PAVEL i. m. II (1982); I. MIHU, Spicuiri din gîndurile mele (Kiad. S. DRAGOMIR. Sibiu 1938); K. HITCHINS, i. m. (The Nationality Problem), továbbá a HHStA Wien és a PA AA-Bonn diplomáciai iratanyagát. A feldolgozások közül ld.: ALBRECHT E., Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához (Lugos 1933); AL. OLTEANU, Contele Ştefan Tisza şi chestiunea românească (Arad 1936); PÖLÖSKEI F., i. m., C. NUTU i. m.; SZÁSZ Z., A Tisza-féle magyar—román „paktumtárgyalások" feltételrendszere (1910—1914) (TSz 1984 1—2).

A szűkebb értelemben vett magyar progresszió, a szociáldemokrácia és a polgári radikálisok tevékenysége és gondolkodása eléggé ismert történetírásunkban. A források közül legfontosabb: a MMTVD I—VI (Bp. 1951—1960). A proletariátussal kapcsolatos eseményekre l. Új erők születése. A magyarországi munkásmozgalom kronológiája 1868—1919. (Szerk. S. VINCZE E., BARNA Z., VÉRTES R. Bp. 1979). A feldolgozások közül: RÉVÉSZ M., A magyarországi munkásmozgalom története 1867—1913 (Bp. 1913); J. GABRIEL, Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung (Temeswar 1928); A. DEAC, Mişcarea muncitorească din Transilvania 1890—1895 (Bucureşti 1962); I. CICALĂ, Mişcarea muncitorească şi socialistă în Transilvania 1901—1921 (Bucureşti 1976); A magyar forradalmi munkásmozgalom története I (Szerk. NEMES D. Bp. 1966); ERÉNYI T., Szocializmus a századelőn (Bp. 1979). A szakszervezetek kevéssé feltárt napi munkájának megismeréséhez: FODOR L.—VAJDA L., Adalékok az erdélyi szakszervezeti mozgalom történetéhez 1848—1917 (Bukarest 1957); Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből (Szerk. KABOS E. Bp. 1969). A századelő

szegényparaszti mozgalmaira l. Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I (Szerk. Pölöskei F.—Szakács K. Bp. 1962); Egyed Á.—Vajda L.—I. Cicală, Munkás és parasztmozgalmak Erdélyben 1905—1907 (Bukarest 1962).

A szociáldemokráciának a nemzeti kérdésben kialakított nézeteit l. a Szocializmusban megjelent cikkekben, illetve a Huszadik Század c. radikális folyóirat reflexióiban, illetve Garami E., Hazafiság és nemzetköziség (Bp. É. n.) c. brosúrájában. Témánkhoz az újabb irodalomból l. Kalmár I. Gy., Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1900—1914 (Bp. 1977) és különösen Kende J., A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919 (Bp. 1973), akinek kéziratos munkáira is támaszkodtunk. L. még Kende J.—Sipos P., Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870—1910 (TSz 1983).

A polgári radikálisok a nemzetiségi kérdést a magyar fejlődés kiemelt fontosságú problémájának tekintették, így a Huszadik Század c. folyóirat állandóan foglalkozott ezzel. E mozgalom kiadványaiból itt csupán Jászi O., A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője (Bp. 1911), c. munkájára és adatgazdag könyvére — A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1912) — utalunk. Az irodalomból l. Mérei Gy., Polgári radikalizmus Magyarországon 1900—1919 (Bp. É. n.); Fukász Gy., A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900—1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata (Bp. 1960); sokoldalú megközelítés Horváth Z., Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896—1914 (Bp. 1961); Hanák P., Jászi Oszkár dunai patriotizmusa (Bp. 1985). Ady Endre írásait l. Összes Prózai Művei (Bp. 1955—1982); a rá vonatkozó irodalomból l. Vezér E., Ady Endre élete és pályája (Bp. 1969); Király I., Ady Endre I—II (Bp. 1970); Varga J., Ady és kora (Bp. 1977) és különösen Magyarország története 7. köt. L. még T. M. Iszlamov, Политическая борьба в Венгрии накануне первой мировой войны 1906—1914 (Москва 1972). A demokrácia erdélyi magyar táborának helyi tevékenysége még feltáratlan. A demokratizmus és az Erdély jövője iránti felelősség egykorú konfliktusára jó forrás Apáthy I. irathagyatéka (OSzK Kézirattár); e kérdéssel is foglalkozó áttekintés: Litván Gy., „Magyar gondolat — szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon (Bp. 1978).

4. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A világháború nagy irodalmából témánk szempontjából is csupán néhányat lehet itt kiemelni. Bőséges szakirodalmat ad Galántai J., Magyarország az első világháborúban 1914—1918 (Bp. 1974²) c. nagymonográfiája. A források közül l. Osztrák—Magyar Vöröskönyv. Diplomáciai ügyiratok Ausztria—Magyarországnak Romániához való viszonyáról az 1914. július 22-től 1916. augusztus 27-ig terjedő időben (Bp. 1916); A. F. Pribram, Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914. I (Wien 1920); Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. I—VIII (Ausgew. von L. Bittner — H. Uebersberger, Wien—Leipzig 1930); V. N. Vinogradov, Румыния в годы первой мировой войны (Москва 1969); C. Nuţu, România în anii neutralităţii 1914—1916 (Bucureşti 1972). A háború alatti Erdélyről képet rajzol 1916-ig terjedően Betegh M., Erdély a háborúban (Dicsőszentmárton 1924). A gazdasági helyzetre: az Erdélyi Közgazdaság 1917—1918. évfolyamai; C. Feleki, Greva generală a minerilor din Valea Jiului 1916 (Analele 1957. 4); MMTVD V (Bp. 1956); román részről: Valeriu Braniştе emlékirata: Amintiri din închisoare (Ed. A. Porţeanu, Bucureşti 1972); I. Clopoţel, Revoluţia din 1918 şi unirea Ardealului cu România (Cluj 1926). Az 1914—1916. évi román—osztrák—magyar diplomáciai feszültségre és az erdélyi románoknak teendő engedmények kérdésére Pölöskei, i. m.; Gróf Tisza István Összes Munkái II—VI. Levelek (Bp. 1924—1937); O. Czernin, Im Weltkriege (Berlin—Wien 1919); M. Erzberger, Erlebnisse im Weltkrieg (Stuttgart—Berlin 1920); s különösen a német külügyminisztérium idézett iratai (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn).

A hadműveletekre: JULIER F., 1914—1918. A világháború magyar szemmel (Bp. 1933); NAGYBACZONI NAGY V., A Románia elleni hadjárat 1916—1917. I (Bp. 1925); SZÁDECZKY-KARDOSS L., Az oláhok Erdélybe törése és kiveretésük 1916—17. I—II (Bp. É. n.); C. KIRIŢESCU, Istoria războiului pentru întregirea României 1916—1919. I—III (Bucureşti 1925—27²); A. AVERESCU, Notiţe zilnice din războiu 1916—1918 (Bucureşti 1935); România in războiul mondial 1916—1919 I—II. Documente-anexe I—II (Bucureşti 1934—1936); E. v. FALKENHAYN, Der Feldzug der 9. Armee gegen die Rumänen 1916/1917. I. Teil (Berlin 1921). A. ARZ, Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914—1918 (Wien—Leipzig—München, 1924); H. VON SEECKT, Aus meinem Leben (Leipzig 1941²); legújabban: România în primul război mondial (Coord. I. M. OPREA. Bucureşti 1979); Magyarország hadtörténete II (Szerk. LIPTAI E. és TÓTH S. Bp. 1985).

XIV. FORRADALMAK ÉS NEMZETI MOZGALMAK A MONARCHIA ÖSSZEOMLÁSA UTÁN (1918—1919)

Az 1918. őszi polgári demokratikus átalakulás kérdéseiről kimerítő irodalmi ismertetést ad SIKLÓS A., Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások (Bp. 1964). A forradalmi mozgalmak forrásanyagából: MMTVD V (Bp. 1956).

A román nemzeti mozgalommal kapcsolatos források reprezentatív kiadása: 1918 la români. Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Documente externe 1916—1918. I—II (Coord. I. ARDELEANU, V. ARIMIA etc. Bucureşti 1983). A régebbi román munkák közül kortársi összefoglaló I. CLOPOŢEL, Revoluţia din 1918 şi unirea Ardealului cu România (Cluj 1926); V. STOICA, Iuliu Maniu (Cluj 1934); T. ALBANI, Douăzeci de ani de la Unire (Oradea 1938); a román marxista feldolgozások közül mindenekelőtt V. LIVEANU, 1918. Din istoria luptelor revoluţionare din Romînia (Bucureşti 1961); Din istoria Transilvaniei II. A későbbiek közül: Desăvîrşirea unificării, valamint ŞT. PASCU, Făurirea statului naţional unitar român I—II (Bucureşti 1983).

A kérdés magyar irodalmából kortársi visszaemlékezés APÁTHY I., Erdély az összeomlás után (Új Magyar Szemle 1920); KERTÉSZ J., A tíz év előtti Erdély napja (Korunk 1929); JANCSÓ B., A román irredentista mozgalmak; KÁROLYI M., Egy egész világ ellen (München 1923); JÁSZI O., Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra (Kolozsvár 1921); Szász Zs., Die Entstehung Grossrumäniens (Die siebenbürgische Frage. Red. E. LUKINICH, Bp. 1940); CSATÁRI D., Román—magyar kapcsolatok (Bp. 1958); HAJDU T., Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom (Bp. 1968); Szász Z., Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén (Sz. 1972); Magyarország története 8. köt.

Erdély és Románia 1918—1919. évi egyesítésének nagyhatalmi feltételrendszeréről, a forradalmi mozgalmak elleni antantakciókhoz való kapcsolódásáról diplomáciai források, emlékiratok és szakirodalom felhasználása alapján rajzol képet L. NAGY Zs., A békekonferencia és Magyarország 1918—1919 (Bp. 1965); ÁDÁM M., A kisantant (Bp. 1980); legújabban ORMOS M., Padovától Trianonig 1918—1920 (Bp. 1984²); ezekben a munkákban a kérdéskör kimerítő irodalma is megtalálható. Lásd még MIKÓ I., Az erdélyi kérdés az európai közvélemény előtt 1865—1920 (Lugos 1936). A nagy forrásanyagból: Documents concernant l'éxécution de l'armistice en Hongrie, novembre 1918—mars 1919 (Bp. 1919); az értékes szakanyagot, valamint a magyar kormány javaslatait tartalmazó A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről I—III (Bp. 1920—1921); MMTVD V. köt. (Bp. 1956) és a Tanácsköztársaság külpolitikáját is bemutató VI. köt. 1. rész, 1919. márc. 21—jún. 11. (Bp. 1959) és 2. rész, 1919. jún. 11—aug. 1. (Bp. 1960).

Az erdélyi román bevonulás egyes részkérdéseire l. APÁTHY I., i. m.; (Új Magyar Szemle 1920); KORÉH E., A székely hadosztály és dandár története 1918—1919 (Bp. 1929); FOGARASSY L., Az ismeretlen Székely hadosztály (Déri Múzeum Évkönyve 1971). A Károlyi-kormány magatartására HAJDU T., i. m. (Az 1918-as Magyarországi forradalom); Uő, Károlyi Mihály (Bp. 1978). A román igazgatás berendezkedésére: Decretele, regulamentele şi ordonanţele Consiliului Dirigent din Transilvania (Cluj 1929); TBCM; I. GHEORGHE, Consideraţii cu privire la rolul şi locul Consiliului Dirigent în primii ani după unire (AIIACN 1978); Erdélyi Magyar Évkönyv 1918—1929 (Szerk. SULYOK I. és FRITZ L. Kolozsvár 1930); MIKES I., Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig (Brassó 1931); SZÁSZ Zs., Erdély Romániában (Bp. 1927); NAGY L., A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Romániában (Kolozsvár 1944).

A szász polgárságnak az új helyzethez való alkalmazkodására l. Desăvîrşirea unificării; C. GÖLLNER, Die Stellungnahme der Siebenbürger Sachsen zur Vereinigung Transsilvaniens mit Rumänien (FVLK 9, 1966). A szász csatlakozás feltételességét mutatja ki W. KÖNIG, Haben die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben bedingungslos dem Anschluss an Rumänien zugestimmt? (Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2. 1979).

A Tanácsköztársaság politikájára és védelmi harcaira HAJDU T., A Magyarországi Tanácsköztársaság (Bp. 1969); KŐVÁGÓ L., A Magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés (Bp. 1979); A Tanácsköztársaság és szomszédaink (Szerk. KŐVÁGÓ L., Bp. 1979); LIPTAI E., A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919 (Bp. 1960); Magyarország hadtörténete II (Szerk. LIPTAI E. és TÓTH S. Bp. 1985); A Székely hadosztályra: KORÉH E., i. m. (A székely hadosztály); utóbbi tevékenységét erősen horthysta irányban színezve KRATOCHVIL K., A székely hadosztály 1918—1919. évi bolsevikellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Magyarország területi épségéért és Európáért (Bp. 1938); tárgyilagosabb megközelítésben FOGARASSY L. i. m. (Déri Múzeum Évkönyve 1971); Uő, A Tiszántúl elvesztése 1919 áprilisában (Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1982—1983). Adatgazdag román munka: România in războiul mondial (Bucureşti 1934—1936); D. MĂRDĂRESCU, Campania pentru desrobirea Ardealului şi ocuparea Budapestei 1918—1920 (Bucureşti 1921); G. I. BRĂTIANU, Acţiunea diplomatică şi militară a României in 1919 (Bucureşti 1940²). A szászok részvételére O. FOLBERTH, Der rumänische „Theissfeldzug" gegen Räteungarn 1919 und die Siebenbürger Sachsen (Südostdeutsche Vierteljahresblätter. Folge 4. 1969).

A trianoni békeszerződés kérdésére a fentebb idézettek mellett HORVÁTH J., A trianoni béke megalkotása 1915—1920 (Bp. 1924); V. V. TILEA, Acţiunea diplomatică a României (Sibiu 1925); F. DEÁK, Hungary at the Paris Peace Conference (New York 1942); SH. D. SPECTOR, Rumania at the Paris Peace Conference (New York 1962); P. PASTOR, Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918—1919 and the Big Threes (New York 1976); War and Society in East Central Europe. Vol. I. (Ed. B. K. KIRÁLY—P. PASTOR—I. SANDERS. New York 1982). A román történetírás mai álláspontját l. az Erdély története II. és a Desăvîrsirea unificării c. munkák utószavában, újabban V. MOISUC, Tratatul de la Trianon (Anale 22. 1976); Probleme de politică externă a României 1918—1940. II (Coord. V. MOISUC. Bucureşti 1977); Din cronica relaţiilor poporului român cu popoarele vecine (Coord. I. POPESCU-PUŢURI şi I. CALAFETEANU, Bucureşti 1984). A kommunista mozgalom álláspontját a versailles-i békerendszerről l. Előadói beszéd a Komintern II. kongresszusán (V. I. Lenin összes művei 41. Bp. 1974).

XV. KITEKINTÉS: ERDÉLY ÚTJA 1918 UTÁN

(VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA)

ÁDÁM M., Magyarország és a kisantant a harmincas években (Bp. 1968)

Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944). Einleitende Studie und Vorbereitung der Akten zum Druck von Magda Ádám, Gyula Juhász, Lajos Kerekes (Red. von L. KEREKES. Bp. 1966)

Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România 1968, 1974, 1975, 1981 (Bucureşti 1968—1981)

BALOGH E., Dunavölgyi párbeszéd. Cikkek, tanulmányok, dokumentumok. 1929—1972 (Vál., [bev.] és jegyz. SÁNDOR L. Bp. 1974)

BALOGH E., Egyenes beszéd. Cikkek, naplók, levelek. (Bukarest 1957)

BALOGH E., Szolgálatban. Egy nemzedék története 1935—1944 (Budapest 1981)

BANTEA, E.—NICOLAE, C.—ZAHARIA, GH., August 1944—mai 1945. Scurtă prezentare a contribuţiei României la războiul antihitlerist (Bucureşti 1969)

BÁNYAI L., Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság útjáról (Bukarest 1949)

BÁNYAI L., Közös sors — testvéri hagyományok (Történelmi vázlat) (Bukarest 1973)

BARBU, Z., Rumania (European Fascism. Ed. by S. J. WOOLF. London 1968)

BARCAN, M.—MILLITZ, A., Die deutsche Nationalität in Rumänien (Bukarest 1977)

Beiträge zur siebenbürgische Kulturgeschichte VIII (Hrsg. v. P. PHILIPPI. Unter Mitarbeit von G. BLÜCHER, FR. CZIKELI etc. Köln—Wien 1974)

BEKE GY., Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar—román irodalmi kapcsolatokról (Bukarest 1972)

BERECZKY Ö.—KŐSZEGI LÁSZLÓNÉ—SIMON JÓZSEFNÉ, A népi Románia fejlődése számokban 1945-től 1955-ig (Összeáll. —. Szerk. KENESSEY Z. Bp. 1956)

BEREY G., A magyar újságírás Erdélyben 1919—1939 (Szeged 1940)

BLAGA, I., Le développement économique et la politique régionale en Roumanie (Bucarest 1980)

BLAGA, I., Romania's population (Bucharest 1974)

BOTEA, I.—PANĂ, I., Din august pînă în mai ([Bucureşti] 1965)

BÖZÖDI GY., Székelyek. A nép élettörténete. Vázlat. (Bp. 1943)

BROSZAT, M., Deutschland, Ungarn, Rumänien: Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik. 1938—1941 (Historische Zeitschrift, 206. 1968)

BUDRIGĂ, V., Activitatea Frontului Plugarilor în anii 1935—36 şi oglindirea ei în unele ziare burgheze din Bucureşti (Analele Universităţii Bucureşti, Istorie 1972)

BUNESCU, T., Lupta poporului român impotriva dictatului fascist de la Viena (1940) (Bucureşti 1971)

CAMPUS, E., The Little Entente and the Balkan Alliance (Bucharest 1978)

CAMPUS, E., Politica externă a României în perioada interbelică (1919—1939) (Bucureşti 1975)

Cartea Neagră III (Bucureşti 1947)
CICALĂ, I., Urmările unirii Transilvaniei cu România. (AIIACN 1978)
Contribuţii la istoria capitalului străin din România. De la sfîrşitul primului război mondial pînă la ieşirea din criza economică din 1929—1933 (Autori: C. MURGESCU, N. N. CONSTANTINESCU — redactori responsabili —, R. PAUL, C. BOGDAN, M. ŞTEFAN etc. Bucureşti 1960)
CURTEANU, M., Sectorul de stat în România anilor 1944—1947 (Bucureşti é. n.)
CSATÁRI D., A román fasizmus sajátosságairól (TSz 1962 5.)
CSATÁRI D., A Vásárhelyi Találkozó (Bp. 1967)
CSATÁRI D., Forgószélben (Magyar—román viszony 1940—1945) (Bp. 1968)
CSATÁRI D., Józsa Béla (Párttörténeti Közlemények 1959 5.)
DEÁK, F. (1898—1972), Hungary at the Paris Peace Conference. The diplomatic history of the treaty of Trianon (New York 1942, 1972²)
DEMETER B., Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok. (Cluj-Kolozsvár 1932)
DEMETER B.—VENCZEL J., Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt (Bp. 1940)
DEMETER J.—EISENBURGER, E.—LIPATTI, V., Romania and the national question. Facts and figures (Bucharest 1972)
Dezvoltarea conşiinţei socialiste în R. P. R. Contribuţii la cercetarea problemei (Bucureşti 1961)
Dezvoltarea economică a României 1944—1964 (Colectivul de coordonare şi redacţie: M. BUI, V. MALINSCHI, M. MĂNESCU etc. Bucureşti 1964)
Dezvoltarea forţelor de producţie pe teritoriul României socialiste 1966—1970 (Bucureşti 1971)
Documente din istoria Partidului Comunist din România I—III (Bucureşti 1953—1955)
ECOBESCU, N.—CELAC, S., Socialist Rumania in International Relations (Bucharest 1975)
Economia României între anii 1944—1959 (Bucureşti 1959)
Emlékkönyv 1924—1934. Erdélyi Szépmíves Céh. ([Kolozsvár] 1934)
Enciclopedia României I—IV (Bucureşti 1938—1943)
Erdély. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat (Szerk. DEÉR J. Bp. 1940)
Erdély a magyar képviselőházban I. (Kolozsvár 1942)
Erdély a magyar képviselőházban II (Az országgyűlési naplók alapján összeáll. VÉGH J. Kolozsvár 1943)
Erdély a magyar országgyűlésen. III (Az országgyűlési naplók alapján összeáll. VÉGH J. Kolozsvár 1944)
Erdély mezőgazdasága (Szerk. FARKAS Á. Kiad. az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület. Kolozsvár 1944)
Erdély statisztikája. A Romániához csatolt volt magyar terület lakosságának nemzetiségi, felekezeti és kulturális községenkénti statisztikája az 1910. és 1920. évi hivatalos adatok alapján (Közzéteszi JAKABFFY E. Lugos 1923, Magyar Kisebbség VII)
Erdélyi csillagok. Arcok Erdély szellemi múltjából (Szerk. KOVÁCS L. Írták BALÁZS F., BÁNFFY M. stb. Kolozsvár 1935)
Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája, 1941—1942; 1942—1943 (Kolozsvár 1942—1943)
FĂTU, M.—SPĂLĂŢELU, I., A Vasgárda. Fasiszta típusú terrorszervezet (Bukarest 1971)
FUCHS S., Munkásmozgalom a Maros völgyében (Bukarest 1975)
Full Harmony and Equality between the Rumanian People and the Cohabiting Nationalities ([Bucharest] 1978)
GALÁNTAI J., A trianoni és a párizsi békeszerződésekről (A magyar nacionalizmus történetéhez. Szerk. NAGY G. Bp. 1961)
GEORGESCU, T.—FODOR L., A gyimes-völgyi parasztok felkelése (1934) (Bukarest 1960)

GROZA P., A börtön homályában. Malmaison 1943—1944 telén (Ford. MÁRIA-MAGDOLNA Bucureşti 1945 és Bp 1986).
GROZA, P., Articole, cuvîntări, interviuri. Texte alese (Prefaţă de G. IVAŞCU. Bucureşti 1973)
GYALUI F., Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság ötven éve 1888—1938 (Írta és összeáll. ——. Kolozsvár 1939)
GYÁRFÁS E., Erdélyi problémák. 1903—1923 (Cluj-Kolozsvár 1923)
GYÁRFÁS E., Románia hitelszervezetei s az erdélyi magyar pénzintézetek (Lugos 1924)
GYÖRGY L., Az „Erdélyi Múzeum" története 1874—1937 (Kolozsvár 1939)
HILLGRUBER, A., Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch—rumänischen Beziehungen 1938—1944 (Wiesbaden 1954)
Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939—1944 I—II. (Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. Bev., vál. és jegyz. RÁNKI GY. Budapest 1983)
Hungarians and Germans in Rumania Today (Bucharest 1978. [A magyar és német tanács 1978. március 13—14-i plénuma])
ILLYÉS E., Erdély változása. Mítosz és valóság (München 1976²)
IONIŢĂ, GH. I., Az RKP és a néptömegek 1934—1938. (Ford. BITAY Ö. Bukarest 1974)
IONIŢĂ, GH. I.—ŢUŢUI, GH., Frontul Plugarilor. 1933—1953 (Bucureşti 1970)
Istoria României. Compendiu (Szerk. ŞT. PASCU. Bucureşti 1974³)
История Румынии. 1848—1970 (Отв. ред. V. N. VINOGRADOV, N. I. LEBEGYEV. Москва 1971)
JAKABFFY E., A bánsági magyarság húsz éve Romániában, 1918—1938 (Bp. 1939)
JANCSÓ E., Az erdélyi magyar líra tizenöt éve (Kolozsvár 1934)
JANCSÓ E., Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében. 1914—1934 (Bp. 1935)
JANCSÓ E., Magyar tudományos élet Erdélyben 1918-tól napjainkig (Bp. [1937])
JAZKOVA, A. A., Румыния накануне второй мировой войны 1934—1939 гг. (Москва 1963)
JUHÁSZ GY., A Teleki-kormány külpolitikája, 1939—1941 (Bp. 1964)
JUHÁSZ GY., Magyarország külpolitikája 1919—1945 (Bp. [1969])
JUHÁSZ I., Az új értelmű román nacionalizmus (Hitel. Cluj 1937. 4)
KÁNTOR L.—LÁNG G., Romániai magyar irodalom 1944—1970 (Bukarest 1973²)
KERFKES I., Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában 1943-ban (TSz 1963)
Közgazdasági tanulmányok ([Írták] BEKE L., FOGARASI J. stb. Bukarest 1957)
LACHE, ŞT.—ŢUŢUI, GH., România şi conferinţa de pace de la Paris din 1946 (Cluj-Napoca 1978)
LÁSZLÓ J., Erdély sorsa az uniótól Trianonig (Bp. 1940)
LEBEGYEV, N. I., Крах фашизма в Румынии (Москва 1983²)
LEBEGYEV, N. I., Румыния в годы второй мировой войны. (Внешнеполитическая и внутриполитическая история Румынии в 1938—1945 гг. Москва 1961)
LEBEGYEV, N. I., „Железная Гвардия", Кароль II и Гитлер (из истории румынского фашизма, монархии и её внешнеполитической „игры на двух столах". Москва 1968)
„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni." Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal (Bukarest 1978)
LIGETI E., Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban (H. é. n. [Kolozsvár 1941])
LIPCSEY I., A MADOSZ és az Ekésfront 1935—1944 (TSz 1982. 3)
MADGEARU, V. N., Evoluţia economiei româneşti după războiul mondial (Bucureşti 1940)
A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel (Szerk. DEMÉNY L. Bukarest 1976)
Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel (Szerk. GÁL I. Közrem. ANGYAL E., BALÁZS J., BÖDEY J. stb. Bp. 1947)
Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940—1941 (S. a. r. JUHÁSZ GYULA és FEJES JUDIT. Bp. 1982)

MAROSI I., A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924—1944) I—II (Bukarest 1980)
MEASNICOV, I.—TREBICI, V., Aspecte ale migraţiei interne şi urbanizării în lumina rezultatelor preliminare ale recensământului din 5 ianuarie 1977 (Revista de statistică 1978. 4)
MESCHENDÖRFER, H., Das Verlagswesen der Siebenbürger Sachsen. Ein Überblick (Vorwort: H. BERGEL. München 1979)
[MICU, I.—SIMION, A.], Józsa Béla (1898—1943) (Bucureşti 1971)
MIEGE, W., Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933—[19]38. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik (Bern—Frankfurt a. M. 1972)
MIKECS L., Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez. (EM 1944. 3—4)
MIKÓ I., Akik előttem jártak. Emlékezések (Bukarest 1976)
MIKÓ I., Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés (Cluj-Kolozsvár 1932)
MIKÓ I., Huszonkét év. — Az erdélyi magyarság története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. (Bp. 1941)
Mit mondott Groza Péter, Luka László, Kurkó Gyárfás a Romániai Magyar Népi Szövetség első kongresszusán? (Kolozsvár 1945)
MOISUC, V., Orientations dans la politique extérieure de la Roumanie après le Pacte de Munich. (RRHV. 1966. 2)
MONOKI I., A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919—1940 (Bp. 1941)
MONOKI I., A magyar könyvtermelés Romániában az 1919—1940. években. I. Könyvek és nyomtatványok [Részben kézirat, részben kefelevonat: OSzK, Bp.]
MONTIAS, J. M., Economic development in communist Rumania (Cambridge, Mass.-London 1967)
MUŞAT, M.—ARDELEANU, I., La vie politique en Roumanie (1918—1921) ([Bucureşti] 1978)
NAGY I., Ki a sánc alól. Önéletrajzi regény II. 1918—1928 (Bukarest 1969)
NAGY I., Hogyan tovább? Önéletrajzi regény III. 1928—1934 (Bukarest 1971)
NAGY I., Szemben az árral. Önéletrajzi regény IV. 1935—1944 (Bukarest 1974)
NAGYBACZONI NAGY V., Végzetes esztendők. 1938—1945 [Bp. 1947]
Naţiune, suveranitate, independenţă (Bucureşti 1977)
A nemzetiségi oktatás Románia Szocialista Köztársaságban. (Szerk. GERGELY L. Bukarest 1982)
A nemzetiségi politika három éve a demokratikus Romániában (Bukarest, Nemzetiségi Minisztérium, 1948)
Népesedésrobbanás — egyke (Vál., bev. és jegyz. SEMLYÉN I. Bukarest 1982)
Népismereti dolgozatok (1976. Szerk. Kós K. 1978, 1980. Szerk. Kós K. és FARAGÓ J. Bukarest 1976, 1978, 1980)
Новая и новейшая история Румынии (Сборник статей) (Ред. V. N. VINOGRADOV. Москва 1963)
Omogenizarea socială în R. S. România. Produse şi factori (Coord.: C. IONESCU. Bucureşti 1977)
ORMOS M., Franciaország és a keleti biztonság, 1931—1936 (Bp. 1969)
ORMOS M., A Vasgárda (TSz, 1982. 3)
Paál Jób riportja. Beszélgetés Groza Péterrel (Debrecen 1946)
PĂTRĂŞCANU, L., Problemele de bază ale României (Ediţia III-a. H. é. n. [1946?])
PETRAŞCU, N. N.: Evoluţia politică a României în ultimii douăzeci de ani (1918—1938) (Bucureşti 1939)
Probleme de politică externă a României 1918—1940 (Vol. II. Bucureşti 1977)
Le processus d'urbanisation en Roumanie (Bucarest 1974)
POMOGÁTS B., A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája (Bp. 1983)

Progresul economic în România 1877—1977 (Red. I. V. TOTU. Pref. C. MORGESCU. Bucureşti 1977)
PUŞCARIU, S., Problema ardeleană în politică românească (Cluj 1931)
PUSZTAI-POPOVITS J., Az erdélyi románok kulturális helyzete a bécsi döntés után (Kisebbségi Körlevél, 1942. jan. és klny. Kecskemét 1942)
PUSZTAI-POPOVITS J., Mişcarea cooperatistă a naţionalităţii române din Transilvania de nord 1940—1943 (Circular Minoritar, 1943. Szept. és klny. Kolozsvár 1943)
Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191—1975 (Hrsg. v. E. WAGNER. Köln—Wien 1976)
Recensământul populaţiei din 21. Februarie 1956. Structura social-economică a populaţiei. Ocupaţii, II (Bucureşti 1961)
Recensământul populaţiei şi al locuinţelor din 5. Ianuarie 1977. Vol. I. Populaţie — Structura demografică (Bucureşti 1977)
Reparatizarea teritorială a industriei (Coord.: V. RAUSSER. Bucureşti 1977)
Revistă de Statistică, 26. 1977. Jun.; 27. 1978. Apr.
A román gazdaság fejlődése. 1966—1970 (Összeáll. V. MODORAN, P. BUZOIANU stb. Bukarest 1971)
A Román Kommunista Párt 9. kongresszusa. 1965. július 19—24 (Bukarest 1965)
ROMAN, V.: Revoluţia industrială în dezvoltarea societăţii în România (Bucureşti 1965)
Roumania. The industrialisation of an agrarian Economy under Socialist Planning (A. C. TSANIS and R. PEPPER. Washington DC, 1979)
România in războiul antihitlerist. 23 august 1944—9 mai 1945 (Írták: V. ANESCU, C. ANTIP stb. Bucureşti 1966)
Roumania in the 1980s (Ed. by D. M. NELSON. Colorado Boulder, 1981)
Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A—F. (Főszerk. BALOGH E. Bukarest 1981)
A romániai magyar nemzetiség (Szerk. KOPPÁNDI S. Bukarest 1981)
Rumänien (Hrsg. KLAUS-DETLEV GROTHUSEN. Göttingen 1977. Südosteuropa-Handbuch 2)
ŞANDU, D., România. Geografie economică (Bucureşti 1975)
SAVU, A. GH., Dictatura regală (1938—1940) (Bucureşti 1970)
SAVU, A. GH., Sistemul partidelor politice in România 1919—1940 (Bucureşti 1976)
SEMLYÉN I., Hétmilliárd lélek (Szociográfia) (Bukarest 1980)
Siebenbürgen I—II (Bukarest, [1942])
Siebenbürgen und seine Völker (Red. von E. MÁLYUSZ. Bp.—Leipzig—Milano [1944])
Die siebenbürgische Frage. Studien aus der Vergangenheit und Gegenwart Siebenbürgens (Red. von E. LUKINICH. Bp. 1940)
SIMION, A., Preliminării politico-diplomatice ale insurecţiei române din Aug. 1944 (Cluj-Napoca 1979)
SIMION, A., Regimul politic din România în perioada Sept. 1940.—Ian. 1941 (Cluj-Napoca 1976)
Situaţia clasei muncitoare din România. 1914—1944 (Red. N. N. CONSTANTINESCU. Bucureşti 1966)
SONEA, E.—SONEA, G., Viaţa economică şi politică a României 1933—1938 (Bucureşti 1978)
SŐNI P., A romániai magyar irodalom története (Összeáll. ——. Bukarest 1969)
Studien zur Geschichte der deutschen Nationalität und ihrer Verbrüderung mit der rumänischen Nation I (Bucureşti 1976)
Studii privind istoria economică a României I (Redactor resp. N. N. CONSTANTINESCU şi V. AXENCIUC. Bucureşti 1961)
Suveranitatea şi progresul (Coord. N. ECOBESCU. Bucureşti 1977)
SZABÓ T[ÖRPÉNYI] A., Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai (Kolozsvár 1942)

Szász Zs., Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány (Bp. 1927)
Szemlér F., Hazajáró lélek [Visszaemlékezések] (Arad 1943)
Szemlér F., Személyes ügy. Vallomások, emlékek (Bukarest 1975)
Szenczei L., Az erdélyi magyarság harca (1940—1944) (Budapest 1946)
Szenczei L., A magyar—román kérdés. Történeti és politikai tanulmány (Bp. 1946)
Teleki B. gr., Magyar reformot! — beszéde az Erdélyi Párt kolozsvári és kolozsvármegyei tagozatainak 1943. szept. 12-én Kolozsváron tartott nagyválasztmányi ülésén (Kolozsvár 1943)
Tilkovszky L., Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938—1941) (Bp. 1967)
Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul. 1918—1928. I—III (Bucureşti 1929. = TBCM)
La Transylvanie (Bucarest 1938)
The truth about the national question in Romania (Bucharest 1982)
Turzai M., A vásárhelyi találkozó (Bukarest 1977)
Vágó B., Le second dictat de Vienne: le partage de la Transylvanie (East European Quarterly, 5. 1971)
Velcea, I., Roumanie. Geographie économique et sociale (Bucarest 1976)
Veress P., Önéletírása. Egy ifjúmunkás élete I—III (Bukarest 1972, 1974, 1977)
Vita S., Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalomról. Pomogáts Béla beszélgetése Vita Sándorral (Tiszatáj, 1981/10)
Wagner, E., Geschichte der Siebenbürger Sachsen. — Ein Überblick (Innsbruck 1981)
Weber, E., Romania (The European Right. Ed. by H. Rogger and E. Weber. Berkeley 1966)
A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933—1944 (Összeáll., sajtó alá rend. és bev. Ránki Gy., Pamlényi E. stb. Bp. 1968)
Zaharia, Gh.—Vajda, L.—Bodea, Gh. I.—Bunta, P.—Covaci, M.—Fodor, L.—Simion, A.—Ţuţui, Gh., Rezistenţa antifascistă in partea de nord a Transilvaniei (septemberie 1940—octombrie 1944) (Cluj-Napoca 1974)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Aaron, Florian 1308
Aba Sámuel magyar király 217
Abafáji Gyulay Pál → Gyulay Pál
Abafi Lajos 1180
Abd al-Malik kalifa 173
Abdurrahman, Ali Abdi budai pasa 866
Ablabius történetíró 110
Abodi-Nagy Béla 1775
Abrahamowicz, Zygmunt 1161
Absolon Dániel 876
Absolon Dávid 861, 864
Aciliu, Ioan din 1026
Acker, Wolfgang 1143, 1780
Ackner, M. 1785
Acsády Ignác 601, 609, 1162
Acsvai Sorbán 406
Ádám Magda 1822, 1824
Adăniloaie, Nichita 1797
Adhemar (Ademarus Cabannensis) francia krónikaíró 280
Adorján királyi jegyző, majd erdélyi püspök 371
Ady Endre 1683, 1689, 1821
Aelius Arrianus 65
Aëtius római hadvezér 136
Agîrbiceanu, Ion 9, 1741
Agmánd magyar nemzetségfő 235, 261, 265
I. Ahmed török szultán 533
Ahmed pasa → Bonneval
Aiszóposz 520, 938
Ajtony magyar vezér 212, 213, 220, 224, 234, 280—282, 284, 584, 591—593
Akakia, Roger 855
Alaghy Menyhért 665, 685, 686
Aland, K. 1167
I. Alarik vizigót király 124, 135
II. Alarik vizigót király 124
Alatheus osztrogót vezér 133
Alavivus gót vezér 111, 134
Albani, Tiron 1715, 1717, 1822
I. Albert (Habsburg) magyar király 356—358
Albert Péter 841
Albini, Septimiu 1660
Alboin langobard király 161, 162
Albrecht főherceg 1470
Albrecht Ferenc 1820
Albrich, Karl 1053, 1152
Albu, Nicolae 1141, 1157, 1177, 1181, 1788
Aldana, Bernardo de 434
Aldea, Ion Alexandru 558, 575
Alekszej Mihajlovics orosz cár 711, 717
Alexa román jobbágy 838
Alexander Severus római császár 79, 93
Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Maria-Matilda 1163
Alexandru Ioan Cuza az egyesült fejedelemségek uralkodója 1466, 1467, 1470—1472
Alexandru Ipsilanti moldvai vajda 1069
Alexandru Lăpuşneanu → Sándor moldvai vajda
Alexandru Moruzi Mavrocordat havasalföldi vajda 1069
Alexianu, Alexandru 1786
Alföldi András 557, 559, 561, 564
Alföldy Géza 559
Ali bég, Miháloglu 360
Ali budai pasa 622, 637
Ali pasa szerdár 725, 726, 789, 790, 793, 796, 810, 966
Alicu, Dorin 555, 558, 560
Almási György 327
Almási László 327
Álmos magyar fejedelem 200, 235—237, 266, 590
Álmos magyar herceg 232, 374
Alsted, Johannes 768, 774
Althusius (Althaus, Althusen), Johannes 780
Alverna, Bartolomeo de 407, 600
Alvinczi István 829
Alvinczi Péter 664, 770, 773, 884
Amalarik vizigót király 124
Amesius, Wilhelmus 769, 780
Amhát csausz 439

Ammianus Marcellinus 123, 127, 133, 566
Amon Gusztáv 1804
Andics Erzsébet 1790, 1804
Andrád Sámuel 1079, 1080
I. András magyar király 209, 211, 215—219, 222
II. András magyar király 209, 219, 285, 293, 297—299, 303, 305, 335, 352
III. András magyar király 318—320, 386, 398
András magyar herceg, halicsi fejedelem 240
Andrássy Ernő 571
id. Andrássy Gyula gróf 1451, 1494, 1496, 1520, 1521, 1624, 1643, 1653
ifj. Andrássy Gyula gróf 1674, 1675
Andriţoiu, Ioan 549, 550
Andritsch, Johann 1167
Anduenna, Bato leánya 83
Anescu, Vasile 1828
Anghel, Atanasie 888, 914
Anghel, Gheorghe 578, 1803
Angoulême hercege (Charles de Valois) 672
Angyal Dávid 882, 1141, 1154, 1160—1162
Angyal Endre 1826
B. Angyal Katalin 560
Anonymus (P. dictus magister; P. mester) 194—196, 201, 202, 235—242, 248, 260—262, 265—267, 269, 270, 272, 273, 281, 282, 284, 289, 291, 293, 301, 566, 567, 575, 583—587, 590, 592
Antal Árpád 1779, 1784, 1790—1792
Antal József 1790
Antim havasalföldi metropolita 402
Antioh Cantemir moldvai vajda 908
Antip, Constantin 1828
Antonescu, Ion 1756
Antoniosz, a türkök püspöke 278
Antonius (Marcus Antonius) 37, 38
Antonius Pius római császár 56, 60, 75
Aorik vizigót király 124
Apáczai Csere János 763, 765, 779, 780, 813, 837, 921, 922, 929, 935, 938, 940, 1037, 1141, 1153, 1166, 1168
Apafarkas magyar nemzetségfő 235, 261
Apafi Gergely 504
Apafi György 953
Apafi István 719
I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 790—793, 795—802, 804—806, 809—811, 815, 819—821, 823, 825, 828, 831, 832, 834—837, 842—875, 878, 880, 922, 923, 925—927, 930, 936—939, 941, 944, 954, 957, 959, 961, 1155, 1156, 1160—1162
II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 868, 869, 878, 881, 884, 887, 891, 898, 926, 933, 950, 959, 960, 964, 970, 1000, 1165
II. Apafi Mihályné → Bethlen Kata
Apafi Miklós 733
Apáthy István 1687, 1702, 1703, 1711, 1713, 1719—1721, 1821—1823
Apáti Miklós 940
Apor György 1329, 1368, 1795
Apor István 814, 816, 817, 824, 826, 837, 845, 883, 886, 889, 897, 914, 917, 928, 1076
Apor Károly báró 1492, 1545, 1809
Apor Lázár 729
Apor Péter 845, 884, 934, 982, 993, 1076, 1166, 1171, 1172, 1174, 1175
Apponyi Albert gróf 1698, 1729, 1731
Apponyi György gróf 1335, 1337, 1679, 1692
Áprily Lajos 1748
Apród János 376
Aranka György 1069, 1114, 1132, 1133
Arany János 1285, 1405
Aranyrákosi Székely Sándor → Székely Sándor
Arató Endre 1779, 1792, 1793, 1795—1797, 1799, 1805
Ardarik (Ardaricus, Ardariks) gepida király 134, 138, 140, 142, 147, 149
Ardeleanu, Ion 1822, 1827
Ardos, Alexandru M. 1183
Ariarik vizigót király 110, 124
Arisztotelész 30, 518, 941
Armbruster, Adolf 1795
Arndt, Ernst Moritz 1331
Arndt János 919
Arnulf német király 190, 194, 195, 199
Áron (Aron Tiranul) moldvai vajda 526
Aron, Petru püspök 1009, 1026, 1037, 1082
Aron, Vasile 1312
Árpád magyar fejedelem 194, 195, 199, 238, 260, 265, 270, 272, 293, 584, 590
Ártándy Kelemen 434
Arz, Arthur Albert 1696, 1821
Asztalos István 1748, 1776
Asztalos János 952
Asztalos Miklós 567, 583, 1167, 1789, 1792
Atanasiu, Victor 1695
Athanarik (Athanaric) vizigót király 110, 123—125, 127—129, 133, 134
Attila hun nagyfejedelem 110, 134, 136—138, 236, 237, 260, 291, 319, 364, 405, 513
Audius hittérítő 127
Audoin langobard király 177
Auer István 944
Auersperg, Maria Joseph 1066
Augustus (Octavianus) római császár 37—41, 81
Augusz Antal báró 1502
Aulenus római veterán 84
Aurelianus római császár 96, 98, 99, 109, 123, 561, 587
Aurelius Afer, T. 82
Aurelius Alexander 64
Aurelius Aquila 64
Aurelius Flaus 64
Aurelius Teres, M. 84

Aurelius Victor 57, 95, 102
Auschwitzi (Piast) Anna 323
Auxentius 127, 566
Averescu, Alexandru 1696, 1749, 1822
Avidius Nigrinus, C. 49
Avramescu, Ioan 1715
Avramovici, Ioan 1026
Axenciuc, Victor 1520, 1828
Axente Sever, Ioan 1366, 1393, 1395, 1426, 1440, 1442, 1477, 1486, 1654, 1801, 1803, 1810

Babeş, Mircea 562
Babeş, Vincenţiu 1651, 1662
Bach kenéz 307
Bach, Alexander 1428, 1429, 1439—1441, 1443, 1468, 1526
Bach, Eduard 1432, 1460
Bacon, Francis 785, 922, 1153
Bacon, Roger 372
Bácskai Miklós 372
Bácskai Vera 605, 606
Bagossy Bertalan 609
Bágyoni Zsigmond 903
Bahner, W. 1794
Bahram → V. Varahram szaszanida király
Baján avar kagán 159—162
Bajkó Mátyás 1791
Bajoni Benedek 426
„Bajor Geographus" 189
Bajtay Antal 990, 1024, 1033, 1086, 1087
Bakács István 607, 608, 978, 1156, 1171, 1172
Bakay Kornél 592
Bakfark Bálint (Valentin Greff?) 521, 607, 1329
Bakó Géza 594
Balás Árpád 1812
Bălăşescu, Nicolae 1391, 1397
Balassa Imre 419, 420, 426, 1447, 1806
Balassa János 602
Balassa Menyhárt 431, 432, 436, 437, 441, 446, 447, 501, 513
Balassi Bálint 448, 520, 968
H. Balázs Éva 1149
Balázs Ferenc 1825
Balázs János 1826
Balázs Konrád 1801
Balázs Sándor 1776
Bălcescu, Nicolae 610, 1308, 1420—1423, 1450, 1451, 1799, 1805
Baldacci Manó 1405, 1803
Baldigara, Ottavio 521
Balica, Vasile 903
Bálint Sándor 1815
Balint, Simion 1366, 1367, 1416, 1442
Bálint Tibor 1775
Bálinthit Zsigmond 874, 1161
Balk (Balc) moldvai vajda 342
Balla Lajos 553, 554, 556—561
Ballagi Géza 1183, 1789
Baló László 851, 854
Balogh Béla 1157
Balogh Edgár 1775, 1824, 1828
Balogh Jolán 599, 605, 607, 608, 1141, 1166, 1169
Balogh Pál 1815
Balogh Péter 1775
Balogh Sándor 1146
Balogh Zsigmond 907
Balotă, Anton 600
Băluţă, Cloşca L. 556, 560
Bán Imre 1153, 1167, 1169
Báncsa János 347
Bănescu, Nicolae 1802
Bánffy Ádám gróf 1583
Bánffy Albert 1495
Bánffy Dénes 734, 787, 788, 792, 795, 804, 829, 844, 847—849, 851, 853, 855—858, 861, 881, 1029, 1156, 1159, 1160
Bánffy Dezső báró, miniszterelnök 1563, 1585, 1644, 1645, 1664—1670
Bánffy Farkas 1069, 1070, 1085
Bánffy György gubernátor (1660?—1708) 881, 884, 897, 916, 917, 938, 960
Bánffy György gubernátor (1746—1822) 1045, 1058, 1069, 1070, 1100, 1112—1114, 1119, 1120, 1123, 1126, 1127, 1129, 1132, 1133, 1138
Bánffy György gróf, főajtónálló 1582
Bánffy János 1417
Bánffy Jánosné, báró, Wesselényi Jozefa 1380
Bánffy Miklós gróf, tanácsos 1469
Bánffy Miklós gróf (1874—1950) 1673, 1747, 1750, 1758, 1825
Bánffy Zsigmond 829
Bánffyhunyadi János 767, 944
Banfi, Florio 599
Bánkúti Imre 1142, 1164, 1170
Banner János 547
Bánó István 1289
Bantea, Eugen 1824
Bányai László 1552, 1776, 1797, 1824
Barabás Endre 1814
Barabás József 1130
Barabás Miklós 1130, 1288
Barabás Samu 363, 582, 1147, 1151
Barac, Ioan 1137, 1185, 1311, 1312
Baranyai Béláné 1151
Baranyai Decsi (Czimor) János 519, 601, 609
Baranyai Pál László 886
Bárányné Oberschall Magda 1166
Bărbat havasalföldi főúr 307
Bărbat, Alexandru 1787
Barbenius, Josef B. 1070, 1131
Barbiano → Belgiojoso, Giacomo Barbiano
Barbolovici, Alimpiu 1590

Barbu, Mircea 578
Barbu, Z. 1824
Bărbulescu, Mihai 552, 555, 560, 570
Barcan, Monica 1824
Barco Vince főhadiparancsnok 1119
Bárczi Géza 242, 587, 588
Barcsai Ábrahám kincstartó 907, 915, 919, 920, 1119
Barcsai Ákos erdélyi fejedelem 724, 725, 745, 786, 787, 789, 798, 922, 923, 936, 961
Barcsai András 529, 530
Barcsai Mihály 871, 902, 903, 920
Barcsai Pál 378
Barcsai Tamás 400
Barcsay Ábrahám testőríró 1077, 1078
Barcsay László 1213
Bardolff, Carl von 1686
Bárdossy László 414, 429, 601—603
Bariţ (Bariţiu), George 1238, 1243, 1244, 1258, 1259, 1266, 1302, 1310—1312, 1314, 1317, 1320—1322, 1343, 1344, 1351, 1363, 1368, 1385, 1386, 1394, 1397, 1413, 1416, 1441, 1442, 1473, 1477, 1483, 1493, 1495, 1496, 1498, 1500, 1502—1505, 1583, 1590, 1611, 1612, 1625, 1648, 1649, 1651, 1779, 1793, 1794, 1796, 1797, 1799, 1800, 1806, 1807, 1810, 1811
Barkóczy Ferenc 906
Barla Gyula 1792
Barlabássy Lénárt 365
Barlay Ö. Szabolcs 607, 608
Barna István 1170
Barna Zoltán 1820
Barnabás gyulafehérvári kanonok 381
Barnea, Ion 564
Bărnuţiu, Simion 1310, 1317, 1318, 1320, 1351, 1354, 1363—1367, 1386, 1394, 1419, 1441, 1442, 1794, 1799, 1801
Báróczi Sándor 1078, 1079, 1181
Baross Károly 1816
Baróti Szabó Dávid 1079, 1181
Barsz kun fejedelem 305, 306
Barta Gábor 557, 598, 601, 602, 604, 606
Barta István 1416, 1798, 1804
Barta János 1181
Bartha András 903, 912, 915
Bartha János 903
Bartha Miklós 1602, 1653, 1672
Bartha Mózes 1126
Bartók Béla 970, 1170
Bartók Ferenc 1172
Bartoniek Emma 1168
Baruch (Felsőványi) Jeremiás 1556, 1557, 1608
Bârzu, Ligia 569
Basa Mihály 1262
Basarab (Ivanco, Ioan) havasalföldi vajda 307, 336
Basarab, Matei → Matei Basarab
Băşeşti, Gheorghe Pop de → Pop de Băşeşti, Gheorghe
Basta, Giorgio 529—533, 540, 611, 625, 628, 641, 697, 748
I. Baszileosz (Makedón) bizánci császár 211
II. Baszileosz bizánci császár 216, 592
Báthori András bíboros, erdélyi fejedelem 450, 521, 522, 529
Báthori (Bonaventura) András 420, 425, 432, 434, 446
Báthori Anna 479
Báthori Boldizsár 523—525
Báthori Gábor erdélyi fejedelem 534, 617—619, 624—633, 635—642, 645, 650—652, 657, 701, 734, 743, 770, 771, 773, 774
Báthori György 480, 487, 488
Báthori István (somlyai) erdélyi fejedelem, lengyel király 437, 439—441, 443—454, 456, 474, 490, 497, 503, 512—517, 519—524, 532, 534, 603, 629, 648, 651, 652, 710, 735, 749, 765, 768, 773, 915
ifj. Báthori István (somlyai) 521, 523, 617
Báthori István (somlyai) erdélyi vajda 415, 416, 447
Báthori István (ecsedi) nádor 446
Báthori István (ecsedi) országbíró (1559—1605) 773
Báthori István (ecsedi) vajda, országbíró (?—1493) 360, 363, 378
Báthori Kristóf vajda 444, 446, 453, 513, 516, 517
Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 444, 453, 512, 513, 519, 521—529, 531, 532, 535, 641, 680, 722, 1285
Báthori Zsófia 716, 967, 1159
Báthory, Ludovic 1785
Batizi András 479
Bátky Zsigmond 1169, 1784
Batthyány Ignác 1106, 1126, 1134
Batthyány Lajos miniszterelnök 1349, 1356, 1358, 1369, 1370, 1377, 1395, 1798, 1801
Batthyány Orbán 416, 426, 509, 515
Batu tatár kán 309, 310
Baumeister, Friedrich Christian 1037, 1081
Baumgarten, Johann Christian 1131, 1134
Bausner, Bartholomeus 944
Baussnern, Simon Friedrich 1069, 1070
Bay Mihály 960
Bayle, Pierre 1075
Bazarab Longus kenéz 395
Beaumarchais, Pierre Auguste Caron de 1073, 1074
Beaumont, Nicolas 857
Bebek Ferenc 436, 440, 446, 513
Beccaria, Cesare Bonesana, marchese de 1104
Beck, Max Wladimir 1677
Becke, C. J. 1813
Bedeus, Joachim 1069, 1121
Bedeus von Seharberg, Joseph 1252, 1322, 1323, 1330, 1361, 1399, 1432, 1439, 1464, 1795, 1803
Bedzsak mongol vezér 310

Beér János 1397
Beethoven, Ludwig van 1288
Beidtel, C. 1785
Beil, színpadi szerzõ 1074
Bejan, Adrian 574, 577, 578
Bejrám pasa, kajmakám 702
Beke Antal 1151
Beke György 1808, 1824
Beke Lajos 1826
Beke Sámuel 1789
Bekes Gáspár 438, 440, 441, 443—447, 503, 517
Békéssy Károly 1787
Beksics Gusztáv 1610, 1630, 1806, 1817
Bél Mátyás 1016
I. Béla magyar király 215, 218, 219, 232, 373
II. Béla (Vak) magyar király 209, 217, 219, 222, 225
III. Béla (Alexiosz) magyar király 209, 216, 219, 222, 225, 227—229, 235, 288, 289, 300, 371
IV. Béla magyar király 285, 305, 306, 308, 309, 311, 317—319, 323, 336, 373, 594
Bélay Vilmos 606
Belcredi, Richard gróf 1503
Béldi Ferenc gróf 1275
Béldi György gróf 1498
Béldi Pál 797, 824, 829, 834, 837, 844—846, 857, 860, 861. 863. 930, 938, 1157, 1159
Beldiceanu, N. N. 602
Beldie. Mariana 581
Belgiojoso gróf, Giacomo Barbiano 533
Beliud vezér 278, 279, 592
Bellanger, Stanislas 1783
Bellarmino, Roberto 780
Bellini, Vincenzo 1287
Belloni, G. G. 553
Belu, Sabin 597, 605
Bem József 1407—1410, 1412—1415, 1417, 1418, 1421, 1423, 1424, 1427, 1446, 1804, 1805
Bénárd Ágoston 1731
Bencenc, Akadás fia 329
Benczédi Gergely 1789
Benczédi László 1141, 1147, 1159, 1160
Benczédi Székely István 479
Benda Gyula 1141, 1536, 1172, 1178, 1783, 1813
Benda Kálmán 534, 603, 607, 610, 622, 1147, 1150, 1151, 1159, 1164
Benedek, Korlát fia, erdélyi vajda 288, 303
Benedek erdélyi püspök 372
Benedek szerzetes 320
Benedek Áron 1354
Benedek, Ludwig 1470
Benedek Marcell 1713
Beneš, J. 555
Benigni von Mildenberg, Joseph H. 1041, 1201, 1204, 1325, 1330, 1783, 1784
Beninger, Eduard 568
Benke József 1133
Benkő András 1167, 1170, 1791
Benkő Elek 1158
Benkő Ferenc 1072
Benkő József 978, 1070, 1071, 1079, 1081, 1131, 1132, 1134, 1153, 1162, 1181
Benkő Károly 1785
Benkő Samu 546, 602, 1141, 1152, 1153, 1158, 1175, 1177, 1179, 1181, 1185, 1274, 1352, 1776, 1779, 1788—1793, 1799, 1802, 1814
Bényei János 769
Bényei Miklós 1627
Beöthy Ottó 1791
Béranger, Jean 1159
Berciu, Dumitru 548, 562, 1794
Berciu, Ion 560, 563
Bercsényi Miklós 905, 915, 1163
Berde Áron 1293, 1809
R. Berde Mária 1786
Berde Mózes 1369, 1404, 1414
Berecz Gyula 1788
Bereczky Ödön 1824
Berend T. Iván 1812
I. Berengár itáliai király 200, 201, 272
Berey Géza 1824
Bergel, Hans 1827
Berindei, Dan 1797, 1810
Berlász Jenő 1012, 1086, 1141, 1142, 1171—1177, 1181, 1182
Bernát Gyula 1809
Bertalan pécsi püspök 306
Berthelot, Henri 1697, 1719—1721
Berthold (Hratoldvs) bajor herceg 202
Bertz, A. 562
Berwanger, Nikolaus 1777
Berzenczey László 1400, 1401, 1427, 1463, 1472
Berzeviczy Albert 1672, 1673, 1806, 1808
Berzeviczy Márton 453, 454, 513
Berzsenyi Dániel 1078, 1134, 1139
Beševljev, Veselin 561
Bessenyei György 1077
Besztuzsev-Rjumin, Alekszej Petrovics 1026
Betegh Miklós 1821
Bethlen Ádám 1014
Bethlen András gróf 1584, 1645
(Bethlen?) Betlehem 371
Bethlen Borbála 1166
Bethlen Elek 920, 931, 938
Bethlen Farkas kancellár, történetíró 600, 609, 787, 863, 946, 1168
ifj. Bethlen Farkas 1120
Bethlen Farkas (1813—1870) 1469, 1495, 1545, 1798
Bethlen Farkas erdélyi fõúr (16. sz.) 426, 430, 504
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 434, 453, 533, 535, 536, 618, 627, 628, 631—634, 637—655, 657, 658, 660—690, 692, 697—701, 704, 705, 713, 716, 723,

738, 743, 745, 748—751, 760, 763, 765, 766, 768, 770, 774, 778—780, 786, 798, 799, 808, 812, 813, 818, 826, 832, 833, 849, 865, 868, 880, 884, 925, 927, 954, 957, 961, 964, 1003, 1004
Bethlen Gábor kancellár 989, 994, 1001, 1019, 1022, 1043
Bethlen Gábor gróf, kormánybiztos 1486, 1494, 1638, 1643, 1645
Bethlen Gergely gróf 1427, 1466
Bethlen Gergely erdélyi főgenerális 792, 881, 884
id. Bethlen István erdélyi fejedelem 690—692, 697, 701—703, 775, 939
ifj. Bethlen István váradi főkapitány 688—690, 692, 697
Bethlen István gróf, miniszterelnök 1590, 1676, 1687, 1697, 1698, 1711, 1816
Bethlen János kancellár 787, 790—792, 823, 825, 826, 829, 843, 846, 850, 859, 928, 936, 946, 1155, 1168
id. Bethlen János gróf 1228, 1230, 1272, 1278—1280, 1304, 1305, 1338, 1348, 1357, 1445, 1479, 1484, 1792
ifj. Bethlen János gróf 1270, 1479, 1484
Bethlen József 1069
Bethlen Kata (II. Apafi Mihály felesége) 938, 950, 987, 1166
Bethlen Kata grófnő, író 1037, 1076
Bethlen Lajos gróf 1332
Bethlen Mihály 936
Bethlen Miklós kancellár 799, 804, 806, 808, 814, 816, 817, 821, 823, 825, 826, 830, 836, 844—847, 849—852, 855, 857, 858, 860, 861, 873, 977, 880—882, 884, 894, 897, 899, 917, 928, 931, 933, 935—938, 947, 948, 959, 962, 1154, 1156, 1159, 1160, 1162, 1163
Bethlen Miklós kincstartó 989, 1030, 1052, 1088
Bethlen Pál 1109—1111
Bethmann-Hollweg, Theobald 1691
Béthune gróf 672
Béthune márki (François Gaston de Selles) 861, 864, 874
Beu, Octavian 1095, 1142, 1181, 1182
Betz, A. 559
Betz, W. 572
Béza (Bèze, Théodore de) 515
Biandrata (Blandrata), Giorgio 446, 456, 473, 516, 517, 521
Bianu, Ioan 1661
Biás István 1791
Biasini, Gaetano 1238
Bichir, Gheorghe 549
Bichmann, W. 1804
Bickford O'Brien, C. 1151
Bielz, Eduard Albert 1779, 1783, 1806, 1812, 1815
Bielz, Julius 1169
Biji, Mircea 1825
Bikilis dák főember 46
Bilinszky L. 1174
Binder, Georg 1783
Binder, Ludwig 605, 1795
Binder Pál (Paul) 605, 607, 1158, 1182, 1795, 1804
Bíró József 1130, 1142, 1175, 1177, 1184, 1185, 1786
Bíró Mihály 1446
Bíró Miklós 1786
Bíró Sándor 1524, 1656, 1657, 1819
Bíró Vencel 543, 602—606, 608, 609, 611, 889, 1142, 1150, 1152, 1153, 1157—1159, 1162, 1170, 1174
Biscino, Matteo De la 372
Bismarck, Otto von 1644, 1645
Bisterfeld, Johannes 768, 774
Bisztray Gyula 1142, 1175, 1177, 1792
Bitay Árpád 1748
Bitay Ödön 1826
Bithus bessus vitéz 84
Bittner, L. 1821
Bizony László 1815
Blaga, Ion 1824
Blaga, Lucian 9, 1741, 1769
Blăjan, Mihai 555, 568, 574, 575, 579, 580
Blandrata → Biandrata, Giorgio
Blaumann, Johann Eberhard 1129, 1185
Blazekovic, Karl 1804
Bleda hun király 136, 137
Blücher, Gebhard 1824
Boak, A. E. R. 561
Bob, Ion 1306, 1308
Boccaccio, Giovanni 518
Bochmann, Klaus 1794
Boczkó Dániel 1415
Bocskai István erdélyi fejedelem 453, 523—530, 531, 533—538, 540, 617—622, 624, 626, 638, 664, 665, 676, 680, 692, 767, 770, 773
Bocskor János 969
Bod Péter 1034, 1037, 1038, 1070, 1076, 1134, 1177
Bodea, Cornelia 1316, 1363, 1394, 1794, 1798, 1801, 1802, 1805
Bodea, Gheorghe I. 1807, 1829
Bodor András 552, 553, 557—561
Bodor Antal 1814
Bodor György 594
Bodrogi János 577
Boér Zsigmond 827
Boga Alajos 1788
Bogát gyula 272—277, 283, 590—592 → még Gyula vezér
Bogáts Dénes 1157
I. Bogdán moldvai vajda 336, 345, 395, 441
Bogdán havasalföldi bojár 341
Bogdan, Constanţa 1825
Bogdán István 1179, 1181
Bogdan-Cătăniciu, Ioana 555
Bogdan-Duică, Gheorghe I. 1318, 1793, 1794, 1801

Boghici, Constantin 1053
Bogišić, Valtazar 1142, 1156, 1159
Bogutaj mongol vezér 310
Boham ezredes 862
Bohăţel, Alexandru (Boheczel Sándor) 1319, 1322, 1369
Boia, Lucian 1670, 1819, 1820
Boicu, Leonid 1809
Boirebisztasz → Burebista
Boitoş, Olimpiu 1420, 1805
Bojti Veres Gáspár 778
Bóka Éva 1163
Bokányi Dezsö 1712, 1713
Boldvai Márton 804, 1156
I. Boleszláv (Vitéz) lengyel király 282
Bolliac, Cezar 1420, 1422
Bologa, Valeriu L. 1181
Bologna, Domenico da 520
Bolognese-Leuchtenmüller, Biergit 1783
Bolognetti, Alberto 450
Bolomey, Alexandra 548
Bolyai Farkas 9, 1131, 1134, 1293, 1294, 1302
Bolyai János 9, 1131, 1293, 1302, 1792, 1793
Bona Gábor 1804
Bóna István 549, 570, 572, 574, 575, 578, 590
Bonaparte, Lucien 1648
Bonfini, Antonio 519, 946
Bonifác → Querfurti Brúnó
Bónis Ferenc 968
Bonneval, Claude-Alexandre de (Ahmed pasa) 974
Bónosz bizánci hadvezér 162
Bonta János 695
Bonyha, Gyula fia 239, 261, 269, 282, 283
Borbáth Károly 607
Borbátvizi Dobrota 396
ifj. Borbátvizi Dobrota 396
Borbátvizi Koszta 396
Borbély György 526
Borbély István 1803
Bordolo, Giovanni, di Boreo 1465
Borié, Egidius 1027
Borisz-Mikhael bolgár kán 198
Bornemissza Anna 817, 820, 822, 823, 860, 861, 877, 938, 939, 943, 954
Bornemissza Boldizsár 424
Bornemissza Ignác 1028
Bornemissza János főkirálybíró 1029
Bornemissza János báró, kancellár 973, 993, 994
Bornemissza Pál 436
Boroneanţ, Vasile 548, 579
Boros Fortunát 1174
Boros János 713
Borosy András 606
Borsa Kopasz nádor 321
Borsáti Ferenc 957
Borsi Kálmán Béla 1793, 1808, 1810
Borsos Béla 1169
Borsos Sebestyén 609
Borsos Tamás 639, 771, 1151
Bory Mihály 850, 852
Bossy, R. V. 1810
Bot, Gheorghe 555
Bota, Ioan 903
Botea, Ion 1824
Botezan, Ioana 1749
Botezan, Liviu 1178, 1784, 1818
Botta István 606, 607
Bottyán János 905
Bourilly, Victor-Louis 601
Bozac, Ileana 1183
Bödey József 1826
Bödy, Paul 1818
Böhm Jakab 1799
Bölöni Farkas Sándor 1133, 1134, 1139, 1268, 1274, 1275, 1286, 1290, 1298, 1311, 1790, 1792
Bözödi György 1401, 1797, 1798, 1824
Brahe, Tycho 779
Brancovici, Sava → Brankovics Száva
Brandenburgi Katalin 676, 687, 689, 690, 699
Brandsch, G. 1170
Brandsch, Rudolf 1646, 1721
Branişte (Branisce), Valeriu 1660—1662, 1681, 1684, 1820, 1821
Brankovics Száva (Sava Brancovici) 887, 923
Brânzeu, Nicolae 1793
Brassai Sámuel 9, 1221, 1226, 1230, 1282, 1293, 1302, 1790
Braszlav keleti frank vezér 195, 200
Brătianu, Dinu 1761
Brătianu, Dumitru C. 1463, 1808
Brătianu, Gheorghe I. 1823
Brătianu, Ioan I. C. 1444, 1679, 1682, 1684, 1686, 1691, 1695, 1703, 1728
Braun Róbert 1621, 1816
Brediceanu, Coriolan 1662
Brennenberg, Franz 1499
Bretter György 1776, 1792
Brettner-Messler, Horst 1810, 1811
Brîncoveanu, Constantin → Constantin Brîncoveanu
Brodarics István 414
Brosch von Aarenau, Alexander 1676, 1677, 1681
Broszat, Martin 1824
Brote, Eugen 1658, 1660, 1661, 1669, 1679
Bruckenthal, Karl 1073
Bruckenthal, Michael 1094, 1112
id. Bruckenthal, Samuel 1061
Bruckenthal, Samuel 981, 994, 996, 1002, 1003, 1014, 1020, 1022, 1033, 1035, 1068, 1070, 1073, 1074, 1086—1088, 1092, 1094, 1095, 1112

Brusatti, Alois 1812
Bruto (Brutus), Gian Michele 519, 521, 601
Buccow, Nicolaus Adolf, báró 981, 1020, 1024, 1026—1030
Buczy Emil 1134
Bucsay Mihály 606
Buda, Alexandru 1342, 1418
Budai Nagy Antal 354—356, 361
Budai-Deleanu, Ion 1082, 1136, 1137, 1185
Buday Árpád 563
Buday Kálmán 603
Budrigă, Vasile 1824
Bugenhagen, Johannes 515
Buja, Gyula fia 239, 261, 269, 282, 283
Bukováczky kapitány (Zrínyi Péter követe) 853
Bulcsú (Bulcsudi) harka 239, 268—273, 277, 278, 590
Bulla Béla 1786
Bullinger, Heinrich 514, 515
Bunea, Augustin 1677
Bunea, Aurelia 1800, 1820
Bunescu, Traian 1824
Bunta Magda 1142, 1173, 1176, 1179, 1180, 1787
Bunta, Petre 1829
Buocz Terézia 563
Buquoi, Charles Bonaventure, gróf 673
Burckhart türingiai őrgróf 200
Burebista (Boirebisztasz) 32, 33, 35—42, 45, 65, 551, 558
Burián Károly 1693
Burian, Peter 1800
Burns, Thomas S. 569
Busbecq, Auger Ghislain de 435
Bussche-Haldenhauser, Freiherr von dem 1692
Busturio római veterán 84
Buteanu B., Ioan 1342, 1350, 1366, 1367, 1416, 1418
Buza János 1156
Buzila, Ştefan 1208
Buzoianu, Petrache 1828
Bülfinger, G. B. 1010
Büttner jénai nyelvész 1135

Caian templomfestő 953
Calafeteanu, Ion 1823
Calfovici, Manole 1052
Calfovici, Toma 1052
Caligari, Giovanni Andrea 449, 457
Calluc magister militum 140
La Calprenède, Bernard Germain Étienne de Laville, de 1079
Campbell, John C. 1805
Campe, Joachim Heinrich 1075
Câmpeanu, Cornel 1182
Câmpineanu, Ion 1315
Campus, Eliza 1824
Canisius, Peter 780
Cannabaudes gót király 98
Cantacuzino, Constantin 908, 919
Cantacuzino, I. 1731
Cantemir, Antioh → Antioh Cantemir
Cantemir, Dimitrie → Dimitrie Cantemir
Capesius, Bernhard 602, 605, 1172
Capesius, R. 1787
Capidan, Theodor 588
Caprara, Aeneas Sylvius 871
Caracalla római császár 71, 75
Caraffa, Antonio 874—877, 879—881, 1161
Caragiale, Ion Luca 1683
Carato alezredes 1029, 1030, 1032
Carcalechi, Zaharia 1307
Cârciumaru, Marin 548
Carillo, Alfonso 523, 524, 528, 609
Casanova császári rezidens 851
Casimiera, Maria 870
Cassiodorus, Magnus Aurelius Senator 138, 139
Cassius Dio Cocceianus 49, 50, 69, 71, 81
Castaldo, Giovanni Battista 47, 431—434, 499, 603
Cătinaş, Ana 555, 560
Cato, Marcus Porcius 774
Cavour, Camillo Benso 1465—1467, 1808
Cazacu, Boris 1794
Celac, Sergiu 1825
Cercel, Marcu 660, 661
Cerghi, Tiberiu 555
Cernovodeanu, Paul 1142, 1150, 1152, 1160, 1164
Cesti, Marc Antonio 959
Ceterchi, Ioan 395
Cheresteşiu, Victor 583, 1350, 1351, 1353, 1359, 1360, 1365, 1368, 1781—1783, 1794, 1797—1802
Chiaromanni pármai követ 784
Chicideanu, Ion 581
Chidioşan, Nicolae 549, 577, 581
Chifor, Ioan 572
I. Childerich frank király 146—150
Chilko Krisztián 916
Chindriş, Ioan 1625, 1810
Chircă, Haralambie 1171
Chirilă, Eugen 555, 556, 570, 572, 581
Chişvasi-Comşa, Maria 185
Chiteşcu, Maria 570
Chlodvig (Clovis) frank király 150
I. Chosrau perzsa király 164
Christescu, Vasile 552, 556
Cicală, Ioan 1817, 1820, 1821, 1825
Cicero, Marcus Tullius 518
Cillei Ulrik 359
Ciorogariu, Roman 1671, 1820
Cipăianu, George 1801, 1818
Cipariu, Timotei 1165, 1258, 1311, 1313, 1320, 1363, 1385, 1394, 1397, 1407, 1498, 1800
Cipolla, C. M. 1149
Cisek, Oskar Walter 1777

Ciugudeanu, Horia 550, 574, 575
Ciuhandu, Gheorghe 1794
Ciupea, I. 574
Claude, Dietrich 569
Claudian, I. 1783
II. Claudius római császár 96, 109
Claudius Fronto, M. 68
Clemenceau, Georges B. 1728
Clomp, Peter 1009
Clopoţel, Ion 1706, 1715, 1821, 1822
Cloşca, Ioan Oargu 1093, 1094, 1096
Clovis → Chlodvig
Cobb szatmári főparancsnok 801, 802
Coccejus (Koch), Johannes 922
Comenius →Komensky, Jan Amos
Commendo, Karl (Comando, Carol) 1407
Commodus római császár 69, 70, 75, 78, 557
Comosicus dák király 38, 551
Comşa, Eugen 548—550
Comşa, Maria 572, 573, 575
Concha Győző 1792, 1816
Condurachi, Emil 548
Conea, Ion 1783
Connerth, Astrid 1795
Conrad, Moritz 1642
Conrad von Hötzendorf, Franz 1694
II. Constans bizánci császár
Constantin Brîncoveanu havasalföldi vajda 878, 888, 908, 914, 919, 949, 1010
Constantin Moruzi moldvai vajda 1069
Constantin Şerban 713, 714
Constantinescu, Marius 559, 583
Constantinescu, Miron 1149, 1153, 1779, 1780, 1820
Constantinescu, Nicolae N. 1825, 1828
Constantinescu, Radu 602
Constantinescu-Iaşi, Petre 1797
Constantinescu-Mircești, C. 1783
I. Constantinus (Nagy) római császár 110, 112, 114, 127, 132
II. Constantinus római császár 114
II. Constantius római császár 110, 112, 120, 132
IV. Constantius → IV. Konstantin
Copony, Martin 1614
Copony, Traugott 1646
Corcheş, Nicolae 1207
Cordon, Franz 1405
Cordoş, Nicolae 1661, 1662, 1819
Coresi nyomdász 497
Corippus történetíró 160, 566
Cornea, Paul 1734
Cornelius Clemens 69
Cornelius Fuscus 43
Cornides Dániel 1081
Coryllus (Scorilo) dák király 40—43, 552
Cosimelli, Antonio 1032
Cosma, Octavian Lazăr 1170
Cosma, Partenie 1612, 1651
Costea, Florea 574
Costin, Miron 1016
Cotiso dák király 38, 39, 551
Covaci, Maria 1829
Crăciun, Ioachim 1166
Crenneville, Ludwig Folliot de 1491, 1492, 1496, 1506
Crettier Károly 578
Crişan, Gheorghe 1094, 1096
Crişan, Ion Horatiu 550, 551, 560, 577
Cristea, Miron Elie 1677, 1717
Croner Dániel 964
Curteanu, Maria 1825
Curticăpeanu, Vasile 1684, 1797, 1819
Cusani tábornok 917
Cuza, Alexandru Ioan → Alexandru Ioan Cuza
Czabán Izsák 941
Czakó Zsigmond 1285
Czartoryski, Adam herceg 1314, 1315, 1412, 1421
Czecz János → Czetz János
Czeczey Lénárt 425, 601
Czegei Wass György 824, 896, 900, 960
Czegei Wass László 1172
Czegle Imre 1167
Czeglédi István 798, 965, 1155
Czeglédy István 852
Czell, Friedrich 1614
Czernin helyettes főhadiparancsnok 1008, 1027
Czernin, Ottokar 1686, 1693, 1821
Czetz (Czecz) János 1408, 1410, 1804
Czibak Imre 413, 414, 416, 417
Czikeli, Friedrich 1824
Czimor János → Baranyai Decsi János
Czinár Mór 582
Cziráky Antal 1138—1140, 1372, 1456
Czobor, Béla 576
Czoernig, Karl 1575, 1787, 1806

Csaki, Richard 1752, 1795
Csáky Dénes 453
Csáky György 358
Csáky István főkapitány 529—531
Csáky István tárnokmester 690, 691, 707, 734, 785, 792, 793
Csáky Kata 1052
Csáky László erdélyi vajda 351, 354
Csáky Mihály 445, 509, 512, 515
Csáky Miklós erdélyi vajda 351, 352
Csallány Dezső 571—573
Csanád magyar vezér 220, 266, 281—284, 592, 593
Csanádi Balázs 372
F. Csanak Dóra 1167
Csanaki Máté 768, 778, 779
Csánki Dezső 304, 595, 600
Csányi László 1412—1415, 1417

Csapodi Csaba 583, 1148, 1182
Csapodi István 1166
Csapody Pál 1267
M. Császár Edit 1133, 1185
Császár Pál 695, 696
Csatári Dániel 1822, 1825
Csécsi János 930
Cseh János 323
Cseh Péter 323, 354
Csehi Gyula 1776
Cselebi Ali pasa, nagyvezír 669
Csengery Antal 1792
Cséplő Péter 578
id. Cserei Farkas 1134
ifj Cserei Farkas 1133
Cserei György 982, 1172
Cserei János 838, 920, 1109
Cserei Mihály 869, 877, 879, 883, 917, 933, 947, 961, 1076, 1162, 1170
Cserényi Judit 733
Cserey Miklós 1332
Csernátoni Pál 837, 941
Cserni Béla 553, 558
Cserni Jován (Jovan Nenad) 410, 601
Csernojevics Arzén (Arzenije Černojević) 1000
Csetri Elek 1142, 1146, 1172, 1178, 1179, 1181, 1285, 1780, 1784—1786, 1788, 1807, 1808
Csicsói Gedő István 838
Csíki Boldizsár 1775
Csiszár János 841
Csizmadia Andor 1397, 1802
Csokonai Vitéz Mihály 1078, 1079, 1137
Csomor L. 1169
Csornai Mihály 347
Csucsuja István 1797
Csuka Imre 695
Csulai Vlad 347
Csupor Miklós 360
Csutak Vilmos 900, 1163—1165
Csűrös Antal 1130, 1185
Csűrös József 1130
Csűrös Mihály 1130

Daczó János 820
Daicoviciu, Constantin 548, 552, 554, 557—564, 583, 1149, 1153
Daicoviciu, Hadrian 551, 558, 560, 564
Daim, Falko 565
Dallos Miklós 672
Dálnoki Veres Gerzson 963, 966
Dalsánpataki Pap Sztojka 396
Dan, Mihail P. 604, 1157
Dán Róbert 609, 1151, 1153
D'André György 1055
Dani János 1167
Daniel Ferenc 907
Daniel István, Vargyasi 908, 960, 1034, 1109
Daniel János, Vargyasi 928
Dănilă, Ştefan 551, 568, 579
Dankanits Ádám 575, 608, 1782, 1788, 1790
Danyi Dezső 1142, 1174, 1178, 1782, 1815
Darabont, Ignatie 1117
I. Dareiosz perzsa nagykirály 30
Dasius, Verzo fia 83
Dávid Ferenc (Franz Hertel) 472, 473, 481, 497, 515—517
Dávid Gyula 1819
Dávid Katalin 1151
Dávid Zoltán 976, 978, 1142, 1171, 1174, 1178, 1782
Deac, Augustin 1658, 1820
Deák E. 1786
Deák Farkas 583, 784, 785, 846, 862, 877, 1142, 1150, 1152, 1155, 1157, 1159, 1160, 1808, 1810
Deák Ferenc 1334, 1396, 1445, 1480—1482, 1489, 1490, 1495, 1502, 1505, 1506, 1627, 1628, 1633, 1647, 1648, 1668, 1681
Deák, Francis 1823, 1825
Deák Imre 1357, 1382, 1798
Deák István 1799
Deák Tamás 1775
Debreceni Dózsa 321
Debreceni László 1169
Debreczeni Márton 1255, 1274
Decaineus dák király 35—38, 42
Decebalus dák király 38, 42—47, 49, 50, 72, 80—82, 551, 552, 558, 559
Decei, Aurel 602
Deér József 494, 545, 583, 1146, 1656, 1817, 1819, 1825
Defoe, Daniel 909
De Forbin, marseille-i püspök 858
De Gerando, Félix 1813
Deininger, Johann 554
Demény Lajos 546, 583, 598, 602, 607, 608, 610, 953, 1142, 1150, 1152, 1157, 1160, 1165, 1776, 1826
Demeter erdélyi püspök 372
Demeter (Szent) 105
Demeter Béla 1825
Demeter János 1825
Demeter József 1216
Demkó Kálmán 1168
Dénes (Tomaj nembeli) ispán 322
Dénes (Tomaj nembeli) tárnokmester 288
Dénes Iván Zoltán 1798
Dengelegi Mihály 628
Dengelegi Pongrác János 359
Dengizik hun fejedelem 136
Depner, M. 1150
Dercsényi Dezső 607
Dercsényi Kálmán 1804
Déri Incze János 1775
Dersi Pál 1114

Déryné Széppataki Róza 1287
Des Alleurs, Pierre Puchot, márki 906, 913
Descartes, René 780, 921, 922, 940, 941, 944, 1072
Dési Mihály 941
Despot (Despot-Voda; Heraklidész Jakab) moldvai vajda 439, 501
Dessewffy Emil 1468
Désy Zoltán 1687
Detschew, Dimiter 558
Dévai Bíró Mátyás 479, 480
Dézsi András 375
Dézsi Lajos 1791
Dézsi Márton 837, 940
D'Haussez, Charles báró 1210, 1216, 1238
Diacomes geta király 38
Diaconescu, A. 554
Diaconu, Gheorghe 568
Diaconu, Petre 559, 579, 583, 595
Diegis dák követ 44
Dienes István 576—578, 590
Dienes László 1747
Dietrichstein bíboros 673
Dietterich, Friedrich Wilhelm 1027
Dimény József 1789
Dimitrie Cantemir moldvai vajda 1016, 1080
Dimitriu, Toma 1063
Diocletianus római császár 131
Diószegi Kis István 368
Diruta, Girolamo 522, 963
Diurpaneus dák király 42, 43
Divéky Adorján 604
Dobai Péter 907
Dobó Árpád 35, 39, 43, 547, 552, 554
Dobó István 434—436
Doboka magyar vezér 220, 281, 283, 284, 592
Dobokay József 1427
Doboşi, Alexandru 595
Dobosi, Samuel 1023, 1024, 1052, 1057, 1058
Dobra, Petru 978, 998, 1016, 1083, 1176
Dobra, Ioan 1418
Dobrescu, Aurel 1715
Dobroiu, E. 562
Dobrotics bulgár kormányzó 307
Dobrovský cseh nyelvész 1135
Dóczy János 416
Dodd-Opriţescu, A. 549
Dolhay György 907
Domanovszky Sándor 1145
Domitianus római császár 43—45
Domokos György 949
Domokos Pál Péter 835, 1158
Domokos Sámuel 1793
Domonkos János 577
Donáth Sándor 1792
A. Dorgó Gábor 1809
Dorman havasalföldi főúr 307
Dósa Elek 1290, 1333, 1414, 1789
Dózsa Dániel 1210, 1400, 1810
Dózsa György → Székely György
Döbrentei Gábor 1133—1135, 1139, 1285
Dömötör Tekla 598, 1169
Dörner, Egon 573, 577, 580
Drăganu, Nicolae 585, 1166
Drágffy Bertalan erdélyi vajda 405
Drágffy Gáspár 425, 479, 487, 515
Dragomir, Silviu 588, 597, 600, 889, 1162, 1177, 1442, 1443, 1779, 1794, 1797—1803, 1805, 1807, 1820
Dragoş, Ioan 1416—1418
Dragun kenéz 305
Drăguţ, Vasile 599
Drasche-Lázár Alfréd 1731
Drauth, Simon 836
Drecin, Mihail 1816
Dsida Jenő 9, 1748
Duca, Gheorghe → Gheorghe Duca
Duldner, J. 1161
Dumitrache, Mariana 579
Dumitraşcu, Sever 571, 575, 578
Dumitrescu, Vladimir 548, 549
Dunăre, Nicolae 1786
Dunca, Paul 1455
Dunod, Antidius 871
Dursac → Tarhos, Árpád fia
Dusch német író 1079
Dünewald színigazgató 1073
Dyboski, R. 1150
Dzsauli, Koszta Demetru 1053
Dzsingisz kán 305

Ebel, Ernst 1819
Ebeni István 1159
Ebeni János 790
Éber Ernő 1814, 1816
Eckhart Ferenc 1142, 1172, 1173, 1176, 1179, 1182
Ecobescu, Nicolae 1825, 1828
Eder, Joseph Carl 546, 1073, 1074, 1181, 1783
Édes Gergely 1268
Edika szkír király 138, 148
Edroiu, Nicolae 1157
Eftimiu, Victor 1748
Egyed Ákos 607, 1241, 1579, 1596, 1599, 1601, 1779, 1784, 1791, 1796, 1799, 1801—1803, 1809, 1812—1814, 1816, 1817, 1821
Eisenburger, Eduard 1794, 1825
Elek János 624
Elekes Lajos 598
Elemund gepida király 149, 156, 158
Eliade-Rădulescu, Ion 1307, 1314
Éliás (Ilie, Iliaş) moldvai vajda 430
Ellák hun fejedelem 138

Ember Győző 538, 544, 602, 604, 608, 611, 1146, 1171, 1173, 1177
Eminescu, Mihai 1653
Encsel Mór 1725
Endes Miklós 603, 841
Endlicher, Stephanus Ladislaus 582
Enesei Dorner Béla 1809, 1814, 1816
Engel Károly 1142, 1167, 1178, 1181
Engel, Maximilian 1206
Entz Géza 400, 581, 599, 600, 1157
Entz Géza Antal 599
Enyedi György 774
Enyedi Pál → Szamosközy István
Enyedi Sámuel 769, 837, 922, 940, 944, 945, 1049, 1085
Enyedi Sándor 1791
Eőssy András 517
Eötvös József báró 1469, 1470, 1474, 1475, 1479, 1481, 1625, 1627—1629, 1668, 1689, 1818
Epicadus, Plarentus fia 83
Erazmus (Erasmus, Desiderius; Erasmus von Rotterdam) 518
Ercsei János 1131
Erdei Ferenc 1784
Erdélyi, Ioan 1706
Erdélyi János 1791
Erdélyi János ferences szerzetes 376
Erdélyi Lajos 599
Erdélyi, Vasile 1441
Erdőbányai János 775
Erdődy Gábor 1800
Erdőelvi (Erdeelui) Zoltán → Zoltán
Erényi Tibor 1820
Erlach, Fischer von 1035, 1036
Ernye (Ákos nembeli) erdélyi vajda 312
Éry Kinga 577
Erzberger, Mathias 1693, 1821
Erzsébet királyné (I. Károly magyar király felesége) 373
Erzsébet királyné (IV. László magyar király felesége) 374
I. Erzsébet angol királynő 678
Erzsébet (Stuart) angol hercegnő 655
Erzsébet orosz cárnő 1026
Esopus → Aiszóposz
Estei Ferdinánd (Ferdinando d'Este) főherceg 1276, 1279, 1309, 1312, 1790
Esterházy Ferenc gróf, főkancellár 1095, 1096, 1100
Esterházy Antal gróf 974
Esterházy Dénes 1423
Esterházy János gróf, államférfi 1069, 1070, 1107, 1126
Esterházy János régész 578
Esterházy Miklós gróf 664, 665, 672—675, 679, 690—692, 696, 702, 706, 707, 714, 715, 961
Esterházy Pál herceg, nádor 869, 891, 1161
Eszad effendi 668
Esze Tamás brigadéros 912, 914, 916, 1163—1165, 1170
Esze Tamás történész 606, 1143, 1147
Eszéki István 957
Ete magyar vezér 195
Etédi Gedő János → Gedő János
Étienne, André 1072, 1181
Euagrius bizánci történetíró 566
Euripidész 518
Eustatievici, Dimitrie 1063, 1082, 1107, 1136, 1170, 1181
Eutropius, Flavius 49, 50, 80, 82, 99, 101, 102
Eütikész hittérítő 127
Evans, Robert J. V. 1149
Evlia Cselebi 805, 813, 1156

Fábián Dániel 1069, 1262
Fábián Farkas 1155
Fabini, Hermann 599
Fabius Pulcher 64
Fabó András 1155
Fabricius-Dancu, J. 1152
Fabritius (Fabricius) Károly 1164, 1643
Fajsz magyar nagyfejedelem 277—279, 591
Falkenhayn, Erich von 1696, 1822
Fallenbüchl Ferenc 598
Faller Jenő 1788
Falvy Zoltán 1170
Faragó József 1775, 1776, 1791, 1792
Faragó Tamás 1784
Farczádi Józsa János 1262
Farkas kenéz 306, 307
Farkas Árpád 1825
Farkas Fábián 796
Farkas Gábor 1812
Farkas Mendel 1560, 1608
Farkas Mózes 1608
Farnasi Veres Benedek 359
Fasching Ferenc 1008
Fasoli, Gina 575
Fastida gepida király 110, 131
Fătu, Mihai 1825
Fazekas János 1803
Fazekas Mihály 1137
Fedorov, G. B. 547, 548
Fehér Géza régész 577
Fehér Géza ügyész 1166
Fejér György (Georgius Fejér) 582
Fejérpataky László 1816
Fejérváry Géza báró 1674, 1675
Fejes Judit 1826
Fekete Ferenc 1070, 1120
Fekete Klára 843
Fekete Nagy Antal 305, 543, 582, 606
Félegyházy József 595

Feleki C. 1821
Felsőványi Jeremiás → Baruch Jeremiás
Felvinczi György 958, 966
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 1035, 1177
Feneşan, Costin 1807
Feneşan, V. 581
Fenyő István 1791
I. Ferdinánd (Habsburg) magyar király 409—413, 415, 418—423, 425, 426, 429—437, 441, 444, 448, 449
II. Ferdinánd (Habsburg) magyar király 641, 658, 660—669, 671—674, 678, 679, 681, 686, 687, 690, 692—694, 704
III. Ferdinánd magyar király 707—709, 715
V. Ferdinánd (Habsburg) magyar király, császár 1279, 1356, 1392
Ferdinánd román király 1695, 1717, 1720, 1723
Ferdinánd főherceg 665, 669
I. Ferenc (Habsburg) magyar király 1039, 1070, 1138, 1178, 1269
I. Ferenc francia király 409, 410, 423, 428
Ferenc Ferdinánd főherceg 1674, 1676—1680, 1686, 1717
I. Ferenc József (Habsburg) magyar király 1431, 1435, 1437, 1442, 1443, 1477, 1480, 1482, 1483, 1491, 1493, 1496, 1503, 1506, 1624, 1634, 1641, 1643, 1649, 1659
Ferenc Károly főherceg 1228, 1356, 1368, 1389
Ferenc Márton 841
Ferenczi Géza 581
Ferenczi István 221, 554, 555, 572, 575, 578, 581
Ferenczi Sándor 573, 577
Ferenczi Zoltán 1791, 1796
Ferenţ, Ioan 595
Ferrari, Marc Antonio 433, 603
Fettich Nándor 571, 573
Feurdean, Nicolae 549
Fichte, Johann Gottlieb 1129
Fichtel, Johann 1069
Ficsor László 347
Fiedler, Josef 1159
Filep Antal 1790
Filtsch, Carl 1329
Filtsch, Eugen 1143, 1177, 1181
Filtsch, Johann 1073, 1135, 1137
Finály Gábor 553, 579
Finály Henrik 553, 571, 1608
Fink, Krisztina Maria 1813
Finley, Moses J. 561
Finsterwalder, Karl 565
Firnhaber, Friedrich 582
Fitz Jenő 557
Flämitzer, Johann Nikolaus 877
Flavius Aper 96
Flavius Sotericus 62
Fleischer András 797
Fleşer, Gherghe 570
Fleury, Claude 1080
Floca, Octavian 562
Florescu, Adrian C. 550
Florescu, Grigore 553
Florescu, Marilena 550
Florianus, Mathias 582
Florus, Publius Annius 39
Flueraş, Ion 1703, 1715
Foch, Ferdinand 1712
Focşa, M. 1787
Fodor István 579
Fodor László 1179, 1820, 1825, 1829
Fogarasi József 1826
Fogarasi Mátyás 1166
Fogarasi Pap József 1071
Fogarasi Sámuel 1049, 1177
Fogarassy László 1823
I. Fokász bizánci császár 167, 168
II. Fokász (Nikéforosz) bizánci császár 216, 231
Foktűi Máté 624
Folberth, Ottó 599, 1143, 1212, 1383, 1780, 1785, 1795, 1800, 1804, 1807, 1818, 1819, 1823
Fonáci Mátyás 903, 906
Fónagy János 1725
Forgách Ferenc 453, 454, 513, 519, 601
Forgách Simon 903, 905, 906, 947, 954
Forgách Zsigmond nádor 621, 634, 635, 662, 663, 665, 672
Formanek, Jaromir 1804
Forni, Giovanni 552
Forst de Battaglia, Otto 1161
Forval abbé 861
Földes László 1775, 1783, 1814
Földy János 1447, 1806, 1807
Fraknói Vilmos 420, 601, 602
Franchet d'Esperey, Louis-Félix 1713, 1726
Francisci Pál 944
Frank, Peter Josef 1817
Francke, August Hermann 942, 1068
Francken, Christian 473
Frangepán Beatrix 399
Frangepán Ferenc 414, 420
Frankl Vilmos 1150
Franklin Benjamin 1134
Franzenau, Felix 1049
Frátai Szentes Máté 381
Fráter (Martinuzzi, Utiešenović) György 47, 414, 417—433, 438, 448, 461, 480, 485, 499, 504, 508—512, 514, 515, 517, 520, 602, 603
Fridarik (Frithareikeis) gót mártir 124
Fridvaldszky János 1036, 1043, 1071, 1085, 1178, 1181
Friedenfels, Eugen von 1439, 1780, 1795, 1797, 1803, 1805, 1807, 1809

Friedjung, Heinrich 1460, 1806, 1809
Friedrich, C. J. 1149
III. Frigyes dán király 717
V. Frigyes cseh király 659, 661, 675, 676
Frigyes Vilmos brandenburgi választó 874, 1161
Fritigern vizigót király 111, 127, 234
Fritz László 1823
Fronius, Mathias 471
Fronius, Michael 1072
Frontinus, Sextus Iulius 40
Foyer, Bruce 1805
Fuchs Simon 1825
Fukász György 1821
Funk, Andreas 1073
Fülep Lajos 607
II. Fülöp macedón király 32
II. Fülöp (Habsburg) spanyol király 450
IV. Fülöp spanyol király 848

Gaál Gábor 1747, 1775
Gábler Dénes 556
Gábor Áron 1404, 1423
Gábor Rezső 1184
Gabričević, Martin 552
Gabriel, Josef 1820
Gafiţa, Mihai 1316
Gaianus Apollophantes 64
Gaina gót vezér 135
Gaiu, C. 568
Gál Dániel 1355, 1369
Gál István 1826
Gál János 1625
Gál Kelemen 1175
Gál László 1341
Gál Sándor 1369, 1409, 1424, 1427, 1447, 1463, 1808
Galamb Sándor 1606
Galambos Ferenc 905
Galántai József 1693, 1694, 1818, 1821, 1825
Galavics Géza 607, 1169
Gáldi László 494, 545, 583, 1146, 1149, 1152, 1166, 1177, 1181, 1185, 1656, 1790, 1819
Galenus, Claudius 779
Galerius római császár 95
Gálfalvi Zsolt 1776
Gálffi Péter 907
Gálfi János 524, 733
Gálfi László 354, 355
Gálfi Mihály 1447
Galgóczy Károly 1787
Gáll Ernő 1776, 1788, 1793
Gallarati, Giovanni 1052, 1053, 1069
Gallienus római császár 95, 96, 102, 557
Gálszécsi János 479
Gámán Zsigmond 1608
Garam Éva 555
Garami Ernő 1821
Garibaldi, Giuseppe 1467, 1469, 1633
Gáspár János 1299, 1792
Gausbert gróf 201
Gauss, Carl Friedrich 1131, 1293
Gavra, Alexandru 1313
Gávrán József 1815
Gavrilă Movilă havasalföldi vajda 745
Geberik vizigót vezér 110, 124
Gebhardt herceg 201
Gebler, Thobias Philipp 1087, 1091
Geczö János 1809
Gedeon László tábornok 1394, 1803
Gedő János, Etédi 1241, 1261, 1274, 1791
Geizkoffler, Zacharias 493
Geleji Katona István 775, 779, 780
Gelich Richárd 1804
Gellert, Christian Fürchtegott 1074
Gelléri Mór 1607, 1814, 1816
Gellért (Szent) püspök 248
Gelou (Gyalu) vlach vitéz 194, 196, 235—237, 239, 241, 584—586
Geltch, Friedrich 1331
Gemil, Tahsin 1152
Genga, Simone 522
Gentile de Montefiore bíboros 320
Georgescu, D. C. 1766, 1767
Georgescu, Ioan 1661, 1664, 1819
Georgescu, Titu 1825
Georgescu-Buzău, Gheorghe 1799
Gerando, Auguste de 1193, 1256, 1271, 1786, 1791
Geréb János 838
Geréb László 582
Gerendy János 517, 525
Géresi Kálmán 1145
Gerevich László 581
XIII. Gergely pápa 449
Gergely deák 841
Gergely András 1798, 1816
Gergely László 1827
Gergely Samu 874, 1141, 1147
Gergelyffy András 1131
Gerov, Borisz 551, 553, 554, 561
Gert Gáspár 540
Gertrúd magyar királyné (II. András magyar király felesége) 383
Gessner, Salomon 1075
Geszty Ferenc 504, 525
Gévay, Anton von 600
I. Géza magyar király 232
II. Géza magyar király 209, 220, 222, 225, 227, 296, 297, 299, 370
Géza magyar fejedelem 197, 224, 269, 278—280, 591, 592
Ghenadie orthodox püspök 498
Gheorghe Duca moldvai vajda 855
Gheorghe Ghica moldvai vajda 796, 799, 804, 806

Gheorghe Ştefan moldvai vajda 712, 713, 786, 1155
Gheorghe, Iancu 1823
Ghica, Gheorghe → Gheorghe Ghica
Ghica, Ion 1420, 1421, 1444, 1450, 1466, 1805, 1807, 1808
Ghiczy András 635—638, 640
Ghiczy János erdélyi kormányzó 523
Ghiczy János tanácsos 628
Ghiczy Péter 636
Ghidru, Dimitrie Hagi 1052
Ghişe, Dumitru 1794
Gidófalvi István 1814
Giesecke, H E 569
Giesler, J 576
Gindely, Anton 1150, 1151
Girej tatár kán 640
Giurescu, Constantin C 1149, 1171
Giurgiu, Natalia 1782
Gizella királyné (I István magyar király felesége) 286
Glad (Galád) 194, 196, 213, 236, 237, 240, 284, 584—586
Glésán János 426
Glodariu, Ion 551, 555, 558, 562, 572
Glondys, Viktor 1752
Glósz Miksa 1791
Glöckelsperg, Dietrich 905
Gmeiner, Julius 1614
Goblin erdélyi puspok 372
Godda gót puspok 127
Goddard, Jonathan 944
Goess, Johann 796
Goethe, Johann Wolfgang 1074—1076, 1134, 1274
Goga, Octavian 9, 1612, 1682, 1683, 1693, 1740, 1748, 1749, 1820
Goldenberg, Samuil 604, 605, 1152, 1157
Goldiş, Iosif 1671
Goldiş, Vasile 1671, 1675, 1681, 1683, 1692, 1716, 1717
Goldoni, Carlo 1073
Golescu, Alexandru G 1387, 1420, 1805
Golobuckij, V 1151
Golopenţia, Anton 1766, 1767
Gombos Ferenc Albin 279, 282, 582, 584
Gooss, Carl 547, 553, 557, 1359, 1370
Gooss, Roderich 600, 602, 605, 627, 638, 667, 692, 1143, 1150—1152
III Gordianus római császár 93, 109, 111
Górka, Olgierd 585
Gosselin királyi káplán 388
Gostar, Nicolae 555, 557, 558
Gotter német színpadi iro 1074
Gotzmeister Kamár Kristóf 837
Gockenjan, Hansgerd 593, 595
Gollner, Carl 603, 605, 1143, 1149—1151, 1156, 1161, 1169, 1181, 1185, 1360, 1795, 1798, 1800, 1801, 1806, 1807, 1815, 1817, 1823
Gonczi Máté 479
Goransson, S 1151, 1152
Gorgey Artur 1424
Gott, Johann 1312, 1325, 1329, 1399, 1791
Grabarics Jakab 903, 917
Graef, J 1360
Graffius, Lukas 996, 1009, 1068
Granasztói Gyorgy 596
Grandjean, Wolfgang 594
Gratiani, Caspar 656—658
Gratianus római császár 129, 130, 133
Gratz Gusztáv 1817
Graven, Ludwig F tábornok 899
Greco, Niccolò 522
Greff, Valentin → Bakfark Bálint
Greisingh István 834
Grekov, Ivan Borisszovics 603
Grémonville, Jacques 846, 847, 849, 850, 1156, 1159
Grimm, Josef 1461, 1500, 1615, 1784, 1787, 1806—1809, 1813
Gritti, Alvise (Lodovico) 416, 417, 425, 456, 476, 602
Groisz Gusztáv 1500, 1624, 1793
Gross, Julius 1791
Grosu, V I 575
Grothusen, Klaus-Detlev 1828
Grotius, Hugo 785, 922
Groza, Petru 1750, 1762, 1826
Gudea, Nicolae 553—556, 561, 564, 570
Gulyás József 1170
Gumplowicz, Ludwig 1800
Gunderith (Gunderiks) gepida király 147, 149
Gunesch János 944
Gunst Péter 1813
Gusztáv Adolf svéd király 676—680, 693
Guthi István 897, 903
Gundisch, Gustav 582, 594, 597, 598, 603—605, 1166
Gurdzsi Mehmed 636, 669

Gyalókay Jenő 1151, 1804
Gyalui Farkas 1221, 1785, 1789, 1790, 1826
Gyán szász geréb 383
Gyárfás Elemér 1162, 1165, 1757, 1826
Gyárfás Tihamér 1158
Gyarmathi Sámuel 1135, 1185
Gyémánt László 1785, 1793, 1796
Gyepesi Ambrus 501
Gyergyai Mihály, Kissolymosi 823, 950
Gyerőffy Gyorgy 719
Gyóni Mátyás 583, 584

Gyöngyösi István 1078
Györffy György 269, 305, 308, 544, 575, 578, 583, 585, 589—593, 595, 596, 598
Györffy István 1169, 1786
György kóródszentmártoni kovács 759
György Lajos 816, 1748, 1826
Győri Jakab 702
Gyula vezér 235, 272, 585, 595 → még Bogát gyula
Gyula, kisebbik (minor) 239
Gyula (Geula) 235, 238, 239, 261, 269, 282, 284, 590—593 → még Zombor gyula
Gyula (Kán nembeli) erdélyi vajda 285, 288, 322
Gyulafalvi Miriszlav 396
Gyulafehérvári Farkas Sándor 1298
Gyulaffy László 535, 536
Gyulai Pál irodalomtörténész 9, 1280, 1287, 1455, 1780
Gyulai Pál történész 1157, 1158, 1179, 1787
Gyulay Lajos gróf 1299, 1376, 1792, 1795
Gyulay Pál 1816
Gyulay Pál, Abafáji, államférfi, tudós 453, 519, 523

Haase, W. 543
Habermann pietista professzor 1009
Hachmann, R. 566
Haczaki Márton 381
Hadik András 987, 1027, 1033, 1083, 1085
Hadrianus római császár 49, 50, 55, 56, 61, 71, 77, 99, 554
Hagi-Pop, Constantin 1003, 1247
Hagymásy Kristóf 425, 434, 445, 447
Haidacher, Anton 565
Haih, Joseph 1199, 1783, 1812, 1814
Haiman György 1167
Hajdú Lajos 1183
Hajdú Tibor 1780, 1822, 1823
Hajek Egon 1795
Hajnal István 1358, 1792, 1800, 1802, 1805, 1808
Hajnik Károly 1212
Hajós József 1791, 1793
Halasu, Adriano 578
Halaváts Gyula 555
Haleczky, Oscar 1150
Halici, Mihail 837, 930, 938, 941, 1166
Halil bég, török főtisztviselő 455
Haller Ferenc gróf 1427, 1482, 1503
Haller Gábor 787, 791—793, 796, 797, 799, 920, 931, 1035
Haller György 686, 1427
Haller István 886, 917
Haller János báró 787, 791, 793, 845, 860, 863, 872, 881, 930, 1161
Haller János gróf, erdélyi gubernátor 973, 1014, 1015, 1171
Haller László 1035
Haller Pál 845
Haller Péter 426, 434, 441
Halmágyi István 1029, 1033, 1173, 1176, 1177
Hammer, Konrad 1008, 1175
Hammer-Purgstall, Joseph von 1149
Hampel József (Száraz Antal) 185, 567, 570, 572, 574, 575, 578, 581
Hanák Péter 1780, 1815—1818, 1821
Hankó József 1786
Hann, Friedrich 1040, 1328, 1329, 1361, 1783, 1786
Hann, Sebastian 950
Hantsch, Hugo 1817
Haraszti Emil 607
Haraszti Éva 1802
Harhoiu, Radu 571
Hariobaudes alamann király 147
Harsányi András 598
Harsányi István 1153, 1170
Harsányi Jakab 721, 922, 1154
Hartel János 951
Harteneck János 893
Harvey, William 944
Hațieganu, Marcu 903
Hattmann, A. 1152
Hatvani Imre 1417, 1418
Hatzfeld államtanácsos 1087, 1091
Hauck Lajos 1427
Haugwitz, Friedrich Wilhelm 1100
Hauser, Arnold 1777
Havadi András 952
Haydn, Joseph 1288
Haynald Lajos 1477, 1481, 1495, 1500, 1811
Haynau, Julius von, báró 1425—1427, 1432, 1678
Heckenast Gusztáv 593, 1143, 1179, 1181
Heckscher, E. 1150
Hedry Benedek 854
Hedwig, Johann Lukas 1329
Hegedűs László 1568
Hegel, Friedrich Georg 1290
Hegyi Klára 1154
Heindl, Waltraud 1427, 1809
Heineccius, Johann Gottlieb 1009
Heinrich Gusztáv 1781
Heinrich László 1167
Heisler, Donathus 879, 880
Heitel, Radu 567, 578, 579, 599
Héjjné Détári Angéla 1169
Hékataiosz 29, 30
Helfy Ignác 1489
Hell Miksa 1036, 1134, 1177
Hellenbach János Gottfried 910
Heltai Gáspár (Kaspar Helth) 472, 473, 520, 605, 772
Heltmann, Heinz 1786
Henckel János 461
Henk Van de Graaf, G. 1167

Henning péterfalvi geréb 321
I. Henrik (Madarász) szász herceg 201
IV. Henrik francia király 450, 655, 678
Hentaller Lajos 1808
Henter Benedek 907
Henter Mihály 899, 908
Hentius, Martin 515
Heptator Iasi filius 83
Heraclius bizánci császár 167—169
Heraclius Constantinus bizánci császár 167, 169
Heraklidész Jakab → Despot moldvai vajda
Herberstein gróf, generális 868
Herbeville, Ludwig báró 905, 906
Herder, Johann Gottfried 1297, 1317
Herennius Etruscus római császár 108
Herepei Gergely 1789
Herepei János 221, 923, 938, 953, 1143, 1153, 1159, 1166, 1167, 1169
Herepei Károly 1273, 1789
Herepey Károly 577
Heriza havasalföldi ellenvajda 713
Hermann, Georg Michael Gottlieb 1172, 1177
Hermann Heinz 598
Hermann Zsuzsa 608
Hermányi Dienes József 1076
Hérodotosz 29, 30, 248
Hersel Ferenc 540
Hertel, Franz → Dávid Ferenc
Hervay Ferenc 607, 1167
Hess, Heinrich báró 1463
Hevenesi Gábor 887, 1081
Heydendorf, Michael Conrad von 1047, 1061, 1090, 1109, 1111, 1172, 1176—1178, 1182, 1183
Heydte, August 1803, 1804
Hica-Cîmpeanu, Ioana 563, 568, 572, 574
Hickl, Elisabeth 1678, 1820
Hídvégi Mikó Ferenc → Mikó Ferenc
Hieronymi Károly 1819
Hierotheosz, „Turkia" püspöke 278
Hietzinger, Carl 1782
Hildebrandt, Johann Lucas von 1036
Hildigis langobard trónkövetelő 177
Hillgruber, Andreas 1826
Himfy Benedek 406
Hintz, Johann 1249, 1331, 1784, 1787, 1814
Hirling szebeni polgármester 1111
Hiszmann, Michael 1073, 1181
Hitchins, Keith 1143, 1183, 1185, 1441, 1483, 1651, 1681, 1780, 1793, 1794, 1798, 1802, 1805, 1807, 1811, 1818—1820
Hitler, Adolf 1734, 1752—1754, 1756, 1758, 1759
Hmelnyickij, Bogdan 710—712, 714
Hmelnyickij, Timus 712
Hochmeister, Martin 1051, 1069, 1073, 1075, 1080, 1114, 1132
Hodor Károly 1207, 1213, 1230, 1784
Hodža, Milan 1678
Hofbauer László 1791
Hoffgreff György 472, 473
Hoffmann, Herbert 1173, 1787
Hoffmann Tamás 1813
Hoffnungswald, Michael Philipp von 987
Hohenlohe, Julius gróf 800
Holban, Maria 594, 595, 597, 609
Hollósvári Imre 556
Holotík, Ľudevit 1818
Hóman Bálint 601, 609, 1149, 1797
Hóman Béla 873
Homérosz 518
Homolya István 607
Homonnai Antal 426
Homonnai Bálint 534, 535, 617—622, 624, 635, 644
Homonnai György 644, 666
Honorius római császár 132, 137
Honterus, Johannes 10, 461, 463, 472, 478, 479, 514, 515, 520, 605, 938
Hopîrtean, Ana 555, 570, 581
Hopp Lajos 1147, 1167, 1170
Horatius, Quintus H. Flaccus 551
Horea (Vasile Nicula) 1093, 1094, 1096, 1097, 1099, 1182, 1331, 1344
Horedt, Kurt 548—551, 554, 562—564, 567—575, 578—580, 582, 591
Horka magyar vezér 235, 236, 238, 239
Horkay László 1184
Horn Ildikó 967, 1155
Hortensi, Ascanio Centorio Degli 431
Horthy Miklós kormányzó 1728
Horti István, kancelláriai tisztviselő 1163
Horvát István 966
Horváth András 826
Horváth Boldizsár 1642
Horváth Emil 1819
Horváth Imre 1775
Horváth István 1291
Horváth István költő 1775
Horváth János 348, 606, 608, 1035, 1177, 1181, 1791
Ifj. Horváth János 582
Horváth Jenő 596, 1823
Horváth József 1213, 1216, 1241, 1784
Horváth Károly 1446, 1447
Horváth Mihály 602, 1789
Horváth Zoltán 1821
Horwath, Walter 599
Hossu, Iosif 1649
Höchsmann, Johann 601, 605
Huber, Alfons 603
Huber, Johann 1049
Hudita, I. 1143, 1160
Huet, Albert 471, 535
Hulea, Eugen 1803

Hunyadi János kormányzó 322, 345, 347, 357—359, 362, 375, 379
Hunyadi László 399
Hunyadi Pál 940, 941
Hunyady István 920
Hurmuzaki, Eudoxiu de 313, 404, 600
Hussey angol portai megbízott 882
Huszár Gál 480, 481
Huszár Lajos 1156
Huszár Sándor 1448
Huszein nagyvezír 673
Huszti Péter 774, 1065, 1068
Huszti Szabó István 944
Huszty András 1009, 1175
Huttmann, Arnold 944

Iambor, Petru 578
Iancu, Avram 1344, 1350, 1354, 1364, 1367, 1383, 1393, 1416—1418, 1423, 1424, 1428, 1430, 1440—1444, 1454, 1469, 1796, 1801, 1803, 1805
Ibn Haijján 269
Ibrahim szultán 720, 721
Ibrahim nagyvezír 416, 417
Ibrahim budai pasa 867—869
Iczkovits Emma → Iványi Emma
Ieremia Movilă moldvai vajda 527, 529, 530, 625, 626
Iffland, August Wilhelm 1074
Iglói Endre 583, 584
Ignat, Doina 572
Ilie püspök 764, 777
Iliescu, Octavian 570
Iliescu, Vasile 551
Iliescu, Vladimir 562
Illésházy Gáspár báró 664, 675
Illésházy István báró 533, 535, 622, 624, 665
Illia András 1008
Illyefalvi Pap György → Pop de Băşeşti, Gheorghe
Illyés parasztvezér 713
Illyés András 886, 1006
Illyés Elemér 1826
Imre magyar király 374
Imre (Szent) herceg 398
Imrefi János 628, 631, 633, 634, 637
Imreh István 611, 843, 1144, 1158, 1172, 1173, 1178—1180, 1776, 1782, 1784—1789, 1791, 1799, 1804
Incze Gábor 776, 1150
Inczédy Mihály portai követ 851
Ingrao, Charles W. 1164
Inkey Béla 1787, 1814
Ionescu, Constantin 1827
Ionescu, Take 1659, 1682, 1703
Ioniţă, Gheorghe I. 1826
Ioniţă, Ion 568
Iordache, Anastasie 1695
Iordan, Iorgu 244, 587—589
Iorga, Nicolae I. 558, 562, 653, 1149, 1695, 1696, 1711, 1787, 1793, 1797, 1817
Iorgovici, Paul 1308
Iosa, Mircea 1695
Ipolyi Arnold 568, 583, 1150
Ipsilanti → Alexandru Ipsilanti
Irányi Dániel 1648, 1650, 1808
Irén, Vasile Lupu lánya 710, 712
Irimie, Carnel 1786, 1787
Isac, Dan 554, 556, 560
Isackal, Emil 1748
Isopescu-Grecul, Constantin 1702
Ispán Ferenc 852, 854
Istrate, Mihail 549
I. István (Szent) magyar király 197, 209, 211, 215—218, 220, 221, 224, 232, 234, 235, 238, 239, 261, 265—267, 269, 270, 274, 279—285, 287, 293—295, 320, 356, 369, 382, 394, 398, 576, 585, 586, 591, 592, 595, 618, 632, 875, 961, 1138
II. István magyar király 209, 215, 225, 228, 229
III. István magyar király 227
V. István magyar király 305, 318, 319
István főherceg, nádor 1356, 1370, 1379
István („Nagy", Ştefan cel Mare) moldvai vajda 360, 402, 1653
István (Ştefan Rareş) moldvai vajda 435
István (Ştefan Răzvan) moldvai vajda 527
István vajda → Ştefan Tomşa
István deák 841
Istvánffy Miklós 519, 528, 600
Iszlamov, Tofik M. 1821
Iuga, G. M. 575
Iulia Mammaea 71
Iulius Caesar 35—38, 238, 551, 584
Iulius Severus daciai helytartó 52
I. Iustinianus bizánci császár 155, 156, 158—160, 166, 518
I. Iustinus bizánci császár 151, 156, 158
II. Iustinus bizánci császár 160, 165, 167, 169
IV. Iván (Rettegett) orosz cár 451
Iványi Béla 602
Iványi (Iczkovits) Emma 593
Ivaşcu, George 1826
Izabella (Jagelló) magyar királyné (I. János felesége) 419—422, 424—432, 434, 436, 437, 439, 440, 444—447, 471, 500, 501, 509, 512, 513, 520, 521, 528, 602, 603, 641
Izdenczy Pál 960, 1097
Izsépy Edit 1175

Jábroczky Ádám 845
Jachintosz havasalföldi metropolita 402
Jacobinus János 529
Jacoby, Felix 81, 553
Jagamas János 1775

I. Jakab angol király 678
Jakab Bogdán 1469
Jakab Elek 596, 1080, 1144, 1158, 1162, 1166, 1171—1177, 1179—1183, 1185, 1210, 1212, 1221, 1274, 1343, 1364, 1445, 1780, 1786—1788, 1790, 1791, 1795—1798, 1802, 1803, 1809, 1814
Jakab Károly 1381
Jakabffy Elemér 1815, 1825, 1826
Jakabffy Imre 547
Jakcs László, Kusalyi 399
Jakcs Mihály, Kusalyi 354
Jakó Zsigmond 378, 544, 599, 602, 604—608, 611, 820, 841, 930, 983, 1144, 1146, 1152—1154, 1156—1158, 1166, 1167, 1171—1173, 1175, 1179, 1776, 1780, 1787
Jancsó Benedek 583, 976, 978, 1144, 1156, 1171, 1172, 1610, 1665, 1666, 1668, 1710, 1780, 1793, 1979, 1807, 1808, 1819, 1820, 1822
Jancsó Elemér 1177, 1180, 1181, 1185, 1298, 1776, 1826
Janits (Borsa) Iván 597, 602
Jankó János 1814
Jankovics Antal 1095, 1096
Jankovics József 806, 1159, 1160, 1167, 1168
II. János (Johannesz Cimiszkész) bizánci császár 231
V. János (Palaiologosz) bizánci császár 407
I. János (Szapolyai) magyar király 348, 365, 378, 409—422, 426, 428, 431, 439, 442, 446—448, 452, 454, 456, 461, 475, 476, 479, 488, 504, 510, 515, 520, 521, 601, 602, 607, 868
II. János (Szapolyai) választott magyar király (János Zsigmond erdélyi fejedelem) 420, 421, 423, 425, 430, 432, 434—440, 442—448, 454, 473, 490, 497, 499, 501—503, 509, 515—517, 520, 602, 669, 719, 957
III. János (Jan Sobieski) lengyel király 857, 864, 870, 874, 878, 1161
János (László „comes" fia) 396
János kapitány 354, 355, 365
János kenéz 306
János (Lupcsin; Lupchyn, Juga fia) vajda 308
János Fülöp mainzi érsek 785, 799
II. János György szász fejedelem 785
János Kázmér lengyel király 711, 714, 719
Jánossy Dénes 1808, 1809
Janovics Jenő 1703
Jantsó Pál 1133
Jászay Magda 607, 608
Jászi Oszkár 1351, 1689, 1695, 1702, 1706, 1711—1715, 1721, 1819, 1821, 1822
Jazkova, A. A. 1826
Jeancourt bécsi követ 1155
Jekel, Friedrich 1814
Jekelfalussy József 1812
Jekeli, Hermann 1144, 1168, 1174, 1175
Jekelius, Erich 1787
Jellačić, Josip 1349, 1390, 1392, 1397, 1408, 1412
Jeremiás vajda → Ieremia Movilă
Jeszenszky Sándor 1665, 1669, 1680
Jickeli, Otto Fritz 596, 1157, 1786
Jó János 826, 836
Jodál Gábor 1775
Jókai Mór 1449
Jónás vajda, uradalmi tisztviselő 745
Jónás Elemér 558
Jones, L. W. 560
Joó Dániel 903
Jordáky Lajos 1776, 1798, 1811, 1817, 1818
Jordanes gróf, történetíró 43, 110, 131, 138, 139, 248, 551, 566
Jósika Aladár 578
Jósika Antal 1069
Jósika Gábor 903
Jósika Imre 889
Jósika István erdélyi kancellár 513, 528
Jósika János 1069, 1138, 1336, 1368, 1792
Jósika Lajos 1225, 1337, 1339, 1348, 1469, 1503
Jósika Leó 1798
Jósika Miklós 9, 1225, 1284, 1352, 1369, 1427, 1470, 1786
Jósika Sámuel báró 1225, 1335—1337, 1339—1342, 1348, 1349, 1372, 1389, 1445, 1460, 1468, 1470, 1749, 1792, 1796, 1798, 1803
Józsa Béla 1725, 1758
I. József magyar király 876, 905—907, 909, 916, 917, 919, 920, 973, 1164
II. József magyar király 8, 978, 1032, 1058, 1060, 1063, 1070, 1082, 1083, 1086—1088, 1090—1094, 1097—1101, 1104, 1109—1112, 1114, 1116, 1124, 1125, 1133, 1182, 1183, 1217, 1231, 1234, 1235, 1317, 1327
Juan d'Austria, don 449, 537
Judit tövisi apáca 376
Juga sebesi birtokos 308
Juhász Gyula 1824, 1826
Juhász István 606, 776, 1144, 1153, 1163, 1167, 1168, 1177, 1826
Juhász László 601
Julier Ferenc 1822
Jung József 1130
Jungbert Béla 548
Junker, Johann 1722
Justh Gyula 1680
Justi, Carlo 1130

Kabos Ernő 1820
Kácsik Simon 383
Kacsó Sándor 1748, 1775
Kadan mongol vezér 309
Kádár Györgyné 956
Kádár József 1258, 1788, 1803

Kadarkay, Arpad 1790
Kadlec, Karel 595
Kadocsa vezér 196
Kahn, H. 572
Kájoni János 942, 944
Kál harka 239, 268, 270, 272, 273, 590
Káldi György 780
Káli Nagy Lázár 1185
Kállay Miklós 1756
Kallós Miklós 1776
Kallós Zoltán 1775
Kálmán (Könyves) magyar király 209, 215, 217, 219, 220, 225, 228, 229, 234
Kálmánczay István 906
Kálmáncsehi Domokos 372, 376
Kálmáncsehi Sánta Márton 480, 510
Kalmár I. György 1821
Kalmár János 365, 1169
Kalmár Zoltán 549
Kálnoki Antal 1030
Kálnoki Kiss Tamás 1804
Kálnoki Mihály 920
Kálnoki Sámuel 875, 884, 886, 892, 917, 1161
Kaloján (Ioniţa) bolgár cár 404
Kálvin János (Jean Calvin) 472, 480, 514, 515, 645, 780
Kalyáni, Sylvester 1009, 1018, 1037
Kamuti Farkas 628, 638
Kán László erdélyi vajda 312, 320—323, 359, 596
Kann, Robert 1677, 1806, 1817, 1820
Kant, Immanuel 1129
Kántor Lajos 1776, 1826
Kányádi Sándor 1775
Kapi Erzsébet 845
Kapi Gábor 953
Kapi György 852
Kapolcs kun vezér 232
Kaposi Juhász Sámuel 930, 942
Kaprinai István 1008
Kapustrán Tamás 951
Kara Musztafa nagyvezír 859, 863, 866—869
Karacsay László 1471
Karácson Imre 603, 1151
Karácsony György 482, 606
Karácsonyi János 578, 591, 593, 598
Karakas Mehmed budai pasa 671
Kárffy Ödön 1144, 1178, 1181
K. Karlovszky Endre 1144, 1162, 1178, 1179, 1181
Karold (Caroldu, Gyula lánya) 238, 269, 281, 283
I. Károly (Nagy) római (frank) császár 189, 269
V. Károly német-római császár 409, 410, 417, 418, 423, 428, 429
I. Károly (Károly Róbert, Anjou) magyar király 320—323, 326, 328, 332, 335, 336, 344, 350, 359
II. Károly (Kis) magyar király 1000
III. Károly magyar király 972, 973, 1007, 1015, 1025, 1171
I. Károly angol király 677, 678
I. Károly román király 1632, 1633, 1653, 1658, 1659, 1661, 1668, 1682, 1683, 1686, 1691, 1695, 1756
II. Károly román király 1696
X. Károly svéd király 714, 716, 717, 737
XII. Károly svéd király 918
Károlyi Ádám 787
Károlyi Árpád 602, 1151, 1161, 1357, 1758, 1800, 1801
Károlyi Boldi Sebestyén 510
Károlyi Dénes 1798, 1805, 1808
Károlyi Gáspár 480, 775, 776
Károlyi Mihály gróf, köztársasági elnök 1687, 1702, 1713, 1721, 1723, 1724, 1726, 1822
Károlyi Sándor gróf, a szatmári béke megkötője 905, 906, 916, 917, 919
Károlyi Sándor gróf, politikus, közgazdász 1645
Kastner Jenő → Koltay-Kastner Jenő
Kaszás Pál 903
Kászim budai pasa 430
Kászoni Márton 789, 792, 800, 801, 853, 1155
Kasszandrosz makedón vezér 30
Katalin apáca 376
Káthay Mihály erdélyi kancellár 535, 541, 610, 770, 773
Kathona Géza 606
Katona Imre 1144, 1157, 1166
Katona István 660, 665, 667, 670, 682, 1144, 1149—1151
Katona József 1134
Katona Mihály 906
Katona Szász István 832
Katona Tamás 1425, 1806
Katus László 1780, 1812, 1814—1816, 1818
Katzianer, Hans 418
Kaunitz, Wenzel Anton herceg 1026, 1027, 1090, 1112
Kávásy Kristóf 415
Kazinczy Ferenc 1035, 1072, 1129, 1132—1134, 1139
Kazinczy Lajos 1424, 1426
Keanus Magnus 236, 237, 278, 279, 591, 592
Keczeli István 903
Keczer Menyhért 849, 854
Kecseti Agmánd Péter 381
Kecseti László 378
Kecskeméti Mihály 769
Kelemen Benjámin 1226
Kelemen Lajos 1144, 1159, 1169, 1170, 1380, 1748, 1776
Keleti Károly 1574, 1592, 1615, 1620, 1812
Kelneki Mihály 323
Kemény Anna 1258

Kemény Dénes báró 1278, 1279, 1300, 1305, 1339, 1344, 1370, 1371, 1379, 1398, 1444, 1796
Kemény Farkas báró 1069, 1418, 1427
Kemény Ferenc báró 1295, 1305, 1379, 1455, 1476, 1477, 1479, 1483, 1486—1488, 1490, 1492, 1495, 1496, 1502, 1503, 1505, 1583
Kemény Gábor báró 1584, 1796
Kemény G. Gábor 1451, 1657, 1659, 1663, 1673, 1798, 1804, 1808, 1818—1820
Kemény István báró 1395, 1494
Kemény János fejedelem 708, 719, 720, 725, 786—796, 798, 799, 807, 810, 844, 922, 933, 961, 964, 966, 967, 1154
Kemény János író 1747
Kemény János fejedelem özvegye → Lónyai Anna
Kemény József gróf 202, 601, 636, 1142, 1288, 1313, 1330, 1337, 1445
Kemény Lajos 1170
Kemény László gubernátor 1027, 1068
Kemény Sámuel 1288, 1545
Kemény Simon 792, 907, 909, 914, 920, 1109—1111
Kemény Zsigmond báró 9, 1228, 1285, 1291, 1295, 1301, 1303, 1305, 1306, 1332, 1333, 1340, 1445, 1460, 1474, 1504, 1583, 1606, 1628, 1630, 1780, 1789, 1790, 1792, 1795, 1804, 1810
Kéméri Miklós 399
Kempen, Johann báró 1435, 1468
Kempis Tamás (Thomas Kempen) 780
Kende Gábor 851
Kende János 1821
Kende Miklós 347
Kendeffi Ádám 1139, 1275, 1276
Kendi Antal 434, 526
Kendi Ferenc tárnokmester, erdélyi vajda 419, 426, 427, 430, 435, 436, 446, 504
Kendi Ferenc tanácsúr 526
Kendi Gábor 524, 525
Kendi István 625, 626, 628, 630—632, 634
Kendi János 430
Kendi Sándor 446, 453, 524, 525
Kenessey Zoltán 1824
Kenéz Győző 610
Kenner, Hedwig 562
Kenner, Friedrich 568, 570
Kerecsényi Dezső 609
Kerekes Ábel 1134
Kerekes Lajos 1824, 1826
Kerényi András 559
Kerepely Antal 1553
Keresztes Márton → Sárpataki Márton
Kereszturi Benedek 504
Kereszturi Pál 768
Kertész Jenő 1822
Kertész Manó 587
Kertész Mihály 1606
Keserű Bálint 1143
Ketzeli Mihály 1219, 1229
Kézai Simon 405, 567, 583, 585
Khádim Ali budai pasa 436
Khuen-Héderváry Károly gróf, miniszterelnök 1640, 1678—1680, 1682
Killyén Ferenc 1804
Kinizsi Pál 360
Kinsky, Ulrich 880
K. Király Béla 1823
Király István 1821
Király Pál 553
Király Péter 1793
Király Sámuel 903
Kirillovics püspök (Sofronie Kirilović) 1082
Kiriţescu, Constantin 1822
Kisfaludy Katalin 598
Kisgyörgy Zoltán 1814
Kisléghi Nagy Gyula 577
Kismarjai Albert 916
Kiss András 1343, 1788, 1796
Kiss Attila 576, 577
Kiss Géza 1263, 1789
R. Kiss István 1164, 1172
Kissolymosi Gyergyai Mihály → Gyergyai Mihály
Kiszeljov, Pavel Dimitrijevics 1307
Kiszling, Rudolf 1804
Kittner, Alfred 1777
Klaniczay Tibor 606, 608, 1145, 1148, 1152, 1153, 1155, 1156, 1169
Klapka György 1369, 1450, 1464, 1466, 1467, 1471, 1472, 1808—1810
Klauzál Gábor 1377
Klein, J. S. 1153
Klein János 394
Klein, Karl Kurt 1752, 1795
Kleist, Heinrich von 1075
Klima, Helmuth 1790, 1792, 1806
Klobusiczky András 717
Klobusitzky Ferenc püspök 1025
Klopstock, Friedrich Gottlieb 1075
Klusch, Horst 1157
Knaller Győző 1688
Knauz Nándor 589
Kniezsa István 242, 565, 575, 585—589, 1166
Knoll Péter 372
Kóczián László 639, 1151, 1169
Kocsi Csergő Bálint 1038
Kocsi Mária 1169
Kodály Zoltán 1170
Kodoch kenéz 305
Kogălniceanu, Mihail 1316, 1471, 1472
Kohn Sámuel 1153
Kollonich Lipót érsek 885, 926
Kollonits László 1087, 1088
Kolossa Tibor 1580, 1816
Kolosvári Sándor 1374

Kolowrat, Franz Anton 1014, 1228
Kolowrat-Kratowsky, Leopold 1800
Kolozsvári György 392
Kolozsvári István 870, 1161
Kolozsvári Márton 392, 903
Kolozsvári Miklós 392
Kolozsvári Péter 510
Koltay-Kastner Jenő 1169, 1808, 1810
Komáromi István 836
Komáromi János 1712
Komáromy András 1150, 1168
Komáromy János 960
Komensky (Comenius), Jan Amos 716, 775
Komlóssy Sándor 906
Koncz József 814, 817, 1157, 1175, 1791
Konek Sándor 1812
Konrád Sámuel 917
IV. Konstantin (Kónsztantinosz, Constantinus) bizánci császár 172, 173
V. Konstantin bizánci császár 180
VII. Konstantin (Bíborbanszületett, Kónsztantinosz Porfürogennétosz) bizánci császár 198, 208, 216, 265, 268, 269, 271, 274, 276, 277, 293, 566, 590, 595
IX. Konstantin (Kónsztantinosz Monomakhosz) bizánci császár 229, 231, 232
Konstantin templomfestő 953
Kónyi Manó 1482
Koós Ferenc 1808
Kopernikusz (Nicolaus Copernicus) 780, 782, 1009
Kopetz, Wenzel G. 1787
Koppándi Sándor 1828
Koppány magyar vezér 280, 576
Korda Sándor 1606
Kóré Zsigmond 1130
Koréh Endre 1823
Kornis Boldizsár 628, 630, 631
Kornis Farkas 517, 530
Kornis Ferenc 685
Kornis Gábor 504, 961
Kornis Gáspár 525, 528—530, 532, 628, 792, 823, 826, 932
Kornis Zsigmond gróf 628, 649, 663, 664, 673, 1006
Korodi, Lutz 1646
Koronka Antal 1789
id. Kós Károly 1165, 1747, 1749, 1775
ifj. Kós Károly 1146, 1157, 1158, 1169, 1602, 1776, 1786, 1814, 1816
Kos Mihály 897, 903
Kósa János 1154
Kosáry Domokos 583, 1155, 1156
Kossuth Ferenc 1674, 1675
Kossuth Lajos 1295, 1296, 1299—1301, 1303, 1306, 1331, 1339, 1342, 1343, 1347, 1348, 1396, 1397, 1400, 1401, 1408, 1410—1413, 1416—1418, 1421—1424, 1446, 1448—1452, 1459, 1463, 1464, 1471, 1472, 1482, 1484, 1488, 1489, 1633, 1798, 1800, 1802, 1804, 1808—1810
Koszón dák király 551
Koszta István 1061, 1069, 1083, 1181
Kótay Pál 1168
Kotore, Gherontie 1080
Kótsi Patkó János 1133
Kovách Géza 1158, 1178, 1787
Kovachich Márton György 108
Kovács Alajos 1815
Kovács Antal 1310
Kovács E. 929
Kovács Endre 1451, 1466, 1471, 1472, 1780, 1802, 1804, 1808, 1809
Kovács Ferenc 1625, 1810
Kovács Gyárfás 1787, 1803
Kovács Ilona 1165
Kovács István 118, 548, 568, 572, 577
Kovács János 834
Kovács József fizikatanár 1072
Kovács József gazdaságtörténész 1784, 1807—1809, 1814
Kovács Kálmán 1791
Kovács Lajos 1295, 1299, 1304, 1305, 1792
Kovács László 1825
Kovács László történész 571
Kovács Miklós püspök 1294
Kovács Sándor Iván 1168
Kovacsics József 545, 607, 1146, 1815, 1176
Kovacsóczy Farkas 453, 454, 513, 519, 523—526, 609
Kovácsy Sándor 1815
Kovalovszky Júlia 566
Kovásznai Péter 922
Kováts J. 1152
Kozák Károly 599
Kozma Ferenc 1814
Kozma Mihály 952
Kozma Pál 1785
Kökényes (Kökényes-Radnót nembeli) ispán 288
Kölcsey Ferenc 1134, 1268, 1269
Köleséri Sámuel 769, 778, 837, 938, 943, 944, 1010, 1068, 1175
König, Johann 1175
König, Walter 1823
Königsegg-Erps, Karl-Ferdinand, gróf 1014
Königsmark hadvezér 708
Köpe János 1286
Köpeczi Béla 609, 873, 911, 1147, 1154, 1160—1165, 1167
Köpeczi János 942
Köprülü Ahmed nagyvezír 793, 796—799, 801, 855, 856, 859, 1155
Köprülü Mehmed nagyvezír 720—724, 786, 789, 792, 1154, 1155
Kőrösi Csoma Sándor 9, 1135, 1291, 1639

Kőrösy Ferenc 426
Kőrösy Miklós 415
Kőszeghy Sándor 1173
Kőszegi Lászlóné 1824
Köszem valide, szultána 721
Köteles Sámuel 1129, 1290
Kötöny keleti kun király 309
Kővágó László 1823
Kővári Ernő 578
Kőváry (Kővári) László 583, 609, 1145, 1149, 1153, 1174, 1175, 1177, 1207, 1215, 1230, 1232, 1241, 1249, 1253, 1254, 1260, 1283, 1287, 1288, 1292, 1294, 1350, 1373, 1412, 1552, 1785, 1786, 1790, 1791, 1796—1798, 1806
Kövér Béla 581
Kövér György 1813
Kraeges, Michael 1323
Krajčovič, Milan 1820
Kralovánszky Alán 568, 576, 577, 581
Kramer, F. 1152
Krasser, Harold 1795
Kratochvil Károly 1720, 1727, 1823
Krauss György 629, 1150
Kray Pál báró 1096
Krenner Miklós 1747
Kresling, Johannes 461
Kressel, Franz 1087
Kresz Mária 1169, 1786
Kreutz, Caspar 836, 877
Kriechbaum, Georg Friedrich báró 917
Kristó Gyula 575, 584, 587, 588, 591, 592, 596
Kristóf György 1748
Kristóffy József 1674, 1677—1680, 1820
Krisztina svéd királynő 708
Kritón görög történetíró 81, 559
Kriza János 1283, 1284
Kroner, Michael 1794, 1795, 1807
Krones, Franz 1151
Kropf Lajos 603
Kropotkin, V. V. 565
Krug, Wilhelm Traugott 1317
Krum bolgár kán 189
Krüger, J. G. 1072
Kubinyi András 601
Kubinyi Ferenc 601
Kulan vitéz 278, 592
Kun Béla 1688, 1724—1728
Kun Gotthárd (I. János hadvezére) 415, 416
Kun Gotthárd (Kocsárd) gróf 1401, 1638
Kuncz Aladár 1165, 1747
Kunfi Zsigmond 1689
Kunimund gepida király 161, 162
Kuntze, Edward 604
Kurszán kende 199, 203, 269—271
Kurz, Anton 1252, 1325, 1330, 1414, 1424
Kusalyi Jakcs László → Jakcs László
Kusalyi Jakcs Mihály → Jakcs Mihály
Kuszta István 1803
Kutzián Ida 549
Kuun Géza gróf 1782
Kücsük Mehmed váradi pasa 790, 793, 812
Küküllei János 582

Laborc bolgár vitéz 194, 236, 237, 585
Lache, Ştefan 1826
Lackfi András 336, 349
Lackfi Dénes 349
Lackfi Imre erdélyi vajda 349
Lackfi István erdélyi vajda 349
ifj. Lackfi István 349
Lackfi Miklós 349, 406
Lackó Miklós 1817
Lactantius, Lucius Caelius Firmianus 95
Ladányi Sándor 1153
I. Lajos (Nagy) magyar király 322, 328, 336, 337, 344, 350, 351, 402, 406, 407
II. Lajos (Jagelló) magyar király 360, 409, 414, 492
XIII. Lajos francia király 672, 678, 684
XIV. Lajos francia király 804, 846, 847, 849, 857, 858, 861, 864, 870, 871, 874, 878, 904, 911, 1156, 1159, 1160, 1164
III. Lajos itáliai karoling uralkodó 216
Lajos (Német) keleti frank király 198
Lajos (Badeni) őrgróf 879, 881
Lakatos Ernő 1816
Lakatos István 1791
Lalla Mehmed nagyvezir 534
Landes, A. 554
Lang, Gerhard 1790
Láng Gusztáv 1776, 1826
Láng Lajos 1813
Lang, Martin 1070, 1073
Lansing, Robert 1710
Lántszky Sándor 1554
Lányi Vera 557, 570
Lascu, Nicolae 557
Laskai Matkó János 775
Łaski, Hieronym 411, 416, 420, 421, 476
Laskowski, Otto 604
Lassú István 1040
I. László (Szent) magyar király 209—211, 216—222, 225, 229, 232, 234, 287, 295, 370, 373, 384, 392, 393, 398, 595, 784, 957
II. László magyar király 225
IV. László (Kun) magyar király 215, 225, 233, 307, 317, 319
V. László (Habsburg) magyar király 358, 359
László (Kán nembeli) → Kán László
László „comes" 396
László Attila 550
László Ferenc 549
László Gyula 566—568, 571, 577, 590, 593, 599

László Jenő 1826
Latin János (Johannes Latinus) 299, 333, 1775
Latinák Gyula 1814
Latour, Theodor Baille de 1357, 1369, 1390, 1401, 1801
Laureo, Vincenzio 449
Laurian, August Treboniu 1313, 1314, 1363, 1387, 1391, 1393, 1394, 1419, 1450, 1654, 1797, 1799, 1800
Lavoisier, Antoine Laurent 1072
Lazăr, Aurel 1709
Lazăr, Gheorghe 1136, 1307
Lázár István 686, 952, 1159
Lázár János 1030, 1085
Lazăr, Valeriu 570
Lazarevics István szerb despota 358
Lazarovici, Gheorghe 549
Lazin, Gheorghe 575
Leahu, Valeriu 550
Lebegyev, N. I. 1826
Lebrecht, Michael 1181, 1782
Lederer Emma 1814
Lederer, Ivo J. 1818
Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste 1464
Leibniz, Gottfried Wilhelm 1071, 1073
Lél magyar vezér 271, 272
Leleszi János 517
Leményi, Ioan 1136, 1308, 1309, 1313, 1318—1320, 1342, 1353, 1362, 1370, 1375, 1443, 1788, 1793
Lengyel Péter 952, 1169
Lengyel Tamás 1808—1810
Lentulus, Cornelius 39
I. Leó bizánci császár 142
IV. Leó bizánci császár 180
VI. Leó (Bölcs) bizánci császár 199, 216
Lépes György, Váraskeszi 351, 353, 355, 358, 372
Lépes Loránd, Váraskeszi 351, 354, 378
Lepszy, Kazimierz 604
Leslie, Walter gróf, generális 848
Lessing, Gotthold Ephraim 1073, 1076
Lészai Ferenc 1633
Lészai István boér 745
Levente (Liüntika) magyar vezér 199
Levitschnigg, H. R. 1804
Levrecht (Läpprich), I. 1074
Libius Severus 142
Liccaius (Epicadus fia) 83
Lichtenstein, Friedrich herceg 1476
Licinius Crassus, M. 39, 551
Liebhardt, Franz 1777
Liechtenstern, Joseph Max báró 1040, 1041
Ligeti Ernő 1826
Ligęza, Stanisław 446
Lihacsova, D. Sz. 240
Limona, Dumitru 1002, 1145, 1174, 1179, 1180
Limona, Elena 1002, 1145, 1174, 1179, 1180
Linczeg János 934, 1166
Linné, Karl von 1070
Lione, Houges miniszter 799
Lipatti, Valentin 1825
Lipcsey Ildikó 1154, 1826
I. Lipót magyar király 711, 717, 719, 723, 725, 785, 788, 789, 792—794, 800—802, 804, 847, 848, 851, 852, 854—856, 860, 865, 866, 869—876, 881, 882, 888, 904, 920, 934, 959, 973, 999, 1018, 1023, 1027, 1155, 1156, 1160, 1164
II. Lipót magyar király 1053, 1114, 1117
Lippai Balázs 535
Lippay György esztergomi érsek 1151, 1154, 1156, 1159
Lippay Zoltán 1816
Lipsius, Justus 518, 773, 775, 922, 947
Liptai Ervin 1822, 1823
Lisk, J. 1152
Liszt Ferenc 1288, 1330
Litván György 1723, 1821
Litvoj (Lytua) vajda 306—308
Litzmann, Josef 1036
Liudprand cremonai püspök 272, 590
Liveanu, Vasile 1709, 1822
Livius, Titus 518
Lobacsevszkij, Nyikolaj Ivanovics 1293
Lobkowitz, Wenceslaus herceg 849, 1159
Locke, John 1072
Locmaria, Noël Marie de 1223
Longinus római tiszt 81
Lónyai Anna (Kemény János fejedelem felesége) 787, 792
Lónyay Menyhért 1650
Loránd (Borsa nembeli) erdélyi vajda 317, 319, 320, 327
Lorántffy Zsuzsanna 716, 764, 771, 936
Losonci Antal 426
Losonci István 351, 431, 432, 434
Losonci László 349
Losonci Tamás 391
Losonci Bánffy Dezső 356
Lothar (Chlotarius) frank király 147
Lotharingiai Károly 875, 876
Lovag Zsuzsa 578, 579
Lovas Rezső 1150
Löhr államtanácsos 1087, 1091
Lőrinc erdélyi vajda 312
Lőrinc pap 265, 366
Lőrincz László 1316
Lőrintei István 1816
Löw, Albert 1361
Löw, Johann 1361
Löw, Wilhelm 1785
Luca, Petru 1003
Lucăcel, Vasile 555
Lucaciu, Vasile 1660, 1663, 1693

Lucius Verus római császár 68, 557
Lueger, Karl 1660, 1679
Luitpold bajor herceg 195, 200
Lukács pap, ikonfestő 953
Lukács Antal 580, 581
Lukács Béla 1609, 1813
Lukács Lajos 1808, 1809
Lukács László 609, 1546, 1609, 1684, 1814
Lukácsy Sándor 1796
Lukinich Imre 443, 545, 601, 603, 604, 606, 608, 609, 1145, 1149, 1151, 1159, 1163, 1165—1167, 1171, 1817—1819, 1822, 1828
Lungu, Traian 1819, 1820
Lupaş, Ioan 602, 1804, 1805
Lupaş, Marina 1165
Lupu, Nicolae 562
Lupu, Vasile → Vasile Lupu
Luther Márton (Martin Luther) 461, 472, 478—481, 509, 514, 515
Lüszimakhosz makedón uralkodó 553
Lyka Károly 1791

Maager, Karl 1469, 1473, 1496, 1505, 1813
Măcelariu, Elie 1649
Machat, Christoph 599
Machiavelli, Niccolò 922, 947, 961
Mackensen, August von 1696, 1697
MacMullen, Ramsay 561
Macrea, Mihail 552—555, 559, 560, 562, 563, 568, 575
Macrinius Vindex, Marcus 60
Macrobius Crassus 64
Macskási Boldizsár 792, 856, 857, 877, 1160
Macskási Péter 347
Maderschpach Károly 1548
Madgearu, Virgil N. 1826
Maendl, Maximilian 1804
Magheru, Gheorghe 1805
Mágócsi Ferenc 535
Magyar Oglu Ali pasa 635, 640
Magyar Sándor 1623
Magyari András 607, 953, 963, 1145, 1159, 1161—1165, 1170
Magyari Lajos 1288
Magyary-Kossa Gyula 1168
Magyi Pál 378
Mahmud Terdzsüman 593
Maior, Grigore 1009, 1018, 1037
Maior, Liviu 1483, 1651, 1801, 1803, 1804, 1811, 1819
Maior, Petru 1081, 1136, 1185, 1306—1308, 1342
Maiorescu, Ioan 1387, 1388, 1419, 1450, 1802
Maiorescu, Titu 1666, 1819, 1820
Maizner János 1792
Majos fia Majos 321
Makk Ferenc 591
Makk József 1446, 1447, 1808
Makkai László 305, 538, 543, 544, 582, 583, 590, 595, 596, 598, 603, 604, 606, 608, 609, 611, 689, 759, 1143, 1145, 1149, 1151—1153, 1156, 1177, 1181, 1184, 1786, 1817, 1818
Makkai Sándor püspök 1748
Makkay János 549
Makray László 1803
Maksay Ferenc 1147, 1152
Malamir bolgár kán 189
Malfèr, Stefan 1810
Malinschi, Vasile 1825
Málnási Ödön 1162
Malomvizi Kenderesi János 347
Malonyay Dezső 1786
Malvezzi, Giovanni 432
Málvusz Elemér 582, 583, 593, 598, 1828
Mandrea, Ioan 1804
Mandrou, Robert 1149
Mănescu, Manea 1825
Mangra, Vasile 1658, 1670, 1671, 1679, 1683
Maniu, Iuliu 1612, 1671, 1675, 1677—1682, 1684, 1692—1694, 1709, 1712—1716, 1719, 1721, 1735, 1740, 1749
Maniu, Nicolae 1321, 1322
Mano, Aleksandra 563
Manolescu, Radu 599, 604, 605
Mansfeld, Karl gróf 677
Manuilă, Sabin 1815
Manzador Pius 1087
Many, Josif 1312
Marchiai Jakab 353
Marcius Turbo, Q. 50—52
Marck, Joseph van der 1028
Marcu, Alexandru 1808, 1810
Marcu, Dimitrie 1063
Marcu, Ioan 1063
Marcu, Mariana 568, 570
Marcus Aurelius római császár 67—70, 75, 78, 81, 557
Marczali Henrik 583
Mărdărescu, D. 1823
Mare, Călina 1793
Marghiloman, Alexandru 1695, 1820
Mărghitan, Liviu 567, 577, 581
Margit (Antiochiai Szent) 393
Mária királyné (II. Lajos magyar király felesége) 414, 460
Mária (Stuart) skót királynő 678
Mária (Vasile Lupu vajda lánya) 710
Mária Krisztierna főhercegnő 526, 528
Mária Terézia magyar királynő 945, 1013, 1014, 1017, 1034, 1043, 1062, 1068, 1076, 1085, 1087, 1088, 1107, 1174
Marica, George Em. 1793, 1794
Marienburg, Lucas Joseph 1041

Marinescu, George 550, 568
Márkházi Pál 441, 445
Márki Sándor 1154, 1797, 1801, 1803
Markó vajda, diplomata 745
Markó Árpád 1164, 1173
Márkos Albert 1775
Markos András 1792
Márkus Dezső 1374, 1818
Marlin, Joseph 1329, 1331, 1795
Marmontel, Jean-François 1078, 1079
Maroboduus germán király 39
Maros Tibor 1775
Marosi Ernő 581, 599
Marosi Ildikó 1827
Marót (Morout) → Ménmarót
Marţian, Dionisie Pop 1395
Marţian, Ion 548
Martini, Karl Anton von 1090
Martinuzzi György → Fráter György
Martius, Irmgard 1440, 1800, 1803, 1807
Márton szolnoki ispán 285
Márton Áron püspök 1757
Martonfalvi (Tóth) György 769, 940
Mártonffi Antal 1089
Mártonffi József 1088
Mártonffy György báró 1006, 1007, 1013
März, Eduard 1813
Mârza, Iacob 1794
Mast, Heinrich 1804
Maszudi geográfus 271, 591
Máté (Csák nembeli) erdélyi vajda 312
Matei, Alexandru V. 555
Matei Basarab havasalföldi vajda 693, 703, 711—713, 743
Matei, Ştefan 572, 578, 581
Sz. Máthé Márta 578, 581
Maticsnai István 426
Matlekovics Sándor 1812
Mátrai László 1167, 1792
I. Mátyás (Hunyadi) magyar király 335, 341, 347, 348, 359, 360, 362, 363, 375, 380, 393, 399, 451, 459, 513, 522, 660, 680, 716, 798, 923, 961, 1639
II. Mátyás magyar király 534, 536, 619, 621, 622, 625—627, 633, 638, 639, 642, 644, 660, 662, 665, 669
Mátyus István 1043, 1072, 1131
Mattyasovszky Jakab 185
Mauricius bizánci császár 165, 168, 169
Mavrocordat, Alexandru Moruzi → Alexandru Moruzi
Mavrocordat, Nicolae → Nicolae Mavrocordat
Maximianus római társcsászár 131
Maximinus követ 136, 137
Maximinus római császár 93
Maximus (Bato fia) 83
Mayer, Hans Eberhard 565
Mayerhoffer András 1129
Maylád (Mailáth) Gábor 501
Maylád (Mailáth) István 413, 415, 419, 420, 422, 424, 433, 445, 513, 602
Mayláth Béla 602
Mayr, Joseph Karl 1803, 1806
Mazzini, Giuseppe 1451, 1464
Measnicov, Ioan 1827
Medgyes Lajos 1286, 1287
Medgyesi Pál 775, 776, 778, 780
Medici, Lorenzo („il Magnifico") 377
Mednyánszky János 796
Méhes Sámuel 1273, 1348, 1793
Méhesi, Iosif (József) 1083, 1117, 1181
II. Mehmed török szultán → II. Mohamed
III. Mehmed török szultán → III. Mohamed
IV. Mehmed török szultán 714, 867
Mehmed krími tatár kán 721
Mehmed pasa, nagyvezír 708
Mehmed egri pasa 866
Meister, Samuel 1323
Melanchton, Philipp 515, 518
Melich János 1166
Melius Juhász Péter 472, 480—482, 497, 514, 606
Méliusz József 1776
Meltzl, Oskar von 596, 1143, 1172, 1183, 1645, 1812, 1819
Menander Prótektor 161, 162, 566
Mendöl Tibor 1786
Ménmarót (Marót, Morout) morva fejedelem 194—196, 201, 236—239, 260, 584—586, 593
Mérai Tamás 381
Mérei Gyula 1179, 1780, 1782, 1808, 1818, 1820
Méri István 221, 566
Meschendörfer, Alfred 1615, 1752
Meschendörfer, Hans 1827
Mester János 759
Mester Miklós 1487, 1499, 1810, 1811
Mészáros György 1131, 1178
Mészáros István 1145, 1153, 1167, 1788
Mészáros Lázár 1410
Meteş, Ştefan 606, 1793
Metternich, Klemens L. W. herceg 1220, 1278, 1279, 1289, 1290, 1316, 1335, 1336, 1347, 1349
Mezey László 598
Mezid bég 358
Mezőkövesdi Újfalvy Sándor → Újfalvy Sándor
Micu, Efrem 1130, 1185
Micu, Iosif, 1827
Micu-Klein, Inochentie 994, 998, 1000, 1009, 1014—1018, 1025, 1037, 1080—1082, 1176, 1308, 1320
Micu-Klein, Samuil 1080—1082, 1097, 1117, 1130, 1136, 1181, 1306, 1308
Micu-Moldovan, Ion 1650
Miege, Wolfgang 1827

Mihai Racoviţă moldvai, illetve havasalföldi vajda 908
Mihăilescu, Vasile 1802
Mihailov, Georgi 35
Mihalcea bán, havasalföldi bojár 529
Mihali, Teodor 1674, 1679, 1684, 1685, 1687, 1692, 1704, 1706, 1711
Mihalik Sándor 1179, 1787, 1814
Mihalovits Lázár 1805
Mihály jobbágy 395
Mihály (Mihail Fjedorovics Romanov) orosz cár 680
I. Mihály román király 1756
Mihály (Kácsik nembeli) erdélyi vajda 288
Mihály (Vitéz, Mihai Viteazul) havasalföldi vajda 517, 526, 527, 529—531, 539, 540, 610, 628, 656, 738
Mihályi Gábor 1392, 1803
Mihnea, Radu → Radu Mihnea
III. Mihnea (Mihail Radu) havasalföldi vajda 96
Mihu, Ioan 1612, 1671, 1673, 1681, 1682, 1685, 1820
Mika Sándor 1150, 1785
Mikecs László 1827
Mikes Benedek 1494
Mikes Imre 1823
Mikes János 1799
Mikes Kelemen 920, 958, 970, 974, 993, 1075, 1076, 1167, 1170, 1171, 1639
Mikes Mihály gróf 886, 897, 900, 903, 907—909, 916, 918—920, 950
Mikes Pál 877
Mikesy Sándor 587
I. Miklós orosz cár 1409, 1440, 1462
Miklós (Pok nembeli) erdélyi vajda 321
Miklósy Gábor 1775
Mikó Ferenc, Hídvégi 609, 634, 1150
Mikó Imre gróf, miniszter, történetíró 532, 601, 640, 642, 666, 1149, 1337, 1368, 1379, 1384, 1396, 1399—1401, 1405, 1445, 1448, 1476, 1479, 1483, 1486, 1491, 1492, 1495, 1496, 1502, 1515, 1520, 1545, 1578, 1583, 1584, 1587, 1588, 1590
Mikó Imre 1610, 1716, 1720, 1790, 1792, 1817, 1818, 1822, 1827
Mikó Lőrinc 1790
Mikó Mihály 1427
Mikó P. 1170
Mikola magyar nemzetségfő 263
Mikola László 426
I. Miksa magyar király 437—439, 442—444, 447—449, 452
Milea, Zaharia 549, 562
Miles Mátyás 837
Miletics Szvetozár (Svetozar Miletić) 1629
Millerand, Alexandre-Étienne 1731
Millitz, Adalbert 1824
Milotai Ferenc 1292, 1785
Milotai Nyilas István 770
Mindszenti Gábor 520
Mircse (Mircea cel Bătrîn) havasalföldi vajda 351, 352
Mirel, Maria 1183
Miskolci Csulyak Zsigmond 958, 959
Miskolczy Ambrus 1216, 1290, 1361, 1375—1377, 1783, 1787—1789, 1793, 1794, 1796, 1798—1801, 1804
Misztótfalusi Kis Miklós 929—931, 937, 939, 951, 957, 958, 964, 1037, 1065, 1166 → még Tótfalusi Kis Miklós
Mithridatész pontusi király 35
Mitrea, Bucur 557, 561, 568
Mitrofan, Ioan 221, 555, 558, 559, 562, 578
Mittelstrass, Otto 594, 598
Mizald, Antoine 944
Mocsáry Lajos 1627—1629, 1648, 1689, 1818
Mocsonyi, Alexandru 1629, 1649, 1651, 1658
Mocsonyi, Andrei 1469, 1475, 1807
Mocsonyi Lívia 1585
Mócsy András 551, 557—559, 564, 565
Modoran, Vasile 1828
Moga, Ioan 583, 1149
Moga, Iosif 1423
Moga, Marius 555, 577
Moga, Vasile 555, 556, 560, 1136, 1309, 1319
II. Mohamed (Mehmed) török szultán 358
III. Mohamed (Mehmed) török szultán 528
Mohy Sándor 1775
Moiş, Nicolae 549
Moisil, Iuliu 1807
Moisuc, Viorica 1823, 1827
II. Mojmir morva fejedelem 195
Moldován Gergely (Grigore Moldovan) 1612, 1657
Moldovan, Gheorghe 555, 556
Moldovan, Liviu 607, 1783
Moldovan, Silvestru 1814
Moldovan, Ştefan 1407
Moldovan, Vasile 1799
Moldoveanul, Filip 497
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 1074
Molin, Alois 1154
Molnár Albert 949
Molnár Erik 1149, 1797
Molnár I. 557
Molnár Miklós 1787
Molnár Szabolcs 1166
Molnár-Piuariu, Ioan → Piuariu-Molnár, Ioan
Molter Károly 1238
Moltke, Leopold Max 1325, 1331, 1414
Mommsen, Theodor 561
Monoki István 1827
Montecuccoli, Raimondo 788—790, 792, 794, 795, 801, 802, 804, 1155
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de 1035, 1068, 1075, 1177
Montias, John Michael 1827

Moór Elemér 587
Morariu, Tiberiu 1153, 1815
Moravcsik Gyula 566, 590, 591, 594
Móré Fulop 347
Móré Gyorgy 347
Móricz Pál 1818
Morintz, Sebastian 549, 550
Moroianu, George 1796
Moruzi, Constantin → Constantin Moruzi
Morvay Győzo 1167
Mósa László 906
Moşoiu, Traian 1719
Mosto, Giambattista 522
Movilă, Gavrilă → Gavrilă Movilă
Movilă Jeremiás → Ieremia Movilă
Movilă, Simion → Simion Movilă
Mozart, Wolfgang Amadeus 1288
Mozsolics Amália 550
Mockel, Alfred 1795
Moringer, Lambert gubernium tanácsos 1073
Mraz Vera → Zimányi Vera
Mrożek, Stanisław 556
Mucsi András 599
Mucsi Ferenc 1780
Muharrem szolnoki pasa 690, 691
Munderik vizigót király 110, 124
Munteanu, Emanoil 1813
Munteanu, L 579
Munteanu, Ursu 1049
II Murád szultán 357
III Murad szultán 441
IV Murád szultán 703
Murád pasa 617, 618, 620, 635
Mureşan, Andrei 1211, 1310, 1312, 1366, 1402
Mureşan, Camil 598, 602, 607, 1798
Mureşan, Hilde 1813
Mureşianu, Andrei 1363
Mureşianu, Iacob 1310, 1363
Murgescu, Costin 1825, 1828
Murgu, Eftimie 1315, 1316, 1378, 1423, 1427, 1794
Murgul-Sperber, Alfred 1777
Muşat, Mircea 1827
Muscă, Tiberiu I 549, 550
Musculus (Wolfgang Muslin) 515
Muşlea, Ion 1794
Musnai László 1167
Musztafa aga 620
Mutnoki Bogdán 308
Mutnoki Istvan 308, 347
Mutnoki Mihaly 347
Muller szebeni gimnáziumi igazgató 1069
Muller, G 1152
Muller, Georg 1795
Muller, Georg Eduard 299, 582, 594, 595
Muller, Gottfried 1329, 1408
Muller, Karl 1323
Muller, Konrad 1782
Nachtigall, Johann 1008, 1036, 1175
Nadaboi Miklós 396
Nadányi János 940, 943, 944, 946, 1165
Nádasdi Ungor János 347, 360
Nádasdy Ferenc gróf, kancellár 1491, 1492, 1496, 1497, 1503
Nádasdy Ferenc gróf, országbíró 793, 799, 847, 851, 852, 1160
Nadasdy István 1170
Nadasdy Katalin 424
Nádasdy Tamás 431, 433
Nádudvari Sámuel 1009
Nagler, Thomas 574, 594, 595, 599
Nagy Ambrus 696
Nagy András 622, 624, 633, 634
Nagy Árpád Miklós 553
Nagy Béla 1805
Nagy Ferenc jegyző 1298
Nagy Ferenc zilahi tanár 1289
Nagy Gábor 1825
Nagy Gál 354
Nagy Géza 1146
Nagy Géza (Gárdonyi) 570, 577, 593
Nagy György 501, 583
Nagy Gyula 1148
Nagy Imre képzőművész 1775
Nagy Imre oklevélkiadó 582, 583
T Nagy Imre 1560, 1591, 1596, 1814, 1816
Nagy István 1775, 1827
Nagy Iván 1152, 1818
Nagy J 1166
Nagy János kapitány 903
Nagy János történész 610, 1785
Nagy Jenő 1169, 1776, 1786
Nagy Konstantin → I Constantinus
Nagy L 1715, 1823
Nagy Lajos 1792
Nagy László 609, 610, 1150, 1151, 1160
B Nagy Margit 932, 933, 935, 948, 963, 1130, 1144, 1146, 1152, 1166, 1169, 1172, 1175—1177, 1184, 1185, 1776, 1786
Nagy Mihály 354
Nagy Miklós (1924—), 1791
Nagy Miklós 1808
Nagy Olga 1776
M Nagy Ottó 1185
Nagy Sándor 1803
Nagy Szabó Ferenc 609
Nagy Tamás 354
L Nagy Zsuzsa 1822
Nagyajtai Kovács István 636, 1149, 1291
Nagyari Benedek 769, 922
Nagybaczoni Nagy Vilmos 1822, 1827
Nagybányai Ferenc 922
Nagymihályi István 1159
Nagyszegi Gábor 889, 907
Nagyszombati Márton 376

Nahlik, J. 1804
Naláczi András 874, 1161
Naláczi István 800, 804, 861, 1155, 1156
Naláczi József 1055, 1079
Naláczi Lajos 964
III. Napóleon francia császár 1435, 1465—1467, 1472, 1648
Napragi Demeter 517, 529, 530
Narses bizánci hadvezér 156
Năsturel, Petru S. 602
Naszuh pasa nagyvezír 635, 637, 639, 643, 657, 701
Naszuhpasazádé (Naszuh Huszein) 701—703
Natanson-Leski, Jan 604
Neacşu, Lupu 405
Neamţu, Alexandru 1146, 1173, 1178—1180
Neamţu, Gelu 1801
Nelson, Daniel M. 1828
Nemes Dezső 1820
Nemes János 861
Nemeskürty István 601, 605
Németh Gyula 598
Németh Lajos 1151
Németh László 1355, 1369, 1748
Németh Péter 578
Némethy Balázs 535
Némethy Gergely 533
Németi, Ioan 571, 574
Nenadovics karlócai érsek (Pavel Nenadović) 1026
Nero, Tiberius Claudius római császár 552
Nesselrode, Karl 1386
Nestor, Ion 548, 569
Netea, Vasile 1475, 1650, 1794, 1801, 1805, 1807, 1818, 1819
Neugeboren Emil 1819
id. Neuhauser, Franz 1130
ifj. Neuhauser, Franz 1130, 1288
Neuhauser, Gottfried 1130
Neumann, Balthasar 1036
Newton, Isaac 921, 936, 941, 944, 1072
Nicodim apát 397, 402—404
Nicodim szerzetes 1026
Nicolae, Constantin 1824
Nicolae Mavrocordat havasalföldi vajda 1010
Nicolăescu-Plopşor, Dardu 572
Nicolăescu-Plopşor, Constantin S. 548
Nicolaus de Mirabilibus 377
Nicolescu, Alexandru 1794
Nicolescu, Corina 600
Niczky Kristóf 1095
Niedermaier, Paul 578, 596, 599, 605
Niezowski, Stanisław 446
Nikétász Szklérosz bizánci patrícius 199
Nikitics ortodox püspök 1094
Nilles, Nicolaus 888, 1162
Nistor, Ioan 1809
Nistor, Nicolae 604, 1152
Noeske, Hans-Christoph 556, 559
Nógrádi Mátyás 966
Noll, Rudolf 564
Nopcea, Vasile 1368
Nopcsa Elek 1792
Nopcsa Ferenc 1586
Nopcsa László 1354, 1368
Novák József 564
Nováki Gyula 575
Novákovics Dénes (Dionisie Novacovici) 1026, 1082
Nugruţiu, Ioan 1499
Nussbaum, Theodor 573
Nuţu, Constantin 1820, 1821

Nyárádi Antal 1775
Nyárády R. Károly 1815
Nyáry Pál 528
Nyéki Vörös Mátyás 774, 775
Nyesztor orosz krónikás 239—242, 584—586
Nyújtódi András 376
Nyulas Ferenc 1131

Obert, Franz 1795
Octavianus → Augustus római császár
Odo de Deuil 238, 584
O'Donel gubernátor 1028, 1033, 1043, 1086
Ogg, D. 1149
Oláh Miklós 513, 518, 519, 609, 1016
Oláh Tibor 1775
Olteanu, Alexandru 1820
Olteanu, Ioan 1803
Olteanu, Ştefan 545, 604, 606, 610
Oltványi Ambrus 1479, 1808
Omer boszniai pasa 635
(Aud)Omharius gepida nagykirály 147, 149
Omurtag bolgár kán 189, 192, 193
Onega(bon) tarkán 192
Opitz, Martin 768
Oppenheimer, Samuel 891
Oppius Sabinus 43
Oprea, Ion M. 1695, 1822
Opreanu, C. 554
Oprescu, George 1791
Oprescu, Paul 1695
Órániai Vilmos herceg 882, 1162
V. Orbán pápa 407
Orbán Balázs 547, 1583, 1602, 1613, 1633, 1653, 1786, 1806, 1814, 1816
Orghidan, Rudolf 1243
Orlay Mihály 898, 900
Ormos Mária 1822, 1827
Ormos Zsigmond 570
Ornestein József 553
Oroles dák király 32, 551
Orosz Endre 547

Orosz István 1783
Orosz Pál 898, 917
Oroszhegyi Mihály 758
Oroszhegyi Szabó József 1427
Ortvay Tivadar 592, 600
Ostrogotha vizigót király 110, 131, 156
II. Oszmán török szultán 656, 657, 669, 694
Oszóczky Kálmán 1157
Oţetea, Andrei 1149, 1174, 1782, 1801
Ottlyk György 1164
I. Ottó német király, majd német-római császár 278
Ottó (Wittelsbach) magyar király 320
II. Ottokár cseh király 303
Óváry Kelemen 1374
Óváry Lipót 1151
Ovida gót vezér 110
Oxenstierna, Axel 714, 812
Ozorai Imre 479

Ökrös Bálint 1625

P. mester (P. dictus magister) → Anonymus
Păcală, Victor 1786, 1814
Păcăţian, Teodor V. 1487, 1673, 1781, 1807, 1811, 1818—1820
Pach Zsigmond Pál 596, 604, 1149, 1150, 1152, 1163, 1780
Păclişanu, Zenobie 343, 600
Păcurariu, Mircea 600
Păcuriariu, Dimitrie 1794
Paget, William lord 882, 936
Paget, John 1223, 1230, 1785, 1786, 1803
Pais Dezső 1790
Păius, Gheorghe 574
Pákei József 1127, 1129
Pál erdélyi püspök 371
Pál Antal Sándor 607
Palamasz, Georgiosz 403
Palatics György 524, 525
Paléologue, Maurice 1729, 1731
Paleologus, Jacobus görög teológus 473, 515
Pálffy Károly József gróf, alkancellár 1092, 1111
Pálffy János gróf, tábornagy 918, 919
Pálffy János 1220, 1789, 1790, 1807
Pálffy Pál gróf 715
Pálffy Tamás püspök 859
Páll Árpád 1775
Pall, Francisc 597, 598
Pallavicini Sforza generális 432, 433
Pallós Albert 1788
Palm Jozefa 1133
Pamlényi Ervin 1812, 1829
Panaitescu, Petre P. 302, 600, 607, 610
Panajot portai főtolmács 791, 851
Panciera, Silvio 556
Pánczél Dániel 1079, 1080
Pándi Pál 1789, 1791, 1792
Pap Dénes 1798
Pap Géza 1170
Pap László 1147
Pap, Ştefan 1081
Papacostea, Şerban 407, 600
Pápai B. 1171
Pápai János 910, 960
Pápai Páriz Ferenc 808, 837, 926, 929, 930, 935, 936, 938, 940, 942, 945, 947, 959, 1065, 1146, 1156, 1166, 1168, 1169
Pápay Gáspár 960
Papfalvi, Constantin 1793
Papiu Ilarian, Alexandru 1308, 1320, 1350, 1366, 1367, 1442, 1452, 1793, 1796, 1797
Papp Gáborné 1166
Papp Józscf 1231
K. Papp Miklós 1375
Para, Ioan 1117
Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim) 778, 779
Parádi Nándor 579
Parajdi Illyés István 952
Pârvan, Vasile 548, 559, 561, 562
Pascu, Ştefan 559, 578, 582, 583, 586, 595—598, 605, 1149, 1153, 1161, 1162, 1258, 1321, 1350, 1353, 1359, 1360, 1368, 1779, 1781—1783, 1786, 1793, 1794, 1797, 1798, 1800, 1801, 1810, 1811, 1848, 1815—1818, 1820, 1822, 1826
Paskó Kristóf 859, 966
Pastor, Peter 1823
Paszlavszky Sándor 1268
Pásztor Emil 1805
Pataki Dániel 1783
Pataki, Ioan 1008, 1009, 1015
Pataki István 941
Pataki József 611, 841, 1146, 1152, 1157
Pataki Mózes 1134
Pataki Sámuel 1072
ifj. Pataki Sámuel 1131
Pataki Füsüs János 770
Pataky, K. M. 1803, 1804
Patay József 1174
Patay Pál 555
Páter János 820, 825, 826, 829, 837, 1157
Patócsy Ferenc 416, 426, 427, 431, 434, 435
Pătrăşcanu, Lucreţiu 1827
Pătraşcu cel Bun (Petrásko) havasalföldi vajda 439
Patsch, Carl 545, 553, 556, 557, 559
Paul, Iuliu 548, 549, 568, 574
Paul, Radu 1824
Pauler Gyula 591, 1159
Paulovics István 554
Paulus Diaconus 161, 566
Păunescu, Victor 548
Paur Imre 583

Pavel, Teodor 1633, 1654, 1819, 1820
Pavel, Viorica 557, 570
Pavelescu, Eugen 1787, 1816
Payr Sándor 1168
Pázmány Dénes 1775
Pázmány Péter 662—664, 673, 675, 679, 702, 776, 780, 961
Péchi Simon 517, 535, 669, 685, 698, 699, 773, 782
Péchy Manó gróf 1624, 1648
Pécsi Anna 602
Pekry Gábor 501
Pekry Lőrinc 889, 893, 897, 900, 903, 907, 909—912, 916, 968, 1164
Pemflinger, Markus 415, 460, 463
Penson, J. H. 1150
Pepper, Roy 1828
Perényi Gábor 436
Perényi Imre 916
Perényi Péter 411, 413, 415, 420, 421
Perényi Zsigmond 1370, 1371, 1375, 1801
Perjés Géza 1155, 1163
Perlbach, Max 594
Persz Adolf 1819
Pervain, Iosif 1185, 1258, 1800
Pestalozzi, Johann Heinrich 1134, 1326
Pestényi Mihály 347
Pesti Gábor 426
Pesty Frigyes 595
Petelei István 1600
I. Péter (Nagy) orosz cár 908, 919
Péter (Orseolo) magyar király 215, 217, 232
Péter (Monoszló nembeli) erdélyi vajda 387
Péter (Petru Rareş) moldvai vajda 415, 417, 418, 423, 424, 492, 602
Péter hátszegi esperes 396
Péter Katalin 1152, 1155
Péterfi L. István 1775
Petes Ferenc 905
Pethe Ferenc 1285
Pethő Gergely 673
Petică, Mihai 572
Petki Dávid 920
Petki István 797
Petki János 628, 772—774, 816, 834, 1157, 1158
Petki Nagy Zsigmond 903
Petolescu, Carmen Maria 557, 570
Petolescu, Constantin C. 553, 560
Petolescu, L. 554
Petőfi Sándor 1283, 1285, 1286, 1350, 1373, 1410, 1411, 1424, 1639
Petra, Nicolae N. 1816
Petranu, Coriolan 599
Petraşcu, N. 1827
Petrásko → Pătraşcu cel Bun
Petrescu, Paul 1786
Petrescu-Dîmboviţa, Mircea 550, 568
Petrică, Petru 555
Petrichevich-Horváth Emil 1348
Petrichevich Horváth Lázár 1286, 1786
Petrichevich-Horváth-Tholdy János 1348
Petrik János 1085
Petrikovits, Harald von 565
Petrovici, Emil 588, 607
Petrovics Péter 413, 420, 421, 425—427, 430—432, 434—436, 439, 440, 445, 479, 480, 509, 514, 515, 641
Petrőczi Kata Szidónia 968, 969
Petrőczy István 854, 857, 900
Petrus de Dacia 377
Pettkó Béla 874, 1141
Pezzen, Bartholomeus 528
Pfeffermann, E. 1278, 1790
Philippi, Maja 1161
Philippi, Paul 1824
I. Philippus (Arabs) római császár 93, 95, 109, 111, 221
II. Philippus római császár 109
Pick, B. 556
Pickl, Othmar 605
Pintea, Grigore (Pintye Grigor) 894, 1163
Pippidi, Dionisie M. 547, 1153
Pirnát Antal 605, 609
Piscator, Ludwig 768, 774
Piso, Ioan 558, 561
Piuariu-Molnár, Ioan 1053, 1069, 1072, 1082, 1094, 1097, 1132, 1137, 1181, 1182, 1185, 1252, 1307
IX. Pius pápa 1443
Platón 518
Plenck, Joseph Jakob 1072
Pleşa, Ioan 1785
Plutarkhosz 1273
Podkova, Ivan 450
Podmaniczky Frigyes báró 1470
Poenaru Bordea, Gheorghe 555, 570
Pogány György 1492
Pogány Mária 1813
Poiret, Pierre 940, 941
Pokoly József 1153, 1162, 1789
Polevoj, L. L. 547, 548
Polihovici, L. 1785
Polisensky, J. V. 1150
Polónyi Nóra 1819
Polverejan, Şerban 1661, 1662, 1819
Pomogáts Béla 1827
Pongrácz Pál 1156
Ponori Thewrewk József 1220
Pop, D. 1163
Pop de Băşeşti, Gheorghe (Ilyefalvi Pap György) 1651, 1658, 1660, 1661, 1671, 1673, 1705
Pop, Constantin 558, 560
Pop, Ioan I. 555
Pop, Nicolae 1026

Pop, Sigismund 1418, 1427
Pop, Ştefan C. 1675, 1695, 1708, 1709, 1717
Popa, Alexandru 558, 560, 570, 574, 575, 579
Popa, Dumitru 550
Popa, Mircea 1794
Popa, Radu 581
Popa, Tudor 598
Popa-Lisseanu, Gheorghe 585
Popa „Tunsu" (Piuariu-Molnár apja) 1082
Popea, Nicolae 1366, 1802, 1805
Popescu, Dorin 549, 550, 572, 577
Popescu, L. Mihail 1469, 1478, 1798, 1805, 1807
Popescu-Puţuri, Ion 1658, 1823
Popilian, Gheorghe 556
Popovici, Aurel C. 1658, 1677, 1682, 1692
Popovici, Sigismund 1482
Popovici, Stan (Sofronie) 1026
Popp, Vasile bányaorvos 1131, 1132
Popp, Vasile Ladislau 1493, 1498, 1505, 1648
Porcia, Johannes Ferdinand herceg 787, 792—796, 804, 847, 1156
Porţeanu, Alexandru 1660, 1820, 1821
Porthan finn tudós 1135
Pósa vajda → Szeri Pósa
Pósaházi János 941
Possevino, Antonio 450, 451, 452, 521
Pósta Béla 568, 571, 577
Pölöskei Ferenc 1679, 1684, 1687, 1820, 1821
Prágai András 770
Preda, Constantin 551, 568, 570
Preda, Ioan 1795
Preisz, Franz tábornok 1095
Premerstein, Arthur von 554
Prépostvári Bálint 482
Pribram, Alfred Francis 1146, 1154, 1821
Prie, Octavian 1803
Prinz Gyula 1786
Priszkosz rétor 110, 136, 138, 139
Probu 1395
Probus római császár 112
Proclus Apollophantes 64
Procopius → Prokópiosz
Prodan, David 546, 604, 606—608, 611, 809, 840, 932, 985, 1146, 1147, 1152, 1157, 1162, 1166, 1173, 1176, 1179, 1182, 1183, 1185, 1787, 1793, 1794, 1798
Prohazka, Wilhelm 1804
Prokópiosz (Procopius) emlékiratszerző 177, 566
Prokopowitsch, Erich 1819
Prokuj gyula 269, 282—285, 590, 592, 593
Protase, Dumitru 554—556, 559, 561—564, 571, 574
Protopopescu, Lucia 1788
Protopopescu, Vlad 549
Prox, Alexander 549
Prui Antal 1470
Ptolemaiosz geográfus 30, 44, 248, 552
Pucheim generális 437
Puchner, Anton 1353, 1355, 1368—1370, 1391, 1394, 1395, 1399, 1401, 1402, 1404—1411, 1419, 1432, 1799, 1801, 1803
Puffendorf, Samuel 1010
Pukánszky Béla 583, 1181, 1795, 1807, 1818
Puky Miklós 1470
Pulszky Ferenc 185, 571, 1808
Pumnul, Aron 1353
Puşcariu, Ilarion 1795
Puşcariu, Ioan 1444, 1495, 1585, 1649, 1799, 1807, 1809, 1811
Puşcariu, Sextil 1828
Puskás L. 929
Pusztai-Popovits József 1828
Püspöki János 946
Püthagorasz 42

Quadratus Bassus 49
Querfurti Brúnó (Bonifác) 279, 280, 284, 591

Rabutin de Bussy, Jean-Louis gróf 826, 883, 889, 890, 893, 894, 897, 899, 910, 913, 915—917, 926, 1163
Racoviţă, Mihai → Mihai Racoviţă
Rácz György 536
Rácz Gyula 1816
Rácz István 1150, 1391, 1803
Rácz Lajos 1640, 1813
Rácz Sámuel 1072
Radagaisus germán vezér 135
Radák László 501
Ráday Pál 903, 906, 910, 913, 915, 1164
Radocsay Dénes 599
Rados Jenő 1786
Radu, Dionisie 549
Radu (Radul) de la Afumaţi moldvai vajda 492
Radu Mihnea havasalföldi, illetve moldvai vajda 632, 633, 635, 640
Radu (Radul) Şerban havasalföldi vajda 532, 625, 626, 632—635
Răduţiu, Aurel 1783
Radvánszky Béla 1151
Radvánszky János 900, 902, 904, 1164
Radziwiłł, Janusz 710
Rafael brit lovag 1246
Rainer főherceg 1473
Rajka Péter 1131, 1254, 1555, 1607
Rajnald erdélyi püspök 306
I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem 848—850, 852—854, 860, 1159, 1160
II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem 208, 868, 894—896, 898—900, 902—920, 927, 944, 947, 954, 959, 960, 962, 964, 967, 968, 970, 974, 1005, 1075, 1076, 1163—1165

Rákóczi Ferenc (II. Rákóczi György fia) 714
I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 663—665, 675, 680, 687—705, 707, 709, 710, 714, 715, 734, 735, 737, 740, 743, 744, 748—751, 757, 759, 765, 768, 776, 778, 780, 798, 820, 827, 832, 834, 957, 961, 1004, 1151
II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 711—725, 734, 740, 743, 744, 775, 780, 786, 787, 795, 796, 798, 820, 844, 863, 946, 961, 966, 967, 1154
Rákóczi József 974, 1171
Rákóczi László 801, 967, 1155
Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem 536, 618—625, 642, 651, 693, 773
Rákóczi Zsigmond (I. Rákóczi György fia) 708, 710, 711, 715, 775
Ramazzini, Bernardino 1010
Ramus, Petrus (Pierre de la Ramée) 518, 769, 780
Rangoni, Gabriele püspök 372
Ranke, Leopold von 1330
Ránki György 1780, 1812, 1826, 1829
Rannicher, Jakob 1506
Rapport, Bruno 561
Rareş Péter → Péter moldvai vajda
Rásonyi László 589
Rasztiszláv morva fejedelem 198
Ráth Károly 583
Ráth Mátyás 1079
Ráthonyi János 916
Raţiu, Ioan 1477, 1483, 1500, 1501, 1503, 1647—1650, 1658, 1660—1663, 1670, 1671, 1793
Rauser, Vasile 1828
III. Raymund gróf 201
Readwald Kelet-Anglia királya 147
Rebreanu, Liviu 1741
Reccesvinthus vizigót király 146
Récsey Ádám báró 1357
Récsi Emil 1286
Reddaway, W. F. 1150, 1152
Redlich, Joseph 1806
Rednic, Athanasie 1037
Régeni Mihály Pál 941, 942
Regius 780, 944
Rehner, Hermann 1787
Reichenstein, Franz Müller von báró 1069, 1491
Reicherstorffer, Georg 410, 415, 460, 463, 602
Reichman kancelláriai tanácsos 1028
Reinerth, Karl 605
Reiszig Ede 595
Reizner János 1151
Reményi Ede 1449, 1470
Reményik Sándor 1747, 1748
Reptila gepida trónörökös 162
Resch Adolf 570
Retegan, Alexandru 550
Retegan, Simion 1485, 1781, 1784, 1785, 1805, 1810, 1811, 1816, 1817
Réthei György 1163
Réthei Prikkel Marián 1170
Réthy László 577
Révérand, Dominique abbé 861, 964
Révész Imre 606, 1177
Révész László 1819
Révész Mihály 1820
Rezachevici, Constantin 610, 1152
Rhédey Ferenc 535, 628, 723, 787, 798
Ribbentrop, Joachim von 1753
Richelieu, Armand Jean du Plessis 677
Riebel őrnagy 1401
Riegger, Joseph 1080
Riessenberger, Ludwig 1783
Rikman, Emmanuil Abramovics 568
Rimay János 622, 773
Rimotzy Mihály 1813
Ritoók János 1332
Ritterling, Emil 555
Róbert esztergomi érsek 306
Roe, Sir Thomas 694
Rogerius (Roger) krónikás 259, 310, 311, 582, 595, 597
Rogge, Walter 1806, 1817
Roggendorf, Wilhelm von 421
Rogger, Hans 1829
Rogozea, P. 578
Rokonstáin Leopold 1305, 1793
Roman, Alexandru 1418, 1648
Roman, Louis 1172
Roman, Petre I. 549
Roman, Valter 1828
I. Romanosz (Lakapénosz) bizánci császár 216, 271
II. Romanosz bizánci császár 216
Romanul, Miron érsek 1656
Rómer Flóris 185, 575
Roşca-Rosen, Maria 1178, 1784
Rosemunda gepida királylány 162
Rosenfeld guberniumi tanácsos 1111
Rosetti, Alexandru 404, 598, 1794
Rosetti, Constantin A. 1420
Roska Márton 209, 210, 548—550, 567, 568, 571, 572, 574, 577, 578
Rossini, Gioacchio 1287
Rostovzeff, Mihail 556, 558
Roşu, Titus L. 571
Roth Alfréd 1795
Roth, Daniel 1331, 1361, 1800
Roth, Elias 1398
Róth Endre 1776
Roth, Erich 605
Roth, Johannes királybíró 441
Roth, Johannes 611
Roth Ottó 1721
Roth, Stephan Ludwig 1212, 1215, 1326, 1329, 1331, 1362, 1383, 1398, 1399, 1413, 1414, 1785, 1795, 1800
Roth, Victor 599

Rothenberg, Gunther Erich 1809
Rottal János 786, 787, 797, 801, 802, 804, 805, 847, 852, 855, 1155, 1156, 1160
Rousseau, Jean-Jacques 1072
Roxan, Margaret M 84
Rózsa Gyorgy 1791
Rozsnyai János 393
Rozsnyai Dávid 799, 853, 959
Ródi Cseh János 378
Rödi Cseh Péter 378
Rönnnenfarth, Helmuth K G 1151
Rubinek Gyula 1816
Rubobostes állítólagos dák király 32, 35, 551
I Rudolf magyar király (II Rudolf német-római császar) 449, 450, 452, 524, 528, 529, 531, 532, 610, 619, 622, 624, 626, 627, 655
Rudolf burgundi herceg 201
Rudolf wurzburgi püspök 200
Rueber, Johann 437, 443
Ruga hun nagyfejedelem 134, 136
Rumpler, Helmut 1800
Russbázki, Aloisius 1048
Russu, Ion I 551, 553—555, 558—560, 564
Rusu, Adriana 560
Rusu, Constantin 1793, 1794
Rusu, Ion 1313
Rusu, Mircea 556, 567, 571, 573, 577—579
Rusu-Abrudeanu, Ion 1807
Rusu-Şirianu, Ioan 1670, 1815
Ruzitska Gyorgy 1288
Rustow, Wilhelm Friedrich 1804

Saba gót mártir 125, 126
Sabău, Ioan 571, 581, 1183
Sacerdoţeanu, Aurelian 595
Sachsenheim, Friedrich 1800
Sáfár Miklós 821
Sáfrán Györgyi 1808
Sagredo velencei kovet 805, 846, 1159
Şaguna, Andrei 1343, 1354, 1363, 1375, 1384, 1386, 1402, 1408, 1416, 1419, 1427, 1440, 1441, 1443, 1469, 1475, 1477, 1478, 1487, 1493, 1495, 1502—1506, 1585, 1648—1651, 1802
Saint-Dié, Jean de 383
Sajnovics János 1135
Salamon magyar király 209, 218, 219, 222, 295
Salamon zsoldostiszt 540
Salamon József 1789
Sallák András 814
Salmen, Franz von 1359, 1427, 1432, 1439, 1483, 1487, 1491
Salmon, Pierre 561
Salvan, Florin 1803
Salza, Hermann von 303
Samarjai Péter 915
Samassa János 1602
Sámi László 1633
Sanders, I 1823
Sándor (Nagy, Alexander Magnus) macedón király 30, 32, 952
Sándor (Alexandru Lăpuşneanu) moldvai vajda 439
Sándor Gergely 1012, 1023, 1057
Sándor János belugyminiszter 1667, 1693
Sándor János székely kovet 907
Sándor József (Pákéi) 1474, 1634, 1810, 1811
Sándor László kormánybiztos 1462
Sándor László 1824
Sándor Lipót főherceg 1119
Sándor Pál 1813
Sándor Vilmos 1553, 1814, 1816
Şandu, D 1828
Sanie, Silviu 559, 560
Săntimbreanu, Aurel 556
Saphrax osztrogót vezér 133
Sarai, Visarion 1017
S Sárdi Margit 969, 1170
Sárközi Zoltán 1181, 1795, 1800
Sárói-Szabó Tibor 1727
Sarolta (Saroltu, Géza fejedelem felesege) 238, 269, 278—281, 283, 368, 592
Sárosi István 903
Sárpataki Márton jobbágy (Keresztes Marton néven förendi) 844
Šašel, Anna 552
Šašel, Jaroszlaw 552
Săşianu, Alexandru 570
Saso, Jankula 450
Savoyai Jenő (Eugen) herceg 883, 909, 919, 973
Savu, Gheorghe Al 1828
Schandl Károly 1639
Scheint, Daniel Gottlieb 1785
Scherffenberg erdélyi főparancsnok 876, 1161
Scherg, Georg 1777
Scherg, Wilhelm 1614
Scherzer Bálint 1175
Schieder, Theodor 1149
Schiller, Friedrich Johann Christoph 1076, 1134, 1274
Schleiermacher, Friedrich Ernst Daniel 1129
Schlitter, Hanns 1349, 1803
Schlozer, August Ludwig 1135
Schmerling, Anton von 1479, 1480, 1482, 1483, 1490, 1493, 1496, 1500, 1501, 1503
Schmidt császari generális 862
Schmidt József 1135
Schmidt, Konrad 1369, 1478, 1491, 1503, 1642
Schmidt, Ludwig 568
Schmidt Vilmos 1151
Schmiedt-Brentano, Antonio 1800
Schönhals, Karl von 1425
Schram Ferenc 1168
Schramm, Gottfried 589

Schreiber, Simon 1323, 1414
Schroeder, Paul 1809
Schroller, H 548, 549
Schröder, Wilhelm 1074
Schubert, F N 1040
Schuchbauer, Anton (Antal) 1008, 1036, 1129
Schuller, Friedrich 607, 1812
Schuller, Georg Adolf 1795, 1814
Schuller, Johann Karl 1324, 1328, 1785
Schuller, Rudolf 1706
Schullerus, Adolf 594
Schultheisz Emil 1168
Schultz alezredes 1096
Schulze, M 575
Schumacher, Fr 1814
Schutze, J 594
Schwandtner, Johann Georg 584
Schwartz, Ernst 565
Schwarzenberg, Carl herceg 1430, 1465, 1476, 1583
Schwendi, Lazarus 437
Scorilo dák király → Coryllus
Scott, Walter 1284, 1331
Sebess Dénes 1809, 1814, 1816
Sebestyén András 866, 1160
Sebestyén Gergely 1290
Sebestyén Gyula 593, 598
Sebestyén József 599
Sebestyén Kálmán 1167, 1788
Seckendorff, Friedrich Heinrich gróf 974
Secundianus Genialis, M 64
Seeau, Ehrenreich 894, 1163
Seeberg, Zacharias Wanckhel von 980, 996, 1022
Seeckt, Hans von 1696, 1822
Segnyey Miklos 535
Seipp Ludwig 1073
Seivert, Johann 1074, 1181
Seldtmajer Sebestyén 906
Semlyén István 1827, 1828
Şendo, Mihai! 1010
Senz, Alois 1809
Sényi László 1786
Sényoi Pál 329
Sennyey Pongrác 628
Septimius Severus római császár 70, 71, 75, 77, 78
Seraphin, Constantin 549
Serb, Gheorghe 1656
Şerban, Constantin → Constantin Şerban
Şerban, Radu → Radu Şerban
Seredi István 708
Serena Ágoston 931
Servet, Miguel 473, 515
Seuler, Martin Gottlieb 1068
Sextus (Busturio fia) 84
Sever, Axente → Axente Sever, Ioan
Shakespeare, William 1074, 1134, 1287
Shaw, Standford J 1156
Siegbert, a frank Austrasia királya 159, 161
Sieghart, Rudolf 1813
Siegler, Konrad 1703, 1708
Siemienski, József 604
Siger, Brabanti 372
Sigerus, Emil 1791
Sigmond Elek 1556, 1557, 1607
Siklós András 1822
Sikó János 944
Sikó Miklós 1288
Silius Italicus 774
Silvanus puspok 127
Silvanus Aelianus, Plautius 552
Şimanschi, Leon 602
Simeon bolgár cár 195, 199, 271, 273, 274, 590
Simion, Aurică 1827—1829
Simion Movilă havasalföldi, illetve moldvai vajda 531, 652
Simion, Ştefan 776, 777
Simó Ferenc 1288
Simon (Káczik nembeli) bán 288
Simon (Szalók nembeli) bán 322, 323, 349
Simon Józsefné 1824
Simonffy József 1418
Simonyi Ernó 1154
Şincai, Gheorghe 1080, 1081, 1107, 1136, 1181, 1259, 1306, 1308, 1313, 1788
Sinkovics István 603, 1162, 1163, 1397
Sion, Gheorghe 1801
Sipos Dávid 949
Sipos Gábor 1167, 1260, 1780, 1788
Sipos János 952
Sipos Kamilló 1786
Sipos Pál 1129, 1184
Sipos Péter 1821
Siskovics József báró, altábornagy 1030
V Sixtus pápa 450
Slavici, Ioan 9, 1653—1657, 1661, 1679, 1819, 1820
Smuts, Jan Christian 1726
Sobieski, Jan → III János lengyel király
Socino (Sozzini), Fausto 516, 517
Socolan, Aurel 570
Sofronie → Popovici, Stan
Solymosi László 1159
Sombori László 453
Sombori Sándor 983
Sombory Julianna 1219, 1229
Somló Bódog 1713
Sommer, Johannes 473, 515
Somogyi Ambrus 609
Somogyi Antal 1295
Somogyi Éva 1483, 1810, 1811
Sonea, Emilia 1828
Sonea, Gavrilă 1828
Sonnenfels, Joseph von 1080, 1083
Soppel András 907

Soproni Sándor 555, 561
Soroceanu, Tudor 549, 550
Soterius, Michael 1109, 1111, 1126
Şotropa, Valeriu 1784, 1803
Souches, Louis de 786
Sóvári György 307
Söllner, Johann 1330, 1782, 1783
Söni Pál 1828
Sötér István 1181
Spălăţelu, Ion 1825
Spector, Sherman David 1823
Speer, Daniel 964
Spener, Jakob 942
Spielmann József 942, 944, 1147, 1168, 1175, 1178, 1180, 1181, 1185, 1776
Spinei, Victor 575
Spira György 1421, 1781, 1797, 1800—1802, 1805
Srejović, Dragoslav 548
Staël, Madame de 1274
Stan román templomfestő 953
Stan, Apostol 1805
Stanca Sebestyén 1793
Stăniloaie, Dimitrie 600
Starck, P. L. 553, 558
Starhemberg, Maximilian herceg 876
Statileo János 422, 485
Statius Priscus 60
Stavrianos, Leften Stavros 1152
Ştefan, Mihai 1825
I. Ştefan Tomşa moldvai vajda 633
II. Ştefan Tomşa moldvai vajda 653
Stein, Arthur 554
Steinacker, Edmund 1819
Steinacker, Harald 1818
Steinhilbert von Thalheim, J. G. 987
Steinville, Stephan von, gróf 917—920, 972, 986, 987, 1007, 1173
Stepney, George 1164
Sterca Şuluţiu, Alexandru 1342, 1362, 1363, 1374, 1375, 1443, 1477, 1478, 1486, 1487, 1491, 1495, 1503, 1504, 1648
Sterca Şuluţiu, Josif 1796, 1803, 1805
Stere, Constantin 1683, 1820
Stere, Ernest 1153
Stiborici Stibor erdélyi vajda 351
Stilicho római zsoldosvezér 135
Stock, Johann 1130
Stoianovich, Tudor Al. 1783
Stoica bojár 529
Stoica, Sever 1709
Stoica, Vaşile 1822
Stoicovici, Eugen 575
Stoll Béla 1170
Stöger-Steiner, Rudolf 1709
Strahlenberg német nyelvtudós 1009
Stranoves Jeremiás 935
Strassburg, Paul 812
Strassoldo, Carlo 866
Stratan, Ioan 556
Strattmann, Heinrich Johann 880
Straussenburg, Daniel 1069
Stroescu, Vasile 1684
Stupan államtanácsos 1027
Sturdza, Dimitrie A. 1657, 1661, 1662, 1664, 1666—1668, 1670
Suciu, Coriolan 1794
Suciu, Dumitru 1811
Suciu, Ioan Dimitrie 1794, 1801
Suciu, Petru 1782, 1816
Sueuethes Traibithius 83
Sugar, Peter F. 1818
Sulla, P. Cornelius 35
Sulyok Imre 453, 513
Sulyok István 1823
Surdu, Bujor 1147, 1173, 1179, 1816
Susarin, Vlagyimir Pavlovics 598
Sükei Károly 1286
Sükösd Sámuel 1216, 1789
Sütő András 1775
Svéda Pál 1168
Svoboda, M. 1809
Swoboda, Erich 551
Sylvester Dénes 1294

Szabad György 1450, 1474, 1480, 1481, 1792, 1799, 1801, 1802, 1806, 1808—1810
Szabédi László 1775
Szábel Menyhárt 1246
Szabó András 1134
Gy. Szabó Béla 1775
Szabó Flóris 566
Szabó György gimnáziumi tanár 1297, 1298
Szabó György történész 609
Szabó Gyula 1775
Szabó Imre 1791
Szabó István néprajzkutató 1169
Szabó István történész 606, 608, 978, 1171, 1172, 1809, 1814, 1816
Szabó János 1288
Szabó Károly 363, 582, 601, 611, 1147, 1149, 1163, 1167
Cs. Szabó László 544, 1143
Szabó Mihály 949
Szabó Miklós 1153, 1167
Szabó T. Attila 588, 816, 1142—1144, 1157, 1168—1170, 1220, 1776, 1783, 1790, 1791, 1808, 1828
Szabó Zoltán 1711
Szabó Zsigmondné 943
Szabolcs (Zobolsu) magyar fejedelem 235, 238, 239
Szacsvay Sándor 1079, 1080

Szádeczky Béla 1161, 1166, 1795
Szádeczky (-Kardoss) Lajos 363, 582, 594, 598, 603, 604, 607, 609, 610, 1143, 1144, 1147, 1155, 1158, 1161, 1163, 1166, 1168, 1170, 1172, 1174, 1177, 1183, 1786, 1822
Szakács Kálmán 1821
Szakál Ferenc 837, 960, 1169
Szakály Ferenc 601, 604, 605
Szalárdi János 692, 699, 702, 720, 750, 757, 758, 776, 778, 947, 1147
Szalay György 1158
Szalay Krisztina 1170
Szalay László 412, 600, 601, 609, 665, 797, 798, 946, 1149, 1150
Szállási Árpád 1168
Szamoskőzy István (Enyedi Pál) 519, 532, 601, 609, 966
Szaniszló Zsigmond 902, 960, 1163
Szántó István 517
Szapáry Gyula gróf, miniszterelnök 1632, 1633, 1645, 1659
Szapolyai János → I. János magyar király
Száraz Antal → Hampel József
Szárhegyi Lázár István 1169
Szász György 920
Szász János 1775
Szász Károly 1169, 1263, 1273, 1277, 1278, 1282, 1289, 1290, 1292, 1324, 1369, 1370, 1375, 1376, 1379, 1414, 1445, 1789, 1791
Szász Pál 1757
Szász Zoltán 1810, 1820, 1822
Szász Zsombor 1822, 1829
Szathmáry Pap Károly 1163, 1256, 1288, 1785
Szatmárnémeti Mihály 855
Szauder József 1142, 1144
Száva Mihály 892, 1163
Szebelédi Bertalan 925
Széchényi Ferenc gróf 1081
Széchenyi István gróf 1139, 1267, 1268, 1272, 1274, 1284, 1287, 1301, 1307, 1311, 1379, 1414, 1469, 1470, 1800
Széchényi Pál kalocsai érsek 899
Széchy György 664, 666, 673
Szécsényi Tamás erdélyi vajda 321, 323, 349
Szegedi Gergely 481, 482, 497
Szegedi Kis István 479, 480
Szegfű László 591, 593, 598
Szejdi Ahmed budai pasa 723
Székely Ferenc igazságügy-miniszter 1679
Székely (Dózsa) György 360, 361, 365, 696
Székely György 578, 598
Székely István 802, 903
Székely Júlia Anna 1167
Székely János 1775
Székely László 826, 844, 861, 887
Székely Mózes erdélyi fejedelem 530, 532, 634, 641, 686, 697, 698, 702, 1290, 1790, 1796
ifj. Székely Mózes 701
Székely Sándor, Aranyrákosi 1134, 1292
Székely Zoltán 549, 550, 568, 574, 577, 579, 581, 607
Szekfű Gyula 601, 609, 873, 1149, 1165, 1168, 1792, 1795, 1797, 1817
Szele György 1158
Szelepcsényi György kancellár, esztergomi érsek 866, 1162
Szeles János 1158
II. Szelim török szultán 440
Széll Kálmán miniszterelnök 1668—1670
Szemere Bertalan 1377, 1382, 1383, 1385, 1397, 1422, 1423, 1451
Szemere Pál 1134
Szemlér Ferenc 1775, 1829
Szénássy Barna 1792
Szenczi Kertész Ábrahám 774, 775, 939, 949
Szenczi Molnár Albert 780, 929, 942, 1037
Szenczei László 1829
Szendrey István 1150
Szeneszlaus (Szeneslav) vajda 307
Szent-Ábrahámi Mihály 1009, 1065
Szentgyörgyi Ferenc 792
Szentgyörgyi György 497
Szentgyörgyi János 359
Szentgyörgyi Mária 606—608, 839, 1147, 1152, 1157, 1158
Szentgyörgyi Péter 378
Szentimrei Jenő 1791
Szentimrei Judit 1169, 1776, 1786
Szentiváni Mihály 1280, 1283, 1291, 1295, 1302, 1784
Szentiványi Béla 1168
Szentiványi Károly 1415
Szentiványi Márton 887
Szentkatolnai Bakk Endre 1803
Szentkereszty Zsigmond báró 1663
Szentkirályi Zsigmond 1147, 1173, 1178, 1179, 1256, 1787
Szentmártoni Bodó János 758
Szentmártoni György 903
Szentmártoni Kálmán 603
Szentmártoni Samu 1254
Szentpáli János 792
Szentpétery Imre 582, 585, 595
Szentsimoni Dénes 838
Szepessy Pál 854
Szepsi Csombor Márton 755
Szerémi György 518, 519, 601
Szeri Pósa vajda 308, 310
Szervátiusz Jenő 1775
Sziavus pasa, szilisztriai helytartó 712
Szigethy Miklós 1804
Szigeti József 1141, 1153
Szigeti-Gyula István 974, 1008
Szigligeti Ede 1287
Szikra István 922

Szilády Áron 600, 1148
Szilágyi Dezső 1640
Szilágyi Domokos 1775
Szilágyi Farkas 1803
Szilágyi Ferenc 1174, 1286, 1289, 1292, 1305, 1332, 1786, 1789
Szilágyi János 555
Szilágyi Mihály kormányzó 359
Szilágyi Sámuel 1035, 1177, 1801
Szilágyi Sándor 9, 544, 583, 601, 609, 660, 674, 687, 707, 711, 874, 1141, 1143, 1147—1154, 1160, 1163, 1166, 1780, 1791, 1798, 1806
Szilágyi Tönkő Márton 942
Szilvási Boldizsár 628
Szinán pasa, nagyvezír 525—527, 722
Szkender pasa 639, 640, 643, 646, 656, 657
Szkhárosi Horvát András 479, 481, 482
Szmirnova, G. I. 550
Szokács Péter 399
Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég, később nagyvezír 432
Szombathelyi Márton 686, 687
Szongott Kristóf 1787
Szontagh Gusztáv 1283
Szotyori József 1131
Szőcs János 1220
Szőcs Sebestyén 1801, 1802
Szőcs Tódor 759
Szőke Béla 576
Szőkefalvi Nagy Zoltán 1181
Szőllősi István 774
Szőllősy András 1170
Szőnyi István 1775
Szőnyi Nagy István 938
Szpargapeithész állitólagos agathürsz király 30
Sztálin, Joszif Visszarionovics 1761
Sztancsev, Sztanko 575
Sztárai Mihály 479, 481
Szterényi József báró 1608
Sztojanics alezredes 1096
Sztojkovics, Sztojka 1053
Sztrabón 35, 551
Szucsáki János 378
Szudricsány István 903
Szuhay István 528, 533
I. Szulejmán szultán 409, 411, 412, 418, 420, 421, 428, 435, 437, 443, 656, 694
I. Szvatopluk morva fejedelem 195, 199, 237, 238
II. Szvatopluk morva fejedelem 195

Tacitus, Publius Cornelius 30, 41
Tagányi Károly 583, 593, 598, 599, 1147, 1162, 1172, 1181, 1785
Takács Lajos 597
Takács Miklós 574, 580
Takáts László 1164
Takáts Sándor 601, 1156, 1157, 1162, 1174
Taksony nagyfejedelem 278
Tallóci Bánffy Boldizsár 451
Tamás superintendens 472
Tamás (Szent), Aquinói 372
Tamás András 1462
Tamás Lajos 561, 1142
Tamási Áron 9, 1748, 1750
Tamási Henrik 354
Tanárky Gedeon 1246
Táncos Kata 943
Táncsics Mihály 1238, 1285
Tandler, Emil F. 1813, 1814
Tarbus barbár vezér 69
Tarczali Zombori Ida 1156
Tárczay György 436
Tardy Lajos 1168
Tarhos (Dursac, Árpád fia) magyar vezér 272, 590
Tarisznyás Márton 1787
Tarnai Andor 1141, 1144, 1167, 1170
Tarnóc Márton 1153, 1168
Tartler, Johann 1069
Tas (Thosu) magyar vezér 235, 238, 239
Taşcu, Valentin 1794
Tavaszi Sándor 1155
Téglás Gábor 553, 556
Téglás István 553, 574, 578
Téglási Ercsi József 1252
Teke Zsuzsa 598
Telekessy Imre 437
Teleki Ádám gróf 1058, 1060, 1069, 1127
Teleki Béla gróf 1829
Teleki Domokos gróf 1130, 1217, 1284, 1469, 1470, 1478, 1481, 1484, 1499, 1526, 1550, 1583, 1785, 1811
Teleki János 938
Teleki Jánosné 953
Teleki József gróf, gubernátor, író 1266, 1292, 1295, 1305, 1336, 1337, 1340, 1348, 1361, 1368, 1371, 1379, 1385, 1396, 1800, 1801
Teleki Lajos 1069
Teleki László gróf (1710—1778) 1023, 1024, 1052, 1057, 1058
Teleki László gróf, politikus, író (1811—1861) 1284, 1285, 1295, 1299, 1304, 1305, 1379, 1421, 1450, 1451, 1470—1472, 1481, 1808, 1810
Teleki Mihály gróf, kancellár 787, 789, 792, 794, 795, 800—802, 804, 806, 815, 816, 822, 823, 825, 826, 829, 844, 846—853, 856—858, 860—864, 868, 871, 872, 876, 877, 879, 931—933, 935—937, 947, 950, 953, 957, 1076, 1155, 1156, 1161
ifj. Teleki Mihály gróf, kővári főkapitány 897, 898, 903, 905, 907, 909, 919, 920, 947
Teleki Mihály reformkori politikus 1069, 1132
Teleki Pál gróf 1586, 1729, 1753, 1754, 1786, 1792, 1796, 1798

Teleki Sámuel gróf, kancellár 1035, 1058, 1119, 1138
Teleki Sámuel gróf, utazó 1586
Teleki Sándor gróf 1342, 1427, 1466, 1467, 1808, 1810
Temesdeli Dési Péter 347
Temesváry János 598
Tempea, Radu 1136, 1185
Temporini, H 543
Teodor, Pompiliu 1793, 1794, 1798, 1801
Teodorik püspök 306
Teodosie kancellár 529
Teofil puspok 887, 888, 1162
Ţepeş, Vlad → Vlad Ţepeş
Terentius, tkp Publius Terentius Afer 518
Terentius Scaurianus, D 47
Terényi Edit 1775
Teteny (Tuhutum) harka 235, 236, 238, 239, 260, 261, 269, 270, 272, 273
Tettius, Iulianus 43
Teutsch, Andreas 941, 942, 945, 1009
Teutsch, Friedrich 601, 605, 609, 979, 1074, 1148, 1149, 1153, 1168, 1170, 1172—1176, 1178, 1179, 1181—1183, 1328, 1643, 1644, 1781, 1788, 1794, 1797, 1800, 1806, 1807, 1811, 1817—1819
Teutsch, Georg Daniel 582, 601, 605, 609, 1148, 1153, 1172—1176, 1178, 1179, 1181—1183, 1330, 1359, 1643, 1659
Thallóczy Lajos 1155, 1166
Thaly Kálmán 879, 880, 1160, 1164
Thalmann, Gustav 1645
Themisztiosz Euphradész 121
Theoderik (Nagy) osztrogót király 145, 150
I Theoderik vizigót király 124
II Theoderik vizigót kiraly 124
II Theodosius bizánci császár 134, 136, 137, 140—142, 158
I Theodosius római csaszár 129
Theodosius (Szent), Tirnovoi 403
Theofanész Homologetesz (Hitvalló Theofán) bizánci történetíró 566
Theophulaktosz puspok 278
Theophulaktosz Szimokatta 566
Theotmar salzburgi érsek 200
Theudepert frank király 139
Thierry Vilmos 1785
Thiess, Karl 1800
Thietmar merseburgi puspok
Thirring Gusztáv 1171, 1782, 1816
Tholdalagi Ferenc gróf 1350, 1514
Tholdalagi László 1069, 1070
Tholdalagi Róza 1786
Thomasius, Christian 941
Thompson, E. A. 569
Thorisind gót király 156
Thorismud osztrogót király 134
Thoroczkai István 897—899, 903, 915, 919, 1165
Thokoly Imre felső-magyarországi, majd erdélyi fejedelem 453, 848, 854, 859, 862, 864—869, 871, 872, 877, 881, 883, 884, 896, 898—900, 902, 904, 905, 947, 950, 960, 961, 967, 968, 1160—1162, 1164
Thökoly István 848, 849, 854
Thökoly Mária 1170
Thrasarik ariánus puspök 162
Thun, Leopold L gróf 1431, 1468
Thurn, Matej 663
Thuróczi János 378
Thury József 593
Thurzó Imre gróf 664, 670, 673
Thurzó Szaniszló gróf 663, 664, 673—675
Thurzó Zsigmond 372
Tiberian, Ioan 1520
I Tiberius római csaszár 40, 41, 43
II Tiberius római császár 161
Ţichindeal, Dimitrie 1307, 1308
Tige, Jean-Charles 898, 899, 912
Tikos János 907
Tilea, Virgil Viorel 1730, 1823
Tilkovszky Loránt 1780, 1829
Tilly, Johann Tserclaes gróf 534
Tinódi (Lantos) Sebestyén 473, 966
Ţişca, Ion 914
Tisza István gróf, miniszterelnok 1671—1675, 1677—1682, 1684—1695, 1699
Tisza Kálmán 1465, 1494, 1496, 1633, 1637, 1638, 1643, 1645, 1653, 1655
Tisza László 1448, 1480
Titulescu, Nicolae 1731
Titus Agathopus, C 64
Ţoca, Mircea 1185
Tocilescu, Grigore 553, 555
Tocqueville, Alexis de 1274
Tofeus Mihály püspok 845, 860, 941
Togan, George 568, 575
Tokaji László 1590, 1816
Toldy Ferenc 692, 1282, 1330, 1791
Tolnai Dali János 769
Tolnai F István 926, 947
Tolnai Gábor 1142, 1167
Tolnai Máté 374
Tolnai Mihály 947
Tomaschek, Wilhelm 558
Tomasson, Benkt E 554
Tombor Ilona 599
Tominác József 1813
Tomori István 411
Tomori Pál 364
I Tomşa, Ştefan → I Ştefan Tomşa
II. Tomşa, Ştefan → II. Ştefan Tomşa
Tonk Sándor 598, 599, 609, 1146, 1185, 1780, 1790, 1793

Toppeltinus, Laurentius (Lorenz Töppelt) 777, 837, 947, 1016, 1153, 1168
Torda ispán 266
Tordai Demeter 480
Tordai Salatiel 372
Tordai Zádor 1168
Tordasi Mihály 497
Tordasi Pál 497
Torma József 1789
Torma Károly 185, 547, 553, 554, 575, 1160, 1163
Tormás magyar vezér 277
Tortensson, Leonhard gróf 705, 708, 709
Tótfalusi Kis Miklós 775 → még Misztótfalusi Kis Miklós
Toth, Adalbert 1818
Tóth E. 787
Tóth Ede 1818
Tóth Endre 554, 565
Tóth Gyula 884, 1166, 1806
Tóth István 556, 559
Tóth Sándor 1822, 1823
Tóth Tibor 1587
I. Tóth Zoltán 585, 597, 601, 979, 1081, 1148, 1162, 1172, 1173, 1175—1177, 1179—1183, 1185, 1413, 1422, 1441, 1781, 1788, 1793, 1796, 1799, 1802, 1805, 1807, 1808, 1818, 1819
Totila gót király 156
Tótsolymosy Apród János 372
Totu, Ioan V. 1828
Töpfer Márton 943
Töppelt, Lorenz → Toppeltinus, Laurentius
Török Bálint 413, 415, 420—422, 476
Török István 1176
Török János (enyingi) 424, 426, 430
Török János lovász 630
Török János marosvásárhelyi tanár 1446, 1447
Török Pál 602
Traianus Decius római császár 76, 94, 95, 109, 111, 552
Traianus, Marcus Ulpius római császár 45, 46, 49, 50, 57, 61, 71, 72, 80, 81, 99, 108, 557, 558, 1016, 1314, 1318
Trausch, Joseph 1323, 1327, 1328
Trauschenfels, Eugen von 601
Trauschenfels, Franz 1142, 1499
Trebici, Vladimir 1827
Trefort Ágoston 1651
Treiber-Netoliczka, Luise 1786
Trencsényi Waldapfel Imre 609
Tringham, Ruth 548
Trócsányi Zsolt 546, 601—603, 608, 609, 863, 1148, 1150, 1152, 1155, 1157—1160, 1162, 1164, 1172—1178, 1180—1185, 1781, 1783—1785, 1789, 1790, 1792, 1796—1799, 1801—1803, 1806, 1812
Troester, Johann 755, 757, 777, 809, 837, 1152, 1153, 1156
Trynkowski, Jan 559
Tsanis, Andreas C. 1828
Tschirnhausen, Ehrenfried Walter 941
Tschirschky, Heinrich Leonhard von 1693
Tudor, Dumitru 552, 553, 555, 557—560
Ţumbru, Mihail 1063
Turdeanu, Emil 600
Turenne, Henri de 799
Turnowsky Sándor 1263, 1789
Turóczi-Trostler József 1167
Turzai Mária 1829
Tuszol kun vezér 194
Ţuţui, Gheorghe 1826, 1829
Türi László 1069, 1070, 1109, 1119, 1124—1126, 1128
Türr István 1464, 1472, 1501
Türr, Stefania 1809

Uebersberger, Hans 1821
Ugrai László 1130, 1185
Ugron Gábor 1633, 1653
Ugron István 1793
Uhlirz, Karl 1149
Uhlirz, Mathilde 1149
Újfalvi Imre 770
Újfalvi Krisztina 1134
Újfalvy Sándor, Mezőkövesdi 1219, 1221, 1785, 1786, 1789
Újhely Géza 1515, 1813
Újlaki Miklós 357, 358
I. Ulászló (Jagelló) magyar király 357, 358
II. Ulászló (Jagelló) magyar király 360, 363
IV. Ulászló lengyel király 710, 711
Uldin hun fejedelem 135
Ulpius Hermias, M. 61
Upori István 372
Uptar hun vezér 136
Urbán Aladár 1799, 1801
Urban, Karl 1392—1394, 1401, 1404, 1408, 1409, 1413, 1803
Urbanitsch, Peter 1806, 1817
Urechia, V. Alexandru 1810
Urmánczy János 1707
II. Uroš szerb király 320
Urs de Mărgineni, David, báró 1585
Ursuţ, D. 555
Ursuţiu, Liviu 1803
Usdibad gepida vezér 161
Utiešenović, Georg → Fráter György
Utiešenović, O. 433, 603
Uzoni Balázs 937
Uzum, Ilie 574, 578

Überlacher, Anton 1130
Ürmössy Lajos 1469, 1485, 1491, 1496, 1501, 1506, 1632, 1781, 1791, 1806—1808, 1811

Váczy Péter 591, 592
Vágó Béla 1829
B. Vágó Eszter 570
Vaida-Voevod, Alexandru 1675, 1677—1679, 1681, 1684, 1685, 1692, 1695, 1698, 1702, 1711, 1717, 1820
Vajay, Szabolcs de 575
Vajda Lajos 1552, 1788, 1813, 1814, 1817, 1821, 1829
Vajda László (Ladislau) jogász 1136, 1290, 1321, 1785
Vajda László követ 864, 869
Vajdaházi Nagy Pál 354, 355
Vajk (Hunyadi János apja) 322, 357
Vajthó László 1077
Valamir oszrogót király 138
Valea, Mircea 562
Valens római császár 110, 112, 121, 124, 127, 129, 130, 132, 133
I. Valentinianus római császár 104, 129, 130
II. Valentinianus római császár 129, 130
III. Valentinianus római császár 137, 141
Valerianus római császár 93, 111
Váli Béla 1169
Vámszer Géza 1784, 1803
Van Swieten, Gerhard 945
Vantuch, Anton 1818
Váradi Borbála 843, 934
Váradi Dániel 1354
Váradi József 1447
Váradi Szabó György 969
Várady Gábor 1803
V. Varahram (Bahram) szaszanida király 137
Váraskeszi Lépes György → Lépes György
Váraskeszi Lépes Lóránd → Lépes Lóránd
Várday Ferenc 376
Várday Pál 447, 507
Varga Imre 1154, 1170
Varga János 606, 1792, 1796, 1797
Varga József 1821
Varga Katalin 1343, 1344
Varga Zoltán 1789
Vargha Gyula 1813
Vargyas Lajos 598, 1170
Vargyasi Daniel István → Daniel István
Vargyasi Daniel János → Daniel János
Varjassy Lajos 1708
Varkoch György 628
Varkocs Tamás 430, 445
R. Várkonyi Ágnes 892, 896, 925, 1147—1149, 1155, 1157, 1158, 1161—1166, 1168
Váró Ferenc 1165
Vas István 1165
Vásárhelyi Gergely 780
Vásárhelyi Töke István 1009
Vasici, Pavel 1313
Vasile Lupu moldvai vajda 693, 703, 711—713, 731, 743
Vasiliev, Valentin 550
Vasvári Pál 1373, 1418
Vatamaniuc, Dimitrie 1656
Vătăşianu, Virgil 221, 599, 600
Vay Ádám 906, 912, 915
Vay Mihály 854
Vay Miklós báró 1379, 1380, 1382, 1383, 1391, 1395, 1396, 1399, 1404, 1405, 1802, 1803
Važarova, Živka N. 575
Végh László 1825
Végh Olivér 1157, 1169
Véghely Dezső 583
Veh, Otto 566
Vehe-Glirius, Mathias 517
Vekerdi László 1168
Vekov Károly 546, 602, 1152
Velcea, Ion 1829
Velkov, Velizar 561
Vels, Leonhard 418, 420
Vencel magyar király 320
Venczel József 1580, 1814, 1829
Verancsics Antal 313, 340, 426, 435, 518, 519, 731
Veresegyházi Szentyel Mihály 939
Veresmarti Mihály 780
Veress Endre 448, 452, 544, 600, 602, 603, 609, 1148, 1157, 1173, 1179, 1792, 1793
Veress Ignác 1446
Veress József 1793
Veress Pál 1829
Veress Sándor 1807
Vergilius, tkp. Publius Vergilius Maro 518
Vértes Róbert 1820
Verzirescu (Verzár), Oxendie 1000
Vest János 953
Veszely Károly 925, 1166
Veterani, Friedrich 874, 876, 879, 882
Vette, Georg 1131
Vettius Sabinianus 69
Vezér Erzsébet 1821
Vidats János 1472
Vidigoia gót vitéz 110
Vikić-Belančić, Branka 556
Vilhelm Károly 952
Villata, Franz de 1784
Vilmányi Libécz Mihály 348
Vilmos erdélyi püspök 373
S. Vincze Edit 1820
Vincze Sándor 1703
Vingárti Horvát Gáspár 410
Vinicius, M. 39

Vinogradov, Vladlen Nyikolajevics 1821, 1826, 1827
Viotte Károly 1785
Virágosberki Oláh Mihály 355
Virmont, Hugo gróf 1010
Visconti, Filippo milánói herceg 358
Visconti, Morando 1000
Visinszkij, Andrej Januarevics 1761
Viski Károly 1169
Visumar vandál király 110
Visy Zsolt 551
Viszota Gyula 1800
Vita Sándor 1829
Vita Sándor ügyész 1663
Vita Zsigmond 1148, 1158, 1168, 1783, 1789—1792
Vitherik greutung (osztrogót) király 133
Vitnyédi István 796, 849, 850, 852, 1155
Vittinghoff, Friedrich 558
Vix, Ferdinand 1724, 1726, 1727
Vizaknai Bereck György 894, 944, 953, 960, 1167
Vizkelety András 913
Vlad, Aloisiu 1427, 1481, 1482
Vlad, Aurel 1612, 1671, 1692, 1706
Vlad, Dumitru 1053
Vlad, Ioan 1053
Vlad Dracul havasalföldi vajda 357
Vlad Ţepes havasalföldi vajda 1137
Vlădescu, Cristian M. 555, 559
Vladimir (Laodimir) bolgár kán 190, 199
Vladimirescu, Tudor 1307
Vlăduţ, Constantin 1805
Vlaicu, Aurel 1684
Vlassa, Nicolae 548, 549, 562, 564, 568
Voigt pietista professzor 1009
Voltaire, tkp. François-Marie Arouet 1073, 1133
Voyer, Ferrière le 1410
Vörös Antal 1813, 1816
Vörös Károly 1782
Vörösmarty Mihály 1334
Vukovics Sebő 1451
Vulfila gót püspök 108, 121, 123, 127
Vulpe, Alexandru 550
Vulpe, Radu 568
Vyssinski, Stanisław 1161

Wächter, Friedrich 1643
Waczulik Margit 1154
Wagner, Ernst 607, 1156, 1782, 1783, 1786, 1828, 1829
Waldapfel Eszter 1802
Waldapfel József 605
Wallenstein, Albrecht gróf 677, 693
Wallis, Franz Paul főhadiparancsnok 1015
Wandruszka, Adam 1806, 1817
Wass Pál 1807
Wass Samu gróf 1310, 1475, 1810
Weber, Eugen 1829
Weber, Johann 947, 1818
Weber Péter 917
Wedgwood, C. V. 1150
Weisenfeld, Ernst 1795
Weiss Mihály 625, 629—631, 633, 635, 636, 638, 771, 1150
Weisz Tádé 1814
Wekerle Sándor miniszterelnök 1664, 1675, 1696, 1699, 1703
Wellmann Imre 1161
Wenchkheim Béla báró, miniszterelnök 1465
Wendelinus, Friedericus 922
Werbőczy István 378, 413, 414, 419, 420, 473, 487, 506, 510
Werner, Carl 299, 582
Werner, Joachim 572
Wertner Mór 583
Wesselényi Farkas báró 628
Wesselényi Ferenc gróf, nádor 787, 788, 791, 793—799, 804, 848—852, 854, 867, 1155, 1156, 1159
Wesselényi István báró, országgyűlési elnök (1674—1734) 917, 953, 962—965, 1163, 1165, 1169
Wesselényi István báró (1708—1758) 982
Wesselényi Jozefa → Bánffy Jánosné, báró
Wesselényi Miklós ítélőmester 444
Wesselényi Miklós báró (1750—1809) 1113, 1130
Wesselényi Miklós báró (1796—1850) 1042, 1090, 1119, 1120, 1133, 1134, 1139, 1225, 1226, 1230, 1266—1273, 1275—1280, 1283, 1291, 1297—1299, 1301, 1304, 1311, 1333, 1338, 1352, 1369—1372, 1374, 1376, 1377, 1379, 1380, 1388, 1393, 1396, 1403, 1444, 1792, 1798, 1801
Wesselényi Pál báró 857, 862
Westermann, Eckehard 605
Weszely Tibor 1792
Wibling, C. 1152
Wieland, Cristoph Martin 1074
Wiener, Paul 461
Wigner Jenő 1293
Wilson, Thomas Woodrow 1701—1703, 1706, 1723
Winchelsea portai követ 799
V. Windisch Éva 1074, 1142, 1145, 1154, 1162
Windischgrätz, Alfred herceg 1359, 1405
Wingurik vizigót király 124
Winkler, Judita 555—557, 562, 570, 574
Wittmann Tibor 538
Wittstock, Erwin 1752
Wittstock, Joachim 1777
Wittstock, Oskar 605, 1795, 1818, 1819
Wlassics Gyula báró, kultuszminiszter 1667, 1668
Wlassics Ferenc 1276
Wohlgemuth, Ludwig von 1426, 1430, 1432, 1438
Wójcik, Zbigniew 1154
Wolf, A. 1073

Wolf, Hartmuth 558, 559
Wolf, Josif 1795
Wolff, Christian 1009, 1037, 1068, 1073
Wolff, Karl 1614, 1645
Wolfram, Helmut 565, 569
Wollmann, Volker 555, 556
Wolski, Wanda 563, 572
Woolf, S. J. 1824
Wrangel tábornok 709

Xenopol, Alexandru D. 1793, 1797

Young, Edward 1079

Zabarovschi, V. 1161
Zádor Anna 607, 1786
Zagoriţ, C. 589
Zaharia, Emilia 568
Zaharia, Eugenia 549, 550, 574
Zaharia, Gheorghe 1824, 1829
Zaharia, Nicolae 568
Zalán vezér 194, 195, 236—238, 241, 260, 585
Zamoyski, Jan kancellár 451, 454, 525, 528, 531
Zane, Gheorghe 1421, 1805
Zanini, Peter 1801
Zay Ferenc 437
Zborowski, Jan 451
Zborowski, Samuel 451
Zdroba, Mircea 578
Zeibig, J. F. 1546
Zeller, J. 1161
Zelovich Kornél 1812
M. Zemplén Jolán 1148, 1175, 1181
Zeno bizánci császár 143
Zenobia palmyrai királynő 96
Zeyk Dániel 1139
Zeyk János 1286, 1287, 1791
Zeyk Károly 1505, 1793, 1799
Zeyk Miklós 1292
Zichy Edmund gróf 1516, 1813
Zichy Hermann gróf 1503
Zichy Ladomér 595
Zieglauer, Ferdinand 1163, 1183
Zillich, Heinrich 1752
Zimányi (Mráz) Vera 604, 606, 1146, 1151
Zimmermann, Franz 299, 582
Zimmermann, Harald 605
Zimmermann, Josef Andreas 1324
Zirra, Vlad 550, 551
Ziska (Jan Žižka) 660
Zobor (Zobur) cseh vitéz 194, 236, 237, 585
Zoltán (Erdőelvi, Erdeelui) magyar vezér 285, 293
Zoltán Aladár 1775
Zoltán József 1035
Zólyomi Dávid 688, 689, 691, 692, 696—698, 701, 863
Zólyomi Erzsébet 745
Zólyomi Péter 701
Zombor (Zsombor) gyula 238, 239, 261, 269, 270, 273, 274, 277, 278, 283, 590—592
Zombor (Zombor fia) 590
Zosimus pátriárka 102
Zoványi Jenő 606, 1153, 1168
Zöllner, Erich 1817
Zrínyi Ádám 879
Zrinyi, Andrei 570
Zrínyi Ilona 866, 868
Zrínyi Miklós 715, 716, 786, 788, 791, 795, 799—801, 805, 823, 848, 849, 876, 947, 961, 962, 966, 967, 1155, 1156, 1160
Zrínyi Péter 850—853, 1160
Zschokke, Heinrich 1330
Zülfikár pasa 639
Zwingli, Ulrich 472, 480, 514

Zsámboki János (Johannes Sambucus) 519
Zsigmond (Luxemburgi) magyar és cseh király, német-római császár 322, 350—354, 356—358, 406
I. Zsigmond lengyel király 419
II. Zsigmond Ágost lengyel király 436, 451
III. Zsigmond lengyel király 524
Zsigmondy Vilmos 1548
Zsinka Ferenc 1145, 1160
Zsirai Miklós 1135, 1148, 1175, 1185
Zsófia főhercegnő 1356, 1389

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A mutatóban a helységneveket a szövegben előforduló alakjukban közöljük. A román és a német nevet a magyar névalaknál adjuk meg. A mutató készítésénél az 1913. évi magyar Helységnévtárat, C. SUCIU: Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania (Bucureşti 1967), valamint E. WAGNER: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen (Köln—Wien 1977) c. művét vettük alapul. Az azonos vagy hasonló nevű helységeket a mai magyar megyék vagy az 1918 előtti magyar vármegyék nevének feltüntetésével választottuk szét. A jelek és a rövidítések jelentése: → — utaló; ∅ — megszűnt vagy nem azonosítható település; ∩ — beolvadt; A — Ausztria; B — Bulgária; CS — Csehszlovákia; H — Hollandia; J — Jugoszlávia; L — Lengyelország; N — Németország; R — Románia; T — Törökország.

Abafája (Apalina; Benndorf; R) 277, 386
Abaújvár 215
Abrittus 95, 108
Abrudbánya (Abrud; Gross-Schlatten; R) 61, 168, 338, 365, 391, 897, 1040, 1094, 1096, 1232, 1235, 1237, 1240, 1383, 1417, 1418, 1487, 1518, 1547, 1570, 1576
Actium 38, 39
Ad Pannonios (Teregova; Teregova; —; R) 55
Adalin (Adalin; —; R) 262
Afrasziáb (Ó-Szamarkand; SZU) 167
Agnaviae (Závoly; Zăvoi; —; R) 55
Ágostonfalva (Augustin; Agestendorf, Augustendorf; R) 837
Agyagfalva (Lutiţa; —; R) 364, 1400, 1401, 1403
Aizis (Furluk; Fîrliug; —; R) 55, 74
Ajton (*Ajtony:* Aiton; —; R) 49, 57, 74, 142, 144, 152, 263
Ajtonymonostora (∅) 284
Akasztó (Bács-Kiskun m.) 104
Akmár (Acmariu; —; R) 371
Akna → Kisakna
Ákos (Aciş; —; R) 373, 383
Ákosfalva (Acăţari; —; R) 228
Albis (Albiş; —; R) 484
Alburnus Maior (Verespatak; Roşia Montană; —; R) 61, 62 → még Verespatak
Aldoboly (Dobolii de Jos; —; R) 29
Algyógy (*Germisara;* Geoagiu; Gergersdorf; R) 386 → még *Germisara*
Allersheim 708
Almakerék (Mălîncrav; Malmkrog; R) 392, 953
Almás → Váralmás
Almásmező (*Pojána Meruluj;* Poiana Mărului; Blesch; R) 1052
Almaszeg (Voivozi; —; R) 225, 580
Álmosd 533
Alpár → Tiszaalpár
Alparét (Szolnok-Doboka m.; *Bábolna;* Bobîlna: Albrecht; R) 246, 354, 355
Alpestes (Peştişul Mare; —; R) 381
Alsóbajom (Boian; Bonnesdorf; R) 951
Alsócsernáton (Cernatul de Jos; —; R) 228
Alsóegregy (Szilágy m.; Magyaregregy; Românaşi; —; R) 54
Alsó-Fentős → Kisfentős
Alsóilosva (Ilişua; —; R) 54
Alsójára (Iara; —; R) 387
Alsókomána (Comana de Jos; —; R) 120, 179, 574 → még Komána
Alsókosály (Căşeiu de Jos; —; R) 54
Alsóorbó (Gîrbova de Jos; —; R) 387
Alsóoroszi (*Oroszfalu; Rusu,* Rusul de Jos; —; R) 256, 584
Alsóporumbák (Porumbacul de Jos; Unter-Bornbach; R) 1561
Alsópozsgás (Pojejena de Jos; —; R) 217, 580
Alsórépa (Ripa de Jos; Unter-Rübendorf; R) 381
Alsószombatfalva (Sîmbăta de Jos; Untersombath; R) 1517
Alsótatárlaka (*Tartaria;* Tărtăria; —; R) 17, 21, 28, 192
Alsótelek (Teliucul Inferior; Untertelek; R) 62
Alsótótfalu (Sîrbi; —; R) 580
Alsótök (Tiocul de Jos; —; R) 387
Alsóvárosvíz (Orăştioara de Jos; Unter-Brooserbach; R) 398
Alsóvidra (Vidra; —; R) 1443
Alsózsuk (Jucul de Jos; —; R) 385
Altaich 201
Alvinc (Vinţul de Jos; *Unter-Winz,* Winzendorf; R) 29, 218, 375, 380, 433, 504, 520, 580, 822, 845, 990, 1173, 1680
Ampei[um] (Ampelum?) 248
Ampelum (Zalatna; Zlatna; Kleinschlatten; R) 61, 71, 75, 76, 558 → még Zalatna
Amszterdam (Amsterdam, H) 813, 941, 944, 946, 951
Andrásháza (∅; Rădaia; —; R) 264
Angyalkút 580

Angyalos (Angheluş; —; R) 181, 218, 227
Anina (∩ Stájerlakanina; Anina; Anina; R) 1548, 1549 → még Stájerlakanina
Antwerpen 1657
Apa (Szatmár m.; Apa; —; R) 131
Apahida (Apahida; —; R) 31, 32, 80, 118, 143, 144, 146—149, 187, 548, 566, 571, 572
Apanagyfalu (Nuşeni; Grossendorf; R) 155
Apátfalva 166
Apollónia (Szozopol, B) 36, 563
Apulum (Gyulafehérvár; *Bălgrad*, Alba Iulia; *Karlsburg*, Weissenburg; R) 39, 44, 48, 52, 55, 57—59, 62, 64—66, 70, 71, 75, 78, 84, 87, 89, 94, 95, 103, 111, 112, 193, 235, 272, 275, 553, 555, 558 → még Gyulafehérvár
Aquileia (∅) 85, 128
Aquincum (Óbuda) 59, 74, 203 → még Óbuda, Budapest
Arad (Arad; Arad; R) 58, 132, 133, 142, 145, 153, 165, 166, 212, 215, 217, 224, 258, 479, 526, 566, 577, 580, 798, 1236, 1309, 1313, 1316, 1402, 1416, 1426, 1441, 1474, 1508, 1513—1517, 1555, 1556, 1560, 1562, 1570, 1572, 1598, 1599, 1605, 1670, 1671, 1682, 1683, 1688, 1689, 1700, 1704, 1706—1708, 1710—1715, 1718, 1719, 1722, 1723, 1736, 1737, 1764, 1765, 1767, 1770
Aradi vár (*Ó-Aradvár, Glogovác, Öthalom; Glogovaţ*, Vladimirescu; —; ∩ Arad, R) 215, 229, 233, 578, 579, 581
Aradkövi (Cuvin; —; R) 215, 580
Aradul Nou → Újarad
Aradvár → Aradi vár
Aranyos (∅) 313
Aranyosbánya (*Offenbánya;* Baia de Arieş; Offenburg; R) 317, 338, 1545
Aranyosgyéres (Cîmpia Turzii; *Gieresch*, Jerichmarkt; R) 174 175, 574, 580
Aranyoslóna (Luna; Lone; R) 255, 1391
Aranyosmedgyes (Mediejul Aurit; —; R) 131, 792, 906
Arcidava (Varadia; Vărădia; —; R) 35, 55 → még Varadia
Argedava (Arcidava?) 35
Argeş 531
Árkos (Arcuş; —; R) 386
Ártánd 30, 132, 141, 167, 202, 209
Arutela (Bivolari; R) 84 → még Bivolari
Árva vára (Oravský zámok; CS) 854
Asszonynépe (Asinip; Frauenvolk; R) 229, 286, 289, 580
Asszonypataka → Nagybánya
Athén 95, 96, 108, 109
Augsburg 201, 202, 272, 431
Augusta Traiana (Beroe, B) 72
Augusta Treverorum (Trier, NSZK) 64
Augustae (Harlec; B) 140
Avieretium (Kavieretium; ∅) 83
Azuga 1563

Babadag 28
Băbiu → Bábony
Bábolna → Alparét
Bábolna (Hunyad m.; Bobîlna; Baboln; R) 257
Bábony (Băbiu; —; R) 166, 255
Baca (Baţa; Batzan; R) 385
Bacău *(Bákó)* 375
Bácsi (Băcia; Schäferdorf; R) 1261
Bádok (Bădeşti; —; R) 387
Bágyon (Bădeni; —; R) 24, 218
Baia de Fier 14
Baja 58
Bajom → Alsóbajom, Bázna, Biharnagybajom
Bákó → Bacău
Bakodpuszta (∩ Dunapataj) 148
Balaszentmiklós → Törökszentmiklós
Balavásár (Bălăuşeri; Bladenmarkt; R) 1447
Balázsfalva (Blaj; Blasendorf; R) 183, 815, 817, 826, 874—876, 897, 993, 1008, 1017, 1037, 1080, 1081, 1136, 1161, 1177, 1236, 1288, 1299, 1300, 1306, 1308—1313, 1317—1320, 1344, 1350, 1351, 1353, 1354, 1356, 1363—1368, 1374, 1375, 1380, 1382, 1384—1386, 1393—1395, 1397, 1400, 1402, 1406, 1442, 1475, 1486, 1606, 1647, 1648, 1671, 1681, 1764, 1799—1801
Báld (Balda; —; R) 540
Bălgrad → Gyulafehérvár
Balomir (Balomirul de Cîmp; Ballendorf; R) 16
Balsa 141
Bálványos (∅; Háromszék m.; Bălvănoş; Götzenburg; R) 294, 313, 330
Bálványosváralja (Szolnok-Doboka m.; *Bálványos;* Unguraş; —; R) 118, 322, 390, 417, 424, 580
Banatelke → Omlásalja
Băneasa 55
Bánffyhunyad (Huedin; —; R) 142, 530, 816, 822, 952, 1157, 1233, 1236, 1433, 1527, 1543, 1712, 1749
Bántolmács (*Talmács; Pusztatalmács*, Tălmaciu; —; R) 277
Bányabükk (Vîlcele; —; R) 23, 264
Bár → Nagybár
Barabás (Szabolcs-Szatmár m.) 141
Baracka 580
Barafalva (*Barra;* Bara; —; R) 167
Barancs (Branićevo, J) 305
Báránykút (Bărcut; Bekokten; R) 289, 290, 297
Barátfalva → Mezőbarátfalva
Baráthely (*Paratély;* Brateiu; Breitau; R) 21, 32, 106, 112, 113, 118, 119, 129, 144, 145, 155, 158, 163, 164, 171, 174, 175, 177, 182—184, 228, 229, 391, 568, 569, 574, 580
Barcarozsnyó (Rîşnov; Rosenau; R) 14, 56, 95

Barcaszentpéter (Sînpetru; Petersberg; R) 392
Barót (Baraolt; —; R) 181, 193, 289, 298, 335, 1559
Bártfa (Bardejov; CS) 461
Basel 148, 201, 337, 461, 945
Batiz (Hunyad m.; Batiz; Batiz; R) 1243
Batiz (Szatmár m.; Botiz; —; R) 1055, 1056, 1179
Bátor → Nyírbátor
Bátos (Batoş; Batesch; R) 118, 580, 1258
Battonya 153
Bázel → Basel
Bázna (*Felsőbajom;* Bazna; Baassen; R) 255, 951
Bécs (*Vindobona;* Wien; A) 199, 337, 377, 379, 380, 412, 416, 421, 425, 429—431, 435, 436, 438, 440, 443—445, 455, 461, 476, 478, 534, 536, 537, 566, 619, 621, 622, 625—627, 632, 635, 663, 666, 668, 673, 676, 679, 687, 702, 704, 709, 775, 787—789, 792, 793, 795, 796, 800, 802, 823, 824, 837, 846—850, 854—858, 864—866, 869, 872, 873, 875, 880, 883—886, 888, 891, 899, 904, 917, 921, 925, 926, 936, 948, 962, 965, 966, 974, 981, 991, 1015—1018, 1026, 1030, 1035, 1036, 1047, 1052, 1055, 1062, 1063, 1076, 1080, 1082—1084, 1092—1094, 1117, 1130, 1131, 1154, 1155, 1159, 1170, 1175, 1197, 1214, 1229, 1231, 1232, 1238, 1242, 1246—1248, 1252—1254, 1268, 1269, 1277, 1278, 1288—1290, 1293—1295, 1300, 1305, 1310, 1313—1315, 1318, 1320, 1323—1325, 1327, 1329, 1333, 1335—1338, 1340, 1343, 1347, 1348, 1353, 1356, 1358, 1359, 1365, 1368—1371, 1379, 1389—1392, 1394, 1399—1401, 1405, 1408, 1419, 1420, 1425, 1429, 1430, 1434—1436, 1440—1442, 1445, 1460, 1470, 1473, 1475—1477, 1481—1483, 1485—1488, 1490, 1492, 1493, 1496, 1498, 1501, 1503, 1504, 1509, 1512, 1515, 1518, 1536, 1546, 1548, 1556, 1558, 1585, 1591, 1607, 1633, 1640, 1649, 1653, 1655, 1660, 1662, 1664, 1674—1677, 1679, 1685, 1691, 1693—1695, 1702, 1709, 1713, 1740, 1753—1759, 1761, 1788, 1790, 1791, 1796, 1798, 1803, 1809 → még *Vindobona*
Becse → Törökbecse
Becskerek → Nagybecskerek
Bécsújhely (Wiener Neustadt; A) 1709
Bedecs (Bedeciu; —; R) 264, 1561
Bedellő (Izvoarele; —; R) 22
Békéstarhos 211
Bekokten → Báránykút
Béld → Marosbéld
Belényes (Beiuş; —; R) 232, 318, 493, 906
Belényesszentmiklós (Sînnicolaul de Beiuş; —; R) 229, 232, 580, 581
Belgrád (*Nándorfehérvár;* Beograd; J) 34, 195, 199, 200, 276, 305, 358, 440, 443, 639, 643, 797, 869, 878—882, 974, 1489, 1712—1714, 1719, 1726 → még *Singidunum*
Bélkalocsa (Bihar m.; *Kalácsa;* Călacea; —; R) 210
Béltek (*Krasznabéltek;* Beltiug, Bildegg; R) 487
Bencenc (*Sajttelek;* Aurel Vlaicu; Benzendorf; R) 258, 580, 589
Bender (Bengyeri; SZU) 918
Beneventum (Benevento; O) 201
Békés 211
Bere (Szatmár m.; Berea; R) 141, 580
Bereck (Breţcu; Bretz; R) 55, 120, 430, 555, 824, 1563
Beregszász (Beregovo; SZU) 480
Berend (Kolozs m.) → Nádasberend
Berény (Hunyad m.; Beriu; Lammdorf; R) 276
Beresztelke (Breaza; Breit, Bretzdorf; R) 146, 171
Berethalom (Biertan; Birthälm; R) 104, 128, 380, 394, 564
Bergamo 201
Berivoii → Berivoj
Berivoj (Nagy-, Kisberivoj; Berivoii Mari; Berivoii Mici; —; R) 246
Berkesz → Magyarberkesz
Berketelke (∅) 263
Berlin 786, 870, 1289, 1325, 1655, 1657, 1691—1694, 1752, 1753, 1791
Berszászka 580
Berve (Berghin; Blutroth; R) 371, 580
Besançon 201
Besimbák (*Beşinbac, Besinbav,* Olteţ; Beschenbach; R) 303
Bersovia → Zsidovin
Bersobis (Bersovia?) 74
Besenyő (Bács m.; ∅) 277
Besenyő (Bešenovo selo; J) 277
Besenyő (Beszterce-Naszód m.; Viişoara; Heidendorf; R) 276, 580
Besenyő (Hunyad m.) → Bezsán
Besenyő (Kis-Küküllő m.) → Búzásbesenyő
Besenyő → Óbesenyő, Újbesenyő
Besenyő (Temes m.; ∅) 277
Beszterce (Bistriţa; Bistritz; R) 133, 137, 154—156, 158, 255, 276, 297, 299, 310, 323, 335—339, 359, 365, 374, 375, 379, 380, 390, 415, 417, 456, 459, 461, 462, 471, 550, 583, 630, 652, 751, 789, 817, 820, 829, 877, 1000, 1021, 1050, 1212, 1236, 1435, 1436, 1439, 1512, 1513, 1516, 1517, 1524, 1559, 1564, 1571, 1600, 1699, 1706, 1713
Besztercebánya (Banská Bystrica; CS) 461, 668—670, 681, 682
Betfalva (Beteşti; —; R) 152
Bethlen (Szolnok-Doboka m.; Beclean; Bethlen; R) 436, 790, 931
Betlenszentmiklós (Sînmiclăuş; Klosdorf; R) 118, 144, 152, 154, 155, 218, 228, 229, 580, 823, 931, 948
Bezsán (*Besenyő;* Bejan; —; R) 277
Bibarcfalva (Biborţeni; —; R) 386, 393

Bihar (*Biharvár;* Biharea; —; R) 132, 141, 176, 195, 196, 201, 202, 208—210, 215, 223, 224, 229, 232, 233, 295, 578—580
Bihardiószeg (Diosig; —; R) 141
Biharfélegyháza (Roşiori; —; R) 209
Biharnagybajom 455
Biharpüspöki (∩ Nagyvárad; Episcopia Bihorului; —; R) 142
Biharszentandrás (Sîntandrei; —; R) 142, 209, 232, 579, 581
Biharszentjános (Sîntion; —; R) 209, 229, 580
Biharudvari → Sárrétudvari
Biharvár → Bihar
Bikács → Mezőbikács
Bîrlad 126
Bistriţa → Beszterce
Bistritz → Beszterce
Bivolari 55 → még *Arutela*
Blezsény (Blăjeni; —; R) 1096
Boc → Bocs
Bochnia 458
Bocs (*Boc;* Bocin; —; R) 264
Bócsa 166
Bocsár (Borosbocsárd, Búzásbocsárd ?) 288
Bodonkút (∩ Kolozsvár; *Buda;* Vechea; Budendorf; R) 264, 265
Bodzástelke (∅) 263
Bogács → Kisbogács
Bogát → Marosbogát
Bogda (∩ Temesvár; R) 28
Bogsán → Boksánbánya
Bogyoszló → Érbogyoszló
Boica (Băiţa; Pernseifen; R) 1048, 1064, 1178
Bokajalfalu (*Bokaj;* Băcăinţi; Bocksdorf; R) 257, 386
Boksánbánya (*Bogsán;* Bocşa, Vasiovei; Altwerk, Neuwerk; R) 1551
Bolgárcserged (*Kiscserged;* Cergăul Mic; Kleinschergid; R) 276
Bolgárszeg (∩Brassó; Şchei; Obere Vorstadt; R) 252, 276, 404, 405, 1240
Bolgárszékes → Örménykés
Bolkács (Bălcaciu; Bulkesch; R) 393
Bologna 372, 380, 478
Bonchida (Bonţida; Bruck; R) 322, 385, 725, 897, 1035, 1045, 1046, 1178, 1238
Boncnyíres (Bonţ; —; R) 263
Bonyha (*Szászbonyha;* Bahnea; Bachnen; R) 144, 504, 931
Borbánd (Bărăbanţ; —; R) 387
Borbátvíz (*Borbátvize;* Rîu Bărbat; Schnellbach; R) 397
Borberek (∩ Alvinc; Vurpăr; Burgberg; R) 218, 390
Borgóprund (Prundul Bîrgăului; Burgau; R) 1561
Borosbenedek (Benic; —; R) 29, 207, 218
Borosjenő (*Jenő;* Ineu; —; R) 132, 440, 511, 526, 535, 536, 540, 580, 620, 636, 642, 643, 657, 724, 802, 931, 976
Boroskrakkó (Cricău; Krakau; R) 297, 384, 389
Boroszló (Wrocław, Bresslau; L) 263, 476
Borszék (Borsec; Bad Borseck; R) 126, 1512
Borzafő (∅) 313
Bosháza (∅) 399
Boşneag → Bosnyák
Bosnyák (∩ Moldovabánya; Boşneag; R) 135
Botfalu (Bod; Brenndorf; R) 1531, 1558
Botháza (*Bodháza;* Boteni; —; R) 387
Bozsok 186
Bögöz (Mugeni; —; R) 19, 119, 122, 386, 390, 393, 579, 580
Böszörmény (Hajdúböszörmény) 688
Bözöd (Bezid; —; R) 118, 172, 180, 574
Bözödújfalu (Bezidul Nou; —; R) 1572
Brád (Brad; —; R) 1707
Brăila 526
Braneşti 198
Branyicska (Brănişca; Bernpfaff; R) 898
Brassó (Braşov; Kronstadt; R) 23, 27, 120, 137, 143, 147, 164, 193, 243, 252, 299, 335—340, 352, 373, 375, 379, 380, 388, 390, 393, 404, 405, 410, 415, 416, 454, 456, 459, 461—463, 471, 474, 478, 497, 520, 527, 532, 540, 583, 605, 629, 633—638, 650, 727, 741, 743, 744, 807, 809, 811, 820, 822, 824, 825, 829, 836, 877, 880, 889, 899, 904, 910, 915, 917, 918, 931, 939, 944, 947, 961, 980, 999, 1000, 1002, 1003, 1007, 1009, 1024, 1040, 1044, 1050, 1053, 1061, 1063, 1069, 1074, 1082, 1120, 1131, 1175, 1180, 1181, 1235, 1237—1240, 1242—1244, 1249—1253, 1258, 1286, 1288, 1310—1312, 1314, 1316, 1317, 1319, 1320, 1325—1329, 1334, 1343, 1344, 1351, 1355, 1359, 1360, 1362, 1365, 1382, 1385, 1398, 1404, 1407, 1414, 1415, 1420, 1423, 1433, 1435, 1439, 1442, 1443, 1464, 1465, 1469, 1470, 1473—1475, 1487, 1508, 1509, 1512—1514, 1516, 1517, 1522, 1529, 1532, 1552, 1556, 1558—1563, 1565, 1568, 1570, 1571, 1598—1600, 1604—1606, 1608, 1611, 1614, 1618, 1622, 1642, 1644, 1654, 1666, 1667, 1669, 1670, 1688, 1695, 1696, 1700, 1718, 1724, 1737, 1764, 1765, 1767, 1769, 1770, 1787, 1794, 1800, 1802, 1812, 1813
Brassovia (∩ Brassó) 388
Bréma (Bremen; NSZK) 201
Brescia 201
Brezán (Brzeżany, Berezsany; SZU) 896
Brigetio (Szőny) 74
Broos → Szászváros
Brömsebro 708
Brulya (Bruiu; Braller; R) 389
Brussza (Bursa; T) 1450
Brünn (Brno; CS) 476, 708, 709

Bucsum (Hunvad m.; Bucium; —; R) 55, 65, 1546
Buda (∩ Budapest) 270, 334, 337, 357, 409, 410, 412, 413, 415, 416, 420—423, 428, 476, 479, 520, 602, 639, 690, 701, 702, 785, 788, 797, 798, 873—875, 957, 966, 1136, 1267, 1290, 1306, 1307, 1342, 1352, 1357—1359, 1386, 1793 → még Budapest
Buda → Bodonkút
Budapest 107, 566, 1280, 1511, 1517, 1521, 1522, 1548, 1555, 1605, 1606, 1639, 1645, 1651, 1656, 1658—1661, 1665—1667, 1683, 1688, 1691—1693, 1695, 1703, 1704, 1708, 1710, 1711, 1715, 1717—1722, 1724, 1726—1729, 1747, 1753, 1754, 1757, 1758 → még *Aquincum*, Buda, Óbuda, Pest, Pest-Buda
Budatelke (Kolozs m.; Budeşti; —; R) 133, 145, 264, 265
Budesty 568
Bujánháza (Boineşti; —; R) 131
Bukarest (Bucureşti; R) 107, 135, 178, 180, 198, 245, 527, 566, 1236, 1286, 1288, 1307, 1308, 1311, 1313, 1314, 1385, 1389, 1446, 1447, 1463, 1464, 1470, 1488, 1501, 1512, 1513, 1521, 1537, 1566, 1651, 1654—1658, 1661—1663, 1666—1670, 1679, 1682—1687, 1691, 1692, 1694, 1697, 1701, 1710, 1716, 1717, 1719, 1721, 1727, 1735, 1739, 1753, 1754, 1757, 1758, 1760, 1761, 1766, 1774—1777
Bukova (∩ Őscsanád, *Bukovapuszta;* Bucova; —; R) 213
Bulcs (Bulci; Bultsch; R) 58, 229, 579, 580
Burjánosbuda (∅) 326
Búzásbesenyő (Valea Izvoarelor; —; R) 343, 579
Buzd (Buzd; Bussd; R) 391, 393
Bükszád → Sepsibükszád
Byzantion (*Konstantinápoly;* Isztambul; T) 161 → még *Konstantinápoly, Sztambul*

Caliän → Magyarkályán
Calna → Kálna
Călugăreni 526
Căprior → Kaprevár
Capua 201
Caput Stenarum (Bojca; Boiţa; Ocksendorf; R) 55
Carnuntum (Deutschaltenburg; A) 39, 70, 86
Castra Martis (Kula; B) 135, 136
Castra Regina (Regensburg; NSZK) 146
Catalaunum (Châlons sur Marne; F) 138
Cege (Ţaga; —; R) 109, 144, 385, 572
Cegőtelke (*Szászcegő;* Ţigău, Zagendorf; R) 390
Céke (Cejkov; CS) 125
Celei 135
Centum Putei (Szurduk; Surduc; —; R) 55
Cernavoda 974
Cernuc → Csernek
Chalons sur Saône 201
Chicago 1568
Chiuleşti → Pecsétszeg
Chrysopolis → *Colonia Aurelia Apulensis*
Cigányi (Crişeni; —; R) 1720
Cîmpulung 56, 405
Cleveland 1568
Cód (Sadu; Zoodt, Soodenbach; R) 1082, 1179
Cófalva (Ţufalău; —; R) 25
Colonia Aurelia Apulensis (*Chrysopolis,* Marosportus) 76, 78 → még Marosportus
Colonia Claudia Agrippinensium (Köln; NSZK) 64
Colonia Dacica → *Sarmizegethusa*
Conceşti 572
Constantinopolis → Konstantinápoly
Copăcel → Kopacsel
Copăceni 55
Córdoba 202
Craiova 140, 307
Cuina Turcului 15

Csákigorbó (Gîrbou; —; R) 1130, 1225, 1785
Csáklya (Cetea; —; R) 155, 156, 218
Csákó (Cicău; —; R) 118, 173, 228, 574, 580
Csákova (Csák; Ciacova; Tschakowa; R) 216
Csáktornya (Čakovec; J) 734, 805
Csalán (∅) 585
Csanád (*Marosvár, Nagy-, Német-, Ős- és Ráccsanád;* Cenad; Tschanad; R) 58, 208, 212, 224, 228, 233, 266, 284, 425, 432, 581
Csap 1724
Csapószentgyörgy (∩ Marosorbó; Oarba de Mureş; —; R) 154, 225
Csaroda 383
Csávoly 58
Cséffa (Cefa; —; R) 580
Cseh → Páncélcseh, Szilágycseh
Csehi (Somlyócsehi; Ceheiu; —; R) 485, 487
Csekefalva (Cecheşti; —; R) 180, 957
Csépán (Cepan; Tschepan; R) 30, 134, 145, 571
Csepel 1717
Cserhalom → Kerlés
Csernáton (Cernatul; —; R) 179, 218, 227, 229, 231, 232, 580, 581 → még Felsőcsernáton
Csernek (Cernuc; —; R) 255
Csernyakov 122
Csertés (Certejul; Tschertesen; R) 989
Csesztve (Alsó-Fehér m.; Oláhcsesztve; Cisteiu; —; R) 246
Csicsó, Csicsóvár (Cetatea Ciceului; —; R) 313, 322, 360, 402, 417, 424, 484, 495, 1557
Csicsókeresztúr (Cristeştii Ciceului; Nieder Kreuz; R) 385
Csigérgyarmat (Iarmata; —; R) 580
Csigérszőllős (Arad m.; Seleuş; —; R) 580
Csigmó (Cigmău; Tschickenbach; R) 55
Csíkcsomortány (*Csíkcsomortán;* Şoimeni; —; R) 24

Csíki vashámor → Csíkmadaras
Csíkkarcfalva (Karcfalva; Cîrţa; —; R) 394
Csíkmadaras (Mădăraş; —; R) 813, 819, 820, 825, 840, 841
Csíkménaság (Armăşeni; —; R) 1596
Csíkmindszent (Misentea; —; R) 951
Csíkrákos (Racul; —; R) 386, 394, 580
Csiksomlyó (∩ Csikszereda, *Várdótfalva;* Şumuleu; R) 375, 386, 939, 952, 953, 957, 1236, 1354 → még *Várdotfalva*
Csíkszentdomokos (Sîndominic; —; R) 386, 1049, 1761
Csíkszentdomokos-Balánbánya (Sîndominic-Balăn; —; R) 1547
Csíkszentkirály (Sîncrăieni; —; R) 229, 386, 580
Csíkszentlélek (Leliceni; —; R) 951
Csíkszentmihály (Mihăileni; —; R) 393, 579, 838
Csíkszenttamás (Tomeşti; —; R) 822
Csíkszépvíz → Szépvíz
Csíkszereda (Miercurea Ciuc; Szeklerburg; R) 579, 835, 840, 1029, 1236, 1369, 1517, 1571, 1695, 1770
Csizér (Cizer; —; R) 1093
Csókafalu (∅) 215
Csoklovina (∩ Lunkány; Cioclovina; —; R) 13, 14, 16
Csolnakos (Cinciş; —; R) 86, 562
Csomafája (Ciumăfaia; —; R) 80, 326
Csomaköz (Ciumeşti; Schamagosch; R) 153, 580
Csombord (Ciumbrud; —; R) 117, 118, 121, 192, 202, 247, 273, 550, 575
Csongrád *(Csernigrad)* 189, 192, 195
Csongva (∩ Marosújvár; Uioara de Jos; —; R) 255
Csög (Cig; —; R) 141
Csökmő 132
Csősztelek (Čestereg; CS) 168
Csucsa (Ciucea; —; R) 1517, 1720, 1726, 1749
Csúcsmező (*Polyána, Pojana;* Poiana; —; R) 397
Csula (Ciula; Schulendorf; R) 381

Dálnok (Dalnic; *Dayla;* R) 120
Dalsánpatak → Vályadilsi
Dálya (Dalj; J) 29
Dancka → Danzig, Gdańsk
Dank (Kolozs m.; Dîncu; —; R) 399
Dánpataka (*Vălenii Lăpuşului,* Văleni; —; R) 585
Danzig (*Dancka;* Gdańsk; L) 337, 451 → még Gdańsk
Darlac (Dîrlos; Durless; R) 391
Darufalva (Sopron m.; Drassburg; A) 231, 232
Datk (Dopca; Daken; R) 281
Debrecen 160, 321, 394, 422, 425, 455, 473, 476—482, 508, 514, 520, 536, 606, 664, 665, 724, 769, 780, 813, 835, 859, 871, 914, 918, 936, 937, 939, 940, 942, 944, 946, 1243, 1253, 1408, 1411, 1414, 1416, 1694, 1723, 1727
Décsfalva (Deaj; —; R) 155
Dedrád (Dedrad; Deutsch-Zepling; R) 20, 1043
Dedrádszéplak (Goreni; Schöndorf; R) 118, 155, 228
Délosz 65
Dellőapáti (Apatiu; —; R) 262, 355
Deményháza (Dămieni; —; R) 580
Demsus (Demsuş; Demsdorf; R) 396, 398
Denta (Denta; —; R) 175
Dérakleia 108
Derecske 425
Derestye (∩ Brassó; Dîrste; Walkmühlen; R) 1557
Derite (Deréte; Dretea; —; R) 264, 385, 588
Derzsida (Derşida; —; R) 24
Dés (*Désvár;* Dej; Desch; R) 24, 145, 155, 218, 224, 234, 263, 267, 279, 281, 289, 317, 334, 337, 338, 365, 375, 394, 455, 472, 478, 492, 511, 698, 748, 812, 835, 841, 1040, 1234, 1286, 1287, 1349, 1432, 1435, 1512, 1516, 1542, 1557, 1559, 1563, 1576, 1712, 1720, 1764, 1798
Desa 135
Désakna (Ocna Dejului; Salzdorf; R) 263, 272, 289, 1040, 1064, 1232, 1544
Désorbó (*Gîrbău,* Gîrbăul Dejului; —; R) 255
Désvár → Dés
Deszk 166, 193
Deszni (Dézna; Dezna; —; R) 313, 440
Detrehem (*Alsó-* és *Felsődetrehem;* Tritenii de Jos, Tritenii de Sus; —; R) 264
Detta (Deta; —; R) 216, 576
Deusara 61 → még Topánfalva
Déva (Deva; *Schlossberg,* Diemrich; R) 19, 20, 25, 26, 80, 118, 165, 207, 218, 224, 229, 313, 321, 322, 365, 384, 424, 430, 436, 455, 504, 511, 517, 525, 540, 550, 580, 790, 815, 873, 904, 906, 1094, 1349, 1355, 1401, 1408, 1410, 1533, 1547, 1559, 1571, 1576, 1605, 1704, 1712, 1798
Dezmér (Dezmir; —; R) 264
Dicsőszentmárton (Tîrnăveni; St. Martin, Martinskirch; R) 164, 1562, 1699, 1764
Dierna (Orsova; Orşova; Orschowa; R) 52, 55, 57, 75, 78
Diód (Stremţ; Nusschloss; R) 168, 422, 574, 1277
Dionüszopolisz (Balcsik; B) 35
Diós (Deuşu; —; R) 354
Diósad (Dioşod; —; R) 399
Diósgyőr 1554
Dipsa (Dipse; Dipşa; Dürrbach; R) 31
Doboka (*Dobokavár;* Dăbîca; —; R) 176, 181, 201, 208, 215, 218, 220, 223, 225, 227—229, 231, 233, 234, 239, 263, 267, 281, 317, 322, 383, 578, 580
Doboka-puszta (Fejér m.; ∩ Rácalmás) 220
Doborka (Dobîrca; Dobring; R) 257, 297
Doboz (Békés m.) 229
Dobra (*Hunyaddobra;* Dobra; —; R) 142, 1671
Dobring → Doborka
Doh (Doh; —; R) 1054

Domahida (Domăneşti; —; R) 27, 132
Domáld (Domald; Maldorf; R) 109
Dombhát (Máramaros m.; Dealul Mare; —; R) 145
Dombos (Văleni; *Voldorf,* Wallendorf; R) 290, 299
Dombró (Maros-Torda m.; Dumbrava; —; R) 255, 264, 580
Domokos (*Domokosfalva;* Dămăcuşeni; R) 385, 386, 584
Dorna (Szentkatolnadorna; Cătălina; —; R) 255
Dorosztolon → Szilisztra
Dovina 201
Döbling 1469
Dömös 589
Drág (Dragu; —; R) 246, 262, 1352
Drassó (Draşov; Troschen; R) 257, 297
Drégely 433
Drinápoly (*Hadrianopolis;* Edirne; T) 423, 437, 602, 639, 797
Drisztra → Szilisztra
Drobeta (Turnu Severin; R) 45, 49, 50, 57, 74, 75, 77, 78 → még *Szörényvár*
Dudeşti 549
Dulceanca 135
Dunapentele → Dunaújváros
Dunatölgyes (Dubova; —; R) 580
Dunaújváros *(Intercisa; Dunapentele)* 166, 172, 573, 576 → még *Intercisa*
Durostorum → Szilisztra

Ebesfalva → Erzsébetváros
Ebersdorf 666
Ecel (Aţel; Hesseldorf; R) 118, 155, 390, 391, 394
Ecsed → Nagyecsed
Edelény 533
Eger 434, 481, 528, 537, 694
Egerbegy (Agîrbiciu; Arbegen; R) 264
Egeres (Aghireşul; —; R) 379, 1549, 1562, 1607, 1761
Egerszeg (Maros-Torda m.; Cornăţel; —; R) 600
Egregy 383
Egrestő (Agrişteu; Erlenwald; R) 385
Eisenach 200
Elek 145
Élesd (Aleşd; —; R) 1599, 1712, 1725
Ellend 576
Énlaka (Inlăceni; —; R) 25, 55, 95, 555
Enoşeşti 55
Enyed → Nagyenyed
Enyedszentkirály (*Marosszentkirály;* Sîncrai; —; R) 387
Enyicke (Haniska; CS) 856
Eperjes (Csongrád m.) 153
Eperjes (Prešov; CS) 852, 875, 941
Érbogyoszló (*Bogyoszló;* Buduslău; —; R) 484
Érd 14
Érdengeleg (Dindeşti, Dindileag; —; R) 132, 141, 176, 210, 571
Erdőcsanád (Erdőcsinád; Pădureni; —; R) 283
Erdőd (Ardud; Erdeed; R) 425, 442, 479, 483, 487, 495
Erdőfalva (Ardeova; —; R) 256, 264
Erdőfüle (Filia; —; R) 393, 1551, 1552
Erdőszentgyörgy (Sîngeorgiu de Pădure; —; R) 118, 155, 570
Érendréd (Andrid; —; R) 141
Eresztevény (Eresteghin; —; R) 205, 275
Érkávás (Căuaş; —; R) 176, 188
Erked → Szilágyerked
Erkes (*Oláherkes;* Valea Archişului; Walachische Erkes; R) 399
Érkeserű (Cheşereu; —; R) 153, 167
Érkörtvélyes (Curtuiuşeni; —; R) 132, 141, 142, 210
Ermény (*German;* Gherman; —; R) 216
Érmihályfalva (Valea lui Mihai; —; R) 140, 141, 143, 167, 210, 571
Erősd (Ariuşd; —; R) 20, 227, 228, 548, 549
Érsekújvár (Nové Zámky; CS) 186, 507, 534, 535, 666, 673, 797, 798, 802, 864, 1155
Érsemjén (Şimian; —; R) 210
Érszakácsi (Săcăşeni; —; R) 186, 575
Értarcsa (Tarcea; —; R) 210
Erzerum 703
Erzsébetváros (*Ebesfalva;* Dumbrăveni; *Eppeschdorf,* Elisabethstadt; R) 168, 504, 536, 791, 815, 835, 993, 1000, 1001, 1022, 1023, 1062, 1085, 1161, 1220, 1232, 1246, 1600
Esküllő (Aştileu; —; R) 236, 260—262, 289
Eszék (Osijek; J) 800
Esztény (Stoiana; —; R) 256
Esztergom 224, 233, 334, 423, 527, 533, 534, 788
Étfalvazoltán (Zoltan; —; R) 285

Facsád (*Facset;* Făget; Fatschet; R) 526, 1707
Facset → Facsád
Fajsz (Küküllőfajsz; Feisa; Füssen; R) 277, 279
Faragó (Fărăgău; —; R) 399
Fehéregyháza (Albeşti; Deutschweiskirchen; R) 119, 375
Fehérhegy (∩ Prága; Bílá Horá; CS) 661, 671
Fehértemplom (Bela Crkva; J) 1673, 1712
Fehérvár → Gyulafehérvár
Feketehalom (Codlea; Zeiden; R) 318, 388, 527, 580, 899, 980, 1040
Felek (Szeben m.; Avrig; Freck; R) 389, 400, 402, 1561
Felenyed (Aiudul de Sus; —; R) 174
Felmér (Felmer, Felmern; R) 290
Felőr (Uriu; Er; R) 27
Felsőbajom → Bázna
Felsőbánya (Baia Sprie; Mittelstadt; R) 708, 835

Felsőboldogfalva (Feliceni; —; R) 386
Felsőcsernáton (Cernatul de Sus; —; R) 120, 152, 179 → még Csernáton
Felsőidecs (Ideciul de Sus; Obereidisch; R) 142
Felsőkocsoba (*Kocsuba;* Cociuba Mică; —; R) 397
Felsőkosály (*Rugacsháza;* Rugăşeşti; —; R) 83, 559, 585
Felső-Lunkoj (Luncoiul de Sus; —; R) 1546
Felsőlupkó (Gornyalyubkova; Gornea; —; R) 172, 174, 217, 574, 578, 580
Felsőmarosújvár (∩ Marosújvár; Uioara de Sus; —; R) 27, 28
Felsőoroszi (*Oroszi; Urisiu,* Urisiul de Sus; —; R) 251, 253, 296
Felsőpeterd (*Oláhpeterd;* Petreştii de Sus; —; R) 399
Felsőpián (*Oláhpián;* Pianul de Sus; Walachisch-Pien; R) 125, 568
Felsőpojény (Poienii de Sus; —; R) 211
Felsőszelistye (Máramaros m.; Sălistea de Sus; —; R) 580
Felsőszombatfa (Sîmbăta de Sus; Obermühlend; Obersombath; R) 949, 1053
Felsőtök (Tiocul de Sus; —; R) 387
Felsővadász 695
Felsővárosvíz (Orăştioara de Sus; Ober-Brooserbach; R) 55
Felvinc (*Vinţul de Sus,* Unirea; Oberwinz; R) 1043, 1223, 1232, 1576, 1600, 1785
Fenes (∩ Marosbogát; R) 318, 398
Fény (Torontál m.; Foeni; —; R) 580
Fenyőfalva (Bradu, *Brad;* Gierelsau, *Gieresau;* R) 246
Ferrara 372, 380
Fiatfalva (*Fiáthfalva;* Filiaş; —; R) 172, 180, 184, 574
Fiesole 135
Fikacstelke (∅) 263
Filippopolisz (Plovdiv; B) 108, 404
Firenze 377, 380, 392
Firtosváralja (Firtuşu; —; R) 168, 169, 573
Fogaras (Făgăraş; Fogarasch; R) 16, 225, 303, 304, 352, 398, 411, 420, 422, 424, 436, 447, 487, 493, 504, 507, 511, 521, 523, 540, 596, 730, 752, 754, 764, 771, 790, 793, 809, 815, 817, 827, 835, 840, 858, 859, 868, 874, 877, 881, 888, 910, 930, 932, 936, 993, 1017, 1023, 1040, 1063, 1101, 1157, 1161, 1240, 1258, 1321, 1349, 1385, 1439, 1485, 1486, 1502, 1542, 1565, 1600, 1764, 1798
Földvár (Brassó m.; Feldioara; Marienburg; R) 55, 129, 340, 380, 384, 388, 389, 415, 555, 569, 570, 594, 1695
Fönlak (Felnac; —; R) 166—168, 212, 573, 580
Franeker 937, 960
Frankfurt (Odera) 937, 945, 960, 1167
Frankfurt am Main 723, 1325, 1366, 1383, 1387
Fráta → Magyarfráta
Frăsinet (∅; Hunyad m.) 245
Freising 201
Frics (Fričovce; CS) 1070
Friedensfeld → Mirnopole
Frumusika (Frumuşica; SZU) 198
Fugad (Ciuguzel; —; R) 290
Fulda 201
Fundeni (∩ Bucureşti) 178
Füged (Torda-Aranyos m.; Alsó- és Felsőfüged; Ciugudul de Jos, ~ de Sus; R) 264
Füle → Erdőfüle
Fülek (Fil'akovo; CS) 435, 637, 705, 868
Fülesd (∅) 317, 318
Füzesmikola (*Nikula;* Nicula; —; R) 953
Füzkút (Sălcuţa; Feisket; R) 118, 137, 145, 580

Gabrovo 1250
Găina 1232
Galac → Galaţi
Galacfalva (Galaţii Bistriţei; Heresdorf; R) 145, 154
Galacs (Goleţ; —; R) 111
Galádmonostor (∅) 585
Galaţi 1243, 1471, 1515
Galgóc (Hlohovec; CS) 705, 706
Gálospetri (Galoşpetreu; —; R) 202, 210, 211, 576, 577
Galtis (∅) 110
Gambuc (Gombostelke; Gîmbuţ; Gombutz; R) 255
Garadna 695
Garamszentbenedek (Hronský Benădic; CS) 222, 392, 566
Gáva (∩ Gávavencsellő) 148
Gdańsk (*Dancka;* Danzig; L) 813, 1054 → még Danzig
Geertruidenberg 918
Gelence (Ghelinţa; Gelentz; R) 386, 390, 393
Gelénes 133, 134
Gencs (Szatmár m.; Ghenţi; —; R) 141, 571
Genyéte (Ghenetea; —; R) 132
Gerebenc (Grebenac; J) 55, 330
Gerebenes (Mezőgerebenes; Grebenişul de Cîmpie; —; R) 399
Gerend (Aranyosgerend; Luncani; —; R) 255, 387
German → Ermény
Germisara (Algyógy; Geoagiu; Gergersdorf; R) 71, 84 → még Algyógy
Gernyeszeg (Gorneşti; Kertzing; R) 118
Gidófalva (Ghidfalău; —; R) 120, 386
Gîrbău → Magyargorbó
Gîrbău → Désorbó
Glad (Glod?; Krassó-Szörény m.; ∅) 194
Glimboka 397
Glogovác → Aradi vár

Gogánváralja (*Gogánújvár;* Gogan-Varolea; Gogeschburg; R) 322, 394
Gombás → Marosgombás
Goroszló → Magyargoroszló
Gotha 1545
Govasdia (Govăşdia; —; R) 1055, 1552, 1554, 1619
Gönc 479, 695, 696
Görcsön (Szilágygörcsöny; Gîrceiu; —; R) 399
Görgény → Görgényszentimre
Görgényszentimre (*Görgény;* Gurghiu; Görgen; R) 294, 313, 322, 424, 501, 511, 790, 793, 813, 815, 820, 821, 916, 932, 993, 1000, 1055
Göttinga (Göttingen, N) 1072, 1073, 1135, 1181 1293
Grabendorf → Vale
Graz 662, 784, 936
Gredistye → *Sarmizegethusa*
Giurgiu 527
Grodno 450
Grozeşti 198
Gurahonc → Honctö
Guraszáda (Gurasada; Gursaden; R) 398, 581
Gurény (∩ Malomvíz; *Gureni,* Brazii; —; R) 245

Gyalár (Ghelar; Gelar; R) 62, 1554
Gyalu (Gilău; Julmarkt; R) 54, 56, 194, 239, 261, 264, 267, 289, 371, 373, 387, 422, 423, 427, 429, 436, 471, 484, 511, 554, 585, 730, 731, 750, 815, 952, 983
Gyékényes 263
Gyepű (Gyepesfalu; Prisaca; —; R) 308
Gyéresszentkirály (∩ Aranyosgyéres; Sîncrai; —; R) 264
Gyergyóalfalu (Joseni; —; R) 386
Gyergyószentmiklós (Gheorgheni; Niklasmarkt; R) 381, 386, 580, 581, 1000, 1001, 1062, 1085, 1246, 1517
Gyergyó-Tekerőpatak → Tekerőpatak
Gyerőfalva (*Pányik;* Păniceni; —; R) 264
Gyerőmonostor → Magyargyerőmonostor
Gyerővásárhely (Dumbrava; —; R) 264
Gyertyános (Cărpiniş; —; R) 155
Gyoma 1723
Győr 186, 869
Györgyfalva (Kolozs m.; Gheorgheni; —; R) 225
Győrtelek 399
Gyula (∅; Bács m.) 277
Gyula (Békés m.) 211, 277, 436, 437, 440, 476, 477, 479, 485, 486, 488, 495, 496, 606, 643
Gyulafehérvár (*Apulum; Bălgrad,* Alba Iulia; *Karlsburg,* Weissenburg; R) 25, 28, 137, 142, 152, 155, 168, 174, 183, 192, 203, 207, 219, 223, 224, 228, 229, 233, 234, 257, 267, 273, 275, 278, 279, 288, 310, 317, 319, 321, 334, 337, 338, 357, 359, 360, 369, 370—372, 375, 377, 380, 382, 384, 387, 389, 391, 394, 402, 415, 422, 423, 426, 427, 430—432, 436, 437, 440—443, 445, 446, 453, 461, 477, 478, 498, 500, 503, 504, 507, 509, 511, 517, 518, 520, 521, 524, 525, 529, 530, 536, 540, 571, 576, 578, 580, 590, 591, 595, 631, 640, 641, 650, 665, 680, 686, 696, 700, 714, 724, 748, 750, 757, 764, 765, 767, 768, 774, 776, 815, 820—822, 825, 835, 855, 885, 888, 896, 898—900, 903, 925, 935, 936, 938, 939, 941, 943, 948, 963, 989, 1006, 1052, 1054, 1055, 1064, 1093, 1094, 1096, 1159, 1161, 1164, 1175, 1226, 1234, 1240, 1248, 1289, 1305, 1369, 1402, 1409, 1410, 1416, 1423, 1435, 1439, 1447, 1475—1477, 1486, 1487, 1490, 1500, 1513—1516, 1532, 1547, 1571, 1576, 1606, 1714, 1715, 1717—1719, 1721, 1742, 1749, 1751, 1776, 1801 → még *Apulum*
Gyulahavasa (∅) 273
Gyulakuta (Maros-Torda m.; *Gyalakuta,* Fîntînele; —; R) 273, 390
Gyulamedgyese → Medgyes
Gyulamonostora → Gyula (Békés m.)
Gyulatelke (Coasta; —; R) 144, 155, 264, 273
Gyulatelke (Kolozs m.; ∅) 273
Gyulavári 142
Gyulavarsánd (Vărşand; —; R) 211, 213, 229, 576, 577, 580

Haarlem 1071
Hacak → Hátszeg
Hadad (Hodod; Kriegsdorf; R) 437, 1130
Hága (s'Gravenhage; H) 1165
Hainburg 672, 673
Hajdúdorog 168, 1685
Halimba 576
Halle/Saale 1009
Hallstatt 980
Halmagen → Halmágy
Halmágy (Hălmeag; Halmagen; R) 120, 289, 294, 297, 390, 594, 1541
Halmos (Nérahalmos; Prigor; —; R) 313
Hamruden → Homoród
Háporton (Hopîrta; —; R) 290, 580
Harasztos (Călăraşi; —; R) 1391
Harcó (Hărţău; —; R) 386
Hari (Heria; —; R) 175, 218, 574
Harina (Herina; Mönchsdorf, Münzdorf; R) 263, 373, 383
Harka (Győr-Sopron m.) 270
Harka (∅; Komárom m.) 270
Haró (Hărău; Haren; R) 288
Hátszeg (*Hacak;* Haţeg; Hotzing, Wallenthal; R) 14, 143, 305, 307, 352, 375, 395, 495, 888, 1240, 1321, 1488, 1543, 1600
Hatvan 423
Havasnagyfalu (*Marisel;* Marişel; —; R) 1418
Hégen (Brădeni; Henndorf; R) 340
Hegyközkovácsi (Cauaceu; —; R) 209

Hegyközszentimre (Sîntimreu; —; R) 209
Heidelberg 380, 767, 780, 942, 945
Hencida 213
Henndorf → Hégen
Hercegány (Hărțăgani; —; R) 986
Herepe (Alsó-Fehér m.; Herepea; —; R) 255
Herkulesfürdő (Băile Herculane; Herkulesbad; R) 21
Hermány (Szeben m.; Cașolț; Kastenholz; R) 18, 25, 27, 86, 380, 562
Hesdát (Szamoshesdát; Hășdate; —; R) 263
Hévíz → Olthéviz
Hévízugra → Olthéviz
Hidalmás (Hida; —; R) 142
Hidasliget (Pișchia; Brukenau; R) 215
Hídvég → Krasznahídvég
Hinova 135, 136
Histrus (Hisztria; ∅) 108
Hobica (Hobița; Thierdorf; R) 80
Hódmezővásárhely 133, 137, 956, 1723, 1727
Hodonín 675
Hodony (Hodoni; —; R) 215, 577, 580
Hódosbodrog (∩ Óbodrog; Hodoș Bodrog; —; R) 225, 229, 579, 581
Hohenheim 1586
Holboca 198
Holcmány (Hosman; Holzmengen; R) 389
Holdvilág (Țapu; Abstdorf, Appesdorf; R) 898
Homoród (Homorod; Hamruden; R) 297, 387, 389, 1542
Homoródaróc (Drăușeni; Draas; R) 181, 225, 384, 389, 579, 580
Homoródkarácsonyfalva (Karácsonfalva; Crăciunel; Krötschendorf; R) 218
Homoródszentmárton (Mărtiniș; Sankt-Marten; R) 62, 386, 393
Homoródszentpál (Sînpaul; —; R) 55, 62, 218 842
Honctö (*Gurahonc;* Gurahonț; —; R) 1560
Hondol (Hondol; —; R) 1546
Hortobágyfalva (Cornățel; Härwesdorf, Harbachdorf; R) 594
Hosszúfalu (Satulung; Langendorf; R) 1568
Hotărâni 135
Höltövény (Hălchiu; Heldsdorf; R) 389, 391
Hunyad, Hunyad vára → Vajdahunyad
Hunyaddobra → Dobra
Hunyadtelek (∩ Vajdahunyad; Teliucul Mic; —; R) 1554
Huszt (Huszt; SZU) 436, 437, 504, 511, 813, 815, 827, 906, 907, 918, 919, 939

Iacobeni 88
Iași 198, 630, 855, 919, 1236, 1307, 1312, 1315, 1711, 1714, 1758 → még Jászvásár
Iatrus (Arcsar; B) 95, 108
Icoana 15
Idrija 813
Ielciu → Völcs
Igar 172
Igenpataka (Ighiel; —; R) 25
Igrici (∅) 264
Ikafalva (Icafalău; —; R) 387
Ikland (Maros-Torda m.; Icland; —; R) 399
Ilosva (Ilișua; —; R) 83
Illye → Marosillye
Illyéd (Ilidia; —; R) 185, 216, 225, 313, 314, 580, 581
Illyefalva (Ilieni; Ilgendorf; R) 1355
Immenosus Maior (∅) 61
Inakfalva (Inoc; —; R) 145, 263, 264
Ingolstadt 380
Intercisa 115 → még Dunaújváros
Ioneşti 135
Ipp (Ip; —; R) 1754
Iriny (Irina; —; R) 167, 187, 210
Isaccea 401
Ispánlaka (Șpălnaca; —; R) 27, 28
Istanbul, Isztambul → *Sztambul*
Istvánháza (Iștihaza; —; R) 218, 580
Iurca (∅) 255
Iváncsa 172
Izvorul 126

Jád (*Jad,* Livezile; Jaad; R) 54
Ják 383, 387, 389, 581
Jankafalva (Ianca; —; R) 209, 210, 578
Jára (Alsójára; Iara de Jos; —; R) 322
Járabánya (*Kisbánya;* Băișoara; Kleingrub; R) 987, 1173
Jászvásár (Iași; —; R) 1385, 1776 → még Iași
Jeica → Zselyk
Jelna → Kiszsolna
Jenő → Borosjenő, Szamosjenő
Jína (Jena; NDK) 1069
Jósikafalva (Beliș; —; R) 1707

Kaca (Cața; Katzendorf; R) 389
Kackó (Cîtcău; —; R) 1219
Kadiköj (Kadiköy; T) 190
Kaján (Kajanel; Căinelu; Kainsdorf; R) 279
Kajántó (Chinteni; —; R) 80, 218, 386
Kalácsa → Bélkalocsa
Kalán (Călan; —; R) 279, 1553 → még Kiskalán
Kalánbánya → Kiskalán
Kálbor (Calbor; Kaltbrunnen; R) 86, 562
Kalin (Füzespaptelek; Preuteasa; —; R) 1054, 1055, 1179
Kálló → Nagykálló
Kállósemjén 951
Kálna (Calna; —; R) 255
Kalocsa 263

Kalodva (*Kladova;* Cladova; —; R) 579, 580
Kalotaszentkirály (Sîncraiu; —; R) 264, 386
Kamanc (Sremka Kamenica; J) 475
Kamenic (Kamenyec-Podolszkij, SZU) 878
Kandia (Heraklion, G) 796, 848, 851, 853, 854
Kanizsa → Nagykanizsa
Kánta (∩ Kézdivásárhely; Canta, Kant; R) 1000, 1233
Kapjon (*Kaplyon;* Coplean; —; R) 267, 1035
Kaplony (Căpleni, Kappelan; R) 267
Kaplonymonostor (∅) 225
Kaplyon → Kapjon
Kapnikbánya (Cavnic; —; R) 1040
Kápolna 355
Kápolnásfalu (*Kápolnásoláhfalu;* Căpîlniţa; —; R) 1028
Kápolnokmonostor (Copalnic Mănăştur; —; R) 141, 145
Kapos (Nagykapos; Velké Kapušany; CS) 1161
Kaprevár (*Căprior,* Căprioara; —; R) 307
Kapus (Kolozs m.; Căpuşul; —; R) 264
Karács (Căraciu; —; R) 1040
Karácsonfalva (Udvarhely m.; Crăciuneşti; —; R) 386
Karánsebes (Caransebeş; Karansebesch; R) 28, 165, 307, 308, 313, 397, 434, 435, 440, 443, 454, 455, 476, 511, 535, 540, 580, 594, 724, 764, 802, 883, 1524
Karcsa 188, 581
Karlóca (Sremski Karlovci; J) 1026, 1443, 1572
Kartum 61
Kassa (Košice; CS) 188, 337, 391, 412, 413, 417, 425, 432, 437, 454, 455, 458, 471, 477, 479, 481, 533, 541, 601, 619, 621, 635, 665, 675, 676, 682, 696, 705, 706, 773, 785, 812, 868, 1287, 1559, 1800
Katona (Cătina; R) 817
Kazany 1293
Kecel 166
Kecsed (Aluniş; —; R) 264, 265, 387
Kecskemét 476, 477
Kecskés (Cozla; —; R) 313
Keglevichháza (Cheglevici; —; R) 212, 224
Kékcse 131
Kékes (Szolnok-Doboka m.; Chiochiş; Blaudorf; R) 262
Kelebia 58
Kelling → Kelnek
Kelmák → Maroseperjes
Kelnek (Cîlnic; Kelling; R) 23, 142, 143, 218, 225, 229, 297, 386, 580
Keménye (Cremenea; —; R) 263
Keménytelke (Chimitelnic; —; R) 399
Kend → Magyarszarvaskend
Kend (Kis-Küküllő m.; Chendul; Kend; R) 276
Kendilóna (Luna de Jos; Lone; R) 137
Kenézlő 203
Kentelke (*Kendtelke;* Chintelnic; Kindeln; R) 264, 265
Kenyérmező (Cîmpul Pîinii; —; R) 360
Keprerija 198
Kerc (Cîrţa; Kerz; R) 303, 373, 374, 388—391
Kercisora (Cîrţişoara; Kerz; R) 871
Kereki → Nagykereki
Kerelőszentpál (Sînpaul; —; R) 142, 438, 443, 447, 520
Keresd (Criş; Kreisch; R) 504, 521, 861, 931, 939, 952
Kerésztelek (Kerestelek; Crištelec; —; R) 399, 404
Keresztényalmás (Almaşul Mic; Obstdorf; R) 396, 397
Keresztényfalva (Brassó m.; Cristian; Neustadt-Burzenland; R) 27, 389, 1549, 1557, 1614
Kereszténysziget (Szeben m.; Cristian; Grossau; R) 380, 389, 880, 980
Keresztúr (Bodrogkeresztúr) 674
Kerlés (*Cserhalom;* Chirialeş; Kirieleis; R) 295, 1238
Késmárk (Kežmarok; CS) 849
Keszi → Mezőkeszü
Keszinc → Lippakeszi
Keszthely 169, 181, 1226
Ketesd (Tetişu; —; R) 387
Kéthorpágy (∅) 263
Kevevár (∩ Temeskubin; Kovin; J) 224
Kézd → Szászkézd
Kézdipolyán → Kézdiszentkereszt
Kézdiszentkereszt (*Kézdipolyán;* Poian; —; R) 152, 172, 179, 181, 184, 192
Kézdiszentlélek (*Szentlélek;* Sînzieni; —; R) 26, 120, 228, 330, 386, 581, 949
Kézdivásárhely (Tîrgu Secuiesc; Szekler Neumarkt; R) 120, 205, 275, 337, 381, 824, 1226, 1233, 1521, 1557, 1606
Kherszon 161
Kide (Chidea; —; R) 225, 326, 385, 386
Kijev 120, 122, 225, 309, 1082
Kilyén (Chilieni; Kilön; R) 393
Királydaróc (Craidorolt; —; R) 580
Királyhelmec (Král'ovský Chlmec; CS) 187, 188
Királynémeti (Crainimăt; Beierdorf; R) 296
Kisakna (Ocnişoara, Grubendorf; R) 177, 255, 280, 290
Kisbánya → Járabánya
Kisbogács (Kolozs m.; Băgaciu; —; R) 399
Kiscsűr (Şura Mică; Klein Scheuern; R) 180, 574, 579
Kisdisznód (Cisnădioara; Michelsberg; R) 227, 388, 389
Kisekemező (Tîrnavioara; Kleinprobstdorf; R) 119
Kisenyed (Sîngătin; Klein-Enyed; R) 1403
Kisfalud → Ompolykisfalud
Kisfentős (*Alsó-Fentős;* Finteuşul Mic; —; R) 761

Kisgáj (Gaiul Mic; Kleingaj; R) 216
Kisgalambfalva (Porumbenii Mici; —; R) 119, 152
Kisiratos (Dorobanţi; —; R) 132, 580
Kisjenő (Arad m.; Chişineu-Cris; —; R) 173, 212, 580
Kiskalán (*Kalán;* Călanul Mic; Kalan; R) 1554
Kiskapus (Căpuşul Mic; —; R) 13
Kiskoh (Chişcău; —; R) 397
Kismajtény (Moftinul Mic; —; R) 210
Kisnikápoly (Turnu Măgurele; R) 351
Kisnyíres → Szilágynyíres
Kispereg (Peregul Mic; Kleinpereg; R) 167
Kisprázsmár (Toarcla; Tarteln; R) 183, 389
Kisselyk (Şeica Mică; Kleinschelken; R) 142, 143, 152, 158, 171, 183, 572
Kissink (Cincşor; Klein Schenk; R) 55
Kissolymos (Şoimuşul Mic; —; R) 118
Kisszőlős → Szászszőllös
Kistorony (∩ Nagyszeben; Turnişor; Neppendorf; R) 389, 980
Kisudvarnok (∩ Szék) 263
Kisvárda 131, 425
Kisvarjas (Variaşul Mic; —; R) 580
Kiszombor 144, 166, 277, 582
Kiszsolna (Jelna; Senndorf; R) 255
Klopotiva (Clopotiva; —; R) 396, 1202
Kóbor (Cobor; Kivern, Buchhorn; R) 290
Kocsuba → Felsőkocsoba
Kodor (Codor; —; R) 263
Kók → Mezőkók
Kolcvár → Malomvíz
Kolc vára → Malomvíz
Kolozs (Cojocna; Salzgrub; R) 62, 152, 267, 338, 383, 387, 552, 812, 841, 1048, 1064, 1232
Kolozsakna → Mezőakna
Kolozsborsa (Borşa; —; R) 263
Kolozsgyula (Giula; —; R) 263, 264
Kolozskorpád (Corpadea; —; R) 22
Kolozskovácsi (*Kovácsi;* Făureni; —; R) 263
Kolozsmonostor (∩ Kolozsvár; Cluj-Mănăştur; Appesdorf; R) 28, 118, 221, 223, 224, 229, 234, 354, 356, 372—374, 377, 382, 387, 390, 471, 485, 508, 509, 511, 517, 578, 580, 581, 815
Kolozspata (*Pata;* Pata; —; R) 263, 387
Kolozstótfalu (Tăuţi; —; R) 253
Kolozsvár (*Cluj;* Cluj-Napoca; Klausenburg; R) 15, 16, 118, 142—144, 147, 158, 168, 181, 186, 187, 203, 211, 215, 219, 221, 222, 229, 232, 234, 239, 256, 263, 264, 284, 310, 317, 321, 334, 337—339, 356, 361, 365, 371, 373, 375, 379—381, 385, 387, 390—394, 402, 411, 415, 428, 432, 436, 455, 459, 471—474, 497, 516—518, 520, 521, 525, 528, 548, 563, 566, 568, 572, 577, 578, 580, 583, 595, 619, 629, 640, 650, 651, 675, 686, 748, 765, 768, 772, 775, 780, 786, 790, 793, 800, 801, 807—810, 818, 820, 823, 824, 835, 841, 855, 873, 875, 879, 885, 894, 897, 900, 904, 905, 912, 914—919, 922, 923, 927, 928, 934, 935, 937—939, 941—945, 947, 949, 953, 954, 956—958, 960, 965, 966, 988, 991, 999, 1005, 1007—1009, 1021, 1036, 1037, 1040, 1043, 1050, 1051, 1054, 1055, 1060, 1061, 1067, 1070—1072, 1074, 1081, 1083, 1101, 1120, 1130, 1131, 1133, 1136, 1137, 1166, 1174, 1175, 1177, 1179, 1180, 1203, 1224, 1226, 1231—1235, 1237—1239, 1246, 1248—1250, 1252—1255, 1262, 1273, 1276, 1278, 1280, 1282, 1284—1290, 1292, 1293, 1295, 1296, 1310, 1312, 1319—1321, 1330, 1332, 1334, 1338, 1348—1350, 1352, 1365, 1367, 1370, 1374, 1376—1379, 1381—1384, 1386, 1393, 1396, 1400, 1402—1405, 1408, 1409, 1417, 1421, 1423, 1424, 1426, 1429—1431, 1433, 1435, 1446—1449, 1465, 1469, 1470, 1476, 1478, 1483, 1491, 1498, 1500, 1503—1506, 1509, 1512—1517, 1526, 1528, 1532, 1541, 1549, 1555—1557, 1559—1562, 1565, 1566, 1570, 1571, 1576, 1583, 1598, 1604—1608, 1610, 1611, 1618, 1621—1624, 1633, 1634, 1639, 1642, 1647, 1657, 1660, 1662, 1687—1689, 1695, 1696, 1698, 1700, 1702—1704, 1707, 1708, 1711, 1712, 1719—1721, 1723, 1724, 1736, 1737, 1739—1741, 1746, 1749, 1755, 1757, 1761, 1764, 1765, 1767, 1769, 1770, 1774—1776, 1783, 1786, 1792, 1798, 1799, 1802, 1803, 1811, 1812 → még *Napoca*
Komána (Comana; —; R) 730, 815, 817 → még Alsókomána
Komárom 186
Komlóstelek → Komlósújfalu
Komlósújfalu (*Komlóstelek;* Trestia; —; R) 584
Komolló (Comolău; —; R) 55, 120
Konop (Conop; —; R) 225, 580
Konstantinápoly (*Byzantion; Constantinopolis;* Isztambul; T) 111, 112, 147, 159—161, 169, 201, 202, 271, 278, 358, 617, 618, 620, 621, 627, 632, 633, 635, 637, 639, 642, 643, 652, 656—658, 661, 677, 691, 694, 701, 703, 708, 710, 721, 722, 725, 772, 784, 786, 789, 796, 803, 813, 826, 846, 848, 854, 859, 863, 866, 869, 878, 883, 936, 974, 1010, 1244, 1247 → még *Byzantion, Sztambul*
Kopacsel (Fogaras m.; Copăcel; —; R) 245
Koppánd (Torda-Aranyos m.; Copăceni; —; R) 280
Korinthosz 96, 109
Kóródszentmárton (Coroisînmărtin; Martinsdorf; R) 752, 759
Korond (Corund; —; R) 168, 169, 573, 956
Koronka (Corunca; —; R) 1046, 1238
Kovácsi → Kolozskovácsi
Kovás (Szatmár m.; Coaş; —; R) 761
Kovászi (*Kovaszinc;* Covăsinţ; —; R) 212
Kovászna (Covasna; Kovasna; R) 1563
Kozárvár (Cuzdrioara; —; R) 218, 387
Kőcse (*Checea Croată,* Checea; —; R) 173

Kőfarka (Piatra, —, R) 28
Kőhalom (Rupea, Reps, R) 16, 168, 171, 380, 944
Kolked 166, 169
Koln 380
Kolpény (Kupinovo, J) 277
Kopec (Căpeni, —, R) 120, 205, 275, 1550
Kormocbánya (Kremnica, CS) 1547
Korosbánya (Baia de Criş, Altenburg, R) 455, 1040
Korosfó (Izvorul Crişului, —, R) 816, 949, 1157, 1561
Korösgyéres (Girişul de Criş, —, R) 141, 229, 580
Korosmart (*Rippa, Ripa,* —, R) 132
Korõstarján (Tărian, —, R) 132, 167, 209, 580
Korted (Kruşica, J) 168
Kortvélyes → Szentmihalykortvelyes
Kovar (∩ Berkeszpataka, Cetate, —, R) 313, 483—485, 487, 494, 495, 507, 511, 525, 596, 761, 787, 790, 851, 864, 897, 935, 1296, 1378, 1418
Kovend (Plăeşti, —, R) 390
Kovesd (∅) 313
Kracsunesd (Hunyad m, *Karacsonfalva,* Crăciuneşti, —, R) 21
Krajnikfalva (Josani, —, R) 207
Krakkó (Kraków, L) 376, 377, 379, 380, 427, 436, 444, 448, 449, 452, 453, 455, 458, 461, 476, 478, 513, 529, 717, 719, 784, 787
Krassó, Krassófó, Krassóvár (∅) 208, 224, 233, 313
Kraszna (Crasna, —, R) 155, 478, 596, 606
Krászna (∩ Szitabodza, Crasna, —, R) 129, 569
Krasznahidveg (Măerişte, —, R) 455, 1044, 1053
Kreutzburg (∅) 388
Kristyor (Hunyad m, Crişcior, —, R) 397, 398, 986
Kronstadt → Brassó
Kucsó (Cuceu, —, R) 399
Kucsuláta (Cuciulat, —, R) 23
Kudzsir (Cugir, Kudsir, R) 192, 1056, 1554
Kula (Kula, J) 168
Kunágota 166
Kund (Cund, Reussdorf, R) 256
Kunmadaras 166, 169
Kunszentmárton 167
Kurtics → Kurtos
Kusaly (Coşeiu, —, R) 399
Kutyfalva (Cuci, —, R) 152, 580
Kubekhaza 224
Kukullokoros (Curciu, Kirtsch, R) 391
Kukullovár (Cetatea de Baltă, Kokelburg, R) 164, 167, 223, 234, 285, 310, 317, 357, 360, 383, 384, 386, 402, 424, 1130
Kurtos (*Kurtics,* Curtici, —, R) 580
Kutahia 1451, 1452

Lambesis 559
Lámkerék (Lancrăm, Langendorf, R) 232, 820
Lándor (Alsó-Fehér m, *Nándor,* Nandra, —, R) 251, 276, 296
Lápos → Magyarlapos
Láposbánya (Băiţa, —, R) 1554
Lászlóvára (*Coronini,* Pescarii, —, R) 580
Laurtacum (Lorch, A) 172
Lázári (Lazuri, —, R) 132, 188, 575
Lebnek → Lemnek
Lécfalva (Leţ, —, R) 15, 16
Lechinţa → Maroslekence
Lechnitz → Szászlekence
Lederata (Palanka, J) 49, 55, 57, 59
Lednice (Malé Lednice, CS) 700
Leiden 778, 937, 944, 946, 960
Lemnek (*Lebnek,* Lovnic, Leblang, R) 257, 290
Lengyeltóti 1608
Lepanto 449, 537
Lepenski Vir 15
Lerino 202
Leschkirch → Újegyház
Lesnyek (Leşnic, —, R) 175
Léta → Magyarléta
Léva (Levice, CS) 705, 801
Lezoux 65
Limoges 210
Limpért (∩ Govasdia, Limpert, —, R) 1055
Lipese (Leipzig, NDK) 380, 942, 945, 1243
Lippa (Lipova, Lippa; R) 413, 415, 421, 422, 430, 432—435, 476, 477, 526, 540, 580, 601, 620, 636, 642—644, 648, 657, 798
Lippakeszi (*Keszinc,* Chesinţ, —, R) 580
Locuştemi 88
Lomb (∅) 263
Lóna → Aranyoslóna
Lónapoklostelke (Pîglişa, —, R) 263
London 767, 936, 1010, 1238, 1315, 1447, 1451, 1467, 1753
Lonkafalva (Borleasa, —, R) 141
Losonc (Lučenec, CS) 1559
Lovrin (Lovrin, Lowrin, R) 175, 216
Lozna → Nagylozna
Lozsád (Jeledinţi, —, R) 109, 257
Lózsárd (Lujerdiu, —, R) 263
Locse (Levoča, CS) 758, 967
Lorincszigete (∅) 263
Lorrach 148
Lovér (Lueriu, Lera, R) 289
Lublin 450
Lucca 201
Luciu 104, 564
Ludesd (Luteşti, Ludeştn de Jos, Unter-Ludesch, R) 245
Ludisor (Ludişor, —, R) 245
Lugio (Dunaszekcső) 58, 59
Lugos (Lugoj, Lugosch, R) 434, 435, 440, 443, 476, 511, 535, 540, 724, 764, 802, 1316, 1378, 1443, 1557, 1688, 1712, 1718, 1722, 1747
Lupeny (Lupeni, *Schylwolfsbach,* R) 1549, 1550, 1562, 1570, 1690, 1736
Lupsa → Nagylupsa

Luşca → Szamospart
Luteşti → Ludesd
Lyon 1016

Mácsa (Arad m.; Macea; —; R) 580
Macskás → Magyarmacskás
Mád 141
Madara 190
Mádéfalva (Siculeni; —; R) 1032, 1271
Madrid 974
Magyarád (Măderat; —; R) 145, 580
Magyarbénye (Biia; Bendendorf; R) 228, 290
Magyarberkesz (*Berkesz*; Berchez; —; R) 761
Magyarbikal (Bicălatu; —; R) 952
Magyarbogát (Bogata de Sus; —; R) 272
Magyarborzás (Bozieş; —; R) 387
Magyarbrettye (Bretea Streiului; —; R) 305
Magyardécse (Cireşoaia; —; R) 218, 279
Magyarderzse (Dîrja; —; R) 387
Magyaregregy → Alsóegregy
Magyarfenes (Finiş; Fens; R) 387, 392, 1159
Magyarfodorháza (Fodora; —; R) 262
Magyarfráta (Frata; —; R) 232, 311, 399
Magyargorbó (Gîrbău; —; R) 80, 255
Magyargoroszló (*Goroszló;* Guruslău; —; R) 531, 789
Magyargyerőmonostor (Mănăştirea; Ung. Klosterdorf; R) 264, 373, 383, 949
Magyarhomorog 211
Magyarigen (Ighiu; Grabendorf; R) 86, 289, 297, 562
Magyarkályán (*Caliăn*, Căianu; —; R) 255
Magyarkapus (Căpuşul Mare; —; R) 144, 145, 154, 387, 394, 572
Magyarkiskapus (Căpuşul Mic; —; R) 385
Magyarkoppánd → Koppánd
Magyarköblös (Cubleşul Someşan; —; R) 580
Magyarlapád (Lopadea Nouă; —; R) 175, 207, 218, 276, 286, 290
Magyarlápos (*Lápos;* Tîrgu Lăpuş; Laposch; R) 322
Magyarléta (*Léta;* Litenii de Sus; —; R) 313, 322
Magyarlóna (*Szászlóna;* Luna de Sus; —; R) 390, 956
Magyarmacskás (*Macskás;* Măcicaşu; —; R) 263, 326
Magyarnagykapus → Magyarkapus
Magyarnagyzsombor → Magyarzsombor
Magyaró (Aluniş; Haseldorf; R) 289
Magyarókereke (Alunişu; Mären; R) 386, 1598
Magyarosd (Mănerău; —; R) 80
Magyaróvár → Mosonmagyaróvár
Magyarózd (Ozd; —; R) 580
Magyarpalatka (Pălatca; —; R) 18, 115, 121, 255, 568
Magyarpatak (Făgetul; —; R) 1054, 1055, 1179
Magyarpécska (Rovine; —; R) 153, 213
Magyarpéterfalva (Petrisat; Petersdorf; R) 386
Magyarrégen (∩ Szászrégen; Reghin-Sat; Ungarisch-Regen; R) 387
Magyarsárd (Şardu; —; R) 385, 386
Magyarsáros (Delenii; Kleinfarken; R) 949
Magyarszarvaskend (Corneşti; —; R) 263, 265, 267, 354, 385
Magyarszentbenedek (Sînbenedic; —; R) 192
Magyarszentpál (Sînpaul; —; R) 263, 387
Magyarszovát (Suatu; —; R) 118, 263, 390
Magyarvalkó (Kolozs m.; Văleni; —; R) 147, 158
Magyarvista (Viştea; —; R) 387, 952
Magyarzsombor (*Magyarnagyzsombor;* Zimbor; —; R) 262, 264, 265, 267, 273, 455
Majna-Frankfurt → Frankfurt am Main
Major (Maieru; Maier; R) 399
Majos → Mezőmajos
Majs 210, 576
Makfalva (Ghindari; —; R) 1333
Makó 193, 479, 1727
Maksa (Moacşa; —; R) 393
Maladé (Mălădia; —; R) 1054
Malmédy 201
Málnás (Malnaş; —; R) 330
Malomfalva (Maros-Torda m.; Moreşti; Mühlendorf; R) 26, 144, 145, 151, 152, 154—156, 158, 163, 172, 179, 218, 220, 224, 225, 227—229, 268, 281, 383, 572, 573, 580
Malomvíz (Rîu de Mori; Mühldorf; R) 387, 397, 898
Malva (∅) 75, 76, 558
Mándok 211
Mangalia 570
Mányik (Manic; —; R) 262
Máramarossziget (*Sighet*, Sighetul Marmaţiei; R) 1570, 1572, 1719, 1720
Marburg 945
Marcianopolis (∅) 72, 95
Marginen (Mărgineni; Marginen; R) 245
Mărgineni → Marginen
Margitta (Marghita; —; R) 455, 484
Margus (∅) 136
Márnaradna (∩ Lippa; Radna; —; R) 175, 1712
Marisel → Havasnagyfalu
Marosbéld (Beldiu; —; R) 279
Marosbogát (Torda-Aranyos m.; Bogata de Mureş; —; R) 267, 272—274, 276
Maroscsapó (Cipău; —; R) 15, 28, 29, 114, 129, 144, 145, 152, 154, 155, 158, 207, 218, 572
Maroscsúcs (Stîna de Mureş; —; R) 580
Maroscsüged (Ciugud; —; R) 580
Marosdécse (Decea; —; R) 18, 279, 549
Maroseperjes (*Kelmák;* Chelmac; —; R) 280
Marosfelfalu (Suseni; Prenzdorf; R) 27, 375, 386
Marosgezse (Gheja; —; R) 20, 114

Marosgombás (*Gombás;* Gîmbaş; —; R) 171, 205, 218, 227, 276, 567, 577
Marosillye (*Illye;* Ilia; Illiendorf, Elienmarkt; R) 318, 381, 398, 1533
Maroskarna (Blîndiana; Stumpach; R) 19, 137, 155, 187, 190, 192, 194, 197, 203, 207, 218, 247, 273, 275, 567, 675
Maroskeresztúr (Cristeşti; —; R) 29, 56, 118
Maroskoppánd (Copand; —; R) 280, 387
Maroslaka (Maioreşti; —; R) 114
Maroslekence (Lechinţa de Mureş; Leknitz; R) 88, 114, 144, 145, 227, 229, 255, 568, 580
Marosludas (Luduş; —; R) 137, 152, 579, 580, 1517, 1543
Marosnagylak (Noşlac; —; R) 118, 152, 155, 163, 164, 167, 171, 174, 180, 218, 387, 673
Marosnémeti (Mintia; —; R) 296
Marosorbó (Oarba de Mureş; —; R) 257
Marosoroszfalu (*Oroszfalu; Ruşi,* Ruşii Munţi; Russ; R) 256
Marosoroszi (*Oroszi;* Orosia; —; R) 251, 253, 276, 296
Marosörményes (*Örményes;* Ormeniş; —; R) 264, 759
Marosportus (∩ Gyulafehérvár; Partoş; —; R) 29, 76, 78, 145 → még *Colonia Aurelia Apulensis*
Marosszalatna (*Marosszlatina;* Slatina de Mureş; —; R) 1560
Marosszentanna (Sîntana de Mureş; —; R) 113, 115, 117, 121, 122, 126, 386, 392, 563
Marosszentgyörgy (Sîngeorgiul de Mureş; —; R) 172, 180, 218, 225, 386, 579
Marosszentimre (*Szentimre;* Sîntimbru; St. Emrich; R) 358, 385, 386
Marosszentkirály (Sîncraiul de Mureş; —; R) 225, 386
Marosszlatina → Marosszalatna
Marosújvár (Ocna Mureş; Maroschujvar; R) 62, 117, 118, 176, 177, 183, 192, 387, 1047, 1049, 1064, 1232, 1513, 1515, 1544, 1562, 1764
Marosvár → Csanád
Marosvásárhely (Tîrgu Mureş; Neumarkt am Muresch; R) 20, 28, 117, 118, 137, 154—156, 158, 168, 218, 225, 228, 337, 375, 380, 422, 435, 478, 492, 500, 501, 520, 548, 566, 568, 572, 824, 835, 912, 914, 922. 923, 928, 935, 936, 942, 952, 1036, 1043, 1051, 1059, 1072, 1081, 1130, 1131, 1133, 1164, 1175, 1223, 1235, 1237, 1250, 1262, 1284, 1286, 1289, 1290, 1293, 1294, 1310, 1333, 1334, 1350, 1351, 1354, 1379, 1401, 1404, 1408, 1414, 1423, 1433, 1435, 1446, 1447, 1469, 1492, 1509, 1512, 1513, 1515, 1517, 1518, 1525, 1531—1533, 1550, 1556—1562, 1565, 1566, 1570, 1571, 1605, 1608, 1621, 1679, 1688, 1696, 1700, 1719, 1724, 1764, 1765, 1767, 1769, 1770, 1774, 1775, 1798, 1812
Marosvécs (Brîncoveneşti; Wetsch; R) 54, 289, 294, 424, 504
Marosveresmart (∩ Unirea; Vereşmort; —; R) 145, 154, 156, 158, 163, 171, 572
Marót (Moroda; —; R) 580
Marótlaka (Morlaca; —; R) 585
Mártonhegy (Şomărtin; Martinsberg; R) 393
Martontelke (Motişul; Mortesdorf; R) 840
Mátészalka 176
Mauriacum 138
Medgyes (Mediaş; Mediasch; R) 27, 114, 118, 128, 142, 143, 145, 152, 183, 184, 225, 273, 293, 299, 337, 338, 375, 380, 390, 393, 417, 459, 462, 536, 568, 572, 580, 599, 642, 646, 829, 904, 911, 944, 1035, 1195, 1326, 1383, 1409, 1515, 1532, 1543, 1559, 1562, 1571, 1643, 1646, 1751, 1777, 1785
Megyer (∅) 264—266, 281
Meggykerék (Meşcreac; —; R) 839
Mehádia (*Mihâld;* Mehadia; —; R) 96, 216, 313
Melegföldvár (Szolnok-Doboka m.; Feldioara; —; R) 18
Mélykút 58
Méra (Mera; —; R) 152
Mercyfalva (Carani; Mercydorf; R) 173
Merseburg 277
Mese (Meşendorf; Meschendorf; R) 142
Messina 1003
Meszes (∅) 373, 374, 382, 590
Mészkő (Cheia; —; R) 386
Mezőakna (*Kolozsakna, Szászakna;* Ocniţa; —; R) 118, 152, 155, 192, 264, 272, 568
Mezőband (Band; —; R) 25, 109, 155, 156, 158, 163, 169, 178, 548, 572
Mezőbarátfalva (Brăteni; —; R) 171
Mezőberény 137
Mezőbikács (Bihar m.; *Bikács;* Bicaciu; —; R) 141
Mezőceked (*Mezőcikud;* Valea Largă; —; R) 154, 572
Mezőcsávás (Ceuaşul de Cîmpie; —; R) 156
Mezőerked (*Szászerked;* Archiud; Arkeden; R) 117, 118, 152, 154, 231, 568, 580
Mezőfény (Szatmár m.; Foeni; —; R) 132, 210, 580
Mezőkapus (Căpuşul de Cîmpie; Feldthor; R) 399
Mezőkecsed (Miceştii de Cîmpie; —; R) 264
Mezőkeresztes 418, 528
Mezőkeszü (*Keszi;* Chesău; —; R) 263, 265, 266, 281
Mezőkók (*Kók;* Pădurenii; —; R) 264
Mezőköbölkút (Fîntînița; —; R) 155
Mezőkölpény (Culpiu; —; R) 276
Mezőmajos (*Majos;* Moişa; —; R) 263, 343
Mezőőr (Juriul de Cîmpie; —; R) 263
Mezőőrke (Urca; —; R) 387
Mezőpagocsa (*Pakocsa;* Pogăceaua; —; R) 399
Mezőpanit (Pănet; —; R) 1595
Mezőpetri (Petreşti; Petrifeld; R) 580

Mezőrúcs (Rîciu; —; R) 263
Mezőszabad (Voiniceni, —; R) 168
Mezőszentgyörgy (Sîngeorgiul de Cîmpie; Sankt Georgen, R) 263
Mezőszentmárton (Sînmărtinul de Cîmpie; —; R) 263
Mezőszopor (*Szopor*, Soporul de Cîmpie; —, R) 88, 89, 144, 152, 183, 187, 263, 580
Mezőtelegd (Tileagd; —, R) 210, 293, 578
Mezőterem (Tiream; —; R) 210
Mezőviszolya (Visuia, —; R) 759
Mezőzombor 272, 273
Michalkovo 29
Micia 55, 58, 71, 85, 86, 111 → még Vecel
Micske (Mişca; —; R) 949
Mihálcfalva (Mihalţ; Michelsdorf; R) 1367, 1380, 1801
Mihálď → Mehádia
Mihályfalva (Boarta, Michelsdorf; R) 29, 182—184, 575
Mikeszász (Micăsasa; Feigendorf; R) 158
Mikháza (Călugăreni, —; R) 55
Miklósvár (Micloşoara; —; R) 294, 329, 386
Mikulčice 202
Mikustelke (Ø) 263
Milkó (Milcov; R) 306, 1070
Milvány (Miluani; —; R) 262
Mindszent (Mesentea; Allerheiligen; R) 264
Miriszló (Mirăslău; —; R) 29, 289, 531
Mirnopole 198
Miskolc 1253
Miskov 564
Mitrovica → *Szávaszentdemeter*
Modena 201
Mogoşan 126
Mohács 255, 364, 366, 374, 376, 380, 394, 408, 409, 412—414, 418, 460, 499, 510, 518, 601, 719, 778, 946, 1294
Mojgrád (*Porolissum*, Moigrad; —; R) 28, 171, 186, 188, 225, 564, 572, 575 → még *Porolissum*
Monospetri (Petreu; —; R) 580
Monostor-Almás → Váralmás
Morgonda (Merghindeal, Mergeln; R) 389
Mosaburg (Zalavár) 195, 200, 201
Moscopole 1002
Moscu 198
Mosonmagyaróvár 1586
Moszkva 717, 1758
Moult 133
Movilița 198
Mözs 576
Muhi 110
Munkács (Mukacsevo; SZU) 432, 437, 480, 674, 872, 876, 918, 1727
Murány (Muráň, CS) 707, 849, 850
Muszka (Mîsca; —; R) 132, 211, 576
Mutnokpataka (Ø) 308
Muzsna (Moşna; Meschen; R) 380
Muzsnaháza (Măgina; —; R) 175, 574
Mühlberg 428, 429
Munster 709

Nadabor vár (Ø) 397
Nádas → Szásznádas
Nádasberend (*Berend*, Berindiu; —, R) 264
Nádasdaróc (Dorolţu; —, R) 181, 952
Nádpatak (Rodbav; Rohrbach; R) 171, 225, 389
Nadrap (∩ Govasdia; Nădrap; —; R) 397
Nádudvar 213, 576
Nagyadorján (Adrianul Mare; —; R) 1260
Nagyág (Săcărîmb; Gross-Astdorf; R) 987, 1049, 1173, 1178, 1255, 1545
Nagyalmás (Hunyad m; Almaşul Mare; Gross-Almasch; R) 399
Nagyapold (Apoldul de Sus, Grosspolden; R) 581, 981, 1512
Nagybánya (*Asszonypataka*, Baia Mare; Frauenbach; Neustadt, R) 142, 181, 225, 234, 391, 437, 442, 443, 452, 455, 459, 485, 492, 708, 835, 877, 906, 943, 957, 1393, 1512, 1516, 1546, 1605, 1619, 1622, 1720, 1722, 1764, 1765, 1770
Nagybár (Hunyad m.; Barul Mare; Grosselephant; R) 279
Nagybaromlaka (Valea Viilor, Wurmloch; R) 297
Nagybecskerek (*Becskerek*; Zrenjanin; J) 224, 427, 431, 432
Nagyborosnyó (Boroşneul Mare; —, R) 55, 956
Nagycsanád → Csanád
Nagycsür (Şura Mare, Gross Scheuern; R) 171, 389, 1424
Nagydisznód (Cisnădie; Heltau; R) 380, 389, 393, 1053, 1243, 1250, 1251, 1252, 1254, 1563, 1614
Nagydoba (Doba Mare; —; R) 141, 145
Nagyecsed 617, 619, 624, 674, 708, 773, 919
Nagyekemező (Tîrnava, Gross-Probstdorf; R) 143, 171, 172, 174, 181
Nagyenyed (Aiud; Gross-Enyed; Strassburg; R) 29—31, 80, 155, 168, 317, 318, 380, 473, 520, 581, 817, 826, 899, 916, 922, 923, 935, 936, 940, 941, 944, 957, 959, 963, 1037, 1040, 1072, 1133, 1137, 1161, 1234, 1237, 1249, 1262, 1273, 1280, 1286, 1287, 1289, 1290, 1292, 1349, 1413, 1430, 1486, 1532, 1571, 1576, 1605, 1695
Nagyernye (Ernei; Arn; R) 118, 155
Nagyfalu → Szilágynagyfalu
Nagygalambfalva (Porumbenii Mari, —; R) 146, 579
Nagyharsány 875
Nagyikland (Iclandul Mare; —; R) 1386
Nagyiklód (Szolnok-Doboka m.; Iclod; —; R) 154, 187, 572

Nagyilonda (Ileanda; —; R) 1706
Nagykálló 535, 624, 692
Nagykanizsa *(Kanizsa)* 537, 639, 788, 801
Nagykapus (Copşa Mare; Gross-Kopisch; R) 816, 1157
Nagykároly (Carei; Karol; R) 210, 213, 574, 581, 1516, 1723, 1725
Nagykereki *(Kereki)* 434, 440
Nagykolcs (Culciul Mare; —; R) 132
Nagykomlós (*Német-Komlós,* Comloşul Mare; Komlosch; R) 212
Nagykörös 476, 477
Nagylak (Nădlac; —; R) 18, 202, 215
Nagylozna (Lozna; Gross-Losdorf; R) 255
Nagylupsa (Lupşa; Wolfsdorf; R) 245, 397, 398
Nagymedesér (Medişorul Mare; —; R) 228, 581
Nagymező (Pruni; —; R) 584
Nagyosztró (*Osztró;* Ostrov; Gross-Rodendorf; R) 396
Nagyősz (Tomnatic; Triebswetter; R) 212
Nagypestény (*Pestenye;* Peşteana; Gross-Pestendorf; R) 244, 396
Nagysármás (Şărmaşu; —; R) 1712
Nagysáros (Şoarş; Scharosch; R) 297
Nagysáros (Veľký Šariš; CS) 624
Nagysink (Cincu; Gross-Schenk; R) 27, 340, 389, 394, 1517, 1785
Nagysomkút (Şomcuta Mare; —; R) 156, 181
Nagyszalonta (Salonta; —, R) 210, 702, 704, 1726
Nagyszeben (*Szeben;* Sibiu; Hermannstadt; R) 13, 25, 146, 165, 183, 296, 299, 303, 304, 310, 335—337, 357, 358, 373—375, 379, 380, 389, 391, 393, 398, 415, 417, 441, 456, 459—463, 471, 474, 497, 513, 529, 583, 594, 603, 605, 629, 631—634, 645, 646, 650, 725, 727, 741, 743, 751, 772, 809—811, 815, 820, 824, 825, 875, 876, 889, 890, 897, 899, 900, 904, 910, 912—918, 938, 939, 941, 944—946, 957, 958, 962, 964, 966, 967, 988, 989, 996, 1000, 1002, 1003, 1009, 1017, 1018, 1024, 1035, 1040, 1050, 1052, 1053, 1055, 1060, 1061, 1069, 1070, 1073, 1074, 1076, 1092, 1096, 1101, 1129—1131, 1135, 1136, 1173, 1177, 1181, 1224, 1232, 1234, 1235, 1237—1239, 1242, 1243, 1247, 1249, 1250—1252, 1279, 1282, 1288, 1296, 1309, 1312, 1321, 1325, 1330, 1351, 1353, 1355, 1358—1362, 1366, 1383, 1390, 1391, 1394, 1397, 1400—1403, 1406, 1408, 1409, 1412, 1414, 1419, 1423, 1424, 1429, 1431—1433, 1435, 1439, 1441, 1443, 1447, 1456, 1461, 1464, 1475, 1476, 1490, 1493, 1494—1498, 1500—1502, 1504, 1505, 1508, 1509, 1512—1515, 1518, 1520, 1528, 1555, 1558, 1559, 1561—1563, 1566, 1570—1572, 1588, 1605, 1611, 1612, 1614, 1624, 1643—1645, 1647, 1648, 1651, 1655, 1658—1661, 1670, 1671, 1679, 1680, 1692, 1695, 1696, 1698, 1699, 1718, 1719, 1723, 1725, 1727, 1757, 1764, 1765, 1769, 1777, 1778, 1800, 1811, 1813
Nagyszentmiklós (Sînnicolau Mare; Grossanktnikolaus; R) 58, 142, 147, 166, 167, 193, 212, 566, 577, 581, 592
Nagyszombat (Trnava; CS) 477, 666, 672, 707, 897, 953, 1036, 1037, 1164
Nagyszőllős (Vinogradov; SZU) 790—792
Nagyteremi (Kis-Küküllő m.; Tirimia; —; R) 839
Nagyteremia (Teremia Mare; Marienfeld; R) 212
Nagytétény 239
Nagytóti (*Toltia,* Totia; —; R) 252, 253
Nagyvárad (Oradea; Grosswardein; R) 132, 142, 153, 155, 209, 210, 233, 318, 365, 392, 417—420, 423, 424, 436—440, 455, 459, 471, 488, 489, 500, 504, 507—509, 511, 515, 517, 518, 521, 528, 533, 536, 566, 571, 576, 578, 581, 602, 624, 640, 680, 690—692, 724—726, 748, 749, 769, 774, 775, 778, 780, 784—786, 788, 789, 793—797, 801, 802, 807, 809, 812, 818, 824, 831, 835, 844, 871, 873, 883, 921, 922, 928, 935—937, 939, 949, 957, 960, 966, 967, 976, 1152, 1166, 1236, 1309, 1405, 1407, 1433, 1441, 1443, 1465, 1474, 1508, 1512, 1514, 1515, 1517, 1518, 1532, 1549, 1556, 1557, 1563, 1570, 1572, 1574, 1605, 1671, 1679, 1681, 1688, 1689, 1696, 1702, 1720, 1723, 1725—1727, 1737, 1748, 1765, 1769, 1770, 1775
Nagyvarsány 131
Nagyzsám (Jamul Mare; Groszsám; R) 571
Naissus (Niš; J) 96, 109, 129
Nalácvád (Nalaţivad; —; R) 396, 397
Nándor (Hunyad m.; Nandru; Weisskirchen; R) 14, 21, 23, 251, 253, 276, 296
Nándor → Lándor
Nándorfehérvár → Belgrád
Nándorhegy (Oţelul Roşu; Ferdinandsberg; R) 1553
Napoca 49, 56, 65, 66, 74, 77, 78, 84, 89, 103, 112, 143, 144, 146, 148, 149, 203, 221, 558, 559, 563, 564 → még Kolozsvár
Nápoly (Napoli; O) 201, 380, 1003
Narbonne 201
Năsăud → Naszód
Naszód (Năsăud; Nussdorf; R) 134, 255, 399, 596, 1032, 1198, 1201, 1208, 1392, 1393, 1458, 1485, 1543, 1611, 1803
Năoiu → Novoly
Néma (Szolnok-Doboka m.; Nima; —; R) 264, 265, 387
Németcsanád → Csanád
Németi → Királynémeti, Marosnémeti, Oláhnémeti, Szamosújvárnémeti, Szatmár-Németi
Német-Komlós → Nagykomlós
Németpereg (Peregul Mare; Deutschpereg; R) 166, 212, 581

Németság (Şagul; Segentau, Dreispitz; R) 581
Németszentpéter (Sînpetrul German; Deutsch-St. Peter; R) 165—168, 212, 573, 581
Newcastle 1055
New York 1568
Nijmegen 864, 874, 1160
Nikápoly (*Nicopolis;* Nikopol; B) 71, 351
Nikolsburg 673, 674, 676, 685, 687, 1151
Nikula → Füzesmikola
Nîmes 201
Nógrád 423
Nola 201
Noszoly (Năsal; —; R) 390
Novae (Szvistov; B) 56, 95, 108
Novaj → Novoly
Noviodunum (*Neviodunum;* ∅; J) 177
Novoly (Kolozs m.; *Novaj;* Năoiu; —; R) 255, 263
Nucşoara → Nuksora
Nuksora (Nucşoara; —; R) 245
Nürnberg 755

Nyaláb, Nyalábvár (∅) 313, 862
Nyárádszentimre (Eremieni; —; R) 952
Nyárádszentlászló (Sînvasii; —; R) 390
Nyárádszentmárton (Mitreşti; —; R) 387
Nyárszó (Nearşova; —; R) 256
Nyírbátor *(Bátor)* 141, 194, 430, 431, 438
Nyírbogát 267, 272
Nyíregyháza 160, 169, 1727
Nyírmező (Poiana Aiudului; Birkenfeld; R) 218
Nyitra (Nitra; CS) 585
Nyomát (Maiad; —; R) 386
Nyujtód (Háromszék m.; Lunga; —; R) 381
Nyulasnéma (∩ Kisnyulas; Nima Milăşel; —; R) 263, 264

Ó-Aradvár → Aradi vár
Óbéb (Beba Veche; —; R) 173
Óbesenyő (*Besenyő;* Dudeştii Vechi; Altbeschenowa; R) 153, 166, 173, 277
Óbodrog → Hódosbodrog
Obrázsa (Obreja; —; R) 88, 112, 563
Óbuda (∩ Budapest) 224 → még *Aquincum*, Budapest
Ocfalva (Oţeni; —; R) 180
Oescus (Gigen; B) 39, 56, 57, 71, 99, 551
Offenbánya → Aranyosbánya
Ófutak (Futog; J) 173
Ogmándlovagmezeje (∅) 267
Ogyessza 1758
Ó- (Hódos-) Bodrogmonostor → Hódosbodrog
Ohrid 401, 402
Okland (Ocland; —; R) 386
Oláhapáti (Apateu; —; R) 484
Oláhbogát (Bogata de Jos; Bogaden; R) 272
Oláhbrettye (Bretea Română; —; R) 305
Oláhdálya (Daia Română; Dallendorf; R) 152, 192, 575, 581
Oláhfalu → Kápolnásfalu, Szentegyházasfalu
Oláhfenes (*Olaszfenes;* Vlaha; Fens; R) 256
Oláhgorbó (Gîrbou; Birnbaum; R) 152, 155, 173, 183, 192, 575, 581
Oláhlápos (Lăpuş; Laposch; R) 27, 28
Oláhnagyfalu → Szelistye
Oláhnémeti (Mintiu; Rumänisch Baierdorf; R) 296
Oláhpéntek (Pintic; Walachisch Pintak; R) 264, 265
Oláhpeterd → Felsőpeterd
Oláhpéterlaka (*Péterlaka;* Petrilaca; Petersdorf; R) 146
Oláhszentgyörgy (Sîngeorz-Băi; Rumänisch St. Georgen; R) 399
Oláhszentmiklós (Sînnicolaul Român; —; R) 581
Oláhszilvás (Silivaş; —; R) 30
Oláhtelek → Ótohány
Olaszfenes → Oláhfenes
Olaszliszka 256, 479
Olasztelek (Tălişoara; —; R) 256
Olbia 36, 108, 148
Olmütz (Olomouc; CS) 1411, 1419, 1437, 1479
Olsava 309
Oltbogát (Bogata Olteana; Bogatbach; R) 273, 274
Olthéviz (*Héviz, Hévízugra;* Hoghiz; Warmbach, Warmwasser; R) 55, 120, 289, 580
Oltrákovica (Racoviţa; Rakowitza; R) 13, 548
Oltszakadát (Săcădate; Sakedaten; R) 296, 389
Oltszem (Olteni; —; R) 55, 330
Omlás (Amnaş; Hamlesch; R) 398, 596
Omlásalja (*Banatelke;* Măluţ; —; R) 584
Ompolykisfalud (Micești; Kleindörfel; R) 989, 1055
Ónod 694, 695
Ópálos (Păuliş; —; R) 212, 581
Ópécska (Pecica; —; R) 156, 166, 167, 211, 229, 577, 581
Oppeln (Opole; L) 430, 436, 438, 528, 674, 697
Oprakercisora (Oprea-Cîrţişoara; Klein-Kerz; R) 933
Óradna (*Radna;* Rodna; Altrodna; R) 227, 255, 297, 310, 386, 398, 1072, 1547
Oravica (*Oravicabánya;* Oraviţa; Orawitza; R) 1561
Oravicabánya (∩ Oravica; Oraviţa Montană; —; R) 166
Orbó → Marosorbó, Szászorbó
Orczyfalva (Orţişoara; Orzydorf; R) 173
Orlát (Orlat; Winsberg; R) 579, 581, 594, 1032, 1252, 1393, 1458, 1555, 1561, 1803
Ormány (Orman; —; R) 263, 387
Orosháza 577, 1695
Oroszcsúr (*Rosszcsúr;* Ruşciori; Reussdörfchen; R) 256, 276, 297, 387, 389
Oroszfája (Orosfaia, Reusswald; R) 256

Oroszfalu → Alsóoroszi, Marosoroszfalu, Russ
Oroszfalu (∅; Hunyad m.; Ruseşti; —; R) 256
Oroszi → Felsőoroszi, Marosoroszi
Oroszmező (*Semenye; Şimişna*, Rus; —; R) 255, 256, 584
Orsova (Orşova; Orschowa; R) 140, 142, 166, 167, 172, 196, 211, 216, 217, 224, 276, 284, 578, 1514, 1516, 1561, 1696, 1712
Osgyán (Ožďany; CS) 533
Osnabrück 709
Ostrovul Banului 15
Osztópatak (*Osztrópataka;* Ostrovany; CS) 125
Osztró → Nagyosztró
Osztrolenka (Ostrołęka; L) 1408, 1410
Osztrópataka → Osztópatak
Osztrovel (Ostrovel; Rodenwall; R) 245
Ótohány (*Oláhtelek, Tohán;* Tohanul Vechi; Alt-Tauchen; R) 318, 1053
Ótorda (Turda Veche; Altthorda; R) 391 → még *Torda*
Otranto 201, 202
Ottomány (Otomani; —; R) 484, 581
Óvárhely (Orheiul Bistriţei; Burghalle; R) 54
Ozora 172, 174

Őraljaboldogfalva (Sîntămăria-Orlea; Liebfrauen; R) 80, 387, 397
Ördögkeresztúr (Cristorel; —; R) 262
Ördögkút (Treznea; Teufelsbrunnen; R) 1754
Ördöngösfüzes (Fizeşul Gherlii; —; R) 387
Őregyháza (*Sztrázsa;* Straja; Hohenwarte; R) 257
Örkénytelke (∅) 263
Örményes → Marosörményes
Örményszékes (*Bolgárszékes;* Armeni; *Urmenen*, Armenen; R) 276
Ős- (Német-) Csanád → Csanád
Őszény (Izvin; —; R) 142
Öthalom → *Aradvár*

Pacalka (Peţelca; —; R) 256
Padova 372, 380, 447, 454, 519, 522, 523, 767, 768
Pakocsa → Mezőpagocsa
Pălatca → Magyarpalatka
Palánk (Banatska Palanka; J) 149
Palatka → Magyarpalatka
Pálos (Paloş; Königsdorf; R) 581
Palota (∅) 263
Páncélcseh (Panticeu; —; R) 243, 251, 263, 296
Pankota (Pîncota; —; R) 313, 581
Pányik → Gyerőfalva
Papfalva (Bihar m.; Popeşti; —; R) 398
Paptelek → Szilágypaptelek
Parác (Parţa; —; R) 193
Parajd (Praid; —; R) 283, 1232, 1512, 1515, 1544
Paratély (Paratéj) → Baráthely
Párizs (Paris; F) 8, 238, 371, 372, 377, 390, 439, 784, 799, 864, 944, 1010, 1238, 1263, 1287, 1314—1316, 1346, 1351, 1366, 1387, 1420, 1421, 1450, 1451, 1465, 1467, 1657, 1702, 1713, 1714, 1719, 1721, 1723, 1728—1730, 1734, 1753, 1761
Partos (Partoş; —; R) 579, 581
Pata → Kolozspata
Pátroha 281
Pavia 201
Peceszentmárton → Váradszentmárton
Pécs 377, 379, 380, 423
Pecsétszeg (*Chiuleşti; Chiueşti;* —; R) 245
Pécska → Ópécska
Peluszion 47
Perjámos (Periam; Perjamosch; R) 142, 153, 175, 212, 213, 571, 581
Perşinari 25
Perugia 380
Pest (∩ Budapest) 319, 334, 423, 534, 905, 1054, 1071, 1073, 1238, 1239, 1246—1248, 1253, 1267, 1284, 1286—1290, 1312, 1326, 1347—1350, 1358, 1369—1371, 1375, 1379, 1381, 1384, 1385, 1397, 1402, 1404, 1408, 1418, 1426, 1444, 1445, 1468, 1474, 1481, 1482, 1484, 1488, 1495, 1503, 1514, 1515, 1518, 1520, 1531, 1532, 1536, 1539, 1546, 1556, 1591, 1607, 1647, 1648, 1661, 1662 → még Budapest
Pest-Buda 1284, 1286, 1347 → még Buda, Pest, Budapest
Pestenye → Nagypestény
Peşteana → Nagypestény
Pestera (Peşterea; —; R) 14
Petele (Petelea; Birk; R) 1043
Péterfalva (Szeben m.; Petreşti; Petersdorf; R) 21, 243, 1560
Péterháza (Szolnok-Doboka m.; Petreşti; —; R) 263
Péterlaka → Oláhpéterlaka
Pétervár (∅; ∩ *Szászcsór*) 294, 304
Pétervár → *Szentpétervár*
Pétervárad (∩Újvidék; Petrovaradin; J) 1104
Petőfalva → Székelypetőfalva
Petreni → Petrény
Petrény (Petreni; —; R) 245
Petres (Petriş; Petersdorf-Bistritz; R) 389
Petrilla (Petrila; —; R) 1550, 1571
Petrozsény (Petroşani; Petroscheni; R) 1516, 1518, 1548—1550, 1554, 1570, 1571, 1696, 1712
Philippopolis → Filippopolisz
Piacenza 201
Pietroasa 123, 129, 571
Pilisvörösvár 1717
Piski → Piskinc
Piski (Hunyad m.; Ópiski; Simeria Veche; —; R) 207, 1409, 1518, 1548
Piskinc (*Piski;* Pischinţi; —; R) 257

Piskitelep (Simeria Nouă, —, R) 1555
Piskolt (Pişcolt, —, R) 141, 181
Pliszka 190
Ploeşti-Bucov 190
Poetovio (Ptuj; Pettau, J) 72, 86, 96, 105
Pojána Merului → Almásmezo
Póka (Păingeni, Pokendorf, R) 952
Pókakeresztúr (Păcureni, —, R) 390
Poklostelke → Lónapoklostelke
Polgár 272
Poltava 918
Polyán (Poiana Sibiului, Flussan, R) 255
Polyána → Csúcsmező
Ponorohába (Ohaba Ponor, —, R) 13, 14, 16
Porolissum 54, 57, 59, 63, 65, 80, 86, 95, 554, 556, 563 → még Mojrád
Porumbák (Porumbacul, Bornbach, Warmbach, R) 730, 815, 817, 821, 950, 989, 1157
Póstelke (∅) 263
Potaissa (Torda, Turda, Thorenburg, R) 49, 64, 67, 74, 75, 78, 84, 96, 103, 109, 111, 555, 570 → még Torda
Potosi 457
Pozsarevác 1002
Pozsony (*Brevalauspurc*, Pressburg; Bratislava; CS) 110, 195, 197, 200, 201, 425, 476, 477, 511, 663, 666, 667, 678, 704, 794, 797, 875, 876, 917, 918, 1016, 1074, 1080, 1155, 1266, 1267, 1269, 1276, 1277, 1279, 1281, 1286, 1296, 1300, 1306, 1347, 1349, 1370, 1374, 1378, 1514, 1798
Prága (Praha, CS) 377, 379, 380, 445, 447, 524, 526, 529—532, 536, 627, 658, 661, 671, 709, 773, 1359
Prazsmár (Prejmer, Tartlau, R) 31, 380, 388, 389, 1021
Predeál (Predeluţ, Predeal, R) 1512, 1516, 1518
Preszlav 190
Pretorium (Mehadia) 55 → még Mehádia
Prislop (Hunyad m.; Felsőszilvás, Silvaşul de Sus, *Prislop*, —; R) 400, 402, 403
Prislop (∩ Naszód, *Prislop*, Liviu Rebreanu, —; R) 255
Probotă 198
Pród (Prod, Pruden; R) 257, 283
Przemysl 717
Pusztaszentmárton (*Szentmárton*, Mărtineşti, —, R) 264
Pusztaszentmihaly (*Szentmihály*, Sînmihaiul Almaşului, —, R) 264
Pusztatopa (Topa Mică, —, R) 264
Putna 1653
Püchen 201
Púrkerec (Purcăreni, Púrkessen; R) 56

Rábapordány 133
Rácalmás 576
Ráckeve 477
Radna → Máriaradna, Óradna
Radnót (Iernut, Radnuten; R) 16, 24, 88, 111, 142, 152, 219, 228, 229, 581, 797, 798, 817, 925, 938, 1218, 1785
Raguza (Dubrovnik, J) 813
Rakamaz 131, 689, 691, 692, 726, 786
Rákos (*Rákosmező*, ∩ Budapest) 364
Rákosd (Hunyad m.; Răcăştia; —; R) 1354
Rakovica → Oltrákovica
Rakovica (Krassó-Szörény m., ∅) 397, 581
Ratiaria (Arcsar, B) 56, 71, 99, 140
Ratibor (Racibórz, L) 430, 438, 528, 674, 697
Rebra (Rebra; Rebra; R) 255
Récekeresztúr (Recea-Cristur; —; R) 262
Récse (Recea, Rätsch; R) 387, 389
Rednitz 201
Regéc 708
Régen → Szászrégen
Regensburg 337, 794, 799
Rehó (Răhău, Reichau, R) 80
Reims 201
Remete (Alsó-Fehér m., Remetea; —; R) 171, 1561
Resica, Resicabánya (Reşiţa, Reschitza; R) 1528, 1551, 1552, 1554, 1561, 1605, 1704, 1712, 1737, 1764
Resinár (Răşinari; Städterdorf; R) 1535, 1555, 1561, 1570
Réten (Reţisul; Reteschdorf; R) 290
Rétközberencs 141
Réty (Reci; —; R) 20, 27, 120, 152, 205, 229, 386, 579, 581
Reusor (Rîuşor, Ruschor; R) 245
Reussdórfchen → Oroszcsúr
Reussen → Rúsz
Reussmarkt → Szerdahely
Rév (Révkolostor; Vad; —, R) 400, 402
Rheinzabern 65, 66
Ribice (Ribiţa, —; R) 397, 398
Rigómező (Kosovopolje; J) 358
Rigótelke (∅) 263
Riomfalva (Richişul, Reichersdorf; R) 390, 391
Rimaszombat (Rimavská Sobota, CS) 707
Rippa → Körösmart
Riska (Rişca, —, R) 1040
Rîuşor → Reusor
Rodna → Óradna
Rodostó (Tekirdağ; T) 971, 1076
Rójahida (Păduroi; —; R) 1552, 1554
Róma (Roma; O) 34, 36, 38, 41, 44—47, 52, 59, 60, 66—68, 80, 96, 147, 201, 202, 303, 366, 377, 380, 406, 410, 414, 450, 517, 524, 784, 886, 1740
Romlott (Romita; —, R) 54
Romosz (Romos; Rumess; R) 297
Romula (Reşca; R) 74—76, 78, 94, 103, 562
Rosszcsúr → Oroszcsúr
Rozália (Rozavlea; —; R) 398

Rozsnyó (Rožňava; CS) 1040, 1052
Röd (Rod; Rod; R) 399
Rucăr → Rukkor
Rugacsháza → Felsőkosály
Rugonfalva (Rugăneşti; Rugendorf; R) 117, 119, 121, 568
Rukkor (Rucăr; Rukur; R) 56, 388
Russ (*Oroszfalu;* Ruşi; Rusch; R) 256
Rusz → Rüsz
Ruszkabánya (Rusca Montană; Ruskberg; R) 1548, 1553
Rüsz (*Rusz;* Ruşi; Reussen; R) 256, 276, 297

Sabalat/Szadovoje 198
Sahtu (Csanád m., ∅; Sajtény?) 258
Sajósárvár (Şirioara; Schart; R) 219, 223, 228, 229, 387, 579, 581
Sajószentandrás (Şieu-Sfînt; Leresdorf; R) 289, 387
Sajóudvarhely (Şieu-Odorhei; Dienesdorf; R) 286, 387
Sajt (∅) 258
Sajtény (Şeitin; —; R) 133, 167, 168, 202, 212, 229, 577, 581, 589
Sajtény (Csanád m.) → Sahtu
Sajttelek → Bencenc
Sălaşuri → Székelyszállás
Salgó (∩ Orlát) 294, 297, 304, 313, 323, 435
Salgótarján 1548
Sălicea → Szelicse
Salona (∩ Split; J) 64
Samum (∅) 54
Sankt Gallen 201
Săpata de Jos 55
Sărata 178
Sárbogárd 576
Sárd (Alsó-Fehér m.; Şardu; —; R) 370
Sarkad 211, 440
Sárkány (Şercaia; Schirkanyen; R) 120, 289, 303, 1540
Sarmizegethusa (*Colonia Dacica; Gredistye,* Várhely; *Grădiştе,* Sarmizegetusa; Burgort; R) 19, 41, 44, 49, 50, 57, 62, 64, 68, 70—72, 74, 78—80, 82, 83, 86, 94, 130, 172, 553, 555, 558, 560, 563, 576, 579, 581
Sáromberke (Dumbrăvioara; Scharnberg; R) 23, 25, 136
Sáros (Şaroşul pe Tîrnave; Scharesch; R) 289, 290, 297
Sárospatak 507, 689, 693, 715, 769, 780, 923, 936, 941
Sárosvár → Nagysáros (CS)
Sárrétudvari *(Biharudvari)* 153
Sárvár (Vas m.) 507
Saság (∅) 263
Săscior → Szászcsór
Sátoraljaújhely 479
Savaria (Szombathely) 105
Scarbantia (Sopron) 105
Scharosch → Nagysáros
Şchei → Bolgárszeg
Schela Cladovei 15
Schmalkalden 428
Seatişte 1002, 1003, 1063
Sebes → Karánsebes
Sebesán (∩ Felvinc; Sibişeni; Sebesdorf; R) 192
Sebeshely (Sebeşel; Sebeschel; R) 1056
Sebesvár, Sebesváralja (Bologa; —; R) 54, 95, 322, 345, 386, 554, 822, 906
Segesd (Şaeş; Schaas; R) 380
Segesvár (Sighişoara; Schässburg; R) 25, 56, 88, 119, 143—145, 152, 155, 180, 229, 299, 335, 337—340, 375, 380, 383, 384, 386, 390, 391, 393, 415, 459, 462, 501, 536, 540, 555, 581, 599, 646, 790, 877, 906, 915, 953, 1050, 1052, 1237, 1252, 1325, 1329, 1330, 1359, 1360, 1370, 1409, 1423, 1515, 1517, 1518, 1563, 1565, 1571
Sellemberk (Şelimbăr; Schellenberg; R) 389, 529
Selmec → Selmecbánya
Selmecbánya (Banská Štiavnica; CS) 1049, 1255, 1310, 1511
Semesnye → Oroszmező
Sepsibesenyő (Pădurenii; —; R) 393
Sepsibükszád (Bicsad; —; R) 1052, 1561
Sepsiszentgyörgy (Sfîntu Gheorghe; St. Georgen; R) 15, 114, 120, 122, 152, 179, 181, 205, 218, 227—229, 275, 337, 381, 478, 566, 577, 581, 1216, 1517, 1542, 1559, 1560, 1563, 1566, 1571, 1605, 1770, 1775
Septér (Şopteriu; Siebendorf; R) 179
Serdica (Szófia; B) 99, 103
Siena 380, 392
Sikárló (Cicîrlău; —; R) 176
Sikló (Şiclău; —; R) 211, 577
Siklód (Şiclod; —; R) 970
Siklós 432
Simánd (Şimand; —; R) 175, 476
Siménfalva (Simoneşti; —; R) 119, 180, 184
Şimişna → Oroszmező
Şimnic 140
Sîmpotin 55
Sinaia 1670
Sinfalva (Torda-Aranyos m.; Corneşti; —; R) 171
Singidunum (Belgrád; Beograd; J) 51, 56, 74, 140, 193 → még Belgrád
Sinka (Şinca; Schinka; R) 1032
Sînnicoară → Szamosszentmiklós
Sirmium 105, 128, 129, 161, 162, 276, 278 → még *Szávaszentdemeter*
Siscia (Sziszek, Sisak; J) 38, 64, 105
Slăveni 55
Slon 388
Soltszentimre 205

Solymos (Arad m.; ∩ Lippa; Şoimuş; —; R) 413, 422, 495, 526
Sólyomkő (*Elefánt;* Şoimeni; —; R) 281, 313
Somkerék (Şintereag; Sinteragen; R) 20, 133, 155
Somkútpataka (Văleni; —; R) 181, 839
Somlyó → Csíksomlyó, Szilágysomlyó
Somogyom (Şmig; Schmiegen; R) 25
Somogyvár 222
Sopron 461, 533, 675, 1728
Sorostély (Sorostin; Schoresten; R) 876, 931
Sóvárad (∩ Szováta; Sărăţeni; —; R) 55, 109, 114, 115, 181, 192
Sövényfalva (Cornești; Zeunen; R) 118
Spanţov 126
Spárta 96, 109
Speyer 437—439, 442—445, 447, 603
Splonum 82
Stájerlakanina (Anina; Staierdorf; R) 1619 → még Anina
Staré Město 202
Stejvaspatak (*Zkey;* Şteiu; —; R) 252
Stoiana → Esztény
Stolniceni 55
Straja → Őregyház
Stuttgart 1538
Suceava 178, 402, 657
Sucidava 136
Sulina 1471
Sultana 190
Sumurduc → Szomordok
Sutton Hoo 147
Süvete (Šivetice; CS) 581

Szabadhely (*Szombathely;* Sîmbăteni; —; R) 258, 581, 589
Szabadka (Subotica; J) 145
Szabolcs, *Szabolcsvár* 208, 576
Szád (∅) 313, 318, 398
Szádkő (∅) 313
Szádvár 624
Szakadát → Oltszakadát
Szakálháza (Săcălaz; Sackelhauzen; —; R) 215
Szalacs (Sălacea; —; R) 141, 202, 210, 213, 267, 272, 484, 577, 590
Szalánkemén (Zlankamen; J) 432, 585
Szaloniki (Thesszaloniké; G) 278, 1694 → még Thesszaloniké
Szalonta → Nagyszalonta
Szamártelke (∅) 264
Szamosfalva (∩ Kolozsvár; Someşeni; —; R) 143, 144, 147—149, 186, 187, 385, 387, 566, 571, 575, 1426
Szamosjenő (*Jenő, Kisjenő;* Fundătura; —; R) 155, 158, 263, 265, 266, 281
Szamospart (∩ Naszód; *Luska;* Luşca; —; R) 255
Szamosszentmiklós (Sînnicoară; Nickelsdorf; R) 80, 264
Szamostatárfalva 141
Szamosújvár (Gherla; Neuschloss; R) 30, 56, 118, 130, 155, 436, 483, 500, 504, 507, 511, 520, 532, 540, 570, 699, 790, 815, 875, 904, 993, 1000, 1001, 1014, 1036, 1062, 1085, 1175, 1239, 1246, 1426, 1443, 1469, 1496, 1498, 1516, 1609, 1764
Szamosújvárnémeti (Mintiul Gherlii; Deutschendorf; R) 118, 296
Szarajevo 1690
Szárazajta (Aita Seacă; —; R) 1761
Szárhegy (Csík m.; Lăzarea; —; R) 952, 1159
Szarkad (∅) 264, 387
Szarvaskend (Szolnok-Doboka m.) → Magyarszarvaskend
Szarvasszó (Sărăsău; —; R) 181, 185
Szászbogács (Băgaciu; Bogeschdorf; R) 391, 393
Szászbonyha → Bonyha
Szászbuda (Buneşti; Bodendorf; R) 125
Szászcsanád (Cenade; Scholten; R) 283
Szászcsór (*Săscior,* Săsciori; Sassenberg; R) 245, 294
Szászfehéregyháza (Visori; Weisskirchen, Deutschweisskirch; R) 125, 225, 387, 389, 394, 579
Szászfenes (Floreşti; Fenesch; R) 118, 152, 390, 725
Szászföldvár → Földvár
Szászhermány (Brassó m.; Hărman; Honigberg; R) 16, 120, 180, 181, 568, 579, 982, 1331
Szászivánfalva (Ighişul Nou; Eibesdorf; R) 391, 1195
Szászkabánya (Sasca Montană; —; R) 224
Szászkeresztúr (Criţ; Deutsch-Kreutz; R) 155
Szászkézd (*Kézd;* Saschiz, Keisd; R) 225, 293, 540, 590
Szászlekence (*Lekence;* Lechinţa; Lechnitz; R) 297, 390, 399
Szászmáté (Matei; Matesdorf; R) 387
Szászmóric (Moruţ; Moritzdorf; R) 262
Szásznádas (Nadeş; Nadesch; R) 752
Szásznyíres (Nireş; Nieresch; R) 385, 387
Szászorbó (Gîrbova; Urwegen; R) 225, 293, 389, 594
Szászpéntek (Pinticu; Pintak; R) 264, 265
Szászrégen (Reghin; Sächsisch-Reen; R) 380, 391, 501, 1074, 1242, 1244, 1393, 1404, 1517, 1559, 1576, 1705, 1764
Szászsáros (Şaroşul pe Tîrnave; Scharesch; R) 390
Szászsebes (Sebeş; Mühlbach; R) 19, 118, 137, 168, 172, 183, 192, 225, 229, 232, 289, 293, 298, 299, 304, 337—339, 357, 360, 375, 380, 389, 391, 393, 428, 432, 436, 489, 579, 581, 939, 980, 1051, 1074, 1240, 1252, 1329, 1487, 1512, 1551, 1565
Szászszőllős (*Kisszőllős;* Seleuş; Kleinalisch; R) 752
Szásztörpény (Tărpiu; Treppen; R) 255, 264

Szászváros (Orăştie; Broos; R) 289, 294, 297—299, 304, 335, 337, 338, 352, 375, 388, 455, 497, 898, 936, 991, 1052, 1234, 1240, 1362, 1398, 1427, 1435, 1436, 1439, 1475, 1487, 1614, 1671, 1688, 1709
Szászveresmart (Rotbav; Rotbach; R) 181
Szászvessződ (Veseud; *Wassied*, Wassid; R) 297
Szászzsombor (Jimbor; Sommer; R) 262, 264, 265, 273
Szatmár → Szatmár-Németi
Szatmár-Németi (*Szatmár, Szatmárvár;* Satu-Mare; Sathmar; R) 196, 201, 233, 238, 415, 437—439, 447, 452, 459, 476, 482, 495, 504, 508, 521, 531, 707, 764, 765, 790, 802, 847, 919—921, 975, 1159, 1165, 1474, 1570, 1592, 1599, 1605, 1723—1727, 1765, 1770, 1775
Szávaszentdemeter (*Sirmium;* Mitrovica; Sremska Mitrovica; J) 276, 278, 369 → *Sirmium*
Szeben → Nagyszeben
Szécsény 904, 905
Szeged 58, 172, 182, 394, 427, 476, 477, 479, 572, 1248, 1369, 1421, 1451, 1514, 1559, 1662, 1663, 1695, 1723, 1727
Szeghegy (Lovćenac; J) 168
Szegvár 168
Szék (*Székakna;* Sic; Seck; R) 62, 219, 272, 390, 812, 1047
Székakna → Szék
Székásbesenyő (Secăşel; Heidendorf; R) 581
Székely (Szabolcs-Szatmár m.) 141
Székelybánja (∩ Várhegy) 503, 511 → még Várhegy
Székelydálya (Daia; —; R) 225, 394
Székelyderzs (Dîrjiu; —; R) 205, 275, 393, 577
Székelyföldvár (Războieni-Cetate; Kaltenberg; R) 171
Székelyhíd (Săcueni; —; R) 132, 167, 172, 175, 210, 455, 790, 800—802, 804, 831, 847, 1156
Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc; Kreutz; R) 31, 174, 180, 225, 227, 229, 231, 535, 581, 932, 956, 957, 1543
Székelykocsárd (Lunca Mureşului; —; R) 912
Székelypetőfalva (Peteni; Petersdorf; R) 219, 227, 579
Székelyszállás (Sălaşuri; Szeklerzollesch; R) 119, 180, 184, 557, 574
Székelyszenterzsébet (Eliseni; —; R) 181
Székelytámad (∩ Székelyudvarhely) 503, 511, 579, 581
Székelyudvarhely (*Udvarhely;* Odorheiu Secuiesc; *Odorhellen*, Hofmarkt; R) 55, 119, 144, 145, 152, 173, 225, 228, 286, 337, 363, 364, 375, 381, 386, 502, 520, 579, 581, 819, 936, 938, 1028, 1029, 1071, 1158, 1234, 1262, 1294, 1435, 1517, 1518, 1563, 1571, 1722, 1770
Székelyvaja (Văleni; —; R) 386
Székelyvarság (Vîrşag; —; R) 579
Székelyzsombor (Jimbor; Sommerburg; R) 273, 274, 330
Szekerestörpény (Tărpiu; Treppen; R) 263, 264
Székesfehérvár 219, 224, 233, 334, 411, 419, 423
Székudvar (Socodor; —; R) 153, 175, 581
Szelicse (Sălicea; —; R) 255
Szelindek (Slimnic; Stolzenburg; R) 145, 380, 572
Szelistye (*Oláhnagyfalu;* Sălişte; Grossdorf; R) 304, 1535, 1570, 1642
Szélkút (*Szilkút*, Sălcud; —; R) 399, 839
Szénaveres (Senereuş; Zendrisch; R) 752
Szendrő (Borsod m.) 705
Szentábrahám (Avrămeşti; —; R) 581
Szentágota (Agnita; Agnetheln; R) 340, 380, 1517, 1518, 1559, 1562
Szentbenedek (Mînăstirea; —; R) 385, 521, 823, 932, 949, 963
Szentegyházasfalu (*Szentegyházasoláhfalu;* Vlăhiţa; —; R) 1028
Szenterzsébet (Guşteriţa; Hammersdorf; R) 80, 184, 574, 932
Szentes 145, 154, 168, 182
Szentgotthárd 802, 1155
Szentgyörgy (∩ Maroscsapó) 152
Szentgyörgyvalya (Valea Sîngeorgiului; —; R) 175
Szentjobb (Sînlob; —; R) 871
Szentkatolna (Cătălina; —; R) 262
Szentkirály → Gyéresszentkirály, Kalotaszentkirály
Szentkeresztbánya (Vlăhiţa; Karlshütte; R) 1551—1554, 1607, 1619
Szentlázár (Sînlazar; —; R) 581
Szentlélek → Kézdiszentlélek
Szentmárton → Pusztaszentmárton
Szentmihály → Pusztaszentmihály
Szentmihálykörtvélyes (Peri; SZU) 398, 400, 402—405
Szentmiklós → Betlenszentmiklós, Szamosszentmiklós
Szentpál → Magyarszentpál
Szentpéter → Uzdiszentpéter
Szentpétervár (Leningrád; SZU) 837, 1010, 1371, 1462
Szepesvár (Spiš; CS) 423
Szépfalu (Frumuşeni; Schöndorf; R) 215, 581
Széphely (*Zsebely;* Jebel; —; R) 166, 185
Széplak (Suplacul de Tinca; —; R) 233
Szépvíz (*Csíkszépvíz;* Frumoasa; —; R) 1000, 1246
Szerdahely (Miercurea; Reussmarkt; R) 256, 276, 297, 389, 1649
Szereda → Csíkszereda
Szerémújlak (Ilok; J) 475
Szerencs 238, 534, 705
Szeretfalva (Sărăţel; Reussen; R) 256
Szigetvár 436, 437, 440
Szikszó 479

Szilágycseh (Cehul Silvaniei; —; R) 243
Szilágyerked (Archid; —; R) 30, 399
Szilágynagyfalu (Nuşfalău; —; R) 185—187, 455, 575
Szilágynyíres (*Kısnyíres;* Ciuta; —; R) 181
Szilágypaptelek (*Paptelek;* Preuteasa; —; R) 186
Szilágypér (Pir; —; R) 168, 210
Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei; —; R) 123, 131—134, 141, 155, 210, 447, 484, 485, 495, 566, 571, 572, 875, 897, 905, 906, 1258, 1342, 1363, 1393, 1435, 1516, 1517, 1576
Szilágyújlak (Someş-Uileac; —; R) 133
Szilágyzovány (Zăuan; —; R) 579
Szili (∅) 263
Szilisztra (*Dorosztolon, Durostorum, Drisztra;* B) 56, 190, 198, 199, 401
Szilkerék (*Szükerék;* Corneni; —; R) 263
Szina (Abaúj m.; Seňa; CS) 412
Szinice (Svinița; R) 581
Szinyér, Szinyérváralja (Seini; —; R) 447
Szirb (Hunyad m.; *Tótfalu;* Sîrbi; Raitzen; R) 252
Szitabodza (∩ Magyarbodza; Sita Buzăului; —; R) 14, 15
Szkorej (Skorei; Scorei; —; R) 398
Szlivnó (Szliven; B) 1250
Szob 220, 576
Szofronievo 108
Szokmánd → Vadverem
Szokolevác (Nérasolymos; Socol; —; R) 581
Szolcsva (Sălciua; —; R) 257
Szolnok 220, 234, 267, 433, 455, 643, 690, 1514
Szombathely (Arad m.) → Szabadhely
Szombathely (Vas m.) 533
Szomordok (*Sumurduc;* Sumurducu; —; R) 255
Szopor → Mezőszopor
Szoroki 15
Szótelke (Sărata; —; R) 262
Szotyor (Coşeni; —; R) 181
Szovát → Magyarszovát
Szőkefalva (Seuca; —; R) 1408
Szőny 270
Szörényvár, Szörénytornya (*Drobeta,* Turnu Severin; R) 47, 306 → még *Drobeta*
Sztambul (Istanbul; T) 411, 416, 417, 420, 423, 427, 428, 435, 439, 441, 445, 456, 477, 492, 526, 527, 529, 795 → még *Byzantion; Konstantinápoly*
Sztanizsa (Stănija; —; R) 1546
Sztrázsa → Őregyház
Sztrigyszentgyörgy (Streisîngeorgiu; —; R) 225, 397, 398, 581
Szükerék → Szilkerék

Talmács (∅; Bács m.) 277, 1642
Talmács (Bihar m.) → Bántolmács
Talmács (Szeben m.; Tălmaciu; Talmesch; R) 276, 294, 313, 349, 1642
Tállya 479
Tamásháza → Tamáspatak
Tamáspatak (*Tamásháza;* Tămăşasa; —; R) 264
Tapae (∅) 43
Tápiógyörgye (Pest m.) 104
Tarcal 212, 674, 707
Tarentum (Taranto; O) 201
Tarhos → Békéstarhos
Tarnów 414, 415
Tărpiu → Szásztörpény
Tărtăria → Alsótatárlaka
Tasnád (Tăşnad; Trestendorf; R) 186, 425, 478, 485, 606, 906, 916, 1258, 1725
Tata 423
Tatabánya 1695, 1717
Tatárszentgyörgy 186
Técső (Tyacsev; SZU) 1726
Teke (Teaca; Tekendorf; R) 323, 390, 1258
Tekerő (Techeren, Deckendorf; R) 1546
Tekerőpatak (Valea Strîmbă; —; R) 118, 126, 129, 130, 568, 569
Tekes → Tyukos
Telegd → Mezőtelegd
Temeskenéz (Satchinez; Knes; R) 166, 225
Temeskeresztes (Cruceni; Kreuzstätten; R) 581
Temesliget (Pădureni; —; R) 185, 215
Temesremete (Remetea Mare; —; R) 166, 215
Temesság (Şag; Schag; R) 166
Temesújfalu (Neudorf; Neudorf; R) 584
Temesvár (Timişoara; Temeschwar; R) 175, 193, 215, 216, 224, 233, 277, 357, 432—435, 454, 479, 527, 574, 281, 639, 643, 796, 850, 873, 1236, 1353, 1358, 1378, 1401, 1424, 1475, 1508, 1512—1514, 1556, 1557, 1559, 1563, 1570, 1572, 1592, 1605, 1610, 1688, 1689, 1695, 1700, 1704, 1705, 1718, 1721, 1722, 1724, 1737, 1741, 1751, 1764, 1765, 1767, 1770, 1775, 1777
Tenke (Tinca; —; R) 1712
Tétény → Nagytétény
Thaszosz 33
Thesszaloniké 95, 108, 129, 136, 140, 142, 202 → még *Szaloniki*
Tibatelke (∅) 263
Tibiscum (Zsuppa; Jupa; —; R) 55, 57, 59, 75
Tibód (Tibodu; —; R) 67
Tihó (Tihău; —; R) 54, 555
Tinód (Tinăud; —; R) 577
Tîrgovişte 497, 527, 632, 634, 635
Tîrgşor 126, 198
Tirnovo → Veliko Tirnovo
Tiszaalpár *(Castrum Olpar, Alpár)* 195
Tiszafüred 153, 160, 186
Tiszakanyár 131
Tiszakarácsonyfalva (Crăciuneşti; —; R) 181
Tiszakeszi 168
Tiszalök 141

Titel (Titel; J) 195, 427, 454
Titeşti 55
Tóhát (Tohat; —; R) 264
Tokaj 410, 418, 437, 455, 479, 537, 674, 707, 788
Toledo 128
Tolna 477, 479
Tompa (Bács-Kiskun m.) 58
Tompa (Hunyad m.; Tîmpa; —; R) 581
Tompaháza (Rădeşti; —; R) 155, 385, 386
Topa → Pusztatopa
Topánfalva (*Deusara;* Cîmpeni; Topesdorf; R) 1096, 1207, 1443, 1444, 1469, 1518, 1547, 1707
Toplica (Topliţa; —; R) 987, 989, 1055
Torda (*Potaissa;* Turda; Thorenburg; R) 142, 155, 176, 192, 202, 218, 225, 232, 258, 264, 267, 272, 279, 317, 322, 326, 334, 337, 338, 349, 356, 375, 380, 383, 394, 422, 423, 425, 430, 436, 472, 478, 490, 492, 498, 502, 509, 511, 525, 578, 812, 835, 841, 845, 856, 1040, 1232, 1234, 1235, 1237, 1240, 1243, 1249, 1298, 1425, 1515, 1518, 1532, 1544, 1558, 1561, 1562, 1571, 1676, 1647, 1648, 1650, 1660, 1695, 1764 → még *Potaissa, Tordavár, Ótorda*
Tordaakna → Torda
Tordalaka (∩ Aranyosgyéres) 264, 266
Tordas (Turdaş; —; R) 181, 183, 184, 187, 290, 574, 581
Tordavár 208, 217, 222, 229, 233, 234, 263, 266, 578, 579 → Torda
Tordos (Turdaş; Tordesch; R) 16, 581
Torockó (Rimetea; Eisenmarkt; R) 255, 317, 322, 338, 365, 813, 820, 896, 910, 951, 956, 1233, 1254, 1258, 1349, 1570, 1798
Torockószentgyörgy (Colteşti; —; R) 1097
Torontálsziget (Sahule; J) 173
Torony (∅; Torontál m.) 479
Totesd (Toteşti; —; R) 245
Toteşti → Totesd
Tótfalu (Hunyad m.) → Szirb
Tótfalu (Kolozs m.) → Kolozstótfalu
Tótfalu, Tótfalud (Alsó-Fehér m.; *Totfalău,* Tăuţi; —; R) 253
Tótháza (*Tothaza,* Crişeni; —; R) 253
Tóti (Bihar m.; Tăuteu; —; R) 134, 571
Töttelek → Töttelke
Töttelke (*Töttelek; Totelec,* Gălăşeni; —; R) 253
Tótvárad (Vărădia de Mureş; —; R) 526
Tournai 201
Törcsvár (Bran; Törzburg; R) 257, 303, 304, 313, 330, 349, 511, 634, 744, 824, 828, 1158, 1642
Törökbecse (*Becse;* Novi Bečej; J) 224, 427, 428, 431, 432
Törökszentmiklós *(Balaszentmiklós)* 482
Tövis (Teiuş; Dreikirchen; R) 27, 171, 174, 308, 375, 384, 532, 1515, 1517
Traianopolis (Feredžik; T) 72
Tresztia (Hunyad m.; Trestia; —; R) 986, 987, 1173
Trianon 8, 1731, 1733, 1734, 1737, 1742, 1749, 1823
Trieszt (Trieste; O) 1003, 1247
Troesmis (Igliţa; R) 57, 67, 84
Trója 636
Tropaeum Traiani (Adamclissi; R) 71, 72
Troschen → Drassó
Tulogd (∅) 484
Turnacum 149
Turnu Severin → *Szörényvár*
Tusnád (Tuşnad; Tuschnad; R) 180, 1525, 1669
Tuştea → Tustya
Tustya (Tuştea; Tustendorf; R) 244, 396
Türasz 108
Türe (Turea; —; R) 387, 956

Tyukos (Ticuşul; Tekes; R) 297

Udvarhely → Székelyudvarhely
Udvarnok (Szolnok-Doboka m.) → Kisudvarnok
Ugra (Ungra; Galt; R) 257, 389
Ugróc (*Ugruc;* Ugruţiu; —; R) 262
Ugruc → Ugróc
Újarad (∩ Arad; Aradul Nou; Neuarad; R) 581
Újbesenyő (*Besenyő;* Dudeştii Nouă; Neobeschenowa; R) 277
Újbodrog (Bodrogul Nou; —; R) 581
Újegyház (Nocrich; Leschkirch; R) 243
Újfalu → Temesújfalu
Újhartyán 571
Újlak (Ilok; J) 174
Újös (Fîntînele; Eisch; R) 30, 31, 551
Újpanád (Horia; —; R) 581
Újszékely (Secuieni; —; R) 484
Újzimánd → Zimándújfalu
Ungvár (Uzsgorod; SZU) 238, 863, 1554
Úrháza (*Vládháza;* Livezile; —; R) 23
Urluieni 55
Utrecht 938, 945, 1165
Uzd (∅) 281
Uzdiszentgyörgy (Sîngeorgiul de Cîmpie; St. Georgen; R) 142, 156
Uzdiszentpéter (Sînpetrul de Cîmpie; Petersdorf; R) 263, 281, 933—935
Uzon (Ozun; Usendorff; R) 181, 381, 1355, 1799

Vác 455, 527, 671, 1257, 1663
Vadas 570
Vadverem (*Szokmánd;* Odverem; —; R) 290
Vaja 644
Vajasd (Oiejdea; —; R) 218
Vajdahunyad (*Hunyad vára;* Hunedoara; Eisenmarkt; R) 26, 218, 222, 234, 285, 304, 313, 322, 357, 375, 393, 397, 399, 424, 455, 550, 576, 578, 581, 749, 872, 932, 953, 987, 1055, 1056, 1173,

1488, 1516, 1554, 1555, 1564, 1600, 1712, 1737, 1764
Vajdakamarás (Vaida Cămăraș; —; R) 118, 568
Vajdaszentiványi (Voivodeni; Johannisdorf; R) 118, 152
Vajdéj (Vaideiu; Neudorf; R) 29
Válaszút (Răscruci; —; R) 142
Vălcău → Valkó
Vale (Vale; Grabendorf; R) 243
Valkó (Valkóváralja; *Vălcău,* Subcetate; —; R) 255, 425
Valpó (Valpovo; J) 423
Vályadilsi (*Dalsánpatak;* Valea Dîljii; Dilsenthal; R) 397
Vámospércs 202
Várad → Nagyvárad
Varadia (*Arcidava;* Vărădia; —; R) 313, 455, 579, 581 → még *Arcidava*
Váradszentmárton (*Peceszentmárton;* Sîntmartin; —; R) 210
Váralmás (*Almás; Monostoralmás;* Almaşu; —; R) 225, 264, 313, 322, 373, 396, 422
Várdótfalva (∩ Csikszereda; Şumuleu; —; R) 1029 → még Csíksomlyó
Várfalva (Moldoveneşti; Burgdorf; R) 171, 174, 217, 222, 225, 229, 387, 578, 581
Vargyas (Vîrghiș; —; R) 381, 579, 949
Várhegy (∩ Nagyborosnyó; Varheghiu; —; R) 386, 580 → még *Székelybánja*
Várhely → *Sarmizegethusa*
Vármező (Buciumi; —; R) 54, 554
Várna (Varna, B) 263
Varsó (Warszawa; L) 716, 717, 861
Vásárhely → Marosvásárhely
Vásárosnamény 131, 1723
Vasasszentgotthárd (Sucutard; St. Gotthard; R) 155
Vasvár 802, 812, 814, 831, 834, 846, 847, 1156
Vecel (*Micia;* Vetel; Vitzel; R) 156, 171, 218, 554, 574
Vécs → Marosvécs
Végardó 141
Velc (Völc; Velț; Velz, Wölz; R) 133, 571
Velence (Venezia; O) 201, 337, 449, 450, 454, 457, 524, 653, 721, 784, 785, 799, 813, 821, 825, 853, 870, 880, 961, 991, 1003, 1010, 1154, 1472
Veliko Tirnovo (*Tirnovo;* B) 401
Vencsellő 141
Vercelli 201
Verdun 201
Veresmart (Roșia; Rotberg; R) 246
Verespatak (*Alburnus Maior;* Roșia Montană; Goldbach; R) 60, 61, 144, 1040, 1094, 1366, 1418, 1545 → még *Alburnus Maior*
Vermes (Beszterce-Naszód m.; Vermiș; Wermesch; R) 118, 152, 228, 231
Verona 201
Versec (Vrsac; J) 49, 55
Veszprém 433
Vicina (∅) 401
Vicus Pirustarum (∅) 61
Vidin 200, 236, 282, 284, 306, 526, 584, 592, 703
Vidombák (Ghimbav; Weidenbach; R) 380
Vidrátszeg (Vidrașău; —; R) 152
Világos (Șiria; —; R) 212, 313, 440, 495, 526, 581, 976, 1427, 1449
Viminacium (Kosztolác; Kostolac; J) 56, 94, 95, 136
Vinc → Alvinc
Vindobona (Bécs) 105 → még Bécs
Vingárd (Vingard; Weingarten; R) 155
Visegrád 423, 527, 534
Visóoroszi (Ruscova; —; R) 398
Visóvölgy (Valea Vișeului; —; R) 1712
Vista → Magyarvista
Viszolya → Mezőviszolya
Vizakna (Ocna Sibiului; Salzburg; R) 14, 18, 137, 182, 187, 228, 511, 574, 579, 812, 841, 1040, 1232, 1240, 1408, 1544, 1570, 1611
Vládháza → Úrháza
Vlasac 15
Vojla (Voila; —; R) 180
Voldorf → Dombos
Voroneț 404
Völc → Velc
Völcs (*Ielciu,* Elciu; Wölz; R) 255
Vöröskő (Vöröskővár; Červený Kameň; CS) 507
Vöröstorony (Verestorony; Turnu Roșu; Rothenturm; R) 304, 1515
Vrány (Vrani; —; R) 216
Vukovár (Vukovar; J) 277
Vulkán (Zsilyvajdéjvulkán; Vulcan; Wolkersdorf; R) 1550
Vulkoj (∩ Zalatna; Vulcoiu; —; R) 1545, 1546

Wassied → Szászvessződ
Westerndorf 65, 66
Wieliczka 458
Wiener Neustadt → Bécsújhely
Wietenberg 25
Wilno (Vilnius; SZU) 452, 453
Wittenberg 478, 480, 515, 664, 936, 945
Wurmloch → Nagybaromlaka

Zabola (Zăbala; Gebissdorf; R) 23, 219, 227, 362, 949
Zábrány (Zăbrani; —; R) 581
Zádorlak (Zădăreni; Saderlach; R) 167, 581
Zágon (Zagon; —; R) 1561
Zágor (Zagăr; Rodt; R) 752
Zágráb (Zagreb; J) 1489
Záhony 176

Zalánpatak (Valea Zălanului; Zalanyer Glashütte; R) 892, 1052
Zalasd (∩ Vajdahunyad; Zlaşti; —; R) 396, 1600
Zalatna (*Ampelum;* Zlatna; Kleinschlatten; R) 16, 257, 338, 365, 397, 398, 511, 562, 812, 813, 815, 989, 1040, 1064, 1092—1094, 1232, 1237, 1240, 1255, 1403, 1547, 1562 → még *Ampelum*
Zálka (Zalka; —; R) 255
Zám (Hunyad m.; Zam; Sameschdorf; R) 1720
Zaránd (Zărand; —; R) 581
Zarándvár (∅) 233
Závod (Tolna m.) 173
Zboró (Zborov; CS) 707
Zdraholc → Zdrápc
Zdrápc (*Zdraholc;* Zdrapţi; —; R) 1545
Zemplén (Zemplín; CS) 195, 196, 201, 213
Zenta (Senta; J) 883
Zernyest (Zărneşti; Zernescht; R) 129, 879, 880, 882, 980, 1162, 1560, 1561
Zetelaka (Zetea; —; R) 1028, 1561
Zeykfalva (Streiu; —; R) 218, 387, 397, 398
Zilah (Zalău; Waltenberg, Zillenmarkt; R) 133, 176, 210, 455, 568, 1040, 1234, 1250, 1289, 1516, 1517, 1606, 1712, 1720
Zimándújfalu (*Újzimánd;* Zimandul Nou; —; R) 132, 217, 577, 578, 581
Zimony (∩ Beograd; Zemun; J) 186
Zkey → Stejvaspatak
Zoltán → Étfalvazoltán
Zoltángyepű (∅) 285
Zombor (Szabolcs m.; ∅) 267
Zombor (Bács m.; Sombor; J) 277
Zombor (Szerém m.; ∅) 277
Zombor (Temes m.; ∅) 277
Zomboregyháza (∅) 277
Zovány → Szilágyzovány
Zrínyi-Újvár (∅) 789
Zürich 937

Zsarnóca (Žarnovica; CS) 801
Zsebely → Széphely
Zsély (Želovce; CS) 181
Zselyk (Jeica; Sehelken; R) 255
Zsibó (Jibou; —; R) 455, 905, 906, 954, 989, 1042, 1043, 1047, 1130, 1164, 1178, 1225, 1393, 1424, 1445, 1516, 1785
Zsidó (Zsidóvár; Idioara; —; R) 313
Zsidovin (∩ Resica; *Berzovia;* Bersovia; —; R) 48, 55, 72, 555
Zsidve (*Zsitve;* Jidvei; Seiden; R) 255
Zsitve → Zsidve
Zsombolya (Jimbolia; Hatzfeld; R) 212, 224
Zsombor → Magyarzsombor, Székelyzsombor
Zsombortelek (∅) 273

KÉPEK JEGYZÉKE

A könnyebb tájékozódás érdekében zárójelben közöljük a mai hivatalos helységnevet és a német elnevezést, utána az 1918 előtti közigazgatás szerinti megyét jelöljük meg. Rövidítések: ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem (Bp.); IM = Iparművészeti Múzeum (Bp.); MNG = Magyar Nemzeti Galéria (Bp.); MNM = Magyar Nemzeti Múzeum (Bp.); MTA MKCs = Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport (Bp.); MTKCs = Magyar Történelmi Képesarnok, MNM; OL = Magyar Országos Levéltár (Bp.); OMF = Országos Műemléki Felügyelőség (Bp.); OMM = Országos Műszaki Múzeum (Bp.); OSzK = Országos Széchényi Könyvtár (Bp.).

FEKETE-FEHÉR KÉPEK

1. Bronzkori aranylelet, Somogyom (Şmig, Schmiegen, Kis-Küküllő m.). (MNM 180.1880.1–29)
2. Bronzkori aranylelet, Somogyom (MNM 180.1880.1–29.)
3. Arany karperec, Magyarbénye (Biia, Bendendorf, Kis-Küküllő m.). (MNM 50.1880.)
4. Aranykorongok, Ottlaka (Grăniceri, Arad m.). (MNM 100.1903.1–2.; 103.1908.)
5. „Bronzcsörgő", Gernyeszeg (Gorneşti, Kertzing, Maros-Torda m.). (MNM 3.1929.)
6. Bronztükör, Makfalva (Ghindari, Maros-Torda m.). (MNM 29.1913.)
7. Ti. Claudius Maximus, a Decebalust elfogó katona sírköve. Grammeni, Görögország (M. SPEIDEL, The Captor of Decebal. Journal of Roman Studies 60, 1970. XIII. tábla nyomán)
8. Dák ezüstpénzek (MNM Éremtár)
9. Dák ezüst ékszerek, Torockószentgyörgy (Colţeşti, Torda-Aranyos m.), Nagyenyed (Aiud, Strassburg, Alsó-Fehér m.) környéke és Nagyvárad (Oradea, Grosswardein). (MNM 29.1893.; 110.1894.3.; 81.1893. 34–35.)

10–11. Dák ezüst ékszerek, Nagykagya (Cadea, Bihar m.), Darlac (Dîrlos, Durless, Kis-Küküllő m.) és Cserbel (Cerbăl, Hunyad m.). (MNM 2.1944.2–3.; 102.1893.1–2.; 77.1875.4.; 15.1891.)

12. Részlet a Traianus-oszlopról: a császár vezérkarával (C. CICHORIUS, Die Reliefs der Traiansäule. Berlin 1896–1900. nyomán)
13. Részlet a Traianus-oszlopról: harci jelenet (I. m. nyomán)
14. Részlet a Traianus-oszlopról: a dák vezető réteg öngyilkossága (I. m. nyomán)
15. Részlet a Traianus-oszlopról: Decebalus halála (I. m. nyomán)
16. Traianus császár éremképe (MNM Éremtár)
17. Dacia provincia alapításakor vert érem (MNM Éremtár)
18. *1–2)* Verespataki (Roşia Montană, Goldbach, Alsó-Fehér m.) viasztáblák (MNM)
19. Juppiter Dolichenus-jelvény töredéke Potaissából (Szentes, Múzeum)
20. Medaillon alakú sírkő Daciából (MNM 74.1910.2.)
21. *1–2)* A dák háborúk befejezésekor vert dénárok a leigázott Dacia és a Duna folyó megszemélyesített alakjával; *3)* Gallienus császár éremképe; *4)* Decius császár érme DACIA FELIX felirattal; *5)* Aurelianus császár éremképe; *6)* Decius császár érme a megszemélyesített Dacia alakjával; *7–10)* Viminaciumban Philippus uralkodása alatt vert érmek Dacia alakjával és legióinak jelvényeivel (MNM Éremtár)
22. Aranygyűrűk Daciából, Kispetri (Petrinzel, Kolozs m.), Csucsa (Ciucea, Kolozs m.). (MNM 80.1886.9.; 44.1891.)
23. Dísztál Bereckről (Breţcu, Bretz, Háromszék m.). Fényezett fekete színű, besimított díszítéssel (MNM N 61.51.1.)
24. *1–2)* Vizigót ezüstkincs, Tekerőpatak (Valea Strîmbă, Csík m.). A Székely Nemzeti Múzeum 1944-ben elpusztult lelete (Archív fotó); *3)* római pénzverde bélyege az egyik krasznai (Crasna, Háromszék m.) aranyrúdon. Vö. 1. színes kép (MNM RN 133.1887.1–3.); *4)* aranyfibula, Felsőpián (Pianul de Sus, Walachisch-Pien, Szeben m.). 1860-ban találták, 1891-ig az Egger-gyűjteményben volt, akkor a British Museumba került (C. MARSHALL, Catalogue of Jewellery. London 1911. nyomán); *5a–b)* figurális aranylemezek a szilágysomlyói (Şimleul Silvaniei, Szilágy m.) I. kincsből. Wien, Kunsthistorisches Museum VII.B.112. (Fotó: MNM)

25. *1)* Gepida fejedelem arany nyakperece, Somlyóújlak (Uileacul Şimleului, Szilágy m.). Kb. feles méretben. Súlya: 260,5 g (MNM RN 101.1902.); *2)* római fémedény cseréptánzata, Kézdivásárhely (Tîrgu Secuiesc, Szekler Neumarkt, Háromszék m.). Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (Sfîntu Gheorghe) I. 348. (Archív fotó: ELTE Régészeti Tanszék Fényképgyűjteménye); *3)* hun kori arany cikáda alakú ékszer, Sáromberke (Dumbrăvioara, Scharnberg, Maros-Torda m.). (MNM RN 45.1981.)
26. *1–4)* Mikelakai (Micălaca, Arad m.) sírleletek (MNM RN 111.1903.155.); *5–6)* ezüst fülbevalópár, Apahida (Apahida, Kolozs m.). (MNM RN 27.1897.2–3.); *7–8)* arany fülbevalópár, Segesvár (Sighişoara, Schässburg, Nagy-Küküllő m.). (MNM RN 88.1904.1–2.); *9)* Fibula ex Transilvania (MNM Orn. Jank. 34.); *10)* fehérfém fibula, Vecel (Veţel, Vitzel, Hunyad m.). (MNM RN 102.1875.)
27. Aranyfibula, karperec, gyűrűk, lemezek az apahidai I. fejedelmi sírból. Korábban a kolozsvári (Cluj-Napoca) Régészeti Múzeumban, ma részben a bukaresti (Bucureşti) Muzeul Naţional de Antichităţi-ban (Archív fotók: ELTE Régészeti Tanszék Fényképgyűjteménye)
28. *1–2)* Arany övcsat és edénypánt az apahidai I. fejedelmi sírból. Korábban a kolozsvári Régészeti Múzeumban, jelenleg a bukaresti Muzeul Naţional de Antichităţiban (Archív fotók: ELTE Régészeti Tanszék Fényképgyűjteménye); *3)* monogramos aranygyűrű az apahidai I. fejedelmi sírból (MNM RN 27.1897.6.); *4–6)* ékszerek feldúlt gepida sírokból, Nagyvárad, volt Guttman-féle téglagyár. Rozenberg Márton egykori gyűjteményében (Archív fotó); *8)* és *11)* 1876 előtti lelet ugyanonnan, az ékkődíszes csat meglévő karikája a fényképen nem szerepel; *7, 9, 10)* sírlelet a század elejéről, ugyanonnan. A *7–11)* együtt szerepel a nagyváradi volt Püspöki Múzeumban készült archív fotón, amely egyértelműen bizonyítja a leletek eredeti őrzési helyét (MNM Adattár). Ma a baltimore-i Walters Art Gallery őrzi őket (de csak a fibula és a csat lelőhelyét ismerik)
29. *1)* Arany fülbevaló, Bánffyhunyad (Huedin, Kolozs m.). (MNM RN 84.1897.1.); *2)* félhold alakú aranycsüngő, Nagyvárad (MNM N 82.3.1 = N 879.); *3)* rekeszes karddíszgomb, Erdély (MNM N 854.); *4)* arany karperec, Erdély. Kolozsvár, volt Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtára, ltsz. 2364. (Archív fotó); *5)* aranygyűrű, Nagyszentmiklós (Sînnicolau Mare, Grossanktnikolaus, Torontál m.), Keresztúri-pusztai téglagyár (MNM R 29.1895.31. = N 693.); *6–7)* fibulapár, Nagyvárad, volt Guttman-féle téglagyár. Eredeti ltsz. Püspöki Múzeum 245–246.1889. (Archív fotó, MNM Adattár); *8)* aranygyöngyök, *9)* fibula, ugyanonnan. Eredeti ltsz. Püspöki Múzeum 138.1911., az egyik aranygyöngy 100.1901. (Archív fotó: ELTE Régészeti Tanszék Fényképgyűjteménye)
30. *1–2)* Kengyelpár, Dicsőszentmárton (Tîrnăveni, St. Martin, Kis-Küküllő m.). (MNM RN 20.1913.1–2.); *3)* arany fülbevaló egykori erdélyi magángyűjteményből (MNM N 64.6.3. = N 856.); *4–6)* lószerszámok, Németpereg (Peregul Mare, Deutschpereg, Arad m.). (MNM RN 84.1898.1–3.); *7)* ezüst fülbevaló, Mojgrád (Moigrad, Szilágy m.). (MNM RN 126.1880.1.)
31. *1–2)* Préselőminták, Korond (Corund, Udvarhely m.). A Székely Nemzeti Múzeum 1944-ben elpusztult leletei (Archív fotó: ELTE Régészeti Tanszék Fényképgyűjteménye); *3)* préselőminta, Erzsébetváros (Dumbrăveni, Elisabethstadt, Nagy-Küküllő m.). (MNM RN 1.1914.); *4–18)* préselőminták, Fönlak (Felnac, Temes m.). (MNM RN 72.1899.1–28.)
32. Öntöttbronz szíjvégek, övdíszek, fülbevalók késő avar sírokból: *1)* Zilah (Zalău, Waltenberg, Szilágy m.). (MNM 8.1921.1.); *2–12)* Aranyosgyéres (Cîmpia Turzii, Jerichmarkt, Torda-Aranyos m.). (MNM 20.1913.1–2. és 22.1936.1–4. Utóbbiak Téglás István magángyűjteményéből)
33. Leletek a Rómer–Pulszky–Hampel-féle ásatásból, Szilágynagyfalu (Nuşfalău, Szilágy m.). (MNM 141.1878; 119.1880; 152.1880.)
34. *1–3)* Kengyelpár és zabla, Muszka (Mîsca, Arad m.). (MNM 45.1898.3–4., 9.); *4–5)* kengyelpár, Fönlak (Felnac, Temes m.). (MNM 118.1901.11–12.); *6)* kétélű kard, Szászkabánya (Sasca Montană, Krassó-Szörény m.). (MNM 101.1862.)
35. Kolozsvár Zápolya utcai ásatás: *1–2)* archív fényképek a 4. és 5. sírról (Kovács István és Létay Balázs, 1911); *3)* a 9. = 1/1941/ sír. László Gyula felvétele
36. Kolozsvár Zápolya utcai ásatás: a 10. = 2/1941/ sír. László Gyula felvétele
37. Kolozsvár Zápolya utcai ásatás: a 11. = 3/1942/ sír. László Gyula felvételei
38. A Kolozsvár Zápolya utcai 1911. évi ásatás 5. sírjának leletei (Kovács István és László Gyula nyomán)
39. Vas, ezüst és csont lószerszámdíszítmények a Kolozsvár Zápolya utcai 11. = 3/1942/ sírból (László Gyula nyomán)
40. *1–4)* Kengyelek és lószerszámdíszek a Kolozsvár Zápolya utcai 11. = 3/1942/ sírból; *5–6)* ezüst övveretek az 1911. évi 1. sírból; *7)* bőrtarsoly függesztőfüle a 10. = 2/1941/ sírból (Archív fotók)

41. *1–3)* Karperecek, Fónlak (Felnac, Temes m.). (MNM 118 1901 1–2., 13.), *4)* Ezustkincs Királyföldről (MNM 62 1891.1–21.)
42. A Szent Péter- (jelenleg evangélikus) templom Harinán (Herina, Monchsdorf, Beszterce-Naszód m.) északkeletről, 1200 körül
43. A marosszentimrei (Sîntimbru, St Emrich, Alsó-Fehér m.) református templom déli kapuja, 1200 körül
44. Ívmező a gyulafehérvári (Alba Iulia, Weissenburg) első székesegyházból a megdicsőült Krisztus ábrázolásával, 1100 körül. Gyulafehérvár, székesegyház, déli kapu belső oldala Másodlagos elhelyezés
45. A gyulafehérvári székesegyház déli mellékhajója, 13 század első harmada
46. Kisdisznód (Cisnădioara, Michelsberg, Szeben m.) evangélikus hegyi temploma délről, 1223 előtt
47. A megdicsőult Krisztus két apostol között a gyulafehérvári szekesegyház déli kapujanak ivmezején, 1200 korül
48. Kerc (Cîrța, Kerz, Szeben m.), a ciszterci ta kolostor és templom maradványai délkeletrol, 13 század első fele
49. A brassói (Brașov, Kronstadt) Szent Bertalan- (evangélikus) templom szentélye, 13 század kozepe
50. A besztercei (Bistrița, Bistritz) górogkeleti, egykor minorita templom szentélyének északi oldala, 1270-es évek
51. *Gyulafehérvari sorok* Magyar nyelvű bejegyzés egy ferences predikációs kódexbe, 14 század Gyulafehérvár, Batthyaneum Mss III nr 89. fol 58r. (Közli: S. Jakó–R. Manolescu, Scrierea latină în evul mediu. București 1971.) A bemutatott részlet olvasata. Chudalatus miuin[e]c ielenetiuben / vnu[n] zaiaual mu[n] dut igen [e]c tonosagaban / sce[n]t oltaru[n] kuner kepeben. / oz kerest fan figeu kepeben
52. Az építtetők felirata a gerendi (Luncani, Torda-Aranyos m.) református templomon: *1)* István pap, 1290, *2)* Saul tordai archidiaconus és Sámson fiai, Péter comes es Miklós, 1299
53. Vasalt ajtószárny a szentegyedi (Sîntejude, Kolozs m.) egykori református templomból, 1300 körül Kolozsvár, Múzeum
54. A magyargyerőmonostori (Mănăstireni, Ung Klosterdorf, Kolozs m.) református templom délnyugati felől, 13 század kozepe
55. Részlet a holcmányi (Hosman, Holzmengen, Szeben m.) szász templom nyugati kapujának bélletdíszéből, 13 század első fele
56. Óraljaboldogfalva (Sîntămăria-Orlea, Liebfrauen, Hunyad m.) református temploma délkeletről, 13 század kozepe
57. Górogkeleti templom Demsuson (Demsuș, Demsdorf, Hunyad m.), 13 század közepe. Északi nézet
58. Górögkeleti templom Zeykfalván (Streiu, Hunyad m.), 13. század második fele. Északnyugati nézet
59. Górögkeleti templom Guraszádán (Gurasada, Gursaden, Hunyad m.), 1300 körül. Délkeleti nézet
60. A dévai (Deva, Diemrich, Hunyad m.) vár és a leboptott református templom délről, 13–15. század. Ludwig Rohbock vízfestménye, 1850-es évek (MTKCs T. 219.)
61. Sebesvár (Bologa, Kolozs m.) romjai nyugat felől, 13 század
62. Foldvár (Feldioara, Marienburg, Brassó m.) johannita várának romjai délnyugatról, 13–15 század. Nyomat Schuller és fia fényképe nyomán (MTKCs 70.58.)
63. Vár lakótoronnyal Kelneken (Cîlnic, Kelling, Szeben m.), 13–14. század. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
64. A gyulafehérvári székesegyház nyugati kapuja, 1270 körül
65. A szászrégeni (Reghin, Sächsisch-Reen, Maros-Torda m.) evangélikus templom nyugati kapuja, 1330 Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
66. [Losonczi Bánffy] Tamás mester, kegyúr építési felirata a szászrégeni evangélikus templom szentélyében, 1330
67. A Szent László-legendát ábrázoló bögözi (Mugeni, Udvarhely m.) falfestmény részlete, 1300 körül. Református templom, hajó, nyugati fal
68. Falképek a gelencei (Ghelința, Gelentz, Háromszék m.) római katolikus templom hajójának északi falán. Felső sor: a Szent László-legenda részlete, alsó sor: jelenetek Jézus életéből, 1320–1330 körül (OMF Fényképgyűjtemény)
69. A szászsebesi (Sebeș, Muhlbach, Szeben m.) evangélikus templom és Szent Jakab-kápolna északnyugati felöl. Hosszház: 13. század, szentély: 14. század második fele, Szent Jakab-kápolna: 15 század
70. A szászsebesi evangélikus templom szentélyének belseje, 14. század második fele

71 A Latorvár (14 század) a Vorostoronyi- (Turnu Roşu, Rothenturm, Szeben m) szorosban, háttérben a talmácsi (Tălmaciu, Talmesch, Szeben m) várral (14 század) J Blossing tollrajza és vízfestménye, 1735 korul (MTKCs 69 114.)
72 Baldachinos szobrok a szászsebesi (Sebeş, Muhlbach, Szeben m) evangélikus templom szentélyének déli oldalán, 14 század vége
73 Baldachint készítő kofaragó ábrázolása a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyében, 14 század utolsó harmada (OMF Fényképgyűjtemény)
74 Kolozsvári Márton és Gyorgy Szent Gyorgy-szobra, 1373 Prága, Nemzeti Galeria (Fotó Jaroslav Jerábek, Národní Galerie v Praze)
75 A Szent Gyorgy-szobor lábazatának részlete (Fotó Státní Ústav Památkové Péče v Praze)
76 Nagybánya pecsétnyomójának lenyomata (MTA MKCs pecsétmásolat-gyujteménye) Az eredeti ezust pecsétnyomó 14 század kozepe Nagybánya (Baia Mare), Múzeum
77 Bronz keresztelomedence Segesden (Şaeş, Schaass, Nagy-Kukullo m), 14 század
78 Aquamanile bronzbol Kolozsvár kornyekerol, 14 század (MNM 39.1895)
79 Kehely a sellemberki (Şelimbăr, Schellenberg, Szeben m) evangélikus templomban Aranyozott ezust, 14 század Victor Roth felvétele (MNM Adattar)
80 Kehely a szakadáti (Săcădate, Sakedaten, Szeben m) magyar evangélikus templomból Aranyozott ezust, 14 század Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum (Kozli J Bielz, Arta aurarilor din Transilvania [Bukarest] 1957)
81 Egyházi és kozuleti pecsétek Erdélyben (Másolatok az MTA MKCs pecsétmásolat-gyújteményében az OL-ban orzott eredetiről) *1)* Peter erdelyi puspok, 1299 (Dl 2216), *2)* János kolozsmonostori apát, 1343 (Dl 3492), *3)* kolozsmonostori konvent, 1362 (Dl 5357), *4)* erdélyi káptalan, 1320 (Dl 1832), *5)* Kolozsvar város, 1472 (Dl 62897), *6)* Lackfi István vajda, 1348 (Dl 73657)
82 *1)* Kilenc magyarországi bencés apát, koztuk (balról az otodik) János kolozsmonostori apát (vo 81/2 kep) pecsetjevel ellatott oklevél (az egyik pecset elveszett), 1342 (OL Dl 3492), *2)* István erdélyi herceg pecsétje, 1351 (OL Dl 4153), *3)* a hét szasz szék pecsétje, 1365 (OL Dl 41626)
83 Jakab erdélyi puspoki vikárius pecsétje, 1403 (OL Dl 67241)
84 Csáktornyai Lackfi István erdelyi vajda voros márvány sírkove az általa alapított keszthelyi egykori ferences, ma plébaniatemplom szentelyében, 1387–1397
85 Verebi Péter erdélyi alvajda sírkove Mátraverebélyen, 1402
86 Rozsnyai János 1445-ben festett falképe a nagyszebeni (Sibiu, Hermannstadt) evangélikus templomban Masolat (MNG)
87 Gorogkeleti román templom Lupsán (Lupşa, Wolfsdorf, Torda-Aranyos m), 1400 korul
88 Falkepek Zeykfalván (Streiu, Hunyad m) a gorogkeleti templom szentelyének déli falán, 14–15 század
89 *1)* A ribicei (Ribiţa, Hunyad m) gorogkeleti templom alapitoi Vladislav es Anca Falkep a templom hajójanak deli falán, 15 század, *2)* Szent István, Szent László es Szent Imre Falkép a kristyori (Crişcior, Hunyad m) gorogkeleti templom hajójanak déli falán, 15 szazad
90 A kristyori gorogkeleti templom alapitói Bâlea felesegével, Vişével és fiaval, Ştefannal Falfestmény a hajó nyugati falan, 15 század
91 Erdely-szerte alkalmazott reprezentativ kaputípus néhány példaja *1)* Kerc (Cîrţa, Kerz, Fogaras m), cisztercita apátsági templom nyugati kapuja, 1300 korul, *2)* Torda (Turda, Thorenburg, Torda-Aranyos m), o-tordai református templom nyugati kapuja, 14 szazad második fele, *3)* Riomfalva (Richişul, Reichersdorf, Nagy-Kukullo m), szasz evangélikus templom, nyugati kapu, 15 század első negyede, *4)* Kukullőkőros (Curciu, Kirtsch, Kis-Kukullo m), szasz evangelikus templom, nyugati kapu, 15 század első negyede
92 Pieta a nagyszebeni evangélikus templombol, 1400 korul Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum (MNG Fényképgyujtemeny)
93 Apostolszobor a brassói Fekete-templom szentélyerol, 15 század első fele Gipszmásolat (MNG)
94 Puspokszobor a brassói Fekete-templom szentélyérol, 15 század első fele Gipszmásolat (MNG)
95 A kolozsvári Szent Mihály-templom hosszházanak belseje, 1430-as évek
96 A bécsi egyetem ezust pecsétnyomója, 15. század első fele (MNM)
97 Két oldal a kolozsmonostori (Cluj-Mănăştur, Appesdorf, Kolozs m.) konvent kincstár- és konyvtárjegyzékéből, 1424–1427 (OL Dl 36403)
98 Részlet a nagyszebeni plébánia könyvtárjegyzékéből, 1442 Gyulafehérvár, Batthyaneum (S Jakó–R Manolescu, Scrierea latină în evul mediu Bucureşti 1971.)

99 A muncheni kódex utolsó lapja, 1466 Munchen, Bayerische Staatsbibliothek (A Muncheni Kódex 1466-bol Szerk Nyiri Antal Bp 1971) A kolofon szovegének betuhiv olvasata E kono meguegeztetet Nemeti gorgnec hensel emre fianac keze miat Moldouaban Tathros varosaban Ur zuleteten' Ezer negzaz hatuan hatod eztendoieben

100 Stibor vajda pecsetje, 1402 (Másolat az OL-ban orzott eredetiről az MTA MKCs pecsétmásolat-gyujtemenyében Dl 73929)

101 Bebek Péter székely ispán pecsétje, 1424 (Másolat az OL-ban őrzott eredetiről az MTA MKCs pecsetmasolat-gyujtemenyében)

102 Ujlaki Miklós vajda sirkove az újlaki (Ilok, Jugoszlavia) ferences templomban, 15 század kozepe (Arch Ért Új folyam 9 1889 melléklet a 3 oldalhoz)

103 Stiborci (I) Stibor († 1414) vajda szekesfehérvári sirkovének toredéke, 1414 korul (Székesfehérvár, magángyujtemény)

104 A vajdahunyadi (Hunedoara, Eisenmarkt) vár délnyugat felol, 13–15 század második fele (OMF Fenykepgyujtemeny)

105 A vajdahunyadi var delkeleti nezete 1735-ben J Blossing(?) tollrajza és vízfestménye (MTKCs 68 113)

106 Brasso látképe eszaknyugatról a Fekete-templommal (15 század elso fele) és a városfalakkal Elotérben a Feher-torony, 1494/1723 (OMF Fénykepgyűjtemény)

107 Szelindek (Slimnic, Stolzenburg, Szeben m) vára kelet felol, 15 század második fele

108 Az egykori Magyar utcai városkapu Kolozsváron, 1470-es évek Lebontva 1872-ben Veress Ferenc felvétele, 1860-as evek (Fenyképalbum Erzsebet kiralyne szamara Budapest, Fovarosi Szabó Ervin Konyvtár Budapest Gyujtemeny)

109 A disznódi kapu Nagyszebenben Varosfalak 15 század, torony újjaépitve 1594-ben, lebontva 1836-ban Johann Bobel akvarellje, 19 szazad kozepe (Nagyszeben, Bruckenthal Muzeum)

110 Az egykori Híd utcai kapu Kolozsvaron, 1477 Lebontva 1870–1872-ben Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek (Fenykepalbum Erzsébet kiralyne szamara Budapest, Fovarosi Szabo Ervin Konyvtar Budapest Gyujtemény)

111 Kálvaria-oltar Prázsmaron (Prejmer, Tartlau, Brasso m), 1450 korul

112 Viaticum- (uti) szelence Aranyozott ezust, ontott attort, filigrános-bortus, sodronyzománcos munka uveglappal, Erdely, 1451(?) (MNM 1907 90)

113 Madonna-szobor a csikmenasagi (Armăşeni, Csik m) romai katolikus templomban, 1440–1460 (OMF Fényképgyujtemény)

114 Bronz keresztelomedence Segesvaron, az egykori domonkos, jelenleg evangélikus templomban, 1440

115 Kehely a besenyoi (Viisoara, Heidendorf, Beszterce-Naszód m) szász evangélikus templomból Aranyozott ezust, 15 század Nurnberg, Germanisches Nationalmuseum Victor Roth felvétele (MNM Adattar)

116 Hunyadi Janos gyulafehervari síremlekenek fedolapja, 15 század utolso harmada Gyulafehérvár, székesegyhaz, deli mellekhajo

117 Hunyadi János gyulafehervari szarkofágjának eredeti oldallapja, 15 század utolsó harmada A jelenlegi fedolap a 16 szazad kozepén készult Gyulafehérvár, szekesegyhaz, déli mellékhajó (MNG Fotógyujtemeny)

118 Matyás király szulohaza Kolozsváron, 15 század

119 Polgárház ajtaja Besztercén (Bistriţa, Bistritz), 1480 Josef Fischer felvétele, 1930-as evek

120 Ebédlo a kolozsvari egykori domonkos kolostorban, 15 század vége (OMF Fenyképgyűjtemény)

121 Konyvtárterem a kolozsvári egykori domonkos kolostorban, 15 század vége (OMF Fényképgyűjtemény)

122 Kazula a kolozsvári egykori domonkos templomban Himzett velencei brokát, 15 század

123 Kokeretes ételátadó nyílas a kolozsvári egykori domonkos kolostorban, 15 század vége (OMF Fénykepgyűjtemény)

124 Csikcsobotfalva (Cioboteni, Csik m) római katolikus temploma (15 szazad) es Csiksomlyó (Şumuleu, Csik m) nyugat felól

125 Egy kodex a csiksomlyoi (Şumuleu, Csik m) egykori ferences konyvtárból, 15 szazad (Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképgyujtemény)

126 Az evangélikus templom és a városháza Nagyszebenben délnyugatról Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

127 Szászhermány (Hărman, Honigberg, Brassó m) erődtemploma Erődítés 15 század (OMF Fényképgyújtemény)

128. Lesses (Dealul Frumos, Schönberg, Nagy-Küküllő m.) szász erődtemploma. Erődítés: 16. század eleje. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
129. Erked (Archita, Arkeden, Udvarhely m.) szász erődtemploma, 16. század eleje. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
130. Székelyderzs (Dîrjiu, Udvarhely m.) erődített református temploma, 16. század eleje (OMF Fényképgyűjtemény)
131. Lázói János gyulafehérvári kápolnájának északi homlokzata, 1512 (OMF Fényképgyűjtemény)
132. Kazettás mennyezet részlete Gogánváraljáról (Gogan-Varolea, Gogeschburg, Kis-Küküllő m.), 1503–1520. Akvarellmásolat (MNG)
133. Falképek a székelydályai (Daia, Udvarhely m.) református templom szentélyének boltozatán, 16. század első negyede (OMF Fényképgyűjtemény). A boltozaton ábrázolt címerek jobbról balra: északi oldal, alsó sor: *1)* Jagelló-kori országcímer, *2)* a székely nemzet címere, *3)* Brassó címere, *4)* Segesvár (?) címere; déli oldal, felső sor: *1)* Barlabássy Lénárd alvajda (1493–1523) címere, *2)* Rozsnyó címere, *3)* Szeben címere, *4)* pólyás magyar címer
134. Sekrestyeajtó a kolozsvári Szent Mihály-templomban a plébános, a bécsi egyetemen tanulmányokat folytató Johannes Clyn mellképével, 1528. Osztrák import. Alkotóját Balogh Jolán Adolf Daucher körébe helyezi
135. Szentségtartó fülke a kövesdi (Coveş, Käbesch, Nagy-Küküllő m.) református templomból, csucsi Tomori Miklós címerével, 1537. Kolozsvár, Múzeum (OMF Fényképgyűjtemény)
136. Az ún. Kornis-kereszt a kolozsvári volt ferences templomban, 1520–1530
137. Ajtókeret Adrianus Wolphard kolozsvári házából, 1541. Kolozsvár, Múzeum
138. A Szentlélek kitöltése-főoltár Csíkszentlélekről (Leliceni, Csík m.), csukott állapotban, 1510 (MNG)
139. Bemutatás a templomban. Részlet a csíkszentimrei (Sîntimbru, Csík m.) Mária-oltárról, 1500 körül (OMF Fényképgyűjtemény)
140. Mária halála. Részlet a csíkszentimrei Mária-oltárról, 1500 körül (OMF Fényképgyűjtemény)
141. Jessze fája Máriával. A szászsebesi (Scbeş, Mühlbach, Szeben m.) evangélikus templom főoltárának középrésze, 1524 körül
142. Boroskancsó tállal. Aranyozott ezüst, zománcdíszítéssel. Csináltatta Losonci Antal 1548-ban (IM)
143. Részlet Losonci Antal kancsójáról Losonci Antal és Báthori Klára címerével
144. Főpapi palástcsat I S ötvösjeggyel. Aranyozott ezüst, drágakövekkel. Nagyszeben, 1530 körül (Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár)
145. Ötvösmühely a 16. század közepén. A brassói ötvöscéh behívó táblája, 1556 (MNM)
146. Kehely. Aranyozott ezüst, 16. század eleje. Brassó, magyar evangélikus egyház
147. Kehely. Aranyozott ezüst, 1512. Maksa (Moacşa, Háromszék m.), református egyház
148. Kehely. Aranyozott ezüst, 1530 körül. Kászonimpér (Casonul Mare, Csík m.), római katolikus templom. Elveszett
149. Pohár hat ivókaréjjal. „Dávid Ferenc pohara." Aranyozott ezüst, 16. század első fele. Kolozsvár, Farkas utcai református egyház
150. Városháza Brassóban, 13–16. század (OMF Fényképgyűjtemény)
151. A brassói városháza egykori órájának részei: *1)* kéz; *2)* Nap; *3)* Hold. Vörösréz, eredetileg aranyozva, 1528 (MNM Újkori Osztály 1896. 60.)
152. Szapolyai János egykorú arcképe. Erhard Schön fametszete, 1540 körül (Közli: M. Geisberg, The German Single-Leaf Woodcut: 1500–1550. IV. New York 1974. 1246. Magyarországon először: Szabó Géza, Szapolyai János korabeli arcképe. História, 1984/5–6. 19.)
153. I. Ferdinánd. Bartel Beham rézkarca, 1531 (MTKCs 6608.)
154. Izabella († 1559) szarkofágja a gyulafehérvári székesegyház északi mellékhajójában, 1559 körül. Valószínűleg lengyel munka
155. Martinuzzi György meggyilkolása alvinci (Vinţul de Jos, Winzendorf, Alsó-Fehér m.) kastélyában, 1551. december 17. Ismeretlen német mester rézmetszete, 17. század (MTKCs 11598.)
156. A Martinuzzi-kastély bejárata Alvincon, 1546—1551. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
157. Erdélyi fejedelmek pénzei a 17. század elejéig: *1)* János Zsigmond aranyforintja, 1556; *2)* Báthori István aranyforintja, 1572; *3)* Báthori Kristóf 10 aranyforintja, 1577; *4)* Bocskai Erzsébet 5 aranyforintosa, 1577; *5)* Báthori Zsigmond tallérja. Nagybányai veret, 1597; *6)* Székely Mózes 10 aranyforintosa, 1603 (MNM Éremtár)
158. Részlet János Zsigmond († 1571) szarkofágjáról a gyulafehérvári székesegyház északi mellékhajójában, 1571 körül

159. Báthori István arcképe. Dominicus Custos rézmetszete, 1600 (MTKCs 742.)
160. Székelytámad várának romjai Székelyudvarhelyen (Odorheiu Secuiesc, Hofmarkt, Udvarhely m.). Építtette János Zsigmond 1562-ben. Ludwig Rohbock képe, 1850-es évek (MTKCs T. 4139.)
161. A szamosújvári (Gherla, Neuschloss, Szolnok-Doboka m.) várkápolna szentélye délkeletről, 1542
162. A keresdi (Criş, Kreisch, Nagy-Küküllő m.) Bethlen-kastély tornácos udvari homlokzata, 1559–1598. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
163. Reneszánsz kőkeretes ajtók polgárházakból: *1)* Basta-ház, Kolozsvár, 1553 (OMF Fényképgyűjtemény); *2)* Bogner-ház, Kolozsvár, 1560-as évek (OMF Fényképgyűjtemény); *3)* N.I. kezdőbetűs magyar ötvös háza, Kolozsvár, 1568 (OMF Fényképgyűjtemény); *4)* Haller-ház, Nagyszeben, 16. század második fele
164. Erdélyi nyomdákban készült könyvek címlapjai: *1)* Augustinus, Aurelius: *Sententiae ex omnibus operibus divi Augustini decerptae.* (Corona) MDXXXIX [Honter]. (RMNy 30.); *2)* [Heltai Gáspár –transl.:] *Catechismus minor, az az, a keresztyeni tudomanac reuideden valo sumaya.* Colosuarba 1550 (Heltai és Hoffgreff). (RMNy 86.); *3) Ritvs explorandae veritatis...* Colosuarij, 1550 (H)[offgreff]. (RMNy 87.); *4)* Tinódi Sebestyén: *Cronica, Tinodi Sebestien szörzese.* Colosvarba, 1554 (Hofgreff). (RMNy 109.); *5)* (Werbőczy István:) [Magyar] *Decretum, az az, Magyar és Erdély országnac Töruény könyue. Heltai Gaspartol wyonnan meg nyomtattot.* Colosvarot, 1571 (RMNy 307.)
165. Bánffy Pál könyvtáblája Luther és Melanchton arcképével, 1569. Ismeretlen helyen (Közli: Magyar Iparművészet XIX, 1916. 15. l.)
166. *Salamon kiralynak az David kiraly fianak Markalfal való tréfa beszédeknek rövid könyve* (Colosuáratt 1577) [Heltai Gáspárné). Címlap (RMNy 389.)
167. Melius Juhász Péter: *Herbarium az faknac fuveknec nevekről, természetekröl, és hasznairól...* Colosuárat, 1578. Heltai Gaspárne. Címlap (RMNy 413.)
168. Fronius, Matthias: *Statuta ivrivm mvnicipalivm Saxonum in Transylvania...* (Corona) 1583. Címlap (RMNy 524.)
169. *[Tetroeuangel] (*ТЄТРОЄѸ[АНГЄ] Л.БРАШОВЬ *1561* КОРЄСИ ШИ ТѸДѠР.*)* [Braşov, 1561. Coresi şi Tudor]. Johann Benkner brassói bíró megbízásából liturgikus használatra készült részleges román bibliafordítás. Címlap (RMNy 168. OSzK)
170. *[Palia] (*ПАЛЇѦ.*) (*ѠРѪШЄ *1582* ШЄРБАНЬ ШИ МАРЇЄНЬ.*)* [Orăştie, 1582. Şerban şi Marien]. Fordította Tordasi Mihály, az erdélyi romának református püspöke. Címlap (RMNy 519. OSzK)
171. Az első román nyomdász, Filip mester monogramja a szebeni evangeliáriumon, 1546 (Gutenberg Jahrbuch, 1966)
172. Jézus születése. Részlet egy román triptichonról. Egerbegy (Agîrbiciu, Arbegen, Kolozs m.), görögkeleti templom, 1555
173. Fr. Massimo Milanesi terve a gyulafehérvári jezsuita kollégiumhoz, 1586. Paris, Bibliothèque Nationale (BALOGH JOLÁN, Kolozsvári kőfaragó műhelyek a XVI. században. Bp. 1985. 179.)
174. Fa harangtorony Mezőcsáváson (Ceuaşul de Cîmpie, Maros-Torda m.), 16. század második fele
175. Zárszerkezet a berethalmi (Biertan, Birthälm, Nagy-Küküllő m.) szász erődtemplom sekrestyeajtaján, 1515 körül
176. Conrad Haas nagyszebeni hadítechnikus háromlépcsős rakétaterve, 1529 (B. HANS, Conrad Haas. Bukarest 1983.)
177. Conrad Haas rakétahajtású szerkezeteivel, 1529 (I. m.)
178. Könyv alakú óra. Aranyozott bronz. Michael Wolf órás és Martinus Wolf ötvös nagyszebeni mesterek készítették török exportra, 1576 (IM 62.1419.1.)
179. A könyvóra (178. kép) belseje iránytűvel és napórával
180. Schinzeug (kompaszos szögmérő) a nagyszebeni volt evangélikus gimnáziumból, 1580 körül (OMM 77.441.1.)
181. Báthori Zsigmond zsebórája. Aranyozott bronz, 16. század második fele (MNM Orn. Jank. 81.)
182. Báthori Zsigmond zsebórája nyitva
183. Bányában használt mérőkészlet hordozható fadobozban, 1581. Készítője T.K. Napórája Nagybánya (Baia Mare, Frauenbach, Szatmár m.) szélességi körére állítva. Készült az alsó-magyarországi bányavidéken (MNM 119 V.b.95.)
184. A bányászati műszer (183. kép) napórája
185. Szinán nagyvezír átkel a Dunán Gyurgyevónál (Giurgiu), 1595. október. Theodor de Bry rézkarca, 1596 (MTKCs T. 4001.)

186 Báthori Zsigmond Temesvárt ostromolja, 1596 június Hans Siebmacher rézkarca, 1602 (MTKCs T 3908)
187 *1)* Báthori Zsigmond Dominicus Custos rézmetszete, 1596 (MTKCs 167/1951 Gr), *2)* Vitéz Mihály havasalföldi vajda Ifj Egidius Sadeler rézmetszete, 1601 (MTKCs 3163), *3)* Giorgio Basta Dominicus Custos rézmetszete, 1598 (MTKCs 717)
188 Bocskai István Ismeretlen muvész rezmetszete, 1605/1606 (MTKCs 11766)
189 Bocskai koból faragott címere Kolozsváron, a Mátyás király utcában, 1606 korul
190 Gyulafehérvár térkepe Bethlen Gábor eróditésével Lotharingiai Károly ismeretlen olasz hadmérnokének tollrajza és vizfestménye, 1687 (MTKCs T 8913)
191 Szamosújvar (Gherla, Neuschloss, Szolnok-Doboka m) terképe 1687-bol Lotharingiai Károly olasz hadmernokének tollrajza es vizfestménye (MTKCs 8917)
192 A Lazár-kastely Gyergyószarhegyen (Lăzarea, Csik m), hátterben az egykori ferences kolostor Az épitkezést megkezdte Lázár János 1532-ben, befejezte Lazár István fokirálybiro 1631–1632-ben, leegett 1707-ben
193 Fejedelmi penzek *1)* Rákóczi Zsigmond tallérja, 1607, *2)* Báthori Gábor tallerja, 1608 (MNM Éremtár)
194 A kukullovári (Cetatea de Baltă, Kokelburg, Kis-Kukulló m) kastély Épittette Bethlen István, 1615–1624 Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
195 Bethlen Gábor arcképe Ifj Egidius Sadeler rezmetszete, 1620 (MTKCs 776)
196 Fejedelmi pénzek *1)* Bethlen Gabor tallérja, 1616, *2)* Bethlen Gábor tallérja Kormocbányai veret, 1621, *3)* Bethlen Gabor tallérja Nagybányai veret, 1621, *4)* Bethlen Istvan aranyforintja Kolozsvári veret, 1630, *5)* Brandenburgi Katalin dukátja Kolozsvári veret, 1630 (MNM Éremtár)
197 A fogarasi (Făgăraş, Fogarasch) var, 1589–1594
198 Reneszánsz ajtókeret Kolozsváron az egykori Hid utcaban, 1613
199 Kolozsvar eszak felol Ismeretlen mester rezkarca Egidius van der Rye rajza utan, 1617 (MTKCs T 1420)
200 Illyefalva (Ilieni, Ilgendorf, Háromszek m) vára, 17 szazad Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
201 Szasz evangelikus lelkészek siremlekei a nagyszebeni evangélikus templom un ferulájában Baloldalt Peter Lupinus († 1597), mellette Georg Hann († 1610)
202 Barbara Sehlemmer, medgyesi szasz lelkész feleségének siremleke a medgyesi (Mediaş, Mediasch, Nagy-Kukullo m) evangelikus templomban Elias Nicolai muve, 1620-as évek
203 Bethlen Gábor kézirasa Level Rakóczi Gyorgy borsodi foispánnak, 1621 aprilis 29 (OL E 190–314 W Arch Fam Rákóczi)
204 Bethlen Gabor és Káldi Gyorgy vitaja Megjelent Tanner, Mathias *Societas Jesu, apostolorum imitatrix* Praga, 1694 615 (OSzK)
205 *Halotti pompa* . Gyulafehérvár, 1624 Címlap (RMNy 1306 OSzK)
206 *Articuli dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae er partium Hungariae* [Gyulafehérvár] 1627 Címlap Erdélyi országgyulési torvénycikkek (RMNy 1382 OSzK)
207 Tholdalagi Mihaly fedeles kupája Aranyozott ezust Nagyszeben, Andreas Fleischer müve, 1623 (MNM)
208 Fedeles ezustkanna Bogozrol (Mugeni, Udvarhely m), 1625 (OMF Fenykepgyújtemény)
209 Haban kancsó, 1630 (IM 2815)
210 I Rákóczi Gyorgy arcképe Ismeretlen mester rézkarca, 17 század második fele (MTKCs 3732)
211 I Rákóczi György rejtjeles levele fiához, 1644 június 14 reggel 10 óra Záróoldal (OL Gyulafehérvári Káptalan Orszagos Leveltára F 12 Lymbus 4 cs I Rákóczi Gyorgy politikai levelei 48)
212 I Rákóczi Gyorgynek készult kehely színaranybol Brózer István kolozsvári otvos munkája, 1641 Rajta Jézus életéből vett jelenetek (MNM 1926 90)
213 I Rákóczi György gyürüs pecsetje, 1645 június 19-én kelt levelén (OL F 12 Lymbus 4 cs 51.)
214. Aranyosmedgyes (Medieşul Aurit, Szatmár m), a Lónyai-kastély főhomlokzata Épittette Lónyai Zsigmond, 1630–1657
215. Szószék mellvédje a kolozsvári Farkas utcai református templomban. Az alabástrombetétek Elias Nicolai nagyszebeni kőfaragó művei, 1646
216. A kolozsvári Farkas utcai református templom szószékének alsó része. I Rákóczi György kőfaragójának, Benedek mesternek müve, 1646
217. Tölcséres (ablakkészítő) Péter jelvénye a kolozsvári Szent Mihály-templom egyik ablakának kávájában, 1623

218. Tölcséres Péter által adományozott kehely, 1636. Kolozsvár, unitárius egyház. Balogh Jolán felvétele
219 Bronzmozsár (1646) és ágyúcső formájú mozsártörő (1589) a bethleni (Beclean, Bethlen, Szolnok-Doboka m) Bethlen-kastélyból
220 Apafi Gyorgy síremléke, eredetileg az almakeréki (Mălîncrav, Malmkrog, Nagy-Küküllő m) evangélikus templomban. Elias Nicolai müve, 1635 (MNM)
221 Szász királybírók sírkövei a nagyszebeni evangélikus templom ún ferulájában. Balra Valentin Seraphin (†1639), jobbra Valentin Frank (†1648)
222 Keresztelőkanna és tálca késő reneszánsz groteszk dísszel. Kanna· 17. század első fele, tálca· 17. század második fele. Kolozsvár, Farkas utcai református egyház (OMF Fényképgyüjtemény)
223. Fedeles kanna Aranyozott ezüst, 1633. Kolozsvár, Farkas utcai református egyház (OMF Fényképgyüjtemény)
224 Egyházi edények a bodoki (Bodoc, Háromszék m.) református gyülekezet 17. századi felszereléséből Kehely· 1659
225. A marosvasárhelyi (Tîrgu Mureş, Neumarkt am Muresch) kovácscéh pohara, 1638 (MNM 5331)
226 Kazettás mennyezet a székelydályai (Daia, Udvarhely m) unitárius templomban, 1630
227 Lorántffi Susannatul· *Moses és az prophetak*. Gyulafehérvár, 1641 Címlap. (RMK I. 716. OSzK)
228 Falképek a csíkmenasági (Armăşeni, Csík m.) római katolikus templom szentélyének boltozatán. Boltozat 16 század eleje, falképek· 1655 (OMF Fényképgyüjtemény)
229 Albrich, Martinus· *Opusculum Metaphysicum*. Brassó, 1657 Címlap.XII. disszertáció (RMK II. 876 OSzK)
230 Román nyelvü Újtestamentum. Gyulafehérvár, 1648 (RMK II. 686. Budapest, Akadémiai Könyvtár)
231. Kemény János pohara Aranyozott ezüst, oldalán Kemény János és Kállai Zsuzsanna címere, 1648 (IM 64307)
232 II Rákoczi Gyorgy képmása. Johannes Meysenns rézmetszete, 17 század közepe (MTKCs 57.118)
233 Apáczai Csere János. *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1653. Címlap (RMK I. 876 OSzK)
234. Apáczai Csere Janos· *Magyar logikátska* Gyulafehérvár, 1654. Címlap (RMK I. 883 OSzK)
235. A váradi Biblia. Nagyvárad-Kolozsvár, 1661. Címlap (RMK I. 970. OSzK)
236 Nagyvárad török hadakkal körulvéve, 1660. július. Gaspar Bouttats egykorú rézmetszete és rajza. Megjelent Gualdo Priorato *Historia di Leopoldo Cesare* Vienna, 1670 Vol. I. (MTKCs T. 4440.)
237 Köprulü Mehmed nagyvezír 1660-ban Jacob Toornvliet rajza, Johann Martin Lerch metszete Megjelent Gualdo Priorato *Historia di Leopoldo Cesare*. Vienna, 1670. Vol. I. (MTKCs 25.46.)
238 Fejedelmi pénzek. *1)* I. Rákóczi György 10 aranyforintosa, 1631, *2)* II. Rákóczi György tallérja. Nagybányai veret, 1652; *3)* Barcsai Ákos tallérja. Kolozsvári veret, 1659; *4)* Kemény János tallérja. Kolozsvári veret, 1661 (MNM Éremtár)
239 Apafi Mihály lovas képe, a háttérben Kolozsvárral. Jacob Sandrart rézmetszete, 1660-as évek (MTKCs 599.)
240 Erdély Buda visszafoglalása idején (OSzK Kézirattár M 580)
241 Thökölyi Imre elfogatása, 1685 október 15 Ismeretlen mester rézmetszete (OSzK Kézirattár M 982.)
242 Sachs von Harteneck szász gróf kivégzése Nagyszeben piacterén, 1703 december 5. (E Sigerus, Aus alter Zeit Bilder in Doppelton Lichtdruck aus siebenbürg -sächsiche Städten. Hermannstadt 1904)
243. Apafi Mihály és Lotharingiai Károly Megjelent: *Abrégé historique et iconographique de Charles V. Duc Lorraine*. H é. n. [1688 k.] D.M.G.P. rajzaival (OSzK App H. 2355.)
244. Diszmagyarhoz való felszerelés· öv, mentekapocs, kardkötő lánc és násfa. Aranyozott ezüst, rekeszzománc igazgyöngyökkel és dalmatinokkal díszítve, 17. század. Ismeretlen helyen. Kiállításon szerepelt Kolozsváron 1941-ben (Erdelyi müvészeti kiállítás katalógusa, 1941. 109. sz.)
245. Kalapforgó Erdélyből. Aranyozott ezüst, erdélyi zománccal, 17. szazad (IM 53.4927.)
246. Bornemisza Anna fejedelemasszony részére készült kolozsvári aranyozott bőrkötés, 1674 Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár (RMK I. 4543. Közli· Magyar Iparmüvészet, 1916.)
247. Bethlen Miklós kastélya Betlenszentmiklóson (Sînmiclăuş, Kis-Kükullő m.). Földszint· 1668—1673, emelet· 1682—1683
248. Részlet Bethlen Miklós önéletírásának kéziratából (OL P 1961. Bethlen cs. lt. Vegyes kéziratok)
249. *1–2)* Részletek az alsórákosi (Racoşul de Jos, Nagy-Küküllő m.) Sükösd–Bethlen-kastély stukkódíszes mennyezetéről, 17 század (OMF Fényképgyüjtemény)
250. Faragott oszlop a szentbenedeki (Mînăstirea, Szolnok-Doboka m) Kornis-kastély lépcsőházából. Molnár Antal faragványai, 1673 (OMF Fényképgyüjtemény)
251 Mikes Mihály és Bethlen Druzsianna borospalackja. Üveg, ezüstkupakkal, 1693 (IM 3282)

252. Csobolyó Teleki Mihály és Vér Judit címerével. Aranyozott ezüst. Belényesi György fogarasi ötvös munkája, 1687 (MNM 60.76.C.)
253. Apafi Mihály 50 dukátosa, 1677 (MNM Éremtár)
254. Nagybányán használt geodéziai műszer, 17. század. Aranyozott sárgaréz vésett dísszel. Készült Körmöcbányán (Kremnica, Bars m.). (IM 62.625.)
255. Apafi Mihály 50 dukátosa, 1677 (MNM Éremtár)
256. Thökölyi Imre 10 dukátosa, 1683 (MNM Éremtár)
257. II. Rákóczi Ferenc erdélyi dukátja. Kolozsvári veret, 1707 (MNM Éremtár)
258. Ferences kolostor és templom Mikházán (Călugăreni, Maros-Torda m.), 1636–1692
259. A mikházai ferences kolostor templomának hajójába vezető kőkeretes kapu, 17. század második fele
260. Székelykapu a mikházai ferences kolostor kertjének bejáratánál, 1673. Oszlopai megújítva. 1827, 1855, 1875. Jelenleg a budapesti Néprajzi Múzeumban. Szinte Gábor felvétele, 1901 (Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény)
261. Csíkdelne (Delniţa, Csík m.), a római katolikus templom belseje a szentély felé. Épület: 15. század második fele, kazettás mennyezet: 1613, oltár: 1675 (OMF Fényképgyűjtemény)
262. Ezüst gyömbértartó edény Felvinczi Miklós és Macskási Anna címerével. Ezüst, részben aranyozva. Sebastian Hann műve, 1688–1690 körül. Egykor a székelykeresztúri (Cristuru Secuiesc, Kreutz, Udvarhely m.) református templomban, jelenleg ismeretlen helyen (Közli: J. Bielz, Arta aurarilor din Transilvania. [Bukarest] 1957. 25. kép)
263. Fedeles kanna. Aranyozott ezüst, 17. század. Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Hofmarkt, Udvarhely m.), református egyház (OMF Fényképgyűjtemény)
264. Kanna. Aranyozott ezüst, 1695. Marosvásárhely, református egyház (OMF Fényképgyűjtemény)
265. Misztótfalusi Kis Miklós sírköve a kolozsvári házsongárdi temetőben, 1702. Felirata Pápai Páriz Ferenctől
266. 17. századi erdélyi papírmalmok vízjelei: *1)* Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur, Appesdorf), 1635; *2)* Nagyszeben, 1664; *3)* Gyulafehérvár, 1665; *4)* Nagyszeben, 1672 (Századok, 1878. 531.)
267. Károli Gáspár: *Szent Biblia. Nyomtattatott Amstelodamban M. Totfalusi Kis Miklós Költségével 's Betűivel 1685 esztendőben.* Címlap (RMK I. 1324. OSzK)
268. Haller János: *Hármas Historia.* Kolozsvár, 1695. Készült Misztótfalusi Kis Miklós nyomdájában. Címlap (RMK I. 1470. OSzK)
269. I. Lipót engedélye Felvinczi Györgynek színtársulat alapítására Kolozsváron, 1696. október 23. (Budapest, Színháztörténeti Intézet)
270. Pápai Páriz Ferenc arcképe. Ismeretlen mester rézkarca és rézmetszete. Megjelent a *Dictionarium* (Lőcse, 1708) címlapja mellett (MTKCs 3595.)
271. Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*... Lőcse, 1708. Előzéklap (RMK I. 1746. OSzK)
272. Pápai Páriz Ferenc zsebórája. Holland munka, 17. század második fele (MNM Jankovich 86.)
273. Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis.* Kolosvár, 1690. Címlap (RMK I. 1387. OSzK)
274. Főoltár a segesvári (Sighişoara, Schässburg, Nagy-Küküllő m.) egykori domonkos, jelenleg evangélikus templomban, 1680. Oltárképe Stranover (Stranovius) Jeremiás Trencsénből bevándorolt nagyszebeni festőtől. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
275. Erdélyi (anatóliai) szőnyeg a segesvári volt domonkos, ma evangélikus templomban, 1662
276. Andreas Fleischer szász királybíró síremléke a nagyszebeni evangélikus templom ún. ferulájában. Sigismund Möss faragványa, 1676
277. Eva Germana Armbruster szász patríciusasszony egész alakos portréja. Ismeretlen mester olajképe, 1680. Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum (MNM Fényképgyűjteménye)
278. Valentin Frank szász királybíró mellképe. Részlet a Sebastian Hann által készített epitáfiumról, 1697. Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum (Közli: J. Bielz, Arta aurarilor din Transilvania. [Bukarest] 1957. 27. kép)
279. Valentin Frank nagyszebeni királybíró fedeles kupája. Aranyozott ezüst. Sebastian Hann műve, 17. század második fele (MNM)
280. Valentin Frank: *Hecatombe sententiarum.* Nagyszeben, 1679. Címlap. Ovidiustól vett mondások német, magyar, szász és román fordításai (RMK II. 1456. OSzK. Közli: C. Göllner, Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Bukarest 1979. 76. kép)
281. Miles, Matthias: *Siebenbürgischer Würg-Engel.* Nagyszeben, 1670. Címlap. Népszerű történeti munka (RMK II. 1256. OSzK)

282. A Szent Miklós görogkeleti román templom Fogarason (Făgăraş, Fogarasch) Constantin Brîncoveanu havasalföldi fejedelem alapítása, 1697–1698 (OMF Fénykepgyujtemény)
283 Evangeliárium kotéstáblája Aranyozott ezüst Sebastian Hann muve, 1693 Készült Constantin Brîncoveanu havasalföldi fejedelem megrendelesere Bukarest, Muzeul de Arta al R S R (Kozli V MARICA GUY, Sebastian Hann Cluj 1973 XXV tabla)
284 Evangeliárium kotestáblájának középsö része Aranyozott ezüst Sebastian Hann muve, 1709 Készult Constantin Brîncoveanu havasalföldi fejedelem megrendelésére a horezui (Havasalfold) kolostor számára Bukarest, Muzeul de Arta al R S R (I m XXXVIII tábla)
285 Mihail Halici verses müvébol egy lap *Vota solemnia* Basel, 1674 Pápai Páriz Ferenchez irt roman nyelvü disztichonok (RMK III 2649. OSzK)
286 Román–latin szótár kézirata, 18 szazad masodik fele Valószínuleg Mihail Halici muve (Budapest, Egyetemi Konyvtár)
287 Román vallásos kiadványok *1) Sigriul de aur* Szászsebes, 1683 szeptember 17 Címlap Roman gyászbeszedgyüjtemény (RMK), *2)* Canisius, Petrus *Catechismus Szau Summá Kredinczei Katholicsesi Entorsz pré limbá Rüenászke, de R P. Buitul Gsurgs* Kolozsvar, 1703 Címlap George Buitul roman katekizmus-forditása (RMK II 2155 Kozli Erdély magyar egyeteme Szerk BISZTRAI GYULA–SZABÓ T ATTILA–TAMÁS LAJOS Kolozsvár 1941. 289)
288 A gyulafehérvári erôd alaprajza Építtette III Karoly 1715-tôl Ismeretlen osztrák mester tollrajza és vizfestménye, 18 század kozepe (MTKCs 58 4052)
289 Temesvár ostroma, 1716 szeptember 1–október 13 Ismeretlen német mester rézkarca (MTKCs T 878)
290 Brassó látképe délról Conrad von Weiss hadmérnök tollrajza es vizfestménye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fényképe Budapest, Hadtörténeti Intézet, Térképtár)
291 Gótikus karzat a brassói Fekete-templom eszaki mellékhajójában, 1710–1720 (OMF Fénykepgyujtemeny)
292 Jezsuita, késöbb piarista templom Kolozsváron, mellette a kollégium, 1718–1724 A Mária-oszlop a Kornis család megrendelésére készult 1744-ben Veress Ferenc felvetele, 1860-as évek (Kolozsvári fényképalbum Budapest, Fövárosi Szabó Ervin Konyvtár Budapest Gyüjtemény)
293 Kolozsvár látképe délrôl Conrad von Weiss tollrajza és vizfestmenye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fényképe Budapest, Hadtörteneti Intézet, Térképtár)
294 Nemesi konviktus, Kolozsvár,–1727 A kolozsvári piarista rajziskolában készült rajz Rajzolta Thallinger Frigyes (1817-tol az Aedilis Directio igazgatója), 1782 (OL T 15 Vegyes tervtari sorozat No 36 2. kôt)
295 Bánffy-cimeres kotéstábla Aranyozott ezust veretekkel, 1722 Kolozsvár, belvárosi reformatus egyházközség (OMF Fényképgyujtemény)
296 A besztercei (Bistriţa, Bistritz) piarista gimnazium diákjai színielöadásának színlapja A kolozsvari jezsuita akadémia nyomdája, 1735 (OSzK Színhaztorteneti Tár)
297 A kolozsvári jezsuita akadémián elöadott színdarab színlapja, 1756 augusztus 16 (OSzK Színháztörténeti Tár)
298 Hóll, Maximiliano A P. *Elementa Arithmeticae* A kolozsvári jezsuita akademia nyomdája, 1755 Címlap (OSzK)
299 Bialit csillagászati távcsö, 18 század elsö fele Egyebek mellett ilyet használt Hell Miksa kolozsvári csillagdájában (OMM)
300. Koleséri Samuel erdélyi aranybányaszatról irt müve *Aurariа Romano-Dacica* Nagyszeben, 1717 Címlap (OSzK)
301 Koleséri Sámuel arcképe Heinrich Sturcklin rézmetszete, 18 század elso fele (MTKCs 2657)
302 Beszterce (Bistriţa, Bistritz) látképe délrol Conrad von Weiss tollrajza es vizfestmenye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fenyképe Budapest, Hadtörténeti Intézet, Terképtár)
303 Segesvár (Sighişoara, Schassburg, Nagy-Kukullo m) látképe keletrol Conrad von Weiss tollrajza és vizfestménye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fénykepe Budapest, Hadtörténeti Intezet, Térkeptár)
304 Medgyes (Mediaş, Mediasch, Nagy-Küküllö m) latkepe délrol Conrad von Weiss tollrajza és vizfestménye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fényképe Budapest, Hadtorténeti Intézet, Térképtár)
305 Marosvásárhely látképe délkeletrol Conrad von Weiss tollrajza és vizfestménye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fényképe Budapest, Hadtorteneti Intézet, Térkeptár)
306 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Hofmarkt, Udvarhely m) latkepe keletrol Conrad von Weiss tollrajza és vizfestménye, 1735 Wien, Kriegsarchiv (Fényképe Budapest, Hadtorténeti Intezet, Térképtár)

307. Gyulafehérvár térképe. Másolat Jakob Zuttner hadmérnök százados és J. M. Wintter térképész 1752. június 8-án befejezett felvételéről a vár részleteinek elhagyásával. 1806. szeptember 1-én hitelesítette Péchy Mihály hadmérnök [OL Gubernium Transylvanicum (in Politicis): Ügyiratok 1822. 1734.]
308. Az Ojtozi-szoros látképe Berecknél (Bretcu, Bretz, Háromszék m.). Conrad von Weiss tollrajza és vízfestménye, 1735. Wien, Kriegsarchiv (Fényképe: Budapest, Hadtörténeti Intézet, Térképtár)
309. Kőhalom (Rupea, Reps, Nagy-Küküllő m.) látképei. Conrad von Weiss tollrajza és vízfestménye, 1735. Wien, Kriegsarchiv (Fényképe: Budapest, Hadtörténeti Intézet, Térképtár)
310. Bod Péter arcképe. Ismeretlen erdélyi festő olajképe, 1768–1769 körül. Kolozsvár, Művészeti Múzeum (Közli: JAKÓ ZSIGMOND, Könyv, írás, értelmiség. Bukarest 1976. 11. kép)
311. Bod Péter: *Magyar Athenas*. Magyarigen, 1766. Címlap (OSzK)
312. Magyarország és Erdély uniójának allegorikus ábrázolása. Ismeretlen festő olajképe, 18. század közepe (MNG. Kölcsön az Esztergomi Érsekségtől)
313. *Floare adevărului*. Balázsfalva, 1750. Címlap. Unitus hitvédelmi munka (OSzK)
314. Inochentie Micu-Klein görög katolikus püspök képmása, 18. század közepe. Eredetije a balázsfalvi (Blaj, Blasendorf, Alsó-Fehér m.) volt görög katolikus katedrálisban (Közli: I. TÓTH ZOLTÁN, Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792. Bp. 1946.)
315. Petru Pavel Aron görög katolikus püspök képmása, 18. század közepe (Közli: Enciclopedia României. I. Bucureşti 1938. 494.)
316. Aron, Petrus Paulus: *Sancti patris nostri Joannis Damasceni*... Balázsfalva, 1763. Címlap. Misztótfalusi Kis Miklós betűivel készült nyomtatvány (OSzK)
317. *Acatistiiarîu*. Balázsfalva, 1763. Görög katolikus imádságos könyv. Páldi Székely István metszette cirill betűkkel készült nyomtatvány (Közli: JAKÓ ZSIGMOND, Könyv, írás, értelmiség. Bukarest 1976. 67. kép)
318. Balázsfalva (Blaj, Blasendorf, Alsó-Fehér m.) főtere az egykori görög katolikus székesegyházzal és teológiával. Képeslap a századelőről
319. Falképek a fogarasi (Făgăraş, Fogarasch) Szent Miklós görögkeleti román templomból, 18. század. Akvarellmásolat (OMF)
320. Brassó-bolgárszegi [Braşov (Şchei), Obere Vorstadt] görögkeleti román templom, 16–18. század. Alapította Anna orosz cárnő 1512-ben, tovább építtette Petru Cercel havasalföldi vajda 1583–1585-ben és Áron moldvai vajda 1592–1595-ben. Torony: 1752, Erzsébet orosz cárnő segítségével. A századelőn készült felvétel (OMF Fényképgyűjtemény)
321. Falképek a felsőszombatfalvi (Sîmbăta de Sus, Obersombath, Fogaras m.) görögkeleti román kolostortemplomban, 18. század. Akvarellmásolat a századelőn (OMF)
322. Örmény katolikus templom Szamosújváron (Gherla, Neuschloss, Szolnok-Doboka m.), 18. század második fele. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
323. Horea. Ifj. Franz Neuhauser rézmetszete, 1785 (MTKCs 1636.)
324. Horea és Cloşca csapatai élén. Ismeretlen német mester rézmetszete, 1780-as évek közepe (MTKCs 85.31.)
325. Horea és Cloşca kerékbetörése. Egykorú német rézmetszet (MTKCs 11.740.)
326. *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae*. Kolozsvár, Martin Hochmeister nyomdája, 1791. Címlap (OSzK)
327. Erdélyi román határőr. Litográfia Franz Jaschke rajza után, 1820 (MTKCs T. 5044.)
328. A gyulafehérvári Batthyaneum nagyterme. Alapította Batthyány Ignác püspök 1781-ben, bútorozta 1820 körül. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
329. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök. Ismeretlen festő olajképe, 1790 körül. Kolozsvár, Művészeti Múzeum (Közli: JAKÓ ZSIGMOND, Könyv, írás, értelmiség. Bukarest 1976. 13. kép)
330. Teleki Sámuel portréja. Johann Tusch olajképe, 1798 (MNG)
331. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár. *1)* Nyomtatott katalógus. Bécs, 1796. A betűket Bikfalvi Falka Sámuel, neves erdélyi betűmetsző készítette (OSzK); *2)* a nagyterem, 1799–1802 (Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény)
332. Nagyszeben főtere a Bruckenthal-palotával, 1778–1779. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
333. Samuel Bruckenthal portréja. Martin van Meytens olajképe, röviddel 1770 előtt. Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum (Közli: C. GÖLLNER, Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Bukarest 1979.)
334. Festmények Samuel Bruckenthal gyűjteményéből: *1)* Antonello da Messina (1425-1430 k.—1493): Krisztus a keresztfán; *2)* Hans Memling (1430 k.—1494): Olvasó férfi; *3)* Jan van Eyck (1381 k.—

1440): Ismeretlen férfi arcképe. Nagyszeben, Bruckenthal Múzeum (Közli. Alte Meister. Fünfunddreissig Gemälde aus der Freiherrlich Bruckenthalischen Sammlung. Hrsg. durch die Deutsche Buchgilde in Rumänien Hermannstadt 1936 Képmelléklet)

335 Samuel Bruckenthal nyaralópalotája Feleken (Avrig, Freck, Szeben m.) Építkezés befejezése 1768

336 Felek község térképe Samuel Bruckenthal nyaralópalotájával és francia kertjével, 1768 körül (OL S 84 24/2.)

337 Bánffy György gubernátor portréja Miklóssy József festménye, 19. század eleje Kolozsvár, Művészeti Múzeum (Közli Bíró József, Erdélyi kastélyok [Budapest] é. n. 40. kép)

338 A bonchidai (Bonțida, Bruck, Kolozs m.) Bánffy-kastély udvari homlokzata Építette Johann Eberhard Blaumann, 18. század közepe Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

339 A bonchidai Bánffy-kastély egykori Mária Terézia-szalonja (Közli Bíró József, Erdélyi kastélyok [Budapest] é. n. 36. kép)

340 A bonchidai Bánffy-kastély egykori parkjának részlete A korábbi francia kertet angolparkká alakíttatta át Bánffy József az 1830-as évek elején Az 1930-as években készült felvétel (Közli I. m. 41. kép)

341 Bánffy György gubernátor kolozsvári palotája Építette Johann Eberhard Blaumann, 1774–1785 Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek (Kolozsvári fényképalbum. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény)

342 Haller-kastély, Kercloszentpál (Sînpaul, Kis-Kukullo m.), 1796–1800 Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

343 Bethlen-kastély, Bethlen (Beclean, Bethlen, Szolnok-Doboka m.), 1768 körül

344 Wesselényi-kastély, Zsibó (Jibou, Szilágy m.), 1778–1785

345 Tholdalagi-Korda-palota, Kolozsvár Építette Carlo Justi, 1803–1809

346 A gyermek Kendeffy Ádám játékaival. Ismeretlen festő olajképe, 18. század vége (MNG)

347 Füzoderék ezüstbetétje, Erdély, 18. század (MNM)

348 Kibédi Mátyus István *Ó és új diaetetica* V. rész. Pozsony, Landerer Mihály nyomdája, 1792 Címlap (OSzK)

349 Aranka György portréja. Ismeretlen mester olajképe, 1800 körül (Közli. Erdély magyar egyeteme Szerk. Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos Kolozsvár 1941 129.)

350 Aranka György: *Anglus es magyar igazgatasnak egyben-vetése* Kolosváron, 1790 (OSzK)

351 Aranka György *Egy erdélyi magyar nyelv mívelő társaság fel-állításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez* Röpirat Kolozsvár, 1791 (OSzK)

352 A Rhédey-ház Kolozsváron Emeleti báltermében 1792–1793-ban színieloadásokat tartottak (OSzK Színháztörténeti Tár)

353 Színlap a *Hamlet* Patakí Sámuel házában tartott kolozsvári előadásáról, 1794 január 27 (OSzK Színháztörténeti Tár)

354 A nagyszebeni német színház A városfal 17. századi bástyájának felhasználásával építette Martin Hochmeister nagyszebeni nyomdász, 1787–1788 Josef Fischer felvétele, 1930-as évek

355 Német és magyar nyelvű színlap *A szevillai borbély* brassói előadásáról, 1826. július 18 (OSzK Színháztörténeti Tár)

356 Német színlap Gottfried Lange *Die Jugend Heinrich des Fünften, Kronprinz von England* c. darabja brassói előadásáról, 1829 július 2 (OSzK Színháztörténeti Tár)

357 A Farkas utcai színház egykori épülete Kolozsváron Építette Alföldi Antal, 1804–1821. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek (Kolozsvári fényképalbum. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény)

358 Színlap *Bela futása* kolozsvari eloadásáról, 1827. február 4 (OSzK Színháztörténeti Tár)

359 Színlap a *Hamlet* nagyenyedi (Aiud, Strassburg, Alsó-Fehér m.) előadásáról, 1828. szeptember 20 (OSzK Színháztörténeti Tár)

360 A kolozsvári református kollégium és templom a Farkas utcában A kollégiumot Léder József építette, 1781–1801. Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek (Kolozsvári fényképalbum. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyujtemény)

361 A kolozsvári egykori unitárius kollégium, mellette az unitárius templom A templomot építette Türk Antal, 1792–1796; a kollégiumot építette Léder József, 1802–1806 Veress Ferenc felvétele, 1860-as évek (Kolozsvári fényképalbum Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyűjtemény)

362 Benkó Józsefportréja. Acélmetszet (Közli. Miko Imre, Benko József élete és munkái. Pest 1867.)

363 Koteles Sámuel portreja (Közli: Erdély magyar egyeteme Szerk. Bisztray Gyula–Szabó T Attila–Tamás Lajos Kolozsvár 1941. 134.)
364 A marosvásárhelyi református kollégium, 1777–1803
365 Kincstári kovácsolóuzem rajza, Vajdahunyad (Hunedoara, Eisenmarkt), 1800 Wien, Hofkammerarchiv Karten und Planen (Kiszely Gyula gyűjteménye)
366 Toplicai (Topliţa, Maros-Torda m.) fémolvasztó, 1798 Wien, Hofkammerarchiv Karten und Planen N 221 (Kiszely Gyula gyűjteménye)
367 Resicai (Reşiţa, Reschitza, Krassó-Szorény m.) vasmű terve, 1769 Wien, Hofkammerarchiv. Karten und Plänen Pa 143/2 (Kiszely Gyula gyűjteménye)
368 Az also olvasztó Zalatnan (Zlatna, Kleinschlatten, Alsó-Feher m.), 1799 Wien, Hofkammerarchiv Karten und Planen N 218 (Kiszely Gyula gyűjteménye)
369 Fahíd Tordán (Turda, Thorenburg) Építette Kövecsi János tordai építőmester, 1797–1804 Fedett függőhíd faíven Lebontott burkolat, 1909 évi felvétel (OMF Tervtár)
370 Városháza Tordán, 1795–1806 (Közli Orbán Balázs, Torda város története Bp 1889 358.)
371 I Ferenc és felesége, Karolina császárné átkel az Olt folyón, 1817 szeptember 12 Szemben Felek (Avrig, Freck, Szeben m.), balra Szakadát (Săcădate, Sakedaten, Szeben m.) Franz Neuhauser és Sonnenstein kézzel színezett rézkarca, 1817/18 (MTKCs 9170.)
372 Karolina császárné alamizsnát oszt Dombormű a kolozsvári Karolina-oszlopon Josef Klieber bécsi szobrász műve, 1831 Az oszlopot I Ferenc és felesége 1817 évi kolozsvári látogatásának emlékére állították a város főterén Jelenleg a ferences templom előtt
373 Nagyszebeni vásárjelenet Id Josef Lanzedelli litográfiája Franz Neuhauser rajza után, 1819 (MTKCs)
374. Nagyszebeni vásárjelenet Ismeretlen bécsi mester színes litográfiája Franz Neuhauser rajza után, 1823 (MTKCs)
375 Erdélyi hírlapok fejlécei *1) Siebenburger Zeitung* Hermannstadt, 1784 október 28 87 sz., *2) Erdélyi Magyar Hírvivő* Nagyszeben, 1790 április 3 (OSzK)
376 *1) Erdélyi Muzeum* Második füzet Kolozsvár, 1815 Címlap; *2) Hazai Híradó*, 1828 június 25 Fejléc (OSzK)
377 Erdélyi papírmalmok vízjelei *1)* Fogaras (Făgăraş, Fogarasch), 1798, *2)* Roskány (Roşcani, Hunyad m.) – Déva (Deva, Diemrich, Hunyad m.), 1808 (Közli Bogdán István, A magyar papíripar története Bp 1963 176, 213.)
378 Sinkay, Georg. *Elementa Lingvae Daco-Romanae sive Valachicae* Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1805 Címlap (OSzK)
379 Maior, Petru. *Istoria pentru începutul Rominilor în Dakia* Buda, 1812 Címlap (OSzK)
380 Gheorghe Şincai aláírása (OL)
381 Út menti román fakereszt Golgotát ábrázoló ikonnal, Huréz (Hurez, Fogaras m.) Ikon 19 század első fele Sebok Samu felvétele, 1905 (Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény)
382. Kálnok (Cîlnic, Háromszék m.), az unitárius templom hajója Épült 1674, mennyezet 1785 Az 1940-es években készült felvétel
383 Aranyozott ezüsttel az évszakok allegóriáival, 18 század Kendilóna (Luna de Jos, Lone, Szolnok-Doboka m.), református egyházközség (OMF Fényképgyűjtemény)
384 Gelence (Ghelinţa, Gelentz, Háromszék m.), római katolikus templom, belső összkép a szentély felé Hajó 14 század, szentély 15 század, kazettás mennyezet 1628, oltár 18 század (OMF Fényképgyujtemény)
385 Erdoszentgyorgy (Singeorgiu de Pădure, Maros-Torda m.), szószék a református templomban Sipos Dávid késői műve, 1760
386 Szószék Tótoron (Tiultiur, Szolnok-Doboka m.), az egykori református templomban Sipos Dávid műve, 18 század
387 A homoródaróci (Drăuşeni, Draas, Udvarhely m.) szász evangélikus templom belső összképe a szentély felé Épület 13 század, barokk szentéllyel, karzat 1637, padok: 1765, 1796 (OMF Fényképgyujtemény)
388 Tálas egy homoródaróci szász házban, 1822 Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
389 Parasztház Alsózsukon (Jucul de Jos, Szolnok-Doboka m.) George Barit (1812–1893) szülőháza (Luceafărul, 1912 573 OSzK)
390 Parasztház Sepsikorospatakon (Valea Crişului, Háromszék m.), 1820 Szinte Gábor felvétele, 1905 (Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény)

391 Tutajosok a Maroson Marosvécsnél (Brîncoveneşti, Wetsch, Maros-Torda m) (SZATHMÁRY PAP KÁROLY, Erdély képekben Kolozsvar 1843)
392 A marosújvári (Ocna Mureş, Maroschujvar, Alsó-Fehér m) sóbanyában (I m)
393 Mezoségi román lelkész (J PAGET, Hungary and Transylvania London 1839 208)
394 Gainai (Găina) leányvásár Ifj Nemes Ödon rajza (Erdely, 1900 41)
395 Bethleni román par (Vasárnapi Újság, 1859 december 4 49 sz 580 l)
396 Kalotaszegi magyar par a 19 század derekán (Magyarorszag törtenete 5 kot 214 kep)
397 Szekely városi életkep (Magyarorszag tortenete 5 kot 223 kep)
398 A felóri (Uriu, Er, Szolnok-Doboka m) Betegh-udvarház (BÍRÓ JÓZSEF, Erdélyi kastélyok Bp e n 110 kep)
399 A kézdivásárhelyi (Tîrgu Secuiesc, Szekler Neumarkt, Haromszék m) „varosháza" és bortön tervrajza 1834-bol (OL Erdelyi Udvari Kancellaria Általános iratok Acchisa 3232 cs)
400 Brassó piactere a 19 szazad derekán Josef Bauer litográfiája Edward Hullverding rajza után (MTKCs 69 80)
401 Bonchida (Bonţida, Bruck, Kolozs m) Neogót kastelyszárny, 20 századi fénykép (Magántulajdon)
402 Nagyszeben látkepe Leopold Beyer rézkarca, 19 század elso fele (MTKCs T 4107)
403 Marosvásarhely a 19 szazad elejen Jakab Alt litografiaja Franz Neuhauser rajza után (MTKCs T 982)
404 Kolozsvár a 19 szazad derekán Rohn Alajos litografiaja Sikó Miklós rajza után (MTKCs T 521)
405 A kolozsvari városhaza Veress Ferenc felvetele, 1860-as evek (Budapest, Fovarosi Szabó Ervin Konyvtár Budapest Gyujtemeny)
406 A kolozsvari Magyar utcai reformatus templom Veress Ferenc felvetele, 1860-as evek (Magántulajdon)
407 Szamosújvári (Gherla, Neuschloss, Szolnok-Doboka m) polgárok alairása az 1838 evi huségeskuokmányon (OL EOKL Cista Diplomatica Homagialia, 1838 Szamosujvár)
408 Jellegzetes hirdetes a sajtobol (Hon es kulfold, 1845 39 sz 156 l)
409 A kolozsmonostori (Cluj-Mănăştur, Appesdorf, Kolozs m) papir vizjele (BOGDAN ISTVÁN, A magyar papiripar tortenete Bp 1963 185)
410 A brassói dohanygyar hirdetése (Intelligenzblatt zum Siebenburger Wochenblatt, 1841 5 sz 16 l)
411 Kolozsvári „ormény" kereskedő szamlaja 1847-bol (OL P 311 Hatfaludy csalad lt 32 cs)
412 Kolozsmonostori (Cluj-Mănăştur, Appesdorf, Kolozs m) papirmalom terve (OL T 75 197)
413 Furészmalom es -uzem terve (OL T 75 194)
414 Fureszmalom tervrajza (OL T 75 200)
415 A nagyenyedi (Aiud, Strassburg, Also-Feher m) csizmadiaceh szabadito levele 1824-bol (OL Mohacs utáni gyujtemeny Cehiratok 11 cs)
416 Eszmenyi tanterem es oktatás a nagyobb gyerek tanitja a kisebbeket (Erdelyi Predikátori Tar I 1833 166–167)
417 Ábra a nagyági (Săcărîmb, Gross-Astdorf, Hunyad m) banyasziskola egyik tankonyvebol (J GRIMM, Praktische Anleitung zur Bergbaukunde fur den Siebenburger Bergmann insbesondere für die Zoglinger der Nagyáger Bergschule Wien 1839)
418 Debreczeni Márton feltalalo és bányamernok (Kiszely Gyula gyujtemenye)
419 Szebeni cukorgyár a 19 század elso feleben Litografia (MTA Történettudományi Intezet Archivuma)
420 Kemény Denes Antoine Maurin litografiaja Barabas Miklos rajza utan, 19 század masodik negyede (MTKCs)
421 Bolori Farkas Sandor Az erdelyi reformatus kollegium konyomdajaban keszult litografia Simo Ferenc rajza utan, 19 szazad masodik negyede (MTKCs)
422 *Vasarnapi Ujsag*, 1834 aprilis 6 1 sz (OSzK)
423 Josika Miklós Fénykep az 1850-es evekbol (Magantulajdon)
424 Kemény Ferenc országgyulési elnok Szathmary Pap Karoly litográfiaja, 1842 (Az országgyulesi kovetek arcképsorozata, 1842 MTKCs)
425 Szentiványi Mihály Az erdelyi reformatus kollégium konyomdajaban keszult litografia Simo Ferenc rajza után, 19 század masodik negyede (MTKCs)
426 Kemeny Zsigmond Barabas Miklós litografiaja, 1847 (MTKCs)
427 Jósika Samuel erdelyi kancellar Barabás Miklos litográfiája Szabo János rajza utan, 1838 (MTKCs)
428 Korosi Csoma Sandor dardzsilingi siremlekenek aranyozott keretu kepe, amely Szechenyi Istvan iróasztalán állott (MTA Kézirattara, D 4926)

429 Orvosok es termeszetvizsgalok 1844 evi ulesenek emlekerme, 1844 (MNM Eremtar)
430 Bolyai Farkas Szabo Janos rajza (Kiss Pal, Marosvasarhely tortenete Marosvasarhely 1942)
431 Bolyai Janos *Appendixe* (Bolyai Farkas, Tentamen II Marosvasarhely 1833 Fuggelek)
432 Kolozsvari szinhazi zsebkonyv (OSzK)
433 Deryne Szeppataki Roza az 1830-as evekbol (OSzK Szinhaztorteneti Tar)
434 Kolozsvari szinlap, 1836 (OSzK Szinhaztorteneti Tar)
435 Maior, Petru *Istoria pentru inceputul românilor în Dakia* Uj kiadas Buda, 1834 Cimlap
436 *Gazeta de Transilvania* 1838 aprilis 9 5 sz (OSzK)
437 *Foie pentru minte inimă şi literatură* 1844 (OSzK)
438 George Barit (Magyarorszag tortenete kepekben Bp 1970 428)
439 Joseph Bedeus von Scharberg (E von Friedenfels, Joseph Bedeus van Scharberg II Wien 1877)
440 Stephan Ludwig Roth Dagerrotipia, 1845 (Klingsor, 1939 5 sz)
441 Stephan Ludwig Roth *Der Sprachkampf in Siebenburgen* 1842 (OSzK)
442 Farkas Jozsef szintarsulatanak ketnyelvu brassoi szinlapja, 1847 aprilis 5 (OSzK Szinhaztorteneti Tar)
443 Az Erdelyi Orszagismereti Egylet ulese (Vereins Album Denkblatter der vierten Versammlung des Vereins fur siebenburgische Landeskunde Hermannstadt 1845)
444 Jelenetek a varosi tarsas eletbol (Kolozsvari Naptar az 1849-ik evre)
445 Meghivo hangversenyre, 1846 (Magantulajdon)
446 A Batthyany-kormany Befejezetlen litografia (MTKCs)
447 A balazsfalvi (Blaj, Blasendorf, Also-Feher m) roman nemzeti gyules 1848 majus 15-en Vizfestmeny (Rózsa Gyorgy–Spira Gyorgy, Negyvennyolc a kortarsak szemevel Bp 1973 153)
448 *Organu Natiunale* 1848 majus 19 2 sz (OSzK)
449 *Siebenburger Wochenblatt* 1848 marcius 27 25 sz (OSzK)
450 Magyarorszag es Erdely egyesulesenek allegoriaja Tyroler Jozsef acelmetszete (MTKCs)
451 Ioan de Lemeny gorog katolikus puspok Szathmary Pap Karoly litografiaja, 1842 (Az erdelyi orszaggyulesi kovetek arckepsorozatabol, 1842 MTKCs)
452 Andrei Şaguna gorogkeleti roman puspok Petru Mateescu litografiaja, 1851 (MTKCs)
453 A kolozsvari nemzetorseg szabalyzatkonyvenek cimlapja, 1848 (Ezernyolszaznegyvennyolc Az 1848/49-i magyar szabadsagharcz tortenete kepekben Szerk Jókai Mor–Brody Sandor–Rakosi Viktor Bp 1898 192 1)
454 Vay Miklos Josef Kriehuber litografiaja, 1860 (MTKCs)
455 Puchner Antal baro (Rózsa Gyorgy–Spira Gyorgy, Negyvennyolc a kortarsak szemevel Bp 1973 236 1)
456 Szasz Karoly Ismeretlen munchemi mester litografiaja Szabo Janos rajza utan, 1830-as evek (MTKCs)
457 A kezdivasarhelyi (Tîrgu Secuiesc, Szekler Neumarkt, Haromszek m) agyuontode Franz Kollarz ceruzarajza (Magyarorszag tortenete 6 kot 48 kep)
458 Avram Iancu 1849-ben Barbu Iscovescu festmenye (Rózsa Gyorgy–Spira Gyorgy Negyvennyolc a kortarsak szemevel Bp 1973 237 1)
459 Bem Nagyszeben elott 1849 marcius 11-en Litografia (MTKCs)
460 Vasvari Pal Barabas Miklos litografiaja (MTKCs)
461 Bem Jozsef Petofi Sandor ceruzarajza, 1849 (OSzK Kezirattar, Petofi Ereklyetar)
462 Csikszeredai (Miercurea Ciuc, Szeklerburg Csik m) hadilap 1849 tavaszarol (Magyarorszag tortenete 6 kot 30 kep)
463 Felhivas harang es on beszolgaltatasara, 1849 marcius 8 (Magantulajdon)
464 Kozak lovasok (MTKCs)
465 Teleki Laszlo Franz Eybl litografiaja, 1848 (MTKCs)
466 Zalatna (Zlatna, Klemschlatten, Also-Feher m) a polgarhaborus pusztulas utan Egykoru rajz (MTKCs)
467 A vilagosi (Şiria, Arad m) fegyverletetel Wincenty Smokowski litografiaja (Budapest, Hadtorteneti Muzeum)
468 Kozsegi pecsetek a 19 szazadbol Ó-Radna (Rodna Veche, Beszterce-Naszod m), Borgo-Tiha (Tiha Bîrgăului, Beszterce Naszod m), Hunfalu, Kopecbanya (Căpeni, Haromszek m) Orlat (Orlat Winsberg, Szeben m), Ormenyszekes (Armeni, Armenen, Also-Feher m), Magyarlapos (Tîrgu-Lăpuş Szolnok-Doboka m), Fofeld (Fofeldea, Hochfeld, Szeben m), Korosbanya (Baia de Criş Altenburg Zarand m), Naszod (Năsăud, Nussdorf, Beszterce Naszod m), Offenbanya (Baia de Aries Offenburg Torda-Aranyos m) (OL R szekcio Altenburger—Reso gyujtemenye)

469. A szamosújvári (Gherla, Neuschloss, Szolnok-Doboka m.) börtön, 1859 (Kolozsvári Nagy Naptár 1866.)
470. Carl Schwarzenberg (J. GRIMM, Carl Fürst zu Schwarzenberg. Wien 1861.)
471. Ferenc József császár látogatása 1852-ben. Nyomtatvány (OL P 678 Teleki cs. lt. 17. cs. 10. tétel)
472. Szászváros (Orăştie, Broos, Hunyad m.) főtere. A. F. Walzel litográfiája Reumann rajza után, 1858 (MTKCs)
473. Klapka György. Sterio Károly akvarellje, 1849 (Magyarország története. 6. köt. 90. kép)
474. Gál Sándor (Ezernyolcszáznegyvennyolc. Az 1848/49-i szabadságharcz története képekben. Szerk. JÓKAI MÓR–BRÓDY SÁNDOR–RÁKOSI VIKTOR. Bp. 1898. 134.)
475. Mikó Imre az 1850-es években. Ismeretlen fényképész képe (Magántulajdon)
476. *Az Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyvei.* I. kötet. 1859—1861. Kolozsvár, 1861 (OSzK)
477. Az *Erdélyi Muzeum* első száma, 1856 (OSzK)
478. Georg Daniel Teutsch (FR. TEUTSCH, Georg Daniel Teutsch. Hermannstadt 1909. 14/15. l.)
479. Karl Maager (Die Karpathen, 1910/1911. Heft 4.)
480. Szálló a Római Császárhoz Nagyszebenben (M. C. von Heydendorf. Unter fünf Kaisern. Hrsg. O. FOLBERTH—U. ACKER. München 1978. Abb. 4.)
481. Családi összejövetel a sellemberki (Şelimbăr, Schellenberg, Szeben m.) szász papnál, 1862 (Magántulajdon)
482. Alexandru Ion Cuza (Vasárnapi Újság, 1859. 13. sz. 145. l.)
483. Andrei Şaguna (Transilvania. Numĕr festiv 1886–1894. Sibiu 1895. 11. l.)
484. Dózsa Dániel: *Csatározás a Daco-Roman törekvések ellen.* Kolozsvár, 1863
485. Vasile Ladislau Pop (Transilvania. Numĕr festiv 1886–1894. Sibiu 1895. 15. l.)
486. George Barițot méltató cikk (Vasárnapi Újság, 1863. július 5. 27. sz.)
487. Bethlen János gróf (Vasárnapi Újság, 1864. július 17. 29. sz. 285. l.)
488. *Korunk*, 1860. december 2. 1. sz. (OSzK)
489. *Kolozsvári Színházi Közlöny*, 1859. november 28. 21. sz.
490. *Kolozsvári Közlöny*, 1857. április 19. 59. sz. (OSzK)
491. Zeyk Károly (Vasárnapi Újság, 1864. május 15. 20. sz. 181. l.)
492. Kemény Ferenc báró. Marastoni József litográfiája, 1864 (MTKCs)
493. Teleki Oszkár gróf, Györffy Károly báró, Orbán Balázs báró, 1860 körül. Fénykép (Magántulajdon)
494. Deák Ferenc-jelvény (Fotó: MTA Történettudományi Intézet)
495. Az Első Erdélyi Vasút építése, 1868—1869 (OMM, F. G. Sz. 347. Első Erdélyi Vasút c. album. Drescher aradi mérnök fényképe)
496. Maros-híd az Első Erdélyi Vasút vonalán, 1870 (Uo.)
497. A sztánai (Stana, Kolozs m.) töltés építése a Keleti Vasúton. Veress Ferenc felvétele, 1868 körül (Fényképalbum. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyüjtemény)
498. A sztánai töltés délnyugatról. Veress Ferenc felvétele (Magántulajdon)
499. Vasúti menetrend részlete, 1909 (Magántulajdon)
500. Kolozsvár pályaudvara (Budapest, Közlekedési Múzeum)
501. Vasútvonal Bánffyhunyad (Huedin, Kolozs m.) közelében az 1870-es évek elején. Veress Ferenc felvétele (Magántulajdon)
502. Gyorskocsi-hirdetés (Magyar Polgár, 1870. 93. sz.)
503. Képeslap Sepsiszentgyörgy (Sfîntu Gheorghe, St. Georgen, Háromszék m.) pályaudvaráról. Benkő Mór könyv- és papírkereskedő kiadása, 1910 körül
504. Vasúti alagút Románia felé Orsovánál (Vasárnapi Újság, 1916. 38. sz. 600. l.)
505. Piski (Simeria, Hunyad m.) vasútállomása, 1870 (OMM Első Erdélyi Vasút c. album)
506. A Keleti Vasút építése, 1868–1870. Veress Ferenc felvétele, 1868 körül (Fényképalbum. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest Gyüjtemény)
507. A Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó állami közút vége: Predeál, 1910-es évek (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1348/1958.)
508. 3 tonnás aradi MARTA teherautó próbaúton, 1913 (Közlekedési Múzeum Évkönyve. II. 1972–73. 251. l.)
509. A désaknai (Ocna Dejului, Salzdorf, Szolnok-Doboka m.) sóbánya Lajos-tárnája 1879-ből. Képeslap
510. Tordai (Turda, Thorenburg) sóvágók 1894-ben. Jankó János felvétele (Budapest, Néprajzi Múzeum)
511. Offenbánya (Baia de Arieş, Offenburg, Torda-Aranyos m.) az 1870-es években. Veress Ferenc felvétele (Magántulajdon)

512 Aranymosás Verespatakon (Roşia Montană, Goldbach, Alsó-Fehér m), 20 századi fénykép (Magántulajdon)
513 Szenkéregretorták a zalatnai (Zlatna, Kleinschlatten, Alsó-Fehér m) kincstári kohóban a századvegen Dorre Tivadar ceruzarajza, 1898 (MTKCs 59 205–5)
514 Aranybányász az Érchegysegben a századelon (F SCHUMACHER, Die Golderzlagerstatten und der Goldbergbau der Rudaer Zwolf-Apostol-Gewerkschaft zu Brad in Siebenburgen Berlin 1912 26/27 1)
515 A Rudai 12 Apostol Banyatársulat kozponti ercelokeszíto muve a századfordulon, Gurabárza (Gura Barzii, Hunyad m) (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Muzeum 79 41)
516 Az ercelokészito mu gepterme, Gurabárza (F SCHUMACHER, i m 104/105 1)
517 Ó-radnai (Rodna Veche, Beszterce-Naszód m) ólomolvasztók a hetvenes evekben Veress Ferenc felvétele (Magántulajdon)
518 Ólombanyák Ó-Radnán a hetvenes években Veress Ferenc felvetele (Magántulajdon)
519 Szénosztalyozó es -mosó Lupényban (Lupeni, Hunyad m) (Sopron, Országos Banyászati Muzeum)
520 Lupenyi kokszegeto a századelon (Budapest, Magyar Munkasmozgalmi Muzeum 79 43)
521 Banyaszkolonia Vulkanban (Vulcan, Hunyad m) Kepeslap 1917-bol
522 Bányatiszti kolonia Lupenyban (Lupeni, Hunyad m) Kepeslap 1917-bol
523 A fulei (Filia, Udvarhely m) vasgyár uzemen kivul a századvégen (EDVI ILLÉS ALADÁR, A Szekelyfold vasipara Bp 1898)
524 Vashámor Oláhfalu (Cãpîlniţa, Udvarhely m.) mellett az 1850-es évek elején (HUNFALVY JÁNOS, Magyarország es Erdély képekben II Darmstadt, 1864 L. Rohbock rajza nyoman G Hals acelmetszete)
525 Bogsáni (Bocşa, Altwerk, Krasso-Szorény m) nagyolvasztó 1869-ben Fénykep (Kiszely Gyula gyujteménye)
526 A fulei (Filia, Udvarhely m) gyar 1859-ben Nagyszebennek ontott vashidja Jelenkori állapot Fenykép
527 Az Osztrák–Magyar Államvasúttarsaság resicai (Reşiţa, Reschitza, Krassó-Szörény m) Siemens–Martin acélmuve a századelon (Kiszely Gyula gyujtemenye)
528 Acel hajoontveny a resicai acelöntodeben 1903-ban (KISZELY GYULA, A magyarorszagi onteszet története képekben Bp 1978 122 ábra)
529 Torockói (Rimetea, Eisenmarkt, Torda-Aranyos m) vero metszete es alaprajza, 1898 (Kiszely Gyula gyujteménye)
530 Vermes István és Simon Miklos torockoi kapahamoranak belseje, 1898 (EDVI ILLÉS ALADÁR, A Székelyfold vasipara Bp 1898)
531 A Lantzky-féle szentkeresztbányai (Vlăhiţa, Karlshutte, Udvarhely m) alsóhamor belseje a vasverővel a szazadvégen (I m)
532 Diadalkapu a vajdahunyadi (Hunedoara, Eisenmarkt) állami vasgyár elött Ferenc Jozsef látogatása alkalmából (Vasárnapi Újság, 1887 41 sz 681 1)
533 Péch Antal bánya- és kohomérnok Fénykép (Kosáry Domokos tulajdona)
534 Kerpely Antal kohómérnok Fenykép (Kiszely Gyula gyujteménye)
535 A vajdahunyadi vasgyár (LATINÁK GYULA, A Vajdahunyadi Magyar Királyi Vasgyár es tartozékai Bp 1906)
536 Siklók a Kerpely-altáróval Gyaláron (Ghelar, Gelar, Hunyad m) (I m 11. 1)
537 I Ferenc József retyisorai altáro es siklo (I m 16 1)
538 A Brassói Banya- es Kohómu Rt. kaláni (Călan, Hunyad m) vaskohója, 1896 (EDVI ILLÉS ALADÁR, Müszaki ismertetések az 1896 evi ezredeves országos kiallitásról Klny a Magyar Mérnok- es Épitész Egylet Kozlonyének 1896 és 1897 évi folyamából Bp 1898 B 35 1)
539 A vajdahunyadi állami vaskohó, 1896 (I m B 34 1)
540 Csatornafedél a nagyszebeni Rieger-gyarból, 1900 korul (Magantulajdon)
541 Öntottvas dísztál Resicáról (Reşiţa, Reschitza, Krassó-Szorény m), 19 szazad közepe (IM 57 372)
542. Kaláni (Călan, Hunyad m) vaskályha a szazadfordulóról (Magantulajdon)
543 Sigmond Elek (GELLÉRI MÓR, A magyar ipar úttorői Bp 1887 8)
544 Rajka Péter (I m 51)
545 Gámán Zsigmond (I m 308)
546 Georg Duck (I m 157)
547 Mezógazdasági gépgyárak hirdetései (Magyar Polgár, 1876 135 sz , ENESEI DORNER BÉLA, Az erdélyi szászok mezogazdasaga [Gyor] 1910 183 , Siebenburgische Deutsche Tagespost, 1914 69 sz 6 1)

548. A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara épülete. Képeslap
549 Mezőgazdasági gépgyár hirdetése (Erdélyi Képes Újság, 1889. 15 sz.)
550 Fűrésztelep Jósikafalván (Beliş, Kolozs m.) (Erdély, 1907 5–6 sz. 78. l.)
551 Gőzkazán szállítása a hegyekbe ökrokkel (Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathenvereins, 1911. 40)
552 Vezetékes földgáz robbanása Tordán (Turda, Thorenburg). (Vasárnapi Újság, 1917 14. sz. 232. l.)
553 A kissármási (Sărmăşel, Kolozs m) gázkút 1910 nyarán (Földtani Közlöny, 1910 40 sz 460. lap utáni tábla)
554 Rakodó társzekerek a brassói tejszövetkezet udvarán (Enesei Dorner Béla, Az erdélyi szászok mezőgazdasága [Győr] 1910. 42 ábra)
555 Tejszövetkezeti gépház Brassóban (I m. 62 ábra)
556 A péterfalvi (Petreşti, Petersdorf, Szeben m) papírgyár a századfordulón. Josef Hesse nyomata, Leipzig (Magántulajdon)
557 Márványkitermelés Ruskicabányán (Rusca Montană, Ruskberg, Krassó-Szörény m.). (Vasárnapi Újság, 1912 849. l.)
558 A sepsiköröspataki (Valea Crişului, Háromszék m.) Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet boltja, 1910 körül (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 67.2139)
559. *Economulu*, 1874 4. sz. (OSzK)
560. *Erdélyi Gazda*, 1870. április 30. 8. sz
561 Asztagrakás székelyföldi uradalomban a századfordulón. Gyárfás Jenő rajza alapján készült metszet (Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. VII. Bp. 1901. 277.)
562. Fonóasszonyok Csíkszentdomokoson (Sîndominic, Csík m.) Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
563. Székely nemesi kúria Háromszéken, szarvasagancsokkal. Orbán Balázs felvétele (Magántulajdon)
564 Borvízszállítás Orbán Balázs felvetele (Magántulajdon)
565–566. Felsőrákosi (Racoşul de Sus, Udvarhely m.) népviselet. Orbán Balázs felvétele (Magántulajdon)
567 Alsórákosi (Racoşul de Jos, Nagy-Kukullő m.) népviselet. Orbán Balázs felvétele (Magántulajdon)
568–569 Erdélyi életképek a múlt század derekáról (Vasárnapi Újság, 1859. 46. sz. 544. l. és 1869. 22. sz. 297. l)
570 Táncba menő székelyek Csikmenaságon (Armăşeni, Csík m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
571. Nagylány pártás viseletben Torockón (Rimetea, Eisenmarkt, Torda-Aranyos m). Jankó János felvétele, 1894 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
572. Korosfői (Izvorul Crişului, Kolozs m.) konyha cserepes kemencével. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
573. Templomozók Körösfőn. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
574. Torockószentgyörgyi (Colţeşti, Torda-Aranyos m.) ünnepi viselet. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
575 Székely porta Ülkén (Ulcani, Udvarhely m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
576 Körösfői (Izvorul Crişului, Kolozs m) szobabelső. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
577 Szobabelső Gyimesközéplokon (Lunca de Jos, Csík m.), ládás asztallal. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
578. Szobabelső Torockón (Rimetea, Eisenmarkt, Torda-Aranyos m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
579. Csángó húsvéti körhinta Déván (Deva, Diemrich, Hunyad m.) Szabó Imre felvétele, 1906 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
580. Körösfői porta. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
581 Utcarészlet Lövétén (Lueta, Udvarhely m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
582. Ebédelés aratás közben Magyarvalkón (Văleni, Kolozs m.). Bátky Zsigmond felvétele, 1900 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
583. Oltszakadáti (Săcădate, Sakedaten, Szeben m.) magyar templomozók. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
584 Gyimesi (Ghimeş, Csík m.) csángók. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
585. Moldvai csángó asszonyok a csiksomlyói (Şumuleu, Csík m.) búcsún. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
586. András Nagy János jármoscsűre Oltszakadáton (Săcădate, Sakedaten, Szeben m.). Josef Fischer felvétele, 1938
587. Kézimalom Martonoson (Firtănuş, Udvarhely m.). Szinte Gábor felvétele, 1901 (Budapest, Néprajzi Múzeum)

588. Borvízpalackozó Borszéken (Borsec, Bad Borseck, Csík m.). Klösz György felvétele, 1890 körül (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum)
589. Csergeványoló Parajdon (Praid, Udvarhely m.). Beluleszkó Sándor felvétele, 1911 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
590. Vándorcigányok. Adler Artúr felvétele, 1910 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
591. Cigány koldus. Josef Fischer felvétele
592. Vándorcigányok Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
593. Vándorcigányok. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
594. Bivalyferedő Kolozsvár környékén (Magángyűjtemény)
595 Marhavásár Szeben vidékén (E SIGERUS, Durch Siebenbürgen. Eine Touristenfahrt in 62 Bildern. Hermannstadt 1910².)
596. Román család Kékesfalván (Meria, Hunyad m.). Beluleszkó Sándor felvétele, 1911 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
597. Pünkösdi táncmulatság Kismuncselen (Muncelul Mic, Hunyad m.). Szabó Imre felvétele, 1905 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
598. Román háromkirályok Marosnémetiben (Mintia, Hunyad m.). Szabó Imre felvétele, 1906 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
599 Román keresztelő Sugágon (Şugag, Szeben m.) Révész Béla felvétele, 1908 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
600. Görögkeleti templom és temető Pojánán (Poiana Sibiului). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
601. Talmács (Tălmaciu, Talmesch, Szeben m.), gazdag román pásztorfalu a Vöröstoronyi-szoros bejáratánál. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
602 Rekiceli (Kolozs m.) románok Jankó János felvétele, 1895 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
603. Görögkeleti temető Tilişkán (Tilişca, Telischen, Szeben m.) Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
604. Román piacozó. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
605. Román porta Gyéresszentkirályon (Sîncrai, Torda-Aranyos m.). Györffy István felvétele, 1908 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
606 Román piacozó. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
607 Román piacozó. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
608. Resinári (Răşinari, Städterdorf, Szeben m.) utcakép (a dombon középkori határvár maradványai). Emil Fischer felvétele a századelőn
609. Román szoba Orlátón (Orlat, Winsberg, Szeben m.). Révész Béla felvétele, 1908 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
610. Esztena-belső a Fogarasi-havasokban. Révész Béla felvétele, 1900 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
611. Román női viselet Sárkány (Şercaia, Fogaras m.) vidékéről Révész Béla felvétele, 1908 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
612. Lupényi (Lupeni, Hunyad m.) román famunkás Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
613. Érchegységi táj Zalatnánál (Zlatna, Kleinschlatten, Alsó-Fehér m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
614. Román nemesi kúria Bucsumban (Bucium, Alsó-Fehér m.). Jankó János felvétele, 1894 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
615 Román női viselet Szeben környékéről. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
616. Szerdahely (Miercurea, Reussmarkt, Szeben m.), szász mezővárosi piactér
617. Szász fonólányok. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
618. Munkába induló szász parasztgazda (ENESEI DORNER BÉLA, Az erdélyi szászok mezőgazdasága. [Győr] 1910. 17. ábra)
619. Román porta Zalatnán (Zlatna, Kleinschlatten, Alsó-Fehér m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
620. Szász ünnepi viselet Jádon (Livezile, Jaad, Beszterce-Naszód m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
621. Szász női viselet Kiscsűrön (Şura Mică, Klein Scheuern, Szeben m.). Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
622 Beszterce vidéki szász konyha, cserepes kemencével. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
623. Szász női ünnepi viselet mellboglárral. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
624. Homoródaróci (Drăuşeni, Draas, Udvarhely m.) szász viselet. Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
625. Kolozsvár főterének északi oldala az 1860-as években. Veress Ferenc felvétele (Fényképalbum. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény)
626. A kolozsvári főtér északi oldala 1900 körül (Uo.)

627 Kolozsvár látképe eszakkelet felól, 1860-as évek Összeállítás Veress Ferenc felvételeiből (Uo)
628 Brassai Sámuel (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum)
629 Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, 1882 szeptember 15–31 (OSzK Kezirattár)
630 Meltzl Hugo (Erdély magyar egyeteme Szerk Bisztray Gyula–Szabo T Attila–Tamas Lajos Kolozsvar 1941 190)
631 A kolozsvari egyetem foepulete 1900 körul (OMF fényképgyujtemeny)
632 A kolozsvári egyetem diákotthona (Erdély magyar egyeteme Szerk Bisztray Gyula–Szabo T Attila–Tamás Lajos Kolozsvar 1941 271)
633 A kolozsvári egyetemi konyvtár Épitette Korb Flóris és Giergl Kalman, 1906–1907 Képeslap
634 A bonctani intézet Kolozsvaron a századfordulón Fénykép (Magantulajdon)
635 Hogyes Endre (Erdély magyar egyeteme Szerk Bisztray Gyula–Szabó T Attila–Tamás Lajos Kolozsvár 1941 205)
636 Fodor József (I m 205)
637 Plósz Sándor (I m 197)
638 Kovary László (I m 141)
639 Apathy István (I m 205)
640 Bohm Károly (I m 193)
641 Veress Ferenc, az Erdelyi Muzeum-Egylet fenyképesze, 1859 korul (Magantulajdon)
642 Kriza Janos Fénykép (Budapest, Neprajzi Muzeum)
643 Az Erdélyi Muzeum-Egyletnek átalakitott Mikó-villa Veress Ferenc felvétele (Kolozsvari fénykepalbum Budapest, Fovárosi Szabo Ervin Konyvtár Budapest Gyujtemény)
644 A kolozsvári fotér nyugati hazsora (Magántulajdon)
645 A Takarékpénztár és az Elso Magyar Biztositó Társasag volt irodahazai a kolozsvári foteren Jelenkori fénykép
646 Erdészeti és pénzugyi paloták Kolozsváron, 1900 korul (Magantulajdon)
647 A Monostor úti reformatus templom Épitette Kós Károly, 1913 Képeslap
648. Lechner Károly ideggyógyász professzor kolozsvári villája Épitette Lechner Ödon, 1900
649 Kolozsvari színlap (OSzK Színháztorteneti Tar)
650 Kolozsvári színlap (OSzK Színháztörténeti Tár)
651 Szentgyorgyi Istvan kolozsvári színész, 1889 (Kolozsvari Élet, 1889)
652 E Kovács Gyula (1839–1899) kolozsvari színesz (OSzK Színháztorteneti Tar)
653 A kolozsvari Nemzeti Színhaz 1910 korul készult fenykép (OMF Fényképgyujtemény)
654 A *Liliomfi* cimú, 1915-ben Kolozsváron forgatott nemafilm felvételenek szuneteben (Jordáky Lajos, Az erdélyi némafilmgyártás története, 1903–1930 Bukarest 1980 7 kép)
655 Laczkó Aranka (1861–1953) kolozsvári színésznó (OSzK Színháztörténeti Tár)
656 Janovics Jenó színesz, szinház- es filmrendezo (OSzK Színhaztorteneti Tar)
657 Nagyenyed (Aiud, Strassburg, Alsó-Fehér m) látképe a Bethlen Kollégiummal Háry Gyula tusrajza, 1890 korül (MTKCs)
658 A Kun Kollégium Szászvárosban (Orăştie, Broos, Hunyad m)
659. A házsongárdi temetó részlete Brassai Sámuel, Berde Mózsa és Bolóni Farkas Sándor síremlékével
660 A marosvásárhelyi városháza tornya
661 Az Ipar- es Kereskedelmi Kamara Marosvásárhelyen Épitette Thoroczkai Wigand Ede (Müvészet, 1915 455 1)
662 A marosvásárhelyi Kultúrpalota Épitette Komor Marcell és Jakab Dezso, 1913 Josef Fischer felvétele, 1930-as évek
663 Dósa Elek, Teleki Sámuel, Bolyai Farkas, Bolyai János, Mentovich Ferenc es Pecz Vilmos mellkepe a Kultúrpalota homlokzatán
664 A Kultúrpalota lépcsóházának részlete
665 Felsőbb leányiskola Marosvásárhelyen Képeslap a századeloról
666. Főgimnázium Marosvásárhelyen. Képeslap a századelőről
667 Részlet a marosvásárhelyi református temetőből
668 Segesvár (Sighişoara, Schässburg, Nagy-Kükullő m.) látképe kelet felól a 19 század második feleben (OMF Fényképgyüjtemény)
669. Villamos erőmü Segesváron. Fénykép, 1903 (Magántulajdon)
670. Villamos erőmü Nagyszeben mellett, a Cód völgyében (Dr. Carl Wolff als Direktor der Hermannstädter Allg. Sparkassa 1885 bis 1910 Festschrift. Hermannstadt 1910)

671 Fogaras főtere a szazadelon. Egykorú képeslap
672 Nagyszeben látképe északnyugat felol Emil Fischer felvétele, 1900 korul
673 Csaszári-kiralyi tebolyda Nagyszebenben, 1858 (J Grimm, Carl Furst zu Schwarzenberg Wien 1861. 48–49 1)
674 Nagyszebeni varosi or abrázolasa a *Vasárnapi Újság*ban (1874 389 1)
675 A Római Csaszár szalló Nagyszebenben, 1900 korul (Dr Carl Wolff als Direktor der Hermannstadter Allg Sparkassa 1885 bis 1910 Festschrift Hermannstadt 1910)
676 Georg Daniel Teutsch puspok szazadelon keszult szobra Nagyszebenben
677 George Barit 1911-ben készult szobra Nagyszebenben (I Miclea, Sibiu [Bucureşti 1972]. 68 kép)
678 Református kollegium Székelyudvarhelyen Képeslap
679 Wesselenyi Miklos szobra Zilahon (Zalău, Waltenberg, Szilagy m.). Fadrusz János műve Képeslap
680 Szekely kollegistak Rugonfalva (Rugăneşti, Rugendorf, Udvarhely m.), 1903 (Budapest, Néprajzi Muzeum)
681 A Wesselenyi Kollégium Zilahon (Zalău, Waltenberg, Szilágy m.) Fénykép az 1910-es évekből (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1199/1958)
682 Városi vasut Brassóban Fénykép az 1910-es évekbol (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1005/1958)
683 A Honterus Gimnazium Brassoban Fénykep az 1910-es évekből (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1017/1958 fk.)
684 Román gimnázium Brassoban Fénykép az 1910-es évekből (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 67 1932)
685 Faipari szakiskola Brassóban Divald es Monostory felvetele, 1910-es évek (Budapest, Magyar Munkasmozgalmi Múzeum 1014/1958 fk.)
686 A Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön (Sfîntu Gheorghe, St. Georgen, Háromszék m.) Épitette Kos Károly, 1911–1912 (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 3184/1957 fk.)
687 Az Állami Tanitonokepzo Intézet Sepsiszentgyorgyon. Képeslap
688 Nagyvásár Sepsiszentgyorgyön L Gyárfás Jeno képe, 1900 (Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben VII. Bp 1901)
689 A régi román gimnázium Naszodon (Năsăud, Nussdorf, Beszterce-Naszód m.) (Luceafărul, 1913 639 1)
690. Az új román gimnázium Naszódon (Luceafărul, 1913. 641 1)
691 Vigado Tordán. Kepeslap a századelorol
692 Fotér Hátszegen (Haţeg, Hotzing, Hunyad m.) Képeslap
693 A zabolai (Zăbala, Gebissdorf, Haromszék m.) Mikes-kastély. Josef Fischer felvétele (Magántulajdon)
694 A marosvecsi (Brîncoveneşti, Wetsch, Maros-Torda m.) Kemeny-kastély. Szobabelső. Josef Fischer felvetele (Magántulajdon)
695 Abrudbanya (Abrud, Gross-Schlatten, Alsó-Fehér m.). Képeslap
696. Dés (Dej, Desch, Szolnok-Doboka m.) látkepe északnyugat felol Veress Ferenc felvétele (Magántulajdon)
697 Radnai furdo és savanyúvízforras. Veress Ferenc felvetele (Magántulajdon)
698. Tusnádfürdo (Tuşnad Băi, Csik m.), 1880 korúl (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 82 1549.)
699 A vizaknai (Ocna Sibiului, Salzburg, Alsó-Feher m.) fürdő 1910 körül (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 67 222.8)
700 A Bethlen-barlang 1910 korül (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1012/1958.)
701 Teniszpályák Brassoban a századfordulon (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1010/1958)
702 Kirándulok a századfordulón (Erdély, 1902 39.)
703 Az Andrássy-kormany Marastoni József litográfiája (MTKCs)
704 A baloldal képviseloi a Parlamentben. Pollák Zsigmond fametszete Jankó János rajza után (Vasárnapi Újság, 1868 577 1)
705. Mikó Imre mellszobrának felavatása Kolozsváron 1889-ben. Fénykép (Vasárnapi Újság, 1889. 397. l.)
706. Az 1871. április 22-i brassói magyar–román–szász testvériesülési ünnep emléklapja (MTKCs 232/1951.)
707. Péchy Manó gróf (Kolozsvári Élet, 1889. augusztus 4. 14. sz.)
708. Ugron Gábor. Karikatúra (Mikszáth Kálmán, Az én kortársaim. Bp. 1904. 21.)

709. Bethlen András gróf (Erdély, 1893. 1–2 sz.)
710. Bartha Miklós. Sokszorosított fénykép (Magántulajdon)
711. *Magyar Polgár*, 1868. január 3. 2. sz.; *Siebenbürgisch-Deutsches Wochenblatt*, 1868. augusztus 12. 11. sz.; *Siebenbürger Israelit*, 1883. május 6. 4. sz. (OSzK)
712. Karl Wolff. Karl Ziegler festménye, 1911 (Die Karpathen, 1910/11. Heft 24.)
713. A szebeni szász munkásképző egylet diszkocsija, 1910 (Die Karpathen, 1910/11. Heft 17.)
714. Szász népességi tájékoztató táblázat (Die Karpathen, 1913/14. Heft 16.)
715. Szász népességi tájékoztató táblázat (Die Karpathen, 1913/14. Heft 16.)
716. Alexandru Mocsonyi (Luceafărul, 1909. 8. sz. 184. l.)
717. A *Tribuna* aradi székháza (Luceafărul, 1909. 24. sz. 564. l.)
718. Vasile Mangra (Luceafărul, 1909. 16–17. sz. 358. l.)
719. Ioan Slavici (Istoria României. Ed. M. CONSTANTINESCU–C. DAICOVICIU–ŞT. PASCU. Bucureşti 1969. 382. l.)
720. A kolozsvári Memorandum-per. Jantyik Mátyás tollrajza (Vasárnapi Újság, 1894. 22. sz. 369. l.)
721. A Memorandum-per elítéltjei (Enciclopedia României. I. Bucureşti 1938. 798.)
722. Bánffy Dezső báró (Vasárnapi Újság, 1895. 33. l.)
723. Kun Kocsárd gróf (Erdélyi Képes Újság, 1889. május 12.)
724. Jeszenszky Sándor (Vasárnapi Újság, 1917. 11. sz. 171. l.)
725. Sándor József (Erdély, 1894. 9–10. sz.)
726. Az EMKE mulatsága. Képrészlet (Vasárnapi Újság, 1901. 9. sz. 136–137. l.)
727. Székelyek Galacon (Galaţi) a századfordulón (Vasárnapi Újság, 1901. 43. sz. 696. l.)
728. A kolozsvári Mátyás-szobor avatása 1902-ben. Fadrusz János alkotása. (Vasárnapi Újság, 1902. 42. sz. 688. l.)
729. Az 1902. évi tusnádi (Tuşnad, Tuschnad, Csík m.) Székely Kongresszus rendezői (Vasárnapi Újság, 1902. 10. sz. 154. l.)
730. 1848-as huszárok, garibaldisták és az ünnepi bizottság Bethlen Gergely síremlékénél, 1903 (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 2796/1958.)
731. A kolozsvári Országos Ereklyemúzeum, 1902 (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 2778/1958.)
732. Mikszáth Kálmán Fogarason (Făgăraş, Fogarasch). (Vasárnapi Újság, 1904. 785. l.)
733. Kormánypárti román választók Belényesen (Beiuş, Bihar m.). (Vasárnapi Újság, 1907. 36. sz.)
734. *Luceafărul*, 1903. június 1. 10–11. sz. Címlap (OSzK)
735. Octavian Goga (Luceafărul, 1914. 5. sz. 129. l.)
736. *Ţara Noastră*, 1907. február 4. 6. sz.
737. *Ţara Noastră*, 1908. január 13. 3. sz.
738. Az ASTRA múzeuma Nagyszebenben.Épült 1905-ben (Transilvania, 1911. 4. sz. 456/457. l.)
739. Az ASTRA múzeum lépcsőháza (Transilvania, 1911. 4. sz. 464/465. l.)
740. Şt. O. Iosif, V. Eftimiu, I. Chendi, O. Goga (Luceafărul, 1913. 464. l.)
741. Aurel Vlaicu gépe a balázsfalvi (Blaj, Blasendorf, Alsó-Fehér m.) Szabadságmező fölött (Luceafărul, 1911. 399. l.)
742. Aurel Vlaicu (Luceafărul, 1913. 557. l.)
743. Cornel Medrea emlékműterve (Luceafărul, 1914. 4. sz. 100. l.)
744. A *Tribuna* szerkesztői (Luceafărul, 1912. 18. sz.)
745. Ioan Mihu fényképe (I. Mihu, Spicuiri din gândurile mele. Publ. S. DRAGOMIR. Sibiu 1938. XVI/XVII.)
746. Tisza István gróf levele Mihuhoz, 1910. szeptember 25. (I. m. 180/181.)
747. Román népgyűlés Vajdahunyadon (Hunedoara, Eisenmarkt), 1910. Adler Artúr fényképe, 1910 (Budapest, Néprajzi Múzeum)
748. Román népgyűlés Nagyilondán (Ileanda, Szolnok-Doboka m.) 1914 májusában (Cosînzeana, 1914. 366. l.)
749. Szervezett munkások csoportja Fogarason (Făgăraş, Fogarasch), 1900-as évek (Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 64.580.)
750. Csendőrök és vasmunkások összecsapása Nándorhegyen (Oţelul Roşu, Ferdinandsberg, Krassó-Szörény m.) 1906 januárjában
751. A Kolozsvári Kerületi Munkásbiztosító Pénztár tisztviselői kara. Tablómásolat (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 24.498.)
752. *Kolozsvári Munkás*, 1907. december 15. 12. sz. Fejléc

753 Kun Béla Fiatalkori fénykép (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 24 583/5)
754 Jaszi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* Budapest, 1912 Címlap
755 *Kalotaszeg,* 1912 február 4 5 sz Címoldal
756 Bartók Béla Gyergyoszentmiklóson (Gheorgheni, Niklasmarkt, Csík m) készített fénykép (MTA Zenetudományi Intézet, Bartók Archívum)
757 Bartók és a Kodály hazaspar Korosfőn (Izvorul Crişului, Kolozs m), 1907 körül Fénykép (Bónis Ferenc, Bartók élete képekben és dokumentumokban Bp 1980[2])
758 Bartók 1909 augusztus 31-i levelezolapja Thomán Istvánhoz Marosludasról (Luduş, Torda-Aranyos m) (MTA Zenetudományi Intézet, Bartók Archívum 39/20)
759 Ady Endre Emil Isac felvétele 1918 őszen (Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum)
760 A sósmezoi határátkelóhely Képeslap
761 Menekulők vonata Brassónál 1916 augusztus vegén (Budapest, Hadtorteneti Múzeum 33.865 fk)
762 Légi felderítés fényképe Nagyszebenrol 1916 szeptember 23-án (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 22 348)
763 15 cm-es tabori tarack elsutése (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 2015)
764 Az 51 honvédhadosztály rohamszázada (Budapest, Hadtörténeti Múzeum)
765 Arz tábornok (Vasárnapi Újság, 1916 51. sz 811 l.)
766 A hadmüveletek irányitói A csoportképen kozépen József főherceg, Falkenhayn és Frigyes főherceg (Vasárnapi Újság, 1916 51 sz 811 l)
767 Elesett román katonák és vonuló németek a brassó–bertalani vasút mentén (Budapest, Hadtörténeti Múzeum)
768. Halottaskocsi Brassónál (Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 51 honv hadosztály albuma 23/b)
769 Hadifogolytabor Ostffyasszonyfán (Vas m) (Budapest, Hadtörténeti Muzeum 6 XVI)
770 Kotózóhely a Kárpátokban (Budapest, Hadtörténeti Múzeum)
771 Sepsiszentgyorgy (Sfîntu Gheorghe, St Georgen, Háromszék m) foutcája 1916 oszén (A nagy háború irásban és kepben 4 kot [Bp e n] 167)
772 Szétlőtt sorgyár Brasso mellett (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 33 865 fk)
773 Katonai drótkotélpálya Ojtoznál (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 34 B/XIV 19/a)
774 Hadihíd az Ojtoz-völgyben (Budapest, Hadtörténeti Muzeum)
775 Zsákmányolt román ágyúk Brassóban (Budapest, Hadtörténeti Múzeum)
776 Nemet csapatok Brassóban (Budapest, Hadtörténeti Muzeum 82 657 12/a)
777 IV Károly székely katonák díszszázadánál (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 33.865 fk. 6/d)
778 II Vilmos latogatasa 1917-ben Nagyszebenben (Front, 1917 október 28 15–17 sz. 30 l.)
779 Ruhaosztás a menekulteknek (Vasárnapi Újság, 1916 39 sz 620 l)
780 Cséplés katonai kozremukodessel (Bukovina) (Budapest, Hadtörténeti Múzeum 14 963)
781 A koztársaság kikiáltása, 1918 november 16 (Budapest, Hadtörténeti Muzeum)
782 Az 1918 december 1-i gyulafehérvari roman nemzeti gyules (Enciclopedia României I Bucureşti 1938 804)
783 Nepgyulés Szatmarnémetiben (Satu-Mare, Sathmar), 1919 március 2 (Budapest, Hadtörténeti Muzeum 24 464)

SZÍNES KÉPEK

1 Három aranyrúd a krasznai (Crasna, Háromszek m) kincsbol H 16–16,5 cm, egy-egy db súlya 400 g korul (MNM 133 1887 1–3)
2 A Jankovich-gyujtemény „ex Transilvania" eredetu fibulája (MNM Orn Jank 34)
3 Ónixfibula, Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei, Szilágy m), II kincs H 17,1 cm (MNM 122 1895 1)
4 Zománcos fibula, Szilágysomlyó, II kincs H 12,3 cm (MNM 122 1895 6)
5 Aranyozott ezüst fibula, amely állitólag Erdélybol kerult az egykori Ráth-gyujteménybe (MNM 1 1874 32)
6 A 6 számú csungődísz az apahidai (Apahida, Kolozs m) I. sirból H 16 cm (MNM 27 1897 1)
7 Kálvária Freskó a gelencei (Ghelinţa, Gelentz, Háromszék m) romai katolikus templom hajójának északi falán, 1320–1330 körül

8. A posadai utkozetet (1330 november 9–12) ábrázolo miniatúra a *Kepes Krónikából*, 1358 korul (OSzK Clmae 404 143 oldal, f72b)
9 *1)* Kehely a vizaknai (Ocna Sibiului, Salzburg, Szeben m) református templomból Aranyozott ezust, vésve és zománcozott lemezekkel díszítve Itáliai munka, 14 század (?) (MNM 58 173 C), *2–3)* Zománcozott lemezek a vizaknai kehely talpáról Szent Gyorgy és Szent Borbála alakjával
10 Részlet az almakeréki (Mălîncrav, Malmkrog, Nagy-Kukullo m) evangelikus templom szentélyének boltozati falkepeiről Szent János evangélista irópultnál, 14 század vege
11 Részlet az almakeréki evangélikus templom szentélyének boltozati falképeirol Szent Mark evangelista irópultnal, 14 század vege
12 Részlet a Szent László-legendából Falfestmény a székelyderzsi (Dîrjiu, Udvarhely m) református templom déli falán, 1419 Akvarellmásolat (MNG)
13 Suky Benedek kelyhe Arany, aranyozott ezust, trébelt, ontott, áttort, vesett alju, pajon- es sodronyzománcos munka Készült Erdélyben, 15 század kozepe (Esztergom, Fószékesegyházi Kincstár)
14 Madonna Falfestmény a nagyosztrói (Ostrov, Gross-Rodendorf, Hunyad m) gorogkeleti templom kapuja folott, 15 század
15 Szent Lászlót ábrázoló iniciálé a bécsi egyetem magyar anyakonyvébol, 1453 Wien, Universitatsarchiv Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universitat 1453–1629 Sign N H 1 fol 5r
16 Kálvária Reszlet a medgyesi (Mediaş, Mediasch, Nagy-Kukullo m) evangélikus templom fooltárárol, 1480
17 Egy lap Kalmáncsehi Domokos breviariumából Díszitését budai kiralyi konyvfesto muhelyben Franciscus de Castello Italico de Mediolano készitette, 1481–1495 kozott (OSzK Clmae 446 f)
18 Egy lap a Szapolyaiak konyvtárából származó Corvina-kódexbol Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* c muvét Franciscus Collensis másolta és Attavante festette Firenzében, 1485–1490 (Olomouc, Státni Archiv Cod Lat 224 fol 2r)
19 Egy lap Varday Ferenc erdélyi puspok pontificaléjából 15 századi kódexnek a 16 század elejen részben átfestett és alul új kompozicióval kiegészitett lapja (Wien, Nationalbibliothek Cod Vindob 1799 fol 5r)
20 Armbruster Jakab szebeni polgár címeres levelenek részlete, 1518 junius 3 (OL Dl 50250)
21 Károlyi Károly János hadnagy címeres levele, 1606 november 6 (OL P 655 Teleki cs lt No II/4 2 doboz)
22 János Zsigmond a Szigetvár ellen készulo Szulejmán előtt a zimonyi síkon vert táborában, 1566 Torok miniatúra, 1568 Istanbul, Topkapi Sarayi Muzesi H 1339 16a 1 (Kozli Fehér Géza, Torok miniatúrák a magyarországi hódoltság korából [Bp] 1975)
23 Bathori Zsigmond miniatur arckepe Praga (?), 16 század vége (MTKCs 59 1113)
24 Bocskai István erdélyi fejedelemnek a torok által 1605-ben felajánlott korona Arany, zománccal, rubinokkal, smaragdokkal és gyongyokkel díszitve Torok munka (Wien, Schatzkammer)
25 Báthori Gábor fejedelmi ajandéknak szánt 10 dukátosa Részben zománcozva, igazgyongyokkel es almandinnal díszített foglalatban Nagyszebeni veret, 1611 (MNM Éremtár)
26 Adam Erazmus fejedelmi titkár címeres levele Rakóczi Zsigmond, Gyulafehérvár, 1607 május 11 (OL F 21 Ar 3)
27 Habán kancsó, 1615 (IM 2873)
28 Lorántffy Zsuzsanna terítőjenek széle. Selyembársony, ezustfonalas hímzéssel, 17 század második negyede (MNM 1932 121)
29 Lorántffy Zsuzsanna terítojének középrésze Erdély és a Lorántffy család címerével Selyembársony, ezustfonalas hímzéssel, 17 század második negyede (MNM 1932 121)
30 Bethlen Gabor arcképe Ismeretlen mester olajképe, 17 század első fele (MTKCs)
31 Eljegyzési nasfa, Erdély(?), 1626 Ezust, zománc, drágakovekkel Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin eljegyzési násfáinak egyike (IM 54 4738)
32 Az Antos család címeres levele. Bethlen Gábor, 1628 (OL P 5 Antos cs lt 17 cs 2 t)
33 Brandenburgi Katalin virginálja, 1617 (MNM)
34 Brandenburgi Katalin díszruhájának reszlete Olasz bársony alapon ezust- és aranyfonalas hímzes, Erdély, 1625–1629 (MNM 1954 664)
35 Konyvkötés középrésze Aranyozott fatáblás borkotés, Erdély, 1629 Felirata szerint Rákoczi Gyorgy ajándéka Brandenburgi Katalinnak (IM 51 1300)

36 Cimeres level Nagybanyai Csengeri Kepiro Istvan udvari festonek adomanyozta I Rakoczi Gyorgy Gyulafehervar 1632 marcius 11 (OL R 64)
37 Erdely terkepe a 17 szazadbol (OSzK Terkeptar)
38 Parnahej Lenvaszon, himzett indas viragtovekkel, Erdely, 17 szazad kozepe (MNM 1955 456)
39 Miseruha Selyem arany- es ezusthimzessel, Erdely, 1670 (MNM 1935 42)
40 Kemeny Janos erdelyi fejedelem arckepe Ismeretlen mester olajkepe, 17 szazad masodik fele (MTKCs)
41 Fedeles serleg Erdelyi zomancdiszitessel, 17 szazad masodik fele (MNM 1953 46)
42 Kalapforgo Arany, gyemantkovekkel, Erdely, 17 szazad vege (IM 53 4927)
43 Mellboglar Aranyozott ezust, sodronyzomanccal Brasso, Michael Neustadter muve, 17 szazad masodik fele (IM 54 329)
44 Evoeszkoz Aranyozott ezust, nyelen attort un erdelyi zomanccal, Erdely, 17 szazad (IM)
45 Disztal Aranyozott ezust Sebastian Hann muve, 1700–1713 tajan (MNM 53 44)
46 Haban korso 1671 (IM 2866)
47 Corvina-kodex I Apafi Mihaly konyvtarabol (1485–1490) Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* c muvet tartalmazza Masolta Franciscus Collensis, festette Attavante (Olomouc, Statni Archiv Az ottani kaptalani konyvtar anyagaval egyutt orzik Cod Lat C o 330)
48 Cimeres level Menasagi Mihalynak I Apafi Mihaly, 1670 szeptember 3 (OL F 21 M 15 [1970 9 3])
49 Lada Bethlen Kata monogramjaval es Bethlen cimerrel, 1695 (IM)
50 Elokelo magyar nemes (*Costume Bilder aus Siebenburgen* OSzK Oct germ 198 2)
51 Fiatal magyar grof (Uo Oct germ 198 1)
52 Fiatal magyar nemeskisasszony (Uo Oct germ 198 5)
53 Elokelo nagyszebeni no teli oltozetben (Uo Oct germ 198 24)
54 Varoshazara meno polgar a szazas tanacsbol (Uo Oct germ 198 19)
55 Nagyszebeni kiralybiro (Uo Oct germ 198)
56 Nagyszebeni szasz polgar (Uo Oct germ 198)
57 Nagyszebeni polgarmester (Uo Oct germ 198)
58 Brassoi szasz no (Uo Oct germ 198)
59 Beszterce videki szasz asszony (Uo Oct germ 198)
60 Magyar kalvinista pap (Uo Oct germ 198)
61 Szasz varosi iskolamester (Uo Quart germ 892)
62 Szasz falusi pap (Uo Oct germ 198)
63 Szekelyfoldi diak (Uo Quart germ 892)
64 Szasz diak (Uo Oct germ 198)
65 Erdelyi zsido (Uo Quart germ 892)
66 Magyar sovago (Uo Oct germ 198)
67 Magyar szolga (Uo Oct germ 198)
68 Szasz parasztasszony (Uo Oct germ 198)
69 Egy metresz (Uo Quart germ 892)
70 Kantor, avagy falusi iskolamester (Uo Oct germ 198)
71 Roman falusi popa (Uo Oct germ 198)
72 Erdelyi roman (Uo Quart germ 892)
73 Roman no fonoorsoval (Uo Oct germ 198)
74 Fogaras videki roman asszony (Uo Oct germ 198)
75 Hatszeg videki roman (Uo Oct germ 198)
76 Ciganyvajda vagy elokelo cigany (Uo Quart germ 892)
77 Cigany no (Uo Oct germ 198)
78 Cigany ferfi (Uo Oct germ 198)
79 Haller Janos, Erdely fokormanyzojanak kepmasa, 1750 korul (MTKCs)
80 Jezsuita, kesobb piarista templom Kolozsvaron, 1718–1724 Belso osszkep a szentely fele A szoszek Anton Schuchbauer muve, 1740-es evek
81 Haromkiralyok-oltar a kolozsvari Szent Mihaly-templom deli mellekszentelyeben Az oltarkep Franz Anton Maulbertsch munkaja, 1748 korul, a szobrok Anton Schuchbauer muvei
82 Prentics Mihaly bolgar kereskedo cimere, 1722 (OL F 7 36)
83 Az Erdelyi Nagyfejedelemseg cimere, 1765 (OL B 2 Erdelyi Udvari Kancellaria Acta Generalia 1765/426 Masodpeldany)

84. Tordai (Turda, Thorenburg) sóbányák. Megjelent: Fichtel: *Geschichte des Steinsalzes und der Salzgruben in Grossfürstenthum Siebenbürgen.* II. Nürnberg, 1780. Melléklet (OSzK)
85. Puskás székely. Címertartó figura Udvarhelyszék címertervéről, 1753 (OL B 2. Erdélyi Udvari Kancellária: Acta Generalia 1757/101.)
86. Ioan Piuariu-Molnár címere, 1792 (OL B 18. Liber Regius 14. köt. 52. l.)
87. Csíkszék címere, 1793 (OL B 18. Liber Regius 3. köt. 82. l.)
88. Aron és Ioan Budai-Deleanu címere, 1821 (OL B 18. Liber Regius 15. köt. 160. l.)
89. Patrubán Márton örmény kereskedő címere, 1758 (OL B 2. Erdélyi Udvari Kancellária: Acta Generalia 1758/447.)
90. Bánffy Dénes főlovászmester képmása. Martin van Meytens olajképe, 1770 körül (MTKCs 54.13.). Eredetileg a bonchidai (Bonțida, Bruck, Kolozs m.) kastélyban. Schiller Alfréd felvétele (Corvina Archívum)
91. Görögkeleti román fatemplom, Lunka (Lunca Moților, Hunyad m.), 18. század
92. Királyok imádása. Részlet a lunkai görögkeleti román fatemplom ikonosztázáról, 18. század
93. Falképek a guraszádai (Gurasada, Gursaden, Hunyad m.) görögkeleti román templom szentélyében. A boltozaton a transzfiguráció jelenete. Templom: 13. század közepe, falképek: 18. század
94. Részlet a prisztopi (Prislop, Hunyad m.) görögkeleti román templom külső falképeiről, 18. század
95. Wesselényi Miklós. Barabás Miklós festménye, 1836 (MTA)
96. Teleki József. Barabás Miklós festménye, 1836 (MTA)
97. Teleki Domokos. Barabás Miklós akvarellje, 1837 (MNG)
98. Csetátye. Franz Neuhauser akvarellje, 1832 (Budapest, Szépművészeti Múzeum)
99. Román asszony. Barabás Miklós akvarellje, 1840-es évek (Szegedi Maszák Mihály tulajdona)
100. Vásárra menő román család. Barabás Miklós festménye, 1843/44 (MNG)
101. Carl von Czoernig etnográfiai térképe. Wien, 1855 (Budapest, Hadtörténeti Intézet, Térképtár)
102. Mikó Imre. Barabás Miklós festménye, 1884 (MTKCs)
103. A verestoronyi szoros. Barabás Miklós akvarellje, 1831 (MNG)
104. Dezső vitéz önfeláldozása. Molnár József festménye, 1855 (MNG)
105. Izabella búcsúja Erdélytől. Wagner Sándor festménye, 1863 (MNG)
106. Bethlen Gábor tudósai körében. Dósa Géza festménye, 1869 (MNG)
107. Székely Bertalan akvarellvázlata a vajdahunyadi vár (Hunedoara, Eisenmarkt) tervezett falképsorozatához, 1900–1902 (MNG)
108. Iványi Grünwald Béla: Nagybányai táj a Gutinnal, 1908 (Magántulajdon)
109. Ferenczy Károly: Festő és modell az erdőben, 1901 (Magántulajdon)
110. Körösfői-Kriesch Aladár: Kalotaszegi asszonyok. Faliszőnyeg, 1910-es évek (Magántulajdon)
111. Máttis Teutsch János: Táj (Landschaft), 1918 (Magántulajdon)
112. Tisza István. Balló Ede másolata Benczúr Gyula festményéről, 1910 (MTKCs)
113. A marosvásárhelyi gázgyár. Thoroczkai Wigand Ede és Kós Károly épületei egy képeslapon, 1911 körül
114. A tordai cellulózgyár. Képeslap a századelőn
115. Nagy Sándor üvegablaka a marosvásárhelyi Kultúrpalota tükörtermében, 1913
116. Román házaspár. Színezett fénykép (E. SIGERUS, Durch Siebenbürgen. Eine Touristenfahrt in 62 Bildern. Hermannstadt 1910². Melléklet)
117. Román parasztok. Színezett fénykép (I. m.)
118. Magyar parasztcsalád. Színezett fénykép (I. m.)
119. Vándorcigányok. Színezett fénykép (I. m.)
120. Szász parasztok. Színezett fénykép (I. m.)
121. Magyar jegyespár. Színezett fénykép (I. m.)
122. Szász jegyespár. Színezett fénykép (I. m.)
123. Székelykapu Máréfalván. Akvarell (MALONYAY DEZSŐ, A magyar nép művészete. 2. kót. Bp. 1909. XV. tábla)
124. Torockói kályha. Akvarell (I. m. 2. köt. XVIII. tábla)
125. Ház Torockón. Akvarell (I. m. 2. köt. I tábla)
126. Nyárszói ház. Akvarell (I. m. 1. köt. Bp. 1907. XIII. tábla)
127. Kalotaszegi dulandlék díszítései (I. m. 1. köt. VIII/b tábla)

A fekete-fehér fényképeket készítették:

Bertalan Vilmos 137, 288, 289, 466
D Erdőkürty Zsuzsanna 78, 96, 112, 145
Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár 144
Fákó Árpád 423, 475, 493
Galavics Géza 102, 221, 276
Kincses Károly 495, 498, 511, 517, 518, 641, 693, 697
Kónya Kálmán 143, 151, 157, 178–184, 193, 196, 197, 209, 213, 220, 231, 238/1–2, 245, 251, 252, 254, 272, 279, 299, 312, 330, 346, 347
Makky Gyorgy 76, 81/1,2,4,6, 82/2–3,83, 84, 100, 101, 108, 110, 246, 292, 341, 357, 360, 361, 405, 406, 497, 542, 625, 626, 643, 661
Mihalik Tamás 57, 335
MNG, Artafoto 86, 92–94, 132, 138
Szelényi Károly 189

A színes fényképeket készítették:

Bertalan Vilmos 23
Esztergom, Keresztény Múzeum 13
Fehér Géza 22
Folberth, Otto 16
Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 96, 97, 100
Kónya Kálmán 1–6, 9, 25–35, 37–46, 48–53, 55–58, 60, 67, 70, 73, 75, 77, 79, 82–84, 86–90, 95, 98, 99, 102
MNG, Artafoto 12, 103, 104–107
Olomouc, Státní Archiv 47
OSzK 8, 17
Schiller Alfréd 101
Wien, Österreichische Nationalbibliothek 19
Wien, Schatzkammer 24

TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

TÉRKÉPEK

1. Erdély tájai (Tervezte és rajzolta Palovics Lajos) melléklet
2. Korai és középső neolitikum (Tervezte Vékony Gábor, rajzolta Kiss E. Csaba) 19
3. Kései neolitikum és rézkor (Tervezte Vékony Gábor, rajzolta Kiss E. Csaba) 22
4. Korai és középső bronzkor (Tervezte Vékony Gábor, rajzolta Kiss E. Csaba) 26
5. Kései bronzkor és vaskor (Tervezte Vékony Gábor, rajzolta Kiss E. Csaba) 31
6. Erdély a dák királyság idején (Tervezte Mócsy András, rajzolta Kiss E. Csaba) 37
7. Legiótáborok a Duna mentén és Daciában i. sz. 106–117/118 között (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 48
8. Legiótáborok Daciában és az Al-Duna mentén i. sz. 117/118–271 között (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 51
9. Dacia i. sz. 106–271 között (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 53
10. Traianus városalapításai Daciában és a balkáni tartományokban (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 72
11. Városalapítások Daciában: *a)* Traianus alatt, *b)* Hadrianus alatt (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 73
12. Dacia városi jogú települései (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 75
13. Dacia és Pannonia városai (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 76
14. A 3. század közepén elrejtett éremkincsek (D. PROTASE, Les tresors monnétaires de la Dacie Romaine. Congresso Internationale di Numismatica. Roma 1965. 423–424. alapján rajzolta Kiss E. Csaba) 94
15. Az al-dunai front Dacia feladása után az alföldi Csörsz-árokkal (Tervezte Tóth Endre, rajzolta Kiss E. Csaba) 98
16. A gótok Daciában (Tervezte Bóna István, rajzolta Csonka Sándor) 128–129 között
17. A gepidák Erdélyben 445/455–567 között (Tervezte Bóna István, rajzolta Csonka Sándor 157
18. Erdély népessége 567–895 között (Tervezte Bóna István, rajzolta Csonka Sándor) 192–193 között
19. Erdély és az Alföld keleti pereme a honfoglalás és a korai Árpád-korban (Tervezte Bóna István, rajzolta Csonka Sándor) 226
20. Árpád-kori bográcsok (főzőüstök) elterjedése Erdélyben és a Kelet-Alföldön (Tervezte Bóna István, rajzolta Csonka Sándor) 230
21. Erdély 1400 előtti ismertebb helységnevei (Tervezte Makkai László, rajzolta Palovics Lajos) 254
22. Honfoglaló magyar nemzetségek és királyi birtokok Erdélyben 1200-ig (Tervezte Makkai László, rajzolta Palovics Lajos) 262
23. A Gyulák és Árpád-házi rokonaik helynévi nyomai Erdélyben (Tervezte Makkai László, rajzolta Palovics Lajos) 275
24. Erdélyi magyar települések a 13. század közepén a helynevek alapján (Tervezte Makkai László, rajzolta Palovics Lajos) 290
25. Erdély közigazgatási egységei a 15. században (Történelmi Atlasz. Szerk. CSATÁRY MÁRIA–GYÖRFFY GYÖRGY–PAMLÉNYI ERVIN. Bp. 1961. 12–13. térkép alapján rajzolta Palovics Lajos) 350

26. Az erdélyi püspökség egyházkormányzati beosztása a 14. század elején (Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I–II. Szerk. ORTVAY TIVADAR. Bp. 1891–1892. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 370
27. Egyetemre járás a középkorban (TONK SÁNDOR, Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. adatai alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 384–385 között
28. Építészeti emlékek és templomos helyek a 14. század elejéig (G. ENTZ, Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. Acta Hist. Artium XIV/3–4, 1968 és Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I–II. Szerk. ORTVAY TIVADAR. Bp. 1891–1892. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 384–385 között
29. Görögkeleti román templomok a 16. század közepéig (G. ENTZ, Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen. Omagiu lui George Oprescu. Cu prilejul implinirii a 80 de ani. Bucureşti 1961. 170. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 400–401 között
30. A keleti Magyar Királyság az 1540-es évek végén (Tervezte Barta Gábor, rajzolta Palovics Lajos) 424
31. Az Erdélyi Fejedelemség kialakulása (Tervezte Barta Gábor, rajzolta Palovics Lajos) 438
32. Kolozsvár belvárosa. Az 1910 körüli telekbeosztás alapján (P. NIEDERMAIER, Siebenbürgische Städte. Bukarest 1979. alapján rajzolta Váliné Pogány Jolán) 464–465
33. Nagyszeben belvárosa. Az 1880 körüli telekbeosztás alapján (I. m. alapján rajzolta Váliné Pogány Jolán) 466–467
34. Brassó belvárosa. Az 1880 körüli telekbeosztás alapján (I. m. alapján rajzolta Váliné Pogány Jolán) 468
35. Beszterce belvárosa. Az 1880 körüli telekbeosztás alapján (I. m. alapján rajzolta Váliné Pogány Jolán) 469
36. Torda alaprajza. A 19. század végi telekbeosztás alapján (P. NIEDERMAIER, Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier pînă în secolul al XVII-lea. AMN XIV. 1977. alapján rajzolta Váliné Pogány Jolán) 470
37. Az Erdélyi Fejedelemség 1606–1608-ban (Történelmi Atlasz. Szerk. CSATÁRY MÁRIA–GYÖRFFY GYÖRGY–PAMLÉNYI ERVIN. Bp. 1961. 17c térkép, LUKINICH IMRE, Erdély területi változásai. Bp. 1918. és SZAKÁLY FERENC, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 623
38. A harmincéves háború I. 1618–1629 (Tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 660–661 között
39. A harmincéves háború II. 1630–1648 (Tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 692–693 között
40. Az Erdélyi Fejedelemség 1645-ben, a linzi béke után (Történelmi Atlasz. Szerk. CSATÁRY MÁRIA–GYÖRFFY GYÖRGY–PAMLÉNYI ERVIN. Bp. 1961. 17c térkép, LUKINICH IMRE, Erdély területi változásai. Bp. 1918. és SZAKÁLY FERENC, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 706
41. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657 (Tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 718
42. Erdély a vasvári béke után (Történelmi Atlasz. Szerk. CSATÁRY MÁRIA–GYÖRFFY GYÖRGY–PAMLÉNYI ERVIN. Bp. 1961. 17c térkép, LUKINICH IMRE, Erdély területi változásai. Bp. 1918. és SZAKÁLY FERENC, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 803
43. Erdély gazdasága a 17. század második felében (Tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 820–821 között
44. Császári hadsereg és Thököly Erdélyben (Tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 884–885 között
45. A Rákóczi-szabadságharc – a kuruc mozgalom gócai, 1702–1703 (R. VÁRKONYI ÁGNES, A Rákóczi-szabadságharc Erdélyben. Századok 1954. alapján, kiegészítésekkel, tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 895
46. A Rákóczi-szabadságharc Erdélyben, 1704 (I. m. alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 901
47. Az Erdélyi Nagyfejedelemség közigazgatási beosztása a 18. században (HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. VI. térképmelléklete alapján, egyszerűsítve és kiegészítve rajzolta Palovics Lajos) 1031
48. Közigazgatási beosztás II. József korában (1785). (Magyarország története. II. A késői feudalizmus korszaka, 1526–1790. Szerk. H. BALÁZS ÉVA–MAKKAI LÁSZLÓ. Bp. 1962. 454/455. l. alapján rajzolta Palovics Lajos) 1102

49 Erdély a Habsburg-birodalomban, 1815–1847 (Magyarország története 5 kot 610 l alapján rajzolta Palovics Lajos) 1265
50 Közép- és fóiskolák 1846-ban (Miskolczy Ambrus vázlata es a Magyarország története 5 kõt 1112/1113. l alapján rajzolta Palovics Lajos) 1281
51 Az erdélyi hadmuveletek 1848 december 18-tól 1849 február 9-ig (Miskolczy Ambrus vázlata és a Magyarország története III Szerk MÉREI GYULA–SPIRA GYORGY Bp 1961 536/537 l alapján rajzolta Palovics Lajos) 1396–1397 között
52 Az erdelyi hadmuveletek 1849 tavaszan (I m 536/537 l alapján rajzolta Palovics Lajos) 1412–1413 közõtt
53 Az erdelyi hadmúveletek 1849 június–augusztusban (I m 600/601 l alapján rajzolta Palovics Lajos) 1412–1413 kozótt
54 Erdély kozigazgatasi beosztása 1855-ben (Erdely Nagyfejedelemségnek helyszínű, Kulonnemu és Posta Foldképe . Bécsben 1855 OSzK Térképtár TM 4769 alapján tervezte es rajzolta Palovics Lajos) 1436
55 Vasútépitès a Tiszától keletre 1913-ig (Vasúti foldrajz Bp 1913 c. tankonyv és más források alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 1508–1509 kozòtt
56 A szarvasmarhák aránya a termóterulethez 1895-ben (Magyarország története 7 kot 333 l alapján rajzolta Palovics Lajos) 1538
57 Erdély kozigazgatási beosztása a dualizmus korában (1913) (A Helysegnévtár alapján tervezte és rajzolta Palovics Lajos) 1635
58. Szakértői javaslatok és az elfogadott határvonal a párizsi béketargyaláson (V V. TILEA, Acţiunea diplomatiča a României Sibiu 1925 alapján rajzolta Palovics Lajos) 1730

TÁBLÁZATOK

1 Erdely népessége a 16 század végén 510
2 Az Erdelyi Fejedelemségben kiadott munkák szama, 1651–1710 940
3 A népesség száma és évi novekedési uteme Erdélyben az 1786 és 1850/51 évi népszámlalás alapján (az 1790–1848. évi teruleti beosztás szerint) 1194
4 A népsúrúség Erdélyben 1786-ban és 1850/51-ben (az 1790–1848 évi teruleti beosztás szerint) 1195
5 Az Erdélyi Nagyfejedelemség népességének etnikai-nemzetiségi megoszlása az egykorú felekezeti osszeírások, becslések és az 1850/51 évi népszámlálás alapján 1196
6 A történeti Erdély népességenek etnikai-nemzetiségi megoszlása az 1850/51 és 1930 évi népszámlálas osszevont adatai alapján (az 1848 előtti teruleti bontásban) 1196
7 Az erdélyi három fő nemzetiség megoszlása az 1850/51 és 1930 évi népszámlálás alapján 1197
8 Az erdélyi adókoteles lakosság és a határórség szántófoldjeinek kiterjedése es novekedése az adóosszeírások alapján, 1772–1853 1203
9 Az adózó családok száma és százalékos megoszlása, 1805–1847 1209
10 Az adózó családok száma területenként 1847-ben 1213
11. A művelés alatt álló adókoteles foldek és az állatállomány megoszlása Nagysinkszék szász és román lakossága kozott 1713-ban és 1846-ban 1215
12 Jobbágy- és zsellérháztartások hozzávetőleges megoszlása a reformkorban a nemesi birtokos családok és testuletek közòtt 1228
13 Az erdélyi gubernium, valamint a kolozsvári és a pesti országgyűlés elé terjesztett egyéni és kollektív parasztı panaszok száma 1848 áprılisától 1848 őszéig 1381
14 Bujtogatás címén fogva tartott személyek száma 1848 tavaszán és nyarán 1382
15 Az írni-olvasni tudás terjedése, 1880–1910 (Készítette Nyárády R Károly) 1510
16 Az egyes muvelési ágak területének megoszlása gazdaságtípusok szerint 1895-ben (Készítette Benda Gyula) 1530
17 Erdély állatállománya, 1851–1911 (Készítette Benda Gyula) 1536
18 Erdély földteruletének megoszlása művelési ágak szerint, 1851–1895 (Készítette Benda Gyula) 1536

19. A szarvasmarha-állomány fajta szerinti összetétele, 1870–1911 (Készítette Benda Gyula) 1540
20 Az állatállomány megoszlása a gazdaságtípusok között, 1884–1911 (Készítette Benda Gyula) 1542
21 Erdély népességének növekedése, 1850–1910 1565
22 A népesség foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása 1890-ben és 1900-ban (Készítette Nyárády R Károly) 1569
23 Egyes városok népességének novekedése, 1850–1910 1571
24. Erdély lakosságának hitfelekezetek szerinti megoszlása, 1850–1910 1572
25. Erdély népességének anyanyelv szerinti megoszlása, 1850–1910 1575
26 A városi és a falusi nepesség anyanyelv szerinti megoszlása, 1880–1910 (Készítette Nyárády R. Károly) 1577
27 A földtulajdon megoszlasa Magyarországon birtoktípusok szerint 1895-ben 1580
28. A mezőgazdasági népesség nemzetiség szerinti megoszlása 1910-ben (Készítette Nyárády R. Károly) 1594
29 A népesség nemzetiségi megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint 1910-ben (Készítette Nyárády R Károly) 1609
30 Románia kereső népességének foglalkozás szerinti megoszlása az 1930. évi népszámlálás alapján 1734
31. Románia népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása az 1930. évi népszámlálás alapján 1739
32. Erdély népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása az 1910. évi magyar és az 1930. évi román népszámlálás alapján 1742
33 Erdély népességének foglalkozási főcsoportok és nemzetiségek szerinti megoszlása 1930-ban 1744
34 Románia népességének etnikai megoszlása, 1948–1977 1766
35 Erdely népességének etnikai megoszlása, 1948–1977 1767
36. Románia népességének megoszlása társadalmi kategóriák és nemzetiség szerint 1966-ban 1772
37 Erdély népességének megoszlása társadalmi kategóriák és nemzetiség szerint 1956-ban 1772
38 Románia aktív népessegenek megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint 1977-ben 1773

ÁBRÁK

1 A tărtăriai (Alsó-Fehér m.) táblák (N Vlassa, Dacia VII. 1963 7–8 kép) 17
2 Provinciális kerámia a szászhermányi (Hărman, Honigberg, Brassó m.) temetoból (M Macrea, Les Daces a l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques. Dacia 1, 1957 alapján rajzolta Kiss E. Csaba) 63
3. Dák jellegű kerámia a mezószopori (Soporu de Cîmpie, Kolozs m.) temetőből (D. Protase, Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Bucureşti 1976. alapján rajzolta Kiss E Csaba) 89
4 Provinciális római kerámia a mezószopori temetőből (I. m alapján rajzolta Kiss E. Csaba) 91
5. A daciai legiók oltárai a poetovioi 3 számú Mithraeumból (V Hoffiller–B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien Zagreb 1938. 144–149 alapján rajzolta Kiss E. Csaba) 97
6. Bronzfibulák, ovcsatok és csontfésűk a marosszentannai (Sîntana de Mureş, Maros-Torda m.) gót temetobol. *1–4)* Aláhajtott lábú egyhúros bronzfibulák a 23, 62., 27 és 58. sírból; *5–6, 7, 8–8a)* félkör és ötszög alakú lemezzel burkolt bronzfibulák az 55., 46. és 49. sírból; *9–11)* bronz ovcsatok a 63, 1 és 36 sírból, *12–14)* égett, olvadt lemezfibulák és bronz csungodísz az 56. temetkezéssel szétdúlt korábbi hamvasztásos(?) sírból; *15–17)* csontfésűk, ívelt „púpos" fogórésszel a 64., 14 és 32. sírból

(KOVÁCS ISTVÁN, A marosszentannai temető. Dolg. ENM 3, 1912. 250–342. l., 5, 12, 23, 32, 42, 45, 62, 66, 74, 75, 78, 83, 86, 88. kép alapján rajzolta Csonka Sándor) 116

7. A legjellemzőbb gót ékszer, a lemezfibula elterjedése Erdélyben. *1)* Kolozsvár; *2)* Magyarpalatka (Pălatca, Kolozs m.); *3)* Vajdakamarás (Vaida Cămăraş, Kolozs m.); *4)* Újős-Füzkút (Fîntînele, Eisch, Szolnok-Doboka m. – Sălcuţa, Feisket, Kolozs m.); *5)* Mezőakna (Ocniţa, Kolozs m.); *6)* Marosszentanna; *7)* Marosvásárhely; *8)* Gyergyótekerőpatak (Valea Strîmbă, Csík m.); *9)* Maroslekence (Lechinţa de Mureş, Leknitz, Torda-Aranyos m.); *10)* Baráthely (Brateiu, Breitau, Nagy-Küküllő m.) és Ecel (Aţel, Hesseldorf, Nagy-Küküllő m.) közt; *11)* Szászhermány (Hărman, Honigberg, Brassó m.) 119

8. Avar lószerszámdísz és aranygyűrű Gyulafehérvárról (MNM 81.1914.1; 106.1912.1. Rajzolta Csonka Sándor) 168

9. Avar férfi felékszerezve, két fülbevalópárral, fibulapárral, üveg- és ezüstgyöngyökből összefűzött nyaklánccal és vaspántos favederrel eltemetett szláv feleségének sírmellékletei, Marosgombás (Gîmbaş, Alsó-Fehér m.)-Marosterasz III. sír (ROSKA MÁRTON, Erdély és a népvándorlások kora. A történeti Erdély. Szerk. ASZTALOS MIKLÓS. Bp. 1936. 155. l., 3. kép) 170

10. Dunai bolgár ezüst fülbevalók a csombordi (Ciumbrud, Alsó-Fehér m.) temetőből. A 16., 17., 20., 27., 30. sír (FERENCZI ISTVÁN–DANKANITS ÁDÁM, Săpăturile arheologice de la Ciumbrud. MCA 6, 1960. 609. l., 4. kép) 191

11. Honfoglalás kori szablyás lovas harcos sírja és honfoglalás kori lovas harcos korabeli sírrablóktól megbolygatott temetkezése, Kolozsvár, volt Zápolya utca 2. (1941) = 10. honfoglaló magyar sír és Zápolya utca 1. (1941) = 9. honfoglaló magyar sír (László Gyula eredeti helyszínrajzai alapján rajzolta Balatoni János) 204

12. Díszes viseletben eltemetett honfoglalás kori magyar asszony sírmellékletei. Ezüst fülbevalók, üveg-, ólom- és csigagyöngyök, mentegomb, karperecek, ezüst ruhanyak és ruhaszegélydíszek, Marosgombás (Gîmbaş, Alsó-Fehér m.)-Kismagura 10. sír (ROSKA MÁRTON, A honfoglalás és Erdély. A történeti Erdély. Szerk. ASZTALOS MIKLÓS. Bp. 1936. 167. l., 2. kép) 206

13. Államalapítás kori ispáni várak. *1)* Ó-Kolozsvár-Kolozsmonostor vára és 12–13. századi rotundája (P. IAMBOR–Şt. MATEI, Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur. AMN 16, 1979.599–620., I. t. 1. és IX. t. nyomán); *2)* Ó-Tordavár (Gh. ANGHEL, Középkori várak Erdélyben. Bukarest 1973. 16. és a 13. l. képe nyomán); *3)* Ó-Aradvár (L. MĂRGHITAN, Banatul în lumina arheologiei 3. Facla, Timişoara 1985. 143–144., 18. kép nyomán, javítva); *4)* Biharvár, a dukátus 11. századi központja (CRETTIER KÁROLY, A dobokai vár. Közl. ENM 3, 1943. 197–208., 2. kép és Gh. ANGHEL, i. m. 17. és a 13. l. képe, valamint M. RUSU, Contribuţii arheologice la istoricul cetăţii Biharea. AIICluj 3, 1960. 7–25. és alaprajz nyomán, figyelembe véve az Istoria militară a poporului român. I. Bucureşti 1984. 284. lapján közölt retusált légifelvételt. Rajzolta Csonka Sándor) 214

14. Államalapítás kori ispáni (1–2) és nemzetségi (3) várak. *1)* Dobokavár (Şt. PASCU–M. RUSU–P. IAMBOR–N. EDROIU–P. GYULAI–V. WOLLMANN–Şt. MATEI, Cetatea Dăbîca. AMN 5, 1968.153–202., I. t., valamint 1–2. kép nyomán); *2)* Küküllővár (Gh. ANGHEL, Apulum 19, 1981.154., I. t. 1. és helyszíni megfigyelések nyomán, – középén a 13. századi kővárral); *3)* Sajósárvár (FINÁLY HENRIK, A sárvári földvárról. Arch. Ért. 22, 1902. 266–271., 1. kép nyomán. Rajzolta Csonka Sándor) 223

15. Nagyszeben madártávlati képe, 16. század első fele. Hermann Fabini rekonstrukciója (H. FABINI, Sibiul gotic. Sibiu 1983. Melléklet alapján rajzolta Váliné Pogány Jolán) 512–513 között

16. A nagyenyedi (Aiud, Strassburg, Alsó-Fehér m.) kollégium diákjainak megoszlása származási hely szerint (Tervezte R. Várkonyi Ágnes, rajzolta Palovics Lajos) 924

17. A nagyenyedi kollégium diákjainak megoszlása a papi és a világi pálya választása szerint (Tervezte R. Várkonyi Ágnes, rajzolta Palovics Lajos) 937

18. A házasságra lépett nők életkori megoszlása korabeli korcsoportbeosztásban, tájanként és felekezetek szerint, 1840–1847 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1198

19. Erdély népmozgalma, 1830–1856 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1199
20. Az erdélyi határőrvidék lakosságának népmozgalma, 1830–1847 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1200
21. A naszódi román határőrezred lakosságának népmozgalma, 1830–1847 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1201
22. Klopotiva község (Clopotiva, Hunyad m.) népmozgalma, 1835–1918 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1202
23. Az Erdélyben tartott adóköteles lovak és szarvasmarhák száma az adóösszeírások szerint, 1750–1850 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1204
24. Az adóköteles juhok és kecskék száma az adóösszeírások szerint, 1750–1850 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1205
25. A gabonatermés, a búzaárak indexei és a házasságkötések számának alakulása, 1825–1847 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1208
26. Birtokos jobbágy- és zsellércsaládok ló- és szarvasmarha-állománya a radnóti Bethlen-uradalom négy falujában 1758-ban és 1848-ban (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1218
27. Erdély és a Habsburg-birodalom kivitele, 1829–1850 (Tervezte Miskolczy Ambrus, rajzolta Palovics Lajos) 1245

TARTALOMJEGYZÉK

Első kötet

Előszó — *Köpeczi Béla* 5

I. Erdély az őskorban és az ókorban 13

1. Erdély őskora — *Vékony Gábor* 13

2. A dák királyság — *Mócsy András* 32

3. Dacia római tartomány — *Tóth Endre* 46

Berendezkedés és szervezés (46) Dacia felosztása tartományokra. Határok és hadszervezet (52). Úthálózat (57) Gazdaság, kereskedelem. Az első fellendülés (60) A hosszú háború és a Severus-kori megújulás (66) Települések, urbanizáció (71) Lakosság: dákok és telepesek (80) Összeomlás és visszavonulás (93) A provinciális lakosság sorsa a kiürítés után (99)

II. Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271—896) — *Bóna István* 107

1. Az „erdei emberek". A gótok Erdélyben 108

Az egykori lakosság (111) A vizigótok és a Marosszentanna-kultúra (113) A marosszentannai temető (115) Erdélyi gót telepek és temetők (117) A vizigót parasztgazdaság (121) A vizigót társadalomról (123) Kereszténység és germán hitvilág (126) Az összeomlás (129) A gepidák a hun uralom előtt (130)

2. A hunok 134

3. A gepidák királysága 138

A gepidák a hun korban és a következő években (140) Erdély gepida benépesülése (143) Gepida királyok Erdélyben (146) A gepidák a Merovingkultúra időszakában (149) Gepida telepek és települések (151) Gepida temetők (153) A 6. századi gepidák társadalma (156)

4. Az avar uralom századai 159

Gepidia pusztulása — gepida maradványok (162) Erdély avar megszállása (164) A korai avar uralom 630-ig (165) A korai avar—szláv együttélés (169) Az avar uralom utolsó évszázada (174)

5. A szlávok 177

A szilágynagyfalusi csoport (185)

6. Dél-Erdély bolgár uralom alatt 189

7. Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában 194

Az írott források és a régészet (194) A honfoglalás és a kalandozások (198) A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka Erdélyben (203) Erdély benépesülése a 10—11. században (217) Monostorok, templomok, templom körüli temetők (224) Honfoglalás és kora Árpád-kori telepek, falvak Erdélyben (227)

III. Erdély a középkori Magyar Királyságban (896—1526) — *Makkai László* 235

1. Erdély honfoglalás kori őslakói 235

Anonymus az erdélyi magyar honfoglalásról (235) Toponímia és etnikum (242) Toponímia és időrend (246) Az erdélyi „tótok" (251) Erdély korai szláv társadalma (258)

2. A magyar honfoglalástól a tatárjárásig 260

Honfoglaló magyar törzs Erdélyben (260) Gyula és a gyulák (268) A gyulák országa (273) A gyulák bizánci szövetségben (277) Fehér és fekete magyarok (279) Királyi vármegyék Erdélyben (285) A székelyek Erdélyben (291) A szászok betelepülése és a déli határvédelem átszervezése (295) A „románok földje" (301) Kunország és a Szörényi bánság (305)

3. A tatárjárástól a mohácsi vészig 309

A tatárjárás és következményei (309) A feudális nagybirtok kialakulása és az oligarchia uralma (316) Bárók és nemesek (321) Székelyek és gerébek a nemességben (329) A szász politikai egység és a városok (334) Román vajdák és kenézek, nemesek és jobbágyok (341) A három rendi nemzet és a török veszély (347) Huszita mozgalom és parasztháború (353) A Hunyadiak (357) Székely szabadságharc és Székely György parasztháborúja (361)

4. Középkori művelődés Erdélyben 366

Két világ határán (366) A katolikus világi papság kulturális szerepe (369) Monasztikus és kolduló rendek (373) Írás és írástudók (376) Hazai és külföldi iskolázás (379) Erdélyi romanika (382) Erdélyi gótika és reneszánsz (389) Görögkeleti román papok és templomok (394) A görögkeleti román nép és egyházi hierarchiája (400) Az erdélyi románok középkori egyházi műveltsége (403)

IV. Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526—1606) — *Barta Gábor* 409

1. A keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig 409

Az előjáték: a középkori Magyarország felbomlása (409) Erdély a bomlás évtizedében (414) Az erdélyi állam előzményei (417) Bukás és újrakezdés (427) János Zsigmond „fejedelem" és Báthori István „vajda" (437) Ország születik (441) Erdély és Báthori István király (446)

2. Gazdaság, társadalom és kultúra az új államban 454

Az új ország és a külvilág a 16. század derekán (454) A szász városok és az erdélyi reformáció első (lutheri) hulláma (459) Kolozsvár és a szentháromságtagadók (471) A tiszántúli mezővárosok és a reformáció helvét ágának meggyökerezése (474) A jobbágyság (482) A románok (492) A székely közösség bomlása (498) Az uralkodó osztály és lehetőségei (504) Társadalom és hatalom (508) Társadalom és művelődés (514)

3. Erdély a tizenöt éves háborúban 522

Báthori Zsigmond, Vitéz Mihály és Giorgio Basta (522) Bocskai István felkelése és az erdélyi állam feltámadása (532) Az erőpróba ára (537)

Rövidítések jegyzéke 542

Irodalomjegyzék 547

Második kötet

V. A fejedelemség virágkora (1606—1660) — *Péter Katalin* 617

1. A nagyhatalmak tehetetlensége 617

A szabad fejedelemválasztás (617) A háború elől kitérő politika (620) Báthori Gábor a hajdúk élén (621) Erdély megőrzi a békét (625) Fejedelem társadalmi támogatás nélkül (628)

2. Bethlen Gábor uralkodása 633

A Porta hatalma visszaáll (633) Bethlen Gábor megállítja a háborút (637) A fejedelem és a rendek kapcsolata (644) Korszerűtlen adóztatás és korszerű gazdaságpolitika (649)

3. Erdély a Habsburg-ellenes szövetségben 656

A keleti háború (656) A harmincéves háború és a Habsburg-ellenes konföderáció (658) Magyarország 1618—1619-ben (662) Bethlen Gábor, Magyarország fejedelme (664) Királyválasztás koronázás nélkül (667) Bethlen elveszti a Magyar Királyságot (671) Küzdelem Magyarországért. A Bethlen—Habsburg-szövetség terve (675) Erdély és a Királyságért folytatott küzdelem (680) Bethlen Gábor hazai ellenzéke (684)

4. A körülmények kényszere alatt politizáló fejedelem 687

A hét megye és a hajdúk (687) A hatalmi válság és I. Rákóczi György diadala (689) Kedvező nemzetközi viszonyok (693) A parasztvármegyék felkelése (694) Az ellenzék megfélemlítése (697) I. Rákóczi György gazdaságpolitikája (699) Győzelem a török felett (701) Habsburg-háború és különbéke (704) A szövetségesek kölcsönös közönye és Rákóczi utolsó tervei (708)

5. Nagy remények meghiúsulása 711

Kapcsolat a román fejedelemségekkel (711) A királyságbeli politikusok reményei (714) A lengyelországi hadjárat és Erdély romlásának kezdete (716) Köprülü Mehmed nagyvezír (720) Török háború Erdélyben (722) Harc a nem létező hatalomért (725)

6. A korlátlan fejedelmi hatalom alatt élő társadalom 726

A népesség (726) A jobbágyok új megkötése (731) Az uralkodó osztály (733) A székelyek (736) A szászok (741) A románok (744) Újjáépítés (748) A paraszti lakás (753) Színes népi öltözködés (755) A munka értéke (756) A sokoldalú jobbágy (761)

7. Tanulás, műveltség 763

Az iskolák (763) Az értelmiség (767) A szellemi műveltség (772) Szellemi nyitottság (779)

VI. Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660—1711) — *R. Várkonyi Ágnes* 784

1. Az államiság átmentése 784

Európa Erdélyországa (784) Kemény János (786) Apafi fejedelem és Zrínyi mozgalma (791) Köprülü Ahmed nagyvezír kísérlete (796) A nemzetközi törökellenes szövetség peremén (799) A vasvári béke: ami elveszett és ami megmaradt (802)

2. Újraszerveződő gazdaság, átrétegződő társadalom 805

A népesség változásai (805) Nehézségek és lehetőségek (810) A földesúri gazdálkodás (814) A bányászat és az ipar fejlődési sajátosságai (818) Kereskedelem (823) Az államgazdaság egyensúlyáért (826) A középrend: katonák, szolgáló nemesek, polgárok, értelmiségiek (830) Az alsó rend: jobbágyok, szabadok, bányászok, „műves emberek", faluközösségek (837) A felső rendek (843)

3. Harc a magyar államiságért 846

A fejedelmi politika határai (846) Szövetségben Wesselényi mozgalmával (848) Az ingatag egyensúly politikája (853) A francia—lengyel—erdélyi szövetség (858) Európai érdekkörök és az elszigetelődés veszélyei (864) Kirekesztve a nemzetközi törökellenes koalícióból (869)

4. A Habsburg császár oltalma alatt 874

A balázsfalvi szerződés és a fogarasi nyilatkozat (874) Thököly fejedelemsége és a „Diploma Leopoldinum" (877) A Gubernium (881) Az egyházak és a románok vallási uniója (885) „Haldokló Erdélyország" (889)

5. II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége 894

A barcasági kiáltvány (894) A gyulafehérvári fejedelemválasztó országgyűlés (900) Konföderáció a Magyar Királysággal (904) „Pater Patriae" (908) A Gubernium és a Habsburg katonai főparancsnokság alatt (915) Erdély és a szatmári megegyezés (918)

6. Egység és megosztottság a művelődésben 920

Hagyomány és korszerűség (920) Művelődéspolitikai programok (921) Társadalom és anyanyelvi műveltség (927) Anyagi kultúra és mentalitás (931) Iskolák, könyvtárak, nyomdák (935) Kartezianizmus és pietizmus (940) Természettudományok az elmélet és gyakorlat útjain (942) Jelenközpontú múltismeret: történettudomány és publicisztika (946)

7. Virágos reneszánsz, születő barokk 948

Építészet és iparművészet (948) Képalkotó művészet (952) Népélet és népművészet: magyarok, románok, szászok (954) Magyar Thália (957) Emlékirat és személyiség (959) Ének, muzsika, tánc (963) Új líra, új ízlés (965)

VII. Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711—1770) — *Trócsányi Zsolt* 972

1. Erdély a Habsburg-birodalomban 972

2. Gazdaság és társadalom a szatmári béke után 975

A népállomány és változásai (975) Mezőgazdaság (981) Bányászat (985) Ipar (988) Kereskedelem (990) Az agrártársadalom (993) A városok (999) Különleges jogállású kereskedőelemek (999)

3. Politikai és kulturális élet 1004

Adózás és katonatartás. Kincstári politika (1004) Ellenreformáció és protestáns védekezés (1006) Az országgyűlések (1011) A román nemzeti mozgalom politikai kezdetei: Inochentie Micu-Klein (1014)

4. A Habsburg-kormányzat politikai aktivitásának erősödése 1018

Az adóreformok (1019) Rendi gazdasági reformtervek (1023) Az ellenreformáció utolsó hulláma, a román ortodox egyház elismerése (1025) Az abszolutisztikus kormányzati formák megerősödése (1027) A határőrség megszervezése. A Siculicidium (1028) A „Bizonyos Punctumok" (1032) Kulturális élet (1034)

VIII. Felvilágosodás és ferenci reakció (1771—1830) — *Trócsányi Zsolt* 1039

1. Gazdaság és társadalom 1039

A népállomány (1039) Mezőgazdaság (1040) Bányászat (1047) Ipar (1049) Kereskedelem (1056) Az agrártársadalom (1058) A városok (1060) A különleges jogállású kereskedőelemek részleges integrációja (1062) Bányászok és manufaktúramunkások (1064) Az értelmiség (1065)

2. Felvilágosodás és nemzeti kultúrák 1068

A szabadkőművesség (1068) A természettudományok fejlődése (1070) A modern nemzeti kultúrák kezdetei (1072)

3. A felvilágosult abszolutizmus és II. József 1083

Gazdaságpolitikai kezdetek (1083) Az úrbér ügye (1086) Egyház- és iskolapolitika (1087) II. József gazdaságpolitikája (1090) A jobbágypolitika és a Horea-felkelés (1091) Az igazgatás reformjai. A német nyelvrendelet (1099) A bíráskodási reformok (1103) A jozefinizmus egyház- és iskolapolitikája. A cenzúra (1106) A jozefinizmus ellenzéke. A rendi memorandumok (1108)

4. Az első rendi reformmozgalom 1112

Bizonytalanság II. József halála után (1112) Az 1790—91. évi országgyűlés. A „Supplex Libellus Valachorum" (1112) Az 1792. és 1794—95. évi országgyűlés (1118) A rendszeres bizottságok munkálatai (1120) Az 1810—11. évi országgyűlés (1128)

5. Közös kultúra, nemzeti kultúrák 1129

6. Átváltás a reformkorra 1137

Rövidítések jegyzéke 1141

Irodalomjegyzék 1149

Harmadik kötet

IX. Erdély a reformkorban (1830—1848) — *Miskolczy Ambrus* 1193

1. A régi és az új Erdély társadalmi és gazdasági életében 1195

Növekvő népesség a mezőgazdaság elmaradottságának szorításában (1195) Változásra váró paraszti társadalom (1212) Korszerűsítő és hagyományőrző birtokos nemesség (1225) A városiasodás. A város és a falu viszonya (1231) Erdély piacai és „nagykereskedői" (1241) Változások és feszültségek az ipar és a bányászat világában (1248) Művelődési állapotok és társadalmi alapjaik (Írástudás, iskola, értelmiség) (1257)

2. Nemzeti mozgalmak, társadalmi és politikai reformtörekvések 1263

Európa és Erdély 1830-ban (1263) A magyar reformmozgalom zászlóbontása a „két testvérhazában" és megszervezése Erdélyben (1267) A magyar ellenzék rohama az 1834—35-i diétán. Megtorlás és kompromisszum az 1837—38-i országgyűlésen (1276) A magyar kulturális élet a polgári-nemzeti átalakulás szolgálatában (1280) A magyar liberális ellenzék nemzetiségpolitikája és társadalmi reformtörekvései (1294) Az erdélyi román nemzeti mozgalom és a dunai román fejedelemségek (1306) Az erdélyi román nemzeti mozgalom a politikai élet útjain (1317) A szászok német nemzeti ébredése (1322) A konzervatív ellentámadás (1332) A magyar—román viszony a polgári forradalom előestéjén (1341)

X. Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848—1849) — *Miskolczy Ambrus* 1346

A magyar és román mozgalmak útkeresése a márciusi forradalom Erdélyében (1347) Az ellenforradalmi törekvések árnyékában. A Szászföld a forradalomban és a balázsfalvi román nemzetgyűlés (1356) A polgári átalakulás megalapozása az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen (1369) Erdély 1848 nyarán (1379) Az ellenforradalom támadása és a polgárháború kirobbanása (1389) Bem erdélyi hadjárata. A forradalmi konszolidáció és ellentmondásai (1407) Az érchegységi román ellenállás és a „román Ausztria" igénye (1415) Román és magyar megbékélési törekvések a magyar függetlenségi harc végnapjaiban (1420)

XI. Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849—1867) — *Szász Zoltán* 1425

1. Az önkényuralom berendezkedése 1425

A megtorlás (1426) A kormány szándékai (1428) Az államgépezet kiépítése (1432)

2. Politikai élet az abszolutizmus idején 1437

A szász autonómia felszámolása (1437) A román nemzeti törekvések visszaszorítása (1440) A magyar ellenállás (1444) Az emigráció és a magyar—román összefogás eszméje (1449) A parasztság helyzete és a jobbágyfelszabadítás újraszabályozása (1452) A földesurak kármentesítése (1459) A krími háború hatása (1462)

3. Az önkényuralom megrendülése 1465

Az itáliai háború és a magyar emigráció akciói (1465) A konzervatív föderalista kísérlet: az „Októberi Diploma" (1473) A liberális birodalmi centralizáció kísérlete és Erdély (1479) Harc a helyi hatalomért (1482) A Duna-konföderáció és a hegemónia kérdése (1488) A provizórium és a nagyszebeni Landtag összehívása (1490) A tartománygyűlés munkája (1497) A provizórium felszámolása (1502) A kolozsvári uniós gyűlés (1505)

XII. Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában — *Szász Zoltán* 1508

1. Felzárkózás és integráció 1508

A tőkés átalakulás előfeltételei (1508) A közlekedési hálózat kiépítése (1512) Az állam gazdasági szerepe (1518) A mezőgazdaság átalakulása (1526) A bányászat és az ipar korszerűsítése (1543) A népesség növekedése és mozgása (1564) Vallási és nemzetiségi megoszlás (1571)

2. Az agrártársadalom 1578

A pozícióőrző arisztokrácia világa (1582) A süllyedő nemesség életmódváltozása (1586) A parasztság rétegződése (1592) A falusi életkörülmények (1601)

3. A városok társadalma 1604

A magyar, román és szász polgárság (1606) A munkásosztály (1615)

XIII. Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867—1918) — *Szász Zoltán* 1624

1. A dualista berendezkedés 1624

Az alkotmányosság és az unió visszaállítása (1624) Liberális törvényhozás és patriarchális hatalom (1627) A magyarság magatartása: politika és kultúra (1637)

2. Alkalmazkodási válság a szász és román nemzeti mozgalmakban 1642

A szászok elhelyezkedése a kiegyezéses rendszerben (1642) A román politika útja a passzív ellenálláshoz (1647) Az erdélyi románok ügye a Román Királyságban (1652) A „Memorandum"-mozgalom (1655)

3. Új tendenciák a századfordulón 1664

A kormánypolitika átalakulása a századvégen (1664) A kiútkeresés válsága és új aktivitás a románoknál (1669) A koalíciós korszak és az utolsó bécsi kísérlet: Ferenc Ferdinánd műhelye (1674) Az utolsó dualista kísérlet: Tisza István román tárgyalásai (1678) A magyar progresszió és Erdély (1687)

4. Az első világháborúban 1690

A háború első évei (1690) Románia kísérlete Erdély elfoglalására (1694) A hadműveletek utáni intézkedések (1697)

XIV. Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918—1919) — *Szász Zoltán* 1701

Az őszirózsás forradalom (1701) A román polgárság hatalmi szervezetének kiépítése (1708) Az aradi tárgyalások (1711) A gyulafehérvári román nagygyűlés (1714) A magyar impérium megszűnése Erdélyben (1718) A szocialista alternatíva: a Tanácsköztársaság (1724) Az ellenforradalom és a trianoni békeszerződés (1728)

XV. Kitekintés: Erdély útja 1918 után — *Köpeczi Béla* **1733**

1. Erdély a kapitalista Romániában **1733**

2. Erdély a szocialista Romániában **1759**

Rövidítések jegyzéke **1779**

Irodalomjegyzék **1782**

Személynévmutató **1831**

Helységnévmutató **1875**

Képek jegyzéke **1903**

Térképek, táblázatok, ábrák jegyzéke **1931**

ISBN 963 05 4203 X (osszkiadás)

ISBN 963 05 4329 X (3 kotet)

A kiadásért felelos az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelos szerkeszto Horváth Ildikó, Kormányos József, Tarnok Irén
Muszaki szerkeszto. Csákvári András
A burkoló- és kotésterv Székely Edit munkája
(A burkolón Kós Karoly metszete látható a „Tizenegyek antológiája" borítójáról)
Terjedelem 67,9 (A/5) iv + 180 oldal fekete-fehér, 24 oldal színes, 4 db behajtós melléklet
86 14968 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelos vezető· Hazai Gyorgy